TOPLUMSAL TARİH

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ 1997 FİYATI: 300.000 TL (KDV DAHİL)

BOLŞEVİK İTTİHATÇILAR

BOPPE'UN KALEMİNDEN 31 MART

İTTİHATÇILAR VE SİYASİ MÜSTEŞARLIKLAR

1908-1912 SEÇİMLERİ

HAREM AĞALAR TEAVÜN YURDU

MUSTAFA SUPHİ

43

Önüm, arkam, sağım, solum, Akdeniz...

Çam ve Limon ağaçlarının kokuları
birbirine karışıyor burada...
Akdenizdeyiz, Taşucu, Yeşilovacık.
Özel ve nefis bir koydayız...

Yılın 310 günü güneşin sımsıcak ısıttığı
sahil önümüzde uzanıyor.
Kendi evinizdesiniz,
hiç bir ayrıntısı unutulmamış...
İç ve dış mekanlarda
en kaliteli malzeme ve aksesuarlar...
Çevrenizde, spor tesisleri, havuzlar,
ekopark, bahçeler, restoran,
kıyı bar, yürüyüş yolları, nefis plaj ve deniz...

Akdeniz her tarafınızda...

MESA AKDENİZ EVLERİ

DTZ Pamir & Soyuer
International Property Advisers
Pazarlama ve organizasyon

Satış Ofisleri:

MESA AKDENİZ EVLERİ
Taşucu Yöresi / Yeşilovacık 4.Km.
İÇEL

ANKARA
Cinnah Caddesi 100 / 2
06550 Çankaya / ANKARA
Tel: (312) 441 60 93 (pbx)
(312) 240 58 78 - 88
Fax: (312) 441 60 96

http://www.mesa.com.tr

ADANA
Kurtuluş Mahallesi
Mithat Saraçoğlu Cad.
(Metro Sineması Karşısı)
Gökkuşağı Apt. 6/G
01170 ADANA
Tel : (322) 458 89 34
Fax: (322) 459 03 51

MESA
MESKEN SANAYİİ A.Ş.

Mesa Akdeniz Evleri bir devre mülk sistemi değildir.
Satışa sunulan villalarımız hemen teslim edilmektedir.

SUNUŞ

10 Temmuz devriminin yıldönümü vesilesiyle İttihat Terakki ağırlıklı bir sayı hazırladık. İlk yazımızda Zafer Toprak İttihatçıların Bolşeviklerle ilişkilerini ele alıyor. Savaş sonrasında İttihatçıların İslam dünyasında Komintern benzeri bir örgüt kurma girişimleri üzerinde duran Z. Toprak, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'yla ilgili özellikle İngiliz ve Fransız istihbarat raporlarında yer alan bilgileri aktarıyor ve irdeliyor. İttihatçıların yurtdışındaki serüveniyle ilgili pek çok karanlık nokta var. Siyasi yaklaşımları ve buna bağlı olarak düşüncelerinde oluşan dalgalanmalar kadar, İttihatçı önderlerin Paris ve Londra'da, bu arada elbette Ankara ve Moskova'da ne gözle değerlendirildikleri, yani girişimlerinin nasıl algılandığı da önem kazanıyor. Bütün bu girişim ve değerlendirmelerin önde gelen İttihatçıların kişisel kaderlerini belirlediği kadar, ikinci savaş ertesi dünya gündeminde ağırlığını hissettiren birçok olguyu da tohum halinde bünyesinde barındırdığını belirten Z. Toprak, İngiliz ve Fransız arşivlerinin yanı sıra Alman ve Sovyet arşivleri de taranmadıkça bu serüvenin netleştirilemeyeceği kanısını dile getiriyor. (Bu arada *Azadi-i Şark* ve *Liva el-Islam* gazetelerinin ön sayfa fotokopilerini bize sağlayan Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nden Tarık Özçelik'e teşekkür borçluyuz. Bakû Doğu Halkları Kongresi'nde ön planda Necmiye Hanım'ı gösteren fotoğrafı ise, Troçkistlerin çıkarttıkları III. Enternasyonalle ilgili bir kitabın tanıtım broşüründen aldığımızı belirtelim.)

İkinci yazımız, 31 Mart üzerine bir tanıklık. 18. yüzyıl İstanbul'unu tasvir eden ressamlara dair kitabıyla tanıdığımız Boppe, o tarihlerde İstanbul Fransız sefaretinde başkâtip ve müsteşardır. Boppe'un 31 Mart ayaklanmasıyla ilgili izlenimlerini sıcağı sıcağına kaleme aldığı mektuplar, canlı birer tutanak niteliğinde. Bobbe'un Paris'te bulunan eşine yazdığı bu 16 mektuba ilaveten Dışişleri Bakanlığına yolladığı konuyla ilgili üç rapor da hikâyeyi tamamlıyor.

3. sayımızda (Mart 1994) Georges Rémond'un Trablusgarp savaşıyla ilgili 1912'de *l'Illustration*'da yayımlanmış bir röportajını aktaran Jean-Louis Mattei, bu kez Rémond'un yine aynı yerde, Enver Bey'in karargâhında yaptığı bir başka röportajı sunuyor. Enver ve Mustafa Kemal'i at üstünde bir geçit törenini yan yana izlerken gösteren fotoğrafı hep biliriz. Cülus şenliklerinin bir parçası olan bu geçit töreninin yapıldığı gün Ayn el-Mansur kampına varan Fransız gazeteci, Enver Bey ve diğer Osmanlı zabitleriyle görüşür ve izlenimlerini söz konusu fotoğrafla birlikte aynı dergide yayımlar. Rémond'un renkli anlatımında Enver Bey'in yerli Araplar nezdinde nasıl büyük bir itibar sahibi olduğunu izlemek, yeni bir haber olmasa da şaşırtıcı.

İzmir Dokuz Eylül'den Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu ise 31 Mart'ı takip eden dönemde, İttihatçıların hükümeti daha doğrudan bir tarzda denetleme girişimlerinden birini ele alıyor. Genç İttihatçı önderleri bakan olarak hükümete sokamayan cemiyet, bir ilk adım olarak bakanlıklarda oluşturulacak siyasi müsteşarlıklar vasıtasıyla bir yandan buraları denetlerken, bir yandan da bu genç kadroların tecrübe kazanmasını hedefler. Ancak cemiyetin asıl etkin çekirdeğinin bu girişimi, cemiyet içinden ve dışından şiddetli bir direnişle karşılaşacaktır.

Aydın'dan Dr. Mehmet Başaran ise, 1908 ve 1912 seçimlerinin Tire ve çevresinde nasıl cereyan ettiğini özetledikten sonra, Tireli bir mebus adayının seçim beyannamesini sunuyor. Yücel Demirel'in *Tevhid-i Efkâr*'dan aktardığı haber ise, Enver Paşa'nın Türkistan serüveni ve ölümünü, o sırada paşanın maiyetinde bulunan iki kişinin ağzından anlatıyor. Enver Paşa'nın ölümünün Türkiye kamuoyunda ancak bu haberle, olayın üzerinden 15 ay geçtikten sonra kesinlik kazanması dikkat çekici. Mete Tunçay'ın Bakû *Yeni Dünya*'sından aktardığı makalesinde Mustafa Suphi de, yine aynı dönemde bölgeye giden İttihatçılarla ilgili değerlendirmeler yapıyor.

Diğer yazılarımıza gelince: Cüneyd Okay harem ağalarının 1919'da oluşturdukları bir yardımlaşma cemiyetini nizamnamesiyle tanıtıyor. Sabahattin Türkoğlu bir meçhul kahramanı kayda geçerken, Necati Akgür Hicri takvimin hep karıştırılan özelliklerini didaktik tarzda işliyor. Kitabiyat köşemiz ise, Musa Çadırcı'nın bir eleştirisi ile, F. Hartog'un bu yakında Türkçesi çıkan kitabıyla ilgili bir çeviriden oluşuyor.

İkdam'dan Seçmeler, Vesikalık ve İlan-nüma köşelerimiz de yerli yerinde...

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Taksim'de Ayna Tria'nın bahçesinde seçim, 1908.
Orient Bus/Dr. Lemke Kol.

Aylık Dergi
Sayı: 43 Cilt: 8 Temmuz 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Halık Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Belgin Uçar, Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
Cilt satışı
6 sayılık cilt (yurtiçi): 2.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in İkdâm'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

BOLŞEVİK İTTİHATÇILAR VE İSLAM KOMİNTERNİ
İSLAM İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI (İTTİHAD-I SELAMET-İ İSLAM)
Zafer Toprak
İttihatçıların Bolşevikler ve Komintern ile ilişkilerini ele alıyor. 6

AUGUSTE BOPPE'UN KALEMİNDEN 31 MART VAK'ASI
***Catherine Boppe-Vigne**'in aktardığı mektuplarda, Fransız diplomatın 31 Mart izlenimleri.* 14

ENVER VE MUSTAFA KEMAL LİBYA'DA
***Jean-Louis Mattei** l'Illustration'da yayımlanmış bir röportajı aktarıyor.* 27

İTTİHAT VE TERAKKİ VE "SİYASİ MÜSTEŞARLIKLAR"
Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu
İttihatçıların 31 Mart sonrasında hükümeti ele geçirme yönündeki girişimlerinden birini inceliyor. 32

VESİKALIK
YOKLAMACIZADE ALİ REŞAD'IN MEKTUBU
Trablusgrap'tan İttihat Terakki merkezine gönderilen bir yazı. 37

TİRE'DE 1908 VE 1912 SEÇİMLERİ VE BİR PROPAGANDA METNİ
Dr. Mehmet Başaran *bir yerel adayın seçim beyannamesini aktarıyor.* 38

İLAN - NÜMA
RUHSATİYELİ BÜYÜK OSMANLI SİLAH DEPOSU 43

BAKÜ *YENİ DÜNYA*'SININ BEŞ SAYISI VE M. SUPHİ'NİN BİR MAKALESİ
Mete Tunçay *solun tarihine katkılarını sürdürüyor.* 44

TEVHİD-İ EFKÂR'IN HABERİ:
ENVER PAŞA'NIN ŞEHADETİ
Enver Paşa'nın ölümüne dair gecikmeli bir gazete havadisi. 46

HAREM AĞALAR TEAVÜN YURDU
Cüneyd Okay *harem ağalarından bir sivil toplum girişimini tanıtıyor.* 48

HALKÇI, NAHİV RESSAM, YÜZBAŞI AHMET MÜNİR BEY (1883-1948)
Sabahattin Türkoğlu *bir "adsız kahraman"ı kayda geçiriyor.* 50

GERÇEK HİCRİ TAKVİM
Dr. Müh. A. Necati Akgür *Hicri takvim gerçeğini öğrenmek isteyenlere yazıyor.* 55

KİTABİYAT
UMULAN VE BULUNAN
Musa Çadırcı *Celal Bayar'la ilgili bir kitabı eleştiriyor.* 61

İSKİTLERİN KIYILARI
Mona Ozouf*, François Hartog'un kitabına değiniyor.* 63

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

TEMMUZ 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNÂT

Polis Tensikatı

Nâzır-ı Zabtiye atûfetlu Şefik Beyefendi hazretlerinin polis tensikatına dair şeref-sudûr buyurulan iradat-ı seniyye-i hazret-i pâdişâhî ahkâm-ı celîlesine tevfikan tensikat-ı mukteziye icrasına teşebbüs ederek ıslahat-ı matlûbe hadd-i hitâma resîde olmuştur [sonuca ulaşmıştır].

Dersaâdet ve civarında ileride üç bine iblâğ edilmek üzere iki bin polis müstahdem olup yedi polis ile bir çavuştan mürekkeb bir müfreze üçüncü sınıf ve bu gibi iki müfreze ikinci ve dördü birinci sınıf komiserlerin taht-ı idâresine verilmiştir. Otuz dokuz polis ve komiserlerden ibaret müfrezelerin dördü bir fırka teşkil edip müteaddid müfettişler tayin kılınmıştır.

Bundan böyle küçük memurlar âmirlerinden emir almadıkça kendi başlarına bir muâmelede bulunmayacaklarından verilen emrin icrasına bir gûne suiistimal vuku bulur ise bundan dolayı âmirler mesul tutulacaklardır. En cüzi müsamahadan dolayı mücâzâta [cezalandırmaya] çarpılacakları gibi suiistimal vukuunda ceza ile beraber hidmetlerinden tard olunacaklardır. Polis memurlarının hidmete alındıkları günden itibaren müstehakk-ı tekdir bir ceza görüp yahud da mükâfâta nâil oldukları ve muamelât ve harekât-ı umumiyyeleri ve ahvâl-i ahlakiyeleri bir defter-i mahsusa kayd olunacaktır.

[8 Temmuz 1897]

Cerh

Bâb-ı Seraskerî Hastahanesi ketebesinden Cerrahpaşalı Basri ve diğer refikleri evvelki gün Langa'da kafayı tütsüledikten sonra, saat on iki kararlarında Aksaray'da Şekerci Sokağı'nda mürûrları sırasında Aksaraylı sabıkalı takımından Kafesçi Süleyman önlerine çıkarak hâmil olduğu kama ile Basri'nin başından ve elinden ve kolundan cerh ile firar eylemiştir. Mecrûh berâ-yı tedavi hanesine nakledilmiştir. Vaka İstanbul Polis Müdiri saadetlu Edhem Paşa hazretleri tarafından haber alınmak üzerine derhal polis meclisi azasından izzetlu İhsan Efendi ve Etıbbâ Dairesi azasından izzetlu Corci Bey izâm kılınarak mecrûh Corci Bey tarafından tedavi olunmuş ve İhsan Efendi dahi lâzım gelen tatbikatı icra eylemiştir. Cârih Süleyman mahalli memurin-i zabıtası tarafından derdest edilmiştir.

[24 Temmuz 1897]

Vikaye-i Namus

Yenikapı'da Soğancılar önünde dava vekillerinden Şükrü'yü cerh eden Ulviye Hanım hakkında zabıtaca icra kılınan tahkikatta hanım-ı mumaileyhâ kendi namusunun bu ana kadar lekelenmemiş olmasına mebni ve merkum Şükrü Efendi ise daima tasallut eylemekte ve tasallutât-ı iffet-şikenânesinden kendini muhafaza etmek için fiil-i cerhi vikaye-i namusu zımnında kendisi icra eylediğini tamamiyle itiraf eylemiş ve alet-i cerh olan revolveri dahi akib-i vakada civardaki Şevket Bey'in hanesine firarı esnasında abdesthanenin içine attığını ikrar eylemiş ve revolver dahi elde edilerek bâb-ı zabtiyye irsâl kılınmıştır.

[25 Temmuz 1897]

Giresun Eşkıyâsı

Belli başlı eşkıyâdan olup Giresun kazası dahilinde evvel ü ahîr envâ'-ı habâsete cüret eyledikleri için öteden beri taharri edilmekte bulundukları hâlde şimdiye kadar her nasılsa derdestleri kabil olamayan Melek oğlu Kürt Mehmet ile refiki İkizoğlu Hasan'ın takibine memur Reşid Onbaşı müfrezesi ahîren bunlara Karagöl yaylasında tesadüf ederek vuku bulan müsademede Mehmet meyyiten ve Hasan da mecrûhen derdest olmuşlardır.

[27 Temmuz 1897]

Sirkat

Bebek'te sâkin Mısırlı merhûm Halim Paşa'nın aile-i muhteremelerinin yalısında bir sirkat vuku bulmuştur. İstihbâr eylediğimiz malumat ber-vech-i zîr derc olunur. Müşârünileyhümâ hazarâtı bundan akdem Mısır'a azimet ve geçenlerde Dersaadet'e avdet eyle-

diklerinde yalı derûnundaki salonda bulunan gümüş çatal ve bıçak ve sairenin sirkat olunmuş olduğunu müşahede eylemeleri üzerine hafiyen tahkikata ibtidar olunur. Yahya haricden sârik [hırsız] dühûlüne dair bir emareye destres olunamamış olmağla keyfiyet mahalli memurîn-i zabıtasına bildirilmiş olduğundan zabıtaca icra-yı icâbına tevessül olunmuştur. Bu bâbda bazı kesân [kişiler] taht-ı isticvâba [sorguya] alınmıştır.

[26 Temmuz 1897]

Üçüzler

Yedikule'de sâkin Kalaycılar Kethüdası Ahmed Ağa'nın mahdumu Cemal Ağa'nın hamile bulunan zevcesi evvelki gün üç oğlan çocuk tevlid eylemiş ve bunlardan birisi terk-i hayat eylemiş ise de ikisi kemâl-i afiyette bulunduğu istihbâr olunmuştur.

[2 Temmuz 1897]

Kahve Fiyatları

Kahve fiyatının Avrupa piyasalarında terakki etmekte olduğu yazılmıştı. Halbuki neşroluman istatistiklerden müstebân olduğu üzere kahve mahsulünün mikdarı seneden seneye fevkalâde bir surette tezayüd eylediği [arttığı] anlaşılıyor. Meselâ Brezilya'da 1820 senesinde yalnız doksan yedi bin dört yüz doksan sekiz çuval ve yirmi sene sonra bir milyon otuz yedi bin dokuz yüz doksan bir çuval kahve mahsulü alınmış ise kahve mahsulünün mikdarı 1876 senesinde üç milyon yedi yüz altmış beş bin yüz yirmi iki ve 1895'te beş milyon beş yüz seksen bin yedi yüz altmış sekiz çuvala ve geçen sene yedi milyon iki yüz bin çuvala kadar bâliğ olmuştur. Kahve mahsulünün muhayyirü'l-ukul [şaşırtıcı] bir surette tezayüd ettiği halde fiyatının terakki etmesine sebeb-i yegâne istimalinin seneden seneye kat kat tevessü' etmekte [yaygınlaşmakta] olmasıdır.

[24 Temmuz 1897]

Vefât

Bir vakitten beri nâmizâc olan mürûr kalemi mümeyyizi İzzet Efendi Kanlıca'da vâki hanesinde evvelki gece vefât ederek ihtilâfât-ı lâzime ile kaldırılmış ve karye-i mezkûre kabristanına vedia-i hâk-i gufrân olmuştur. Merhum elli üç seneden beri mürûr kaleminde bulunarak vazifesini bihakkın ifâ eylediği gibi hüsn-i ahlak ve etvârıyla da umûmun hoşnûdîsini kazanmış bir pîr-i rûşen-zamîr idi. Kendisini tanıyanların gaybûbetini nazar-ı teessüfle görecekleri âşikârdır. O pîr-i muhterem gunûde-i hâk-i gufrân oldukça cenâb-ı hak aile-i keder-dîdesine sabr-ı cemîl ve ecr-i cezîl [bol sevap] ihsân buyursun. [31 Temmuz 1897]

• Mudanya'nın Sığı karyesinden Reji kolcusu Çorumlu Mustafa geçen Mayıs'ın yirmi beşinci günü hanesinde silahını silkmekte iken kazaen patlayarak hurûc eden kurşun zevcesi Râsime'nin sağ böğründen girip sol tarafından çıkmasıyla mezbûre 24 saat sonra müteessiren vefât etmiştir.

[28 Temmuz 1897]

Kime Niyet...

Kadı Karyesi'nde Gazhane Mahallesi'nde sakin Karahisar-ı Şarkî ahalisinden Havva isminde bir kadın dünyasını terk etmiş zannıyla on dört saat zarfında her bir şey hazır edilmiş olduğu halde sonradan ber-hayat bulunduğu anlaşılmıştır. Muahharen yine karye-i mezkûrede Rumeli muhacirlerinden İbrahim Ağa isminde bir adam fücceten vefat ederek mezbure Havva'ya hafr edilen kabristana merkumun defnedildiği istihbâr kılınmıştır. [22 Temmuz 1897]

Bir Çulluk

Monitör refikimiz "laf kıtlığında asmalar budayım" kabilinden olarak bu havaliye teşrinisanide gelen tuyûr ecnâsından [kuş cinslerinden] çulluk denilen kuşlardan birisinin evvelki gün Ayastefanos karyesinde rûy-i semâda tayerân eylediği her nasılsa karye-i mezkûrede sâkin sayyâdînden [avcılardan] birkaçı tarafından görülünce sayyâdîn bir müddet lâl kesilip hayretten hayrete duçar olmuşlar ise de nihâyet akıllarını başlarına toplayıp bu defa var kuvvetini tabana vererek Florya'ya doğru gitmekte olan çulluğu takibe kalkışması ve nihayet Florya bahçelerine kadem-nihâde olmuş [konmuş] olduklarını ve birdenbire bir tüfek sesi işitilip zavallı çulluğun kan ile mülemma' olarak yere düştüğü görülmüş ve lede't-tahkik [incelendiğinde] dava vekili Mösyö Pedrelli'nin hizmetinde bulunan bir sayyâd tarafından vurulduğu anlaşılmış olduğunu öyle bir şairâne ve müessirâne bir surette hikâye etmiş ve bu haber-i mühimmi ahbâr-ı mühimmesi sütûnuna derc eylemiş ki biz de bundan dolayı hayran kaldık. Refikimiz bu vaka-i mühimmenin nasıl olup da saha-i zuhûra çıktığı ve ne gibi şeyler istidlâl ve istihrâc olunabileceğini tahkik zımnında en mevsûk menâbi-i saydiyyeye memurlarından birini gönderdiğini ve tahkikatın neticesini kariîne bildirmeye müsaraat edeceğini ilave-i makal eylemiştir. Bakalım çulluk ne çıkacak. [21 Temmuz 1897]

Belediye Bahçesi

Taksim Bahçesi'nin müsteciri [kiracısı] olup suret-i fecîada telefi mucib-i telehhüf [üzülme sebebi] olan Dimitri Yanopulo'nun biraderi Aristidi Yanopulo Efendi'ye icar ve ihale olunduğu ve mumaileyhe bahçenin münhasıran idaresini deruhde edip müteveffâ biraderinin eserine imtisâlen [uygun olarak] tanzimât-ı mükemmeleye devam edeceği ve şimdiden bazı tedâbir-i saibe [doğru tedbirler] ittihaz eylediği işitilmiştir. [3 Temmuz 1897]

Türk Lokantası

Bahçekapısı'nda, tramvay yolunda, bu nam ile ve Kâzım Efendi'nin idaresinde olarak küşâd olunan lokanta hakikaten tavsiyeye şâyândır. Lokantanın her türlü levazımını son derecelerde hüsn-i tabiat dahilinde tertib ve ikmal olunmuş olduğu gibi sahibinden aşçılarına varıncaya kadar cümlesi gayet üstad ve pâk ve tahir adamlardır. Suret-i mahsusada tavsiye eyleriz. [9 Temmuz 1897]

İLANAT

Nâfi Halis Kımız

Bu kere Kazan muhâcirlerinden olup Çatalca kazası dâhilinde İzzettin kasabasında mukim Bedreddin Ağa'nın karye-i mezkûre meralarından bulunan hayvanların mahsulâtından tedârik ettiği safi sütten kımızı zîrde muharrer mahallerde fürûht ettirmektedir. Sultanahmet'te dükkân-ı mahsusunda ve Beşiktaş'ta Taş Mektebin tahtında Mehmed Efendi'nin attâr dükkânında. [17 Temmuz 1897]

BOLŞEVİK İTTİHATÇILAR VE İSLAM KOMİNTERNİ

İSLAM İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI (İTTİHAD-I SELAMET-İ İSLAM)

ZAFER TOPRAK

Berlin Fransız Büyükelçiliğinin Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 29 Mayıs 1920 günlü istihbarat raporu, eski Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'nın damadı İttihatçıların eski Trabzon valisi Azmi Cemal Bey'in, Uhlandstrasse 47 no'lu evinde Talat Paşa'nın başkanlığında "Türk Sovyetler Cumhuriyeti" yöneticilerinin toplandıklarını kaydediyordu. Toplantıda söz alan Talat Paşa savaş ve devrimin tüm dünyayı sarmasıyla ve döneklerin terörize edilmesiyle İslam davasının muzaffer olacağını, fedailer aracılığıyla Damad Ferid'in, Süleyman Şefik Paşa'nın, Aznavur Paşa'nın, *Peyam* gazetesi başyazarı Ali Kemal gibi kişilerin tasfiye edileceğini söylüyordu. Cemil Bey, Bolşevik saflarında Polonya'ya karşı savaşan Müslüman birlikler konusunda bilgi veriyor, Bahattin Şakir Almanya'daki siyasi durumu değerlendirerek, seçimlerin Alman Halk Partisi'ni iktidara taşıyacağını, böylece Alman ordu çevrelerinin etkisinin artacağını kaydediyor, Ludendorff'un Türk milliyetçileri için ne denli önemli olduğunu, Albay Bauer'in lideri adına İttihatçılara yaptığı vaatleri dile getiriyordu.

Rapora göre Almanya'daki İttihatçı çevreler geniş bir hareket özgürlüğü içindeydiler. Böylece "Türk Sovyetler Cumhuriyeti" Yüksek Konseyi Almanya'da haftada beş uçak üreten bir uçak fabrikası satın almış; 52 uçak motoru Kafkasya'ya ve Anadolu'ya Rusya üzerinden sevk edilmişti. Terhis olmuş Osmanlı subayları arasından pilot ve diğer teknik personel sağlanmış; Selanik Musevi çevrelerine mensup aracılar sayesinde Alman ordusunun terhisiyle kullanımdan çıkarılan önemli miktarda silah ve mühimmat savaş için mükemmel hale getirilmişti.

Toplantıda Anadolu harekâtı konusunda da bilgi edinilmiş, iki tarafa da oynayan ve kâğıt paraya yüz vermeyen Arapları Ankara'nın safına çekmek için parasal kaynak talebinde bulunan Mustafa Kemal'in mesajları okunmuştu. Bu arada Lenin'in aşiretleri kendi safına çekebilmesi için Mustafa Kemal'e iki milyon gümüş mecidiye değerinde ruble gönderdiği kaydedilmişti. İstanbul'da Darü'l-Hikmet-i İslamiye üyeliği yapmış olan Mısırlı Abdülaziz Çaviş Afrika ve Asya'da İngiliz ve Fransız müstemlekeleri üzerine söz almış, Rus-Polonya savaşının Bolşevik güçleri Avrupa'ya kaydırışı nedeniyle İslamın genel kıyamını geciktirdiğini ileri sürmüştü. Dr. Nâzım'ın önerisi üzerine Tunus'taki ve Mısır'daki devrimciler için birer milyon frank gönderilmesi oylanarak kabul edilmişti. Nihayet Batı Avrupa'da Bolşevik propagandası sorunu gündeme gelmiş ve "Türk Sovyetler Cumhuriyeti"nin Rus kardeşinin çabalarına destek olacağı kaydedilmişti. Bu doğrultuda askeri organizasyonlarını mükemmel bir konuma getirmeleri için İrlandalı devrimcilere 50.000 liralık bir kredi açılmıştı. Raporda Fransa'nın İngiltere'ye oranla daha geri planda kaldığı, panislamist ajanların İsviçre'de Fransız komünistleriyle temasa geçtikleri, ancak Türk Sovyetlerin henüz Fransa'da harekete geçecek durumda olmadıkları kaydedilmişti.

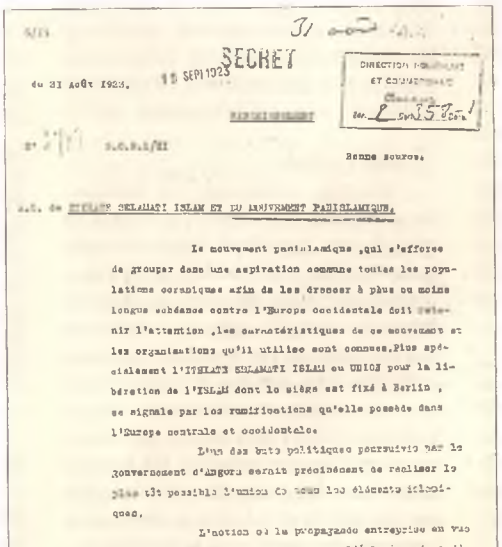

SECRET

15 SEPT 1923

du 31 Août 1923.

Bonne Source.

Le mouvement panislamique ,qui s'efforce de grouper dans une aspiration commune toutes les populations coraniques afin de les dresser à plus ou moins longue échéance contre l'Europe occidentale doit retenir l'attention ,les caractéristiques de ce mouvement et les organisations qu'il utilise sont connues.Plus spécialement l'ITTIHATE SELAMATI ISLAM ou UNION pour la libération de l'ISLAM dont le siège est fixé à Berlin , se signale par les ramifications qu'elle possède dans l'Europe centrale et occidentale.

Tous des buts politiques poursuivis par le Gouvernement d'Angora seront précédemment de réaliser le plus tôt possible l'union de tous les éléments islamiques.

L'action de la propagande entreprise en vue de réaliser le plan d'unification de l'Islam semblent dirigées par l'ITTIHAD qui entretiendrait elle-même des rapports étroits avec la section orientale du Commissariat des Affaires Etrangères du Gouvernement des Soviets ; ce fait prouve une fois de plus la conjonction de panislamisme et de bolchévisme qui, à travers les oscillations et les vicissitudes de la politique internationale ne cessent, semble-t-il , de rester unis et de poursuivre un but com-

Fransız Dışişleri arşivinde bulunan İttihad-ı Selamet-i İslam hakkında gizli bir rapor.

Tüm bu bilgiler Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde korunan istihbarat raporlarının birinde yer alıyor. Bu tür raporların İngiliz ve Fransız arşivlerinde belki de yüzlercesine rastlıyoruz. Bu raporlarda kaydedilen bilgiler ne derece doğru, bilemiyoruz. İstihbarat kuşkusuz karşı istihbaratla beslenir. Kargaşa ortamında muhbirin hayal

gücüyle kurguladığı bilginin yüksek getirisi olduğu gerçek. Bu tür pazarlıklarla ilgili belgeler de arşivlerde yer alıyor.

Ancak şu kadarını söyleyelim. Belgelerde yer alan mekân, kişi, ilişki çoğu kez bugünkü bilgilerimizle kontrol edilebilecek düzeyde. İngiliz ve Fransız istihbarat birimleri de seçici olmaya gayret gösteriyorlar. Ama İttihatçıların IRA'ya açtığı kredi türü bilgiler olsa olsa, o da varsa, Kuzey İrlanda sorunu çözüm bulduktan sonra, IRA arşivlerinden kanıtlanabilecek. Kısacası aşağıda ikna olmadığımız durumlarda bilgilere yer vermiyoruz ya da metin içinde sorgulamaya gidiyoruz.

Hizbü'l-Vatani'nin merkez idare heyeti azaları.
Şehbal, no. 19 (1 Şubat 1325-14 Şubat 1910)

İngiliz ve Fransız arşivlerinde Milli Mücadele ve İttihatçılarla ilgili bilgilerde İslam ülkelerindeki milliyetçi hareketlerle Bolşeviklerin ortak düşmana karşı işbirliğine gittikleri, Batının İslam ülkelerindeki başkaldırıyı panislamizm adı altında toparladığını, bu nedenle raporların büyük çoğunluğunun panislamizm adını taşıdığını, bu hareketlerin Moskova'nın ve Üçüncü Enternasyonal'in çizgisi doğrultusunda geliştiğini, özellikle Ludendorff'un Halk Partisi'nin Cihan Harbi'nden kaynaklanan irredentist tavrı nedeniyle Almanya'da bu hareketlere lojistik destek sağlandığını görmek mümkün. Keza İttihatçıların yurtdışı ve içi etkinliklerinin de bu çizgide geliştiği kendi kaynaklarımızdan izlenebiliyor. Bakû "Şark Milletler Kurultayı", Komünist Partisi, Mesai Programı, Halk Şûralar Fırkası vesaire İttihatçıların Bolşeviklerle olan diyaloğunun somut örnekleri... Bakû Kongresi'ne Enver Paşa Kuzey Afrika'yı temsilen katılıyor. Bu arada Bakü'da hazırlanan Mesai Programı Trabzon'da basılıyor ve Berlin'de Talat Paşa'ya gönderiliyor. Bir süre sonra Halk Şûralar Fırkası ortaya çıkıyor.

İttihatçıların yurtdışı serüvenleri genellikle üç merkezle bağlantılı: Roma, Berlin ve Moskova. Roma'da Şark Mazlum Halkları İttihadı (*l'Union des peuples opprimés de l'Orient*), Berlin'de Şark Kulübü (*Orient Klub*) ve Moskova'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (*League for the Liberation of Islam*) Doğunun ve özellikle İslam ülkelerinin Batı müstemlekeciliğine karşı başkaldırılarını örgütlüyor. Bu örgütlerin ne denli güçlü olduklarını kestirmek zor. Ancak İngiliz ve Fransız çevrelerinde geniş yankı uyandırdıkları arşiv belgelerinde görülüyor.

Bu yazımız Cihan Harbi yenilgisi ertesi yurtdışına kaçan İttihatçıların Bolşeviklerle birlikte bir tür "İslam Kominterni" oluşturma girişimleri üzerine. İslam dünyasında emperyalizme ve kapitalizme karşı kıyamı örgütleyen İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ya da İttihad-ı Selamet-i İslam, III. Enternasyonal çizgisinde faaliyet gösteren bir örgüt.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ni sürdürme çabaları, giderek Balkan toprakları yerine Doğudaki İslam ülkelerine yönelmeyi gerekli kılıyor. Abdülhamid dönemi panislamist politikası bu doğrultuda gelişiyor. İttihatçıların iktidara gelişiyle bu politika yeni bir boyut kazanıyor. II. Abdülhamid'in panislamizmi ümmet ilkesine dayanırken İttihatçılar milliyetçiliğe yöneliyorlar; İmparatorluğu bir arada tutabilmek için federatif ya da konfederatif bir açıdan panislamizme kısmen sahip çıkıyorlar.

Cihan Harbi yıllarında İttihatçıların harbiye nazırı Enver Paşa emperyalizmin boyunduruğu altına girmiş Doğu ülkelerinde İslam birliğinden (İttihad-ı İslam) kaynaklanan bir dizi ayaklanma çıkarmayı ve böylece İngiliz ve Fransız emperyalizminin cephede gücünü kırmayı düşünüyor. Bu amaçla İslam topraklarında İslam İhtilal Cemiyetleri kurdurtuyor ve Teşkilat-ı Mahsusa'da yetiştirilen unsurlarla bu cemiyetleri güçlendiriyor. 1918 yenilgisi ertesi ülkeden ayrılan İttihatçılar başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde belirli merkezlerde toplanıyorlar, işgal altında bulunan İslam ülkelerinden kaçan birçok Arap ve diğer ülke Müslümanıyla birlikte İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı başkaldırıyı ya da o günkü deyimiyle "kıyam"ı örgütlüyorlar. 1919 Şubat ayından itibaren İttihatçılar panislamik hareketi Bolşevizm ile birlikte yürütmeye koyuluyorlar. Bundan böyle İttihatçıların faal oldukları Moskova, Berlin, Roma, Cenevre ve Ankara, savaşı kazanan İtilaf devletlerinin sömürgelerine ya da işgal altında bulundurdukları topraklara yönelik tehdit odakları olarak görülmeye başlanıyor. Bolşevikler İttihatçıların "emperyalizm" ve "kapitalizm"e karşı potansiyel gücünü görmekte gecikmiyorlar.

Doğunun başkaldırısını örgütlemeye koyuluyorlar. III. Enternasyonal'in kuruluşu, 1920 Bakû Kurultayı bu alanda önemli adımlar oluşturuyor. Bir örgütsel yapı için daha 1919 Ekiminde Bakû'da Vosnisenski'nin başkanlığında Şark sorunu tartışılıyor. Vosnisenski Sovyet yönetiminin ve İttihatçı çevrelerin de onayını alarak örgütlenme için Avrupa'yı turluyor

Moskova ve Berlin, "kıyam" ya da başkaldırı senaryolarının en yoğun kurgulandığı merkezler. Berlin, Milli Mücadele yıllarında Hindistan'dan Fas'a, Müslüman ihtilalcilerin barınağı konumunda. Versailles antlaşmasıyla büyük bir düş kırıklığına uğramış olan Alman yönetimi "irredenta"dan yana. İngiliz ve Fransız "kolonyalizm"ine karşı her türlü desteği veriyor. Orient Klub, Deutsch-Persische Gesellschaft, Deutsche Gesellschaft für Islam-Kunde, Egyptische National Partei, Vereinigung Vergewaltigter Völker bunların belli başlıları. Batı emperyalizmine karşı tavır koyan kimi mazlum ülke sosyalist örgütleri de bu kentte yeşeriyor. *Kurtuluş*'u çıkaran sosyalist eğilimli Arbeiter und Bauernpartei der Türkei ve kimi siyasi örgütlenmeler de Almanya'da ortam buluyor.

Berlin'de İttihatçıların ve Ortadoğu ülkeleri ihtilalcilerinin buluşma mekânı Talat Paşa'nın kurduğu Orient Klub, yani Şark Kulübü. Charlottenbourg'da Kalchreutherstrasse 2 no'da faaliyet gösteren Şark Kulübü ayda iki kez Almanca, Türkçe ve Arapça "İslam Bayrağı" anlamına gelen *Liva el-İslam* adlı dergiyi çıkarıyor. (Mete Tunçay Atatürk Kütüphanesi'nde bu derginin bulunduğunu ve aylık olduğunu kaydediyor.) Gene aynı merkez İranlı komünistlerin yayımladığı *Azadi-i Şark*'a kanat geriyor. Dernekte Mısır, Suriye, Hindistan, Afganistan, Türkiye, Azerbaycan, Tunus, Fas, Cezayir ve İran temsilcileri faal. Fransız istihbaratının panislamizm üzerine raporları ayrıca Mayıs 1920'de Talat Paşa başkanlığında bir diktatoryal komite (*Comitê Dictatorial*) oluşturduğunu yazıyor.

Roma'da Şark Mazlum Halklar İttihadı (*Union des peuples opprimés d'Orient*) da Almanya güdümünde bir örgüt. Başında Wilhelmstrasse'nin propagandasında etkin rol oynayan Mısırlı Abdülhamid Said Bey bulunuyor. Belli başlı şahsiyetler Tunus'tan Abdülaziz Çaviş, Muhammed Fehmi ve Yusuf Hilmi, Fas'tan Emir Şekip Arslan, Cezayir'den Beşir, Mısır'dan Saki Fantavi, Saad Zağlul Paşa, Şeyh Ahmed el-Uli, Türkiye'den Cemil Bey ve Şahin Bey. Bir Fransız raporuna göre Şark Mazlum Halklar İttihadı 1921 başlarında kuruluyor.

İrredentist Alman Stinnes grubunun mali desteğiyle kurulmuş olan Hilfswerk für die Kämpfende Türkei ile yakın ilişkisi olan "Şark Mazlum Halklar İttihadı" büyük ölçüde Wilhelmstrasse'nin ve Alman pancermenist örgütlerinin desteğinde ve İttihat ve Terakki'nin Lozan'daki Heyet-i Merkeziyesiyle sürekli irtibat halinde. O sıralarda Anadolu harekâtı için İtalya'dan silahı ve mühimmat topluyor. Consulta, ya da İtalyan Dışişleri Bakanlığı Kuzey Afrika'daki ve Anadolu'daki çıkarları nedeniyle İttihatçılarla iyi geçinmeye bakıyor. Bir süre sonra İtalya, Anadolu'dan çekilmek ve Kuzey Afrika sömürgelerinde Kemalist-Alman ittifakıyla gündeme gelen ayaklanmalarla baş etmek zorunda kalınca Sömürgeler Bakanı M. Amendola, İtalya'nın Libya'daki varlığını tehdit ettiği gerekçesiyle Abdülhamid Said Bey'in sınırdışı edilmesini isteyecek.

Berlin'e pasaportsuz ayak bastığı 8 Kasım 1918'den beri Almanlar Talat Paşa'ya yakın ilgi gösteriyorlar. Spartakist İhtilal günlerinde Berlin'e varan Talat Paşa Alexander-Platz yakınlarında gözden ırak küçük bir otele iniyor. Kent bahriyelilerin ve komünistlerin denetimi altında o sırada. Yurtdışına kaçtığı duyulunca İstanbul, Berlin sefaretini uyarmış. Sefaretçe aranıyor. İhtilalci Reich'ın polisi pasaport konusunda kendisine güçlük çıkartıyor. Türk konsolosluğu pasaport vermemekte diretiyor. Sosyalist başkan Ebert araya giriyor. Selanik'te Jön Türk devrimi sırasında kullandığı Ali Sai adı altında kendisine kimlik kartı çıkartılıyor ve bundan böyle Berlin'de serbestçe dolaşabiliyor. Babıâli'nin Berlin büyükelçisi Rıfat Paşa, Talat Paşa'nın Almanya'dan ihracı için Almanlar nezdinde sonuç vermeyen birçok girişimde bulunuyor. Alman polisinin buna yanaşmadığını görünce, sefaret bu kez Wilhelmstrasse'ye hırsızlık gibi adi bir suçtan arandığı gerekçesiyle tutuklama müzekkeresi gönderiyor. Alman yönetiminin bu isteğe karşılığı sert oluyor. Dışişleri Bakanı Solf, Talat Paşa'nın dünyanın en namuslu kişisi olduğunu söyleyerek (*Talaat pasha, est l'homme le plus honnête du monde*) talebi geri çeviriyor. Nihayet Alman Dışişleri Bakanlığı (Auswärtiges Amt) Talat Paşa'ya Hilal-i Ahmer temsilcisi olarak diplomatik pasaport veriyor. Talat Paşa bundan böyle hareket serbestiyeti kazanıyor. Danimarka'ya, İsveç'e, Hollanda'ya gidiyor, uluslararası sosyalist hareket yöneticileriyle masaya oturuyor. Yine Talat Paşa'nın girişimiyle 1919 Aralık başı, Zürih'te bir kongre toplanıyor ve Tunus, Cezayir, Mısır, Fas ve Hint temsilcileri hazır bulunuyor. Kongreye başkan seçilen Said Ali Bey, özellikle Kuzey Afrika'da Fransız sömürgeciliğini hedef alıyor ve Türklerin yardımıyla Tunus, Cezayir ve Fas'ın kurtarılmasına karar veriliyor. Alman subayları adına konuşan Binbaşı Richter, Kuzey Afrika'da Alman Türk çıkar birliğini gündeme getiriyor. Almanya'nın Müslüman milletlerin yanında olacağını kaydeden Richter, Almanların Türkiye'ye her zaman destek vereceğini söylüyor.

Talat Paşa'nın evi kısa sürede bir ihtilal yuvasına dönüşüyor. İttihatçılar, Araplar, Hintli, Suriyeli, Tunuslu, Cezayirli ihtilalciler, İtilaf devletlerine karşı tavır koyan Almanlar, Bolşevikler Talat Paşa'nın çevresinde toplanıyorlar. İşte bu koşullar altında pancermenist çevrelerin desteğiyle Roma bağlantılı Şark Kulübü'nü (*Club de l'Union des peuples de l'Orient*) kuruyor. Başına savaş yıllarında panislamik hareketin öncülüğü yapmış Emir Şekib Arslan'ı ve Şeyh Abdülaziz Çaviş'i geçiriyor. Çerkez Arif Bey, Bekir Sami Bey, Harir Paşa da kulübün önde

Arap İsmail'in kız kardeşi Necmiye Hanım (önde çarşaflı) Bakû Doğu Halkları Kongresinde, 1920. (Necmiye Hanım kongrede bir de konuşma yapmıştı.)

gelen şahsiyetleri arasına katılıyorlar. Amir Abdul Said Trablusgarb'ı, Agarini Cezayir'i, Edib Bey Afganistan'ı, Begit Paşa Arnavutluk'u temsil ediyorlar.

Bu arada Talat Paşa o sırada Almanya'da hapiste olan Radek aracılığıyla Moskova ile temasa geçiyor. Enver'in Moskova'ya uçakla gitme girişimlerini örgütlüyor, sonunda Radek'ten temin ettiği bir kimlik kartıyla Rus savaş esirleri arasında Reval üzerinden gemiyle Stettin'e çıkışını sağlıyor. Batıda o sırada Germano-Bolşeviko-Kemalist "büyük tehlike"den söz ediliyor. Alman hükümeti İttihatçı koloniye her türlü kolaylığı gösteriyor. Berlin yakınlarında, Windsdorf'ta savaş sırasında Müslüman esirlere propaganda amacıyla inşa edilmiş camiyi tahsis ediyor.

İttihatçıların Almanya'da kurdukları örgütlerin bir diğeri, merkezi Moskova'da olan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın (bundan böyle İİCİ) Berlin şubesi. İİCİ "emperyalistler ve kapitalistler" tarafından tahakküm ve esaret altına alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslam unsurunu, başta Türkiye olmak üzere, esaretten kurtarmak ve kendi "milli medeniyet"leri dahilinde hür ve müstakil olarak yaşamalarını sağlamak için Müslümanları ruhen ve maddeten yükseltip birleştirecek teşkilatı oluşturmayı hedefliyor. Ayrıca Müslümanların azınlıkta bulundukları ülkelerde azınlık haklarının (hukuk-i medeniyelerinin) teminine çalışıyor.

İİCİ'nin kuruluş tarihini saptamak kolay değil. Fransız kaynaklarında 1920 Mayısında, Alman yönetiminin göz yummasıyla, Berlin'de Sovyet modeli doğrultusunda bir "ittihad"ın kurulduğu kaydediliyor. Örgütün Fransızca adı "l'Union pour la libération de l'Islam". İİCİ'nin Sovyet Dışişleri Komiserliği ile yakın ilişkisi olduğu, panislamizm ile Bolşevizmin bu örgüt çatısı altında uyum sağladığı belirtiliyor. Enver Paşa, Talat Paşa'nın gayretleriyle Moskova'ya vardıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta İİCİ'yi kendisinin düşündüğünü kaydediyor. Konuyu daha sonra Sovyet Hariciye Komiseri'ne açtığını ve teklifinin kabul edildiğini belirtiyor. İngiliz kaynakları ise İİCİ'nin Bolşeviklerin Dışişleri Komitesi'nin Şark Kolu'nun Müslüman Seksiyonunca 1919 Ağustosunda resmen kurulduğunu ileri sürüyor (*organised by the Mussulman Section of the Eastern Branch of the Committee for Foreign Affairs of the Russian Soviet Government*). Yine aynı kaynaklar İİCİ'de Mısır milliyetçileri, Anadolu hareketi, İttihat ve Terakki, Hint milliyetçileri, Afgan Yurtseverleri Ligi, Kafkasya Müslü-

İSLAM İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI'NIN NİZAMNAMESİ

elif - Cemiyetin Maksadı:

Emperyalist ve kapitalistler tarafından taht-ı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslamları, başta Türkiye olduğu halde, esaretten tahlis ile kendi milli medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip ve hâkim kılmaktır. Bu gayenin temini için İslamları manen ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsal-i maksat için teşkilat-ı lazime vücuda getirmek cemiyetin gayesidir. İslamların ekalliyette bulundukları mahallerde hukuk-i medeniyelerinin teminine çalışılır.

be - Teşkilat:

1. Cemiyetin bir merkez-i umumisi ve muhtelif memalikte birer muhtar merkezi ve bu merkezlere merbut icabı kadar şubeleri vardır.

2. Merkez-i umumi müessislerden 3-7 zatla teşkilata dahil her merkezin birer vekilinden mürekkeptir. Merkez-i umumi heyet-i umumiyesine arz edilecek hususatı takrir etmek üzere bir sene müddetle bir reis ve bir kâtip, bir de sandık emini intihap olunur. Bunların gaybubetinde vazife görmek üzere birer de namzet ekseriyet-i ârâ ile seçilir. Evraka reis ve kâtip veya reis ve sandık emini cemiyet mührünün yanına imza ederler.

3. Merkez-i umuminin vazifesi:

Cemiyetin muhtelif memalikte teessüsünü temin ve teşkilatını teftiş, aralarındaki vahdeti temin, İslamdan gayri olup hürriyetlerini istihsal için çalışan diğer mağdur millet ve sınıflarla teşrik-i mesai ve onlarla temin-i münasebatı tanzim, umumi kongreyi davet ve kongre mukarreratını takip etmektir. Umumi tezahürat, teşebbüsat ve icraat merkez-i umuminin muvafakatiyle icra olunur.

4. Merkez-i umuminin azasının sülüsü her kongrede tebdil olunarak yerlerine yenisi tayin olunur. Çıkan azanın tekrar intihabı caizdir.

5. Merakiz:

Hudud-ı coğrafisi muayyen her bir memleket muhtar bir merkez tarafından müstakilen idare olunur. Her bir merkez 3-7 azadan mürekkeptir. Azanın tebdili merkez-i umumi azaları gibi icra olunur, vezaifi aynı suretle taksim olunur.

6. Merkezlerin vazifesi:

Kongrelerde tesbit ve merkez-i umumice tayin edilmiş esasat dahilinde mıntıkaları dahilinde elzem her nevi teşkilatı tesis ve müstakilen idare eder.

7. Şubeler:

Her memleketin taksimat-ı mülkiyesine göre birtakım mıntıkalara ayrılır ki bunlara şube denir. Şubeler ait oldukları merkez veya fevk şube tarafından müntehap 3-7 azadan mürekkep bir heyet tarafından idare olunur.

cim - Kongreler

8. Memalik kongreleri:

Her merkez senede bir kere muayyen zamanda şubelerden gelecek murahhaslarla kongre halinde içtima ederek kendi teşkilatına ait bütün mesaili tezekkür ile ittihaz-ı mukarrerat eyler. Umumi kongre için senelik icraat vaziyet-i umumiyesi, hesabat raporu gibi ilh. istihzaratta bulunur. Umumi kongreye gönderilecek murahhas ve merkezlerin yeni azasını intihap eyler.

9. Umumi kongre: Merkez-i umumi tarafından muayyen zaman ve mahalde muhtelif memalik murahhaslarıyla merkez-i umumi büyük kongre halinde toplanır. Gelecek murahhaslar adedi ne kadar çok olursa olsun her memleket bir reye maliktir.

10. Kongreler dağıldıktan sonra merkez-i umumi ve muhtelif merkezler, mesuliyeti kendilerine raci olmak üzre mukarreratında kongre salahiyetini haizdir.

11. Umumi kongre, merkez-i umuminin raporunu dinler, cemiyetin hesabat ve icraatını tedkik eder, bütçeyi tasdik, icabında nizamnameyi tadil, siyasiyat ve icraat programının hutut-ı umumiyesini tayin ve merkez-i umumi azasını intihap eder.

dal - Efrad

12. Cemiyetin maksadına hizmet edecek her fert kabul olunur. Efrad arasında mevki ve itibar farkı yoktur. Hepsi kardaş ve müsavidir.

13. Bir ferdin cemiyete girmesi için eski efraddan ikisinin teklif ve kefaleti muktezidir. Bu teklif şubeler tarafından tetkik ve kabul olunduktan sonra usulü dairesinde tahlif muamelesi yapılır. Cemiyete giren fert hayatıyla taahhüdüne bağlanmıştır. Ve bir daha cemiyetten çıkamaz.

14. Her kardaş, kabiliyetine göre cemiyet tarafından tevdi olunacak vazifeyi ifaya ve cemiyete malen ve bedenen her suretle yardıma mecburdur.

be - Yemin Sureti:

Allaha kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki, mazlum kardaşlarımızı esaretten kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretimin yettiği her vazifeyi canımla ve malımla yapacağım, esrar-ı cemiyeti muhafaza edeceğim. Vallahi.

manları, Çerkezler, Dağıstanlılar Birliği, Rusya Müslümanları Kongresi, İran Milliyetçileri Ligi gibi örgütleri bir araya getiriyordu. İttihad'ın Moskova'da bir Heyet-i Merkeziye'si var. Bu heyette Agayev (Ağaoğlu), Akçurayev (Akçuraoğlu), Hajez, Mercimekov, Cemal Paşa gibi şahsiyetler yer alıyor. İİCİ'nin Moskova dışında Şarka ve Avrupa'ya yönelik iki heyet-i merkeziyesi daha bulunuyor. İran, Kafkasya, Anadolu, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a bakan Şark heyet-i merkeziyesi Anadolu'da örgütlenmiş gözüküyor. İngiliz belgelerine göre Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aynı zamanda Şark Heyet-i Merkeziyesi görevini deruhte ediyordu. Belgelere göre Anadolu'da Milliciler, özellikle Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ve İttihatçılar bu merkeze ağırlıklarını koymuşlar. İngiliz kaynakları Erzurum Kongresi'nin İİCİ'nin yapılanmasıyla bağlantılı olduğunu kaydediyor. Ayrıca 7 Ağustos'ta İran, Kafkasya, Türkistan gibi yörelerin temsilcilerinin katıldıkları bir toplantıda İİCİ'nin belirlediği hedeflerin benimsendiği kaydediliyor. 7 Ağustos Erzurum Kongresi'nin bitiş tarihi. İngiliz istihbaratı kongreleri karıştırıyor gibi geliyor bize.

Avrupa'da, Mısır'da Türkiye'nin Avrupa yakasında propaganda işlerini yürüten heyet-i merkeziye ise Berlin odaklı. Münih'te de bir şubesi var. Bu heyet ayrıca Romanya, Bosna ve Arnavutluk Müslümanlarıyla da ilgileniyor. Heyet-i merkeziye üyelerinden İsmail Hamza bu ülkelerle irtibat kurmakla görevlendirilmiş. Bir süre sonra Mansur Rıfat,

Mısır Hizbü'l-Vatani cemiyetinin Kahire'de düzenlediği bir ziyafet.
Şehbal, no. 19 (1 Şubat 1325-14 Şubat 1910)

Abdülaziz ve Osman Cafer beyler İsviçre'de Cenevre merkezini açıyorlar. İİCİ "kıyam" örgütlediği ülkelerle düzenli bir iletişim ağı kuruyor. Suriye ve Ankara'ya Roma ve İstanbul üzerinden Ali Bey aracılığıyla ulaşılıyor. Fas'a ulaklar İspanya üzerinden geçiyor. Trablusgarb'a postayı İtalya'daki Mazlum Milletler Ligi iletiyor. İran'a Moskova ve Bakû üzerinden geçiliyor. Afganistan ise Afgan ulakların becerisine kalıyor. Hemen hemen tüm Ortadoğu'da İİCİ'nin uzantıları var. Irak'ta, Hicaz'da, Yemen'de İİCİ sesini duyuruyor.

Başlangıçta Talat'ın başında olduğu, katlinden sonra Enver'in devraldığı kaydedilen Berlin heyet-i merkeziyesi, eski Trabzon valisi Azmi Cemal, Cemil Bey, Nâzım Bey gibi ünlü İttihatçı simaları barındırıyor. Cemiyetin bir genel merkezi ve muhtelif ülkelerde birer özerk merkezi bulunuyor. Bu merkezlere bağlı şubeler örgütün en alt birimini oluşturuyor. Genel merkezde kuruculardan 3-7 kişi ile, teşkilata dahil her ülkeden birer temsilci yer alıyor. Genel merkez cemiyetin İslam ülkelerinde örgütlenmesini sağlamayı, bu örgütleri eşgüdümlemeyi ve Müslümanların yanı sıra, özgürlükleri için savaşan diğer "mağdur millet ve sınıflarla" ortak eylemde bulunmayı amaçlıyor.

Cemiyetin İslam ülkelerindeki özerk merkezleri genellikle bu ülkelerin ulusal örgütleri ya da partilerinde odaklaşıyor. Mısır milliyetçileri Hizbü'l-Vatani tarafından temsil ediliyor. Türkiye'yi temsilen örgütte İttihatçıların yanı sıra, Anadolu Kuva-yı Milliyecileri yer alıyor. Kuruluş sırasında İİCİ'ye katılan diğer ulusal güçler şunlar: Hint milliyetçileri, Afganistan Vatanperverler İttihadı, Kafkasya Müslümanları Birliği, Rusya Müslüman Kongresi, İran Milliyetçiler İttihadı. Halk Şûralar Fırkası, Mete Tunçay'a göre, İİCİ'nin Türkiye seksiyonunu oluşturuyor.

İlk genel merkez üyeleri şu kişilerden oluşuyor. Kurucu üye olarak reis Enver Paşa, kâtip Ziya Bey, veznedar İbrahim Tali Bey, Halil Paşa, Sami Bey, Azmi Bey, Seyfi Bey, Mısır adına Dr. Fuad Bey, Suriye adına Şekip Arslan Bey, Kuzey Afrika adına Muhammed Yasin Hamza Bey, Hindistan adına Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa. Cemiyete giren her Müslüman "hayatıyla taahhüd" altına giriyor ve bir daha cemiyetten ayrılamıyor. Nizamnamenin sonunda yer alan yemin cemiyet üyelerinin davalarına bağlılığı perçinlemeye yönelik: "Allaha kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki, mazlum kardeşlerimizi esaretten kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretimin yettiği her vazifeyi canımla ve malımla yapacağım, esrar-ı cemiyeti muhafaza edeceğim. Vallahi."

İttihad'ın federatif yapısı bir ölçüde 1919'da kurulan Üçüncü Enternasyonal'e benziyor. Benimsediği ilkeler de büyük ölçüde Birinci Doğu Halkları Kurultayı kararlarıyla uyum halinde. İngiliz ve Fransız istihbarat belgeleri İttihad'ın 1919 Ağustosunun sonlarına doğru Sovyet Rusya Dışişleri Komiserliği Doğu Seksiyonu Müslüman Birimi tarafından İttihatçılara kurdurtulduğunu kaydetmekte. Bu bilgi ne ölçüde doğrudur, bilemiyoruz. Ancak İİCİ'nın Komintern'in ikinci kurultayında benimsenen ilkelerle uyum içersinde olduğu açık. Öte yandan örgütün giderlerinin Komintern tarafından karşılandığı bilinmekte.

Bu yıllarda Komintern'in yanı sıra Alman Genelkurmayı da panislamist gelişmelere arka çıkıyor. Alman askeri yönetim çevrelerinde General Ludendorff, General Lossow ve General Hofmann İslam ittihadından yana kişiler. Cihan Harbi yenilgisi Almanları irredentist bir çizgiye sokmuş.

Yukarıdaki istihbarat bilgilerine rağmen cemiye-

ENVER PAŞA VE İİCİ

Bakû Kongresi ertesi Enver Paşa'nın İİCİ kâtibi Ziya Bey'le birlikte kaleme aldıkları bir mektupta cemiyetle ilgili şu bilgiler veriliyor:

"Moskova'da gayet iyi bir istikbale mazhar olduk: O zamanlar Bakû'da cereyan eden Şark Milel-i Mazlumesi Konferansı'nda hazır bulundum. Orada, her taraftan gelmiş olan Müslüman kardeşlerimizin hayat ve efkârı hakkında kâfi derecede malumat aldıktan sonra Moskova'ya avdette cemiyetimizi teşkil ile merkez-i umumi azalarının intihabına mübaşeret olundu.

Cemiyetimizin merkez-i umumi azaları bervech-i atidir:

Reis Enver Paşa, kâtip Ziya Bey, veznedar İbrahim Tâli Bey, Halil Paşa, Sami Bey, Azmi Bey, Seyfi Bey. Bunlardan başka her Şark milletinden birer aza vardır.

Mısır için Dr. Fuat Bey, Suriye için Şekip Arslan Bey, Şimali Afrika için Muhammed Yasin Hamza Bey, Hindistan için Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa. Merkez-i Umumi azaları mühim vazifelerle lazım gelen yerlere gönderilmişlerdir. Mesela Cemal Paşa Afganistan'da Hint gençlerinin talim ve terbiyesiyle ve Hindistan harekâtıyle meşguldür... Sami Bey evvela Taşkent'e ve şimdi ise Anadolu'ya geçmiştir. Halil Paşa Taşkent'te idi, şimdi muvakkaten Moskova'da bulunuyor. İbrahim Tali Bey Anadolu'ya avdet etmiştir. Seyfi Bey Bakû'da üsera-i harbiyenin sevkiyle meşguldür. Bunlardan başka, Anadolu Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey muhallef azamızdandır. Ziya Bey ise, benimle Moskova'ya gelmiş ve şimdi Berlin'de muvakkaten bulunmaktadır. Bakû'da iken cemiyetimizin Türkiye için hususi bir teşkilat vücuda getirmesi tensip edilmiş ve küçük Talat ve Nail Beylerle program kararlaştırılarak Anadolu'ya gönderilmişlerdi. Orada epey tevsi-i teşkilat ettikleri gelen mektuplardan anlaşılmaktadır. Roma'da ise, bütün Şark İhtilal Cemiyetlerinin azalarını cami ve Mısırlı Abdülhamid Said Bey'in riyaseti tahtında bir cemiyet vardır ki, doğrudan doğruya bize merbut olup Roma merkezimizi teşkil etmektedir. Bu zat Avrupa cihetinden Şark âlemindeki İslam İhtilal Cemiyetleriyle münasebatımızı temin etmektedir. Bundan başka, Berlin'de de cemiyetin murahhası Talât Paşa bulunmaktadır..."

tin kuruluş tarihi konusunda kesin konuşmak güç. 1920 Ekiminde Enver Paşa'nın Moskova'dan İstanbul'a gönderdiği bir mektupta cemiyet hakkında geniş bilgi verilmekte, 1920 Eylül başlarında Bakû'da toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı ertesi cemiyetin Moskova'da kurulduğundan ve genel merkez üyelerinin seçildiğinden söz edilmekte. Bu mektuba göre İİCİ Moskova merkezli, Enver Paşa bilfiil kurucu ve Talat Paşa Berlin'deki murahhas. Roma ise İİCİ'ye bağlı.

İİCİ'nin kuruluşuyla ilgili bir başka kaynak *Times* gazetesi. 10 Haziran 1920 tarihli *Times* gazetesi İİCİ'nın Doğu Komitesi'nin (*The Eastern Committee of the League for the Liberation of Islam*) Şubat 1920 başında Sivas'ta Mustafa Kemal'in başkanlığında toplandığını belirtmekte. *Times*'a göre o sıralarda Sivas'ta hemen hemen tüm İslam örgütlerinin temsilcileri bulunuyor. Ayrıca Mustafa Kemal'in Alman askeri danışmanı Albay von Straub, Tatar ve Azerbaycan temsilcisi Hüseyin Agabekof, Vladikafkas temsilcisi Ahmed, Mustafa Kemal nezdinde Bolşevik Rusya temsilcisi İvan Perepeloff kongreye katılmışlar. Kongrede Osmanlının bütünlüğü, panislamik silahlı hareket ve Bolşeviklerle Müslümanların ilişkileri gündeme getirilmiş. Sovyet hükümeti adına söz alan İvan Perepeloff her ulusun kendi ulusal kültürünü geliştirebileceği ve tüm Müslümanlar için İslam birliğini simgeleyen bir Osmanlı birliğinden yana olduğunu vurguluyor. Öte yandan İvan Perepeloff, Osmanlı topraklarında bulunan işgal ordularına karşı askeri harekâta geçilmesi önerisini getiriyor.

İstihbarat kaynaklarına göre, Sivas'ta daha 1919'un sonlarında panislamist hareketi yönlendirmek üzere Muvahidin adlı bir gizli örgüt kurulmuş. Amacı tüm İslam ülkelerini bağımsızlığa kavuşturmak ve bunları Osmanlı saltanatı ve hilafeti altında birleştirmek. Muvahidin Cemiyeti ilk toplantısını Sivas'ın Zara kazasında yapıyor. Toplantıya Suriye, Azerbaycan, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Mısır temsilcileri katılıyor. Açış konuşmasını Bekir Sami Bey yapıyor ve panislamizme geniş yer ayırıyor. Ancak Anadolu'nun İstanbul'daki Saray erkânına karşı tavrını koyuşu, Mustafa Kemal'in giderek Misak-ı Milli'ye yönelişi ve bağımsızlık hareketini gerçekçi bir eksene oturtarak, minimalist çizgide Türklerle meskûn alan dahilinde ya da Anadolu'da gerçekleştirmeyi hedeflemesi, İslam ülkelerinde topyekûn "kıyam"ı hedefleyen ve Batıda panislamizm diye nitelenen hareketin odağını Anadolu dışına kaydırıyor.

Nitekim 1920 Şubatında gerçekleştirilen ilk kongrenin ardından mayıs ayında Berlin yakınlarında Strausberg'de ikinci bir İslam kongresi toplanıyor. Bu kez güç odağı İttihatçılar. Toplantıda Tunus Mısır komitesini Abdülaziz Çaviş, Muhammed el-Arabi ve Hasan el-Şükri temsil ediyordu. Oturuma başkanlık eden Talat Paşa İslam davasının savaş ve

1921 BERLİN KONGRESİ'NE KATILANLAR

Mısır: Şeyh es-Seyid Abdülmecid el-Bekr, Madjub Sabit Bey, Abdülaziz Çavış, eş-Şeyh Mehmed Necid Efendi

Türkiye - İttihat ve Terakki: Küçük Talat Bey, Hasan Fehmi Efendi, Hacı Evliya Efendi, Fevzi Efendi, Bahattin Şakir

Tunus: Şeyh Salih et-Tunusi, es-Seyid Mehmed Ganimi, Mustafa Şefik Bey

Rusya Müslümanları: Reşit Efendi, Mehmed Begof, Cafer Bey, Emin Kekirof, Hacı Mecdi Efendi

Suriye: Mehmed İhsan Bey

Bulgaristan: Hafız Sadık Bey

İran: Mirza Hüseyin Daniş Bey, Hacı Musib Efendi, Seyid Abdüsselam

devrim yoluyla zafere ulaşacağını belirtiyor. Toplantıda Dr. Nâzım Bey'in önerisi üzerine Tunus ve Mısır'daki ulusal hareketlere maddi yardımda bulunulması kararlaştırılıyor.

İİCİ, kuruluşu ardından Berlin'de topladığı 1921 kongresinde bir faaliyet programı benimsiyor (Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*'da 1921 ilkbaharında Moskova'da bir İİCİ kongresi toplandığını kaydediyor). Bu program gereğince İİCİ, örgütlendiği her ülkede üyeleri kanalıyla okul, zaviye gibi yerlerde panislamist fikirlerin yayılmasına çalışmayı ve Müslümanları İslam ittihadına çağırmayı hedefliyor. Bundan böyle İslam ülkelerinde okul öğretmenleri İİCİ tarafından görevlendirilecek; yazarlar, bilginler eserlerinde ve söylevlerinde panislamizmden söz edecekler, halkın dikkatini panislamizme çekmek için konferanslar düzenlenecek. Hıristiyan Batı ülkelerinin egemenliği altında yaşayan İslam ülkelerine yetenekli mutemetler gönderilecek ve panislamizm bu ülkelerde yandaş kazanacak. Toplantıda alınan karar gereğince bin Türk subayının Mısır'da ihtilal cemiyetlerinin teşkilatlandırılmasında görev alması uygun görülüyor. Fransa ve İspanya arasında gerginlik yaratıp Fas'ta Fransız ve İspanyol nüfuz bölgelerinde yaşayan Müslümanların birliği hedefleniyor. Merkezi Türkistan ve Afganistan'daki Müslümanların birliğinin sağlanarak, İngilizlerin nüfuzu altında bulunan Hindistan'a yönelinmesi kararlaştırılıyor.

1923'te İİCİ'nin Berlin, Mısır, Tunus, Suriye, Hindistan, Rusya, Ankara ve Fas-Cezayir-Libya'yı kapsayan Kuzey Afrika'dan oluşan sekiz birimi var. Ankara, Kahire ve Berlin'de birer yürütme komitesi bulunuyor ve bu komiteler belirli aralıklarla toplanan genel kongreye sorumlu oluyorlar. 1923 ertesi Hizbü'l-Vatani'den oluşan Kahire Komitesi giderek en üst merci olmaya yöneliyor. Kahire'de Hizbü'l-Vatani'nin diğer birimlerle ilişkilerini yürütmek üzere Rabıta-i Şarkiye adlı bir yan örgütü kuruluyor. Ankara bu sıralarda Mısır'daki harekete arka çıkıyor. Mısır'a silah yapımcıları gönderiyor, Arap toprakları doğumlu Osmanlı subayları, bu topraklar artık Türkiye sınırları dahilinde yer almadığı gerekçesiyle terhis ederek Mısır'da Hizbü'l-Vatani'nin emrine veriyor.

İİCİ 1925'e kadar istihbarat raporlarında kendinden söz ettiriyor. Ankara-Berlin-Moskova üçgeninin girişimiyle başlatılan bu örgüt uzun süre İttihatçıların denetiminde kalıyor. Ancak İngilizler işin vahametini anlayarak İttihatçı liderleri değişik gerekçelerle tasfiye yoluna gidiyorlar. Ankara hareketinin farklı bir çizgiye girişi Sovyetlerin de Bolşevik İttihatçılardan desteğini çekmesine neden oluyor. İİCİ Talat, Cemal ve Enver Paşaların öldürülmelerinden sonra gücünü giderek yitiriyor. Anadolu'da Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ve Lozan'da barış Türkiye'yi Batı ile yeni bir diyaloğa sevk ediyor. İttihatçılar bu kez Cumhuriyet Türkiye'sinde yeniden örgütlenmeye girişerek muhalefete geçiyorlar. Panislamist harekette İttihatçıların boşalttıkları yeri Hizbü'l-Vatani doldurmaya çalışıyorsa da artık Moskova desteğini çekiyor. 1920'lerin ortalarında Moskova'nın çizgisi de değişiyor. Lenin ölmüş, Stalin tek ülkede sosyalizmi kurmaya yönelmiş. Savaş komünizminin taktikleri artık gündem dışı. Ancak İİCİ, birçok İslam ülkesinde yakın bir gelecekte başlayacak olan bağımsızlık hareketleri için bir okul işlevi görmüş oluyor. 1920'lerin "İslam Kominterni"nde yer alanlar II. Dünya Savaşı ertesi gündeme gelecek olan "ulusal bağımsızlık hareketleri"nin habercileri oluyorlar.

İİCİ'nin Türkiye ile ilgili bilgileri Mete Tunçay *Türkiye'de Sol Akımlar*'da bir araya getirmiş. İngiliz ve Fransız arşivleri ise büyük ölçüde istihbarat raporları ışığında İİCİ'yi anlatıyor. Bu tür raporların güvenilirliği sürekli denetlenme gerektiriyor. Alman ve Sovyet arşivleri görülmedikçe İİCİ ile ilgili kapsamlı bilgiye ulaşmak olanaksız. Bu iz sürülmedikçe de İttihatçıların gurbetteki faaliyetlerini çözmek bizce olanaksız görünüyor. ■

***Azad-i Şark*'ın (no. 10, 25 Aralık 1921) başlığı.**

***Liva el-İslam*'ın 15-16. sayısı (15 Teşrinisani 1337-1921).**

AUGUSTE BOPPE'UN KALEMİNDEN 31 MART VAK'ASI

CATHERINE BOPPE-VIGNE

Auguste Boppe ismi, Osmanlı tarihiyle ilgilenenlere şüphesiz yabancı gelmeyecektir. 18. yüzyılda İstanbul'u tasvir etmiş olan ressamların detaylı bir şekilde incelendiği *18. Yüzyılda Boğaziçi Ressamları* isimli kitabı,[1] bu konuda yazılmış en kapsamlı eser olarak bibliyografyalarda hâlâ yer almaktadır. Burada Auguste Boppe'u değişik bir kimlikle, İstanbul'daki Fransız sefaretindeki müsteşarlık ve başkâtiplik görevi çerçevesinde, tarihimize 31 Mart Vak'ası adıyla geçmiş olan 13 Nisan 1909'da başlayan olayların bir tanığı olarak göreceğiz. Karısına yazmış olduğu mektuplar sayesinde, bir Fransız diplomatın kaleminden bu "karşı devrimi" neredeyse "naklen" izleme fırsatını yakalamış oluyoruz.

Catherine Boppe-Vigne tarafından *Revue d'Histoire Diplomatique*'te yayımlanmış bu makalenin[2] esasını teşkil eden mektupların çevirisini olduğu gibi yayımlıyoruz. Bayan Boppe-Vigne'in Fransız okurları göz önünde tutarak kaleme aldığı, 1909 olaylarının evveliyatını ana hatlarıyla aktardığı sunuş ile, dergimiz okurları için "malumu ilam" niteliğindeki bazı dipnotlarını yayımlamıyoruz.

1. Auguste Boppe, *Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, Paris: Hachette, 1911. Bu kitap Catherine Boppe-Vigne tarafından resimli olarak tekrar yayımlanmıştır (Paris, 1989). Auguste Boppe bundan başka şu kitapların da yazarı ve derleyicidir: *Correspondance inédite du comte d'Avaux (Claude de Mesmes) avec son père Jean-Jacques de Mesmes, S de Roissy (1627-1642), Journal du congrès de Munster (1643-1647), par François Ogier, aumonier du comte d'Avaux: Journal et correspondance de Gédoyn "le Turc", consul de France a Alep (1623-1625), Les introducteurs des ambassadeurs (1585-1900), Les vignettes emblématiques sous la Révolution.*
2. Catherine Boppe-Vigne, "La contre-révolution turque d'avril 1909, d'après la correspondance d'Auguste Boppe (1862-1921) diplomate français en poste a Constantinople", *Revue d Histoire Diplomatique*, 1994, s. 193-221.

Pera, 13 Nisan 1909
Salı[1]

Size Pallavicini'nin[2] akşam yemeğinden bahsetmeyeceğim, zira bugün daha önemli şeyler oldu: Tıpkı temmuz ayındaki gibi hiç beklenmeyen bir ihtilal patladı.

Bu sabah saat sekiz buçukta Türkçe gazetelerimi okuyan okutman bana "Korkuyoruz, askerler başlarında subayları olmadan ellerinde silahlarla sıralar halinde İstanbul tarafına gidiyorlar, her yerde korkunç bir panik var" dedi.

Hemen Bay Cuinet'ye[3] haber verdim ve bütün sabah haber peşinde koşmakla geçti. Gerçekten de bir ihtilal bu; ülkeyi dine bağlı olmadan yöneten ve hoşa gitmeyen reformlar (devlet memurlarının maaşlarının ve padişahın tahsisatının azaltılması gibi) gerçekleştiren Komiteden[4] hoşnutsuzluk duyan askerler ve softalar gösteri yapmak için İstanbul tarafına inmişler. Meclis ve Sultanahmet meydanlarında toplanıp sadrazamın,[5] harbiye nazırının[6] ve Meclis Reisi Ahmed Rıza'nın[7] istifasını istiyorlar. Bu sırada Komiteye sadık birlikler de Seraskerlikte[8] toplanıyorlar. Öğleyin iki taraf karşı karşıya geldi. Pera'da büyük hareketlilik var ama panik yok. Başlarında onbaşılar ve çavuşlarla düzenli sıralar halinde hiç aralıksız geçen ve İstanbul tarafına doğru giden askerlere bakıyorlar.

Bu sabah gelmiş olan Steeg'le[9] ve mebus kardeşiyle birlikte yemek yiyip onlardan haberler almak üzere Cercle'e[10] gittim. Birbiriyle çelişen çok sayıda rivayet var. Emir Arslan[11] gelip masamıza oturdu, sinirli görünüyor, ama yine de Komitenin kazanacağına inanıyor. İstanbul tarafına geçmek üzere bizden ayrıldı.

Saat ikiden altıya kadar haberler açıklığa kavuştu. Ordunun bütünü hareketten yanaymış; Selanik'teki avcı birlikleri onlardanmış ve Seraskerlik birlikleri de ortak tavır almışlar. Hükümet gösterilerin baskısıyla istifa etti. Kâmil'in[12] sadrazam ve Nâzım'ın[13] harbiye nazırı olacağı söyleniyor. Aslında gerçek durum ancak yarın sabah belli olur.

Şimdiye kadar hiçbir olay çıkmadı; askerler "Padişahım çok yaşa" diye bağırıyorlar. Umarız bununla yetinirler ve taşkınlık yapmazlar. Altı ay önce İzzet[14] ile Selim[15] nasıl aranıyorlardıysa şimdi de Komite üyelerinin arandığı söyleniyor. Zavallı Emir Arslan ise İstanbul tarafında öldürülmüş, onu çok benzediği *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid sanmışlar. Bir-iki subayla onun dışında başka öldürülen olmamış. Zavallı Emir, o kadar zeki ve ince birisiydi ki!

Bu akşam İsmail Cenani'yi[16] bize yemeğe çağırdım. Tabii gelmedi; Siegfried'i[17] kabul ettim ve şimdi elçinin[18] bayan M. ve Feer'lerle[19] briç oyna-

masından yararlanarak size bunları yazıyorum. İstanbul tarafından zaman zaman muazzam nümayiş sesleri geliyor, bunlar çeşitli kışlalardan, hatta çevredeki yerlerden harekete katılmaya gelen askerleri karşılarken atılan naralar. Bu askerler bütün gece ve yarın ne yapacaklar? Umarım onlara bir sadrazam verirler de sakinleşirler.

Türkleri bilirsiniz, şu ara bizimle meşgul olmuyorlar, bu ihtilal sadece kendileriyle ilgili ve kanımca Avrupalılar için çekinilecek bir şey yok [...]

İyi ki çocuklarla birlikte burada değilsiniz, yoksa onları dışarı çıkartmamanız için size yalvarmak zorunda kalacaktım. Onlarla beraber geri döndüğünüz zaman her şey sakinleşmiş olacak, tabii eğer Komite yeniden ufak bir ihtilal başlatmaz ve Kâmil'in yerine başkasını geçirmezse. Burası sahiden çok şaşırtıcı bir ülke; ne sürprizlerle dolu; böyle olayları açıklayabilene şaşarım. Dün akşam Rıfat Paşa'larla[20] birlikte Pallavicini'lerde yemek yedim; kendilerine o kadar güveniyorlar ve gerçekten o kadar kopuklar ki.

Akşamın on bir buçuğu: Mektubuma ara verdim; ateş sesleri yeniden başladı, İstanbul tarafında korkunç çatışmalar oluyor. Salvo ateşler ve sanırsam mitralyöz sesleri de duyuluyor. Küçük çocukların burada olmaması gerçekten de daha iyi bence. Briç partisine ara vermek zorunda kaldık, madam M. evine nasıl dönecek? Elçilikte mi yatacak? En trajik olayın bile komik yanları vardır, bu briç partisinin sona erme şekli de bunlardan biri.

Sabahın bir buçuğu: Ateş sesleri yarım saatten fazla sürdü, daha sonra da çok uzun süre tek tek ve çok sayıda atış sesleri geldi. Büyük bir telaş var, tüfek ve cephane aranıyor. Komşular elçiliğe sığındılar. Sonra, saat ikiye doğru yanında bir manga askerle devriye gezen bir subay elçiliğe uğrayıp şöyle dedi: "Korkmayın, bir şey yok. Askerler sevinçlerinden havaya ateş ediyorlar. Padişahımız onlara bütün istediklerini verdi ve onların sözlerini müşir Edhem Paşa'ya[21] iletti ve onu harbiye nazırı yaptı."

Nitekim sahiden de kısa bir süre sonra Pera caddesinden, İstanbul tarafından gelen ve havaya ateş eden askerler gördük, ayrıca önde bando sıra halinde yürüyenler de vardı! [...]

Dün gece gerçekten ne olduğunu belki yarın öğrenebiliriz. Her halükârda sıradan saatler geçirdiğimiz söylenemez!

[...]

İstanbul sokaklarında çatışma.

Pera, 14 Nisan
Çarşamba

Uyandığımda İstanbul hâlâ yerinde duruyordu! Biraz tedirginlik var, çünkü insanlar duyulan savaş seslerinin bir sevinç gösterisi olduğunu anlamıyorlar. Askerler başlarına yeni bir sadrazam geçmesini sağladılar, bu da Tevfik Paşa;[22] müşir Edhem Paşa harbiye nazırlığına getirildi. Komite dağıtıldı; gazeteler bugün çıkmadı, ne bozgun! [...]

Pera, 17 Nisan
sabahın sekiz buçuğu
Cumartesi

Size çarşamba günü Orient Express vasıtasıyla, salı gündüz ve salıyı çarşambaya bağlayan tarihi gece cereyan eden olayların bazılarını anlatmıştım; şimdi anlatmaya devam ediyorum.

Çarşamba sabahı oldukça büyük bir panik vardı. İstanbul tarafının görünüşü iyi değildi ve 1896'daki gibi çeteler ortalıkta dolaşıyordu.[23] Başlarında subay olmayan askerler gruplar halinde geçmeye devam ediyorlardı; subayların akıbeti hakkında çok çeşitli rivayetler dolaşıyordu ve şehrin her tarafında askerler havaya ateş ediyorlardı. Birkaç çatışma da oldu ve arada bir askerlerin neşesine kurban gidenlerin toplandığını da gördük.

Öğlen yarımda Continental'de o akşam Selanik'e geri dönecek olan Steeg'le görüştüm.

Öğleden sonra şehirde yine aynı görüntü ve yine aynı silah sesleri. Ama fazla zaman geçmeden, bir sadrazam (Tevfik Paşa) ve bir harbiye nazırı (Edhem Paşa) atanmış olduğunu ve birinci kolordunun komutanlığının Nâzım Paşa'ya verildiğini öğrendik. Bu iki general kışlaları, meydanları dolaştılar, askerleri kışlaya soktular ve saat sekizden itibaren ateş sesleri kesildi.

Perşembe: Bakanlık yerleşti, meclis toplanır gibi oldu ve ne olup bittiği anlaşılmaya başlandı. Birkaç

Sonradan renklendirilerek kartpostal olarak basılan bir fotoğrafta Hareket Ordusu tarafından tutuklananlardan biri.

aydır çok çalışan astsubaylarda ve askerlerde içten içe bir hoşnutsuzluk, 1908 devrimini yapmış olan kurmay subayların olayların dışında tuttuğu alaylı subaylarda bir hoşnutsuzluk, kurmay subayların kendi adamlarıyla yeteri kadar temasları olmayışı ve onların göreneklerinden ve dinsel geleneklerinden uzaklaşarak fazla kırıcı davranıyor olmaları...

Meclis'in dini makamlara gelebilmeleri için bir önceki dönemde unutulmaya yüz tutmuş olan sınavlardan geçmelerini zorunlu kılmak istediği softaların hoşnutsuzluğu, İttihat ve Terakki'nin önde gelen şeflerinin din konusundaki ilgisizliklerinin ulemada yarattığı hoşnutsuzluk...

Komiteye düşman olan bir gazetecinin öldürülmesinin[24] uyandırdığı telaş, basında bu konuda başlayan ve Komite üyeleri hakkında söylenmek istenen her şeyin söylenmesine imkân veren sert polemik şehzadelerin ve hükümdarın tahsisatının azaltılması konusunda Komite üyelerinin geçen cumartesi günü meclise verdikleri teklifin Yıldız'da ve hanedan çevrelerinde yarattığı hoşnutsuzluk...

Bunlar yeterli sebeplerdi. Bilinmeyen, askerlerin nasıl harekete geçtiği ve sundukları şikâyet listelerini onlara kimin verdiğidir. Bütün hareket sözde Kanun-i Esasi ve din adına yapılmıştı. Ulema Kanun-i Esasi'ye uyulacağı konusunda yemin etmekte, tek amaçlarının dinsiz ve haysiyetsiz kişileri iktidardan uzaklaştırmak olduğunu söylemekte. Bence bu kulağa hoş gelen açıklamalar şekilci olmaktan öteye gitmemektedir ve iki-üç gün içersinde bütün bunların sizin kim olduğunu tahmin ettiğiniz kişi[25] tarafından "tezgâhlandığı" ve Kanun-i Esasi'nin tehlikede olduğu ortaya çıkacaktır.

Çarşamba ve perşembe günleri Jön Türklerin arasında tam bir dehşet esti. Bütün liderler pek belli olmayan biçimlerde ayrıldılar. Bu hareketi kuvvet kullanarak bastırmak istediği ve salı sabahı bu işi yapmaya kalkıştığı için askerler tarafından aranan general Mahmud Muhtar[26] kaçmayı başardı. Ama pek çok genç subay tehdit altında; bazıları öldürüldü; bunlardan birisini Du Chaffault[27] dün kurtardı; bunun ayrıntılarını ileride anlatacağım. Pek çok Türk jurnal rejiminin yeniden başlamakta olduğunu düşünüp gidiyorlar; vapurlarımız böyleleriyle dolu.

Cuma: Şehir çok sakin; hâlâ birbirinden kopuk birkaç olay var. Buna karşılık sinirler henüz gergin. Ne söylentiler çıktığını ve insanların bunları nasıl tekrarladığını tahmin bile edemezsiniz. Etrafımız bizden haber isteyenlerle kuşatılmış ve bunu sağlamakta zorlanıyoruz; çünkü biz onlara ne desek onlar Selanik'in bombalandığından, İngiliz filosunun gelmekte olduğundan, Rus zırhlılarının Boğaz'da bulunduğundan, ulemanın basit Boxer'lar gibi cihat çağrısında bulunduklarından, başkente bağlı birliklerle Makedonya birlikleri arasında savaşın her an çıkabileceğinden eminler; bu garip hikâyelerini anlatırlarken de ceplerinden balıçelerinde veya taraçalarında buldukları kurşunları çıkartıp gösteriyorlar. Hepsi de ölümden döndüklerini söylüyor ve İstanbul tarafındaki büyük çarpışmaların cereyan ettiği gece duydukları heyecanı anlatıp duruyorlar. Ne hayal gücü! Ama, gerçekte cereyan etmiş olan da her türlü sahte haberin ortaya çıkmasına yol açmaya yetiyor.

Anadolu'da durum çok kötü, burada olanlar öğrenilince orasının da karışacağı kesin; Mersin yakınındaki Adana'da Türklerle Ermeniler arasında çatışma çıkmış, daha sonra yağma, kundaklama ve kırım olmuş. Bay Godard[28] oralarda ve çok da merak ediyorum.

Beyrut'ta zavallı Emir Arslan'ın öldürülmesi Dürziler arasında gerginlik yaratmış. Nihayet Makedonya'da büyük hareketlilik var: Bu bölge burada meydana gelen değişikliği kabul etmeyebilir. Şimdiden bazı birliklerin İstanbul'a yürümeye başladıklarını biliyoruz, ama adamları burada olduğu gibi, ulemanın sözünü dinleyip subaylarını yüzüstü bırakmazlar mı?

Görüyorsunuz epey ilgi uyandıracak bir durum var. İnsanın bu kadar çok işi olması ne sevindirici, ama bütün bunların sizin bildiğiniz kimse tarafından bu kadar kötü yapılmış olması pek yazık. Dün size yazamadım: [...]. Bütün gün bir tek boş anım

***Şebbal*'in resim altı: "Sahte sarık ile derdest edilen bir mürteci".**
Şebbal, no. 5 (15 Mayıs 1325-28 Mayıs 1909)

olmadı. Akşam yemeğinden sonra da Siegfried'le birlikte şifre çözmemiz gerekti [...].

Merak etmeyin. Etrafınızdakileri yatıştırın. Gauvain'e,[29] Gaulis'e[30] ve Taigny'ye[31] iki mektubuma dayanarak biraz bilgi verin.

[...]

Pera, 19 Nisan 1909
Pazartesi

Size Orient'la[32] gelişigüzel bir birkaç satır yolluyorum, yarın sabah Romen [postası] aracılığıyla daha uzun yazma hakkım bakidir. Durum tersine döndü. Makedonya ordusunun gelişi öyle bir etki uyandırdı ki, gericilik girişimi sona ermiş gibi gözüküyor. Yarın Niyazi ile Enver burada olacaklar. Her şeyin sorunsuz cereyan edeceğini sanıyorum. Ne güzel bir macera! Bildiğiniz kimsenin zaferi uzun sürmedi. Bu belirleyici bir fırsattır, Taigny'nin o kadar istediği değişikliği yapmak gerekiyor.

Olaylar geçen yılın temmuz ayında olduğundan çok daha hızlı bir şekilde cereyan ediyor; başka yerlerde birkaç haftada veya birkaç ayda yaşanan burada bir günde yaşanıyor. Size 13 tarihindeki hareketten, Komitenin bozguna uğramasından, Yıldız'ın dostlarının iktidarı yeniden ele geçirmelerinden bahsettim. Gazeteler tavır değiştirmişlerdi, eski rejimin üslubunu takınmışlardı; her tarafta jurnalcilerin yeniden ortaya çıkmakta olduğu hissediliyordu. Hiç kimse konuşmaya cesaret edemiyordu, Komiteyle yakından veya uzaktan ilgisi olanlar üzerinde gerçek bir terör vardı. Bu son aylarda düşüncelerini özgürce açıklamış olanlar söyledikleri birkaç laf bahane edilip ortadan kaldırılmaktan korkuyorlardı ve nitekim liberal fikirlere sahip oldukları veya Avrupa tarzı bir eğitim aldıkları bilinen subaylar birbiri ardına öldürülüyordu.

Cemil Bey[33] vapura binmeyi başardı; general Muhtar Paşa tam zamanında kaçtı [...]; M. Aziz[34] vapura binmeden önce bizden sığınma hakkı istedi. Bay André Fallières'in[35] mihmandarı öldürüldü. Bir yandan bu olaylar, bir yandan da askerler arasında çıkan küçük kavgalar sonucunda sokakta birbirinden ayrı olarak işlenen cinayetler belirli bir panik havası yaratıyordu. Halk eski rejimin bu işten galip çıkacağından emindi ve buna sevinenler de vardı.

Ama Selanik uyumuyordu. Cumartesi ve pazar günleri Makedonya'dan tıpkı temmuz ayındakiler gibi telgraflar aldık. İkinci ve üçüncü kolordu kendi kazanımları olan Kanun-i Esasinin korunmasını istiyorlardı.[36]

Harekete geçtiler. Önce bunun blöf olduğu sanıldı, ama bütün taburlarının yola çıktığı, düzenli ve disiplinli bir şekilde İstanbul'a birkaç fersah mesafeye kadar geldikleri öğrenilince ve Kanun-i Esasinin korunması için garanti isteminde bulundukları haberi alınınca buradaki manzara değişti.

Meclisteki mebuslara yeniden güven geldi; daha önceki günler meclise gelmeye cesaret edemeyen pek çok mebus artık görünür oldular. 13 Nisandaki hareketi yapmış olan arslan askerler ve softalar hakkında üç gün boyunca göklere çıkarıcı yazılar yazan gazeteler bu sabah askerlerin pişmanlık duyduklarını, softaların kınanması gerektiğini yazıyorlar ve aralarından en fanatiğindeki makale şu sözlerle bitiyor: "Yaşasın Niyazi, yaşasın Enver!" Çünkü temmuz ayının bu iki kahramanı İstanbul'un kapılarına dayanmış durumdalar ve her-

Bursa'da toplanan Meşrutiyet yanlısı gönüllüler.
Resimli Kitap, no. 10 (10 Temmuz 1325-23 Temmuz 1909)

kes tir tir titriyor. Ne olacak? Yaklaşmakta olan ordu Kanun-i Esasiden başka bir şey istemediği konusunda yemin ediyor ve subayları yabancılara hiçbir güçlük çıkarmayacakları konusunda güvence veriyorlar. Onlara inanıyorum ve 13 Nisanda başarıya ulaşmış olanların çok büyük bir şaşkınlık içinde olduklarından hiçbir şeye direnmeyeceklerine de inanıyorum.

Tabii Peralılar telaş içinde; Pangiri[37] bavullarını hazırladı; ama nereye gidecekti, Prinkipo'ya[38] mı? Yoksa Pera Palas'a mı? Bayan V. her akşam gelip elçilikte kalmaya hazır. Korkudan çıldıracak gibi olanlar da var -ne kadar saçma sapan söylentilerin yayıldığını bilemezsiniz. Bu telaşın sürmesi iyi olmaz; ben herkesin de çıkarı için krizin bu gece, ya da en geç yarın çözülmesini istiyorum. Niyazi ile Enver ne istiyorlar? Kayıtsız şartsız teslim olunmasını mı, tahttan feragat edilmesini mi, tahttan indirilmesini mi, intihar etmesini mi? Yakında öğreniriz. En ciddi insanlar bile bu tahminlerin hepsinin olabileceğini düşünüyorlar ve bugün saat dörtten beri bunlardan birisinin gerçekleşeceği belirtiliyor. Devlet memurları size bir fetvanın hazırlanmakta olduğunu ve sultanın hal edildiğini bildiren şeyhülislamın[39] bu kararının her an çıkabileceğini söylüyorlar. Bunun, ayın 13'ü akşamı, 14'ünde ve 16'sına kadar morali o kadar bozuk olanlar için nasıl bir zafer olduğunu siz düşünün. Bay Constans'ın[40] ulu arkadaşının[41] akıbeti hakkında ne gibi fikirler yürütmekte olduğunu düşünmeyi de size bırakıyorum.

Bütün bunlar çok çekici ve sizin de burada bütün bu heyecanları benimle paylaşmanızı ne kadar isterdim. Hiçbir tehlike yok, ama yine de yakında buraya gelince bu heyecanlardan siz de payınıza düşeni alacaksınız, çünkü bütün bu hikâye birkaç hafta içerisinde sona eremez. Burada olup bitenlere bir de taşrada olanları, konsoloslardan gelen bir yığın telgrafı, M. C.'yi neler yapılacağını öngörmeye, kimlerin kabul edileceğine, haber araştırmak için nerelere koşuşturulacağına dair telgrafları da eklerseniz, niçin sizi öpmek için dahi bir dakikam olmadığını anlarsınız. Beni tek dinlendiren şey sizin mektuplarınız oluyor; mektuplarınız benim pek çok teessürümü gideriyor. Bununla birlikte M. C.'yi bir ölçüde hareketlendirmeyi başardım; ondan artık neredeyse hiç ayrılmıyorum. Fedakâr bay Ledoulx[42] tıpkı benim gibi, şu anda elçilikte işlerin mümkün olduğunca iyi gitmesi için çaba gösteriyor.

Çok şükür cumartesi gününden beri küçük Dubail[43] da aramızda ve telgrafları halletmek açısından bu yardım tam zamanında geldi.

[...]

Sabah Bayan Tinayre[44] ve Mireille Dubufe-Constans ailesi geldiler [...].

Salı: Bu gece beni kimse uyandırmadı, bu sabah olayların ne durumda olduğunu bilemiyorum. Gece aldığımız son haberlere göre, Kanun-i Esasi yanlıları harekete geçmek için kendilerine daha takviye yollanmasını bekliyorlarmış (üç-dört tren). Ne olacağını bugün göreceğiz.

[...]

Pera, 20 Nisan 1909
Salı
akşamın beş buçuğu

Bugün beklemeyle geçti; en akıl almaz söylentiler dolaşmaya devam ediyor ve insan ne olup bittiğini anlayamıyor. Kendisine "başkenti kuşatma ordusu" adını vermiş olan ordu ilerlemeye devam ediyor; şu anda San Stefano'ya[45] ve Yıldız'a giden tepelere on beş bin kadar asker gelmiş olduğu tahmin ediliyor. Askeri trenler gelmeye devam ediyor, bir sürü insan gidip askerlerin kamp kurdukları yerleri ziyaret ediyor ve şahane bir disiplin olduğunu anlatıyor.

Bu sabah başkumandan Hüseyin Hüsnü (benim tanımadığım biri) iki tane bildirgeden binlerce dağıttırdı: Bunlardan birisi başkentteki askerlere yönelikti ve onları Kanun-i Esasiye sadık kalacaklarına yeniden yemin etmeye ve kendilerini 13 Nisan olaylarına sürüklemiş olan gerici casusları ihbar etmeye çağırıyordu; öteki bildirgeyse İstanbul sakinlerine yönelikti ve gerek yerlilerin gerekse yabancıların canlarının ve mallarının güvence altına alınmasına yönelik bütün önlemlerin alındığı ve alınacağı konusunda teminat ve söz veriyordu.

Bu sırada sarayda neler oluyor? Bunu bilen yok.

Niyazi Bey (at üstünde) gönüllülerle birlikte Taksim Kışlası önünden geçerken.
Şehbal, no. 5 (15 Mayıs 1325-28 Mayıs 1909)

Garnizondaki birlikler ne düşünüyorlar? Bilen yok. Hükümet ne yapıyor? Hükümetin şaşkına döndüğünün herkes farkında!

Demin Rıfat Paşa elçiliklere Beşiktaş açıklarında demirli Türk gemilerinden birisinin süvarisinin birlikler gelmeye başlayınca elçilikleri topa tutacağını söylediği imzasız bir mektubun içeriğini bildirdi; bu mektubu ciddiye alıp almayacağını bilemeyen hariciye nazırı korkudan titriyordu.

Tıpkı 1896'daki gibi; o zaman da elçilikleri korkutmak ve böylece sultana biraz zaman kazandırmaya çalışmak amacıyla aynı söylentiler çıkartılmıştı. Kuşkusuz Bayan Rıfat'ın eskiden olanlardan haberi yok, bunun için de kocasının paniğe kapılmasına sebep olmuş!

Padişahın karşı koyması pek şaşırtıcı olur. Sokakta, Babıâli'de, Cercle'de herkes tahttan feragat edeceğinden veya hal' edileceğinden bahsediyor. Herkes kulağını kabartmış yüz bir pare top atılmasını bekliyor. Acaba bugün mü olacak, yoksa yarın mı? Elimdeki bilgilere göre bir tahminde bulunursam, bunalımın cumaya kadar çözülmesi gerekiyor.

Gaulis'in burada olmadığına o kadar üzülüyorum ki. Ne yazışmalar yapardı. Gazetelerin neler anlattığını merak ediyorum; dört gündür elimi Débats'ya[46] veya Temps'ya[47] sürecek vaktim olmadı. Mektuplarıma dayanarak Gaulis, Gauvain ve Taigny'ye bütün bu olayların bazı ayrıntılarını nakledin.

[...]

Saat yediden sekize kadar padişahın direneceğine dair yeni söylentiler geldi. M. C. bundan pek memnun gözüküyor, Lacroix[48] bu işten padişahın galip çıkması için yüz para vereceğini söylüyor! [...] Saat dokuz buçukta elcinin yanına çıktım. Albay Baumann[49] da oradaydı ve gündüz kuşatma birliklerinin arasında yapmış olduğu gezintiyi anlatıyordu. Onun dediğine göre, söz konusu birlikler yarın akşam Eyüp'le Tatlı Sular[50] arasına, perşembe akşamı da Yıldız'ın karşısına varacaklarmış. Onun gördüğü generaller çarpışma olmayacağını belirtmişler; Selanik komitesiyle hükümet arasında görüşmeler olmuş. Makedonya birlikleri muhtemelen yarın veya öbür gün talep ettiklerini, yani şimdiki garnizonun başkentten uzaklaştırılmasını, garnizonun mevcudunun azaltılmasını vb elde etmiş olacaklar. Bu albay çok hoşuma gitti. Ama onun birliklerin konumu hakkında verdiği bilgileri bizim Delon'dan[51] elde etmiş olmamız gerekirdi, ama o hiçbir zaman hiçbir şey bilmiyor.

Sonra Ledoulx da geldi. Komiteyle hükümet arasında görüşmeler olduğunu o da doğruladı. Komitenin kazanacağı kesin ve bu iş muhtemelen çarpışma olmadan gerçekleşecek. Padişahın karşı koymasından artık söz edilmiyor ve elçiliklerin topa tutulacağı hikâyesini herkes alaya alıyor, oysa saat dörtte bu hikâyeye inanan çoktu. Bu konuşmalar olurken Dubail ve Siegfried deşifre edilmiş telgraflar getirip gidiyorlar. Durmadan yeni telgraflar geliyor. Adana'da büyük tehlikelerle karşı karşıya kalmış[52] olan bay Godard'ın tehlikeyi atlattığını öğrendik; yarın Mersin'den buraya gelmek üzere vapura binecekmiş.

[...]

Pera, 21 Nisan
Çarşamba

Saat yedi buçuk, çok güzel bir hava var, bu güzel ve sakin havada bizim bir ihtilal yaşamakta olduğumuzu söylemek zor. Bana *İkdam*'ın Fransızca baskısı, dolayısıyla liberal partinin organı olan *l'Indépendant* gazetesini getirdiler. Bu gazete ayın 14'ünde ve 15'inde Jön Türk komitesinin bozguna uğramasına pek sevinmişti. İki gündür daha sakindi. Bu sabah, öteki dört Türk gazetesi gibi zafer naraları atıyor, zira Makedonya ordularının toplamından daha Jön Türk. *Palinodie* [eski söylediklerini inkâr etme] kelimesinin anlamını merak ediyorsanız *l'Indépendant* okuyun! [...]

Bugün öğleden sonra halk uydurdu durdu; bütün gün boyunca her türlü açıklama yapıldı, her türlü tahminde bulunuldu, olacaklar bilindi, ama hiçbir şey olmadı. Kuşatma ordusu hâlâ şehrin kapılarında ve padişah hâlâ Yıldız'da. Bütün kâhinler ve haberciler şaşırmış durumda. Kimileri Makedonya ordusunun geri çekileceğini ilan ediyor. Gerçekteyse görüşmeler yapılıyor ve bu da zaman alır herhalde. Çözümün ne olduğunu ancak yarın öğrenebiliriz. Bekleyelim.

Üçüncü kolordunun öncü birliklerinin[53] kamp kurduğu yer olan San Stefano bir gezinti yerine dönüşmüş durumda [...].

Oradan gelen birkaç kişi Ahmed Rıza'yı ve partinin etkili mebuslarını orada gördüklerini söylüyorlar, Enver Bey de oradaymış, etrafı kalabalıkmış ve tezahürat yapılıyormuş. Kamuoyunda her şeyin barışçı bir şekilde sona ereceği kanısı gittikçe yaygınlaşıyor, bugün öğleden sonra Pera'daki o panik havası yoktu. Sabahleyin yine pek çok kişi kaçtı ve sandık yüklü arabalar gördük (Büyükada o kadar kalabalıkmış ki, ekmek sıkıntısı çekiliyormuş); güven ortamı yeniden oluşmaya başlayınca sokaklar birden bire canlandı ve bu akşam Pera caddesi kalabalıktı. Ne acayip bir millet.

[...]

Yeni gazete okuyucumdan size bahsetmedim; bu işi bana Havas ajansındaki Bay Maury'nin tavsiye ettiği bir Ermeni yapıyor. Birkaç aydır birçok yabancı muhabiri olan gazeteleri okuyor ve bu işi çok kolay ve çok akıllı bir şekilde yapıyor. Adı Bay Logothéti[54] olan bu kimse bana çok şey öğretiyor ve saat dokuzda büroma iyice bilgilenmiş bir şekilde çıkıyorum. Yarın kendisini bayan Tinayre'a takdim edeceğim. Bu zavallı kadın pazar akşamı şaşkınlık içinde buraya geldi, Ahmed Rıza için gelmişti ve hiç de sırası değildi! Belki birkaç güne kadar gezisinin amacını gerçekleştirmeyi başarır. Her gün saat beşte kaldığı otele gidiyorum; iki kere de onu Moiz'le birlikte dolaştırması için kendisine Hakkı'yı verdim. Yarın sizin evinizde İsmail Cenani ve Siegfried'le birlikte öğle yemeği yiyecek.

[...]

22 Nisan
Perşembe

Dün akşam, ordunun örgütleyicisi olan üçüncü kolordu komutanının başkentin teslim olma şartlarını belirlemek üzere buraya geleceğini öğrendik.

[...]

Bu perşembe sabahı hiç haber yok. Sadece başkent ordusunun yavaş yavaş boyun eğdiğini biliyoruz, ayrıca Beşiktaş önünde demir atmış olan ve geçtiğimiz son dört günde Jön Türkleri pek tehdit eden dört Türk zırhlısının Boğazın dışına çıkartılacaklarını öğrendik. Bu, Makedonya ordusunun talep ettiği önlemlerin uygulanmaya başlanması demektir. Meclis-i Mebusan'ın ve Ayan'ın San Stefano'da toplantıya çağrılacaklarını da biliyoruz ve böylece Makedonya ordusunun göbeğinde toplanacak bir meclisin ne kararlar alacağını da merak ediyoruz. Halk çok asabi olmaya başladı; bir türlü gerçekleşmeyen olayları beklemek herkesi sinirlendiriyor.

[...]

Sabahtan akşama kadar Türkiye'nin her tarafından telgraflar yağıyor. Saat dörtte gemiler gitti; bu bir başarı!

Ne yazık ki İskenderun civarında iki Lazarist rahip çok tehlikedeymiş. Otorite yok, hükümet yok. Akbes'de büyük bir felaket olmasından korkuyorum. Zavallıları 1896'da Bay Cambon[55] kurtarabilmişti. Tekrar böylesi tehlikelerle karşılaşabileceklerini sanmıyordum. Saat altıda burada San Stefano meclisinin padişahın hallini istediği söylentileri dolaşmaya başladı. Yeteri miktarda bilgi alamıyoruz, zira Bay Constans tercümanların oraya gitmelerini yasakladı. Bu meclisi Ahmed Rıza ile Ayan reisinin birlikte yönettiği sanılıyor. Sahiden Reşad'ı V. Mehmed adıyla tahta çıkaracaklar mı? Akşam yemeğinden sonra Bay Maury bunu doğruladı. Ama sadrazamı saat dokuzda görmüş olan Bay Ledoulx diyor ki, yani... aslında bir saat konuşmasına rağmen hiçbir şey söylemiyor ve ben bu akşam da yarın ne

1907-1908 VE 1909-1910 YILLARI ARASINDA İSTANBUL'DAKİ FRANSIZ ELÇİLİĞİ MENSUPLARININ LİSTESİ

Constans'ın elçiliği sırasında (1907-1908)

Boppe - Birinci sınıf kâtip, elçilik müsteşarı
Bonin - 2. sınıf kâtip
De Lacroix - 3. sınıf kâtip
De Barante - 3. sınıf kâtip
Pozzi - Stajyer konsolos
Delon - Diplomalı piyade yüzbaşısı, askeri ataşe
Ledoulx A. - Konsolos, baştercüman
Cuiet - Birinci sınıf tercüman, ikinci tercüman
Beguin - Billecocq J. - Üçüncü sınıf tercüman
Baodouy - Konsolos yardımcısı, arşivci kâtip

Bompard'ın elçiliği sırasında (1909-1910)

Boppe - Birinci sınıf kâtip, elçilik müsteşarı
Clauzel - 2. sınıf kâtip
Pineton De Chambrun - 2. sınıf kâtip
Dosnel De Saint Quentin-Elçilik ataşesi, 3. kâtip
Siegfried - Elçilik ataşesi
Maucorps - Askeri ataşe
Ledoulx A. - Konsolos, baştercüman
Cuinet - Birinci sınıf tercüman, ikinci tercüman
Beguin - Billecocq J.- İkinci sınıf tercüman
Ferr Ch. - 2. sınıf tercüman
Malzac - 3. sınıf tercüman
Baudouy - Konsolos yardımcısı, arşivci kâtip

olacağını bilmeden yatmak zorunda kalacağım. Kimileri selamlığın yapılmayacağını söylüyor, kimileri de Reşat'ın başkanlığında yapılacağını söylüyor, ayrıca Abdülhamid'in cuma namazına gidip her zamankinden daha büyük bir tezahüratla karşılanacağını söyleyenler de var. [...]

Pera, 23 Nisan
Cuma

Her şey şirazesinden çıktı. Öğleyin her şeyin düzeldiği açıklandı, üstelik de sadrazam[56] tarafından. Hemen Paris'e telgraf çektik. Askerler razı olmuşlar ve padişah yerinde kalıyormuş. Sekiz gündür yaşanan belirsizliğin sona ermesinden herkes memnun.

Birinci Ordu süvari zabitleri tarafından Hareket Ordusu zabitlerine verilen ziyafetten bir grup. Ortada Mahmud Şevket Paşa, Mahmud Muhtar Bey ve Keçecizade İzzet Fuat Paşa.

Saat yedide Eyüp'ün üstlerinde, Davutpaşa'da çarpışmalar olduğu ve Makedonya birliklerinin bu gece kuvvet kullanarak İstanbul'a girecekleri söyleniyor! Bu cuma günü akşamın yedisinde durum böyle. [...]

Saat yediyi çeyrek geçe: Bay Ledoulx şehirden Bayan Pissard'la[57] Bayan Delon'u çocuklarıyla birlikte aldırtıyor. Lacroix San Stefano'dan geldi, meclis toplantısına katılmış ve birçok kimseyi görmüş. Orada durum sakinmiş, hiç kimse İstanbul'un bu akşam olduğu gibi savaş meydanına döneceğini düşünmüyormuş bile.

Ben ise Cercle'de Gabriel Noradungyan Efendi'yle[58] öğle yemeği yedim; bana varılan anlaşmadan çok memnun olduğunu, bir gün önce birliklerin şehre girmesinden, girerlerse de hiçbir direnişle karşılaşmayacaklarından korkmuş olduğunu, hükümetin bütün çabasının karşı karşıya gelmiş olan iki orduyu uzlaştırmaya ve böylece bir çatışmayı önlemeye yönelik olduğunu söyledi. O zamandan beri ne oldu? Niçin Makedonyalılar aniden işleri zorlamaya karar verdiler? Eğer güçleri varsa iyi yaptıkları kanısındayım, zira üç gündür onlarda görülen sessizlik herkeste tedirginlik yaratıyordu. Gece herkes uyurken ya da yatağının altına saklanmışken girip karanlıktan da yararlanarak bütün önemli noktaları, kışlaları vb ele geçirmek istiyorlar.

Çarpışma olacak mı? Muhtemelen bazı noktalarda, ama genel bir çarpışma ve kırım olacağını sanmıyorum. Bütün bunlardan sonra padişahın ne olacağını da merak ediyorum.

Saat sekize yirmi kala: Elçilikte düzeni korumak amacıyla birkaç bahriyeli getirtildi, zira panik çok sayıda sığınmaya yol açabilir.

Saat dokuz buçuk: Size akşam yemeğinden sonra yazıyorum. Sizin evinize buradan geçmekte olan coğrafyacı Bay Schrader'i, hükümet kuryesi Sarrien'i, Siegfried'i ve Dubail'i davet etmiştim. Bütün sığınmacılar, yani Delon'lar, Deffès,[59] Mirabel, Bayan Pissard ise elçilikteydiler. Davetlilerim yatmaya otele gittiler, orada da burada olduğu kadar emniyette olacakları kanısındalar.

[...]

Saat onu çeyrek geçe: Her zamanki gece gürültüleri. Aynı köpek havlamaları. Ne yazık ki dışarısı görülmüyor, elçiliğin bütün panjurları kapalı. Saat on bir: Elçinin yanına çıkıyorum. Bay Ledoulx'ya Davutpaşa kışlasının biraz direndikten sonra alındığı, Seraskerlikteki taburların kışlayı geri almaya gittikleri, Makedonya'dan trenle Sirkeci'ye üç tabur daha gelmekte olduğu haberleri gelmiş. On bir buçuk: Bay Deffès Osmanlı Bankasından ve Pangiri'nin evinden geldi, bu akşam bir şey olmayacağını söyledi, birlikler şehre yaklaşmakla yetinecek ama girmeyeceklermiş. Harekât ancak yarın öğleyin yapılacakmış.

Sizi temin ederim ki hiçbir şeyi uydurmuyorum. Size hakikatin kendisinden başka bir şey yazmıyorum. Saat dokuzla on arasında tayfaların da ne olur ne olmaz diye silahlandırıldıklarını söylemeyi az kalsın unutuyordum.

[...]

Pera, 24 Nisan
Cumartesi, sabahın yedi buçuğu

Saat beş buçuk: Tüfek ve top sesleri geliyor; elçiliğin kapısında burayı korumak için gelmiş bir bölük asker var. Başlarındaki Fransızca bilen subay Selanik ordusu tarafından yollandığını, adamlarının Harbiye talebesi olduklarını ve bütün elçiliklerin ve temsilciliklerin bu şekilde korunmaya alındığını söylüyor; şehri şimdiden alınmış saydığını, ancak gazhanenin üzerindeki Taşkışla'yı almak için çarpışıldığını ilave ediyor. Top ve tüfek sesleri çok sık geliyor ve size yazarken de oldukça şiddetli bir şekilde duyuluyor.

[...]

Akşamın beşi: Çarpışma saat beşten yaklaşık öğleyin yarıma kadar sürdü. Çarpışmanın ilk saatlerinde istihbaratımız azdı; sadece top ve tüfek sesleri duyuyorduk. Elçiliğin civarında oturan az sayıda, en fazla yedi-sekiz Fransız bize geldiler. Pera'da hiçbir panik havası esmedi; kuşatma ordusunun tam bir düzen içerisindeki harekâtına herkes hayran olmuştu ve insanlar kendilerini güvenlikte hissediyorlardı. Bütün semt korunuyordu; her elçiliğin ve temsilciliğin, otellerin ve anıtların önüne jandarma veya asker mangaları yerleştirilmişti. Bütün köşebaşları kontrol altındaydı ve eczacı Rebul'un hizasındaki barikatlar tehlikeli bölgeye girilmesini engelliyordu.

Birlikler birkaç kışlayı birden kuşatmışlardı: Gazhanenin üzerindeki Taşkışla topa tutulmuş ve yarısı yıkılmıştı; teslim olmayan veya öldürülmeyen askerler kaçmaya çalıştılar, bu da çok sayıda küçük müsademeye yol açtı.

Taksim'de durum çok ciddiydi. Taksi'mi korumakla görevli muhafız birliği ve Taksim sokağındaki Büyük Kışla direniyordu. Selanik'ten gelen birlikler hastanenin[60] etrafına, Taksim meydanına ve Sıraselviler sokağına yerleştiler; topları vardı. Çok çetin bir çarpışma oldu, top atışlarının ve kurşunların yol açtığı sarsıntılar nedeniyle hastanenin pek çok camı kırıldı.

Saat on bir buçukta kışla teslim oldu. Çarpışmalar sürerken, koruma altına alınmış sokaklarda insanlar dolaşıyordu, sekiz gündür üstlerine çöken kâbustan kurtulmuş olmaktan memnun gibi bir halleri vardı. Saat beş buçukta ben gidip bizim muhafızlara baktım. Bunlar er kılığı giymiş Harbiye öğrencileriydi. Başlarındaki teğmen Fransızca biliyordu ve verilen emirlerin şaşırtıcı bir disiplinle uygulanmasını sağlıyordu. Saat on bir buçukta kışlaların (Tophane de Selanik'in eline geçmişti) ve İstanbul tarafının alındığı haberi gelince, bütün Pera sanki bayrammış gibi dolaşmaya başladı; ama dükkânlar açılmadı ve araba da görülmedi.

Ben de bu durumdan yararlanarak peder Garnier'nin kaldığı hastaneye gittim. Rahibe Jeanne vermiş olduğu savaştan çok heyecan duyuyordu! Ciddi kayıplar yoktu; sadece birkaç asker veya sivil yaralı gelmişti. Bunların arasında fazlasıyla dikkatsiz davranmış iki de Amerikan gazetesi muhabiri vardı.[61]

Birliklerin ne kadar ölü verdikleri bilinmiyor, halktan da çok ölü ve yaralı olduğundan kimsenin kuşkusu yok. Ama bilinen sadece tek tük birbiriden kopuk vaka var; örneğin Garguilo[62] pencereden gelen serseri bir kurşunla yaralanmış, ama neyse ki yarası hafifmiş; bir İtalyan tayfası da serseri bir kurşunla ölmüş.

Öğle yemeğinden sonra bir heyecan yaşamış olan Saint-Pulchérie'ye gittim: Burada iki taraftan askerler arasında çatışma olmuştu. Daha sonra gelip biraz dinlendim ve şimdi size pek dağınık bir mektup yazıyorum, ama bu kadar olay ve çatışmadan pek de düzen beklenemez. [...]

Elçilikte hiçbir şey yok. Bütün sabah yazıları şifreleyip çözmekle, olaylar hakkında çene çalmakla ve şehirden gelip bize sığınanlarla kapının önünde dolaşmakla geçti...

Şimdi saat beşe çeyrek var, Pera sakin ve İstanbul tarafından da kötü haber yok. Öğleden beri sadece birkaç el tüfek sesi duyuldu, herhalde çapulculara ateş edildi. Ama asıl muamma Yıldız. Orada neler oluyor? Bu sabahtan beri Yıldız'ın etrafı askerlerle çevrili. Komutanlar ne istiyor? Padişah ne yapacak? Sıkıntılı bir şekilde istihbarat bekliyorum. Ama ne olursa olsun, Selanik'ten gelen subayların işlerini ne kadar enerji, cesaret, tedbir, akıl ve disiplinle yaptıklarını şimdiden ilan etmek lazım. Bu konuda herkes birleşiyor.

Pera, 26 Nisan
sabahın dokuzu
Pazartesi

Cumartesi akşamı Pera'da ve İstanbul tarafında her şey bitmişti. Geriye Yıldız'la, Üsküdar'daki büyük Selimiye kışlası kalmıştı. Sarayın etrafı çevriliydi, ama kuşatanların da içerdekilerin de niyetini bilen yoktu. Yıldız civarındaki pek çok kışla teslim olmuştu, ama ötekilerin ne yapacağı bilinmiyordu.

Gece sakin geçti. Sabah saat sekizde elçi bana Jeanne d'Arc'ın şerefine Kutsal Ruh töreni yapılacaksa bizim da orada bulunmamızın yerinde olacağını bildirdi. Ben de aynı fikirdeydim. Jeanne Blanche'ın[63] süvarisi ve Siegfried'le oraya gittim. Pera caddesine gelir gelmez halka güven geldiğini gördük. Herkes sanki bayrammış gibi dolaşmaya başlamıştı. İki saat kırk beş dakika süren bir ayin oldu, papalık temsilcisi Jeanne d'Arc hakkında bir vaaz verdi; zavallı Anatole France[64] bunları hiç duymasa daha iyi olur.[...]

Dün öğle yemeğini Cercle'de yedim ve pencereden asla unutmayacağım şahane bir manzara gördüm: Niyazi'nin Arnavut gönüllüleri geçit resmi yapıyorlardı. Bunlar birkaç yüz kişiydiler, lacivert renkli çok basit üniformaları, başlarında küçük beyaz takkeleri vardı ve dişlerine kadar silahlıydılar. Pek havalarında ve pek neşeliydiler! Geçerken ne olduğunu hiç bilmediğim ağır ve kalın tonda tekdüze bir şarkı söylüyorlar, dağlı adımlarıyla kayar gibi gidiyorlar ve Pera halkı tarafından alkışlanıyorlardı.

Bütün bu yeni simalar insana başkentin ele geçirildiği izlenimini veriyor. Yıldız tarafından geliyorlardı ve muzaffer oldukları hissediliyordu. Sahiden de, Yıldız'a bağlı bütün birlikler hiç çarpışmaksızın teslim olmuşlardı, padişah ise sarayında kalmaya devam ediyordu.

Ama padişah yalnızdı, herkes onu terk etmişti. Ne bir subay ne de bir kâtip kalmıştı; sadece başkâtip Cevad Paşa padişahın yanındaydı. Söylendiğine göre, saraydaki yüz doksan ata bakacak dört seyis vardı.

Padişah konusunda neler cereyan ettiğini kimse anlayamıyor. Yerinde kalacak mı? Tahttan çe-

kilmeye mi zorlanacak? Ya da tahttan indirmek için mecliste bir oylama yapılması mı bekleniyor?

Öğleden sonra çok güzel bitti; Üsküdar'daki birliklerin de teslim olduğunun öğrenilmesiyle top atışlarının artık bitmiş olduğuna kanaat getirildi ve bunun için herkes sevinçli. Saat yedide telaş başladı. Bize muhafızlık eden subay öğleyin başlamış olan sıkıyönetim nedeniyle en geç saat sekize kadar evimize dönüp ondan sonra sokağa çıkmamamız gerektiğini bildirdi. [...]

Sıkıyönetim, İstanbul'un adam öldürmeye hazır binlerce Kürt'ten, Laz'dan ve entrika çevirmeye hazır hocalar ve softalardan temizlenmesi için gerekli bir önlemdi. Pek çok kişi kurşuna dizilecek, ama bu hiç de fena olmaz. Düzen iyi bir şeydir ve onu sağlamayı bilmek gerekir. [...]

Sabahın üçü: Taksim kışlası yanıyor. Birkaç isyancı asker intikam için yakmış olsalar gerek. [...]

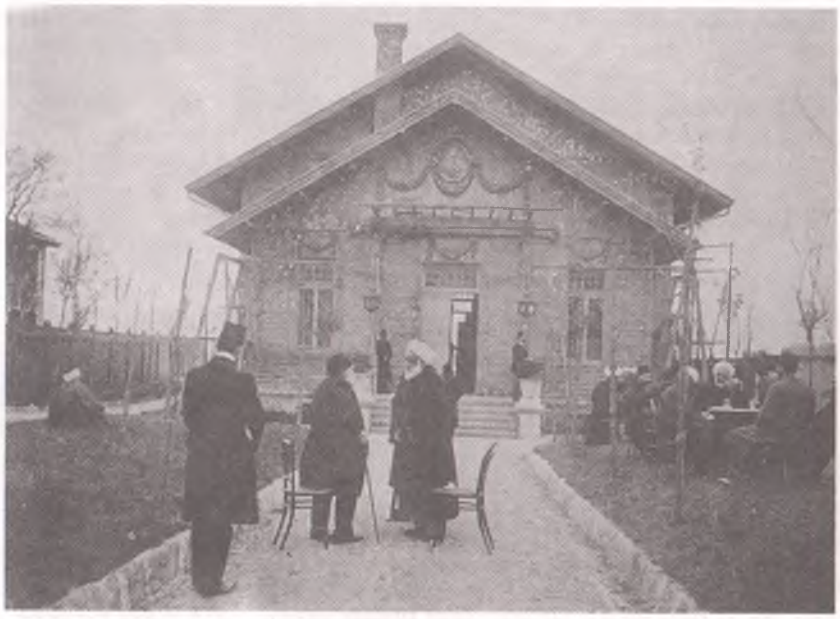

Ayestefenos'taki yat kulübünde toplanan mebuslar.
Şehbal, no. 5 *(15 Mayıs 1325-28 Mayıs 1909)*

Salı, 27 Nisan 1909

Teslim oluşumuz tamamlandı! Selanik ordusu kazandı ve her açıdan da bunu hak etti. Dün Pera caddesinin hayal edilmesi zor bir görüntüsü vardı: Düzenli ve düzensiz alaylar, tek tek Arnavutlar, kimileri yaya, kimileri zengin arabalı gönüllüler, topçu konvoyları, eski garnizona bağlı tam mevcutlu taburlardan oluşan tutuklu konvoyları etrafları Selanik'ten gelen askerlerle çevrili ve silahsız olarak geçtiler; yüzlerce softa ve gerici tutuklandı, saraya mensup şahıslar iki sıra askerin arasında divan-ı harbe ifade vermeye götürüldüler.

İşsiz güçsüz seyirciler eğleniyordu; gerçi saat sekiz olunca bu sahneler sona erdi ve insanlar yatmaya gitmeye zorlandı. Sıkıyönetim ne yapıysa zavallı elçinin briçine yaptı...

Padişah hâlâ Yıldız'da. Sanırım Selanik'ten gelen başkumandan[65] öncelikle her türlü askeri ve politik önlemi almak istedi. Düzeni yeniden sağlamaya geldiğini açıkladı, şimdi de bunu yapıyor. Bu iş bittiğinde meclis padişahın tahttan indirildiğini ilan ederse bu kararı uygulayacaktır. [...]

Pera, 28 Nisan 1909
Çarşamba

Nihayet oldu! Yaşasın V. Mehmed!

Nihayet bir süredir yaşadığımız kâbus sona erdi; şimdi sükûnet geri gelecek ve umarım karmakarışık olan Anadolu da yatışacaktır.

Sıkıyönetim olduğu için pazartesi akşamı nelerin hazırlanmakta olduğu konusunda kesin haber elde edemedik. Dün sabah herkes tahttan indirmenin gerçekleşeceği kanısındaydı. Ama kesin olan hiçbir şey yoktu; birliklerin hareket halinde olduğu, Yıldız'dan tutuklu konvoylarının geldiği, İstanbul tarafında askeri hazırlıklar yapıldığı, Dolmabahçe ve Çırağan'ın iskelelerinde motorlar olduğu görülüyordu.

Saat birde Pera Palas'a Sarrien'le yemeğe gidiyordum. Bu arada bizim belirsiz istihbaratımız doğrulandı. "İşin olmakta olduğunu" öğrendik. Hemen elçiliğe döndüm, Cuinet ile Ledoulx'yu istihbarat toplamaya yolladık. Hemen Sarrien'le yemeğe koştum, saat ikiye kadar elçiliğe dönüp top sesini beklemeye başladım. İlk top saat iki buçukta atıldı. Ne büyük neşe! Her yerde insanlar heyecandan kendilerini kaybettiler. Bakanlığa bir telgraf çektikten sonra İstanbul tarafına gitmeye çalıştım, ama geçmeyi başaramadım ve elçinin yanına dönüp anlatılacakları beklemeye başladım. Pissard'dan, Deffès'den, Ledoulx'dan haberler aldık; sonra bütün bunları şifrelemek gerekti ve ben bu heyecanlı günü büromda sakin bir şekilde geçirdim. Ama çok heyecanlı olduğumu itiraf edeyim. Bir sultanın, hele Abdülhamid'in tahttan indirildiğini görmek bir kariyerde ne büyük zevk. 13 Nisandan beri yaşadıklarımız hafızamdan çıkmayacak.

Pera, 10 Mayıs 1909

Hava bugün güzel ama serin, neredeyse soğuk. Kılıç kuşanma töreni için iyi bir başlangıç.

Dün, sabahleyin çalıştıktan sonra Cercle'de Gaulis'le güzel bir yemek yedim (aşçımız evleniyor-

dı), sonra Sallandrouze'la[66] Eyüp'e hazırlıkları görmeye gittim. Alayın geçeceği sokaklarda şimdiden ne kadar büyük bir kalabalığın dolaşmakta olduğunu tahmin edemezsiniz. Her yere gelişigüzel kerevetler, sandalyeler, sıralar konmuştu. Çok dayanıksız ve dikkatsiz şekilde yapılmış bu kerevetler bir sürü kazaya yol açacaktır.

Kabul edileceğimiz çadırların yerini görmek için Edirnekapı'dan geri döndük. Bu çadırlara üşüşecek olan sıra sıra hanımın arkasından alaydan fazla bir şey görebileceğimi sanmıyorum.[67] [...]

Pera, 12 Mayıs 1909

[...]

Haberler, haberler!

Dün sabah Bay Constans'ı Paris'e çağıran bir telgraf geldi. Paris'e haziranın biriyle beşi arasında gideceğini ve buraya sadece geri çağrılma mektuplarını vermek için geleceğini söyleyerek gitmeyi reddetti. Bu durumda kendisine herhalde hem yeni itimatnamesi hem de geri çağrılma mektupları yollanır. Bu iş bitti! Acıklı bir son, ama bunlar yazılacak şeyler değil.

[...]

Pera, 14 Mayıs 1909

Bay Constans bir daha gelmemek üzere gidiyor. Ciddi telgraf alışverişi oldu. İtimatnamesini alacak, onları teslim edip gidecek, halefi de geri çağrılma mektuplarını onun yerine teslim edecek. Bu son iki gün çok zor geçti; bu telgrafları elçiye götürmek ve uyandırdıkları etkiye tanık olmak benim için çok acıklıydı. 2 Haziranda gidecek.

Pera, 15 Mayıs 1909

[...]

Bay Constans çok açık bir tavır takınıyor. Bir daha gelmemek üzere izin alarak ayrılıyor. Çevresindekilere söyledikleri bunlar. Zaten bildiğimiz gerçeğiyse bizden gizlemiyor; hiç önemsememiş gibi davranıyor; büyük raporunu, vasiyetnamesini hazırladığı sanılıyor; burada kendi politikasını savunacak ve hem seleflerin hem de ilgili dairenin politikalarını yermeye çalışacak, böylece yerini alacak olanın işini zorlaştırmaya çalışacak. [...]

***

Yeni elçi Bompard gelinceye kadar A. Boppe elçiliğe vekâlet etti. Bakanlığa yollamış olduğu çok sayıdaki haber arasından, aşağıdaki üç tanesini[68] burada vermenin ilginç olacağını düşündük; bu haberlerde 1909 Nisanında meydana gelen olayların Jön Türklerin sultana ve çevresindekilere karşı daha radikal bir politika izlemelerinde nasıl çıkış noktası oluşturdukları görülmektedir; bu politikayı daha sonra İslamcı yöneticilere bir yakınlaşma izleyecektir ki bunların ilk muhalefetlerini halifelikle ilgili tartışmalar sırasında görmekteyiz.

Tarabya, 3 Temmuz 1909
saat akşamın 8'i

Deşifre edilmiş telgraf, suret, 96. N. 224.

Divan-ı harbin 13 Nisan olaylarıyla ilgili olarak yürüttüğü kovuşturmanın bittiği anlaşıldığından, hükümetten eski padişah hakkında dava açılması istendi. Geçtiğimiz çarşamba bakanlar kurulu bu sorunla ilgilendi ve çok uzun bir tartışmadan sonra Abdülhamid'in yüce divana sevkine karşı çıkmaya karar verdi. Pek çok nazır, özellikle de Ferid Paşa tahttan indirme fetvasının zaten bir yargılama olduğunu ve eski padişahı ikinci bir kere yargılamanın mümkün olmadığını hatırlattı.

A. BOPPE

Tarabya, 3 Temmuz 1909

Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarından
sayın dışişleri bakanına

3 Haziran tarih ve 162 numaralı haberimde ekselanslarına, anayasa tartışmaları sırasında halifelik sorununun yol açtığı anlamlı olayı arz etmiştim. Anayasada değişiklik yapılmasını öngören yasa tasarısı geçtiğimiz 28 Haziranda oylandı. Yasa tasarısını incelemekle görevli komisyonun raporunun yol açtığı yorumların tasarının kendisinden daha ilginç olduğu söylenebilir.

Halifelik konusunda söz konusu belge çok açıktır. Şeriata göre halifenin dinsel iktidarını ulustan aldığı vekâletle uyguladığını ve ulusa karşı sorumlu olduğunu açıklayan pasajı tam olarak almak yerinde olur:

".....

Bu pasajda iki sorun söz konusu ediliyor, bunlardan birisi ilkeyle ötekiyse uygulamayla ilgili. Halifeliği halifenin sorumluluğunu da beraberinde getiren yetkili bir makam olarak görmek Müslüman geleneğine özgü bir şey. Hiçbir yasa yorumcusu buna asla itiraz etmemiştir. Uygulamayla ilgili sorunsa daha karmaşık. Raporda halifenin "sorunu çözmeye ve sonuca bağlamaya yetkili kişiler topluluğu"na, yani millet meclisine karşı sorumlu olduğu açıkça belirtiliyor.

Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde izlenen prosedür de böylece teyit edilmiş oluyor. Nitekim şeyhülislamın fetvasında, halife şeriat kanunlarını ihlal ettiği zaman, "uzman kişiler gerekli gördüğü takdirde" yerine başka bir halife getirilmesi gerektiği açıkça belirtiliyor. Somut olarak bu uzman kişiler geçtiğimiz 27 Nisanda Abdülhamid'in tahttan indirilmesi konusunda oy veren ve şeyhülislamdan hal'i için fetva isteyen millet meclisi üyeleriydi.

Millet meclisinde Hıristiyanlar da vardı; bu durumda Müslüman âleminin Jön Türklerin halifeyi bir Müslüman meclisi karşısında değil bir Osmanlı meclisi karşısında sorumlu kılmalarına ve iktidarını eski İslami anlamda "ümmet"ten yani müminlerin tümünden değil, Müslümanların yanı sıra Ermeniler, Yahudiler ve Rumlardan oluşan bir "millet"ten aldığını kabul etmelerine sinirlenmesine şaşırmamak gerekir.

Anayasada değişiklik yapan yasayla ilgili rapor İslam âleminde halifelik sorunu hakkında başlayan

tartışmayı şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla ortaya çıkarıyor; bu tartışmaları yatıştıracak nitelikte de değil.

A. BOPPE

Tarabya,
20 Temmuz 1909

Fransa'nın İstanbul'daki maslahatgüzarından
sayın dışişleri bakanına

Divan-ı harp çalışmalarını sürdürüyor ve kendisine tevdi edilen çok sayıda dosyanın incelenmesi ve Seraskerlikteki hücrelerde tutulan çok sayıdaki tutuklunun ifadesinin alınması bitmişe benzemiyor. Mahkemenin kararları her gün gazetelerde kısa bildiriler şeklinde yayımlanıyor. İstanbul'daki 13 Nisan gerici hareketinin hazırlanmasında veya birkaç taşra şehrinde meydana gelen asker ayaklanmalarında önemli bir rol oynamış olan çok sayıda kişi idama mahkûm edilip dün idam edildiler.

İdamlar...

Asılan on bir kişi arasında, İslamcı bir derneğin kurucusu ve *Volkan* gazetesinin yönetmeni olan Derviş Vahdeti, Erzurum askeri komutanı Yusuf Paşa ve Abdülhamid'in ünlü yaveri Çerkez Mehmed Paşa da var.

Divan-ı harp "gericiler"i bulup cezalandırmakla yetinmiyor, İstanbul'u "temizlemek" diye adlandırılan işe de girişti ve eski padişahın maiyetinde zimmetine para geçirmesiyle, yaptığı haksızlıklar veya jurnalcilikle dikkati çeken hiç kimse kendini kovuşturulmaktan kurtaramıyor. Nitekim son günlerde 60'ı aşkın paşa, mareşal, general, hekim, yüksek devlet görevlisi ve Yıldız'a hizmet eden kimse, gemilere bindirilip adalardan birine gönderildi veya bir Trablus veya Arabistan şehrinde ikamete mecbur edildi.

Mahkemeleri ve kovuşturma komisyonlarını meydana getiren genç subaylar yaptıkları işin ağır sorumluluğunun bilincindeler; nitekim geçen gün onlardan birisi şöyle diyordu:

"Yurttaşlarımızı bilincimize göre yargılıyoruz ve bunu yaparak vatana karşı kutsal bir görevi yerine getirdiğimiz kanısındayız. Ama günün birinde biz de yargılanabiliriz; yaptığımız çalışmaların bilançosunu büyük bir titizlikle yayımlayacağız ve Osmanlı kamuoyu bizim görevimizi iyi yapıp yapmadığımıza karar verecek."

A. BOPPE

Çeviri: İrvem Keskinoğlu

1. Jön Türk karşıtı bir gazeteciye suikast yapılması üzerine, askerler ve Kuran kursu öğrencileri isyan başlatmışlardı.
2. Pallavicini: Avusturya-Macaristan'ın Türkiye'deki elçisiydi.
3. Marcel Guinet: 8.9.1866 doğumlu. Ecole des Langues Orientales'i bitirmiş. 1893'te İstanbul'da, 1885'te Kahire'de öğrenci tercüman, 1907'de ikinci defa İstanbul'a tercüman olarak atanmıştır.
4. İttihat ve Terakki Cemiyeti.
5. Hüseyin Hilmi Paşa, eski Rumeli başmüfettişi, 1902'den itibaren padişahın Makedonya'daki temsilcisi. Jön Türklerin gözde adamı.
6. Ahmed Muhtar Paşa, Almanya'da yetişmiş subay, pek çok isyanın bastırılmasında, özellikle Bosna-Hersek'te kendini göstermişti, eski rejim zamanında tümgeneraldi, İttihat ve Terakki tarafından harbiye nazırlığına atanmıştır.
7. Ahmed Rıza: Doğumu 1859, ölümü 1930. Muhalefet liderlerinden, Paris'te *Meşveret* gazetesinin, daha sonra İttihat Terakki'nin kurucusu oldu. 1908 devrimlerinden sonra Mebusan Meclisinin birinci reisliğine getirildi.
8. Harbiye Nezareti.
9. Steeg: Doğumu 11 Temmuz 1865; Tunus ve Selanik'te konsolosluk yaptıktan sonra 1905'te Makedonya'ya mali delege olarak atandı. 1909 yılında Türk hükümetinin emrine verildi.
10. Cercle d'Orient.
11. Emir Arslan, Lübnan kökenli bir Dürzi ve mecliste Lazkiye mebusuydu.
12. Kâmil Paşa: 1832 Kıbrıs doğumlu, İngiltere'yle yakınlaşma yanlısı; eski İzmir valisi, birkaç kere sadrazamlık yapmıştır.
13. Nâzım: Eski Saint-Cyr öğrencisi, Abdülhamid istibdadı sırasında hapsedilmiştir. Jön Türk devriminden sonra İstanbul'da üslenmiş olan 1. kolordunun komutanlığını yapmıştır. Daha sonra Enver Paşa tarafından öldürülecektir.
14. İzzet: Sultan II. Abdülhamid'in ikinci kâtibi.
15. Selim Melhame, tarım, orman ve maden bakanı, Marunî kökenli Lübnanlı, padişahın sırdaşı.
16. İsmail Cenani Bey, şirket yöneticisiydi, 1910'da Paris'e davet edilen Osmanlı toptancılar heyetinin başkanlığını yapmıştır.
17. Robert Siegfried: 1883 doğumlu, 1908'de bakanlık katında elçilik ataşesi oldu, daha sonra İstanbul elçiliğine bağlandı.
18. Bu dönemde görevli elçi Bay Constans'dı. 1833 doğumlu olan Constans Toulouse'de avukatlık eğitimi görmüş, daha sonra milletvekili seçilmişti. Çin'de ve Çinhindi'nde görevli olarak bulundu, daha sonra 1889-1892 arasında içişleri bakanlığı yaptı. İnanmış bir Abdülhamid yanlısıydı, Clemenceau tarafından kollanırdı (Pro-Armenia'nın kurucusudur!).

Hareket ordusundan iki gönüllü.
Şehbal, no. 5 *(15 Mayıs 1325-28 Mayıs 1909)*

Bern elçiliklerinde ataşelik yaptı. Lahey ve Belgrad'da birinci kâtiplikte bulundu ve kariyerini ortaelçi olarak tamamladı.

44. M. Tinayre, yüzyıl başında yaşamış kadın romancı, Türkiye'ye yaptığı geziyi *Revue des Deux Mondes*'da (1909) anlatmıştır. İstanbul'a 20 Nisanda geldiği için olayların başlangıcını kendisine anlatılanlara dayanarak nakletmiştir.
45. Aya Stefanos, bugünkü adıyla Yeşilköy.
46. *Le journal des débats* isimli gazete.
47. *Le Temps* isimli gazete.
48. Léopold Victor de Lacroix: doğumu 1878, 1904'te İstanbul elçiliğinde birinci sınıf kâtipliğe atandı.
49. Albay Baumann: Doğumu 1855, ölümü 1926; askerliğini Saint-Cyr'de yaptı. Yeni Kaledonya'da bulundu, daha sonra Makedonya'daki Fransız jandarma birliklerinin başında bulundu. Orada general oldu. 14-18 savaşında Şark seferine gönderilen orduda bulundu ve kariyerini Korfu'da askeri misyon şefi olarak tamamladı.
50. Kâğıthane
51. Delon elçilikteki askeri ataşeydi.
52. 14 Nisan 1909'de Adana'da korkunç bir Ermeni kırımı yapılmıştı.
53. Bu ordunun öncü birliklerinin komutanı Enver Bey'di.
54. Royal ve Mısır otellerinin yöneticisi Mr. Logothéti'nin akrabası mı?
55. Paul Cambon, 1891-1898 arasında İstanbul'da elçilik yaptı, Hıristiyan azınlıkları, özellikle de Ermenileri korudu. Padişah katında protestolarda bulunarak, hariciye nazırı ile olan ilişkileri sayesinde ve kırım yapılan yerlerde yürüttüğü kovuşturmalarla Türk nüfusun fazla taşkınlık yapmasını bir süre için önleyebildi.
56. O sırada sadrazam Tevfik Paşa'ydı.
57. Bayan Pissard'ın kocası Bay Pissard Düyun-ı Umumiye genel müdürüydü.
58. G. Noradungyan: Nafıa nazırı. Daha sonra hariciye nazırlığına atandı.
59. M. Delfes: Osmanlı Bankasının genel müdürü, İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası'nın konsey üyesi.
60. Bugün Fransız Konsolosluğu olan Fransız Hastanesi.
61. "Biri İngiliz öteki Amerikalı iki gazeteci fotoğraf makinelerini alıp askerlerin birbirlerine ateş etikleri bir yan sokağa gidip yerleştiler. Bir duvar yıkıntısının arkasına sığınıp fotoğraf çekmek için fırsat kollamaya başladılar, ama bunlardan Booth başını biraz fazla çıkarınca ensesinden vurulup yıkıldı. Arkadaşı Moore onu ayaklarından tutup elinden geldiğince çekip korunaklı bir yere almaya çalıştı, ama bunu yaparken şapkasını ve bastonunu düşürdü, bunlar yuvarlanıp iki adım ötede durdular. Booth'u duvarın dibine yatırdıktan sonra Moore rahat duracağına her türlü tehlike duygusunu yitirip bastonuyla şapkasını almak için kendini tehlikeli sahaya attı... İkinci bir kurşunla o da arkadaşının yanına uzandı..." M. Tinayre, *Notes d'une voyageuse en Turquie*, Paris, 1909.
62. Gargiulo: ABD elçiliği birinci tercümanı.
63. Jeanne Blanche İstanbul'un önlerinde demirlemiş olan gemiydi. o dönemki süvarisi deniz teğmeni Goisse'dı.
64. 1844'de doğmuş ve 1924'te ölmüş olan Anatole France uzun süre Jeanne d'Arc'ın yaşamıyla ilgili bir eser üzerinde çalışmış ve bu azizenin davranışlarını rasyonel bir şekilde açıklamaya çalışmıştı. 1908'de yayımlanan bu eser geniş polemiklere yol açmıştı.
65. Mahmud Şevket Paşa daha sonra harbiye nazırı olacaktır. Abdülhamid istibdadı sırasında kendisi hafiyelik servisinin orta direklerinden birisiydi. 1908'de İttihat ve Terakki'ye katıldı.
66. Sallandrouze: İstanbul'daki demiryollarında yönetici.
67. Marcelle Tinayre şunları anlatır: "Uzaktan müzik sesi geliyordu... hükümdar alayının önünden zırhlı bir araba gidiyordu. Her yer asker dolu, topçular, dragon süvarileri, Prusya usulü adım atan piyade erleri. Bunlardan yüzlercesi, binlercesi geçti. Enver Bey, "hürriyet kahramanı" Niyazi Bey ve İstanbul'u almış olan Şevket Paşa şahane atların üzerinde göründüler. Nihayet görkemli kuyruklu beyaz atların çektiği sultanın arabası da gözüktü, etrafı Pangaltı harp okulu öğrencileriyle çevriliydi, bunların basit üniformaları muhafız alayındaki süvarilerin çarpıcı renkleriyle tezat oluşturuyordu. Arkadan resmi alay ve redingot giymiş bakan geldi. Türkiye uygarlaşıyor, doğru dürüst bir hal alıyor... ve o da bizim gibi donuk!"
68. Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Türkiye yeni serisi, cilt 6.

19. Feer: İkinci sınıf tercüman.
20. Rıfat Paşa Londra, Paris ve Berlin elçiliği yaptı. 1909 Eylülünde hariciye nazırlığına atandı.
21. Sinan Kuneralp'in bana bildirmek nezaketini gösterdiğine göre bu kişi, 1897 Türk-Yunan savaşını kazanmış olan Müşir Gazi Edhem Paşa'dır.
22. Tevfik Paşa: Türkiye'nin eski Berlin elçisi. 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konmadan önceki hariciye nazırı, Jön Türk devriminden sonra da yeni kabinede aynı görevi elinde bulundurmaya devam etmiştir.
23. 1896 Ağustosunda 20 kadar Ermeni militanı Avrupa devletlerinin dikkatini soydaşlarının uğradığı kırıma çekmek için, İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı işgal etmişlerdi. Bunun üzerine 26 Ağustostan 30 Ağustosa kadar İstanbul'da bir Ermeni avı sürdürüldü, burada 7000 kişinin öldüğü saptandı.
24. Arnavut kökenli ve Ahrar Fırkası üyesi bir gazeteci olan Hasan Fehmi Galata köprüsünde öldürülmüştü. Bu nedenle, 13 Nisan günü askerlerin ve softaların yanında padişahın Arnavut muhafızları da yer alıyordu. Bunlar ayaklanmayı bahane ederek cinayeti işlemiş olanın kellesini istiyorlardı.
25. II. Abdülhamid'i kastediyor.
26. Mahmud Muhtar, İstanbul'daki garnizonun komutanıydı.
27. Du Chaffault: Bütün araştırmalarımıza rağmen hakkında hiçbir bilgi bulamadık.
28. Godard: Osmanlı İmparatorluğu nafıa nezaretinde çalışan Fransız mühendisi.
29. Gauvain: Doğumu 1861, ölümü 1931, 1908'de *Journal de débats* gazetesinin dış politika şefi oldu.
30. Gaulis: *Le Temps*'ın İstanbul muhabiri.
31. Taigny: Hakkında hiçbir bilgi bulamadık.
32. Orient Express.
33. Cemil Bey sarayın baş mabeyincisiydi.
34. Prens Aziz liberal fikirleriyle tanınan Mısır hıdivinin kuzeniydi.
35. André Fallières, doğumu 1875, ölümü 1968. Fransa cumhurbaşkanı Armand Fallières'in oğluydu. Özellikle toplumsal sorunlarla ilgilendi.
36. Birinci kolordu İstanbul'da, ikinci kolordu Edirne'de, üçüncü kolordu ise Selanik'te üslenmişti.
37. Pangiri: Arnavut kökenli, Osmanlı Bankası'nda danışman, daha sonra yönetici; eski rejim zamanında padişahla uluslararası finans çevreleri arasında aracılık yapmıştı.
38. Prinkipio: Büyükada.
39. II. Abdülhamid'in hal' edildiğini ilan eden Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'ydi.
40. Eski Fransız Sefiri.
41. II. Abdülhamid.
42. Alphonse Ledoulx, doğumu 1859, tercüman olarak Şam, İstanbul, Bursa, İzmir, Sivas'ta bulundu; 1907'de İstanbul'daki elçiliğin baştercümanı oldu.
43. Dubail, doğumu 1882, Pekin, Münih, İstanbul, Bükreş ve

ENVER VE MUSTAFA KEMAL LİBYA'DA

JEAN-LOUIS MATTEI

Toplumsal Tarih'in 3. sayısında, "Trablusgarp Savaşı Üzerine Fransız Kaynaklı Bir Röportaj" başlıklı makalemde, *l'Illustration* dergisinin koleksiyonlarında Georges Rémond'un yazısının devamını bulabileceğimi yazmıştım.[1] Kendisi zaten Enver Bey ile muhtemel bir görüşmeden bahsediyordu. Mustafa Kemal aynı dönemde Derne civarında bulunduğundan, Rémond'un daha sonra onunla da görüşmüş olabileceğini düşünmüştüm. Meğer Georges Rémond aşağı yukarı aynı anda bu iki ünlü askerle görüşmüş. Nitekim Senusi liderleriyle[2] bir araya geldikten sonra Fransız muhabir 27 Nisan 1912'de Ayn el-Mansur kampına varmıştı. Bu tarih, "Padişah'ın cülus bayramı"na denk düşüyordu.[3] Şimdi değerli okurlarımıza gözü pek Georges Rémond'un izlenimlerini aktarmak istiyorum.

ENVER BEY'İN KAMPINDA

Derne önünde, "Padişah'ın Cülus Bayramı", Ayn el-Mansur, 28 Nisan 1912.

Kamp, iki grup çadıra ayrılıyor ve birinden ötekine gitmek için yaklaşık 40 dakika gerekiyor.

Derne vadisinin derin oyuntusu bu iki bölümü birbirinden ayırıyor. Batıda bulunan en önemli bölüm, tepe ve çukurlardan oluşan engebeli bir araziye dağılmış. Orada Bedevilerin koyu renkli çadırları vadilerin yamaçlarına tırmanırken, yaylanın üzerinde erkân-ı harp çadırları Enver Bey'in beyaz çadırının etrafında toplanıyor.

Arazi kurak, gri taşlarla dolu. Çok kavruk kumsal çamları ve son derece cılız yabani zeytin ağaçları orada burada görünüyor.

Her şeyden önce, kamptaki hareketlilikten çok etkileniyorum. Bu hareketlilik, Arap ülkelerinde alışık olduğumuz düzensiz, karışık, rengârenk hareketlilikten tamamen farklı. Burada, bilinçli ve kararlı bir güç hissediliyor.

Dün 27 Nisan, "Padişah'ın Cülus Bayramı"nı izledim. İtalyan askerleri tarafından işgal edilen Trablusgarp eyaletinin şehirlerinde bu yıl söz konusu bayram kutlanmadı, ama hiçbir zaman bu şehirlerde daha önce yapılan törenler bugünlerde kamplarda yapılanların ihtişamına ulaşmamıştı.

Çünkü şehirlere birkaç kilometre mesafede kurulan kamplar onlardan daha nüfuslu ve düzenli. Kampların üstünlüğü tartışılmaz.

Şafak söker sökmez tepelerdeki ve vadilerdeki çadırlar canlanıyor: Süvarilerle piyadeler hazırlanıp en güzel maşlahlarını giyiyor, sarıklarına çeki düzen veriyor, atlarını eyerleyip süslüyorlar.

Şarkı söylemekle görevlendirilmiş olan kadınlar deneme yapıp, "yu yu" denilen zafer çığlıklarını atıyor ve savaş "tabl"ını[4] hazırlıyorlar. Alaylar geliyor. Dağdaki patikalar boyunca çabucak "fantasia" denilen gösteriler[5] icra ediliyor.

Gruplar oluşturuluyor ve önlerinde, (bazıları büyük Senusi tarafından gönderilmiş) tarikat bayraklarıyla, ay yıldızlı al bayraklar dalgalanıyor.

Mustafa Kemal'in komuta ettiği subaylar heyetiyle Hilal-i Ahmer mensupları, Başkomutan Enver Bey'i selamlamaya geliyorlar. Geçmiş olaylar, Türk ihtilaline katkısı, padişah ile yakınlığı ve şimdiki savaşta düzenleyici rolü, onu Sirenayka Türk-Arap ordusunun en çarpıcı ve en gösterişli siması kılıyor.

Enver Bey, Mısır süslemesiyle görkemli çadırının altında heyetleri kabul ediyor. Konuşuyor ve savaşın başından beri ne kadar ilerleme kaydedildiğini belirtip, kazandıkları zaferlerden, Türk asker ve gönüllüleri sayesinde doğan umutlardan ve vatan için oluşturulan genel birliktelikten bahsediyor.

Okuduğu Avrupa mahreçli haberler çerçevesinde,[6] Boğazların girişinde İtalyan donanmasının püskürtüldüğünü ve Meclis-i Mebusan'da padişahın Trablusgarp ve Sirenayka'nın ne pahasına olursa olsun kendi mutlak hâkimiyeti altında kalacağını söylediğini ilan ediyor. Çok alkışlanıyor.

Subaylardan sonra Senusi tarikat şefleri geliyorlar. Aşağı yukarı yirmi kişiler. Rahipler gibi klasik bir şekilde tıknaz, sakallılar. Yavaş yavaş yürüyorlar...

Ondan sonra Ayn el-Mansur kampında Enver Bey tarafından düzenlenen okulların öğrencileri geliyor.

Bu onun en iyi fikirlerinden biridir.[7] Geldiğinde savaş tutkusu olan çocukların toplanmalarını ve talim ettirilmelerini emretmişti. Daha sonra bir okul açmaya karar verdi. 1 Mart'a doğruydu. Öğrencilerin sayısı o kadar çabuk arttı ki, kısa zamanda iki büyük çadıra ihtiyaç duydular. Bugünlerde Batı kampında 200'ü ve Doğu kampında 60'ı aşkın öğrenci var. Sabahları okumayı öğreniyorlar. Öğleden

sonra tüfek yerine sopa kullanarak talim yapıyorlar. Fakat zaman zaman onlara bir ödül olarak babalarının tüfekleri dağıtılıyor.

Çatışmalara katılıyorlar ve subaylar bir emir iletmek veya bir bilgi vermek için onları kurye veya haberci gibi kullanıyorlar. Ateş hatları arasında koştuklarını görmek şaşırtıcıdır. Böylelikle bu tuhaf savaşta küçük çocuklar (aralarında 5-6 yaşında olanlar bile var), kadınlar, ihtiyarlar, kısacası Arap ailesinin bütün mensupları savaş meydanında bulunuyor. Gömlekleri, pantalonları, beyaz sarıklarıyla, aynı yaştaki onbaşıları tarafından komuta edilen bütün bu çocuklar, asker gibi davranıyor ve Enver Bey'e Türkçe bir "methiye" söylüyorlar.

Düzenli birlikler, maşlah ve püsküllü kırmızı fes giyen milisler, yükseklerden kampa bakan tepede geçit töreni için yayıldılar. Her hattın önünde, mavi kıyafetli kadınlar şarkı söylüyor, "tabl"a vuruyor, şairler şiir okuyor ve murâbıtlar kızıl bayraklar dalgalatarak "Sidi Abdessalam" ve "Sidi el-Mahdi" isimlerini anarak kutsal kitaptan ayetler okuyorlar. Bodur ağaçların üzerinde meraklılar toplandı: Bir güz elma ağacının meyvelerinden daha sıkı ve ağırlıklarının altında kırılan dallardan daha çoklar...

Hatlar arasında atlarının üstünde kabile şeyhleri koşturuyor, bağırıyor, tüfekleriyle ateş ediyorlar, çünkü Araplardan, bir törende sırada dururken konuşmamaları ve barut saçıp savurmamaları hariç her şeyi isteyebilirsiniz!

Şimdi Başkomutan Enver Bey, birliklerin önünden geçiyor.

Resm-i geçit kabile kabile (Barasas, Hassas, Aid Mansur vs...) başlıyor.

Böyle gösterileri sık sık betimledim. Her defasında renkleri, kıyafetleri ve canlılıkları yüzünden aynı coşkuyu hissettim.

Birkaç aydan beri bu Araplar belirli bir disipline ve tekdüze hareketlere katlanmaya çalıştı. Fakat hiçbiri, hiçbir zaman baskıya boyun eğmeye alışamadı ve hepsi mağrur edalarını koruyor. Yalnız bugün tek bir tutkuları var: Enver Bey'in gözüne girmek...

Zaten ona "Enver Başa"[8] diyorlar çünkü onun için "bey" unvanını yetersiz buluyorlar.

"Ne beyi? Ne başası?" diyordu bir Barasas Arabı bana, "O bir meliktir!" Bir başkasına "senin komutanın mı yoksa büyük Senusi mi, hangisini tercih ediyorsun?" diye sorduğumda şöyle cevapladı: "Her ikisini de aynı seviyede tutuyor ve seviyorum!"

Üstelik aralarına yayılan bir efsaneye göre, Kiru vahasında kaybolan büyük velileri Sidi el-Mahdi, göğe çıkıp, onları zafere götürmek için Enver Bey'in şahsında tekrar canlanmış. O yüzden disiplinli ve askerce davranışlarıyla hep Enver Bey'in gözüne girmek istiyorlar. Herkes onun dikkatini çekmek istiyor. Birileri ellerini göğüslerine ve alınlarına koyarak onu selamlıyor, diğerleri gülümsüyor, ötekiler de sırıtıyor veya çığlık atıyorlar. Kama, tabanca, kılıç sallayanlar bile var. Çocuklar, beli bükük ihtiyarlar, murâbıtlar, sopalarla, topuzlarla veya eğer silahları yoksa ellerini göğe yönelterek, önünden geçiyorlar.

Toplar, cephane sandıkları ve İtalyanlardan koparılan makineli tüfekler de geçiriliyor. Asker edalarıyla okul çocukları geliyor ve en sonunda kabile atlıları önce yavaş, sonra da dörtnala gidip kırmızı bir toz bulutu içinde kayboluyorlar...

Askerler kampa dönüp çadırların arasında gidip geliyorlar. Biraz önde toplar Derne tarafına doğru ateş ediyor. Her taraftan büyük bir çığlık göğe yükseliyor: "Allah, yunsur es Sultan!" (Allah padişahı muzaffer kılsın!)

ENVER BEY'LE MÜLAKAT

Öğleden sonra komutan Enver Bey ön hatlardan kampa kadar duruma bakmak üzere beni davet ediyor.

Derne komutanı Mustafa Kemal, Cerebub'a[9] gidecek olan Nuri Bey, Reşid Bey ve Enver Bey'le konuşurken[10] çok sayıda Arap etrafımıza toplanıyor. Çavuşlar onları zorla engelliyor ve kırbaçlarıyla vurup tehditler savuruyor. Çünkü hepsi de kendi kabilesinin zaferini görmek istiyor ve uzak bir tepeden uzun bir çığlık yükselip de kabile mensuplarının gelişi haber verilince, tutulmaları imkânsız hale geliyor. Çiğnenmeyi tercih ediyorlar.

İşte, atlılar kırmızı tozda geliyorlar!

Önde gelen tüfeğini sallayıp Enver Bey'in önünde ateş ediyor ve rakipleri onu yakından takip ediyorlar.

Bu insanlar anladığımız manada iyi süvari değiller; yani ata binme sanatını bilmezler. Fakat atlarını çok iyi tanıyan, çevik, gözü pek insanlardır. İnanılmaz zor, taşlı ve engebeli patikalardan dörtnala geliyorlar. Nasıl atlarının bacaklarını kırmıyorlar, bilemem.

Enver Bey'e şunları söylüyorum: "Harp muhabirliğinin ilginç yanı şu: Askeri bile olsa barışsever törenlere katılır, padişahın cülus gününü kutlar, at yarışlarının fotoğrafını çeker, Leptis Magna'yı,[11] Sirte'yi, Yeşil Dağ'ı gezer."

O da bana şöyle cevap veriyor: "Bu savaşın en paradokssal yanı, bu ülkede bize barış sağlama fırsatını vermesidir. İlk defa birbirlerini katletmeden bu kadar çok kabile bir arada yan yana bulunuyor. Bugün dökülen kanlarla ilgili kötü anılar unutuldu. Şaşırtıcı bir şey bu! Bu tür bir kinin ne olduğunu biliyorsunuzdur! Eskiden, çok eskiden, fakat tam olarak ne zaman bilinmez, bu kabileden bir atlı şu kabileden bir atlıyı öldürmüştür. İntikamı alınır. Bu intikam başka bir intikama yol açar. Böylece sonsuza dek devam edebilirdi. Çok rağbet gören eşkıyalıktan bahsetmiyorum. Mesela bir Arap 'ben hırsızım!' diyerek kendinin iyi, saygın, kabilesinde ağırlığı olan bir adam olduğunu gösteriyordu..."

Tam o sırada bir atlı önümüzden geçti. Son koşuyu kazandı, kolları kuvvetli, adaleli biriydi. Esmer yüzünde savaşçı bir ifade okunuyordu. "O, Barasaslardan Bucerd'dir" diyor bana Enver Bey:

"O eski bir hırsızbaşıdır. Bugün askerlerimizin en itaatkâr ve en iyilerindendir. Üstelik, her zaman savaşan, isyan eden ve vergilerini ödemeyi reddeden bu Barasas kabilesi aslâ tamamen Osmanlı hükümetine boyun eğmemişti. Tek bir uyuz koyun yüzünden savaş patlayabilen bu ülkede, bugünlerde develerimiz tek bir jandarma veya asker eşliğinde ve gıda ile cephane, hatta 10-20 bin lira taşıyarak geçebilirler. Sirenayka'da asayiş neredeyse berkemal. Kaldı ki siz bütün bunları biliyorsunuz, çünkü söz konusu yerleri ve tüm Trablusgarp eyaletini baştan başa geçtiniz."

Gerçekten de Tunus sınırından itibaren bütün ülkeyi gezdim. "Bana inanın" diyordu bir meslektaşım, "ben Afrika'yı eskiden tanıyorum. Sirte'ye kadar gidemeyeceksiniz." Oysa iki Arap jandarma ve devecilerim ile, bütün bu tür yolculuklarda meydana gelen olaylardan başka hiçbir kötü hadiseye tanık olmadım. Her yerde, normal çalışan sivil makamlar, jandarma, belediyeler ve postaneler buldum. Belki de eskiye nazaran daha iyi çalışıyorlardı!

Enver Bey şöyle devam etti: "Savaşın kabileleri barıştırabildiği gibi, şimdi de Osmanlı hükümetinin bu ülkeyi medeni bir hale sokmaya yönelik çabalarının artamasına yol açması lazım.

Kabilelerin padişahımıza biat etmesi ve iç kavgaların sona ermesi, söz konusu çabalarımızı kolaylaştırdı. Kaybettiğimiz şehirleri tekrar elde etme anını beklerken, gördüğünüz gibi, onların yerine kampları gerçek şehir haline dönüştürmek için her çareye başvuruyoruz. Sokaklar çiziliyor, yollar inşa ediliyor. Tüccarın gayreti sayesinde, yine pazarları kuruluyor. Orada benim emrim üzerine müstakil evler inşa ettiriyorlar. Çadır kurulan yerlerde birkaç ay sonra kâgir evler olacak. Sollum'dan itibaren Tunus sınırına kadar, memurların sınırlı sayısı ve İtalyanların sahil boyunca tellerimizi kesmeleri yüzünden yavaş işlese bile, telgraf hatlarımız çalışıyor. Tellerin yeterli olmamasından dolayı, birkaç kesintiyle biraz gerimizde onları yeniden kurduk. Araplar İtalyan mevzilerinden çalıp telleri bize getiriyor. Bütün bu zorluklara rağmen, tüm yolculuğunuz boyunca telgraf çekip ve mektup göndermeniz mümkün oldu.

Her kampta okul ve hastane kurduk.

Bir telefon hattı ilk önce ön saflarımızla, sonra da Sollum ve Bingazi ile bağlantı kurmamızı sağlayacak. Motosikletli bir kurye kurmayı düşünüyoruz ve yakın bir zamanda otomobillerimiz olacak."

"Bu sabah" dedim komutana "bütün bunlardan çok, şu gözüme çarptı: Arap birliklerinin, özellikle milislerin iyi organizasyonu ve bu kadar kısa bir zaman zarfında elde edilen sonuçlar. Fransa'nın kendi Afrika İmparatorluğu için yaptığını Türkiye aynı şekilde ilk defa yapmaya çalışıyor ve başarı şansı son derece yüksek, çünkü Araplarla din ve duygu müşterekliğiniz vardır.

Enver ve Mustafa Kemal Derne'de.

Osmanlı hükümetinin bunu daha önce düşünmemesi ve en iyi kozu olacak olguya karşı mücadelesi şaşırtıcı görünebilir. Fakat bugün kaybedilen zaman telafi ediliyor ve imparatorluğun bu işe başladığı tarihin önemli olduğunu düşünüyorum. Arap dünyası, fetihle düzene sokuldu ve askeri prestijle asimile edildi. Fransızlar olarak bizim sömürge sürecimizin en sağlam yanı, ordunun düzenlenmesidir. Müslüman dünyasını yaratan öğe bir kez daha yeniden yaratılabilir.

İşinizde başarılı olursanız, bu başarı imparatorluğunuz ve diğer ülkeler için bir örnek oluşturacaktır. Şimdiden bütün yoğunluğunu ölçebildiğimiz gizli kuvvetler uyandırılacaktır. İhtilalci karakterini ispat ettikten sonra genç Türkiye, aynı şekilde, düzenleme faaliyetleri konusunda, hegemonyası altında bulunan Avrupa'daki Hıristiyan ülkelere nazaran daha az kuvvetli bir direnişle karşılaşarak bu Arap ortamında büyük başarılara ulaşmada ne kadar etkin olduğunu gösteriyor."

Komutan Enver Bey'e Trablusgarp ve Bingazi'de arkadaşlarının ve kendisinin sarf ettikleri çabalarla ilgili duyduğum hayranlığı ifade ettikten sonra, bütün bunlara rağmen şunu da dile getirmekten kendimi alıkoyamıyorum: "Fakat Avrupa ne düşünüyor? Beş aydan beri savaş sahnesini aşındırdığım için sorunun öteki yanını iyi bildiğimi sanıyorum. Öteki taraf ne düşünüyor? Avrupalılar kazanacağınız muhtemel bir zaferin sizi fazla kuvvetli ve her şeyden önce daha büyük başarılara muktedir kılacağından korkmazlar mı? Halkın hayal gücü, Batıda olsun, Doğuda olsun, büyük hayallere bayılıyor. Ülkemizde Doğudan bahsedildiği zaman ne olduğu tam olarak bilinmeden 'cihat' akla gelir. Aynı şekilde, sosyalizm veya devrimden söz edildiğinde 'büyük akşam'[12] ifadesi belirir. Fransa'da bazı kişiler, Türk-İtalyan savaşı münasebetiyle bu hayalleri daha belirgin bir biçimde aktarıp, İtalya'nın bozguna uğraması halinde, Senusi şeflerinin desteğini alan Türk subaylarının Afrika İmparatorluğumuzun en korkulacak düşmanları olacağını yazdılar."

"Ben bir askerim" diye cevap verdi Enver Bey, "ezelden beri asker olmak istedim ve aynı şekilde sadece asker olmak isterim.

Genel siyaset konuları benim işim değil: Buradaki görevim bambaşka. Fakat bence, kendiniz bu münasebetle şahitlik edebilirsiniz. Büyük bir Müslüman ülkede tek başına bir Hıristiyan olarak İtalyanlara karşı savaşın dışında başka bir savaştan söz edildiğini duydunuz mu acaba? Şunu da ilave edin: Yabancı bir istilacıya karşı ülkemizi müdafaa ediyoruz.

Başka kimseye karşı kinimiz yoktur ve Avrupa'dan sadece tarafsızlığını istiyoruz. Ancak her türlü teşebbüse karşı, pahası ne olursa olsun, ister dini duygulara, ister başka çarelere başvurarak, onu koruyacağız. Tarafsızlığını bozanlara karşı gücümüzü hissettirme yollarını da bulacağız."

O sırada yarışlar devam ediyor. Önümüzden geçmek için sivri mahmuzların darbeleri altında dağdaki kayalar arasında dörtnala kat edilen mesafe yüzünden bitik bir vaziyette olan atlar son bir hamleye kendilerini atıyorlar. Bazıları sendeleyerek son anda düşüyor.

Ardından komutan ödülleri dağıtıyor. Zor iş! Arapların ihtirası sonsuz. Hepsi de birincilik ödülünü kazandığını iddia edip kazandığı dışında başka bir şey istiyor. Eziliyorlar, çığlık atıyorlar ve atlılar yayaları tartaklıyor.

Fakat komutanın bir hareketiyle birdenbire sessizlik oluyor: Önümüzde bir yol açılıyor ve Enver Bey şunları söylüyor: "Bakın! İşte hepsi memnun: Bir sene önce böyle bir koşu kanlı bir kavgayla sonuçlanırdı!"

Araplar çocuklara benziyor. Akşamüstü bütün kampta ateşler yanmaya başlıyor. Çığlıklar, danslar, şarkılar ve alkışlar arasında, tüfek atışları duyuluyor. Savaş hali onların doğal halidir ve bu savaşa bayılıyorlar. Sahil kentlerinin geri alınmasının harbe son verebileceğini bilseler, bu işten vazgeçmekte zorluk çekebileceklerini sanıyorum...

RÉMOND'UN GÖZÜYLE...

Görüldüğü gibi, Georges Rémond'un gözünde Osmanlı İmparatorluğu artık "Avrupa'nın hasta adamı" değil, "Afrika'da iyileşen kişi"dir. Çevirdiğim iki röportaj bunu gösteriyor. Kuşkusuz o sıralar bir ümit doğmuştu. Şunu söyleyebiliriz: Georges Rémond'un Türk subaylarına duyduğu hayranlık da göstermelik değil. Zaten Fransız muhabir Enver Bey'e gezisinin son aşamasında rastlıyor. Kasım 1911'den beri Libya'dadır. Enver ile konuşması bu ülkede daha önce gördüklerini teyit ediyor. Ayrıca röportajın ilginç öğelerinden biri de Enver Bey ve Mustafa Kemal'i aynı mekânda ortak bir fotoğrafta göstermektir. Diyebiliriz ki 1912'den itibaren Türkiye'nin geleceği fiilen bu iki adama bağlıdır. Onları yan yana Libya'da bulmamız oldukça belirleyicidir.

Mustafa Kemal ikinci adam vaziyetindedir. Aktardığımız bu yazıda Georges Rémond, Enver Bey'e büyük ağırlık veriyor. Nitekim Enver o tarihte efsanevi bir şahıs olmuştu. Gelecekteki Enver Paşa'nın şahsiyeti hakkındaki tartışmaya burada girmek istemiyoruz ama şunu belirtmek gerek: Türkiye'nin güçlü adamı gibi beliriyor. Ne maceraperest ne de ütopist gibi görünüyor. Arapların ona karşı duyduğu sevgiyi de temelsiz gibi algılamıyoruz. Ayrıca Enver Bey üç noktada Georges Rémond'a ayrıntılar veriyor:

1. Fanatik insanlar değiliz. Siz de medeni olduğumuza şahit oldunuz.

2. Avrupalılar korkmasınlar. Sadece İtalyanlara karşı savaşıyoruz.

3. Buna rağmen onurumuz ve gücümüz var, icabında muhtemel bir saldırıya cevap verebiliriz.

Bu yargılar son derece mantıklı ve akıllı bir şekilde düşünen bir şahıstan kaynaklandığı izlenimini bırakıyor. Üstelik Turancı değilse de en azından Panislamist fikirlere sıcak bakıyor gibi görünen, tu-

haf bir şekilde, Enver Bey değil, Georges Rémond'un ta kendisidir... Fakat itiraf edelim ki Arapların ve bazı Türklerin kendisine tapması Enver'in kafasını karıştırıcı niteliktedir. Her neyse, Georges Rémond'un yazısında Osmanlı İmparatorluğu'nun "çetin ceviz" olabileceğine dair sinyaller veriliyor.

İtalyanlara gelince, aktarmadığımız röportajın son kısmına göre, subayları hariç, kötü savaşçılar. Nadiren hücuma geçiyor, toplarına güvenerek,[13] mevzilerinde kalmayı tercih ediyorlar.

Georges Rémond İtalyan iklimine dayanarak bu olguyu açıklamaya çalışıyor.

Sonuç olarak, bu röportajı inceledikten sonra şunu diyebiliriz: Trablusgarp savaşı sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarı yükselmişti. Georges Rémond devamlı Türk subaylarının çok yetenekli olduklarını vurguluyor. Onları gözü pek, kültürlü, düzene önem veren ve sempatik insanlar gibi algılıyor.

Arapların ise (bazen çocuksu olsalar bile) cana yakın, çevik, cesur savaşçı olması pek hoşuna gidiyor. Kısacası Batının Doğuyla barıştırılmasına tanık oluyoruz.

Bizce, devamını ve sonunu bulmaya çalışacağımız Georges Rémond'un yazılarının çarpıcı yanlarından biri budur. ■

Enver Bey ve Mustafa Kemal (öndeki atın üzerinde) Ayn el-Mansur'da geçit törenini izlerken.
l'Illustration, 22 Haziran 1912

1. *Toplumsal Tarih*'in bu sayısında aktardığımız röportaj 22 Haziran 1912'de *l'Illustration* dergisinde çıktı.
2. Mayıs 1912'den 15 Haziran 1912'ye kadar Georges Rémond'un yazılarında Senusilerden söz ediliyor. 1791'de doğan Muhammed bin Ali es-Senusi bu tarikatın kurucusudur.
3. "Cülus" sözcüğünü ilave ettik, çünkü büyük bir ihtimalle, Georges Rémond Padişah'ın onuruna verilen bu bayramın tam ne olduğunu bilmiyordu.
Enver bu günü şöyle anlatıyor:
"Ayın 27'sinde buradaki ilk resmi geçidimi yaptım, başlarında zabitleriyle beni bekliyorlardı. Şimdi 4 alaydan müteşekkiller, ilk sırada muhafız birliği ve düzenli birlikler geliyor, arkadan topçu sınıfı ve mitralyözler.
Bölük kumandanı önüme geçti ve birliklerin önünden hafif hafif tırıs gittikten sonra bütün birlikler önümde resmi geçit yaptılar. Hepsi bana inanılmaz bir sevinçle bakıyorlardı. Beni memnun görmekten mutlu olmuşa benziyorlardı. Gözlerinde bir şefkat, gönüllü bir itaat görüyordum! Piyade erlerini çeşitli ordular takip etti ve her aşiretin önünden atlılar ağır ağır geçtiler.
Hepsinin önünden de Ayn el Mansur kampı okulunun 120 küçük öğrencisi gidiyordu. Biliyorsunuz kolay kolay memnun olmam ama bu sefer bu kadar kısa zamanda hazır olan ve bu kadar düzenli birlikleri görmekten gerçek bir zevk duydum. Resmi geçidin sonunda aşiretlerin 500'den fazla süvarisi bir alay meydana getirerek kollar halinde tırıs gide rek geçtiler.
Hakikaten görmeye değer bir güzellikteydi. Sonra meydana getirilen kare alanda, onlara durumumuzu özetleyen, yaptığımızdan bıkkınlanmadan böyle çalışmaya devam etmelerini öğütleyen, Arapça'ya tercüme edilen, kısa bir nutuk at tım. Akşama doğru yapılan at veya yaya koşusuyla merasim bitti. Sonra Sultanımızın cülus yıldönümünü kutlamak için İtalyanların ateşlerinin etrafında ateş yaktık." (*Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, yay. haz. M. Şükrü Hanioğlu, İstanbul: Der Yayınları, 1989).
4. Bu kelime Arapçada "davul" demek.
5. Zaten yazımızın devamında görüleceği gibi, bu yarış, Fas, Cezayir, Tunus ve Libya'da çok seviliyor. Koşunun son aşamasında havaya ateş ediliyor.
6. Enver Bey birkaç yabancı dil biliyor ve düzenli bir şekilde yabancı basını izliyordu. Nitekim, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* adlı kitapta şunu buluyoruz: "1 Ağustos 1912. Türk, Alman, Fransız, İngiliz, İtalyan gazetelerini okudum ve harfler gözümün önünde dans ediyorlar. Sonra Allerlei Geschriebenes'le (çeşitli muhaberatla) meşgul olmam lâzım geldi. Bu bana bundan tam üç yıl önce Makedonya'daki Yunan-Bulgar askerî ihtilâlci organizasyona karşı gizli polisi idare ettiğimi hatırlattı, bu sayede farklı yazıları kolayca karşılaştırabilirim."
7. "Modern" hassasiyetimizden dolayı, Georges Rémond'la pek hemfikir değiliz.
8. "Araplar ister istemez bana Paşa diyorlar. Sultan akrabası olan da birinin Bey olarak kalmasını anlayamazlar." (*Aynı yerde*)
9. Cerebub'da Senusi tarikatının zaviyesi bulunuyordu. Orada Nuri Bey (Conker) büyük Senusi yani Alimet eş-Şerif ile bulusacaktı.
10. O devirde kültürlü çevreler çok iyi Fransızca biliyordu. Zaten Almanca da bilen Enver Bey söz ettiğimiz mektupları Fransızca olarak yazmıştı.
11. *Toplumsal Tarih*'in 3. sayısında Georges Rémond'un Leptis Magna harabelerini gezdiğini görmüştük.
12. "*Le grand soir*" (büyük akşam) tabiri, devrimin nihai zaferini ve toplumun A'dan Z'ye değişmesini ifade ediyordu. Anarşist çevrelerde çok kullanılıyordu. Bununla alay etmek için, 1900'lerde bir şarkı yazılmıştı. Sözleri aşağı yukarı şöyleydi: "*Eh, bourgeois, vous n'allez pas vous marrer le matin du grand soir!*" (Ey, burjuvalar, görürsünüz gününüzü büyük akşamın sabahında!)
13. Georges Rémond makalenin son kısmında Reşid Bey'e ait şu anekdotu anlatıyor: "Reşid Bey, başka bir subay ve altı askerin eşliğinde İtalyan kalelerine 500 metreye kadar ilerlemişti. İtalyanlar yollarını kesmek için asker göndermeyi düşünmeyip onları top ateşi altında tutmakla yetindiler. Türk subayları büyük kayaların altında barınarak bütün gün boyunca çay yapıp uyuyorlardı bile. Şüphesiz eğer iskambil kâğıtları olsaydı briç veya daha az aristokratik bir oyun oynayacaklardı!"

İTTİHAT VE TERAKKİ VE "SİYASİ MÜSTEŞARLIKLAR"

DR. AHMET MEHMETEFENDİOĞLU*

1908 yılında meşrutiyetin ikinci kere ilan edilmesi bir anlamda İttihat ve Terakki'nin 1889 yılından itibaren sürdürdüğü örgütlü mücadelenin başarıyla sonuçlanması anlamına geliyordu. İttihatçılar, meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte uzun ve yorucu bir mücadeleyi başarıyla sonuçlandırırlarken aynı anda da başka bir mücadelenin içine girdiler. Meşrutiyeti ilan ettiren örgüt olmanın başarısı, İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin bekçiliğiyle beraber, 1908 koşullarında ülke yönetimini ele geçirme mücadelesi içine girmesine neden oldu.

Meşrutiyetin tekrar ilanı için 1889'dan 1908'e kadar uzun süre örgütlü mücadele veren ve bunu başaran İttihat ve Terakki, meşrutiyet ilan edildiğinde ülke yönetimini üstlenmedi.[1] Meşrutiyetin ilan edilmesine bir anlamda hazırlıksız yakalanan İttihat ve Terakki'nin 1908 koşullarında ülke yönetimine ilişkin ne birikimi ne de plan ve programı vardı.[2] Hüseyin Cahit Yalçın'ın ifadesiyle 1908 yılında saraya karşı "güzel bir blöf çekilmiş" ve "iskambil kâğıtlarından oluşan istibdat" yönetimi de bu blöf karşısında teslim olmuştu.[3]

1908'e kadar uzanan mücadele meşruti sistemi tekrar yürürlüğe koymak için verilmişti. İttihatçılar daha ilk günden itibaren düşünce ve hedeflerini hayata geçirebilmek için ülke yönetimini ele geçirmek gerektiğinin farkındaydılar.[4] Meşrutiyetin ilanından sonra ülke yönetimini üstlenmeyip perde arkasında kalan İttihat ve Terakki'nin 1913 yılına kadar süren "iktidar denetleme" döneminde, iktidarı ele geçirme çabası dönemin hükümetleriyle ciddi sorunların yaşanmasına neden oldu.[5] İttihatçıların Said Paşa hükümetiyle birlikte yaşama geçirmeye çalıştıkları bu düşünce Kâmil Paşa hükümetiyle daha belirgin bir şekilde hissedilmeye başlandı. Kâmil Paşa hükümetiyle birlikte liberal ve kendilerine yakın isimlerin hükümete girmesini sağlayan İttihatçılar, Meslis-i Mebusan'ın açılmasından sonra da hükümeti daha sıkı bir şekilde denetlemeye başladılar.[6] Aynı dönemde ülke içinde ve dışında yaşanan sorunlar İttihatçılar için şaşırtıcı oldu.[7] Ahrar Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte muhalefetle gittik-

* DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

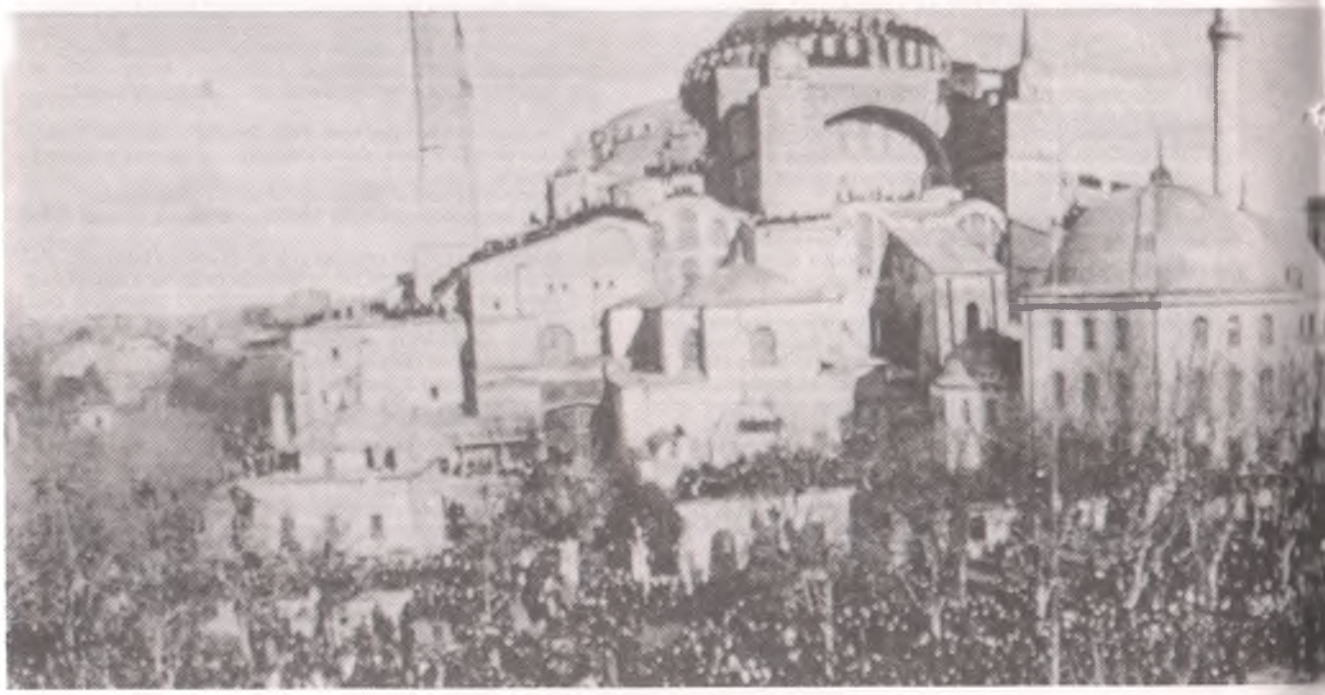

çe gerginleşen ilişkiler 31 Mart olayının patlak vermesine neden oldu. 31 Mart olayı, İttihatçıların meşrutiyetin ilanıyla birlikte tahttan uzaklaştıramadıkları ve meşruti rejim karşısında en büyük engel olarak gördükleri Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı. Abdülhamid'i tahttan indirerek meşrutiyet karşısındaki önemli engellerden birini kaldırdıklarını düşünen İttihatçılar, 1909 yılında yaptıkları yasal değişikliklerle meşruti sistemin önünü açtılar.[8]

31 Mart ayaklanması İttihatçıların yönetimi ele geçirme ve ortak olma çabalarını daha da hızlandırdı. 31 Mart'tan sonra kurulan ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti İttihatçıların bu istekleri doğrultusunda kuruldu.[9] 6 Mayıs 1909 tarihinde göreve başlayan Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti görünüm ve programı itibariyle bir İttihat ve Terakki hükümetiydi.[10] Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle birlikte artık daha belirgin bir şekilde ülke yönetimini ele geçirme ve kontrol altına alma mücadelesine giren İttihat ve Terakki'nin bu yeni dönemdeki en büyük rakibi ise Mahmut Şevket Paşa'ydı.[11] Mahmut Şevket Paşa'nın 31 Mart sonrasındaki gücü, meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki içinde yoğunlaşan "sivil-asker" çatışmasına daha farklı bir boyut kattı. 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki'nin askeri kanadıyla birlikte sivil kanadı da Mahmut Şevket Paşa'nın kontrolüne geçti.[12]

Sivil ve liberal kanat bu yeni dönemde Mahmut Şevket Paşa'yla gerginleşen ilişkilerini çözme, 31 Mart sonrasında cemiyetin kaybettiği prestiji tekrar kazanma ve iktidarı ele geçirebilme doğrultusunda yeni girişimlerde bulundu. Bu doğrultuda atılan adımlardan birisi de siyasi müsteşarlıkların oluşturulması girişimiydi.[13] 1909 yılının mayıs ayıyla birlikte tartışmaya açılan siyasi müsteşarlıklar, genç İttihatçı mebusların hükümet üyelerinin yanında yer alarak devlet yönetiminde bilgi sahibi olması düşüncesinden ortaya çıkmıştı.[14] Siyasi müsteşarlıklar oluşturma düşüncesi ilk olarak 31 Mart olayıyla sıkıntılı günler yaşayan Tevfik Paşa hükümeti döneminde gündeme gelmişti.[15] Tevfik Paşa hükümeti döneminde fikir düzeyinde kalan bu düşünce İttihat ve Terakki'nin sivil kanadı tarafından desteklenmekteydi.[16] Talat, Rahmi, Cavit ve Dr. Nâzım'dan oluşan bir grup bu düşünceye olumlu bakıyordu. İttihatçılar bu düşüncenin gerçekleşmesi durumunda Talat, Cavit ve Dr. Nâzım Beyleri öncelikli olarak hükümete müsteşar olarak yerleştirmeyi düşünüyorlardı.[17] İttihatçılar, oluşturulacak siyasi müsteşarlıklar sayesinde devlet kademelerinde tecrübe sahibi olacaklarını ve 31 Mart olayıyla kaybettikleri prestiji tekrar kazanacaklarını düşünmekteydiler.[18] Bu düşünce *Tanin* ve Hüseyin Cahit tarafından da desteklenmekteydi.[19] *Tanin*, siyasi müsteşarlıklar düşüncesini tartışmaya açarken konuya ilişkin makaleler yayımlamaya başladı.[20] Hüseyin Cahit siyasi müsteşarlıkların oluşturulmasıyla eski ile yeni arasındaki çatışmanın sona ereceğini, eski ile yeninin bir potada buluşacağını, ülkenin de bundan kazançlı çıkacağını ileri sürüyordu:[21]

> Memleketin muhtaç olduğu ıslahatı şiddet ve süratle, katiyetle icraya saik bir kuvvet olmak üzere heyet-i vükelada yeni zamanların ihtiyacât-ı medeniyesiyle fikirlerini tenvir etmiş gençler, mebuslar da bulunacak ve her iki kuvvet arasında bir tevazün husule gelerek tecrübe ile fikir, teşebbüs ittihad edecek ve memleket itidâli muhafaza ile beraber terakkiperver olmaktan geri kalmayacak bir düstur-ı idare altında nâil-i sükûn ve saadet olacaktır.

Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul gören siyasi müsteşarlıklar oluşturulması düşüncesine Merkez-i Umumi, cemiyet ve ordu karşı çıktı.[22] Bu düşünceye en çok karşı çıkan Mahmut Şevket Paşa'ydı. Mahmut Şevket Paşa "çoluk çocuk" olarak tanımladığı genç İttihatçı mebusların ülke yönetimine siyasi müsteşarlıklarla gelmesine sıcak bakmıyordu.[23] Mahmut Şevket Paşa'ya göre İttihatçıların ülke yönetimine gelmesi için gerekli şartlar henüz oluşmamıştı.[24] İttihat ve Terakki Fırkası üyeleriyle görüşen Mahmut Şevket Paşa bu kararın tekrar gözden geçirilmesini istedi.[25] İttihatçılar konuya ilişkin Mahmut Şevket Paşa ile yaptıkları görüşmelerden istedikleri sonucu elde edemediler. Mahmut

Meclis-i Mebusan'ın açılış töreni, 17 Aralık 1908
Orient Institute/Dr. Lemke Koleksiyonu

Şevket Paşa İttihatçıları acelecilikle suçlarken biraz daha beklemelerini istiyordu.[26]

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da İttihatçıların müsteşarlıklar oluşturma düşüncesine sıcak bakmıyordu.[27] Hükümet üyelerinin büyük bir kısmı da Hüseyin Hilmi Paşa'yla aynı düşünceyi taşımaktaydı.[28] Şeyhülislam Prizade Sahib Efendi ve Ticaret ve Nafıa Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi müsteşarlıklar oluşturulmasına karşı çıkıyorlardı.[29] Naradonkyan Efendi müsteşarların hangi yetkiye sahip olacaklarını merak ederken, böyle bir durumda da hükümet şeklinin ne olacağının ciddi bir şekilde tartışılması gerektiğini düşünmekteydi:[30]

> Parlamentoya müstenid bir hükümet usulü takip etmek mi isteniyor? Yoksa sırf meşrutiyet-i idare usulü mü? Eğer parlamentoya müstenid bir sekl-i hükümet kabul olunacaksa nazırlar Meclis-i Mebusan ve Ayan'dan intihab olunmalıdır. Cumhuriyetle idare olunan memleketlerde bile bu usulün birtakım mahsuru vardır.

Gabriel Naradonkyan Efendi'nin bu tavrına kızan İttihatçılar,[31] üzerinde baskı kurarak onu istifaya zorladılar.[32]

Mahmut Şevket Paşa'nın, kamuoyunun ve hükümetin bu tutumu İttihatçıları yıldırmadı.[33] Cavit Bey hatıralarında bu gelişmelere rağmen İttihatçıların müsteşarlıklarla ülke yönetimine gelme düşüncesini fedekârlık olarak değerlendiriyordu:[34]

> Bu sırada mevkiye geçmek gençler için bir şeref değil bir fedekârlıktır. Bizim yalnız vatana olan muhabbetimiz saikası iledir ki bu fedakârlığa tahammül etmeye razı oluyoruz. Fakat unutmak kabil değil. Ordu ve Cemiyet aleyhimizde olunca kime itimad edebiliriz.

Hüseyin Hilmi Paşa İttihatçılardan gelen baskı sonucunda durumu Meclis-i Mebusan'a bir tezkere ile bildirerek müsteşarlıkların oluşturulması için Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddesinin değiştirilmesini istedi.[35] Meclis-i Mebusan üyelerinin müsteşar olabilmesi için Kanun-ı Esasi'de değişiklik yapılması gerekiyordu.[36] Yürürlükte olan Kanun-ı Esasi'nin 67. maddesi mebusların başka bir görevle uğraşmasına izin vermiyordu.[37] İttihatçılar Meclis-i Mebusan'da yapılan anayasa değişikliği görüşmelerinden yararlanarak ilgili maddeyi değiştirebileceklerini düşünmüşlerdi.[38] Meclis-i Mebusan'da bu değişikliği yapabilecek çoğunluğa sahiptirler. 31 Mart olayından sonra iyice sindirilen muhalefettin herhangi bir direnişiyle karşılaşılmayacağı düşünülmekteydi.[39]

İttihatçıların istekleri doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin hazırladığı değişiklik maddesi Meclis-i Mebusan'ın 14 Haziran tarihli oturumunda görüşüldü.[40] Değişiklik teklifinde Meclis-i Mebusan üyelerinin mebusluk sıfatlarını koruyarak bakanlıklara sorumlu müsteşar olarak girmeleri isteniyordu.[41] Değişiklik teklifi Meclis-i Mebusan'da sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu. Meclis-i Mebusan üyeleri bunun basit bir anayasa değişikliği olmadığının farkındaydılar. Böyle bir değişiklik teklifinin İttihatçıların iktidara ortak olma düşünceleri doğrultusunda gerçekleştiği bilinmekteydi. Meclisteki hava iki görevin bir arada yapılamayacağı yönündeydi. İttihatçıların görüşmeler sırasında müsteşarlıkların Avrupa ülkelerinde de olduğunu ileri sürmeleri Meclis-i Mebusan üyelerini ikna etmeye yetmedi. Konya Mebusu Mustafa Efendi, Avrupa ülkelerinde yaşanan tarihsel süreçle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan tarihsel sürecin farklı olduğunu ileri sürerek müsteşarlıkların oluşturulmasına karşı çıktı.[42] Lütfi Fikri Bey de aynı düşünceyi paylaşmaktaydı. İttihatçı siyasi müsteşarlıkların hükümet içinde hükümet olarak hareket edeceklerini ileri süren Lütfi Fikri Bey, bu açıdan siyasi müsteşarların ciddi sıkıntılara yol açacağını düşünmekteydi:[43] "Hiçbir şey demeyecekler böyle orada oturacaklar, mümkün olduğu kadar gayr-i resmi kontrol icra edecekler." Lütfi Fikri Bey siyasi müsteşarlıklar oluşturulması için İttihatçıların ileri sürdüğü gerekçeleri kabul etmiyordu:[44]

> Nazırlar daima mebusandan intihab olunur. Haliyle her nezaretin ahvaline bakmaz, âcemi kalırlar. Gelir bir nazır adem-i itimad reyi alır, düşer. Birer müsteşarı olsun diyorlar. Orada muâmelata vâkıf olsunlar diye oraya gelecek, yani nazır kim olursa olsun acemilik çekmesin, muâmelata vâkıf olsun diye bu müsteşarlar olur. Bugün bizde matlub olan şey müsteşarlık ise o müsteşarlıklar mevcuttur. Şimdi bu müsteşarlıkları yeni tayin etmek bunların yerine mi geçecek. Yoksa hariçten birtakım adamlar mı gelecek? Eğer mebuslardan yerlerine geçeceklerse onların katiyen düşmesi caiz değil. Yok hariçten olacaklarsa bunlar için demin dediğim gibi hiçbir vazife yok. Hiçbir vazife olmadıktan başka iskemle kavgası çıkacak... Mesuliyet kimde ise iktidarı da onlara verin diyorlar. Biz buna karşı, bunun önünü almak için ne yapmak lazımsa onu yapacağımıza bu müsteşarlıkla o fenalığı bir kat daha artıracağız. Bu müsteşarların teessüsünden sonra zahirde iki heyet-i vükela olacak. Biri resmi, fakat iktidarsız bir heyet-i vükela olacak.

Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi ise müsteşarlıkların İngiltere, Fransa ve İtalya'da olmasından ötürü değil, beş altı kişinin iktidara gelme isteğinden dolayı getirilmeye çalışıldığını söylüyordu.[45] Boşo Efendi, uzun bir süreç içinde müsteşarların nazırların yerlerine geçebileceğinden endişelenmekteydi. Konuya ilişkin daha açık düzenlemeler yapılmasını isteyen Boşo Efendi, "böyle haller bizim meşrutiyetimize yakışmaz" diyordu.[46] Olaya ılımlı bakanlardan Rıza Paşa, müsteşarların hükümet ile beraber istifa etmelerini istiyordu. Rıza Paşa aynı zamanda müsteşar olanların Meclis-i Mebusan üyesi sıfatını taşıması taraftarıydı.[47] Tokat Mebusu İsmail Paşa ise müsteşarlıklara olumlu bakanlardandı:[48] "Böyle bir zatı içimizden intihab ederek istikbale yetiştirmek pek iyidir. İntihab olmazsa günahtır, vallahi günahtır." Eleştirilere İttihat ve Terakki Fırkası adına cevap vermek ise Menteşe Mebusu Halil Bey'e düştü.[49] Halil Bey'e göre müsteşarlıklar sorunu, halkın güvenini ka-

zanmış hükümetlerin kurulamamasından kaynaklanmaktaydı:[50]

> "Heyet-i vükela Meclis-i Mebusan'da teşekkül etmek lazım gelirken biz Meclis-i Mebusan'dan bir heyet-i vükela teşkil ediyoruz. Bizde müsteşarlığın lüzum ve adem-i lüzum sualine cevab verilirse, bendenizce biz içimizden heyet-i vükela teşkil etmedik. Ahvallerine layıkıyla vukufumuz olmayan birtakım zevata beyan-ı itimat ediyoruz.

Bu durumun ciddi sıkıntılar ve sorunlar yarattığını belirten Halil Bey, bunun nedenini ise şu şekilde açıklıyordu:[51]

> Bu haysiyetle umur-ı devleti, siyaset-i devleti idare edecek cesaret hiçbirimizde yok. Onun için nezaretlerinden birisini deruhde edemiyoruz. Bilmem, bendenizce öyle. Bendeniz öyle hissediyorum ve meseleyi öteden beri hükümetlerde bulunmuş ve hükümet-i sabıka zamanında büyük memuriyetler işgal etmiş birtakım zevata itimad reyi veriyoruz. Bu bizim hakkımız."

Halil bey, hükümeti kontrol etmek açısından siyasi müsteşarlıkların oluşturulmasını gerekli görmekteydi:[52]

> Sabit ve devamlı, mukni ve metin beyan-ı itimat edilecek bir heyet-i nuzzara malik olmak için memleketi metin ve sebatlı bir hükümetle, siyaset-i devleti metin ve sabit bir yerde bir cereyan vermek için bendenizce müsteşarların vücuduna lüzum vardır.

Aynı gün Hama Mebusu Abdülhamid Zehravi, İpek Mebusu Bedri ve Selanik Mebusu Honeus Efendi'nin ayrı ayrı verdikleri önergelerle oylamaya geçildi.[53] Oturum başkanı Ahmet Rıza Bey'in isteği doğrultusunda oylama konuya ilişkin değişiklik teklifi okunmadan yapıldı. Ahmet Rıza Bey Meclis-i Mebusan üyelerinden oylarını müsteşarlığın gerekli olup olmadığı konusunda kullanmalarını istedi.[54] 176 Meclis-i Mebusan üyesinin hazır bulunduğu oylamada 104 kişi evet oyu kullanırken 72 kişi de hayır oyu kullandı.[55] Ahmet Rıza Bey oylama sonucunu açıklamadan oturuma son verdi. Ahmet Rıza Bey'in bu tutumu 17 Haziran'da yapılan oturumda eleştirildi.[56] Bu oturumda da devam eden konuya ilişkin görüşmelerde Gümülcine Mebusu Mehmet Arif Bey, söz konusu değişiklik teklifinin Meclis-i Mebusan'da okunarak oylamaya konmasını istedi.[57] Ahmet Rıza Bey'in bunu kabul etmemesi Meclis-i Mebusan'da sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu. Ahmet Rıza Bey maddenin okunarak oylamaya konmasına usul olarak karşı çıkarken, ısrarların sürmesi durumunda milletvekillerini Meclis-i Mebusan'ı terk etmekle tehdit etti.[58] Canik Mebusu Mehmet Ali Bey ve Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi'nin ısrarlı girişimleri sonuç vermeyince, Ahmet Rıza Bey'in isteği doğrultusunda müsteşarlıklar konusunda mecliste yapılan görüşmelere son verildi.[59]

Meclis-i Mebusan'ın ikinci döneminin tamamlanması münasebetiyle çektirilen toplu resimden ayrıntı. Ortada Talat ve Ahmet Rıza Beyler.
Tarih Vakfı Arşivi

Meclis-i Mebusan'da elde edilen sonuç İttihat ve Terakki açısından kelimenin tam anlamıyla bir yıkımdı.[60] İttihatçılar oylamada istedikleri sonucu elde edememişler ve değişiklik teklifinin kabul edilebilmesi için gerekli olan üçte iki çoğunluğu sağlayamamışlardı. Mahmut Şevket Paşa ve Merkez-i Umumi'nin İttihat ve Terakki Fırkası üzerinde yaptığı baskı bu sonucun alınmasında etkili olmuştu.[61] Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki üyelerinin bu konuda kendi içlerinde bölündüğü düşüncesini taşımaktaydı.[62] Hüseyin Cahit aynı zamanda elde edilen sonuçtan kendi kişisel çıkarlarını üstün tutan yaşlı mebusları da sorumlu tutmaktaydı. Bu yaşlı mebuslar gençlerin iktidara gelmesini kendi kişisel çıkarları açısından zararlı gördükleri için İttihatçıların siyasi müsteşarlıklara gelmesini engellemişlerdi. İttihatçılar alınan sonuçtan Mahmut Şevket Paşa'yı da sorumlu tutmaktaydılar. Hüseyin Cahit'e göre bu sonuç, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil azaları ile Mahmut Şevket Paşa'nın temerküz eden as-

Cavit Bey

keri diktatörlük arasındaki zıddiyetin gizliden gizliye çarpışmasından" elde edilmişti.[63]

Muhalif basın elde edilen bu sonuçtan sonra ittihatçıların Meclis-i Mebusan'ı dağıtarak ülke yönetimine el koyacaklarını iddia etmekteydi.[64] Bu doğrultudaki söylentiler İttihatçılar tarafından tekzip edildi. Cavit Bey'in bu konudaki tekzibi ise son derece ilginçti. Cavit Bey tekzibinde, "müsteşarlık meselesinde Meclis-i Mebusan ve ordu haricinde bazı kimselerin tedvirat ve hatta tezvirat icra etmiş olduklarını, fakat bu babda meclisce ittihaz edilen kararın meclisin acz ve zaafına veya dağıtılmasına bir emare teşkil etmeyeceğini" belirtti.[65]

Siyasi müsteşarlıklar konusunda istedikleri başarıyı elde edemeyen İttihatçılar iktidara ortak olma çabalarını bir kenara bırakmadılar. Elde edilen sonuç İttihatçıların Mahmut Şevket Paşa'yla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa'yla olan ilişkilerini de gerginleştirdi. Hüseyin Hilmi Paşa'yla İttihatçılar arasında yaşanan bu gerginlik hükümette haziran ve ağustos ayında iki önemli değişiklik yapılmasına neden oldu. İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının iki seçkin üyesi Cavit ve Talat Beyler Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine maliye ve dahiliye nazırı olarak girdiler. ■

1. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 34-35.
2. Muhiddin Birgen, "İttihat ve Terakki'de On Sene", *Son Posta*, 18 Ekim 1936.
3. Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, sayı 77 (11 Nisan 1935), s. 390.
4. "Talat Paşa'ya Gizli Mektup", *Hafta*, S. 9 (18 Nisan 1934), s. 8.
5. İttihat ve Terakki'nin "İktidarı Denetleme" döneminde hükümetlerle olan ilişkiler için yakında kitap olarak da yayımlanacak olan şu çalışmaya bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, 1996.
6. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 127 (14 Ağustos 1935), s. 18; Hüseyin Cahit, "Nutk-ı İftitahi ve Tesirleri", *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1324; *BOA*, Y.E.E., Kâmil Paşa Evrakına Ek, D. no. 86/34-3368.
7. Hüseyin Cahit, "Neyin Cezasını Çekiyoruz", *Tanin*, 24 Eylül 1324. Ayrıca bkz. "100 Günümüz", *İttihat ve Terakki*, 21 Teşrinievvel 1324.
8. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1986, s. 106-116.
9. *Sabah*, 25 Nisan 1325, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 7 Eylül 1943; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 3, İstanbul, 1989, s. 58-59.
10. İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programı için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, İ.S: 1, İ: 78, s. 635-636; İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", *OTAM*, sayı 1 (1990), s. 212-213.
11. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165, 6 Mayıs 1936, s. 30; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987, s. 142-143; William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1996, s. 46-50.
12. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30,
13. Yalçın, *Talat Paşa*, s. 37.
14. Hüseyin Cahit, "Müsteşarlar Meselesi", *Tanin*, 6 Mayıs 1325.
15. *Sabah*, 27 Nisan 1325; "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 8 Eylül 1943.
16. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 7 Eylül 1943.
17. *Ibid.*
18. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30.
19. Hüseyin Cahit, "Çevirme Hareketi", *Tanin*, 19 Mayıs 1325.
20. Bkz. "Müsteşarlara Dair", *Tanin*, 6 Mayıs 1325; Bedii Nuri, "Müsteşarlıklar Meselesi", *Tanin*, 9 Mayıs 1325; "Şah ve Müsteşarları", *Tanin*, 10 Mayıs 1325.
21. Hüseyin Cahit, "Müsteşarlıklar Meselesi", *Tanin*, 6 Mayıs 1325.
22. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 6 Eylül 1943.
23. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30; "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 6 Eylül 1943.
24. Yalçın, *Talat Paşa*, s. 37.
25. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 8 Eylül 1943.
26. *Ibid.*
27. *Ibid.*
28. *Ibid.*
29. *Ibid.*
30. *Sabah*, 15 Mayıs 1325,
31. Hüseyin Cahit, "Şekl-i Hükümet", *Tanin*, 16 Mayıs 1325.
32. Hüseyin Cahit, "Ecnebi Sermayeler ve Umur-ı Nafıa", *Tanin*, 14 Mayıs 1325.
33. Ebuziya, "Müsteşarlar Meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 22 Mayıs 1325.
34. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 10 Eylül 1943.
35. *MMZC*, İ.S: 1, İ: 84, s. 97.
36. *Tanin*, 17 Mayıs 1325.
37. Kanun-ı Esasi'nin 67. maddesi şu şekildeydi: "Heyet-i Mebusan azalığı ile hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez. Fakat vükeladan, intihab olunanların azalığı mücazdır ve sair memurinden biri mebusluğa intihab olunur ise kabul edip etmemek yed-i ihtiyarındadır. Fakat kabul ettiği halde memuriyetinden infisal eder." Bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1985, s. 38.
38. Hüseyin Cahit "İki Kuvvet", *Tanin*, 21 Mayıs 1325.
39. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30; "Cavit Beyin Hatıraları", *Tanin*, 7 Eylül 1943.
40. Konuya ilişkin görüşmeler için bkz. *MMZC*, İ.S: 1, İ: 92, s. 351-367.
41. Müsteşarlıkların oluşturulması için değiştirilen 67. madde şu şekilde düzenlenmişti: "Heyet-i Mebusan azalığı ile hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez. Fakat vükelalıkla mebusluk içtima edebildiği gibi, Meclis-i Mebusan azaları mebusluğu muhafaza etmek üzere vükela müsteşarlığını deruhde edebilirler. Mebusandan tayin olunan müsteşarlar

V E S İ K A L I K

YOKLAMACIZADE ALİ REŞAD'IN MEKTUBU

YOKLAMACIZADE ALİ REŞAD
YOKLAMADJI ZADÉ ALI RÉCHAD - BENGAZI

Bingazi fî 4 Eylül sene 324 [17 Eylül 1908]

Muhterem Kardeşler

İrsal buyurulan [gönderilen] talimatname-i mukaddeseniz şerefsudur eyledi [şeref vererek ulaştı]. Kemal-i ihtiram ve tevkir ile kabul etdik. Mündericat-ı mehamm-derecatını [çok önemli içeriğini] harfiyen takip edeceğiz. El-Müeyyed ceride-i Arabiyesi hakkında yazılan telgraf ahali arasında tekevvüne [oluşmaya] başlayan güftgû [söylentiler] ve meşhud olan galeyan-ı efkârın [kamuoyundaki kaynama] bastırılması maksadına müstenid idi. Veladet günü* evkaf muhasebecisine Arabîü'l-ibare [Arapça] bir nutuk tertip ettirildi ve bütün ahali münadi [çığırtkan] vasıtasıyla belediye meydanına çağrılarak nutkun mündericatı olan hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet, kelimat-ı mübeccelesinin [saygı uyandıran kelimeler] mezayasıyla [güzelliğin farkına varma] İttihad ve Terakki cemiyet-i muhteremesinin efkâr ve makasıd-ı mahsusa-i meşruası ve buna munzam olarak padişahın vazifesi dahi cümleye ifham olundu [anlatıldı]. Bu hususa ve teâli-i ahval-i vatana mütedair [vatanın durumunun yükseltilmesiyle ilgili] bazı şeylerin buraca neşr ü ilanına ihtiyaç derkâr [aşikâr] ise de matbaamız olmadığı ve henüz mührümüz de gelmediğinden icabına tevessül olunamadı. Mührümüz geldikden sonra müstensih [teksir makinası] ile basılarak tenvir-i efkâr-ı umumiye sadedinde [kamuoyunun aydınlatılması amacıyla] bazı hakayık [hakikatler] ilan edilecek ve bir matbaa tesisine de gayret olunacaktır. Bingazi'de mebus ve namzet intihabı muamelatında Kanun-i Esasî ahkâmına mugayir büyük büyük yolsuzluklar devam başladı. Birtakım mürtekibler [namussuz] mebus ve evsaf-ı lazimeyi haiz olmayan müteneffizlerin [nüfuz sahiplerinin] namzed intihabına vesile olacak mühürler devşirme usulüyle istihsal olunuyor. Rüesa-yı umurun [idarecilerin] pek bigâne davranmaları ve

esasen ahali-i mahalliyenin de maarifsizlikle beraber bâr-ı tazyik ve tegallüb [baskının yükü] altında ezilmiş bulunmalarından dolayı suret-i intihabın bir hüsn-i intizam kesb edebilmesi şaibe-i müşkilattan kurtarılamıyor. Baki Allah muinimiz olsun muazzez kardeşlerimiz.

Trablusgarb'de Kol Ağası Mustafa Kemal Bey'e
Fî 14 Eylül sene 324 [27 Eylül 1908]
[mühür] Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkez-i Umumisi - 10 Temmuz 1324
Uhuvet-Hürriyet-Müsavat
İttihad ve Terakki Cemiyeti Bingazi Şubesi namına
Ali Reşad

* Muhtemelen 31 Ağustos 1324 (13 Eylül 1908) gününe rastlayan Hicri 16 Şaban 1326 tarihindeki Sultan Abdülhamid'in doğum günü.

[Edhem Eldem'in arşivinden]

el-yevm devairde müstahdem bulunan müsteşarların selahiyet-i kanuniyelerini tamamiyle haiz olup, reye iştirak etmemek üzere Meclis-i Vükela müzakeratında dahi hazır bulunurlar. Sair memurinden biri mebusluğa intihab olunursa kabul edip etmemek yed-i ihtiyarındadır. Kabul ettiği halde memuriyetinden iltisal eder." Bkz. *MMZC*, I.S: 1, I: 92, s. 357.

42. *MMZC*, I.S: 1, I: 92, s. 357.
43. *Ibid*, s. 359.
44. *Ibid*, s. 361.
45. *Ibid*, s. 361-362.
46. *Ibid*, s. 362.
47. *Ibid*, s. 363.
48. *Ibid*, s. 363.
49. *Ibid*, s. 364-365.
50. *Ibid*, s. 364.
51. *Ibid*, s. 365.
52. *Ibid*, s. 365.
53. *Ibid*, s. 367.
54. *Ibid*, s. 367.
55. Oylamada aralarında Adana Mebusu Ali Münif'in de bulunduğu bir grup İttihatçı mebus ret oyu verdi. Oylama sonucu için bkz. *MMZC*, I.S: 1, I: 92, s. 370-371. Hüseyin Cahit elde edilen sonuçtan muhalefeti sorumlu tuttu. Bkz. Hüseyin Cahit, "Bir Halet-i Ruhiye", *Tanin*, 3 Haziran 1325.
56. *MMZC*, I.S: 1, I: 95, s. 445.
57. *Ibid*.
58. *Ibid*, s. 447.
59. *Ibid*, s. 448.
60. Hüseyin Cahit, "Bir Halet-i Ruhiye", *Tanin*, 3 Haziran 1325.
61. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30.
62. Hüseyin Cahit, "Bir Halet-i Ruhiye", *Tanin*, 3 Haziran 1325.
63. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 165 (6 Mayıs 1936), s. 30.
64. *İkdam*, 7 Haziran 1325.
65. *Sabah*, 9 Haziran 1325.

TİRE'DE 1908 VE 1912 SEÇİMLERİ VE BİR PROPAGANDA METNİ

DR. MEHMET BAŞARAN*

1908 seçimlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti başlıca örgütlü siyasal kuruluş olarak girmekteydi. Bu seçimlerden ilk söz edenler Selanik'ten gelen Merkez-i Umumi Heyeti mensuplarıydı. Aralarında Talat Bey (Paşa), Rahmi Bey (İzmir Valisi), Hafız Hakkı gibi "cemiyet-i hafiye"nin etkin üyelerinin bulunduğu bu heyet, Sadrazam Küçük Sait Paşa'ya gündemlerindeki seçim konusunu anlatarak, yetkilerin "Meclis-i Mebusan"a devredilmesini istemekteydiler. Bu dönemin seçim yasasına göre seçimler iki dereceliydi ve erkekler oy hakkını ellerinde tutmaktaydılar. Gerek ikinci seçmenlerin seçimi, gerekse mebusların seçimi, her vilayet veya sancakta ayrı tarihlere rastlamakta, bu durum da seçim süresinin ve Meclis-i Mebusan'a gidiş süresinin uzamasına neden olabilmekteydi. Bu seçimlere Ahrar Fırkası da katılmakla birlikte İttihat ve Terakki adayları seçimi kazanmıştı.[1] Müntehib-i sani seçimleri sırasında da çeşitli dedikodular ile müntehib-i evveller etkilenmek isteniyordu. Müntehib-i sani seçimleri yapılmadan, hayali isimler yayımlanıyordu. Bu konuda Tire müntehib-i sanileri oldukça dikkat göstermekteydiler. "İstihbâratımıza göre Ödemiş, Tire, Bayındır ve Söke ahalisi umumen ... mebûs eylemişlerdir" derken, Tire kazası müntehib-i sanileri de bu yazıyı protesto eden bir yazı göndermişlerdir: "Bu fıkranın derc edildiği zaman hiçbir yerde müntehib-i saniler henüz tayin etmemiş ve Tire'ye aid kısmının külliyen bî-asl ü esas bulunmuş olması hasebiyle diğer mahaller hakkında da sıhhate şüphe edildiğinden... cidden bir meslek sahibi olup da programı neşr ile millete karşı taahhüdât... bulunabileceğine kanaat... hasıl eylediklerimizi intihâb etmek azim ve niyetinde"[2] olduklarını belirterek, seçimin program sağlamlığı ile gerçekleşeceğini vurgulamaktaydılar. Adaylar ya kendileri adaylıklarını koyacaklar ya da emin ve güvenilir, akıl sahibi 300 kişi tarafından imzalı bir dilekçe ile aday gösterilebileceklerdi. "Mebusluğa namzed olacakların ya resmen bi'l-müracaa namzedliklerini kaydettirmeleri veyahut mebusluğa ehl olduğuna musaddık la-akal 300 kişiye bir varaka..." şeklinde çıkan bu haberden de Mali 1324-M.1908-1909 tarihli bir telgrafın yanlış anlaşıldığı sonucu çıkmaktaydı. Bu 300 kişinin onayı şartının gerçekte bizzat başvuru yapmayanları kapsadığı sonradan anlaşılmaktadır.[3] İttihat ve Terakki Cemiyeti bu dönemde henüz belirli bir seçim programı hazırlayamadığından, bu bölgede adaylar kendi programlarını hazırlayarak broşürler ve basın yoluyla duyurma yoluna gitmişlerdir.[4] "Niçin Namzetliğimi Vaz' Ettim" başlıklı bir propaganda metni yayımlanan Tireli Akif Halil Bey gibi adaylar programlarını basın yoluyla duyurmaya çalışmışlardır. Bu duyurularda Kanun-ı Esasi, Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan ve kapitülasyonlar gibi konularda halkın bilgilendirilip aydınlatılması amaçlanmıştır. Akif Bey "malumiyet-i esamiyesi doğduğu yaşadığı kasabanın hududunu tecavüz etmemiş bir kimsenin intihabâtta ekseriyet kazanmayacağına hemen eminim. Maamâfîh ben bir defa arz-ı hıdmet edeyim de vebâl ve mesuliyet-i maneviyesi üzerimden gitsin" diyerek, "isim ve şöhret sahibi" olmadığını belirtmekte ve bu seçimlere niçin girdiğini şu şekilde açıklamaktadır: "Vatanımızın selamet-i müstakbelesi için menâfi-i iktisadiyemizi takdir eden zevatın ekseriyeti teşkil etmesi lazım gelen Meclis-i Mebusan azalığı için namzedliğimi vaz'a beni mecbur etti." Akif Halil Bey Osmanlı Devleti ile ilgili olarak da şu tespitleri yapmaktaydı: "Bugün millet-i Osmaniye payidâr olabilmek için 25-30 seneye kadar Avrupalıların derece-i terakki ve kemaline vasıl olmak yolunu tutmak" zorunda olunduğunu belirtmekte ve ileri bir düzeye gelmiş devletlerin yolunun izlenmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bunun yanında Avrupa sermayesinin gerekliliğini belirterek, "Menafi'-i memleket ile menafi'-i müteşebbisin tevâzün ettirilmesine dikkat edilirse Avrupa sermayedârân ve erbab-ı hünerinin hücum ve istilasından mazarrat değil bi'l-akis pek büyük menfaât görülür"[5] demektedir. Tire'de gerçekleşen müntehib-i sani seçimlerinde "Müfti Efendi ile Seyyid Bey 23, Nesim Efendi 22, Edhem Bey 19, Arastidî Paşa 18, Esteban Efendi 16, Sadık Efendi 5, Tarvilidi Efendi 4, Lütfi ve Cevdet Efendiler 2'şer rey"[6] kazanmışlardır.

1912 seçimlerinin yapıldığı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Tire'de, Tire İttihat ve Reşadiye İttihat ve Terakki Kulubü bulunmaktaydı.[7] Öte yandan 1911 sonrasında İzmir şubesini açan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, aynı zamanda diğer sancak ve

* Adnan Menderes Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

kazalara doğru örgütünü genişletmeye çalışmıştır. 7 Ocak 1912 tarihinde İtilafçılar Tire'de şube açma girişiminde bulunarak,[8] 1912 Mayısında bu şubenin etkinlikte bulunan taşra şubeleri arasında yer almasını sağlamışlardı.[9]

1912 seçimleri, ilk erken seçim olma özelliğini göstermektedir. 1912 yılının sonbaharında yapılması gerekirken, muhalefeti ezebilmek amacıyla, seçimler ilkbaharda gerçekleştirilmiştir. İkinci bir özellik de, seçimin örfi idare altında yapılmasıdır.[10] İttihat ve Terakki o dönem de propaganda gezileri düzenlemekteydi. Örneğin İzmir İttihat ve Terakki kulüpleri Tire'ye bir "tenezzüh", yani gezi düzenlemişlerdi. Her kulüpten iki kişinin katıldığı bu gezi oldukça başarılı geçmiştir. "Tireliler, misafirlerini pek parlak ve müşa'şa' bir suretde istikbal etmişlerdir -Yaşasın İttihat ve Terakki, kahrolsun memleketimizin düşmanları" şeklinde tezahürat ile karşılarlarken "tenezzüh heyeti azasından İbrahim Hamdi Efendi tarafından... nutuk irad"[11] edilmiştir.

1908'de seçim sandıklarından birinin bulunduğu Galatasaray Sultanisi'nin bahçesinde seçim günü.

İttihat ve Terakki'nin bu bölgedeki Ermeni ve Musevi azınlıklarıyla olan ilişkileri Rumlarla olan ilişkilerine göre daha iyiydi.[12] Çünkü Rumlar Yunan Krallığını Osmanlı topraklarında genişletmek ve buraları Helenleştirmek umudunu taşımaktaydılar. Böylece Türklük duygusu içinde olan İttihat ve Terakki ile karşı karşıya gelmekteydiler.[13] İzmir'de Ermenilerin siyasal temsilciliğini Taşnak Cemiyeti yapmaktaydı.[14] Hınçak Cemiyeti'nin ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yaklaştığı anlaşılmaktadır. Rumların aksine, Ermenilerin özdeşleşebilecekleri bir devlet oluşumları söz konusu değildi. Ermeni cemaati, siyasal bakımdan İstanbul'daki tüccar cemaatinin çıkarlarını, geleneksel ayrıcalıklarını savunan Patrikhane ile yükselen aydınların, Anadolu kasabalarındaki zenaatkâr, tüccar ve çiftçilerin çıkarlarını temsil eden Taşnaklar arasında bölünmüş durumdaydı. Yahudi cemaati ise, Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki ile kendilerini özdeşleştirmişti.[15] Taşnak Cemiyeti, İzmir'den Ermeni mebus adayı olarak ilk önce Serube Davidyan Efendi'yi önermiş, ancak Vahan Bardizbanyan Efendi bu adayın yerini almıştır.[16] Aday değişikliği Rumlar arasında da gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki'nin gösterdiği Rum adayı Emanualidi Rumlar tarafından istenmemiştir. Onun yerine Metropolithane tarafından kayrılan Karolidi Efendi seçilmek istenmiş, ancak Emanualidi Efendi çoğunluk oyu ile meclise girmiştir. İzmir merkez kazada yapılan mebus seçimlerinde İttihat ve Terakki mebus adayları Seyyid Bey, Musa Kâzım Efendi, Vahan Bardizbanyan Efendi 108'er oy alarak başarılı olmuşlardır. *Anadolu* gazetesi "hak" kelimesinin ebced hesabıyla 108 ettiğini belirtiyordu.[17]

Bu seçimler sırasında Tire'de İttihatçı ve İtilafçı kavgasının kızıştığı da anlaşılmaktadır. "324 Manastır vak'asında isbât-ı vücûd ile hürriyetin istihsâlinde bi'l-fiil hizmetleri görülen... vatanı istibdat pençesinden kurtaran İttihat ve Terakki cemiyet-i mukaddesesine karşı hayatını irtikâb eyler"[18] denilerek 73 köyden oluşan Tire'de İttihât ve Terakki'ye duyulan güveni dile getirmektedirler.

TABLO (15): TİRE VE ÇEVRE İLÇELERİN MÜNTEHİB-İ SANİ SAYISI[19]

Kaza	Müslüman	Gayrimüslim	Seçmen Sayısı
Menemen	12	4	12.242
Bayındır	18	3	11.581
Tire	27	3	19.129
Urla	8	13	16.356
Foçateyn	3	4	8.410
Kuşadası	11	5	10.280
Nif	12		11.268
Karaburun	4	4	8.394
Ödemiş	46	4	34.214
Çeşme	4	15	19.710

Mart ayında İzmir sancağında seçmen erkek nüfusu 290.950 olduğundan seçilecek mebus sayısı 1908 seçim yılında olduğu gibi 6 idi. Tire kazasında tabloda da görüldüğü gibi 3'ü Rum, 27'si Türk toplam 30 müntehib-i sani seçilmiştir. İttihat ve Terakki mebus adaylarından "Musa Kâzım Efendi 30, Seyyid Bey, Emanualidi, Karolidi, Nesim Mazliyalı Efendi 29, Vahan Bardizbanyan Efendi ise 28 oy" alarak başarılı olmuşlar, 1 oy ise bağımsız adaylardan Ekmekçizade Mustafa Efendi'ye verilmiştir. Vahan Bardizbanyan Efendi Nisan 1912 ve Ağustos 1912 tarih-

1908 seçimlerinde Galatasaray Sultanisi önünde toplanan halk.
Resimli Kitap, no. 4 (Aralık 1908)

leri arasında görev yaparken, Nesim Mazliyah Efendi ve Mehmed Seyyid Bey 1908 ve 1912 tarihleri arasında İzmir milletvekilliğinde bulunmuşlardır.[20]

1914 yılı içinde ise müntehib-i sani seçimlerinin bitmesi ile İttihat ve Terakki üyesi olan 29 Müslüman, 2 Rum ve 1 Museviden oluşan 32 kişi seçilmiştir.[21]

1. Tevfik Çavdar, *"Müntehib-i Sânî"den Seçmene*, Ankara, 1987, s. 5.
2. *Abenk*, 11 Eylül 1324/24 Eylül 1908.
3. *Abenk*, 16 Teşrin-i Evvel 1908.
4. Fevzi Demir, *Aydın Vilayeti'nde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1988, s. 43.
5. *Abenk*, 30 Eylül 1324/13 Teşrin-i Evvel 1908; *Abenk*, 1 Teşrin-i Evvel 1324/14 Teşrin-i Evvel 1908.
6. *Abenk*, 31 Teşrin-i Evvel 1324/12 Teşrin-i Evvel 1908.
7. Fevzi Demir, *Aydın Vilayeti'nde...*, s. 49.
8. *Anadolu*, 7 Kânun-ı Sani 1912; Fevzi Demir, *Aydın Vilayeti'nde...*, s. 52.
9. Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. I, İstanbul, 1988, s. 299.
10. Tevfik Çavdar, *"Müntehib-i Sânî"den...*, s. 9.
11. *Anadolu*, 3 Mart 1912.
12. *Anadolu*, 29 Kânun-ı Sani 1912.
13. F. Ahmed, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul, 1986, s. 113-114.
14. *Anadolu*, 29 Kânun-ı Sani 1912.
15. F. Ahmed, *İttihatçılıktan...*, s. 114-116 .
16. *Abenk*, 5 Şubat 1912; *Anadolu*, 26 Şubat 1912.
17. *Anadolu*, 4 Nisan 1912.
18. *Anadolu*, 17 Muharrem 1330/7 Kânun-ı Sani 1912.
19. *Anadolu*, 24 Mart 1912; *Anadolu*, 28 Mart 1912; *Abenk*, 27 Mart 1912.
20. "Cumhuriyetin 50 Yılında İzmir", *1973 Il Yıllığı*, s. 4289.
21. *Anadolu*, 1 Şubat 1914.

NİÇİN NAMZETLİĞİMİ VAZ' ETTİM?

Gazetelerde namzetliğimi okuyanlardan beni tanıyanlar da tanımayanlar da şüphesiz hayret edeceklerdir. Hiç veya layıkıyla tanımayanlar isim ve şöhret sahibi olmayan birinin zalâm-ı mecbûliyet [yaratılışının karanlığı] içinden sıyrılarak mebusluk gibi bir vazife-i mühimme için arz-ı endam edişine elbette şaşar. Bir kavmin terakki ve tekamülüne hâdim esbâb ve sevâik arasında şuûn ve vukuât-ı siyasiyenin pek az yer tuttuğu mesâi-i resmiyenin vatanın terakkiyât-ı medeniyesine menfaat-dâr olmak nokta-yı nazarından tesir ve ehemmiyeti mesai-i hususiyeye nisbetle pek dûn olduğu itikadında bulunduğumu bilen birkaç havass-ı sâire ile vatana hizmet kapılarının kâmilen açık olduğu şu zamanda mebusluk şan ve şerefine kapılanlara peyrev olduğumu [uyduğunu] zan ile hayret edecektir. Ahvâl-i hususiye ve tarz-ı maişetim tedkik edilirse tamamıyla tezahür eder ki ben esasen haris-i şan u şöhret değilim. Büyük bir mevkiin bahşettiği şerefden ise küçük bir mevkie şeref-balış olmayı tercih edenlerdenim. İcra-yı tesir ve nüfuz için fazâil ve meziyât-ı zâtiyeden başka hiçbir şeyin işe yaramayacağı bir mevki varsa o da meclis-i mebusan olduğu itikadında bulunduğum için mebusluğun fuzuli şeref bahşettiğini hiç de anlamam. Meclis-i mebusanda zatı için mucib-i şeref olacak bir hükm ve nüfuzu ihrâza değeri olanların aynı şeref-i şöhreti mesai-i beşeriyenin şuabât-ı sâiresinde belki daha kolay ihrâz edebilecekleri, esasen o iktidara haiz olmayanların ise meclis-i mebusanda da solda sıfır kalacakları aşikârdır. Mebus olmağla hiçbir şeyin artmayacağına katiyen kaniim. Meclis-i mebusanımızın şimdiye kadar hiçbir parti mensubunun maruz kalmadığı nazik ve müşgil mevkiini derûhde ettiği, mesuliyetin tarih nazarındaki derece-i dehşetini tamamıyla takdir edenlerdenim. Büyle bir vazife-i mühimmeyi derûhde için şahsımda evsâf ve iktidar-ı fevkalade tevehhüm etmiyorum. Bu mevkie cidden layık olanların ortaya çıkmamaları bazılarının birer mazeret serdiyle meydan-ı mübarezeden çekilmeleri üzerinedir ki ortaya atılmaya, şu mesuliyet-i azimeyi iktilhâm [göğüs germe] ile efkâr ve hissiyatımı beyan ederek arz-ı hidmet etmeye mecburiyet-i vicdaniye hisseyledim. Pençe-i istibdattan tahlis-i giribân [yakayı kurtarmak] için râz-ı derûnunu cazz-ı ehibbâsından [dostarının en azizinden] bile ketm etmek mecburiyetinde daima âlem-i tecerrüd ve inzivada yaşamış, malumiyet-i esamiyesi doğduğu yaşadığı kasabanın hududunu tecavüz etmemiş bir kimsenin intihabâtta ekseriyet kazanmıyacağına hemen eminim. Maamâfih ben bir defa arz-ı hidmet edeyim de vebâl ve mesuliyet-i maneviyesi üzerimden gitsin. Efkâr ve mesleğim tamamıyla takdir-i tervic ile mesleğimde sebat edebileceğime kanaat hasıl edilerek intihab edilirsem silah altına davet edilip de bela-yı harb u cidale lanet-hân olmakla beraber vazife-i hamiyeti tamamıyla takdir eden, vatanın selameti uğruna bî-muhâbâ kanını dökmeğe şitâb eden sulhperver bir aile babası hissiyle bu vazifeyi kabul ve mesuliyet-i azimesini iktihâm eylerim. İntihâb edilmezsem şu mesuliyet-i müdhişeden kaçmıyarak kurtuldu-

Meclis-i Mebusan'ın açılış günü, 17 Aralık 1908.

ğumdan dolayı hizmetine lüzum kalmıyarak terhis edilip memleketine dönen bir asker gibi daha ziyade memnun olurum. Beni intihâb etmek arzusunda bulunan hemşerilerimden rica ederim ki vatanımızın Avrupa Devletleri arasında muhafaza-i mevkii Avrupalıların derece-i terakki ve medeniyetlerine yetişmeğe vâ-beste olup bunun için en kestirme tarik olmak üzere ta mekteb rahlelerinden başlayarak on beş senelik mütemadi imal-i fikir neticesi olanca mevcudiyetimle kani olduğum zîrdeki kavaid-i esasiyeyi -ki vâzı'ı ben olmadığım halde şahsiyet-i maneviyemle tamamıyla imtizaç ettiği için benimseyerek meslek-i mahsusum diyorum- hakkında besledikleri teveccühün nüfuz ve tesirinden tecerrüd ederek hadd-i zâtindeki kıymetle üryan bir halde sencîde-i mizan-ı muhakeme ettikden sonra muvafık bulurlarsa öyle intihâb etsinler. Çünkü bir fikir ne kadar doğru olursa olsun takdir-i umumiye mazhar olmazsa nâ-be-mevsimdir. O zaman için kabil-i tasdik değildir.

* * *

Bugün millet-i Osmaniye payidar olabilmek için 25-30 seneye kadar Avrupalıların derece-i terakki ve kemaline vasıl olmak yolunu tutmak yahud bütün bütün mahv ve münkarız olmakda muhayyer bulunuyor. Ya bu davayı gütmeli ya bu diyardan gitmeli. İkisi ortası yoktur. İnsaniyet ve medeniyete ettiği fenalıklar noktayı nazardan hiç bir yerde hiç bir zaman bu derece dehşetle icra-yı tesir etmemiş olan istibdad milletin her türlü menâbi-i feyz ü ikbalini kuruttu. Avrupalılara yetişmek için muhtaç olduğumuz şeyler o kadar çoktur ki program diye bunları sayıp dökmek lazım ise cildler kifayet etmez. Fikrimce program bu ihtiyacatın listesini yapmak değildir. O ihtiyacatın ne suretle tehvin edilebileceğine dair kavaid-i umumiye ve esasiye vaz' ettiği kavanin-i esasiyeyi tayin ve irae etmektir. Yapılacak şey yeni değildir. Bizden evvel bulunduğumuz kademenin daha aşağısından başlayıp da bugünkü mertebe-i medeniyet ve miknetine vasıl olan birçok milletlerin mesaisi gözümüzün önünde duruyor. Bunların safahât-ı tekamülünü bir nazar-ı nâfizle takib ve tedkik ederek terakki ve tekamüllerinin tâbi olduğu kavanin ve kavaid-i esasiyeyi, bugünkü derece-i kemallerinin esbab-ı evvelini istihraç edebiliriz. Bu kavaid ve kavanin-i esasiye lâ-yetegayyerdir, her yerde her zaman kabil-i tatbikdir. Zemin ve zamana göre tatbikatda muhtaç-ı tadil olan kavaid-i esasiye değil neferâtdır. Kainâtda her türlü sual ve hadisât esbab-ı âdiye ve tabiiyeden neşet eder. Bu esbabın teselsül ve tevalisi öyle hayret-engiz-i netayic-i fevkalade tevlid eyler ki esbab ile netice arasında ki silsile-i münasebatı göremediğimizden karşısında mebhût ve ser-gerdan [şaşkın] kalırız.

[....]

Bu silsile-i esbab şümullü ve nâfiz bir nazarla takib ve tedkik edilecek olursa nihayet bir sebeb-i evvel, sebeb-i madere erişilir ki esbâb ve netayic-i müteâkıbeyi tevlid eylemişlerdir. Terakkiyat-ı medeniyelerine hayran olduğumuz Avrupalıların bu mertebe-i kemale vasıl olmak için geçirdikleri safahât tekâmüllerini, tarih-i medeni ve ictimâiyelerini yani hayat-ı ictimâiyelerinin bi'l-cümle edvâr ve safahâtini -yalnız padişahların, ricâl-i devletin isimlerinden vukuât-i siyasiyeden, muâhedâtdan bahseden bildiğimiz tarih değil- şu usul üzere takib ve tedkik edecek olursak görürüz ki bugün vasıl oldukları mertebe-i kemalin ilk kademelerini terakkiyât fikriyle, keşfiyât ve ihtirâât-ı fenniye, tabir-i umumiyesiyle marifet teşkil ediyor. Marifetdir ki beşeriyeti ma'reke-i hayatta çırılçıplak silahsız, müdafaasız, hudâyi-nâbit meyveler ile taayyüş eden, kollarının bacaklarının kuvvetinden başka kuvvet bilmeyen beşeriyeti o hal ibtidâiiyesinden bugünkü mertebe-i kemale is'âd etmiştir. Biraz daha temdid ve tenfiz-i nazar edelim. Acaba marifet kendi kendine mi husûl buldu? Hiçbir muavine arz-ı iftikar etmedi mi? Bir yerde bırakılmada, diğerinden ziyade neşv ü nemasına, terakki ve tealisine sebeb nedir? Evet marifet kuvveden fiile çıkmak için semere-dâr olmak, icab ve ihtirâ etmek için bir muavine muhtaç ve müftekır idi. Erbab-ı marifete imâl-i fikir için zaman lazım, o zaman için nafakası evvelden tasarruf ve iddihâr edilmiş olmalı. Fikir kuvveden fiile çıkmak için sırasıyla âlât ve edevâta muhtaç. İşte tasarruf semeresi iddihârât, âlât ve edevât ki lisan-ı fende sermaye tesmiye edilir, marifet ile sa'y ve imâl ile dest be-dest-i vifâk olmak suretiyle şu terakkiyât-ı medeniye vücud-pezir olmuştur.

"Alât iledir beyim kemâlât"

Bu hakikati hiç olmazsa bir tarz-ı âmiyanede bilmeyen yok gibidir. Parasız hiç bir şey olmaz, her şey paraya mütevakkıfdır. Mebus namzedleri programının hemen kâffesinde görülen maarifin terakkisi, kuvâ-yı berriye ve bahriyenin ıslahı hep paraya, hem de pek çok paraya mütevakkıfdır.

Erbab-ı hüner ve marifetten biri bir şey ihtirâ etmiş sermayesi yoksa, bulunduğu muhit içinde kendisine iâre edilecek sermaye bulunmazsa o ihtirâ kuvvede kalır. Medeniyet-i hâzıranın şayan-ı hayret bedâyii hep

büyük sermayeler ile vücuda gelmiştir. O büyük şirketlerin topladığı sermayeler ise efrad-ı milletin tasarrufundan teşekkül ediyor. Denilebilir ki bütün medeniyet-i hâzıra sermayenin gayet vasi mikyasda teşekkül ve tekessüründen ibarettir. Diğer tarafdan halimizi bir düşünelim, istibdadın cism-i memlekete açtığı yaraları tedkik ve muayene edelim Öyle dehşetli bir ceriha nazarımıza çarpar ki tüylerimiz ürperir. Büyük bir şiyân açılmış hayat-ı milleti tehdid ediyor. Derhal bağlanırsa mecruhun hayatı belki kurtarılır, sâir yaraları, bereleri kendi kendine iltiyâm bulur.

Tireli Halil Akif
Abenk, no. 3727, 30 Eylül 1324/13 Ekim 1908

Abenk, 30 Eylül 1324/13 Ekim 1908

İşte o ceriha, o maraz-ı mühlik bir maraz-ı iktisadi, servet ve sermaye-i milliyenin fıkdanıdır. Efrad-ı milletin hemen küllisi denilecek bir ekseriyeti pek basit olan havâic-i zarûriyesini tehvinden aciz, tabiatın en zengin en lütfukâr medeniyetini olanca olanca ihtişamı içinde nüfus-ı hazırasının birkaç misli halkı müreffehen yaşatmağa müsaid bir iklimde bu derece fakr ü zaruretin sebebi ale'l-amyâ yapıldığı gibi mücerred marifetsizliğe, cehalete haml edilemez. Cehalet sebeb-i müstakil değildir. Bunun delili bir çok milletlerin menâbi-i tabiiyesi o kadar müsaid olmayan iklimlerde seviye-i irfanca bizden daha aşağı zamanlarda bile servet ve sermayelerinin bu derekede bulunmamasıdır. Bana kalırsa bunun başlıca sebebi sermayenin teşekkül ve tekessürü için lazım olan şeraitin bizde hemen kâmilen mefkud olmasıdır. Sermayenin teşekkül ve tekessürünün şerait-i esasiyesi fikr-i ihtiyât ve tasarruf, herkesin semere-i sa'y u tasarrufuna ile'l-ebed sahib ve mutasarrıf olacağına her ne nam ve bahane ile olursa olsun bir gün gelip de elinden alınmayacağına emniyet-i katiyesi, tasarrufun hükümetten ziyade efrad ve eşhasa bırakılmasıdır. Erbab-ı ihtiyat ve tasarrufun semere-i sa'yından ihtiyatsızlara, âtillara her ne nam ve bahane ile olursa olsun bir hisse-i intifâ ayrılmamalı. Atalet ve ihtiyatsızlığın avâkıb ve netayic-i tâbiiyesine karşı müdafaa ve himaye edilmemeli ki fikr-i ihtiyât terakki ve teali etsin, sa'y u amel mübeccel olsun. Semere-i sa'y u tasarrufuna ile'l-ebed malik olacağından emin olmayan hiç bir kimse ihtiyacât-ı basite-i mübremesinin tehvininden fazla çalışmaz, çalışsa da tasarrufa lüzum görmez. Fikr-i ihtiyât yavaş yavaş zail olur. Servet-i milliyede bugünkü bulunduğumuz derekeye iner. Fikrimce Avrupalıların terakkiyât-ı medeniyelerine yetişmek için tutacağımız en kestirme yol kavanin ve müessesâtımızı yukarıdan aşağı servet ve sermaye-i milliyenin teşekkül ve tekessürü, fikr-i ihtiyât ve tasarrufun terakki ve tealisi emniyetin suret-i kat'iyede takarrürü şeraitinin ihzârı maksadına müteveccih ve hadim olmak üzere teşkil etmeliyiz. İşte benim programım, kavaid-i esasiyem budur. Meclis-i Mebusan'da mevzu-ı bahs olunacak kâffe-i mesaili hep bu emele, bu hedefe tevcih-i istikamet edecek surette hep bu nokta-i nazardan halle çalışmakudr. Kanun, tabiat-ı eşyadan münbais münasebât-ı zaruriyedir. Kanun keyfi olamaz, maarifin terakkisi, ordunun tensiki için lazım olan şerait mevcud olmayınca istediğimiz kadar layihalar yazınız, kanunlar vaz' ediniz kat'iyen semere-dâr olamaz. Hadisât-i ictimâiye hadisât-ı sâire-i tabiiye gibi daima beşerin arzu ve idaresi fevkinde Cenâb-ı Hâlik-i lemyezelin ebedi ve layetegayyer kavanin meşiyetine tâbi olarak tecelli eder. Bir hadisatın husulü için lazım olan şerait tamamen mevcud olunca iradât-ı beşeriye her ne merkezde olursa olsun o hadise daima cilve-nümâ olur. O şeraitden biri bulunmazsa insanların her türlü cehd ü ikdamına rağmen hadise asla husule gelmez. Bir kavmin terakkiyât-ı medeniyesini bir trenin hareketine benzederim ki o trenin lokomotifinin sevk ve idaresi yed-i ahardadır.

Hükümetler hattın bekçisi gibidir. Vazifesi yol üzerinde bir mani varsa kaldırmaktan ibarettir. Bazen dikkatsizlikle makas anahtarlarını yanlış bir manevra ile treni yoldan çıkarabilirse de makinesinin islimi gelmeyince treni kollarıyla iterek yürütemez.

* * *

İdare-i sabıkanın seyyiatı yüzünden memleketimiz her türlü teşebbüsât-ı cesime-i sınâiye ve ticariyeye kapalı idi. Hiçbir sermayedâr Memâlik-i Osmaniye'de büyük bir şirket teşkiline, hazâin-i tabiîyemizi işletmeğe rağbet edemezdi. İdare-i cedide-i Meşrutiye ise bu kapıları tabîî tamamıyla açacaktır. Menabi-i serveti pek vasi olan memleketimiz Avrupa sermeyedârân ve erbab-ı sa'y-ı hünerinin Ehl-i Salib muhâcemâtından daha dehşetli bir hücumuna ma'rûz kalacaktır. Terakkiyât-ı fenniye-i ahirenin bahşettiği teslihât ile pek dehşetli bir hale gelen muhârebât-ı hâzıra eski zamanlardaki gibi memleket, toprak istilası için ihtiyar edilmiyor. Hep menâfi'-i iktisadiye temini için yapılıyor. Madem ki her şeyden evvel menâfi-i şahsiyeyi gözetmek tabîiye-i beşeriye iktizasındandır. Madem ki tabiat-ı beşeriyeyi değiştiremeyiz, Avrupa sermeyedârân ve erbab-ı hüneri teşebbüsâtlarını mümkün olduğu kadar menâfi-i şahsiyelerini hatta menâfi-i memleketi feda ederek temin etmek için kemâl-i maharetle yaldızlayarak arz edecekleri bedihidir.

Biz bu yaldızlı hapları düşünemeden terekküb ettiği maddenin vücud-ı memlekete ne tesir hasıl edeceğini uzun uzadıya tedkik ve muayene etmeden tehâlük ve isticâl ile yutacak olursak korkarım ki zehirleniriz.

İ L A N - N Ü M A

RUHSATİYELİ BÜYÜK OSMANLI SİLAH DEPOSU

Sultanhamamı'nda Mesadet Hanı'nın* üst katında 29 ve 30 ve 31 ve 32 ve 33 numerolu daire-i mahsusalarında ve geçit mahallerde

Her nev silah ve saydiye [av] aletleri mağazalarımızda mevcut olup gayet ucuz fiyatlarla satılmaktadır. Talep edildiği takdirde mükemmel resimli ve fiyatlar münderic bir katalog irsal olunur. Sipariş vukuunda her lisanla muhabere yapılır.

Yeni İkdam, 16 Eylül 1910

* Bugün aynı yerde, Saka Mehmet Sokağı'nda, 2. Vakıf Hanı'nın bitişiğinde bu adı taşıyan bir han var.

Memleketimizde tesis edilecek her türlü teşebbüsât-ı sınâiye ve ticariye birinci derecede menfaât-ı memleket gözetilerek bir kısm-ı müteşebbisîn diğer kısmına nazaran kavanin-i iktisadiyeye münâfi bir tarzda hükümetin müdahale ve himayesine mazhar olmakla hadisât-ı iktisadiye mecra-yı tabîiyesinden inhirâf ettirilmeyecek surette kavanin ve nizamât vaz' edilir, menafi-i memleket ile menafi-i müteşebbisînin tevâzün ettirilmesine dikkat edilirse Avrupa sermayedârân ve erbab-ı hünerinin hücum ve istilasından mazarrat değil bilakis pek büyük menfaât görülür.

Vatanımızın selâmet-i müstakbelesini temin için, maarifimizin terakki ve tealisi, kuvâ-yı berriye ve bahriyemizin tensîk ve i'tilâ'sı el-hasıl az zamanda Avrupalıların derece-i terakkiyesine vusûl için en ziyade güvendiğimiz memleketimizin sanayi ve hazâin-i tabiîyesi memleketin menfaatine hadim bir surette kavaid ve kavanin-i iktisadiye dairesinde işletilmelidir.

Derece-i ehemmiyeti müstagni-i arz ve izah olan bu gibi mesail-i iktisadiyeye dair ne matbû'atta ne de namzed programlarında daha doğrusu listelerinde - Milaslı Halil Bey programı müstesna olmak üzere- hemen hiç bir şeye tesadüf edilememesidir ki vatanımızın selamet-i müstakbelesi için menâfi'-i iktisadiyemizi takdir eden zevatın ekseriyeti teşkil etmesi lazım gelen Meclis-i Mebusan azalığı için namzedliğimi vaz'a beni mecbur etti. Bu mevki'e şahsım layık görülmezse her halde Milaslı Halil Bey'in intihab edilmesini mumaiyhim henüz şeref-i musahabesine bile nail olamadığımdan her türlü ağrazdan sâlim olarak halisâne vatandaşlarıma tavsiye ve ihtar eylerim.

* *

Programımın kısm-ı siyasîsi İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi programıdır. Kanun-ı Esasi'nin yukarıdan aşağı bi'l-cümle mevadı hakimiyet-i milliye esası ve ruh-ı meşrutiyet olan nefs-i nefîs-i hümayunun mukaddes ve gayr-i mesul olduğu hakkındaki 5. madde ile hem-ahenk olmalıdır itikadındayım. Meşrutiyet namına 5. maddenin ta'dilini der-miyan eden bazı namzedler meşrutiyetin mimini bile anlamadıklarını isbat etmişlerdir. Ruh-i Meşrutiyet o maddede mündemiçtir. Hükümdarân-ı zişan politikanın her türlü ihtirâsâtı fevkinde bir mevki-i muhterem ve mukaddesde bulunmalıdır. Bu da hükümdarânın adem-i mesuliyeti, vazife ile mesuliyet gayr-i kabil-i infikâk bulunduğu için mesul olanlara tevdî-i umur etmesiyle olur. Hürriyetin tamamî-i temini hükümdar, hükümet, meclis-i mebusan, meclis-i a'yândan her birinin daire-i selahiyetini tecavüz ile icra-yı istibdada temâyülüne meydan verilmemesine, usul-i meşrutiyet tamamıyla takarrür edinceye kadar şimdilik meclis-i mebusanın galebesi temin edilmekle beraber bi'l-ahire cümlesinin tesir ve nüfûzlarının tevâzün ettirilmesine, yek-diğerini murâkabe-i şedide altında bulundurmasına vâ-bestedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis-i a'yân hakkındaki mukarreratı bu ciheti temin eder itikadındayım. Siyaset-i dahiliyemizi arz ettiğim tarzda bir esas-ı metîne rabt etmektir. Avrupa sermayedârân ve erbab-ı hünerinin kemal-i dikkat ve ihtiyat ile menfaat-ı memlekete mütevâzin menafi-i iktisadiye temin ve ticaret muahedelerini mahirane idare etmekle Avrupa devletlerinin celb-i teveccühlerine çalışılarak memleketimizin terakkiyât-ı medeniyesi hususunda mazhar-ı muavenetleri olmak esbabının istikmâli ve daima müsâlemet-cûyâne bir meslek takib edilmesi kapitülasyonların, imtiyazât-ı mezhebiyenin nâ-be-mevsim mevki-i bahs ve münakaşaya konulmaması fikrindeyim. İşte efkâr ve mesleğim bundan ibarettir. Meclis-i Mebusan'da her türlü mutâlebâtım, mütâlaâtım reyim ser-â-pâ hep şu kavaid-i esasiye dairesinde hep Avrupa'ya kabil-i ircâ olacaktır. Görülüyor ki programım mütecanisdir. Efkâr ve mesleğim bir hedefe, bir maksada, bir istikamete müteveccihdir ki o da vatanımızın azamet-i müstakbelesinin, terakkiyât-ı medeniyesinin mâ-bihi'l-hayât olan terakkiyât-ı iktisadiyesi servet-i milliyenin teşekkül ve tekessürüdür. Eğer şu efkâr ve mesleğim muvafık görülür de intihâb edilirsem mesleğimde sebat edeceğimi, hürriyet ve usûl-i meşrutiyetin tamamî-i muhafazası maksad-ı mukaddesini hubb-ı nefs ü câh ve aile gibi her türlü hissiyâta terdif ve takdim edeceğimi namus ve hissiyâtımı tekeffül ederek millete karşı taahhüd ederim.

Tirebolu Halil Akif

Ahenk, no. 3728, 1 Teşrin-i Evvel 1324/14 Ekim 1908

BAKÛ *YENİ DÜNYA*'SININ BEŞ SAYISI VE M. SUPHİ'NİN BİR MAKALESİ

METE TUNÇAY

Bundan iki yıl önce, BDS Yayınları arasında, benim basıma hazırladığım *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünya'sı* çıktı. Bir zamanların hızlı solcuları da dahil, ilericilerimiz, Sovyet sisteminin çökmesiyle sosyalizmin de sonunun geldiğini düşündükleri için olacak, bu alanı çılgın aşırı uçlara (*lunatic fringe*) bırakıp kendi geçmişlerini büsbütün unutmayı yeğlediklerinden, aramızdan birinin gözüyle Sovyet devrimine günü gününe tanıklık eden bu belgesel derleme pek ilgi görmedi. Bense, kendi kendime üstlendiğim akademik ödevi sürdürmeye çalışıyorum.

Yayımladığım kitapta, *Yeni Dünya*'nın 27 Nisan 1918-10 Şubat 1919 arasında Moskova'da çıkan ilk 12 sayısıyla, 20 Nisan-25 Mayıs 1919 arasında Kırım/Akmescit'te devam eden 7 sayısının çevrimyazılarından başka, daha sonra Bakû'da çıkan dört sayısından da seçmeler var. Benim Moskova'daki (Lenin adına) Devlet Kütüphanesi'nde bulduğum bu koleksiyonun 26 numaralı son Kırım sayısı 25 Mayıs 1919 tarihini taşıyor. 49 numaralı ilk Bakû sayısının ise 20 haziran 1920'de çıktığı biliniyor. (Kitapta içlerinden seçmeler sunulan üç Bakû sayısı 65-66-67 numaralılar: sırasıyla 18 Aralık 1920, 26 Ocak ve 17 Şubat 1921 tarihlerini taşıyorlar.) Ben aradaki eksikler için şu açıklamayı vermiştim: "Kırım'ın bir süre Beyazların eline geçmesi üzerine, M. Suphi Moskova'ya dönmüş, sonra da Türkistan'a gönderilerek gazetesini orada çıkarmayı sürdürmüştür. (Devam eden numaralarına göre, 27'den başladıysa 22 sayı olmak gereken Taşkent *Yeni Dünya*'ların hiçbirini görmedim.)" (s. 8) Bu kere, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Profesörü, arkadaşım Dr. Mahad Sofiyev'in bana söylediğine göre, Özbekistan'da bu gazeteden hiçbir iz yokmuş. Oysa ben *Yeni Dünya*'nın Türkistan'da da yayımlandığı bilgisini 1923'te Moskova'da Kızıl Şark Matbaası'nda basılan *28-29 Kânunusânî 1921 - Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıldönümleri* başlıklı kitaptaki Ali Yazıcı'nın yazısından aktarmıştım. Akla birkaç olasılık geliyor: Ya Ali Yazıcı'nın söylediği doğru değildir, *Yeni Dünya* Türkistan'da hiç çıkmamıştır ya da o sayılar muhafaza edilememiştir; yahut *Yeni Dünya* 1920 Haziranında (ve Temmuzunda?) Kırım'da yayımlanmaya devam etmiştir, ama o sayılar saklanamamıştır. (Denikin'in Kırım'ı ele geçirmesinin ağustosta olduğunu fark ettiğim için bu olasılığa daha çok aklım yatıyor.) Geçtiğimiz kurban bayramında Kırım'a gitmiştim. Orada yaptığım üstünkörü soruşturma, bana *Yeni Dünya*'lar hakkında hiçbir ipucu sağlamadı.

Önceki yıl, Tauris Acedemic Studies dizisinde (London-New York) ilginç bir katalog yayımlandı. (Hazırlayanlar) Utrecht Üniversitesi'nden Dr. Touraj Atabaki ile Azerbaycan İlimler Akademisi'nden Solmaz Rustamova-Towhidi, *Baku Documents Union Catalogue of Persian, Azerbaijani, Ottoman Turkish and Arabic Serials and Newspapers in the Libraries of the Republic of Azerbaijan.* Buradan gördüm ki, Bakû'nun eski Marksizm-Leninizm Enstitüsü, yeni Siyasal Partiler ve Toplumsal Hareketler Üstüne Merkezi Devlet Arşivi'nde ortaya çıkan *Yeni Dünya*'ların 2-7'nci sayıları var (s. 310).

21-24 Mayıs 1997 günlerinde Bakû'da "Komintern ve Güney Komşuları" konulu bir sempozyum düzenlendi. Oraya gidince arşive baktım. Gerçekten altı sayının asılları değil, ama fotokopileri mevcut: 2-50 (28 Haziran 1920), 3-51 (8 Temmuz), 4-52 (12 Temmuz), 5-53 (19 Temmuz), 6-54 (22 Temmuz), 7-55 (26 Temmuz).

Üstünde "Birleşiniz bütün dünya işçileri" şiarına yer verilen *Yeni Dünya* başlığının altında, "Türkiye İştirakiyun (Komünist) Teşkilatı Merkezi Heyetinin ve Bakû Komitesinin fikirlerini neşreder ve haftada iki defa çıkar" denilmektedir.

Bu altı sayıdan beşinde Mustafa Suphi'nin başyazıları bulunuyor. Ama bunlardan üçünü, yukarıda değindiğim *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*'nı anma kitabında (Moskova 1923; yeni harflerle Brüksel -İnfo Türk Ajansı- 1974-75 ve İstanbul -Güncel Yayınlar- 1977) zaten okumuştuk: sayı 2 "Saltanattan Sonra", sayı 3 "Tarihi Vazife" ve sayı 5 "İkinci Kongre." Burada sayı 4'teki başyazının çevrimyazısını sunmak istiyorum. Ama ondan önce bir diyeceğim var.

15 yıl önce yayımladığım *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* kitabının "Bulgaristan Komünist Partisi Türkçe Yayın Organı *Ziya Gazetesi*" bölümünde, 1920'lerde BKP'ne katılan soydaşlarımızın milliyetçi duygularının, bu gazete sütunlarında sık sık rastladığımız şu sözlere yansıdığı gözlemini yapmıştım: Türklerin Balkanlarda kalmaları yalnız Komünizm vasıtasıyla mümkün olacaktır." (s. 226) Bu kere gör-

düğüm Bakû *Yeni Dünya*'larının ilkinde (sayı 2-50) bold harflerle baştan başa şu sözlerin yazılı olduğunu görünce, onu hatırladım: "Mazlum Türkiye'yi ölümden kurtaracak ancak kızıl inkılaptır, kahrolsun buna karşı duran kara kuvvetler!"

Aktardığım makalenin yer aldığı sayıdaki bold dizili slogan da şöyle: "Ey Türkiye'nin amele ve rencberleri! Şimalde hükümetin bütün kuvvet kaynaklarını ele alan yoldaşlarınız // imdadınıza geliyorlar. Onları inkılap türküleriyle karşılayınız ve kucaklaşınız. // Aranızdaki zulüm ağlarını elbirliğiyle parçalayınız ve birbirinize dayanarak içeriden dışarıdan kemirilmekte // olan bütün Şarklı kardeşlerinize koşunuz ve kurtarınız."

Aşağıdaki yazıda anılan üç kişiden biri, Teşkilat-ı Muhsusa Siyasi Büro şefi olarak 1915 Ermeni kıyımının baş sorumlusu olan Dr. Bahaeddin Şakir'dir. Mustafa Suphi'nin onunla bile işbirliği yapmayı göze alması, kendisinin de ne denli milliyetçi olduğunun ek bir kanıtı sayılabilir. (Ayrıca bkz. benim *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925) Belgeler 2.*, s. 339'daki M. Suphi'nin 1920 Kasım ayında M. Kemal Paşa'ya Bakû'dan yolladığı mektup.) Bahaeddin Şakir o yılın eylül ayı başında toplanan Şark Milletleri Kurultayı'na partisiz delege olarak katılmış, "Şark İli Tebligat ve Faaliyet Şûrâsı"na seçilmiş, 1922'deyse bir Ermeni milliyetçi tarafından öldürülmüştür. ■

MİSAFİR PAŞALARIMIZ

Almanya'dan çıkıp geldiklerini telgrafların haber verdiği Cemal Paşa ile Bahaddin Şakir ve Bedri Beyler hakkında düşüncelerimizi tayin ve tespit etmek lazım gelir. Bütün yeryüzü zalimlerine karşı güleşmeye karar veren iştirakçiler fikirlerini apaçık söylerler! O itibarla biz de bu hususta düşündüklerimizi ortaya koyalım ki, bulanık suda balık avlamak isteyen riyakâr, uşak tabiatlı bazı adamların bin türlü uydurmalarına Türkiye amele, rencber ve askerleri arasında yer kalmasın. Bizim kimlerle ve kimlerin bizlerle işe giriştikleri hem herkesçe, hem de bizce aşikâr olsun.

Cemal Paşa 1914 senesinde İstanbul muhafızı, Bedri Bey İstanbul polis müdür-i umumisi, Bahaddin Şakir Beye gelince Türkiye'de şovenizme, harbe, kıtale alet olan politikacılardan bir eski tanış; ve hepsi yine eski tabirle "sanadid-i İttihad" yani İttihat ve Terakki Fırkasının son on sene zarfında memleket başında tuttuğu adamlardan. Türkiye ve İstanbul'da hapse girmiş, sürülmüş, dostu veya akrabası telef edilmiş kimse yoktur ki bu isimleri bilmemiş olsun. Bugün Türkiye'de kıpırdanmaya başlayan Türkiye amele ve rencberlerinden hiçbir fert yoktur ki, bunlardan biri veya diğeri için yüreğinde yanan bir ateş, bir acı ve bir inkisar hissetmesin. Fakat şunu da itiraf etmeli ki, bu paşalarımız şüphesiz Ali Kemal gibi siyaset ve istikameti bozuk ve avantürist ve Anzavur paşalar mahiyetinde serseri değil, bir veya diğer karışıklık içinde kendilerine uzun müddet yol aramış, yalnız Türkiye'de değil, Avrupa veya Asya'da kâh emperyalist devletlerle ittifaka ve kâh İslâm ve Türk ittihadı etrafında memleketlerini halasa çalışmış siyasilerdir.

Ancak kendileri bugünkü beynelmilel vaziyet karşısında nasıl bir fırkanın hangi yolda yürüyen fikir mümessilleridir?

Bu ciheti tespit etmek bizce mühim olduğu kadar güçtür. Şüphesiz ki Enver, Talat Paşalar gibi avangardları olan bugünkü misafirler de Anadolu'da başlayan milli müdafaa hareketine müzaheretle, düşmanları İstanbul ve Antanta hükümetlerine karşı gidiyorlar. Fakat Anadolu'da milli hareketin hiçbir fırkaya yer vermeksizin umumi bir müdafaa cephesi mahiyetinde tutulmak istenilmesine ve Mustafa Kemal Paşa milli hareketin İttihad ve Terakki fırkasıyla alâkası olmadığını gazetelerle tekrar tekrar ilan etmesine göre, sıfat ve hüviyetleriyle İttihatçılıkları belli ve aşikâr olan bu zatların müdafaacı Anadolu'ya vekil olmaları ihtimali hatıra gelmez. Bunun böyle olduğu, zaten kendilerinin Anadolu'ya uğramaksızın doğrudan Rusya'ya gelmiş olmalarıyla da anlaşılmaktadır. Demek ki, bunların kıyamcı Türkiye'yi sosyalist Rusya'ya bağlayacak siyasi, diplomatik bir hüviyetleri olduğundan bahsetmek yersizdir. O halde misafirlerimizin ictimai inkılaba faide ve hizmetleri ne suretle temin olunabilir? Acaba Cemal Paşa, Baha ve Bedri Beyler Türkiye'nin felâket kurbanları: amele, rencber ve esir askerler veya eskiden Rusya'ya gelip iş ocaklarında bu inkılaba çalışan siyasi muhacirler gibi bütün varlıklarını mazlum insanlığın azadlığına verebilecek kuvvet ve cesareti kendilerinde hissediyorlar mı? Buna muvaffak olmak için onlara yeryüzü proletaryasının: amele ve rencberlerinin müşterek vatanı olan Rusya Sovyetler Cumhuriyetini bütün mazlum sınıf ve milletlerin müşterek vatanı halinde görmek ve ona öylece yapışmak lâzımdır. Nasıl Türkiyeli bir işçi veya bir Türk kızıl askeri bugünkü Rusya hudutlarını mutasallıtlara karşı canı ve başıyla müdafaaya karar vermişlerse onlar da bu kararı vermelidirler ve bu kararları sözle değil, işle göstermelidirler. Cemal, Baha Şakir ve Bedri Beyler ancak bu yoldaki hizmetleriyle inkılâpçı Rusya'da yer tutabilirler.

Yeni Dünya, no. 4 (12 Temmuz 1920)

Bugün emperyalizm Türkiye ve Rusya'yı garptan uzattığı zırhlı kollarıyla sıkıp öldürmek istiyorsa, şarkın derin ihtiyaçlarını garp emperyalizmine saldırmak da bizim vazifemizdir.

Bu vazifenin ifasında bize yardım eden her kuvvet dostluğumuza hak kazanır. Onun için bu nâgehzuhur misafirlerimize ellerinde bütün manasıyla insanlık ve kardeşlik meşalelerini yükseltip şarka doğru ilerlediklerini, İran, Hindistan ve Türkistan-ı Çin'de müşterek düşmana savletlerini görmekledir ki, aynı zulüm ve istibdat cephesinde bizimle ittifak etmiş hakiki inkılapçılardır diyebileceğiz.

Mustafa Suphi

TEVHİD-İ EFKÂR'IN HABERİ:

ENVER PAŞA'NIN ŞEHADETİ

Enver Paşanın küçük biraderi Kâmil Bey ile vaki olan mülakatimizde, mumaileyhin dahi paşanın hayat ve mematından haberdar olmadığını yazmıştık.* Dün Kâzım Karabekir Paşa'yı getiren vapurda bulunan ve Enver Paşa'nın silah arkadaşı olan iki genç, paşanın Türkistan'da Bolşeviklerle vuku bulan bir muharebede şehit olduğunu beyan ve tasdik etmişlerdir ve bu iki gencin verdikleri merakâver malumat ve tafsilat kısm-ı mahsusumuzda münderiçtir.

[Resimler]

- Halil Paşa'nın yaveri iken Türkistan'da Enver Paşa'ya silah arkadaşlığı eden Mülazım Muhiddin Efendi.

- Enver Paşa'nın şehadetine kadar yanında ayrılmayan sadık emirberi Ferganalı Muhiddin Efendi. [s. 1]

ENVER PAŞA'NIN ŞEHADETİ SURET-İ KAT'İYEDE TAHAKKUK ETTİ

Enver Paşa'nın Türkistan'daki Mücahedesi

- Türkistan'da Enver Paşa'nın şehadeti esnasında yanında bulunan ve şehrimize gelen emirberinin verdiği meraklı tafsilat

Enver Paşa merhumun Ruslar tarafından şehit edildiği hakkındaki rivayetler epeyi zamandan beri dönüp dolaşmakta ise de Rus menabiinden gelen bu haber teyid edilemiyor ve kimse bu mesele hakkında doğru bir fikir edinemiyordu.

Hatta evvelki gün bir muharririmizle görüşen Enver Paşa'nın biraderi Kâmil Bey, vaki olan beyanatında vak'a-i şehadetinden kat'i olarak haberdar değil iken yirmi dört saat sonra yani dün bir tesadüf bu tereddütlere nihayet vermiş ve hakikati meydana çıkarmıştır. Kâzım Karabekir Paşa hazretlerini istikbale giden muharririmiz vapurda Enver Paşa'nın Türkistan'daki bütün harekâtında yanında emirber olarak bulunan ve şehadetinden sonra elbiselerini hâmilen ve Enver Paşa'nın silah arkadaşlarından bulunan Mülazım Muhiddin Bey'in Fergana Türklerinden Muhiddin Efendi namındaki askerle gemide bulunduğunu haber almış ve iki genç ile görüşerek Enver Paşa'nın mücahedâtı ve akıbeti hakkında izahat ve tafsilat almıştır. Bu izahata nazaran Enver Paşa'nın kat'iyen şehit olduğu anlaşılıyor. Devletimizin senelerce mukadderâtını maalesef fena bir şekilde idare eden merhum, vatana yaptığı zararların yanında iyilikler de etmiştir. Enver Paşa gerek harbin ilanında ve gerek Balkan ve Trablusgarb harplerinde ve sonraları ordunun tensîkinde memlekete müfid olmuş cesur, mert, dindar ve namuslu bir asker idi. Bilhassa orduyu tensîkte gösterdiği muvaffakıyetler büyüktür. Vatan ve milletimize karşı muhtî [hataya düşürücü] de olsa bugün büyük bir mefkûre uğrunda gurbet ellerinde kahramanca ölmüş bulunuyor. Allah rahmet eylesin.

Bu iki zatın muharririmize verdikleri izahat bervech-i zîrdir:

Enver Paşa Maceraya Atılırken

Enver Paşa mütarekenin bidayetinde Kafkas havalisine geçtiği zaman en büyük emeli İslamlar arasında bir ittihat vücuda getirerek 400 milyon Müslümanın tahlisine ve tealisine çalışmak idi. Bu maksadını bir müddet Rusların muavenetiyle yapmak istedi ve vaat de aldı. Fakat sonraları Almanya'dan avdetinde Rusların kendisini aldattıklarını ve Müslümanlara karşı her türlü fenalıktan geri durmadıklarını görünce, Türkistan'a geçip Ruslara karşı cidâle karar verdi ve derhal işe başladı.

Türkistan'da İhtilal Nasıl Başladı?

Türkistan'a geçen Enver Paşa, ahali tarafından büyük bir teveccüh ve teşvik görmüştü. Bir taraftan orduyu tensîk ederek asri bir şekle sokuyor, diğer taraftan ahalinin hayatına, irfanına ve sıhhatine taalluk eden hususlarda her nev irşâdâttan hâli kalmıyordu. Ahali onun bu hidmetlerini her gün nakden ve fiilen orduya yardım etmek suretiyle mukabele ediyorlardı. Zaman oluyordu ki 5 bin süvari Türkistanlı'nın birden orduya iltihak ettiği görülüyor. Halkın bu teveccüh ve takdiri beyhude değildi. Çünkü Ruslar Müslümanlara büyük istibdât yapıyorlar, Müslüman muhacirlerini aç bırakıyorlar, evlerini yağma ediyorlardı. Halk artık bizar olmuştu ve Enver Paşa'nın arkasında, nail-i istiklal olmak için cidâle atılmış ve seve seve ölmekten çekinmemişti.

İhtilal Teşkilatı ve Muharebeler

Enver Paşa Türkistanlıların Rus idaresine karşı yapmak istedikleri bu ihtilalin başına geçerken her şeyi hesap ettiği muhakkaktır. Bir kere buralarda fişenk yoktu. Paşa derhal Dinav'da [?] bir fişenk fabrikası tesis ettirerek bu yoksulluğu kısmen izale etti. İhtilalin devamına, muvaffakıyetle bitmesine hiçbir mani yoktu. Harplerde muzafferiyet kazanılmasa dahi, ricat edilerek ileride muvaffak olmak ihtimali yüzde yüz idi. Binaenaleyh paşa derhal tertibât alarak harbe başladı ve her gün bütün nok-

sanlara rağmen muvaffakıyât tevali etmeye başladı. Az zaman içinde Türkistan'ın dokuz vilayetinden beşi işgal edilmişti. Ruslar mütemadiyen mağlup oluyorlardı. Fakat bir müddet sonra Sovyet hükümeti işin ehemmiyetini anladı ve az zaman içinde Enver Paşa'nın karşısına 80 bin kişilik bir kuvvet gönderdiler.

Enver Paşa Nasıl Şehit Oldu

Rusların Türkleri mağlup etmelerine imkân yoktu. Fakat Enver Paşa'nın cephanesi tükenmişti. Nâçâr Belcivan'a kadar ricat edildi ve bu ricat esnasında Enver Paşa son derece muztar [çaresiz] kalmıştı. Zabit az olduğundan ordunun cenahlarını layıkıyla idare etmek kabil olamıyordu. O sıralarda düşman sağ cenahı yarmış ve açtığı gediğe mitralyöz yerleştirerek ateşe başlamıştı. Enver Paşa at üzerinde harekâtı idare ediyor ve bizzat kumanda ediyordu. Bu mitralyözlerden haberdar olamamıştı. Buhara'nın Balcivan vilayetinin Abdere kışlağı etrafında yapılan bu muharebede Enver Paşa daha fazla sokulan bu mitralyözlerin ani bir ateşine maruz kaldı. 338 senesi kurban bayramının birinci günü alafranga saat sabah dokuz buçukta, mitralyöz ateşiyle vücudu delik deşik olduğu halde derhal şehit oldu. Düşman mağlup vaziyetteyken hatta bir taburları teslim olmuşken bittabi Türkistan kıtaatı bozuldu. Bunun üzerine ordu büsbütün ricat etti.

Muhittin Bey'in Bartın'daki ailesine gönderdiği fotoğraf.
Phebus Fotoğrafhanesi / Seyhan Erözçelik'in izniyle

Enver Paşa'nın Cenazesi

Enver Paşa'nın cenazesi 24 saat sonra otuz bin kişilik bir cemm-i gafirin omuzları üstünde ve gözyaşları arasında kaldırıldı ve Çeken nam mahalle defnedildi. Ahali şimdi burada bir türbe yapmıştır. 12 hafız başında her gün Kuran-ı Kerim okur ve halk her gün fevc fevc merhumun mezarını ziyaret etmektedir. Enver Paşa yaptığı planlara nazaran merhum bu harpte şehit olmasa idi, Amuderya noktasındaki bu sarp arazide muntazaman ricat edecek ve Pamir yaylasında Kale-i Hum denilen dağın eteklerine sokulacak ve orada müsait bir fırsat zuhuruna intizaren bekleyecek ve er geç düşmanı mağlup edecekti!

Enver Paşa'nın Türkistan'daki Hayatı

Enver Paşa'ya bütün cidâli esnasında pek az Türkiyeli zabit refakat etmiştir. Bunlardan şehit düştüğü esnada yanında bulunan Mülazım Nafi ve Halil Efendi isminde iki zabit de kurtulmuş olup yakında geleceklerdir. Enver Paşa Türkistan'ın bütün âdâtına ittibâ etmekte [uymakta] ve bilhassa bu noktaya çok dikkat etmekte idi. Merhum da maiyeti ile beraber uzun bir sakal koyvermiş idi ve yemeklerde ahali ile beraber avucuyla pilav yemekte tereddüt etmez idi. Halk kendisini son derece sayıyor ve büyük bir hiss-i takdir ile seviyordu.

Merhum şehit olduğu zaman siyah duman renginde avcı ceketi ve bağlı bir çizme giyiyordu. Başında kalpak vardı. Enver Paşa 11 ay süren bu cidâl esnasında son derece mütevazıâne bir hayat geçirmiş ve halkın azîm şükranlarına layık olacak pek çok hizmetler etmiştir. Şimdi bu havalide mücahede sürmektedir. Halkta müthiş bir intibâh [uyanış] vardır. Enver Paşa'nın ruhu her zaman onların önünde bir ışık olacak ve Türkler er geç burada da istiklallerine nail olacaklardır. [s. 2]

Tevhid-i Efkâr, 11 Teşrinisani 1923

Çevrimyazı: Y. Demirel

* Bak. "Enver Paşa Hayatta mı, Değil mi? Küçük Kardeşi Mehmed Kâmil Bey'le Mülakat", *Tevhid-i Efkâr*, 10 Teşrinisani 1923.

HAREM AĞALAR TEAVÜN YURDU

CÜNEYD OKAY

Kral saraylarında hadımların görev alması eskiçağlara kadar uzanır. Asurlularda, İran'da, Çin'de, Yunanistan ve İtalya'da hadımların saraylardaki varlığı bilinmektedir.[1] İlerleyen çağlarda Abbasiler Memluklar ve Osmanlılar da zenci haremağaları kullanmışlardır. Hadım ağaların harem hizmetine ilk olarak II. Murad zamanında alındığı tahmin edilmektedir.[2] Harem ağaları, "darüsaade ağası", "hadımağa", "kızlar ağası" biçiminde de adlandırılır ve siyah ve ak harem ağaları olarak ikiye ayrılırlardı. Bütün harem halkının başı manasına gelen kızlar ağalığı ise II. Murad'dan itibaren saltanatın kaldırılmasına kadar zenci harem ağaları tarafından yürütülmüştür.[3] Harem ağaları -bilhassa kızlar ağaları- zaman içinde önemli yetkilere sahip olmuşlar saray yönetiminde sözü geçen kişiler haline gelmişlerdir. Bununla beraber II. Mahmud devrinde önce kıyafetleri değiştirilir, Tanzimat'ın ilanı ile de yetkilerinin önemli bir bölümü ellerinden alınır. II. Meşrutiyet döneminde konumları iyiden iyiye zayıflar ve ikinci üçüncü derece memur konumuna düşerler. Ağalar Ocağının Topkapı'dan Beşiktaş'a taşınması ise geleneksel etkilerinin tamamen ortadan kalkmasına sebep olur.[4] (Harem ağalığının tarihi gelişimi, saraydaki konumları ve yetkileri ile ilgili teferruat bu yazının kapsamı dışında kalır.)

İşte harem ağaları içlerine düştükleri bu zor durumu anlamış olacaklar ki partileşme ve cemiyetleşmenin yeniden başlayıp hız kazandığı mütareke döneminde bir yardımlaşma sandığı kurmaya karar vermişler. On üç harem ağası tarafından kurulan teavün yurdu, harem ağaları arasında işbirliğini öngörüyor ve maddi ve sıhhi yardıma muhtaç olanlara mali bakımdan destek olunmasını hedefliyor. Yurt ayrıca Mekke, Medine, Mısır ve sair yerlerden gelmesi muhtemel harem ağalarını da belirleyeceği yurt binasında yaşatmayı ve ihtiyaçlarını karşılamayı amaçları arasına alıyor. Harem Ağalar Teavün Yurdu'nun nizamnamesi (Dersaadet, 1335, 8 sayfa) aşağıya olduğu gibi aktarılmıştır. ■

1. Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK, Ankara, 1971, s. 117.
2. *Ibid.* Uluçay'a göre Hadım Şahabettin Paşa'nın yaşı dikkate alınarak bu hizmetlilerin Çelebi Mehmed devrinde saraya alınmaları daha kuvvetle muhtemeldir.
3. *Ibid*, 118. Harem ağalarının yalnız sarayda değil büyük konaklarda da var olduğunu belirtmekte fayda var.
4. *Ibid*, 126.

HAREM AĞALAR TEAVÜN YURDU NİZAMNAME-İ ESASİSİDİR

Madde 1 - "Harem Ağalar Teavün Yurdu" namıyla bir müessese-i hayriye teşkil olunmuştur.

Yurdun maksat ve gayesi

Madde 2 - Bilumum harem ağalar arasında sıkı bir irtibat-ı tevedüd tesisi, yekdiğerlerine karşı teavün ve tesanüt fikirlerinin tamim ve takviyesiyle içlerinden muhtac-ı muavenet bulunan alil ve bîkudret olanlarının himayesi, hasta bulunanların ücreti yurt sandığından verilmek üzere bir hastahaneye yatırılarak tedavisiyle haklarında her suretle muavenet ve tesehhülat-ı mümkine ve lazımenin ibrazından ibarettir.

Madde 3 - Yurdun varidatı bilumum harem ağaların aza yazılmak şartıyla taahhüt edecekleri şehrî veya senevî taahhüdât yahut aza-yı hamiye ve mümtazenin yurdun maksad-ı teşekkülünü takdiren verecekleri ianat ve teberruat ile icabında yurt menfaatine tertip olunacak müsamere hâsılatından ibarettir.

Madde 4 - Hal-i harb veya suver-i saire ile Mekke, Medine ve Mısır'dan gelecek garip harem ağalarla burada bulunup da giriftar-ı sefalet ve zaruret olan harem ağaların tahsis edilecek yurt binasında barındırılması yurdun akdem-i vezaifinden maduddur.

Madde 5 - Yurdun ber-vech-i ati beş nevi azası vardır.

(*elif*) Aza-yı hamiye: Yurdun maksad-ı teşekkülünü takdiren fevkalade ianâtta bulunacak şehzadegân ve selatin-i izam hazeratıyla kadın efendiler hazeratı ve saray-ı hümayun mensubâtı, zadegân ve rical-i millet ve hükümet.

(*be*) Aza-yı mümtaze: Harem ağalarından olup yurdun maksad-ı teşekkülünü takdiren ya hal-i hayatında veya bade'l-vefat vasiyet vechile nakden veya bir mülk ü akar terk etmek suretiyle ibraz-ı muavenet ve insaniyet eden zevat.

(*te*) Aza-yı müessise veya amile: Yurdun tesisinde ibraz-ı hizmet ve fedakârî eyleyen zevat-ı müteşebbise.

(*cim*) Aza-yı muavine: Yurd[a] aza yazılmak şehrî veya senevî muayyen mikdarda taahhüdâtını ifa eyleyen zevat.

(*dal*) Aza-yı tabiiye: Keza muayyen taahhüdâtını muntazaman tediye eyleyen her harem ağası.

Madde 6 - Aza-yı müessise veya amilenin duhuliyesi üç taksitte yirmi dört lira

Aza-yı muavinenin: on iki lira

Aza-yı tabiiyenin: altı liradır.
Taahhüdat-ı şehrîye:
Birinci sınıf şehrî bir lira
İkinci sınıf şehrî yarım lira
Üçüncü sınıf yirmi beş kuruştur.

Madde 7 - Yurdun teşkilat-ı umumiyesi: Yurt heyet-i umumiye ve heyet-i idare namıyla iki heyet tarafından idare olunur.

Heyet-i umumiye: Aza-yı mümtaze, müessise, muavine ve tabiiyeden mürekkep olarak her sene -icabında sene içinde daha ziyade- heyet-i idare reisinin davet-i mahsusası üzerine yurt binasında toplanır. Rey-i hafi ile -yalnız o içtimaa mahsus olmak üzere- bir reis, bir reis-i sani bir de kâtib intihap ederek atideki umur ile iştigal eder.

(*elif*) Yurdun bir senelik muamelat-ı idariye raporlarının tedkiki,

(*be*) Yurdun o senelik hesab-ı katiyelerinin tedkiki,

(*cim*) Yurt bütçesinin tedkiki,

(*dal*) Heyet-i idare azasının yeniden intihabı.

Madde 8 - Yurdun umur ve mesalihi heyet-i umumiye tarafından mutasavvib [mansub ?] ve müntehab on ikiden on sekize kadar azadan mürekkep ve salahiyet-i tammeyi haiz bir heyet tarafından rü'yet olunur.

Son dönemin en ünlü ve nüfuz sahibi harem ağalarından Nadir Ağa.

Madde 9 - Heyet-i idare rey-i hafi ile kendi aralarında bir reis, bir reis-i sani, bir kâtip, bir muhasebeci, bir de mükeffel veznedarla tahsildar ve müfettiş intihap eyleyecektir.

Madde 10 - Heyet-i idarenin içtimaı icab-ı hale tabi olup fakat laakal on beş günde reisin davetiyle toplanabilecektir.

Madde 11- Yurt heyet-i umumiyesinin rey-i hafi ile aza-yı müessise veya amileden intihap eyleyecekleri on yedi zatı [!] yurdun heyet-i idaresi teşkil ve iki sene müdddetle ifa-yı vazife eylerler.

Madde 12 - Heyet-i umumiye tedkikatın hitamından sonra yeniden heyet-i idare intihap eder eski heyet-i idare azasının tekrar intihabı caizdir.

Madde 13 - Heyet-i umumiyenin inikadı için her sınıf yurt azası yekûnunun nısfından bir ziyade olması şarttır. İlk davette bu miktar temin edilemezse bir hafta sonra vaki olacak davette mevcut miktarıyla celse açılabilir, hazır bulunamayan mevcut bulunanlardan birini ita-yı reye tevkil edemez.

Madde 14 - Heyet-i idare müzakerâtının muteber olması laakal nısfından bir ziyade azanın bizzat huzuruna menutdur. Heyet-i idare kararları hazır bulunan azanın ekseriyet-i ârâsı ile muteber olur. Tesavi-i ârâ vukuunda keyfiyet içtima-ı atiye talik edilir, o içtimada da tesavi-i ârâ vuku bulursa mevzu-ı bahs olan teklif reddolunur.

« حرم آغالر تعاون يوردى »

نظامنامهٔ اساسيه‌سيدر

ماده ١ — « حرم آغالر تعاون يوردى » ناميله بر مؤسسهٔ خيريه تشكيل اولونمشدر .

[illegible]

"Harem Ağalar Teavün Yurdu" Nizamname-i Esasisidir

Madde 15 - Heyet-i idarenin esaslı vezaifi şunlardır:

(*elif*) Yurt azasının teksirine, varidatın tezyidine gayret

(*be*) Taahhüdât-ı şehriye ve seneviyenin muntazaman tahsili

(*cim*) Yurt binasına ait hususâtın hüsn-i suretle cereyanı

(*dal*) Yurdun amal ve mekasıdına vusul için tevessül edilecek başlıca teşebbüsât, mütalaât ve mukarrerâtı nizamname ahkâmına tatbikan icra etmektir.

Madde 16 - Yurdun sermayesi hükümetçe muteber bir bankaya tevdi olunur, muamelât-ı maliye bütçeye tevfikan heyet-i idare reisi veya vekili ile muhasebe memuru ve kâtibin imzası tahtında cereyan edecektir.

Madde 17 - Heyet-i umumiye ile heyet-i idarenin, müfettiş, kâtip, muhasebe memuru, veznedar ve tahsildara ait vazifeleri ayrıca bir talimatname ile tayin olunur.

Madde 18 - Heyet-i idare icabında bu nizamname-i esas[i] maddelerinin tadilini heyet-i umumiyeye teklife salahiyeti olacak, tadilâtı sülüsân-ı ârâ ile kabul edilecektir.

Madde 19 - Yurt her nevi makbuzâtına dip koçanlı makbuz verecektir.

Madde 20 - Aza-yı mümtâzeden biri huruf-ı heca tertibiyle ve bir sene müddetle heyet-i umumiyenin riyasât-ı fahriyesini ifa eder.

"Harem Ağalar Teavün Yurdu" Müessisleri

Sermusahib-i sâbık Lala Enver Ağa*, Tahsin Celal Ağa , Beşir Fuad Ağa, Musahib-i Padişahi Hayreddin Ağa**, Musahib-i Padişahi Nevres Ağa, Mesud Halil Rıfat Ağa, Muhiddin Cevad Ağa, Yaver Rıdvan Ağa, İsmail Şevket Ağa, Hacı Hayreddin Ağa, Yaver Şevket Ağa, Cevher Beşir Ağa, Hacı Halid Ağa

* Halid Ziya'nın hatıralarında adı sık sık zikredilmektedir (*Saray ve Ötesi*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1965).

** Osmanlının son dönemini anlatan saray hatıralarında zaman zaman bazı harem ağalarının adları geçmektedir. Mesela yurdun kurucularından Hayreddin Ağa ve Cevher Ağa, Leyla Saz'ın hatıralarında (*Harem'in İçyüzü*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974, s. 73) yer almaktadır. Gene Safiye Ünüvar'ın hatıralarında (*Saray Hatıralarım*, İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi, 1964) yer alan ve yazarın söylediğine göre "Göztepe'de ikamet edip pek yakında vefat eden ve maarifimize büyük hizmeti geçen Tahsin Ağa" da yurt kurucularından Tahsin Ağa olabilir. Başka hatıralar ve kaynaklarda adı geçen diğer kuruculara rastlamak da mümkündür.

HALKÇI, NAHİV RESSAM, YÜZBAŞI AHMET MÜNİR BEY (1883-1948)

SABAHATTİN TÜRKOĞLU

Kurtuluş Savaşı'ndan başarıyla çıkan Türk ulusunun çağdaş uygarlık alanında da hızla ilerleyebilmesi için el ele veren Cumhuriyet aydınları, savaş yıllarında üstlendikleri sorumluluktan daha ağır bir sorumluluk altına girmişlerdi. Çünkü "acı ve kara günlerden sonra milletin içine düşürüldüğü kara günlerden kurtulması ancak milletin münevverlerinin milleti her hadisede tenvir ve irşad eylemeleri, milleti daima hedef-i umumiye tevcih eylemeleri sayesinde mümkün"dü.[1]

Bu sorumluluk bilinciyle hareket eden Kıdemli Yüzbaşı "Gazi" Ahmet Münir (Erkal) Bey, 1932 yılında emekli olduktan sonra Malatya Halkevi'nde gönüllü memur olarak çalışmaya başlamıştır. Mesleğinin ilk yıllarından itibaren "sivil toplum"la iç içe sürdürdüğü askerlik yaşamı, onun görevli olarak gittiği her yerde yürüttüğü toplumsal faaliyetlerle doludur.

Ahmet Münir Bey'in ikinci eşi Saadet Hanım'ın çocuklarına naklettiği şu bilgiler, onun başarılı bir asker olmakla birlikte iyi bir halk adamı olduğunu da kanıtlamaktadır.

"Pötürge Jandarma Kumandanlığı vazifesinde bulunduğu yıllarda bir yandan köylüler üzerinden tahakküm kurmaya çalışan eşkıya ile mücadele ederken, bir yandan da her fırsatta köylülerle bir araya gelip tarımla ilgili gübreleme, tohum ıslahı, sulama ve çiçek yetiştirme konularında onları bilgi sahibi ediyor ve bu konuda yetkili makamlarla yazışıyormuş."

Pötürge Jandarma Kumandanı iken üstlendiği bütün görevleri başarıyla yerine getirdiğine dair kaymakamlık tarafından kendisine verilen takdirnamede ise Ahmet Münir Bey'in başarıları şu şekilde ifade edilmektedir:

> Pötürge Kazası Kaymakamlığı Tahrirat Kalemi:
> Adet: 398 umumi
> 52 hususi
>
> Pötürge Jandarma Bölük Kumandanı
> Yüzbaşı Münir Beye
>
> Bizzat vuku bulan takibât-ı vâlâları neticesi olmak üzere, 11 Şubat 340'tan bugüne kadar asker firarisi ve dörtte üçü katil olmak üzere yüz on sekiz şahsın mevcuden ve kırk sekiz neferin de muameleten derdestle askeri ve cihet-i adliyeye teslimleri emrindeki hidemât-ı vazife-pervaneleri şayeste-i takdir ve memnuniyet görülmüş olmakla işbu bir kıt'a takdirname Pötürge Kaymakamlığından tarafınıza ita kılınmıştır, efendim. 17 Mart 340 [1924]

Ahmet Münir Bey

1928 yılında Kocaeli Jandarma bölük kumandanı iken yeni harflerin kabulü ile başlatılan eğitim seferberliğinde çeşitli kurslarda öğretmenlik yaparak yüzlerce öğrenci yetiştiren Ahmet Münir Bey, eşi Saadet Hanım'a, "Arap alfabesi Türk dilinin gramer yapısına uygun olmadığı için Anadolu'da okuma yazma bilenlerin sayısı pek azdır, ancak umut ediyorum ki bu eksiklik kısa zamanda giderilecektir" dermiş.

Malatya Halkevi'nde görevli bulunduğu yıllarda öğrencisi olan Doktor Cemil Öcal Bey de Ahmet Münir Bey hakkında şu bilgileri vermektedir:

Ahmet Münir Bey'e göre Cumhuriyet Türkiye'si iki temel esas üzerine kurulmuştu: Birincisi ülkeyi kurtarmak, ikincisi de ülkeyi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmaktı.

Bunlardan birincisi başarıyla gerçekleşmişti. Fakat ikincisi için, yani çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için münevverlerin üzerine büyük görevler düşmekteydi. Hocamız bu düşünceden hareketle Malatya Halkevi'nde gönüllü olarak bulunduğu süre içinde toplumsal kalkınma ile ilgili olarak birçok konuda sayısız kurslar düzenlemiştir. Bu kurslar aracılığıyla resim, edebiyat, folklor, musiki, ticaret, ziraat vb alanlarda yararlı çalışmalar yapmış ve Şemsi Belli gibi daha nice öğrencilerin yetişmesine önderlik yapmıştır.

Ahmet Münir Bey Pötürge jandarma kumandanı iken.

Resim sanatına karşı özel bir merakı olan Ahmet Münir Bey'in natürmort çalışmaları klasik bir resim sergisi oluşturacak niteliktedir.

Oğlu Cihan Erkal Bey'in bildirdiğine göre Ahmet Münir Bey'in resim merakı Selanik'te bulunduğu yıllarda (1908-1912) tanıştığı bir ressamdan aldığı ilhamla başlamış. Herhangi bir resim eğitimi görmemiş olmasına rağmen çizdiği resimlerde işlediği konular, akademik bir ifade ile işlendiği izlenimini uyandırmaktadır. Çizdiği resimlerde hareketsiz nesneleri biçim, renk, doku ve düzenleme özellikleri açısından gayet ustaca düzenleyen Ahmet münir Bey, Türk resim sanatında natürmort dalında ün salmış Mahmud Cüda'dan (doğ. 1904) da etkilenmiş olmalıdır.

Ayrıca emekliye ayrıldıktan sonra kültürel birikimiyle *Derme* ve *Fırat* adlı yerel gazetelerde Türk tarihi ile ilgili kahramanlık hikâyeleri yazan Ahmet Münir Bey'in Cumhuriyetin, milliyetçilik ve halkçılık ilkelerine hizmet eden "gönüllüler" kadrosunda mütevazı bir konuma sahip olduğu görülmektedir.

Elde edebildiğimiz kişisel belgelerinden ve yakınlarından aldığımız bilgilere göre Balkan Savaşı'nda (1912-1913) "düşmana ilk kurşunu atanlardan", I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarına (1914-1922) katılan Kd. Yzb. "Gazi" Ahmet Münir Erkal 1883'te Yozgat'ta doğmuştur. Binbaşı Filibeli Yusuf Bey'in (öl. 1893) oğludur.

Ahmet Münir Bey'in resimlerinden biri.

Ahmet Münir Bey memuriyet safhalarını gösteren bir belgedeki bilgilere göre Dersaadet Jandarma Zabit Namzedi Mektebinin 2. tedrisine iştirak ederek 14 Aralık 1906 tarihinde jandarma mülazım-ı sanisi olarak Hassa-i Nizamiye Alayı 2. Taburu'nda göreve başlamış. Yıldız Sarayı muhafızlığını yapan bu alaydaki görevi 1908 dönemine kadar sürmüş. Bu tarihten 1912'ye kadar birliğiyle Selanik'te bulunduğuna göre olasılıkla, Selanik'e sürülen sabık hakan II. Abdülhamid'in buradaki muhafızları arasında yer almış bulunuyordu. Aynı sırada Selanik'te İttihatçı hareketine katılarak bu örgüt içinde istihbarat subaylığı yaptığını da büyük oğlu Yaşar Turan Erkal Bey'e kendisi ifade etmiş.

Yazdığı bir dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla Balkan Savaşı'nda kafasından ve bacağından yaralanan Ahmet Münir Bey, tedavi edildikten sonra tekrar birliğine dönmüş ve kendi ifadesiyle "düşmanla göğüs göğüse çarpışmayı" sürdürmüştür.

1 Ekim 1329/1913 tarihinde Jandarma Umum Kumandanlığı'nın tayini üzerine Elazığ Jandarma Pervari Takım Kumandanlığına atanan Ahmet Münir Bey, bir süre Besni bölük kumandanlığına vekâlet etmiştir. Bu arada bir oldubitti ile kendini I. Dünya Savaşı'nın ortasında bulan Osmanlı ordusu'nda seferberliğin ilan edilmesiyle harp hazırlıkları başlamıştır.

Ahmet Münir Bey, sefer-

İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçildiği gün Malatya Halkevi'nde yapılan tören.

berlik emri üzerine Malatya Seyyar Jandarma Merkezine gelerek I. Takım Komutanlığı görevini üstlenir ve bölüğün oluşturulmasında görev alır. Alayla birlikte Erzurum'a varışından kısa bir süre sonra Kafkas Cephesinde Kötek ve Zivin muharebelerinde yaralanan Ahmet Münir Bey hakkında Kayseri Jandarma Kumandanlığından emekli kaymakam imzasıyla yazılan bir şahadetname ile Erzurum Hilal-i Ahmer Hastahanesi'nden verilen rapordan Ahmet Münir Bey'in Kötek ve Zivin muharebelerinin dışında Altunbulak, Karaurgan, Mine, Vürud, Bedervans, Kalender, Hoşap ve Azap muharebelerinde de bulunduğunu ve ayağından (aşık kemiği) bir kurşun ve süngü ve şarapnel yaralarıyla vücudunda toplam yirmi yedi yara izi olduğunu anlıyoruz.

11 Mart 1915'te hastaneden ayrıldıktan sonra tekrar Elazığ'da bulunan kıtasına dönen Ahmet Münir Bey, önce Sefer Sevk Komisyonu kâtipliği ardından da IX. Kolordu'da Techizat Ambarı memurluğu görevlerinde bulunmuştur. 1 Mart 1916 tarihinden geçerli olmak üzere mülazım-ı evvelliğe terfi ettikten sonra sekiz yıl süren

Mülazım-ı Evvel Ahmet Münir Efendi
Bin üç yüz otuz iki ve otuz üç seneleri harbinde vezaif-i mevduâda hüsn-i hizmet ve say u gayret göstermiş olduğundan dolayı nam-ı akdes-i hümayun-ı hazret-i padişahiye olarak sana harb madalyası verildi. Bundan böyle dahi her halde kanun dairesinde ifa-yı hüsn-i hizmette iktisab-ı feyz ü memduhuna sa'y u gayret eyleyesin.
Pençe ve mühür
Harbiye Nazırı Enver

bu görev, 1 Mart 1923 tarihinde yüzbaşı rütbesiyle Pötürge Jandarma Kumandanlığına tayin edilmesiyle sona erer. Bu görevden sonra Adıyaman, Kocaeli ve Karamürsel Jandarma Bölük Kumandanlığı görevlerinde bulunan Ahmet Münir Bey 1 Ağustos 1930 tarihinde yaş haddinden emekliye ayrılır ve 1932 yılından 1948 yılına kadar Malatya Halkevi'nde memur olarak görev yapar.

SONUÇ

Kıdemli Yüzbaşı Ahmet Münir (Erkal) Bey, bir ömür sayılabilecek askerlik yaşamını vücudundaki 27 yara izi ile yaş haddinden emekliye ayrılarak tamamlamıştır.

20. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin içine düştüğü birçok olumsuzluk karşısında; üzerine düşen bütün görevleri başarıyla yerine getiren Ahmet Münir Bey'in ve onun kuşağının bu fedakârlıkları bugün dahi hakkıyla değerlendirilememiştir.

Hocam Necdet Sakaoğlu'nun deyişiyle: Çiçekdağ'da Safalı köyünden Mülazım Mehmet, Yerköy'de Mülazım-ı Sani Ali Galip, Balıkesir'de Nâzım Derviş, Amasra'da Barut Hüseyin ve daha nicelerinin unutulmadıklarını gösteren ne bir sokak adına ne de duvarlara asılmış portrelerine özgeçmişlerine rastlanır. Ailelerinin sonraki kuşakları da onların anılarını ve andaçlarını koruyamamaktadırlar.

2 Aralık 1948 tarihinde oturduğu kira evinde hayata gözlerini kapayan Ahmet Münir Bey'in cenaze törenine iki er, bir subay ve bir vatandaşın dışında kimsenin katılmamış olması da hocamın yukarıdaki ifadelerini teyit eder niteliktedir.

Ayrıca birçoğunu çolak, topal, bastonlu olarak tanıdığımız gazilerimizin hayatta kalanlarının bugünkü durumları da pek iç açıcı görünmemektedir. Üzerine uygun bir kıyafet alacak kadar maddi imkânları bulunmayan bu insanların, aldıkları madalyaları ceketlerinin iç kısmına iğnelemeleri ulusal onura olan bağlılıklarının açık bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Selanik'te istihbarat zabitliği yaptığı yıllarda (üstte) ve Enveri kalpakla çektirdiği bir fotoğraf.

Ahmet Münir Bey'in "sergüzeşt-i hayatından" elde kalan diğer birkaç belge ise şunlardır:

Mülazım-ı Evvel Ahmet Münir Efendi bin Yusuf
Yozgat

Kafkas cephesinde Kötek ve Zivin muharebelerinde mecruhiyetine binaen harp madalyası ile taltif edildiği tasdik olunur.

30 Kânun-ı evvel 1334
Mühür

***

Meal: Mülazım-ı evvel 1193 Ahmet Münir Efendi'nin ifa-yı hüsn-i vazife ve hissi vazifesine dair vesikası

Elaziz Jandarma Mıntıka Müfettişlik mülhakında muvakkaten müstahdem Elaziz Jandarma Alayı zabitânından mülazım-ı evvel 1193 Ahmet Münir Efendi gerek kıtaâtta gerekse devairde şimdiye kadar uhdesine mevdu kâffe-i vezaifi hüsn-i suretle ifa eylediği gibi emsaline numune olacak derecede çalışkan, ciddi, namuskâr, müstakim ve bilcümle mafevklerinin teveccühüne mazhariyetle zerre kadar lekedar olmamış bir zabit olup her suretle taltif ve terfie layık olduğunu mübeyyin işbu vesika mumaileyhe ita kılındı.

Mühür İmza
Jandarma Mıntıka Müfettişliği

Gayretlu Ahmet Münir Efendi

Derkâr olan dirayet ve ehemmiyetine mebni Jandarma dairesi tensibi üzerine lede'l-arz şeref-müteallik buyurulan irade-i seniye-i cenab-ı hilafet-penahi mantuk-ı celili veçhile uhdene Jandarma mülazım-ı saniliği rütbesi tevcih kılınmış olduğundan herhalde ber-mucib-i kanun ifa-yı hüsn-i hidmetle iktisab-ı feyz ü rifata sa'y ü gayret eyleyesin.

Mühür
Gurre-i Zilhicce 330 ve 29 Teşrinievvel 1328

Hamiyetlu Ahmet Münir Efendi

Derkâr olan dirayet ve ehliyetine mebni lede'l-arz şeref-müteallik buyurulan irade-i seniye-i cenab-ı hilafet-penahi mantuk-ı celili veçhile uhdene 1 Mart 1332 tarihinden itibaren Jandarma mülazım-ı evvelliği rütbesi tevcih kılınmış olduğundan herhalde ber-

mucib-i kanun ifa-yı hüsn-i hidmetle iktisab-ı feyz ve rifata sa'y ü gayret eyleyesin.

[Mühür]
Harbiye Nazırı Enver
21 Camaziyülevvel 1334
ve sene 13 Mart 1332

İstiklal Madalyası Vesikası
Numero: 1485
Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 30 Mayıs 1926 tarihinde vuku bulan 3'üncü içtima senesinin 110'uncu içtimaın birinci celsesinde kabul buyrulmuş olan İstiklal Madalyası Kanunu'nun 1'inci maddesine müzeyyel 30 Mayıs 1926 tarihli ve 869 numaralı kanunnamenin 2'nci maddesine tevfikan milli orduda vazife verilmiş olan Jandarma Yüzbaşısı Ahmet Münir Efendi'nin Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası ile taltifi 21 Mart 1927 tarihinde tasdik-i âliye iktiran eylediğini mübeyyin vesikadır.

[Mühür]
Türkiye Büyük Millet Meclisi
Türkiye Cumhuriyeti Milli Müdafaa Vekâleti

İstiklal Madalyası alan Zatın Hüviyeti:
Sicilli: 1193
Kocaeli Kıt'ası Mülhakı
Yüzbaşı Ahmet Münir Efendi bin Yusuf
Yozgat

Jandarma Genel Komutanlığına yazdığı bir dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla "Balkan Harbi Zammı", "Umumi Harb Zammı" ve "Milli Mücadele Harp Zammı"nından faydalanmak için verilecek kıdem tazminatının emsallerine göre ayarlanmasını isteyen Ahmet Münir Bey katıldığı muharebeleri şu şekilde sıralanmaktadır.

1. Balkan Muharebesinde Çatalca'nın ilerisinde İnceğiz muharebesinde kafamdan ve bacağımdan kurşunla,
2. İzzeddin köyünün üzerinde karnımdan kurşunla,
3. Harb-i Umumide Kötek muharebesinde bacağımdan,
4. Zivin muharebesinde tekrar bacağımdan misket ve şarapnelle,
5. Altunbulak civarında Taşlı Burunda baldırımdan kurşunla,
6. Bedrevans, Kalender Muharebesinde ayağımdan kurşunla,
7. Karaurganda elimden süngü ile,
8. Dersim harekât-ı askeriyesinde baldırımdan kurşunla.
9. Hatırıma gelmeyen ve rapora dahil olmayan ufak büyük daha birçok cerihaların da mahall-i vukuunun bâlâdaki mahallerde yaralanmış isem de tarihleri hatırımda kalmadığı gibi kıtamızın seyyar olup esaslı bir suretle bir kıtaya mal olarak istihdam edilmediğimizden ilcaât-ı harbiye dolayısıyla mecruhiyetimin tescil edilip edilmediğini de bilmiyorum. Harplerde beraber bulunduğumuz zayiata gelince, harplerde 1300 kişilik bir taburdan nefer ve zabit olarak yaralı 15 kişi sağ kalmış ve onlardan da her birimiz bir tarafından tedavi edilmiştik. Benimle sağ kalan arkadaşlarımdan el'an kimlerin berhayat olduğunu ve nerelerde bulunduklarını da bilmiyorum.

Yalnız Balkan Muharebesinde safahat-ı harbiyenin hepsinde bulunduğuma dair müstahdem bulunduğum nizamiye taburunun mazbatasıyla Kötek ve Zivin muharebelerindeki mecruhine ait verilen harb madalyasının musaddak vesikası yedimde ve başkaca da bir vesikaya malik bulunmamaktayım. İleride bu suretle icab edeceğinde ol vakit varid-i hatır olmadığından başka vesika almamıştım. Binaenaleyh şu yaraları aldığıma en büyük şahid el'an vücudumdaki nedbândır. Bendeniz harplerde iki yüz defa ateşe iştirak etmiş ufak büyük birçok yara almış bir zabitim. Bunun için kararnamemin bu maddesine emsalim misüllü istifade etmekliğime müsaade buyrulmasını tekrar istirham eylerim efendim. ■

1. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II (1906-1938), TTK Basımevi, 1956, s. 155.

2 Aralık 1948

GERÇEK HİCRİ TAKVİM

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

Günümüzde yalnızca tarihçiler değil, mühendislikler, tıp, iktisat, hukuk gibi çeşitli bilim dallarında uğraş veren araştırmacılarımız da kendi alanlarıyla ilgili eski belgeler üzerindeki çalışmaları sırasında, bunların Hicri takvimle verilen tarihlemelerini Rumi/Miladi günlere çevirme durumunda bulunuyorlar. Ancak Hicri takvimi yeterince tanımadıklarından birtakım güçlüklerle karşılaşıyorlar; çoğu da başarısız oluyor, yanlış çevirmeler yapıyorlar.

Öte yandan, dinine bağlı sıradan insanlarımız da, kimi İslam ülkelerinde, özellikle Suudi Arabistan'da ramazan ve bayramların çok defa bizden bir gün önce kutlanmakta bulunduğuna bakarak, onların bu işleri daha iyi bildikleri sanısına kapılıyorlar; içlerinde bir kuşku, güvensizlik ve huzursuzluk uyanıyor.

Sizinle tanışmamıza vesile olan ilk araştırmamızda ("Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, sayı 40, Nisan 1997) özellikle Hicri takvimin yapısı dolayısıyla, "Acaba yazıda kimi boşluklar, pek anlaşılamayan yerler mi kaldı?" düşüncesi de, üçüncü bir etken olarak yukarıdakilere eklenince, "Genç araştırıcı arkadaşlarıma önce Hicri takvimi tanıtmalıyım" diyerek, böyle bir yazıyla karşınıza çıkmanın gereğine inandım.

Bu söylediklerimin ışığı altında, bu yazı, anlatmak istediğim amaca yönelik olarak, iki bölümlü olacak:

1. Hicri takvim ya da gerçek Hicri takvim,
2. Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarındaki Hicri takvim ya da kuramsal Hicri takvim.

GERÇEK HİCRİ TAKVİM

Hicri takvim [doğrusu Ay-Hicret (Kameri-Hicri) takvimi], takvimlerin sınıflandırılmasında Ay takvimleri sınıfına girer.

Ay takvimi, adından da anlaşılacağı üzere, Ayın Yer etrafındaki aylık hareketine, gökyüzünde geceleri Ayın büyüyüp küçülme olgusuna dayandırılmaktadır. Dolayısıyla bu takvimde temel zaman birimi ay (Ay ayı)'dır.

Takvimlere bakalım. Muharrem, safer gibi Hicri ayların 29'uncu günü akşamı, batı ufuk çizgimizin görülebildiği bir yerde ve yazın, açık havalarda, Güneşin ufuk çizgisi üzerinden batışını gözleyelim. Batış anını (şer'i hükümlere göre, Güneş dairesinin bütününün ufuk çizgisinin altına geçip bu çizgiye teğet olduğu anı) izleyen alacakaranlık içerisinde Ay, batış noktasının hemen yakınlarında, hafif sol-yukarı bakan çok ince bir ayçe (hilal) biçiminde görünecektir (eğer göremediyseniz, ertesi akşam mutlaka göreceksiniz). Ayçenin bu durumuna yeni-ay, yeniayın bu yolda gözlenip görülmesi olayına ise, eski deyişle rü'yet-i hilal diyoruz.

Ancak "rü'yet-i hilal" öyle söyleniverdiği ölçüde kolay bir iş de değildir. Öncelikle batı ufku engin deniz ya da düz ova veya çöl olmalı. Örneğin Uludağ'ın tepesinden yapılan gözleyim Bursa için geçerli olamaz. Uçaktan ya da dürbünle gözleyim kabul edilemez. Ben kendim, Bursa-Gemlik'te askeri haraların bulunduğu yerden, Antakya-Samandağı'nda deniz kenarından, bir kere de bir gezimiz sırasında İskenderiye'den gözleyimde bulundum. Meraklı dostlarımız bulundukları yerlerde, örneğin İstanbul'da Galata ve Beyazıt kuleleriyle, uygun semtlerdeki cami minarelerinden gözlesinler (ufuk düzlemini belirlemek için bir bardak su yüzeyini kullanabilirsiz). Bakalım nasıl olacak? Vaktiyle, rahmetli Fatin (Gökmen) Hoca, bir motorla Karadeniz'e açılır da gözleyim yaparmış.

Hicri takvimde aylar (ve günler), rü'yet-i hilalin gerçekleştiği anın üç-beş ya da on-on beş dakika öncesi olan, Güneşin batışı anı (akşam) ile başlar. O anda saatler 24.00'a getirilirse, saatimiz akşam başlangıçlı (gurûbî ya da alaturka) saatleri gösterir olacaktır. Ve bu yeni başlayan gece diyelim bir perşembe/cuma gecesiyse, şimdi olduğu gibi perşembe gecesi değil, cuma gecesi sayılacaktır (araştırıcı arkadaşlarımız, bu önemli noktayı unutmamalıdırlar). Rü'yeti izleyen gündüz ise, takvimlerde Hicri ayın 1'i olarak görülecektir.

Rü'yet-i hilalin 12-16 saat öncesinde, gökyüzünde, Yer-Ay-Güneş üçlüsü (Ay ortada) hemen bir hizaya, bir doğru çizgi üzerine gelmiş gibi bulunmaktadırlar. Nitekim rü'yet-i hilal sırasında, Yerden baktığımıza göre, Ay ile (ufkun altındaki) Güneşi sanki yan yana imişler, bir aradaymışlar gibi görmekteyiz. İşte Güneşle Ayın görünüşteki bu birlikteliğine "kavuşum" (içtima-i neyyireyn, kısaca içti-

* Türk Tıp Tarihi Kurumu Üyesi

ma) diyoruz. Ne var ki kavuşum, rü'yet-i hilal gibi değildir, görülemez. Ancak gökbilimciler bu anı hesapla belirlerler. Kavuşum vakti, kimi zaman, söz konusu üç gök cismi tam olarak bir doğru üzerine gelirler. Bu durumdaysa, gündüzün, Ay Güneşi örteceği için, Güneş tutulması olayı gerçekleşecektir. Demek Güneş tutulması, rü'yet-i hilalin öncesi gündüzünde, Ay ayının (Hicri ayın) sonuncu, 29 ya da 30'uncu gününde olmaktadır.

Rü'yet-i hilalin ertesi günü akşamı (Ay ayının 1/2'nci gecesi ve ayın 2'sinin başladığı akşam), ayçe biraz daha kalınlaşmış ve biraz daha sol-yukarda olmak üzere ortaya çıkacak ve bir önceki batış saatinden yaklaşık 50 dakika sonra batacaktır (dolayısıyla rü'yet-i hilal gözleyimi sırasında, Ayın batışı Güneşin batışından bir saat ya da daha fazla bir zaman sonra gerçekleşirse, bu durum ayın 2'si olduğunu gösterecektir). Bir haftanın sonunda, ayın 8'i (7/8'i) gecesindeyse, Ay sola bakan bir yarım daire olmuştur; akşamleyin, güneyde, boylam çizgimiz yakınlarında ortaya çıkar; gecenin ilk yarısında, yaklaşık altı saat gökyüzünde kalarak geceyarısı sıraları, batı ufkundan batar. Ayın bu durumuna ilk dördün (terbî-i evvel) denir. Ayın 15'inci günü (14/15'inci) gecesindeyse Ay, akşam saatlerinde doğu ufkundan doğar; artık bütün bir daire, dolunay (bedir) olmuştur; ışığıyla (mehtap) gece boyunca yeryüzünü aydınlatacaktır; geceyarısı sıraları boylamımız üzerine gelir. [Bu gece Ayın merkezi boylam çizgimiz üzerine, saat 24.00'ten önce, Örneğin 23.45'te gelirse o ay 30 gün, 24.00 sonrasında gelirse 29 gün çekecektir. Boylam çizgimizi (düşeyimizi) belirlemek için: Takvimlerde verilen öğle (namazı) saatinden 7 dakika çıkarınız. Pencereye bir çekül asıp Güneşin merkezinin bu dakikada geldiği noktayı, uzaktaki bir baca, pencere, ağaç vb bir işarete göre, bu çekülle belirleyiniz. Boylamımız işte bu noktadan geçen düşey çizgidir.] Daha sonra Ay, sabah saatlerinde de batacaktır (bu gecenin birkaç gün öncesinde, yeni doğmuş olan Ayın, doğuda, gündüz akşam öncesi saatlerinde de görülmesi mümkündür). Bu gecede, Ay-Yer-Güneş (Yer ortada) yine bir doğru üzerine, yakınlarına gelir. Bu duruma da Ayla Güneşin karşılaşım'ı (istikbal) konumu denir. Tam bir hizalanma durumundaysa, geceleyin, Ay Yerin engellemesi nedeniyle Güneşin ışığını alamayacağından, Ay tutulması olayı görülecektir. böylece Ay tutulmasını izleyen gündüz, takvimlerde ayın 15'i olacaktır.

İzleyen gecelerde Ay, sağ yanından küçülmeye başlayacak ve 21/22'nci gecesinde yine bir yarım daire, ancak bu sefer sağa bakar olacaktır. Son dördün (terb-i âhır) denilen bu durumdaysa ay, ancak geceyarısı doğacak, sabahleyin boylamımız yakınlarına geldiğinde, Güneşin ilk ışıklarıyla görünmez olacaktır (Bu günlerde, kimi zaman, sabah saatlerinde de görülebilir ve öğle sıralarında batar).

Şimdi İstanbul'un fethi 29 Mayıs 1453 Salı=20 Cemâziyelevvel 857 Salı günü gerçekleştiğine göre, fetih gününün gecesini resimleyen, filme alan ya da romanlaştıran bir kişi, gökyüzünde sola bakan bir ayçe çizmemeli ya da "Ilık bir Mayıs sıcağının ısıttığı akşamın bu ilk saatlerinde, gökyüzünde, yusyuvarlak bir Ay vardı" dememelidir.

Ayın 26-27'inci gecesinden sonraysa Ay, artık hepten yok olup gidecektir. Ta ki 29 ya da 30'uncu günü akşamı yeniden ortaya çıkana değin.

Gördüğünüz gibi, değerli araştırıcı arkadaşlar, Hicri takvimde, o gün ayın kaçı olduğu gökyüzünde yazılıdır: Ayçe, eğer sola bakar durumda ve yarım daireden daha inceyse, o akşamdan başlamak üzere, o gün ayın 3'ü, 4'ü, 5'i ya da 6'sıdır (Sabah olup da takvimlere baktığınızda, bu günleri göreceksiniz); yarım daireden daha şişkin (ve bütün bir daireden küçük) ise 9'u, 10'u, 11'i, 12'si'dir; eğer sağa bakan bir yarım daireden büyükse 17, 18, 19, 20'si, yarım daireden küçükse 23, 24, 25'idir (birkaç kere Aya bakarsanız, bu işin uzmanı oluverdiğinizi göreceksiniz). Bunu görmek ve anlamak için, gökbilimi bilgini olmaya hiç gerek yok; dağdaki çoban bile bunu böyle görmekte ve izleyebilmektedir.

Ne var ki "Ayın 4'ü ya da 5'idir" dersiniz de, kesin olarak, 4'ünü 5'inden, 10'unu 11'inden, 11'ini 12'sinden ayıramazsınız. Ve sizin 10'u dediğiniz Aya (yani güne) bir başkası 11'i der. Bir de, şimdi de yaptığımız gibi, ayın 10'u çarşamba diye gün adını belirtmeyi ihmal ederseniz, işler büsbütün karışır. Ayrıca her akşam başınızı çevirip gökyüzüne bakmaya üşenirsiniz; mevsim kış, hava kapalı, bulutlu olur. İşte bu yüzden eskilerin doğum günleri belli değildir ve belgelerdeki tarihlemeler çoğu, "rebiülevvelin başları", "recebin ortaları" yolunda verilirler.

Bu durum Hicri takvim için bir özür ve kusur(mu)dur. Aslında hiçbir takvim özürlü ve kusurlu değildir. Ancak bir tarihleme için mutlak gerekli olan şu dört belirteci, 1. yıl sayısı, 2. ay adı, 3. ay günü sayısı ve 4. gün adını vermek koşuluyla. Ve sevgili okurlar, bundan böyle, günün tarihini atarken, pazartesi, salı gibi gün adını da yazmayı sakın ihmal etmeyin.

Şimdi bütün uygar toplum ve uluslar gibi bizim de günümüzde kullanmakta olduğumuz Miladi (ve eski Rumi) takvimlerle tarihlenen eski belgelerde gün adı yazılmamış olsa bile, bu takvimlerin çok sıkı ve bağlayıcı birtakım artıklama kurallarına uydurulmuş olması nedeniyle, binlerce yıl öncesi gün adları bile, hesaplama ya da düzenlenmiş bulunan kimi dökümler yardımıyla bulunabilmektedir ve gün kayması olmamaktadır. Örneğin 29 Mayıs 1453 (İstanbul'un fetih günü) bir salıya gelmektedir ve bu gün asla pazartesi ya da çarşamba olamaz. Oysa Hicri takvim böyle değildir. Örneğin 20 Cemâziyelevvel 857 gününün, eğer elimizde bir belge yoksa, gün adının ne olduğu, hiçbir biçimde bilinemez, bulunamaz. Hicri takvimin kusurlu yanı, tarihlemedeki yetersizliği buradadır, ihmalciliğimizdedir. Bu konuya ilerde yeniden döneceğiz.

İşte Ayın, art arda iki kavuşumu ya da yeniayı (rü'yet-i hilal) arasında geçen zamana, Ay takviminde bir Ay ayı diyoruz. [Eski Çin ve (her halde)

Soldan sağa: 1. Yeni Ay (ayın 1'i); 2. İlk dördün (ayın 8'i); 3. Ayın 10'u, belki 9'u; 4. Dolunay (ayın 15'i); 5. ayın 20'si (mi?); 6. Son dördün (ayın 22'si); 7. Ayın 24-26'sı (mı?).

on iki hayvanlı Türk takviminde Ay ayları kavuşuma göre alındığından, bu takvimlerde aybaşları, Hicri takvime göre, genellikle bir gün önceye geliyordu.] Bir Ay ayı 29 ya da 30 gün, ortalama değer olarak 29,530588 gün (yaklaşık 29,5 gün) çekmektedir. Ancak hangi ayların 29, hangilerininse 30 gün çekecekleri (dolayısıyla çekmiş oldukları) bilinememektedir. Çünkü bu süreç düzenli ve eşzamanlı değildir. Kimi zaman art arda birkaç ay 29-30-29-30-.. gün çekmekte, kimi zaman da birbirini izleyen üç dört ay 29 ya da 30 gün sürmektedir. Bu süreç, bugüne değin belli bir doğa yasasına ya da kurala bağlanamamış bulunmaktadır.

Bir Ay takvimi olan Hicri takvim biz Müslümanların dini takvimimizdir; iki temel ilkesi, Kur'an-ı Kerim'de (Tevbe suresi, ayet 36 ve 37) verilmiştir. Bunlar, özetlersek: 1. Bir Ay yılı 12 Ay ayıdır ve 2. nesî yasaklanmıştır. Şimdi "Bir yılın 12 ay olması doğal değil mi? Örneğin 13 ay olur mu?" diyeceksiniz. Ama olur. Ancak o vakit, takvim de Ay takvimi olmaktan çıkar, Ay-Güneş takvimi olur [Mezopotamya, günümüz Musevi (Yahudi dini) takvimi ile İslam öncesi Arap, eski Çin ve on iki hayvanlı Türk takvimleri böyle kimi yılları 13 Ay aylı olan Ay-Güneş takvimleri sınıfına girmektedirler]. Kur'an'ın bu hükmü, İslam (Hicri) takvimini Musevi-İslam öncesi Arap takviminden kesin olarak ayrı tutmuştur. Nesîin yasaklanması hükmü de bu ilk hükmü te'yid etmektedir (doğrulayıp kuvvetlendirmektedir). [Nesî: 1. (Yine Kur'an'da sözü geçen eşhürü'l-hurum = saygın/yasaklı aylar: Art arda üç ay, zilka'de, zilhicce, muharrem ile recep aylarıyla ilgili olarak), eskiden Arabistan'da, Arap ekonomisi açısından büyük önem taşıyan panayırların kurulduğu ve hac ziyaretinin gerçekleştirildiği bu aylarda, genel güvenlik nedeniyle, adam öldürme ve soygun, bir gelenek olarak yasaklanmıştı. Ancak haydut takımı, örneğin "Muharremin hürmetini (saygınlık/yasağını) safere erteledik" diyerek çapullarını sürdürürlermiş. İşte bu türlü erteleme işine nesî denirmiş. 2. Takvimbilimi terminolojisi olarak nesî, Yahudi takviminde olduğu gibi kimi yılları 13 Ay ayı çektirme ya da 4 yılda bir şubatı 29 güne çıkarma şeklindeki birtakım, gerçeklere pek uymayan, yapma artıklama kuralları (getirme) demek oluyor. Günümüz Mısır'ında, Miladi ve Hicri takvimlerin yanı sıra, kullanımı sürdürülmekte olan Kıpti takviminde, her biri 30 gün çektirilen 12 ayın sonuna getirildiğini gördüğümüz ekleme 5/6 güne de nesî günleri denmektedir.]

Hicri takvimde Ay sonlarının 29 ya da 30 gün çektirilmesi konusu ise, Hz Peygamber'in (övgü ve yüceltmeler ile Yüce Allah'ın esenliği O'nun üzerine olsun) bir hadisi (sözü) ile açıklığa kavuşturulmuş bulunmaktadır: "(Şevvalin 29'uncu günü akşamı Ayı gözleyip) ramazan ayçesini gördüğünüzde oruç tutunuz; (ramazanın 29'uncu günü akşamı) yine ayçeyi gördüğünüzde de bayram ediniz (rü'yet-i hilal kuralı). Eğer havanın kapalı, bulutlu oluşu nedeniyle ayçeyi göremezseniz, Ramazan ayını 30 güne tamamlayınız (Tekmîl-i selâsîn = 30 güne tamamlama kuralı)." (Sahıyh-i Buharî, c. 6'da 901 no'lu hadis).

İşte İslam (Hicri) takvimi bu iki ilke - iki kurala göre çalışmaktadır. Bu ilke ve kurallar, bugüne değin, hiçbir biçimde tartışma konusu edilmemiştir; edilemez de. Ancak bundan sonrasına gelince: İslamda müneccimler (gökbilimciler) ile rasathanelerin ortaya çıkışından sonra düzenlenmiş bulunan takvimlerde Hicri günler ile Rumi vb günler, her yıl, çok düzenli bir biçimde verilir oldu. (Osmanlı'da bilinen ilk takvimler, İstanbul'un fetih yılı ile bir önceki yılın, 1452 ve 1453 yılları takvimleridir. Bunlar Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplı'ğındadır.) Osmanlı Müslüman toplumunda, üç aylar dediğimiz, içlerinde kandil (Regaip, Mirac, Berat ve Kadir) gecelerinin yer almış olduğu recep, şa'ban, ramazan ayları öncesinde ay ve gün konularıyla pek ilgilenilmezdi; Osmanlı devlet takvimleri demek olan müneccimbaşı takvimlerine uyulur, rü'yet-i hilal sorunu olmazdı. Ancak receple birlikte rü'yet-e hilaller söz konusu olur, özellikle Ramazanın giriş gününün belirlenmesine önem verilirdi. Böylece çoğu yıllarda, recep ayı başlatılır, recebin ilk cuma (perşembe/cuma) gecesi olarak Regaip kandili kutlanır; sonraki günlerdeyse recep ayçesinin bir gece önce görülmüş olduğu söylenerek, aybaşı bir gün önceye alınır; 26/27 Recep gecesine gelen Miraç kandiliyse buna göre (yani değişiklikten önceki tarihlemeyle 25/26 Recep gecesi) kutlanırdı. Kimi yıllardaysa daha da ilginç değiştirmeler yaşanırdı. Örneğin ramazan bir cuma günü başlar. Birkaç gün sonra, diyelim Bursa'da, biri, iki tanıkla mahkemeye başvurup ramazan ayçesini bir gece önceki perşembe gecesi gördüğünü söyleyerek, ramazanı bir gün önceye aldırırdı. Ardından İstanbul'da bir baş-

ka kişi, mahkemeye gider, Bursa mahkemesinin bu kararını göstererek, ramazanı İstanbul'da da değiştirtirdi. Buna göre de, cuma günü oruca başlayanların, tutamadıkları perşembe günü orucunu kaza etmeleri gereği hatırlatılırdı (Osmanlıda ilk Türkçe gazetenin yayımlanmaya başlamasından, 1831'den sonra, gazete koleksiyonlarından böyle değişiklikler sık sık izlenir olmaktadır). Daha sonraki günlerde de ortalık karışırdı. Gazetelerde, örneğin 22 Ramazan Pazar gününü yine 22 Ramazan Pazartesinin izlediği ya da hem 22 hem de 23 Ramazanın pazara geldiği görülürdü (*Yıllarboyu Tarih*, Ekim 1980' deki araştırmamıza bakınız).

Böylece bu dönemde (belki bin yıldan beri ve günümüzde de), ramazan ve bayramların belirlenmesi için rü'yet-i hilal mutlaka gözle görülerek mi yoksa rasathane hesaplarına göre mi olsun konusu tartışılır oldu. Şafii din bilgini İmam Sübkî dışında, hemen bütün din bilginleri gözle görülmeyi yeğlediler. Ne var ki bu konuda ciltler dolusu kitaplar yazmış olan bu bilginler, bir defacık olsun başlarını gökyüzüne çevirip rü'yet-i hilal gözleyimi yapmış olsalardı, belki de bambaşka yazılar yazacaklardı. Kısaca bu konu her zaman tartışılmıştır; tartışılacaktır. Tartışılmasında da din açısından hiçbir sakınca ve günah yoktur.

Size bundan önceki yazımda demiştim ya, 1994 sonu/1995 başında bir Suriye-Ürdün-Mısır-Kudüs (İsrail) gezisine çıkmıştık. Bu gezi sırasında bir Suudi Arabistan takvimi buldum. Ayrıca Kahire'deki Helvan Rasathanesi'ne uğrayıp Prof. Celal Bey'in *El-Hısâbü'l-Felekî* adlı kitapçığını edindim. Bu kitapçıkta 1415 Hicri yılı/Haziran 1994-Nisan 1995 arası Ay ayları ilk günlerinin belirlenmesinde kullanılacak, içtima ile rü'yet gün ve saatleri ile Mısır ve kimi öteki İslam ülkeleri kentlerinde (İskenderiye, İstanbul, Fas, Şam, Mekke, Tahran) Güneşin ve Ayın batışı saatleri veriliyordu. Bizde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayımlamakta olduğu takvimlerde bu sayısal değerler verilmektedir. (Aslında bütün bu değerler, bilirsiniz, Batının büyük rasathanelerinde hazırlanan yıllık almanaklarda veriliyor; her ülke de bu saatleri kendi saatine çeviriyor.) Bir de en son, İran gezimizde, buranın 1995 ve 1996 yılı takvimlerini almıştım. İşte bu verilere dayanarak, biz de sizinle burada, bu konuyu örnekleriyle tartışacağız.

Bunun için, sırasıyla şu dört veriye gereksinmemiz olacak:

1. Kavuşum (içtimâ) saati,
2. Rü'yet (yeni Ayın görülmesi) saati,
3. Güneşin batışı saati,
4. Ayın batışı saati.

Bu konuda dini kitaplarda verilen bilgiler: Ramazan ayçesinin batıda görülmesi durumunda, bundan haberli olan doğu halkı için de oruç tutmak gerekli olur (Bilmen, s. 370; İbni Abidin, s. 68). Batılıların gördüğü ayçe ile doğulular da aynen bağlı kalırlar. -İki görüş: 1. Hilal, görüldüğü yer için bağlayıcıdır, 2. Bir yerde görüldü mü bütün Müslümanları bağlar. (Suudi Arabistan) Yüksek Alimler Kurulu bu iki görüşten birini tercih etmenin mümkün olmadığına karar verdi (İbni Abidin, s. 78).

Kandilli Rasathanesi (eski) müdürü Doç. Dr. Muammer Dizer'in "Türkiye de Hicri-Kameri Aybaşılarının Hesabı" (*Diyanet Gazetesi*, sayı 156, 1 Ocak 1977) yazısından: Bir yerde yeni Ay görülemeyecektir. Ancak o kentin daha batısında bir yer için, Güneşin batışı daha sonra meydana geleceğinden, yeni Ayı gözlemek pek âlâ mümkün olabilir. Şu halde örneğin Türkiye'den gözlenemeyen yeni Ay batıdaki ülkelerden gözlenebilir. -Türkiye için yapılan hesaplarda Fas'ın seçilmesi, batıda en son İslam ülkesi olması nedeniyledir. Böylece İslam ülkeleri arasında birlik ve beraberliğin sağlanması amacı güdülmektedir.

1977 Diyanet takvimi, girişteki açıklamalardan: Rü'yetin mümkün olabilmesi için, Güneşle Ay arası açısal uzaklığının en az 8° olması (bu süre 12 ile 16 saat arasında değişmektedir) ve Güneş battığı anda ayçenin ufuktan en az 5° yükseklikte bulunması gerekmektedir. Ayçenin görülebileceği bölge

ŞEKİL 1

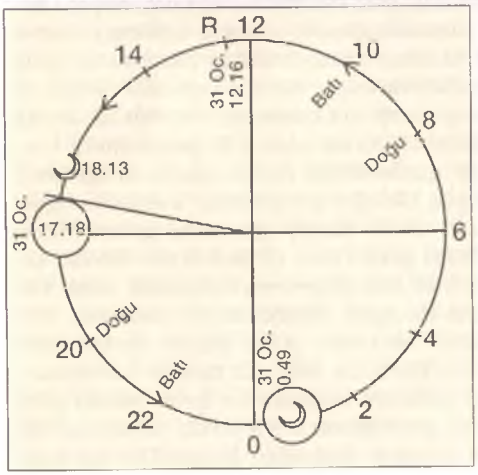

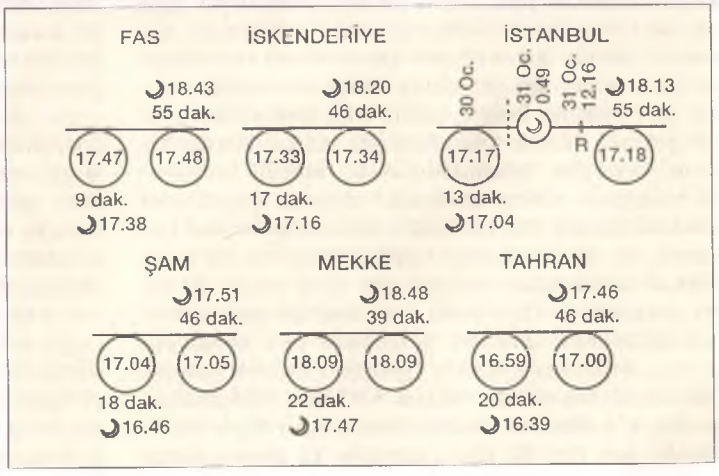

bulunduğumuz yerin doğusunda ise ayçe aynı gün, batısında ise ertesi gün görülebilecektir.

1995 yılı Diyanet takviminin 30 Ocak yaprağında "Bu gece Greenwich saati ile 22.49'da [30° Doğu = İzmit (ve İskenderiye) boylamına görelendirilmiş olan Türkiye (ve Mısır) saatiyle 31 Ocak 0.49'da] içtimâ (kavuşum) olacaktır"; 31 Ocak yaprağındaysa "Bugün saat 10.16 (Türkiye saati ile 12.16)'da Rü'yet olacaktır. Hilâl ilk defa Kazakistan'dan görülebilecektir" yazıyor. Yine 30 Ocak yaprağında, İstanbul'da, Akşam 17.24 (bundan, 7 dakika olarak belirlenmiş bulunan temkin süresini çıkarmakla da) Güneşin batışı 17.17 [Bu konuda Diyanet takviminin girişteki açıklamalar bölümüne; ayrıntılı bilgi için de bizim, *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisindeki (sayı 89, Nisan 1994) "Saatler" başlıklı araştırmamıza bakınız] ve Ayın batışı 17.04; 31 Ocak yaprağında da benzeri olarak 17.18 ve 18.13 saatleri bulunmakta. Bu bilgileri yukarıdaki Şekil 1 ile yanındaki yardımcı şekillerden İstanbul'a ait olanının üzerlerine yazıyoruz. Şimdi bunları anlamaya çalışalım: İstanbul'da 30 Ocak (1995 Pazartesi = 29 Şa'ban 1415) günü akşamı 17.04 de Ay, arkasından, 13 dakika sonra 17.17'de Güneş batmış. Demek Ay, Güneşin önünde bulunuyor. Ancak Güneş Aydan daha hızlı gittiğinden, 7,5 saat sonra, 31 Ocak saat 00.49'da Güneş Aya yetişiyor ve kavuşum olayı gerçekleşiyor. Bunun ardından Güneş Ayın önüne geçecektir. Nitekim kavuşumdan 11,5 saat sonra, İstanbul'da öğleyin saat 12.16 iken, Güneş Ayın açısal olarak 8° önüne geçtiği için, daha bunlar İstanbul üzerine gelmeden, doğudayken, rü'yet olayı gerçekleşiyor. Bunun 5 saat sonrasındaysa İstanbul'da da akşam oluyor; 17.18'de Güneş batıyor. İşte bu anda batış noktasının biraz sol yukarısında ayçe (hilal) parlamaya başlıyor (yani rü'yet-i hilal gerçekleşiyor) ve tam 55 dakika süreyle ayçeyi görebiliyoruz; 18.13'te o da batıyor. Ve işte 31 Ocak 1995 günü akşamı saat 17.18'de, İstanbul'da ramazan ayı böylece başlamış bulunuyor. Nitekim o geceyi izleyen 1 Şubat Çarşamba günü takvim yaprağında, 1 Ramazan tarihini görüyoruz.

El-Hısâbü'l-Felekî kitapçığına göre öteki İslam kentlerindeki durumları da çizdiğimizde, aynen İstanbul'a benzediklerini görüyoruz. Ne var ki söz konusu ülkelerin takvimlerini açtığımızda, Mısır, Kudüs, Ürdün takvimlerinde de 1 Şubat = 1 Ramazan olduğunu, ancak Suudi Arabistan ile Suriye (Şam ve Halep) takvimlerindeyse 1 Ramazan'ın = 31 Ocak'a geldiğini görüyoruz.

Şimdi bir de, ayçenin nasıl olup da Kazakistan'dan görüleceği, yani İstanbul'un doğusunda mı batısında mı görüleceği konusu üzerinde biraz duralım: Güneş doğudan (doğup) batıya gittiğine göre, doğuda öğle iken (yani Güneş orada tam tepedeyken), İstanbul'da henüz sabah saatleri yaşanmaktadır. Yaklaşık 6 saat sonra, Güneş İstanbul üzerine geldiğinde (öğle olduğunda), doğuda akşam olmuştur, batıdaysa sabahtır:

Batıda	İstanbul'da	Doğuda
sabah	öğle	akşam

Buna göre de 31 Ocak günü İstanbul'da öğle saat 12.16 iken, doğuda (aynı gün) akşam olup rü'yet gerçekleşmiştir. Demek bu yer İstanbul'un doğusundadır. Ve acaba ne kadar doğudadır?

Her iki yerde rü'yetler 17.18 ve 12.16'da olduğuna göre, aradaki uzaklık saat cinsinden 17.18 - 12.16 = 5 saat 02 dakika olacaktır. (24 saat = 360° hesabıyla) 1 saat = 15° ve 1 dakika = 4° olduğuna göre de söz konusu uzaklık açı cinsinden 75°08' olmalıdır.

Öte yandan İstanbul 29 E (Doğu) boylamı üzerinde bulunduğundan sözü edilen yer de 29° + 75°08' = 104°08' E boylamı üzerinde bulunacaktır. Şimdi bir Lise Atlası'nı açar da bakarsak, 104° Doğu boylamının, Kazakistan'dan değil de, biraz daha doğuda, Baykal gölünün batı ucu yakınlarından geçtiğini görürüz.

Burada da (bkz. Şekil 2), İstanbul'da 28 Şubat 1995 Salı günü akşamı saat 17.52'de, Ay Güneşin önünde gitmektedir. Yaklaşık 20 saat sonra, 1 Mart

ŞEKİL 2

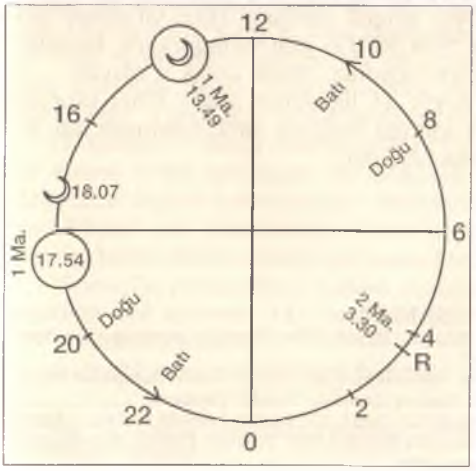

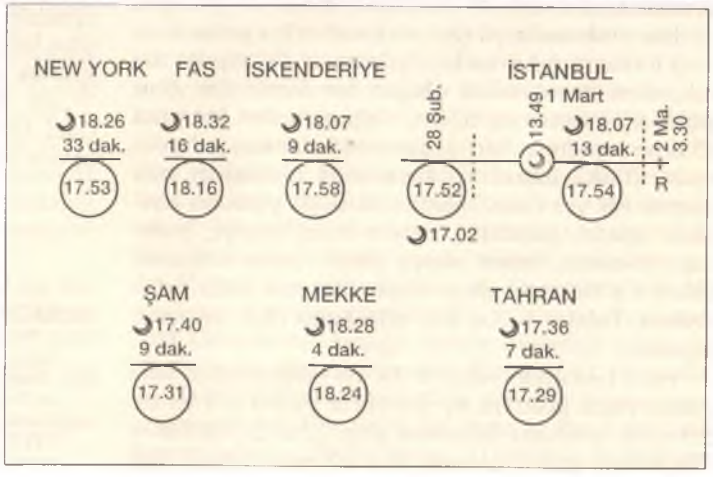

öğlesinde saat 13.49'da, Güneş Aya yetişmiş ve kavuşum olmuştur. Bundan sonrasına gelince: Kavuşumdan 4 saat 05 dakika sonra, aynı günün akşamı saat 17.54'te, İstanbul'da, Güneş ile Ayın batış saatlerine bakılacak olursa, rü'yetin gerçekleştiği görülmektedir. Öyle ki ayçe, Güneşin batışının ardından 13 dakika gözlenebilmiştir. Buna göre, İstanbul'da, 1 Mart günü akşamıyla 1 Şevval başlamış bulunmakta olup izleyen gündüzün takvimlerimizde 2 Mart = 1 Şevval olması gerekmektedir. Ne var ki kavuşumdan 4 saat sonra rü'yet olamayacağı, bu aralığın 12 ile 16 saat olması gerektiği bize söylenmişti. Bu ikinci duruma göreyse, İstanbul'da rü'yet ancak ertesi akşam yani 2 Mart günü akşam gerçekleşebilecek ve takvimlerde 1 Şevval = 3 Mart olacaktır. Nitekim yine bizim takvimde okuduğumuza göre, rü'yet ilkin, İstanbul'da saatler 2 Mart 3.30'u gösteriyorken, İstanbul'un çok batısında bir yerde gerçekleşmiştir. Bu ikinci durum da bize, İstanbul'da 1 Mart günü akşamında rü'yetin olmadığını anlatıyor.

İşte bu noktada Fas konusu önem kazanıyor: Fas, 5°00' W (Batı) boylamı üzerinde (Londra'nın batısında) yer almaktadır. İstanbul ile aralarında 34° = 2 saat 16 dakika fark vardır. Şimdi kavuşum sırasında, İstanbul'da saat 13.49 iken, Fas'ta 13.49 – 2 saat 16 dakika = 11.33'tür. Bu durumdaysa Fas'ta, kavuşum - rü'yet arası, 18.16 – 11.33 = 6.43 yani 6 saat 43 dakika oluyor ki bu zaman içersinde rü'yet-i hilal belki mümkün olabilir.

Lehte ve aleyhte olanları sıraladık. Şimdi takvimlere bakarsak, İstanbul, Kudüs ve Tahran'da 1 Şevval = 3 Mart 1995 olmasına karşın, Mısır, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan takvimlerinde 1 Şevval = 2 Mart olduğu görülüyor.

Burada da yine yer hesabı yapacak olursak, 2 Mart saat 3.30'daki rü'yetin, İstanbul'dan 27.30 – 17.54 = 11 Saat 36 dakika = 174° batıda ve 174° – 29° = 145° W (Batı) boylamı üzerinde, Kuzey Amerika'nın batısında gerçekleştiği görülecektir.

İşte değerli okurlar, bütün bunlar Hicri takvimin özellikleri, daha doğrusu Hicri takvimde Ay aylarının 29 ya da 30 gün çekmesi sorunu üzerindeki ayrıntılar.

Hicri takvimde yıl (Ay yılı) konusuna gelince.

Yıl (kavramı) aslında, algılarımıza da uygun olarak, dört mevsimden oluşan bir bütündür. Ben şimdi 65 yaşındaysam, bu, doğumumdan bu yana 65 tane kış-yaz-baharı yaşamışım anlamına gelmektedir. Çünkü insanların yaşamında mevsimler pek önemli bir yer tutar. İlkbaharda doğa yeniden canlanır, ağaçlar yeşillenir, meyve verir; fasulye, patlıcan, domates, biber ortaya çıkar. Odun kömürümüzü kış başında alırız. Kışın, her yer karla örtülüyken, bahara acaba kaç gün kaldı diye hesaplar yaparız.

Hicri takvimde yılın 12 Ay ayı çektirildiğini biliyoruz. Buna göre bir Ay yılı (12 x 29,5=) 354 ya da 355 gün, ortalama hesabına göre 12 x 29,530588 = 354,367056 gün (yaklaşık 354 1/3 gün) çeker. Bir Güneş (mevsimler) yılıysa 365-366 gün çekeceğinden, arada, yılına göre 11-10 ya da 12 günlük bir zaman farkı oluşur:

Hicri yıl	Rumi/Miladi yıl	Fark
354	365	11 gün
354	366	12 gün
355	365	10 gün
355	366	11 gün

Ortalama hesabına göreyse bu fark,
Rumi-Hicri arası 365,25 – 354,367056 = 10,882944 gün
Miladi-Hicri arası 365,2422 – 354,36756 = 10,875144 gün olacaktır.

Eski metinlerde 67 yaşında olduğu söylenen bir kişi, gerçekte (Rumi/Miladi takvime göre) 65 yaşındadır. 100 Hicri yılsa, yaklaşık 97 yıl edecektir.

Bütün bu söylediklerimiz bize Hicri takvimin, hiçbir biçimde, mevsimlere uymadığını, mevsim kavramından hepten bağımsız olduğunu göstermektedir. Bu yüzden de örneğin (Müslümanlar için oruç ayı olan) ramazan ayı (genel olarak Hicri takvimin herhangi bir ayı ve günü) yaza da kışa da gelebilmektedir.

Oysa Rumi/Miladi takvimler mevsimlere uyar. Örneğin bir 29 Mayıs günü Miladi takvimde hep ilkbaharın 70'inci gününe gelir. Hicri takvimin bu mevsimlere uymama özelliği, takvimbilimi açısından bir kusur ve özür olarak görülmektedir.

Değerli araştırıcı arkadaşlar, gerçek Hicri takvimin bizi ilgilendiren, çalışmalarımıza dönük yüzünü böylece noktaladıktan sonra, Müslüman olmayan Avrupalı bilginlerin Hicri takvim sandıkları, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevrime kitaplarının hesaplama/düzenlemesinde kullandığımız Hicri takvime, bir başka deyişle Kuramsal Hicri takvim konusuna gelmiş bulunuyoruz. Bunu da, dilerseniz, önümüzdeki bir sayıya bırakalım. ■

ÖZÜR VE DÜZETME

Sevgili okurlar, sizinle ilk tanışma yazımız dergimizin 40'ıncı sayısında yayımlandı. Ellerine sağlık, güzel olmuş. Yalnız 26'ncı sayfada ufacık bir atlama gördüm: İkinci sütunun sondan 19'uncu satırındaki "Oysa gerçek ortalama Hicri yıl süresi"nin yanı başına "354,367056 gün olduğundan, burada" yazısını ekleyiverirseniz, cümle anlaşılır olacak.

Bir de, sayfa 24 ilk sütun alttan 6'ncı satırda, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ünlü kitabının adı *Islahu't-Takvîm* olacaktı.

BAŞLICA KAYNAKLAR

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Gün Matbaası, 1959.

İbni Abidin - M. Ali Sabuni (çev. Harun Ünal), *Ramazan Hilali ve Teravih Risalesi*, İstanbul: Vahdet Yayınevi.

Abdülfettah Abdül'âl Celâl, *El-Hısâbü l-Felekî el-âmü'l-Hicrî 1415. Vezâretü'l Babsü l-İlmî*, Kahire: Helvan Rasathanesi yayını, Nisan 1994.

UMULAN VE BULUNAN

MUSA ÇADIRCI*

Nurşen Mazıcı, *Celal Bayar (Başbakanlık Dönemi 1937-1939)*, İstanbul: Der Yayınları, 1997, viii+151 s.+ekler 98 s.+ Kaynakça, Dizin 15 s.= 272.

Celal Bayar, yakın tarihimize damgasını vurmuş sayılı devlet adamlarımızdandır. Yaşamı, yaptıkları ile ilgili olarak bilimsel araştırma ve incelemelerin yapılması gerekir. Nurşen Mazıcı, siyaset bilimi alanında doktora yapmış, daha sonra Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde öğretim görevlisi, ardında Yardımcı Doçent olarak öğretim üyesi olmuştur. Doçentlik başvurusu için de olsa, Bayar'ın başbakanlık dönemi üzerinde çalışmaya başlaması, yerinde bir yaklaşım olarak görülmüştü. Bu çalışmayı kendi olanaklarıyla da olsa bastırması, "araştırma"nın geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış bulunmaktadır. Her ne kadar özgün kaynaklara erişemediğini öncelikle belirtiyorsa da bilinenlerin derlenip yorumlanması öncelik taşırdı ve gerekirdi. Bu yaklaşımla kitabı zevkle okuyup yararlanmak üzere heyecanla bekleyenlerdendim. Çıkar çıkmaz da okudum. Ne var ki umduğumu değil, bulduklarımı okuyucu ile paylaşacağız.

I. Bölüm: Başbakanlığa Giden Yol: Bayar'ın İktisat Bakanlığı (1932-1937) ana başlığını taşımakta, ancak "1. M. Celal Bey'in Siyasal Yaşamı (1919-1932)" alt başlığı daha eskilerden başlamakta. Bu kısmın "Giriş"te ele alınması gerekirdi. Nitekim özetle de olsa bunun yapılmak istendiğini görüyoruz. Öte yandan "Giriş"in kimi paragraflarının 1-, 2-, 3- diye numaralandırılması da gereksiz bir ayrım gibi gözükmektedir. Bunu mutlaka yapma gereği duymuşsa, "Giriş" için de alt başlıklar verilmeliydi.

II. Bölüm: I. Bayar Hükümeti'ne (1 Kasım 1937-11 Kasım 1938) ayrılmıştır. Bu bölümde konusuyla doğrudan ilişkisi bulunmayan "Atatürk'ün Hastalığı ve Ölümü" yer almamalıydı. Burada yinelenenler çok iyi bilinenlerden öteye geçmemektedir.

"Sonuç"ta paragraflara verilen numaralar da karışıklığa yol açmıştır. 147. sayfada (1), (2) 148'de "2-" yinelenmektedir.

Sunuş'ta nasıl elde ettiğini belirttiği ve belge diye nitelediği yazıları bibliyografyada göstermediği gibi, gazete ve dergilerin, sayı, cilt, tarih gibi zorunlu ayrıntılarına da yer vermemiştir.

Yazım ve dizim hataları üzerinde durmayacağız. Ancak, "Kültür Bakanlığı'na Celal Bayar ve Şükrü Kaya'nın yazdıkları belgeleri...", "... yaklaşık 100 kolideki bu kaynakların henüz sınıflamasının yapılmadığı..." (bkz. Sunu) "Bir yüzyılı aşkın yaşamının yaklaşık 80 yılını etkin ya da edilgen (?) politikacı olarak geçiren Bayar'ın...", "Bayar'ın bizzat kendisi..." (s. 7) gibi sık sık karşılaşılan ifadelerin "Türkçe'nin hakettiği yere gelmesine" nasıl bir "katkı" sağladığını da merak ediyoruz. "Katkı amacıyla" kimi terim ve terkiplerin karşılığını parantez içinde verirken de yanlış anlamlandırmalar olmuştur. "İdare-i maslahat (rahat yönetim)", "Müteselsil (birbirine bağlı)", "Mutedil (pek ilerlememiş)" [bkz. s. 29], "Hüsn-i ifa etmiş (iyi yapmış)", "Men-i tağşiş (karıştırma)" [bkz. s. 31, 32], "Bayar (Yüksek)" bunlardan bazılarıdır.

Eserin içeriği de yanıltıcı, yanlış bilgileri kapsamaktadır. M. Faruk Gürtunca kaynak gösterilerek yapılan alıntı ve yorumun doğruluğu irdelenmeliydi. İşinin hiç de uzmanı olmayan birisinin 1959'larda yazdıklarını, gerçekmiş gibi algılayıp aktarmak yerinde bir yaklaşım olmasa gerek. Sağlıklı kanıt bulmadan C. Bayar'ın "Büyük bir olasılıkla Yeşil Ordu Cemiyeti'ne üye olmamakla birlikte, üyeleriyle yakın ilişki içinde olduğunu" yazdıktan hemen sonra Bayar'a atfedilen "Atatürk'ün benim bu Yeşil Ordu hareketini takip etmemi istemişti... Ama yapmadım." şeklindeki açıklamasının göz ardı edildiği görülmektedir.

"Yeşil Orduların Bolşeviklere koşut bir politikanın propagandasını yaparak, Rus yardımını kendileri almak istemektedir" görüşü dayanaksız, daha doğrusu varsayım olmaktan öte bir anlam taşımamaktadır (s. 7). Benzeri değerlendirmelere eserde sık sık rastlanılmaktadır (Recep Peker'in kimi girişimlerini "kendisini Atatürk ile İnönü düzeyine çıkarmayı amaçlamıştır" (s. 20) yorumunda olduğu gibi, Atatürk'ün Bayar için doldurduğunu ve hâlâ Atatürk İnkılap Müzesi'nde bulunduğunu belirttiği taş plak kopyasından[1] yaptığı kısa bir alıntının bitiminde "Atatürk, Celal Bey'e hayranlığa varan takdirinin bir ifadesi olarak ayrıca 'yüksek' anlamına gelen 'Bayar' soyadını almasını da önermiştir" (s. 23) yargısına kolayca varmaktadır. "Çalışma Yaşamındaki Gelişmeler" başlığı altında derlediği görüş ve düşüncelere katkısı olmamış, Bayar'ın 42 yıl sonraki düşüncelerinden kısa alıntı yaparak konuyu geçiştirmiştir (s. 27). Kaldı ki, atıfta bulunduğu Şark Raporu'nda (s. 28-29) Bayar, "TBMM'de İş Kanunu

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı

görüşülürken tez elden tarım işçileri için bir proje hazırlamasını, yoksa işçi bunalımının doğacağını" vurgulamıyor; başlatılmış çalışmaların "Devlet Reisi"nin belirttiği gibi "sür'atle yürütülmesini" ifade ediyordu (bkz. s. 188). Mazıcı, kopyasını ekte verdiği ve önemli gördüğü bu rapordaki ifadeleri bile yanlış algılamakta, okuyucuyu da yanıltmaktadır. Raporu kısaltmadan veriyoruz dediği halde, bütününü değil, ancak bir bölümünü aktarmış, aslının kopyasını vermiştir. Aktarım yapılırken parantez içinde kimi kelime ve terkiplerin bugünkü karşılığı verilmek istenmiş, ne var ki bunda da başarılı olunamamıştır. Anlaşılması güç terkip ve kelimeler olduğu gibi bırakılmıştır. Mahrum (yoksun), mahsul (ürün), müessir (etkili) gibi kelimeler sadeleştirilmiştir. Raporun bütünü değerlendirilememiş, eski yazı ile kimi ilavelerin kim tarafından yapıldığı, ne denildiği göz ardı edilmiştir. Konusuyla doğrudan ilgisi olmamakla birlikte, raporu olduğu gibi kitabına ekleyerek yayımlaması, elbette ki yerinde olmuş, hiç olmazsa böyle bir belgenin varlığı ortaya çıkarılmıştır.

Kitabın ikinci bölümü (Bölüm II) I. Bayar Hükümeti (1 Kasım 1937-11 Kasım 1938) başlığını taşımaktadır.

Bu bölümün alt başlıklarının numaralandırılması diğer kısımlarda olduğu gibi tutarlı değildir. Çok iyi bilinen genel eserlerden derlenmiş bilgiler art arda sıralanmakla yetinilmiştir. Celal Bayar'ın başbakanlığa getirilişinin bilinen nedenler dışında asıl nedenlerinden birisini Bayar'ın ilk "sivil kökenli, başbakan" oluşuna bağlayarak "Parti devleti politikasına karşın bu değişikliğin geniş yankılar uyandırdığı" değerlendirmesini yapmaktadır. Kendisine özgü tüm anlatımlarda karşımıza çıkan "anlama ve anlatma güçlüğü" kendini bir daha göstermektedir (s. 37). İnönü'nün istifasını hızlandıran tartışmalı konular bir-iki anıya dayandırılarak, irdelenmeden aktarılmaktadır.

Bayar "kabinesinin oluşumu ve Hükümet Programı" kısaca ele alınırken, Atatürk'ten, Fuat Köprülü'den konu ile doğrudan ilgisi olmayan aktarmalar yapmaktadır. F. Köprülü'yü "Ülkü dergisi yönetmeni" olarak gösterirken (s. 43), onun 41. sayıdan itibaren derginin bilimsel sorumluluğunu üstlendiğini, "Yönetmen" olmadığını bilmemektedir.[2]

Kapsamda, İnönü Hükümeti'ninkinden 20 kat uzun olduğunu belirttiği hükümet programı, kitapta ancak iki sayfa olarak yer almış bulunmaktadır. Diğer hükümet programlarından farkı, övenlerin neler söyledikleri açıklanmamaktadır. Necmettin Sadak'ın, Hakkı Ocakoğlu'nun değerlendirmelerini bile aşamamaktadır. Siyasi Müsteşarların istifaları konusu aydınlatılmadığı gibi Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılan değişikliklerin *Resmi Gazete*'den metin içinde verilerek aynen aktarılması da bilimsel yöntemle bağdaşır bir yaklaşım değildir (s. 50-51).

Harp Okulu ve Donanma Davaları'nı Birinci Bayar Hükümeti'nin kayda değer olayları olarak gösterip, savcının görüşlerini aktardıktan sonra kararı vermekle sağladığı katkının ne olduğu anlaşılmaktadır. Tek yorumu ise "Gülün adının başka olması, kokusunun da başkalaşmasını gerektirmeyeceği örneği, Bayar'ın belli hesaplar sonucu kurulan resmi TKF'na üye olması da onun komünist olmasını gerektirmediği kanısındayız" olmuştur (s. 63). Cemiyetler Kanunu ve Basın Birliği Kanunu başlığı altında aktarılan bilgiler için de aynı durum söz konusudur. Görüşmeler verilirken, *TBMM Zabıt Ceridesi* esas alınmamış, gazetelerde çıkan yazılara atıflar yapılmıştır (s. 63, 81, 82 no'lu dipnot).

Bilindiği gibi Basın Birliği Kanunu 27 Haziran 1938'de kabul edilmiş, 14 Temmuz 1938'de *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Mazıcı, kaynaklara inmeden derlemeler yaparken ister istemez tarihlendirmeler de sağlıklı olmamaktadır.

"Rejim Karşıtlarının Bağışlanması" başlığı altında derlenerek verilen bilgilerde önemli yanlışlıklar yapılmıştır. "150'likler, TBMM'inin 28 Mayıs 1927 tarihinde aldığı 1064 sayılı Yasa çerçevesinde yurt dışına çıkarılmışlardır" anlatımı anlaşılır olmadığı gibi yanıltıcıdır. 71. sayfada 101 no'lu notla atıfta bulunduğu Sedat Bingöl'ün araştırmasında, 7 Kânunusani 1340 (7 Ocak 1924) tarih ve 81 no'lu Bakanlar Kurulu kararı ile bu olayın gerçekleştirildiği belgeleriyle ortaya konulmuştur. Mazıcı'nın sözünü ettiği yasa ise 150'liklerin Türk uyrukluğundan çıkarılmalarına ilişkindir. İ. Soysal'a dayanarak kavramadan aktardığı bilgiler de gerçeği yansıtmamaktadır. 1938'de bağışlanarak yurda dönen 150'liklerin sayısı 79 değildir. Hayatta kalanlar ancak bu kadardır.

1938 Dersim olaylarının başlangıcı ve gelişmesi, Bayar'ın başbakanlığından önceye rastladığı halde önlemler nedeniyle konu ele alınmak istenmiş, ne var ki gelişigüzel derlemelerden öteye yine gidilememiştir. Bayar'ın Dersim isyanını Kürtlerin bağımsız Kürt hükümeti kurmak kanısına dayandırdığı görüşü de varsayım olmaktan öteye anlam taşımamaktadır. Günümüzdeki olayları buraya bağlayarak açıklamak bilim adamının değil, bir istihbaratçının işi olsa gerekir (s. 86).

Celal Bayar'ın sadeleştirilerek aktarılan söz ve demeçlerinin özü çoğu kez göz ardı edilmiş, aslını görmeyenleri yanıltıcı niteliğe bürünmüştür. Örneğin Belgrad'a hareketi sırasında İstanbul'da Anadolu Ajansı'na 8 Mayıs 1938'de yaptığı beyanat, Kutay'a atfen tırnak işareti içinde verilmiş olup, ancak aslının kötü bir özetidir (bkz. Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki 1920-1950*, İstanbul, 1951, s. 79-80).

Atatürk'ün hastalığı ve ölümünün Celal Bayar hükümetinin programı ve faaliyetleriyle ilgisini kuramadık (vasiyetinin konuyla bağlantısını görmekte zorluk çektiğimiz gibi).

Eserin III. Bölümü (öncekine "Bölüm II" denmişti) II. Bayar Hükümeti'ne ayrılmıştır. Bu bölümde de ilkinde görülen eksiklikler, yanlışlıklar devam etmektedir. İnönü'nün neden bir başkasını değil de Bayar'ı atadığını açıklamakta zorlanmakta, bilinenleri, söylentileri sıralamakla yetinmektedir

(s. 121-124). Güvenilir kaynaklara inilmediği için bu bölümde ifade edilenler üzerinde durmuyoruz.

Nurşen Mazıcı, "Sonuç" başlığı altında çalışmasını değerlendirirken, Bayar'ın 15 aylık başbakanlık dönemini "O'nu icraatleriyle değerlendirecek bir iktidar süresi değildir" yargısına varmaktadır. Bu gerçeği bile bile "bilimsel biyografik araştırma sayısını artırmak amacıyla böyle bir çalışma başlattık" (s. 3) demesini kavramada güçlük çektiğimizi belirtmeliyiz. İçeriği, ele aldığı sorunları irdeleyişi, kullandığı kaynaklar göz önünde tutulduğunda "çalışma"nın bir seminer ödevi ya da öğrenci bitirme çalışması olmaktan öteye geçmediği açıktır. Buna karşın "doçentlik" başvurusunda başlıca araştırma eseri olarak sunulmuş olması da bir hayli düşündürücü, hatta üniversitelerimizin son yıllarda içine düştüğü bilimsel çıkmazın açık bir göstergesidir denilebilir.

1. Her nedense müzeye başvurup aslını görme zahmetine katlanmıyor. Bayar kelimesini soyadı olarak "yüksek"ten çok, "ulvi, yüce" anlamıyla değerlendirmiyor. Atatürk'ün birçok kişiye soyadı verdiğini de göz ardı ediyor.
2. *Ülkü* dergisinin ilk 40 sayısında sorumluluk Nusret Kemal Köymen'in üzerindedir.

İSKİTLERİN KIYILARI

MONA OZOUF

François Hartog, *Herodotos'un Aynası*, çev. Emin Özcan, Ankara: Dost Kitabevi, 1997, xvii+357 s.

Herodotos gerçeği neden yalanlarla söylüyordu?

Skythia'da görünmez düşmanların peşinden koşup kendini harap eden Dareios, güzel bir gün İskit ordusuyla karşılaşır ve istediği şeyi sonunda yapacağını, yani düzenli bir savaşa gireceğini sanır. Şansı yoktur. Tam çarpışacaklarken iki ordu arasından bir tavşan kızıl bir şimşek gibi yalpalayarak geçip gider. Av merakı kanlarına işlemiş İskitler, Büyük Kral'ın askerlerine sırtlarını dönerler, bozguna uğramış gibi tavşanı kovalamaya başlarlar. Artık ne savaş düzeni kalır ne de hasımlar, geriye sadece bozkırın yuttuğu gölgeler kalır. Perslere gelince, oracıkta donup kalırlar, İskitler için bir tavşan kadar bile çekici olmadıklarına şaşırırlar.

Anlatıcının, Herodotos'un da paylaştığı bir şaşkınlıktır bu. İskit toprakları ona göre de zorlukla atılan adımların hep yerinde saydığı, saldırıların boşa çıktığı, patikaların birbirine karıştığı, orduların yollarını şaşırdıkları, çetelerin cesaretlerini kıran bir boşluğa sahip, tuhaf bir cangıldır: Tarihin buluşmaya geç kaldığı bir Tartar çölüdür burası. İskitlerin kendileri de birer hayalettir, bir an görünürler ve sonra içinden çıktıkları sisin içinde yeniden kaybolurlar.

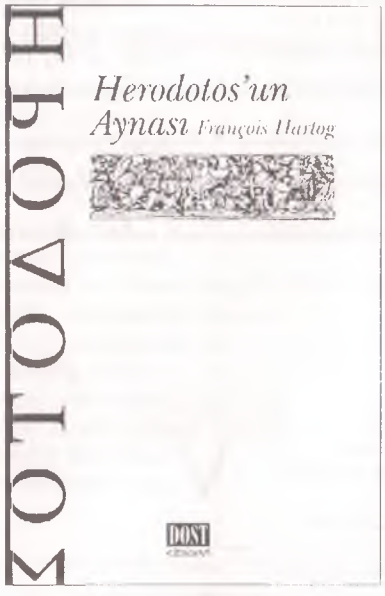

Ancak Herodotos, bu gölgelerle ilgili bütün bir bilgiye sahiptir ve bunu yayar: İskitlerin yılın altı ayında donmuş topraklarını ekip biçmediklerini, kadınları ve mallarıyla arabalarında oradan oraya gittiklerini, tanrıları için tapınaklara sahip olmadıklarını, krallarını ülkelerinin ta en uç noktalarına gömdüklerini, kendilerini yaralamak ve kafa derisi yüzmek gibi muammalı ve kanlı çılgınlıklara sahip olduklarını bilir. Bunları sanki kendisi görmüş ya da duymuş gibi, duyanları görmüş gibi ya da görenlerden dinlemiş gibi doğrular. Yunanlılara bu uzak ve büyük röportajı sunar ve kendisine inanmalarını ister.

Bu kadar basit değil elbette. Yirmi beş yüzyıldır yorumcular Herodotos'un söylediklerinden zaman zaman kuşkulanmışlar, onun anlattığı İskitlerle, arkeologların anlattığı çok daha farklı İskitleri karşılaştırmışlar; Herodotos'un çok az yolculuk yaptığı ya da hiç yolculuk yapmadığını savunmuş, onun küstah bir yalancı olduğunu ileri sürmüşlerdir. En hoşgörülü kişiler onu yalancı da olsa iyi bir tarihçi olarak bilir; en karmaşık kişilerse yalancı olduğu için iyi bir tarihçi olduğunu düşünür. Bu birbirine uymayan düşünceler arasında bir seçim yapmak için François Hartog'un kitabında* hiçbir şey bulamayız. O cerrahlık yapmaktan yanadır. Herodotos'a yönelik eski davaya girmemeyi, ondan gerçek İskitler konusunda hiçbir bilgi istememeyi ama Herodotos'un Tarih'inde hayali İskitlere ait olan işlevi bulmayı yeğler.

Bu kurgusal İskitler neye yarar? Öncelikle Yunanlıların kim olduklarını anlamalarına yarar: Vahşiler konusundaki ezeli gelenek, kimliğin doğrulanmasıdır. Yunanlılar İskitlerin aynasında, mekânlar, ateşler, tanrılarla yan yana, toplumsal, cinsel ve dinsel yasaların çatısı altında yaşayan, ne mutlu ki despotların egemenliğinden kurtulmuş yerleşik insanlar olarak kendi imgelerini görürler. Herodotos ister gerçek Med savaşlarını, isterse İskitlerin ne idüğü belirsiz çarpışmalarını anlatsın -Herodotos'a ait tarih ve etnoloji arasında ve belki de kısaca tarih ve etnoloji arasındaki ayrımı böylelikle göreceli hale getirdiği için François Hartog'a şükran borçluyuz- kafasında bir tek şey vardır: Yunan toplumuna kendisini göstermek.

Bu o kadar gerçektir ki, Kserkses topraklarını işgal edin-

malıdırlar. İskitler sayesinde Yunanlılar sadece kendilerini İskit-olmayan insanlar olarak değil ayrıca Pers-olmayan insanlar olarak da düşünmüşlerdir.

Bir sanatçı hilesi

Yaşlı Herodotos'un İskitleri gösteren portrede "aynı"yı ve "başkası"nı bir araya getirerek etnologlarımıza çok şey öğrettiği söylenebilir. Herodotos işin ucuzuna kaçıp kültür havarisi kesilerek vahşileri "çok başka" olarak göstermekten kaçınır; İskit tuhaflıkları konusunda birazcık akılcılığa başvurur, böylece bütün bunlar Yunanlılar için akla yatkın hale gelir: İskitler de tanrılara, törenlere, küçücük bir topluluk yaşamına sahiptirler ve eğer öküzlerinin boynuzu yoksa bunun nedeni Skythia'nın çok soğuk olmasıdır. Ancak öte yandan Herodotos evrim yandaşı da değildir: Aslında Yunanlılarla eşdeğer olan İskitlerin sadece Yunanlıların arkaik ve kabataslak bir biçimi olduğu inancını yadsır. Bakış açısında herhangi bir Helen merkeziyetçiliği yoktur. İskitleri belli bir mesafeyi yok etmek ya da yaratmak için değil, bu mesafeyi ölçmek için kullanır.

François Hartog'un bir uçtan diğerine zekice ve ustalıkla yaptığı sürükleyici kanıtlama basitliğin tuzaklarına düşmüyor. Eğer yalnızca anlaşılabilirlik söz konusu olmuş olsaydı, Herodotos'un tıpkı ütopyalarımızdaki Hüron gibi kırılgan ve çocuksu, kısaca Yunanlıların tersi olan basit bir İskit görüntüsü yaratmakla yetineceğini çok iyi biliyor. Ama hayır, Herodotos fazlasını yapar, yararsız incik boncukları, ipe sapa gelmez bilgileri, göreceli ayrıntılarla dolu bir yığın takıyı bir araya getirir. Yoksa bütün bunlar tıpkı romancının Albertine'in vişne rengi kolağızlarını ya da Legrandin'in yan yan yürümesini bütün romanın hakiki olduğunu göstermek için kullanması gibi, inandırıcı olmak adına yapılmış sanatçı hileleri midir? Kuşkusuz. Peki ya bu fazlalıkların anlamı başkaysa? Ya Herodotos bir yandan İskitleri kullanarak Yunanlıların sağduyusuna seslenirken bir yandan da elindeki bilgileri onlara sunmak istiyorsa? Peki ya François Hartog'un İskitlere tuttuğu aynayı aşmak istiyorsa?

Aynanın işleyiş biçimi daireseldir. İskitlerin, Perslerin, Yunanlıların birbirlerini yansıtışlarını izlemek ve bunun böyle sürüp gidişi insanın başını döndürür. Orduların arasından sıvışan tavşan gibi ayağıtez, yaratıcı, aydınlatıcı François Hartog'un izinden gitmek insanı büyülüyor. Ancak Darcios'u anlıyoruz. Sonunda gerçek bir İskit görmek, ona dokunmak, onu tanımak konusundaki hırsını -elbette pek hödükçe ve sığ bir pozitivizmle yüklü bir hırs- paylaşıyoruz.

Çev. Emin Özcan

Le Nouvel Observateur, 29 Aralık 1980

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Cilt satışı
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Yurtdışı normal posta için 1.5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta Kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: _____
Geçerlilik Tarihi: _____
Kart Sahibi: _____
İmza: _____

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI KÜLTÜRÜ VE GÜNDELİK YAŞAM

ORTAÇAĞDAN YİRMİNCİ YÜZYILA

SURAIYA FAROQHI

Son yirmi beş yıldır kültür tarihinden ne anlaşılması gerektiği hakkındaki düşünceler değişti. Artık bu kavramla sadece sanat, bilim ve edebiyat kastedilmiyor, gündelik kültür de işin içine katıldı. Gündelik kültür geniş bir kavram: Komşu ziyaretlerinde dikkat edilmesi gereken nezaket kurallarından yemeğin nasıl hazırlandığına kadar pek çok öğeyi içeriyor. Osmanlı tarihçileri de yeni çalışmalarında "sıradan" insanın kültürünü ele alıyorlar. Suraiya Faroqhi, Osmanlıların gündelik yaşamlarını, zaman, mekân ve güzellik kavramlarını, yemek ve sohbet kültürlerini, iletişim ağlarını irdeliyor; o çağların Osmanlı toplumuna alışılmışın dışında bir yöntemle bakıyor.

ix + 364 s.
ISBN 975-333-066-9
1.400.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212 249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

AĞUSTOS 1997 FİYATI: 300.000 TL (KDV DAHİL)

MEFKÛRE FACİASI

ZEKİ VELİDİ TOGAN

GÜL BABA İLE VELİ BABA

EDİRNE KARAAĞAÇ

"EN İYİ ŞAİRİMİZ"

44

Esentepe'de bir mola!

Yemyeşil yeşil, masmavi mavi ve bembeyaz beyaz... İşte Esentepe renkleri...

Güzelliğin yaratılması için doğanın bütün hünerlerini kullandığı, insanoğlunun koruma altına aldığı nadir cennet...

Esentepe'de yaz mevsimi kışı, kış mevsimi yazı kıskanır... İnsanın kanını kıpırdatan Esentepe'ye E5'ten ayrıldıktan 500 m sonra ulaşabilirsiniz... Bir akşam yemeği yemek, deliksiz bir uykudan sonra kuş sesleri ile uyanmak, açık büfemizde güzel bir kahvaltıdan sonra kışın bembeyaz karların üstünde uçarcasına kaymak, kar motosikletine binmek jimnastik salonunda ter atıp saunada günün yorgunluğunu gidermek veya yazın çim sahada futbol, diğer sahalarda basketbol, volcybol oynamak veya yemyeşil ormanda mangal partisi yapmak, kuzu çevirmek, bu yolu kat etmenize değecektir...

Üç yıldız konforuyla temiz ve rahat, 7'si süit, 46 oda, 95 yatak, Türk ve Avrupa mutfağından yemekler yiyebileceğiniz 300 kişilik restaurant ve her türlü toplantı ve seminerleriniz için 100 kişilik konferans salonu; daima içten gülümseyen deneyimli personelimizle size memnun kalacağınız bir hizmet sunmaktan kıvançlıyız.

HOTEL ESENTEPE

HOTEL ESENTEPE / GEREDE BOLU TÜRKİYE
Tel: (4618) 4085 (5 Hat/Line) Fax: (4618) 4085 İstanbul İrtibat: 264 68 10

SUNUŞ

Bu ay yine farklı konularda bir dizi yazıyla karşınızdayız. İlk yazımızda Esra Danacıoğlu, Struma benzeri bir faciayı gün ışığına çıkarıyor. İkinci Savaş yıllarında Yahudileri Türkiye üzerinden Filistin'e taşıyan lebaleb insan dolu gemiler hakkında hepimiz bir şeyler duymuşuzdur. Bunlardan ikisinin, Struma ve Salvador'un trajik akıbetlerini de az çok biliriz. Ama bu gemiler arasında Türk bandıralı gemilerin de bulunduğunu ve dahası bunlardan birinin Karadeniz'de yaklaşık 300 yolcusuyla birlikte batırıldığını bilen ya da hatırlayanımız pek yoktur. 24. sayımızda (Aralık 1995) 1940'ta Silivri önlerinde batan Salvador ile ilgili bir yazısı yer alan E. Danacıoğlu, bu kez 1944'te Köstence'den İstanbul'a gelirken batırılan Mefkûre adlı küçük ahşap teknenin izini sürüyor. Gemi kaptanıyla yapılan görüşme, arşiv belgeleri ve gazete taramaları ile Mefkûre'nin peşine düşen E. Danacıoğlu, konuyu ikinci bir yazıyla tamamlayacak.

İkinci yazımızda Nadir Özbek, Zeki Velidi Togan'ın milliyetçilik ve Türkçülük anlayışını ele alıyor. Zeki Velidi, yüzyıl başında Türkiye'ye göçen nitelikli, zengin donanımlı aydın grubunun önemli isimlerinden biri. Rus gimnazları ve üniversitelerinde aldıkları iyi eğitimin yanında bir kısmı da değişik Avrupa ülkelerinde eğitim gören, yüksek kültür düzeylerinin yanı sıra, Rus aydınları arasındaki yaygın siyasi eğilimlerden de etkilenen bu grubun sağladığı "aydın aşısı", yeni ulus devletin oluşumu sırasında çok önemli bir rol oynamıştır. Yusuf Akçura'dan Reşit Rahmeti'ye, Abdülkadir İnan'dan Ağaoğlu Ahmet'e kadar, hemen hepsi kendi alanlarında öncü rol oynayan bu aydınlar, genç Cumhuriyet için de aslında bulunmaz nimetti. (Unutmamak gerekir ki, isimlerini hep bildiğimiz Türkoloji, tarih ve siyaset alanlarında sivrilmiş temsilcileri dışında, bu kuşaktan pek çok doktor, mühendis vb eğitimli unsur da 1905 ve 1917 sarsıntılarının ardından Türkiye'ye göçmüştü.) Zeki Velidi de, 1917'yi izleyen dönemde Başkurdistan'da oynadığı siyasi rol bir yana, Barthold, Katanov gibi önde gelen Rus şarkiyatçı ve Türkologlarıyla çalışma imkânı bulmuş, daha sonra da eğitimini Avrupa'da tamamlamış bir şahsiyetti. Ancak Zeki Velidi, diğerlerinin aksine Cumhuriyet yönetimiyle çok da bütünleşememiş, hatta Birinci Türk Tarih Kongresi'ndeki kişilikli tavrı yüzünden bir dönem dışlanmış -ve bu sayede Avrupa'da bilimsel çalışmalarını geliştirme şansını elde etmiş-, milliyetler sorununa yaklaşımı da bu farklılığı derinleştirmiştir. İşte Nadir Özbek Zeki Velidi'nin siyasi fikirlerini özellikle bu bakımdan, Türk milliyetçiliğinin ve yeni ulus devletin oluşumu bağlamında ele alıyor. (Nadir Özbek'in Zeki Velidi'nin "Türk Tarih Tezi"ne yaklaşımını irdelediği bir başka yazısına önümüzdeki sayıda yer vereceğiz.)

Bir diğer yazımızda Antalya'dan Fuat Bozkurt, türbesi Budapeşte'de bulunan Gül Baba ile Senirkent'te bulunan Veli Baba'nın menkıbelerini işliyor. Edirne'den Rabia Erdoğu ise, zengin görsel malzeme eşliğinde Karaağaç'ın tarihçesini veriyor. Erzurum'dan Erdoğan Erbay, 1896 tarihli bir "en iyi şair" soruşturmasını aktarırken, İzmir'den Zeki Arıkan Yalvaç'ta geçen ay düzenlenen bir sempozyumu haber veriyor. Boğaziçi'nden Nevin Coşar da, 1945-50 arasında izlenen mali politikayı ilke ve araçları bakımından etraflıca inceliyor. Geçen sayımızda "gerçek Hicri takvim"i işleyen Necati Akgür, bu defa Hicri tarihleri Miladi tarihe çevirme cetvellerinde kullanılan "kuramsal Hicri takvim"i yine didaktik tarzda ele alıyor. (Yazıda örnek olarak verilen İstanbul'un fetih tarihiyle ilgili çoğu kişinin gözden kaçırdığı bir hususu burada hatırlatmakta yarar var. Giderek zıvanadan çıkan fetih törenleri, malum 29 Mayıs'ta yapılıyor. Fakat 29 Mayıs, aslında Julian ya da aynı esasa dayalı Rumi takvime göre fetih tarihidir. Bugün kullandığımız Gregoryen takvimi o tarihte henüz ihdas edilmediğinden, Hicri 20 Cemaziyelevvel 857 karşılığı olarak 29 Mayıs 1453 tarihi verilir. Ancak sözgelimi bu yıl caddelerden "kadırga"ların çekildiği gün, yani Gregoryen takvimine göre 29 Mayıs'ta Julian takvimine göre henüz mayısın 16'sıydı. Julian takvimine göre 29 Mayıs beklenseydi, kutlamaların 11 Haziran'da yapılması gerekirdi. Öte yandan, Gregoryen esaslı takvimi geriye doğru götürseydik, fetih günü Hicri 20 Cemaziyelevvel 857 Salı tarihinin karşılığı Gregoryen-Miladi 7 Haziran 1453 Salı olurdu, ki bu durumda da kutlamaların 7 Haziran'da yapılması gerekirdi.)

Bu sayıda Kitabiyat köşemizde Cüneyd Okay, Hakkı Tarık Us'un yayımladığı bir jübile kitabını tanıtıyor. Yücel Demirel'in hazırladığı *İkdam*'dan Seçmeler'de, özellikle Mizancı Murad'la Avrupa dönüşü yapılan mülakata dikkatinizi çekeriz. Vesikalık ve İlan-nüma köşelerimiz de yerli yerinde...

Bitirirken bir özür borcumuz var. Geçen sayı iki fahiş hatamız olmuş. Biri "Halkçı Nahiv Ressam Yüzbaşı Ahmet Münir Bey (1883-1948)" yazısında, imza olarak Selahattin Durmaz yazacak yerde başka bir ad yazmışız. Kitabiyat bölümümüzde de Musa Çadırcı'yı Antalya yerine Ankara Üniversitesi'nden göstermişiz. Düzeltir, yazar ve okurlarımızdan özür dileriz.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Dijanik Oteli'nin birahanesi, Edirne Karaağaç.
Edirne Müzesi Arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 44 Cilt: 8 Ağustos 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Belgin Uçar, Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 1.500.000 TL.
(yurtdışı): 40 US$
Cilt satışı
6 sayılık cilt (yurtiçi): 2.000.000.-TL.
(yurtdışı): 35 US$
Yurtdışı normal posta için 2 US$, uçak için 4 US$ alınır.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

UNUTULMUŞ BİR TRAJEDİ: KARADENİZ'DE BATIRILAN MEFKÛRE
***Esra Danacıoğlu** 1944'te yaklaşık 300 Yahudi yolcusuyla batırılan Türk bandıralı geminin izini sürüyor.* **6**

ZEKİ VELİDİ TOGAN VE MİLLİYETLER SORUNU "KÜÇÜK BAŞKURDİSTAN"DAN "BÜYÜK TÜRKİSTAN"A
***Nadir Özbek** Zeki Velidi Togan'ın siyasi fikirlerini milliyetler sorunu çerçevesinde ele alıyor.* **15**

GÜL BABA İLE VELİ BABA
***Fuat Bozkurt** Budin'deki Gül Baba ve Senirkent'teki Veli Baba'nın hikâyelerini işliyor.* **24**

DÜNDEN BUGÜNE (EDİRNE) KARAAĞAÇ
***Rabia Erdoğu** antik dönemden günümüze Karaağaç'ı inceliyor.* **29**

MEKTEB MECMUASININ SERVET-İ FÜNÛN ŞAİRLERİYLE İLGİLİ ANKETİ: "EN İYİ ŞAİRİMİZ"
***Erdoğan Erbay** 1896'da yayımlanmış bir anketi ele alıyor.* **36**

VESİKALIK
TEDAVÜLDEN KALDIRILAN KAİMELER HAKKINDA, 1862
Edhem Eldem'in arşivinden bir belge. 41

KURAMSAL HİCRİ TAKVİM
Geçen sayıda gerçek Hicri takvimi ele alan ***Dr. Müh. A. Necati Akgür*** *bu kez çevirme kılavuzlarındaki kuramsal nitelikli Hicri takvimi işliyor.* 42

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MALİ YAKLAŞIMLAR (1945-1950)

Dr. Nevin Coşar *dönemin finansman politikasının ilke ve araçlarını inceliyor.* 48

İLAN - NÜMA
ŞAHİN PAŞA OTELİ
Sirkeci'deki bir otelin Müslüman ailelere hitap eden ilanı. 57

I. ULUSLARARASI PİSİDİA ANTİOCHEİA SEMPOZYUMU, YALVAÇ, 2 - 4 TEMMUZ 1997
Zeki Arıkan *Yalvaç'taki sempozyumu özetliyor.* 58

KİTABİYAT
İLK JÜBİLE KİTAPLARINDAN BİR ÖRNEK
Cüneyd Okay
H. Tarık Us'un çıkardığı bir kitabı tanıtıyor. 60

برمجی سنه ۲۵ توسعی ۲۵ (پازارارتسی) ۱۵ ربیع الاخر سنه ۱۳۱۴ تشرین اول سنه ۱۳۱۰ وق ۱۵ تشرین اول افرنجی سنه ۱۸۹۴

محل ادارهسی

باب عالی جادهسنده دائره مخصوصهدر . منافع عمومیه متعلق اولدن اکثر قلمه معاملهکر درج اولنور . اجرت اعلانات اصحاب مراجعت ایله اروجه تعیین اولنیر .

مرکز نشر اولنور

اقدام

شرائط اشتراء

استانبول ایچون سنه‌لکی ۱۰۰ غروش اللی ایلی ۶۰ ولایات ایچون مرکون موارهسی اولان ولایلیان محفر سویاً پوسته اجرتیله برابر سنه‌لکی ۱۸۰ غروش اللی ایلی ۹۵ غروشدر

سیاسی و علمی غزتهدر

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

AĞUSTOS 1897

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

MÜLAKAT

Mizancı Murad Bey'le Mülâkat

Bu defa Avrupa'dan avdetine müsaade buyurulmuş olan Düyûn-ı Umûmiyye komiser-i sâbıkı saadetlu Murad Beyefendi hazretleriyle gazetemiz ser-muharriri [Ahmed Cevdet] arasında dünkü gün müşârünileyhin Anadoluhisarı'ndaki yalısında bir mülâkat vukua gelmiş ve bunun neticesini memleketimiz için faideden gayr-i hâlî görmüş olduğumuzdan karilerimize de ber-vech-i zîr arz u beyâna müsaraat eyledik [giriştik]. Mülâkat-ı vâkıa sual ve cevâb suretinde cereyân ettiğinden ayniyle derc ediyoruz. Şöyle ki:

Ser-muharririmiz- *Avrupa'ya neden gitmiş idiniz?*

Murad Bey- Avrupa'ya yalnız ahvâl-i dâhiliyeye müteallik olmak üzere gitmiş olduğuma zâhib olanlar pek hata etmişlerdir. Öteden beri bilhassa Ermeni meselesinin zuhurundan beri Osmanlı âlemi ve alelumum İslam âlemi hakkında Avrupa'ca gayet muzır neşriyat meydan almış idi. Bunların bir kısmı bir garaza mübteni [dayalı] olsa bile bir kısmı da Şark âlemine adem-i vukufdan ileri geldiğine itikadım olduğu cihetle mümkin mertebe bunun mazarratını def' etmek maksad-ı vatanperverânesiyle ve hakikat-i hali âlem-i medeniyete ilâm etmek emniye-i hayriyesiyle gitmiş idim. Hatta Avrupa'ya karşı müdafaadan başka umûr-ı idâre-i dahiliyeye dair hakkımızda Avrupa'nın hüsn-i nazarını imale edecek cihetten mâadâ bahsetmeye niyetim yoktu. Vâkıâ bu meslekte tamamiyle sâbit kalındı iddiasında bulunamam. Lâkin görülen tebeddülün esbâbı büsbütün başkadır. Mamafih neşriyâtın o renk kesb etmesine ilk evvel teessüf edeceklerden biri ben olduğumu temin ederim.

-Avrupa gazetelerinde avdet etmemekliğiniz hakkında nasihat kılıklı şeyler görmüş idim. Bunların sıhhati ne dereceye kadardır?

-Böyle nasihatler vâki olduğunun aslı vardır ve bu nasihatte bulunanlar kendilerinin ciddi bir nasihatte bulunduklarını kail idiler. Benim ise bu fikrin yanlış olduğuna kanaat-i kâmilem vardı.

Bâlâda zikr ettiğim neşriyattan dolayı umûr-ı dâhiliyemizle beraber müdîrân-ı umûrumuz hakkında Avrupa efkârı pek yanlış olup verilen söze, vâki olan taahhüde riâyet olunmayacağını ileri sürmeye alışmış olduklarından güyâ hakkımda verildiği iddia olunan vaadin de hükümsüz kalacağını göstermek istediler. Sırf ma'delet ve merhamet-i seniyyeye [padişahın adalet ve merhametine] iltică eden en büyük câni hakkında dahi eltaf [lutuflar] u inâyâtın hiçbir vakitte dirîğ olunmadığı [esirgenmediği] bence mücerreb [denenmiş] ve müsellem olduğundan mevâîdin [vaatlerin] en küçüğünü olsun elde etmek hatırıma bile gelmedi. Hatta bununla da Avrupa'da hükümetimiz hakkında hasıl olan bâtıl fikri fiilen tekzib etmek istedim. Nasıl ki sâye-i inâyetvâye-i hazret-i pâdişâhîde fikr-i mezkûrumda yanılmadığım sâbit olmuştur.

-Bazı Avrupa gazeteleri avdetiniz şurûta [şartlar] bağlı diyorlardı. Aslı var mıdır?

-Avrupa gazetelerinin Şark ve Şarklılar hakkında yazdıkları şeyler ekseriyetle yanlıştır. Adâb-ı İslamiyetin künhüne varamamışlardır. Zâten tâbi ile metbû [tâbi olunan] arasında şurut ve kuyûd için bir mana ve münasebet mutasavver midir. Tâbi ubûdiyetkârâne [bağlılıkla] maruzatını ref' ve arz eder. Lüzûm ve vücûba daha vâkıf olan metbû'-ı müfahham da ona göre hareket eder. Bilhassa Osmanlılık ve İslamiyette tâbiiyet revâbıtı [bağları] daha kavi olduğu malumunuz bulunduğundan hamiyet-i milliye davasında bulunan bir sâdık-ı devletin böyle şurût ve kuyûd fikrini esasen kabul etmeyeceği bedîhîdir [açıktır].

-Tan gazetesinde okumuş idim ki buraya gelmeden evvel Ceneral İgnatyef ve Ceneral Tor avdetinizi teshîl için güyâ tavassut etmişler. Bu rivâyetin derece-i sıhhati?

-Bâlâda söylediğim gibi tâbi ile metbû arasında bilhassa âlem-i İslamiyet'te râbıta-i celîle-i maneviye mevcud olduğuna mebni bir ecnebinin müdahale ve tavassutuna mahal olamayacağı derkârdır. Vâkıâ

mumaileyhümâ ile bir hotelde bulunduğum cihetle pek çok konuşuldu görüşüldü. Lâkin bu görüşmemiz İstanbul'a avdete ben karar verdikten sonra idi. Mücerred [yalnızca] ulüvv-i ma'delet-i seniyye-i pâdişâhîye güvenerek avdete karar verdiğimi kendilerine söyleyince ikisi de pek ziyâde tahsin etmekten [beğenmekten] geri durmadılar. Tan gazetesine derc olunan cevâbımda da bunu söylemiş idim.

-Avrupa'da bulunan bazı Osmanlıların da bu sırada avdet edecekleri havadisi pek sahih midir?

-Avrupa'da Osmanlı olarak iki nevi adamlar vardır. Bir kısmı zaten tahsil ile meşgul olan gençlerdir ki onların ikmal-i tahsil etmeleri matlûb-ı âlî olmağla ne vakit ikmâl ederler ise avdetleri derkârdır. Fazla olarak tahsillerini daha ziyade temin için eltaf-ı seniyye-i cenâb-ı mülûkâneden olarak kendilerine münâsib mikdar maaşlarla bir de nâzır tayin olunması takarrür etmiştir. Bazı ahvâl-i fevkalâde üzerine Avrupa'ya azimet etmiş olan birkaç Osmanlıya gelince onların da yakında avdet etmeleri mukarrerdir.

-Ekler [l'Éclaire] gazetesinde Halil Ganem'in imzasıyla bazı mütalaa görmüş idim. Onlar hakkında ne buyurursunuz?

-Bunların derece-i münâsebetini bilemem. Lâkin o mütalaanın altına imzasını vaz' eden Halil Ganem ile hem-efkâr olacak yalnız bir kişi bilirim. Zannetmem ki bir üçüncüsü bulunsun.

-Avrupa'da Osmanlı imzasıyla devlet aleyhinde neşriyât zuhûru memûl müdür?

-Osmanlılık ve Müslümanlık iddiâsında bulunanlar tarafından o yolda neşriyâta sülûk kat'iyen memûl değildir. Çünki devletimiz Osmanlılığın bir nuhbesi demek olduğundan ona karşı o kadar bedhah davranacak bir adam hiçbir zaman Osmanlı olamaz. Osmanlılığın düşmanıdır. O gibi bir imzayı böyle bir maksad-ı hainânenin tervici için koymaya mütecâsir olacaklar bir sahtekâr-ı siyâsîdir. Her Osmanlının imzası ise Osmanlılığa hâdimdir.

Vakit haylice geçikmiş olduğundan ser-muharririmiz pek müfîd olan bu mülâkatı daha ileriye götüremeyerek avdete mecbur olmuştur. Murad Beyefendi'nin ser-muharririmiz iftirak ederken [ayrılırken] söylediği son cümle mülâkat-ı vâkıadan husule gelen semereyi ve müşârünileyhin öteden beri sâlik olduğu efkârı [izlediği fikirleri] vâzıhan şerh ettiği için o cümleyi sername ve hatime-i mülâkat olmak üzere iktibâs ediyoruz. Murad Beyefendi demiştir ki:

"Elhasıl mülk padişahın olduğundan onun saadet ve umrânını bizden ve herkesten evvel ve ziyâde istemesi tabiidir. Terfih-i mülk emrindeki fikr-i mukaddes-i şâhâneye hizmet için -her bende-i sâdık misillu- maruzat-ı bendegâneden bulunmaktan başka bir fikrim yoktur ve olamaz da."

[20 Ağustos 1897]

ŞUUNÂT

Denize Girmek Modası

Küçük Moda'da denize girmek modasınca büyük bir teceddüd vukua geldiğini Monitör yazıyor. Madamlar korse tazyikinden kurtulan vücudlarını deryanın serin mevcelerine [dalgalarına] teslim eyledikleri esnâda suyun çırpıntılarıyla yürekleri cûş u huruşa gelmekte olmalı ki fenn-i sebahatte [yüzücülükte] erkekleri hacîl bırakacak [utandıracak] bir çeviklikle kendilerine pek dar gelen hamamları dâire-i cevelânını bi't-tecâvüz açık denizlere dökülüp oradan mürûr eden sandallara taarruz etmekte imişler. Dûçâr-ı taarruzları olan sandalların râkibleri erkek olsun, kadın olsun ayaklarında sıkma kırmızı fanilalarla yarısı balık yarısı insan şeklinde görünen böyle bir sürü su meleklerinin üzerlerine hücûm ettiklerini görüp de denize dökülmekten havfen vâveylâya [korkarak çığlık atmaya] başlayınca muhâcimler de bu tehlikeli latifelerindeki şiddet-i tecâvüzü o nisbette artırarak şu taarruz ve müdafaayı karadan seyredenlere karşı cidden şâyân-ı temâşâ bir levha husule gelmekte imiş... Moda'da mürûr eden sandallar böyle hamamlardan fırlayan kadınlar tarafından dûçâr-ı taarruz olmaları ve bu suretle mudhik [gülünç], feci bazı hâlâtın vukua gelmesi polis cânibinden istihbâr edilmekle mühimce bir kaza zuhura gelmeksizin keyfiyetin önü alınmış olduğu bildirilmektedir.

[30 Ağustos 1897]

Ermeni Müfsidler

Ermenilerden birkaç müfsidin [fesat çıkartan] geçenlerde Bâbıâlî'de ve Bank ve Galatasarayı'nda ikaına mütecâsir oldukları [yeltendikleri] hareketin mahiyetini ve maksadlarının gayetini erbâb-ı mefsedetten [fesat çıkartanlardan] olup derdest olunanların ifade ve cevâblarına dair Dersaâdet'ten Morning Post gazetesine keşide olunan bir telgrafnâmede görüldüğü üzere yine kendileri söylemişler, yani "Maksadımız iğtişaş [kargaşa] zuhura getirmek ve katliama sebebiyet vermek idi. Ne çare ki zabıtanın tedâbiri mâni oldu." demişlerdir. Bir zamandan beri efkâr-ı siyasiyeyi işgal ve Memalik-i Mahrusa'da su-i tesirini izhâr eden şeyin mahiyeti işte görülüyor. Bu kabil adamlar insaniyete yakışmaz birtakım âmâl-i âsâyiş-şikenânenin [asayişi bozucu emellerin] hâdimi ve bütün âlem-i beşeriyetin düşmân-ı emn ü huzuru bulunmak hasebiyle her yerde enzâr-ı tayakkuz altına alındıkları gibi müsâlemet ve refahı arzuda emsâline hâiz-i rüchân olan hükûmet-i seniyye dahi umûr-ı zabıtasına bir kat daha germî [hız] ve inzibat vermiş ve o sayede maksad-ı red'îleri [kötü maksatları] gayr-i kabil-i husul olmuştur. Kendilerinin maksadı ise teşebbüslerinin vereceği şûriş [kargaşa] ve telâş esnâsında halkı havf u halecân ile birbirine düşürerek o sâyede Memalik-i Mahrusa'da asayiş ve emniyetin muhtel olduğunu [bozulduğunu] işaa etmek [yaymak] idi.

Memleketimizce dâhilen malum olan şu hakikat haricen ahvâl-i dahiliyemize nigerân olanlarca [bakanlarca] dahi tevîl kabul etmeyecek derecede tezahür etmiş olmak lâzım gelir. [28 Ağustos 1897]

Dolandırıcılık

Şehzadebaşı'nda tütüncülük eden Eftad'ın dükkânına evvelki akşam saat 12 kararlarında bir şahıs gelip altı mecidiyelik metelik onluk talep edip kendisi şurada bir mikdar dinlenmek üzere kahvede oturacağını beyan ederek paraları ihzar eylemesini sarrafa tenbih edip gider. Bir mikdar oturup muahharen kahvecinin çırağı ile sarrafa haber gönderir. Sarraf da parayı hazırlamış olmağla çırağına teslimen kahveye gönderir. Şahs-ı mechûl paraları alıp saydıktan sonra birkaç metelik eksik olduğunu ve ikmal edilmesi için çırağı tekrar dükkâna gönderir. Çırak ustasından paranın noksan olup ikmâl olunmasını ifade edip birkaç metelik daha alıp kahveye gittiğinde dolandırıcı herifin yerinde yeller estiğini görünce ustasına gelip malumat verir. Merkum zabıtaya müracaatla ifade-i hâl ederek dolandırıcının taharrisine ibtidâr olunur.

[6 Ağustos 1897]

UNUTULMUŞ BİR TRAJEDİ:

KARADENİZ'DE BATIRILAN MEFKÛRE

ESRA DANACIOĞLU

II. Dünya Savaşı yıllarında Balkanlar'dan, özellikle Bulgaristan'ın Varna ve Romanya'nın Köstence limanlarından Filistin'e hatırı sayılır bir Yahudi mülteci trafiği yaşandı. Savaşın başladığı Eylül 1939 ile sona erdiği Mayıs 1945 tarihleri arasında Boğazlardan geçmek üzere Romanya ve Bulgaristan'dan toplam 32 geminin denize açıldığını biliyoruz.[1] Bunlardan bir kısmı hedefledikleri Filistin kıyılarına ulaşmış, bir kısmı yolcularını İstanbul'a kadar getirmiş (yolculuğun sonraki kısmı trenle tamamlanmış) ve bir diğer kısmı da batmış veya batırılmıştır. Türkiye ve Boğazlar üzerinden gerçekleşen bu kaçış, Türkiye'de araştırmacıların gündemine iki trajedi ile girmiştir. Bunlardan ilki Aralık 1940'ta Marmara Denizi'nde Silivri önlerinde fırtınaya tutularak batan Salvador,[2] diğeri ise 1942 yılında İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz açıklarına çekilerek kaderine terk edilen ve ardından bir Rus denizaltısı tarafından batırılan Struma'dır. Ancak bu trafiğe Türk gemilerinin de katıldığı Türkiye'de pek bilinmemektedir.[3] Bunlardan biri olan Mefkûre'nin yolcularıyla birlikte batırılması, Türkiye yakın dönem tarihinin unutulmuş acı olaylarındandır.

Genel olarak Türkiye'nin Yahudi soykırımı ve mülteciler konusundaki politikası ile Türkiye üzerinden Filistin'e Yahudi göçü ve bu göçü biçimlendiren etkenleri bir başka yazıda işlemek üzere şimdilik bir yana bırakıyor ve uzunluğu nedeniyle iki bölüm halinde yayımlayacağımız bu yazımızı ise, özellikle Türkiye'de bu konuda yapılmış herhangi bir çalışmanın mevcut olmayışından ötürü, Romanya'nın Köstence limanından yaklaşık 300 Yahudi mülteci ile İstanbul limanına gitmek üzere açılan ve 5 Ağustos 1944'te Karadeniz'de batırılan Türk bandıralı Mefkûre gemisinin trajik öyküsünün detaylı anlatımına hasrediyoruz.[4]

ROMANYA 1944

Hem doğrudan Alman işgali altındaki topraklarda ve hem de savaşın son yılına dek Alman işgaline uğramamış (Macaristan gibi) veya Almanya'nın bilfiil savaşa katılan (Romanya gibi) yahut savaş dışı kalan müttefiki olmak zorunda kalan (Bulgaristan gibi) peyk veya yarı-peyk ülkelerde antisemitizmin, soykırımın biçimlenişi ve hayata geçirilişi birbirinden kısmen farklı -büyük ölçüde yerel renklere bağlı- olarak gerçekleşti. Romanya'da bu konudaki uygulamaya genel hatlarıyla bakarsak şunları söyleyebiliriz: Eylül 1940'ta kendisini Romanya'nın Führer'i olarak adlandıran General Antonescu ve "Demir Muhafızlar"ın bir darbe ile hükümeti ele geçirmeleriyle birlikte Romanya'da Alman yanlısı cephe iktidar oldu ve ülkede antisemitizm bu tarihten sonra yükselişe geçti. Darbe sonrasında rejimin, basının, petrol bölgelerinin, ulaşım yolları ve limanların kontrol noktalarına Almanlar yerleştirilmiş, 120.000 Alman askeri savaş içersinde bu tarz gerekçelerle Romanya'ya sevk edilmişti. Romanya'da savaş yıllarında Yahudiler için çalışma kampları kuruldu; buralarda açlık, soğuk, kötü koşullar nedeniyle binlerce Yahudi öldü. Kuzeyde Rus işgaline uğramış Besserabya bölgesi geri alındığında buradaki Yahudi topluluklar imha edildi. Ancak Romanya'da Yahudi sorunu kendine özgü bir seyir izledi. Romanya'da Yahudiler zaman zaman toplu kıyımlara maruz kalsalar da, General Antonescu Almanya'nın 1941 ve sonrasındaki yıllarda Romen Yahudilerinin "nihai çözüm", yani toptan imha için Polonya'ya nakledilmelerine yönelik tekliflerine direndi ve Romen Yahudilerini böylesi bir toplu kıyıma karşı korudu.[5] Dahası 1944 yılına gelindiğinde, yani Almanya'nın yenilgisi ufukta göründüğünde Antonescu ve Romen yetkililer, hem Alman işgaline uğrayan Macaristan'dan kaçan Yahudilerin Romanya'ya illegal biçimde girişlerine göz yumdular, hem de Yahudilerin Romanya'dan Filistin'e gidişlerine izin verdiler. Öte yandan 1944 yılında Romanya müttefiklerle ayrı bir barış yapmanın, yani Alman cephesinden kopmanın yollarını arayan bir ülkeydi ve Yahudi sorunu konusundaki politikası (özellikle göç ve mülteciler) kısmen bununla ilişkiliydi. Kısacası, 1944 Ağustosunda Romanya'da Yahudilerin durumu Avrupa'nın diğer bölgeleriyle kıyaslanamayacak kadar iyi görünüyordu.

Romen Yahudilerini aşağıda aktaracağımız olumsuz koşullarda tehlikeli bir yolculuğa yönelten başka nedenler mevcuttu. Şüphesiz bir kısmı için güçlü siyonist duygular söz konusuydu: Milli yurtları olduğunu düşündükleri Filistin'e giderek, orada şu ya da bu şekilde çoğunluğunu oluşturacakları bir devletin içersinde yaşamak, bu devletin

Mefkûre kurbanlarından dördü.
Moshe Resel, *Tik Mefkure* (Mefkûre Dosyası), Tel Aviv, 1981

kuruluşuna katkıda bulunmak istiyorlardı. Fakat 1944 ilkbahar ve yazında Romanya'dan Filistin'e kalkan gemilerde çok sayıda çocuğun[6] ve Romanya uyruğunda olmayan Yahudinin bulunması, bunun bir yandan da bir tahliye çabası olduğunu göstermektedir.[7] Böyle bir tahliye telaşına yol açan etken, Macaristan'ın Mart 1944'te Almanya tarafından işgalidir. Macaristan'da General Horthy yönetimi ülkedeki Yahudilerin Polonya'ya sevk edilmesine yönelik Alman tekliflerini savaş yıllarında hep reddetmişti. Ancak Mart 1944'te Almanya'nın Macaristan'ı işgali, Macar Yahudilerinin ve savaş yıllarında Alman işgali altındaki yerlerden kaçarak Macaristan'a gelen sığınmacı veya kaçak Yahudilerin büyük çoğunluğunun sonu oldu. Romanya Yahudileri arasında 1944 ilkbahar ve hatta yaz aylarında Romanya'daki Almanların yerli faşistlerle işbirliği yaparak Yahudilerin toptan imhası amacıyla iktidara geçecekleri, Yahudi mahallelerine girecekleri korkusu yaygındı. Macaristan'ın işgali ve Macaristan'daki dindaşlarının başına gelenler, Romanya'daki Yahudiler arasında bir panik havasına yol açtığı gibi, Macaristan'dan Romanya'ya -önceki yıllarla kıyaslanamayacak ölçüde- bir kaçak trafiği yarattı. Kısmen rüşvet ve kısmense Antonescu'nun politikası (Antonescu müttefiklerle oturacağı anlaşma masasında Yahudileri korunuş olmayı pazarlık unsuru olarak kullanmayı düşünmektedir) bu trafiği kolaylaştırdı. Sadece Mart-Haziran 1944 döneminde 6000 Yahudinin Macaristan'dan Romanya'ya geçmiş olduğu tahmin ediliyor.[8] Bir diğer neden ise Ocak 1944'te Beyaz Saray'ın yayımladığı nizamname ile World Refugee Board'un (WRB) kuruluşu ve -Nazi işgali altındaki topraklarda kurtarılacak neredeyse hiç Yahudinin kalmadığı bu tarihte- bu yönde uluslararası bir kamuoyunun oluşmasıdır.[9] WRB'nin eylem planında Balkanlar'da sağ kalan Yahudilerin bölgeden çıkarılması ilk sıradaydı.[10] Örgütün kuruluşu Yahudi sorununa meşru, uluslararası bir destek, İngiliz kösteğine karşı Amerikan desteğinin sağlanması anlamına geliyordu.

İSTANBUL 1944

Türkiye'de II. Savaş yıllarıyla ilgili casusluk, soykırım ve kaçış öyküleri, bu konuda çevrilmiş filmler, uzak coğrafyalara ait maceralar olarak okunur ve seyredilir; uzaktaki acı ve trajediler olarak algılanır. Halbuki II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da pek çok gerçek "Kazablanka" öyküsü yaşanmıştı. Kaçaklar, mülteciler, casuslar İstanbul'da cirit atıyor; kent, bir yandan müttefiklerin, diğer yandan da Almanya'nın bilgi toplama ve casusluk faaliyetlerine sahne oluyordu.

Savaş boyunca, özellikle de 1943 başlarından itibaren Yahudi organizasyonları, hem Nazi işgali altında bulunan ülkelerdeki Yahudilerle iletişim kurabilmek ve hem de mümkün olduğu kadar çok Yahudiyi bu ülkeler ile Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'dan Türkiye'ye kaçırabilmek, şu veya bu biçimde İstanbul'a ulaşanları da Filistin'e sevk etmek için İstanbul'da çalıştılar.[11] İstanbul'un 1943 sonrası ve özellikle 1944 yılında önem kazanması, İngiltere'nin Filistin'e Yahudi mülteci kabul etmeme politikasını değiştirmesi ve bu konuda uluslararası kamuoyunun az çok oluşmasıyla ilişkilidir. İngiltere, Avrupa'daki Yahudileri kurtarmak, kaçışlarını organize etmek için hiçbir şey yapılmamasını, ancak İstanbul'a ulaşmayı başaran Yahudilere Filistin vizesi verilmesi yolunda karar almıştı.[12] Böylece Mart 1944'ten Bülbül, Morina ve Mefkûre gemilerinin seferine (Ağustos 1944) kadar geçen 5 ay zarfında toplam 5 seferde 2000'e yakın mülteci İstanbul'a ulaştı.[13] Bu seferlere katılan gemiler, Milca, Maritsa (ikişer sefer yapmışlardır), Bela-Çita ve Kazbek'tir. Kazbek motoru temmuzun ilk haftasında Köstence'den İstanbul'a 759 mülteci-yolcu getirdi.[14]

MEFKÛRE, BÜLBÜL, MORİNA

Mefkûre, Bülbül ve Morina'nın Romanya-İstanbul seferleri de İstanbul'dan ayarlandı. 1994 yazında yaptığım görüşmede[15] Mefkûre'nin kaptanı (ve sahibi) Kâzım Turan'ın verdiği bilgilere göre bu iş kendilerine Kazbek motorunun sahibi İsmail Hakkı Develioğlu tarafından önerilmişti. Ödeme ise Morina motorunun sahibinin oğlu Orhan Deval'ın verdiği bilgiye göre İstanbul'da Eskinazi (Eşkenazi?)[16] adlı bir Yahudi tarafından yapıldı.[17] Mefkûre motorunun batırılmasından sonra oluşturulan soruşturma komisyonunun ilerde de atıfta bulunacağımız raporuna göre Mefkûre 21 Haziran 1943'te motor kontrolünden geçmiş, 21 Haziran 1944 tarihine kadar geçerli seyir izni verilmiş ve motor Türk sularından 13 Mayıs 1944'te çıkmıştı.[18] Hem Morina'nın sahibi Hakkı Derval'in ve hem de Mefkûre'nin kaptanı Kâzım Turan'ın ifadelerine göre üç gemi İstanbul'dan önce Bulgaristan'ın Burgaz limanına gittiler, çünkü Milli Koruma Kanunu'na göre gemilerin Romanya'ya seyretmesi yasaktı. Demek ki bu görevlendirmenin Türk Hükümeti'nin bilgisi dahilinde gerçekleştiği şüphelidir. Nitekim üç geminin kaptanları hakkında Milli Koruma Kanunu aleyhine hareketten, hükümetten izin almadan Köstence'ye gittikleri ve insan getirdikleri için dava açılmıştır.[19]

Toplam olarak 1000 küsur yolcuyu İstanbul limanına getirmesi planlanan Mefkûre, Morina ve Bülbül gemilerinin üçü de ahşap Karadeniz tekneleriydi. Bülbül ve Morina'nın özellikleri hakkında bilgimiz olmamakla beraber, soruşturma komisyonunun raporuna ve Kâzım Turan'ın ifadesine göre Mefkûre 1929 yılında inşa edilmiş, 120 grostonluk (sicile 40 net ton olarak kayıtlı), 75 beygir gücünde motoru olan ahşap bir tekneydi ve 694 numara ile İstanbul, 127 numara ile Şile limanına kayıtlıydı.[20] Kâzım Turan'ın oğlu Hamit Turan'ın verdiği şu bilgilerin de eklenmesi daha sonra değinilecek birtakım detaylar açısından anlamlı: Mefkûre yelkenli olarak inşa edilmişti ve motoru 1930'lu yıllarda takılmıştı.

Seyir tarihi, Romanya'daki değişik Yahudi organizasyonlarının temsilcilerinin yolcu listeleri konusundaki anlaşmazlıkları nedeniyle birkaç kez ertelendi. Nitekim Kâzım Turan, yaptığımız söyleşide bir süre Köstence limanında beklemiş olduklarını belirtmiştir. Seyahat tarihi 3 Ağustos olarak saptanmış, ancak 2 Ağustos'ta Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmesi seyahati tehlikeye sokmuştu. Kritik bir karar almak gerekiyordu. Karadeniz zaten Alman ve Rus gemilerinin kol gezdiği bir savaş alanı iken, bu tehlikelere bir de Karadeniz'de Türk-Alman çatışması olasılığı eklenmiş, Mefkûre, Morina ve Bülbül'ün Türk bandıralı olmalarının sağlayacağı düşünülen güvence bir anda ek bir riske dönüşmüştü.

Romanya'daki değişik Yahudi kuruluşlarından başka iki kişi daha, Manu Ben Ephrahim ve Shaike Dan da Mefkûre, Morina ve Bülbül'ün İstanbul seferinin organizasyonu ile ilgili çalışmaktaydı. Shaike Dan ve Ben Ephrahim, Filistinli (Filistin'de mukim anlamında) Yahudiler arasından seçilip eğitilerek 1944 yazında Alman hatlarının gerisine çifte misyonla atılan paraşütçülerdendiler. Bu paraşütçülerin bir görevi müttefikler hesabına bilgi toplamak (özellikle müttefik savaş esirlerinin kaçışlarını sağlamak) iken diğeri ise hayatta kalmayı başaran Yahudilerin toparlanıp kaçışlarını organize etmekti. Çalışma alanları Macaristan ve Romanya olarak saptanan Ben Ephrahim ve Shaike Dan, Romanya'ya haziran ayında indiler. Karar gününü Ben Ephrahim şöyle anlatıyor:

> İstanbul ofisi tarafından yollanan 3 gemi 1 Ağustos 1944'te Köstence Limanı'nda seyre hazırdı. Bunlar Bülbül, Morina ve Mefkûre idi. Hükümetle aylarca süren görüşmelerden ve .... tartışmalardan sonra 1000 kişilik bir liste oluşturulmuş ve Romanya'dan ayrılma izinleri alınmıştı. Seyirden birkaç saat önce Türkiye ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerin kesildiği haber alındı, bu nedenle Karadeniz'de seyir tehlikeli hale geldi... Romanya Hükümeti seyrin sorumluluğunu almayacağını ilan etti ve iptalini istedi... Romanya Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden yerleri için ödeme yapan 150 kişi vazgeçtiklerini bildirdiler ve paralarını geri istediler. Zaten binlerce kişi onların yerine gitmek için hazır bekliyordu. (Gemilerin seyrine karar verilince) yüzlerce kişi ve çevre ülkelerden gelmiş mülteciler, gitmekten vazgeçmiş bu kişilerin yerine gidebilmek için Köstence'ye koştu. Çoğu herhangi bir seyahat belgesi olmadan ... gemilere bindi. Toplu ya da tek tek gemiler için yolcu listesi yapmak mümkün olmadı.[21]

Aslında motorların yolcu listeleri mevcuttur. Mefkûre'nin listesinde 302 yolcu gözükmekteyse de listenin yolcu sayısı ve isimlerdeki değişiklikleri ne ölçüde kapsadığını bilmemekteyiz. Yolcular arasında 2-3 çocuklu ailelerin çokluğu göze çarpmakta. Öte yandan yolcuların çoğunun Romanya'da (büyük kısmının da Bükreş'te) mukim, pek azının mülteci olduğu görülmekle birlikte büyük olasılıkla teknedeki mülteci sayısı listedekinden çok fazlaydı. Trajik saldırıdan sonraki günlerde kayıplar saptanırken Mefkûre'de 14 Polonyalı mülteci olduğu ifade edilmiştir.[22] Büyük olasılıkla bu durum mültecilerin Romanya'daki illegal statüleriyle ilgiliydi. Örneğin saldırıdan sağ kurtulan Fülop çifti Macaristanlı olmalarına rağmen listede Bükreş'te oturuyor görünmekteydiler. 2 Ağustos'ta mülteci yolcular zaten Bükreş'ten Köstence'ye gelmişlerdi. Yolculardan Mr. Schahar gemiye binişlerini şöyle anlatıyor:

> Bükreş'ten pazar akşamı 1 Ağustos 1944'te ayrıldık ve pazartesi sabahı Köstence'ye vardık. Romen yetkililer Köstence'de bizi büyük bir binaya yerleştirdiler. Yaklaşık 1200 kişi olduğumuzdan muayenelerimiz 2 gün sürdü ve çarşamba günü; 4 Ağustos'ta [3 Ağustos olmalı -E.D.] gemilere bindik. Gemiler sadece iki direkli ve yelkenli büyük balıkçı tekneleriydi. Saatte 6 deniz miline ulaşan motorları olduğunu sonra anladım. Teknelerde çok göze çarpıcı bir biçimde Kızılhaç işaretleri kullanıldı. Üst güvertede 5-6 metrekare büyüklüğünde bir alan Kızılhaç'ın bayrağına boyan-

mıştı. Hem ana direkte çok büyük bir Kızılhaç bayrağı dalgalanıyordu, hem de geminin önünde ikinci bir Kızılhaç bayrağı vardı.[23]

3 Ağustos akşamı üç motor seyre hazırken, motor kaptanlarının Köstence Liman Reisine gitmeleri emredildi. "Reis bize seyir emirlerinin bizimle beraber Morina'da seyredecek olan bir (Romen) kaptan tarafından verileceğini ve bu emirlere uymamamız durumunda sonuçlardan sorumlu olmayacağını bildirdi."[24] Romenler belli bir süre üç mülteci gemisine eşlik edecekler, hem bu sırada ve hem de sonrasında Bülbül ve Mefkûre, Morina'nın rotasını izleyecekti. Morina'nın kaptanına verilen seyir rotası şu idi:[25]

Kopya
Alman Donanması
o.u. 3 Ağustos 1944
Seyir Sertifikası

Türk bandıralı motor-yelkenli Morina 43 derece 43 dakika kuzey/ 29 derece 08 dakika batı koordinatlarından İstanbul Boğaz girişine olan serbest deniz yolundan seyretmelidir. Batırılma tehlikesi olduğundan 29 derece 08 dakika batı koordinatından batıya geçilmeyecektir.

Yayın tarihi: 3 Ağustos 1944. Bu seyir izni 8 Ağustos 1944'te saat 24 itibariyle geçerliliğini yitirecektir.

I.A.
Süvari Yüzbaşı

Çizilen rotanın amacı, bu üç motorun, mayınlı ve Alman-Rus savaş gemilerinin birbirlerini avlamaya çalıştıkları suların mümkün olduğunca açığından gitmelerini sağlamak gibi görünmektedir.

Böylece üç motor 3 Ağustos 1944'te saat 8.30'da Köstence limanından güvertelerinde Romen görevlilerle birlikte demir aldı. Önde Morina, ortada Bülbül ve sonda Mefkûre yaklaşık 5 mil kuzeydoğu yönünde seyrettiler. 15 dakika sonra makine kısmındaki küçük bir sorun nedeniyle Mefkûre geride kaldı. Bir Romen torpido gemisi Mefkûre'yi yedeğine alarak çekti. Motorun tamiratı bir saat sonra bitti. Böylece (4 Ağustos) sabah saat 5'e kadar seyrettiler, bu saatlerde Romen görevliler bir torpidoya binerek ayrıldılar.[26] Kâzım Kaptan'ın verdiği ifadeye göre sonraki olaylar şöyle gelişti:

> Biz de Köstence'de verilen yönergeye göre ... Morina'nın rotasını izlemeye başladık. Gün boyu hafif deniz vardı, güney ve yumuşak batı rüzgârıyla seyrettik. Güneşin batışından sonra ay doğduğunda biz hâlâ rotamızı takip ediyorduk. (5 Ağustos) gece yarısı 2.10'da direklerimizin üzerinde bir aydınlatma fişeğinin patladığını gördüm. Mürettebatıma bunun bizim gemiden mi fırlatıldığını sordum. "Hayır" dediler. Görevim olduğu üzere hemen geminin yol altında olmadığına ilişkin fenerleri (durma ışığını) yakmalarını ve makineleri durdurmalarını emrettim. İkinci bir işaret için beklerken geminin kıç tarafında 300 metre ilerde siyah bir nesne gördüm. Mürettebatıma can simitlerini takmalarını ve tercümanlar ve işaretler aracılığıyla yolculara bunu anlatmalarını emrettim.

Mefkûre'nin kaptanı Kâzım Turan, 1994.

Tam 2.15'te arkamızdaki karaltı ateşe başladı. İlk mermi geminin sancak kıç omuzluğundan 15 metre uzağa düştü, ikincisi daha yakına geldi ve üçüncüsü sancak tarafından gemimizi vurdu ve patlamadan ötürü geminin bordo kaplamaları parçalanarak havaya savruldu. Ben hemen mürettebata cankurtaran sandalını suya indirmelerini emrettim. Gemide kalanlara toplanmalarını ve gemiyi terk etmelerini söyledim. Bir saniye bile harcamadan gemiden ayrıldığım iddiası doğru değildir. Fakat ateş şiddetle devam ediyordu ve makineli tüfek ateşi de bizi büsbütün allak bullak etmişti. Mürettebatımın bir kısmının suya atladığını ve geminin bordasındaki cankurtaran sandalına bindiğini gördüm ve ben de suya atladım, kayığa çıktım, bir bıçakla bağlantı halatlarını kestim. Bu esnada tayfalardan aramızda olmayan Kemal (Kütükoğlu- makinist) ve Hasan'a bakındım, seslendim ancak görünmediler. Onların top mermileri veya yağmur gibi yağan makineli ateşiyle yaralanmış olduklarını düşündük... Hemen gemiden uzaklaştık. Geminin bordo iskelesinden 20-25 metre uzaklaştık ki ateş kesildi, bunun üzerine cankurtaran sandalındaki mürettebatıma düşmanın hedef değiştirebileceğini söyledim. Giysilerini çıkarmalarını, denize atlamalarını ve dağılıp gözden kaybolmalarını emrettim ve ben de sancak tarafında suya atlarken bir top mermisiyle sulara gömüldüm, yüzeye çıktığımda

sandala yaklaşmaya çalışıyordum ki ikinci bir mermi patladı ve makineli ateşi başladı. Sandalın açığına yüzdüm ve yüzeyde gemimize ateş açanın bir denizaltı olduğunu gördüm. 5 dakika sonra Türk bayrağının dalgalandığı gemimiz battı. Cankurtaran sandalına yeniden yaklaştığımda üç yerinden yara aldığını ama batmadığını gördüm... O sırada denizaltı 50 metre uzaklıktan yanan Mefkûre'ye ateş ettiği mevkiden ayrılmış ve yaklaşık 100 metre ilerisine gitmişti. Arkadaşlarımın iyi olup olmadıklarını anlamak için hemen sandalı terk ettim ve arkadaşlarıma doğru yüzmeye başladım. Cankurtaran sandalının batmadığını gören denizaltı (bizden 330 ve sandaldan 200 metre mesafede) yeniden top ve makineli ateşine başladı... Bizim yakınımızdan (batmakta olan sandalla Mefkûre'nin enkazı arasından, bize 150 metrelik bir mesafeden) geçerken açık seçik bir biçimde güvertesinde (biri kız ve biri başta) iki ve taretin iki tarafında ikişer kişi olduğunu, taretteki iki kişiden birinin dürbünle suyun yüzeyini taradığını gördüm. Denizaltı kuzeye doğru seyretti ve bir mil ilerde kayboldu. Sonra etrafımızda suyu tarayan bir ışık gözlemledik ve ışıkla/projektörlerle birbirlerine sinyal verdiklerini gördük. Batmak üzere olan cankurtaran sandalına yüzdük. Çevirdik...

Biz üç gemi birbirimizi takip ediyorduk, dolayısıyla Bülbül'ün 500 metre kıç ya da sancak tarafımızdan geçeceğinden emindim. Yaklaşık iki saat sonra Bülbül'ünki olduğunu düşündüğümüz bir motor sesi duyduk. Geldi ve bize 700-800 metre mesafede durdu... Yeniden hareket etti ve 300 metre daha yaklaştı, durdu. Ne olduğunu anlayamadığından ne bize ne de gemi enkazına yaklaşmaya cesaret edemeyeceğini düşünerek yüzerek Bülbül'e gittim... Beni görünce mürettebat ve yolcular çok heyecanlandılar. Bülbül cankurtaran sandalındaki mürettebatı ve su üzerinde yüzen bir direğe tutunmuş iki erkek ve bir genç kızla, bir çifti daha topladı. Etrafımıza bakındık ve gemi enkazının parçalarından başka bir şey göremedik.[27]

Kâzım Turan'ın iki erkek, bir genç kız ve bir çift olarak tanımladığı kurtulanlar, Hilda Werenbrant, Josep Bank, Joseph Axelrod ile Veronica Philip ve Vladislav Philip (Fülop) idi. Bu kişilere ilişkin toparlayabildiğimiz bilgiler şöyle:

Hilda Werenbrant, 21 yaşında, Romanya Bucavina'dan, öğrenci. Anne ve babası Transnistria konsantrasyon kampında öldürüldü. Pek yüzme bilmiyor ama kazadan yaralanmaksızın kurtuldu.

Josep Bank, 38 yaşında, Polonya, Kolomealı, tüccar. Eşi ve iki çocuğu Polonya'daki toplu mezarlarda gömülü. Yanıklar ve yaralarla kazadan kurtuldu.

Joseph Axelrod, 33 yaşında, vaktiyle Polonya'da Szniatin'de tuhafiyeci imiş, yanıklar ve yaralarla saldırıdan kurtuldu.

Veronica Philip ve Vladislav Philip (Fülop), Macaristan-Budapeşteli karıkoca. Veronica (Vera) 18 yaşında, saldırı sırasında 9 aylık hamile. Vladislav 22 yaşında, Budapeşte'de iyi bir amatör yüzücü olarak biliniyor. Veronica çocuğunu daha sonra İstanbul'da doğurdu.[28]

Bu beş kişi de daha sonra saldırıya ilişkin ifade verdiler. Bu ifadeler yaşadıkları trajedinin ve verdikleri yaşam mücadelesinin anlaşılması açısından önemli görünüyor:

Josep Bank yolculuk ve saldırıyı şöyle anlatmakta:

Romen görevliler Bulgar sularına girinceye kadar bizimle seyrettiler, daha sonra Romen savaş gemilerine binip gittiler. Ben yolculukta hep güvertede uyudum. Cuma gece yarısı bir hışırtı duydum. Başımızın üzerinde aniden bir ışık parladı. Biz güvertedekiler hepimiz ayağa fırladık, fakat kaptan (Kâzım Turan) "eğilin, yatın" diye bağırdı. Ben kendimi yüzüstü yere attım ve hemen makineli sesleri duydum. Çevremde ayakta kalanların hepsi vuruldu. Bir saniye sonra ise gemi alevler içinde kaldı. Herkes suya atladı, ben de atladım... Axelrod ile bir direğe tutunduk. Gemiden suda sağ kalanların üzerine sürekli makineli tüfekle ateş edildi. Biz kendimize direği siper ettik. ... Sonra makineli ateşi bitti... Sonra bir ayak genişliğinde, 20 ayak uzunluğunda bir kalasın üzerinde kadın-erkek 8 kişi ile birlikte bacaklarımızı açarak oturduk. Zaman ilerledikçe sırayla insanlar güçlerini kaybedip suya gömüldüler tek tek. Gün doğmaya başladı. 5.30 gibi uzakta duran bir gemiyi seçmeye başladık. Gemi yaklaşmıyordu. Ancak dalgalar yavaş yavaş gemiyi yaklaştırıyordu. Geminin Bülbül olduğunu anladık. 50 yarda[29] yaklaşınca bir sandal gelip bizi ve yakınlarda bir tahta parçasının üzerindeki Hilda'yı aldı.

Hilda Werenbrant o geceyi şöyle anlatmakta:

Gemide 3 kişi bir yatakta uyuduk. Yatağı olmayanlar yerlerde uyudular. Güvertede ise neredeyse yüz kişi uyuyordu. Beni deniz tuttuğundan aşağıda yatağımda kalmıştım. Cuma akşamı yaklaşık gece yarısı patlama sesleri duydum. Birisi "bunlar sadece fişek, Türk karasularına giriyoruz" dedi, ama patlamalar devam etti. Aniden güverteye açılan kapı alev aldı. Fırladım ve güverteye çıktım. İnsanlar birbirlerine sokulmuş bağırıyor, çığlıklar atıyorlardı. Geminin baş tarafı bütünüyle alevler içersindeydi. Karanlıkta 2 gemi silueti gördüm. 3 patlama ile gemi sarsıldı. Suya atladım... Yanan geminin yanlarından sarkan iplerden birine tutundum... Artık tutunacak takatim kalmayınca ipi bıraktım ve suda yüzen bir kapıya tutundum.

Kazazedelerin ifadelerindeki ortak noktalardan biri, aydınlatma fişeğinin patlamasıyla saldırının başlaması arasında belli bir süre geçtiği ve Kaptan Kâzım Turan'ın yolcuların gemiyi terk etmelerini sağlamadan gemiden ayrıldığı hususuydu. Saldırıdan sonra kurulan değişik soruşturma komisyonları Kaptan Kâzım Turan'ın aydınlatma fişeğinin patlamasından sonra paniğe kapıldığı, paralize olduğu noktasında birleştiler.

Olayın ardından hazırlanan bir raporda şunlar saptanmıştı:

1. Bazı kazazedelerin gemilerin Alman olduğunu saptama arzusuna rağmen biz saldırganların kimliğini kanıtlayamamış bulunuyoruz.

2. Mefkûre'nin aşırı derecede dolu olduğu açıktır.

3. Ayrıca kaptanın tüm yolcuların gemiden ayrılmasını ve can güvenliklerini sağlamak için çaba sarf etmeden gemiyi terk ettiği açıktır.[30]

Mefkûre kurbanlarından bir grup.
Moshe Resel, *Tik Mefkure* (Mefkûre Dosyası), Tel Aviv, 1981

22 Ağustos'ta İstanbul'da bir İngiliz denizaltı uzmanının hazırladığı bir diğer rapor saldırı ile ilgili daha detaylı saptamalar içermekteydi:

> 1. Bütün deliller ve ifadeler Mefkûre'nin 5 Ağustos'ta yerel saatle 01.30'da İğneada'nın 25 mil kuzeydoğusunda yüzeye çıkmış bir veya iki (veya muhtemelen üç) denizaltının ateşi sonucunda batırıldığını gösteriyor. Kullanılan silah muhtemelen 20m/m otomatik top (cannon with explosive missile) idi.
>
> 2. Mefkûre kaptanının ilk atışta kontrolünü kaybedip gemiyi terk ettiği açıktır. Saldırıdan önce herhangi bir ön uyarı almadığına ilişkin ifadesi aşağıdaki bilgiler nedeniyle dikkate alınmamalıdır:
>
> a) Sağlam, güvenilir bir tanık olan Bülbül motorunun kaptanı gemisinin baş tarafının sancağında, o sırada Mefkûre'nin muhtemelen bulunduğu noktada 4 Ağustos gecesi 22.30 civarında kırmızı bir aydınlatma fişeği parlaması gördüğünü ifade etmiştir.
>
> b) Mefkûre'den kurtulan diğer kazazedeler düşman gemisinin Mefkûre'ye ışıkla işaret yolladığını (işaretleşmeye çalıştığını) ve aydınlatma fişeği ateşlediğini söylemişlerdir.
>
> 3. Mefkûre'nin kaptanına göre saldırgan geminin kıç tarafına gelerek ateş etmiş, sonra geminin sancak tarafına geçerek ateşi sürdürmüş ve sonra öne geçmiştir. Daha sonra ise kaptan ile mürettebatın bindiği cankurtaran sandalına ateş açmışlardır.[31]

Belki de Kaptan Kâzım'ın o geceki ruh halini en iyi yansıtan Bülbül yolcularından birinin sözleri: Bülbül motoruna çıktığında "Mefkûrenin kaptanı oturdu ve ağladı. Ölen çocukların görüntüsünün, kadınların ölüm çığlıklarının onu asla bırakmayacağını söyledi. İntihar etmekten söz etti."[32]

Daha sonra Kâzım Turan aleyhine hem Romanya'ya izinsiz seyrettiği ve hem de ölüme sebebiyet verdiği iddiasıyla Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından soruşturma açılmış,[33] ancak ölüme sebebiyet vermeden suçsuz bulunmuştur.

SALDIRGANLARIN KİMLİĞİ

Saldırıdan sağ kurtulanların suda geçirdikleri uzun saatlerle ilgili anlattıkları, saldırganların Alman olduğuna ve saldırının kimseyi sağ bırakmamacasına yapıldığına dair işaret, ima ya da açık ifadelerle devam etmekteydi. Aslında saldırganların Alman olmaması için de bir neden yoktu: Örneğin Hilda, Mefkûre'ye Köstence Limanı'ndan binişini anlatırken şu ayrıntıyla tanıklığına başlıyordu:

Mefkûre'nin kaptanı Kâzım Turan oğlu Hamit Turan ile, 1994.

Gemiye binmek üzere (Köstence) rıhtımında yürürken bir grup Alman askeri bizimle alay etti ve fotoğraflarımızı çekti. İçlerinden biri bağırdı: "Can simitlerinizin olduğundan emin olun, ihtiyacınız olacak"

Gene Hilda Werenbrant saldırı sonrasında dalgaların onu bir deniz aracına doğru sürüklediğini, güvertesinin üniformalı Almanlarla dolu olduğunu gördüğünü, o sırada denizin ona Almanca bir cümleyi, "Güzel şimdi Yahudiler Filistin'e yüzerek gidebilirler" cümlesini ulaştırdığını iddia ediyordu. Axelrod ve Simha (Vladislav) Philip de saldırı esnasında makineli tüfek seslerinin kesildiği anlarda Almanca cümleler duyduklarını iddia ettiler.

Bazı tanıkların ifadelerine göre saldırı Bülbül'den de görülmüştü. Hatta bazı tanıklıklara göre "saldırganlar daha sonra Bülbül'e yaklaşmış, Bülbül motorlarını durdurarak beklemişti. Anlaşılamayan bir nedenle karanlıkta saldırganlar Bülbül'e ateş açmaksızın çekip gitmişlerdi."[34] Dolayısıyla Bülbül yolcularının tanıklıklarında da saldırganların Almanlar olduğu yolunda ifadeler vardı. Bülbül'den iki yolcu, Mr. Schahar ve Gerold Frank Mefkûre'ye saldırıdan sonra gecenin sessizliğinde Almanca askeri komutlar duyduklarını iddia ettiler.[35] Üstelik saldırıdan kurtulanlardan ikisi (Hilda ve Axelrod) makineli tüfek ateşi kesildikten sonra deniz yüzeyinde bir köpeğin belirdiğini, sularla boğuşarak hayatta kalmaya çalışanları çekip batırdığını da iddia ettiler. Bu iddialara daha sonra değineceğimiz Türk gazetelerinde geniş yer verildi.

Böyle acımasız bir saldırı Almanya'nın Yahudileri toptan imha etme politikasının ruhuna doğal olarak uygun görüldüğünden, saldırganların Almanlar olduğu düşünüldü. Yolcuların saldırganların Alman olduklarını ima veya açıkça ifade eden sözlerinin yanı sıra, diğer yolcuların Köstence limanından ayrılırken yolda başlarına bir şey gelebileceğine dair Almanların müstehzi ifadelerini aktarmaları da etkili oldu. Böylece saldırının Almanlar tarafından yapıldığı açıkça söylenmeye başlandı.[36] Alman haber ajansı Uluslararası Enformasyon Bürosu, ajanslara geçtiği aşağıdaki duyuruyla bu yargıyı reddetse de saldırganların Alman gemileri olduğu genel kabul görmeye devam etti:

> Berlin11./BBC, bir Alman denizaltısının Karadeniz'de 277 Yahudiyi taşıyan Merkla adında Türk bandıralı bir mülteci gemisini batırdığına ilişkin haberler geçmiş bulunmaktadır. Uluslararası Enformasyon Bürosu, Alman Silahlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'ndan yukarıda değinilen bilginin bütünüyle uydurma olduğunu öğrenmiştir. Uluslararası Enformasyon Bürosu, başkumandanlığın verdiği resmi yetkiyle bu Türk gemisinin batırılışından hiçbir Alman denizaltısının sorumlu tutulamayacağını bildirir. Bu bölgede Alman denizaltısı yoktur ve hiçbir zaman da olmamıştır. Sovyet Rusya'nın bir uluslararası hukuk tecavüzü ile karşı karşıya olduğumuz açıktır.
>
> 13 Ağustos
> Alınma tarihi: 5.9.44 [37]

Saldırıyı Almanların yaptığına inanılıyordu ama hangi nedenle üç motordan sadece Mefkûre'ye saldırdıkları anlaşılır bir şey değildi. Doğrusu bunun cevabını kısmen yolcular verdi: Köstence Limanı'nda gemilere doğru ilerlerken kadınlar ve çocuklar ayrılarak Bülbül ve Morina'ya bindirilmiş, ne kadar eli kalem tutan, iyi eğitimli Yahudi varsa Mefkûre'ye konmuştu.[38] Ancak saldırıdan yaklaşık altı ay sonra haber ajanslarına geçilen bir haber tüm karanlıkta kalmış noktaları aydınlatacak nitelikteydi ve hem Mefkûre'ye Almanların saldırdığını ve hem de neden sadece Mefkûre'ye saldırıldığını açıkça

ortaya koyuyordu. Türkiye Yahudileri'nin yayın organının da "Bir Muamma Çözüldü"[39] başlığı ile verdiği haberin tezi şuydu: Mefkûre gemisinde Almanlara karşı savaşan 6 Polonyalı partizan vardı, Yahudi organizasyonlarının bilgisi dahilinde gemiye binmişlerdi ve Mefkûre'ye bu nedenle saldırıldığına ilişkin bir belge Romen Yahudi yeraltı organizasyonları tarafından Bükreş'teki Türk elçiliğinin bir mensubundan alınmıştı. Kudüs'te Yad-Vashem Arşivi'nde gördüğümüz bu belgenin çevirisi şöyledir:

Esra Danacıoğlu 1994 yazında Kâzım Turan ve oğlu Hamit Turan ile Kastamonu Abana'ya bağlı İlişi (Yakaören) köyünde.

Genel Kurmay
Başkanlığı'na

Size Romen-Alman muhaberat seksiyonunun, Binbaşı Pavelescu- Lieutenant Freicher Konrad von Fressing vasıtasıyla (aldığı), no: 868 a.c.b.a enformasyonun bir kopyasını sunuyoruz.

Yahudiler, mülteci organizasyonları aracılığıyla, Polonyalı ve Karadağlı devrimci partizan unsurları doğudaki müttefik kuvvetlerine katılmak üzere göçmenlerin gönderilmesi için kiralanan gemilere almayı sürdürüyorlar.

Biz, Mefkûre gemisinin Köstence limanından hareketi sırasında Yahudi partizan grupları tarafından tedarik edilmiş sahte dokümanlarla değişik göçmen gruplarının arasında gizlenerek gemiye binen aşağıdaki şahısları teşhis ettik:

- Bielicki Vladimir, Maraşal Pilsudski'nin muhafız alayında binbaşı
- Szimanowski Sladek, Varşova no. 12 tank alayında yüzbaşı
- Croning Petra, M.ST/M.P. işaret (signal) kısmında mühendis
- Baer Tadek Vracovia Aero (Cracow?) 13 numaralı bölgede binbaşı
- Ostrowski Vladek, yardımcı mühendis, pilot, benzinli motor uzmanı

Emredildiği gibi bu şahısların ayrılmalarına izin verilmiş ve böylece dikkatleri uyandırılmamıştır. Fakat biz gereken eylemde bulunmaları için Deniz Kuvvetleri'nin gizli servisinin karşı istihbaratına bu bilgiyi aktardık. İlgili şahıslar hedefledikleri yere ulaşamamışlardır.

Sonucunu kişisel olarak orgeneral rapor ederek acilen no. 1025 ve ilaveten 1055 numaralı emirleri tatbik ediniz,

Yarbay — Kaptan
no. 43 on.Cab.G.S. — 1944, 8 Ağustos
1944, Eylül 17

Belgenin nerede, kimin tarafından kime yazıldığı belli değildi, üzerinde bir mühür de bulunmuyordu, ama uzun süre Almanların Mefkûre'ye saldırdığının ispatı olarak görüldü, ta ki 1960'ların başında Mefkûre'de akrabaları katledilenlerin tazminat almak için Almanya aleyhine dava açmalarına dek. Mahkeme Alman araştırmacı J. Rohwer'i uzman olarak atadı. Rohwer Almanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nde yaptığı araştırmalar sonucunda saldırgan geminin tabiyetini saptamayı başardı. Mefkûre'yi batıran bir Sovyet denizaltısıydı. Rohwer'in araştırma sonuçları şöyleydi:

1. Mefkûre top ve makineli tüfek ateşi ile batırılmıştır.

2. O sırada o bölgede Alman denizaltısı bulunmuyordu. O gece iki denizaltı Kafkas kıyıları yakınlarında operasyonda, diğer dört denizaltı ise Köstence limanında demirliydi.

3. Bir Sovyet denizaltısı Mefkûre'nin batışından kısa süre önce o bölgeden telsiz sinyalleri yolladı.

4. .... Sovyet denizaltısı o gece aynı bölgede Mefkûre'ye benzer bir gemiyi ve kılavuz botunu vurduğunu rapor etti.

5. Bütün bunlardan sonra şunu tahmin edebiliriz: Mefkûre bir Sovyet denizaltısından açılan ateşle batırıldı.[40]

Rohwer'in pek de itiraz edilemeyecek sağlam bir referansı vardı: C. Dimitrev'in II. Dünya Savaşı yıllarındaki denizaltı saldırılarına ilişkin çalışması (Moskova: SSCB Savunma Bakanlığı Yayını, 1964).[41] Dimitriev denizaltının seyir defterine dayanarak şöyle diyordu:

Aynı akşam bir denizaltı, S 215, Kaptan Strizak'ın kumandasında Batum'dan ayrıldı. Burgaz bölgesinde seyrederken 5 Ağustos gecesi top ateşi ile yaklaşık 200 silahlı kişi taşıyan bir büyük yelkenli ve büyük bir kayık, iskampaviyeyi batırdı.

Rohwer'in çalışması uzun zaman kabul görmüş olan Mefkûre'nin Almanlar tarafından batırıldığı tezini ortadan kaldırdı ve Mefkûre'nin tıpkı Struma gibi düşman gemisi olduğunu sanan Sovyet denizaltıları tarafından batırılmış olduğunu ortaya koydu. ■

1. Dalia Ofer (1990), *Escaping the Holocaust; Illegal Immigration to the Land of Israel 1939-1944* (Oxford: Oxford University Press) s. 324-326.
2. Salvador, Dr. Kozanoğlu'nun *Toplumsal Tarih*'te Ağustos 1995'te yayımlanan ve Türkiye'deki kaynak kıtlığına rağmen özellikle kaza sonrası bilgileri açısından zengin çalışmasıyla gündeme gelmişti. Ayrıca bkz. Esra Danacıoğlu, "Silivri Faciası Üzerine", *Toplumsal Tarih*, sayı 24 (Aralık 1995), s. 11-16.
3. Türkiye bandıralı gemiler Kazbek, Morina, Bülbül, Mefkûre, Salahattin ve Toros'tur. Bu gemilerin tamamı 1944 yılı içersinde Romanya'dan İstanbul'a Yahudi mülteci taşımışlardır.
4. Bu konudaki tek istisna Dr. Gad Nassi'nin şu kısa çalışmasıdır: Dr. Gad Nassi, "Struma ve Mefkûre'nin Batırılışı'ndaki Esrar Perdesi Aralandı", *Şalom*, 18 Mayıs 1994, s. 8.
5. Bela Vago, "The Reaction to the Nazi Anti-Jewish Policy in East-Central Europe and in the Balkans", Francois Furet (ed.), *Unanswered Questions; Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, s. 199-234; Meyer Weinberg, "The Struggle for Civic Status: Rumania", *Because They were Jews: A History of Antisemitism*, s. 167-180.
6. Örneğin Morina ve Bülbül'deki çocuk sayısı şöyleydi: Morina 179 (146'sı savaş yetimi), Bülbül 97 (50'si savaş yetimi). CZA (Central Zionist Archive, Kudüs) S75/1804.
7. Yolcu listeleri için bkz. CZA L15/117/I ve II; L15/295 B.
8. Asher Cohen, "He-Halutz Underground in Hungary: March-August 1944", *Yad Washem*, XIV (1981), s. 252-265.
9. Henry L. Feingold, *The Politics of Rescue; The Roosevelt Administration and the Holocaust 1938-1945*, New Jersey, 1970, s. 244.
10. *age*, s. 246.
11. Jon ve David Kimche, *The Secret Roads; the Illegal Immigration of a People, 1938-1948*, Londra, 1951, s. 66 ve Burry Rubin, *Istanbul Intrigues: A True-Life Casablanca*, New York, 1989, s. 209. Aslında Mossad İstanbul'da savaşın ilk yıllarından itibaren faaliyetlerde bulundu, burada söz konusu olan kadroların artırılması ve yoğunlaşmadır. Savaşın ilk yıllarındaki (1940-1941) faaliyetleriyle ilgili bkz. Ruth Kluger-Peggman, *The Last Escape; the Launching of the Largest Secret Rescue Movement of All Time*, New York, 1973, s. 433-475. Genel olarak İstanbul merkezli faaliyetler için bkz. Dalia Ofer, "The Activities of the Jewish Agency Delegation in Istanbul in 1943", *Rescue Attempts During the Holocaust; Proceeding of the Second Yad Washem International History Conference* (Kudüs 8-11.4.1974), Yisrael Gutman-Efrahim Zuroff (Ed.), Kudüs, 1979, s. 435-450.
12. Feingold, *age*, s. 217; Rubin, *age*, s. 217-218; Kimche, *age*, s. 66.
13. "Vakit olmadığından veya uğradığı takibattan hemen kurtulma amacıyla çeşitli motorlarla 5 kafile halinde Köstence'den hareket eden 1828 Yahudi İstanbul'a ulaştıklarında transit vize muameleleri yapılarak hazırlanan trenlerle Suriye'ye sevk edilmişlerdir." *Ulus*, 8.8.1944; ayrıca bkz. Ofer, *Escaping the Holocaust...*, s. 248-253, 256-257, 326-327.
14. Akiba Levinsky 'nin 11.7.1944 tarihli mektubu, CZA, S 75/1804; L15/295 B.
15. Minnettarlığımı ifade etmezsem kendimi gerçekten borçlu hissedeceğim pek çok kişi bu çalışmada küçük ya da büyük pek çok ayrıntının benim için anlaşılır olmasında yardımlarını esirgemedi. Bunların başında rahmetli Kaptan Kâzım Turan gelmektedir. Kendisi ile ölümünden birkaç ay evvel 1994 yazında -kayıt cihazı olmaksızın- Kastamonu ili, Abana ilçesi, İlişi (Yakaören) köyünde görüşebildim. Armatör Selahattin Arslan'a, Morina motorunun sahibi Hakkı Derval'in oğlu armatör Orhan Deval'a, Mefkûre'de iki insanını kaybeden (soyadını öğrenemediğim Hasan ile makinist Kemal Kütükoğlu) İlişi (Yakaören) ve Evrenye (Gemiciler) köylerinin eski denizcilerine, Yaşar Danacıoğlu'na, Hamit ve Cumhur Turan'a çok teşekkür ederim.
16. Eskinazi veya Eşkenazi adına diğer kaynaklarda rastlamadım. Muhtemelen bu bir takma ad idi.
17. Orhan Deval ile 11.4.1995 tarihinde yapılan görüşme. Orhan Deval olayın geçtiği tarihte 18 yaşındaydı. Dolayısıyla Mefkûre, Morina ve Bülbül'ün Romanya seferini hayli detaylı hatırlamaktadır.
18. CZA L15/117/II.
19. *Vatan*, 11.8.1944.
20. CZA L15/117/II, ayrıca bkz. Mefkûre motoru kaptanı Kâzım Turan'ın 15 Ağustos 1944 tarihli raporu, aynı yerde.
21. *Yedioth Yad Vashem*, no. 2 (Temmuz 1954)'den nakleden Albert Finkelstein, *The Mefkure Tragedy; An Inquiry into the Slayers' Identity*, Fransa, 1989 (gözden geçirilmiş 3. basım). Shaike Dan da gelişmeleri benzer bir biçimde anlatır: "Michael Antonescu ... Türkiye'nin ülkesiyle ilişkilerini kestiğini, müttefiklere katıldığını belirtti ve hükümet ve gemilerin himayesi altında seyredeceği Kızılhaç adına yolcuların can güvenliği açısından seyrin iptal edilmesini istedi." Amos Ettinger, *Blind Jump: the Story of Shaike Dan*, New York-Londra, 1992, s. 110-111.
22. CZA L15/295.
23. Yolculardan Mr. Schahar'ın 15 Nisan 1989 tarihinde (İsrail) Albert Finkelstein'e yazdığı mektup ve çevirisi. Finkelstein, *age*, 18 numaralı doküman.
24. Kaptan Kâzım Turan'ın 15 Ağustos'ta İğneada'da kaleme aldığı rapor. Bkz. CZA L15/117/II.
25. CZA L15/II.
26. Kâzım Turan'ın 15 Ağustosta kaleme aldığı rapor, CZA L15/117/II.
27. CZA L15/117/II.
28. Kazazedelerle ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: "Mefkûrenin Batışı Hakkında Kurtulanların İfadeleri", Gerlod Frank tarafından düzenlenmiştir. CZA S25/2493 ve İstanbul Soruşturma Komitesi Raporu CZA L15/117/II.
29. 1 yarda 0.9144 metre yani yaklaşık 1 metredir.
30. CZA L15/117/II Soruşturma Komitesi raporu, İstanbul 9.9.44. Rapor Haim Barlas (Filistin Yahudi Temsilciliği Türkiye resmi temsilcisi), Saul Meyerov (Filistin Mülteci Komitesi üyesi), Roben Resnik (Amerikan Yahudi Yardım Örgütü: American Joint Distribution Committe temsilcisi) tarafından hazırlanmıştır.
31. Yad Washem Archive, (Kudüs) 011/69.
32. Gerold Frank'ın ifadesi CZA S25/2493.
33. *Tanin*, 15.8.1944.
34. NAR (National Archive, Amerika Birleşik Devletleri) 840.48 ref/8-1544 1493 15.8.44, Ankara, Hirschmann'dan Pehle'ye. Belgenin fotokopisini bana veren Hebrew Üniversitesi'nden Prof. Dr. Dalia Ofer'a teşekkür ederim.
35. Gerold Frank'ın ifadesi için bkz. CZA S25/2493 ve Mr. Schahar'ın ifadesi için bkz. Finkelstein, *age*, Ekler kısmında doküman no. 18.
36. "Mülteci Gemisini Almanlar Batırdı", "Mefkûre Motorunu Almanlar Batırdı" başlıklı bu haberler için bkz. *Son Telgraf*, *Vatan* ve diğer gazeteler, 22.8.1944; ayrıca bkz. *Palestine Post*, 22.8.1944. Haber, WRB (World Refugee Board-Harp Mültecileri İdaresi) direktörü Mr. Pehle'nin verdiği beyanata dayanıyordu.
37. Yad-Washem 011/69 ve CZA S25/2638.
38. Listede göze çarpan, kadın ve çocukların eş veya babalarla beraber gemiye binmiş olmalarıdır. Bu, bir anlamda yolcuların iddiasını doğrulamaktadır. Hilda Werenbrand *Vatan* gazetesi muhabiri Melih Yener'e şöyle anlatıyordu Köstence limanındaki müdahaleyi: "Daha Köstence'den motora binerken bir seçim yapılmıştı ve ne kadar teknisyen, doktor, avukat, profesor varsa hepsini Mefkûre motoruna bindirmişlerdi." *Vatan*, 15.8.1944, ayrıca bkz. *Journal d'Orient*, 17.8.1944.
39. *La Boz de Turqie*, 15.1.1945. Dikkatimi bu habere çeken Rıfat Bali'ye teşekkür ederim.
40. Rohwer, *age*, s. 98 ve ayrıca bkz. s. 92-95.
41. İlgili sayfanın Rusça orijinali ve İngilizce çevirisi için Bkz. Finkelstein, *age*, Ekler kısmı, doküman no. 13.

ZEKİ VELİDİ TOGAN VE MİLLİYETLER SORUNU
"KÜÇÜK BAŞKURDİSTAN"DAN "BÜYÜK TÜRKİSTAN"A

NADİR ÖZBEK

Türkiye'de yakın tarihi oluşturan sorunları ve özellikle siyaset ve düşünce alanında belirli bir konuma sahip olmuş kişileri şablonlar ve klişeler dışında ele almak pek mümkün olamamıştır. Zeki Velidi Togan'ın konumu buna iyi bir örnek oluşturmaktadır. Zeki Velidi ismi daha çok 1940'lı yılların Irkçılık-Turancılık davaları veya Türk milliyetçiliği ile birlikte anıldığı için kolayca bir kenara bırakılabilmiştir. Oysa Zeki Velidi'nin büyük oranda göz ardı edilen siyasi faaliyetlerinin ve düşüncelerinin incelenmesi, gerek Türk milliyetçiliğinin evrimini, gerekse yeni bir ulus-devlet inşa sürecinde Cumhuriyet rejiminin içinde bulunmuş olduğu düşünsel ortamı anlamak açısından önemli imkânlar sunmaktadır.

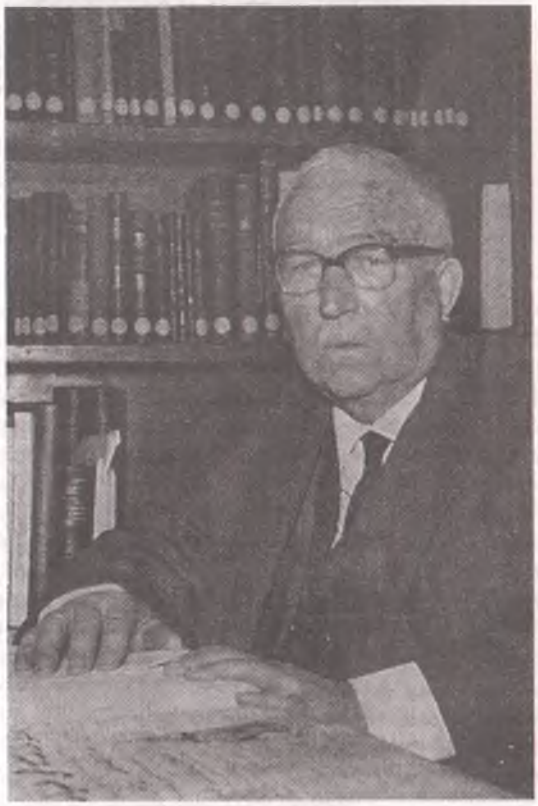

Zeki Velidi Togan

Bu yazıda Zeki Velidi Togan'ın siyasi görüşleri, esas olarak Bolşevik Devriminin gündeme getirdiği milliyetler sorunu ekseninde ele alınacaktır. Bu ortam Togan'ın siyasi düşüncesi üzerinde, sonraki yıllarda da izleri hep görüleceği gibi, tayin edici bir etkide bulunmuştur. Ancak yine de onun siyasi düşüncesinin daha iyi anlaşılması için iki ayrı noktaya daha temas etmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi Togan'ın da üyesi olduğu, 1917 sonrasında Rusya'yı terk etmek zorunda kalan Müslüman-Türk Sovyet göçmenler kuşağıdır. Yeni bir ulus-devletin inşası sorunlarıyla karşı karşıya bulunan Kemalist önderlik için iyi yetişmiş bu Sovyet göçmenler, nitelikli kadro eksikliğini gidermek açısından önemli bir imkân yaratmıştır. Rusya kökenli bu aydınlar, tarih, etnografya ve linguistik alanlarındaki görece derin birikimleri ile Cumhuriyet Türkiye'sinin fikir hayatının oluşumunda önemli izler bırakmışlardır. Sovyet göçmenleri için ya siyasal taleplerini bir kenara bırakıp Türk ulus-devletinin inşa sürecine katılmak, ya da Avrupa'ya geçip Batı bloku içinde Sovyetlere karşı Rusya Türklerinin siyasi mücadelesini örgütlemek şeklinde iki ayrı seçenek bulunmakta idi. Togan'ın bu çerçevedeki konumunun belirlenmesi, onun siyasal düşüncesinin anlaşılması açısından aydınlatıcı olacaktır.

Togan'ın düşüncesini izleyeceğimiz diğer ekseni II. Dünya Savaşı yıllarının ırkçı, antikomünist ve Rusya Türklerine ("dış Türkler", "esir Türkler") yönelik irredentist vurgularla ön plana çıkan milliyetçi hareketin düşünce ortamı oluşturmaktadır. "1944 Irkçılık-Turancılık Davası"na dahil olması Togan'ın adının Türk milliyetçiliğindeki bu eğilim içinde anılmasına yol açmıştır. Ancak bu yazıda ayrıntıları ile değineceğimiz gibi Togan'ın milliyetçilik ve Türkçülük anlayışı, Türkiyeli Türkçülerden tamamen farklı bir tarihsel çerçeve tarafından şekillendirilmiş olması nedeniyle Türkiye'ye özgü bu genel çerçeveden ayrıştırmayı gerektirecek nitelikler taşımaktadır.

MİLLİYETLER SORUNUNUN SİYASİ ÇÖZÜMÜ: "KÜÇÜK BAŞKURDİSTAN" VE "ULUĞ TÜRKİSTAN"

1917 Ekim Devrimi, kökleri 19. yüzyıla uzanan Batı merkezli proleter dünya devrimi beklentisinin gerçekleşmesine yol açacak bir kıvılcım olarak değerlendirilmişti. Ancak 20. yüzyıl, bir proleter dün-

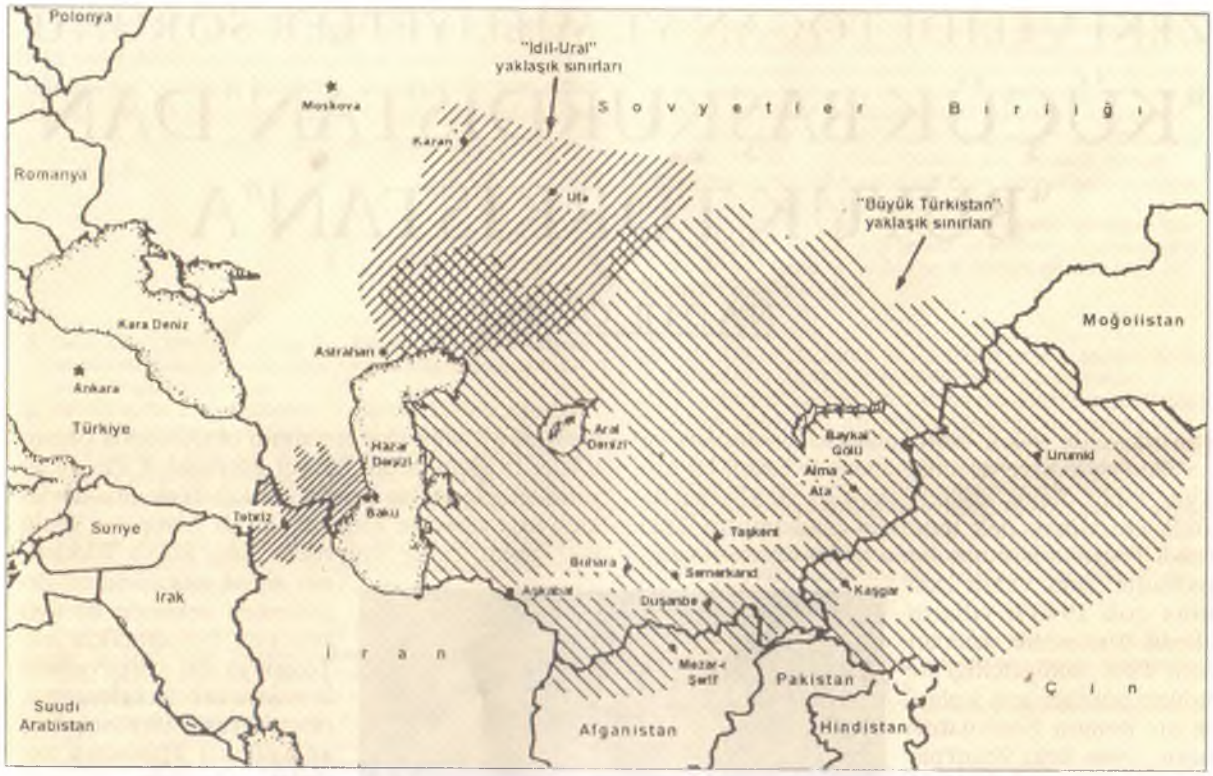

"İdil-Ural" ve "Büyük Türkistan" yaklaşık sınırları.

ya devrimi yerine, milliyetler meselesi ve köylü toplumların kalkınması gibi sorunlara çözümlerin arandığı bir dönem olmuştur. Ne var ki, bu sürece ilk ivmeyi veren Bolşevik Devrimi, bir yandan sömürge ulusların kurtuluş ümidine kaynaklık ederken, diğer yandan Sovyet sisteminin sağlamlaşmasıyla eşgüdümlü olarak Çarlığın sömürgesi durumundaki Müslüman-Türk halkları, eski rejimi çağrıştırır bir şekilde merkeze bağlayarak derin bir paradoks yaratmıştır.

Uralların güneydoğusundan başlayıp Hazar'ın batı ve doğusu boyunca Çin ve Hindistan sınırlarına kadar uzanan geniş coğrafyanın Türk ve Müslüman halkları, 1905 Devrimiyle birlikte kültürel ve gittikçe artan ölçülerde siyasal taleplerini gündeme getirmeye başlamışlardı. Ekim Devrimiyle oluşan yeni ortam, bu milli taleplerin açık siyasal renkler kazanmasını kolaylaştırmıştır. 1917-1923 dönemi, Rusya'nın Müslüman halklarının temsilcileri olarak politika sahnesine çıkan aydınların, komünizm ve milliyetçiliğin bağdaşırlığı düşüncesinin tohumlarını atmalarını sağlayarak, mirası Çin, Hindistan, Endonezya, Cezayir gibi Asya'nın ve Afrika'nın çeşitli ulusları ve hatta Peru gibi bazı Latin Amerika ülkelerinin II. Dünya Savaşı sonrası deneyimlerine esin kaynağı oluşturacak bir genel yaklaşımın yeşermesine imkân sağlamıştır.[1] 1917'ye gelindiğinde Rusya Müslümanları, kaynağını Tatar ticaret burjuvazisinin 19. yüzyıldaki serpilişinde bulan bir kültürel Rönesansın hayat verdiği Cedid aydınlar kuşağını yetiştirmiş bulunuyordu. Ancak süreç, 1905 Devrimi ertesinde gelişen Müslüman İttifak hareketinin Rus Anayasal Demokrat Partisi'nin (Kadet) liberal programı çerçevesinde ifadesini bulan kültürel taleplerinin, yani Cedid liberalizminin, Rusya Müslümanlarının sorunlarını çözmekte yeterli olamayacağını açığa çıkarmış bulunuyordu.[2] 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin yarattığı devrimci dinamizmle beslenen yeni hareket, siyasal ve toplumsal talepler açısından daha radikal ve seküler programların oluşmasına yol açmıştır. Bu yeni devrimci ortamın karmaşıklığına koşut olarak, Rus siyasal hayatındaki bütün ayrımlar, Müslüman-Türk ortamında da izdüşümlerini bulmakta gecikmemiştir. 1917 Devrimi Rus liberalizmini bir çözüm olmaktan uzaklaştırmış ve bu durum Sosyal Devrimci (SR) fikirlerden Bolşevizme kadar uzanan yelpazede radikal görüşlerin Müslümanlar arasında yankı bulmasına yol açmıştır.[3] Rusyalı Müslüman-Türk aydınlar, devrimle gelen siyasal ortamın Doğu toplumlarının sömürge yönetimlerinden kurtuluşları için bir imkân yaratacağı inancında olmuşlardır. Farklılaşan yaklaşım ve programlara sahip olmakla birlikte bu aydınlar, Bolşeviklerin hâlâ Batı eksenli bir proleter dünya devrimi beklentisi içinde oldukları erken bir dönemde dahi Doğudaki devrimci potansiyellerin sözcüsü olmaya aday olmuşlardır. Bir bakıma, devrim dinamiğinin Batıdan Doğuya kaydığı bir ortamda, Sovyet Devriminin yarattığı genel atmosfer içinde komünizm ve milliyetler sorunu, komünizm ve İslam, komünizm ve köylü toplumları sorunu gibi devasa tarihsel problemlerin karşısında kendi yol-

larını bulmaya çalışmışlardır. İlk işaretleri 1905'te görülen, 1917 ile birlikte en üst noktasına ulaşan bu uzun dönemli toplumsal altüst oluş, 19. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve söz konusu karmaşık dönemlerde Rusya Türklerinin temsilcileri olarak politika sahnesinde ön plana çıkmış Togan'ın da dahil olduğu sayısız aydının dünya görüşünü, politik kavrayışını belirleyen genel çerçeveyi oluşturmuştur.

Zeki Velidi (sağda) ve Abdülkadir İnan, Türkmen kıyafetleriyle, Ocak 1923.

Togan'ın siyasal hayatı 1916 yılında Ufa temsilcisi olarak Duma Müslüman Fraksiyonu'na yardımcı olmak üzere Petersburg'a gelmesi ile başlar. Siyasal hayatının en fırtınalı dönemini 1917 devrimleriyle başlayan ve Sovyetlere karşı Türkistan'daki mücadelesine son verdiği 1922 tarihine kadar devam eden altı yıllık evre oluşturur. Bu altı yıllık dönem dışında Togan, II. Dünya Savaşı yılları ayrı tutulursa, büyük oranda politika dışında kalmış ve hayatını akademik çalışmalara hasretmiştir. Togan'ın devrim ve milliyetler sorununa ilişkin yaklaşımlarını tartışmaya başlamadan önce, Rusya Müslümanlarının siyasal tarihinde 1917 Şubatından 1922 yılına kadar geçen dönemi, Togan'ı eksene alarak kısaca özetlemekte fayda vardır.

1917 Devrimiyle siyasi geleceklerini tayin etme sorunuyla karşı karşıya kalan Rusya Müslümanlarının ortak bir siyasi irade oluşturmaktan hayli uzakta oldukları, mayıs ayında toplanan Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nde açığa çıkmıştır.[4] Togan'ın da önemli aktörlerinden olduğu kongre, devrim sonrası Rusya'da siyasal yapının alması gereken şekil konusunda derin bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Kazanlı liberal-Cedid aydınların girişimleriyle toplanan Kongre, ılımlı bir toplumsal program ile Müslümanların kültürel özerkliklerinin tanındığı bir üniter Rus siyasal yapısının, Rusya Müslümanlarının hem birliğini sağlayacağı hem de milli sorunlarını çözeceği iddiasını gündeme getirmiştir. "Topraksız muhtariyet" veya "ünitarizm" şeklinde ifade bulan bu görüş Kazan Tatarları tarafından dile getirilmiş ve sözcülüğünü de büyük oranda Sadri Maksudi üstlenmiştir. "Ünitarist" görüşün karşısında Ruslarla eşit siyasal haklara sahip olunacak bir federasyon önerisiyle Kafkasyalılar, Türkistanlılar, Kırım Tatarları, Kazaklar ve Başkurdlar yer almıştır. Zeki Velidi, "topraklı muhtariyet" veya "federalizm" şeklinde ifade edilen bu görüşün şiddetli savunucularından biri olmuştur.[5] Bu çalkantılı süreç, Orta Volga bölgesinde "ünitarist" Tatarların 19 Kasım 1917 tarihinde İdil-Ural devletinin (Trans-Bulak Cumhuriyeti) muhtariyetini ilan etmeleri ile hız kazanmıştır. Buna mukabil Zeki Velidi tam bir ay sonra Başkurdistan'ın muhtariyetini ilan etmiştir (Küçük Başkurdistan). Ancak her iki siyasal yapı da kısa süreli olmuş, yerel Sovyet iktidarları ve Kızıl Ordu Orta Volga bölgesinde yeşeren her türlü milli siyasal organı 1918'in ilk aylarında tasfiye etmiştir.[6] Ancak iç savaşın ilk işaretlerinin belirdiği bu kritik günlerde Sovyet rejiminin geleceğinin Müslüman halkların tavrına bağlı olduğunun farkında olan Stalin, 23 Mart 1918 tarihinde Vahitov, İbrahimov gibi Sultangaliyev'in yakın arkadaşları olan Tatarların da katılımıyla Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir.[7] Volga bölgesindeki bu yeni yapılanmada ipler artık liberal milliyetçilerden çok Sultangaliyev gibi Müslüman komünistlerin elinde bulunmaktadır. Togan aynı tarihlerde Başkurd ordusunun başında, Çek lejyonları, Ataman Dutov önderliğindeki Kosak birlikleri ve Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu'dan oluşan karşıdevrimci saflara geçmiş ve Ufa'da, sol-kanat karşıdevrimci güçler ve Kazak Alaş-Orda birliklerinin de yer aldığı Geçici Rus Hükümeti'nin (Komuç) kuruluşuna katılmıştır. Ancak Amiral Kolçak komutasındaki ordular geçici hükümeti devirmiş ve Başkır birliklerini dağıtmaya yeltenmiştir. Togan, bunun üzerine Kazak Alaş-Orda önderleri ile birlikte, Sovyet temsilcileri ile görüşmeye başlamış ve 19 Şubat 1919 tarihinde Sovyet hükümeti ile Geçici Başkır Hükümeti'ni kuran ön anlaşmayı imzalamıştır. İç savaşın en kritik günlerine denk düşen bu saf değiştirme Sovyet rejiminin kaderini tayin edici nitelikte olmuştur.[8] 19 Şubat 1919 ile 27 Mayıs 1920 tarihleri arasındaki 15 aylık dönemde Zeki Velidi Bolşeviklerle açık işbirliği halindedir.[9] Togan bu dönemde Lenin ve Stalin gibi Bolşevik önderlerle yakın ilişki içinde Başkurdların özerkliği meselesini sağlam temellere oturtmaya çalışmıştır. Başlangıçta iç savaşın yönünün henüz kesin olarak belirmediği evrede, güçlü bir Başkurd ordusunun komutanı olan Togan'ın Bolşevikler nezdindeki iti-

barı hayli yüksektir. Ancak Orta Volga bölgesinde Beyaz tehlikenin bertaraf edilmesi, komutasında disiplinli bir Başkurd ordusu bulunan Togan'ı, Sovyet sisteminin merkezileşme eğilimleri karşısında gerçek bir engel haline getirmiştir. Bu tarihten itibaren Başkurdistan'daki Bolşevik politika, Stalin'in önderliğinde türlü girişimlerle Togan'ın iktidarının altını boşaltmaya yönelir. Böylece Togan için Bolşeviklerle de köprüleri atmaktan başka bir seçenek kalmayacaktır.[10] Togan 1920 baharında Volga bölgesinde Sovyetlere karşı bir ayaklanma örgütlemenin imkânsız olduğu düşüncesiyle gizlice Türkistan'a geçer. Türkistan'da "biri sosyalist olmıyan ve dine müstenid 'Cedidler Fırkası', diğeri sosyalist 'ERK Fırkası', üçüncüsü Kazakların 'Alaş-Orda'sını yedi maddelik bir program etrafında bir araya getirerek Türkistan Milli Birliği (TMB) adlı teşkilatı oluşturur."[11] TMB'nin amacı, Hazar'ın doğusundaki Türklerin, "kavmiyeti de itibar nazarına alan ve iktisadi esaslara dayanan coğrafi mıntıkalara bölünen bir federasyon" şeklinde siyasal birliğini sağlamaktır.[12] Bu yeni proje, yani Togan'ın kendi ifadesiyle "Uluğ Türkistan Federasyonu", "Cenubi Türkistan, Orta Türkistan, Şimali Türkistan ve Batı Türkistan"ın birleşmesinden oluşacaktır. Togan'ın Türkistan'da Enver Paşa'yla ilişkileri, onun hâlâ Sovyet sistemi içinde bir çözüme açık olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Enver Paşa'nın Türkistan'da bulunması mücadeleyi Rusya'nın bir iç meselesi olmaktan çıkarıp uluslararası bir çerçeveye bürüntüreceğinden dolayı Paşa'ya Afganistan'a geçmesini ısrarla telkin eder. Togan ayrıca, Basmacıların saflarına katılmak yerine TMB Komitesinin önderliğinde sosyalist çizgileri korunan bir çizgi tutturmak taraftarıdır.[13] Ancak Enver Paşa'nın Basmacıların başına geçme kararı Togan'ı da aynı doğrultuda hareket etmeye zorlar. Fakat Bolşeviklerin batı cephesinden büyük kuvvetleri Orta Asya'ya kaydırmaları ve Enver Paşa'nın bir çatışma sırasında hayatını kaybetmesinin ardından 18 Eylül 1922 tarihinde toplanan 7. Türkistan Milli Kongresi, Türkistan meselesinin artık Rusya'nın bir iç işi olmaktan çıkartılıp uluslararası bir dava haline getirilmesi gerektiği kararını almıştır.[14] Bu toplantı, aynı zamanda Togan'ın İran, Afganistan ve Hindistan yoluyla Avrupa'ya gitmesini ve TMB merkezini dışarıda kurmasını karara bağlamıştır. Böylece Togan'ın "Uluğ Türkistan" projesi de "Küçük Başkurdistan" tecrübesi ile aynı kaderi paylaşmıştır. Togan'ın Sovyetlerle yaşadığı inişli çıkışlı tecrübe, Bolşeviklerin, Rusya'nın Müslüman ve Türk halklarının milli taleplerini hangi sınırlara kadar karşılayabileceklerinin bir ilk göstergesi olmuştur. Rusyalı Müslüman-Türk aydınlar için sorun her şeyden önce kökenleri yüzyıllar öncesine dayanan Rus sömürgeciliğinden kurtulmaktır. Rus liberalizminin Müslüman milletlerin kendi iradelerini belirleme arzularını karşılamaktan uzak olduğunu, gerek 1905 Devrimi gerekse Şubat Devrimi sonrasındaki gelişmeler, bütün açıklığıyla göstermiş bulunuyordu. Geçici hükümet ve Beyazların bu talepleri karşılamaktan daha da uzak olduklarını iç savaşın ilk günleri yeteri kadar aydınlatmıştı. Komünistlerin tek iktidar alternatifi olarak belirmeye başladığı Rusya'da artık sorun, Bolşeviklerin güçlü tarihsel kökleri bulunan Rus yayılmacı geleneğini ne ölçüde tekrar etmek eğiliminde olacakları idi. Başka bir ifadeyle Togan gibi milliyetçiler için sorun, kendi ifadeleriyle, Bolşevizmin Rus emperyalizmine dönüşme tehlikesini ne ölçüde barındırdığı idi.

Togan, Sovyet iktidarının merkezinde yer alması nedeniyle, Bolşevik önderlerin bu konudaki tavırlarının yeknesaklıktan uzak olduğunu yakından gözleme imkânına sahip olmuştur. Buharin gibi komünistlerin "proletaryanın milletlere ayrılmasının doğru olmayacağı" şeklindeki "sol" görüşlerinin Lenin tarafından eleştirilmesi ve Lenin'in "Kırgız, Başkurd gibi bazı kavimlerin istedikleri milli hakların tanınması gerektiği" şeklindeki beyanları Togan tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak yine de Lenin'in Müslüman bölgelerde ilerde proletaryanın olgunlaşacağı ve bu halkların Rusya'dakine benzer bir şekilde kendi devrimlerini gerçekleştirecekleri fikri, Togan'ı rahatsız etmeye yetmiştir.[15] Togan, Lenin'in görüşlerine ilişkin hatıralarında yer verdiği eleştirilerini sadece bir Rus emperyalizmi tehlikesinden öte metropol proletaryası ve Doğu halklarının kurtuluşu genel sorunsalı içinde ifade etmiştir. Ona göre Lenin'in "proletarya diktatoryası dünya çapında tahakkuk ettikten sonra dahi, 'geri kalmış milletlere' o ülkelerde sosyalist rejimini tesis etmekte 'ileri gelen milletlerin' aktif yardımda bulunmalarının şart olduğu" şeklindeki tezi "Hindistan'da İngiliz, Türkistan'da Rus, Afrika'da Fransa ve Belçika amele teşkilatının bu ülkelerde kolonyal siyasetlerini idame ettirmeleri" demektir.[16] Togan için, sosyalizm, Rosa Luxemburg'un da uyardığı üzere, "emperyalist ananelerin esiri olan büyük milletlerin emellerine hizmet etme potansiyellerine sahiptir.[17] Togan bu konuda daha da ileri gider. Rusya gibi köklü bir sömürgeci geleneğe sahip olan büyük ulusların elinde sosyalizmin, Asya ve Afrika'nın geri kalmış toplumlarında iktidarda yerel proleter güçler olsa bile emperyalist bir şekle bürünmesinin kaçınılmaz olacağını iddia eder. Emperyalist bir milletin elinde kalan sosyalizm, yani komünizm zayıf ve sömürülen Asya ve Afrika halklarını kendi lehine kazanmak, her türlü yalan vaatler ile elde etmek için çalışacaktır. Ancak sosyalizm dünya ölçeğinde gerçekleşse bile, Avrupa şehir, Asya köy olarak kalmaya devam edecek, bu nedenle de sömürge ülkelerinde yerli proletarya zayıf kalacaktır. Zeki Velidi büyük ulus sosyalistlerinin, yerli sosyalistlerin Batı proletaryasına karşı milliyetçi, orta ve küçük burjuva ile birleşeceği korkusuna kapılacakları kanısındadır. Bu nedenle Rusya'nın doğu müstemlekelerinde türemekte veya türetilmekte olan yerli sosyalist ve komünistlerin hiçbir zaman Batılı proletaryanın güvenini kazanamayacağı inancındadır. Bunlara kendi memleketlerinde sosyalizmi gerçekleştirmelerine izin verilme-

yeceği, hepsinin ancak maşa olarak kullanılacağı ve her yeni oluşumun ardından yeni devrimcilerin çıkarılacağı, milli olan her Doğulu sosyalist teşkilatın bir yenisi ile değiştirileceği, eskisinin yok edileceği ve bu kısır döngünün hep devam edeceği inancındadır.[18] Togan'a göre, Lenin'in 3. Enternasyonal kongresinde kabul edilen milliyetçilik ve sömürgeler sorununa dair tezleri bu eğilimin açık kanıtını oluşturur. Togan'ın bu fikirleri, Sultangaliyev'in daha sonra 1920'li yıllarda "proleter milletler", "sömürgeler enternasyonali" ve "doğu devrimi" şeklinde kavramsallaştırmaya çalışacağı "milli komünizm" düşüncesi ile, ikincisinin daha çok Marksist kavramlarla ifade edilmiş olmasının dışında, hemen hemen örtüşmektedir. Sultangaliyev önderliğindeki "Milli Komünistler" de devrimin sağa kayışını ve Büyük-Rus etnik önceliklerin kademe kademe bir zamanların sosyalist önceliklerinin yerine ikame edilişini yakından izlemişlerdir. "Milli Komünistler" programlarında bir proletarya diktatörlüğünün taşıdığı emperyalizm potansiyeline özel bir yer vermişlerdir.[19] Büyük-Rus imparatorluk geleneğinin devam ettiği koşullarda Sultangaliyevciler, kendilerini komünizme bir "Müslüman Yol" bulmak zorunda hissetmişlerdir.[20] Pratik siyasal meselelerde de Sultangaliyev ve Togan'ın zaman zaman birbirlerine yaklaştıklarını görmek mümkündür. Özellikle Sultangaliyev'in gündeme getirdiği "Turan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" projesinin, Togan'ın Rusya Türklerinin birliği ve bağımsızlığına ilişkin yukarda değindiğimiz "Uluğ Türkistan" fikriyle uyumlu olduğu açıktır. Sultangaliyev ve "Müslüman Komünistler"in 1924 yılında Orta Asya'nın beş milli cumhuriyete bölünmesine karşı çıkmak üzere ortaya attıkları Müslüman-Türk dünyasının Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaş Cumhuriyeti gibi Orta Volga topraklarının, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Dağıstan'ın da eklenmesiyle birleşik bir Türkistan, yani "Turan Cumhuriyeti" içinde birleştirilmesi şeklindeki önerileri, Togan'ın Türkiye'de sonraki yıllarda Rusya Türklerinin birliği üzerine ortaya attığı "Büyük Türkistan Konfederasyonu" şemasının hemen hemen aynısıdır. Bu Konfederasyon, Başkurdistan'ın Uralların batısındaki bölümünü de kapsayan bir İdil-Ural devletini, Uluğ Türkistan Federasyonu'nu ve Doğu Türkistan'ı (Çin Türkistanı) kapsayan üç birimli bir yapıda olacaktır.

Bütün bu benzerliklere rağmen, Sultangaliyev'in Marksizme gerçekten inanmış olması ve 1928 yılında tasfiye edilinceye kadar Komünist Partisi içinde yer alması onun yaklaşımlarının Togan'dan farklılıklar taşımasına yol açmıştır.[21] Her ne kadar Sultangaliyev'in genel sorunsalı milliyetçilik çerçevesinde değerlendirilmeyi gerektiriyorsa da o, her zaman bir dünya devrimi arayışı içinde olmuştur. Bu dünya devriminin, Batı ve Rus proletaryasının değil, Doğu toplumlarının önderliğinde gerçekleşeceğine inanmıştır. Sultangaliyev için Doğunun köylü toplumları, metropol proletaryasından daha devrimci potansiyellere sahiptir. Oysa Togan bir dünya devriminden çok, Türklüğün siyasal birliğinin sağlanması ve Bolşevizm rengini alan Rus emperyalizminin boyunduruğundan kurtarılması meselesiyle meşguldür. Her ikisi de siyasal beklentilerinin Sovyet sistemi içinde gerçekleşeceğine bir süre olsun inanmışlardır. Togan'ın bu yanılsamadan daha erken kurtulmasının en önemli nedeni, onun, askeri bir gücün, disiplinli Başkurd ordusunun başında bulunuyor olması ve halkının yüzyıllardır Rus sömürgeciliğinin boyunduruğu altında bulunmuş olmasıdır. Oysa Sultangaliyev yine birkaç yüzyıldır Rus kapitalizmi ile işbirliği geleneğine sahip Kazan Tatarları ortamından gelmektedir. Ayrıca gücü, en iyi koşullarda bile büyük oranda Stalin tarafından

Zeki Velidi, 25 Şubat 1920, Sterlitamak.

adım adım oluşturulan milliyetler komiserliği içinde sınırlı kalmıştır.

SOVYET GÖÇMENLER, CUMHURİYET REJİMİ VE ZEKİ VELİDİ TOGAN

Ekim Devrimi ardından gelişen süreç, milliyetçi mücadele içinde yer almış birçok Müslüman, Türk aydının ülkelerini terk edip Mançurya, Japonya, Finlandiya, Polonya, Almanya ve Türkiye gibi ülkelere yerleşmelerine yol açmıştır. Yeni bir ulus-devletin inşa sürecinin henüz başlarında bulunan Cumhuriyet Türkiyesi için bu yetişmiş aydın kuşak bulunmaz bir fırsat yaratmıştır. Bu ilk kuşak Sovyet göçmenlerin[22] önemli bir kısmı Türkiye'de kalmış ve yeni rejimin inşasına katkıda bulunmuşlardır. Abdülkadir İnan, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Temir, Akdes Nimet Kurat, Ali Hüseyinzade, Fatih Emirhan, Muharrem Feyzi Togay, Reşid Rahmeti Arat, Saadet Çağatay, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan bunlardan sadece adları en çok bilinenlerdir. Kuşkusuz bu aydınlardan Yusuf Akçura gibi bazıları daha erken dönemde Türkiye'ye gelmiş ve yine Ahmet Caferoğlu gibi bazıları da eğitimlerini belli ölçülerde Türkiye'de almışlardır. Ancak gene de bu kuşağı bir bütün olarak Sovyet göçmenler grubu içinde değerlendirmek mümkündür. Kemalist önderlik, tarih, Türkoloji, antropoloji, linguistik, hukuk gibi alanlarda çok iyi yetişmiş bu kadroları Türk Dil Tetkik Cemiyeti, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Türkiyat Enstitüsü, Maarif Nezareti, Matbuat ve Millet Meclisi gibi ideolojik ve siyasi kurumlarda istihdam etmiştir.

İki savaş arası dönemde Kemalist rejim bu Sovyet göçmen aydınlarına ya Türkiye'de kalıp yeni rejimin kuruluşuna hizmet etmek ya da bir başka ülkeye yeniden göç etmek seçeneğini dayatmıştır. Siyasi görüşleri ve dünyaya bakışları büyük oranda Sovyet Türklerinin milli sorunları çerçevesinde şekillenen bu aydınlar için Türkiye'de kalmak, tek parti döneminin özellikle 1920'lerin sonlarından ve 1930'lardan itibaren son derece darlaşan iç ve dış politika önceliklerine tabi olmak anlamına gelecektir. Yusuf Akçura, Sadri Maksudi gibi kişiler yeni rejimin siyasal hattıyla uzlaşıp ona tabi olmakta zorluk çekmezken, Togan son derece aykırı bir profil sergileyecektir.

Daha önce de değinildiği gibi Togan Türkistan'dan, milli mücadelenin Avrupa ülkelerinde sözcüsü olmak ve kendini ilmi çalışmalara adamak üzere ayrılmıştır. Ancak 1925 yılında Berlin'de eski Maarif Vekili Dr. Rıza Nur'un ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Berlin sefiri Kemaleddin Sami Paşa'nın ısrarları ile Türkiye'ye gelmek konusunda ikna edilir.[23] Henüz Türkiye'ye gelmeden Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyeti Azalığına atanması da Türkiye'ye gelmesi için bir emrivaki oluşturur. Togan bir süre sonra bu bürokratik görevden ayrılıp Fuad Köprülü'nün daveti ile İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde Türk tarihi muallimi olarak çalışmaya başlar.[24] Cumhuriyet rejiminin ulus-devlet inşası sürecindeki önemli ideolojik hamlelerinden birini oluşturan ve Birinci Türk Tarih Kongresi'nde gündeme getirilen "Türk Tarih Tezi", Togan'ın Kemalist önderlikle açık çelişkiye düşmesine yol açar. Bilimsellikten uzak, tamamen yeni ulus-devlet inşasının ideolojik ihtiyaçlarına göre formüle edilen ve siyasal arka planları itibariye Türk milliyetçiliğinin kapsamını Orta Asya kökeni vurgusuna rağmen sadece Anadolu ile sınırlayan bu görüşe açıktan cephe alır. Bu ortam, Sadri Maksudi gibi daha 1917 yılında Birinci Müslüman Kongresinde farklı siyasal önerileriyle ayrı düşmüş siyasal rakipleri tarafından istismar edilir ve Togan aleyhine ciddi bir kara çalma kampanyası başlatılır. Rejimle uyuştuğu, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi boyun eğdiği veya Sadri Maksudi gibi Kemalist rejimin ideolojik ve siyasal tercihlerinin şakşakçılığını yaptığı sürece Togan Kemalist rejim için bir sorun oluşturmayacaktır. Ancak Uralların güneyi ve Kafkasya'nın kuzeyinin yarı göçebe kültürel ortamında yetişmiş, Başkurd ordusunun başında hem Beyazlarla hem de Kızıllarla birlikte savaşmış, daha sonraları da Rusya Türklüğünün birliği uğruna Türkistan'da Basmacılarla birlikte Kızıl Ordu'ya karşı gerilla mücadelesine katılmış, Muhtar Başkurd Cumhuriyeti'nin Harp Komiseri ve Hükümet Reisi Togan'ın böylesi bir konumu benimsemesinin imkânsızlığı açıktır.

Tarih Kongresi'nin yarattığı sorun üzerine Togan 1932 yılında Türkiye'den ayrılmak zorunda kalır ve Türkiye'ye ancak 1939 yılında dönebilir. Togan, hayatının önemli bir kısmını Türkiye'de geçirmekle birlikte siyasi ilgisi hiçbir zaman Türkiye Cumhuriyeti'nin dar kapsamı tarafından belirlenmemiştir. O, yeni bir ulus-devlet inşa sürecinin sorunlarına tamamen ilgisiz kalmıştır. Hatta bizzat bunun karşısında olduğu bile söylenebilir.

Togan ile birlikte Türkistan'daki mücadele içinde yer alan Mustafa Çokayoğlu gibi birçok siyasi önder başından itibaren Avrupa'da kalmışlar ve burada bir yandan Türkistan sorununu gündemde tutmaya çalışmışlar, diğer yandan da Sovyetler karşıtı genel antikomünist mücadelenin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Togan bu kesimden kısmen farklı olmuştur. 1932 sonrası Avusturya ve Almanya'da bulunduğu sırada kendisini siyasi çalışmalardan çok akademik çalışmaya vermiştir. 1939 yılında Türkiye'ye dönmesiyle birlikte, aşağıda göreceğimiz gibi, kendisini tekrar siyaset içinde bulacaktır. Ancak 1940'ların sonundan itibaren Togan açık bir siyasi faaliyet içinde bulunmaktan çok, Türkistan'ın birliği fikrinin bir temsilcisi, bir sembolü olmanın verdiği manevi otoriteyle kendisini partiler ve gruplar üstü tutmaya çaba sarf etmiştir. Togan ne Avrupa'daki Sovyet göçmenleri gibi tam anlamıyla komünizm karşıtı açık politikaya yönelmiş, ne de Türkiye'deki Sovyet göçmenleri gibi Cumhuriyet reji-

miyle bütünleşebilmiştir. O, daha çok Türkiye'de Türk milliyetçiliği çerçevesinde "Büyük Türkistan" idealinin taşıyıcısı ve sembolü olarak yer almıştır.

IRKÇI-TURANCI HAREKET VE ZEKİ VELİDİ TOGAN

22 Haziran 1941'de Alman-Sovyet savaşının başlangıcından Almanya'nın Rusya ve Kafkasya'da ilerlemesinin durduğu Kış 1942'ye kadar geçen dönem, savaşta tarafsızlığını korumaya çalışan İnönü hükümeti için Alman baskısının gittikçe arttığı en zor dönemi oluşturmuştur.[25] Bu dönem iç politikada İnönü hükümetinin antikomünist ve "dış Türkler"e ilişkin panturanist eğilimli milliyetçi hareketlere göz yummasına yol açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar tarafsızlığını korumaya çalışıyor görünmüşse de, muhtemel bir Alman zaferinin ardından Sovyetler Birliği'nin dağılacak olmasından ötürü Almanya ile yakınlaşmış, bu da Kafkasya ve Orta Asya Türklerine yönelik resmi ve gayri resmi iştahların kabarmasını doğurmuştur. Mustafa Kemal'in ölümünün ardından İnönü'nün yumuşama politikası çerçevesinde 1939 yılında Türkiye'ye dönen Togan bu ortamı, Türkistan'ın "Sovyet emperyalizminden" kurtarılması mücadelesine sağlayacağı imkân dolayısıyla büyük bir heyecanla karşılamıştır. 1941 yılında Almanya'ya gidip buradaki Türk savaş esirlerini örgütlemek talebiyle İstanbul Valisi Lütfi Kırdar aracılığıyla hükümete başvurmuş, ancak bu başvurusu olumlu karşılanmamış[26] ve bu nedenle faaliyetlerini tamamıyla Türkiye içinde yürütmek durumunda kalmıştır. Savaş yılları ve hemen sonrasında Türkiye'nin Sovyet Rusyalı göçmenlere ve ırkçı ve panturanist milliyetçilere yönelik tavrı dış politika önceliklerine göre keskin zik zaklar çizmiştir. Almanya'nın yenilgisinin kesinleşmesinin ardından İnönü Hükümeti, Türk-Sovyet ilişkilerinde belirginleşen gerginliği ortadan kaldırmak için Mayıs 1944 tarihinde "ırkçılık-Turancılık" yaptıkları gerekçesiyle aralarında Togan'ın da bulunduğu birçok kişiyi tutuklamıştır.[27] Bu dava, Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginliğin savaş sonrasında da artarak devam etmesi ve Türkiye'nin Amerika'yla ilişkilerini yeni bir çerçevede geliştirmesi neticesinde, 1947 Martındaki ikinci yargılanmada sanıklar lehine sonuçlanmıştır.

İddianamedeki suçlamaların düzmeliği bir yana bırakılırsa, bu tarihten itibaren Togan'ın adı gittikçe pantürkist ve irredentist eğilimleri daha bariz bir görünüm alan Türk milliyetçileri çevresi içinde anılır olmuştur.[28] Togan, siyasi geçmişinin ve erken dönem Türk tarihi konusundaki tartışılmaz otoritesinin verdiği itibarla, Türk milliyetçiliği içinde bütün grupların üzerinde manevi bir konuma sahip olmuştur. Bunun sonucunda 1930'lu ve 1940'lı yıllarda *Bozkurt*, *Gökbörü*, *Çınaraltı*, *Orhun* gibi ırkçı-Turancı çizgileri açık olan dergilerin yazı kadrolarında yer almıştır.[29] Ancak hem bu dergilere katkısı çok az olmuştur, hem de yazıları politik içerlikli olmaktan tamamen uzak kalmıştır. Bu durum diğer Sovyet göçmenleri için de hemen hemen aynıdır. II. Dünya Savaşı yıllarının ve hemen sonrasının ırkçı, Turancı matbuatın büyük oranda Türkiyeli Türkçülerin eseri olduğu vurgulanmalıdır.[30] 1930'lu ve 1940'lı yılların bu milliyetçi dergileri, özellikle *Atsız Mecmua*, *Bozkurt*, *Ergenekon*, *Orhun*, *Gökbörü* açık ırkçı renkler taşımaktadır. Örneğin Nihal Atsız tarafından çıkartılan *Atsız Mecmua*'nın 1934 tarihli son sayısında "Türk Irkı=Türk Milleti" ibaresi yer almaktadır.[31] Togan'ın manevi otoritesine karşı büyük saygısı olan Nihal Atsız, Türklüğün temel şartları olarak önce kanı, sonra dili, ondan sonra da dileği sıralamaktadır.[32] Türk milliyetçiliğinin diğer önemli ismi Reha Oğuz Türkkan tarafından çıkartılan *Bozkurt* dergisinin kapağında "Her Irkın Üstünde Türk Irkı" ibaresi yer almıştır.

Bu dergilerin birçoğunun yazı kadrosunda yer almakla birlikte Togan için Türklüğün tanımlanmasında tamamen farklı öncelikler belirmektedir. Togan'a göre Türk, "Türk dilinde konuşan, hatta bazen dilini unuttuğu halde milli şuurunu muhafaza eden insandır."[33] "İngiliz, Arap, Zenci ve Çerkeslerden Türk harsına tereddüdsüz ve nihai olarak iltihak edenleri milletimiz kendinden sayar. Keza milliyetine açıkça sadık olan musevi vatandaşları da vatandaş tanır." "Fakat memleketimizde camiamıza iltihak etmiş göründükleri halde ırki harslarına merbutiyeti bırakmıyan unsurlar vardır."[34] 1940'lı yılların heyecanı dağıldıktan sonra Togan, 1951 yılında verdiği bir konferansta, Türk milliyetçiliğinin hiçbir ırk üstünlüğü davasına kapılmaması gerektiği uyarısını yapar.[35] Yine Zeki Velidi'ye göre Türk milliyetçiliği "diğerlerine faikiyet iddiasında bulunan antropolojik race-ırk prensibini hiçbir zaman kendi milli teşekkülünde müessir bir faktör olarak almamıştır." Ancak bununla birlikte "Türk milliyetçiliği tarihi devirlerde ta-

Zeki Velidi askeri üniforma ile, 1919-20.

havvüllere maruz kalan origine ethnique manasına gelen soy birliğini milleti teşkil eden unsurlardan sayar."[36] Togan ırkçılığa olduğu kadar Turancılığa da hem kavram olarak hem de düşünce olarak karşıdır.[37] Turancılık kelimesinin Türkçülük manasına kullanılamayacağını iddia eder. Anadolu'dan Çin ortalarına kadar uzanan Türklük koridorunun "şimalinde Slav, cenubunda Farsi kültürün varlığı bir realitedir." Bu nedenle Türk milliyetçiliği hayali bir Turan birliği peşinde koşmak yerine bu koridorun temsil ettiği "etnik hudutlarımızın" birleştirilmesi ile uğraşmalıdır. Türk milliyetçiliği hiçbir emperyalizm davasına kapılmamalıdır. Bununla birlikte "etnik hudutlarımızın siyasi hudutlarımızla sıkıştırılması cihetine de" izin vermemelidir.

Togan'a göre Türk milliyetçiliği için en büyük tehlikeyi, "Türkistan ve Azerbaycan'da olduğu gibi Türkiye'de milliyetçiliğin mahalli tezahürü sıfatıyla Anadoluculuk güdenler" oluştururlar. "Sovyet camiasına karışan Türkler'le etnik menşe ve kültür birliğinden hele bazı siyasi fikirler birliğinden bahsetmeyi delilik sayanlar... bu Anadolucu cereyanın taraftarı görünürler."[38] Togan siyasi ve kültürel anlamda Türkiye Türkçülüğünün veya genel olarak Türk milliyetçiliğinin mahalli yorumlarının karşısında ısrarla "umumi Türklük fikrini" savunur. Togan'ın "umumi Türklük fikri" çerçevesinde Türk milliyetçiliği için önerdiği siyasi proje, Anadolu'dan başlayıp Çin ortalarına kadar Asya'nın bir ucundan diğer ucuna uzanan coğrafyadaki bütün Türklerin birleştirilmesini içerir. Türkiye'deki konuşmaları ve yazılarında bunun sadece doğu ve kuzey Türkleri ile, yani Rusya Türkleriyle ilgili olan kısmını açıkça yazabilmiştir. Togan'ın projesine göre, daha önce de değinildiği gibi, "Başkurdistan'ın Uralların batısındaki bölümünü de kapsayan bir İdil-Ural devleti, Uluğ Türkistan Federasyonu ve Doğu Türkistan birlikte Büyük Türkistan Konfederasyonu'nu oluşturabilirler."[39] Türkiye'deki siyasal koşullar bu Türkistan Konfederasyonu projesine Hazar'ın batısındaki Türklerin, yani Türkiye ve Azerbaycan'ın dahil edilmek istendiğinin ifade edilmesine izin vermemiştir. Togan için doğu ve batı Türklerinin (Hazar Denizi'ne göre) tek bir siyasal çatı altında birleştirilmesi fikri sadece 20. yüzyılın bir meselesi değildir. O, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemlerine ilişkin değerlendirmelerinde de Timur ile Yıldırım Bayezid'in birbirleriyle savaşmalarını Türklüğün birliğini engellemesi açısından büyük talihsizlik olarak ele almaktadır. Ayrıca Timur'un büyük fütuhatına girişmeden önce, 1388 yılında, Keş'te topladığı kurultayı Türklerin birliğinin sağlanması arzusunun bir işareti olarak değerlendirmiştir.[40]

SONUÇ

Hayatının büyük bölümünü Türkiye'de geçiren Togan'ın siyasi kişiliği büyük oranda Uralların güneyinde ve doğusunda yaşayan Müslüman Türk toplumlarının sosyal ve kültürel ortamı ve özellikle 1917 Rus devriminin gündeme getirdiği milliyetler sorunu etrafında şekillenmiştir. Ekim Devrimiyle siyasal ortamın radikalleşmesi Togan'ı, Rusya Türklerinin milli sorununa komünizm çerçevesinde çözümler aramaya yöneltmiştir. Bu çözüm siyasi düzeyde Türklerin hem kendi aralarında hem de Ruslarla birlikte oluşturacakları federatif veya konfederatif bir yapı çerçevesinde gerçekleşecektir.

Togan, devrimin gündeme getirdiği toplumsal meselelerle uğraşmaktan çok, Rus sömürgeciliğinin tarihsel sürekliliğinin Türklerin milli taleplerinin karşısına çıkaracağı engeller ile uğraşmıştır. Sultangaliyev gibi bu sorunları Marksist terminolojiyle teorize etme çabasına girmemiş olmakla birlikte, Rusya Türkleri gibi köylü toplumların henüz sınıfsal ayrışmaya uğramamış olduklarını ve bu nedenle tek bir milli çıkar etrafında bir araya gelebileceklerini düşünmüştür. Sultangaliyev'e yaklaşan bir tarzda, Batı ve Rus proletaryasının önderliğinde gelişen siyasal devrimlerin kaçınılmaz olarak büyük ulus emperyalizmine dönüşeceğini iddia etmiştir.

Stalin döneminde "tek ülkede sosyalizm" deneyimi, Togan'ın öngörülerini doğrular nitelikte, eski Rus İmparatorluğu'nun sınırlarının tamamı üzerinde merkezi Sovyet iktidarını yeniden tesis etmiş ve Doğu toplumlarının kendi "sosyalizmlerini" kendilerinin kurmalarına fırsat tanımamıştır. Sovyet rejimi, Togan gibi açık milliyetçileri sistem dışına atmakla kalmamış, Sultangaliyev gibi Müslüman komünistleri de kısa bir süre sonra tasfiye etmiştir. Sovyet sistemi içinde "milli demokratik bir sosyalizmin" olabileceğine gerçekten inanmaya hazır olan Togan, karşısında "emperyalist bir sosyalizm" bulmuştur. Togan'ın aşmak durumunda kaldığı bu sorunların, yani komünizm ve milliyetçilik, komünizm ve köylü toplumları sorunlarının, II. Dünya Savaşı sonrası sömürge ulusların kurtuluşu konjonktürü de dikkate alındığında, 1910'ların ve 1920'lerin Rusya'sına özgü yerel sorunlar olmayıp 20. yüzyılın neredeyse tamamına damgasını vuran daha genel bir tarihsel sürece ait sorunlar olduğu açığa çıkar.

Togan'ın sonraki siyasi hayatı, kendi ifadesiyle, büyük oranda komünizm rengini alan Rus emperyalizmine karşı Türklüğün birliğini ve mücadelesini yükseltmek eksenine oturmuştur. 1920'lerin başında Rusya'da formüle ettiği bütün Türkleri tek bir siyasal çatı etrafında bir araya getiren "Büyük Türkistan Konfederasyonu" fikrini her an canlı tutmak, onun temel idealini oluşturmuştur. Bu ideal, onun tarih çalışmalarının genel arka planını oluşturmuş, Türklerin tarihi konusunu Doğu Türklerini de kapsayacak genişlikte bir bütün olarak ele almasına yol açmıştır.

Togan, Türkiye'deki diğer Sovyet göçmenleri gibi Türk ulus-devleti inşası süreciyle hiçbir şekilde barışık olmamış, her şey pahasına sistem dışında kalmayı göze almış ve "umumi Türklük" fikrini canlı tutmaya çalışmıştır. Gerek siyasi geçmişinin gerekse akademik düzeyinin verdiği otorite ile Türk milliyetçiliğini oluşturan şahıslar, gruplar ve

partiler üzerine yer almaya özen göstermiş, bir bakıma büyük Türk birliğini kendi kişiliğinde cisimleştirmeye çalışmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Türk milliyetçiliğinde ırkçı-Turancı motiflerin ön plana çıktığı dönemlerde kendisini bu motiflerden uzak tutmasını bilmiş, ırk üstünlüğü yerine "soy birliğini" ve bir tür "vatandaşlık" fikrini ön plana çıkarmıştır.

Togan, ne Avrupa'daki Sovyet göçmenleri gibi tam anlamıyla komünizm karşıtı açık politikaya yönelmiş, ne de Türkiye'deki Sovyet göçmenleri gibi Cumhuriyet rejimiyle bütünleşebilmiştir. Irkçı-Turancı eğilimlerden dikkatle kaçınmış, ancak daha 1920'lerde çerçevesini çizdiği "Türk soyunu" bir araya getirecek "Büyük Türkistan Konfederasyonu" idealinin hayatının sonuna kadar taşıyıcısı olarak kalmaya devam etmiştir. ■

Türkistan - Bilik
No. 4.

A. Zeki Validi Togan

1929 - 1940 Seneleri Arasında

TÜRKİSTANIN VAZİYETİ

İSTANBUL — TÜRKİYE BASIMEVİ 1940

güney ve doğusundaki yerli halkları Sovyet yönetimini kabule hazır hale getirmiştir. Böylece Mayıs 1920 tarihinde Tatar ve Başkurd Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (TASSR, BASSR) ve Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturulmuş, yine aynı yıl içinde bunlara Kazak ASSR'ın kuruluşu eklenmiştir. E. H. Carr (1986), *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, c. 1, Penguin Books, s. 330-331.

11. Togan (1969), s. 366.
12. Togan (1970), "Türkistan'lıların Birleşme Davaları", *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul, s. 149-170.
13. Togan (1969), s. 384, 387. *Hatıralar*'a bakılırsa, Togan'ın, Benningsen'in iddia ettiği gibi Basmacı isyanına katılmak üzere Türkistan'a geçtiği doğru değildir. Basmacılara ancak çok sonra katılmak durumunda kalacaktır. Bkz. Benningsen ve Wimbush (1995), s. 57, 98.
14. Togan (1969), s. 447.
15. Togan (1969), s. 254.
16. Togan'ın Lenin'e yazdığı mektuptan, bkz. Togan (1969), s. 463.
17. Togan (1969), s. 463.
18. Togan (1969), s. 481.
19. Benningsen ve Wimbush (1995), *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, s. 64-65.
20. Benningsen ve Wimbush (1995), s. 67-70.
21. "Sultangaliyev'in bizden diğer bir farkı: Komünizme bizim gibi bir zaruret icabı değil, bizzat buna inanarak intisap etmiş ve samimi olarak din aleyhtarı kesilmiş olması idi." Togan (1969), s. 289.
22. Gerek Çarlık Rusya'sından gerekse Sovyet Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne birçok göçler olmuştur. Özellikle Ekim Devrimi sonrasında Rusya'daki milliyetçi hareketin önder kuşağı Türkiye'ye yerleşmiştir. Lowel Bezanis bu entelektüel kuşağı daha önce göç eden Müslüman kitlelerden ayırt etmek için iki ayrı kavram kullanmaktadır: "Müslüman göçmenler" ve "Müslüman Sovyet Göçmenler". Bkz. Lowel Bezanis (1994), "Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey", *Central Asian Survey*, c. 13, no. 1, s. 51-180.
23. Togan (1969), s. 581-582.
24. Tuncer Baykara (1989), *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 13.
25. Savaş dönemi Türk dış politikası için bkz. Günay Göksu Özdoğan (1994), "II. Dünya Savaşındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm", Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, s. 357-372.
26. İlhan E. Darendelioğlu (1994), *Türk Milliyetçiliğinde Büyük Kavga*, Burak Yayınevi, İstanbul, s. 154.
27. Tutuklananların listesi için bkz. Darendelioğlu (1994), s. 59-62.
28. İddianame için bkz. Darendelioğlu (1994), s. 68-130.
29. Alhat Salihov (1994), "Ahmet Togan Bibliyografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 93, Aralık 1994, s. 209-230.
30. Bezanis (1994), s. 79.
31. Özdoğan (1996), s. 21.
32. Özdoğan (1996), *agm.*
33. Togan (1951/1970), "Türk Milliyetçiliğinin Aktüalitesi", *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul, 1970, s. 87.
34. Togan (1951/1970), s. 80.
35. Togan (1951/1970), s. 84-5.
36. Togan (1951/1970), s. 80.
37. Togan (1951/1970), s. 87.
38. Togan (1951/1970), s. 87.
39. Togan (1951/1970), s. 150.
40. Togan (1946/1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi (3. baskı), İstanbul, s. 347. Togan bunu 1952 tarihli bir yazısında daha dolaylı bir şekilde Fevzi Çakmak adı aracılığıyla ifade etmiştir. Federasyon fikrinden bahsettiğinde, F. Çakmak'ın çok tasvip ettiğini ve tarihimizde bu yürütülmüş olsaydı Timur'la Yıldırım Bayezid arasında bir kavga çıkmamış olurdu dediğini belirtmiştir. Togan (1952/1970), s. 152.

1. Alexandre A. Benningsen ve S. Enders Wimbush (1995), *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul.
2. İttifak hareketi ve Müslüman kongreleri için bkz. Nadir Devlet (1985), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
3. Buhara kökenli mollalar Rus monarşistleri ile dirsek temasına geçerken, Musa Carullah, Rızaeddin Fahreddin gibi Kazan ortamında yetişmiş yenilikçi (Cedid) din adamları 1920'lerin sonlarına kadar Sovyet rejiminden ümitlerini kesmemişlerdir. Bu çerçevede, en bilinen örneğini yine Kazan kökenli Mir Sultangaliyev'in oluşturduğu, birçok milliyetçi önder Komünist Partisi saflarında yerlerini almışlardır.
4. Birinci Müslüman Kongresi için bkz. Serge A. Zenkovsky (1960), *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, s. 139-164; Azade-Ayşe Rorlich (1986), *The Volga Tatars - A Profile in National Resilince*, Hoover Institution, Stanford University Press, Stanford, California, s. 125-142. Kongre tutanakları için bkz. İhsan Ilgar (1988), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
5. Uzun tartışmalar sonunda yapılan oylamada "toprakçılar" 271'e karşı 446 oyla çoğunluğu elde etmişlerdir. Zenkovsky (1960), s. 150.
6. Trans-Bulak Cumhuriyeti 28 Mart 1918; Müslüman Harbi Şûra, Milli Şûra ve Millet Meclisi de 8-12 Nisan 1918 tarihlerinde tasfiye edilmiştir.
7. Rorlich (1986), s. 136.
8. Togan'ın Sovyetlerle görüşmeleri ve işbirliği kararı için bkz. Zeki Velidi Togan (1969), *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadelesi*, Hikmet Gazetecilik Ltd. Şti., İstanbul, s.243-251. Togan'ın Alaş-Orda önderlerinden Ahmet Baytursun ve Alihan Bükeyhan'a Sovyet saflarına geçiş nedenini anlatmak üzere 1919 tarihinde yazdığı mektuplar için bkz. Togan (1969), s. 245-246. Bolşeviklerle anlaşma gerekçeleri için ayrıca bkz. Togan (1969), s. 266.
9. Bu dönemin ayrıntıları için bkz. Togan (1969), "IV. Sovyetlerle 18 Ay İşbirliği", s. 245-329.
10. Ancak 1919 sonları ve 1920 başlarında Bolşeviklerin milliyetler politikası yeni bir evreye girecektir. Bir yandan, Eylül 1920'de Bakü'da Doğu Halkları Kurultayı'nda ifadesini bulacağı gibi, Sovyet politikasında Doğu vurgusu ön plana çıkacaktır. İç savaş süresince Beyaz orduların baskıları Uralların

GÜL BABA İLE VELİ BABA

FUAT BOZKURT

Osmanlı Devleti'nin yayılma ve yönetim geleneğinde, dervişler örgütünün önemli bir yeri vardır. Devlet, kuruluşunda dervişlerle işbirliği yapmıştır. Böylece dervişler devletin büyümesi için savaşmışlar, devlet de dervişlere tekkeler açmış, vakıflar kurmuştur. Uzak topraklarda kurulan bu tekkeler bir tür "karakol" görevini üstlenmiş kurumlardır. Macaristan'daki Gül Baba Tekkesi bu tür yayılmacı dervişler örgütünün bir uzantısıdır. Bektaşi tarikatının, Osmanlı Devleti içindeki dört dedebabalık kurumundan biridir.

Gül Baba tekkesi Buda'da bir tepe üzerinde yer alır. Günümüzde "Rozsadomb" (güller tepesi)'nin doğusunda kalıntıları bulunur. Aşağılarda sur gibi yerler bu bahçeyi çevreler. Török (Türk) caddesi ile tekkeye çıkılır. Tekke bu yüzyılın başlarında yıkılmıştır. Tekkenin işlevini sürdürdüğü dönemlerde, orta yerinde toplu zikir odası bulunur. Burası daha korunaklı bir yere kurulmuştur. Yazları serin, kışları sıcak olur. Şimdi geniş bir alan olan bahçede, eski dönemlerde tekkenin çeşitli işlevlerini yerine getiren bölümler yer almıştır. Sözgelimi o dönemlerde tekkenin büyük bir aşocağı vardır. Buradan yoksullar istediklerince yiyecek alırlar. Konukevi bulunur. Burada yolcular üç gün karşılıksız konaklayabilirler. Konuklara genellikle bir parça ekmek, bir çanak pirinç ya da buğday çorbası sunulur.

Dervişler barış döneminde evlerinde dinsel inançlarını yerine getirirler, tarlada çalışırlar, tekkenin kazancı ile ilgilenirler. Savaş sırasında askerlerle birlikte, savaşa katılırlar.

Gül Baba Tekkesi'nin uzun bir geçmişi vardır. Gezginlerin ve tarihçilerin eserlerinde, resmi belgelerde tekkeden çok söz edilir. Tekke, Macaristan'da Türk yönetimi sırasında 1543-1548 yılları arasında Mehmet Paşa tarafından kurulur. İlk kez 1566-67 yıllarında adından söz edilir. Tekkenin onarımı için yapılan konuşmalarda "Tekke-yi Gül Baba" adı ile anılır.

Evliya Çelebi, 1660 yılında ilk kez tekkenin Bektaşi ilkelerini izlediğini yazar. Aynı sav, devlet ve ordu tutanaklarınca doğrulanır. 1640 yılında İbrahim Peçevi de aynı doğrultuda bilgi verir. Peçevi ayrıca, Buda askeri kurum gazilerinin iri bir tekeyi kurbanlık için Gül Baba Tekkesi'ne bağışladıklarını bildirir. Tüm bunlar Gül Baba Tekkesi'nin öbür Bektaşi tekkelerinde olduğu gibi, Yeniçeri Ocağı ile yakın ilişki içinde olduğunu gösterir.

Gül Baba Türbesi tekkenin yanı başındadır. Türbe şehrin alınışı sırasındaki savaşlarda konmuştur. Hıristiyan egemenliğinde bile, dinsel işlevini sürdürmüştür. 1689'da Saint-Joseph şerefine kiliseye dönüştürülmüştür. Daha sonra el değiştirir. 1883'te Josef Toma'nın malı olur. 1858'de mühendis Janos Wagner'in eline geçer. Wagner, bu alana yakın zamana dek varlığını sürdüren bir şato yaptırır. Günümüzde alan özel mülkiyet alanıdır. Ancak 1914'ten beri milli tarihsel eserleri koruma kurulunun denetimindedir.

Peçevi İbrahim ve Evliya Çelebi'ye göre türbe 17. yüzyılda çok ziyaret edilen bir hac yeridir. Savaşlardan sağ dönen gaziler, uzaklardan gelen Müslümanlar, deniz ve kara yoluyla gelen hacılar Türk yönetimi döneminde sürekli tekkeyi tavaf ederler.

19. yüzyıl ortalarında, türbenin dervişleri üç yılda bir kapılarını hacılara açarlar. 1873'te türbe Afgan ve İranlı dervişleri de barındırır.

Tekke konusunda en eski bilgileri Evliya Çelebi verir. Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, Gül Baba'nın sandukası yeşil örtü ile örtülüdür. Duvarlarda içlerinde ayet ya da çizim işlenmiş çini tabaklar asılıdır. Bu çizim ve yazılar 19. yüzyılın ortasına dek uzanır. 1855'te cami içinde bir halı, bir tahta kılıç ve üzeri motifli iki taş bulunur. Duvarları iki-üç yüz yıldır kutsal türbeyi ziyarete gelen hacıların adları doldurur. Tahta kılıç dinsel törenin vazgeçilmez kullanım aracıdır: Silah zoruyla alınan küçük kalelerde, cuma günleri dinsel söylevi din adamı, çıplak tahta kılıca dayanarak okur. Budin de savaş yapılarak alınmıştır, dedebaba, Gül Baba tekkesinde bu eski Türk töresel inancını yerine getirir.

Gül Baba'nın yaşamı çeşitli söylencelerle örülmüş. Tarihsel kaynaklar onun yaşamını ölümünden uzun süre sonra anlatmaya başlıyor. Onun yaşamı konusunda en ayrıntılı bilgileri Evliya Çelebi verir. Evliya Çelebi'ye göre, yaklaşık 200 yıl önce Merzifon'da doğmuştur. Evliya Çelebi iki ikilik verir. Bu ikiliklerden birinde Gül Baba'nın Merzifonlu olduğu vurgulanır:

Merzifon'dan gelerek tutdı vatan
Se Süleyman zamanı Gülli Baba

Yine Evliya'ya göre Peygamber soyundandır. Bektaşi tarikatine girmiştir. Tümüyle zahit bir yaşamı vardır. Üzerine aba gibi giysi giyer. Fatih, II. Bayezid, Selim ve Kanuni dönemlerinde yapılan bütün savaşlara katılır. Elinde büyük bir kılıçla savaşır. Şehit düşmek amacıyla Budin'e gelir. O yöredeki tepelere güller diker ve başında sürekli bir gül taşır. Bu nedenle "Gül Baba" adı ile anılır. Sultan Süleyman da dervişin müritlerindendir. Derviş, Budin'in alınışı (1541) sırasında şehit düşer. Kanuni ölüm törenine katılır. Bir süre Gül Baba'nın ölüsünü omzunda taşır. Yine Evliya Çelebi'ye göre Kanuni, Budin'in ilk askeri valiliğini Süleyman Paşa'ya emanet eder. Kenti Gül Baba'nın korumasına bırakır.

Budapeşte'deki bu türbe 1543-1548 yılları arasında yapılmış. 60 dervişi barındıran tekkenin zengin vakfı varmış. Türk egemenliği döneminde Müslümanların ziyaret yeri olmuş. Macaristan Türk egemenliğinden çıktıktan sonra ziyaretler kesilmiş. 1690'da türbe kiliseye dönüştürülmüş. Ancak 19. yüzyıl başlarında yeniden ziyaret yeri olmuş.

Sultan Abdülaziz, 1867 haziranında Fransa gezisi dönüşünde tekkeyi ziyaret eder. Basiretçi Ali olayı şöyle anlatır:

> Peşte'de ünlü asma köprü üzerinden geçerek Budin'de bazı Osmanlı yapıtlarını, orada yatan Gül Baba türbesini ziyaret ettim. Adı geçen türbe Nemçeli bir türbedar yönetiminde olup gayet bir kubbe altında gömülüdür. Bu kişi dokuz yüz kırk sekiz yılında Macaristan savaşında şehit olmuş ermiş sanılan büyük bir zat olup bugün gömülü bulunduğu yere Macarlar Gül Baba mahallesi dedikleri gibi, Macarların hastaları iyiliğe kavuşması için adı geçen Gül Baba'nın ruhundan yardım dilerler imiş. Sultan Abdülaziz merhum, Avrupa gezisi dönüşünde Peşte'ye geldiklerinde adı geçen kutsal türbeyi ziyaret edecekleri düşünülerek sayın Viyena elçiliği eliyle en güzel biçimde onarılmıştır.

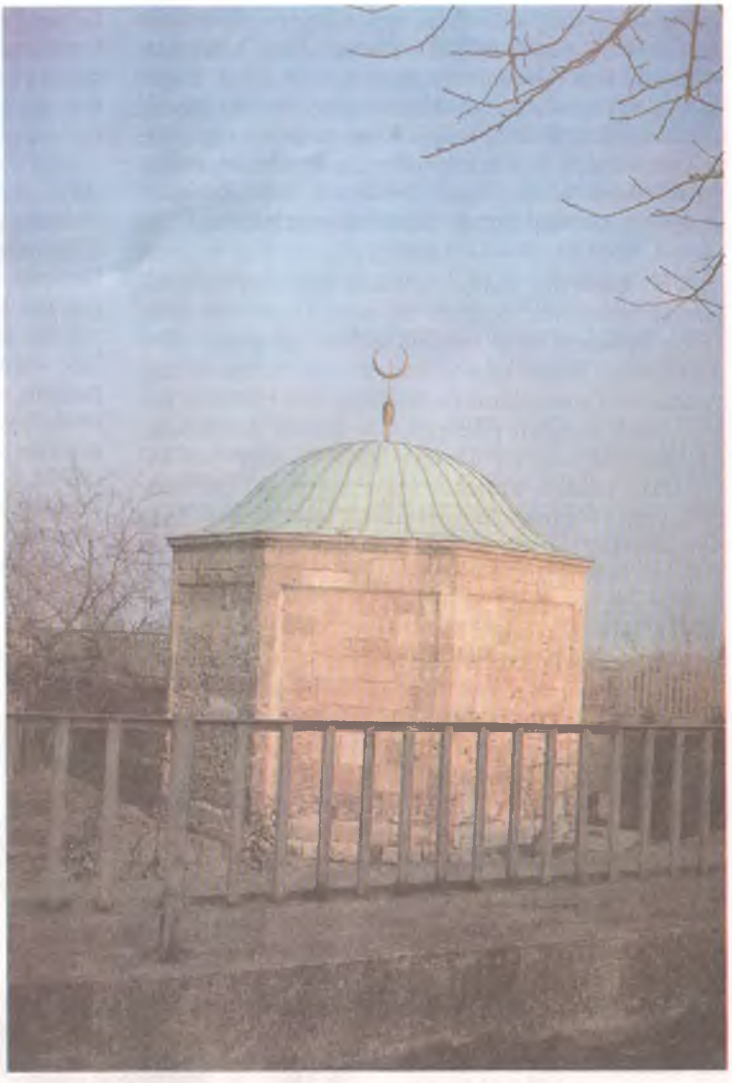

Gül Baba Türbesi

A. Vámbéry Buda'ya gelen bir Hintli hacıdan söz eder. Yazar, bu Hintli'den Gül Baba'nın Hilali tarikatından olduğunu duyduğunu söyler. Bu yeni bilgiye göre, Gül Baba, dünyanın birçok yerini gezmiştir. Açık havada yatmayı sever. Çok temiz bir kişidir. Gerçek adı Şeyh Zeki'dir, ancak Gül Baba diye çağrılır. Ölümüne yakın Kandahar'da oturmaktadır. Bir kez daha Buda'yı görmek için, büyük bir güçle iki saatte Buda'ya gelir. Orada Tuna kıyısında ölmek ister. Vámbéry'nin aktardığı bilgiler böyledir.

Uluğbey'deki Veliyüddin Baba ailesinde bulunan fermana göre, Gül Baba'nın gerçek adı Seyid Cafer'dir. Savaşçı gazilerden Veliyüddin Gazi'nin üç oğlundan biridir. Veli Gazi, 1538 Preveze savaşında şehit düşmüştür. Bu savaşta büyük kahramanlık ve kerametler göstermiştir. Elinde uzun gürz ile düşman kadırgalarına vuruşlar yapmıştır. Uzun demir gürz ağırlığı ve büyüklüğü nedeniyle herkesin kullanamadığı bir silahtır. Veli Gazi bu büyük silahı ile her vuruşta bir düşman kadırgasını batırmıştır. Düşmanı perişan ederek büyük yararlıklar göstermiştir.

Gül Baba, Veli Gazi'nin büyük oğludur ve Hicri 904 (1499) doğumludur. Oğullarından Seyid Hüseyin ise Sünbül Baba takma adı ile ünlenmiştir. İkisi de savaşçı gazidir. Her iki oğul üçüncü Budin kuşatmasına (1541) katılmıştır. Gül Baba burda şehit olmuştur. Hüseyin Sünbül Gazi, Romanya'nın Ulubey ilçesinde şehit düşmüş, Romanya'ya gömülmüştür.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisi dönüşü tekkeyi ziyaretinden sonra, Osmanlı hükümeti tekke ile yakından ilgilenmiş. 1885'te tekkeyi onartmış. Dedebaba Osmanlı devletince atanmış. Kesintilerle bile olsa, Tekke, bir tür vakıf olarak 1937 yılına değin iş-

levini sürdürmüş. Gül Baba'nın şu andaki sandukası üzerindeki örtüyü de 1937 yılında Türk hükümeti yollamış. Peşte İslam toplantılarının ve Türk Macar kardeşlik toplantılarının düzenlendiği bir yer olarak kullanılmış. 2. Dünya Savaşı sonrasında ise tüm kiliselerle birlikte o da kapatılmış. Şimdilerde yalnız müze olarak kullanılıyor. Tekkenin yasal konumu ve işleyişi üzerine birçok Türkolog yazı yazmış.[1]

* * *

Veli Baba'nın türbesine basık kapıdan eğilerek girmek gerekiyor. Sağlam taş yapı küçük bir giriş. Daha önceleri ayakkabılık olması gereken yere şimdi eski şamdanlar doldurulmuş. Tahta dolap yanda. Asıl mezarların bulunduğu oda oldukça geniş. Alçak kapıdan yine eğilerek girmek gerekecek. Kapının üstünde taş üzerine yazılı iki yazıt yer alıyor. "Bu yüksek türbenin kulu Zor Paşa. Hz. Türbeyi temiz bir inançla Allah rızası yaptırdı. Asıl Çerkez Murtaza'dır. Cömertlikte Hatemi gibi nam aldı. Benzeri bulunmaz. Beytüllahı için." İkinci yazı "Ölmez Tanrı bu gönül açan cennet gibi yapıyı dillere destan etti. Zor ulusu beylerbeyi Murtaza'ya zeval erişti. Dünya nimeti bırakıp sonsuz hayata kavuştu. Güvendiği kul Mehmet Ağa eserlerini yürütüp Memi Ağa zamanında sevinçle tamam oldu. Kâtip Derviş Mustafa avlayıp tarih için 'Mahi Muharrem Gazal' H. 1024 Mimar..." Bu yazılar 1978'de yeni yazıya da çevrilmiş. İçerde sekiz mezardan oluşan üç kubbeli bir yapı yer alıyor.

"İki Cihan Hazinedarı Velibaba Sultan ve Türbesi". Emekli öğretmen Mustafa Karatürk'ün kaleminden çıkmış, savsız bir çalışma. Çalışmada söylenenlere göre Veli Baba Sultan'ın soyu İbrahim Peygamberin oğlu Hazreti İsmail'e dek uzanır. İkinci aşamada ise Zeynel Abidin ve dolayısı ile İslam Peygamberine bağlanır. Zeynel Abidin'den Veli Baba Sultan ve Seyit Battal Gazi soylarından ilerler. Bilimsel açıdan Adem'e dek uzanan soyağaçlarının doğruluğu savunulamaz. Hele, bir Türk akıncı eri olan Veli Baba ile Gül Baba'yı Arap soyuna bağlamak, olanaksızdır. Söylencesel soykütüğüne göre, Malatya'daki Hüseyin Gazi, Battal Gazi'nin babasıdır. Malatya'da ordu komutanı iken, Kayseri Rumlarının pususuna düşüp şehit olmuştur. Battal Gazi'nin babası Hüseyin Gazi ile Veli Baba'nın büyük dedesi Hasan Gazi kardeştir.

Şimdi tekkenin içinde bir dizi mezar yan yana. Hasan Gazi, Hasan Gazi'nin oğlu Hüseyin Paşa, Veli Baba'nın anası Hatice Sultan, Veli Baba Sultan kendisi, Veli Baba'nın eşi Fatıma Sultan, Veliyütten Gazi, Eğridir'de şehit düşen Mustafa Gazi, Veli Baba'nın yakınlarından Ali Müfred, Gül Baba'nın boş mezarı. Dokuz mezar var bu türbede. Yapının da dokuz ışıklığı bulunuyor. Türbenin duvarlarında Ali, Hasan, Hüseyin gibi adlar yanında Azrail, Cebrail gibi melek adları var.

Veli Baba'nın büyük dedelerinden Hasan Gazi Paşa, serasker olarak Türk akınlarıyla bu topraklara 832 yılında gelmiş. Yöredeki kalelerin alınması için yapılan savaşlara katılmış. Burada şehit düşmüş. Köyün bulunduğu topraklar, çocuklarına kılıç tımarı verilmiş. O zamanlar Malatya'da bulunan çocukları atalarının nerede ve nasıl şehit düştüğünü sorup araştırmışlar. Gelip bu köye yerleşmişler. Veli Baba Sultan'ın dedesi Veliyüddin Gazi'nin üç oğlu olmuş: Cafer, Hüseyin, Ali. Bu üç oğuldan Hüseyin'in öbür adı Hüseyin Veli'dir. Veli Dede sanı ile ünlenmiştir. Veli Dede, Veli Baba'nın babasıdır. 1538 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Preveze deniz savaşında çarpışmıştır. O zamanlar çok ünlü, uzunluğu ve ağırlığı yüzünden her babayiğidin kullanamadığı ağır ve uzun gürz kullanır. Her vuruşta bir düşman kadırgası batırıp düşmanı perişan eder. Büyük yararlıklar ve kerametler gösterir. Savaş kazanılır. Ne ki, kendisi şehit düşer. Cezayir'de denize bakan Seyit Yakup Tepesi'ne gömülür. Sonra üzerine türbe yapılır. Adına Veli Baba Türbesi adı verilir. Söylenenlere bakılırsa türbe günümüzde de sapasağlam yerindedir.

Veliyüddin Gazi'nin ikinci oğlu Cafer'dir. Veli Baba'nın amcası olur. Türbenin içindeki üzeri açık sin onun için ayrılmıştır. Cafer'in sanı Gül Baba'dır. Macaristan'da savaşırken orada şehit düşmüştür. Buda'da gömülüdür. Gül Baba adlı tekke, Buda'da yer alır.

Üçüncü oğul Ali, Veli Baba'nın ikinci amcasıdır. Naima Tarihindeki bilgilere göre, Romanya'nın Uluğbey kentinde şehit düşmüş, oraya gömülmüştür. Türbesi Romanya Ulubey'dedir.

Veliyüddin Gazi savaşa giderken üç oğlunu da birlikte götürür. Üçünü üç ayrı yerde şehit verip Uluborlu'ya döner. O sırada Veli Baba beş yaşındadır ve yetimdir. Dedesi Veliyüddin Baba ile ebesi Gelincik Ana ve kendi anasının Veli Baba'yı büyüttüğü menakıbnamede yazılıdır.

Veliyüddin Gazi, yaşlılık yıllarında köye döndüğü anlaşılıyor. Köyünde bir dergâh kurup müritlerini eğitir. Aşocağı kaynar. Veliyüddin Gazi bir erendir, kerametleri vardır. Cemlerini büyük bir evde yapar.

1630 yılında IV. Murat Bağdat'a orduyu yürütür. Murtaza Zor Paşa, Maraş valiliğinden Anadolu Beylerbeyliğine atanır. 1630'da asker toplayıp Bağdat akınına katılmak üzere bu ovadan geçerken, Uluborlu'ya gelir. Şehrin önde gelenlerini çağırtır. "Denetimimde çok sayıda asker ve at var. Bugün burada konaklasak, askerin ve atların bakımını yapabilir misiniz?" diye sorar. Kentin ileri gelenleri ellerini ovuştururlar. "Beyimiz bizim buna gücümüz yetmez, halk yoksul. Bunu ancak Uluköy'de Veli Baba Sultan karşılar. Onun tarlaları, aşevleri var" diye karşılık verirler.

Askerler ovadan köye gelirken, atları dinlendirmek ve otlatmak için ovada kalırlar. O yıllarda Senirkent 27 evlik küçük bir köydür. Oraya uğramazlar bile. Küçük komutanlardan birkaçı köye gelip Veli Baba Sultan'a durumu bildirirler. Bu istek, Veli Baba Sultan'ı pek mutlu eder. "Ne kadar atınız, eriniz varsa doyurmak için Allah kerimdir" der. Erbaşlar "Atlara saman, arpa; askerlere yalnızca pilav is-

teriz" deyip dönerler. Murtaza Zor Paşa çok sevinir. Akşam olmadan, er ve binekler ile köye gelir. O süre içinde Veli Baba Sultan hazırlığını tamamlamıştır. Bir torba saman, bir tas arpa ve bir güveç bulgur pilavı hazırdır. Erbaşlar ile erler gelirler. Ne ki ortada bir torba saman, bir tas arpa ve bir güveç pilavdan başka bir şey olmadığını görürler. Veli Baba'nın kendileriyle eğlendiğini sanıp çıkışırlar:

"Erenler, bu gereksinim bir at, bir er içindir. Sen bizimle eğleniyor musun?" derler.

Veli Baba hiç bozuntuya vermez. "Siz azına çoğuna karışmayın. Allah onu yetirir. Siz hemen götürmeye ve yedirmeye bakın" diye karşılık verir. Erler bu duruma şaşarlar. Söylediklerine pişman olarak, samanı, arpayı ve pilavı taşırlar, yedirirler. Bir türlü yiyecek bitmez. Kendi kendilerine "Bu bir eren işidir" deyip gelir özür dilerler.

Bu arada Murtaza Zor Paşa, Veli Baba Sultan'a döner, "Bize büyük iyilikte bulundun. Bu iyiliğe karşılık, benden bir dileğin var mı?" der. Veli Baba "Şu açıkta kalan atalarımın üzerine bir türbe yaptırıver" der. Zor Murtaza Paşa bunu hemen kabul eder. Türbenin yapımına başlanır. Yıl 1630'dur. Naima, Murtaza Zor Paşa'nın Bağdat önünde şehit düşmesi ile türbenin yapımının yarım kaldığını yazar. Halkın katkıları ile bitirilir. Ne ki günümüze kalan yapı 1858 yılındandır.[2]

Gül Baba Türbesi (Fekete, 1954).

Veli Baba Velayetnemasi'nde Veli Baba'nın son yılları ilginç olaylara tanık olur:

Kendisi vahdet köşesinde münzevi biçimde tahatla yaşar. Dergâhta dervişlikle uğraşır. Kebiz aşiretinden kara Dehmen Nam-i Pelid'in bir oğlu dünyaya gelir. Bu kişi Veli Baba'nın dedesi Seyit Hüseyin Veli'ye gelir. Dergâhına yüz sürer bu çocuğa bir ad koymasını diler. Hüseyin Veli çocuğu görüp sever. Adını Haydar kor. Haydar büyüyüp evlenme çağına gelir. Hüseyin Veli, Haydar'ı kızı Şehribanu (Veli Baba'nın kızkardeşi) ile evlendirir. Çocuk esmer olduğundan Kara Haydar sanı ile anılır. Kara Haydar'ın bir oğlu olur. Veli Baba bu çocuğun adını Mehmet kor. Veli Baba yeğeni Mehmet'i pek sever. Onsuz boğazından lokma geçmez. Hiç yanından ayırmaz.

Bu sıralarda Kara Haydar, Katırcıoğlu adlı eşkıya ile işbirliği yapar. Katırcıoğlu Kebir aşiretini donatmıştır. Isparta yöresini kasıp kavurur. Kara Haydar bu eşkıya ile birlikte soygunlar yapar, köy basar, ev yıkar.

Olanları duyan Veli Baba çok üzülür. Öte yandan Anadolu valileri, Veli Baba'ya haber yollar. Bu edepsizi yola getirmesini dilerler. Veli Baba Kara Haydar'ı yanına çağırıp uygun sözlerle yola getirmek ister. Ne ki, Haydar bildiğinden şaşmaz. Koru dağını keser, adam soyar. Veli Baba'nın kızkardeşi Şehribanu'yu boşar. Gece sabahlara kadar eşkıyalık eder, gece eve gelir. Veli Baba bu durumları bilir, acı eleştiriler yöneltir. Bu eleştirilere çok kızan Kara Haydar, bir gün dergâha girip sancak-ı şerifi kırar. Veli Baba'ya küfürler eder, hakaret savurur. Erenler yolunu izleyerek Manastır alanına kaçar. Veli Baba da buraya gider. Tanrıya dualar eder. Dilekte bulunur. Dileğinin kabul olduğuna inanıp akşam, mutlu biçimde dergâha döner. O gece Kara Haydar'ın evi basılır. Kimliği bilinmeyen kimseler Kara Haydar'ı öldürürler.

Reşat Ekrem Koçu'ya göre, Kara Haydar gerçekte haydut değildir. Mal mülk, çift çubuk sahibi bir beydir. Sultan İbrahim tahta çıktığı 1641-1642 yıllarında, zalim bir kadının haksızlığına uğranıştır. Yakınmasını kimse dinlememiş, kadının şikâyetleri geçerli olmuştur. Kara Haydar Bey de bir gün kadıyı öldürüp dağa çıkmıştır. Fermanlı haydut olmuş, 1647 yılına dek dağlarda dolaşmış, şehir, kasaba, köy basarak soygunlar yapmış, bir eşkıya başı olmuştur. Sakaltutan, Kepir, Direkli, Domaniç, Sabuncu yöresinde yol kesip kervan vurmuştur. Bir keresinde Evliya Çelebi'nin de içinde bulunduğu bir kervanı soymuş, Evliya Çelebi'yi yedi sekiz ay yanında dolaştırmış, sonra serbest bırakmıştır. Naima'ya göre, 1647 yılında bir gece Veli Baba Tekkesi'ne konuk olmuştur. Zaten bu tekkeye sık sık uğrar, kalır. O gece yanındaki çetenin büyük kısmı kırda konaklamış, Kara Haydar'ın yanında on çetesi kalmış. Kara Haydar çeteleri ile birlikte gece basılarak yataklarında öldürülürler.

Evliya Çelebi, bu olayı Naima Efendi'den başka türlü anlatır. Evliya Çelebi'ye göre Sadrazam Kara Mustafa Paşa Anadolu eyaletlerine bir ferman yollar. Bu haydudun bulunduğu yerde öldürülmesini buyurur. Kara Haydar Aşıklı yakınlarında bir evde yatarken ev ateşe verilir. Kara Haydar neye uğradığını şaşırır. Kendini dışarı atar. Baskına gelenler evi kuşatmışlardır. Kara Haydar'ı yaylım ateşe tutup orada öldürürler. Başını kesip İstanbul'a yollarlar. Aşıklar ya da Aşıklı, Uluborlu yakınlarındaki Veli Baba türbesinin adıdır.

Baskından kurtulan Kara Haydar'ın adamları Kara Haydar'ın oğlu Mehmet'in çevresinde derlenirler. Babasının öcü Mehmet'in içini kemirmektedir. Çetenin başına geçer. Bir ay kadar sonra bir gece Veli Baba Aşıklı/Aşıklar tekkesini basar. Genç yaşlı, çocuk kadın kimi bulduysa, tümünü keser. Ortalığı kana boyar. Kısa zaman içinde babasının ününü geride bırakır.[3]

Senirkent'teki Veli Baba Türbesi'ndeki pilav töreninde dua.
Oğuz Aktan

Evliya Çelebi ile Naima'nın verdikleri bilgiler ve *Veli Baba Menakıbnamesi*'nde anlatılanlar birbirinden farklıdır. Veli Baba Menakıbında olay şöyle anlatılır:[4]

Şah İsmail'in atalarından Şah Safi adında biri İran'da, Erdebil tarikatı adlı, bir tarikat kurmuştu. Sözde amaçları Peygamber soyuna saygı ve tapınmaydı. Bu tarikatı yaymak için, Şeyh İbrahim oğlu Safi adlı birini Konya'ya yollamışlardı. O yörede bu tarikatı yaymışlar. Safi soyundan Saçlı Koca adlı biri Veli Baba tekkesine gelmişti. Saçlı Koca, Hızırbey soyundan bir kadınla evlenmişti. Uluköy'e yerleşmişti. Bir süre sonra Saçlı Koca köyde yaşayanlara Veli Baba'yı kötüleyip, Erdebil tarikatını yaymaya başladı. Veli Baba, bunu duyunca Saçlı Koca'yı katına çağırttı. "Asılsız davalarla halkın zihnini niçin bozarsın, tarikat yapmak, yaymak ve yaymak için elinde bir beratın var mı?" dedikte Saçlı Koca: "Beratım yoktur, lakin atamdan, anamdan böyle duydum" diye kendisini savundu. "Bir daha yapmam, söylemem" diye Veli Baba'dan özürler dileyip söz verdi.

Fakat Saçlı Koca'nın içinde fesatlık yatardı. Zaman ve fırsat kollardı. Aradan zaman geçti. Kara Haydar öldürüldükten sonra, bir gün Veli Baba'yı çekemeyenler, çıkarları bozulanlar Kara Haydar'ın oğlu Mehmet'i alıp Saçlı Koca'nın evine vardılar. Yiyip içip esrik olduktan sonra bu sorunu açtılar.

Mehmet'e derler ki: "Senin babanı dayın Veli Baba öldürttü. Gece baskını yapılacağını ve babanın öldürüleceğini dayın biliyordu. Belki de babanın orada geceleyeceğini hükümete dayın bildirdi. Yoksa, hükümet adamları, babanın köye geleceğini, hangi evde yatacağını nereden bilsinler? Bunda dayının eli var. Çünkü hükümet adamları dayını sürekli olarak sıkıştırıyorlar, babanın yakalanmasını istiyorlardı. Dayın da hükümet adamları ile bir oldu, babanı öldürttü. Annenin boşanması da dayının yüzünden. Eviniz, yuvanız dağıldı. Sen ise güçlü kuvvetlisin. Babanın çok adamı var, oysa sen eli kolu bağlı duruyorsun. Senin yerinde biz olsak, babanın kanını yerde bırakmayız. Dayın olmasına dayın ama, size kötülük etmiştir. Bir gün bile beklemeksizin babanın öcünü al. Yarın ahret günü babanın huzuruna ne yüzle varacaksın?"

Cahil atanın cahil oğlu olur, canavardan canavar doğar, kurt dölü kurt olur. Mehmet'in içi kinle dolup taşmaktadır zaten. Fakat Allah'ın hikmeti olacak ki, şöyle yanıt verir:

"Evet, dayım bunu yapmış olabilir. Lakin beni çok sever. Yanından ayırmaz. Bensiz yemek yemez. O hem bir ermiştir, kötülükle onun yanına nasıl yaklaşılır. Ben buna cesaret edemem."

Ne ki, Kara Haydar'ın adamları direttiler.

"Dayın ermiş olsaydı, baban evde yatarken, haber salıp asker çağırmazdı. Babanı evde öldürtmezdi" diye en büyük suçlamalarını yenilediler. "Ve sen yalnız değilsin. Babanın adamları var. Git onları bul. Onlar da biz de sana yardım ederiz" diye Mehmet'i kandırdılar. İçini kinle doldurdular. Burada açık görüldüğü üzre, Peygamberimiz efendimizin ölümünden sonra ortaya çıkan mezhep ayrımları gibi olaylar burda da ortaya çıktı. Kin, nefret, buğz, çekemezlik ağır bastı. Mehmet'i iyice doldurup kışkırttıktan sonra dağıldılar. 1648 yılı ve Sultan Murat zamanıydı. Ertesi gün Mehmet, Söğüt Dağı'na gitti. Babasının arkadaşlarını buldu. 3000 eşkıya topladı. Eşkıyaları ile birlikte bir gece gelip dergâhı bastı. Habibi Nebi, Mustafa, Veli Baba Sultan, Musa, Veli Baba'nın oğlu Mustafa, Mustafa'nın oğlu çocuk Hasan, Beşir Ali, Emine, Fatıma, Hatice, Ümmügülsüm, Sakine, Atike, Zeynel, Katiyun, Cemane ve öbür eşi, Ümmühan'ı şehit etti. O gece Hıfz-ı hakta saklı kalan Veli Baba'nın oğlu Seyit Hüseyin Çelebi ve eşi Emine, oğlu Nebi ve Nebi'nin eşi Ayni kurtuldu. Bunlardan başka köyde kimse kalmadı. On erkek ve altı kadın şehit oldu.

Görüldüğü gibi kaynaklarda Veli Baba'nın öldürülüş nedeni ve biçimi biraz farklı anlatılır. Kimi anlatım ayrımlarına karşın, sonuç şu: Veli Baba, 1648'de öldürülür. Yine anlatılanlara göre Veli Baba öldürüldüğünde 115 yaşındadır. Sanırız bu 115 yaşı da abartılmıştır. ■

1. En ciddi çalışmalardan biri L. Fekete'nin "Gül Baba et le Bektaşi derk'ah de Buda" adlı yazısıdır. *Acta Orientalia*, Budapeşte, 1954, s. 1-19'da yayımlanan bu yazıdan geniş ölçüde yararlanılmıştır.
2. Mustafa Karatürk, *İki Cihan Hazinedarı Seyyit Velibaba Sultan ve Türbesi*, Ankara, ty, s. 53.
3. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Mustafa Nihat Özön'ün seçtikleri) c. I, Akba K., Ankara, ty, s. 64-71. Özön bu bilgilerin özgün yapıtın II. cildinin 472-479. sayfalarında yer aldığını bildirir. Burada kimi kısaltmalarla verilmiştir.
4. *Veli Baba Menakıbnamesi*, haz. Doç. Dr. Bedri Noyan, Can Yay, İstanbul, 1993.

DÜNDEN BUGÜNE (EDİRNE) KARAAĞAÇ

RABİA ERDOĞU*

Karaağaç Edirne'nin yaklaşık 4 km güneybatısında, Meriç Nehrinin batı yakasında yer alır. Bugünkü Karaağaç mahallesi sınırları, kuzeyde Meriç Nehrinden, güneyde Sinekli sınır karakoluna, batıda Pazarkule'ye kadar uzanmaktadır. Karaağaç'ın doğusunda bulunan eski Timurtaş Köyünden geriye kalan boş arazi de bugünkü Karaağaç sınırları içine dahil edilmiştir

Günümüzde Edirne'nin bir mahallesi olarak tanınan Karaağaç'a ilk kez ne zaman yerleşildiğine yönelik bilgiler son derece sınırlıdır. Bir görüşe göre Karaağaç, Antik Orestiada şehrinin kalıntıları üzerine kurulmuş[1] ve Yunan Mitolojisi'nde adı geçen Troya Savaşı kahramanlarından Agamemnon'un oğlu Orestes adına isimlendirilmiştir.[2] Fakat Orestia veya Orestias, Edirne'nin Roma hâkimiyeti öncesinde ve Bizans hâkimiyeti sırasında kullanılan adı alarak bilinmektedir.[3] Uskuduma ve Goneis ise, Edirne'nin Hadrianopolis dışında aldığı diğer isimleridir.[4] Bu isimlerin, tam olarak Edirne'nin Roma öncesi iskân yerine isabeti veya aynı yeri tanımladığı konusunda şüpheler vardır. Bu bölgede birbirine çok yakın fakat farklı isimlerle tanınmış bazı köy veya kasabaların olduğu ve Uskudama'nın bugün Edirne'nin kuzeyinde, Bulgaristan sınırları içinde yer alan Üsküdar ile aynı yer olduğu düşünülmektedir.[5] Bu çerçeve içinde, Orestia veya Orestias adında küçük bir yerleşimin, belki Karaağaç'ta ya da yakın çevresinde olabileceği düşünülebilir. Karaağaç'ta Osmanlı hâkimiyeti öncesinde bir yerleşim olduğuna dair bazı düşünceler olmakla birlikte,[6] mimari açıdan bahsi geçen dönemle ilişkili buluntuya da rastlanılmamıştır. Edirne konulu çalışmaları ile tanınan Tosyavizade Dr. Rıfat Osman, Karaağaç'ın Edirne fethedildiğinde "Maraş" adında bir köy olduğunu, H. 950 / M. 1543'te köy halkının anlaşmazlığının sonunda Eski Maraş-Yeni Maraş olarak ikiye ayrıldığını ve Eski Maraş'ın daha sonra Karaağaç adını aldığını söylemektedir.[7] H. 1046 / M. 1636-37'de, Abdurrahman Hibrî Çelebi, eserinde[8] Edirne'nin güneybatı bölgesinde sadece Karaağaç'a komşu Timurtaş köyünden bahsetmekte,[9] Meriç ve Arda nehirlerinin birleştiği noktada "Eski Mar'aş nâm mahal"den söz etmektedir.[10] Fakat burada verilen bilgi, Eski Maraş'ın Karaağaç olduğunu kesinleştirecek kadar açık değildir. Yerleşim günümüzde kullanılan ismini bir zamanlar güneybatısında bulunduğu söylenilen karaağaç ormanlarından almıştır.[11] 1920-22 yıllarında ise, Yunan işgali sırasında ismi değiştirilerek Orestiada adı verilmiştir.[12] Ayrıca halk tarafından "Andrianopolis'in kitissiası" olarak anılmaktaydı.[13]

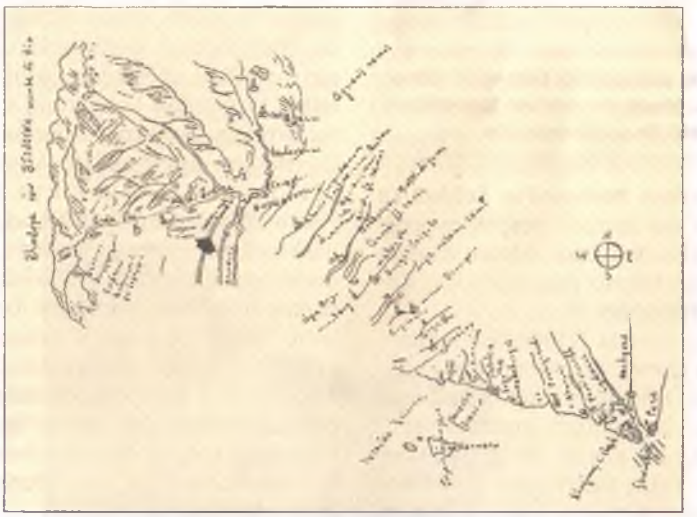

Dr. J. Covel'ın 1675'te çizdiği Rodoplar'dan İstanbul'a uzanan menzil krokisi. Karaağaç ("Caragatch") okla belirtildi.

Batıdan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen seyyahlar İstanbul'a giderken Edirne'den geçen yolu kullandıklarından, seyahatnamelerinde Edirne ve Edirne'nin yakın çevresinden de bahsetmişlerdir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karaağaç'ın adı seyahatnamelerde geçmektedir.

Bu seyyahlardan, İstanbul'da Fransa elçisi Marquis de Nointel'in maiyetinde bulunan Antoine Galland, 1672 yılında Edirne yakınlarında, Bosnaköy'de kaldığı sırada günlüğünün 25 Aralık tarihli

* Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, uzman

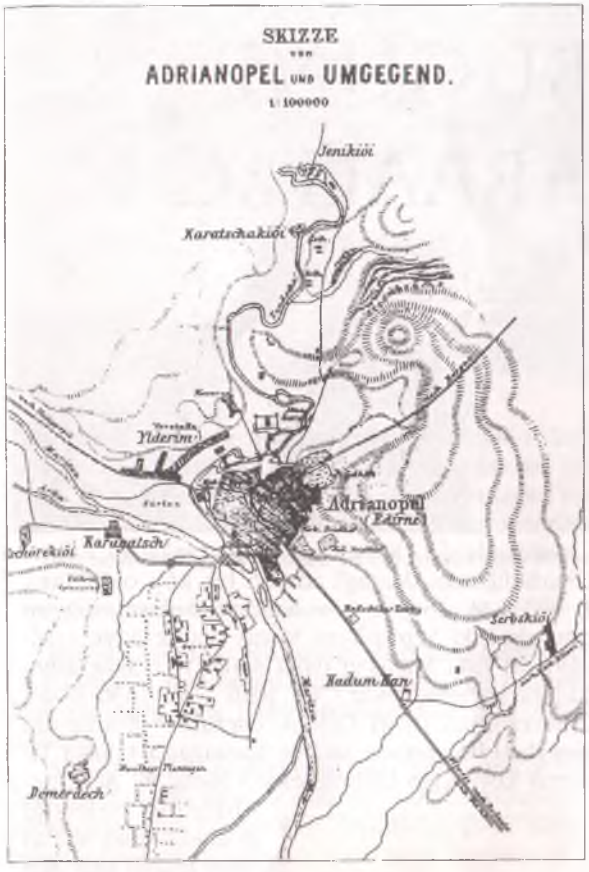

F. V. Hochstetter'in 1870'te yayımladığı Edirne ve yakın çevresini kapsayan harita. Meriç ve Arda'nın kesiştikleri yerde "Karagatsch" da görülmektedir.

notunda Padişah IV. Sultan Mehmed'in Lehistan'a yaptığı sefer sırasında ne zaman gerçekleşeceği meçhul olan veda kabulünden önce Alman mukim elçisi M. de Casanova'nın Edirne yakınlarındaki Karaağaç'a çekildiğinden bahseder.[14]

1675 yılının temmuz ayında Edirne'de bulunan İngiliz seyyah Dr. John Covel, çıkan bir veba salgını yüzünden Edirne'nin 1.5 mil batısında bulunan *Caragatch*'a (Karaağaç) kaçtıklarını anlatır.[15] Halkın çoğunluğu Rum olan bu köyde, iki azize adanmış, Hagios Teodoros Tiron ve Hagios Teodoros Stratilatis "(ο αοι Θεοδορος ο τηρων, ο αιοι Θεοδοροι στρατηλατης)" adında küçük bir kilise vardır. Covel, halk tarafından bu azizlerin yaralı gözleri iyileştirdiğine inanıldığını belirtmekte ve gümüşten yapılmış göz biçiminde tabakların adak olarak kiliseye sunulduğundan söz etmektedir.[16] Bu dönemde Karaağaç'ta 50 Rum ailesi yaşamakta ve Türklere ait 10'a yakın çiftlik veya yazlık ev bulunmaktadır.[17] Ayrıca Karaağaç'ta en önemli geçim kaynağının şarap imalatı ve satışı olup, Edirne ve yakın çevresinden insanların buraya şarap içmeye geldiklerinden bahsetmektedir.[18]

19. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara bağlı bulundukları devletlerin konsolosluklarını açmaları ve vatandaşlarının işlerini yürütmeleri hakkı tanınmış, imparatorluğun belli başlı merkezlerine konsolosluklar kurulmuştur.[19] Bu konsolosların başlıca vazifelerinden biri de, kendi bölgelerindeki her türlü haberi, özellikle iktisadi durumu düzenli olarak dışişlerine aktarmaktı.[20] İmparatorluğun önemli şehirlerinden biri olan Edirne'de de çeşitli Avrupa ülkelerinin konsoloslukları açılmıştı. Bunların birçoğunun Karaağaç'ta ikametleri bulunmaktaydı. 1829 yılının ekim ayında Edirne'ye gelen George Keppel, Edirne yakınlarında *Kara Gach*'ta (Karaağaç) İngiliz konsolosu Mr. Duveluz'un yazlık evinin bulunduğunu yazar.[21] Bir sene sonra, 1830 yılında Edirne'ye gelen Adolphus Slade, İngiliz konsolosu Mr. Duveluz'un konuğu olarak *Karagatch*'ta kalmıştır.[22] Yerleşimin dokusu hakkında pek fazla bilgi vermeyen Slade, burada yaşayan bazı kişilerin çeşitli Avrupa ülkelerinin fahri konsolosluklarını üstlendiğinden bahsetmektedir. Bunlardan, Avusturya fahri konsolosu Rum kökenli Mr. Marciani'den, Hollanda Fahri konsolosluğunu yapan ve yine Rum kökenli olan Vernazzo'dan söz etmektedir.[23]

1869 yazında Rumeli demiryolunun geçeceği yerlerin keşif çalışmalarını yapan mühendis grubunun içinde olan Avusturyalı Profesör F. V. Hochstetter,[24] Edirne'den geçecek Rumeli demiryolundan ve şehir garının Karaağaç yakınlarına yapılacağından bahseder.[25] Ayrıca Edirne'de 25 ailelik bir Fransız kolonisinin yaşadığını ve bunların *Karagadsch*'ta yazlık evleri olduğunu, yaz aylarını burada geçirdiklerini belirtmektedir. Bu kolonin zengin ve köklü ailelerden olduklarını belirten Hochstetter, bunlardan bazılarının konsolosluk yaptıklarını, örneğin Vernazza Ailesi'nin İtalyan konsolosluğu, Badetti Ailesi'nin de Alman konsolosluğu yaptıklarını anlatır. Avusturya konsolosluğu yapan Herrn von Camerloher adında bir kişinin ise, özellikle yüksek dereceli kişilerle kurduğu ilişkiler sonucu büyük bir itibar kazandığı, Edirne'nin yanı sıra yaz aylarında işletilmek üzere Karaağaç'ta birahane ve kiy oyununun oynandığı bir lokal açtığı[26] verdiği bilgiler arasındadır.[27] 1877 yılında Dr. Constantin J. Jireck'ın yayımladığı seyahatnamesinde, Hochstetter gibi Edirne'de yaşayan gayrimüslim Osmanlılar ile Avrupalı ailelerin ve yabancı ülke konsoloslarının yazlık evlerinin *Karagac*'ta olduğundan bahseder.[28]

17 Nisan 1869 tarihinde Rumeli demiryollarının yapımı için Belçikalı Baron Hirsch ile mukavele imzalanmış ve 1870 yılında yolun yapımına başlanmıştır.[29] Edirne tren istasyonu Edirne'den 4 km uzaklıktaki Karaağaç'a inşa edilmiştir. Rumeli demiryollarının merkez hattını teşkil eden İstanbul-Edirne-Sarımbey hattı 17 Haziran 1873 tarihinde hizmete girmiş[30] ve tren istasyonunun açılması ile Karaağaç'ın toplumsal yaşamında önemli değişiklikler olmuştur. Nüfus büyük ölçüde artmış,[31] nüfusa bağlı olarak hızlı bir yapılaşmaya gidilmiş, konut, dini tesis, okul, banka, postane ve bunun gibi diğer yapılara gerek duyulmuştur. 20. yüzyılın başlarında Karl Beadecker, yayımladığı rehber kitap-

çıkta demiryolu yapımında çalışan teknisyen ailelerin çocukları için 1883 yılında yapılmış bir okuldan söz etmektedir.[32] Ayrıca Avrupa'dan gelen veya Avrupa'ya giden yolcular için kalacak oteller, lokanta, kahvehane ve eğlence yerleri de açılmıştır.[33] Karaağaç gerek sosyal, gerekse kültürel ve ekonomik yönden oldukça kısa bir zamanda gelişme göstererek Edirne içinde çok farklı bir konuma yerleşmiştir.[34] Tren istasyonunun varlığı Karaağaç'a sürekli bir hareket kazandırmış ve eskiden de sayfiye, dinlenme ya da küçük çapta bir eğlence yeri olarak bilinen Karaağaç, bu dönemden sonra Edirne'nin eğlence ve gösteri dünyasının merkezi haline gelmiştir. Avrupa'ya giden veya gelen yolcular bir akşamlarını buradaki otellerde geçirerek Karaağaç'ın sunduğu eğlence olanaklarından yararlandıkları gibi Avrupa'dan İstanbul'a gelen sanat ve gösteri grupları dönüş yolculukları sırasında mutlaka Karaağaç'ta kalıp birkaç gün sanatlarını icra ederlerdi.[35] Renkli ve canlı dokusundan dolayı Karaağaç'a "Küçük Paris" adı takılmıştı. Karl Beadecker trenle Edirne'ye gelen yolcular için Karaağaç'ta konaklama ve yemek hizmetleri veren Djanik ve Variete otellerinden bahsetmektedir.[36] Djanik Oteli'nin otelcilik hizmetleri dışında bahçe sineması,[37] lokantası, kumarhanesi, Brasserie Bomonti adında birahanesi ve zaman zaman içinde yapılan görkemli baloları ile tam bir eğlence merkezi olduğu anlaşılmaktadır.[38]

Karaağaç'ın ilk gar binası.
Edirne Müzesi Arşivi

Bunların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasal hareketlilik Edirne'yi, dolayısıyla Karaağaç'ı da etkilemiştir. Edirne Osmanlı-Rus savaşlarında (1828-29 ve 1877-78) iki kez işgale uğramıştır.[39] Bu işgallerden Karaağaç'ın ne derece etkilendiği bilinmemektedir. Karaağaç'ın siyasi geleceğinin Balkan Savaşlarından sonra değiştiği görülmektedir. Balkan Savaşlarının sonunda 30 Mart 1913'te imzalanan Londra Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Midye-Enez hattının ötesindeki Trakya ve Rumeli'yi Balkan Müttefiklere bırakmayı kabul etmiş[40] ve arkasından Karaağaç, 1913'te Bulgarlar ta-

Edirne Karaağaç yolundan bir görünüm.
T. Yılmaz arşivi

İşgal döneminde Yunan kralının kaldığı bina.
Kufu, 1994

rafından işgal edilmiştir. 21 Temmuz 1913'te Balkanlar'daki karışıklıklardan yararlanan Enver Bey komutasındaki birlik Edirne'yi geri almıştır.[41] Osmanlı hükümeti, ordunun Meriç Nehrini geçmeyeceğini belirten bir bildiri yayımlamış,[42] fakat bazı gönüllü subaylar yarı resmi olarak Meriç Nehrini geçerek Batı Trakya'yı işgal etmeyi başarmışlardır.[43] Bunun sonucunda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Süleyman Askerî Bey'in başkanlığında[44] 1 Eylül 1913'te "Batı Trakya Muhtar Cumhuriyeti" adı altında bir hükümet kurulur.[45] Bu hükümet, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması ile ortadan kalkmıştır.[46] Bu antlaşmaya göre, sadece Karaağaç ve Dimetoka Osmanlı Devleti'nde kalır. I. Dünya Savaşı sırasında Bulgarlar, Alman-Avusturya-Osmanlı İttifakına girmek için, Osmanlı Devleti'nden toprak isteminde bulunmuşlar ve 6 Eylül 1915'te imzalanan Sofya Antlaşması ile, Karaağaç'ta dahil olmak üzere, Doğu Trakya'nın batı sınırları Bulgarlara verilmiştir.[47] I. Dünya Savaşı hem Osmanlı İmparatorluğu'nun, hem de Bulgaristan'ın aleyhine sonuçlanınca, Batı Trakya'nın müttefikler arasında paylaşılması konusu ortaya çıkmıştır. İngiliz delegesi Arthur James Balfour, ortalama bir çözüm bularak Bulgaristan'ın Batı Trakya'nın dağlık kuzey kesimine uzaklaştırılmasını ve Batı Trakya'nın kalan bölümünün ise müttefiklere bırakılmasını önerir. Bulgaristan Batı Trakya'nın güneyini boşaltmaya başlar ve 15 Ekim 1919'da Karaağaç, Dimetoka Sofulu, Dedeağaç, Gümülcine ve İskeçe "Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti" altında Fransız askeri makamlarının idaresine bırakılır. İmzalanmadan tatbikata konulan antlaşma koşulları 27 Kasım 1919'da müttefikler ve Bulgaristan arasında Neuilly'de imzalanan antlaşma ile karara bağlanır.[48] Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti'nin merkezleri İskeçe, Gümülcine ve Karaağaç olmuştur.[49] Hükümetin başına Müttefikler Yüksek Meclisi adına ve doğudaki müttefik orduları başkumandanı Mareşal Franchet d'Esperey'in delegesi sıfatı ile General Charpy vali tayin edilmiştir.[50] Bu hükümetin ömrü yaklaşık 7 ay sürer. Daha sonra Yunanistan'ın yapmış olduğu diplomatik kulis ve faaliyetler neticesinde Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti'nin kaderi ile ilgili bir referanduma gidilmesi kararlaştırılmış, 14 Mayıs 1920'de yapılan referandum, Batı Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi ile sonuçlanmıştır.[51] Yunanlılar hiç vakit kaybetmeden Batı Trakya'yı işgale geçmiş, 23 Mayıs 1920'de ise Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti fiilen sona ermiştir.[52] Yunanlılar San Remo Konferansı kararlarına dayanarak, iki ay sonra 20 Temmuz 1920'de Doğu Trakya'ya taarruza başladılar.[53] Yunan işgali sırasında sadece iki cephede,

Karaağaç'ın 1940'larda yıkılan eski belediye binası.
Nikolaidi, 1993

Karaağaç'ın teslim alınışında hazır bulunan heyet, 15 Ekim 1923. Sağ alt köşede "Karaağaç Belediye Dairesi'ne bayrağımızı keşide eden heyet-i mülkiye ve askeriye" yazısı okunuyor.
T. Yılmaz arşivi

biri Uzunköprü diğeri de Karaağaç cephesinde direniş olmuştur. 20-25 Temmuz 1920 tarihleri arasında yapılan bu direniş "Karaağaç Muharebesi" olarak geçmektedir.[54] Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 11 Ekim 1922 yılında yapılan Mudanya Antlaşması ile Meriç Nehri Türk-Yunan sınırını oluşturdu. 24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'nda, Yunan ordusunun savaşı kaybetmesinden ve Anadolu'da yaptığı tahribattan dolayı dört milyon altın frank savaş tazminatı olarak istendi. Yunanistan bu tazminatı karşılayamadı. Çözüm olarak Karaağaç ve Bosnaköy civarı hem Türk hükümetinin ısrarlı talebiyle,[55] hem de savaş tazminatı olarak Türkiye'ye verildi.[56] Karaağaç ve civarının Yunanlılar tarafından en geç 15 Eylül 1923'te Türk hükümeti'ne verilmek üzere boşaltılması kararı alındı.[57] Böylelikle Karaağaç, Yunanistan ile doğal sınır olan Meriç Nehri'nin batı yakasındaki tek yerleşim birimi olarak Türk toprakları içine katıldı. Karaağaç'ın Rum halkı, Yunanistan'a göç ettikten sonra Meriç Nehri kıyısında, terk etmek zorunda kaldıkları yere atfen Nea Orestiada adında yeni bir kent kurdular.[58]

NEMENT DE LA THRACE OCCIDENTALE

BILLET DE PASSAGE PAR LA FRONTIÈRE

Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti döneminde Karaağaç'tan Edirne'ye gitmek için verilen geçiş belgesi.
Nikolaidi, 1993

Mübadele ile yaşanan göçler tüm Trakya dahil, bölgedeki tarımsal yapıyı önemli derecede etkilemiştir. Göçlerden önce Rumların elinde olan ünlü bağcılık ve ipekböcekçiliği, yerleştirilen göçmenler tarafından bilinmediğinden büyük bir darbe almış ve bir daha eski haline gelememiştir.[59] Cumhuriyetin ilk yıllarında yurdun pek çok yerinde tarım, hayvancılık, bahçecilik, sağlık gibi konularda halkı eğitmek amacı ile kurslar açılmış ve Edirne'de Karaağaç bu çalışmalar için pilot bölge seçilmiştir. Eski Askeri Hastane ve arazisi bir dönem eğit-

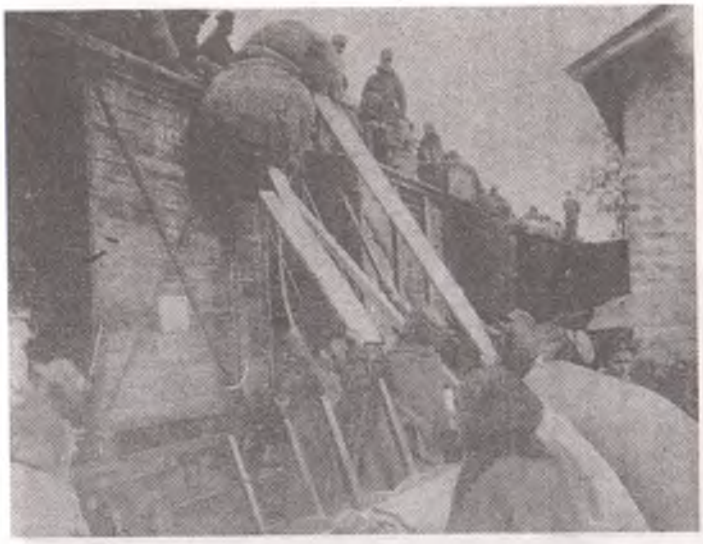

Karaağaç'tan ayrılan Rumlar eşyalarını vagonlara yüklerken.

men kursları için kullanılmıştır.[60] Eğitmen okulu olarak kullanılan bu bina 1950'li yıllardan itibaren, Batı Trakya'dan devam eden göçler sırasında bir kısım göçmenler için misafirhane olarak kullanılmış ve 1974'ten sonra orduya devredilerek Karaağaç Kışlası kompleksine dahil edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Karaağaç'ın 1950'li yılların sonlarına kadar[61] yaşadığı ilginç bir ticari olay ise, pazar günleri, Pazarkule hudut boyunda Yunanlılar ve Türklerin kendi ülkelerinin polisleri nezaretinde panayır kurmaları, bu panayıra iştirak için pasaportun gerekli görülmemesidir.[62]

Karaağaç'ın imar faaliyetleri, mübadele sonrası ters yönde işlemeye başlamış, buraya varlıkları ile özel profil kazandıran birçok bina ve evin yapımında kullanılmış olan keresteleri satmak amacı ile mübadiller, bu yapıları yıkarak yerine kerpiç evler yapmayı yeğlemişlerdir.[63] Bunun sonucunda Karaağaç bakımlı ve zengin çehresinden çok şey kaybetmiştir. Bugün küçük bir mahalle olarak varlığını sürdüren Karaağaç'ın sakinleri çiftçilik, bahçecilik ve bir kısmı memurluk yapmaktadır. ■

Yüzyıl başında Karaağaç Caddesi.
Nikolaidi, 1993

1. "Καραγατς", *Ελευφτερουδακις Εγκυκλοπαιδικον Λεξικον* (=*E.A.L.*), c. 7, Atina, 1929, s. 266; N. P. Nikolaidi, *H Adrianou Mat.*, Atina, 1993, s. 162.
2. *E.A.L.*, s. 266; Nikolaidi, *age*, s. 162. "...Karaağaç banliyösünün, bir rivayete göre Agamemnon'un oğlu Orestes tarafından kurulduğu söylenmektedir."
3. S. Eyice, "Bizans Devrinde Edirne Tarihinde Başlıca Olaylar", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (ikinci basım) Ankara, 1993, s. 40 ; A. M. Mansel, "İlkçağda Edirne", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (ikinci basım) Ankara, 1993, s. 21.
4. Mansel, *agm*, s. 21.
5. Mansel, *agm*, s. 21.
6. B. Darkot, "Edirne, Coğrafî Giriş", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (ikinci basım) Ankara, 1993 s. 8. "Muhtemel olarak Meriç Vadisi'nin batısında, şimdiki Karaağaç'ın yerinde de başka bir küçük yerleşme mevcut idi."; R. Osman, "Edirne Nehirleri", *Milli Mecmua*, c. 8, no. 88, 1927, s. 1416'da köyün, Edirne alındığında bir Hıristiyan köyü olduğunu belirtmektedir.
7. Osman, *agm*, s. 1416. (Yazar kesin tarihi vererek anlattığı olayın dayandığı kaynağı belirtmemiştir.)
8. S. İlgürel, "Hibrî'nin 'Enîsü'l-müsâmirîn'i", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 1973-1974, İstanbul, 1974, s. 137.
9. Üngün, *Abdurrahman Hibrî ve Enîsü'l müsâmirîn*, (İÜ doktora tezi) İstanbul, 1972, s. 39 ve 224.
10. Üngün, *age*, s. 73'te, "... ve nehr-i Meriç'e Edrene'ye karîb Eski Mar'aş nâm mahalde mülhak olup..."
11. Nikolaidi, *age*, s. 165; N. I. Kufu, *Καβυλη. Στη ροη του Εβρου και της Ιστοριας*, Nea Orestiada, 1994, s. 103. "Karaağaç ismini bir ağaçtan almıştır. Yunanca'da ağacın adı etelia, Türkçesi karaağaçtır."
12. Kufu, *age*, s. 103. "Orestiada ismi Yunan Mitolojisinde, üç nehrin (Meriç, Tunca, Arda) yanında simgeli olarak Atridi Oresti tarafından kurulmuştu. Atridi Oresti, annesinin katili olduğu için bu nehirlerde günahlarından arınmak için banyo yapmıştı..."; (18. yüzyıldan itibaren, antikçağ ruhunun yeniden gündeme gelmesi ile sanat ve mimaride neo-klasik üslup hâkim olur. Bu dönemde Rumlar yoğun oldukları yerleşimlerde antikiteye öykünerek yaşadıkları yerlerin isimlerini antik mitolojide geçen isimler veya antik yerleşim isimleri ile değiştirirler.)
13. K. Vakalopulos, *Ηηστορια τυ φοριυ Ελλινισμυ Τρακη*, Selanik, 1990, s. 440.
14. A. Galland, *İstanbula Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, c. 1, çev. Nahit Sırrı Örik, 2. baskı, Ankara, 1987, s. 216.
15. T. Bent, *Extracts From The Diaries of Dr. J. Covel (1670-1679), Early Voyages and Travels in the Levant*, Londra, 1892, s. 242. Covel veba salgınının başladıktan bir ay sonra Karaağaç'a da ulaştığını, kendisinin ve halkın evlerden çıkarak çadırlara taşındıklarını, sonuçta Karaağaç'ta yaşayanların yarısından fazlasının öldüğünü ya da başka yerlere kaçtıklarını belirtir.
16. Bent, *age*, s. 243.
17. Bent, *age*, s. 243-244.
18. Bent, *age*, s. 244-245'te Covel, Karaağaç'ta en büyük şarap tüccarının kilisenin rahibi olduğunu ve şaraplarını kilisede sakladığını, Edirne'nin bazı kalburüstü Türk şahıslarının buraya gelerek içkili eğlence yaptıklarını anlatmaktadır.
19. M. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyeti ve Kıymeti", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 1981-1982, İstanbul, 1983, s. 151.
20. Kütükoğlu, *agm*, s. 151.
21. G. Keppel, *Narrative of a Journey Across the Balkan*, Londra, 1831, s. 146-47.
22. A. Slade, *Records of Travels in Turkey, Gre-*

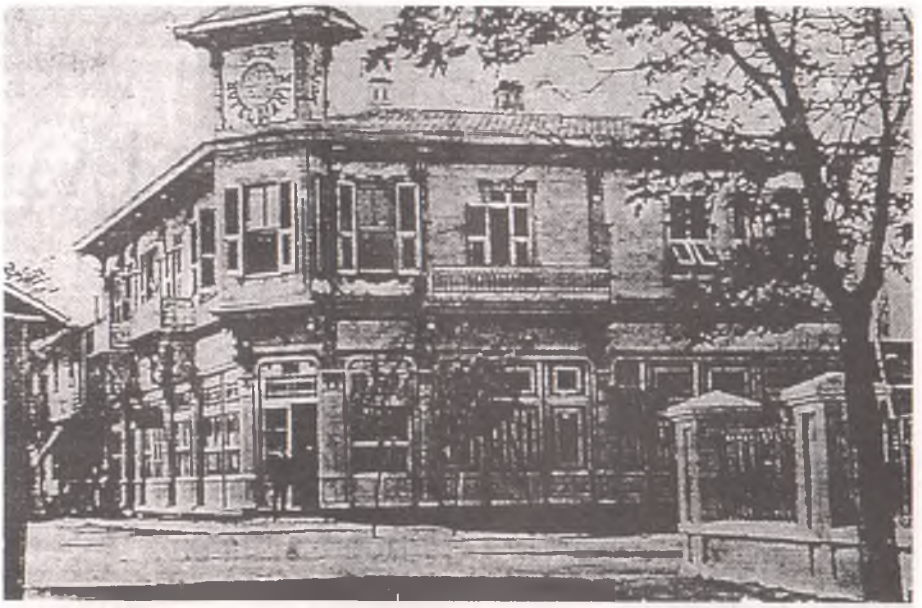

Dijanik Oteli.
Nikolaidi, 1993

ece in the Years 1829, 1830 and 1831, c. II, Londra, 1833, s. 344.

23. Slade, *age*, s. 347-348. Vernazza ailesi Karaağaç'ın tanınan ailelerinden olup, daha sonraki dönemlerde de bazı Avrupa ülkelerinin Edirne fahri konsoloslukları görevini üstlendikleri görülmektedir. Ancak burada bahsi geçen Vernazza'nın ilk ismi belirtilmemiştir.
24. V. Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, 1993, s. 61-62. (Keşif çalışmalarının başlangıç tarihini tam 30 Temmuz 1869 olarak vermektedir. Ekip ayrıca demiryolunun geçeceği arazinin topografyasını da çıkarmıştır.)
25. F. V. Hochstetter, "Reise durch Rumelien im Sommer 1869", *Mitteilungen der Keiserlich-königlischen Geologischen Gesellschaft*, Viyana, 1870, s. 355.
26. Hochstetter, *agm*, s. 354. "Herrn Von Camerloher'in işlettiği lokalin birahanesinde Schwechater biraları bulunmaktaydı."
27. Hochstetter, *agm*, s. 354.
28. C. J. Jireck, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, und die Balkanpaesse*, Amsterdam, 1967, s. 133
29. Engin, *age*, s. 49.
30. Engin, *age*, s. 117.
31. *E.A.I.*, s. 266. Balkan Savaşları'ndan önce nüfusu 10.000-12.000 civarında bulunmaktadır. Bu nüfusun çoğunluğunu Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalılar oluşturmaktaydı.
32. Beadecker, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern; Handbuch für Reisende, Leipzig, 1914*, s. 55. Bugünkü Karaağaç Mustafa Necati İlkokulu.
33. Nikolaidi, *age*, s. 164.
34. *E.A.I.*, s. 268.
35. Nikolaidi, *age*, s. 164.
36. Beadecker, *age*, s. 50-51.
37. İ. Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul, 1994, c. I, s. 26. Yüzbaşı Selahattin anılarında, sinemanın Edirne'ye ilk 1910 yılında geldiğini söyler.
38. Nikolaidi, *age*, s. 164; 1995 yılında görüştüğüm 75 yaşındaki Alis Yakupyan, kendisinin yetişemediğini fakat, ailesinin bizzat bu balolara iştirak ettiğini ifade etmiştir.
39. B. S. Baykal, "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilalar", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (ikinci basım) Ankara, 1993, s. 180.
40. T. Bıyıklıoğlu, *Trakyada Milli Mücadele*, Ankara, 1992, c. I, s. 65.
41. N. Çağan, "Balkan Harbinde Edirne", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (ikinci basım) Ankara, 1993, s. 211; B. S. Baykal, *agm*, s. 192; Bıyıklıoğlu, *age*, s. 69. Edirne'nin 23 Temmuz 1913'te kurtarıldığını söylemektedir; H. B. Demirbaş, *Batı Trakya Sorunu*, İstanbul, 1996, s. 30-31; R. Kazancıgil, *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunma Günleri*, Vize, 1986, s. 113.
42. Demirbaş, *age*, s. 34-35.
43. Demirbaş, *age*, s. 39.
44. Demirbaş, *age*, s. 39.
45. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 70-72; Ü. Kurtuluş, *Trakyanın Dünü Bugünü*, 1979, s. 9-10.
46. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 84; Kurtuluş, *age*, s. 10.
47. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 101 ; Kufu, *age*, s. 103; Darkot, *age*, s. 9; Demirbaş, *age*, s. 58-59.
48. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 183-84; Demirbaş, *age*, s. 83-84-85; Kurtuluş, *age*, s. 16; A. Aydınlı, *Batı Trakya Faciasının İçyüzü*, İstanbul, 1971, s. 230 ; Kufu, *age*, s. 104.
49. Kufu, *age*, s. 61; Kurtuluş, *age*, s. 19 (İskeçe geçmemektedir).
50. Demirbaş, *age*, s. 83. Demirbaş, bu hükümetin adını Fransız askeri makamlarının yönetiminde olduğu için "Batı Trakya Manda İdaresi" şeklinde tanımlar ve resmi dilin Türkçe olduğunu, bölgedeki tüm daire müdürlerinin Türk olduğunu belirtirken (bkz. *age*, s. 86), Kurtuluş, ise resmi dilin Fransızca olduğunu söylemektedir (bkz. Kurtuluş, *age*, s. 19).
51. Kurtuluş, *age*, s. 16; Demirbaş, *age*, s. 86-87; Kufu, *age*, s. 104.
52. Demirbaş, *age*, s. 87-88; Baykal, *agm, s. 194; Bıyıklıoğlu, age*, s. 178, 314.
53. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 341-42; Baykal, *agm*, s. 194.
54. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 358-59; Baykal, *agm*, s. 194; L. Bağmen, O. Oral, *Atatürk'ün Yaşamında Edirne*, İstanbul, 1982, s. 50.
55. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 465-521.
56. M. Paraskefopoli, "Μια Πολι Γεννιετε, ι Νεα Ορεστιαδα", *Τρακικι Εστια Τεσσαλονικηι Τρακικι Ιηο*, Selanik, 1992, s. 97; Bıyıklıoğlu, *age*, s. 518.
57. Bıyıklıoğlu, *age*, s. 519; O. Onur, "Karaağaç'ın Teslim Alınması (Mudanya Mütarekesi)", *Edirne Kurtuluş*, 25 Kasım 1994, yıl 72, S. 2, s. 4-5'te: "15 Eylül 1923 günü saat 12.00'de Edirne Vali Vekili Abdullah Naci ile Yunan mutasarrıfı Mavridis, Karaağaç'ın teslimi konusunda bir protokol imzalamışlardır. Edirne, vilayet önünde Edirne okul öğrencileri ve halk toplanmış ve topluluk önünde Türk Jandarma kıtası olduğu halde saat 15.00'te vilayet konağı önünde başlamak üzere Karaağaç'a doğru yola devam edilmiştir. Topluluk Karaağaç Karlıova köprüsünü geçerek Belediye binası önüne gelmiş (Bu bina şimdi yoktur.) ve duvarlarda bulunan bazı Yunan yazı ve şekilleri topluluk tarafından silinmiştir. Topluluk yoluna yürüyüşle Karaağaç istasyonuna gelmiş ve burada bulunan ve Türkiye'den ayrılan Yunan memur ve jandarmaları seyretmiştir. Karaağaç'ı teslim alan heyette şu kişiler vardı: Esbaktan Edirne Valisi Şakir Bey (Kesebir), Edirne Vilayet Umumi hukuk Müdürü Enis Behiç (Koryürek), Gümülcineli Hüseyin Hüsnü Paşa, Edirne Posta ve Telgraf Başmüdürü Necati Bey, Jandarma Müfettişi Miralay Mümtaz, Edirne Defterdarı Avni Bey, Edirne polis Müdürü Necmi (İğe) bulunuyordu."
58. Tahi HR. Tsonidi, *Η Ορεστιαδα Μαι Και Οι Κατοικοι Της*, Orestiada, 1983, s. 67.
59. "Edirne", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1982, s. 2393.
60. *Trakya Dergisi*, S. 12, İstanbul, 1936, s. 11-17; *Trakya Dergisi*, S. 10, İstanbul, 1936, s. 33.
61. Edirne Belediye Başkan Vekili Cahit Statinci'nin anlatımından.
62. A. Cemal, *Edirne*, İstanbul, 1932, s. 39.
63. Cahit Statinci.

MEKTEB MECMUASININ SERVET-İ FÜNÛN ŞAİRLERİYLE İLGİLİ ANKETİ:

"EN İYİ ŞAİRİMİZ"

ERDOĞAN ERBAY*

19. asrın özellikle son on yılı (1890-1900) edebiyat tarihimize, yeni edebiyata, terakki ve tekâmüle yön vermiş, içtimai hayatımıza damga vurmuş gazete ve mecmualar yönünden son derece zengin bir dönemdir. Kültür ve edebiyat sahasına çıkışları aynı güne, aya ve yıla rastlamasa da, bu gazete ve mecmuaların idrak ettikleri dönem, teneffüs ettikleri hava hemen hemen aynıdır. Dönem, Batılı manada Türk edebiyatının tamamen teşekkül ettiği dönemdir. Teneffüs edilen hava ise bütünüyle Batı havasıdır.

Başlangıç ve bitiş tarihleri farklı olsa da, *Malumat*, *Servet-i Fünûn*, *Mekteb*, *Maârif*, *Hazîne-i Fünûn*, *Hazîne-i Evrak* vs gibi mecmualar, aynı zaman diliminde ve muhteva açısından birbirlerine çok yakın konularla yayın hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bugün de muhtelif şekillerde tezahür eden, hususiyle aynı devre ve -küçük ayrıntılar hariç- aynı muhtevaya sahip gazete ve mecmualar arasındaki münakaşalar, o dönemde çok daha ön planda yer almıştır. *Malumat*'la *Servet-i Fünûn*, *Servet-i Fünûn*'la *Mekteb* arasında cereyan eden ve edebiyat tarihimizde büyük edebi hadiselere vesile olmuş münakaşalar, rekabetin en güzel numunelerindendir. Bu gazete ve mecmualar arasındaki çekişmeler, farklı yollar ve farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

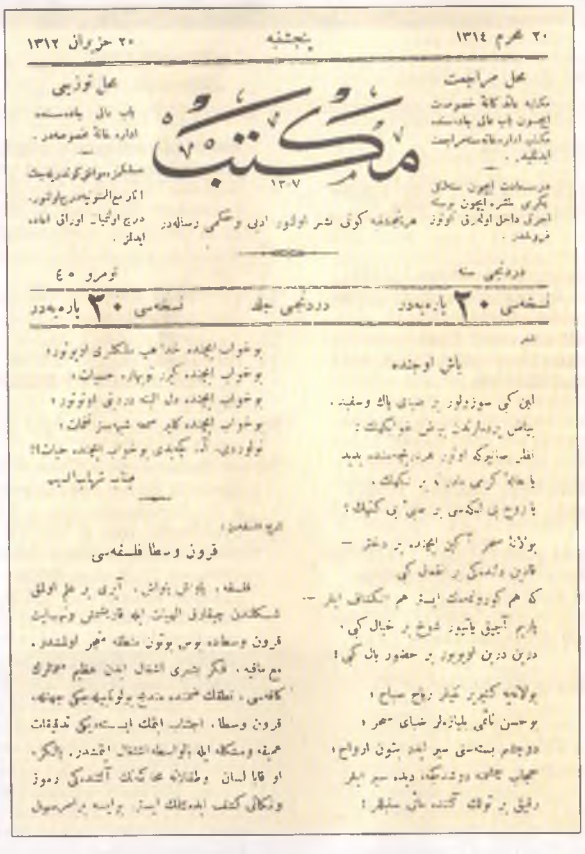

***Mekteb*, c. IV, no. 40 (20 Haziran 1312)**

Teknolojinin, bugünkü manada gelişmediği, televizyonların istedikleri hemen her konuda 900'lü hatlara başvurmaları gibi bir imkâna sahip bulunmayan gazete ve mecmualar, "tahrir heyetleri" vasıtası ile, adlarını duyurmak ve "reyting"lerini (!) yükseltme yolunu seçmişlerdir. Okuyucularla yapılan anketler de, gazete ve mecmualaşın okuyucunun nabzını tutmak, şair ve yazar, şiir, roman ve hikâye hakkındaki mülahazalarının gün ışığına çıkarılması için başvurdukları yollardan biri idi. İşte bu tür anketlerden biri üzerinde durarak, dönem edebiyat ortamıyla ilgili ipuçları yakalamaya gayret edeceğiz. Makalemize mevzu-i bahs olan anket, *Mekteb* mecmuasında yayımlanmıştır. Zikredilen anketi değerlendirmeye geçmeden evvel, *Mekteb* mecmuası üzerinde kısaca durmak, ankette ortaya konulan kanaatlerin tahlili açısından faydalı olacaktır.

Sahibi Kitapçı Karabet olan *Mekteb* mecmuası, 26 Temmuz 1307-30 Kânunusani 1313/7 Ağustos 1891-11 Şubat 1897 tarihleri arasında yayımlanmış, devrin mühim mecmualarından birisidir. *Mekteb*'in yayın hayatına başlangıç tarihi, Türk edebiyatında bir devrenin kapanıp yeni bir devrenin açıldığı tarihtir. Bu tarih, Tanzimat edebiyatından Servet-i Fünûn'a geçiş dönemidir. *Mekteb* mecmuası, muhteva itibariyle de yenilik ve diğer mecmualara nazaran farklılık arz ediyordu:

> İyi hatırlıyorum ki "Mektep" dergisinin içindeki yazılar son derece bilgiççe, üstten atan, palavra savuran

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim elemanı

türdendi. İyi kazanılmamış, ağır, önemli konularla doluydu. Elimdeki büyük hazinelerden, Larousse Ansiklopedisinden, Hint, Çin Felsefeleri üzerine çeviriler yapıyordum. Bunları okuyan var mıydı, bilemem. Bildiğim derginin kendi çevremizde olumlu bir etki yaratmasıydı. Ağır başlı, köklü bir dergi sayılıyordu. Sanırım gösterdiği yenilik başkalıkda öteki yayın organlarının düşmanlığını çekiyordu[1]

Mekteb, zaman zaman el değiştirse de -sadece İsmail Hakkı'nın başyazarlığı dönemi hariç- beşinci seneden itibaren sayfalarını tamamen yeni edebiyatın hizmetine sunmuş, devrin ileri gelen şair ve yazarlarını bünyesinde toplamıştır. Cenab'ın Batılı anlamda ilk şiirleri bu mecmuada yayımlanmış, Fikret de şiirleriyle kadroda yer almıştır. Zaman ve şartlar gereğince yenilikler ihtiva eden *Mekteb*, anket yoluyla okuyucuları ile de diyaloga girer.

Hemen her zaman gazete ve mecmualar, özellikle ilk yayın hayatına atılırken, isim yapmış, o güne kadar şöhretini ispatlamış imzaların kendi saflarında olmasını arzu ederler ki bu da tabii karşılanmalıdır. *Mekteb* de devrin adını duyuran isimlerden Cenab Şahabeddin'i ve onun şiirlerini, tanınmak ve tutulmak için rehber olarak görme arzusundadır. Hüseyin Cahid'in hatıralarında zikrettiği bir anket, mecmuanın Cenab'ın şöhretinden faydalanmak adına ne gibi bir yola başvurduğunu açıkça ortaya koyar:

> Biz "Mektep" dergisini çıkarırken Hüseyin Suad "Bende Cenab'ın şiirleri var, vereyim de basınız" dedi.
>
> Doğrusu birdenbire pek hoşnutluk duymadım. Nedeni, çocukluğumda anlamadan okuduğum eski divanların bende şiir konusunda olumlu bir izlenim bırakmamış olmasıydı. İsmail Safa'nın ezberlettiği Hâmid'in şiirlerini pek sevdiğim halde ezberlemekte çektiğim sıkıntı yüzünden onlara da yakın sayılmazdım. Cenab'ın şiirlerini Suat'tan alırken içimden bunları dergiye koymağa hiç niyetli değildim doğrusu.
>
> Bununla birlikte Cenab'ın yazılarına bir göz gezdirince düşüncelerim değişti. Bunlarda, şiir diye o tarihlerde haftalık gaztelerde gördüğümüz yazılara göre bir başkalık vardı. O zamanlar haftalık dergiler, Andelîb, Müstecabizade İsmet gibi imzalarla, Muallim Naci yolunda bir takım manzumeler yayımlıyorlardı. Bunlar bana pek sıradan, pek ilkel şeyler gibi görünüyordu. Lisenin ikinci sınıfından başlayarak altı yıl süren Fransızca edebiyat alışkanlığı da bende kökünden değişik bir anlayış yaratmış olmalıydı. Elimdeki ölçü, uyguladığım eleştiri biçimi değişmişti. Bu Türkçe eserlerden tad almanın olanağı yoktu.
>
> Oysa Cenab'ın şiirleri bir Batılı çeşnisiyle beğenime uygun düşüyordu. Anlatım düzgün, biçim doğulu ama içerik batılı idi. Üstelik sone (sonnet) biçimiyle de doğu geleneğinden uzaklaşmıştı. Bunları hoşnutluk duyarak "Mektep"e bastım.[2]

Aşiyan'da Tevfik Fikret büstü.
Cengiz Kahraman

Hüseyin Cahid'in de belirttiği gibi, *Mekteb* mecmuasına alınan diğer yazılar bir yana, mecmuada Cenab'ın şiirleri yayımlanınca öteki mecmualardan tenkit ve itirazlar yoğunlaşır. Alaya almalar ve aşağılamalar başlar. Tepki ve tenkitlerin acımasızca *Mekteb*'e yönelmesi, *Mekteb* idaresini okuyucularla fikir alışverişine iter. Bu meseleyi Hüseyin Cahid şöyle anlatır:

> "En çok kimin şiirlerinden hoşlanırsınız" diye dergide bir yoklama yaptık. Buna okuyuculardan geliyormuş gibi kendimiz cevap vererek Cenap Şahabeddin'in şiirlerini ilk sırada beğenilen yazılar arasında gösterdik. Doğallıkla bu, daha çok düşmanlık daha çok saldırı çekti. Sanırım sonradan basın dünyasında gördüğüm saldırılara göre bu ilk sertlikler aslında pek önemsiz şeylerdi. Ama yeni ve ilk olduğu için bana ağır görünüyordu. Yalnız bunların, üzerimde kışkırtıcı bir etki yaptıklarını duyuyordum. Alaya almalar, söz dokundurmalar, hor görmeler sanki acı ama güçlendirici bir ilâç etkisi yapıyordu.[3]

Böyle bir yola başvurmasını ahlaki değerler dışında tabii karşılamak gerekir. Ancak *Mekteb* mecmuasında Hüseyin Cahid'in bahsettiği gibi okuyucularla yapılmış böyle bir anket söz konusu değildir. Hüseyin Cahid'in *Edebiyat Anıları*'ndan aktardığım bu uzun iktibasın sebebi şudur: Aşağıda üzerinde duracağımız anket ile, Hüseyin Cahid'in burada söylediklerinin birbirleriyle bağlantılı olup olmadığını dikkatlere sunmaktır.

Anket "En İyi Şairimiz"[4] başlığı ile yayımlanmıştır. *Mekteb* mecmuasının çıkış tarihi 26 Temmuz 1307/7 Ağustos 1891'dir. Hüseyin Cahid'in, sözünü ettiği ve bizzat kendi elleriyle Cenab'ı en büyük şair olarak takdim etme düşüncesi, olsa olsa mecmuanın ilk sayılarını ilgilendiren bir harekettir. Bahse konu olan "En İyi Şairimiz" adlı anketin tarihi ise 20 Haziran 1312/20 Muharrem 1314'tür. Daha sonra göreceğimiz gibi, anket sonucu da Cenab'ın lehine değildir. Ankete katılan isimlerin bir kısmı, o devir gazete ve mecmualarında kalem tecrübeleri ile bilinen insanlardır. Bu yüzden Hüseyin Cahid'in veya bir başkasının, yaşayan, zaman zaman kendileriyle olan insanlar adına anket doldurmaları düşünülemez.

Hüseyin Cahid ve arkadaşlarının *Mekteb* mecmuasının ilk zamanlarında Cenab'ı ön plana çıkarma düşüncelerinin temelinde farklı sebepler yatmaktadır. Sebeplerden biri, yukarıda belirttiğimiz veçhile, mecmuayı daha geniş kitlelere ulaştırmaktır. İkinci sebep, mecmuanın Tanzimatla Servet-i Fünûn arasındaki geçiş noktasında intişar etmesidir. Zira bu devre, eski ile yeninin, Şark ile Garbın birbirleriyle münakaşa ve mücadelelerinin yoğunluk kazandığı, eskinin söndüğü, yeninin parladığı bir devredir. Batı tarzı bir yeniliğe doğru hızla ilerleyen mecmualar gibi, *Mekteb* de yeniliğe ayak uydurmuştur. Yeni edebiyat adına şiir ve yazılar kaleme alan Cenab'ı eserlerindeki yenilik ve farklılık açısından öne çıkarması da *Mekteb*'in gelişmeye yönelik gayretlerinden birisi olarak görülebilir.

Mekteb mecmuasının Cenab'ı büyük şair sıfatıyla takdiminin bir diğer sebebi de şudur: *Mekteb* mecmuasının 26 Temmuz 1307'de yayın hayatına başlamasından üç dört ay önce, Mart 1307'de *Mirsad* yayın hayatına atılmış ve Edebiyat-ı Cedide ürünlerini okuyucularına ulaştırma gayreti içindedir. *Mirsad*'da, geleceğin büyük şairi "şair-i güzidesühan" Tevfik Fikret, "Bahar" adlı ilk manzumesini neşretmiştir. Buna karşılık Cenab'ın ilk şiirleri de *Mekteb* sütunlarında kendini göstermiştir. Kanaatimizce *Mekteb*, *Mirsad*'ın yenilikçi Fikret'ine karşı yenilikçi Cenab'ı çıkarma düşüncesi içindedir.

Hüseyin Cahid'in *Mekteb*'in kuruluşu etrafında ileri sürdüğü iddia ve görüşleri değerlendirdikten sonra *Mekteb*'deki "En İyi Şairimiz" anketine geçelim.

Mekteb, ankete şu cümlelerle başlıyor:

> Üstad addedilen zevât-ı muhtereme istisna edildiği halde ber-hayât şairlerimizden hangisini tercih ettiklerine dair karilerimizden vuku bulan istimzâcımıza aldığımız cevaplar bizi son derecede memnun etti. Çünkü fikirlerini beyan etmeye inâyet buyuran karilerimizin adedce tezâyüdünü görüyoruz ki bu da tarîzâta hiç ehemmiyet vermeden mesleğimizde kemâl-i ciddiyetle ilerlememiz için bize cesaret verecek âsâr-ı teşvîk-kârânedendir. Bu ise gayretimizin takdir olunduğuna delâlet ediyor ki biz de esasen bundan başka mükâfât beklemeyiz.

Bu başlangıç cümlelerinden sonra, hem *Mekteb*'in yayın politikasını yansıtan, hem edebiyatın terakki yönünden hangi yolda olduğunu gösteren, hem de edebiyat okurunun kimleri, neden tercih ettiğini anlatan görüşler dile getirilir:

> Aldığımız varakalarda bizce mucib-i memnuniyet olan bir cihet daha var ki o da tercih edilen şairlerimizin hep Garb'ın müessir-i irfanına meftun olarak edebiyatımızın kuvvet ve zindegîsini teksîr için edebiyat-ı garbiye olan iktibas lüzumunu takdir eden gençlerden ibaret olmasıdır.

Yapılan ankette 151 oyun 38'ini alan İsmail Safa ilk sıradadır. Mecmua bu noktada, Zaimzade Hasan Fehmi'nin İsmail Safa hakkındaki fikirlerini ortaya koyarak, anketi yorumlama cihetine gider. Hasan Fehmi'ye göre İsmail Safa'nın şiirleri kendisini "coşkun bir deniz haline koyan, gam ve elemlerini, sevinç ve mutluluğa çeviren, ümitsizken ümitvar kılan, ağlarken güldüren" eserlerdir. Hasan Fehmi Beyefendi, Tevfik Fikret, A. Nadir, Cenab Şahabeddin'i sevmekle beraber İsmail Safa'yı onlara tercih etmektedir:

> İsmail Safa Bey 151 varakada 38 rey ile birinciliği ihrâz ediyor. Zaîm-zâde Hasan Fehmi Beyefendi, Safâ Bey'in en beliğ perestişkâr-ı iktidârıdır. Kendilerini "bir ummân-ı hurûşân haline koyan, gumûm ve âlâmını sürür u şâdmânîye tahvîl eyleyen, nevmîd iken mesrûr eden, ağlarken güldüren gülerken ağlatan" hep o şair-i mülhem, o şi'r-i mücessemdir. Fikirlerince, Safâ Bey'in eşârı "bir cûybâr-ı sîmînin sâkîtâne akışındaki letâfet-i ömr-efzâyı andırır". Hâsılı, Zaîmzâde Hasan Fehmi Beyefendi, Tevfik Fikret, A. Nadir, Cenab Şahabeddin, Rıza Tevfik gibi şairleri fevkalade sevmekle beraber İsmail Safâ Bey'i hepsine tercih ediyor.

Mekteb'in anketine göre, Cenab Şahabeddin ile Tevfik Fikret 35'er oyla ikinci sıradadırlar. Hatta anketlerin çoğunda Cenab, Fikret, A. Nadir ve Ahmed Kemal Beyler, birbirlerine tercih edilememişlerdir:

> Cenab Şahabeddin Bey ile Tevfik Fikret Beyler 35'er rey ile ikinci derecede geliyorlar. Hatta ekser varakalarda Cenab Şahabeddin, Tevfik Fikret, A. Nadir, Ahmed Kemâl Beyler birbirlerine tercih edilemeyerek dördü birden kemâl-i tevkîr ve i'zâz ile tezkâr olunmuşlardır.

Hukuk Fakültesi öğrencilerinden Remzi ise, Servet-i Fünûn şairlerinden A. Nadir, Tevfik Fikret ve *Mekteb*'den Cenab Şahabeddin ve *Maarif*'ten Ahmed Kemal Beyler'in kısa sürede ortaya koydukları eserlerle okuyucuların rağbetine mazhar olduklarını dile getirir. *Mekteb*'in anketinden anladığımıza

göre, Remzi Beyfendi, mecmuaya bir sitemde bulunur. Sitemin nedeni, şairler arasında ayrım yapıldığı iddiasıdır. *Mekteb*, ismi ne olursa olsun, şöhreti ne kadar büyük olursa olsun, iddia edildiği gibi şairler arasında bir farklılık gözetmediğini ileri sürerek şu müdafaayı yapar:

> Remzi Beyefendi her hafta yazıhanelerinin başına geçip haftalık risaleleri ellerine alınca evvela münderecatlar arasında müştâk-ı hissiyâtları oldukları o büyük zatların isimlerini ararlar, birisini eksik görürlerse fevkalhad müteessir olurlarmış. Biz, Mektebimizin şimdiye kadar böyle bir teessüfe sebep olmadığına eminiz. Çünkü Cenab Şahabeddin'in, âsârındaki mâhiyet-i edebiyeyi takdir etmedikleri cihetle ale'l-amyâ itiraz eden şebperetab'ân-ı müteşâirîne karşı birer nûr-ı hakîkat gibi fırlattığı âsâr-ı nefisesi ile "Mekteb" her hafta müzeyyendir. Tevfik Fikret Bey'in 33. nüshamızdaki "Ah!..Ağlasam..."ları Ahmed Kemâl Bey'in 32. nüshamızdaki "Üstâd-zâdeye" unvanlı manzûmeleri de bu gibi âsâr-ı muhallede-i nefiseye cilve-gâh olduğundan dolayı "Mekteb" için bâis-i iftihârdır.

İddiaya cevap niteliği taşıyan bu cümlelerin ardından Remzi, Fikret, Ahmed Kemâl'den birer parça şiir zikreden *Mekteb* mecmuası, büyük bir ustalıkla yazılmış bu tür eserlerin hiç kimse tarafından inkâr edilemeyeceğini dile getirir:

> Remzi Beyfendi "Mekteb" manzumesinden:
> *Mekteb gibi cihânda yapılmaz büyük bina*
> *Bir mescid-i mübârekidir fikr-i ümmetin*
> *Mescid, ki hâbı hâb-ı hüdâ hâne-i ukul*
> *Kürsülerinde va'z eder âvâzı hikmetin*
>
> Tesehhür'den:
> *Gönül hakîkate yanî hayâle mahremdir*
>
> Şi'r-i Mahzûn'dan:
> *Hâk içinde tebâh olurken ben*
> *Yeni sevdâlara düşersin sen*
> *Rûhum ağlar semâda, başkaları*
> *Va'd-i ikbâl alır iken senden*
> *Bir rakîbin dehân-ı pür-hûnu*
> *Leb-i pür-zehr ü kîne-meşhûnu*
> *Bûs ederken seni, mezârımda*
> *Okurum ben bu şi'r-i mahzûnu...*
>
> Ahmed Kemâl Bey'den:
> *Tahattur eyleyince hâl-i infiâl-i büsnünü*
> *Bulutlu bir güneşte dil görür o hâl-i büsnünü*
> *Fürû lar ki iltimâ' eder şükûfe-zârda*
> *O behçetin ki rûnümâ o vech-i tâbdârda*
> *O nağmeler ki aşkın ihtizâzıdır bezârda*
> *O aşk-ı dil-pezîr kim durur şu kalb-i zârda*
> *Bu şi'rler ki söylüyor bütün meâl-i büsnünü*
> *Yazık tazammun etmiyor yine kemâl-i büsnünü!*

gibi ulviyetin birer misâl-i mücessemi, sitem-i âşıkanenin bir lisân-ı belîğ-i şâirânesi, dehâet-i şâirânenin en büyük bir bürhânı olan eşârı okuyunca sermest-i safâ olup kalırlarmış.

Nâil imzalı uzun yazı, *Mekteb*'in "En İyi Şairimiz" anketine, yaşayan şairleri dört kısma ayırarak cevap verir. Şairlerden ilk kısım, vezin ve kafiyesiz eser meydana koyamayanlar, yani gelenekten ayrılamayanlar. İkinci kısım, divan şairlerini taklide uğraşan, fakat divan şairlerinin güzel taraflarını da yok ederek şiir yazanlar. Üçüncü kısım, sadece lafızları süsleyip, ruh ve manaya ehemmiyet vermeyenlerdir. Bu üç kısım şairden bahsetmeye lüzum yoktur:

Cenab Şahabeddin gençlik yıllarında.

> Bir kısmı, nazım -bir yetîm-i bî-nevâya teşbih edebilmeye meydan vermek için olmak gerek- ya vezin ve mananın her ikisinden yahut bunların birisinden mahrûm etmeksizin yazmaya muktedir olamayan nev-heveslerdir ki bunlardan hiç bahsetmeyeceğim.
> Bir kısmı da tarîk-i köhne-pesendânede pûyân olan ve şuarâ-yı kadîmenin o da mahdûd bir daire içinde olarak, sarf eyledikleri güzel sözleri fakat o letâfeti kaybederek tekrar etmekten başka bir hüner ve marifet ibrâz edemeyen sühanverlerdir ki bunları da birincilerle hem-hâl addetmemek kabil olamaz. Üçüncü bir kısım nâzımlarımız vardır ki şirin bir tarz ve eda ile sühan-pîrâ oldukları halde ruh, o parlak, o sevimli sözlerinden istifade edemiyor. Çünkü ruh yalnız elfazda değil, meânî ve mezâmînde de bir tenevvü arıyor; tatlı tatlı hislerle müzeyyen eserlerden istifâzayı bekliyor. Bunları da bahisten hariç addedeceğim.

Nâil Beyefendi, şairlerden dördüncü kısım olmak üzere Tevfik Fikret ile Cenab Şahabeddin'i

ayırarak, bunları mukayese ettikten sonra, kanaatini Cenab Şahabeddin'den yana kullanır:

> Bundan sonra Nâil Beyefendi dördüncü kısım olmak üzere Cenab Şahabeddin ile Tevfik Fikret Bey'i ayırarak bunları bade'l-mukâyese nihâyet: Cenab Bey'i, o:
>
> *Ey hâde ey penâ-geh-i pür-zehr ü pür-lehîb*
> *Zehrinden isti'âneye geldim bugün yine*
> *Ey gam-küsâr-ı muğfil, ey âşûb-ı dil-firîb*
> *İçtikçe girye-hâr olurum ben niçin yine?*
>
> yolunda kütüphâne-i edebiyatımızı tezyîn eden birçok parlak sözlerin kaili bulunan Cenab Bey'i tercih ediyorlar. Üçüncü derecede A. Nadir, Ahmed Kemâl Beyler ve bundan sonra Rıza Tevfik Bey geliyor. Kumkapı'dan, Edirne'den A. Rıza Beyler A. Nadir Bey'i seviyorlar.

Selim imzalı yazının sahibi, A. Nadir'i en büyük şair vasfıyla takdim ederken, Edib Bey ise Cenab Şahabeddin ve Ahmed Kemâl'i "en iyi şair" sıfatına layık görmektedirler:

> A. Nadir Bey'in şiirlerinde duyduğum zevki hiçbirinde bulamam. Hatta onları okumakla kanaat etmem, ezberlemek için saatler sarf ederim.
>
> Edib Bey dahi doktar Cenab Şahabeddin ve Kimya Muallimi Ahmed Kemâl Beyler gibi hissiyât-ı kalbiyeyi fünûnun füyûzât-ı hikmetiyle terbiye etmiş olan genç ve mütefennin şairlerimizi mukalledün bih ittihâz buyuruyorlar.

Anketin *Mekteb*'de yayım tarihi 20 Haziran 1312/2 Temmuz 1896'dır. Bu tarih, 25 Kânunusani 1311/6 Şubat 1896 tarihinde Recaizade Mahmud Ekrem'in teşviki ile *Servet-i Fünûn* mecmuasının edebi sütununu deruhte eden Fikret'in bu mecmuaya geçiş tarihinden sonradır. Tevfik Fikret *Servet-i Fünûn*'a gelmeden önce, -Naci ve eski edebiyat tesirinde yazdığı şiirler bir yana bırakılırsa- Batılı anlamda ve yeni edebiyatın ruhuna uygun şiirleriyle şairlik dehasını ispatlamış birisidir. *Mekteb*'in anketinde Fikret'in ikinci, hatta üçüncü derecede bir şair olarak kalması, yayın organları ve kişiler arasındaki fikir ayrılıklarını aksettiren bir tavırdır.

Mekteb'de, söz konusu ettiğimiz anket yayınlanmadan önce, Tevfik Fikret *Servet-i Fünûn*'daki musahabelerinin birinde, *Mekteb* mecmuasının yeni yayın heyetiyle intişara başlamasını ve muhtevasını metheder:

> Mekteb, yeni bir hey'et-i tahririyenin taht-ı idâresinde olarak intişâra başlamış. Mündericâtı hep istifadeli şeyler...
>
> - Kimler yazıyor acaba?
>
> - Bilemem: Çünkü hepsine imza konmuyor. İmzalı olarak yalnız Menemenlizade namına bir mektep kasidesiyle Cenab Şahabeddin'in iki manzumesi, bir de "Çocukluk" diye bir tercüme var. Manzumelerden "Şi'r-i mahzûn" unvanlı birinin şu parçaları pek hoşuma gittiği için ezberledim:
>
> *Hâk içinde tehâh olurken ben*
> *Yeni sevdâlara düşersin sen;*
> *Rûhum ağlar semâda, başkaları*
> *Va'd-i ikbâl alır iken senden!*
>
> *Bir rakîbin dehân-ı pür-hûnu,*
> *Leb-i pür-zehr ü kîne-meşhûnu*
> *Bûs ederken seni, mezârımda*
> *Okurum ben bu şi'r-i mahzûnu!*
>
> *Hatırından eğer çıkarsam ben*
> *Gâh ü bî-gâh aç bu defteri sen,*
> *Bu müessir neşideyi bul kim*
> *Sana bir hoş selâmdır benden!*
>
> *Şu kitâb-ı hazîn ü pür-hûnu*
> *Aç da gör kalb-i nâle-meşhûnu!*
> *Semt-i re'sinde titresin rûhum*
> *Sen okurken bu şi'r-i mahzûnu!*[5]

Mekteb'in anketinde İsmail Safa'nın ilk sırada yer almasını, Şair-i Mâderzâd'ın, Tanzimat ve Servet-i Fünûn nesli arasında köprü teşkil etmesine, şiirlerinin genellikle aşk, tabiat, geçmiş vs gibi konuları, sade ve anlaşılır tarzda ifade etmesine bağlanabilir. Ankete cevap veren insanların, anlatım ve ifade tarzı açısından İsmail Safa'yı kendilerine daha yakın görmeleri, şaire, ilk sırada yer alma şansını getirmiştir.

Tevfik Fikret ile Cenab Şahabeddin'in aynı sırada tutulması bundan da öte Cenab'ın Fikret'e tercih edilmesi, 1896 yılında Recaizade Ekrem'in teşvik ve önderliğinde teşekkül eden Servet-i Fünûn edebiyatının fertleri arasında daha başlangıçta fikir ayrılıklarının olduğunu hissettirmektedir. Servet-i Fünûn ailesinin hemen bütün fertlerinin hocası durumundaki Recaizade Mahmud Ekrem'in katalizör rolü ve eski edebiyata karşı yeniyi topluca müdafaa düşüncesinin kafalarda yer etmesi, önceden birbirine muhalif olan veya öyle görünen şahsiyetleri bir araya getirmiştir. Bir yanıyla mecburiyetten dolayı aile kuran fertler, çok uzun sürmeyen birliktelikten sonra, bir yazıyı ve yönetimin baskısını bahane ederek, bir daha beraber olmamak veya olamamak üzere, farklı ve yeni yollara yönelmişlerdir. ■

Recaizade Mahmud Ekrem

1. Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, (bas. haz. Rauf Mutluay), İst., 1975, s. 66.
2. Hüseyin Cahit Yalçın, *age*, s. 66-67.
3. Hüseyin Cahit Yalçın, *age*, s. 67.
4. *Mekteb*, no. 40, 20 Haziran 1312, s. 634-637.
5. Tevfik Fikret, *Musâhabe-i Edebiye*, *Servet-i Fünûn*, no. 259, 15 Şubat 1311.

V E S İ K A L I K

TEDAVÜLDEN KALDIRILAN KAİMELER HAKKINDA, 1862

Varaka-i mahsûsa

Kavâim-i nakdiyenin[1] tedavülden alınmasına yetmiş sekiz senesi temmuzu ibtidası olan pazar gününden[2] bed' olunacağından[3] Aya Sofya kurbinde kâ'in[4] Dârü'l-fünun ebniyesinde[5] bu husus için bir daire-i mahsusa tehyi'e[6] ve tanzim ettirilmiş ve bu maddenin bir suret-i muntazamada cereyan etmesiyle beraber halkça esbab-ı lazime-i teshîliyenin istihsali zımnında[7] zikri âtî tedâbîr karar-gîr olmuştur.[8]

Ashâb-ı kavâimden[9] her kes yedinde[10] olan kaimeleri deste deste ederek her bir destesi biner guruş olmak üzere getirip teslim edecektir ve kavâim-i mezbûrenin her bir cinsi yani yüzlük ve ellilik ve yirmilik ve onluk kaimeler ve yirmilik ve onluk kavâimin dahi atîkiyle cedîdi[11] birbirine karıştırılmamak lazım geleceğinden her kangı[12] destede bir cinsten ziyade kaime mevcut olur veyahut yeni onluk veya yirmilik ile eski onluk ve yirmilik mahlût[13] bulunur ise ol deste kabul olunmayıp usul-i mezkûreye tatbiken[14] tanzim olunarak getirilmek üzere sahibine reddolunacaktır.

Kavâim-i nakdiyenin cins ve mikdar-ı muaccelesi[15] terkîm[16] olunmak için mahsûsâ cedvelli pusulalar tab ü neşr ettirilmiş olduğundan ashâb-ı kavâim hâmil oldukları kaimelerden her cinsinin ve mecmûunun muaccelesini ol pusulaların cedvellerine tahrir ve zîrine vaz-ı imza ederek[17] kavâim-i mezkûreyi ol pusula ile beraber getirmek lazım gelecektir ve pusula ile gelmeyenlerin yedinde bulunan kavâim-i nakdiye kat'a[18] kabul olunmayacaktır.

Beş liralıktan aşağı eshâm-ı cedide[19] olmadığından tebdilinde hesaba uymak üzere kavâim-i nakdiye olarak getirilen mebâliğin[20] en azı sekiz yüz otuz guruş olup andan aşağı olamayacaktır ve sekiz yüz otuz guruştan yukarı olan mebâliğ için dahi bilâ kesir[21] te'diye olunabilmek üzere ne mikdarda olması iktiza edeceği sâlifü'l-beyân[22] pusulanın zahrından muharrer[23] olan cedvelde gösterilmiş olmasıyla cedvel-i mezbûra müracaat olunmak lazım gelecektir.

Te'diye-i kavâim dairesi pazar günlerinden mâadâ her gün saat birden dörde ve beşten dokuza kadar açık olacaktır ve kaime tebdiliyçün[24] gelenler vürûd eyledikleri[25] tertib üzere bi'l-münâvebe[26] içeri alınacaktır ve izdiham vukuu takdirinde ol gün nihayet kaç kişinin işi görülebilir ise o mikdara kadar numerolar tevzi olunarak[27] bu numeroların sırasınca kabul olunacaklardır.

Kavâim-i nakdiye alınmak üzere yirmi aded kaime veznesi olacaktır. Her kes yedinde bulunan kaimeleri cedvelli pusulasıyla beraber bu veznelerden birine teslim edip kendisi hazır olduğu halde kavâim-i mezkûrenin tadâd ü muayenesine[28] ibtida olunacaktır ve muayenesi icra olunan desteler yine ashâbı önünde zımbalanıp bunların yedlerine koçandan maktu[29] birer kıta senet verilerek bu senetleri yine ol koğuşun nihayetinde vâki olan te'diye veznelerine ibraz ve ita eyledikleri akabinde getürülen kaimenin bedeli meskûkât-ı hâlise ve eshâm-ı cedîde[30] olarak tamamen ifa olunacaktır.

Vikaye-i nizam ü intizam zımnında[31] bir âdem bir vezneye bir defada beş yüz bin guruşluktan ziyade kavâim-i nakdiye teslim edemeyecektir. Yedinde bir milyon guruşluktan ziyade kavâim-i nakdiye bulunan tüccar ve sarrâfân keyfiyeti canib-i idareye evvelden ihbar eyledikleri halde bu makuleler[32] için yine daire-i mezkûre dahilinde mahsusen tahsis olunan mahalle kabul olunmak

Edhem Eldem arşivinden

üzere bir gün ve saat tayin olunarak getirildiği anda icabı icra olunacaktır.

Gelecek eylül ibtidasından[33] itibaren kavâim-i nakdiyenin tedavüli memnu[34] olduğu mu'ahharen[35] neşr ü ilan buyurulan karar-name-i âlî iktizâsından olmasıyla şehr-i ağustosun yirmi altıncı gününden[36] bed' ile[37] Hazâ'in-i Şâhâneden[38] ashâb-ı matlûba kavâim-i nakdiye verilmemek üzere icab eden evâmir[39] ita olunmuştur.

Daire-i mezkûreye kabul olunanların cümlesi ahkâm-ı cariye-i nizamiyeye ve nizam ü intizamın vikayesiyle ahz ü ifa mumelatının muhtaç olduğu emniyet ve asayişin muhafazasına tayin olunan memurinin tenbihât ve ihtarât-ı vâkıasına tevfik-i hareket eylemeye mecbur olacaklardır.

Fi 13 M sene 1279 [40]

1. Kâğıt para, kaimeler.
2. 13 Temmuz 1862.
3. Başlanacağından.
4. Yakınında bulunan.
5. Binalarında.
6. Düzenlenmiş.
7. Lazım gelen kolaylaştırıcı sebepler için.
8. İleride zikredilen tedbirler kararlaştırılmıştır.
9. Kaime sahiplerinden.
10. Elinde.
11. Eskisiyle yenisi.
12. Hangi.
13. Karışık.
14. Zikredilen usule uygun olarak.
15. Ödenecek miktarı.
16. Yazmak.
17. Altını imzalayarak.
18. Katiyen, hiçbir şekilde.
19. Yeni tahviller veya kupürler.
20. Meblağların.
21. Küsuratsız.
22. Sözü geçen.
23. Ön yüzünde yazılı.
24. Değişimi için.
25. Girdikleri.
26. Sırayla.
27. Dağıtılarak.
28. Sayılıp incelenmesine.
29. Kesilmiş, koparılmış.
30. Düzgün madeni para ve yeni tahvil.
31. Düzenin korunması amacıyla.
32. Türler, durumlar.
33. 13 Eylül 1862.
34. Yasak.
35. Son olarak.
36. 7 Eylül 1862.
37. Başlayarak.
38. Devlet hazinelerinden.
39. Emirler.
40. 11 Temmuz 1862.

KURAMSAL HİCRİ TAKVİM

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

Hicri takvimle ilgili olarak, bundan önceki ilk incelememizde, gerçek Hicri takvim üzerinde durmuştuk (Bkz. "Gerçek Hicri Takvim", *Toplumsal Tarih*, sayı 43, Temmuz 1997). Bu sayıda da, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarının hesaplama-düzenlemesinde kullandığımız, gerçeklere uymayan, yapma Hicri takvimi, bir başka deyişle "kuramsal Hicri takvim"i incelemeye çalışacağız.

Peki ama niçin kuramsal bir takvim?

Çünkü doğada (ve gerçekte), Ay ayları 29 ya da 30 gün çekiyor; ancak hangi ayların 29 hangilerininse 30 gün çekeceği/çekmiş olduğu bilinmiyordu. Çünkü bu süreç, düzenli ve eşzamanlı değildi; bugüne değin onu doğal bir yasa ya da kurala bağlamak mümkün olmamıştı. Kimi zaman birkaç ay, sırayla 30-29-30-29-... gün çekiyor; kimi zaman da yine art arda birkaç ay 29 ya da 30 gün çekiyordu. Böyle olunca da bu takvimle tarihlenmiş eski belgelerde verilen günleri Rumi/Miladi günlere çeviremiyordunuz.

İkinci olarak, onu, başka takvimlerde yapıldığı gibi, yapma ve uyduruk bir artıklama kuralına bağlamak da Kuran-ı Kerim'ce yasaklanmış bulunuyordu.

Zaten böyle bir yasaklama olmasaydı da, onu böyle gerçeklere uymayan, yapma ve uyduruk yani kuramsal bir kurala bağlamış olsaydık, elde edeceğimiz gün karşılıkları asla gerçek karşılıklar olmayıp ancak 1 ya da 2 gün *yaklaşımlı* karşılıklar olacaktı. Araştırıcı arkadaşlar, öncelikle bu çok önemli noktayı iyi anlamalı ve hiç unutmamalıdırlar.

Ve işte İslam bilginleri, Kuran'ın yasaklamasını dini ay, gün ve (kandil) gecelerinin belirlenmesinde kullanılmamak koşuluna bağlayıp, yalnızca tarihi araştırmalarda ve geçmişe dönük olarak kullanılmak üzere, bu takvimi, gerçeklere uymadığı ve 1 ya da az rastlanır olmakla birlikte 2 gün yaklaşımla gün karşılıkları verebilecek olduğu bilinen, yapma ve uyduruk bir artıklama kuralına bağlama gereğini duymuşlardır. Böyle olunca da takvim, artık gerçek Hicri takvim olmaktan çıkıp bir kuramsal Hicri takvim olmuştur.

İşte biz bu araştırmamızda, böyle bir kuramsal takvim üzerinde duracağız.

Yalnız konuya girmeden önce, yine çok önemli ve yine hiç unutmamız gereken bir noktayı daha hatırlatalım: Yukarda 1 ya da 2 gün yaklaşımlı gün karşılıkları dedik. Bu, belgede verilen günün pazartesi, salı gibi gün adının bulunmadığı durumlar için böyledir. Belgede eğer gün adı verilmişse, o zaman, veriyi asla değiştirmeye kalkmadan, çevirme kitaplarında bulunan Rumi/Miladi ay günü sayısını verilen gün adına göre değiştirerek, *kesin doğru* karşılıklar bulabilmekteyiz. Çevirme işinde acemi arkadaşlar en çok bu noktada yanlış ve yanılgıya düşmektedirler. [Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın doğum günü araştırmamızda (*Toplumsal Tarih*, sayı 40, s. 27) belirttiğimiz, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun, çevirme kitabı ile 26 Şa'ban 1255 Pazar = 4 Kasım 1839 Pazartesi şeklinde bulunan tarihlemesinin 25 Şa'ban 1255 = 3 Kasım 1839 Pazar yapılıvermesinde düşülen yanlış buna iyi bir örnek oluşturmaktadır.]

HİCRİ TAKVİMİN KISA TARİHÇESİ

Takvimle ilgili Kuran ayetleri, büyük olasılıkla, Hz Peygamber'in (Övgü ve yüceltmeler ile Allah'ın esenliği O'nun üzerine olsun) yaşamının sonuncu yılında indirilmiş bulunmaktadır. Nitekim Hz Peygamber'in Hicret'in 10. yılı sonuncu ayı olan zilhiccedeki Veda Haccı sırasında verdiği Veda Hutbesi'nde, Kuran'ın söz konusu hükümlerini hatırlatmasının ardından, Hicret'in 11. yılından (29 Mart 632'den) başlamak üzere Hicri takvime geçilmiştir. (Hz Peygamber'in bu tarihten pek kısa bir süre sonra, 8 Haziran 632'de vefat ettiği bilinmektedir.)

Demek oluyor ki Hz Peygamber'in yaşadığı dönemde (632 Martı öncesinde) Hicri takvim yoktu. Bu dönemde Araplar, Medine'de önemli sayıda bir topluluk oluşturduğu bilinen, Yahudi dinine bağlı insanların kullanmakta oldukları Musevi takviminden büyük ölçüde esinlenerek yapılandırılmış bir takvime sahiptiler. Kimi yılları 13 Ay aylı olan bu takvime biz, Kuran-ı Kerim'den alarak, "Nesî'li takvim" diyoruz. Ve bugün artık biz, Hz Peygamber'in doğumunun, vaktiyle Ebu Musa el-Hârezmî (895-950), Ebü'r-Reyhan el-Bîrûnî (973-1051) gibi İslam bilginlerinin Hicri takvime göre hesaplamış oldukları şekilde 20 Nisan

* Türk Tıp Tarihi Kurumu Üyesi

571 Pazartesi olmayıp, ondan iki yıl öncesinde, 10 ya da 17 Haziran 569 Pazartesi günü olduğunu biliyoruz (ayrıntılı bilgi için, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 84, Haziran 1993'teki araştırmamıza bakınız).

Görüldüğü üzere bu ilk döneminde (Mart 632 sonrası) Hicri takvimimiz, yalnızca iki ilke-iki kurala göre çalışan bir dini takvim, İslam takvimi idi. Ancak bu takvimin bir başlangıcı (dolayısıyla yıl sayılaması) ile yılbaşısı yoktu. Oysa İslamın çevreyle geniş ilişkileri bulunan örgütlü bir devlet kimliği kazanmasının ardından, tarihleme işlevini yerine getirecek bir takvime gereksinme duyulmaya başlanınca, Hz Ömer'in halifeliği döneminde, Hicret'in 17. yılında, bir takvim kurulu oluşturuldu. Bu kurulda takvim başlangıcı olarak Hicret yılı, yılbaşı olarak da muharrem ayı önerisi kabul gördü. İslam takvimi de işte böylece Hicri takvime dönüşmüş oldu.

Sonraki yıllardaysa, İslam bilginleri, Hicri takvim başlangıcının, ortalama (değerlerle yapılan ortalama) hesabına göre

1 Muharrem 1 = 15 Temmuz 622 Perşembe.

rü'yete göreyse

1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622 Cuma

olduğunu gösterdiler.

Tarihte yaşamış, kendi döneminde de yaşamakta olan ulus ve toplumların takvim ve tarihleme yöntemlerini anlattığı ünlü kitabı *Âsârü'l-Bâkıye*'sinde Ebü'r-Reyhan el-Bîrûnî, söz konusu başlangıcı 16 Temmuz 933 İskender (622) Cuma olarak vermektedir (Sachau çevirisi, s. 327). Bilim tarihinin ünlü Semerkant Rasathanesi'nin 1424-1436 yılları çalışma ürünü olan Uluğ Bey Ziyci'ndeyse (I konu - 1. bölüm) söz konusu her iki tarih de veriliyor. Şimdiye değin yayımlanmış bulunan, yerli yabancı, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitapları 16 Temmuz'a göre düzenlenmiş bulunmaktadırlar.

Bu ilk gün denkliğinin doğruluğunu biz de denetleyebiliriz:

Takvimlere bakarsak,

1 M. 1 = 622 R. 15 Tem., Per.= 1. gün
1 M. 1418 = 1997 Mil. 8 Ma./R. 25 Ni., Per. = 502.139 gün

Hi. yıl 1417 = 1374 Rumi yıl + 285 gün
502.138 gün 501.854 gün
502.139'uncu + 285 gün

gün = Perş. 502.139'uncu gün

Burada 1417 Hicri yıl süresi = 1417 x 354,367056 = 502.138,118352 = 502.138 gün olduğundan, ertesi gün olan 1 Muharrem 1418 = 502.139'uncu gün olacaktır. Öte yandan Hicri takvimin ilk günü, 1. gün = Perşembe olduğu için 8, 15, 22, 29, ... 502.139'uncu, yani 7'ye bölündüğünde 1 kalan veren günler de perşembe olacaktır.

Eşitliğin beri yanındaysa, 15 Temmuz 622'den 15 Temmuz 1996'ya, 1.374 Rumi yıl süresi = 1.374 x 365,25 = 501.853,5 gün ediyor. Ancak 1996 artık yıl olduğundan bu sayı 501.854 gün edecektir. Buna 285(inci) gün eklenirse yine 502.139'uncu gün elde edilecektir. Eşitliğin iki yanı böylece birbirini tuttuğuna göre, ilk karşılık doğru demektir.

DÖKÜM 1. 30 VE 79 YILLIK DÖNÜŞÜMLERDE ARTIK YILLARIN SEÇİMİ

	1.	354,367 056		41.	14.529,049 296
+	2.	708,734 112		42.	14.883,416 352
	3.	1.063,101 168	+	43.	15.237,783 408
	4.	1.417,468 224		44.	15.592,150 464
+	5.	1.771,835 280		45.	15.946,517 520
	6.	2.126,202 336	+	46.	16.300,884 576
+	7.	2.480,569 392		47.	16.655,251 632
	8.	2.834,936 448	+	48.	17.009,618 688
	9.	3.189,303 504		49.	17.363,985 744
+	10.	3.543,670 560		50.	17.718,352 800
	11.	3.898,037 616	+	51.	18.072,719 856
	12.	4.252,404 672		52.	18.427,086 912
+	13.	4.606,771 728		53.	18.781,453 968
	14.	4.961,138 784	+	54.	19.135,821 024
	15.	5.315,505 840		55.	19.490,188 080
+	16.	5.669,872 896	+	56.	19.844,555 136
	17.	6.024,239 952		57.	20.198,922 192
+	18.	6.378,607 008		58.	20.553,289 248
	19.	6.732,974 064	+	59.	20.907,656 304
	20.	7.087,341 120		60.	21.262,023 360
+	21.	7.441,708 176		61.	21.616,390 416
	22.	7.796,075 232	+	62.	21.970,757 472
	23.	8.150,442 288		63.	22.325,124 528
+	24.	8.504,809 344		64.	22.679,491 584
	25.	8.859,176 400	+	65.	23.033,858 640
+	26.	9.213,543 456		66.	23.388,225 696
	27.	9.567,910 512	+	67.	23.742,595 752
	28.	9.922,277 568		68.	24.096,959 808
+	29.	10.276,644624		69.	24.451,326 864
	30.	10.631,011680	+	70.	24.805,693 920
	31.	10.985,378736		71.	25.160,060 976
+	32.	11.339,745792		72.	25.514,428 032
	33.	11.694,112848	+	73.	25.868,795 088
	34.	12.048,479 904		74.	26.223,162 144
+	35.	12.402,846 960		75.	26.577,529 200
	36.	12.757,214016	+	76.	26.931,896 256
+	37.	13.111,581072		77.	27.286,263 312
	38.	13.465,948128	+	78.	27.640,630 368
	39.	13.820,315184		79.	27.994,997 424
+	40.	14.174,682 240			

KURAMSAL HİCRİ TAKVİMİN ARTIKLAMA KURALI

Ay (Hicri) takviminde birikimli Ay yılları ortalama süreleri (Döküm 1) incelenirse, 30 yıl süresi gün kesrinin (0,011 680 gün) hemen sıfırlandığı görülür. 0,011680 / 30 = 0,000 389 333... hesabıyla 10.000 yılda 3,89 gün tutan bu fazlalık atılacak olursa takvim bundan pek fazla etkilenmeyecektir.

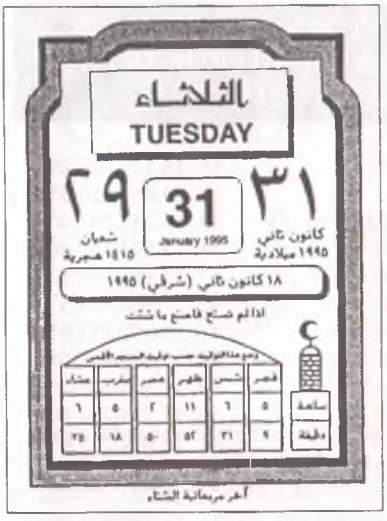

Değişik İslam ülkeleri takvimlerinde 31 Ocak 1995'in karşılıkları: Kudüs takviminde (sol üst) 29 Şaban 1415, Ürdün takviminde (sağ üst) 30 Şaban 1415, Mısır takviminde (üstte) 30 Şaban 1415 ve karşı sayfada Suudi Arabistan (sol üstte) ve Şam takvimlerinde (sağ üstte) 1 Ramazan 1415, Diyanet'in takviminde (aşağıda) ise 30 Şaban 1415.

Dolayısıyla, yapılandırılması düşünülen kuramsal Hicri takvimde 30 yıllık dönüşümlerin alınması uygun olacaktır.

Bu açıklamanın ışığı altında, İslam bilginlerinin Hicri takvime getirmiş oldukları artıklama kuralı şudur:

Hicri yıllar, 1'den başlamak üzere 1-30, 31-60, 61-90, ... 1411-1440, ... şeklinde 30 yıllık dönüşümlere ayrılır. Her dönüşümün 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 ve 29. yılları, toplam 11 yıl, artık yıllar olarak kabul ile sonuncu ay olan zilhicceleri 30 gün (yıl ise 355 gün) çektirilir. Dönüşümün öbür yıllarındaysa, olağan yıllar, zilhicce 29, yıl 354 gün çektirilecektir. Zilhicce dışındaki aylarsa, sırasıyla 30-29-30-29-... gün çektirilirler. Buna göre kuramsal Hicri takvimde aylar ve yıllar,

1. Muharrem	30	7. Recep	30
2. Safer	29	8. Şa'ban	29
3. Rebiülevvel	30	9. Ramazan	30
4. Rebiülâhır	29	10. Şevval	29
5. C.evvel	30	11. Zilkade	30
6. C.âhır	29	12. Zilhicce	29/30 gün

Toplam 354/5 gün

çekeceklerdir.

Artıklanan yılların neden 2, 5, 7, ... inci yıllar olarak seçilmiş olduğuna gelince: Döküm 1'de söz konusu yılların, birikimli gün kesirlerinin 0,5 günü hemen geçen yıllar olduğu görülmektedir. Aslında tam sayıyı hemen geçen yılların, 2. yerine 3., 7. yerine 8., 10. yerine 11. vb yılların artıklanması daha uygun olurdu. 0,5 kesrinin seçilmesi, bu kuralı getiren eski bilgilerin, 30 güne tamamlama, bir başka deyişle günleri bir gün sonrasına erteleme kuralına uymak istemeleri nedeniyle olmuştur. Gerçekten

1 Muh. 1 = 16 Tem. 622 Cuma
1 Muh. 2 Ar = 5 Tem. 623 Ar Salı
1 Muh. 3 = 24 Haz. 624 Pazar
: : : : : : :

sıralamasında, 2. yıl değil de, 3. yıl artıklanmış olsaydı, bu 3. yıl olağan bir yıl olacağı için 354 gün; karşılığı olan ve 5 Temmuz 623 günüyle başlayan 623/4 Rumi yılıysa, 29 gün çeken 624 yılı şubatını içinde bulunduracağı nedeniyle 366 gün çekeceğinden, aradaki fark 366 - 354 = 12 gün olacak; buna göre de 3. yıl 5 Temmuz - 12 gün = 23 Haziran'a gelecekti.

Dökümde, 15. yerine, neden 16. yılın alınmış olduğu: 15. yıl, aslında, 10.631 : 2 = 5.315,5 hesabına göre 0,5 günü hiç geçmemiş bulunmaktadır. Bununla beraber kimi kitaplarda, 16. değil, 15. yılın artıklanmış olduğu görülmektedir.

İLK GÜN DENKLİĞİ VE BU ARTIKLAMA KURALINA GÖRE ÇEVİRME KİTAPLARININ HESAPLANMASI

1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622 Cuma

ilk gün denkliğinde, Hicri 1. yıl, dönüşümün de ilk yılı olduğundan, kurala göre olağan bir yıl olup 354 gün çekecektir. 16 Temmuz 622 ile başlayan Rumi yılsa, 28 gün çeken 623 yılı Şubatını içersinde bulundurması nedeniyle 365 gün çeken olağan bir yıldır. Bu ikisi arasındaki gün farkı 365 - 354 = 11 gün olup 16 Temmuz'dan çıkarılırsa

1 Muharrem 2 Ar = 5 Temmuz 623 Ar (Salı)

günüyle başlayacak demektir.

Bu yılbaşının gün adına gelince:

1 Muharrem 1 = 1. gün = Cuma

dır. Buna göre yılın 8, 15, 22, 29, ... 351. günleri yani 7'ye bölündüğünde 1 kalan veren günleri de Cuma; 352 = Cumartesi, 353 = Pazar, 354 = Pazartesi ve yılbaşı olan 355 = Salı olacaktır.

Hicri 2. yılı, artıklama kuralına göre, dönüşümün 2. yılı, artık yıl olup 355 gün çeker. Karşılığı olan ve 5 Temmuz 623 günüyle başlayan Rumi yılsa, 29 gün çeken 624 yılı şubatını içersinde bulundurduğundan 366 gün çeken bir artık yıldır. Aralarındaki gün farkı 366 - 355 = 11 gündür. Buna göre Hicri 3 yılı yılbaşısı, 5 Temmuz - 11 gün hesabıyla

1 Muharrem 3 = 24 Haziran 624

olacaktır.

Gün adı ise: 1 Muharrem 2 = 1. gün = Salı olduğundan, 351. gün de Salı, 352 = Çarşamba, ... 1 Muharrem 3 = 356. gün = Pazar olacaktır.

HERHANGİ BİR HİCRİ GÜNÜN KARŞILIĞININ BULUNMASI

Kuramsal Hicri takvimde, ortalama hesabıyla, herhangi bir Hicri yılın herhangi bir gününün karşılığını da bulabiliriz.

Örnek: 20 Cemaziyelevvel 857 Salı (İstanbul'un fetih günü) karşılığı?

Bu güne gelmek için, 856 Hicri yıl süresi + 1 Muharrem'den 20 Cemaziyelevvel'e değin geçen gün sayısı bulunacak, bu da 16 Temmuz 622'ye eklenecektir:

20 Cemaziyelevvel 857= (856 x 354,367056) + (4 x 29,5)+20. gün
= 303.476'ıncı gün

Öte yandan 1 Ocak 1 = 1. gün = Cumartesi başlangıcına göre,

16 Temmuz 622 Cuma=(621x365,25)+197=227.017'inci gün

olduğundan, Rumi başlangıcından bu güne değin geçen gün sayısı 227.016 gün olacaktır. Bulunan sayı bu sayıya eklenirse, aranan Rumi/Miladi gün

227.016 gün
303.476 'ıncı gün
+
530.492 'inci gün

olacaktır. Şimdi bu günün Rumi/Miladi karşılığını bulacağız:

530.492 : 365,25 = 1.452 Rumi yıl + 149. gün
(Burada 1.452 x 365,25 = 530.343 ve 530.492 - 530.343 = 149).

Rumi/Miladi 1453 (olağan) yılının, 1 Ocak'tan başlamak üzere, 149. günüyse 29 Mayıs olduğundan,

20 Cemaziyelevvel 857 Salı = 29 Mayıs 1453 Salı'dır.

30 YIL DÖNÜŞÜMLÜ KURAMSAL HİCRİ TAKVİMİN ELEŞTİRİSİ VE YENİ BİR ARTIKLAMA YÖNTEMİ ÖNERİSİ

Günümüze değin yayımlanmış bulunan, yerli-yabancı, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarının hesap ve düzenlemesinde kullanılmış olduğunu gördüğümüz bu 30 yıl dönüşümlü kuramsal Hicri takvim (yöntemi), son dönem olası gün karşılıklarını bir gün farklı olarak vermesi nedeniyle eleştirilmektedir.

Gerçekten bu kuramsal Hicri takvimin, Hicri 30 yıllık bir dönüşüm süresinin gerçek ortalama değerinin 30 x 354,367056 = 10.631,011680 gün olmasına karşın 10.631 kesirsiz gün olarak alınması dolayısıyla, 30 yıllık bir dönüşümde 0,011680 günlük, 1 yıldaysa 0,000389333... günlük bir kayma/yanılgı payı taşıdığı görülmektedir. Buysa 1 :

0,000389333... = 2.568 yılda 1 günlük bir yanılgı demektir. Ancak artıklanacak yılların seçiminde gün kesirleri 0,5 günü geçen yılların alınmakta oluşu nedeniyle, gerçekte 2.568 / 2 = 1284 yıl sonra 1 günlük bir yanılgı söz konusu olacaktır. Yani 1284 Hicri = 1867/8 Miladi yılından sonraki dönemde, bu 30 yıl dönüşümlü kuramsal Hicri takvime göre düzenlenmiş olan çevirme kitapları 1 gün farklı karşılıklar vereceklerdir.

Nitekim Hicri 1290 yıl süresi, ortalama hesabına göre

1.290 x 354,367056 = 457.133,502240 gün,

30 yıl dönüşümlü takvime göreyse

1.290 x 354 11/30 = 1290 x 354,366666... = 457.133 gün

olacağından, 16 Temmuz 622 Cuma başlangıcının temel tutulmasıyla, ilkine göre

1 Muharrem 1291 = 457.135'inci gün = 19 Şubat 1874 Perşembe'ye;

çevirme kitaplarına yani 30 yıl dönüşümlü takvime göreyse

1 Muharrem 1291 = 457.134'inci gün = 18 Şubat 1874 Çarşamba'ya

(yani 1 gün önceye) gelmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nin "Tarih" maddesinde, söz konusu fark "Astronomiye ait sebeplerden dolayı sonradan bir takım mahzurların doğması" ile açıklanmakta, yılsa Selim I (Yavuz Sultan Selim, 1517-1520) döneminde Mısır'ın fethi yılı (1517) olarak verilmektedir. Bu yanılgının giderilmesi içinse (çevirme kitaplarının 1 Muharrem 1 = 15 Temmuz 622 Perşembe günü başlangıcına göre hesaplanıp düzenlenmesi, ancak) 1867/8 yılı sonrası döneminde bu kitaplarla bulunan karşılıklara açıktan 1 gün eklenmesi (bir başka deyişle bu dönemin 16 Temmuz 622 Cuma başlangıcına göre düzenlenmesi) gerekli görülmektedir. (Dolayısıyla çevirme kitaplarının 16 Temmuz 622 Cuma başlangıcına göre düzenlenmiş olması yanlış bir iş olmuştur. Doğrusu 15 Temmuz Perşembe'ye göre düzenlenmeliydi.) Öyle ki çevirme kitaplarının en iyisi olarak bilinen Wüstenfeld-Mahler dökümlerinin ikinci yazarı olan Mahler, kendisi de 16 Temmuz Cuma'ya göre çalışmış olmasına karşın, 15 Temmuz Perşembe'nin daha doğru olacağını düşünmekte imiş. (Dergimizin 40. sayısındaki Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın doğum günü için, *İslâm Ansiklopedisi*'nde verilen 1 Kasım ve 31 Ekim 1839 gün karşılıklarının da işte bu ikirciklenmeden kaynaklanmış olduğunu, araştırmacı arkadaşlarımıza bir kere daha hatırlatalım.)

Söz konusu yanılgının giderilmesi için bizim getirdiğimiz öneriyse, ilk gün denkliği olarak 15 Temmuz 622 Perşembe'nin kabulünün yanı sıra, 30 yıllık dönüşümler yerine, ortalama hesabına göre daha iyi ve doğru karşılıklar verebilecek olan 79 yıllık dönüşümlerin alınmasıdır.

Gerçekten, 79 x 354,367056 = 27.994,997424 gün hesabıyla, 79 yıllık dönüşümlerin 27.995 gün olarak alınması durumunda, 79 yılda 1 - 0,997424 = 0,002576 gün 1 yılda 0,000032608 gün ve buna göre de 1 : 0,000032608 = 30.667 yılın yarı süresi olan 15.334 yılda 1 günlük bir yanılgı söz konusu olabilecektir. Böylece 79 yıl dönüşümlü kuramsal Hicri takvimde 1 gün oynaması ancak 15.334 yıl sonrasında olacaktır ki bu hemen hemen yanılgısız bir takvim demektir.

Öte yandan 79 yıl = 30 + 30 + 19 yıl olduğundan, bu yöntemde artıklanacak yıllar, iki kere 30 yılda 11 gün artıklamasının ardından 19 yılda 2, 5,

DÖKÜM 2: İKİ AYRI KURAMSAL HİCRİ TAKVİMİN KARŞILAŞTIRMASI

15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı ve 79 yıl dönüşümlü								16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü								
Dön no.	1 Muh.							Dön. no.	1 Muh.							
67 -	857	=	11	Oc	1453	Perşembe	+	17 -	857	=	12	Oc	1453	Cuma		
35 -	904	=	18	Ağ	1.498	Cumartesi		4 -	904	=	19	Ağ	1498	Pazar	+	
63 -	932	=	18	Ek	1525	Çarşamba		2 -	932	=	18	Ek	1525	Çarşamba	-	19 Ek Perşembe
64 -	933	=	7	Ek	1526	Pazar		3 -	933	=	8	Ek	1526	Pazartesi	+	
65 -	934	=	26	Ey	1527	Perşembe		4 -	934	=	27	Ey	1527	Cuma	-	28 Ey Cumartesi
62 -	1168	=	6	Ek	1754	Perşembe		28 -	1168	=	7	Ek	1754	Cuma	+	
63 -	1169	=	26	Ey	1755	Salı	+	29 -	1169	=	26	Ey	1755	Salı	+	
64 -	1170	=	14	Ey	1756	Cumartesi	+	30 -	1170	=	15	Ey	1756	Pazar	+	[1]
41 -	1226	=	14	Oc	1811	Cuumartesi	+	26 -	1226	=	14	Oc	1811	Cumartesi	+	
72 -	1257	=	10	Şb	1841	Pazartesi		27 -	1257	=	11	Şb	1841	Salı	+	
12 -	1355	=	24	Ma	1936	Salı	+	5 -	1355	=	24	Ma	1936	Salı	+	
13 -	1356	=	13	Ma	1937	Cumartesi		6 -	1356	=	14	Ma	1937	Pazar	+	
14 -	1357	=	3	Ma	1938	Perşembe		7 -	1357	=	3	Ma	1938	Perşembe	-	4 Ma Cuma[2]
73 -	1416	=	30	Ma	1995	Salı		6 -	1416	=	31	Ma	1995	Çarşamba	+	
74 -	1417	=	19	Ma	1996	Pazar	+	7 -	1417	=	19	Ma	1996	Pazar	+	
75 -	1418	=	8	Ma	1997	Perşembe	+	8 -	1418	=	9	Ma	1997	Cuma[3]		

1. 19 yılın takvimlerini içine alan bu kesimde 10 takvim ilk bölüme, 15'i ikinci bölüme, 2'si de 1 gün sonrası bölümüne girmektedir.
2. 21 yılın takvimlerini içine alan bu kesimde 12 takvim ilk bölüme, 19'u ikinci bölüme, 1'i de 1 gün sonrası bölümüne girmektedir.
3. 19 yılın takvimlerini içine alan bu kesimde 12 takvim ilk bölüme, 9'u ikinci bölüme, 3'ü 1 gün önceye, 1'i de 1 gün sonraya girmektedir.

7, 10, 13, 16 ve 18. yıllar olacaktır. Böylece 79 yıllık dönüşümde 11 + 11 + 7 = 29 yıl artıklanacaktır. Buna göre 79 yıl dönüşümlü takvimde yıl süresi = 254 29/79 = 354,3670886 gün olmaktadır.

Bu durumda 30 ve 79 yıl dönüşümlü takvimler arasında

354 11/30 = 354,366 666 666 666 ...
354 29/79 = 354,367 088 6

= 0,000 421 933 333 ... gün/yıl

farkı görüleceğinden 1 : 0,000 421 933 333... = 2.370 ve 2.370 : 2 = 1185 Hicri = 1771/2 Miladi yılından sonra 1 gün farkı oluşacaktır. Böylece her iki takvimin de 15 Temmuz 622 Perşembe ile başlaması durumunda, 1771/2'den sonraki dönemde, 79 yıl dönüşümlü takvim 30 yıl dönüşümlünün gösterdiği karşılığın 1 gün sonrasını gösterecektir. Ya da 15 Temmuz 622 Perşembe ile başlatılan 79 yıl dönüşümlü takvim, 1771/2 sonrasında, 16 Temmuz 622 Cuma ile başlatılan 30 yıl dönüşümlü takvimle aynı günleri gösterecek demektir.

ELEŞTİRİNİN DOĞRULUĞUNUN ARAŞTIRILMASI VE DEĞERLENDİRME

Biz, 15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı ve 79 yıl dönüşümlü takvimle 16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü takvimi, Hicri yılbaşı günleri (1 Muharrem) karşılıklarını veren yıllık dökümler olarak karşılaştırdık. Şu hususları belirledik:

İlkin, sözü edilen 1 gün ilerlemesi, 1185 ya 2370 yılın sonunda ve birdenbire ortaya çıkmamaktadır. Tam tersine, Hicri 1-79 yıllarını içersine alan ilk dönüşümde yalnızca 2 yılda (27 ve 57 yıllarında); 159-237 yıllarını içeren 3. dönüşümde 5 yılda (8, 27, 38, 57 ve 68 yıllarında); 238-316 yıllarını içeren 4. dönüşümde 8 yılda (8, 19, 27, 38, 49, 57, 68 ve 79 yıllarında); ... 1 gün ilerlemesi göstermektedir. Bu sayı 1186-1264 yıllarını içersinde bulunduran 16. dönüşümde 39'a çıkarak yarılanmaktadır. Böylece bu dönüşümde 79 - 39 = 40 yıldaysa, her iki takvim de aynı gün karşılıklarını vermektedirler. (Aşağıda verilen Döküm 2'ye bakınız.) Yine böylece ancak 2370 yılının sonunda, takvimler arasında 1 gün ilerlemesi görülebilecektir.

İkinci olarak, elimizde bulunan kimi Osmanlı müneccimbaşı takvimlerinde verilen Hicri yılbaşı günlerini, 15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı - 79 yıl dönüşümlü ve 16 Temmuz Cuma başlangıçlı - 30 yıl dönüşümlü takvim verileriyle karşılaştırdık. (Osmanlı devlet takvimleri demek olan müneccimbaşı takvimleri, bilindiği üzere, bir devlet kuruluşu olan Müneccimbaşılıkça hazırlanırdı. Bunların ilk örnekleri, Fatih Sultan Mehmet döneminde, İstanbul'un fetih yılı olan 1453 ile bir önceki 1452 yılına aittirler ve Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda bulunmaktadırlar. Sonraki yıllar takvimleriyse, çokluk, yine aynı kitaplıkla Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunuyorlar. Bizim şimdiki takvimlerimiz de eski müneccimbaşı takvimlerimizin devamı niteliğindedirler. Son dönem takvimlerinin bir bölümünü Kandilli Rasathanesi'nden aldım. Sonuncu bir kesim veriler içinse Diyanet takvimlerinden yararlandım. Çalışmalarım sırasında benden ilgi ve yardımlarını esirgemeyen söz konusu kuruluşların müdür ile ilgili görevlilerine teşekkür borçluyum.) Bu karşılaştırmadan bir kısım örnek Döküm 2'de verilmiştir.

Burada toplam 68 yılın takvimleri incelenmiştir. Bunlardan 35'i 15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı - 79 yıl dönüşümlü, 47'si 16 Temmuz Cuma başlangıçlı - 30 yıl dönüşümlü takvime uygunluk göstermektedir. 11'i ise bunlardan bir gün önce ya da sonraya gelmektedir.

Araştırmamızın sonucu olarak: Başlangıçtan (1452'den) günümüze değin Osmanlı-Türkiye'de hazırlanmış takvimler, eleştiride söylenenlerin aksine, çoğunlukla 16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü takvim verilerine uygunluk göstermektedirler.

Bu sonuca göre, bundan böyle hazırlanacak ya da hazırlanması düşünülen Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarının, eskiden olduğu gibi, 16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü kuramsal Hicri takvim yöntemine göre hesaplanıp düzenlenmesi uygun ve yerinde olacaktır.

Eskilerin deyişiyle "Ve min Allah-ü't-tevfıyk - Acıyıcı, esirgeyici ve bağışlayıcı, öncesiz ve sonrasız olan yaratıcımız yüce Allah, bilime, milletine ve dinine hizmet yolunda çalışan biz kullarına, ömür, sağlık, esenlik ve izin versin, yardımcı olsun, başarılı kılsın".

Sevgili ve değerli araştırmacı arkadaşlar, bundan sonraki incelememizde de, günümüze değin yayımlanmış olan, yerli-yabancı çevirme kitaplarını, yapılışlarına göre sınıflandırarak tanıtmaya ve kullanımlarını örnekleriyle göstermeye çalışacağız.

Esenlikler dileğiyle.

ÖZÜR VE DÜZELTME

Temmuz 1997 tarihli 43. sayımızdaki "Gerçek Hicri Takvim" başlıklı yazımızda kimi hatalar olmuştur. Özür dileyerek düzeltiriz. -N. A.

Sayfa	*Sütun*	*Satır*	*Yanlış*	*Doğru*
57	2	7	Şevval	Şa'ban
58	1	alttan 13	... sırasında bir...	... sırasında bu ülkelerin 1995 yılı takvimlerini, bir de yarısı koparılmış bir ...
59	2	alttan 13	4°	15'
59	2	alttan 12	75°08'	75°30'
59	2	alttan 8	75°08' = 104°08'	75°30' = 104°30'

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MALİ YAKLAŞIMLAR (1945-1950)

DR. NEVİN COŞAR*

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinde siyasi ve iktisadi alanda önemli değişiklikler yaşandı. Siyasi alanda çok partili hayata geçilirken, iktisadi alanda devletçilik terk edilerek iktisadi liberalizm ve uluslararası serbest ticaret doktrini benimsendi. 1920'li ve 1930'lu yıllarda oluşturduğu iktisadi söylemi terk eden Cumhuriyet Halk Partisi'nin mali alandaki uygulamalarında değişiklikler meydana geldi. Bu makalenin temel konusunu oluşturan mali alandaki uygulamalar "mali yaklaşım" terimi ile ifade edilmektedir. Bu yazıda mali yaklaşım, bir döneme ilişkin finansman politikasının temel ilkeleri, araçları olarak tanımlanmaktadır.

Savaş sonrasında mali yaklaşımdaki değişiklikleri göstermek üzere, 1945-1950 yılları arası Cumhuriyet Halk Partisi, 1951-1960 yılları arası ise Demokrat Parti dönemi olarak sınıflandırılmaktadır. Bu yazıda, sadece 1945-1950 yılları arası Cumhuriyet Halk Partisi dönemi, planladığımız ikinci bir yazıda ise Demokrat Parti dönemi incelenecektir.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA MALİ YAKLAŞIM

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan mali yaklaşımdaki değişimin ilk belirtileri, savaş yıllarında görülmeye başladı. Savaş, bazı sınırlamaların atılması için fırsatlar ortaya çıkardığı gibi, birçok sorunlar da yarattı. Savaş ekonomisi, Milli Korunma Kanunu kapsamındaki düzenlemeler çerçevesinde oluştu (bkz. Goloğlu, 1974; Boratav, 1982; Koçak, 1982; Coşar, 1996). Savaşın finansmanı da bu çerçeve içinde yapıldı. Olağanüstü şartlar altında bir yandan ihtiyaçlar giderilirken, öte yandan sağlam kaynakların bulunması gerekli görülüyordu. Bütçenin finansmanında vergiler, savaş süresince, ana finansman kaynağı olmaya devam etti. Savaşın çıkmasıyla birlikte vergi oranlarına çeşitli zamlar yapıldı, ancak elde edilen gelirler yeterli olmadı. Bütçe gelirleri bütçenin gider kısmını karşılamada yetersiz kaldı. Bütçe gelirlerinin yapısı, artan ihtiyaçları finanse etme esnekliğinden yoksundu. Bu nedenle, Merkez Bankası kaynaklarının kullanımı yoluna gidildi. Emisyon ve dış krediler, olağanüstü giderlerin karşılanmasında sık sık kullanıldı. Böylece, olağanüstü şartlar içinde para ve borçlanma konusunda, 1920'ler ve 1930'larda egemen olan sıkı yaklaşım biçimi değişti (bkz. Coşar, 1995).

Borçlanma (kısa ve uzun dönemli) bir finansman aracı olarak savaş döneminde sık sık kullanıldı. Bu dönemde, bir önceki dönemde olduğu gibi, bütçe açıkları ile borçlanma arasında doğrudan ilişki kurulmadı. Borçlanmaya daha ılımlı bakıldı. Borçlanma, işin niteliği ve iktisadi ortam gibi kriterler ön plana alınarak değerlendirildi. Maliye Bakanlığı'nın yayın organı olan *Maliye Mecmuası*'nda yapılan bir değerlendirmede[1] "dönemin iktisadi düşüncesine göre, devlet borçlanmasının muhakkak bütçelerin açık olduğunu göstermediği" ifade ediliyordu. Maliye idaresi, savaş öncesi dönemde olduğu gibi, borçlanmayı vergiler gibi devletin normal geliri olarak kabul ediyordu (bkz. Aral, 1944 ve 1946).

Mali idarenin yaklaşımı, İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanan iktisat politikasının yönelimini ve başarısını belirledi. Maliye, sadece gerekli ödeneği bulmak amacıyla çalıştı; mali kaygılar finansman politikasına egemendi. Kullanılan araçların iktisadi ve sosyal etkilerinin ne olacağı hesaplanmadı. Örneğin, mali idare başlangıçta, iç borçlanmaya başvurmayarak para arzını artırdı (Ergin, 1942:153). Para arzındaki genişlemenin sonucunda enflasyon ortaya çıktı, buna mal kıtlıkları, ulaşım ile dağıtımdaki bozukluklar da eklenince, iktisadi hayat bürokrasinin kontrolünden çıktı. 1942 yılının şubat ayından itibaren fiyatlarda büyük artışlar görüldü. 1942 yaz aylarında Milli Korunma tedbirlerinin yürütülmesi çok güçleşti. Ülkede iaşenin sağlanamaması tehlikesi doğdu. Şükrü Saraçoğlu[2] bu durumu eleştirerek, rasyonel olmaktan çok tepkisel nitelikli, bir önceki döneme zıt liberal politikalar uygulayarak sorunları aşmaya çalıştı. Ancak var olan enflasyonist süreç önlenemediği gibi, daha da hızlandı (bkz. Koçak, 1986; Boratav, 1982). Öyle ki, 1943 ve 1945 yılları arasında savaşın acil finansmanının sağlanması, en önde gelen sorunlardan biri oldu. Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi İkinci Dünya Savaşı'nın en şiddetli döneminde, devletin gelir ihtiyacını sağlamak üzere çıkarıldı.

Varlık Vergisi ile, öncelikle savaş yıllarında hızla artmış olan para arzını sınırlamak ve tedavül hacmi-

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü öğretim görevlisi

1948 Türkiye İktisat Kongresi Taksim Belediye Gazinosu'nda toplantı halinde.

ni düşürmek gibi amaçlar güdüldü. Varlık Vergisi, 1942 yılında tedavülde bulunan paranın % 43'üne eş değerde bir parayı tedavülden çekerek ekonomiye olumlu bir katkıda bulunurken, vergi gelirlerinin artmasında ve bütçenin finansmanında önemli bir paya sahip oldu (bkz. Ökte, 1956). Bu vergi, 1943 yılında genel bütçe vergi gelirlerinin üçte biri oranında gelir sağladı. Ayrıca, 1942 ve 1943 yıllarında vergi gelirleri, tahminlerin çok üzerinde gerçekleşti. Vergi ile mali amaç büyük ölçüde gerçekleştirildi.

Varlık Vergisi'nin ikinci amacı, karaborsa ve vurgunculuğu önlemekti. Bununla bir yanda, piyasada mal kıtlığını önlemek, öte yanda "halk düşmanları"na ve "vatan hainleri"ne ders vermek amaçlanıyordu. Öyle ki, vergi ile savaş yıllarındaki sıkıntılardan faydalanarak karaborsa ve vurgunculuk yapanların sıkıntılara ortak olması sağlanacak, haksız yere elde edilen kazançlar vergilenecekti. Ancak Varlık Vergisi uygulaması sonucunda karaborsa ve spekülasyon önlenemedi. Vergi, o yıllarda ticareti elinde tutan, büyük çoğunluğu İstanbul'da oturan ve savaş şartları içinde büyük kârlar elde eden tüccarlar (özellikle dış ticaret alanında yoğunlaşmıştı ve bunların çoğu azınlıklardı) üzerinde yoğunlaştırıldı. Vergi ile Müslümanlar ve azınlıklar arasında büyük bir ayırım yapılarak, gayri adil uygulamalarla azınlıkların piyasadaki egemenlikleri azaltılmak istendi (bkz. Coşar, 1996; Akar, 1992; Clark, 1972). Olağanüstü şartlar altında, Varlık Vergisi vergileme ilkeleri ve tekniği açısından da olumsuz bir deneyimdi. Hukuk devleti ilkesini ön planda tutan Cumhuriyet yönetimi, vergide genellik ve objektiflik ilkelerini zedeleyerek, vergiyi kişinin en basit itiraz ve temyiz haklarından yoksun olarak çıkarmıştı. Bu düzenleme ve uygulamalar, Türk maliye ve hukuk tarihinde olumsuz bir örnek olarak yer aldı ve Türk devletinin iç ve dış itibarını zedeledi. Varlık Vergisi, tek parti yönetimi altında iktidarın keyfiliğini, sübjektifliğini göstermesi açısından örnek bir uygulama olarak mali tarihte yerini aldı.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, vergi politikasının temelini mali amaçlar oluşturdu. Savaş döneminde devlet gelirlerini artırmaya yönelik olarak dört kez Fevkalade Zam Kanunları çıkarıldı.[3] Ancak sık sık yapılan düzenlemeler sonucunda vergi sistemindeki karmaşa arttığı gibi, beklenen gelir de elde edilemedi. 1945 yılına gelindiğinde Maliye Vekili Nurullah Esat Sümer,[4] maliyenin sadece mali kaygılarla davranmasının yarattığı sorunlardan söz ederek, ilk kez devlet maliyesi ile ekonomi arasında bütünlük kurmaktan söz ediyordu.

Savaş sırasında denk bütçe ilkesi, siyasal güvenliği sağlayan bir ilke olarak savunulmaya devam edildi (Aydemir, 1985). Tablo 1, savaş yıllarında genel bütçe gelirleri, giderleri ve açıklarını göstermektedir. 1939 yılı bütçesi uygulamada açık verdi, 1940, 1941, 1942, 1943 yılı bütçeleri denk onaylandı, uygulamada fazla verdi. 1944 ve 1945 yılı bütçeleri ise hem açık onaylandı, hem de uygulamada açık verdi. Öyle ki, 1944 yılında tahmin edilen açıktan çok küçük bir açık ortaya çıkarken, 1945 yılında açığın tahmin edilen açığa yakın gerçekleşmesi, açığın

TABLO 1: GENEL BÜTÇE GELİR, GİDER VE AÇIKLARI (HAZİNE YARDIMI DAHİL, MİLYON TL)

Yıllar	Giderler		Gelirler		Açık-Fazla	
	Başlangıç	Harcama	Tahmin	Tahsilat	Tahmin	Gerçek
1939	261.1	394.4	261.1	388.2		-6.2
1940	268.5	546.5	268.5	522.2		5.7
1941	309.7	586.4	309.7	652.2		65.8
1942	394.3	918.5	394.3	983.8		65.3
1943	486.7	1 037.2	486.7	1 038.5		1.3
1944	952.4	1 083.0	901.5	1 079.2	-50.9	-3.7
1945	603.4	605.0	537.8	663.9	-65.6	-58.8

Kaynak: *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, gözden geçirilmiş ikinci baskı, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1995, s. 17.

kontrol edilmesinde güçlükler yaşandığını göstermektedir.

Bütçe konusunda bir diğer gelişme, 1936 yılında başlayan genel bütçede devamlı olarak yer almayan bazı özel nitelikli giderlerin toplu bir programla olağanüstü ödenek olarak idaresi yöntemine, savaş yıllarında savunma giderlerine daha çok ağırlık verilerek devam edilmesiydi. 1941 yılı bütçesinde savunma ihtiyaçlarını karşılamak üzere olağanüstü gelirlerin tümü savunmaya ayrıldı. Olağanüstü ödeneklerle idare edilen diğer hizmetler ise, genel bütçe içine alındı. 1944 yılında ise olağanüstü ödenek uygulamasına son verilerek, savunmaya ait tüm olağanüstü ödenekler genel bütçede Milli Müdafaa Vekâleti ödeneği içinde "fevkalade ihtiyaçlar faslı"na alındı (bkz. Coşar, 1996). Bu, devletin mali gücünün tek bir belgede görülmesini sağladığından, önemli bir adımdı.

Savaş yıllarında değişen bir diğer yaklaşım, Maliye idaresinin klasik anlamda bütçe denkliği ilkesinden uzaklaşmasıdır. O yıllarda iktisat teorisine egemen olmaya başlayan Keynesyen görüşün Maliyece benimsendiği pek söylenemese de, bütçe açıkları konusunda daha esnek davranılmaya başlandığı görülmektedir.[5] 1930'lu yıllarda sıkı bir biçimde kontrol edilen açıklar, olağanüstü koşullarda artan savunma harcamaları nedeniyle savaş yıllarında kontrolden çıktı.

SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE EKONOMİSİ

Savaş sonrasında Türkiye'nin içinde bulunduğu içsel ve dışsal şartlar, iktisadi ve siyasi gelişimini büyük ölçüde etkiledi. Savaş bittikten sonra, üzerinde durulan en öncelikli konu ekonomiyi normal düzene sokmaktı. İkinci Dünya Savaşı bittiği halde, Sovyetler Birliği'nin talepleri nedeniyle Türkiye için savaş bitmemişti, seferberlik sürmekteydi. Bu nedenle, tam bir barış ekonomisine dönme fırsatı bulunamamıştı. Savaşın ortaya çıkardığı iktisadi ve mali yükler ağırdı (Edwards, 1946:389). Fiyatlar savaş öncesi döneme göre dört misli artmış (Singer, 1977:12), para arzı genişlemiş, üretim düşmüştü. Öncelikle memur maaşlarındaki aşınmanın giderilmesi ve Türk lirasının dış değerinin değişen şartlara uydurulması gerekli görülüyordu (Eyüboğlu, 1945). Ayrıca enflasyonun önlenmesi, üretim ve ticaret konularının yeniden düzenlenmesi savaş sonrasında çözümlenmesi gereken sorunlardan en önemlileriydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist merkez ülkeleri, iki dünya savaşı arasında merkezden koparak sanayileşme arayışına giren ülkeleri yeniden kendilerine bağımlı hale getirecek uluslararası işbölümü ilişkilerini kuruyorlardı (Turgut, 1991:79). Türkiye, dünyadaki bu değişimi izledi. Türkiye, Sovyet tehdidi altında ve kutuplaşan uluslararası ilişkiler ortamı içinde, Batıda kendisine yer arıyordu. Batıda yer alırken, hem siyasi alanda hem de iktisadi alanda liberalizmi seçti. Uluslararası serbest ticaret doktrinini benimsedi, korumacı önlemlerini gevşetti; kurlarını yeniden ayarladı ve dış ticaret politikasını değiştirdi. Bu şekilde, iktisadi açıdan Türkiye'nin dünya ekonomisiyle eklemlenme biçimi değişti. 1929 krizi ile kendi kendine yeten kapalı ekonomi, dış ticaret dengesi, bütçe dengesi ve paranın sağlamlığına önem veren iktisadi politika değişti.

Savaş sonrasında üzerinde tartışılan konulardan biri, iktisat politikasının niteliğinin belirlenmesiydi. Aslında izlenecek devletçilik politikasının niteliği, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırları üzerinde yoğunlaşıyordu. Savaş öncesi devletçi politikalara devam edilmesi, hem dış etmenler, hem de iç etmenlerden ötürü mümkün değildi. Savaş dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin uygulamalarına karşı çıkan büyük toprak sahipleri ve ticari burjuvazi CHP'den koparak, Demokrat Parti'yi kurmuşlardı. DP devletçiliğe karşıydı. CHP de, 1947 parti kongresinden sonra devletçiliği terk etti. Savaş yıllarında ortaya çıkan uygulamalara duyulan tepkiler ve savaş ekonomisi içinde güçlenen ticari ve tarımsal burjuvazi devletçiliğe şiddetle karşı çıkıyordu. 1948 yılında İstanbul'da Ticaret Odası tarafından düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde, ticari ve tarımsal burjuvazi iktisat politikasına ağırlığını koydu. Devlet müdahalesi gerekli görüldü, ancak bürokrasiye dayanan devletçilik uygulaması eleştirildi. Devlet müdahalesinin içeriğinin günün şartlarına göre, sermayenin çıkarları ve amacı doğrultusunda belirlenmesi ve bunun planlı olması görüşü benimsendi. Buna "Yeni Devletçilik" adı verildi (bkz. Tekin Alp, 1948).

İktisat politikasının değişmesi ile, savaş sonrasında önce dış ticaret alanında değişim yaşandı. Para politikası konusundaki sınırlamalar ise, savaş yıllarında atılmıştı. 7 Eylül 1946 tarihinde alınan bir dizi kararla Türk lirası devalüe edildi. Böylece aşırı değerlenmiş olan paranın iç değeri ile dış değeri arasında bir denge kurulmak istendi. Ayrıca ihracatın artacağı konusundaki beklenti de, bu kararların alınmasında etkili oldu. Dış ticaret açıkları ile siyasi bağımsızlık ve para değerinin istikrarı arasında kurulan bağlantı zayıfladı. Savaş sonrasında ihracat yükseldi, ithalat genişledi. Dış ticaret politikası, ithalatın giderek serbestleştirilmesi temelinde yürütüldü. Ancak kronik dış açıklar ve döviz kıtlığı kısa bir süre sonra kendini gösterdi. Dış ticaret açıkları, 1946

yılından itibaren yeniden görülmeye başlandı. 1947 yılında ilk yabancı sermaye yatırımlarını teşvik kanunu çıkarıldı. Özel sektörün kredi ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye Sınai Kalkınma Bankasının hazırlıkları başladı, bu banka 1950 yılında kuruldu. Türkiye, 1947'de Truman Doktrini çerçevesinde askeri yardım aldı; Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne üye oldu. 1947 yılında Marshall Planı çerçevesinde iktisadi yardım almak üzere özel sektörün öncülüğünü öngören, dış kredilere dayanan ve sanayileşmeye son sırada yer veren, "Türkiye Kalkınma Planı (Vaner Planı)" hazırlandı. Ancak bu plan kabul görmedi. Böylece devletçiliğin yanı sıra plancılık da terk edilmiş oldu ve Türkiye'de 1960'lara kadar herhangi bir plan hazırlanmadı.

Varlık Vergisini ödeyemedikleri için çalışma kampına gönderilen yükümlüler, 1943.

Böylece Türkiye'de kısa süre içinde, o güne kadar oluşturulan tüm iktisadi söylem bir yana bırakılarak, adım adım yeni uluslararası işbölümünün bir parçası haline gelmek üzere tüm gerekli önlemler alındı. Türkiye, bu dönüşümden fayda sağlayacağını umdu. Ancak bu dönemde alınan basit ve tek taraflı tedbirler, günlük ihtiyaç ve baskılar uzun vadeli iktisat politikalarının gözden kaçırılmasına yol açtı (Okyar, 1946:123). Hükümetlerin, Cumhuriyetin başlangıcından itibaren sıkı bir biçimde izlediği ulusal bağımsızlığı zedelemeyecek bir biçimde iktisat politikalarının yürütülmesi ilkesi bir yana bırakıldı. Planlamadan vazgeçildi, iktisat politikaları daha hesapsızca ve gelişigüzel yürütülmeye başlandı.

DIŞ BORÇLANMA YAKLAŞIMI

Dış borçlanma konusunda daha esnek bir tutum izlenmeye başlandı. Döviz kıtlığı sorunu, savaş sonrası ortamda gelişen uluslararası ilişkiler kullanılarak aşılmaya çalışıldı. Örneğin Bretton Woods'a uzun vadeli dış kredi olanaklarına sahip olmak için üye olmak üzere başvurulduğu, 1947 yılı bütçe görüşmeleri sırasında, Maliye Vekili Halid Nazmi Keşmir tarafından ifade edilmiştir.[6] Devlet adamları ve politikacılar, yazarlar, sıkıntısı her zaman hissedilen mali kaynak yetersizliği sorununun dış kaynaklarla giderebileceğini düşünmekteydiler. Türkiye ekonomisi üzerinde incelemeler yapan Amerikalı uzmanlar raporlarında (bkz. Thornburg, 1949), devletçi, korumacı ekonomiyi komünist bir ekonomi gibi tanımlıyor, tüketim malları sanayiinin ve ulaşım yatırımlarının ön plana alınmasını öngörüyor, dış yardımsız kalkınmanın mümkün olamayacağını ileri sürüyorlardı. Siyasi arenada bu görüş benimsendi. Bunun sonucunda, dış yardım olmadan kalkınma olmaz anlayışıyla, dış borç arandı.

Cumhuriyetin başlangıcından itibaren hükümetler, hiçbir zaman dış borçlanmaya ve yabancı sermayeye olumsuz yaklaşmamışlardı. Türk devletinin kuralları içinde hareket edecek ve ülkenin siyasi bağımsızlığını baltalamayacak her türlü girişime olumlu tavır takınmışlardı. Dış kaynaklar gerekliydi, ancak hiçbir zaman kalkınmanın olmazsa olmaz koşulu değildi. İç kaynaklar, vergiler temel finansman araçlarıydı. 1930'lu yıllarda devletçilikle kurulan sanayi kuruluşları iç kaynaklarla finanse edilmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında dış borçlanmaya ve yabancı sermayeye karşı geliştirilen bu yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişti.

Savaş sonrasında, dış borçlanma konusundaki yaklaşımın değiştiğini söylerken vurgulanması gereken tarafı şudur: Dış borçlanma ivedi kalkınmayı sağlamanın olmazsa olmaz koşulu oldu. Bunun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, kalkınma ve sanayileşme konuları tartışılırken tarihi, yapısal gelir yetersizliği konusunun gündeme gelmesi, iç kaynakların yetersizliği ve vergilemenin sınırına gelinmiş olmasıdır. İkincisi, Osmanlı döneminde İkinci Meşrutiyet yıllarında egemen olan yabancı sermaye ve dış yardımsız kalkınma olmaz düşüncesinin alevlenmesidir (Tunaya, 1989:346). Üçüncüsü, yabancı uzmanların bu konuda verdikleri raporların, bu düşünceyi pekiştirmesidir. Bu nedenle, ülkede iç kaynakların yetersizliği sürekli vurgulanmış ve dış kredi olmaksızın kalkınmanın mümkün olamayacağı gibi bir düşünce giderek siyasi arenada egemen olmaya başlamıştır. Savaş sonrasında Türkiye'nin finansman politikasına bu yaklaşım egemen oldu. Oysa kalkınmayı sağlamada önemli bir role sahip olan iç ve dış mali olanaklar, kalkınmayı gerçekleştirmenin tek belirleyicisi değildir. Bunların yanı sıra,

TABLO 2: UZUN VADELİ BORÇLANMA TAHVİLLERİ (MİLYON, TL)

Yıllar	Miktar	Elde edilen
1946	150	130
1947	50	228
1948	125	120
1949	120	120

Kaynak: Üren Arsan, *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları*, SBF, Ankara, 1961, s. 24-8.

eğitilmiş insan gücü, teknoloji, ekonomide sektörler arasında birbirini destekleyen büyüme, hammadde vb gibi birçok konu vardır. Bunlar bir tarafa bırakılarak, dış kaynak konusuna öncelik verilmesi bazı soru işaretlerini ortaya koymaktadır.[7] Bunun sonucunda, 1950'li yıllarda ve 1960'ların ikinci yarısından itibaren, iç kaynakları ihmal eden, sadece dış kaynaklara dayalı bir büyüme yaklaşımı ekonomiye egemen olmuştur.

Savaş sonrasında, ilk hükümet olan Recep Peker hükümetinin programında (Arar, 1965:187), iktisadi işlere sarf edilmek üzere uzun vadeli ve mutedil faizli iç ve dış istikrazlardan faydalanılması, dış ödemeler dengesinin devam ettirilmesi, mali politikanın esaslarını oluşturuyordu. CHP içinde liberal kanadın temsilcisi olan Hasan Saka'nın ikinci hükümet programında (Arar, 1965:201), hiçbir şekilde emisyona gidilmeyeceği ve para değerinin korunmasına önem verileceği ifade edilmekte ve iktisadi kalkınmayı bir an önce gerçekleştirmek için, dış krediye ihtiyaç olduğu vurgulanmaktaydı. Her iki programda da, ülkede iç kaynakların yanı sıra ivedi olarak dış kaynaklara gereksinim olduğuna işaret edilmektedir. Hasan Saka hükümetinin programında ise dış borçlanma üzerindeki vurgulamanın arttığı görülmektedir. Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri tarafından temkinli bir biçimde ifade edilen dış kredi ihtiyacı, daha sonra Demokrat Parti döneminde kısır döngünün kırılamadığı bir zorunluluğa dönüşerek, dış kaynaklara dayalı bir iktisadi yapının ortaya çıkmasına ve bunun siyasi bağımsızlığı tehdit edecek boyutlara ulaşmasına yol açtı.

Savaş sonrasında dış borçlanmaya ve yabancı sermayeye olumlu bakılırken, ilk yıllarda özellikle uzun vadeli ve iktisadi yatırımları finanse etmek üzere dış borçlanmaya başvurulacağının, Maliye Bakanı H. Z. Keşmir tarafından 1947 yılı bütçe sunuş konuşmasında özellikle vurgulandığı görülmektedir. Savaş sonrası dönemde Türkiye'ye öncelikle Amerika Birleşik Devletleri'nden dış yardım ve kredi geldi. Bu krediler, tarımsal makine ve traktör ithalatı ile devlet yatırımlarının finansmanında kullanıldı. Türkiye, Truman Doktrini (1947) ile askeri yardım, Marshall Planı (1948) ile iktisadi yardım aldı. Türkiye'nin Türk lirası olarak dış borçları 1945 yılı sonu itibariyle 356 milyon lira iken 1949 sonunda 703 milyon liraya, 1960 yılı sonunda 6.210 milyon liraya çıktı (bkz. Kepenek ve Yentürk, 1991).

İÇ BORÇLANMA YAKLAŞIMI

Savaş sırasında iç borçlanmada kısa (dalgalı) ve uzun dönemli (konsolide) borçlar arasında bozulan denge, savaş sonrasında yeniden kuruldu. Savaş sonrası dönemde, uzun vadeli iç borçlanma daha çok bütçe açıklarının finansmanında kullanıldı. Tablo 2'de, savaş sonrası dönemde yapılan tasarlanan uzun vadeli (konsolide) borçları ve gerçekleşmeleri göstermektedir.

1946 yılındaki borçlanma "kalkınma istikrazı" adı altında çıkarıldı ve 1946, 1947 yılları bütçe açıklarının kapatılmasında kullanıldı. 1947 tarihli istikraz ile kısa vadeli borçlar konsolide edildi. 1948 ve 1949 yılı istikrazıyla 1948 ve 1949 yılı bütçe açıkları finanse edildi (Arsan, 1961:24-28). Ayrıca Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince kamulaştırılan arazi bedeli karşılığı 1947-1954 yılına kadar toplam 4.912.000 TL tahvil çıkarıldı (Arsan, 1961:27).

1930'larda toplam borçların büyük bölümünü uzun vadeli borçlar oluşturuyordu. Bu durum savaş yıllarında değişmiş, kısa vadeli borçların iç borçlar içindeki payı %80'lere ulaşmıştı. Ancak bu durum 1947 yılında kontrol altına alınarak, iç borçlar içinde kısa vadeli borçların payı azaltıldı. Bu dönemde uzun vadeli borçların payı, yeniden yükselerek toplam borçların %46'sını oluşturdu. Kısa vadeli borçlar, 1946 yılında 996,6 milyondan, 1950 yılında 1.025,5 milyona çıktı.[8] Cumhuriyet Halk Partisi savaş sırasında bozulan dengeleri savaş sonrasında yeniden kurmuştu, ancak Demokrat Parti'nin bu yıllarda en çok eleştirdiği konulardan biri, bütçe açıkları ve devletin borçlanmasıydı.

BÜTÇE YAKLAŞIMI

Hükümet, 1920'lerde mali kaynakların yetersizliği ve siyasi nedenlerle denk bütçe uygulamasına geçmişti. Gelirleri kısa sürede artırmanın mümkün olamayacağı biliniyordu ve açık bütçeler, enflasyon, para değerindeki düşüşler, dış ticaret açıkları ve dış borçlar siyasi ve iktisadi bağımsızlığı tehdit eden temel etmenler olarak görülüyordu. Buradan yola çıkılarak, 1926 yılında önce denk bütçe uygulamasına geçilmiş, Büyük Depresyon'dan sonra dış ticaret açıkları ve para değerindeki düşüşleri kontrol altına alacak düzenlemeler getirilmişti (bkz. Coşar, 1995). Bu uygulamalar savaş yıllarına kadar sürdü. Savaş yıllarında ise denk bütçe ilke olarak kabul edildi. Elde edilen gelire göre gider yapma temelinde yürütülen denk bütçe politikası, vergilere ve iç kaynaklara dayanıyordu. Savaş yıllarının olağanüstü şartları içinde devlet, mali ihtiyaçlarını büyük ölçüde vergilerle karşıladı. Ayrıca emisyon, dış ve iç borçlanma yöntemleri geniş bir biçimde kullanıldı. Savaş yıllarında vergiler dışında kullanılan finansman araçlarına sık sık başvurulsa da, bu miktarlar ekonominin sınırlarını zorlayacak düzeyde değildi (Neumark, 1947:82). Savaş sonrasında değişen iktisadi ve siyasi şartlar, savaş öncesi oluşan iktisadi ve mali politikaların dayandıkları ilkeleri büyük ölçüde etkiledi.

Savaş sonrasında denk bütçe politikası terk edildi. Bütçeler Türkiye Büyük Millet Meclis'inde açıkla

onaylandı. Bütçeler açık onaylansa da, bütçe denkliği konusunda temkinli davranılmaya devam edildi. Savaş sonrasında hem Recep Peker, hem de Hasan Saka hükümetleri döneminde bütçeler açık onaylandı, ancak uygulamada açıklar gerçekleşmedi, bütçeler fazla verdi. Tablo 3, savaş sonrası dönemde genel bütçe gelirleri, giderleri ve açıklarını göstermektedir. Tablo 3'te görüldüğü gibi, uygulamada bütçeler 1950 yılı hariç fazla vermiştir. 1950 yılı bütçesi ise, hem açıkla onaylanmış, hem de uygulamada açık vermiştir. 1950 yılı bütçesini CHP hazırlamış, Demokrat Parti uygulamıştır. Bu nedenle, 1950 yılı diğer yıllardan farklı bir yıldır.

Meclisten çıkan bütçeler ile uygulama sonucu ortaya çıkan bütçeler arasında büyük farklılıkların, bu dönemde de sürdüğü görüldü (Coşar, 1995). Bunun ana nedeni, tahmin tekniklerindeki yetersizlikler, dönem başında temkinli davranma gereği, olağanüstü giderler ve gelirlerdir.

Denk bütçe ilkesini 1931 yılında programına koymuş olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin açık bütçe onaylama yolunu seçmesi, mali yaklaşımdaki değişikliğin yanı sıra, savaş sonrası değişen parti ilkelerinin de bir göstergesidir. Cumhuriyet Halk Partisi, çok partili hayata geçilmesinden kısa bir süre sonra, devletçiliği terk ederek kendini liberalleştirdi (1947). Parti siyasi, iktisadi şartların ve gelişmelerin dışında kalamadı. Bu nedenle, 1930'larda büyük eleştiriler almış olan deflasyonist denk bütçe politikasını bir yana bıraktı.[9] Bunda bazı tarihsel ve psikolojik unsurların ortadan kalkması rol oynadığı gibi, Türkiye'nin iktisat politikasını değiştirmesi de önemli etkide bulundu.

Bütçe açıkları ile devlet hizmetlerinin yerine getirilmesi, bu dönemde, bir yöntem olarak yeniden ortaya çıktı. Ancak bütçe açıklarının finansmanında uzun vadeli iç borçlanma ve dış borçlanma kaynak olarak kullanıldı. Bütçeler açıkla onaylansa da, CHP hükümetleri bütçe uygulamasını titizlikle izleyerek açıkların uygulamada oluşmasına izin vermediler. Siyasi bağımsızlık göz önüne alınarak mali alanda temkinli davranıldı.

Başbakan Recep Peker, 1947 yılı Bütçe Kanunu Tasarısının genel kurula sunulması sırasında yaptığı konuşmada,[10] (geleneksel olarak bütçe sunuş konuşmasını maliye bakanları yapardı, ancak bu yılda ilk konuşmayı Recep Peker yapmıştır) bütçe ile ülkenin iç ve dış politikası, iktisadi ve idari faaliyetleri arasındaki yakın ilişkiden söz etmiş, "bütçede, milletçe açılıp gelişme bakımından mühim olan bütün hareketlerin de manası gömülüdür" demiştir. Ona göre bütçede bulunan esasların en önemlisi, Türkiye'nin bağımsızlığının güvenlik altında olması, dış ve iç güvenliğin sağlanmasıdır. Bütçede siyasi ve askeri hedefler ön plandadır. Bu nedenle, 1947 yılı bütçesi iktisadi yatırımları yeterince içermediği için eleştirilir. Maliye Bakanı Halid Nazmi Keşmir'e göre, "1946 bütçesi gibi 1947 yılı bütçesi de bir geçiş dönemi bütçesidir, seferberlik devam etmektedir ve önemli miktarda olağanüstü savunma ödeneğini de kapsamaktadır. Dünya'da savaş bitmiştir, ancak ülkeler arasında genel bir güven ortamı kurulamamıştır. Bu durum, savunma önlemlerinin devamını gerekli kılmaktadır." Bu nedenle, iktisadi işlere yeterince ödenek ayrılamamıştır. İktisadi işler için ödeneğin ise, uzun vadeli dış borçlanma ile karşılanacağı ümit edilmektedir.[11] Aynı şekilde, Maliye Bakanı Keşmir, 1948 yılı bütçesi için de "tam bir sulh sükun devrinin zengin iş programı olmak vasfını" alamadığını ifade etmektedir.[12] Bakan, vergi reformundan söz ederek, mali politikayı gelirlerde ıslahat, giderlerde tasarruf olarak ortaya koymakta, bütçe açıklarının ise endişe verici bir düzeyde olmadığını vurgulamaktadır. Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal, 1949 yılında muhalefetten gelen eleştiriler doğrultusunda, bütçenin incelenmesini kolaylaştıracak birçok değişiklikler yapıldığını, Meclise daha derli toplu bir bütçe sunulduğunu ifade etmiştir. Bakan, mali kaynakları artırarak, israfa ve verimsiz harcamalara son vereceklerini vurgulamış ve dış kredi olanakları üzerinde durmuştur.[13] 1950 yılı bütçesi Cumhuriyet Halk Partisi İktidarının son bütçesidir. Şemsettin Günaltay hükümeti, Hasan Saka hükümetlerinden daha liberal bir hükümettir. Maliye Bakanı İ. R. Aksal, bütçede tam bir şekil değişikliğine giderek, 364 sayfalık uzun bir bütçe gerekçesi Meclise sunmuştur.[14] Demokrat Parti'ye göre, biçimsel düzeyde yapılan bu iyileştirme yerindedir, ancak yeterli değildir. Bu dönemde hazırlanan bütçeler, Demokrat Parti tarafından yoğun bir biçimde eleştirilmiş, bütçenin verimsiz olduğu, bürokratik harcamaları finanse ettiği, israfın büyük olduğu hemen her yıl yinelenmiştir. Örneğin 1947 yılı bütçesi, Adnan Menderes tarafından ayrıntılı olarak eleştirilmiştir. Bu eleştirilere Recep Peker'in verdiği cevap nedeniyle, Demokrat Partililer Meclisi terk etmiştir. Bunun sonucunda iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler sertleşmiş, bağlar kopma noktasına gelmiştir. Demokrat Parti'nin CHP'ye yönelik bütçe konusundaki eleştirileri iktidara geldikten sonra da devam etmiş, DP ekonomideki başarısızlığının ve bütçe açıklarının nedeni olarak, CHP'nin savaş dönemi ve sonrasındaki iktisadi ve mali uygulamalarını göstermiştir.

TABLO 3: SAVAŞ SONRASI GENEL BÜTÇELER (HAZİNE YARDIMI DAHİL)

Yıllar	Giderler		Gelirler		Açık	
	Ödenek	Harcama	Tahmin	Tahsilat	Tahmin	Gerçekleşme
1946	990.6	1 024.3	894.7	1 061.1	-95.9	36.7
1947	1 136.2	1 572.7	1 021.2	1 624.9	-115.0	52.3
1948	1 243.6	1 426.7	1 115.6	1 494.7	-128.0	68.0
1949	1 371.9	1 600.6	1 251.8	1 658.9	-120.1	58.4
1950	1 487.2	1 495.6	1 313.3	1 448.8	-173.9	-46.8

Kaynak: *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, ikinci baskı, Ankara: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1995, s. 17.

VERGİ YAKLAŞIMI

Savaş sonrasında Demokrat Parti iktidarına kadar olan dönemde dış kredilere önem verilse de, dış

krediler bütçe harcamalarının finansmanında tek kaynak olarak görülmedi. İç kaynakların artırılması için önemli çabalar sarf edildi. Savaş sonrasında önemli sorunlardan biri, enflasyonun önlenmesiydi. Enflasyonun önlenmesi devlet giderlerinin sağlam, enflasyona yol açmayacak kaynaklarla finanse edilmesini gerektiriyordu; bu kaynak ise, vergiler idi. Bir yanda mali kaynak sağlamak, öte yandan savaş yıllarında bütünlüğünü kaybeden vergi sistemini ıslah etmek üzere reform çalışmaları yürütülüyordu.

Vergi sistemi, savaş sırasında mali açıdan olduğu kadar sosyal ve iktisadi amaçlar itibariyle de başarılı olamamıştı. Türk vergi sistemi, 1925 yılında aşarın kaldırılmasının ardından yeni baştan düzenlenmişti, ancak Fransa'dan alınan ve Fransız toplumsal ve idari yapısının bir ürünü olan bu vergilerin, Türk ekonomisine uyumunu sağlamak üzere sık sık değişiklikler yapılmıştı. Savaş yıllarında vergileri artıran ve kapsamlarını değiştiren birçok vergi kanunu çıkarılmıştı. Mali ihtiyaçlar nedeniyle yapılan bu değişiklikler, vergi sistemini bütünlükten yoksun, bölük pörçük, karışık bir duruma sokmuştu (Eldem, 1948: 180-87). Vergi sisteminin hemen hemen %60'tan fazlasını dolaylı vergiler oluşturmaktaydı. Vasıtasız vergilerden en önemlisi kazanç vergisiydi ve vergi gelirlerinin %30'unu sağlamaktaydı.

Türkiye'nin hızlı bir değişim geçirdiği savaş sonrası dönemde, vergi sisteminin reformu konusunda çalışmalar hızla sürdürülüyordu. Savaş sırasında yapılan zamlarla ve çeşitli düzenlemelerle karmakarışık bir halde olan muamele ve istihlak vergileri, ülkenin gereksinimlerine uygun hale getirildi. 1940 yılında toptancı aşaması vergi kapsamı içine alınmıştı. Ancak 1946 yılında yapılan düzenleme ile muamele vergilerinin kapsamı daraltılarak, vergi sadece imalat aşamasında yoğunlaştırıldı. Götürü usule son verildi, istisna ve muafiyetler genişletilerek, vergi oranları yeniden düzenlendi. İstihlak vergilerinin çoğu muamele vergisi içine alındı (bkz. Dikmen, 1950). 1957 yılında bu vergi istihsal vergisi haline dönüştürüldü.

Dolaysız vergiler alanında reform çalışmaları, gelirler vergisinin çevresinde toplandı. Vergilerin matrahı ne olmalıydı? Ücretliler ağır vergi altındaydı; ticaret, sanayi ve tarım kesimleri vergi matrahı olabilirdi. Özellikle, savaş yıllarında büyüyen ticaret kesimi ve büyük toprak sahiplerinin vergilenmesi gerekliydi. Kazanç vergisi eksik ve yetersizdi, gelirlerden alınan bir vergi olmasına rağmen artan oranlılık, asgari geçim muafiyeti ve aile yükü muafiyeti gibi, vergi sisteminde adaleti ve eşitliği sağlayacak unsurları içermiyordu. Kazanç Vergisi, geniş ölçüde götürü esasa dayanmaktaydı. Beyannameli mükellef sayısı azdı, vergi kaçırma yaygındı. Bu verginin yarısından fazlasını ücretliler ödemekteydi. Zirai kazançlar ve menkul sermaye iratları vergiden istisna edilmişti. Vergi genellik ilkesine uymuyordu, dar kapsamlıydı, yapısı ve uygulamasıyla tarafsız değildi. Savaş sonrasında Kazanç Vergisini yeniden düzenleyen bir tasarı hazırlanmıştı, ancak daha sonra bu tasarıdan vazgeçilmişti. Bunun yerine, gelir vergisi sistemini kurmak üzere, vergi tekniği açısından daha modern bir vergi olan Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi, Esnaf Vergisi ile İşletme ve Gezginci İşler Vergisi'nin yanı sıra, Vergi Usul Kanunu'ndan oluşan bir vergi reformu paketi önerildi.

Gelir Vergisi Kanunu'nun gerekçesinde devletin mali, iktisadi ve sosyal nedenlerle böyle bir projeyi başlattığı ifade edilmektedir.[15] Gerekçeye göre devlet harcamaları artmaktadır. Bu harcamaları karşılamak üzere verim kabiliyeti yüksek temel bir vergiye ihtiyaç vardır. Bu vergi gelir vergisi olabilirdi. Medeni ülkelerin vergi sistemleri gelir vergisine dayanmaktaydı. Gelir vergisi üniter ve genel bir vergidir, modern vergiciliğin temelidir, esnek bir yapıya sahiptir, milli geliri izleyerek gelir artışlarını bütçeye gelir olarak aktarır. Bünyesinde artan oranlılık, ödeme gücü ilkesi, en az geçim indirimi, aile durumu gibi unsurları taşıdığından adildir, sosyal adaleti sağlar. Gelir vergisi, eşit düzeyde gelir elde eden herkesi eşit oranda vergilediğinden yatay adaleti, farklı gelir elde edenleri ödeme gücü ilkesinden hareketle vergilediğinden dikey adaleti sağlayan bir vergidir. Artan oranlılık burada önem kazanmakta, vergi tarifesinin eğimi vergi sisteminin dikey adaleti sağlayıcı yönünün derecesini göstermektedir. Gelir vergisi beyan usulüne dayanır, ancak ücretliler kaynakta kesme (stopaj) yoluyla vergilerini öderler. Gelişkin bir iktisadi ve kurumsal yapıya ihtiyaç gösteren beyan usulü için mali yapıda temel düzenlemelerin yapılması ve bazı gerekli kurumların bulunması gerekir. Aksi takdirde vergi kaçakçılığı nedeniyle vergi gerçek fonksiyonlarını yitirerek gayri adil bir ücret vergisi haline dönüşebilir. Bunun için, gelir vergisi sisteminin uygulanabilmesini sağlamak üzere, vergi dairesi ile mükellef arasında güven ilişkisinin kurulması, gerekli denetim mekanizmasının oluşturulması ve vergi idaresinin ıslah edilmesi gereklidir. Gerekçede gelir vergisinin Türk ekonomisinin yapısına uymadığını ileri sürerek bu vergiye karşı çıkanlara cevap verilmekte, tüm önlemlerin alınacağı ve verginin Türk ekonomisinin yapısına uygun biçime sokulacağı ifade edilmektedir. Gelir, Kurumlar ve Esnaf Vergisi kanunları, 1949 yılında kabul edildi. 1950 yılından itibaren uygulanmaya başlandı. Böylece Türk maliyesi yeni bir döneme girdi; modern vergiciliğin temeli olan iki vergi (gelir ve kurumlar vergileri) Türk mali sistemine katıldı. Bu vergilerin uygulaması, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği yılda başladığından, uygulamayı büyük ölçüde Demokrat Parti yönlendirdi.

İyimserlik ve temenniler temelinde düzenlenen bu modern vergiler, Türk ekonomisi modernleşmeden Türk vergi sistemini modernleştirdi. Bu dönemde dış borçlanma giderek daha çok önem kazansa da iç kaynaklara önem verildiğini, vergi reformunun gerçekleştirilmesi göstermektedir.

DEMOKRAT PARTİ'NİN TEMEL ELEŞTİRİLERİ

Demokrat Parti, hükümete yönelik temel eleştirilerini bütçe görüşmeleri sırasında ortaya koydu.

Truman Doktrini sonrasında Türkiye'ye Amerikan yardımının başlamasının 10. yıldönümünde Amerikan Büyükelçisinin verdiği akşam yemeğinde A. Menderes.

Bütçe, hükümeti eleştirmenin temel aracı olarak görüldü. Bu eleştiriler Demokrat Parti'nin iktisat politikalarının temel çıkış noktaları oldu. Demokrat Parti adına, 1947 yılı Bütçe Kanunu Tasarısı görüşmeleri sırasında konuşan Adnan Menderes, Recep Peker Hükümeti'nin bütçesini ayrıntılı bir biçimde eleştirdi.[16] Menderes, CHP hükümetinin 1947 yılı bütçe gerekçesini kısa ve yetersiz buldu, bazı bütçe usullerinin bütçenin incelenmesini zorlaştırdığını belirti ve bütçenin tetkikini kolaylaştırıcı biçimlerin uygulanması gerektiğine işaret etti. Birikmiş altın rezervinin bütçede yer almadığını, döviz bütçesinin meçhul olduğunu, bütçenin samimiyet ilkesine uygun olarak hazırlanmamış olduğunu ifade etti. Denk bütçe uygulamasını eleştirerek, tahminler ve gerçekleşmeler arasında büyük fark olduğunu, 1939 yılından itibaren bütçelerin devlete 1.290 milyon lira borç yüklediğini ileri sürdü. Menderes, savunma için ayrılan ödeneklerin 1939 yılının altında olduğunu ileri sürerek, bütün mali ve iktisadi sıkıntıların milli savunma ihtiyaçlarından ileri geldiğini söylemenin gerçekçi olmadığını ifade etti. Yatırımlar için, bütçe ödeneklerinin %10'unun bile ayrılmadığını, maaşlara zam verildiğini, bu nedenle 1947 yılı bütçesinin önemli açıklar vereceğini; bu açığın ise borçlanma ile kapatılacağını ifade etti. Vergi konusunda, dolaysız vergilerin bütçe gelirlerinin ağırlık merkezi olması gerektiğini ileri sürdü. Menderes'e göre,[17] "Memleket kalkınmasında öteden beri takip olunan yol iktisadi bünyenin kuvvetlendirilmesi ve onun mali külfetlere tahammül edebilecek bir hale getirilmesi değil; iktisadi bünyenin bir maliyeci zihniyetiyle sömürülmesinden elde edilen paraları iktisadi olmayan sahalara serpmekten, bizim için israf ve lüks sayılabilecek verimsiz sahalara sarf etmekten ibaret olmuştur. İktisadi takatsizliğimize nispetle lüks sayılabilecek geniş teşkilatlı bir bürokrat devlet kurduk, bunun milli bünyeye yüklendiği yükün para ile ifadesi iki milyar liraya yaklaşmaktadır." Bundan, iktisadi kaynaklarımızın geliştirilmesine ayrılan kısım çok küçüktür. Ankara Üniversitesi, Halkevleri inşaatlarının daha uygun bir zamana bırakılmasının daha doğru olacağını, tarıma ise hiç önem verilmediğini ifade ederek, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntı ve ıstıraplarda yukarda sayılan tedbirsizliklerin ve israfların payının büyük olduğuna işaret etti. Menderes'e göre, "bu müşküller iktisadi bünyenin kuvvetlendirilmesiyle yenilebilir. Bu ise, ancak yeni bir şuur ve hamlenin eseri" olabilirdi. Adnan Menderes, 1948 ve 1949 yılı bütçeleri için de benzer eleştiriler yöneltti. Tahminlerin gerçekçi olmadığı, gider bütçesinin hazırlanışında esas olarak verimliliğin alınmadığına işaret ederek, birçok tasarruf teklifi verdiklerini, ancak "koskoca idare ve hükümet çarkının bolluğun temin ettiği kolaylık ve rehavet içinde dönmek ve işlemek zaafına kendini kaptırdığını", bu nedenle tekliflerinin göz önüne alınmadığını ifade etti.[18] 1950 yılı bütçe tasarısı görüşmelerinde Adnan Menderes eleştirilerini bütçe açıkları konusunda yoğunlaştırdı. Bütçe açıklarının finansmanının güçleştiğini, iç borçların hızla arttığını, hükümetin vergileri daha fazla artırmasının mümkün olmadığını, Marshall yardımının da bütçe açıklarının kapatılmasında kullanıldığını söyledi,[19] "alalede hizmetler bütçesi"nin açıklarının kapanmasında, Marshall yardımının kullanılmasını eleştirdi.

1950 yılında Demokrat Parti iktidara gelmesiyle birlikte bu konulara el attı. Demokrat Parti hükümetinin ana hedefi, hızlı büyümeydi (bkz. Ahmad, 1994; Eroğul, 1990). Ne pahasına olursa olsun hızlı büyüme hedefi doğrultusunda iktisat ve finansman politikaları biçimlendi. Demokrat Parti iktidara geldiğinde bütçe açıklarına karşı çıkmış, emisyona gitmeyeceğini açıklamıştı. Ancak uygulamada tam tersi gerçekleşti. Bu dönemde tarım vergi dışı tutuldu; etkin bir vergi idaresi, denetim ve toplama mekaniz-

ması oluşturulamadı. Bu da Gelir ve Kurumlar Vergisi uygulamalarını olumsuz etkiledi. Dolaylı vergilerin ağırlıklı olduğu vergi yapısını dolaysız vergiler lehine değiştirme hedefi de gerçekleşmedi.

Kamu harcamaları arttı. Dış kaynaklar kesilince, hızlı kalkınma hedefinden vazgeçmeyen hükümet, emisyon ile yatırımları finanse etme yoluna gitti. Kamu iktisadi teşebbüsleri, hem dolaylı olarak, hem de doğrudan kullanılarak hızlı büyüme gerçekleştirilmek istendi. Böylece devleti küçültme hedefi de gerçekleşmedi. Hükümet, 1950-58 yılları arasında siyasal sonuçları nedeniyle, kanun yolu ile vergi gelirlerini artırma yoluna gitmeyerek, gayri adil bir vergi olan enflasyonu tercih etti (Kazgan, 1965). Başlangıçta dış kaynakların ülkeye akması iç kaynaklara eğilmeyi ihmal ettirdi. Bu dönemde gelen dış borç ve yardımlar finansman açığını kapamaya yeterli olmayınca, gittikçe artan hızda dalgalı borçlar ve hazine avansı kullanılarak, artan miktarlarda açık finansmana başvuruldu, bu yolla hızlı büyüme hedefi gerçekleştirilmek istendi. Bu durum, 1950'lerin ikinci yarısında ekonomide tıkanıklıkların ortaya çıkmasına ve bütçe açıklarının büyümesine neden oldu. DP'li maliye bakanları ise, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların sebebinin, DP öncesi dönemde uygulanan para ve maliye politikaları olduğunu sık sık yinelediler. 1958'de hükümet dış borçları ve faizleri ödeyemez duruma düştü. OEEC ve IMF, istikrar önlemleri içinde vergilerin artırılarak bütçe açıklarının giderilmesi üzerinde durdu.

Demokrat Parti döneminde ekonomi dış kaynakların varlığına daha duyarlı bir duruma geldi, özellikle üretimin artırılması dış kaynak bulunmasına bağlı hale geldi. Demokrat Parti'nin bu tutumu eleştirilere konu oldu, devletin hazırladığı büyük bütçelerin doğrudan enflasyonun kaynağı olduğu ileri sürülerek, hesapsız, kararsız ve istikrarsız mali politikaları eleştirildi. Bu dönemi, bir önceki dönemden ayıran ana özellik finansman biçimi ile ilgilidir. DP döneminde, dış borçlanma olağan ve sürekli ana finansman yöntemi oldu; iç kaynaklar ihmal edildi.

GENEL DEĞERLENDİRME

Savaş sonrası dönemde kısa sürede büyük değişiklikler meydana geldi. O zamana kadar sürdürülen bütçe, para, dış ticaret ve kur politikalarında önemli değişiklikler yapıldı. CHP döneminde denk bütçe politikasından vazgeçilmiş olsa da, temkinli hareket edilerek uygulamada bütçe denkliğine sadık kalındı. Para politikası dikkatli kullanıldı, savaş yıllarında yapılmış olan kısa dönemli borçlar geri ödendi. Uzun ve kısa dönemli borçlar arasında yeniden denge kuruldu. Savaş sonrasında en büyük değişiklik, dış ticaret ve kur politikalarında meydana geldi. Dış ticaret açıkları ortaya çıktı. Türk Lirası, dolar ve sterline karşı devalüe edildi. Bütçeler açık onaylandı. Böylece 1930'larda istikrarlı para, bütçe açıkları ve dış ticaret açıkları ile siyasal bağımsızlık arasında kurulan yakın ilişki göz ardı edilmeye başlandı. 1945-50 yılları arasında bütçe dengesi ve para konusunda temkinli bir yaklaşımın sürdürüldüğü, ancak dış denge konusunun ihmal edildiği söylenebilir.

Bütçeler açık onaylansa da, uygulamada bütçe dengesi konusunda ihtiyatlı davranıldı. Bütçenin gelir yönü, savaş sonrasında CHP tarafından yeniden düzenlendi. Vergi reformu yapıldı, ancak vergi reformunu Demokrat Parti uygulamaya geçirdi. DP döneminde, yeni vergi kanunları etkin bir biçimde uygulanamadı. Artan vergi kapasitesine rağmen, siyasi tercihler nedeniyle vergi gelirleri artırılamadı. Bütçenin finansmanında, 1950-60 arasında özellikle dış borçlanma ve emisyona, sınırları zorlayacak genişlikte yer verildi. Temkinli finansman politikası Demokrat Parti döneminde bütünüyle terk edildi. Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri savunulan dış itibar, mali saygınlık ve siyasal bağımsızlık gibi ilkelerin zedelenmesi sonucunu getirdi. ■

1. Bkz. "Bütçelerimiz ve Mali Vaziyetimiz", *Maliye Mecmuası*, 8:30, Birinci Teşrin, İkinci Teşrin ve Birinci Kânun 1943, s. 51.
2. "Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun Memleketin İktisadi İşleri ve Almacak Tedbirler Hakkında Beyanatı", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 28, D.6, 11.1.1942, s. 21-2.
3. Fevkalade Zam Kanunlarından birincisi 17.5.1940'ta çıkartılmış 3828 sayılı kanundur. Bu kanun ile hemen hemen tüm vergi ve resimlere zam yapılarak, birtakım yeni kaynaklar vergilendi. Daha sonra, 29.5.1941'de 4040 sayılı kanunla ilk kanunda yapılan zamlara ek olarak birtakım zamlar yapıldı. Bir yıl sonra üçüncü zam kanunu olan 4415 sayılı kanun 17.5.1942'de yasalaştı, daha sonra 4226 sayılı kanun 27.5.1942'de çıktı. Bu kanunlar ile kazanç vergisi, hayvanlar vergisi, bina vergisi, iç istihlak vergilerine, muamele vergilerine, ithalattan alınan muamele vergilerini zamlar yapıldı, ayrıca bazı vergilere müdafaa vergisi adı altında ek zamlar getirildi.
4. "Maliye Vekili Nurullah Esat Sümer'in 1945 Yılı Bütçesi Sunuş Konuşması", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 17, D.7, 21.5.1945, s. 199.
5. Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan açıkların ve Türkiye'deki tüm bütçe açıklarının, Keynesyen anlamda açıklar olduğunu özellikle bir nedenden ötürü söylemek zordur. Türkiye'deki bütçe açıkları yapısal gelir yetersizliğinin ortaya çıkardığı açıklardır; geçici, konjonktürel değildir. Savaş sonrası dönemde işte bu açıkların giderek artması, açıkların yapısal olduğunu, kısa dönemli önlemlerle ve harcamalar üzerine yapılan çeşitli baskılarla giderilemeyeceğini, köklü bir biçimde gelir yetersizliği konusunun çözümlenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Ancak Türkiye'de özellikle 1950'lerden sonra üretimi artıracak, bu üretim artışından etkin bir biçimde devlet bütçesine kaynak aktaracak köklü düzenlemelerin yapılmaması, gelir yetersizliği sorununun geçici önlemlerle giderilmeye çalışılması, bütçe açıklarının ısrarla sürmesine ve büyümesine yol açmıştır.
6. "Maliye Vekili Halid Nazmi Keşmir'in 1947 Yılı Bütçesi Sunuş Konuşması", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 3, D.8, B.21, 28.12.1946, s. 9.
7. Burada şu soruyu sormak gereklidir: Acaba Türk politikacıları kalkınmadan somut olarak ne anlamaktaydılar? Savaş sonrasında tüm kapitalist ülkeler planlamaya giderken, neden Türkiye planlamayı terk etti? Dış kaynak olmadan kalkınma olmaz anlayışının ardında yatan ideolojik gerçek nedir? Sadece dış kaynaklara dayalı bir iktisadi gelişme modeli olabilir mi? Dış dünyadaki gelişmelerin etkisi neden ülkenin tüm rotasını değiştirdi? Neden Türkiye'de ülkenin gerçeklerine cevap verecek bir iktisadi gelişme modeli uygulanmadı?
8. Demokrat Parti döneminde, 1951 yılından başlayarak dalgalı borçların toplam iç borçlar içindeki payı artmış ve 1960 yılında %69'a kadar yükselmiştir. Dalgalı borçlardaki yükselme, Hazine'ye açılan kısa vadeli avanslar ve iktisadi devlet teşekküllerine açılan hazine kefaletini haiz bonolardan kaynaklanmıştır. DP döneminde plasman bonoları 1949'da 63.400.000'den 1960'da 314.764.000 liraya yükselmiştir. Savaş döneminde geniş biçimde kullanılmış olan bu bonolar, 1942 yılında 689.950'den 1945'te 122.275.000'e çıkmış, daha sonra geçiş döneminde ise azaltılmıştır. Ayrıca Hazine'ye verilen kısa vadeli avanslar, 1954 yılında 28.6 milyondan 1960'da 713.6 milyona yükselmiştir (Arsan, 1961). İktisadi devlet teşekkülle-

İ L A N - N Ü M A

İslam aileleri için hususi daireler mevcut

ŞAHİN PAŞA OTELİ

SİRKECİ'DE - HÜDAVENDİGÂR CADDESİ'NDE

Artık Beyoğlu'ndaki otellere gitmeye hacet kalmadı

Her tarafı elektrikle tenvîr
kaloriferle teshîn edilmiştir [aydınlatılıp ısıtılmıştır]

Asansör müşterîn-i kirâmı, üst kata kadar rahatça îsâl eder [ulaştırır]
Alaturka hamamlar - Alafranga duş ve banyolar
Misafir kabulüne mahsus salonlar mevcut
Nefis yemekler ihzâr eden [hazırlayan] lokanta, birahane ve kıraathaneyi hâvi

Neveal-i Milli, 1914

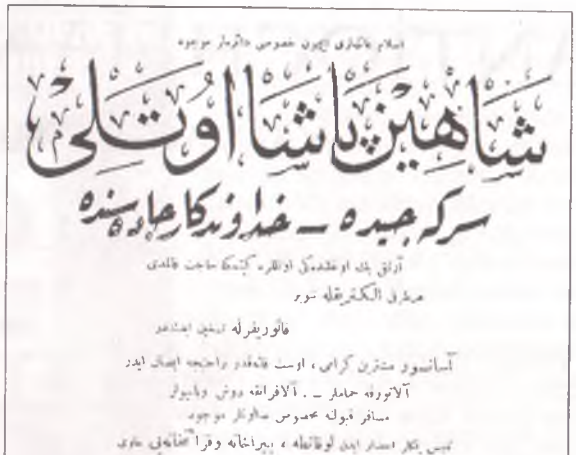
شاهين پاشا اوتلى
سركه جيده ـ خداوندكار جاده سنده
آسانسور مشترين كرامى، اوست قاتمقدر راحتجه ايصال ايدر
آلاتورقه حماملر ـ آلافرانقه دوش وبانيولر
مسافر قبولنه مخصوص صالونلر موجوده
نفيس يمكلر احضار ايدن لوقانطه، بيرانخانه وقرائتخانه دخى واردر

rinin dalgalı borçları, savaş yıllarında artmaya başlamış, 1949 yılında 248 milyondan, 1960 yılında 1.557.331 milyona çıkmış, artış 1954'ten sonra hızlanmıştır (Arsan, 1961).

9. Bu dönemde mali yıl iki kez değiştirildi. 1945 yılında haziranda başlayan mali yıl, ocak olarak değiştirildi ve 1945 yılı bütçesi yedi aylık yapıldı. Ancak 1949 yılında mali yıl yeniden değiştirilerek mart ayına alındı ve 1982 yılına kadar, mali yıl mart ayı olarak kaldı.
10. "Başbakan Recep Peker'in 1947 Yılı Bütçe Tasarısını Sunuş Konuşması", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 3, D.8, B.21, 28.12.1946, s. 3, 4.
11. Maliye Vekili Halid Nazmi Keşmir, *agk*, s. 5, 6.
12. "Maliye Vekili Halid Nazmi Keşmir'in 1948 Yılı Bütçe Tasarısını Sunuş Konuşması", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 8, B.23, 26.12.1947, s. 279. 1946 yılında genel bütçe harcamaları içinde milli savunma harcamalarının payı %35.6 iken, 1947 yılında %30.8'e düşmüş, 1948 yılında tekrar yükseliş göstererek %34'e yükselmiştir. 1950 yılında ise, %29.2'ye düşmüştür.
13. "Maliye Vekili İsmail Rüştü Aksal'ın 1949 Yılı Bütçe Tasarısını Sunuş Konuşması", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 16, D.8, B.48, 21.2.1949, s. 297.
14. "1950 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Raporu", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 24, D.8, B.45, 23.2.1950.
15. Bkz. "Gelir Vergisi Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu, 25.4.1947", Maliye ve Gümrük Bakanlığı, *Türk Vergi Kanunları ve Gerekçeleri, Gelir Vergisi Kanunu*, c. 1, 1987, s. 3-62.
16. "Adnan Menderes'in 1947 Yılı Bütçe Tasarısı Görüşülürken Yaptığı Konuşma", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 3, D.8, B.21, 28.12.1946, s.15-23.
17. *agk, s. 22-3.*
18. "Adnan Menderes'in 1948 Yılı Bütçe Tasarısı Görüşülürken Yaptığı Konuşma", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 8, B.23, 26.12.1947, s. 297.
19. "Adnan Menderes'in 1950 Yılı Bütçe Tasarısı Görüşülürken Yaptığı Konuşma", *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 24, B.45, D.8, 13.2.1950, s. 502-3.

KAYNAKLAR

Ahmad, Feroz (1994). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınevi.
Akar, Rıdvan (1992). *Varlık Vergisi*, İstanbul: Belge Yayınları.
Akdeniz, Gıyas (1944). "Mali Davalarımızdan Devlet Bütçesi", *Türkiye Ekonomisi*, 17-18, İkinci Teşrin-Birinci Kânun.
Alp, Tekin (1948). "İktisadi Kalkınmamız ve Devletçiliğimizin Ümdeleri", *1948 Türkiye İktisat Kongresine Verilen Tebliğler Bülteni*, 22-27 Kasım.
Arar, İsmail (1968). *Hükümet Programları (1920-1965)*, İstanbul: Burçak Yayınevi.
Aral, Namık Zeki (1944). "1943-44 Bütçesi Mali Vaziyet, Nakdi Vaziyet", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, 7:2.
Aral, Namık Zeki (1946). "1946 Bütçesi", *Türk Ekonomisi*.
Arsan, Üren (1961). *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi.
Aydemir, Şevket Süreyya (1985). *İkinci Adam 1938-1950*, c. 2, beşinci basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
Boratav, Korkut (1989). *Türkiye İktisat Tarihi*, ikinci baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
Boratav, Korkut (1982). *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: Savaş Yayınları.
Clark, Edward C. (1972). "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, 8:2, May.
Coşar, Nevin (1995). "Denk Bütçe-Sağlam Para Politikası ve Devletçilik", *Türkiye'de Devletçilik*, der. Nevin Coşar, İstanbul: Bağlam Yayınları.
Coşar, Nevin (1996). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kamu Finansman Politikası", *Para ve Finans Ansiklopedisi*, c. 3.
Dikmen, Orhan (1950). *Vasıtalı Vergiler*, c. 1, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları.
Edwards, A. C. (1946). "The Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, 22:3, July.
Eldem, Vedat (1948). "Bir Vergi Reformuna Niçin İhtiyacımız Var?" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10:1-4.
Ergin, Feridun (1942). "Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4:2, İkinci Kânun.
Eroğul, Cem (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi.
Eyüboğlu, Cemal R. (1945). "Maliyemizin Harp Yıllarındaki Gidişi ve Harp Sonrası Mali Problemlerimiz", *Türk Ekonomisi*, 28, Ekim.
Gologlu, Mahmut (1974). *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Ankara: Gologlu Yayınları
Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk (1991). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
Koçak, Cemil (1986). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Ankara: Yurt Yayınları
Maliye Bakanlığı (1995). *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995)*, gözden geçirilmiş ikinci baskı, Ankara: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
Maliye Vekâleti (1943). "Bütçelerimiz ve Mali Vaziyetimiz, " *Maliye Mecmuası*, 8:30, Birinci Teşrin, İkinci Teşrin, Birinci Kânun.
Neumark, Fritz (1947). "Türkiye'de Harp Sonrası Maliye Meseleleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 8:1-4.
Okyar, Osman (1946), "Bir İktisadi Siyaset Peşinde", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 8:1-4.
Ökte, Faik (1956). *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul.
Singer, Morris (1977). *The Economic Advance of Turkey 1938-1960*, Ankara: Turkish American Society.
Tezel, Yahya S. (1986). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, genişletilmiş ikinci basım, Ankara: Yurt Yayınları.
Thornburg, M. W. (1949). *Turkey: An Economic Appraisal*, New York.
Tunaya, Tarık Zafer (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, c. III, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
Turgut, Serdar (1991). *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Ankara: Adalet Matbaacılık.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, 1939-1950 Bütçe Görüşmeleri.

I. ULUSLARARASI PİSİDİA ANTİOCHEİA SEMPOZYUMU

YALVAÇ, 2 - 4 TEMMUZ 1997

ZEKİ ARIKAN

Yalvaç'a ne zaman yolum düşse, buraya günümüzden seksen sekiz yıl önce (1909) gelmiş olan *Tanin* yazarı Ahmet Şerif'in bu kasaba ve çevresiyle ilgili gözlemlerini anımsarım. Ahmet Şerif, gazetesi *Tanin* adına Anadolu'yu o günün zor koşulları içinde adım adım dolaşırken Yalvaç'a da uğramış, burada birkaç gün kalmış, köylüleri günlük yaşantılarının akışı içinde tanımak için de buraya bağlı Öyüklü'ye giderek bütün gününü buradaki köylülerle söyleşerek, dertleşerek geçirmişti. Bugünkü Yalvaç ne Ahmet Şerif'in gezdiği günlerin kasabasına ne de benim daha önce gördüğüm ilçe merkezine benziyor. Kasaba fiziksel olarak oldukça büyümüş görünüyor. Belediye, hükümet binaları, müze, bankalar, okullar merkezde önemli bir yer tutuyor. Merkezden çevreye doğru açılan caddeler üzerinde mağazalar sıralanmış. Ancak bütün bu yeni yapılaşmalar Yalvaç'ın tarihsel dokusunu henüz bozmamıştır.

Devlethan Camii'nin yakınındaki yaşlı mı yaşlı ama bütün zindeliğini koruyan ulu bir çınar ağacı buraya bambaşka bir hava veriyor... Çınarın gölgelediği alan tam dokuz kahvehane tarafından işletiliyor. Bu dokuz kahvehanenin hizmet verdiği alanlarda hiçbir sınır yok. Sınır, masaların üzerindeki örtülerin renk ve desenleriyle belirleniyor. İşletmeciler arasındaki uzlaşma ve uyum insanı şaşırtıyor. Çünkü hiç kimse kimsenin müşterisine karışmıyor ve kendi masalarına çekmeye çalışmıyor. Anadolu'daki esnaf geleneğinin ve insan ilişkilerinin ilginç bir uzantısını burada görüyoruz. Bu meydandaki antik bir kuyu, dekoru tamamlıyor.

Kasaba, dediğimiz gibi yurdumuzun her yerinde gördüğümüz betonlaşmadan kendi payına düşeni almakla birlikte Yalvaç yine de yeşil dokusunu koruyor. Hatta çevrenin ağaçlandırılması için büyük bir çaba gösterildiği de gözden kaçmıyor. Antik su kemerlerinin bulunduğu alandan kasabaya kadar uzanan geniş bir alan ağaçlandırılmış ve büyük bir orman haline getirilmiş bulunuyor.

İşte bu şirin kasaba 2-4 Temmuz 1997 günlerinde I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu'na ev sahipliği yaptı. Böylece bu kadar geniş kapsamlı bilimsel bir toplantının bir ilçede yapılabileceğini başarılı bir şekilde kanıtlamış oldu. Sempozyumun amacı, Yalvaç'ın 1 km kuzeyinde Sultan Dağları eteklerinde kurulmuş olan Pisidia Antiocheia (PA) antik kenti ve kasabanın yaklaşık 5 km güney doğusunda Karakuyu tepesi üzerindeki Men (Ay tanrısı) tapınağıyla Yalvaç ve çevresinin tarih, arkeoloji, sanat tarihi, dinler tarihi ve kültürüne ışık tutmak, şimdiye kadar PA'da yapılmış kazıların sonuçlarını değerlendirmek biçiminde özetlenebilir. Sempozyumun düzenlenmesinde Prof. Dr. Semra Kurucu, Prof. Dr. Luigi Padiovese, Prof. Dr. Levent Zoroğlu, Dr. Mehmet Taşlıalan, Tekin Bayram ve diğer bilim adamları önemli bir rol oynamış ve toplantı yerel, ulusal ve uluslararası kuruluşların maddi katkılarıyla desteklenmiştir. Sempozyumun bilimsel kurulunda ise Prof. Dr. Mehmet Özsait, Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu, Prof. Dr. Fahri Işık, Prof. Dr. Bayram Kodaman gibi bilim adamları yer almıştır. Katılım oldukça genişti. Türkiye dışında Fransa, İtalya, Belçika, ABD vb ülkelerden birçok bilim adamı bu sempozyuma katılmak için Yalvaç'a gelmişti.

Sempozyumun açılışı geniş bir katılımla 2 Temmuz günü belediye sarayının toplantı salonunda yapıldı. Isparta valisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörü, Vatikan'ın Türkiye büyükelçisi, bir Isparta milletvekili, çevre ilçelerin kaymakamlarıyla kalabalık bir halk topluluğu hazır bulundu. Açılış konuşmalarında Yalvaç'ın Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlılardan bu yana önemli bir kültür ve uygarlık merkezi olduğu üzerinde duruldu. Bu uygarlık kalıntılarının gerçek sahiplerinin halk olduğuna dikkati çeken Vatikan büyükelçisi, yerel yönetimlerin bunlara sahip çıkması gerektiğini vurguladı. Yalvaç'ın aynı zamanda dinler tarihi açısından da önemini dile getiren Semra Kurucu, yörenin "inanç turizmi" açısından gelecek için büyük bir birikimi olduğunu belirtti. Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Lütfü Çakmaklı da "globalleşen dünyada arkeolojik değerleri yerinde incelemenin turizme" önemli bir katkıda bulunduğu üzerinde durarak sempozyumun bu amaca da hizmet edeceğini söyledi. Isparta milletvekili Erkal Mumcu, çocukluğunda oyun oynadıkları harabelerin

büyük bir tarihsel değer olduğunu sonradan kavradıklarını söyleyerek, inançların gerçek anlamda bir çatışmanın kaynağı olmadığını, geleceğin dünyasında savaşlara yer verilmeyeceği inancının altını çizdi. Bu görüşün Isparta valisi Ertuğrul Dokuzoğlu tarafından da yinelendiğini işaret etmek gerekir. Sempozyumun düzenlenmesine maddi yönden büyük destek vermiş olan Şevket Demirel ise bu ve buna benzer toplantıların turizm bakımından da önemine değindi. Sözün kısası bu açılış konuşmalarında Isparta'nın, Yalvaç'ın ve yörenin tarihsel, kültürel değerlerinin önemi vurgulandı, bölgenin büyük bir turizm gizilgücüne sahip olduğu üzerinde duruldu, çalışmaların bütün bu değerleri daha iyi ortaya koyacağı inancına yer verilerek yabancıların ülkemizi ziyaret etmeleri açısından sempozyumun bir köprü ödevi göreceği ortak görüşüne yer verildi. Açılış konuşmaları, Süleyman Demirel Üniversitesi Radyo Televizyon Merkezi tarafından hazırlanan "Taş Ölümsüzdür" başlığını taşıyan bir mültivizyon gösterisiyle sona erdi. Bunu plaket dağıtımı izledi.

Sempozyum iki ayrı salonda sürdürüldü. Yerli ve yabancı bilim adamları tarafından açılış bildirisi de içinde olmak üzere yetmiş bildiri sunuldu. Bildirilerin dili Türkçe, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca idi. Ancak eşzamanlı bir çeviri düzeni de kurulmuştu. Sempozyumda sunulan bütün bildirileri teker teker değerlendirmek düşüncesinde değiliz. Kaldı ki buna gerek yoktur. Amacımız kısaca ve topluca, sunulan bildirilerin bir değerlendirmesini yapmaktır. Bildirilerin önemli bir bölümü PA'nın dinsel bir merkez olarak önemi üzerinde yoğunlaşmıştı. Bilindiği gibi Hz İsa'nın havarilerinden Aziz Paul, bugün hâlâ kalıntılarına rastlanan Pamfilya-Pisidya yolunu izleyerek PA'ya gelmiş ve Hıristiyanlığın burada yayılmasına çalışmıştı. Söz konusu yol üzerinde bulunan ve XV-XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında bir köy olarak görünen Pavli (=Bavlu, Sütçüler) herhalde söz konusu azizin adıyla ilintili olmalıdır. PA'da Aziz Paul'un adını taşıyan ve bugün kısmen ortaya çıkarılmış olan kilise de bu kentin önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle bildirilerin bir bölümünün PA'daki Hıristiyanlık kültü, Aziz Paul ve ilk Hıristiyanlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kaldı ki PA Yahudilik tarihi açısından da önemli bir kentti. Çünkü Filistin savaşlarından sonra etrafa yayılmış olan Yahudilerin bir kısmı PA'ya yerleşmiş ve burada bir sinagog kurmuşlardı. Bu nedenle sunulan bildiriler arasında bu konuyla ilgili olanların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunun ötesinde yıllardan beri PA üzerinde çalışan, burada kazı yapan uzmanların sundukları bildiriler önemli bir sayıya ulaşıyordu. PA'nın kent dokusu, kitabeleri, Roma ve Bizans dönemlerindeki durumu, ekonomik yapısı, sulama sistemi, Augustos tapınağı, Roma hamamı vb ele alınıp işlenen belli başlı konular olarak görülmektedir. Öte yandan PA'nın dışında diğer yerleşim alanlarındaki yüzey araştırmalarının sonuçları da irdelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca ilkçağdan günümüze Anadolu kültürünün, Anadolu'da yaşayan insanların zihniyetinin sürekliliği de vurgulanmış ve bu sürekliliğin en iyi biçimde PA'da ve özellikle Men tapınağında da kendini gösterdiği belirtilmiştir. Bu bağlamda Prof. Dr. Fahri Işık tarafından slayt eşliğinde sunulan bildiride Halikarnas Balıkçısı'nın söylemini yakalamak olanağı bulunuyordu. Bütün bunlara PA'da basılan sikkelerle mesken tipleri konusunda verilen bildirileri de eklemek gerekir.

PA'nın Bizans ve Selçuklular dönemindeki durumu da bildirilerde yer almıştı. Ancak PA'nın yakınına kurulmuş olan Yalvaç'ın Anadolu Selçukluları dönemindeki durumunu kesin olarak bilemediğimizi belirtelim. Antik bir kentin yakınına kurulan Yalvaç'la ilgili en eski belgeler, XIV. yüzyıldan öteye gitmemekte ancak XV. yüzyıldan başlamak üzere burayla ilgili sayısal verilere de dayanan kaynakların giderek arttığı görülmektedir. Bu çerçevede Yalvaç'ın XV-XVI. yüzyıllardaki durumu, köyleri, vergi kaynakları, vakıfları, Isparta yöresindeki gayrimüslimlerin konumu, yöredeki halk inanışlarıyla ilgili birtakım bildirilerin verildiğini belirtmek gerekir. Yalvaç'ın komşusu olan Eğridir ve Eğridir gölündeki Nis adasının Hıristiyanlık tarihi açısından öneminin de vurgulandığını ve yabancı gezginlerin bu yöredeki gözlemleriyle ilgili ayrıntıların da programda ele alındığını işaret etmekle yetiniyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Anadolu'nun şirin bir kasabasında antik bir kent esas alınarak çok geniş kapsamlı bir sempozyum düzenlenmiş ve Yalvaç halkının da desteğiyle bu sempozyum başarıyla sonuçlanmıştır. Antikçağ ve onu izleyen dönemlerden başlamak üzere Yalvaç ve çevresinin kısacası bütün Anadolu'nun ne kadar zengin bir kültürü bağrında sakladığı bilimsel yöntemlerle ortaya konmuştur. Bütün emeği geçenleri candan kutlar ve bu çalışmaların devamını dileriz. ■

İLK JÜBİLE KİTAPLARINDAN BİR ÖRNEK

CÜNEYD OKAY

Hakkı Tarık Us genel olarak gazeteciliği ve uzun seneler boyu biriktirdiği süreli yayınlardan meydana gelen kütüphanesi ile bilinir. Bayezid Külliyesi'nin sıbyan mektebinde kurulu olan kütüphane çok sayıda süreli yayın barındırmakta ve bunların önemli bir bölümü de sırf burada bulunmaktadır. Hakkı Tarık'ın vasiyeti üzerine 1965'te kurulan kütüphane maalesef iyi işletilememiş ve bu değerli yayınlardan yararlanma imkânı arzu edilen seviyede olamamıştır. Bugüne kadar birkaç iyi niyetli kişinin çabaları ile ayakta durabilen kütüphane umarız devletin de sağlayacağı imkânlarla araştırıcılar için daha iyi hizmetler verir hale getirilir.

İşte bu çok kıymetli kütüphaneyi Türk kültür hayatına hediye eden, basın tarihinin de önde gelen simalarından olan Hakkı Tarık Us, Hasan Efendi'nin ikinci oğlu olarak 1889 yılında Gördes'te doğar. Yine kendisi gibi basın dünyasından olan Mehmed Asım Us'un kardeşi, Hasan Rasim Us'un ise ağabeyi olan Hakkı Tarık orta öğrenimini İzmir'de tamamlar. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden 1911 yılında mezun olur. İstanbul Muallim Mektebi, Mercan ve Galatasaray Liselerinde hukuk ve edebiyat okutur. Cumhuriyet döneminde 1923'te Giresun milletvekili seçilir ve bu görevi 1939'a kadar devam eder. Kalbinden rahatsız olan Hakkı Tarık Us tedavi için ağabeyi ile beraber yurtdışına gider. Hakkı Tarık 21 Ekim 1956 yılında, Gureba Hastanesi'nde hayata gözlerini kapar. Merkezefendi Mezarlığı'na annesinin yanına defnedilen Hakkı Tarık Us hiç evlenmemiştir.[1]

Gazeteciliğe *Tanin*'de yazdığı yazılarla başlayan Hakkı Tarık, *Tercüman-ı Hakikat*'te yazarlık, *Tasvir-i Efkâr*'da yazı işleri müdürlüğü, *Hakikat*'te ise başyazarlık yapar.[2] 1917'de ağabeyi Asım Us ve Ahmet Emin Yalman'ın beraber çıkardıkları *Vakit* gazetesinde çalışmaya başlar ve ölünceye kadar da bu faaliyeti devam eder. Cumhuriyetin ilanı ile beraber basınla ilgili yasaların çıkarılmasında aktif bir rol oynar.

Hakkı Tarık Us törene katılan en genç yazar Nihâl Yâr ile konferans salonuna girerken.

Çeşitli basın birliklerinde (Matbuat Cemiyeti, Basın İstihlak Kooperatifi, Resmi İlanlar Şirketi, Basın Birliği) yöneticilik de yapan Hakkı Tarık bu arada Türk basın hayatına emeği geçen kişileri unutmamış ve onlar için jübileler düzenlemiştir. Dönemin imkânları göz önüne alındığında büyük bir fedakârlık aynı zamanda kadirşinaslık ve vefa örneği olan bu jübilelerin sayısı üçtür. Basında elli yılını dolduranlar için yapılan jübileler hakkında Sami N. Özerdim *Yeni Yayınlar* dergisinde Hakkı Tarık Us'un ölümü üzerine bir yazı kaleme almıştır.[3] Özerdim'in belirttiğine göre bu jübileler Türk Basın Birliği Derneği adına yapılmıştı. İlk jübilenin tarihi 6 Şubat 1943, ikincisininki 2 Ekim 1948, üçüncü ve sonuncusununki ise 30 Mayıs 1953'tür. Gene Özerdim'in belirttiğine göre ilk jübile merasimine 59, ikinciye 93, üçüncüye de 47 yazar katılmıştır.[4] Bu merasimlerin her biri için Hakkı Tarık ayrı yayınlar da yapmıştır. İkinci ve üçüncü merasimlerin tanıtım broşürleri ilki kadar zengin ve gösterişli olmamış, sadece 8 sayfalık ekler halinde *Vakit* gazetesi ile beraber verilmiştir. İkinci jübilenin albümünün bibliyografik künyesi "Basın Hayatında Elli Yıl, 2 Ekim 1948 Cumartesi, Jübile münasebeti ile Vakit-Yeni Gazete'nin 2 Ekim 1948 Cumartesi Günkü ilavesi 8 Sayfa" şeklinde iken üçüncü jübilenin albümünün bibliyografik bilgileri ise "Basın Hayatından Elli Yıl: 1953 jübilesi. Türk Basın Birliği Derneği Tarafından. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Salonunda Saat 15:30'da,

İstanbul Vakit Matbaası, 1953, 8 Sayfa" biçimindedir.[5] Bu son merasimde jübilesi yapılanlar arasında ağabeyi Asım Us'la beraber Hakkı Tarık Us da vardır. Sami N. Özerdim yazısının sonunda bu üç jübileye katılan yazarları alfabetik olarak sıralamış ve kimin hangi jübileye katıldığını da belirtmiş.[6] Biz burada ilk jübile için çıkarılan albümü tanıtmaya çalışacağız.

23x30 cm ebatlarında olan albüm *50 Yıl* başlığını taşıyor: "yazan hakkı tarık us, fiati 3 lira", 101 s. Albümün ilk 34 sayfası yazarların resimleri, eski ve yeni harfli el yazıları, eski ve yeni fotoğraflarından meydana geliyor. 35. sayfada jübile hakkında bilgi veriliyor. Buna göre toplantıya katılan 59 yazar, 16 Mart 1942 tarihi itibarı ile Türk basınında imzalarının çıkışının ellinci yılını doldurmuş kişilerdir. Merasim 6 Şubat 1943 günü saat 16'da İstanbul Üniversitesi'nin Vezneciler'deki konferans salonunda gerçekleşmiştir. "milli şef reis'i cümhur ismet inönü ile başvekil şükrü saraçoğlu ve c.h.p. genel sekreteri memduh şevket esendal'ın kutlama telgıraflariyle canlandırılan bu tören"den önce yazarlar için Eminönü Halkevi salonunda bir çay tertip edilmiş ve buradaki konuşmalar "sesli filme" alınmış. Töreni Ankara'dan gelen Maarif Vekili Hasan Âli Yücel açmış, onun konuşmasını Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper ve Türk Basın Birliği İstanbul Mıntıkası Reisi Hakkı Tarık Us'un konuşmaları takip etmiş. Jübilesi yapılanlar adına da Halid Ziya Uşaklıgil'in konuşması Refik Ahmed Sevengil tarafından okunmuştur. Jübile akşamı Taksim Belediye Gazinosu'nda bir balo verilmiş. Ertesi gün saat 15'te Beyazıt'ta Şehir İnkılap Müzesi'nde yazarların eserlerinden meydana gelen bir de sergi açılmış.

ahmed ihsan tok'göz

ahmed ihsan tokgöz, 1940 da

1890 da yapılmış ve avrupada şimşire hakkedilmiş resmi

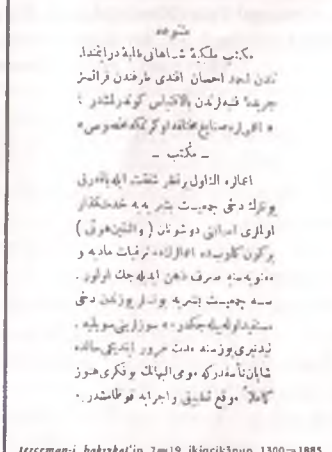

terceman-i hakykat'in 7=19 ikinciKânun 1300=1885 tarihli sayısında çıkan yazısı

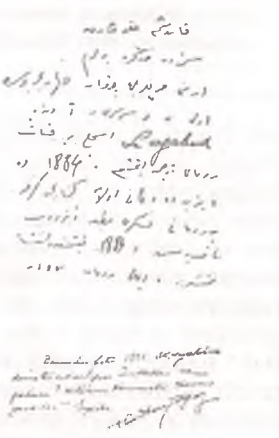

eski ve yeni elyazılarından

Albümün 46 ve 47. sayfalarında jübileye katılanları toplu halde gösteren bir fotoğraf var. Daha sonra merasime gelen telgrafların ve konuşma metinlerinin ardından jübilesi yapılan kişilerin hal tercümeleri ve eserlerinin tanıtımı yer alıyor. Bu bölüm aslında Hakkı Tarık Us'un tören sırasında yaptığı konuşmanın metni. Bu konuşmanın sonunda albümde isimleri yer alan, ancak jübileden önce ölen Abülaziz Mecdi Tolun, Hayreddin Nedim Göçmen, Doktor Hüseyin Suad Yalçın, Abdurrahman Adil İren, Fahreddin Reşad Rumbeyoğlu, Ali Faik Üstünidman, Ahmet İhsan Tokgöz ve Kâzım Us için bir dakikalık saygı duruşunun yapıldığını yine Hakkı Tarık'ın konuşmasından öğreniyoruz.

Bugün de çok iyi tanınan bazı yazarların yanında, artık isimleri bile bilinmeyen yazarların da jübilede yer almaları bazı tepkilere sebep olmuş. *Tan* gazetesi "devamlı yazı yazanlarla, nasılsa bir iki yazı yazdıktan sonra kalemi elinden bırakmış amatörlerin bir arada" anılmasını eleştirmişse de diğer gazeteler buna karşı bir fikir birliği oluşturmuşlar ve bu ayrıma karşı çıkarak Hakkı Tarık'ın tavrını desteklemişler.[7] Gerçekten listeye bakıldığında yazarlığa devam edenlerin sayısı -her üç jübile için- fazla değildir. Bununla beraber Hakkı Tarık Us'un bu gibi kişileri de ihmal etmeyerek bulup çıkarması bir kadirşinaslık olarak görülmeli ve hatta yaşayıp yaşamadıkları bile bilinmeyen insanları jübileye davet etmesi bir vefa borcunun yerine getirilmesi olarak telakki edilmelidir. Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ali Kâmi Akyüz, Osman Tevfik Yalman, Ebubekir Hazım Tepeyran, Kirkor Kömürcan, Mehmed Emin Yurdakul, Halil Menteşe, Hüseyin Cahid Yalçın, Mehmed Ali Ayni, Ahmed Reşid Rey, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Veled Çelebi İzbudak, İbnülemin Mahmud Kemal gibi çok bilinen isimlerin yanında İbrahim Aşki Tanık, Celal Muhtar Özden, Muallim Cevdet Öğretmenoğlu, Efdalüddin Tekiner, Salih Saim Unar, Abdülhak Mihrünnisa Tarha, Naci Eldeniz, Pertev Demirhan, Abdülgani Seniy Yurtman gibi nispeten az tanınan ya da ancak ilgililerin bilebilecekleri yazarlar jübileye davet edilmişlerdir. Bunların yanında Mehmet Nüzhet Ortanca, Mehmet Faiz Gündoğdu, Mustafa Hayrul-

Jübilesi yapılanlardan bir grup: 1. Ali Şefik Eyison, 2. Ahmed Macid Gören, 3. Tevfik Âmir Kocamaz, 4. Mustafa Âsım Yörük, 5. Halid Ziya Uşaklıgil, 6. ??, 7. Abdürrahman Vefik Sayın, 8. Mehmed Nüzhet Ortanca, 9. Mustafa Nazmi Aklan, 10. Mehmed Faiz Gündoğdu, 11. İbrahim Aşkı Tanık, 12. Ahmed Reşid Rey, 13. Kor. G. Naci Eldeniz, 14. Mehmed Ali Aynî, 15. Ali Kâmi Akyüz, 16. Hayrullah Diker, 17. Kirkor Kömürcan, 18. Yusuf Cemal Dilmen.

lah Diker, Hadice Behice Kollar, Mehmed Azmi Veziri, Şevket Gevsi Özdönmez, Şükrü Kâmil Talimcioğlu, Ali Şefik Eyison ve benzeri bugün adını hemen hiç kimsenin hatırlayamayacağı yazarları da bulmak mümkün. Albümde ayrıca jübile üzerine günlük gazetelerde çıkan yazı ve haberler, balo ve sergi hakkında bilgi, jübilesi yapılanların görüşleri ve basılı eserlerinin listeleri de yer alıyor. Balo hakkında Faruk Fenik'in *Vatan*'ın 9.2.1943 tarihli nüshasında yazdığı haber nakledilirken İbnülemin'in baloya gelmeyişini açıkladığı cümle ise tipik bir İbnülemin esprisidir. "Bize de bir davetiye göndermişler. Fakat davetiyenin altında yazıldığı üzere, smokin midir, frak mıdır nedir? Şu kuyruklu elbiselerden giymemizi istiyorlar. Biz o kuyrukluları giyip de elalemin içine nasıl çıkarız".

Zekeriya Sertel'in jübileye katılanların seçimi ile ilgili yukarıda bahsedilen eleştirisi (*Tan*, 10.2.1943), Hüseyin Cahid, Halid Ziya ve Hüseyin Rahmi'nin cevapları da albüme konmuş.

İşte devrine göre bu kadar büyük çapta jübile merasimleri düzenleyen Hakkı Tarık Us'un ismi, hatırasına hürmeten -ömrü boyunca hiç kullanmadığı büyük harflerle değil- küçük harflerle adının yazıldığı mütevazı ama gerçek bir hazine olan kütüphanesinde yaşamaktadır. ■

1. Sami N. Özerdim, "Hakkı Tarık Us", *Yeni Yayınlar*, c. 2, sayı 1 (Ocak 1957), s. 6.
2. *Ibid.*
3. Sami N. Özerdim, "Hakkı Tarık Us'un Hizmetlerinden Biri: Elli Yıl Jübileleri", *Yeni Yayınlar*, c. 2, sayı 1 (Ocak 1957), s. 22-26.
4. *Ibid*, s. 22.
5. *Ibid.*
6. *Ibid*, s. 24-26.
7. *Ibid*, s. 23.

ELLİ YIL JÜBİLELERİ

İNDEKS

SAMİ N. ÖZERDİM

Yazarın Adı	Kaçıncı Jübileye Girdiği
Dr. Abdülhak ADNAN-ADIVAR	III
Prof. Halide Edib-ADIVAR[1]	III
Ali Fuat AĞRALI	I
Enis Avni AKAGÜNDÜZ[2]	III
Aziz Hüdai AKDEMİR	II
Mustafa Nazmi AKLAN	I
Ali Kâmi AKYÜZ	I
Halil Rüştü AKIR	I
Nurettin Ferruh ALKENT	II
(Rumbeyoğlu) Fahrettin Reşat AMİDAMİRİ I.Ö.*	
Celâl Davut ARIBAL	II
Muhlis ARISAN	II
Prof. Sadri Maksudi ARSAL	II
Prof. Celâl Esad ARSEVEN	II
Reşit Saffet ATABİNEN	III
Ahmet Besim ATALAY	III
Muhittin ATAYİĞİT	III
Sadri AYDOĞDU	III
Şevket AYDÜZ	II
Hasan Tahsin AYNÎ	II
Mehmed-Ali AYNÎ	I
Hasan Samih BABAN	I
Etem Ruhi BALKAN	II
Yusuf Nihat BERKER	II
Yahya Kemal BEYATLI	III
Abdürrahim Ulvi BEYDAĞI	II
Mithat Bahari BEYTUR	II
(Bıçakçızade) İsmail Hakkı Nâkıd	

Jübilesi yapılanlardan bir grup: 1. Kevork Simkeşyan, 2. İstepan Hilmi Gurdikyan, 3. Halil Rüşdü Akır, 4. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, 5. Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, 6. Apik Mübayaaciyan, 7. Efdalüddin Tekiner, 8. Hüseyin Rahmi Gürpınar, 9. Mehmed Ziya Karamürsel, 10. Şevket Gavsî Özdönmez, 11. ??, 12. Cemil Said Dikel, 13. Ebubekir Hâzim Tepeyran, 14. Celâl Muhtar Özden, 15. Osman Tevfik Yalman, 16. Maliye Vekili Fuad Ağralı.

BIÇAKCIOĞLU I
Mehmet Tevfik BİLGE I
İlmî Fani BİLGİLİ II
Prof. Mehmet Cemil BİLSEL II
Prof. Tevfik BİREN II
Avram GALANTİ BODRUMLU[3] II
Mehmet Asaf BORSACI III
Halil Nihad BOZTEPE II
Rıza Tevfik BÖLÜKBAŞI I
Yaşar Nezihe BÜKÜLMEZ II
Hüseyin Lûtfi CANDAN II
Asım ÇALIKOĞLU II
Hasan Cemil ÇAMBEL III
Mustafa Namık ÇANKI III
Mehmed Şerif ÇAVDAROĞLUĞLU II
Mecdettin ÇETE III
İbrahim Hilmi ÇIĞIRAÇAN II
Abidin Daver DAV'ER III
Ali Süha DELİLBAŞI III
Fuat Hulûsi DEMİRELLİ II
Gnrl. Pertev DEMİRHAN I
Kazekin Kemal (Deveciyan) DEVECİOĞLU II
İzzet Melih DEVRİM III
Cemil Sait DİKEL I
Prof. Dr. Mustafa Hayrullah DİKER I
Cafer Fahri DİKMEN III
Yusuf Cemal DİLMEN I
Dr. İbrahim Ethem DİRVANA I
Kâmil Dursun II
Kâzım Nami DURU II
Ragıp Nurettin EGE III
(Âlişanzade) İsmail Hakkı ELDEM I
Gnrl. Naci ELDENİZ I
Ali Ulvi ELÖVE II
Ahmet Cevat EMRE II
Süleyman Faik EMRE I
Dr. Nurettin Ramih ENER II
Yusuf Niyazi ERDEM III
Osman Senai ERDEMGİL I
Abdurrahman Âdil EREN I.ö.
İsmail Fennî ERTUĞRUL I
Rasim ERTUR[4] II
Nişan Ciğerciyan ESENCAN II
Süleyman Sami EVRENOSOĞLU II
Ali Şefik EYİSON I
Hayrettin Nedim GÖÇEN I.ö.
Mustafa Kemal GÖNDER II
Talât GÖNENSAY II
Ali Macit GÖREN I
İstepan Hilmi GURDİKYAN I
(Feraizcizade) Osman Faiz GÜNDOĞDU I
Abdullah Feyzi GÜREL III
Hüseyin Rahmi GÜRPINAR I
Mehmet Hâmit HASANCAN I
Hikmet HİKÂY II
Rauf Ahmet HOTİNLİ II
Hüseyin Rıfat IŞIL II
Nâzım İÇSEL II
Ayaz İshaki İDİLLİ II
Esat İLERİ II
Gnrl. M. Süreyya İLMEN II
Aziz Samih İLTER II
İbnülemin Mahmud Kemal İNAL I
Prof. Zühtü İNHAN II
Mehmed Bahaeddin Veled Çelebi İZBUDAK[5] I
Mehmet Emin KALMUK II
Faik KALTAKKIRAN I.i.**
Prof. Ömer Ferid KAM I
Mazhar Müfit KANSU II
Prof. Hüseyin Avni KARAMEHMEDOĞLU II
Mehmed Ziya KARAMURSAL[6] I
Talât Ali KAYAALP III
Bezmi Nusret KAYGUSUZ III
Rauf KIRÇAK II
Refik KIYÂSÎ II
Tevfik Âmir KOCAMAZ I
(Neyzen) Tevfik KOLAYLI II
Hatice Behice Ziya KOLLAR II
Kirkor (Kömürciyan) KÖMÜRCAN I
Mithat Cemal KUNTAY III
Asaf Muammer KÜTAYİŞ[7] III
Dr. Hafız Cemal LOKMANHEKİM II
Mahmut Mahir I.i.
Prof. Ebü'lulâ MARDİN II
Refet MENEKŞELİOĞLU II
Ahmet Muvaffak MENEMENCİOĞLU III
Prof. Ethem MENEMENCİOĞLU III
Halil Vasfi MENTEŞ III
Halil MENTEŞE I
Gad FRANKO MİLÂSLI[8] II
Dr. İsmail Hakkı MİLÂSLI I
Vlâdimir MİRMİROĞLU II
Dr. Sami MORTAN II
(Musahipzade) Mahmut Celâlettin MUSAHİPOĞLU III
Mustafa Sabri[9] II
Apik MÜBAYAACIYAN I
Hıfzı NALBANDOĞLU II
Hilmi NAZİKÎ II
Feridun NİGÂR II
Mehmed Raif OGAN III
Zâkir Kaadiri OGAN III
Vasıf OKÇUGİL II
Tahir (ülmevlevi) OLGUN II
Ebürrıza Mehmet Namık ONON-UZGÖREN I
Orhan Selâhaddin OR-HAN[10] II
Mehmet Nüzhet ORTANCA II
Tahir Nadi OZANÖZGÜ II
Faik Âli OZANSOY II
Ahmet Cevdet ÖĞRETMENOĞLU I
Vahyi ÖLMEZ II

Nâzım Nazmi ÖREN III
Prof. Dr. Celâl Muhtar ÖZDEN I
Şevket Gavsi ÖZDÖNMEZ I
Mehmet Rasim ÖZGEN III
Ragıp Rıfkı ÖZGÜREL II
Hüseyin Siret ÖZSEVER II
Fazlı Mağmumi ÖZTUNA II
Mahir Sait PEKMEN II
Mehmet Cemil PEKYAHŞİ I
Nâzım POROY III
Fahri Fefik REFİĞ III
Refik Nevzat[11] III
Mehmet Emin RESULZADE III
Ahmet Reşit REY[12] I
Şerif Ahmet Remzi REYENT III
Prof. Fazıl Nazmi RÜKÜN[13] II
Osman Ferit SAĞLAM II
Prof. Dr. Gnrl. Tevfik Salim SAĞLAM II
Celâl SAYGUN II
Abdurrahman Vefik SAYIN I
Esat SEREZLİ III
Ali Rıza SEYFİ[14] II
Kevork SİMKEŞYAN I
Karnik SİNANYAN II:I.i.
Bahaeddin SOBUTAY III
Ziya Şakir SOKO[15] III
Esad Sezai SÜNBÜLLÜK III
Ahmet Ziya ŞENOZAN I
Dr. Şükrü Osman ŞENOZAN II
Yusuf Ziyaeddin ŞÜKÛN II:I.i.
Rasim Ferit TALAY II
Dr. Şükrü Kâmil TALİMCİOĞLU[16] I
Ercüment Ekrem TALU II
Hâtem Süleyman TANDOĞDU[17] I
İbrahim Aşki TANIK I
Hamdullah Suphi TANRIÖVER III
Selim Sırrı TARCAN II
Abdülhak Mihrinnisa TARHAN I
Piyer TAŞO II
Abdullah Battal TAYMAS III
Ahmet Ferit TEK II
Muiz (Munis) Kohen TEKİNALP II
Mehmed Efdaletdin TEKİNER I
Ebubekir Hâzım TEPEYRAN I
Fatma Fahrünnisa TEZCAN II
Süleyman Sırrı TOKAY III
Ahmet İhsan TOKGÖZ I.ö.
Abdülâziz Mecdi TOLUN I.ö.
Dr. Cemil TOPUZLU II:I.i.
Kevork TORKOMYAN[18] II:I.i.
Atıf TÜZÜNER III
Salih Saim UNAR I
Halit Ziya UŞAKLIGİL I
Hakkı Tarık US III
Mehmet Asım US III
Ekrem UYANIK II
İsmail Kâzım Uz I.ö.
Ali Faik ÜSTÜNİDMAN I.ö.
Mehmet Azmi VEZİRÎ I
Hüseyin Cahit YALÇIN I
Dr. Hüseyin Suat YALÇIN I.ö.
M. Hayrullah Tacettin YALIM III
Mehmet Enisî YALKI I
Sabri Cemil YALKUT II
Osman Tevfik YALMAN II
Ali Münif YEĞENA II
Ahmet Muhtar YEĞTAŞ II
Muhyiddin Raif YENGİN II
Ali Canib YÖNTEMNTEMIII
Mustafa Asım YÖRÜK I
Mehmet Emin YURDAKUL I
Abdülgani Seni YURTMAN I
Ali Sacit ZEYREK II

Sami N. Özerdim, *Yeni Yayınlar*, c. 2. sayı 1 (Ocak 1957)

1. Soyadını ne şekilde kullandığı tesbit edilemedi. *Türk Ansiklopedesi*'nde her ikisi de ADIVAR maddesinde geçmektedirler. Dr. Adnan-Adıvar'ın ölümünden sonra eşinin de, soyadını kocasının kullandığı şekle çevirdiği söylenmektedir.
2. *Türk Ansiklopedisi*, Akagündüz'ü bitişik olarak yazmıştır. Ayrı kullandığı da görülmektedir.
3. Kitaplarında BODRUMLU soyadını kullanmaktadır. Jübilede GALANATİ olarak geçmiştir.
4. Broşürün bir yerinde "Ertür" şeklinde de geçmektedir.
5. Babai.
6. Soyadı broşürde "Karamürsel" olarak da geçmekte ise de imza klişesinde KARAMÜRSAL'dır.
7. Soyadı, broşüre "Kütayis", "Kutayis" şekillerinde de geçmektedir.
8. Soyadının FRANKO mu, yoksa MİLASLI mı olduğunu tesbit edemedik.
9. Şeyhülislâm.
10. Broşürde: Soyadı Ur-Han şeklinde de geçmektedir. Doğrusu bulunamadı.
11. Soyadı belli değildir. Broşürde "Nevzat" majüskülle yazılmıştır.
12. H. Nâzım.
13. Önceleri soyadı "Örkün"dü. Sonradan eski aile adı olan Rükünzade'den Rükün'e çevirdiği görülüyor.
14. Soyadını "Seyfioğlu" şeklinde de kullanmıştır.
15. Soyadının "ŞOKO" mu, Yoksa "Soku" mu olduğu anlaşılamamıştır. Broşürde Soko'dur.
16. Broşürde soyadı yanlışlıkla "Tahincioğlu" olarak da geçmektedir.
17. Broşürün bir yerinde, soyadı "Gündoğdu" şeklinde geçmiştir. Doğrusu Tandoğdu'dur.
18. İlk jübilenin broşüründe soyadı "Tarkomyan" şeklindedir.
19. Umumi not: Öz ve soyadların imlâlarında kesinlik olmadığını işaret etmeliyiz. Zira broşürlerde imlâ kesin değildir.

* I.ö.: İlk jübilede adı geçmektedir, hazırlıklar sırasında ölmüştür.
** I.i.: İlk jübilede, ilerideki jübilelere bırakıldığı belirtilmiştir.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 1.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Cilt satışı
6 SAYILIK CİLT (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Yurtdışı normal posta için 1,5 US$, uçakla 4 US$ alınır.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta Kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, Barbaros Bulvarı 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI KÜLTÜRÜ VE GÜNDELİK YAŞAM

ORTAÇAĞDAN YİRMİNCİ YÜZYILA

SURAIYA FAROQHI

Son yirmi beş yıldır kültür tarihinden ne anlaşılması gerektiği hakkındaki düşünceler değişti. Artık bu kavramla sadece sanat, bilim ve edebiyat kastedilmiyor, gündelik kültür de işin içine katıldı. Gündelik kültür geniş bir kavram: Komşu ziyaretlerinde dikkat edilmesi gereken nezaket kurallarından yemeğin nasıl hazırlandığına kadar pek çok öğeyi içeriyor. Osmanlı tarihçileri de yeni çalışmalarında "sıradan" insanın kültürünü ele alıyorlar. Suraiya Faroqhi, Osmanlıların gündelik yaşamlarını, zaman, mekân ve güzellik kavramlarını, yemek ve sohbet kültürlerini, iletişim ağlarını irdeliyor; o çağların Osmanlı toplumuna alışılmışın dışında bir yöntemle bakıyor.

ix + 364 s.
ISBN 975-333-066-9
1.400.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EYLÜL 1997 FİYATI: 400.000 TL (KDV DAHİL)

YUNUS NADİ'NİN HAPİSANE ANILARI

MEFKÛRE FACİASI-II

HEREKE'DE DEĞİŞİM

MÜSLÜMAN BOYKOTAJI

ÇİÇEKDAĞ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ

45

Esentepe'de bir mola!

Yemyeşil yeşil, masmavi mavi ve bembeyaz beyaz... İşte Esentepe renkleri...

Güzelliğin yaratılması için doğanın bütün hünerlerini kullandığı, insanoğlunun koruma altına aldığı nadir cennet...

Esentepe'de yaz mevsimi kışı, kış mevsimi yazı kıskanır... İnsanın kanını kıpırdatan Esentepe'ye E5'ten ayrıldıktan 500 m sonra ulaşabilirsiniz... Bir akşam yemeği yemek, deliksiz bir uykudan sonra kuş sesleri ile uyanmak, açık büfemizde güzel bir kahvaltıdan sonra kışın bembeyaz karların üstünde uçarcasına kaymak, kar motosikletine binmek jimnastik salonunda ter atıp saunada günün yorgunluğunu gidermek veya yazın çim sahada futbol, diğer sahalarda basketbol, volcybol oynamak veya yemyeşil ormanda mangal partisi yapmak, kuzu çevirmek, bu yolu kat etmenize değecektir...

Üç yıldız konforuyla temiz ve rahat, 7'si süit, 46 oda, 95 yatak, Türk ve Avrupa mutfağından yemekler yiyebileceğiniz 300 kişilik restaurant ve her türlü toplantı ve seminerleriniz için 100 kişilik konferans salonu; daima içten gülümseyen deneyimli personelimizle size memnun kalacağınız bir hizmet sunmaktan kıvançlıyız.

HOTEL ESENTEPE

HOTEL ESENTEPE / GEREDE BOLU TÜRKİYE
Tel: (0374) 311 40 80 (5 Hat) Faks: (0374) 311 40 85

SUNUŞ

Bu sayıda ilk yazımız Yunus Nadi'nin anılarından keyifle okunacak pasajlar aktarıyor. Ege Üniversitesi'nden Pelin Böke, Yunus Nadi'nin 1926'da "Siyasi Hatıralar" başlığı altında yayımlanmış anılarından özellikle 1908 öncesi hapishanelerine ilişkin ilginç gözlemler içeren renkli bölümler sunuyor. Hafiyelerin birbirlerini Yıldız'a jurnallemesi sonucu "çökertilen" sözde bir "ihtilal örgütü"nün mensubu olarak Ocak 1901'de tutuklanan Yunus Nadi, 57 gün tutuklu kaldıktan sonra hüküm giyer. Bodrum'da üç sene kalebentlik cezasını çekip sürgün yıllarını memleketinde geçiren Yunus Nadi, İstanbul'a ancak II. Meşrutiyet sonrasında dönebilir. Henüz Hukuk Mektebi talebesiyken "Kızıl Sultan"a jurnallenmekle müftehir genç yazarımız, önce Beşiktaş'taki Hasan Paşa Karakolu'na celp edilmiş, sonra Sultanahmet'teki Zaptiye Tevkifhanesi'ne, ardından da Hapishane-i Umumiye'ye gönderilmiştir. Yunus Nadi'nin işte bu hapishane yaşamından aktardıkları, Pelin Böke'nin de belirttiği gibi trajik olduğu kadar, komiktir de. Ateşli hürriyet âşığı gençlerin ruh halini yansıtan "Siyasi Hatıralar", dönemin "kader mahkûmları" üzerine de benzeri zor bulunur ayrıntılar veriyor.

Yunus Nadi'yi okur ve yazıyı süsleyen resimlere bakarken, insan bu kuşağı harekete geçiren başlıca siyasi motifin ne olduğunu bir kez daha düşünmeden edemiyor. Özellikle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet sonrası performanslarına bakınca, bu soru iyice önem kazanıyor. Hareketi onca baskıya rağmen ayakta tutan ortak payda neydi? Herkesin benimsediği bütünsel bir siyasi hedefler manzumesi söz konusu olmasa da paylaştıkları bir öncelikli idealler listesi olmalıydı. "Hürriyet"ten anladıkları neydi? Kim için, neden hürriyet istiyorlardı. "İstibdat"a niye karşıydılar, daha doğrusu kafalarında "istibdat"ın karşıtı neydi? "Ulu Hakan"la alıp veremedikleri tam olarak neydi?.. Bu tür sorular aslında çok soruldu; özellikle son yıllarda çokça tartışıldı. Yakın döneme damgasını vurmuş bu kuşağı, güncel siyasi ilgi ve anlayışlarımızla tekrar tekrar sorguladığımız doğrudur. Bundan kaçınmak da mümkün değildir. Ancak en kolayı mahkûm etmektir, buysa tarihçinin işi değildir. Özellikle 12 Eylül sonrasında, tümüyle haklı bir tepkiden de kaynaklansa, bu kuşağın ortalıkta dolaşan müsveddeleriyle aynı kefeye konularak nasıl iki satırda harcandığını görünce, tarihçiye daha çok iş düştüğü, tartışmanın kolay kolay durulmayacağı anlaşılıyor. (Bu arada, kapağımızda yer alan nargileli zafer kutlaması fotoğrafı gibi, diğer Yunus Nadi fotoğraflarını da sağlayan Cumhuriyet Gazetesi Arşivi yetkililerine teşekkür borçluyuz.)

Diğer yazılarımıza gelince: Esra Danacıoğlu ilk bölümünü geçen ay yayımladığımız Mefkûre faciasıyla ilgili yazısını bu sayıda tamamlıyor. Geçen sayımızda Zeki Velidi'nin siyasi görüşlerini milliyetler sorunu çerçevesinde ele alan Nadir Özbek ise, bu kez Togan'ın tarih anlayışını ve Türk Tarih Tezi'ne yaklaşımını ele alıyor. Togan'ın belli bir bütünlük arz eden tarih yaklaşımının artıları ve eksilerine değinen Özbek, kendine özgü bir milliyetçilikle sınırlanmış bu kavrayışın yine de "biz bize benzeriz"ci tarih anlayışından uzak olduğunu, daha evrenselci vurgular taşıdığını belirtiyor. Cüneyd Okay Müslüman Boykotajı'nın iki çocuk dergisinin rekabetine nasıl yansıdığını ele alıyor. Behzat Üsdiken ise Sigmund Weinberg'in biyografisiyle ilgili yeni bilgiler veren bir belgeyi sunuyor.

Bu sayıda iki de yerel tarih çalışmamız var. İlki bir sözlü tarih çalışması: Esra Üstündağ-Selamoğlu, Hereke'de 1940'lı yıllardan bu yana yaşanan değişimin görüştüğü kişilerce nasıl algılandığını tespit ediyor. Sümerbank Fabrikası'nın kaçınılmaz olarak ana ekseni oluşturduğu bu çalışma, zengin görsel malzemesinin yanı sıra, özellikle Hereke Fabrikası'nın Sümerbank'tan çok önceki dönemiyle ilgili bir ilanıyla tamamlanıyor. Yerel tarihe ilişkin diğer yazımız, Kırşehir Çiçekdağ ile ilgili. Selahattin Durmaz bu kasabanın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ve özellikle Çapanoğlu isyanı sırasındaki faaliyetlerini arşiv belgelerine dayanarak ele alıyor. Trabzon'dan Veysel Usta'nın aynı döneme ilişkin yazısı ise, Ömer Fevzi Bey'in Erzurum Kongresi'ndeki muhalif tutumu ve kongre aleyhindeki yazıları üzerinde duruyor. 150'liklerden Ömer Fevzi Bey'le ilgili olarak 32 ve 33. sayılarımızda Mete Tunçay'ın iki yazısına yer vermiştik. Mete Hoca, Ömer Fevzi'nin Trabzon'da çıkardığı *Kahkaha*'da basılan Gazi'ye açık mektubuyla, Paris'te çıkan *Rehber-i İnkılap*'ta yer alan Kürt sorununu ilişkin bir yazısını aktarmıştı. Bu kez V. Usta, yazarın Trabzon'da yayımladığı bir başka gazete olan *Selamet*'te basılan Erzurum Kongresi'yle ilgili bir yazı dizisinden üç bölümü aktarıyor. Mahmut Gologlu'nun yeni harflere aktardığı, ancak yayımlama imkânı bulamadığı bu yazıların gün ışığına kavuşması bu sayımızdaki en önemli katkılardan birini oluşturuyor.

Kitabiyat köşemizde Cemil Koçak, Aykut Kansu'nun 1908 Devrimi üzerine kitabını değerlendirirken, Kırıkkale'den Kayhan Atik, Kemal Paşazade'nin Tevârih'inin 10. defterinin yayınını tanıtıyor. Yücel Demirel'in hazırladığı *İkdam*'dan Seçmeler bu kez üç sayfaya ulaştı.

Bu sayımızda malum nedenlerden kaynaklanan gecikmiş bir zammı üzülerek uygulamaya koymak zorunda kaldık. Bu tatsız habere rağmen gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Ankara Yenigün Matbaasında zafer kutlaması: (Soldan sağa) Hacı Muhiddin, Yunus Nadi, Yusuf Bey (Denizli mebusu) ve Mahmud Esat [Bozkurt], 22 Eylül 1922.
Cumhuriyet Arşivi

Aylık Dergi
Sayı: 45 Cilt: 8 Eylül 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Dizgi
Semra Arıtürk
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 2.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 Adet cilt (yurtiçi): 2.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300 7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in İkdâm'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

YUNUS NADİ'NİN HAPİSHANE ANILARI
***Dr. Pelin Böke**, Yunus Nadi'nin 1926'da yayımlanmış anılarından ilginç pasajlar aktarıyor.* 7

UNUTULMUŞ BİR TRAJEDİ:
KARADENİZ'DE BATIRILAN MEFKÛRE -II

***Dr. Esra Danacıoğlu** 1944'te yaklaşık 300 Yahudi yolcusuyla batırılan Mefkûre'nin izini sürmeye devam ediyor.* 13

ZEKİ VELİDİ TOGAN VE "TÜRK TARİH TEZİ"
***Nadir Özbek**, Zeki Velidi'nin tarih anlayışını ve 1930'ların revaçtaki resmi tezlerine yaklaşımını ele alıyor.* 20

BİR SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI:
HEREKE'DE DEĞİŞİM
***Esra Üstündağ-Selamoğlu** 1940'lardan bu yana Hereke'de gözlenen değişimi sözlü tarih yöntemiyle tespite çalışıyor.* 28

İLAN - NÜMA
HEREKE FABRİKASI MAMULAT-I NEFİSESİ
Muhtemelen yüzyıl başında (1900-1908 arası) yayımlanmış nefis bir ilan. 37

SIGMUND WEINBERG VE TÜRKİYE'DE SİNEMANIN BAŞLANGICI
Behzat Üsdiken *Weinberg'le ilgili yepyeni bilgiler veren bir belge sunuyor.* 38

İKİ ÇOCUK DERGİSİNİN REKABETİ VE MÜSLÜMAN BOYKOTAJI
Cüneyd Okay Çocuk Dünyası *ve* Çocuk Duygusu *arasındaki rekabet ve çekişmenin bir yansımasını ele alıyor.* 42

ÇİÇEKDAĞ (MECİDİYE) MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ
VE ÇAPANOĞLU İSYANI'NA KARŞI GÖSTERDİĞİ YARARLILIKLAR
Selahattin Durmaz *şimdiye kadar hiç işlenmemiş bu yerel cemiyeti belgeleriyle inceliyor.* 46

ERZURUM KONGRESİ'NİN "CASUS"U ÖMER FEVZİ BEY
VE KONGRE KARARLARI ALEYHİNDEKİ YAZILARI
Veysel Usta, *Ömer Fevzi'nin* Selamet*'te yayımlanmış üç yazısını sunuyor.* 53

KİTABİYAT
1908 DEVRİMİ VE BİR KEZ DAHA YÖNTEM ÜZERİNE
Cemil Koçak, *Aykut Kansu'nun kitabını eleştiriyor.* 59

KEMAL PAŞAZADE'NİN TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN'I, X. DEFTER
Dr. Kayhan Atik, *Ş. Severcan'ın yayınını tanıtıyor.* 61

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

EYLÜL 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUÜNAT

Akd-i Sulh

Makam-ı celîl-i sadâret-i uzmâdan vilâyât-ı şâhâneye keşîde buyurulan telgrafnâme-i sâmî suretidir:

"Düvel-i muazzama-i mutavassıta süferâsıyla icrâ olunan müzâkerât üzerine Devlet-i Aliyye ile Yunan hükümeti beyninde akdi lâzım gelen muâhede-i katiyeye esas olmak üzere hukuk ve menafi-i saltanat-ı seniyeye muvâfık vechile kararlaştırılan mukaddemât-ı sulhiye lâyihası dünkü gün imza olunmuş ve bu cihetle Devlet-i Aliyye ile Yunanistan beyninde hâl-i harb hitam bulmuş olduğu beyân kılınır. fî 7 Eylül sene 313 Sadrıazam Rifat"

[26 Eylül 1897]

Tarih-i Musalaha

Vakanüvis ve şair-i şehîr-i kemâlât-semîr semâhatlu Ahmed Lutfî Efendi hazretlerinin musalahanın [barışın] dünkü gün vuku-ı ilânına binaen keşîde-i silkü'l-leâl buyurdukları tarih-i ranâdır:

Vasl-ı elfle it hesâb
Fermûde-bûd (es-sulh-i hayr)

[28 Eylül 1897]

Anadolu Osmanlı Demiryolu

Anadolu Osmanlı Demiryolu'nın hîn-i tesisinde hatt-ı mezkûrun hisse senedâtı hâmilleri için cesîm bir menba-ı temettu ve dahilinde sakin ahali için dahi nihayetsiz bir lutf olduğunu beyan etmiş ve muahharen yazdığımız müteaddid bend-i mahsuslarda hatt-ı mezkûrun daha ziyade mazhar-ı muvaffakiyet olması nakliye ücretinin mümkün olduğu derecede tenziline vâbeste bulunduğunu ityan eylemiştik [belirtmiştik]. Filhakika o zamandan beri tarifelerde mühim tenzilat icra olunmuş ve bundan evvela şirket ve saniyen zürrâ [ziraatçiler] ve ticaret-i umumiye müstefid olmuştur. Ekmek fiyatında birden bire vuku bulan 10-15 para terakki sebebiyle ahalinin duçar olduğu dehşetin tahfifi [hafifletilmesi] esbabını taharri yolunda mukaddemki nüshalarımızın birinde yazmış olduğumuz bend-i mahsuslarda üç şeyin ahalimizi ekmek fiyatının devamlı terakkisinden tahlis edeceğini beyan etmiştik. Bunlar da evvela Anadolu'daki münbit tarlalar, saniyen Anadolu Osmanlı Demiryolu, salisen Dersaadet'te bulunan mükemmel dakik [un] fabrikaları.

Vukuat fikrimizin mukarin-i hakk u savab [doğruya ulaşmış] olduğunu meydana çıkarmış ve ekmeğin beher kıyyesi 55 paradan 50 paraya tenezzül etmiştir. Fakat mukaddemâ neşr ettiğimiz bend-i mahsusların birinde bast u temhid ettiğimiz [açıkladığımız] vechile bâlâda ta'dâd olunan mevaddın daha istifadeli bir hâle ifrağı için tedâbir-i atiyeyi ittihazı muktezidir.

1. Anadolu içerisinde zer' olunan [ekilen] hınta [buğday] cinsinin ıslahı

2. Anadolu Osmanlı Demiryolu nakliye tarifesinin nisbi olarak tenzili

3. Dersaadet'te değirmenciliğin terakkisi.

Tahminen on seneden beri Dersaâdet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından dermiyan olunan arzuya imtisalen [uyularak] Dersaadet'te değirmenciliğin terakkisi için Anadolu demiryolu nakliyatının ve hınta ziraatinin tevsii muktezi bulunduğu ve bunun için tedabir-i atiyenin ittihazının elzem olduğunu beyan etmiş idik.

1. Kâmilen ref'i halinde bütçede görülecek açığın kapatılması için kâfi bir menba-ı varidat bulunmamasından dolayı kısmen lağvedilmiş bulunan dahili gümrük resminin büsbütün ref'i,

2. Ziraat Nezareti vasıtasıyla zürrâa unundan daha güzel ekmek olunacak hınta tevzii,

3. Yerli unlarının kantar resminden muafiyeti,

4. Haliç-i Dersaâdet'te bulunan dakik fabrikaları için hınta tahmil etmiş olan mavnalara liman idaresi tarafından teshilât irâesi [kolaylık gösterilmesi] ve hatta Marmara denizindeki iskelelerden Dersaâdet için hınta tahmil eyleyen mavnalara da aynı teshilâtın gösterilmesi,

5. Anadolu Osmanlı Demiryolu tarafından nakliyat tarifelerinin tenzili,

6. Bilumum memalik-i ecnebiye-

de dakikden alınan resm hıntadan alınan resmden pek yüksek olduğu halde memâlik-i şâhânede bunların ikisinin dahi kıymetinden yüzde sekiz nisbetinde resm alınmakta olduğundan işbu resmin tadili.

Anadolu Osmanlı Demiryolu şirketi geçenlerde tarifesinde icra eylediği tenzilattan pek ziyade istifade etmiş olduğu halde tarifece yeniden bir tenzilat icra edecek olur ise fikrimizce istifadesi daha tezayüd edecektir. Zürrâa muavenet olmak üzere kumpanya tarafından geçenlerde ücret-i nakliyede icra olunan tenzilat sayesinde hınta nakliyatı birkaç haftadır tezayüd ettiğinden bu defa dahi mezkûr şirketce külliyetli istifade olunmak için daha ciddi daha ziyade tedabir ittihaz olunacağını ümid ederiz.

[5 Eylül 1897]

Ayastefanos Kayık Yarışı

Dünkü gün icra olunacağını yazdığımız kayık yarışı İngiltere Sefareti Baştercümanı Mösyö M'nin riyaseti tahtında olarak müteşekkil cemiyet huzurunda Ayastefanos'ta fevkalâde bir surette icra olunmuştur. Yarışa saat yedide ibtidar olunacağından vakt-i mezkûrdan evvel mahall-i mezkûr zükûr ve inâs pek çok ashab-ı temaşa ile dolmuş idi. Yarışa iştirak etmek üzere kotra, sandal ve buna mümasil bir çok merâkib-i bahriye gelmiş idi. Yarışın zaman-ı vukuu ihbar olunması üzerine yarışa iştirak edecek kotra ve sandallar tayin olunan mahallerde durmuş idiler. Yarışa ilk iştirak eden kotralar olup bunlar tayin edilen mevkide durmuş ve edilen işaret üzerine yarış ibtida eylemiştir. Birinci yarış üç çeyrek kadar imtidad eylemiş ve birinciliği dava vekili Petridi Efendi'nin kotrası kazanmıştır. Muahharen sandallar yarışa başlayarak yarım saat bir müddet uzamıştır. Bunda birinciliği Reji sandıkkârı Mösyö Komerbah'ın sandalı ihraz etmiş ve ikinciliği sigorta kumanyası memurlarından mösyö Şinof'un sandalı kazanmıştır. Birinciliği kazanana 5, ikinciliği kazanana 3 lira mükâfat ve sâir hedâyâ verilmiştir. Mükâfatlar sahipleri tarafından alınmayıp tevzi edilen biletlerden hâsıl olan mebaliğ dahi karye-i mezkûre eytam ve muhtacînine tevzi ve ita kılınmıştır.

Saat sekiz buçukta İngiltere sefîri sefaret maiyet vapuruyla yarış mahalline gelmiş ve vapur derununda olduğu halde manzarayı temaşa eylemiştir. Müşarünileyh hazretleri yine mezkûr vapurla saat on buçukta avdet eder iken vapur her nasılsa Zeytinburnu'nda karaya oturmuştur. Tahlisi zımnında sarf-ı mesai olunmuş ve birçok istimbotlar vürud ederek sa'y etmişler ise de vakitler geç olması hasebiyle tahlis olunup olunamadığına dâir bir güne malumât alınamamıştır.

[6 Eylül 1897]

Şirket-i Hayriye'den

Saye-i maarif-vâye-i hazret-i pâdişâhîde Şirket-i Hayriye vapurlarıyla mekteblerine devam eden şakirdânın Köprü'den Kavaklar'a ve Kavaklardan Köprü'ye kadar alelumum Boğaziçi iskelelerinden yirmişer para ücretle gidip gelmelerine bu kere idarece karar verilmiş olduğundan şakirdânın mekteb müdirleri tarafından isim ve şöhret ve mahall-i ikametlerini mübeyyin bir ve ikamet ettikleri karyelerin iskele memurlarından dahi birer kıta ilmühaber alarak getirip idareye teslim etmeleri ve mukabilinde idareden verilecek ilmühaberi iskelede bilet aldıkça icab edenlere ibraz eylemeleri lâzımdır. Birinci mevkide ikamet eden şakirdândan yirmi para da mevki ücreti alınır. İşbu karar şehr-i eylülün on beşinci gününden itibaren mevki-i icraya vaz' edileceğinden zikr olunan ilmühaberlerin nihayet şehr-i mezkûrun onuncu gününe kadar idareye getirilmesi ilan olunur. [10 Eylül 1897]

Müşteşrikîn Kongresi

Müşteşrikîn Kongresi ilk defa olmak üzere bundan 15 sene mukaddem Paris'te inikad etmişti. Şarkın elsinesini, itikadâtını, ahvâl-i tarihiyesini tedkik ile tevaggul eden [uğraşan] Avrupa ulemâsı bir araya toplanıp teati-i efkâr ve müdâvele-i ârâya [fikir alışverişine] lüzûm görmüşlerdi. O tarihten sonra kongre Londra'da, Rusya'da ve Avrupa'nın sâir makarr-ı idarelerinde sırasıyla inikad etmiş ve bu suretle memalik-i muhtelife mütebahhirîn ve fuzalâsı arasında icâd-ı münâsebâta ve ihtiraat-ı mühimme-i âlimâneden bazılarını keşfe vasıta olmuştur. Bugün tekrar bu mecma'-i fuzalâ mehd-i kadîm-i zuhûruna avdet ediyor [doğduğu yere dönüyor] ve on birinci inikadını Paris'te maarif nâzırı mösyö Rambo'nun zîr-i riyâsetinde tertîb eyliyor.

Kongre geçen pazar günü Paris'in Lui Lögaz mektebi salonunda ictima etmiştir. Dehlizden [koridor] ictima salonunun medhaline kadar imtidâd eden tarikin iki tarafına iki bölük asker tertib edilmiş ve aza-yı meclis bunların ihtirâmâtı ve alkışları arasından mürûr etmiştir.

Mösyö Rambo'nun koltuğunun etrafında her sene kongrenin müzâkerâtında kendi taraflarından vekil bulunduran hükûmât-ı ecnebiye memurin-i mahsusası ahz-i makamı etmişlerdir. Onlardan sonra Fransa'nın bazı ricâl ve kibârıyla düvel-i ecnebiye murahhasları ve ezcümle müsteşrik-i şehîr mösyö Vamberi isbât-ı vücûd etmişlerdir.

Akademi azasından olup bu sene kongrenin riyasetini deruhde etmiş olan mösyö Şefer tarafından nutk-ı âtî irad edilmiştir:

"Kongrede icrâ olunan mesai ve teşebbüsât-ı elsine-i saireye dair birçok âsâr-ı tarihiyesini eyâlât-ı İslamiyeyi geşt ü güzâr etmiş [dolaşmış] olan seyyâhların bize bıraktıkları âsâr ve ser-güzeştleri birer birer yedimize isal etmiştir. Biz bunlardan istihsal ettiğimiz malumat sayesinde hulefâ-yı Abbasiye'nin devre-i hilafetleriyle o zamandan Hicretin dördüncü asrına varıncaya kadar mürûr eden vakayii bize şerh etmiştir. Tarih-i şiire ve sarf-ı Arabiye dair daha küçük bazı âsâr elde edilmiştir.

Afrika-yı şimâli elsinesiyle tarih ve coğrafyasına dair icrâ edilen tedkikat daha bazı neşriyat-ı mühimmenin tertibine bais olmuş ve kıtaat-ı mezkûre üzerine Avrupa ulemâsının nazar-ı dikkatlerini celb etmiştir.

Fârisî lisanı da ihmâl edilmemiş ve bu lisanın şuabât-ı muhtelifesi hakkında tedkikat ve taharriyât-ı âlimâne icra edilmiştir.

Hele Türkçenin mebânî-i esasiyesini mübeyyin Orhun ve Mongoli'de keşf olunan mühim kitâbeler ulemâya güzel meşgaleler hazırlamış ve şimdiye kadar tarihleri Çinliler tarafından ancak nâkıs bir surette yazılmış olan Tukyu Türklerinin ahvâli hakkında malumat-ı mufassala tehyie etmiştir [hazırlamıştır].

Hindistan lisanlarına dair olan tedkikat da muvaffakiyet-pîrâdır. Hind'in klasik lisanıyla şuabât-ı müteaddide-i elsinesi Hind arazisinde tavattun eden [yurtlanan] akvam-ı muhtelifenin teşekkülât-ı ictimaiyesi âsâr-ı atîkası, kitâbeleri, ➤

âdât ve akaid-i mezhebiyeleri de câlib-i mütalaat olmuş ise de netayic-i müstahsala pek o kadar azîm değildir. Malalar lisanlarıyla tarihleri de tedkik olunmuştur.

Ben, ibtida seleflerimizin mesaisiyle teessüs eden mütalaat-ı istişrakiyeye dair beyan-ı fikr ettim. Ya, Şampolyonlar, Dörojeler Maryetlerden sonra âsâr-ı atika-i Mısıriye ne kadar çok tedkik edildi. Neler bulundu! Asuriye ile Keldan'ın âsâr ve mebânî ve kitabeti hakkında destres olunan malumat ve az bir zamandan beri tefahhus olunan [incelenen] Asya-yı Sugra'nın âsâr-ı tarihiyesine aid mütalaat da zikre şayandır. Aksa-yı şarka dair olan mütalaat ve tefahhusât da neticesiz kalmamıştır. Çin'de sahib-i sıyt u iştihâr olan [ünlenen] bir müverrihin âsârını genç bir mütebahhir tercümeye teşebbüs etmiştir. Tercümesini terk etmiş olduğu bu eserin ikmal-i tercümesini şiddetle arzu ederiz. Hutut-ı Çinî ilm-i âsâr-ı atîkanın bazı tecessüs-âmîz nukatını tenvir etmiş ve kongrenin fahrî azasından birinin bize tedarik lutfunda bulunduğu kitabeler Çin âsârını tedkik eden ulemâya yeni bir zemîn-i tetebbu açmıştır. Mesai-i dâime ve sâbite neticesi olarak husule gelen bir eser de Kore edebiyatı miftâhını bizim elimize vermiştir."

Mösyö Şefer cenâbları tarafından Müşteşrikîn Kongresi'nin mesai ve muvaffakiyatını tasviren irad edilen bu nutk-ı mufassalı takiben müteakib Maarif Nazırı Mösyö Rambo şarkı garba takrib ve tarafeynin münâsebâtını teyid için Fransa tarafından sarf olunan mesaiyi bir âverde-i lisân-ı takdîr etmiş ve diğer murahhaslar tarafından makama münasib makalât-ı âlimâne kıraat edilmiştir.

[11 Eylül 1897]

Müşteşrikîn Kongresi'nin devamı

Müşteşrikîn Kongresi son ictimaında yedi şubeye taksim edilmiş idi. Esna-yı inikadda [toplantı sırasında] fuzalâ-yı kiramdan mösyö Aymonye bir makale-i âlimâne irad ederek eski Kamboç hükümetinin mazi-i hafâ-âmîzi [gizli geçmişi] hakkında ilk tarih kitabelerini bundan yirmi sene mukaddem tanıtmış olduğunu ve meşhur Kohkar âsâr-ı atikasının 928-944 seneleri zarfında inşa edilmiş olduklarını ve Kamboç krallarından Yasovarman'ı ilk kendi encümeni tanıtmış olduğunu Angortom âsârına isnad olunan kıdemde mübalağa edildiğini beyan etmiştir.

Hazırûndan Kâmil Bey mösyö Vanderberg'in bir eserine cevaben ve Cenevre Kongresinde başlatılmış bir müzakereyi takiben İslam'da terakkiyatın vücûd-ı husulü ve âdât-ı sâire hakkında gösterdiği müsaade ile sâbit olduğunu söylemiştir.

Yine hazırûndan Ömer Efendi Berunat hukuk-ı İslamiyede müddet-i hamlin [gebelik süresinin] imtidâd-ı meşruu [meşru süresi] hakkında beyân-ı mütalaat ederek müddet-i meşruanın iki sene olduğunu bugün fünûn ile de sâbit olduğunu ifade ve izah etmiştir.

Bundan sonra Asuriye ahvâl-i tarihiyesine, elsine-i Samiye'ye ve saireye dair mübahasat-ı âlimâne cereyan etmiş, makaleler okunmuştur. [12 Eylül 1897]

Gark

Bahriye mülâzimlerinden Ali Efendi ve Heybeliada Liman Reisi Hikmet Bey ve diğer iki refikleriyle evvelki gün mahall-i mezkûrdan bir sandala râkib olarak Burgaz adasına gitmekteler iken rüzgârın şiddetinden mezkûr sandal devrilerek cümlesi denize dökülmüşler ise de vuku bulan feryadları üzerine etraftan yetişilip Mülâzim Ali Efendi ile diğer rüfekası güç hal ile tahlis olunmuş ve Hikmet Bey gark ve nâbedîd olmuş ve evvelki gün naaşı zuhûr etmekle muâyene-i lâzimesi bi'l-icrâ defnine ruhsat verilmiştir. [15 Eylül 1897]

Dolandırıcılık

Sultanahmet'te Nalbant Mahallesi sâkinlerinden olup kaz satmakla meşgul olan Kırımlı Kemal bin Osman nâmında birisi dünkü gün Sirkeci civârında kaz satarken yüksek fesli, esmer çehreli, gayet kısa boylu ve kırca sakallı, kahverengi setre ve pantolon iksâ etmiş bir şahs-ı mechûl beheri on kuruşa beş kaz pazarlık edip İngiliz lirasının üst tarafını vermesini söyler. Kemal İngiliz lirasının kusuru olan altmış kuruşu verip kazların ayaklarını bağlamakla meşgul iken, şahs-ı mechul usulca firara kadem basar. Kemal işini bitirdikten sonra müşterinin yerinde yeller estiğini görünce neye uğradığını şaşırır ve hemen zabıtaya müracaat eder, icâb-ı hâle müsaraat olunur. [5 Eylül 1897]

Asker Oğlu

Meşâhir-i muharrirînden, edîb-i şehîr Ahmed Rasim Beyefendi biraderimizin bundan evvel *Malumat* refikimizde derc olunan hikâye-i milliyeleri bu kere kitab şeklinde dahi basılarak iki kuruş fiyat ile saha-i intişara vaz' olunmuştur. Mezkûr kitab ahlak-ı milliye-i Türkiyeyi musavvir ve hamaset zeminde tahrir olunmuş bir hikâye-i kıymetdâr olduğu gibi cidden Türk kalemiyle yazılmış ve âsâr-ı mergube-i Türkiye miyanına bihakkın dahil olmuş âsâr-ı mühimmeden bulunmağla suret-i mahsusada tavsiyesini vecâibden addederiz.

[20 Eylül 1897]

Cinayet

Küçükpazar Caddesinde karpuzcu İbrahim evvelki gece saat üç kararlarında sergide otururken Unkapanı'nda Atlamataşı'nda bir hanede sakin küfeci Salahaddin meyhanede kafayı güzelce tütsüleyerek merkum İbrahim'in sergisi önüne gelmiş ve hâmil olduğu bıçağı ile İbrahim'i sol ayağının iç tarafından tehlikeli surette cerh ile firar eylemiştir. Cinayet mahalli zabıtasınca haber alınması üzerine derhal katilin taharrisi için memurin-i lazime sevk edilmiş ve merkum Salahaddin hanesi civarında dolaşmakta iken derdest olunmuştur. Mecrûh İbrahim berâ-yı tedavi sedye ile hapishane-i umumi hastahanesine irsal edilmiş ve müdavat-ı lazimesi icra kılınmış ise de almış olduğu yaranın tesirinden biraz sonra vefat eylemiştir. Maktul İbrahim Zabtiye Nezaret-i Aliyyesi Etıbbâ Dairesi azasından saadetlu Simon Bey ve cerrâh rifatlu Bekir Beyefendiler tarafından muayenesi bilicra defnine ruhsat verilmiştir.

[21 Eylül 1897]

İLANÂT

Erdek Düzü

Halis üzümden istihsal olunan Erdek Düzü dünyanın her cihetinde bihakkın kesb-i şöhret etmiştir. Taamı tatlı, sıhhate nâfi, baş ağrıtmaz ve hararet vermez, vücudu kuvvetlendirir, iştiha açar. Yegâne merkezi vapur iskelesi karşısında 15 numaralı Kadifeli Birahane'dir. Taklidlerinden sakınmak için şişelerin ağzındaki Plakotari imzasına dikkat olunması rica olunur.

[23 Eylül 1897]

YUNUS NADİ'NİN HAPİSHANE ANILARI

DR. PELİN BÖKE*

19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze uzanan tarihsel sürece ilişkin -akademik olsun olmasın- bütün yazılı kaynaklarda karşımıza çıkan aydın portresi bazı ortak özellikler göstermektedir. Doğumu 1870'lere denk düşen bu insanlar birbirinden oldukça farklı, bazen de taban tabana zıt üç farklı dönemi yaşamlarına sığdırmak ve bu farklılığın yol açtığı zorluklarla baş etmek durumunda kalmışlardır.

"Tavuk hırsızları" ile siyasi suçluların aynı kaderi paylaştığı II. Abdülhamid dönemi hapishaneleri, yaşamını ve içinde bulunduğu dönemi biraz olsun sorgulama cesareti gösteren hemen her insanın buluştuğu ortak bir mekâna dönüşmüş, herkesin kafasında Abdülhamid'e yönelik bir "suikast" ve buna bağlı olarak sınırları/temelleri çok da belli olmayan nahif bir "hürriyet" miti doğurmuştur.

Ardından gelen 1908 Hareketi ise, kimlikleri böyle bir ortamda oluşmuş/beslenmiş olan insanların, özlemlerini pratiğe geçirme fırsatı buldukları bir dönem olma özelliği göstermektedir. Bütün gücünü Abdülhamid "istibdadı"na karşı olmaktan alan irili ufaklı birçok gizli cemiyet içerisinde giderek güçlenen İttihat Terakki Cemiyeti, bu insanlar için "hürriyet"in simgesi durumuna gelmiştir. Ancak arzu edilen, düşlenen "hürriyet"in sınırları o denli geniştir ki, bu durum imparatorluğun kurtarılmasından kişinin özel yaşamına kadar hemen her alanda var olan sorunların bir çırpıda halledivereceği gibi, pek de gerçekçi olmayan bir beklenti doğurmuş, bu beklentinin gerçekleşmemiş olmasının yarattığı hayal kırıklığı da aynı oranda büyük olmuştur.

Dönemin bilinen şartları içerisinde, çeşitli biçimlerde bir var olma mücadelesi veren Osmanlı aydını kendisini tanımlamada farklı kimlikler oluşturmuş, Osmanlı olmaktan İslamcılığa ve Türkçülüğe uzanan çizgide çözüm yolları aramıştır. Bu çözümler ise zaman zaman birbiriyle uzlaşmış, bazen de birbirinin yolunu kesmiştir. Ortaya çıkan ve genel bir kabul gören formül ise "İslam ümmetindenim, Türk milletindenim, Batı medeniyetindenim" şeklinde ifade edilen İttihatçı söylemdir. Kendisini böyle bir söylem içinde açıklayan, var eden Osmanlı aydını bu anlamda imparatorluğun son on yılını hem kotaran hem de ona tanıklık eden bir konumdadır. Yani hem yönetmen, hem başrol oyuncusu, hem figüran ve aynı zamanda da seyircidir. Nitekim imparatorluk dönemi sona erip yerine bir Türk cumhuriyetinin kurulması aşamasında da bu farklı konumunu sürdürmüş, bazen hem gazeteci, hem milletvekili, hem de işadamı kimliği ile karşımıza çıkmıştır. Bu farklılık zihinsel anlamda da kendini gösterir; hem İttihatçıdır ve bu konumuyla Mustafa Kemal'in yanında -bazen de karşısında- yer alır, hem de komünizme eğilimlidir ancak kapitalist, milliyetçi ve aynı zamanda Müslümandır. Kanımca bu, birbirinde tamamen farklı üç dönemi birden yaşamanın getirdiği bir karmaşa ve/veya çeşitliliktir. Doğal olarak bu durum, dönemin aydınına oldukça ağır bir sorumluluk da yüklemiştir. Bir imparatorluğun çöküşünden yeni bir devletin kuruluşuna uzanan çizgide -var olmakla yok olmanın bu ince sınırında- geçirmek zorunda kaldıkları yaşamları, sürekli kaygılar ve çekilen acılarla doludur. Kendileri için bir gelecek olup olmadığı, varsa bunun nasıl bir gelecek olacağı, bu geleceğin kıyısında mı yoksa merkezinde mi yer alacakları kaygısı genel olarak tüm aydınların ortak noktasıdır.

Buraya kadar çizmeye çalıştığımız portre göz önüne alındığında, Yunus Nadi de bu üç farklı dönemin bütün özelliklerini ve acılarını yaşamına sığdırmış bir aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'nun küçük bir kasabasında başlayan yolculuğu,[1] gerek eylem gerekse düşün anlamında dönemin şartlarına koşutluk gösterir. Yunus Nadi'nin gençlik yılları, Abdülhamid "istibdadı"nın en şiddetli olduğu döneme denk düşer. İstanbul'da Hukuk Mektebi'nde okuduğu yıllarda gizli bir cemiyetin üyesi olduğu iddiasıyla Hasan Paşa Karakolu'na götürülüşünün öyküsü trajik olduğu kadar komiktir de:

> Bana, senin hakkında saraya jurnal veriliyormuş dedikleri zaman ömrümde emsaline az tesadüf olunur heyecanlardan birini duymuş, içimden gelen bir gurur ve server ile kendi kendime "demek ki şimdi benim de kendisinin amansız hasmı olduğumu biliyor" demiş, bununla beraber zahiren siyasi tavır atarak ve zevahiri muhafaza ederek; "ne gibi jurnal, ne yapmışız ki?" itirazında bulunmuştum.

* Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

Yaptığım cinayetlerin birkaçı zikredildi; şurada burada birtakım arkadaşlarla hiç saygısız ve ekserisi hesapsız kitapsız içtimalar yapıyormuşuz. Ezcümle ben sağ sol demeksizin, aşağısını yukarısını düşünmeksizin uluorta söyleniyormuşum. "Hayır" dedim. "Mübalağa etmişler. Gerçi arkadaşlarla şurada burada toplandığımız vaki ama onlarla arkadaşça konuşmaktan başka bir şey yaptığımız yok". İşte denildi. ben o kadar söylerim. Efendimiz "Bu da kim ola?" demiş. İzahat verilmiş, iş şimdilik bu kadarla kalmış. "Bu herhalde iyi bir şey değildir, hakkında bu arizaların tekrarı iyi netice vermez". .

İyi netice vermezmiş?.. Vermezse vermesin varsın. Haberimiz olmaksızın verilen bu jurnallere, biraz da bizim sebebiyet vermiş olduğumuzu pek iyi anlıyordum. Mektepte, handa, kahvede, sokakta, matbaada her yer ve vesile ile behemehal Abdülhamid idaresine taarruz edecek bir mevzu bularak ihtilalci bir kafa ile en ısırıcı lisanı kullanmaktan hali kalmıyordum. O zaman daha genç bir mektepliydim. Daha mektepteyken bu ihtilalci ruh bende ve sirayet ederek yakın arkadaşlarımda bir nevi ahlak ü mişvar olmuştu. Namık Kemal'in ihtilalci edebiyatı rehberimizdi. O zaman Paris'ten ve Kahire'den gönderilen Genç Türk matbuatı, yeni yeni hücumlarımıza gıda teşkil ediyordu. Hukuk'un serbest sınıflarında bu hayatımız, gittikçe kabaran bir ayran manzarası arz ediyordu. Bizim için Darülfünun şubesi Hukuk Mektebi değil, Tavukpazarı hanlarıydı. Herhangi akşam, herhangi arkadaşın odasını karargâh ittihaz edersek orası bir mecma' olur, her bahis aynen ve dolayısıyla ihtilal kafalarının taşkınlıklarına müncer olurdu.

Ne yapmalıydı da bu Abdülhamid'i devirmeliydi? Bu nokta diğer propaganda edebiyatı yanında daha nazik bir bahis teşkil ettiğinden, onu daha hususi birkaç arkadaş arasında söyleşiyorduk. Akıllarımız döner dolaşır hep ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'na geliş gidişte, ya Köprü altında veya Sarayburnu'nda denizin dibinden patlatılacak dinamitte karar kılardı. Öyle ya, o zaman tayyare yoktu ki havadan Yıldız'ı bombardıman etmeyi düşünelim... İnce tertibat isteyen bu işler ise o zamanın taşkın kafalı bir-iki mekteplisinin elinden gelemezdi. Biz malihulyamızla müteselli olarak hayali cidalimizde devam ederdik. Bu ateşli cidal ve ruh içinde yazdığım ilk yazılar, "Edebiyatta Sefahat" unvanını taşıyan bir sıra makalelerdi. Bunlarda esasen siyasi bir maksatla, fakat çok büyük cür'etle zamanın bütün edebiyat ve üdebasını tahatti ediyordum.

Bir gün sansür, bir makalemi baştan aşağı çizmişti. Başkasını yazdım, onu da çizmiş. Üçüncüsünü yazdım, onu da baltalamış. Bunu üzerine sansür memuruna hitaben uzun bir mektup yazarak gerek herif hakkında, gerek ifa ettiği celladane vazifeye dair demediğimi koymamıştım. Bu sansür memurunun bile bize rahmet okumayacağı da tahmin olunabilirdi ama biz kendi hayalimizde Abdülhamid idaresiyle bir kere cidale tutuşmuştuk. Gittikçe kızışan kavgada geri kalmak ne kârımıza olurdu, ne de şiarımız. Hele Abdülhamid'e gittiğinden haberdar olduğumuz jurnallerden sonra artık vaziyet tam mütekabil bir cidal halini almış demekti.

Artık bu böyle uluorta propaganda işi halinden çıkarak mümkünse daha makul bir teşkilata rabtedilmeliydi. Bazı arkadaşlar bu teşkilatın ipucunu da elde etmişlerdi. İkide bir bana gelip, Bedirhan Paşa ahfadından mühim bir adamın Abdülhamid idaresine karşı muarız bir teşkilatta mühim bir şahsiyet olacağından bahsediyorlar ve -ah cahillik!- herifi "dâhi" vasfıyla ancak anlatmaya çalışıyorlardı.

Bu dâhi ile bir gün benim de mülakatımı temin ettiler. Sirkeci'de, Osmaniye Otlu Kıraathanesi'nin arka tarafındaki küçük bahçede telakimiz vaki oldu... Herifin hikâyesini dinledikten sonra tam bir tuzakta olduğumuzu anladım ve kendisini kafasına bir sandalye indirmeye teşebbüs edecek kadar tersledim ama iş işten geçmişti. Herif o zamana kadar ve ondan sonra da jurnallerini vermekte devam ederek, nihayet bir gün Beşiktaş'daki Hasan Paşa Karakolu'na davet olunduk.[2]

...Usulden olduğu veçhile, cinayet mahkemesine müdafaa vekillerimiz ve itham mazbatamız tebliğ olunduktan sonra artı beş gün nihayetinde muhakememize başlanmak mukarrerdi. Ertesi gün avukatların birkaçı tevkifhaneye geldiler. Bu zatlar istintak evrakına seri bir göz atmışlar, müdafaanın nasıl olabileceğini tasarlamak için istintak evrakındaki ifadât üzerinde alakadarlarla konuşmaya lüzum görmekte bulunuyorlardı. O zamana kadar söylememişlerdi ve söylemiyorlardı ama, Beşiktaş Karakolu'nda zabtolunan ifadelerden bazı arkadaşların yapmış oldukları iş de, bu ifadelerin avukatlar tarafından okunması neticesinde uluorta meydana çıkmıştı. İçlerinden birinin "filan da dahil" diye itiraf ettiği bir sahneyi, kendisine sorulduğu zaman o kişi bilkülliye hepsini inkâr etmiş; onun itiraf veya tevil ettiklerini ise öbürü inkâr eylemişti. Hele bir tanesinin itirafı hayli garip ve bir hayli vahimdi. Demiş ki;

- Ben bunların efendimize -yani Abdülhamid'e- mazarrat verecek bir tasavvur ve teşebbüs peşinde koştuklarını sezenlerdenim. İyice anlayayım ve öğreneyim de haber vereyim diye içlerine girmeye çalıştım ve kısmen girmeye muvaffak oldum. Keşif ve tahminim yanlış değilmiş, birtakım hakikatlere vakıf olamaya başlıyordum. Malumatım daha etraflı olsun da öyle haber vereyim derken, anlaşılan kendisine bu işte bir nebze çıtlattığım diğer bir arkadaşım el çabukluğu ederek benden evvel davranmış. Ben de binnetice haber vermek maksadını hayyiz-i husule getirmeden tevkif edilmiş bulundum.

Bu ifadeyi veren Mesud Remzi, şimdi nerede olduğunu bilmediğim bir bedbaht arkadaş idi ki, bu tarik ile güya şahsi selametini temin etmek hulyasına kapılmıştı. Garibi oradaydı ki onun sözleri de bütün bütün yalan değildi. Bedirhani Sami, esasen mabeynci Faik tarikiyle muntazam ve mahsus surette izam edilmiş jurnallerini vermekte devam ederken, bizim cemiyet-i hafiye hakkında galiba Mesud Remzi'den veya hem ondan, hem de Giresunlu Hamdi'den biraz ipucu alır gibi olan Samsunlu Kemal isminde biri başka koldan yürüyerek; "Efendimizin hayatına suikast hazırlayan bir şebeke keşfettim" diye esasında üst üste diğer jurnaller vermiş ve sarayı hercümerç eylemişti... Abdülhamid bunu başka bir iş zannedip tevkifata emir verdikten sonra görmekte gecikmemiştir ki, Samsunlu Kemal'in jurnal ettiği hafiye kendisinin mabeynci Faik tarikiyle her gün muntazaman haberlerini almakta olduğu malum cemiyet-i siyasiyedir.[3]

Yunus Nadi'nin bu anlatımı, Abdülhamid'in jurnal örgütüne ve bu örgütün işleyişine(!) ilişkin çok çarpıcı ayrıntılar vermektedir; hafiyelerin birbirini

jurnallemesi olayın komik yönünü oluştururken, diğer yandan aynı suçtan tevkifhaneye düşmüş ve birbirinin arkadaşı olan insanların salt kendilerini kurtarmak adına düştükleri trajik durumu gözler önüne sermektedir. Buna benzer bir başka olay da, bir zamanlar devleti için çalışmış sıradan bir vatandaşın, Yıldız'a verdiği jurnal sonrasındaki beklentisidir. Yunus Nadi'nin Hasan Paşa Karakolu'na getirilişinin ardından birkaç gün geçmiştir ki, kaldığı hücreye bir gün üstü başı perişan bir adam getirilir:

> Bu adam altı senedir Konya Hapishanesi'nde yatmakta olan Hüseyin'dir. Kendisi vaktiyle İstanbul'da zabtiye kapısında polislik etmiş, buradan tard mı olunmuş kendisi mi çıkmış nasıl olmuşsa, memleketi olan Konya'ya dönmüş. Orada herhangi bir kaza ile on beş sene küreğe mahkûm olarak hapishaneye girmiş. Şimdi hapishaneden mabeyne ehemmiyetli bir ihbarı müşir bir telgraf çekmiş. Orasını pek iyi anlatmadı ama, telgrafında "galiba Molla Hünkâroğulları ile vali burada padişahlığı kurdular, delil ve ispatım var, çağırın söylerim" gibi şeyler yazmış. Celbetmişler. Davasını ispat etmiş olduğuna nazaran şimdi padişahın kendisine yapacağı iyiliği anlamak istiyordu. Hem onun anlayışı başka türlüydü. Padişah kendisini çağıracak, karşısına dikecek "dile benden ne dilersen" diyecek. O, "Ömür ve afiyetin padişahım" diyecek ve bu hal bir kere daha tekerrür ettikten sonra üçüncüsünde bu, ne dilerse onu dileyecek ve iş olup bitecek. Şimdi iş anlaşıldı. Benden ne dilemesi münasip olacağını anlamak istiyordu. Herifin neşesini bozmak istemedim. "Müddet-i cezaiyenin bakiyesinin affını istersin" dedim. Sen de bir şey anlamıyormuşsun der gibi yüzüme baktı. Gördüm ki cevabım kendisini tatmin etmiyor, hemen ilave ettim; "fazla olarak eski polis memurluğunun iadesini..." Adam sen de der gibi dudaklarını büktü. "Komiserlik iste" dedim. Hâlâ hiç memnun olmamış gözlerle yüzüme bakıyordu. Çabuk çabuk çıktım; "hapishane müdürlüğü, jandarma kumandanlığı, kaymakamlık, mutasarrıflık..." Herif hâlâ gayr-i memnun idi. Nihayet hatırıma geldi, "hazır sizin vali Ferid Paşa burada imiş, sen şu Konya valiliğini iste" dedim. Yalnız yüzü değil gözleri de güldü. Galiba istediği ve dileyeceği bu idi. Eza ve etvarı ile; "hah işte tam üstüne bastın" der gibiydi. Fakat bir aralık yüzünden tereddüt vakfesi geçti:
>
> -Ben bu valiliği yaparım ama, ara sıra şu mabeynden bir şeyler sorarlarsa onlara nasıl bir cevap veririm diye düşünüyorum.[4]

Yunus Nadi
Fotoğraflar: Cumhuriyet Arşivi

Neredeyse Nasrettin Hoca fıkralarına taş çıkartacak bu olay, jurnalciliğin boyutlarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Yunus Nadi'nin "Siyasi Hatıralar" başlığı altında on gün boyunca yayımladığı bu anılar, aynı zamanda Abdülhamid dönemi hapishanelerinin de güzel bir panoramasını çizmektedir. Önce Hasan Paşa Karakolu, ardından Zabtiye Tevkifhanesi ve nihayet

Yunus Nadi (oturan) *Tasvîr-i Efkâr* yazışleri kuruluyla. Ayaktakiler soldan sağa, Velit Ebuzziya, Talha Ebuzziya ve Aşir Bey.

Hapishane- i Umumiye'ye gönderilen Yunus Nadi, 57 günlük serüvenini anlatırken zengin ayrıntılar vermektedir:

> Zabtiye tevkifhanesi, o kendi başına bir âlemdi ki hâlâ tahattur ettikçe bende bir nevi baş dönmesi tesiri yapar. Fakat insan fiilen içinde bulunduğu muhite intibak ve hiç olmazsa tahammül etmek için çok kuvvetli bir kabiliyete maliktir.
>
> ... Zabtiye tevkifhanesinde, Şişhli Mustafa Ağa'nın odabaşılığını yaptığı birinci koğuş, mer'iyü'l-hâtır koğuşuymuş. Beş altı metre arz ve sekiz dokuz metre tulunda büyücek bir odaydı. Şişhli Mustafa Ağa üst üste konulmuş iki-üç şilteden mürekkeb yatağı ile köşede taht kurmuş bir hükümdara benziyordu. Ertesi gün uyandığımızda ağayı ... bu taht üzerine bağdaş kurmuş vaziyette kahvesini içiyor gördük. Ağa henüz gecelik halindeydi; kalın bir fanila don gömlek üzerine, kolları geçirilmeksizin kenarları siyah kuzu derisinden bir gocuk atılmış, başta keçe külah, bir elde kalın parmakların tuttuğu kalın bir ağızlığa geçirilmiş bir sigara, diğer elde kulpsuz büyük bir fincan kahve, ağa keyif çatıyordu. Mihran, kareli ketenden mintanının üzerinde Rumeli şayağından kalın yeleği, ... kolları sıvalı ve Bursa arakiyesini yana yıkmış, mangal kenarında cezveleri kaynatıyordu. Odanın on beş-yirmiyi bulan diğer sakinleri de kalkmışlar, kimi oturuyor kimi sabahları hafif hafif işlemeye başlayan arı kovanı gibi içeri girip dışarı çıkıyordu.
>
> ... Bizden her uyanan arkada ortalığı bir süzdükten sonra ağa ile selamlaşıyordu. Bu ağa, tekâsüf etmiş adale mecmuu denilebilecek ağır pehlivan kıyafetinin altında zeki ve kabiliyetli bir vücut taşıyordu. Kendisinin Çatak Türklerinde yani Rumeli-i Şarki'nin pehlivan çıkaran mıntıkaları muhacirlerinden biri olduğu besbelliydi. Lisanı düzgün, sözü sohbeti yerindeydi, hinoğluhin biriydi. Bu odada sanki kâşanesinde oturur gibi oturuyordu. Onun yanında diğer oda sakinlerinin hemen hiç sesi çıkmıyor gibiydi.
>
> "Mihran! Beylere kahve" dedikten sonra, "istersenuz çay da yaparız, aşağıdaki kahvenin çayı fena değildir, isterseniz oradan getirteyim" kabilinden ikramlara müsaraatkârlık gösteriyordu.
>
> Yataklarda doğrularak, Şişhli Mustafa Ağa ile konuşa konuşa kahvelerimizi içtikten sonra, birer ikişer odadan çıkarak içinde bulunduğumuz "Muzîk-i ıstırab"ın ne olduğunu gördük. Zabtiye Tevkifhanesi'nin şimale gelen bu son müntehası fevkinde evvela bizim birinci koğuş vardı ki, binanın bütün arzında uzanıyordu. Bizim odanın karşı tarafında iki küçük oda vardı ki, bu iki odadan biri yere bir-iki hasır serilmek suretiyle kimsenin semtine uğramadığı bir mescitçik haline konulmuştu. Bir ucu merdiven olan sofanın diğer ucunda avluya nazır bir pencere vardı. Bu pencereden dışarıya bakıldığında, kısmen Ayasofya'yı da içine alan bir manzara parçası görünüyordu. Bu manzarayı görür görmez tanıdım. Onu aynen bu şekil ve hey'eti ile Rıza Tevfik'in bir kitabının iç kabına kurşun kalemle nakşolunmuş görmüştüm. Rıza Tevfik bir aralık -bilmiyorum neden- üç-dört gün mevkuf kalmıştı. Tevkifhaneden çıktığında bermutat elinde bir-iki cilt kitapla kendisine Babıâli Caddesi'nde tesadüf etmiştim. Başından geçen macerayı hikâye ederken "tevkifhane hayatında işte bunu görüyorduk" diye, bana Ayasofya'yı da ihtiva eden böyle bir manzara parçasının kurşun kalemle çizilmiş resmini göstermişti. Demek ki Rıza Tevfik de burada mevkuf kalmıştı.
>
> Dün gece adeta el yordamıyla çıktığımız taş merdiven inildiğinde aşağıda suya ve rutubete gark olunmuş abdesthanelerle, bizim koğuşun altına tesadüf etmek üzere -galiba ikinci ve üçüncü- iki tane koğuş vardı. Akşamki ağır kokulu, mülevves rutubet havasını izale edememişti. Ben ise; gece fersiz lambaların aydınlatmadığı loştan daha ağır, kirli karanlık kokuyor zannetmiştim. Gece cehennemi tarrakalarla açılan demir kapının her iki demir kanadı açılmış, mevkuflardan bir kısmı dar avluya atılmıştı... Burası, çoğu palaspareler giymiş insanların haşır neşir olduğu küçük bir meydancıktı ki, yüksek duvarlarından ancak bir sema parçası temaşa olunabilirdi. Orada yırtık pabuçlu, bin yamalı pantalonlu, ceketleri vücutlarından sarkmış, saçları sakallarına karışmış, gözlerinde fer ve yüzlerinde nur kalmamış bedbahtların, sanki istemeye istemeye yürüyorlarmış gibi ağır ve müteredditadımlarla bir aşağı bir yukarı dolaşıyorlardı. Bu avludan diğer bir kapıyla diğer bir dehlize giriliyor ve galiba orada da bir-iki koğuş bulunuyordu.
>
> Zabtiye Tevkifhanesi'nin bize ilk ve başlıca iyiliği hariçle temasımızı temin etmesi oldu. Arkadaşlardan ailesi İstanbul'da olanların akrabası daha o günden bizim Beşiktaş Karakolu'ndan Zabtiye Tevkifhanesi'ne nakledildiğimizi öğrenmişler, oraya gelmişlerdi. Onlar vasıtasıyla biz de bildikleri haberleri i'sal eyledik. Bu tarik ile dışarıda neler olup bittiğinden haberdar oluyor, görülecek işlerimiz var ise gördürüyor, eksiğimizi gediğimizi aldırıyorduk. İbrahim Süreyya'nın, Nuri Aziz'in, Alber Ferit'in evlerinden yemekler geliyor, bunlara tevkifhanede bizzat kendimi-

Yunus Nadi Cumhuriyet ricaliyle: Soldan, Salih Bozok, Yusuf Akçura (arkada sakallı), Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy, Latife Hanım, Yunus Nadi (Latife Hanım'ın arkasında), Fethi Okyar, İsmet İnönü, Şükrü Kaya (en sağda).

zin ihzar ettiklerimizi de ilave ederek yiyorduk. İhzarı kolay olarak tevkifhanede tahsil etmiş olduğumuz yemeklerden fasulye pilakisi ile çılbır pişirmekte adeta üstat olmuştuk. Bu işte Müstecabizade İsmet Bey merhum pirimiz ve üstadımızdı.

Tevkifhane hayatına çabuk alışmakta müşkilat çekmeyecektik ama orada çok mebzul olduğu anlaşılan ve daha ilk geceden hemen hepimize adeta hücum eden bit haşeresi buna kat'i bir engel olmuştur. Haşereye tahammül etmek imkânı vardı, fakat hiçbirimiz bu haşereye alışamıyor, onun manzarası ve hatta lafı hepimizin sinirlerine dokunuyordu. Çok geçmeden anlaşıldı ki o havalide palasperuş bedbahtların ekserisi adeta bit yuvası haline gelmiş mahluklar imişler. Tevkifhanede bir tavuk hırsızlığından dolayı sekiz-dokuz ay yatanlar, papazın haçına sövmüş diye üç senedir aranıp sorulmayanlar vardı. Arkadaşlar arasında akşam sabah enikonu soyunup haşarat taharrisi adeta bir vazife ve bir zaruret olmuştu. O kadar dikkate rağmen her taharride herkes mutlaka üçbeş kehle bulurdu. Bu alaylı ameliye arasındaki malumattandır ki, bilhassa dış havaliye çıkmak çok tehlikeli imiş. Orada bitler adamdan adama adeta uçarak intikal edermiş.[5]

... Tatlı tevkifhane hayatının acı safhaları takarrüb ediyor; bu hafta Fuad Paşa takımının muhakemeleri icra olunacak. Netice; mahkûmiyet. Sonra bizim muhakememiz tabii gecikmeyecek. Netice; yine mahkûmiyet. Tevkifhaneye düşen ve hapishaneden geçen her adam, her an ancak bir ümit ile yaşar. Yoksa hapishane kadar boğucu ve öldürücü bir siyasetgâh olamazdı. O ne âlem idi yarabbi... Şu arîza ile ve bu sebeple memleketten birtakım adamları toplamışlar, oraya doldurmuşlardı. İçlerinde tavuk hırsızları vardı ki, kanuna göre bihakkın ceza verilmek lazım gelse bir-iki ay ile işlerini görüp gidecekken, on iki aydır orada bitin ve pisliğin içinde sürünüp duruyorlardı. Kanunun yazmadığı cezayı ilk defa olarak tevkifhanede öğrenmiştik; beraat cezası... Filhakika tevkifhanede sekiz-on ay, on beş-yirmi ay yattıktan sonra beraat eden maznunlar vardı ki mahkeme dönüşünde fuzuli yattıkları hapis hayatını telmih ederek "mahkûm olduk, beraat cezası aldık" diye alay ediyorlardı.

Bu beraat cezası o zaman tevkifhanede zaten uluorta bir alay mevzuu idi. Pasaköylü mü, Beykozlu mu bir Duma vardı ki, tevkifhane hayatı hemen hemen üç seneye yaklaşmış olduğu halde arayan soran yoktu. Duma haça sövmüş. Cürmü o zamanın tabirince fazâhat-ı lisaniye futanlacak tarzda söz söylemel imiş. Fakat Duma, "efendim, ben haça sövdüm ama onun tahtadan yapılısına sövdüm, gümüşten yapılısına değil" diye derdine yanar ve işi alayına bozarak esrarını çekmeye giderdi. Zavallı, kendini birçok emsali gibi esrara vermişti. Şunun bunun hizmetini görerek kazandığı kuruşu ve o olmazsa nihayet ekmeğini esrara verirdi.

Bu esrar işi tevkifhanede adeta resmen cari bir kaide gibi idi. Esrar içenlerin, avluda ikinci kapının

dehlizinde müemmen yerleri vardı. Günde üç-beş defa orada kabak doldurulur ve keşide edilirdi. Allah taksiratımızı affetsin, mücerred temaşa etmek maksadıyla üç-dört defa bu kabağı -masrafını vererek- biz doldurtmak suretiyle ehl-i keyfe ziyafet keşide ettik. Kabak, içi boşaltılmış bir sukabağı olup, bunun üzerine bir nargile tepeliği uydurulmuş, kenarına ise marpuç olarak bir kamış geçirilmişti. Tepeliğin üzerine evvela ateş konuyor, sonra onun üzerine esrar atılarak kamıştan nefes çekiliyordu. Bu ameliye süratle yapılmalı idi. O halde kabağın başına toplanan beş-altı kişi yekdiğerini takiben kamışı ağızlarına götürmek suretiyle nefeslerini çekiyorlar, zaten bir-bir buçuk dakikada ameliye tamam olarak herkes keyfini ve nasibini almış oluyordu. Kimi Duma gibi pürneşe ortalığa hayat saçıyor, kimi köşelerde büzülerek keyfe dalıyordu.

... Esrar ve afyon acaba nasıl şeyler idi? Madem ki tevkifhaneden geçiyoruz, şunları bir tecrübe etsek mi dersiniz? Durur muyuz?.. Galiba Süreyya bir miktar tedarik etmişti. Birer miktar sigaralara karıştırdık. Bizim üzerimizdeki tesiri payansız bir kahkaha oldu. Afyona gelince, onda insan semalara çıkıyor, yükselirken uçuyor ve düşüyordu. Halecanlı ve heyecanlı bir müskir. Müskir değil, muhaddir [uyuşturucu]. Bereket versin bu tecrübelerimiz hakikaten bir-iki tecrübeye münhasır kaldı.

Bu faslı bitirmek için tevkifhaneye dışarıdan rakı idhal ettiğimizi ilave edelim bari; bunu arkadaşların evlerinden yapmışlardı. Sefertasları, evvela güzelce temizlenmiş bir bumbar rakı ile dolduruluyor, sonra üzerine pilav dolduruluyordu. Biz pilavı ayırarak bumbarın ucundan massetmek suretiyle muhteviyatını neşe ile alıyor ve neşedar oluyorduk. Tevkifhaneye gelen yemekler muayeneye gayr-i tabi değilse de, her gün beşer onar kuruş alan gardiyanlar aldırmıyorlardı.[6]

Gelecekte kendilerini nelerin beklediğini bilmeden geçen bu tutukluluk günlerinde, Yunus Nadi ve koğuştaki diğer mahkûmlar için bu gibi küçük "lüksler", içinde bulundukları duruma daha kolay katlanabilmelerini sağlamış görünüyor. Bunun yanı sıra hep bir ağızdan söylenen şarkılar, türküler de hapishane yaşamının o griliğine renk katıyor. Bunların içinde özellikle bir tanesi var ki "hançerelerinin" bütün kuvvetiyle söylediklerinde sanki "felekten böyle olsun intikam" alıyorlar:

Bir beladan bin bela
İcad eder zalim yezid
Âdemiyet, mülk ve millet
Düşmanı Abdülhamid[7]

Yunus Nadi Atatürk ve İnönü ile Haydarpaşa Garı'nın merdivenlerinde.

1901 yılının ocak ayından nisan ayının ilk haftasına kadar tam 57 gün boyunca mahkeme önüne çıkarılmadan hapishanede tutulan Yunus Nadi, en sonunda mahkûmiyet kararı belli olduğunda tepesinden "bir kazan sıcak su" dökülmüşçesine, hakkında verilen karara duyduğu tepkiyi şu sözlerle dile getiriyor:

... Anlaşılan aylarca süren ilk mevkufiyet günlerinin ilk ciddi darbesi karşısında bulunuyordum. Anlaşılan o güne kadar her şey şaka gibi geçmekte iken, o gün ilk defa olarak ağır ve acı hakikat ile karşı karşıya kalıyordum. Demek artık İstanbul'a çıkmak ümidi yok idi. Hapishaneye, belki hapishaneden hapishaneye, nihayet belki bir kaleye, fakat İstanbul'a asla... Canım bu mahkûmiyet üç sene kalebentlikten ibaret değil mi, nihayet bu bitmez mi idi? Anlaşılan bir an içinde bu üç sene bana tükenmez günlerden mürekkeb asır imtidadlı bir şey gibi görünmüştü... Bahusus Abdülhamid idaresini yıkmaya matuf ciddi ve fiili bir mücerribede bulunmaksızın mahkûm ve maktul kılınıyorduk.[8]

Bodrum'da üç sene kalebentlik cezasını çektikten sonra, memleketi olan Fethiye'ye sürgüne gönderilen Yunus Nadi bundan sonra ancak "hürriyet" ilan edildiğinde o çok sevdiği İstanbul'a geri dönebilecektir. ■

1. Yunus Nadi, 1879 yılında Mekri'de -bugünkü adıyla Fethiye'de- dünyaya gelmiştir.
2. *Haftada Bir Gün*, 30 Eylül 1926.
3. *Haftada Bir Gün*, 4 Teşrinisani 1926
4. *Haftada Bir Gün*, 7 Teşrinievvel 1926
5. *Haftada Bir Gün*, 18 Teşrinisani 1926.
6. *Haftada Bir Gün*, 18 Teşrinisani 1926.
7. *Haftada Bir Gün*, 28 Teşrinievvel 1926.
8. *Haftada Bir Gün*, 25 Teşrinisani 1926.

UNUTULMUŞ BİR TRAJEDİ:

KARADENİZ'DE BATIRILAN MEFKÛRE-II

DR. ESRA DANACIOĞLU

SALDIRIDA BAZI KARANLIK NOKTALAR

Kaptan Strizak kumandasındaki S 215 adlı denizaltının 5 Ağustos gecesi saldırıp batırdığı deniz aracına (yelkenli), saldırı silahına (top), batan teknenin güvertesinde 200 silahlı kişi olduğuna ve hatta peşi sıra bir büyücek kayığı, iskampaviyeyi de batırdığına ilişkin verdiği detaylar bunun Mefkûre olduğunu gösteriyor. Bence bu detaylardan en önemlisi güvertede 200 silahlı (!) kişinin olduğuna dair ifade. Bu ifade aynı günlerde İğneada-İstanbul arasında kaybolan -daha sonra Kilyos açıklarında kayalara çarparak battığı iddia edilen, belki de benzer bir saldırı sonucu batırılan- Hüdakerim motoru üzerine bir varsayım geliştirmemizi engelliyor.[1] Dahası Rohwer, çalışmasında sunduğu Rus kaynaklarından başka, Alman kaynaklarını da kullanarak neredeyse Rus denizaltısının hangi noktada Mefkûre'ye saldırmış olduğunu göstermekte: Bu kaynak Bulgaristan'da Pomoriye burnunda bulunan ve telsiz/radyo dalgalarını yakalayıp mevki tayininde bulunan Alman istasyonu. İstasyon 5 Ağustos gecesi Alman saatiyle 02.00'da 116 dereceden telsiz mesajı yakalıyor.[2] Kâzım Kaptan'ın geçen sayımızda verdiğimiz raporunda saldırının 02.10'da başladığına dair ifadesini aktarmıştık. Kâzım Kaptan'ın zaman tespiti Türkiye saatine göre. Rohwer bunun Romanya saatiyle 01.10'a tekabül ettiğini belirtiyor. Almanya'nın müttefiki olan Romanya ile Almanya arasında bir saat farkı olmadığını kabul ettiğimizde telsiz dalgalarının saldırının başlamasından 1 saat sonra yakalandığını ileri sürebiliriz. İfadelerden saldırının bir saatten uzun sürdüğü anlaşılıyor, dolayısıyla telsiz sinyalleri yakalandığında Rus deniz aracı hâlâ saldırı bölgesinde olmalı. Rohwer, üç

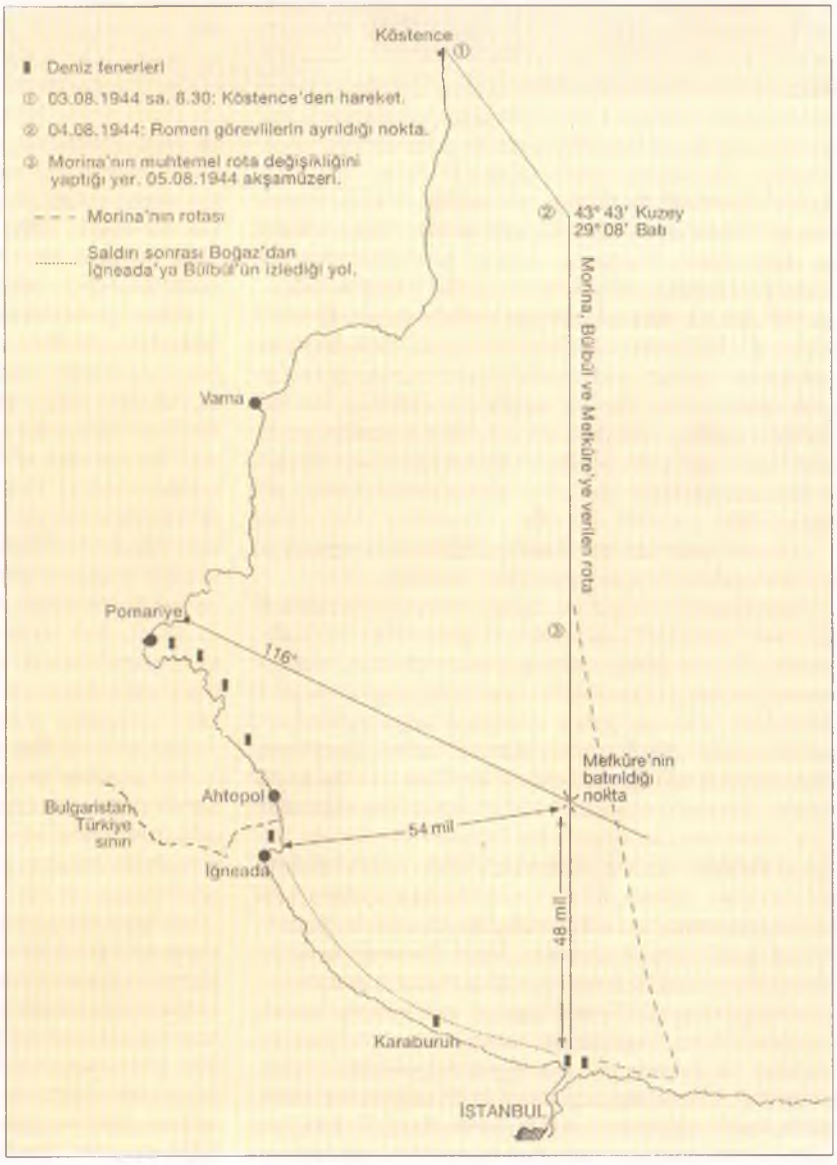

gemiye verilen rota ile Pomoriye'de 116 dereceden alınan telsiz sinyalinin kesiştiği noktayı saldırı bölgesi olarak saptıyor (bkz. Harita).

Ancak gene de tüm bu detaylara rağmen hâlâ sorulacak sorular var ve bunlardan bir kısmı yanıtsız. Bunları şöyle sıralayabilirim:

1. Almanların Köstence'de üç motora verdikleri 43 derece 43 dakika kuzey / 29 derece 08 dakika batı koordinatları aslında Rus ve Romen gemilerinin Boğaz-Köstence güzergâhında kullandıkları koordinatlar.[3] Almanların bu koordinatlardan inmek zorunda bırakarak bu üç gemiyi Rus saldırısı için hedef haline getirdikleri düşünülemez mi? Eğer üç gemi bu koordinatlardan Boğaz'a doğru seyrettiyse, karşılarına çıkan bir Rus savaş gemisinin onları Romen veya Alman gemisi sanması doğal gözükmektedir. (İlk yazımızda belirttiğimiz gibi Türk gemilerine Romanya'ya seyir yasağı vardır.)

Ancak Kaptan Strizak silahlı 200 kişi taşıdığını düşündüğü ve muhtemelen sadece siluetinden yelkenli olduğunu saptadığı (yelkenlerin açık olduğuna dair tanıklıklarda hiçbir ifade yoktur) bu deniz aracının bütünüyle savunmasız olduğundan nasıl o kadar emin olmuştur da yelkenliyi torpillemek yerine top ateşi ile batırmayı tercih edebilmiştir? Yelkenlide 200 silahlı insan (Alman) varsa, mantıklı olan yelkenlide herhangi bir saldırıya karşı birtakım ek donanımın olması değil midir? Muhtemelen bu denli emin olmasının nedeni Mefkûre'nin üzerinde patlatılan aydınlatma fişeğidir. Fişeğin yaklaşık bir dakika süren aydınlığı altında denizaltı Mefkûre'nin olağandışı kalabalık bir insan topluluğunu taşıyan bir balıkçı motoru olduğunu netçe görmüş, (peki nasıl olup da her açıdan görülebilecek biçimde çizilmiş Kızılhaç işaretlerini görmemiştir?) torpil gibi maliyeti oldukça yüksek bir imha silahını kullanmaktansa, top ateşi ile batırmayı tercih etmiş olmalı.

Ancak gene de rasyonel gözüken bu senaryodan şu nedenle şüphe etmemiz gerekiyor:

Sovyetler ve İngiltere, savaş boyunca, özellikle de 1944 yılında Türkiye'nin Boğazlardan kamufle edilmiş Alman gemilerinin geçişini yeterince denetlemediğinden yoğun bir biçimde şikâyetçi oldular.[4] "1944 yılı Ocak ve Şubat aylarında İngiltere Boğazlardan geçen 20 civarında Alman ticaret gemisinin savaş gemisi olduğu gerekçesi ile Türk Hükümetini resmen protesto etmişti."[5] Mefkûre'nin batırılışından 2 ay önce haziran ayında ise benzeri bir durum Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun istifasına yol açmıştı. Sorun Kassel adlı Alman gemisi idi. Kassel aranmasına izin vermediği için önce Boğazlardan geçiş izni alamamış, fakat Menemencioğlu Alman Büyükelçisi Von Papen'in "ticaret gemisidir" sözüne güvenerek Kassel'e geçiş izni vermiş, ancak protestolar ve İngilizlerin ısrarı sonucunda gemi aranmış ve aslında bir savaş gemisi olduğu ortaya çıkmıştı.[6] "Yetkililer ...Kassel'in 9 milimetre çelik zırhla kaplı olduğunu, sualtı bombaları, 31 ton kapasiteli tank vinçleri, beş makinalı tüfek, iki top ve denizaltı izleme teçhizatlarıyla donanmış olduğunu saptadılar."[7] Dolayısıyla 200 silahlı kişiyi taşıyan bir yelkenlinin aslında kamufle edilmiş bir tür savaş gemisi veya en azından savaş donanımlı bir sac tekne olması pekâlâ mümkündü. Tüm bu olasılıklar karşısında denizaltının bir karşı saldırı ihtimalini bütünüyle ortadan kaldırmak amacıyla top mermisi yerine torpili tercih etmesi gerekmez miydi?

2. Saldırı sonrasındaki gelişmeler ve tanıklıklar Bülbül ile Mefkûre'nin belli bir mesafe ile seyrettiklerini göstermektedir. Bu seyir mesafesini kestirmek oldukça zor. Her ne kadar Kâzım Kaptan ifadesinde denizaltının kaybolmasından iki saat sonra motor sesini duyduğunu belirtse de, Bülbül yolcuları ifadelerinde işaret fişeğini görmüş hatta saldırıyı seyretmiş olduklarını söylemekteydiler. Öyle ki bazı ifadelere göre saldırı başlayınca paniğe kapılıp suya atlamaya kalkan yolcuları Bülbül'ün kaptanı silahını çekip "ilk suya atlayanı vururum" diyerek önlerine dikilmek suretiyle durdurabilmiş. Saldırıyı çok yakından görmüş olmaları pek akla yatkın değil, ancak işaret fişeğinin patlamasından sonra belki de Bülbül bir süre motorlarını susturarak bekledi, daha sonra hareket etti, yaklaştı ve durdu. Dolayısıyla Bülbül'ün en fazla 2 saat (12 mil) en az da ancak birkaç mil mesafeden seyrettiğini düşünebiliriz; toplu-yakın bir seyir söz konusu değildir. Kâzım Kaptan'ın oğlu Hamit Turan'a göre bunun nedeni üç motorun hızları arasındaki farktı. Morina en hızlı olandı, Bülbül ise en yavaş olanları.

Bir diğer dikkate değer ayrıntı şudur: Tüm tanıklıklarda Bülbül gün ağardıktan sonra görülmüştür veya Kâzım Turan'ın ifadesinde motorunun sesi duyulmuş, sonra gün ağarırken seçilmiştir. Hiçbir ifadede Bülbül'ün ışıklarına atıfta bulunulmamaktadır. Kâzım Turan Morina'yı takip ettiğini ifade ederken de ay doğduğunda da takip ettiğini belirtir, orada da seyir ışıklarından hiç söz edilmez. Savaş yıllarında bölgede seyretmiş eski denizcilerin verdiği bilgilere göre hem serseri mayınlar ve hem de saldırı tehlikesi nedeni ile gece seyir yasağı vardı. Denizciler bu nedenle yasağa aykırı olarak gece seyri yaptıklarında fark edilme riskini azaltmak için seyir ışıklarını yakmadan yollarına devam ediyorlardı. Anlaşılan o ki her üç motor da seyir ışıklarını yakmadan, bir kaç saatlik veya dakikalık bir mesafe ile seyretmekteydiler. Aralarındaki bağlantı görmeye değil, benzer rotayı takibe dayalıydı. (Seyir ışıklarını yakmadan seyrediyor olması, Mefkûre'yi Sovyet denizaltısının neden şüpheli gemi olarak gördüğünü bir ölçüde açıklayabilir.)

3. Şimdi şu can alıcı soruya gelebiliriz: Saldırı sonrasındaki hiçbir soruşturmada ya da tanıklıkta Morina motorundan söz edilmemektedir. Morina'nın kaptanının ifadesine bile başvurulmamıştır. Morina saldırının olduğu 5 Ağustos gecesi neredeydi? Morina'nın sahibinin oğlu ve o yıllarda 18 yaşlarında olan ve İstanbul'da 5 Ağustos'ta Morina'nın yolunu gözleyen Orhan Derval'in verdiği bilgilere göre Morina motoru kendisine verilen se-

Korkunç bir facianın içyüzü

Demirköyde, Mefkûre motöründen kurtulan Yahudi mülteciler arasında

Motörden denize dökülenleri, denizaltılardan bırakılan köpekler parçalayarak öldürmüş

Yazan: *Melih YENER*

Mefkûre motöründen mucize kabilinden kurtulan Akselrat

Vatan, 15 Ağustos 1944.

yir rotasını izlememiş (bkz. Harita), böyle bir rotanın verilmesinden de işkillenmiş ve İstanbul Boğazı'na doğru inen verili koordinatlardan gitmektense rotasını İstanbul Boğazı'nın doğusuna doğru çizmiş ve daha sonra dönüp, kıyıdan seyrederek Boğaza girmiştir. Bu bilgi, şimdiye kadar tüm varsayımların üzerine inşa edildiği her üç geminin verilen rotayı izlediği tezini çürütmektedir. Morina'nın hangi noktadan itibaren verilen rotadan ayrıldığını ve Bülbül ve Mefkûre'nin onu kısmen de olsa izleyip izlemediğini bilememekteyiz. Kâzım Kaptan'ın geçen sayıda verdiğimiz ifadesinde 4 Ağustos'ta gün boyu Morina'yı izlediğini, hatta ay çıktığında da izliyor olduğunu belirttiğini aktarmıştık. Dolayısıyla şu senaryo oldukça akla yakın gözükmektedir: 4 Ağustos günü hava karardıktan sonra motorlar seyir ışıklarını yakmadan, sadece birbirlerinin nerede olduklarını tahmin ederek seyrederken Morina rotasını değiştirerek seyir hattını güneyden güneydoğuya doğru kaydırmıştır. 4 Ağustos gecesi benzeri bir rota değişikliğini Mefkûre ve Bülbül'ün de diğer yönde yapmış oldukları, yani Almanlar tarafından daha batısına geçmemeleri konusunda uyarıldıkları 29 derecenin batısına doğru kaydıkları düşünülebilir mi? Benzer bir içgüdü ile Bülbül ve Mefkûre'nin kendilerini güvencede hissetmek için kıyıya yanaşmaya çalıştıkları neden düşünülmesin?

4. Saldırıdan sonra 22 Ağustos'ta bir İngiliz denizaltı uzmanının ifadelere dayalı olarak saptadığı saldırı noktasıyla Rohwer'in tespiti arasında fark bulunmaktadır. İngiliz uzman Mefkûre'nin İğneada'nın 25 mil kuzeydoğusunda su üstünde bulunan denizaltı(lar) tarafından batırıldığı görüşündeyken, Rohwer haritada gösterildiği gibi saldırının İğneada'nın yaklaşık 50 mil açığında gerçekleştiğini düşünmektedir.

25 millik bir farktan başka anlaşılmaz görünen bir nokta daha var. Neden İngiliz denizaltı uzmanı tahminini İğneada'ya göre yapmıştır? Aşağıda anlatılacağı gibi saldırıdan sağ kurtulanları toplayan Bülbül, İstanbul'a doğru yoluna devam etmiş, ancak fırtına yüzünden Boğaz'a girememiş ve neredeyse 24 saatlik bir seyirden sonra İğneada'ya sığınmıştır. Tam da burada şu sorulabilir: Bülbül saldırı sonrasında Boğaz'a doğru yoluna devam etmiş olsaydı Kâzım Kaptan'ın saldırı noktasının Boğaz girişine olan uzaklığına göre tahmin yapması gerekmez miydi?

İğneada'ya (bazı ifadelerde de İğneada Aktapol arasına) göre mevki tayininde bulunabilmesi iki biçimde mümkün olabilir: Bunlardan ilki İğneada ve/veya Aktapol'daki fenerleri görmüş olmasıdır. Ancak 45-50 mil mesafeden fenerleri görmesi mümkün görünmemektedir. Sadece daha yakın seyretmiş olması durumunda fenerleri görmesi mümkündür. İkincisi kaptanların gece navigasyonu yapmalarıdır, yani yıldızlara, hızlarına, akıntıya göre o anda hangi noktada olduklarını hesap etmeleri.

Özetle, Mefkûre'yi batıran denizaltının Kaptan Strizak kumandasındaki S 215 olduğunu gösteren pek çok delil var, ancak hâlâ birtakım karanlık noktalar olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bunların başında, Kaptan Strizak'ın Mefkûre'yi gerçekten de bir düşman gemisi sanıp yanlışlıkla mı saldırdığı sorusu gelmekte. Bir diğeri ise saldırının gerçekleştiği noktanın neresi olduğu ve gemilerin rotası konusunda beliriyor.

TRAJEDİDE KAPTAN KÂZIM TURAN'IN SORUMLULUĞU

Geçen ayki yazımızda saldırıdan sonra oluşturulan soruşturma komisyonlarında Kaptan Kâzım Turan'ın saldırı esnasında sorumluluklarını ne ölçüde yerine getirdiğinin ve yolcuların can güvenliklerini sağlamak için ne kadar çalıştığının sorgulandığını, saldırının örneğin kaptanın durması için verilen işaretlere rağmen kaçmaya çalışmasından kaynaklanıp kaynaklanmadığının araştırıldığını belirtmiş ve söz konusu komisyonların raporlarını vermiştik.

Can kaybının yüksekliği ile ilgili olarak aşağıdaki etkenleri göz önüne almak gerekmektedir:

- Denizaltının saldırı amacı sadece deniz aracını batırmak değildir, niyet geriye hiç kimsenin sağ kalmamasıdır. Daha önce belirtildiği gibi top mermileri ile Mefkûre'yi vurduktan sonra makineli ile sağ kalmaya çalışanları da taramıştır. Yolcuların neredeyse tamamının ölmesi, gereken biçimde tahliye edilememelerinden çok, böylesi bir kastın sonucudur.

- Aslında motorda can kurtarma ekipmanı da çok yetersizdir. 300 kişinin balık istifi dolduğu bir balıkçı motorunda şüphesiz ki ancak birkaç can simidi için yer olabilirdi. Dahası bir tek cankurtaran sandalı bulunuyordu. Amerikan Yahudi yardım örgütü American Joint Distribution Commitee'nin Türkiye temsilcisi Robert Resnick'in İstanbul'a ulaşan mültecilerle yaptığı görüşmelerden sonra Lizbon üzerinden WRB (Dünya Mülteciler Örgütü) merkezine yolladığı telgrafta can kaybının yüksekliğinin nedenleri arasında saldırının topyekûn bir imha amacı taşımasından başka, şunları sayar:

> Yolculardan sadece 40-50'si gemiden ayrılabilmiş geri kalanı top ve peşi sıra makineli ateşi ile yaralanmış veya yanmıştır... Can kaybının yüksekliği kısmen Mefkûre'de can kurtarmaya yönelik donanımın yeterli biçimde mevcut olmaması nedeniyledir.[8]

Şunu da eklemek gerekir ki Kâzım Turan 1914 doğumluydu ve saldırı sırasında 30 yaşında genç bir kaptandı. Kâzım Kaptan'a bu saldırı ömrü boyunca taşıyacağı bir iz de bıraktı: Cankurtaran sandalına çıkarken yanında patlayan top mermisi yüzünden bir kulağında tamamen, diğerinde %80 duyma kaybı. (Nitekim önceki sayıda yayımladığımız fotoğrafında Kâzım Kaptan'ın kulağındaki duyma cihazı görülmektedir.)

SALDIRI SONRASINDAKİ GELİŞMELER

5 Ağustos'ta Morina İstanbul'a ulaştığında Bülbül ve Mefkûre ufukta görünmese de, henüz her şey yolunda görünüyordu. Filistin Yahudi Topluluğu'nun Türkiye'deki resmi temsilcisi ve mülteci trafiği organizasyonundan sorumlu olan Haim Barlas, Morina'nın İstanbul'a ulaştığı gün Kudüs'e aşağıdaki telgrafı yolluyordu:

> Morina 340 mülteci ile bugün ulaştı. Bülbül'ün 410 mülteci ve Mefkûre'nin 300 mülteci ile yarın varacağı umuluyor... Mülteciler pazar günü (7 Ağustos) özel trenle Filistin'e hareket edecekler.[9]

Haim Barlas büyük olasılıkla Karadeniz'de o günlerde süren fırtına nedeniyle Mefkûre ve Bülbül'ün geride kalmış olduklarını düşünmekteydi. (Bu arada Morina'nın kaptanının da saldırıdan habersiz olması Morina'nın saldırı gecesi bulunduğu nokta ile ilgili tezimizi destekliyor.) Gerçekten de 7 ve 8 Ağustos tarihli gazeteler Karadeniz'de birkaç gündür fırtına sürdüğünü, motorların Boğaz'dan çıkamadığını ve Karadeniz'deki motorların da limanlara sığınmaya devam ettiklerini bildiriyordu.[10] Morina ile ulaşanlar İngiliz Konsolosluğu'ndan kolektif vizelerini aldılar[11] ve 9 Ağustos'ta Haydarpaşa'dan trenle Filistin'e doğru yola çıktılar.[12] Morina yolcularının İstanbul'da vize ve tren yolculuğu işlemleri için beklediği günlerde Mefkûre'nin akıbeti ile ilgili ilk haberler gazetelerde görünmeye başladı.

Mefkûre'nin kaptanı Kâzım Turan, 1994.

7 Ağustos tarihli *Son Posta* "Mefkûre Motoru Battı mı?" başlığı altında 250 Museviyi Köstence'den taşıyan Mefkûre motorunun fırtınaya yakalanarak battığına dair bir iddia olduğunu bildirmekteydi. Aynı tarihli *Vatan* da "Karadeniz'de Fırtına" başlığı altında Hüdakerim motorunun Kilyos'ta kayalara çarparak battığını, "Romanya'dan 250 Musevi ile gelmekte olan Mefkûre motorunun da fırtınadan battığı ancak 4 kişinin kurtulduğunun söylendiği"ni aktarıyordu.

8 Ağustos'ta Haim Barlas Kudüs'e şu telgrafı çekiyordu:

> Doğrulanmamış birtakım raporlara göre Mefkûre kimliği meçhul denizaltılar tarafından batırılmıştır. Fakat doğrulanmamış birtakım başka haberlere göre ise 5 ve 6 Ağustos gecelerindeki fırtınada kayalara çarparak batmıştır ve bu ikinci olasılık daha kuvvetli gözükmektedir. Can kaybına ilişkin sayı bilinmemektedir ancak çok olduğundan korkuluyor. Bülbül yolcularının kara yoluyla İstanbul'a nakli için ayarlamalar yapılıyor.[13]

Gerçekten de 7-9 Ağustos tarihlerinde Mefkûre'nin battığı açıklık kazanmıştı, ancak batış nedenleri ve batış mevkii konusunda belirsizlik sürüyordu.[14] Bu belirsizlik gazetecilerin hayal dünyasını harekete geçirmiş olmalı ki 8 Ağustos tarihli *Tanin* gazetesinde "Karadeniz'de Facia" başlıklı haberde Mefkûre'nin batırılışını şöyle anlatılmaktaydı:

> Romanya'dan (Köstence) musevi getiren Mefkûre motoru İğneada açıklarında (7 mil) Rezve önlerinde fırtınaya tutularak battı. Kaptan Kâzım baştan kara etmeye çalıştıysa da başaramadı. Motor alabora oldu. Kıyıdan sesler duyulsa da fırtınadan kimse yardıma gidemedi. Kazada 305 musevi boğuldu. Kurtulan: 5 musevi ve 6 mürettebat.

Kâzım Kaptan 1940'larda ailesiyle.

Aynı günlerde hükümetin yarı resmi yayın organı durumunda olan *Ulus* gazetesi ise Mefkûre'nin batırılışına ihtiyatla yaklaşıyordu. *Ulus* "Mülteci dolu motor karasularımızın dışında battı" alt başlığı ile verdiği kısa haberinde Mefkûre'nin saldırı sonucu battığına dair resmi makamlara gelen bir bilgi olmadığının altını çiziyordu. *Ulus* gazetesinin ihtiyatlı yaklaşımının arkasında hükümetin tutumu seçilmekteydi. Haberin böyle verilmesinde, bence hükümetin 2 Ağustos'ta Almanya ile ilişkilerin kesilmesinden 3 gün sonra Karadeniz'de Musevi mültecileri taşıyan Türk bandıralı bir geminin batırılması sonucunda Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir girişimde bulunması ihtimali veya beklentisinin önünü kesme arzusu vardı. Hatta 9 Ağustos'ta bazı gazeteler Mefkûre'nin denizaltıların saldırısı sonucunda batırıldığını detaylarıyla ifşa ederken, dahası 14 Ağustos'ta kazazedelerin cesetleri Kemerburgaz sahillerine vururken *Ulus* gazetesi Mefkûre'nin battığı konusunda ısrara devam etmekteydi. 8 Ağustos'ta Türk karasuları dışında Mefkûre'nin battığı şeklindeki ihtiyatlı haberi verdiği gün gazetenin bir başka köşesinde "Orta Avrupa ve Balkanlarda takibata maruz kalan Yahudilere insani hislerle hareket eden hükümet"in transit geçiş vizesi verdiğine, 1943 ve 1944'te Macaristan, Bulgaristan ve Romanya'dan Yahudi çocuk kafilelerinin vizeyle Filistin'e geçmiş olduklarına, o günlerde ise Bulgaristan'dan vize alan 43 çocukluk bir kafilenin yolda bulunduğuna ve Bükreş, Peşte ve Sofya konsoloshuklarından haftada 40-50 kişinin vize aldığına ilişkin bir haber görünmekteydi. Bu haberden, hükümetin bu saldırıdan herhangi bir biçimde sorumlu tutulabileceği ihtimaline karşı, Türkiye'nin bu konudaki politikasını (1943 ve aslında 1944 yılı için geçerlidir) hatırlatma ihtiyacı hissettiğini çıkarabiliriz.[15]

8-9 Ağustos'tan sonra gazeteler Mefkûre'nin trajik öyküsünün detaylarını öğrenmişlerdi: Mefkûre İğneada ile Ahtopol (Aktapol) açıklarında milliyeti meçhul üç denizaltının (!) saldırısına uğramış, sağ kalanları Bülbül birkaç saat sonra toplamış, sonra Bülbül yoluna devam etmiş, ancak fırtınadan Boğaz'a girememiş ve dönerek İğneada'ya sığınmıştı.[16]

Gerçekten de Karadeniz'de süren fırtına Bülbül'ün Boğaz'a girişine engel olmuştu. 5 Ağustos'ta gün ağarırken saldırı sonrası sağ kalan 11 kişiyi kurtaran Bülbül motoru yoluna devam etmiş, aynı gün öğleden sonra Boğaz girişi yakınlarına ulaşmış, ancak elverişsiz hava koşulları nedeniyle giremeyerek, batı yönünde seyrederek İğneada'ya sığınmak zorunda kalmıştı (6 Ağustos öğleden sonra).[17]

Bülbül yolcularının olaylı yolculuğu İğneada'da

da bitmedi. Sığındıkları yer hem bütünüyle bir askeri bölgeydi ve hem de ciddi ulaşım sorunları vardı. Askeri bölge olması nedeniyle bir yandan İstanbul'daki Musevi yardım örgütleri temsilcilerinin bölgeye gitmesi mümkün değildi, öte yandan ise İstanbul'a nakilleri de aynı nedenle sorunlu gözüküyordu.[18] İstanbul'daki organizasyonlar ilk iş olarak İğneada'daki mültecilere gıda yardımında bulundular. 7 Ağustos tarihinde İğneada'ya Antalya nakliyat ambarı ile şu yiyecekler yollandı:

1. 1800 adet ton balığı konservesi,
2. 200 kg zeytin,
3. 2000 adet haşlanmış yumurta,
4. 4 kasa salam,
5. 550 ekmek,
6. 2-3000 adet salatalık,
7. 1200 limon,
8. 500 kg üzüm,
9. 200 kg peynir.[19]

WRB'nin Türkiye temsilcisi Ira Hirschmann'ın Ankara'da Dışişleri Bakanlığı nezdindeki girişimleri sonucunda Bülbül yolcularının kara ve demiryolu ile İstanbul'a nakli için gereken izin alınabildi. Hirschmann WRB Başkanı Pehle'ye 8 Ağustos tarihinde şu telgrafı yolluyordu:

> Türk Dışişleri Bakanlığı bizim Bülbül yolcularının kara veya demiryoluyla İstanbul'a nakledilmelerine yönelik önerimizi kabul etti. Bu düzenlemeyi Türk Kızılay örgütü idare edecektir ve ihtiyaca göre diğer adımlar atılacaktır. Tüm yardım ve seyahat masraflarını WRB'nin karşılaması önerisini destekliyorum. Bunu üzerimize almamız işleri hızlandıracaktır.[20]

Nitekim bu işbirliği sonucu gıda maddeleri, *Tanin*'in 11 Ağustos'ta verdiği bilgiye göre Kızılay İstanbul mümessili B. Cemal tarafından Antalya nakliyat ambarının üç kamyonu ile İğneada'ya yollanmıştı.

Bundan sonrası mültecilerin İstanbul'a güç koşullarda yolculuklarının tarihi oldu. 9 Ağustos'ta İğneada'dan hareket ettiler; İğneada Vize arası kağnı ve at arabalarıyla alındı. Vize'den itibaren kamyonlara binerek (11 Ağustos) Çerkezköy'e nakledildiler. Çerkezköy'den bindikleri özel bir tren ile 14 Ağustos tarihinde İstanbul'a ulaştılar ve Kuledibi Musevi Mektebi'ne yerleştirildiler.[21]

Mefkûre'nin batırılışı Türk basınında mültecilere karşı yoğun bir ilgi uyandırdı. Yahudi mülteciler o günlerde iki yazı dizisinin yanı sıra çeşitli köşe yazılarına konu oldu. *Tanin*'den Cahit Araboğlu Salacak açıklarındaki Morina'ya bir sandal ile yaklaşarak (8 veya 9 Ağustos'ta) edindiği izlenimleri ve yaptığı görüşmeleri 13 Ağustos'tan itibaren yayımlıyordu: Yazı dizisi Morina'nın ve yolcuların genel tasviri ile başlamaktaydı. Mültecilerin durumlarını göstermesi açısından aktarmayı anlamlı bulmaktayız:

> Sandal motöre yaklaşınca hazin bir manzara ile karşılaştım. Morina şu her Ada veya Boğaziçi seyahatinde kavun-karpuz veya öteberi taşırken gördüğümüz motorlardan biridir. Bu ufacık motörde 310 mülteci var. Bunlardan yarısı motörün alt, örtülü kısmında, yarısı da güvertede ayakta. Gerek içerdekiler ve gerekse dışardakiler ayakta yeyip, içip, uyumak mecburiyetindeler. (Güvertedeki)... Her yaşta, her tipte erkekli kadınlı kalabalık insan neslinin düşebileceği sefalet ve ızdırap sembollerinin en keskin hatlarını taşıyor... Bu ufacık motorda birbirine girmiş bu kalabalığın diğer bir hususiyeti de üzerlerindeki elbiselerin acı sefaleti. Gecelerini güvertede geçirmek mecburiyetinde olan bu şaşkın asr kurbanlarının hiçbirinin üzerinde bütün olarak bir elbise yok. içdonuyla dolaşan genç kızlar, tek taraflı atletle gezen iskelet gibi delikanlılar, paslı pardöseler taşıyan ihtiyarlar ve rengarenk yırtık spor fanileleriyle namütenahi bağıran çocuklar. Herkes havaya, şehre doğru birşey söylüyor, kimse kimseyi dinlemiyor.[22]

Bir diğer yazı dizisi ise 15 Ağustos'ta *Vatan* gazetesinde başladı ve üç gün sürdü. Dizi yazının yazarı İğneada'ya kadar gitmiş ve Bülbül yolcularının İğneada-İstanbul seyahatlerine katılmıştı. Gerçekten kazazedeler ve mürettebatla yapılan görüşmelere dayalı olduğu anlaşılan dizi yazı, kısmen abartılı da olsa (mülteciler Türkiye'de olmaktan çok mutludur ve mola yerlerinde akordeon çalıp şarkı söylemekte veya maç yapmaktadırlar!), özellikle karadan yapılan yolculuğun anlatımı (okullar ve halkevlerinde yatma, yerel yöneticilerin ve halkın ilgisi vs) açısından zengindi. Melih Yener'in kazazedelerin denizaltıdan sağ kalanları boğsunlar diye denize köpekler salındığına ilişkin ifadelerine dizi yazıda geniş yer vermesi (CZA'daki ifadelerinde de yaralıları boğan köpeklerden söz etmektedirler) eleştirilmesine yol açmışır. 18 Ağustos'ta Nizametin Nazif, *Son Telgraf* gazetesindeki "Günün İçinden" köşesinde "Bir Facia'da Köpeğin Rolü" başlığı altında Melih Yener'i zaten trajik olan bir olayı daha trajik hale getirmek için hayal gücünü kullanmakla suçluyordu.

* * *

Mefkûre tıpkı Struma gibi Sovyet denizaltıları tarafından muhtemelen (!) düşman gemisi sanılarak batırıldı. Mefkûre mülteci trafiğine katılan bilebildiğimiz az sayıdaki Türk motorundan biri ve yegâne batırılmış olanı. Mefkûre yolcularının Filistin özlemi Karadeniz'in bilemediğimiz bir noktasında sona erdi. Aslında Ağustos ayının sonuna kadar Romanya'da kalmayı tercih etmiş olsalardı gelecekleri büsbütün farklı olacaktı. Mefkûre'de yaşamını kaybeden yaklaşık 300 kişiden 130'unun cesetleri 12-15 Ağustos tarihleri arasında Kemerburgaz sahillerine vurdu.[23] Bülbül yolcuları ve Mefkûre'den sağ kurtulanlar (Fülop çifti dışında) 15 Ağustos'ta kendilerine tahsis edilen bir trenle Islahiye'ye doğru İstanbul'dan yola çıktılar; Halep ve Beyrut üzerinden geçerek ayın 19'unda Hayfa'ya ulaştılar.[24] 14 Ağustos'ta Bulgaristan'da Yahudileri toplumdan ayıran tüm yasal düzenlemeler tedricen kaldırılmaya başlandı. 20 Ağustos'ta Ruslar Romanya'ya girdi. 23 Ağustos'ta Mareşal Antonescu Kral tarafından tutuklandı. Alman birlikleri kraliyet sarayını bombaladı. Romanya Almanya'ya savaş ilan etti ve Rumen

Mefkûre kurbanlarından bir grup.
Moshe Resel, *Tik Mefkure* (Mefkûre Dosyası), Tel Aviv, 1981

birlikleri Alman birliklerine saldırdı. Bu kargaşalıkta Sovyet Ordusu neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan ayın 30'unda Köstence'ye, 31'inde Bükreş'e girdi. ■

Düzeltme

Geçen sayıda resmini bastığımız Mefkûre kaptanı Kâzım Turan'ın yanındaki oğlu Hamit Turan değil, diğer oğlu Cumhur Turan'dır.

1. "70 tonluk Hüdakerim motoru Hasan Birinci Kaptan idaresinde 4 gün önce İğneada'dan kalkmış, hâlâ limanımıza gelmemiştir. (İstanbul). İçindeki 7 kişiden haber yoktur." *Cumhuriyet*, 5.8.1944, ayrıca bkz. *Akşam*, 5.8.1944.
2. KTB Skl. Teil A., 5.8.1944, s. 119'dan nakleden Rohwer, *age*, s. 119, dn. 85. Mefkûre ile ilgili çalışmaya ilk başladığım 1994 yılında Rohwer'in kitabının fotokopisini bana yollama inceliğini gösteren Prof. Dr. Çetin Yetkin'e teşekkür ederim.
3. Jürgen Rohwer, *Die Versenkung der Jüdischen Flüchtlingstransporter Struma und Mefkure im Schwarzen Meer (Februar 1942, August 1944)*, Stuttgart, 1964, s. 64.
4. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, 1938-1945, Ankara, 1986, s. 310; Selim Deringil, *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul, 1994, s. 236.
5. Koçak, *age*, s. 311.
6. Koçak, *age*, s. 312-313 ve dn 208.
7. Deringil, *age*, s. 238.
8. NAR (National Archive, Amerika Birleşik Devletleri) 840.48 Refugees/8-2144 2580. Elindeki National Archive'in belge fotokopilerinden faydalanmama izin veren Hebrew Üniversitesi'nden Prof. Dr. Dalia Ofer'a teşekkür ederim.
9. CZA L15 117/1.
10. *Cumhuriyet*, 7, 10.8.1944; *Tanin*, 10.8.1944.
11. CZA L15/295 B.
12. *Cumhuriyet*, 10.8.1944; *Vatan*, 10.8.1944.
13. Chaim Barlas'tan Kudüs'e CZA L15/295 B; ayrıca bkz. NAR 840.48 Ref./.844 2449, 8.8.44'de Schwartz'ın Lizbon'dan merkeze çektiği telgraf.
14. *Tan*, 7.8.1944; *Cumhuriyet*, 8.8.1944; *Vakit*, 9.8.1944.
15. Haber 8 Ağustos tarihli *Vatan* gazetesinde de çıkmıştır.
16. 8, 9, 10 Ağustos tarihli *Akşam*, *Tan*, *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Son Posta*, *Vatan*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Tanin* gazeteleri
17. Kâzım Turan'ın 15 Ağustos'ta kaleme aldığı rapor CZA L15/117/II.
18. 8.8.44'de Schwartz'ın Lizbon'dan merkeze çektiği telgraf, NAR 840.48 Ref./.844 2449
19. İstanbul 7.8.44, CZA L15/295 B; ayrıca bkz. *Tanin* 11.8.1944.
20. 8.8.44'te Hirschmann'dan Pehle'ye (Ankara), NAR 840.48/refugees/8-884, 1452.
21. *Vatan*, 15.8.1944.
22. Cavit Araboğlu'nun 13.8.1944 tarihinde başlayan dizi yazısının ilk kısmı; "Nazi Avrupası'ndan Kurtulan Yahudiler", *Tanin*, 13.8.1944.
23. *Cumhuriyet* 12, 13.8.1944; *Ulus*, 14.8.1944
24. *Palestine Post*, 20.8.1944.

ZEKİ VELİDİ TOGAN VE "TÜRK TARİH TEZİ"

NADİR ÖZBEK

Zeki Velidi Togan ismi günümüzde büyük oranda 1940'lı yılların ırkçılık-Turancılık davaları ve Türk milliyetçiliği çerçevesinde hatırlanmaktadır. Bu durum, onun siyasi faaliyetlerinin ve düşüncelerinin genel olarak Türk milliyetçiliğinin sığ içeriğinin gölgesinde kalmasına yol açmıştır. Oysa Zeki Velidi, Ekim Devrimi sonrasında iç savaşın en kritik günlerinde komutanlığını yaptığı Başkurt kuvvetleriyle birlikte Bolşevik saflara geçerek bir bakıma Sovyet rejiminin kaderinde belirleyici bir rol oynamıştır. Togan'ın bu dönemdeki faaliyetleri komünizm ve milliyetçilik, komünizm ve köylü toplumları gibi 20. yüzyıla damgasını vuran sorunlara pratik çözüm arayışlarının ifadelerinden olmuştur. Bununla birlikte Togan'ın milliyetçiliği ve Pantürkçülüğü konusunda hiçbir şüpheye yer yoktur. Ancak Rusya'nın devrimci ve sosyalist yazınından da şu veya bu ölçüde etkilenen Togan'ın milliyetçilik ve Türkçülük anlayışı, ırkçı tonları zaman zaman ağırlık kazanan ve daha çok "esir Türkler", "dış Türkler" söylemiyle ön plana çıkan Türkiye kökenli Türk milliyetçiliğinden ciddi bir şekilde ayrıştırmayı gerektirecek nitelikler taşımaktadır.

Hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Türkiye'de Zeki Velidi aktif siyasi faaliyetten çok üniversite hocalığı ve tarihle meşgul olmuştur. Buna rağmen gerek Rusya'da bulunduğu dönemdeki mücadeleleri gerek Türk milliyetçiliği içindeki manevi otoritesi sebebiyle tarihçi kimliği büyük oranda gölgede kalmıştır. Oysa Zeki Velidi Rusya'da henüz siyasi faaliyetlere girmeden çok önce tarihçi kimliği ile dikkatleri çekmiş bulunuyordu. Bu yazıda Zeki Velidi'nin siyasi faaliyetleri ve görüşlerine değinmeden sadece tarih anlayışı ve Türk Tarih Tezi karşısındaki konumu üzerinde durulacaktır. İlk olarak Togan'ın 1932 Türk Tarih Kongresi'nde temsil ettiği muhalif konum ele alınacaktır. Yazının esas kısmını Togan'ın Türk tarihinin evrimsel bütünlüğüne yönelik Fuat Köprülü'yle benzerlikler taşıyan yaklaşımının incelenmesi oluşturacaktır. Bütün bu değinmelerde Togan'ın "kendine özgü" tarihçiliğinin oluşumunu belirleyen ideolojik ve tarihsel unsurları tespit etmek çabası ön planda olacaktır. Togan'ın tamamen göz ardı edilen tarihçi kimliğinin incelenmesi, gerek Türkiye'de Türkçü, milliyetçi düşüncenin evrimini, gerekse yeni bir ulus-devlet yaratma sürecinde Türkiye'de tarihçiliğin gelişimini anlamak açısından geniş imkânlar yaratmaktadır.

***

Zeki Velidi Togan 10 Aralık 1890 tarihinde Rusya'da Başkurt bölgesinde doğmuştur.[1] İlk eğitimini Rusya'da bulunan çeşitli medreselerde tamamlamış ve 1909 yılında Kazan'da bulunan Kasımiye Medresesi'nde "Türk tarihi" ve "Arap edebiyatı tarihi" öğretmeni olarak göreve başlamıştır. 1911 sonlarında *Türk ve Tatar Tarihi* adlı kitabının yayımlanmasıyla Kazan'ın akademik çevrelerinde tarihçiliğiyle dikkati çekmiştir. Kazan'da bulunduğu sırada Nikolay Aşmarin ve N. F. Katanov ile tanışmış, böylece Rus şarkiyatçıları ortamına girmiş ve bu ortamdan derinden etkilenmiştir. Bir bakıma Togan'ın tarihçiliğini, Rusya'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yetişen, önemli temsilcileri W. Barthold (1869-1930), V. Minorsky (1877-1930) olan tarihçiler ekolü içinde değerlendirmek mümkündür.[2] Bu etkinin neticesi olarak ilgi alanını büyük oranda Türklerin tarihinin erken aşamaları oluşturur. Böylesi bir konunun, kendi doğası itibariyle, Togan'ın çalışmalarında etnografik bir yaklaşımın ağır basmasına yol açtığı söylenebilir.

Togan 1915 yılı sonunda, Duma Müslüman vekillerine yardımcı olmak üzere, Ufa temsilcisi olarak Petersburg'a gelir; böylece siyasi yaşantısı başlamış olur. Çok geçmeden Rusya birbirini takip eden iki büyük devrim dalgası ile sarsılır. Devrim ve takip eden yıllar Rusya Türkleri için büyük siyasi imkânlar yaratmış ve Togan bu dalgalar üzerinde hızlı ve çalkantılı bir tecrübe yaşamıştır. Rus devriminden sonra, 1917-1920 senelerinde, "Başkurdistan muhtariyeti hareketine önderlik ederek hükümet reisliği ve ordu başlığı vazifelerini görmüş"tür. 1919 senesine kadar Bolşeviklere karşı mücadele etmiş, daha sonra onlarla anlaşmış, ancak 1920 yazında Türkistan'a çekilerek, Rusya'yı terk edeceği 1923 yılına kadar yeni rejime karşı mücadeleye devam etmek zorunda kalmıştır.

Rusya Türklerinin siyasal bağımsızlığı için verilen mücadelelerle dolu bu altı yıllık yaşantı, Togan'ın kişiliğini ve bu anlamda tarihçiliğini belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Rusya Türklerinin bu mücadele dönemi son derece karmaşık si-

yasi ilişkiler ve çekişmeler şeklinde seyretmiştir. Bu süreçte "topraklı muhtariyet" ve "milli-medeni muhtariyet" olmak üzere iki karşıt siyasi proje gündeme gelmiştir. Bunlardan birincisinin önemli savunucularından birisi Togan'dır. İkinci önerinin önemli bir savunucusu ise Kazan Tatarlarından Sadri Maksudi'dir. Bu mücadele ve karşı karşıya geliş Togan'ın ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği Türkiye'de de peşini bırakmayacaktır.

1925 senesinde Berlin'den Ankara'ya Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine davet edilmiş ve bir süre Ankara'da çalıştıktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde Mustafa Kemal'in isteği üzerine açılan Umumi Türk Tarihi kürsüsüne tayin edilmiş ve 1927 senesinden istifa ettiği 1932 senesine kadar bu kürsüde Türk tarihi dersleri vermiştir.[3] Togan için Türkiye'de bulunduğu yıllar[4] çalkantılarla doludur. Gerek savunduğu siyasi Türkçülük, gerekse sıra dışı tarihçiliği, onun Türkiye Cumhuriyeti rejiminin siyasi ve ideolojik öncelikleri ile uyum sağlamasına imkân vermemiştir. Togan için Türkiye'de bulunduğu yıllarda iki dönüm noktasını, 1932 yılında toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi ve 1944 ırkçılık-Turancılık olayları oluşturmaktadır.

***

Togan'ın İstanbul Üniversitesi'nde göreve başlamasını takip eden yıllar, yeni Cumhuriyet rejimi açısından son derece önemli dönüşümlere sahne olmuştur. Bunlardan bu yazının konusu açısından en önemlisi 2 Temmuz 1932 tarihinde Birinci Türk Tarih Kongresi'nin açılışıyla taçlanan yeni bir tarih görüşü yaratma çabasıdır. Kemalist rejim, Anadolu'nun ezelden beri Türklüğünü ispat etmek, Türklerin de bizzat beyaz ırk olduğunu, bu nedenle Avrupalılıklarının tartışılamayacak derecede açık olduğunu göstermek ve Osmanlı saltanatından ve İslamdan kopuşu meşrulaştırmak için yeni bir "kuramsal" çerçeveye, yeni bir tarih teorisine ihtiyaç duymuştur. Bu anlamda Türk tarihine yönelik önceki kavrayışlardan son derece farklı yeni bir çerçeve gündeme getirilmiştir. Bu doğrultuda Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti tarafından 1930 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları* kaleme alınmış ve yine bu anlayış temelinde dört ciltlik *Tarih* ders kitabı hazırlanmıştır. Ardından bu ilk kitabın bazı bölümlerinden oluşturulan 74 sayfalık özet nitelikli *Türk Tarihinin Ana Hatları-Medhal* adlı broşür hazırlanmış ve 1931 yılında otuz bin adet bastırılarak okullara dağıtılmıştır.

Türk Tarihinin Ana Hatları, "bir anlamda, eski oryantalizmin Türklerin tarihini sömürgeleştirmeye yönelik paradigmasına"[5] karşı koyuş çabası olarak değerlendirilebilir. Türk Tarih Tezi'nin en önemli unsuru, "yakın bir tarihte göç etmiş olmakla bu vatanın hakiki sahibi" olunamayacağından hareketle, tarih öncesi Anadolu medeniyetlerinin Orta Asya Türk kökenli olduğunu ispatlama çabasıdır. Bu çabanın doğal sonucu milattan önce 10000 yıllarında Orta Asya'da hayli gelişkin bir Türk uygarlığının varlığı iddiası olmuştur. Yeni "tez"in düşünsel kökenlerini 19. yüzyıl Türkçülüğünde ve hatta Ziya Gökalp'in bazı eserlerinde izlemek mümkün olmakla birlikte[6] 1930'ların başında önemli bir kırılmanın gerçekleştiği söylenebilir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başının Fransız ve Macar Türkolojisinden esinlenmiş olan Türkçülük anlayışına göre Türklerin, Osmanlı ve İslam öncesi gurur duyulacak bir geçmişleri vardı. Moğollar ve Cengiz'in kabile konfederasyonlarının başarıları Türklerin şanlı tarihinin sayfalarını oluşturmaktaydı. Türkçülüğün bu erken aşamalarında Leon Cahun'un tarih çalışmaları ve tarihi romanları son derece etkili olmuştu. Örneğin Cahun'un 1876 yılında yazdığı meşhur romanı *Gök Bayrak* 1912 yılında Necip Asım tarafından Türkçeye çevrilmişti.[7] Türkçülüğün bu ilk evresinde Orta Asya'nın göçebe Türk-Moğol toplumları Türklerin altın çağını oluşturmaktaydı. Daha çok tarih devirleri ve hatta milat sonrası ile ilgilenen bu ilk evre dikkate alındığında Türk Tarih Tezi'nin milattan önce 7000. - 10000. yıllardan bahsetmesi ve yeryüzündeki hemen hemen bütün uy-

Zeki Velidi Togan

garlıkların kaynağını Orta Asya'da söz konusu tarihlerde bir medeniyet kurmuş olan Türk ırkına ve bu medeniyetin coğrafi nedenlerden kaynaklanan göçlerle bütün dünyaya yayılmasına bağlaması son derece ciddi bir kırılmayı temsil etmektedir.

Zeki Velidi daha tarih kongresi toplanmadan önce, yeni rejim açısından pek de "güvenilir" birisi olmadığının işaretlerini vermiş bulunmaktaydı. Bunda kuşkusuz Türk Ocakları'nda ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nde Sadri Maksudi gibi eski hasımlarının bulunmasının büyük etkisi vardı.[8] Türk Tarih Tezi'nin en açık ifadesi olan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eser Türk Tarihi Tetkik Heyeti azalarından Afet Hanım, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından kaleme alınmıştı. Fuat Köprülü, Zeki Velidi ve diğer birçok kişiden de gerek *Anahatlar* gerekse dört ciltlik *Tarih* kitabı hakkında görüşlerini kongre öncesinde yazılı olarak bildirmeleri istenmiştir. 1930 yılında söz konusu kitaplar yazılmadan önce de Türk tarihi konusunda Üniversite hocalarına bazı sorular gönderilmişti. Togan her iki sefer de kendi görüşlerini yazılı olarak bildirmiştir. Bu raporların aykırı içerikler taşıdığına hiç şüphe yoktur. Ayrıca 1932 yılı ilkbaharında Üniversite'de Timur ve Nakşibendilik hakkında verdiği bir dersten dolayı Mustafa Kemal'e şikâyet edilmişti. 1931 yılında Viyana Üniversitesi'nde yarım kalan çalışmasını tamamlamak için iki yıllık izin isteğinin Üniversite yönetimi tarafından kabul edilmemesi üzerine, Mustafa Kemal'e başvurmuş ancak bir sonuç alamamıştır.[9] Togan'ın gerek *Anahatlar* ve *Tarih* kitabı hakkındaki raporlarında gerekse kongrede yaptığı konuşmalarda eleştirisi iki temel noktada toplanmıştır.[10] İlk olarak "bilhassa tarihi devirlerde Türklerin Orta Asyadan muhaceretlerinin sebebi meselesine temas ederek her iki kitapta ileri sürülen Türkistan'ın tedricen müterakki kuraklığı nazariyesine mukabil bu muhaceretlerin nufus kesafeti sebebinden ileri gelmiş olacağı fikrini" belirtmiş ikinci olarak da "kuraklık davasını ispat maksadıyla her iki kitaba sokulan 'on yedi kumaltı şehri' hakkındaki yanlışlığı da bilvesile" göstermiştir.[11] Zeki Velidi *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı kitabında bu yaklaşımını daha genel bir çerçeve içine oturtmuştur. Tarihi ve tarih öncesi devirlerde Orta Asya'da her yöne sürekli bir kavimler hareketi vardır. Bu hareket sadece Ural-Altay kavimlerine özgü değildir. Bu hareketliliklerin asıl nedeni coğrafi olmaktan çok nüfus artışı ve savaş sonucu kavimlerin birbiri üzerindeki basınçlarıdır. Togan, Türklerin MÖ 7. asırdan başlamak üzere düzenli ve sistemli bir şekilde Önasya'da yerleşme tecrübelerinde bulunduklarını ve bu çabaların ancak 11. asırda başarıyla sonuçlanabildiğini belirtmiştir.[12]

Togan'ın bu eleştirileri bugünden bakıldığında teknik ayrıntılar gibi görünebilir. Ayrıca kongrede ona yönelen sert tavrın, büyük oranda Sadri Maksudi ile aralarındaki eski husumetten de beslenmiş olması muhtemeldir. Ancak onun bireysel karşı çıkışının anlamı çok daha derinlerdedir. Togan ilgisini her şeyden önce tarih dönemleri ile sınırlamış bulunmaktadır. Milattan önce 7000, 10000 gibi tarihlerden bahsetmek bir yana, tarihi dönemler söz konusu olduğunda bile son derece temkinli konuşmaktadır. Onun kongrede çok dolaylı yollarla ifade etmeye çalıştığı, kuraklığın olup olmadığından çok, Tarih Tezi'nin bilimsel temelden yoksunluğudur. Togan 1946 yılında Tarih Tezi'ni kastederek "Türk tarihinin uydurmalar yoluna girmeye muhtaç olmadığını" ve "onu aydınlatmak yolundaki mesai hakiki ilme ne kadar sadık kalırsa, o nisbette takdire mazhar olacağını" belirtmiştir.[13]

Togan'ın bu tartışmalarda Türk tarihi konusunda savunduğu görüşlerden ve "kaynakların sınanması gerektiğini"[14] vurgulamasından çok, bir bilim olarak tarih ile politika ve özellikle yeni bir ulus-devlet inşasının ihtiyaçları arasındaki gerginlik noktasındaki tavrı önem taşımaktadır. Togan'ın Türklüğe ve tek bağımsız Türk devletine olan bağlılığı konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ancak tarih ilmi "haysiyetli şerefli bir ilimdir. Bu itibarla fevkalede hassas. Bunun için de o vakaları zorlamayı sevmez. Ayrı şahıslar tarihi zorlar, onu tahrif eder yahut vak'aları tarafgirane bir surette izah edebilir; fakat bir devletin, bir hükümetin ve bir milletin ilmi müesseseleri bu yola girerse tarih tetkiki felce uğratılmış olur."[15]

Togan'ın söz konusu dönemde son derece zor olan bu eleştirel tavrı alabilmiş olmasında, tarihin politik amaçlar doğrultusunda zorlanmaması gerektiğine olan inancının yanı sıra Türk tarihini kendine özgü kavrayışının da derinden etkisi vardır. Togan, bir diğer Rusya kökenli aydın olan Yusuf Akçura'dan farklı olarak kendisini "ulusçuluk öğretmenliği" ve bu çerçevede Türkleri tarih konusunda ulusal bir bakış açısına kavuşturmak ve yalnızca "ulusal bir tarihin perspektiflerini çözümlemeye çalışmakla" sınırlamamıştır.

Türk tarihçiliğinde, politik hedefler uğruna tarihin böylesine çarpıtılmasının önemli istisnalarından birisini Fuat Köprülü'nün temsil ettiği söylenebilir. Her ne kadar Birinci Türk Tarih Kongresi'nde büyük oranda sessiz kalmayı tercih etmişse de Köprülü'nün eserleri Türklerin tarihinin evrensel kavranışında kendi başına büyük bir adım oluşturmaktadır.[16] Köprülü'nün Birinci Türk Tarih Kongresi'ndeki cılız itirazı da kaynakların yetersizliği nedeniyle Türk tarihi çalışmalarının tarih devirleri ile sınırlandırılması gereği üzerineydi.[17] Diğer bütün vurguları bir yana, eleştirisinin bu kısmıyla, Togan'ın eleştirisiyle paralellik taşıdığı söylenebilir.

Togan'ın Rusyalı müsteşrik ekolün bir öğrencisi olması ve 1917 ile 1923 arasında önce Başkurdistan'da sonra da Türkistan'ın o uçsuz bucaksız ovalarında Bolşevizme karşı milliyetçi mücadelenin bizzat içinde yer alması nedeniyle, Türklük sorununu, yalnızca Anadolu'ya sıkışmış yeni Türk devletinin penceresinden görmesi beklenemezdi. Yu-

suf Akçura kendi kaderini Türkiye Cumhuriyeti'nin kaderi ile bütünleştirmiş bulunmaktaydı; Fuat Köprülü ise, her türlü bilimsel kaygısına karşın, yeni siyasal yapılanmanın içinde kendisine bir yer edinmek zorundaydı. "Evini sırtında taşıyan"[18] Togan'ın ise bilimsel tarihçiliği önemsemesi ve Türklüğü bir bütün olarak kavraması nedeniyle görece daha eleştirel bir tavır alması mümkün olabilmiştir. Togan kendi ifadesiyle "bütün Türk tarihini bir kül olarak telakki eylemek cihetini esas ittihaz" etmiş,[19] 1920'lerin ve 1930'ların konjonktüründe ulus-devlet kuruluş sürecinin ihtiyaçları çerçevesinde şekillenen zorlama bir "altın çağ" arayışı yerine Türk tarihinin bütünlüğüne sahip çıkılması gerektiğine inanmıştır.

***

Togan 1927-1932 yılları arası ve 1939'dan itibaren İstanbul Üniversitesi'nde vermiş olduğu umumi Türk tarihi derslerine ait notlarını, 1944-1945 senelerinde, Topkapı'da hapiste bulunduğu sırada kitap haline getirmiş ve 1946 yılında *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş* başlığıyla yayınlamıştır. Togan bu eserinde Türklerin tarihini erken dönemlerden başlamak üzere 16. yüzyıla kadar bir bütün olarak ele alıp incelemektedir. Kitap, 1930'lu ve 40'lı yıllarda yazılmış olması nedeniyle, resmi tarih karşısında, Türklerin tarihine farklı bir bakışı temsil etmesi açısından son derece önemlidir. *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Togan'ın Türk Tarih Tezi'ne eleştirel yaklaşımının, 35 yıllık çalışmalarının da katkısıyla, olgun bir ifadesi olarak nitelenebilir.

Mustafa Kemal Birinci Türk Tarih Kongresi'ne katılan öğretmenlerle (yukarıda) ve kongreye katılan delegelerden bir bölümü.

Söz konusu kitabın ana konusunu, Orta Asya'nın yarı göçebe atlı bozkır toplumlarının tarihsel evrimlerinin, Selçuklu, İlhanlı aşamalarından geçip, en nihayet Osmanlı devletinde somutlaşan bir "tekâmüliyet" olarak kurgulanması oluşturmaktadır. Bu anlamda söz konusu kitap, Fuat Köprülü'nün 1931 tarihli *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesselerine Tesiri* ve 1935 tarihli *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* adlı eserleri ile aynı çerçeve içinde ele alınmayı gerektirecek nitelikler taşımaktadır.

Togan Türk tarihini iki ana evrede ele almakta-

dır. Onun için temel dönüm noktası 16. yüzyıldır. Tarih öncesi devirlerden 16. yüzyıla kadar olan Türk tarihi, son derece ciddi dalgalanmalara sahip olmakla birlikte, devamlı bir yükseliş olarak ele alınabilir. 16. yüzyıldan itibaren ise gerileme devresi başlar. Bunun yanında, Türklerin "tarihten önceki çağı" ve "tarihi çağı" şeklindeki bir ayrım da Togan için önem taşımaktadır. "Tarihi çağı" ise "1) İslamiyetten, yani Önasya medeniyetine iltihakımızdan evvelki çağ, 2) İslam devrinin 16. asra kadar inkişaf devri, 3) 16. asırdan zamanımıza kadar uzanan inhitat devri olarak üç devreye ayırıyoruz. Bugün yaşadığımız yeniden dirilme ve Garp medeniyetine iltihak devri ile, tarihimizin beşinci devri başlamıştır."[20]

Togan'ın temel sorunsalı, erken dönemlerden başlamak üzere Türk tarihinin sürekliliğini ve özellikle onun "dahili tekâmüliyetini" gözler önüne sermektir. Bu doğrultuda yapmaya çalıştığı ilk şey çeşitli kaynaklara başvurarak (destanlar, arkeolojik bulgular, Arap, İran ve Çin yazmaları vs) Türklerin daima göçebe bir toplum olarak kaldıkları şeklindeki klasik oryantalist paradigmayı çürütmek olmuştur.[21] "Türk tarihi yalnız göçebe kavimlerin tarihi olmayıp, en faal unsur göçebeler olmakla beraber, bu tarih, göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik kavimlerin münasebetleri tarihidir."[22]

Togan'ın söz konusu kitabın 54 sayfalık ilk bölümünü "Türk Tarihinin Eski Devirleri"ne ayırmış olması, burada MÖ 4500 veya 9000 yıllarında Türkmenistan'da yaşamış yerleşik Anau uygarlığından bahsetmesi ve bu uygarlığın Türklerle muhtemel yakınlığına işaret etmesi, onun "bu kavimlerin milliyetini tayin etmek için elimizde vazıh bir delil" olmadığını belirtmesine engel olmamaktadır. Bu sayfalarda daha çok arkeolojik bilgiler ve destanlar ışığında Türklerin, daha doğrusu Ural-Altay kavimlerinin, tarih öncesi yurtlarına ilişkin elde bulunan bilgiler derlenmektedir. Bu genel bilgileri takiben, "Türklerin, en eski zamanlardan beri cihangir bir millet, devletçi ve asker bir millet olarak telakki olunduğu",[23] "Türklerin tarihte münhasıran göçebe oldukları hakkındaki mütaleaların çürük olduğu"[24] ve "Ortaasya'ya Aryaniler gelmeden önce Kaspi ve Kass gibi kavimlerle komşu olarak ve muhakkak atlı hakim unsur olarak ülkelerin elverişliliğine göre yerleşik veya yarı göçebe yahut tam göçebe halde Türklerin yaşamış olduğu"[25] sonucuna ulaşılır. Bütün bu sonuçlar Türklerin anayurdunun Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan bölge olduğu sonucuyla bütünleşir.

Ancak Togan'ın bu genel değerlendirmelerinin, Türk Tarih Tezi'nin her türlü uygarlığı 10.000 yıl öncesinin yerleşik Orta Asya Türk toplumundan türetmesi ile karşılaştırıldığında, son derece mütedil olduğu açıktır. Onun bu yaklaşımının, Köprülü'nün daha 1912'de " 'Anadolu Türk medeniyetini Orta Asya Türk medeniyetine bağlayan ipuçlarını' ortaya koymaya başla[ması]"[26] ile benzerliği açıktır. Her ne kadar Togan Osmanlıdan Orta Asya'ya doğru bakmak yerine, Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru bakıyor ve bu çerçevede Türklerin anayurdunu belirlemeye çalışıyorsa da, Türk Tarih Tezi'nin Orta Asya'da binlerce yıl öncesinde yerleşik, düzenli siyasi yapılara sahip bir kültür tanımlaması ile karşılaştırıldığında, bu "tez"e, Köprülü ile benzer bir mesafede olduğu açıktır. Ancak ilerde daha ayrıntılı değineceğimiz gibi, Togan'ın bu anayurttan bakışı, Köprülü'ye nispetle onun Türklerin "dahili tekâmüliyetlerini", "içtimai" ve "siyasi" boyutları ile bütün uğraklarında tespit etmesini sınırlayan en önemli etken olarak da belirmektedir.

Eski devirlerden bu yana "cengâverlikleri teslim edilen" Türklerin "devletçilik ananeleri" ve atlı göçebe ve/veya yarı yerleşik "iktisadi ve içtimai" hayatlarının söz konusu tarihi evrede "dahili tekâmüller" sonucu nasıl bir aşamaya ulaştığı konusu, Togan'ın eserinin önemli noktalarını oluşturmaktadır. Eski devirlerde "Devletler, Türklerin ücra köşelerde yaşayan kabileleri tarafından değil, her vakit siyasi zümreler sıfatıyle, meydanda bulunan uruğlar arasında kurulmuş; bunlarda da siyasi değişmeleri doğuran başlıca amil sıfatıyle, çekirdek halinde bünyelerinde daima yaşalyanl... bir devletçilik an'anesi müessir olmuştur." Bu devletçilik ananesi Togan'a göre çeşitli evrim aşamaları geçiren "ülüş sistemi'ne" dayanmıştır. Togan için önemli olan toplumsal ve ekonomik koşullardaki değişmelere bağlı olarak bu Türk siyasi geleneğinin evrimidir: "İçtimai ve iktisadi şartlara göre zuhur eden mücadeleler, hakanlarla beyler arasında iktidar münavebesine müncer olmuş; gerek hakanların gerekse beylerin hakimiyeti zamanla yine iktisadi şartlara göre tefessüh edince yenileşmeler husule gelmiştir..." Bu siyasi unsurların durağan değil bir ilerleme ve yükseliş halinde oluşları Togan'ın önemle vurguladığı bir noktadır: "Yani ülüş sistemi neticesinde husule gelen tahavvüller, milletin düştüğü yerde kalması, yahut -bu ülüş sistemi hakkında eserler yazan bazı Rus müelliflerin kaydettiği gibi- bir kadem daha gerilemesi demek olmamış, bilakis dahili tekamüller bu tahavvüllerin doğurduğu şartlar içinde husule gelmiştir."

Togan'ın burada anlatmaya çalıştığı tam da Orta Asya göçebe askeri aristokrasilerinin uzun tarihsel bir evrim sonucunda ve özellikle Önasya'ya yönelik kalıcı mevziler kazandıkları ölçüde, Selçuklu, İlhanlı aşamalarından geçerek nihayet Fatih'le birlikte Osmanlı İmparatorluğu şeklinde cisimleşen bir aşamaya ulaştıklarıdır. Togan'ın eseri, burada daha fazla ayrıntısına giremeyeceğimiz, ülüş sisteminin tarihsel evrimi, ikta sistemi ile ilişkisi, ikta sisteminin geçirdiği değişiklikler, "Oğuz askeri aristokrasisinin" idari yöntemleri ve bunun geçirdikleri değişiklikler gibi konularda uzun çözümlemelerle doludur. Togan, "Türklerin ve Moğolların 13-14. üncü asırlarda Önasya'da ve İran'da hakimiyeti, Barthold'un zannettiği gibi, 'göçebelerin medeni tebaaları arasında, bazı izler bırakarak, erimesi' hadisesini değil, kendisinin olgunlaştırdığı şerait içinde tekamülü safhala-

rını arzetmiştir" şeklinde özetlediği görüşlerinin ayrıntılarını kitabında hayli dağınık da olsa yeteri kadar işlemiştir. MÖ 7000'li yılların Orta Asya'sında yerleşik bir Türk medeniyeti "keşfeden" "Türk Tarih Tezi" ile karşılaştırıldığında Togan'ın siyasal yapılarla birlikte onların temelini oluşturan iktisadi ve toplumsal süreçleri de dikkate alan yaklaşımının üstünlüğü tartışılamayacak derecede açıktır.

Zeki Velidi, II. Başkurt Piyade Tümeni komutanı ile Budapeşte'de, 1919.

Togan'ın Türk tarihini, daha doğrusu Türk tarihinin evrimsel bütünlüğünü, genel bir dünya tarihi çerçevesi içine oturtma çabası da takdirle değerlendirilmeyi hak eder. "Medeniyetler milletlerin ortak malıdır, hiç bir milletin saf bir 'kendi medeniyeti' yoktur; fakat feodalizmin Türklerde ve Moğollarda inkişaf eden ülüş şekli muhakkak, bunların kendi hayat şartlarına göre teessüs ve inkişaf eden bir sistemdir."[27] Togan, Türk tarihinin özgünlüğünü vurgularken, bu özgünlüğün, insanlığın genel tarihi içindeki yerini göz ardı etmek hatasına düşmez. Bu anlamda yukardaki ifadenin Togan'ın tarih anlayışının doruğunu simgelediği düşünülebilir.

Togan söz konusu alıntıya düştüğü bir dipnotta,[28] Vladimirtsov'u eleştirip Owen Lattimore'un 1940 tarihli bir kitabına gönderme yaparak çeşitli feodalizm oluşumları üzerine bir tartışma yürütür. Cermen istilaları neticesinde Avrupa feodalizminin oluşumu ile, Orta Asya koşullarında şekillenen Türk ve Moğol feodalizmleri üzerinde durur. Burada, yarı göçebelikle tam göçebeliğin farklı feodalizm oluşumlarına neden olduğuna da değinilmektedir. Ayrıca Togan "Türk ve Moğol feodalizmini iç inkişaf şartlara göre bir kül sıfatıyla incelemek, geleceğin işi olarak kalmıştır" demektedir. Gerek bu dipnottaki değinmeler gerekse kitabın çeşitli yerlerindeki Türklüğe ve Moğolluğa özgü olarak vurgulanan ülüş sistemi ve onun üzerinde şekillenen hayli gelişmiş "merkezi askeri aristokrasi", aslında Osmanlı feodalizminin Batı Avrupa feodalizmine göre son derece merkezi bir siyasal yapı dahilinde gelişmesinin tarihsel kökleri olarak değerlendirilmelidir. Aslında Togan, Türk-Moğol feodalizmi, devletçilik ananesi ve ülüş sistemi ve bütün bunların gecikmeli evrimi vurgusu ile Osmanlı'nın söz konusu özgünlüğü konusunda son derece önemli noktalara işaret etmektedir.

Türkler 16. yüzyıldan önce daima ilerleme gösteren tarihlerinde komşu kavimlerin etkisinde kalmışlardır. Ancak Togan'a göre "komşu medeni kavimlerin" Türkler üzerindeki etkileri ayrıntıda kalırken, Türklerin ötekiler üzerindeki etkileri daha önemli olmuştur. Türkler eski dünyanın çeşitli kavim ve ülkelerini birbirine kavuşturarak "medeniyet tarihinde" olumlu rol oynamışlardır. Birçok kavimlerde atlı orduların oluşmasına ve "feodal teşkilatının umumi şekil almasına" yol açmışlardır. Budizm ve İslamiyetin "cihanşümul" dinler şeklini alıp yayılmalarına yol açmışlardır.[29]

Togan Türklerin medeniyet tarihine katkıları konusundaki örnekleri çoğaltır, ancak Selçuklu, İlhanlı aşamalarından geçip Osmanlıya ulaşan evrimde Bizans, Arap ve İslam uygarlıklarının etkisini küçümser. Gerçi İslamiyet ve İran kültürünün etkisini ayrıca vurgulamakla birlikte özellikle Bizans söz konusu olduğunda dış etkiyi bir kenara bırakır.[30] Onun için Türklüğe özgü ülüş sistemi ve onun üzerinde şekillenen devletçilik geleneğinin evrimi, yani "dahili tekâmüliyet" daha önemlidir. Bütün bunlar yukarda değindiğimiz evrensel tarih algılayışından uzaklaşma belirtileridir. Togan'ın Orta Asya'dan Anadolu'ya geçişte Türklerin tarihindeki sürekliliğe ve iç evrime yönelik vurgularının son derece önemli olduğu ve böylesi bir kavrayışın Fuat Köprülü'nün 1930 ve 1940'larda Türk tarihinin kavranışına yönelik yaptığı önemli katkıyla taşıdığı paralellikler dikkate değerdir. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi Köprülü'nün eserinin önemi, bu sürekliliğin Osmanlı ile bağlantısının ön plana çıkarılmış olmasındadır. Köprülü'nün temel sorunsalı Osmanlı Devleti'nin oluşumunun tarihsel arkaplanını tespit etmektir. Togan'ın Köprülü'den ayrıldığı en önemli nokta Türk tarihindeki sürekliliğin en önemli uğrağı olan Osmanlıya sıçrayışın, hak ettiği kavramsallaştırma düzeyine erişememiş olmasıdır. Togan, Selçukluları ve İlhanlıları Türk-Moğol toplumunun "içtimai" yapısının kendi doğal evriminin dorukları olarak görmekte ve yarı göçebe kabile federasyonlarından söz konusu devletlere sıçrayışın siyasi, iktisadi boyutlarını ayrıntılarıyla tespit etmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu evrimsel ilerleyişte taşıdığı iktisadi ve siyasi anlamı onun eserlerinde izlemek mümkün olmamaktadır.

Türk tarihinde tam da Köprülü'nün doldurmaya çalıştığı boşluk söz konusu olduğunda, Togan'ın sessiz kaldığı söylenebilir. Oysa onun temel yaklaşımının, mantıksal olarak, en azından Köprülü'nün Osmanlının kuruluşuna yönelik analizlerine uzanması beklenebilirdi. Ancak nasıl Köprülü'nün ortaya attığı teorinin sınırlılıkları bir rastlantılar kümesinin sonucu değilse,[31] Togan'ın analizlerindeki söz konusu boşlukların da nedenlerini tespit etmek mümkündür. Bunun en önemlilerinden bir tanesi Togan'ın Türklüğe "bir kül olarak" yaklaşıyor olması, yani tarihe yalnızca Türkiye Cumhuriyeti ve onun selefi Osmanlı Devleti çerçevesinden bakmıyor olmasıdır. Bir başka ifadeyle, Orta Asya Türklüğüne ve onun erken dönem tarihine romantik bağlılık ve ayrıca politik tahayyülünün büyük oranda bu coğrafyanın meseleleri tarafından belirlenmiş olması, Togan'ın Türk tarihine ilişkin çözümlemelerinin ideolojik arkaplanını oluşturmuştur.[32] Böylesi bir belirlenmişliğin izlerini, onun Osmanlı tarihine ilişkin tespitlerinde de görmek mümkündür. Örneğin Togan için "Büyük Osmanlı devletinin hakiki yaratıcısı" Fatih'tir.[33] Yıldırım Bayezid bu anlamda henüz Fatih'le karşılaştırılamaz. Togan'ın Fatih'le ilgili değerlendirmeleri onun Yıldırım Bayezid'e yönelik düşüncelerini tamamlar. Bayezid döneminin Osmanlı Beyliği'nin gelişimi açısından taşıdığı önemi belirtmekle birlikte, Yıldırım Bayezid'in Türk tarihçileri tarafından fazla abartıldığını düşünmektedir. Hatta "Bayazıd Beğ evladının bir gün tekmil Anadolu'yu kendi idarelerinde birleştirebilecekleri o zamanki Anadolu beylerinden kimsenin hayalinden geçmemiş; onu, eski hükümdar tarafından tasdik olunan kendi ülüş ve malikanelerine taaruz ve tecavüzde bulunmak hakkına malik olmıyan ve hukukta kendileriyle müsavi bir 'Uc beği' tanımışlar[dır]."[34] Oysa Köprülü için, "katiyetle denilebilirki I. Bayezid tahta çıktığı zaman, Osmanlı devleti Anadolu'da ve Balkanlar'da sağlam ve kuvvetli bir imparatorluk şeklinde kurulmuş bulunuyordu."[35] Togan Ankara yenilgisinin "umumi Türk tarihi açısından" belki de hayırlı olduğunu düşünmektedir. İstanbul'un fethinin gecikmesi, Türklerin Avrupa'da ilerlemelerinin yavaşlaması son derece isabetli olmuştur. Çünkü Türklerin Avrupa'daki fütuhat hareketleri Batı Avrupa'da Yüzyıl Savaşları devam ederken başarılı olsa idi, Osmanlıların akıbeti eski Batı Hunlularınkinden farksız olurdu. Böylece "Daha göçebelikten ayrılmamış olan fatih Türk kavmi de büyük sahalarda dağılmış olurdu."[36] Bu görüşleri, yukarda tartıştığımız "dahili tekâmüliyet" teorisi ile birlikte düşünüldüğünde, son derece talihsiz kalmaktadır. 15. yüzyıla girildiği bir evrede bile Osmanlı Devleti, 1000 yıl öncesinin Batı Hunları ile karşılaştırılabilmektedir. Aynı tarihdışı yaklaşım, Timur'a yönelik romantik ve duygusal değerlendirmelere de yansımıştır. Togan; "Temür kendisi de devleti tam kuvvetini bulduğu, fakat büyük fütuhatına daha girişmediği bir sırada, 1388 yılında, Keş'te topladığı büyük kurultayı, 'Türk devletinin ve Çağatay Ulusunun azamet ve celali'ni anmak için toplanan kurultay olarak vasıflandırmıştır"[37] sözleri ile, Timur'un Türklerin birliğini sağlama arzusunda olduğunu ima etmektedir. Ayrıca Timur'un Bayezid'e yönelik, gerek 1402 öncesi gerekse sonrasındaki olumlu tavrı da onun bu birlikçi yaklaşımının kanıtı olarak sunulmaktadır.

Sonuç olarak, siyasi Türkçülüğü, Türkistan merkezli bakışı ve tarihe "Türklüğün ilerleyişi", yani bir millet olarak var oluşları ve gelişmeleri olarak bakışı, Togan'ın kavrayışının sınırlarını belirlemiştir. Bir yandan "dahili tekâmüliyet" gibi son derece ileri kavramsallaştırmalarla uğraşırken, diğer yandan Selçukluları Türklüğe ikinci bir vatan kazandırmış olması ile kutsamıştır. Osmanlı Beyliğinin yükselişi söz konusu olduğunda ise ilgisi dağılmakta ve tarihdışı "tahliller" ağırlık kazanabilmektedir. Ancak bütün bu çelişik unsurların varlığı, Togan'ın tarih kavrayışının değerini küçültmez. Aksine bütün bu öğeler, onu kendi döneminin ve mekânının yarattığı bir şahsiyet olarak anlamamızı kolaylaştırır.

***

Bu yazıda Zeki Velidi Togan'ın belli bir bütünlük arz eden genel olarak tarihçi kimliği ve özellikle Türk tarihine yönelik yaklaşımları ele alınmıştır. Bilimselliğe verdiği önem, evrenselci bir medeniyet yaklaşımı, tarihin sosyal, ekonomik ve siyasi bir tekâmül olarak algılanması, Türk tarihinin bir bütün olarak ele alınması ve bu bütünlüğün dahili tekâmüliyetine vurgu, onun bütünsel kavrayışının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu kavrayışın arkaplanında bir yandan Rus müsteşrikler okulunun diğer yandan da Rus devrimci, sosyalist yazınının izlerini tespit etmek mümkündür.

Ancak bu bütünün temel eksenini onun kendine özgü milliyetçiliği ve siyasi Türkçülüğü oluşturmaktadır. Togan Türklüğü her şeyden önce en geniş coğrafyası içinde dikkate almaktadır. Zamanın tek bağımsız Türk Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Togan için son derece önemli olmakla birlikte, Rusya Türklüğü, Batı ve Çin Türkistanı da bir o kadar önemlidir. Dolayısıyla Osmanlı tarihi yanında Altın Orda ya da Timur'un oluşturduğu siyasi yapı da bütünün parçaları olarak önem kazanmaktadır. Togan'ın düşünsel yapısını oluşturan bu unsurlar, onun Türk tarihini daha genel bir çerçevede yorumlamasını mümkün kılmış, ama aynı zamanda da kavrayışının sınırlarını çizmiştir.

Zeki Velidi'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde Türk Tarih Tezi karşısındaki üstünlüğü bir yana, Köprülü'nün yaklaşımına kıyasla da belli alanlarda üstünlükler taşıdığını, en azından bunun ipuçlarını verdiğini söylemek mümkündür. Togan bu doğrultuda olgun eserler vermemiştir, ancak Türk tarihine daha geniş bir eksenden bakma gayretinin önemi göz ardı edilmemelidir. Barkan ekolünün "biz bize benzeriz"ci Osmanlıcı yaklaşımı karşısında Togan'ın tarih anlayışının üstünlüğü yine açıktır. Bunlarla birlikte bir bakıma son temsilcilerinden olduğu Rus müsteşrik ekolünün tarih kav-

rayışının her türlü sınırlılıklarıyla malul olduğu da ifade etmek gerekir. ■

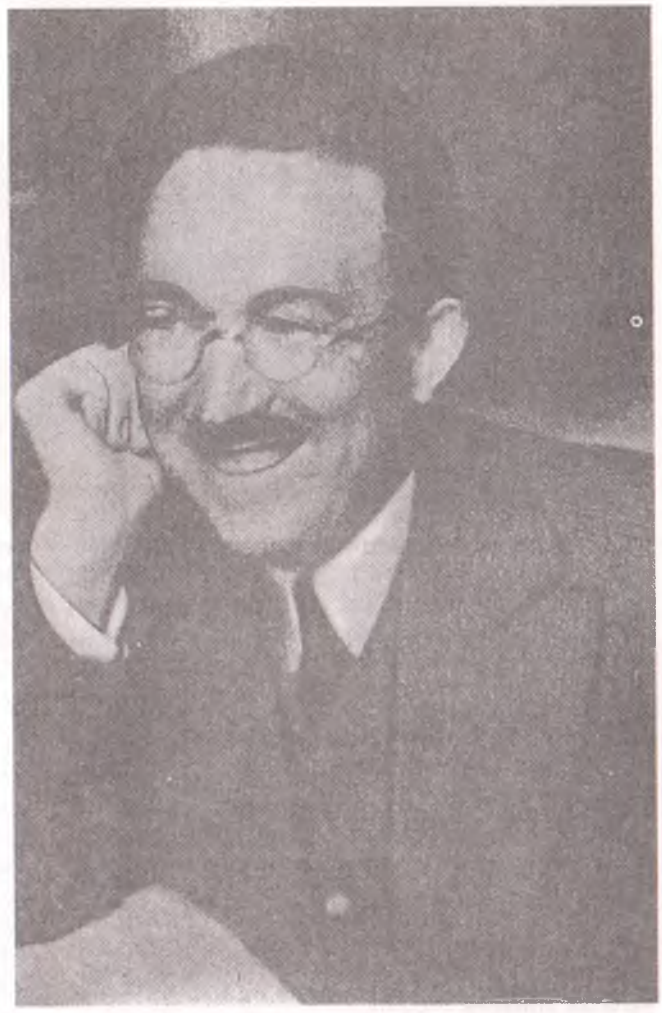

Zeki Velidi, 1920 kışında.

1. Zeki Velidi Togan'ın hayatı ve eserleri için bkz. Zeki Velidi Togan (1934a), "Müellifin Kısa Tercümei Hali", Ahmet-Zeki Validi, (1934b) *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, Burhaneddin Matbası, İstanbul, 1934, s. 55-60; Tuncer Baykara (1989), *Zeki Velidi Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, 1989 ve Herbert Jansky, (1950-55) "Ahmet Zeki Velidi Togan", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1950-55. Togan'ın eserlerinin genel bir tasviri için bkz. Abdülkadir İnan ve Martin Dickson (1994), "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmi Faaliyetlerine Dair", *3 Mayıs 1944. 50 Yıl. Türkçülük Armağanı*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 112-134.
2. Baykara (1989), s. 65.
3. Togan, İstanbul Üniversitesi'nde göreve başladığında henüz doktorasını tamamlamamış bulunmaktaydı; doktor unvanını ancak 1935 yılında Avusturya'da alacaktır.
4. 1932-1939 yılları hariç tutulursa, 1925 yılından öldüğü 1970 yılına kadar tam 38 yıl Türkiye'de kalmıştır.
5. Halil Berktay (1983), *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 14.
6. Mete Tunçay (1981), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, s. 300.
7. Necip Asım, Cahun'ün 1896'da yayımlanan önemli eseri *Introduction a l'histoire de l'Asie les Turcs et les Mongoles* adlı kitabı büyük oranda 1900'de yazdığı kendi *Türk Tarihi*'nde aynen aktarmıştır. Bkz. Ötüken Yayınevi, "Cahun ve Gökbayrak", *Gök Bayrak*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1970, içinde, s. 5-6.
8. Baykara (1989), s. 19. Türkiye'de Rusya Türklerinin milli mücadelelerinin tarihine yönelik çalışmalarda Kazan Tatarları büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu durum Başkurt, Kazak ve Türkistanlı milliyetçilerin Kazan Tatarlarından farklılaşan siyasi programlarının bölücülük olarak küçümsenmesi ve göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bunun en önemli istisnasının Togan olduğu söylenebilir. Togan'ın özellikle hacimli hatıratı ve diğer bazı eserleri Rusya Türklerinin milli mücadelelerine yönelik Türkiye'deki bu deformasyonun aşılmasında son derece önemli bir konuma sahiptir.
9. Zeki Velidi Togan, (1934b), s. 5. Ayrıca bkz. Baykara (1989), s. 19.
10. Togan'ın kongre konuşması için bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar Münakaşalar*, TC Maarif Vekâleti, s. 167-176 ve 369-376.
11. Togan (1934b), s. 4. Togan 1934 yılında Viyana'da yazdığı 60 sayfalık *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* adlı kitabında bu konuya ayrıntılı bir şekilde değinmiş ve sayısız kanıtlarla söz konusu iddiaların bilimsel bu temelden yoksunluğunu göstermeye çalışmıştır. Togan, Sadri Maksudi ve Dr. Reşid Galip arasında geçen söz konusu tartışmanın kısa bir özeti için bkz. Büşra Ersanlı Behar (1992), *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, s. 142-149.
12. Zeki Velidi Togan (1946/1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi (3. baskı), İstanbul, s. V.
13. Togan (1946/1981), s. IX.
14. Ersanlı Behar (1992), s. 152.
15. Zeki Velidi Togan (1950/1985), *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi (4. baskı), İstanbul, s. 18.
16. Köprülü'nün tarihçiliğinin analizi için bkz. Halil Berktay (1991), "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, no. 54 (Yaz-Güz 1991); Halil Berktay (1987), "İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler'in İktisadi ve Toplumsal Tarihi", *Türkiye Tarihi*, 1, Cem Yayınları, İstanbul ve Berktay (1983).
17. Ersanlı Behar (1992), s. 134.
18. Birinci Türk Tarih Kongresi sonrasında Fuat Köprülü İstanbul'a döndüğünde kendisine niye uysal davrandığı sorulduğunda "ne yaptım, benim evim sınırda değil ki" diye cevap verdiği rivayet edilmektedir. Bkz. Baykara (1989), s. 23.
19. Zeki Velidi Togan (1941), *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Boz kurt Yayınları, İstanbul, s. 4.
20. Togan (1946/1981), s. 2-3. Bu dönemleştirme, onun "kültür" ve "medeniyet" kavramlarına yüklediği anlamlarla yakından ilgilidir.
21. Togan (1946/1981), s. 25.
22. Togan (1946/1981), s. 299.
23. Togan (1946/1981), s. 21.
24. Togan (1946/1981), s. 25.
25. Togan (1946/1981), s. 29.
26. Berktay (1983), s. 66.
27. Togan (1946/1981), s. 301.
28. Togan (1946/1981), s. 479. dn. 626b.
29. Togan (1946/1981), s. V.
30. Togan (1946/1981), s. 211, 216.
31. Berktay (1983).
32. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde Türkiye kökenli "Pantürkistlerle", Togan gibi Rusya kökenli "Pantürkistlerin" düşünce bütünlüklerinin karşılaştırmalı bir şekilde ele alınması Cumhuriyet döneminde Türkçü düşüncenin gelişimini izlemek açısından son derece önemli noktaları açığa çıkartacaktır. Böylesi bir yaklaşımın izlerini Landau'da bulmak mümkündür. Bkz. Jacob M. Landau (1981), *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism*, Archon Books, Hamden Connecticut. İkinci Meşrutiyet dönemi Türk milliyetçiliğinin gelişimini benzer bir karşılaştırma bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Masami Arai (1992). *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leiden.
33. Togan (1950/1985), s. 351.
34. Togan (1950/1985), s. 348.
35. Fuat Köprülü (1934), aktaran Berktay (1983), s. 79.
36. Togan (1950/1985), s. 350.
37. Togan (1950/1985), s. 347.

BİR SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI

HEREKE'DE DEĞİŞİM

ESRA ÜSTÜNDAĞ-SELAMOĞLU

Bu çalışmanın başlangıç noktası 1993 yılında tarih yöntemleri[1] isimli ders kapsamında hazırladığım Aile Tarihi genel başlığı altındaki bir dönem ödevi oldu. Annem ve babamla yaptığım bu çalışmada dikkatimi çeken iki nokta vardı. Birincisi Hereke'de 1930'lu yıllardan başlayarak 1950'li yılların başlangıcına değin Sümerbank Fabrikası'nda çalışanlar ile Sümerbank Fabrikası'nda çalışmayanlar (küçük esnaf ve balıkçılar) arasında özellikle yaşam standartları ve sosyal statü açısından belirgin bir fark olduğu, diğeri ise Sümerbank Fabrikası çalışanlarının da 1950'lerden itibaren yine yaşam standartları ve sosyal statü bağlamında olumsuz yönde bir değişim süreci yaşadıklarıydı. Buradan yola çıkarak, bir sözlü tarih çalışması çerçevesi içinde bu gözlemin Hereke genelinde doğrulanıp doğrulanamayacağını, eğer doğrulanıyorsa bu değişimin nedenlerini sadece kişilerin[2] anlatılarına -Hereke'de geçirdikleri kısa ya da uzun döneme dair düşüncelerine, bu dönemde yaşadıklarına- dayanarak anlamak istedim.

Bu makalede görüştüğüm kişilerin anlatılarına dayanarak "1940'lı yıllardan itibaren Hereke siyasi, toplumsal ve ekonomik açıdan nasıl bir değişim yaşadı?" sorusunun cevabını bulmaya çalışacağım. Bu çalışmayı daha kapsamlı bir projenin ilk aşaması olmak üzere sözlü tarih metodu kullanarak ve bu nedenle sadece anlatılara dayanarak hazırladım. Çalışmanın diğer kaynaklardan da yararlanılarak zenginleştirilmesi ve bu şekilde yeniden kurgulanmasını ise bir sonraki aşamada gerçekleştirmeyi düşünmekteyim.

GÖRÜŞÜLECEK KİŞİLERİN SEÇİMİ

Görüşeceğim kişileri seçerken öncelikle sayıları ve cinsiyetleri üzerinde durdum. En fazla yirmi kişiyle görüşebileceğimi ve kadın-erkek sayısının birbirinden çok farklı olmaması gerektiğini düşünüyordum ayrıca seçtiğim dönemle ilgili bilgi verebilmeleri açısından bu kişilerin çoğu atmış yaşını geçmiş olmalıydı. Sonuçta en yakın çevremden başlayarak 12'si 65-75 yaş arasında, 2'si 38 ve 45 yaşında, biri 86 yaşında olmak üzere toplam 15 kişiyle (7 kadın, 8 erkek), 1995 yılının temmuz ve eylül aylarında görüştüm.

13'ü 65 yaşın üzerinde olan anlatıcılardan 5'i 1944-47 yılları arasında Hereke'ye gelip 20 ile 30 yıl arasında Hereke'de yaşayıp daha sonra ayrılmışlar. Hereke'de doğmuş olan 5 kişiden biri 18 yaşında evlenerek ayrılmış, bir diğeri ise 50 yaşında İstanbul'a taşınmış fakat Hereke'de çalışmaya devam etmiş, Hereke'ye 5 yaşında gelen bir kişiyle birlikte toplam 4 kişi ise halen Hereke'de yaşamaya devam ediyor. 1950 ve 1957 Hereke doğumlu olan 2 kişi de halen Hereke'de yaşıyor.

Bir diğer dikkat ettiğim nokta da "Sümerbanklı" olanlarla olmayanların oranlarıydı. Bu bağlamda görüştüğüm kişilerden "Sümerbanklı" olan grupta 6 kişi (2 kadın, 4 erkek) Sümerbank'ta çalışmış, 2 kişi ise Sümerbank'ta çalışanların eşi olmaları nedeniyle bu toplulukta bulunmuştu. "Sümerbanklı" olmayan grupta ise belirlenen dönemde Hereke'de ilkokul öğretmenliği yapan 2, terzi olarak çalışan 1, ticaret yapan 1, erkek berberi olan ve halen de bu işi sürdüren 1 ve ev hanımı olan 2 kişi yer aldı.

"Sümerbanklı" olmayan grup içindeki bir kişiye, eşi Sümerbank'ta çalıştığı halde kendisini "kesinlikle Sümerbanklı gibi hissetmediği" için bu grupta yer vermedim. Sümerbank Fabrikası çalışanlarını (8 kişi) da kendi aralarında mevkilerine göre (işçi, memur, şef, müdür gibi) bir ayrıma tabi tutmadım. Görüştüğüm grubun sayısının sınırlı olması ve görüşmeleri geçmişten gelen tanışıklıklara dayanarak başlatıp bu şekilde devam ettirmem nedeniyle böyle bir ayrım yapamamakla birlikte fabrika içindeki konumlarına bağlı olarak işçilerle yüksek seviyeli memurlar arasında kendilerini ve birbirlerini algılayışları açısından fark olup olmadığını, varsa ne gibi farklılıklar olduğunu anlayabilmek için daha geniş bir grupla çalışıldığında böyle bir ayrım yapılması faydalı olabilir.

Anlatıların hem Türkiye genelinde nereye oturduğunu hem de bu siyasi, toplumsal gelişmelerin Hereke'de yaşayanların gözünden nasıl görüldüğünü, nasıl yorumlandığını, neler hissedildiğini anlamak, değerlendirme aşamasında karşılaştığım "neyi anlatmak" şeklinde ifade edilebilecek zorluklardı. Ayrıca düşünce düzeyinde çok vaktimi alan bir diğer sorun da tüm bu anlatıların "nasıl" söze dökülecegi idi. "Anlatıcıların Sözleriyle Hereke" şeklinde adlandırılabilecek bu bölüme Hereke'nin coğrafi

konumuyla başlamanın yararlı olacağını düşünüyorum.

İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısında yer alan ve dağlarla deniz arasında sıkışan Hereke, İzmit'e 27 km, İstanbul'a 65 km uzaklıkta. Yerleşime elverişli bölgeleri ise, tepeler kıyının hemen ardından yükseldiği için ancak derelerin dar çevreleri ve denize yakın deltalar.[3]

1871'de Haydarpaşa-İzmit demiryolunun açılışına kadar sadece deniz yoluyla ulaşımın mümkün olduğu Hereke'de bu tarihten itibaren kısıtlı tren seferleriyle de olsa demiryoluna sahip olma ayrıcalığı yaşandı ve 1954 yılında karayolunun yapımına kadar tren en etkili ulaşım aracı olmaya devam etti. Anlatıcılardan Sabahat Bursalı, hafta sonları gittikleri İstanbul'dan Hereke'ye dönüşlerini "altı trenine yetişecez diye koş, koş, koş; çünkü başka vasıta yok ondan sonra..." sözleriyle anlatıyor.

Berggren'in bir fotoğrafında geçen yüzyılın sonlarında Hereke.

HEREKE İMAJI

Anlatıcıların en yaşlısı olan ve 1932'den beri Hereke'de terzilik yapan İrfan Akacık'ın hatırında "hepsi 750 nüfusu" olan, etrafta Hıristiyan çetelerin, Yunanlıların, İngilizlerin olduğu, seferberlikten önce "Rum olduğu halde çoook Herekelilere köylülere" yardım eden Mihal'in ekmek çıkardığı bir Hereke var. Seferberlik ve Milli Mücadele yıllarında babası tarafından Tosya'ya gönderildiği için bu dönemdeki Hereke'yi hatırlamıyor.

1945 yılında Hereke'ye Ankara'dan gelip memur olarak Sümerbank Fabrikası'nın muhasebe bölümünde çalışmaya başlayan Müjgân Pekgirçek için ise Hereke "o zaman küçük, çok şirin bir yerdi, aynı İsviçre kantonları gibiydi..."

1926 yılında beş yaşındayken Hereke'ye gelen ve Hereke'yi o dönemde "Türkiye'nin en modern köyü" olarak niteleyen Müfit Teoman Hereke'nin nüfusunun "demiryolunun altında" olduğunu, demiryolu üzerinde ise "üç-beş tane ev mevcut" olduğunu hatırlıyor.

1953 yılında gelip üç yıl süreyle kalan Süleyman Bursalı da Hereke'yi "sadece aşağı Hereke'den yani fabrikadan ibaret küçük, sakin bir köy" olarak nitelendiriyor.

1929'da Hereke'de doğmuş olan ve halen Hereke'de yaşamakta olan Ahmet Yumuk ise elli yıl önce asıl Hereke'nin bugün Yukarı Hereke adıyla bilinen yer olduğunu, Hereke'nin ise o dönemde "Yalı" olarak adlandırıldığını özellikle vurguluyor.

Anlatıcıların çoğu Hereke'nin bugün çok kalabalıklaştığında birleşiyor ve bu nüfus artışının en önemli sebebinin doğudan batıya göç olduğunu düşünüyorlar; diğer sebepler ise Nuh Çimento Fabrikası'nın kurulması, Hereke ve etrafının sanayi bölgesi olması:

> Diliskelesi'nde belki otuz tane fabrika var, ee orda çalışanların bir kısmı geldi Hereke'de ev yaptı, Hereke'den ev aldı ve bugün Hereke'nin nüfusu 20.000 falan vardır zannederim, buraya kadar geldi. Zaten Hereke coğrafi olarak böyle fazla yapıya da müsait değil, dağlarımız taşlarımız işte ev oldu.

sözleriyle Hereke'nin bugünkü durumundan memnun olmadığını vurgulayan Ahmet Yumuk'a katılmamak elde değil. "Dağların, taşların ev olması" ise gözle görülebilen bir gerçek. 1970'te en yüksek binası üç katlı bir "apartman" (!) olan, lojmanlar dışında tek ve çift katlı müstakil evlerin bulunduğu Hereke de aradan geçen zaman içinde çarpık sanayileşmeden payına düşeni almış görünüyor. Halil Vardar'ın anlatımıyla:

> Sahil şeridimiz doldu, dolgusu en az 100 m, yani denizimiz, tabiatın dengesi bozuldu, elektrikli hat geçti Devlet Demiryolları'nın, en az on bir tane ulu çınarımızı kestiler... Karayolu, otoban geçti, 170 hanemiz istimlak edildi, yani Herekeliler Hereke'den başka yere taşınmak zorunda kaldılar...

Müjgân Pekgirçek ise elli sene önceyle şimdiyi kıyaslamıyor bile, o da Ahmet Yumuk gibi "dağlarda tepelerde evler" olduğunu vurgulayarak "o Hereke yok artık, başka bir Hereke..." sözleriyle değişimin Hereke'yi olumsuz yönde etkilediği görüşünü destekliyor.

SÜMERBANK FABRİKASI'NIN HEREKE YAŞAMINDAKİ YERİ

Ankara'ya gidişlerinde bandoyla uğurlanıp, dönüşte bandoyla karşılanan, esnafın arasından geçerken herkesin ayağa kalkarak selamladığı, elinde kırbaçla sabahları evlere gidip çıkarak bahçeleri denetleyen fabrika müdürünü Müfit Teoman "bir nevi vali gibi", Müjgan Pekgirçek "hem belediye

reisi, hem fabrika müdürü, hem her şey... reis-i cumhur kısacası", Mümin Pekgirçek ise "Hereke'nin sahibi gibiydi" şeklinde tanımlıyor.

Toplu Sünnet Düğünü Geleneği

İrfan Akacık'ın

> Efendim ben on iki yaşındaydım, on iki yaşından evvel padişah tarafından güzel güzel sünnet düğünleri olurdu, ortaoyunları yapılırdı meydanlarda...

diyerek başlangıcını Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayandırdığı ve daha sonra Sümerbank fabrika müdürleri tarafından da devam ettirilen bir sünnet düğünü geleneği görülüyor.

Nafiz Üstündağ'ın

> 1935 senesinde Hereke'de muhteşem bir sünnet düğünü olmuştu, elli sekiz tane talebeyi müdür Kenan Sidal sünnet ettirdi, herkese hediyeler verdi ondan sonra güreşler oldu, Karagöz oynadı, çok muhteşem, çok güzel sabahlara kadar, üç gün üç gece eğlence oldu...

sözleriyle tanımladığı toplu sünnet düğünlerine ait son bilgi halkasını Halil Vardar da "Fabrika'nın ananevi yaptığı bir sünnet düğünü vardı yıllarca... fakat şu son altı yedi senedir kesildi..." diyerek tamamlıyor, fakat 1995 yılının temmuz ayında Hereke Belediyesi'nin tekrar toplu sünnet düğünü yapmak üzere kayıt almaya başladığını da ekliyor sözlerine.

Sinema: Sümerbank Sineması, Büke Sineması, Orta Sinema, Kirazlı Sinema

Anlatıcılara göre özellikle 1950 öncesi dönemde ve 1960'lı yılların sonuna kadar Hereke'nin sosyal yaşamı Sümerbank ve Sümerbanklılar tarafından şekillendiriliyor. En önde gelen eğlence ise 15 anlatıcıdan 10'unun üzerinde durduğu sinema... Fakat sinema denince herkesin canının istediği zaman gittiği bir yer gelmemeli akıllara. Nitekim "öyle önüne gelen istediği yere gidip giremezdi" diyen Müjgân Pekgirçek'in aktardığına göre, bedava oynatılan filmler için memur ve işçilerden yüzde 1 kesiliyor, renkli kart veriliyor herkese ve o kartlar rengine göre birinci, ikinci, üçüncü gece şeklinde ayrılıyor. Yüksek memurlar birinci, orta memurlar ikinci, işçiler üçüncü gece gidiyor sinemaya. Her ne kadar kimi anlatıcılar işçilerle memurlar, yerli halkla Sümerbanklılar arasında ayrım olmadığını söyleseler de sadece bu kadarı bile bir ayrım olduğunu anlatmaya yetmez mi? Bu ayrımın bir başka göstergesi de işçi ve memur yemekhanelerinin ayrı oluşu.

Hereke doğumlu olan Bergüzar Doruk 18 yaşında evlenip Ankara'ya gidene değin Hereke'de yaşamış. O dönemde bir gün annesi ve arkadaşlarıyla yanlışlıkla memur gecesinde geldiği için sinemaya alınmadıklarını, fakat annesi fabrika müdürünün eşini tanıdığı için (Kenan Sıdal'ın eşi Masume Hanım) ona telefon ettiklerini ve bu şekilde sinemaya girebildiklerini anlatıyor.

Haver Üstündağ da sinema gösterimlerindeki ayrımı vurguluyor:

> Sümerbank mensubu olarak ayrıcalık vardı... Sinemaları gecelere ayırmışlardı, mesela işte oranın halkı, esnafı diyelim bir gece gider, Sümerbanklıların da başka geceleri vardı.. ayrı gecelerde gidilirdi. Hiçbir zaman Hereke'nin yerli halkıyla, Sümerbank mensubu aynı anda gitmezdi sinemaya... Sonra işte tiyatrolar, geceler, eğlence geceleri, cazlar, sazlar, onlar hep böyle Sümerbank mensubunaydı daha ziyade.

İrfan Akacık sinemanın ilk önce "mektebin içinde" kurulduğunu, daha sonra fabrikanın içine, yazlık bahçeye alındığını anlatıyor. Nafiz Üstündağ da ilk sessiz sinema gösterilerinin ilkokul binasında yapıldığını, Lorel Hardy filmlerinin, Mısır filmlerinin gösterildiğini aktarıyor.

Halen Hereke'de yaşayan Serap Özgen de özellikle çocukluk ve ilk gençlik dönemlerinde sinemanın hayatında çok önemli bir yeri olduğunu

> En büyük eğlencemiz sinemaydı, hemen hemen haftada bir salı akşamları bir perşembe akşamları film değiştiği zaman gitmem şarttı.

sözleriyle aktarıyor. Serap Özgen'in anlatısında cumartesi günleri sadece "bayanlar"ın alındığı matine çıkışlarının 1970'li yılların Hereke'sinde genç kızlar ve erkeklerin birbirlerini yakından görebildikleri en önemli yer olma özelliğinden de bahsediliyor:

> Herkes bayram gibi en şık kıyafetlerini giyer, en güzel süslerini yapar... Aynı böyle bir podyumda yürür gibi kızlar yürürdü, erkekler kenarda dikilirdi, herkes sevdiğini cumartesi günü görürdü. Konuşma olmazdı, sadece bakışma olurdu.

Halil Vardar sinemaların yaşamındaki yerini şöyle anlatıyor:

> Mesela Hereke'de dört tane sinema vardı. Yazlık sinema, birisi fabrikanın sineması, üç tane de özel sinema vardı ki halk takip ederdi, böyle her gece değişik sinemaya giderdi halk. Öyle ayarlamışlardı ki o dört sinema, üç günde bir film değiştirirlerdi, üç akşam sinemaya gitmek zorunda kalırdık. Şimdi maalesef yani biz sinemayı falan unuttuk.

Sosyal Yaşam: Çay Bahçeleri, Fabrika Lokali, Bayramlar, Balolar, Spor

Henüz televizyonun evlerin başköşesine yerleşmediği dönemde sinemaların olduğu gibi çay bahçelerinin, Sümerbank Fabrikası'na ait olan "lokal"in ve resmi bayramlardaki baloların özel bir yeri var sosyal yaşamda. Müfit Teoman herkesin beklediği baloları ve esintisi bol çay bahçelerini şu sözlerle anlatıyor:

> Gayet güzel sahilde bahçelerimiz vardı. Gene var ama artık eskisi gibi değil. O zaman Çınarlı Bahçe dediğimiz zaman, Çamlı Bahçe dediğimiz zaman hakkaten giderdiniz, kuzeyden de rüzgâr eser... Şimdi hepsini taş yığınları kesti, şimdi sahile oturup bunalıyorsunuz. O zaman öyle değil boğazlardan estiği zaman oooh, akşam fabrikadan çıkarsınız o çınarın altında bir demli çayınızı içersiniz. Çamlı Bahçe daha güzel, Çamlı Bahçe'de balolar verilir, orkestralar çalar, ne bileyim her tür eğlence yapılırdı. Her bayram bir kere 23 Nisan balosu, 30 Ağustos balosu, yılbaşı balosu,

cumhuriyet balosu... Şimdi bayram mıdır seyran mıdır belli değil. Herkes beklerdi evvelce bunu, "Aman bir bayram olsa da balo olsa da gitsek eğlensek."

1965'te Hereke'den bir görünüm.

Müfit Teoman anlatısının bir başka yerinde ise bu balolara "herkesin iştirak edebildiği"nden bahsetmekle birlikte hemen ardından "herkesin haddini bildiği"nin de altını çizerek Hereke ve Sümerbank içindeki statü farklılıklarını da vurguluyor.

Ahmet Yumuk da elli yıl önce Hereke'de güreşten kürek yarışlarına kadar çeşitli spor faaliyetlerinin yer aldığından ve Çamlı Bahçe'den bahsediyor:

> Elli yıl önce Halkevleri vardı, oralarda ben eldiven giydim boks yaptım çocukluğumda, güreş minderleri, caz vardı, okulda piyano vardı o devirde ve Çamlı Bahçe dediğimiz yerde ışıklandırılmış, caz çalar, Sümerbank mensupları dans ederlerdi... Hereke halkı katılamazdı. Sümerbank'ın memurları daha ziyade, işçisi bile katılmazdı, memur-işçi ayrımı vardı... Futbol vardı, biz burada Fenerbahçe'yi, Galatasaray'ı yenmiştik o zamanlar. Nizami bir futbol sahamız vardı... Kürek yarışları olur Hereke'de o zamanlar ve Hereke'nin Türkiye çapında çok kupası vardır.

İrfan Akacık 16 yaşındayken Hereke'de spor kulübü olduğundan ve kendisinin de takımda yer aldığından bahsediyor. Anlatılardan özellikle su sporları ve futbolun Hereke'nin geçmişinde önemli bir yer tuttuğu belli olmakla birlikte bu tür spor faaliyetlerinde sadece erkeklerin adı geçiyor. Nitekim bu durum Müjgan Pekgirçek tarafından vurgulanıyor:

> Fabrika'nın çok güzel tenis sahası vardı. Herkes değil ama giden gidiyordu, daha ziyade erkekler... Biz hanımlar hafta sonu, yazın akşamüzeri yürüyüş yapardık; Tavşancıl'a, Yukarı Hereke'ye giderdik, Bacalı'ya, Kirazlıyalı'ya giderdik... Yarımca'ya kadar yemekler elimizde yürürdük, biraz da mecburiyetten. Hem meyve yerdik, top oynar, ip atlar eğlenirdik. Erkekler futbol oynardı. Yaşlılar, gençler ayrı ayrı oynardı. Muhasebe Ticaret'le, Ticaret Muhasebe'yle oynardı. Hereke'nin yelkenleri vardı, o zaman da vardı. Meraklı olanlar yapardı, içerde çalışan kızlar pek yapmazdı, biraz daha mutaassıptı. Ne kadar Avrupai idi diyorsam da yine mutaassıplık vardı.

Hafta sonları ve akşamları neler yaptıklarını sorduğumda Mümin Pekgirçek Hereke'de üç önemli yer olduğunu söyleyerek başladı söze:

> Şimdi Hereke'de üç tane, üç önemli yer vardı; bir tanesi yattığınız, ikamet ettiğiniz ev, lojman. Bu ekseriya Hereke Fabrikası'ndaki memurin, teknik, şef gruplarına tahsis edilen binalardı bunlar, orada geçiyordu bir, ikincisi sabahleyin fabrikaya gelinir evden, fabrikada mesai saatiyle çalışılır, üçüncü bir nokta vardı, lokal... O gün lokale gitmezseniz o zaman, orada ne bileyim ben, hendremi, bezik yahut da briç oynamazsanız, tavla oynamazsanız tavla, o gününüz geçmedi sayılır. Kattiyeeen... Mecbursunuz yani oraya, lokale gideceksiniz.

Lokali "Hereke'nin asıl eğlencesi" olarak tanımlayan Süleyman Bursalı da Mümin Pekgirçek gibi herkesin mesai sonunda lokale gittiğini, orada oyun oynandığını, oturulup konuşulduğunu, bir de Sümerbank memurları arasında ev gezmeleri olduğunu belirtip "biraz daha eğlence isteyen trene biner İstanbul'a gelirdi" diye tamamlıyor sözlerini.

Nitekim Bergüzar Doruk "eğlenceyi çok sevdikleri için" ablası ve amcasının oğluyla İstanbul'a geldiklerini şöyle anlatıyor:

> Eğlenceyi çok severdik. Onun için arada bir İstanbul'a gelirdik. Ablam da biraz büyüdü, ben de biraz yetişkin oldum, abim bizi, amcamın oğlu, o da sazı sözü çok severdi, yalnız gitmemek için bizi de alır, biz de gelirdik İstanbul'a, çok gelirdik, Maksim'e gelirdik, Kristal'e gelir, orda çok güzel Mualla Gökçay, Safiye Aylalar, Hamiyet Yücesesler şarkı söyler, o masanın önüne doğru, abimin önüne gelirlerdi.

Lütfiye Yumuk da anlatısında Çamlı Bahçe'ye yer veriyor:

> Şimdi şu meslek lisesi ve lise olan yere Çamlı Bahçe denirdi, havuzu vardı ve çok güzel çam ağaçları vardı. Onların dibinde, altında yani ağaçların altında dü-

Hereke istasyonu.

günler, sünnetler yapılırdı. Oralar gazinoydu, Hereke o şeysini, okul yapılınca o güzelliğini kaybetti.

Müjgan Pekgirçek de mehtapta dans ederek, şarkılar türkülerle bütün Hereke'yi ayağa kaldırdıkları günlerden bahsederek ekliyor:

> Şimdiki gençler, siz yılbaşı balosu, cumhuriyet balosu hazırlığı yapmıyorsunuzdur herhalde. Biz çok özen duyardık özellikle cumhuriyet balosuna... Ankara'dan emir gelirdi. Atatürkçülüğü daha insanın içine sokmak istiyorlardı herhalde. Sonra bu Demokrat Parti çıkınca o balolar, malolar tavsadı. Yine yapılıyo ama mecburiyet yok, ama o zaman mecburiydi yani Halk Parti zamanında cumhuriyet balosu mecburiydi, ama Demokrat Parti zamanında bir alışkanlıktı, öyle yapılırdı. Biz para toplardık aramızda ama o zaman hakkaten bir nezahat vardı.

Haver Üstündağ ise "fazla bir eğlence olmadığını" belirterek ekliyor:

> Büyükler gece toplanırlardı kendi aralarında, sohbet ederlerdi, oyunlar oynarlardı işte onlar öyle, bizler de kendi aramızda oynardık, saklambaçtı, denize girmekti falan o tip şeyler.

Bayram kutlamalarına gelince, Süleyman Bursalı gibi "fazla bir şey olmadığını" düşünenler varsa da genel kanı geçmiş resmi bayramların daha "görkemli" olduğu, dini bayramlarda ise fazla bir değişiklik olmadığı yönünde. 23 Nisan'da rengârenk giyinen "çocukların üzerine bahardan çiçekler yağmış gibi" olduğunu söyleyen Serap Özgen:

> Dini bayramlarımız aynı... bugünkünün aynı.. Kurban Bayramı'nda kurbanlarımızı keserdik, sabah namazı olur, işte büyükler küçükler gelir gider, onlarda bir değişiklik yok ama öbür bayramlarımızda geceleri fener alayı olurdu. Cumhuriyet Bayramı'nda gündüz Kırklareli'nden çok güzel çalan davulcular gelirdi...

diyerek "şimdi hiçbir şey"in kalmadığını ekliyor.

Ahmet Yumuk resmi bayramları ve dini bayramları şöyle tanımlıyor:

> Bayramlarda, resmi bayramlar daha hareketli, daha görkemli olurdu. Bir Cumhuriyet Bayramı'nda o zamanın, havai fişekleri atılır, iki gün evvelinden defne dalları dağlardan kesilir, bütün esnaf, bütün dükkânlar defne dallarıyla süslenir. Türk bayraklarıyla, kâğat bayraklarla, kâğat fenerlerle, içinde mumlar yanar, gece alaylar, fener alayları yapılır, öyle bir durum vardı. Çok önem verilirdi, mesela ben İstiklal Marşı'nı güzel söyleyenlerden bir öğretmenim ve ben söyletirdim okulumda, şu istasyona da nöbetçi çocuk dikerdim, İstiklal Marşı söylenirken yürüyen bir saygısız olursa onu durdururdum, şapkasını çıkartmayan bir cahil olursa, şapkasını çıkarttırırdım. O kadar da bir salahiyetimiz vardı ve cumhuriyete... Biz cumhuriyet çocuklarıyız, cumhuriyete çok bağlı insanlarız, herhalde ondan olacak ki... Bugün o sevgiyi saygıyı da göremiyoruz... Dini bayramlarda, mesela Şeker Bayramı'nda camiden çıktıktan sonra herkes birbirleriyle bayramlaşır, çocuklar ellerine birer mendil alırlar, şeker toplarlardı, akide şekeri dediğimiz şekerdi o günün itibar gören şekeri, çocuklara onlar verilir, bazı kişiler para da verir, bayram öyle geçer. Kurban Bayramı'nda imkânı olan kurbanını keser, konusuna komşusuna et verir yani "Küp için kavurma Allah için kurban" değil de konu komşu için kesilirdi.

Sümerbank Fabrikası'nda bayram namazından sonra bir bayramlaşma tertip edildiğini belirten Mümin Pekgirçek bu bayramlaşmanın "ekseriya lokalde olduğunu" vurguluyor ve ekliyor:

> Lokalde bütün şefler, müdürler gelirler, işçiler de, namazdan sonra hepsi gelirler orada bayramlaşılır. O bayramlaşmadan sonra tabii gine Hereke'de komşular arasında bayramlaşmalar olur.

Dini ve resmi bayramlar dışında Hereke ahalisinin de katıldığı ve Yukarı Hereke'de kutlanan yerel bir bayram da Hacet Bayramı. Kazanlarla etlerin piştiği, yufkaların açıldığı, pilavların "döküldüğü" ve etle pilavın yufkaya sarılarak çatal, bıçak ve kaşık kullanılmadan yenildiği, yağmur dualarının yapıldığı bu bayramı Serap Özgen şöyle anlatıyor:

> "Hacet Bayramı Hereke'de 19 Mayıs'ta oluyodu ama şimdi herhalde onun da tarihi değişti... Yukarı Hereke var bizim burda köyümüz, onun yaylası var. Yaylada çıkılır, bütün o köy halkı yani Yukarı Hereke'nin halkı evlerinde büyük böyle kazanlarlan pilavlar pişirir, hazır yufkalar açıyolar kendileri... Orda işte at yarışları olurdu... Yağmur duasına çıkılırdı o gün.

Bergüzar Doruk da Hacet Bayramı'nın "yağmur yağmadığı zaman" yapıldığını, "kesilen koyunların

parasını belediyenin bütün köy halkından" topladığını ve pilav piştikten sonra orada bulunan yatırın etrafında dua edilip sonra pilav yendiğini ekliyor.

Bayram olmasa da "bayram gibi" kutlanan, "kırların bahçelerin darbuka sesinden geçilmediği", "ateşlerin yakıldığı" bir başka gün de Hıdrellez Hereke'de... "Hıdrellez'i özellikle çok güzel" yaptıklarını belirten Müjgan Pekgirçek deniz kenarına indiklerini, süt ve simit alıp yediklerini, taze soğan keserek birine "sefa" diğerine "cefa" adını verdiklerini, "sefa" uzarsa o yılın sefalı geçeceğine "cefa" uzarsa da cefalı geçeceğine karar verdiklerini anlatıyor ama bunu kendi için uygulamadığını da ekleyerek "korkarım öyle şeyden, gidip eğlencelere katılırdım sadece" diyor.

Hereke Fabrikası'nın köşkü.

Bergüzar Doruk da gül ağacına iplik bağladıklarını, küp içine akşamdan yüzük, bilezik atıp gül ağacının dibine gömdüklerini, köyün delikanlıları bu küplerden birini bulacak olursa da kızların bahşiş verdiğini anlatıyor. Taze soğan kesip yılın nasıl geçeceğini aynı yöntemle tahmin ettiklerini de belirterek sabah erken saatlerde kalktıklarını ve koşup koşup "şişmanlıyim" diye ağaçları kucakladıklarını anlatıyor. Söyledikleri manilerden de örnek veriyor:

Karanfilin nazına
Ölüyorum yoluna
Canım feda ederim
Sevgilimin yoluna

Karanfilin el beni
Saksılara dik beni
Akşam sabah tımar el
Açılayım da kok beni

ÇEVRE VE DEĞİŞİM

Doğa-Deniz-Motor Gezileri-Piknikler

Anlatıcıların yarıdan fazlası otuz kırk yıl önce motorla yapılan gezilerden ve pikniklerden, denizin güzelliğinden, temizliğinden, balıkların bolluğundan ve çeşitliliğinden bahsederken "Körfez'de çok yanlış bir planlama sonucu kurulan sanayi tesislerinin çevre korumayı nazara almamaları sonucu Körfez'de tam bir yıkım" yaşandığını anlatan ve "Ne balık kaldı, ne de güzel bir deniz" diye ekleyen Cemal Artar gibi çevrenin ve doğanın bu şekilde yıpratılmasından üzüntü duyuyorlar.

Ahmet Yumuk çocukluğunda büyüklerin setten denize bakarak 15-20 metre ilerde kefal balıklarının pırıltısını gördükten sonra yavaşça indiklerini ve sine sine giderek serpmeyle kefal yakaladıklarını hatırlayarak ekliyor:

> Bu kadar temiz ve berraktı. Bugün kayıklarımız bile duramıyor denizde, bugün boyuyor indiriyoruz, yarın simsiyah oluyor... Bugün en az on çeşit balık yok olmuştur denizimizde, ıstakoz çıkardı Hereke'de, barbunya, lüfer, kılıç...

Nafiz Üstündağ da derenin içine girip ağ attıklarını ve tekir, barbunya, mercan balıklarını alıp kalanları denize attıklarını, Marmara denizinin akvaryum gibi olduğunu belirterek, 1938'den önce en ucuz yiyecek maddesinin "çok çıktığı" için balık olduğunu vurguluyor ve hatırladığı fiyatları şöyle sıralıyor:

> Etin kilosu 40 kuruştu, peynirin kilosu 40 kuruş, zeytinin 20 kuruş. En çok çıkan şey balıktı o zaman, torik balıkları vardı, dört kilo, beş kilo 10 kuruş, 15-20 kuruş, hele bir zamanlar çok çıktı, karaya vurdu torik balığı, o beş kiloluk torik balığını 5 kuruşa sattılar, tanesini.

"Evvelce" evde soyunup denize girdiklerini, şimdi parmaklarını bile sokamadıklarını belirten Müfit Teoman:

> İstanbul'dan dahi Hereke'ye yazlığa gelirlerdi, Ankara'dan yazlığa gelirlerdi. Şimdi Herekeliler Bodrum, Marmaris, Alanya filan gidiyorlar yaz devresinde. Bunun sebeplerinden biri Körfez'de sanayinin çoğalması ve denizin kirlenmesi, dolayısıyla doğanın yok oluşu.

İrfan Akacık piknikleri ve motor gezilerini şöyle anlatıyor:

> Karamürsel'de Defne vardı orası gayet güzeldi. Motorla, aileler, herkes yemeklerini alır, karşıya giderler, orda deniz, kumluk... Çoluk çocuk herkes denize girerdi, aileler de girerdi ama o zamanın zamanında böyle şimdiki gibi değil biraz kapalı girerlerdi.

Yüzerken hep denizin içine baktığını belirten Şermin Gönenç:

> Ne kadar güzel balıklar, şeyler görürdük. Yemyeşil böyle deniz, yosunlar içinde fakat fabrikalar kurulduktan sonra bütün o yosunlar kurumuş. O midyeler, o istiridyeler hepsi taşlara yapışık olarak dururdu, onlar hepsi taşlardan kopmuşlar, belli ölmüşler, suyla beraber gidip geliyorlar.

diyerek denizin "mahvolduğunu" ekliyor sözlerine.

Sapanca'ya ve Pendik'e çalışan "tenezzüh trenleri"nden bahseden Nafiz Üstündağ "gidiş geliş 32 kuruş" olan bu trenlerin herkesi gezmeye, eğlenmeye götürdüğünü, ağaç altlarında piknik yapıldığını ve akşam aynı trenle dönüldüğünü aktarıyor.

Mümin Pekgirçek de motorla "karşı kıyılara" yapılan gezileri şöyle anlatıyor:

> Cumartesinden motorlar tutular karşıya, Karamürsel, Ulaşlı, Değirmendere filan oralara geziler tertip edilir ve bu geziler tertip edilirken de fabrikanın gıda dağıtım servisleri yemekler, kumanyalar hazırlar, ondan sonra dondurmalar hazırlanır... Bütün koyu gezerdik hatta o zamanlar motorla giderken, Körfez'de yunus balıkları vardı, motorun arkasına gelir ben yüzükoyun yatardım, yunuslarla beraber yarış ederdik... Hereke'de gayet güzel barbunyalar ve ıstakozlar tutulurdu ama öyle güzel ıstakozlar... Hatta işte Ankara'dan gelen misafirlere ıstakoz ziyafeti verirdik.

Avcılık-Zeytincilik

Çevresi tamamen zeytinlik olan Hereke'de doğudan batıya göçün hızlanmasıyla birlikte "mesken ihtiyacının belirmesi" sonucu zeytinlik olan bölgelerdeki yapılaşma faaliyetlerinin arttığını belirten Cemal Artar "yamaçlardaki zeytinliklerin giderek ortadan kalktığını" ve "plansız inşaatın Hereke'nin tabii güzelliğini bozduğunu" da sözlerine ekliyor.

Bergüzar Doruk da çocukluğunda et yemekleri, yumurta dahil bütün yemeklerin zeytinyağıyla pişirildiğini hatırlıyor.

Dağlarda sülün, keklik, tavşan, domuz, karaca gibi av hayvanlarının bol olduğunu anlatan Ahmet Yumuk sabah istasyona gelindiğinde bir iki tane çuvala sarılmış domuzun İstanbul'a gönderilmek üzere bekletildiğini, orada da Rumlara Ermenilere satıldığını belirterek "bugün artık orman da, av hayvanı da kalmadığını" aktarıyor.

DEMOKRAT PARTİ VE DEĞİŞİM

Particilik

1950 seçimleriyle Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, Hereke'yi bir yandan particilik, hizipleşme, sendikacılık gibi olguların ortaya çıkması şeklinde etkilerken bir yandan da karayolunun yapılması ile sadece deniz ve demiryolunun sınırlı olanaklarına bağlı ulaşımın rahatlamasını, ekonomik hayatın da canlanmasını sağlamış.

Müfit Teoman Demokrat Parti'nin Hereke üzerindeki etkilerini şöyle değerlendiriyor:

> Şimdi Demokrat Parti'nin Türkiye'de kuruluşu itibariyle niyetler gayet iyi, çok güzel. Bu biraz da o günkü tek partinin harp içerisinde halka karşı gösterdiği biraz kötü bir intiba var. Bu intibadan dolayı insanlarda bir reaksiyon meydana geldi. Yani bu idare değişsin kabilinden... Ben de bir Demokrat Partiliyim hatta Hereke'de ön planda gelen kişilerden idim, fakat bu 50 seçimlerinden sonra Demokrat Parti iktidara geldikten sonra parti idareleri bazı haddini bilmez, kendini bilmez kişilerin eline geçince ahenk bozuldu. Nasıl bozuldu? Kişiler menfaatlerine düştüler... Çokpartili hayata dönüştükten sonra artık kişiler birbirlerine karşı husumet beslemeye başladılar, ikilik, üçlük başladı. Sen o partiden ben bu partiden... Bu aşağı yukarı 60'a kadar devam etti. İşte 60'da malum ihtilal, arkasından yeni seçimler, seçimlerin sonunda gene husumetler, hırlar gürler maalesef insanları birbirine düşman eder duruma getirdi.

Partizanlık hareketlerinin Hereke'de "çok sert" olduğundan bahseden Mümin Pekgirçek "hiç ümit etmediği insanların tezvir ve iftiralarla başlarının derde girdiğini", kendisine de "Sen Domokratsın, Halk Partililerin evlerine kırmızı tebeşirle işaret koymuşsun, seçimde bunları öldürecekmişsiniz" şeklinde iftirada bulunulduğunu belirtiyor.

27 Mayıs ertesinde Hereke sokaklarından bir görünüm.

Lütfiye Yumuk da "daha ziyade Menderes zamanında Hereke'den o partiye girenlerin çok şımarmış" olduklarını kendilerine "İstesek sizi attırabiliriz", "Bu yurdun uzak yerleri de var, oraya da biz istersek gönderttirebiliriz" şeklinde "posta koyduklarını" aktarıyor.

Ahmet Yumuk "benim görüşüme göre Türkiye'yi bölmüştür" dediği particiliğin Hereke'deki somut örneklerini veriyor:

Gördük Demokrat Partiler o bakkaldan alışveriş ederler, Halk Partililer bu bakkaldan alışveriş ederlerdi, bu kadar bölmüştü. Camiye perde gerilir, bir tarafta Demokratlar bir tarafta Halk Partililer namaz kılarlardı ve Halk Partisi'nden bıkmış gibi görünen birtakım insanlar olmadık iftiralar atarlardı, mesela İnönü'ye Hereke'de "İnönü asker kaçağıdır" diyen, halka "İnönü asker kaçağıdır" diye hitap eden kişi şiddetle alkışlanırdı... Particilik bölmüştür, bana göre hiçbir şey de getirmemiştir, işte bugünkü durum meydanda.

Ekonomi

Hereke'nin "trenden başka sağla solla irtibat tesis edecek bir vasıtası"nın olmadığı, esnafın şekerinin, pirincinin motorlarla iskeleye "indirildiği", Hereke'de "öyle her türlü şeyin bulunmadığı", "Ekonoma"dan alışveriş yapıldığı, "bakkal dükkânında ayakkabı da çarık da" satıldığı, elektriğin sadece "Sümerbank'a dahil olan yollar ve evlerde" olduğu, "bayramdan bayrama" ya da "ayda âlemde" elbise diktirildiği yılları hatırlıyor önce anlatıcılar, Hereke'deki ekonomik yaşamın hangi evrelerden geçtiği, değişikliklerin nasıl, ne zaman ortaya çıktığı hakkında konuştuğumuzda. Anlatılanlar 1950 öncesi "Sümerbank mensupları"nın devlet tarafından korunup kollandığını gösteriyor.

Demokrat Parti gelince yol açıldığını, daha önce ise "araba maraba" olmadığını belirten Müjgan Pekgirçek "ekonomik durum"u şöyle anlatıyor:

Fabrikanın satış yeri vardı, "Ekonoma"... O zaman kooperatifti, bizden önceki müdürler maaş alırken fişler verirlermiş, kooperatiften alışveriş yapmak için, Hereke'nin içinde de geçerliymiş bu fişler ve Yukarı Hereke'de çiftlikler varmış inekler keçiler beslenirmiş, sütler yoğurtlar yapılırmış, bizden önceki Reşat Ağırboz yaptırmış bunları. Kooperatifleşme vardı, çok güzeldi, biz onu yaşamadık ama kooperatiften alışveriş yaptık, paran varmış yokmuş önemli değildi ve sene sonunda kooperatifteki kârlar da bize dağıtılırdı. Sandığımız vardı, hem işçi ve hem memurun, sıkışınca birer ikişer maaş sandıktan para alırdık, bir iki senede öderdik. O zamanki aldığımız maaşlar hem boğazımıza hem alışverişe, gezmeye yetmezdi. Senede bir kere ordan para alır evimizi düzenlerdik, hiç zorluk olmazdı. Fabrika zaten her şeyimizi temin ederdi. Çamaşır makinesi çıktı, fabrika getirdi toptan, hepimize, isteyenlere verdi; düdüklü tencere çıktı, fabrika getirdi toptan, hepimize verdi.

Demokrat Parti'nin iktidara geçişiyle yaşanan değişimleri Nafiz Üstündağ'ın anlatısında görmek mümkün:

50'den sonra herkeste giyime karşı falan bir merak başladı, yani "giyime karşı merak" derken işte eskiden bayramdan bayrama giyerken, Hereke'de hiçbir giyim eşyası satılmazken, gömlekmiş, kravatmış, ayakkabıymış gibi şeyler 50'den sonra satılmaya başladı... Vezüv, Talisman gaz sobaları çıktı, 330 liraydı soba, taksitlen satıyoduk. Kollu çamaşır makineleri vardı, Nur Elektrik diye, Hoover diye kollu çamaşır makineleri vardı, dört-beş yüz lira civarında, taksitlen satıyoduk ama öyle olmasına rağmen gene halkın alım gücü azdı o zamanlar... Yolla birlikte Hereke'ye canlılık geldi ve taksi çalışmaya başladı. Hereke'de köylerin arasında minibüs çalışmaya başladı. Eskiden Yukarı Hereke'den Çerkeşli'den takriben beş kilometrelik yollardan Hereke'ye çalışmaya

Kale'den Hereke.

Piknikte...

Nafiz Üstündağ "ticarethane"sinin önünde, 20 Aralık 1962.

geliyorlardı ama herkes yayan gelip yayan gidiyodu, kafileler halinde.

Aynı sözleri Ahmet Yumuk'tan da duymak mümkün:

Ticari, ekonomik hayat... Sümerbank vardı, başka yoktu ki... Bu Çerkeşli, Tavşancıl, Yukarı Hereke hep Sümerbark'a çalışırdı, akşam da fenerle yağmur, kar, kış demeden köylerine yaya olarak dönerlerdi, başka vasıta yoktu.

"Hereke'de tek araba olmadığı" günlerden bahseden Müfit Teoman da "53'den sonra karayolu faaliyete geçince" Hereke'nin biraz daha değiştiğini vurguluyor.

1932'den 1994'e kadar Hereke'de terzilik yapan İrfan Akacık ise fabrika müdürü Reşat Bey'e, Ankara'dan gelen milletvekillerine elbise diktiğini, "Ekonoma"da kumaş satıldığını aktarıyor.

"Hereke'nin adıyla ünlü halıları" olduğunu belirten Halil Vardar "Hereke'nin yerlisi her bayan halı yapmasını bilir bu da bir aileye büyük katkıdır" diyerek son yıllarda Hereke'nin ekonomik durumunun diğer kasabalardan iyi olduğunu aktarıyor.

Ahmet Yumuk eskiden beri Sümerbank'ın halıhanesinde yün halı çıkartıldığını, fakat ipek halının Mehmet isimli bir Kayserili tarafından Hereke'de yaygınlaştırıldığını belirtiyor.

Nafiz Üstündağ da ipek halıcılığın 1960'tan sonra başladığını ve 1975-1980 seneleri arasında Hereke ve çevresinde tezgâh sayısının 50.000 civarına çıktığını, 1974-75 senelerinde ipek halının metrekaresinin 3500-4000 dolar olduğunu, şimdi ise bu fiyatın 1000 dolara düştüğünü aktarıyor.

Hereke'de "varlık var" deyip "ordan burdan halı için" gelen yabancıların Hereke'yi "öldürdüğü"nü düşünen Serap Özgen de Hereke halkının "evini, bağını, bahçesini satıp burayı terk ettiğini" vurguluyor.

SONUÇ

Hazırladığım bir dönem ödevinde dikkatimi çeken iki noktanın bu çalışmanın başlangıç noktasını oluşturduğunu belirtmiştim. Bunlar Hereke'de 1930'lu yıllardan başlayarak 1950'li yılların başlangıcına değin Sümerbank Fabrikası'nda çalışanlar ile Sümerbank Fabrikası'nda çalışmayanlar arasında yaşam standartları ve sosyal statü açısından belirgin bir fark olduğu ve Sümerbank çalışanlarının da 1950'lerden itibaren yine yaşam standartları ve sosyal statü bağlamında olumsuz yönde bir değişim yaşadıkları idi. Bu gözlemin Hereke genelinde doğrulanıp doğrulanamayacağının, doğrulanıyorsa bu değişimin nedenlerini bulmanın da bu çalışmanın ana ekseninde yer aldığını vurgulamıştım.

Anlatılar özellikle Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950'li yılların başlangıcına değin Sümerbank Fabrikası'nda çalışanlar ile çalışmayanlar arasında yaşam standartları ve sosyal statü farkı bulunduğunu, (elektriğin sadece Sümerbank evlerinde olması, sinema seyredilen günlerin ayrı olması gibi) ayrıca Sümerbank Fabrikası içinde de "memur işçi ayrımı" olduğunu (yemekhanelerinin ayrı olması, sinema günlerinin ayrı olması gibi) ortaya koymakla birlikte 1950'lerden itibaren Sümerbank Fabrikası çalışanlarının yaşamlarında ve sosyal statülerinde olumsuz yönde bir değişim olup olmadığını anlamamızı sağlayacak yeterli bilgiyi vermiyor. Buna görüşme sürelerinin azlığının neden olduğunu, daha uzun süreli ve bugün Sümerbank Fabrikası'nda çalışan kişileri de kapsayacak görüşmelerle anlamlı bilgiler edinilebileceğini düşünmekteyim. Anlatılarda vurgulanan ise Hereke'nin genel durumunda olumsuz yönde bir değişiklik olduğu... Genelde Hereke'de 1950 sonrasında sanayileşmeye ve buna bağlı olarak göçe dayalı bir nüfus artışı yaşandığını bunun da hem doğaya zarar verdiği hem de "herkesin birbirini tanıdığı", "kapıların kilitlenmediği" günlerdeki sıcak insan ilişkilerini yok ettiği konusunda tüm anlatıcılar birleşiyor. Hereke artık İrfan Akacık'ın belirttiği gibi "hepsi 750 nüfuslu" bir "köy" değil, bugünkü nüfus Nafiz Üstündağ'a göre 12.000, Ahmet Yumuk'a göre ise 20.000 civarında.

1930'lu yıllarda nüfusun çoğu Sümerbank Fabrikası'nda çalışır, Sümerbank Fabrikası'nda çalışmayanlar ise ya balıkçılıkla ya da esnaflıkla "iştigal" ederken bugün Hereke'nin ekonomisi, adım başı karşılaşılan halı satış mağazalarından da anlaşılacağı üzere ipek halıcılığına dayalı. ■

İLAN - NÜMA

HEREKE FABRİKASI MAMULAT-I NEFİSESİ

İpekli burokateller,
kadınlara mahsus ipekli elbiselik
ve çarşaflıklar,
mendil, boyun atkısı ve baş örtüleri, çoraplar,
klaptanlı ve ipekli maşlahlar,
Gerdusî [Gördes] ve Efrençkârî yün ve ipekli
kaliçe [küçük halı] ve seccadeler
vesaire imal ve
ehven fiyatla füruht olunur
Sipariş dahi kabul olunur
Satış peşin para iledir

Şubeleri
Mısır Kahire'de Muski Caddesinde Şalcıyan
Mıgırdiç Efendi'nin mağazası
İzmir'de Hükümet Caddesinde Mehmed Fuad
Efendi'nin Numune-i Ticaret Mağazası
Selanik'te İstanbul Çarşısı'nda Hacı Ali
Efendi'nin mağazası
Berlin'de, İstokholm'de ve memalik-i ecnebiye-i
sairede vekil ve şubeleri vardır.
Başlıca satış mağazası Dersaadet'te Babıâli
Caddesinde numero

(Hakkâk Serviçen) Matbaa ve kutu fabrikası İstanbul Sultanhamam

1. 1993 yılında tarih yöntemleri dersini veren Aslı Özyar'a destekleyici tutumu, bu konudaki çalışma isteğimi belirterek başvurduğum Zafer Toprak'a yardımları ve önerileri için (gerek okunması gereken kitaplar gerekse uygulanabilecek yöntem açısından), ayrıca 1996 yılında aldığım sözlü tarih dersini veren ve bu çalışmanın başından sonuna dek tüm aşamalarında kendisine danıştığım Arzu Öztürkmen'e teşekkür ederim. Doğal olarak tüm hataları bana ait olmak kaydıyla.
2. Anlatılarıyla bu çalışmanın gerçekleşmesine olanak tanıyan Ahmet Yumuk (1929), Bergüzar Doruk (1926), Cemal Artar (1924), Halil Vardar (1950), Haver Üstündağ (1931), İrfan Akacık (1906), Lütfiye Yumuk (1924), Müfit Teoman (1921), Müjgan Pekgirçek (1925), Mümin Pekgirçek (1925-1996), Nafiz Üstündağ (1929), Sabahat Bursalı (1925), Serap Özgen (1957), Süleyman Bursalı (1925) ve Şermin Gönenç'e (1924) teşekkür ederim.
Ayrıca Hereke ile ilgili çeşitli resimler vererek katkıda bulunan Cemal Artar, Müfit Teoman, Müjgan Pekgirçek, Mümin Pekgirçek, Haver Üstündağ, Nafiz Üstündağ ve Lütfiye Yumuk'a, Hereke Fabrikası tarafından verilen bir reklama dikkatimi çeken Sümerbank Fabrika Müdürü Hicabi Özdil'e ve Hereke'nin Gustav Berggren tarafından çekilmiş bir fotoğrafına dikkatimi çeken Mualla Ergün'e teşekkür ederim.
3. Önder Küçükerman, *Hereke Fabrikası*, Ankara, 1986, s. 40.

SIGMUND WEINBERG VE TÜRKİYE'DE SİNEMANIN BAŞLANGICI

BEHZAT ÜSDİKEN

Türkiye'de ilk sinema gösterimini gerçekleştiren Sigmund Weinberg ve yarattığı "olay"a değinmeden önce, sinemanın dünyada ve Türkiye'de başlangıcı ve geçmişi hakkında kısa da olsa bir giriş yapmaya gerek vardır.

Bilindiği gibi ilk gösterim Auguste ve Louis Lumière kardeşlerin icat ettikleri "Cinematographe" ile, ilk kez Paris'te (Capucines Bulvarı üzerinde ve 14 numarada bulunan Grand Cafe'nin bodrumundaki Indien salonunda) gerçekleşmişti (28 Aralık 1895).[1]

Her ne kadar Thomas Alva Edison (1847-1931) ilk gösterimini bu tarihten çok önce 14 Nisan 1894'te kendi yapımı olan "Kinetoscope" ile New York 1155 Broadway'de gerçekleştirmişse de, gerçek ilgi Lumière kardeşlerin gösteriminden sonra başlamıştır. Edison "Kinetoscope"unda bazı değişiklikler yapmış ve yeni yapımı olan bu "Vitascope-Edison"u gene Nisan 1896 tarihinde halka sunmuştu.[2]

Ülkemizde ise "Cinematographe", "Cinevitagraphe" ve bunların benzeri bir sürü sinema gösterim aracının Türkiye'ye girdiği kesin, bunların çeşitli kişilerce de zaman içinde kullanıldığı belirgindi.[3] Ancak bu öğeler hakkında geniş bir kaynak veya yeterli bilgi bulunamıyordu. Örneğin Galatasaray'da bulunan[4] Sponeck Birahanesi'nde 16 Ocak 1897 tarihinde yapılan ilk gösterimin[5] Sigmund Weinberg tarafından gerçekleştirildiği, daha sonra Odeon Tiyatrosu'nda[6] bu gösterilere devam edildiği, arkasından Pera'da başlayan bu gösterimlerin İstanbul tarafına geçerek Fevziye Kıraathanesi'nde de sürdürüldüğü biliniyordu.

Sponeck Birahanesi'nde gerçekleştirilen ilk gösterimin elle tutulabilir kanıtları, Ahmet İhsan Matbaası'nda basılan el ilanları, gazetelerde döneminde çıkan ilanlarla, Ercüment Ekrem (Talu) ile ağabeyinin okuldan çıktıktan sonra izledikleri bir programdı. Bu programı ve izledikleri filmleri, bir yazısında anlatır Ercüment Ekrem.[7] Orada gördükleri ilk film ise "Arrivee d'un train a la Ciotat"dır.[8] İlk gösterimi gerçekleştiren Sigmund Weinberg konusunda aşağı yukarı tüm sinema ile ilgili yazarlar birleşmişlerdir. Bundan dolayı da, ülkemize Pera'dan giren ve sinemanın atası sayılan "Cinematographe" ile ilgili açıklamalarda bulunmadan önce bunu başarabilen ve ilk gösterimi (ama yalnız gösterimi) gerçekleştiren Sigmund Weinberg'in yaşamı hakkında bazı bilgilerin aktarılması zorunluluğu vardır. Sigmund Weinberg'in yaşamı hakkında pek fazla bilgi yoktu. Özellikle doğumu ile ilgili bir kaynak bulunamıyordu. Ayrıca I. Dünya Savaşı içinde ülkeyi terk ettiği söyleniyor ve bir daha da geri dönmediği kabul ediliyordu. Ben uzun araştırmalardan sonra, bütün bu suallere yanıt verebilecek bir kaynağa, hem de resmi ve tasdikli bir ticaret sicil kaydına eriştim.[9]

Bu beyannameye göre Sigmund Weinberg 1868 yılında Romanya'nın "Galicia" yöresinde doğmuştu. Babasının adı İsrail Weinberg idi. Ticari hayatına 1889 yılında, yani 21 yaşında iken özellikle fotoğraf makineleri ve bunların malzeme ve aksesuarlarının satımı ile başlamıştı.

İlk işyeri, Yüksekkaldırım 28 numara idi. Burası Pera'ya değil Galata'ya bağlı idi. Süreç içinde Weinberg işyerini yukarıya, "Teke Yolu" (bugünkü Galip Dede Caddesi) üzerine ve Kule Kapısı Sokağı'nın hemen köşesine taşıdı. İlk film gösteriminin Sponeck Salonu'nda gerçekleştiği dönemde Weinberg hâlâ burada çalışmalarını sürdürüyordu. Ancak Pathe Film temsilciliğini aldığında, bu kez işyerini Grand Rue de Pera üzerindeki 467 numaraya taşıdı. Bu yer, önceleri *Levant Herald* gazetesinin, hem irtibat bürosu hem de redaksiyon ofisi idi. Weinberg buradan ayrıldıktan sonra da, buraya önce Mondial daha sonra da, bugüne kadar yaşayan Hachette kitabevleri yerleşti.

Yalnız Weinberg, Pathe Film temsilciliğini almadan önce Pathe Phonographe ve Vibraphone'larının temsilciliğini almıştı. Bunun için de 467 numaranın dışında, Grand Rue de Pera üzerinde bulunan ve çok eskiden beri şarap ve likör ithalat ve satımı yapan Jerome Auziere'in yerini de devralmış ve özellikle Phonographe ve Vibraphone ile aksesuarlarının satışını buradan yapmaya başlamıştı. Bu yer de gene Grand Rue de Pera üzerinde ve hemen gözlükçü Verdoux'ye bitişikti. Gözlükçü Verdoux'nün mağazası köşe başında olduğu için, hem Tünel Meydanı'na, hem de Grand Rue de Pera'ya cepheliydi.

İşte bu sıralarda Sigmund Weinberg Pathe Sineması'nı açmış (Anphi Tiyatrosu-Asri Sineması-Mo-

dern Sinema-Ses Sineması ve en son Komedi Tiyatrosu olan, Meşrutiyet Caddesi üzerindeki bina 1958'de yıktırıldı) ve buraya, Pathe Kardeşler firması ile yapılan anlaşma gereği, yalnız Pathe Film temsilciliğini taşımıştı. Bu sinemanın el değiştirmesinden sonra Weinberg bu kez Sine-Palace'ı açmış ve çalışmaya başlamıştı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile buradan ayrılmış ve bir süre ortada görünmemişti.

1925 yılında Weinberg yeniden ortalarda görünmeye başladı. Herhalde sinemacılık tutkusunu içinden atamadığından, gene bir sinemanın işletmesini yüklendi. Bu sinema Grand Rue de Pera üzerinde ve 162 numaradaki Orientaux Sineması idi. Orientaux Sineması'ndan önce, ön cephesi çok dar olan bir ahır vardı burada. Bu ahır çok büyük bir alanı kapladığı için kolaylıkla sinema haline dönüştürülmüştü. Sinemaya dönüştürülen bu yerin hemen bitişiğinde ise, fotoğrafçı Andriemenos'un mağazası bulunuyordu. İşte bu iki yeri birden devralan Weinberg, "Şark Sineması ve Weinberg Mağazası"nı 1925 yılının başlarında açtı. O dönem telgraf adresi Weinbergfilm, telefon numarası da Pera 2010 idi.

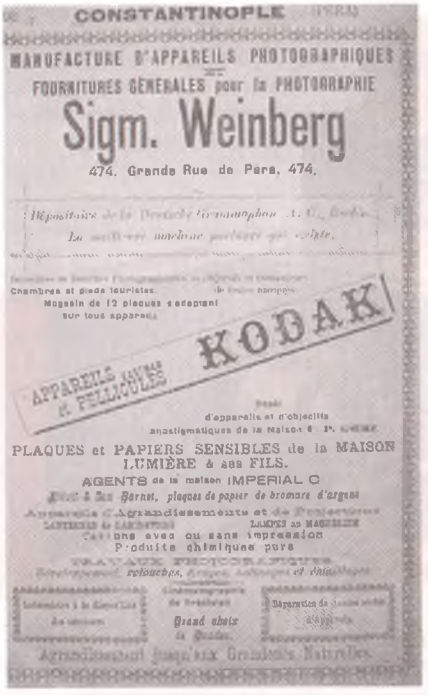

Weinberg'in bir ilanı.

Bu durum eldeki belge ve kaynaklarla kesin olarak belirlendiğine göre, Weinberg Türkiye'ye dönmüş ve döndükten sonra da ilk işyerini burada açmıştı. Orientaux Sineması'nın 1914 yılından sonra ne olduğu bilinmiyordu. Weinberg'in burayı devraldığı ise hiç bilinmiyordu. Kaldı ki Aralık 1926'da bir kaynağa göre Orientaux Sineması, Kısmet Sineması olarak faaliyete geçiyordu.

Ayrıca Andriemenos'un fotoğrafçı dükkânını devralan Weinberg, 1889 yılından bu yana, her zaman ve değişik iş yerlerinde fotoğraf malzemeleri, fotoğraf makineleri, film ve fotoğraf makineleri aksesuarları ithalini ve satımını yapan biriydi. 1924 yılının sonlarında yayımlanan sinema ile ilgili bir raporda Sigmund Weinberg'in adı sinema filmleri ithalatçısı ve satıcısı olarak listede görülmekte. Bir hatırlatma: I. Dünya savaşı sırasında Weinberg, Tünel'e yakın olan mağazasını kuyumcu ve mücevherci Melkenstein'a devretmişti. Aynı Melkenstein, Weinberg 1925 senesinde yeni işyerini açtığı vakit, kendi imzası ile Weinberg'in vekili olmuştu.

Gelelim Vafiadis olayına. Vafiadis ile ilgili yazılanlar kısaca aşağıdaki şekilde özetlenir:

Nijat Özön eserinde şöyle yazar:

> 1895-96 (1895 Ekim-1896 Şubat arası) İstanbul'un ünlü fotoğrafçılarından Vafiadis Lumière kardeşlerden "Cinematographe" konusunda bilgi istedi.[10]

Engin Çizgen de şunu belirtir:

> ... Among these letters was one from the Istanbul protographer Vafiadis.[11]

Burçak Evren de şöyle yazar:

> Bu öngörü sahiplerinden biri de İstanbul'un tanınmış fotoğrafçılarından Theodore Vafiadis'ti. Sirkeci Garı'nın içinde 1 numaralı dükkânda fotoğrafçılık yapan Vafiadis 3 Ekim 1895 ile 17 Şubat 1896 tarihleri arasında Lumiere Kardeşlere bir mektup yazarak bu aygıtlardan birine sahip olmak istediğini belirtti. Ama Vafiadis'in, belki de Türkiye'de ilk sinema gösterisini yapacak kişi onuruna eriştirecek bu isteği gerçekleşme olanağı bulmadı. Çünkü o günlerde Lumiere Kardeşler'in elinde yalnızca ilk gösteride kullandıkları tek bir aygıt vardı. Onu da göndermeleri olanaksızdı.[12]

Ve gelelim yukarda belirtilen açıklamaların dayandığı George Sadoul'un yapıtına:

> 1. Citons quelques noms de personnes ayant demandé entre le octobre 1895 et le 17 février 1896 à acheter des cinématograpes, phes ou à être renseignées sur ces appareils: Vafiadis à Constantinople, ...[13]

Görüldüğü gibi, Vafiadis olayının başlangıcı Nijat Özön'ün eserinden kaynaklanmakta ve George Sadoul'a kadar uzanmaktadır. Aslında bu olay doğrudan George Sadoul'un yapıtı ile ilgilidir. Nitekim yukarda Fransızcasını gördüğümüz metnin tamamı George Sadoul'un, altı ciltlik *Histoire Generale du Cinema* yapıtının 1. cildi olan *l'Invention du Cinema 1832-1897*'nin, ekler bölümünde ve bu ekin dipnotunda bulunmaktadır. Tercümesi ise çok kolaydır: "Ekim 1895 ile 17 Şubat 1896 tarihleri arasında birkaç kişi, Cinematographe almak için veya bu aletle ilgili bilgi almak için müracaat ettiler." Burada dikkat edilecek husus özellikle Vafiadis'in ne sorduğudur? Bu bilinmemektedir. Çünkü müracaatın şekli belli değildir. Bu bakımdan Vafiadis'in adının geçmesinin gösterimle ne ilgisi var?

Kaldı ki George Sadoul'un bu cildinde veya diğer ciltlerinin hiçbirinde Vafiadis ile ilgili başka bir kayıt yoktur. Ayrıca Vafiadis'in ne yapıp ne yapmadığı belli olmadığına göre, tek bir satır için "Vafiadis"in rolünün bu derece büyütülmesi nedendir.

Vafiadis'in Sirkeci'de bir dükkânı vardır. Şimdiki tren istasyonunun karşısında, ama eski kapısının karşısında, şimdilerde benzincinin olduğu yerde. Garın içinde değil, çünkü garın içinde lokanta dışında hiçbir zaman dükkân yer almamıştı. Vafiadis bilindiği gibi İstanbullu bir Rum ve adı "Todori" (Theodore ise, Fransızca söylenişi). Fotoğraf makineleri, malzeme ve aksesuarlarını satmakta, tabii ki

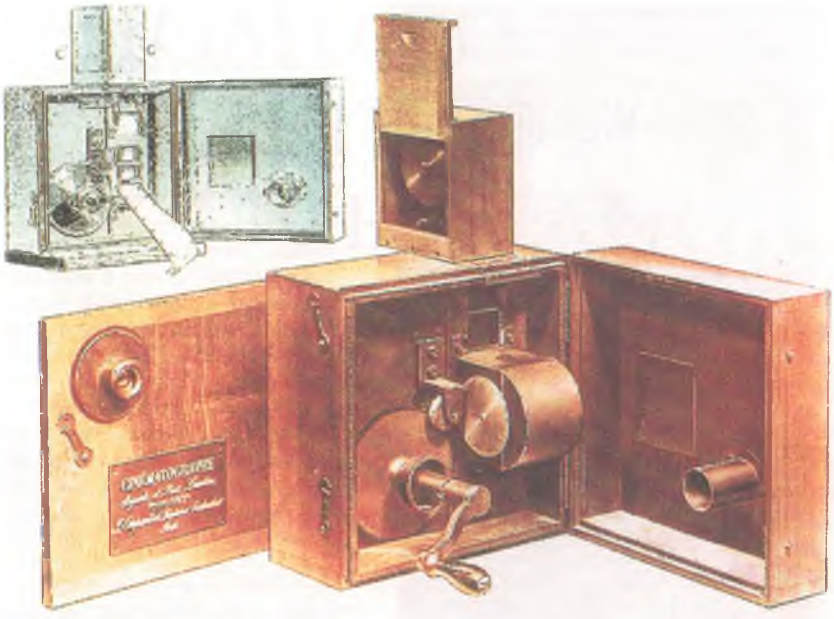

Lumière Kardeşler'in Cinématographe'ı.

ithal etmekte de. Ama o kadar. Zaten çok kısa bir süre içinde yaşamını yitirir ve oğlu Kosta Vafiadis (Costaki) yerine geçer.

Kanımca, Vafiadis bir mektup yazmış olabilir, ancak Jacques Rittaud-Hutinet adlı yazar tarafından derlenmiş, Auguste et Louis Lumière, *Correspondances, 1890-1953* adlı yapıtta maalesef Vafiadis'in adı ve mektubu yok. Buna karşılık Türkiye'den Lumière kardeşlere mektup yazan, hem de iki kez yazan ve kardeşlerden de cevap alan "Diradour" adlı kişi ve onun firması vardır.

Diradour ilk mektubunu 30 Eylül 1895 tarihinde yazmış, yani Paris'teki ilk gösterimden tamı tamına üç ay önce... Ayrıca Türkiye'deki bir dergide de Cinematographe ile ilgili bir makale yazmış. Louis Lumière 7 Ekim 1895 tarihinde verdiği cevapta hem bu hususu belirtiyor ve hem de bu makaleyi yazdığı için kendisine teşekkür ediyor.[14] İkinci mektuba verilen yanıt ise, 23 Kasım 1896 tarihinde ve bu kez yanıtı veren Auguste Lumière. Mektupları yayınlayanın düştüğü 1 numaralı notta ise aynen şu ibare var: "Türkiye'ye Cinematographe'ı tanıtan adam, Diradour."[15]

Bu durumda sinemayı Türkiye'de tanıtan ve Weinberg ne de Vafiadis. Weinberg ilk gösterimi yapmış, ama "Vafiadis" kim? Ayrıca İstanbul'da bu işlerin dışında kalan, daha çok çamaşır ve kadın elbiseleri konusunda (modist) uzman ve bu tür çamaşır ve elbiselerin yapımında kullanılan aksesuar ve malzemeleri de Fransa'dan ithal eden Etienne Touzet adlı kişi, o dönem tesadüfen Paris'te iken 16 Aralık 1895 tarihinde Lumière'e bir mektup yazar ve bazı sorular sorar, sorulan sorular, Cinematographe aygıtı ile değil, aksesuarları ve özellikle perde ve karanlık oda ile ilgilidir.

18 Aralık 1895 tarihinde Auguste Lumière bu sorulara cevap verir.[16] Evet bunların hepsi, Hutinet'nin yayımladığı *Correspondance* kitabında mevcut.

Ama "Vafiadis"in mektubu yok.

Gelelim Diradour'e. Diradour sinemayı, Türkiye'de tanıtan gerçek isim. Bahçekapı 8 numarada fotoğraf makineleri, fotoğraf malzeme ve aksesuarlarını satan bir ticari mümessil ve toptancı. (Şimdiki Türk Ticaret Bankası'nın bulunduğu yerin alt köşesinde, dönemeçten önce.) Ayrıca Arabacılar Sokak'ta bir de atölyesi var. Kendisi gerçekten fotoğrafçılık da yapıyor, bunu belgeleyen husus da Lumière'lere yazdığı mektuplarda var.

Diradour'un mektuplarını ortaya çıkarmam, bugüne kadar süren peşin bir yargıyı yıkıyor. Weinberg ilk gösterimi yapıyor. Yapıyor da sinemayı Türkiye'de ilk kez tanıtan kişi, Diradour olarak değişiyor. Kanımca bu kanıtlardan sonra, Weinberg yalnız gösterimlere soyunmuş oluyor. Bundan sonraki yazımda, Sigmund Weinberg'in ölüm tarihi ve Diradour ile ilgili diğer konulara değineceğim. ■

1. Emmanuelle Toulet, *Cinematographe Invention du Siecle*, Gallimard, 1988.
2. George Sadoul, *Histoire Generale du Cinema. L'Invention du Cinema 1832-1897 V.I.*, Denoel, 2. baskı, 1973.
3. Cinematographe dışında, Cinevitagraphe, Biographe, Citascope, Pathe.
4. Sponeck Birahanesi. Galatasaray'daydı ve bugünkü İstiklal (eski Grand Rue de Pera) ve Meşrutiyet (Eski Hamalbaşı) caddelerine cephesi vardı. İki katlı idi. Ana girişi Tütüncü Çıkmazı'nın hemen yanında idi.
5. *Moniteur Orientale* gazetesinde Sponeck için ilan.
6. *Moniteur Orientale* gazetesinde Odeon için ilan.
7. *Perde Sahne* dergisi, sayı 7, 15.10.1943.
8. Vincent Pinel, "Louis Lumière, inventeur et cineaste". Bu filmin adı, bazı kataloglarda, "Entree d'un train en gare de la Ciotat" olarak da geçer. Edition Nathan, 1994.
9. Eski yazı ile hazırlanmış tasdikli bu belgede Sigmund Weinberg'in doğum tarihi, babasının adı, doğum yeri ve diğer malumat var.
10. Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi 1895-1966*, Bilgi Yayınevi, 1968.
11. Engin Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919*, Haşet Kitabevi, 1987.
12. Burçak Evren, *Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam Sigmund Weinberg*, Milliyet Yayınları, 1895.
13. George Sadoul, *age*, s. 425, dn. 1.
14. Auguste et Louis Lumière. *Correspondances 1890-1953, yay. haz. Jacques Rittaud-Hutinet, Cahier du Cinema, 1994. Diradour'a yazdığı mektubu aynen şöyle bitirir. "... Türkiye'deki bir dergide, bizim yeni aygıtımız için yazdığınız yazıdan dolayı, ayrıca size teşekkür ederiz." (7 Ekim 1895)*
15. Mektubun notunda olanlar: "... Lumière kardeşlerle olan sıkı münasebetten ve dolayısıyla Türkiye'de çıkan dergide yazdığı yazılarla, Cinematograph'ı Türkiye'de tanıtan kişi, Diradour. 23.11.1896."
16. Touzet'ye sorduklarımız (notlarda).
    1. Oda karanlık olmalıdır.
    2. Perde için değişik ölçüler var, maksimumu iki metre.
    3. Aygıtı ister perdenin önüne, ister arkasına koyabilirsiniz.

WEINBERG'İN BEYANNAMESİ

Sicil numerosu *6846* (Sirküler rabtı ihtiyaridir)

89 uncu madde veçhile 1'inci nümune

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

Yerli ve Ecnebi Sıfat-ı Ticariyeyi Haiz Olan Erbab-ı Ticaret ve Sanayi ile Mamulat-ı Ticariye ve Nakliye Komisyoncuları İçin Mecburiyet-i Kaydiye Beyannamesi

Sınıfı [yazı ile] [1] cedvel veçhile *Dördüncü*

Tüccarın kendi adı ve şöhreti *Sigmund Vaynberg*
Doğduğu yer *Romanya Galaç*
Doğduğu tarih *1868* Tabiyeti *Romanya* Babasının adı *İsrail Vaynberg*
Ticarethane ve müesseseye verilen ad *Şark Sineması ve Vaynberg Mağazası* İse başladığı tarih *1889*

Adres: Şehir *İstanbul* Semt-i meşhur *Beyoğlu* Sokak *Cadde-i Kebir* Han veya daire *Sinema ve dükkân*
numero *162* Telgraf adresi *Vaynbergfilm* Kod —— Telefon numerosu *2010*

Yapmakta olduğu ticaret ve sanat muamelesinin nev'i *Fotoğrafçı ve sinemacı*
Toptancı ve perakendeci olduğu *Perakendeci*
Muamelat-ı ticariye ve nakliye komisyoncuları için: Meşgul olduğu komisyonculuğun nev'i ——*yoktur*

Namına vaz-ı imzaya mezun olanlar:	İsim ve şöhret	İmza suretleri
	Kimse mezun değildir	*S. Weinberg*

Ticarethane ve müessesenin: Merkezi *Beyoğlu'nda* Şubesi ——
Hakkında malumat alınabilecek iki müessese-i maliye, ticariye ve sınaiyenin:

İsimleri	Adresleri	İmzaları
Beyoğlu'nda Karlman Mağazaları	*[imza ?]*	*C. Carlman*
İstanbul'da Komisyoncu Melkenstayn Efendi		*J. Melkenstein*

Temettü vergisinin senelik miktarı *Fotoğrafçı dükkânı elli lira sinema üç yüz lira ...[?]*
Hakk-ı intihabdan mahrumiyeti mucib bir malıkûmiyeti olup olmadığı *Yoktur.*
Ticarete cihl olmayan bir yaşta olanlar için [2] ticarete izin veren ticaret mahkemesinin adı *Yoktur* İzin tarihi *Yoktur*
Ecnebiler için: İkamet vesikasını aldığı daire *Galatasaray İkamet tezkere* Tarihi *8 Ağustos 39 numerosu 14423*
Mukaddema ilan-ı iflas eylemiş ise ne suretle ve hangi tarihte iade-i itibar eylediği *Yoktur*
Mukaddema tatil-i tediyat eylemiş ise ne tarihte tekrar tediyata başladığı *Yoktur*

İşbu beyannameyi Ticaret ve Sanayi Odaları Kanun ve Nizamnamesinde münderiç olan ahkâm dairesinde ve diğer sahifedeki mevâdda kesb-i itıla ettikten sonra doldurup mesuliyetim altında verdim.
fi *2 Eylül 1341* [1925]

[Pul, imza, tarih] Selahiyetdâr imza
S. Weinberg

Ticarethane mühür veya damgası
[Mühür]
SIGM WEINBERG • CONSTANTINOPLE

İşbu beyannamenin usulü veçhile tam olarak yazıldığı anlaşılmağla odaca kabul edilmiştir.
fi *22 Teşrinievvel 1341* [22 Ekim 1925]

Tescil harcının verildiğine dair Makbuz numerosu *5221[?]*

Beyanname Memuru *[imza]* Ticaret Sicil Memuru *[imza]*

Muamelat Şubesi Müdürü *[imza]* Kâtib-i Umumi *[imza]*

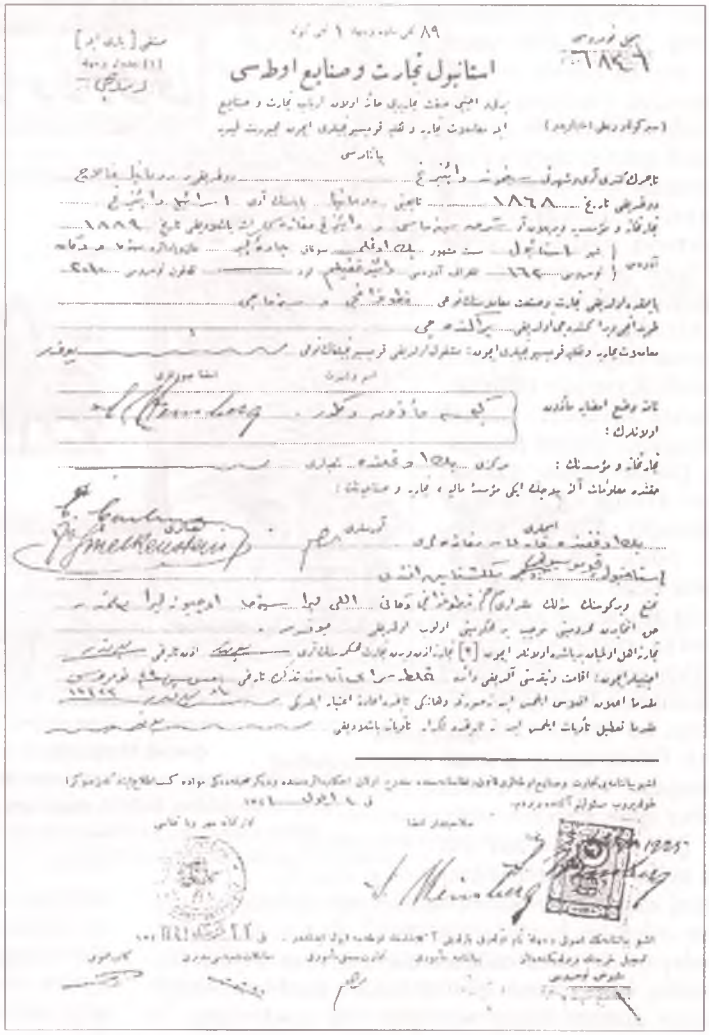
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İKİ ÇOCUK DERGİSİNİN REKABETİ VE MÜSLÜMAN BOYKOTAJI

CÜNEYD OKAY

Osmanlı çocuk dergilerinin yayın grafiğine bakıldığında 1913 senesinin dikkate değer bir yeri olduğu fark edilir. İlk Osmanlı çocuk dergisi olan *Mümeyyiz*'in çıkış tarihi 1869 ile Meşrutiyetin yeniden ilanı arasında geçen 39 yıl zarfında yayımlanan dergi sayısı 23'tür. Basında bir yayın patlamasının yaşandığı 1908-1913 dönemi ise çocuk dergileri açısından kesattır ve sadece 5 dergi yayımlanmıştır. Yalnız 1913 yılında ise 10 çocuk dergisi piyasaya çıkmıştır.[1] Osmanlı döneminde yayımlanan çocuk dergilerinin sayısının 44 olduğu[2] göz önüne alındığında bu miktarın yaklaşık yüzde 25'inin bir sene içinde yayına başlaması dikkat çekicidir. 1913 yılında yayına başlayan on dergi *Ciddi Karagöz* (Bursa), *Çocuk Bahçesi*, *Çocuk Duygusu*, *Çocuk Dünyası*, *Çocuk Yurdu*, *Çocuklar Âlemi*, *Kırlangıç*, *Mektebli*, *Talebe Defteri* ve *Türk Yavrusu*'dur. Aynı sene içinde ve bir anda bu kadar dergi piyasaya sürülünce pazar darlığı sebebi ile rekabet kaçınılmaz hale gelir. Nitekim bu dergilerden *Çocuk Dünyası* ve *Çocuk Duygusu* kıyasıya bir rekabet içine girerler.

Çocuk Duygusu
Çocukların eğlencesine, tezyid i mâlumat ve tehzîb-i ahlâk etmelerine hâdim, haftalık musavver risaledir.
Birinci sene, no. 32 (9 Kânunusani 1329)

Çocuk Dünyası'nın ilk sayısı 14 Mart 1329 tarihini taşır. "Çocukların fikirlerinin açılmasına yardım eder ve haftada bir çıkar" ibaresi ile yayına başlayan derginin müdir-i mesulü olan Tevfik Nureddin, bu vazifeyi Birinci Cihan Harbi sebebiyle askere alınana kadar sürdürür. Bu sırada dergi 79 sayı yayımlanmıştır.[3] *Çocuk Dünyası*, "Türk Yurdu Kütüphanesinde Çocuk Dünyası Müdüriyeti"nce idare edilmektedir ve *Türk Yurdu*'nun çocuklar için hazırlanmış bir versiyonu[4] görünümündedir. Milliyetçi mesajların sıklıkla yer aldığı derginin yazar kadrosu Ziya Gökalp, Akagündüz, Edhem Nejad, Mehmet Emin (Yurdakul), Ali Ulvi (Elöve), Ismayıl Hakkı (Baltacıoğlu) gibi şöhretli kişilerden meydana gelmektedir. Hatta Rıza Tevfik'in uzunca bir mektubu da derginin sayfalarında yer almıştır (*Çocuk Dünyası*, sayı 47). Telif yazı ve hikâyelerin yanında Güliverin Seyahatnamesi, Giyom Tel gibi tercüme tefrikalar da mecmuada göze çarpmaktadır.

Çocuk Duygusu ise *Çocuk Dünyası*'ndan yaklaşık üç ay sonra yayın hayatına atılıyor. "Ağabeyi *Talebe Defteri*" ve "kardeşi *Çocuk Dostu*"nun ya da *Türk Yurdu*, *İslam Dünyası*, *Türk Duygusu*, *Çocuk Müzesi*, *Mekteb Âlemi*[5] gibi dergilerin çıkışlarının duyurulduğu ya da tanıtımlarının yapıldığı *Çocuk Dünyası*'nda *Çocuk Duygusu*'ndan bir bahis yoktur. "Çocukların tezyid-i malumat ve tehzib-i ahlak etmelerine hâdim musavver risale" alt başlığıyla çıkan *Çocuk Duygusu*'nun sahibi Leon Lütfi'dir. Müdir-i mesul M. Fahri ve sermuharrir ise Baha Tevfik'tir. Baha Tevfik ölümüne kadar (6 Mayıs 1330) bu görevi sürdürür. Derginin 49. sayısında Baha Tevfik'in[6] ölüm haberi verilir. *Çocuk Duygusu* Baha Tevfik'in ölümünden sonra 12 sayı daha yaşayabilir ve 61. sayısı ile yayın hayatından çekilir.

Çocuk Dünyası milliyetçi duygu ve düşüncelerin ön planda olduğu bir çocuk dergisi. Balkan Harplerinin hemen ertesinde yayımlanmaya başlamasının da etkisi altında devrin hemen hemen bütün çocuk dergilerinde görülen savaş, intikam ve kin gibi duygular sıkça işlenmekte. *Çocuk Duygusu* ise bu konularda biraz daha mutedil davranıyor.

Bu arada Balkan Harplerinin sonucunda bütün Rumeli'nin kaybedilmesi milleti derinden yaralamış, asırlarca birlikte yaşadığı topluluklardan beklemediği davranışlara maruz kalınca devlet de işe karışmış ve bilindiği gibi 1913-1914 "Müslüman boykotajı" gerçekleşmişti. Bu boykotajın amacı bilhassa Rum tüccarlardan mal almamak, yerli ticaret erbabını destekleyerek bir Müslüman-Türk tüccar sınıfı ortaya çıkarmaktı.[7] Bu maksatla dernekler kurulmuş[8] ve açılan kampanyalarla Müslüman-Türk unsur ticaret hayatına atılmaları için teşvik edilmişti. Bu teşviki *Çocuk Dünyası*'nda da görmek mümkündür. Derginin 41. sayısında "Sevinçli bir başlangıç. Bergama'dan bize yazıyorlar. Bergama'da resmi ve hususi müdür ve muallimler birleşerek Türk çocuklarını küçük yaşta ticarete ve iktisada alıştırmak için gayet faydalı ve pek büyük bir işe başladılar" cümleleriyle çocukların harçlıklarından artırdıkları parayla bir kırtasiye dükkânı açtıkları duyurulurken bir de "Ticaret Ninnisi" başlıklı bir manzume göze çarpıyor:[9]

Büyüyünce oğlum tacir olacak
Şu talihsiz yurda amir olacak
Cebi sarı altınlarla dolacak
Çalış oğlum çalış, tacir ol ninni
Memur olma amir ol ninni

Ticaretle kurtulacak bu memleket
Kâinata nam verecek bu devlet
Yaşar mı hiç ticaretsiz bir millet
Çalış oğlum çalış tacir ol ninni
Memur olma amir ol ninni

Memurluğu düşüncenden sil unut,
Paşalığı vicdanında sen uyut,
Ticarete pek muhtaçtır bil bu yurt
Çalış yavrum çalış tacir ol ninni
Kendine sen ticareti seç ninni

İşte *Çocuk Dünyası* Balkan Harplerinin ertesinde ve Müslüman boykotajının etkisi altında böyle bir yayın politikası takip etmektedir. Bu yayın politikasının en önemli unsurlarından biri de şüphesiz *Çocuk Duygusu* ile olan rekabettir. Bu rekabetin getireceği sataşmaların ilk emareleri de 38. sayıda görülür. Bu sayıda dergi bir hatırlatmada bulunur:[10] "Çocuklar! Vatanınızı milletinizi seviyor iseniz yerli malı kullanırsınız. Yerli malları, Avrupa'nın çürük ve pis mallarından hem daha sağlam, hem daha ucuzdur. Babıâli Caddesinde İstihlak-i Milli Mağazasında yerli olmak üzere her aradığınızı bulursunuz." Bu hatırlatma ile beraber aynı sayıda bir de "Bir Çocuk Gazetesinin İlanı" başlıklı yazı dikkati çekmekte. *Çocuk Dünyası* kendilerinin dikkatini çekmediğini ama bir grup okuyucunun kendilerine gelip "malum bir gazeteyi protesto" edince bu ilandan haberdar olduklarını yazıyor:

> O gazete bir ecnebi mağazasını ilan ederken şu cümleyi kullanmış: [Çocuklar, velilerinize rica ediniz, size elbiseyi ..... mağazasından alsınlar. Ziyadesiyle memnun olacaksınız.] Avrupa'nın para esirliğinden kurtulmak için yerli mallarımızı, yerli sanatlarımızı canlandırmak lazımdır. Her türlü istiklalimizi ancak bu suretle saklayabileceğiz. Tarihlere karışan, bugün bir mazi olan anlı şanlı günlerimizi ancak böylelikle, ilim ve irfanla birlikte, sanat ve ticarete de rağbet, onları teşvik eylemekle tekrar yaşayabileceğiz. Bunu ihtiyarlarımız anlamasalar bile, gelecek zamanın büyük

Tring Galata
Şarkın en büyük elbise mağazası
Daima en son modalar
Son moda elbiseler
Kadın erkek ve çocuklar için
Elbiseye müteallik her mevi eşya
Tuhafiye, ayakkabıları ve çamaşır
Fiyat maktu
Çocuklar! Velilerinize rica ediniz
size elbiseyi Galata'da Tring mağazasından
alsınlar, ziyadesiyle memnun olacaksınız.

adamları olacak çocuklarımıza anlatmak gerektir. Hal böyle iken beş on kuruşluk ilan bedeli için Türkleri soyulmaya sevk etmek Türklerin faidesine çalışmak değildir. Biz bile maatteessüf eski sayılarımızda İngiliz kumaşlarının ilanını düşünmeden koymuştuk. Fakat ecnebi malını ilan etmemeye katiyen karar verdiğimizden derhal kestik. Küçük dostlarımızda artmaya başlayan milli hisleri tebrik eder ve devamını arzu ederiz.[11]

Bu yazıya cevap bir müddet sonra "malum gazete"nin yani *Çocuk Duygusu*'nun sahibi Leon Lütfi'den gelir.[12] Tam metni çerçeve içinde sunulan yazıda Leon Lütfi boykotaj meselesinin çığırından çıktığını, işin "camları kırmak, levhaları lekelemek ve abdesthane duvarlarına kömürle fena cümleler yazarcasına temiz duvarları kirletmeye" vardığını söyleyerek insanları itidale davet ediyor. Kendisinin de bir Anadolu Ermenisi olduğunu belirten Leon Lütfi, bu memlekette doğup büyüdüğünü, Türkçeden başka dil konuşmadığını, Türk hükümetlerine vergi verdiğini ve Türk cemiyetlerine yardımda bulunduğunu söyleyerek kendisi gibi bir Hıristiyana "bu boykotaj reva mıdır" diye soruyor. Tring ve Stein mağazalarının reklamlarını aldıklarını ve ancak bu paralarla dergiyi on paraya satabildiklerini ve kendilerinin bitaraf olduğunu da ekliyor.

İki mecmua arasındaki rekabet boykotaj meselesi ile de sınırlı kalmıyor. Bu dergiler bir kadın yazarı, Nimet Mahfi Hanım'ı bir türlü paylaşamazken[13] basın ahlakı ile ilgili ve ilk asparagas haber iddialarından birinin de *Çocuk Dünyası* tarafından *Çocuk Duygusu*'na uzunca bir yazıyla yöneltildiği görülüyor. (Yazının kaleme alınmasına sebep olan ilk önce *Çocuk Duygusu*'nda ve daha sonra *Çocuk Dünyası*'nda yayımlanan bir fotoğraf. Fotoğrafta oturan sakallı bir adam ve yanında biri sağında biri solunda olmak üzere ayakta duran fesli yedi sekiz yaşlarında iki erkek çocuk var.) Yazının başlığı "Malum Olan Gazetenin İkramiye!..leri."[14] Yazı, *Çocuk Dünyası*'nın çok sabrettiğini, fakat çocukları kandırmak için çevrilen dolapları, kurulan tuzakları resimlerle ve vesikalarla ortaya koyacaklarını "ta ki zavallı vatanımızda, gazeteciliğin bilhassa çocuk gazeteciliğinin kumarbazlık demek olmadığı" anlaşılıncaya kadar bu işe devam edecekleri belirtilerek başlıyor. Fotoğrafın ilk bakışta normal olduğunu, halbuki yakından bakıldığında "gülünçlü bir tiyatroyu" andırdığını, geçen hafta okuyucularına vaat ettikleri "bir perdelik tiyatro"nun da bu fotoğrafın perde arkası olduğu açıklanıyor:

> Bugünlerde her haliyle pek malum olan bir gazete üç dört ay evvel bir piyango tertip etmiş ve gazetesine koyduğu harflerle "okuyunuz" cümlesini teşkil edip en evvel kim idarehanesine getirirse birinciye beş lira, ikinciye üç lira, üçüncüye bir lira vereceğini ilan etmişti. Bu tamamiyle bir tuzak, masum yavrularımızın kıymetli onluklarına kurulmuş bir kapan idi. Filhakika meselenin ne olduğundan haberleri olmayan biçare kariler mahud cümleyi herkesten evvel teşkil edebilmek için, o gazetenin aynı sayısından birçok alacaklar, cümle teşkili için uğraşacaklar, beri tarafta Leon Efendi bu vesileyle fazla satacağı gazetelerin cebine getireceği menfaatten pek memnun olacaktı.

Çocuk Dünyası tuzağa düşenlerin düştüğünü ve merakla beklenen piyangonun neticesinde birinci ikramiye olan beş lirayı Yenikapı'dan Yusuf Ziya Bey'in, ikinci ikramiye olan üç lirayı Kumkapı'dan ismini hatırlayamadıkları diğer bir çocuğun kazandığını bu isimlerin ikisinin de uydurma olduğunu söylüyor. Fotoğraftaki bu iki çocuk için şunları söylüyor *Çocuk Dünyası*:

> Halbuki bu çocuklar, bundan laakal on on beş sene evvel ortada duran babaları ile birlikte resimlerini çıkartmışlar, şimdi yirmi yirmi beş yaşlarında birer adam olmuşlar. Leon Efendi'ye, ikramiye kazandırdığı mevhum okuyucularının fotoğrafı lazım olmuş... Ne yapsın? İlan eylediği beş ve üç liralık ikramiyeleri nasıl versin? Düşünmüş taşınmış yalan söylemek uydurmak onun için güç bir şey mi? Gidip bir fotoğrafhaneden eski bir resim almış.

Çocuk Dünyası hikâyenin geri kalan kısmını şu şekilde özetliyor. Leon Lütfi bu eski fotoğraftaki çocukları babalarından ayırarak iki ayrı çocukmuş gibi fotoğraflarını yayımlayıp birer de isim uydurmuş. Bir de ikramiye kazananların parayı *Çocuk Duygusu*'ndan aldığına dair birer uydurma makbuz. Ve yazının son cümlesi: "Sırası gelince kara karganın bu gibi kurnazlıklarından daha bahsederim, şimdilik bu kadar." *Çocuk Dünyası* bu yazının sonuna bir de imza ekliyor: Türk çocuğu Şerlok Holmesi (Yazıyı kaleme alan hiç şüphesiz derginin müdürü Tevfik Nureddin'dir). *Çocuk Dünyası* ayrıca okuyucularına yerli malı alıp kullanmaları gerektiğini bu yazının sonunda tekrar hatırlatıyor

Meşrutiyet döneminin çalkantılı basın hayatı içinde, Balkan Harplerinde maruz kalınan hareketlerin tesiri altında *Türk Yurdu*'nun çocuk versiyonu olan milliyetçi çocuk dergisi ile bir Ermeninin sahibi olduğu nispeten liberal bir çocuk dergisi arasındaki rekabet aynı döneme denk gelen Müslüman boykotajı ile had safhaya ulaşırken karşılıklı karalamalar ve ithamlardan bir müddet sonra Birinci Dünya Harbinin de başlamasıyla iki dergi birden yayın hayatından çekilmek zorunda kalır. ■

1. Osmanlı çocuk dergilerinin genel bir listesi için bkz. Cüneyd Okay, "Osmanlı Çocuk Dergileri", *Toplumsal Tarih*, sayı 41 (Nisan 1997), s. 14.
2. *Ibid.*
3. Dergi daha sonra Muallim Ahmet'in idaresinde 1918-1919 döneminde 14 sayı ve 1926-1927 döneminde ise 30 sayı yayımlanmıştır.
4. bkz. Yavuz Selim Karakışla, "II. Meşrutiyet'te Bir Çocuk Dergisi: Çocuk Dünyası", *Tarih ve Toplum*, sayı 52 (Nisan 1988), s. 24.
5. *Çocuk Müzesi*'nin duyuruluşu için bkz. *Çocuk Dünyası*, no. 7 (25 Nisan 1329), s. 8. "Çocuk Müzesi, ayda bir yayımlanmak üzere ruhsat alınan bir çocuk dergisi." Aynı sayı ve sayfada yayını için izin alınan bir de *Mektep Âlemi isimli bir çocuk dergisinden söz ediliyor. Bu dergi birinci sayısı 10 Temmuz 1329 tarihinde yayımlanan Resimli Mekteb Âlemi* olmalıdır. "On beş günde bir neşrolunur edebi ve fenni mecmuadır". Sahib-i imtiyazı: Kâinat Kitabhanesi sahibi Ohannes. Müdir-i Mesul: Mustafa Figani. Dergide çocuklara yönelik sayfalar bulunmakla beraber *Mekteb Alemi* çocuklardan çok, sultani ve idadilerin yüksek sınıflarına hitap

BOYKOTAJ MESELESİ VE ÇOCUKLARA NASİHAT

Sevgili çocuklarım, bugün sizinle gayet ciddi ve mühim bir hasbihalde bulunmak isterim. Buna şiddetle ihtiyaç vardır. Çünkü sizin ruhlarınızda yeniden yeniye milliyet ve vatan hislerinin uyanmakta olduğunu memnuniyet gözüyle görüyorum. Sizi tebrik ederim.

Bilirsiniz ki, bu dünyada her şeyin gayesi ferdin yani şahs-ı beşerînin rahat ve istirahatidir. Gördüğümüz her hareket her hal bu gayeye matuftur. Mektepler, medreseler, ticarethaneler, mukaveleler, fenni terakkiler hep insanların ferden rahat etmeleri için yapılmıştır. Kezalik, milletler kavimler, vatanlar, hükümetler şahsın istirahati için teşekkül etmiş şeylerdir. Hiss-i millî, vatanperverlik ve saire gibi galeyanlar ferdî istifade ve istirahatin aleyhine olursa makul olmaz, lehine olursa yani ferdi himaye ve onu müstefid etmek için olursa hem makul hem de memduh olur. Bu mütalaalardan sonra şurasını söylemek isterim ki, memleketimizde bugünlerde pek ciddi bir surette uyanan fakat bazı ifratçılar tarafından suiistimal olunan milliyetperverlik ve boykotaj hakkında epeyice düşünmek iktiza eder.

Bu hususda sizin genç ve tealiye müstaid dimağlarınızda güzel tesirler hasıl edeceğini bildiğim nasihatlerimi vermeye başlamadan evvel bu hususda cereyan eden bazı vakayii anlatayım da bunları kemal-i itidal-i demle ve bîtarafane muhakeme edelim.

Bir gün tesadüfen Kadıköyü'ne gitmiştim. Orada gezinirken bazı mağaza camekânlarının kırılmış ve levhalarının üzerine gayr-i muntazam birer siyah leke yayılmış olduğunu gördüm. Yine bazı duvarlar üzerine fena bir yazı ile "ilan Türkçe olacak" vesaire gibi şeyler yazılmıştı.

İcra etdiğim tedkikat neticesinde bunun hamiyet-i milliye ile galeyan etmiş bir kitle-i şebâb tarafından yapılmış olduğunu öğrendim. Gerçi Türk memleketinde hiç Türkçesiz levhalar yazmak, ilanlar yapmak çirkin ve nankörcesine bir muameledir. Galiz bir fikr-i maddiyet ve menfaat neticesidir. Ve buna karşı galeyan etmek milliyet hissinin necib ve refik bir tezahürüdür. Lakin sevgili çocuklarım şimdi dikkat ediniz ki necib bir hiss-i millînin netice-i galeyanı böyle mi olmalı idi? Bu ulvi his eşkıya gibi camları kırmak, levhaları lekelemek ve adbesthane duvarlarına kömürle fena cümleler yazarcasına temiz duvarları kirletmek suretinde mi zuhura gelmeli idi? O gençlik toplansalar da şehremanetini ikaz etselerdi ve şehremaneti bu ise dair iki satırlık bir nizamname yapsaydı hem daha makul hem de daha faideli olmaz mı idi?

Buna benzer diğer vakalar da oldu. Hıristiyan vatandaşlara karşı boykotaj yapılmaya başlandı. Güya Türkler galeyana gelmiş ve Türk olmayanlarla münasebetlerini kesmiş deniliyordu. Bunu da itidal-i demle düşünelim ve hep birlikte Türk düşmanlarına, Türk parasıyla ecnebi donanmalarına ianelerde bulunan bedtuynet kimselere şedîd bir boykotaj yapalım. Lakin bu memlekette doğmuş büyümüş, Türkçeden başka bir lisanla mütekellim olmayan ve Türk hükümetlerine vergi, Türk cemiyetlerine Türk müesselerine ianatta bulunan bir Hıristiyana bu boykotaj reva mıdır?

Size daha yakından bir misal göstereyim. İşte ben bir Türk Ermenisiyim. Anadolu'nun orta yerinde doğdum. Ana lisanım Türkçedir. Ahval ve itiyadâtım çok Türklere nazaran bir kat daha alaturkadır. Türk yavrularının yani sizin tehzib-i ahlakınız için risale neşretmek suretiyle sevgili vatanıma arz-ı hizmetle meşgulüm. Şimdi ben Türk sayılmayacak mıyım? Benim gibi Ermeni Katolikleri, Yahudiler ve saire yok mudur?

Gelelim ecnebi ilanları meselesine. Biz risalemizde Trink ve İştayn [Stein] mağazalarının ilanlarını derc ediyoruz. Bu hal bazı karilerimizce hoş görülmüyor ve bunun aleyhinde birçok mektuplar alıyoruz. Yine serinkanlılıkla düşünelim. Biz karilerimize Türk mağazalarının emtiasını bırakarak ecnebi malları alınız demiyoruz, bir ücret mukabilinde bu mağazaların bîtarafane ilanlarını dercediyoruz. Bu ilanlar tekmil yevmî gazetelerde, duvarlarda ötede beride göze çarpıyor. O kadar masrafına rağmen on para fiyatla verdiğimiz şu küçük risale de bu suretle bir kısım masrafını çıkarsa fena mı olur? Bize o ilanları dercetmeyiniz çünkü ecnebidirler demekle mesela esasen Türk bulunan Şamlı mağazasına gidip şu şemsiyeleri, o bastonları ve saireyi satmayınız çünkü ecnebi malıdırlar demekten farkı var mı? Sevgili çocuklarım, düşününüz biz onları çıkarırsak haftada dört beş lira gibi bir istifadeyi kaybederiz. Halbuki mezkûr mağazalar ilanlarını başka gazetelerde, duvarlarda ve sairede yine yaptırırlar. Yani o ecnebi mağazalara bir zarar olmaz halbuki esasen Türk-Osmanlı olan gazetemiz idarehanesi zarardide olur. Şimdi hiss-i millinin neticesi bu mudur; alayişe kapılıp ecnebiler için hiç tesiri olmayan bir muamele yüzünden Osmanlı müesselerini zarardide etmek midir? Siz söyleyin!..

Halbuki biz her şeyi biliyoruz. Bu boykotaj meselesinin nerelerden ve kimlerden çıkdığını, nasıl adi ve sefil bir rekabet hissiyle zuhura geldiğini iyi anlıyoruz. Bu kabil yaldızlı sözlerle milletin hissiyatı o necib o kıymetdar vatan duygusu galeyana getirilerek zavallı Türkler ve asıl Türk oğulları zararına asılları Islav, Rus, Siyonî olan birtakım tufeyliler istifade ediyorlar.

Yine biz fedakârız. Haydi kıymetdar evlatlarım, söyleyiniz. Hâlâ Trink ilanlarının aleyhinde misiniz?.. Hemen kaleminizi alınız vicdanınızı dinleyerek cevap yazınız. İstemeyiz derseniz ve istemeyenler ekseriyet teşkil ederse hemen bu ilanları çıkartıp atacağız.

Leon Lütfi

Çocuk Duygusu, sayı 33 (16 Kânunisani 1329), s. 3-4

Çevrimyazı: Cüneyd Okay

eder bir görünüm arz etmektedir. *Çocuk Müzesi* ise IRCICA (İstanbul, 1986) ve Millî Kütüphane (Ankara, 1987) kataloglarında yer almamaktadır. Bununla beraber ilandan bir hafta sonra *Mekteb Müzesi* isimli yine idadi sınıflarına yönelik on beş günlük bir dergi çıkmış ve on iki sayı yayımlanmıştır. Sahib-i İmtiyaz ve Sermuharriri: Ahmed Edib, Müdir-i Mesul Hüseyin Rıfkı.

6. Baha Tevfik'in yayın hayatı ve fikirleri hakkında bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum*, sayı 52 (Nisan 1988), s. 41-49.
7. Boykotajla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, 29/39 (Bahar Yaz 1985), s. 182-199.
8. Bu derneklerden biri için bkz. Cüneyd Okay, "Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisadi-i Milli Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, sayı 31 (Temmuz 1996), s. 47-51.
9. İsmet Kür, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*, AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991, s. 261-262.
10. *Çocuk Dünyası*, sayı 38 (28 Teşrinisani 1329), s. 12.
11. *Ibid.*
12. Leon Lütfi, "Boykotaj Meselesi ve Çocuklara Nasihat", *Çocuk Duygusu*, sayı 33 (16 Kânunusani 1329), s. 3-4.
13. İsmet Kür, *op. cit.*, 317.
14. *Çocuk Dünyası*, sayı 40 (12 Kânunuevvel 1329), s. 10-11.

ÇİÇEKDAĞ (MECİDİYE) MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ

VE ÇAPANOĞLU İSYANI'NA KARŞI GÖSTERDİĞİ YARARLILIKLAR

SELAHATTİN DURMAZ

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti Wilson ilkeleri çerçevesinde bir mütareke yapmayı amaçlamış ve bu amaçla Mondros'a gitmişti. Ancak burada umduğunu bulamamış ve sonunda Londra'da hazırlanan bir mütarekeyi imzalamak zorunda kalmıştı (30 Ekim 1918). İngiliz diplomatların özenle seçerek mütareke metnine yerleştirdikleri bazı muğlak kavram ve hükümlerle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden bu mütarekeden[1] yetki alan İtilaf devletleri, 1919 yılının ilk aylarından itibaren Anadolu'yu yer yer işgal etmeye başlamışlardı. Son olarak İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi (15 Mayıs 1919) bardağı taşıran son damla olmuş ve bu olay esas itibariyle birer "sivil toplum" örgütü olan ve sesini henüz duyurmaya başlayan Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetlerinin sert tepkisine neden olmuştu.

Aynı düşünceye hizmet amacıyla kurulmuş olan Çiçekdağ (Mecidiye) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de başta cemiyet reisi Dağıstan Bey olmak üzere, cemiyet kâtibi Hacı İbrahim Efendi, müftü Hayrullah Efendi, belediye başkanı Necip Bey ile cemiyetin gençlik kollarını oluşturan Osman Şevki (Çiçekdağ), Reşat Akyön ve Ali Galib'in (Genç Ağazade) kurdukları Çiçekdağ Tenvir-i Efkâr Yurdu ve Çiçekdağ Türk Ocağı Şubesi müşterek çektikleri bir telgrafla İzmir'in işgalini protesto etmişlerdi.[2]

O günleri İstiklal Savaşı gazisi 14. Piyade Fırkası, 25. Alay, 3. Tabur, 12. Bölük'ten Mülazım-ı Sani Ali Galip Efendi[3] İstiklal Savaşı hatıralarında şöyle ifade etmektedir:

> 1919 yılı mayıs ayı içindeyiz. Askerlikten yeni dönmüş Osman Şevki, Reşat Akyön ve ben Çiçekdağ kasabasında münzevi bir köşede her gün toplanır günlük siyasi olayları ajanslardan, gazetelerden takip ederdik. Küçücük bir bakkâliye dükkanım vardı. 16 Mayıs 1919 günü Osman Şevki ile baş başa vermiş telgrafhanede ajansları not ederek bize getirmekle vazifeli arkadaşımız Reşat Akyön'ü bekliyorduk. Nihayet Reşat geldi ve havadis olarak not ettiği bir kâğıdı bana uzattı.
>
> Bu kâğıttaki havadis şöyle yazılıydı.
>
> Umum Hükümet Belediye Riyaseti'ne
> Hükümet-i Seniye-i Şahane'ye
> İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. izmir son tarihi gününü yaşıyor son ümidimiz sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingler ve telgraflarla her yere baş vuruyuz.
>
> Vatan ordusuna iltihaka hazırlanıyoruz. Vekar ve sükûnetinizi muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz. 15.5.1919
>
> İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi[4]
>
> Üç samimi arkadaş gözyaşlarımızın ıslattığı bir kâğıt üzerine vatanı kurtarmak için her an vatan ordusuna katılmaya hazır ve emre amade bulunduğumuzu yazıp cevabımızı ayrı bir telgrafla bildirmiştik...[5]

İzmir'in işgalinden sonra faaliyetlerini hızlandıran Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bir yandan Boyalık mahallesinde bulunan Türk Ocağı şubesinde aralıksız toplantılar düzenlerken, bir yandan da yurt savunmasında gerekli olan ayni ve nakdi yardımlar için köy köy dolaşarak hem İstanbul hükümetine ve işgal kuvvetlerine karşı halkı aydınlatıyor hem de askere alınacak gençleri kaydederek savaş hazırlıklarına başlıyordu.

Belediye reisi Necip Bey.

Anadolu'nun tam ortasında bulunan Çiçekdağ'da (Mecidiye) halkın herhangi bir işgal tehlikesiyle karşı karşıya bulunmamasına rağmen yurt savunmasında gösterdiği bu yararlılıklar, kısa bir süre önce Ankara'ya gelmiş bulunan Mustafa Kemal'in dikkatini çekmiş, Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Reisi Dağıstan Bey'le cemiyet kâtibi Hacı İbrahim Efendi'yi Ankara'ya davet etmişti. Ankara'da Mustafa Kemal'le görüşen Dağıstan Bey ve Hacı İbrahim Efendi, Mustafa Kemal'den aldıkları emirler doğrultusunda faaliyetlerine devam etmek üzere Çiçekdağ'a dönmüşlerdir.

Bu ziyaretin hemen ardından Mustafa Kemal Kırşehir ziyareti sırasında tanıştığı Çiçekdağlı müftü Hayrullah Efendi'yi de[6] Ankara'ya davet etmişti.

Ankara Müftüsü Rifat Börekçi'nin Milli Mücadelenin meşru olduğuna dair yazdığı "fetva"ya destek veren ve Anadolu ulemasının hazırladığı fetvanın altında imzası bulunan Hayrullah Efendi'ye Mustafa Kemal, "Türkiye'deki altmış müftünün içinde en güzidelerinden birisiniz. Başarı ve gayretlerinizi takdir ediyoruz. Milli Mücadeleye olan katkılarınızı dikkatle takip ediyoruz. Bulunduğunuz yerden ayrılmayınız ve halkı tenvir ediniz" buyurmuştu.[7]

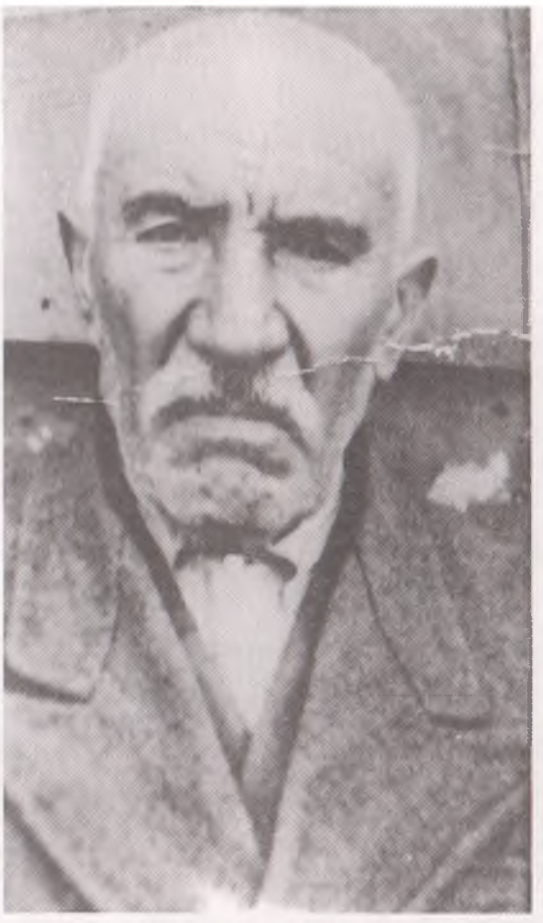

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Dağıstan Bey.

Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyetlerini yalnızca orduya asker, silah ve malzeme toplamakla sınırlandırmamıştır. Aynı zamanda Osman Şevki (Çiçekdağ), Reşat Akyön ve Ali Galip (Gençoğlu) tarafından kurulan ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin alt şubesi olarak faaliyet gösteren Çiçekdağ Türk Tenvir-i Efkâr Yurdu da kuruluş amacını bir telgrafla Mustafa Kemal'e bildirmiş, başarı temenni eden cevaplar almıştır.

Ali Galip Efendi o günleri şu cümlelerle ifade etmektedir:

> Ben ve arkadaşlarım Reşat ve Osman Şevki her üç ateşli genç Tenvir-i Efkâr Yurdu adında bir yurt kurmuştuk. Yurdun gayesi halkı tenvir etmek, mekteplere yardım etmek, okullarda fahri ders almak, öğretmensiz okullara öğretmen tedarik etmek, bu hususta icab eden makamlarla yazılı olarak muhabere etmekti. Yurt kurulduktan sonra ilk yazışmamız Ankara'ya gelmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa ile olmuştu.
>
> Kuruluş maksat ve gayelerimiz telgrafla arz edilmiş ve muvaffakiyet temenni eden cevaplar alınmıştı. O sırada bir kız ilkokulunun açılmasına yurdumuzca karar verilmiş, okul temin edilmiş ve Kırşehir Sancağından öğretmen istenmişti. Öğretmensiz bazı okulların kapalı bulunduğu görülmüş, buralardan öğretmen temini için teşebbüse geçilmişti. Bu sırada yurt arkadaşlarım tarafından muallim mektebi mezunu olmam sebebiyle kasabaya yakın bir köyün ilkokulunda öğretmen olarak çalışmam muvafık görülmüş, icab eden formalite tamamlanarak Çiçekdağ Teflek Kebir-i Kariyesi'nde (Büyük Teflek Köyü) öğretmen olarak vazifeye başlamıştım.[8]

Başlangıçta Kırşehir ve Yozgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin direktifleri doğrultusunda çalışan Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Dağıstan Bey ve müftü Hayrullah Efendi'nin Ankara'da Mustafa Kemal'le yaptıkları görüşmelerden sonra doğrudan Mustafa Kemal'le irtibata geçmişti.

Cemiyet günlük yazı ve telgraflarla sürekli temas kurarak o günlerde Yozgat'ta başlayan Çapanoğlu isyanı hakkında Mustafa Kemal'e mütemadiyen bilgi vermeye başlamıştı.

Ali Galip Efendi hatıralarında Çapanoğlu isyanı hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir:

> Bu meyanda 1920 yılının haziran ayının 13. günü Yozgatlı Çapanoğulları isyan etmiş, o günü Köhne (Sorgun) nahiye merkezini ve 14 Haziran günü de Yozgat'ı işgal etmişlerdi. Sıra Çiçekdağı (Mecidiye)'na gelmişti. Kasaba büyükleri telgraf başında asilerin vaziyetini adım adım takip ediyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya haber veriyorlardı. Tam bu günlerde bizim vaziyetimiz çok müşkülleşmişti.[9]

Milli Mücadelenin amaç ve anlamını kavrayamamak ve Ankara hükümetinin faaliyetlerini yanlış yorumlamak[10] sonucu başlatılan Çapanoğlu isyanı, bölgede büyük nüfuz ve çevreleri olan Yozgat Hürriyet ve İtilaf Fırkası başkanı Çapanoğlu Edip ile kardeşi Celal tarafından başlatılmış, Yozgat Mutasarrıfı Necip Bey de bu kişilere destek vermişti.

Ankara'da toplanacak Büyük Millet Meclisi'ne üye seçimi için yapılan şehir temsilcileri toplantısında Edip ve Celal Beyler "Böyle bir meclis ve seçim kanuna aykırıdır. Bu huruç el sultandır"[11] diyerek itiraz etmişlerdi.

Böyle bir gerekçe ile 14 Haziran 1920'de Yozgat'ı işgal eden Çapanoğulları o sırada Antep bölgesinden buraya gönderilen Kılıç Ali'ye gönderdikleri mektupta da, "Halife Ordusunun maksadı Mustafa Kemal ile yedi arkadaşını yakalamaktır. Kırşehir mebusu (Keskinli) Rıza Bey'le temas ve muhabere halindeyiz. Kırşehir üzerinden Ankara'ya yürüyeceğiz" demişlerdi.[12] Hızla büyüyen Çapanoğlu isyanı hakkında Ankara'da da yoğun temaslar yapılmaktaydı. Çerkez Ethem kuvvetlerini Çapanoğlu isyanını bastırmakla görevlendirmeyi düşünen Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa Ankara'da Et-

hem Bey'le bir dizi görüşme yapmışlardı. Son görüşmede İsmet Paşa, Ethem Bey'e hitaben şöyle demişti:

> Hakikaten ben de kailim ki Yozgat ve civarındaki isyan meselesi, diğer bastırmaya muvaffak olduğumuz malum isyan mıntıkasına nisbeten halen dediğimiz gibi ehemmiyetsiz olabilirse de, son saatlerde daha ziyade genişlemek istidadını gösterdiği son gelen telgraf haberlerinden anlaşılmaktadır. Yozgat mutasarrıflığını ve civarını işgalleri altında bulunduran isyancıları Konya'lılar dört gözle beklemekte ve şimdiki bu isyan muhitinin bir ucu Ankara'nın şark cihetinden Kırşehir'e kadar sirayet etmiş bulunmaktadır. Hatta Büyük Millet Meclisi azâsından bulunan ve kendisinden istifade edilir ümidiyle isyan mıntıkasına evvelce gönderilen Kırşehir Mebusu Keskinli Rıza Bey'in de vaziyeti şüpheli görünmektedir. Ben Erkan'ı Harbiye-i Umumiye reisi sıfatıyle görüşlerimi ve vaziyeti izah ettim. Yani kanaatim, bu isyan gailesini tamamiyle ortadan kaldırmadan, ne sizin ne de kuvvetlerinizin cepheye dönmenizin doğru olmayacağı merkezindedir.[13]

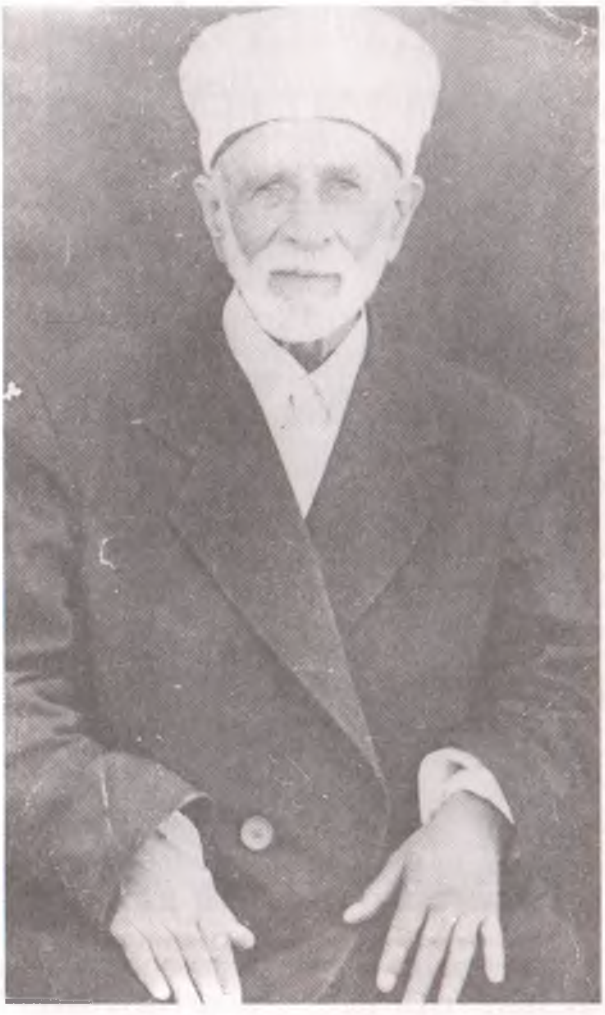

Müftü Hayrullah Efendi.

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Çerkez Ethem arasındaki bu görüşmelerden sonra Yozgat'a gitmeyi kabul eden Ethem Bey'e İsmet Paşa 19 Haziran 1920 günü Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla gönderdiği resmi raporda isyan bölgesinin durumunu özetle şöyle belirtiyordu:

a) Akdağ Madeni, Yozgat, Alaca mevkileri isyancıların elindedir. Yenihan, Tokat Mecidözü, Çorum, Sungurlu, Keskin, Mecidiye (Çiçekdağ) mevkileri bizim elimizdedir.

b) Fevzi Bey namında birinin kumandasında bulunan asiler 14 Haziran'da Sivas-Şarkışla arasındaki Kayadibi nahiyesini basmışlardır.

c) Yozgat düştükten sonra asiler Çiçekdağ istikametinde ilerleyerek Çiçekdağı'na bir saat mesafeye kadar yaklaşmışlardır. Çiçekdağ ahalisi başta kaymakam olduğu halde asilere karşı mukavemete hazırlanmışlardır.[14]

Ankara'da bu görüşme ve yazışmaların devam ettiği günlerden dört-beş gün önce 14 Haziran 1920'de Yozgat düşmüş ve asilerin etrafa yaydıkları zulüm ve dehşet ile bazı çeteler de türemeye başlamışlardı. Özellikle Çiçekdağ ve Sarayköy bucağında 600 kadar asi bölgeyi tehdit ediyordu.[15]

Asilerin ilçeye yarım saatlik bir mesafeye kadar yaklaştıklarını öğrenen Çiçekdağ jandarma komutanı ve 33 er korkup firar etmişlerdi. Çiçekdağ Belediye Başkanı Necip Bey, Mustafa Kemal'e altında Hayrullah Efendi'nin de imzasının bulunduğu bir telgraf çekerek bu durumu bildirmişti:[16]

> Mecidiye
> Saat 23.40
>
> Paşa hazretleri yirmi bir bin nüfus namına istirham ederim.
>
> Kazamız jandarma mürettebatı otuz üç nefer olup hepsi firar etti. Yalnız takım kumandanı vekili Rıza Efendi bir de nefer vardır. Asayiş-i mahalliyeyi ne suretle temin edeceğiz? Jandarma kumandanı da firar etti. Ya buraca şayan-ı itimat kimselerden mikdar-ı kâfi jandarma kayd ve istihdam edelim yahud Kırşehri[17] jandarma efradının tabur kumandanı ile birlikte cephe-i harp kâmilen bir nevi cephe demek olan Mecidiye'ye gelmeleri emir buyurulsun. Yozgat ahvali makam-ı vilayet ve mutasarrıfiye kaymakamlıktan ber-tafsil arz edilmiş olduğu cihetle tedâbir-i müessire-i seri'anın ittihaz buyurulması müsterhamdır. Kırşehri'nden vürûd eden inzibat bölüğünün otuz neferden ibaret kuvveti dün gece Kırşehri'ne müteveccihen ricat etmiştir. Kazamız ahalisinin kuvve-i maneviyesi lehü'l-hamd sarsılmamıştır. Usât [asiler] hakkındaki tedâbirin ittihazı makam-ı devletlerine va-beste [bağlı] kalmıştır. Yalnız inzibat-ı mahallinin temini için arz edildiği üzere ya Kırşehri jandarma taburu buraya sevk edilsin veyahut makamca meclis-i idarenin ve eşrafın inzimam-ı muavenetiyle efrad-ı kâfiye kayd ve tedâbir-i mahaliye ittihazına müsaade buyurulsun emr-i devletlerine muntazırız
>
> Mecidiye Belediye Reisi Müftü 16.6.36
> Necip Hayrullah [16.6.1920]

Ali Galip Efendi (solda) ve Reşat Akyön.

Çapanoğlu isyanının Kırşehir'e sıçraması ihtimalinin giderek kuvvetlendiği bir ortamda stratejik önemi haiz bir konumda bulunan Çiçekdağ'ın göstereceği mukavemetin, Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa açısından ne kadar önemli olduğu çok iyi biliniyordu. Çiçekdağ'a bağlı birçok köyün Çapanoğullarına sempati duyduğu bir ortamda ilçedeki jandarma komutanı ile birlikte 33 erin de firar etmesi üzerine, Necip Bey'in ve müftü Hayrullalı Efendi'nin içine düştükleri bu durum karşısında Mustafa Kemal 17 Haziran 1920 Perşembe günü şu emri gönderir:[18]

> Mecidiye (Çiçekdağ) Belediye Reisi Necip ve Müftü Hayrullah Efendilere.
>
> Selabet ve metanetinize ve memleketi muhafazada gösterdiğiniz sebat ve gayretlerinize teşekkür eder, orada şayan-ı itimad kimselerden miktar-ı kâfi kayd ediniz ve mesarifini mal sandığından veya mahalden istikraz ediniz.
>
> Kaymakamlığı biriniz deruhte eyleyip bildiriniz.[19] Usâtın ne kadar kat'i bir surette tedip olduğu bir iki saatte görülecek ve zat-i alileri Mecidiye büyükleri gibi kemal-i metanet ile hareket edenlerin kadr ve şerefi anlaşılacaktır. Telgraf teli ile irtibatı muhafaza ederek her altı saatte bir vilayete ahvalden malumat veriniz.
>
> 16/17 Haziran 336

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet	Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Çerkez Ethem ve Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti arasında varılan bu mutabakattan sonra, Çerkez Ethem kuvvetleri 20 Haziran 1920 Pazar günü Ankara'dan hareket etmiştir. 20-21 Haziran gecesi Kılıçlar köyünde konaklayan Çerkez Ethem ve kuvvetleri 24 Haziran günü Sekili'ye gelmişlerdi.[20] Ali Galip Efendi hatıralarında, 23-24 Haziran günlerinde bütün kasaba halkının telaş ve heyecan içinde olduklarını ve asilerin her an kasabaya saldırabileceklerini ifade etmekteydi. "Telgrafhanede makine başında bekleyen kasaba ileri gelenleri amcam Hacı İbrahim Efendi, kaza kaymakamı Şemseddin Bey ve müftü Hayrullah Efendi Kemal Paşa ile temaslara devam ediyor ve bir an evvel tenkil kuvvetlerimiz Keskin'den çıkmıştır. Şu dakikada karşınızda veya

Osman Şevki Çiçekdağ.

civarımızda bulunacaktır. Geçecekleri yollara adamlar gönderin karşılayın ve yol gösteriniz..." emrini vermişti.[21]

Bu arada Sekili'ye gelmiş olan Çerkez Ethem'e bir tezkere yazan Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Mustafa Kemal'den talimat aldıklarını ve kendilerine her konuda yardımcı olacaklarını beyan etmişlerdi. Aynı gün Çerkez Ethem'den Mecidiye (Çiçekdağ) Kaymakamlığına gelen talimatta ise Ethem Bey, asiler hakkında kendilerine bilgi verilmesini ve yol göstermek üzere ilçeden bir jandarmanın gönderilmesini istemişti:[22]

> Mecidiye Kaymakamlığına
>
> Tezkerenizi aldım bu gece usât ve takip hakkında alacağın malumatı derhal Sekili'ye bize yazarsınız. Usât ile hiçbir muhabere yapmayacaksınız. Yalnız oradan gelen malumatı bize bildireceksiniz. Hâmil-i tezkere jandarmayı bize delalet etmek üzere Mecidiye'den avdet ettiriniz.
>
> Ethem 24/6/336 [1920]

Bu talimat üzerine Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Ethem Bey'e yol göstermek maksadıyla Reşat Akyön'ün babası Jandarma Mustafa Bey'i ve Ali Galip Bey'in ağabeyi Mehmet Bey'i Sekili'ye göndermişti.[23]

Sekili'de Jandarma Mustafa ve Mehmet Beylerle görüşen Ethem Bey, aynı gün öğleden evvel Mecidiye istikametine doğru yola çıkmıştır. Yozgat'a doğru hareket eden Ethem Bey'le Sarayköy bucağında buluşmayı kararlaştıran Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kaymakam Şemseddin Bey imzasıyla Genel Kurmay Başkanlığına çektiği iki ayrı telgrafla bu kararlarını ve Ethem Bey'in Yozgat'a doğru hareket ettiğini bildirmişlerdi:[24]

> Ankara Vilayeti
> Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine
> Mecidiye
> 172
>
> Usât ahvalinde şayan-ı arz bir tebdil vukua gelmediği ve Kuvve-i Tedibiye Kumandanı Ethem Bey müfrezesinin bugün bade'l-seher Sekili'ye muvasalat eylediği ve Yozgat'a izâmı kararlaştırılan heyet-i Nahiye'nin tezkeresine bu gece saat iki buçukta cevap gelmiş ve 24 Haziran 336 Perşembe günü Saray'da görüşülmesi iş'ar ise de artık yevm-i mezkûrede heyet temas ederek vazife-i irşad ve ifa etmesi bittabi kabul olamayacağı maruzdur
>
> Kaymamakam 24.6.1336
> Şemseddin
>
> Ankara Vilayeti Celilesine
> Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine
>
> Kuvve-i Tedibiye Kumandanı Ethem Bey tulû-i şemsden [güneşin doğuşundan] ... sonra Keskin'in Salmanlı nahiyesi ile Mecidiye kazası arazisini hudut teşkil eden Delice vadisi nehrine muvasalatla ... mahall-i maksud'a (Yozgat) azimet eylediği ve usât hakkında şimdilik malumat alınamadığı maruzdur.
>
> Kaymakam 24.6.1336
> Şemseddin

24 Haziran sabahı güneş doğarken Ankara-Yozgat yolunu takiben Çiçekdağ'a bir buçuk saat mesafedeki "Tuzdöken" mevkiinden geçen Çerkez Ethem kuvvetleri öğleye kadar yapılan çarpışmalarla Yozgat'ı ele geçirmişlerdi.

Çiçekdağ Kaymakamı Şemseddin Bey, 26 Haziran'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine çektiği bir telgrafta, asilerin Yozgat'ta yüz kişilik bir kuvvet bırakarak Akdağmadeni ve Boğazlıyan taraflarına gittiklerini, ayrıca Yozgat Mutasarrıflığının (Gazi) Hacı Efendi tarafından deruhte edildiği ve halkın işi ve gücüyle meşgul olmaya başladığını bildirmiştir.[25]

SONUÇ

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesinden sonra güç kazanan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Erzurum Kongresi'nde alınan karar uyarınca köylerden başlayarak illerin merkezlerine doğru bir örgütlenme stratejisi izlemiştir. Son olarak Sivas Kongresi'nde bu konu yeniden ele alınmış ve 13.10.1919 tarihinde "Müdafaa-i Hukuk Teşkilatına Dair Nizam-

name" hazırlanarak tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine gönderilmiştir. Bu nizamnameye göre cemiyetin amacı "Osmanlı Vatanının tamamiyetini ve Makam-ı Muallay-ı Hilafet-i Saltanatın ve İstiklal-i Millinin masuniyetini temin zımnında Kuva-yi Milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hakim kılmaktır." "Bilumum İslam vatandaşları", bu amaç doğrultusunda çalışacak cemiyetin tabii üyesidirler. Örgütlenme, "köy ve mahallattan başlayarak nahiye ve kaza, liva müstakil liva taksimatına tabi olacaktır."[26]

Bu nizamname ile kısa sürede Anadolu'nun hemen her yerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin işgal bölgeleri dışında olanlarının faaliyetleri hakkında çok az araştırma yapılmıştır.

Bu düşünceden hareketle ele aldığımız Mecidiye (Çiçekdağ) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Milli Mücadele boyunca büyük yararlılıklar göstermiştir. Bir avuç vatanseverin bir araya gelerek kurdukları bu cemiyet, başlangıçta Milli Mücadeleye yaptığı ayni ve nakdi yardımlarla ve askere gönderdiği gençlerle dikkati çektiği gibi, o zor savaş koşullarında bile yüz yıllardır ihmal edilmiş fakir halkın aydınlanmasında özellikle çocukların eğitim-öğretimi konusunda olağanüstü çaba harcamıştır. O dönemde Anadolu'nun hemen hemen hiçbir kasabasında görülmeyen bu hizmet yalnızca Mecidiye kasabasında Müdafaa-i Hukuku Cemiyeti'nin alt şubesi olan Çiçekdağ Tenvir-i Efkâr Yurdu tarafından verilmiştir.

Çiçekdağ Türkocağı'nın 1927'de düzenlediği bir temsilde Ali Galip Efendi (sol başta).

Milli Mücadele döneminde Ankara hükümetine korkulu, hatta umutsuz anlar yaşatan isyanlar karşısında Mustafa Kemal Paşa 8 Mayıs 1920'de Geyve'de bulunan Ali Fuat Paşa'ya yazdığı bir telgrafta özetle, "bugün, Ankara açıkçası bütün ulusal varlık korku altındadır" diyordu.

Burada Milli Mücadele döneminde çıkan iç isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi vermek asıl konumuzun dışında yer almaktadır. Ancak Milli Mücadeleye vereceği zarar açısından İsmet Paşa'nın Çerkez Ethem'le yaptığı görüşmede "Son gelen haberlere göre genişlemek istidadındadır. Çiçekdağ (Mecidiye) üzerinden Kırşehir'e yürüyecek isyancıları Konyalılar dört gözle beklemektedir" dediği Çapanoğlu İsyanı için tek engel Mecidiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idi.

Çerkez Ethem kuvvetlerinin bölgeye aktarılmasından bir süre önce ilçe merkezine ve ilçeye bağlı köylere adamlar göndererek propaganda faaliyetlerine girişen Çapanoğlu Edip ve Celal Beyler, bu faaliyetlerinde kısmen de olsa başarılı olmuşlardı.[27] İlçenin kuzeybatı kesiminde yer alan Delice ırmak vadisindeki birçok köy ile batıdan güneye doğru uzanan "Cender Özü" vadisi boyunca kurulmuş olan köylerde yarı yarıya sempatizan toplayan Çapanoğulları, İsmet Paşa'nın deyişiyle Kırşehir mebusu Keskinli Rıza [Silsüpür] Bey'den de destek buluyorlardı. İlçenin batısında yer alan Keskin bölgesi üzerinde söz sahibi olan Rıza Bey'in kuşku uyandıran tavırları ve bölgede oldukça etkili olan eşkıyanın varlığından da cesaret alan isyancıların karşısında bir set gibi duran Mecidiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Yunan ordusunun Milne hattını aşıp Burhaniye, Soma, Akhisar, Salihli... Nazilli cephesinden taarruza geçerek Ankara'ya doğru ilerlediği günlerde, asilerin Kırşehir üzerinden Konya'ya oradan da Ankara'ya yürümelerini engelleyerek, tarihi açıdan üzerinde düşünülmesi gereken bir görevi yerine getiriyordu. ■

1. İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına Geçiş", *AKM Dergisi*, c. 3, Mart 1987, sayı 8'den ayrı basım: TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 427-428.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Dosya No. 52-5, Belge No. 22 1338.
3. Ali Galip (Gençoğlu) 1310/1892 yılında Boyalık'ta (Çiçekdağ) doğdu. İlk ve orta öğrenimini Boyalık'ta tamamladıktan sonra 13 Eylül 1328/26 Eylül 1912'de Ankara Darülmuallimin'de (öğretmen okulu) öğrenime başladı. Birinci Dünya Savaşı'nda seferberliğin ilanıyla 1917'de öğretmen okulu son sınıftan ayrılarak cepheye gönderildi. Darülmuallimin müdürü Kemal Cenap tarafından verilen tasdiknamede, "dördüncü sınıf talebesinden Ali Galip Efendi seferberlik dolayısıyla taht-ı silaha alınıp bade't-tehris kendi arzusu ile mektebi terk" etmiştir ifadelerine yer verilmektedir. 1918 yılında savaşın sona ermesiyle tekrar Çiçekdağ'a dönen Ali Galip Efendi bir süre esnaflık yaptıktan sonra Çiçekdağ'a bağlı Büyük Teflek köyünde öğretmenlik yapmıştır. 1 Teşrinisani 1337/1 Kasım 1921 tarihinde ihtiyat zabiti olarak tekrar silah altına alınan Ali Galip Efendi piyade 14. Fırka, 25. Alay, 3. Tabur, 12. Bölük'te mülazım-ı sani olarak ikinci kez askerlik yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Sa-

vaşı'nda bulunduğu cephelerde muntazam bir günlük tutan Ali Galip Efendi, bu hatıralarının bir kısmını 1955 yılında günümüz Türkçesiyle kaleme almıştır. Birinci Dünya Savaşı ile ilgili hatıralarının Osmanlıca nüshaları ile birlikte özel kitaplığımızda mevcut bulunan bu orijinal elyazması eser araştırmamızda temel kaynak olmuştur.

4. Bildirinin orijinal metni ve gelişen diğer olaylar için bkz. *Hadisat*, 19 Mayıs 1335/1919.
5. *Mülazım-ı Sani Ali Galip Efendi'nin İstiklal Savaşı Hatıraları*, (yayımlanmamış) s. 4.
6. Milli Mücadele yıllarında Ankara çevresindeki üç müftüden birisi olarak ün yapmış olan Hayrullah Efendi, 1881 yılında Çiçekdağ'ın Hacıhasanlı köyünde doğdu. Kayserili Hamurcu Hoca yanında ve Kayseri medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra Çiçekdağ müftüsü oldu. Adliye hizmetinde de bulunan Hayrullah Efendi, kırk sekiz yıllık faal hizmetten sonra emekliye ayrıldı. Çapanoğlu (Yozgat) isyanının Çiçekdağ'a yayılması karşısında eli silah tutanları toplayarak jandarma ve askerlik şubesindeki silahları alıp kasabanın giriş kapılarını tutmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu örnek hizmetinden dolayı kendisine takdirname vermiştir. 28 Haziran 1962'de 83 yaşında ölmüştür.
7. Mustafa Kemal ile müftü Hayrullah Efendi arasında geçen bu konuşmalar, Hayrullah Efendinin torunları Hacer Hanım ve Avukat Celal Alp ile yaptığımız görüşmelerden nakledilmiştir.
8. *Hatıralar*, s. 52.
9. *Hatıralar*, s. 54.
10. Ahmet Yaşar Ocak, "Milli Mücadele Çapanoğlu İsyanı, 8-27 Haziran 1920", *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, sayı 7-10 (1970-73), s. 112.
11. *Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, c. VI, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1964, s. 90.
12. General Kenan Esengin, *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975, s. 137.
13. *Çerkez Ethem'in Ele Geçen Hatıraları*, Guniz Basımevi, 1962, s. 55.
14. General Kenan Esengin, *age*, s. 141-142. Ayrıca bkz. *Çerkez Ethem'in Ele Geçen...* s. 62-64; *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 100-102.
15. *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 98.
16. Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, klasör no. 2489, dosya no. 115, belge no. 4/7, 4/8, 4/9.
17. Genel Kurmay Başkanlığının hazırladığı *Türk İstiklâl Harbi* adlı eserin iç ayaklanmalarla ilgili VI. cildinde (s. 99) jandarmanın Nevşehir'den istendiği belirtilmektedir. Oysa orijinal belgede Kırşehir olarak geçmektedir.
18. Genel Kurmay Ataşe Arşivi, İHKL, klasör no. 2489, dosya no. 115, belge no. 4/11.
19. Mustafa Kemal Paşa'nın "Kaymakamlığı biriniz deruhte edip bildiriniz" demesi şu nedenden kaynaklanmıştı: Kaymakam Şemseddin Bey'in acil olarak cevaplaması gereken bir telgrafı imzalamakta tereddüt etmesi üzerine kaza büyükleri ve kaymakam arasında ihtilaf çıkmış ve Mustafa Kemal de bundan haberdar olmuştu. Kaymakam Şemseddin Bey'in azledilmesiyle sonuçlanan bu durumu Ali Galip Efendi hatıratında şöyle ifade etmektedir: "Mustafa Kemal Paşa'ya Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı tarafından bir telgraf yazılmış; bu telgrafın kaymakam Şemseddin Bey tarafından imzalanması istenmişti. Kaymakam Müftü Hayrullah Efendinin imzalamasını teklif etti. Amcam Hacı İbrahim Efendi bu telgrafta kaymakamın imzasının şart olduğunu iddia etmiş ise de kaymakamın ısrarı ile müftü Hayrullah Efendi tarafından bu telgraf imzalanarak muhabere memuruna verildi. Muhabere memuru telgrafı yazıp imza Müftü Hayrullah'dır. Demez. Kemal Paşa: "Kaymakam azledilmiş müftü vekildir" emrini verdiler (s. 56). Kaymakam Şemseddin Bey'in kader birliği yaptığı Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetiyle arasında geçen bu olay, aslında o günlerin son derece gergin ortamında normal karşılanacak bir durum gibi değerlendirilmiş olmalı ki, belediye reisi Necip Bey aynı gün çektiği bir telgrafla hem kaymakamla aralarında geçen ihtilafın yanlış anlaşılmadan kaynaklandığını hem de ihtiyaçları olan jandarma taburunun teşkil ettirildiğini bildirmiştir.
Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine
Maksad-ı acizanemiz jandarma teşkilatı idi. Kaymakamımız bizlerden daha fazla memleket hakkında gayret ve metaneti muhafaza etmekte olduğu ve her veçhile vücudundan istifade eyleceğimize kani bulunduğumuzdan, mumaileyhin ib kasıyla asayişin temin ve muhafazası için emir buyrulan tedâbire beraberce tevvesül edilmesi münasib olacağından mumaileyhin kemâkân tedvir-i umur edilmesine müsaade buyurulması ehemmiyetle müsterhamdır. Ve tecavüz-i merci olmamak üzere aynı mesele ... vilayeti-i celileye yazılmak üzere vali vekili beyfendi makine başına kaymakam bey tarafından davet edilmiş idi. Vali bey bulunamadığından verilmemiş şimdi vilayete arz edilecektir.
Belediye Reisi Necip 17 Haziran 336 [1920] (Genel Kurmay Ataşe Arşivi, İHKL, klasör no. 2489, dosya no. 115, belge no. 4/11)
20. *Türk İstiklâl Harbi...*, s. 103.
21. *Hatıralar*, s. 52.
22. Genel Kurmay Ataşe Arşivi, İHKL, klasör no. 2489, dosya no. 115, belge. 26.
23. Mecidiye Muhabere Memurluğu, Yozgat Telgraf Kumandanlığı'na çektiği bir telgrafla Boğazlıyan'da bulunan Kılıç Ali ile Çerkez Ethem arasındaki irtibatı sağladıklarını ve jandarma Mustafa Bey ile Mehmet Bey'in Sekili'ye ulaştıklarını bildirmiştir:
"Mecidiye Muhabere Memurluğunun ifadesi
Bu akşam saat sekizde Kılıç Ali Bey, Ethem Bey'den 200 atlı bir süvari kuvveti istemiş. Mecidiye'den bir süvari Sekili'ye hareket etmiş. Süvari alayı Mecidiye'ye gelmemiş(tir)" 24 Haziran 336/1920.
Mecidiye Muhabere Memurluğunun bu telgrafı Genel Kurmayı oldukça rahatlatmıştı.
24. Genel Kurmay Ataşe Arşivi, klasör no. 2489, dosya no. 115, belge no. 33.
25. Genel Kurmay Ataşe Arşivi, no. 2489, dosyo no. 511, belge 4/21.
26. İhsan Güneş, *age*, s. 427. Ayrıca bkz. Nimet Arsan, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 105; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952. s. 481. Müdafaa-i Hukuk Teşkilatına Dair Nizamnamenin tam metni için bkz. Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Sonrası Yazışmaları*, Kültür Bak. Yay., c. 1, s. 255-256.
27. Ali Galip Efendi hatıralarında kasabaya bağlı bazı köylerden olumsuz haberler geldiğini, bu köylerin isyancılarla birleşerek kasabayı işgal edeceklerini hatta amcası İbrahim Efendi'yi sakalından asacaklarını bildirmektedir.

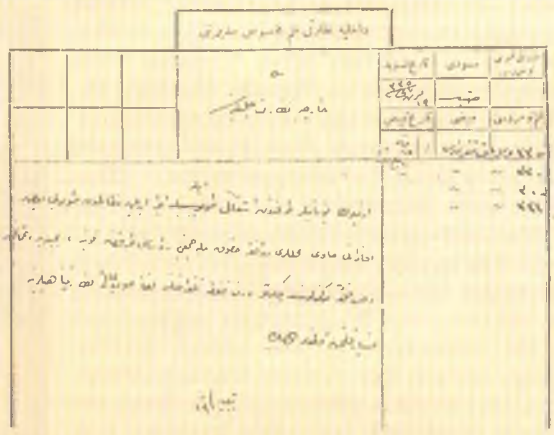

Dahiliye Nezaret-i Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

Harice Nezaret-i Celilesine
İzmir'in Yunaniler tarafından işgali ile icra edilen mezalimden dolayı bazı ifadâtı hâvi mahalleri müdafaa-i hukuk-i milliye cemiyetleri rüesası tarafından Konya, Mecidiye, Osmancık ve Hasankale'den çekilen dört kıta telgrafname leffen savb-ı âlî-i nezaretpenahilerine tesyâr kılınmış olmağla ol babda

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Dosya No. 52-5, Belge No. 22 1338

ERZURUM KONGRESİ'NİN "CASUS"U ÖMER FEVZİ BEY

VE KONGRE KARARLARI ALEYHİNDEKİ YAZILARI

VEYSEL USTA

Sömürgeci devletlerce Türk milletinin tarih sahnesinden silinmesi için hazırlanmış Mondros Mütarekesi'ni kabul ederek gereklerini yerine getiren İstanbul Hükümeti'nden umudu kalmayan Anadolu halkı, kurtuluş mücadelelerinin bizzat kendileri tarafından verilmesi gerektiğini anlamakta gecikmedi. Bu çerçevede Anadolu'nun ücra köşelerinde bir araya gelen yörenin yurtseverleri, daha sonra Milli Mücadelenin çekirdeğini oluşturma görevini üstlenecek olan değişik adlarla cemiyetler kurdular. Bunlardan biri olan Erzurum Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, vatan savunması için işbirliği yapmak üzere 30.5.1919 tarihli telgrafla Trabzon Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'ni Erzurum'da toplanacak kongreye davet etti.[1] Uzun zamandan beri böyle bir fırsat kollayan Trabzon MHMC yetkilileri, acele olarak kongreyi toplayıp bu teklifi görüşerek davete icabet edeceklerini yine aynı tarihli telgrafla Erzurum MHMC'ye bildirdiler.[2]

Bir yandan ülkenin kurtuluşu için Erzurum'da kongre toplanması kararından son derece mutluluk duyan Trabzon MHMC yetkilileri bu milli heyecan içinde delegeleri tespit etmeye çalışırlarken, diğer yandan İstanbul Hükümeti'nce Paris Konferansı'na katılmak üzere gönderilecek heyette yer almak üzere İstanbul'a temsilci göndermekle uğraşıyorlardı. Nitekim Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından Eyübzade Ömer Fevzi başkanlığında bir heyet Trabzon'u temsilen İstanbul'a gönderildi.[3] 26 Mayıs'ta gerçekleştirilen Şûra-yı Saltanat toplantısında Trabzon'un genç ve ateşli delegesi Avukat Ömer Fevzi, hükümetle milletin ayrı ayrı hareket edemeyeceğini, millet desteğinden yoksun bulunan hükümetlerin Avrupa'da sesini yükseltemeyeceğini ve karşı tarafça dikkate alınmayacağını belirterek esas kararı vermek üzere bir milli meclis toplanması gerektiğini ifade ederek, mukadderatlarının kendilerinin fikri alınmadan başkaları tarafından belirlenemeyeceğini, milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin etmek istediğini belirten uzun ve etkili bir konuşma yaptıktan sonra[4] Tevfik Paşa'ya Trabzon'un hukuk-ı tarihiye ve milliyesine dair bir muhtıra metni sundu.[5] Padişah Vahdettin ile de görüşen heyet, maksadını aşan girişimleri nedeniyle[6] Trabzon'daki kongre heyeti tarafından 23 Mayıs 1919'da görevlerinin sona erdiği açıklanarak Trabzon'a çağrıldı.[7]

10 Temmuz 1919 tarihinde toplanması kararlaştırılmış Erzurum Kongresi'nin hazırlık çalışmaları, çağrı yapılmış bulunan bütün illerde yoğun bir şekilde sürdürülüyordu. Kongrenin gerçekleştirilmesini sağlamak, Milli Mücadelenin Anadolu'dan başlatılması gerektiği inancıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak çalışmalarına başlamış olan Mustafa Kemal için de büyük önem arz ediyordu.

Nitekim kongreye katılmak üzere gerekli delegelerin belirlenmesi için bir yandan valiliklerle doğrudan yazışma yapılırken, diğer taraftan şifre telgraflarla vali ve kumandanlara gerekli tebligatlarda bulunuldu ve nihayet on üç gün gecikmeyle kongrenin toplanması sağlanmış oldu.[8]

Trabzon'u temsilen Erzurum Kongresi'ne katılacak merkez delegeleri Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nce belirlenerek adaylar Mustafa Kemal ve Erzurum MHMC'ye telgrafla bildirildikten sonra temsilciler guruplar halinde Erzurum'a hareket ettiler. Ancak Of ve Sürmene temsilcilerinin belirlenmesinde önemli güçlükler yaşandı. İstanbul'da maksadını aşan girişimler içinde bulunduğu için görevine son verilerek geri çağrılan Ömer Fevzi, MHMC tarafından Erzurum kongresine katılacaklar arasına katılmamıştı. Bunun üzerine Of'a gidip müftü ile gizli bir görüşme yaparak ondan, kendisinin birinci, Vakfıkebirli Bahriyeden emekli Şükrü Efendi'nin[9] ikinci delege tayin edildiğine ilişkin belge aldı. Ancak daha önce Hafız Yunus Efendi'yi Of temsilcisi seçmiş olan MHMC Of Şubesi yetkilileri, kendilerinden habersiz yapılmış olan bu işi çabucak haber alarak Erzurum MHMC Başkanlığına bir telgraf çekip Ömer Fevzi ve Şükrü Efendi'nin delege olarak kabul edilmemesini istediler.[10] Ancak bu yoldan emeline ulaşamayan Ömer Fevzi bu kez başka bir yolu denedi ve Sürmene kaymakamı olan kayınbiraderi Selahaddin Abanozoğlu'nun da yardımıyla Sürmene temsilcisi seçilerek Erzurum Kongresi'ne katılma hakkını elde etti.

Kâzım Karabekir, doğunun değişik il ve ilçelerinden Erzurum'a gelen delegeleri 12 Temmuz'da kabul ederek onlara toplanacak kongrenin Anadolu'nun kurtuluşu için dönüm noktası olacağı, alınacak kararların milletin birlik ve beraberliğinin teza-

hürü olması gerektiği yönünde görüşlerini ifade ettiği bir sırada söz alan Ömer Fevzi'nin "orduya artık lüzum yoktur, herkes silahını evine taşısın. Harb-i umumi bitti, ordunun dağıtılması kanaatindeyim" demesi üzerine ortam birden gerginleşti. Erzurum Kongresi'ne gelenler arasında böyle bir zehirli dimağın bulunmasını büyük bir talihsizlik olarak nitelendiren Karabekir, kendisini bir daha bu gibi tehlikeli beyanlarda bulunmaması yönünde uyardı.[11]

Kongre öncesi bir araya gelen Trabzon delegeleri, kongre başkanlığına kimin getirileceğini konuşurlarken söz alan Ömer Fevzi, milletin içinden doğan böyle bir kongrenin başkanlığına tanınmış bir kişinin, hele bir komutanın getirilmesinin yurtdışında kötü yankılar yapacağını, bir kişinin peşine gidildiği şeklinde yorumlanacağını belirterek buna kesinlikle karşı olduğunu[12] açıklarken hiç kuşkusuz Mustafa Kemal'i kastediyordu. Zaten İstanbul'dayken Amerikan mümessilliğini ziyaret etmesi nedeniyle şüpheleri üzerinde toplayan Ömer Fevzi, delege seçilmesi sırasındaki karmaşık ilişkileri ve Kâzım Karabekir'in kabulü sırasında sarf ettiği sözlerinden dolayı kuşku odağı haline gelmişti. Mustafa Kemal'in kongre başkanlığına getirilmesinin önünü kesmek için sarf ettiği bu sözleri ve bu sözlerin delegelerin bir kısmı arasında taraftar bulduğu izleniminin doğması, Ömer Fevzi'ye yönelik endişeleri iyice pekiştirdi.

Nihayet 23 Temmuz günü yapılan bir törenle kongre açıldı. Yoklamadan sonra başkan seçimine geçilmesi esnasında söz alan Ömer Fevzi, üyelerin birbirlerini tanımaları için başkanlık seçiminin ertesi güne ertelenmesini teklif etti. Bunun üzerine söz alan diğer Trabzon delegesi Servet Bey seçimlerin ertelenmesi için herhangi bir neden bulunmadığını söyleyerek seçimlerin gizli oyla yapılmasını önerdi.

Seçimlerin ertelenmesini isteyenlerin diretmelerine rağmen seçimler yapılarak tek aday olan Mustafa Kemal başkanlığa getirildi.[13] Başkan vekillikleri ve diğer üyelikler ile komisyon seçimleri yapıldıktan sonra ilk günkü toplantı sona erdi. Kongrenin görüşmelere fiilen başladığı 24 Temmuz'dan itibaren sona erdiği güne kadar yapılan görüşmelerde birçok komisyonda yer alarak alınacak kararlar hakkında görüşler üreten, öneriler sunan, önergeler veren, özellikle de görüşülen her madde hakkında söz alarak fikirlerini beyan eden kişilerin en başında hiç kuşkusuz Ömer Fevzi geliyordu. Ancak hiç umulmadık zamanlarda beklenmedik önergeler sunması, onun kongreye belli bir amaca hizmet etmek üzere katılmış olabileceği yönünde kuşkular doğuruyordu.[14] Kongre görüşmeleri tamamlanmak üzereyken Ömer Fevzi ve arkadaşları tarafından 22 maddelik bir program taslağı sunuldu. Son dakikada sunulan bu taslakta dikkati çeken en önemli husus, doğu illerinin adem-i merkeziyet esasına dayanan bir yapılanmaya kavuşturulması ve düzenli ordu yerine milis kuvvetlerinin teşkilinin istenmesi idi. Beklenmedik anda yapılan ve kongrenin ruhuna aykırı olan bu teklif, Ömer Fevzi hakkında zaten zihinlerde belirmiş olan şüphelerin iyice perçinlenmesine neden oldu. Ve teklif kongrede şiddetli bir hücuma uğrayarak reddedildi.[15] Baştan beri millet iradesinden yoksun bulunduğu ve bir hükümetmişçesine keyfi uygulamalar yapabileceği endişesini izhar ederek Heyet-i Temsiliye oluşumuna karşı çıkmış bulunan Ömer Fevzi, kendisi gibi düşünen diğer dört arkadaşıyla birlikte kongrenin kapanış günü olan 7 Ağustos Perşembe günü yapılan seçime katılmayarak[16] hazırlanan beyannameyi imzalamadı.[17]

Ömer Fevzi'nin kongre öncesi Mustafa Kemal'e karşı tutumu, kongre esnasındaki tartışmaların da etkisiyle, Erzurum Kongresi'ni ve burada alınan kararları tanımamakla sonuçlandı. Kongrenin tamamlanmasından sonra arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'dan ayrılan Ömer Fevzi, can güvenliği nedeniyle farklı bir güzergâhtan hareketle Sürmene'ye, oradan da Trabzon'a geldi. Trabzon'da çıkardığı *Selamet* gazetesinde[18] Erzurum Kongresi aleyhinde şiddetli yazılar yazarak bu sefer de basın yoluyla Milli Mücadelenin önünü kesmeye girişti. Anadolu'nun doğu vilayetleri halkının içinde bulundukları felaketten kurtulma çareleri aramak üzere samimi duygularla topladıkları Erzurum Kongresi'ne, toplantıyı organize eden cemiyetlerin üyesi olmadığı halde şahsi ve siyasi bazı emelleri nedeniyle katıldığını belirttiği Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in kongreyi gerçek amacından uzaklaştırmaya çalıştıklarını ve bu hareketin felaketle sonuçlanacağı mahiyetinde günbegün yazılar yazarak Trabzon halkını zehirlemeye çalışıyordu[19] Gazetesindeki Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal'e yönelik ateş püsküren yazılarının yanında İhtiyat Zabitan Cemiyeti'nde aleyhte konferanslar veriyor, toplantılar yapıyordu.[20]

Trabzon'da önemli çalkantılar yaratan bu yayınlar ve girişimler tümen komutanı Halit Bey'in dikkatini çekmiş ve Kâzım Karabekir'e bir telgraf göndererek Ömer Fevzi'nin *Selamet* gazetesinde kongre, Mustafa Kemal ve bilhassa Rauf Bey aleyhine yazdığı yazıların efkârı olumsuz etkilediği, bu durumun Sivas Kongresi'nin başarısına gölge düşüreceği belirtilerek Ömer Fevzi'nin susturulması hakkında izin istemişti.[21] Halit Bey'in ataklığını ve Trabzon'un hassas durumunu iyi bilen Karabekir, Ömer Fevzi hakkında araştırma yaptığını, onun elli sene evvel Rum iken ihtida eden bir aileye mensup olduğunu[22] belirttikten sonra derhal yakalanarak Erzurum'a gönderilmesini Trabzon Mevki Kumandanlığından istedi. Ayrıca böyle mühtedi ve kanı bozuk kimselerin Sivas Kongresi'ne girmesi ihtimaline dikkat çekmek için durumu Sivas'a da bildirdi.[23] Tutuklanacağı haberini alan Ömer Fevzi, bir süre şehirde saklandı ancak Vali Mehmet Galip Bey'in tutuklanmasından sonra Trabzon'da daha fazla barınamayacağını anlayarak gizlice İstanbul'a kaçtı.[24] Milli Mücadeleden sonra 150'likler listesine alınan Ömer Fevzi, 1938'de çıkan af yasasından yararlanarak yurda döndü ve 1951 yılında büyük bir boşluk ve yalnızlık içinde öldü.[25]

Milli Mücadeleyi Anadolu'dan başlatmak üzere Samsun'a çıkan Mustafa Kemal'in, bu mücadelenin önderi olarak kabul edilmesinin ilk ve en belirgin kanıtı olan Erzurum Kongresi'nde bir Trabzon delegesi olarak ilk ciddi muhalefet hareketini başlatan Ömer Fevzi'nin misyonunu daha sonra yine bir Trabzon milletvekili olan Ali Şükrü Bey hem mecliste, hem de çıkardığı *Tan* gazetesindeki yazılarında sürdürecekti. Ancak ne bunlar, ne de buna benzer sayısız girişimler, onun ulusal bağımsızlık mücadelesindeki meşalesini söndüremeyecek, 19 Mayıs 1919'da başladığı mücadelesini çelik iradesi sayesinde başarıyla sonuçlandırmasını engellemeye yetmeyecekti. Milli Mücadeleden başarıyla çıkarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Atatürk, *Nutuk*'ta Erzurum Kongresi'ni anlatırken Ömer Fevzi hakkında şunları söyleyecekti:

> ... Mesela, düşman casusu olup her nasılsa Trabzon Vilayeti'nde bir yerden kendini kongreye temsilci tayin ettirerek gelen Ömer Fevzi Bey ve onun arkadaşları gibi. Bu şahsın sonradan Trabzon'da ve oradan kaçtıktan sonra İstanbul'daki faaliyet ve hareketleriyle hıyaneti sabit olmuştur...[26] ■

1. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s. 52.
2. *age*, s. 53.
3. Heyette kaç kişinin bulunduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 46, 172; Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 66.
4. M. Goloğlu, *age*, s. 46-47.
5. Sebahattin Özel, *age*, s. 270-273.
6. Ömer Fevzi Bey'in İstanbul'da bulunduğu sırada Amerikan mümessilliğine giderek Amerikan mandaterliği istediği anlaşılmıştır. Bkz. Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. I, Ankara, 1993, s. 173.
7. S. Özel, *age*, s. 65.
8. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, İstanbul, 1934, s. 33.
9. Ali Şükrü Bey'in Of'tan kendisini kongre temsilcisi olarak seçtirdiği, ancak daha sonra kendisinin müktesebatını öğrenen MHMC Of Şubesince itiraz edilerek temsilcilikten azledilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Cumhur Odabaşıoğlu, "Ali Şükrü Bey'in Erzurum Kongresine Of Temsilcisi Seçilmesi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 111-114.
10. M. F. Kırzıoğlu, *age*, s. 180.
11. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969, s. 75.
12. M. Goloğlu, *age*, s. 68.
13. M. Goloğlu, *age*, s. 81.
14. Ömer Fevzi'nin Erzurum Kongresi'ndeki çalışma ve konuşmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi*, c. I-III.
15. M. Goloğlu, *age*, s. 92. Program taslağı için bkz. *age*, s. 187-194.
16. M. F. Kırzıoğlu, *age*, c. I, s. 241; M. Goloğlu, *age*, s. 106.
17. M. F. Kırzıoğlu, *age*, c. III, s. 217. Beyannameyi imzalamayanlar Ömer Fevzi, Hüseyin Abanozoğlu, Ali Naci, İbrahim Hamdi ve Yusuf Ziya Beylerdi.
18. Gazetenin çıkış tarihi hakkında değişik görüşler bulunmakla birlikte bu konuda M. Goloğlu'nun *Milli Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa* adlı kitabında verdiği 15 Kasım 1919 tarihi gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü *Selamet* gazetesi hakkında bilgi verenler, Türkiye arşivlerinde bulunan tek nüsha (Erzurum Atatürk Ün. Kütüphanesi) yararlanmışlardır. Halbuki Milli Mücadele dönemine ilişkin ciddi araştırmaları bulunan Goloğlu, *Selamet* gazetesinin başka nüshalarını da elde etmiştir. Bu durumu Hüseyin Albayrak'a da belirtmiş bulunan Goloğlu (Bkz. H. Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara, 1994, s. 97), elde ettiği gazete nüshalarını kendisine göndereceğini belirtmesine rağmen ani ölümü nedeniyle söz konusu nüshaları gönderememiştir. Albayrak'ın sözünü ettiği Goloğlu'nun temin etmiş olduğu *Selamet* gazetesinin 18 Mart 1919, 42, 71, 73 ve 74. sayılarının daktilo edilerek bugünkü alfabeye nakledilmiş hali bir dosya halinde tarafımıza intikal etmiş ve halen arşivimizde bulunmaktadır. Bu yazıyı kaleme alma gerekçemiz, *Selamet* gazetesinin 71, 73 ve 74. sayılarında yer alan Ömer Fevzi'nin Erzurum Kongresi'ni eleştiren makalelerinin gün ışığına çıkarılma çabası olmuştur.
19. *Selamet*, sayı 71, 73, 74. Yazının sonunda Ömer Fevzi'nin makalelerinin tam metni verilecektir.
20. Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s. 48.
21. K. Karabekir, *age*, s. 164.
22. K. Karabekir'in elli sene evvel Rum olduğunu söylediği Ö. Fevzi'nin ailesi, belirtildiği gibi kısa bir süre önce Müslüman olmuş bir aile olmayıp, Trabzon'un en güçlü ve etkin ailelerinden biridir. Nitekim Erzurum Kongresi'ne Maçka delegesi olarak katılan ve Mustafa Kemal'in yanında yer alarak başkan vekilliğine getirilen İzzet Bey de aynı aileye mensuptur. Kaldı ki İzzet Bey Osmanlı Meclis-i Mebusanında iki dönem Trabzon milletvekilliği de yapmıştır. Mete Tunçay ailenin Selahattin Eyyubi soyundan bir Kürt boyu olup, kesin bilinmeyen bir tarihte Osmanlı hükümetince Doğu Karadeniz'e sürüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Mete Tunçay, "Erzurum Kongresinin Bolşeviğinden Gazi'ye Açık Mektup", *Toplumsal Tarih*, (Ağustos 1996), s. 11.
23. K. Karabekir, *age*, s. 124-125.
24. S. Özel, *age*, s. 90.
25. M. Goloğlu, *age*, s. 124-125.
26. M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, Kültür Bakanlığı, 1980, s. 81.

ERZURUM KONGRESİ'NİN MUKARRERÂTI*

I

Ermeni ve Rum metalibi karşısında milli, siyasi, iktisadi menâfide müşterek bulundukları tahakkuk eden Şarkî Anadolu Vilayetleri halkının samimi arzusuyla Erzurum'da bir kongre akdetmeleri ve dûçâr olacakları zarar ve felaketleri düşünerek ona göre bir tedbir ittihaz eylemek teşebbüsünde bulunmaları bu vilayetler ahalisinin göz göre göre ayaklar altında çiğnenemeyecek bir cevher-i millîye malik olduklarına şüphe götürmez bir şahit olmuştur.

Buhranlar, felaket tufanları milletlerin hayat-ı siyasiye ve ictimaiyesinde tekâmül ve terakkinin müsabaka imtihanları mesabesindedir. Yeter ki bir millet haysiyet ve şerefle, zillet ve sefaletten azâde bir insan gibi yaşamak istidad ve kabiliyetini hâiz olsun. Böyle bir milletin daima saadet-i aliyeye namzed olduğunu tarihin son misalleri bir hakikat olarak isbat etmiştir.

Harb-i umumi mübârezesinde, bu cehennem tufanları sahnesinde çarpışan Türklerin esaret ve zillete layık olmadığı galiplerin de teslim edecekleri bir haktır.

Umumi ve hususi tarihi baştan başa mübareze ve cidal gürültüleri, dağdağasıyla dolmuş olan Türkler, denilebilir ki sükûn ve huzuru hissetmeden doğar, yaşar ve ölür.

* Erzurum Kongresi Trabzon delegesi Eyübzade Ömer Fevzi'nin kongre kararlarını tenkit etmek amacıyla kendi çıkardığı *Selamet* gazetesinin 71, 73 ve 74. sayılarında "Erzurum Kongresi Mukarrerâtı" adıyla yayımlanan 1, 3 ve 4. makaleleri aynen aktarılmıştır. Bunlardan birinci yazı 21 Ağustos 335, üçüncü yazı 1 Eylül 335 ve dördüncü yazı 4 Eylül 335 tarihli *Selamet* gazetesinde yer almaktadır. Ömer Fevzi'nin bu yazıları, kendi gazetesi dışında ilk kez yayımlanmakta olup, kongre kararlarını tek tek ele alıp tenkit etmesine bakılırsa bu yazıların birkaç gün daha devam etmiş olduğu söylenebilir.

Bu cevher-i ceng ü cidal, saha-i ilm ü fende kudret-i mesaisini bezledecek bir zemin ve zaman bulamamak bedbahtlığına uğramış, geçtiği yollarda ziya ve nur uğrakları bırakarak rehberlere, muktedalara nâil olmamış, çorak yerlerde akıp gitmiştir.

Fakat her cevherin bir devr-i tekâmülü vardır. Bu fırtınaları, bu buhranları bizim milletimizin de istidâd ve kabiliyetinin tekâmülünü izhâr eden esbâb ve avâmili olmak üzere telakki etmelidir.

Milletlerin haşr u neşr edildiği bir zamanda Türklerin medfun-ı kabristan olmalarına ihtimal verenler, yarın önlerine çıkacak cehennemi bir isyan ve ihtilali volkanlarını hesaba katmayan, milletlerin tarihinin münkir ve münafıklarıdır ki adalet-i İlâhiyeden bî-haberdirler.

Bizim insanımız sarsılmaz bir salâbetle milletimizin yaşayacağına kanaat-bahş olmuştur. Bizim için kuyu kazanların sonunda içine kendilerinin düşeceklerinden eminiz.

Erzurum Kongresi, her türlü felaketlere rağmen şarkî Anadolu vilayetleri halklarının zilletten ve esaretten azâde yaşamak istidadının bir tecelli-gâhıdır.

Bu kongre İzmir hadise-i işgali üzerine kanuni teşekküllere mazhar olan Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin bir an ve zamanda yekdiğerine vuku bulan teklif ve davetinin mahsulü olduğunu müsbit ve müberhendir. Hiçbir şahsın teşvik ve tesiriyle vücuda gelmediği zahirdir.

Kongre, tehlikeyi idrak eden bir zümre-i milliyenin müşterek bir zararı defetmek maksadıyla galeyan etmiş hissiyat-ı vataniye ve milliyesinden doğduğuna inanmak her hak ve hakikat-perver vicdana bir vazifedir.

Ortada bir şâibe var ve bunu makam-ı hükümet ilan ediyor. Bazı kimselerin taht-ı tesir ve teşvikinde milli kongreler akdolunmakta ve Meclis-i Mebusan'a muadil bir şekil ve mahiyet verilmekte imiş. Bu gayr-i kanuni ictimaların men'i ve müteşebbislerin tecziyesi tebliğ edildiğinden Erzurum Kongresi'nin de bu cümleden addolunup olunmayacağı varid-i hatır olmak lazım gelir.

Erzurum Kongresi, İzmir hadisesi üzerine Türkiye'nin taksimi, şarkî Anadolu vilayetlerinin Rum ve Ermeni menafiine ayrılması gibi şayân-ı kayıt ve endişe olan bir sâik ve tesir ile kanuni cemiyetler arasında akdi tasavvur edilmiş millî ve ailevî bir ictimadan başka bir mahiyeti haiz değildir.

Makam-ı hükümetin bu tebliği, o zan ve zehâlbı Erzurum Kongresi'ne matuf olmayıp Sivas'ta ictima edeceği istihbâr edilen ve her vilayetten murahhaslar celb ve davet kılınan kongreye ve emsaline ait olsa gerektir.

Sivas'ta ictima edecek kongrenin kimler tarafından ve ne maksatla davet edildiği hakkında kati bir malumata destres olamadığımızdan makam-ı hükümetin bu kongreyi menafi-i milliyeye mugayir addetmesinde ne derece haklı olduğunu şimdiden tayin ve takdir etmek istemiyoruz.

Efkâr-ı umumiyede ve makam-ı hükümet nezdinde Erzurum Kongresi'ni son safhada şahsi tesirler ve sâik mertebesine tenzil ettiren, bidayetindeki ehemmiyet-i milliye ve ictimaiyeyi iskat ettiren, hiç şüphe yok ki, vilayât-ı şarkiye ahalisinden olmayarak sabık ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa ve bahriye nazır-ı esbakı Rauf Bey'in kongreye murahhas sıfatıyla dahil olması ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongre riyasetine tecelli etmesidir.

Şarkî Anadolu vilayetleri halkının kendi sahalarına ait tehlikenin vukuu endişesiyle teşkil ettikleri cemiyetlerin azâsı meyanında bir mevkii bulunmamak lazım gelen şahısların, o cemiyetler kongresine murahhas sıfatıyla intihâb edilmeleri ve yerli ahaliden olmayan zevâtın riyaset mevkiine çıkarılmaları, kongrenin dahil ve harice karşı olan mevki-i siyasiyesini şüphedâr bir hale koyabilir.

Mustafa Kemal Paşa muhterem bir zât olabilir ve herkes ona bir nazar-ı teveccüh ve ihtiram ile bakabilir. Fakat şarkî Anadolu vilayetleri ahalisinin sırf kendi sahalarına ait mesâilin müzâkerâtına mahsus olacak mahalli bir kongreye dahil olması, elbette o kongrenin vaziyet-i siyasiyesini yâr u ağyâr nazarında değiştirir.

Erzurum Kongresi'nin maksad-ı ictimâı, şarkî Anadolu vilayetleri halkının Ermeni ve Rum tehlikesine uğraması ihtimaline karşı vicdani ve insani tedâbir ittihaz etmek ve âlem-i medeniyete adaletten istiâne ederek feryad eylemekten ibaret iken, ordu müfettişliğinden bir maksad-ı siyasi ile istifa etmiş bir zâtın yerli ahaliden olmadığı halde kongreye dahil olması ortaya toplananların efkâr ve hissiyatını su-i tefsir ve tevil ettirecek bir mahiyette telakki edileceğini inkâr etmemek icab eder.

Biz efkâr-ı umumiye-i cihanı aleyhimize tahrik etmek için değil, bilakis haklı ve mazlumâne feryadlarla lehimize çevirmek mecburiyetinde bulunuyorduk. Mustafa Kemal Paşa'nın şüphe ve tereddüdü celbeden vaziyet-i şahsiyesine bahriye nazır-ı esbâkı Rauf Bey gibi Balkan Harbi'nde Akdeniz'de, Harb-ı Umumide İran sahasında sergüzeştler, evet şahsi ifratkârlıklar arkasında koşmuş, Talat ve Enver'lerin havasıyla dem-güzâr olmuş, yâr u ağyâr nazarında mesuliyete layık görülmüş bir zâtı inzimam etmesi, bu defa da Erzurum Kongresi'nde murahhas olarak bulundurulması şarkî Anadolu vilayetlerinin samimiyetle ictima ettirilmiş milli kongresindeki tabiiliğin bî-tamamiha ihlaline sebebiyet ermiştir.

Erzurum Kongresi'nin ehemmiyet-i siyasiyesi ancak hiçbir şahsın, hiçbir saikin taht-ı tesirinde bulunmadığı gösterilmekle tezahür etmiş olacaktı. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongrede tecelli etmesiyle bu ehemmiyetin esasından zâil olduğuna şüphe bırakmamıştır. Bunun aksini iddia edeceklere

"Düşmek etrafı görmemektendir"

hakikat-i aliyesini tekrar etmekle bir fikr-i ikaz vermiş oluruz.

Menâfi-i müştereke esasına müstenid olarak Erzurum Kongresi'ne murahhaslarını i'zâm eden Trabzonlular, on seneden beri acı felaketlerle tecrübe ettikleri şahsiyet siyaseti arkasında sürüklenmek isteyemez. Bu siyaseti tasvip edenler, on seneden beri peyrev oldukları Talat ve Enver'lerin kanlı izlerini bir daha tecrübe etmek isteyen menfaat ve ikbal düşkünü muhterisler, tashih-i ahlak ve efkâr edemeyen müfterislerdir.

Artık, Trabzonlular sâfiyet ve hamiyetlerinden istifade etmek arzusunu perverde edenlerin sözlerine aldanmayacaklardır. Ümit ederim ki muhterem halkımız Erzurum Kongresi'nden avdet eden murahhaslardan cereyan eden müzakerât ve ittihâz olunan mukarrerâtın esbâb-ı mucibesini sormak arzusunu izhâr edecekler ve milli cemiyetin heyet-i merkeziyesi muvacehesinde leh ve aleyhde murahhasların mütalaâtını dinlemek ve zarar u felakette alakadar bulundukları bu mesâili tedkik etmek isteyeceklerdir. Bence murahhas efendiler Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti heyet-i merkeziyesi muvacehesinde gelip geçen müzakerâta dair umumi mütâlaâtta bulunmalı ve mahut İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongre müzakerâtı gibi perde altında kalmamalıdır.

Kongrenin siyasi hatıralarını bu sayfalarda tekrar etmekle vazife-i vicdaniyemi ifa edeceğimi karilerime vaad eyliyorum.

III

Kongre beyannamesinin mukarrerâtını gösteren dördüncü maddesinde hükümet-i merkeziyenin bir tazyik-i düveli karşısında buraları terk ve ihmal ıztırarında kalması ihtimaline göre mevcudiyet ve hukuk-i milliyeyi kâfil-i tedabir ittihaz olunduğundan bahsediliyor.

Bu maddenin mündericâtı pek büyük bir ehemmiyetle düşünülmesi, bugünden yarına ait hadisâtı ve vekayii göz önüne getirip gözü kapalı, kulağı tıkalı, şunun bunun keyif ve arzusu peşinde sürüklenmemek için şimdiden anlaşılması elzemdir.

Basit ve bir bakışta ehemmiyetten âri olan bu madde, yarın mukadderâtımızın nasıl bir şekil ve mahiyet alacağını tayin etmekte olduğundan biraz sık eleyip dokunulması mecburiyetini cümlemizin vicdanına tahmil eder. Bu maddenin muhtevi olduğu mana ve müfadı bugün ihmal edenler yarınki felaketin mesuliyetine katlanmak istediklerini düşünmelidirler. Bu maddeyi bugün muvacehe-i millete tahlil ederek altındaki mana ve maksudu delâiliyle izah etmek mecburiyet-i vicdaniyesindeyim.

Ömer Fevzi'nin 150'likler albümündeki fotoğrafı.

Çünkü mukarrerâtın yarın zuhur edecek mesuliyet ve felaketinden hariç kalmakla hiç olmazsa istitaat-ı vicdaniye ve ruhiyemi temin etmiş olacağım. Sükûtu ihtiyar etmek yâr u ağyâra karşı kabul ve tervic demek olacağından bilahere mesuliyet-i maddiye ve maneviyesinden kurtulmak imkânı yoktur. Bir kere zincir-i günahı boynuna takanların azabından aman bulamayacaklarını ve bu meyanda masumların da ateşe yanacaklarını son felaketimizin mesâiliyle anlamalıyız. Bu hakikati görüp sesini yükseltmesi lazım gelenler köylüden ziyade şehirlerde yaşayan ulemâ, eşraf, muteberân, münevverân ve tüccardan olan zevât-ı mütefekkirenindir. Bunların bu mukarrerât karşısında sükût etmeleri göz göre göre milletin başına bela satın almalarıdır.

Beyannamedeki bu dördüncü maddenin muhteviyatı şudur:

1- Hükümet-i merkeziye idare-i umur uhdelerine tevdi olunan heyet-i vükelanın düvel-i itilafiyenin tazyiki ile şarkî Anadolu vilayetlerini (ki Trabzon da bu meyanda farz olunuyor) düşmanlara terk etmek veya bu vilayetlerin işgaline karşı sükût eylemek ihtimali bulunursa bu vilayetlerin makam-ı hilafete merbutiyeti ibka edilmek ve mevcudiyet ve hukuk-i milliye muhafaza olunmak üzere icab eden tedbir ittihaz olunmuştur.

Bu tedbirin sarahaten zikredilmemesi daha ziyade tereddüt ve iştibaha bais olacağından nizamnamede tafsilatıyla münderic bulunan bu meseleyi tavzih etmek kongrenin yâr u ağyâr nazarında sarih ve açık bir politika takip ettiğini göstermektedir. Bu kanaatle kayfiyeti tedkik ediyorum: Maddenin netice-i hükmü hükümet-i merkeziye şarkî Anadolu vilayetlerini terk ve ihmal eylediği halde mukavemet ve müdafaa esasını tatbik etmek üzere bir idare-i muvakkata, tabir-i sarihle bir hükümet-i muvakkata ilan olunacaktır.

Meselenin ehemmiyeti, bu hükümet-i muvakkatayı icab ettirecek sebebin muvafık-ı hal olup olmaması ve filhakika ahval ve hadisat-ı siyasiyenin böyle bir harekete lüzum gösterip göstermemesi ve bunun zaman ve icabında yapılıp yapılmaması ve bir de bu hükümet-i muvakkatayı ve azasını kimlerin ilan ve intihab hakları bulunduğunun takdir ve tayin edilmemesidir.

Bir hükümet vücuda getirmek yeniden bir idare-i hükümet tesis eylemek ve böyle bir hükümete lüzum göstermek o idare dahilinde bulunacak her ferdin rıza ve muvafakatını meydana çıkaracak bir meclis-i müessisanın intihabıyla mümkün olabilir. Bunun için de ya rey-i âmm tarikiyle ârâ-yı umumiyeye müracaat etmek veya meclis-i mebusan intihabı vechiyle bir intihab yapmak lazım gelir. Bunun hilafında vuku bulacak hareket ve teşübbüsler şahsî amâl ve efkâr arkasında halkı sürüklemekten başka bir şey değildir.

Kongre hükümet-i muvakkatenin ilanını icab ettirecek esbâb ve onun zamanının takdir ve tayin olunması selahiyetini her türlü mukarrerât-ı siyasiye ittihazına mezun olmak itibarı ile kabul ve intihab ettiği heyet-i temsiliyeye nâm-ı diğerle merkez-i umumisine tevdi etmiş oluyor. Şu halde de heyet-i temsiliye nâm-ı diğerle merkez-i umumi yarın öbür gün ve her zaman hükümet-i merkeziyenin şarkî Anadolu vilayetlerini terk ve ihmal ettiğine bir karar verip hükümet-i muvakkateyi ilan ettirmek ve hükümet-i muvakkate azâsını intihab eylemek selahiyetini hâiz bulunmaktadır. Bu derece vasi bir selahiyeti ihrâz eden heyet-i temsiliye manen ve maddeten milletin vekâlet-i umumiye-i mutlakasını temsil ediyor demektir. Bugün hükümet-i merkeziyenin heyet-i vükelasına hiçbir vechile bahş olunmayan bu derece vasi bir selahiyeti heyet-i temsiliyeye vermek acaba milletin vekâlet-i ammesini temsil etmek üzere bir intihaba mazhar olmayan kongre murahhaslarının malik olduğu bir hak mıdır? Elbette hayır. Böyle bir hakka sahip olamayan murahhasların öyle bir selahiyet-i vasiayı kendilerinin icad ve ihtira ettikleri bir heyet-i temsiliyeye nâm-ı diğerle merkez-i umumiye bahş etmeleri vaziyetlerini su-i istimal ederek milletin mukadderatını bâziçe ederek gayr-i meşru bir harekette bulunmaları demektir.

Bu hareket-i gayr-i layıkaya cüret etmeleri, halk nazarında mesul ve muhatab olmalarını iktiza eder.

On seneden beri memleketi şahsiyetleri arkasında uçuruma sürükleyen mahud merkez-i umumiye bir nazire vücuda getiren bir heyete hareket-i milliye ve siyasiyemizi ısmarlamaya sâik ve sebeb olan bu murahhasların hayat-ı maziyeleri tedkik olunmalı ve ona göre bir fikr hâsıl etmelidir. Görülüyor ki bu neticeyi kabul edenler, on seneden beri memleketin siyasetini alt üst edenlerin meclislerinde, mahfellerinde, merkez-i umumilerinde yaşayan o zihniyeti taşıyan kimselerdir.

Fakat bu adamlar biraz insaf ederek hareket etsinler. Bu memleket ve milletin artık sergüzeşt-perverâne hareketlere tahammülü kalmamıştır.

IV

Kongre beyannamesinin üçüncü maddesinde; her türlü işgal ve müdahale, Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telakki edileceğinden müdafaa ve mukavemet esasının kabul edildiği beyan olunmuştur.

Mevcudiyet-i milliyesini muhafaza etmek azmiyle hukuk-i meşrua dairesinde ve kendi hududu dahilinde müdafaa ve mukabelede bulunmak her milletin meşru ve

insani haklarındandır. Yaşamak bir hak ise, o hakk-ı hayatı bilâsebep ezip çiğnemek isteyenlere karşı zebun olmamak, müdafaa-i nefse kıyâm etmek de beşerin en samimi bir hakk-ı tabiîsidir.

Böyle bir tehlikeye uğrayan ferd olsun, millet olsun aynı hakka maliktir. Bu hakkı inkâr edenler zulmü fazilet mertebesine çıkarmak isteyen müstebitler medeniyet-i insaniyeti bâziçe-i amâl etmek peşinde koşan cebâbiredir.

Kongrenin bu maksat ve bu mülahaza ile her türlü işgal ve müdahaleye karşı müdafaa ve mukavemet esasını kabul etmesi mazur görülmek bir izzet-i nefs ve hakk-ı hayat meselesi olarak telakki edilmek lazım gelir. Kendi hakkımızı, kendi mevcudiyet-i milliyemizi nâhak yere feda etmemek arzusunu izhâr eylemekle mukaddes bir vazifeyi ifa etmiş bulunacağımıza şüphe yoktur. Vicdanımızdan doğmuş hakkımıza münhasır kalacak böyle bir hareket-i milliyemiz yâr u ağyâr nazarında takdir edilir bile... Hiçbir millet yoktur ki bu hakkımızı teslim etmesin. Hiçbir mahkeme-i aliye tasavvur edilemez ki, bu davada ve bu hareketimizde bizi haksız çıkarmış olsun.

Mevcudiyet-i milliyemizi, yurdumuzu, ailemizi, ırz ve namusumuzu muhafaza etmek ve bunun uğrunda medeni bir millet şeklinde müdafaa-i nefse kıyâm eylemek her zaman mağlub olsak da, olmasak da mukaddes bir hakkımızdır. Bu hak bizden, kalbimizden nez olunamaz.

Fakat dikkat edelim ki bu mukaddes hakkın müdafaası aleyhimize müthiş hücumları davet edecek bir mahiyette olmamak zarureti vardır. Yorganımıza göre ayak uzatmak mecburiyetindeyiz. İşin haddini taşırdığımız, şeklini değiştirdiğimiz zaman davamızın müdafaa-i nefse ait hakkımızın rengi, saffeti de ihlal edilmiş olacağından belayı kendi kendimize davet etmiş bulunacağız. Bizim davamız hükümet-i Osmaniyeye merbut kalmak üzere şarkî Anadolu vilayetlerindeki tarihi, milli, siyasi hakkımızın hıfz u siyânet olunmasıdır.

Bu hakkımızı vesâit-i ilmiye ve hukukiye ile müdafaa etmekteyiz. Yarın bu müdafaatımızın hükümsüz bırakıldığı ve hakkımızın başka bir millet lehine ihlal edildiğini gördüğümüz halde, bütün halkımıza fiili bir vaziyet iktisab edebileceğimizi de söyleyebiliriz. Bizim kimsenin hakkına tecavüz ve taaddi arzusunda olmadığımızın tedkik edilmesine de müheyyayız demekle istihzârât ve harekâtımızın halktan, milletten doğmuş olduğunu isbat etmekle pek büyük bir fazilet izhar eylemiş bulunuruz. Belki de bu sarih ve açık vicdanımızın harekâtımıza bir başka renk ve şekil verdiğimiz ve bunu halkın harekât-ı tabiiyesi, milletin harekât-ı mezbuhanesi halinden çıkardığımız bir gün milli ve ahâli kıyafetinden ordu, harekât-ı askeriye hey'etine soktuğumuz takdirde Enver'lerin, Talat'ların Avrupalılara karşı takip ettiği hayali ve felaketengiz sahneyi bir daha, bu defa da başkalarının elinde tekrar etmek hamâkatını, cinayetini irtikab etmiş olacağımızı acı acı düşünmeliyiz.

Bugün Erzurum Kongresi'ni Mustafa Kemal Paşa'nın, bahriye nazır-ı esbâkı Hamidiye Kruvazörü Kaptanı sergüzeşt-perver Rauf Bey'in idare etmesi ve mazide Enver'lerin, Talat'ların taht-ı tahakküm ve idarelerinde bulundurdukları, mebusların bu defa da Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in etrafına toplanması orada yarın başımıza patlayacak yeni bir cephane ihzâr edildiği kanaatini bahş etmektedir.

Bu cephaneyi hazırlamakta Trabzon'un o mesuliyet-i maziyeyi hâmil olan bir kısım murahhasları ile bilerek bilmeyerek bu şahısların dâm-ı iğfaline kapılan bir kısım rüfekası ve aynı surette Erzurum'un bu mahiyetteki bir kısım murahhasları ve rüfekası pek büyük cür'etle hareket etmişler, halkın haberi olmadan, ilm-i taallük ??? etmeden onu bir emr-i vakiin girdâbına sürükleyecek efkâr ve hissiyata tabi olmuşlardır. Bu feci kararın şekil ve mahiyeti hükümet-i muvakkatenin ilanı ve azâsını intihâb hakkının Şeref Sokağı'na bir nazire olmak üzere teşkilini kabul ettikleri yeni cemiyetin heyet-i temsiliye, nâm-ı diğeri merkez-i umumisine verdirilmesiyle tezâhür ediyor.

Hükümet-i muvakkatayı derhal ilan ve azâsını intihâb hakkına mâlik olan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in ve heyet-i temsiliye azâlığını ihrâz eden Enver ve Talat'ların İttihad ve Terakki meclis-i mebusanında bu gibi felaket ve musibetlerle ihtisas sahibi olmuş sabık mebusların bir türlü ayrılamadıkları ve ayrılamayacakları o meşum zihniyetleriyle ahkâmını ibka etmek istedikleri kavânin-i Osmaniye sırasında ahz-ı asker kanununu da tatbike kalkışacaklarından zerre kadar şüphe yoktur.

Ahz-i asker kanunu, tehlike zamanında seferberliğin bütün kavâidini tatbik ettirecek bir kanun olduğundan harekâtımızın milli bir şekilde mahud seferberlik tufanına inkılâb edeceğini ve bu halkın ahz-ı asker şubelerinde dövülerek, sövülerek, bin türlü sefaletlerle hudutlara sevk olunacağını düşündükçe ve bu manzara-i elimeyi göz önüne getirdikçe bunu düşünen ve tasvib edenlere vicdanımdan kopan bir ateş-i nefrin ve lanetle bağırmak istiyorum.

Şöhret ve ikbâliniz, şahsi arzularınız, cahilâne düşünceleriniz için şu evlerinde bakiye kalan efrâd-ı milleti göz göre göre yakmak zevkinden hâlâ kurtulamadınız mı? Hâlâ Enver'in, Talat'ın açtığı mezbahalara dökülen milyonlarca Türk evladının kanları kurumadan yine ordular, seferberlikler ihdas ederek şunun bunun hayaline kurban etmek sevdasında mısınız?

Mâzideki günahlarınızı kapatmak için bir çare arıyorsanız gidiniz, Malta'dakilerle beraber kalplerinize birer hançer saplayarak nâmus-kârâne intihar ediniz. Avrupa'nın ordularını aleyhimize tahrik ettireceğinize, bütün günahkâr arkadaşlarınızla toplanıp bir intihâr ordusu hazırlayınız ve bu milleti de günahınızdan kurtarınız.

Halkımıza, bîçare millete sorunuz. Bakalım sizin kabul ettiğiniz ahz-ı asker kanunlarıyla, seferberliklerle keyif ve arzuya tabi olarak hareket istiyor mu? Bu hakikati onlardan ketm ederek yarın birden bire başlarına bir kıyamet koparacağınızı bildiriniz. Alacağınız cevap, "Allah belanızı versin, biz size Erzurum'a gidiniz de seferberlik ilan edecek bir karar hazırlayınız mı dedik?" feryâdı olmayacak mıdır?

Maskelerinizi indiriniz, milletin karşısına açık bir nasiye, sarih bir vicdan ile geçiniz. İğfal ile, idlâl ile yaktığınız, yıktığınız şu virânedeki insanlara biraz da merhâmet etmenizi beklerdik: Heyhat!

Biz hakkımızı, mevcudiyet-i milliyemizi, kendi yerlerimizde, kendi mülkümüz dahilinde müdafaa etmekle ve bu fikri taşımakla maksadımıza nâil olabiliriz. Ve o zaman bütün Avrupa'nın, Amerike medeni milletlerini, hakka perestiş eden zümresini de kendimize müzâheret ettirmek imkânını bulabiliriz. Ve bu suretle vuku bulacak, bize büyük bir fazilet ve hak bahş edecek, mâzideki hatalarımız tashih edilmiş olacaktır. Bunu düşünenler halk ile beraber olanlardır. Bundan başka hayal ve sergüzeşt arkasında milleti koşturmak isteyenler; Enver'lerin, Talat'ların izlerini takip etmek arzusunda bulunanlardır. Yâ Rabb, bu cahillere biraz insaf.

1908 DEVRİMİ VE BİR KEZ DAHA YÖNTEM ÜZERİNE

CEMİL KOÇAK

Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, xix + 482 s.

"Zafer Kars'ın Kitabı Vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine" adlı yazımda (*Toplumsal Tarih*, sayı 25, Ocak 1996), tarih çalışmalarında yöntem konusuna da değinmiştim. Aykut Kansu'nun çalışmasını da yine aynı çerçevede değerlendirmek istiyorum. Ancak bundan önce, kitap hakkında yayımlanmış iki eleştirel tanıtım yazısına da kısmen değinmek zorundayım.

Mete Çetik'in yazısı ("1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi", *Birikim*, sayı 82, Şubat 1996), üst düzeyde akademik bir eleştiri yazısı olarak görülmelidir. Konunun bir başka uzmanı olduğu anlaşılan Çetik, kitaptaki olgusal saptamaları, bir hayli titiz bir şekilde gözden geçiriyor ve hatalı olduğunu düşündüklerini ayrıntılı bir şekilde belirliyor. Diğer yandan Çetik, yazarın teorik pozisyonunu eleştiriyor ve bu türden bir pozisyon almasının, eldeki malzeme ile mümkün olamayacağını belirtiyor. Çetik'e göre Kansu'nun malzemesi, bütün geniş araştırmasına karşın, hâlâ eksiktir ve aldığı pozisyonu haklı göstermekten de uzaktır. Çetik yazısında bir yandan da "aykırı tarih" çalışmalarında görülen ve haklı olduğunu düşündüğüm metodolojik/ideolojik sorunlara değiniyor. Çetik'in katıldığım bir başka görüşü de, kitabın tüm bu eleştirilere karşın öneminin vurgulanması gereğidir ki, Çetik gerek yazısının başında, gerekse sonunda bunu yapmaktan çekinmemiş...

Oktay Gökdemir'in yazısı ise, ("1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 149, Mayıs 1996), Çetik'in de değindiği bazı konuları yeniden gözden geçiriyor ve gündeme getiriyor. Ancak bunu, maalesef Çetik'in yetkin kavrayışı ve anlatımı düzeyinde gerçekleştirememiş... Gökdemir'in, yazarın kitabında aldığı siyasi pozisyondan bir hayli rahatsız olduğu anlaşılıyor. Yazısı, gerek amaç ve gerekse üslup yönünden, bunun kanıtı gibi... Sanırım Gökdemir'in hatası, yazarın aldığı ve kendi görüşüne göre ideolojik olan bir pozisyona karşı, bir başka ideolojik pozisyon almasıdır. Gökdemir'in göremediği ve farkında olmadığı nokta budur. Yazısındaki polemikçi üslup da, sanırım tam bu noktadan kaynaklanıyor. Diğer yandan, olgusal düzeyde bir eleştiri ortaya koymadığı gibi, metodolojik eleştiri açısından da somut ve elle tutulur bir örnek göstermiyor. Yazarın kitabında ortaya koyduğu tezlere karşı, başka yazarların tezlerine başvurarak, ilk tezlerin yanlışlığını ya da geçersizliğini ilan etmek, sanırım bir eleştiri yöntemi değil, fakat sadece, (biraz İngilizceden çeviri olacak, ama) "senin sözüne karşılık benim sözüm"dür ve bir bilimsel anlam da ifade etmez. Ayrıca Gökdemir, "1950'lerden bu yana, Kemalizm, devletin resmi ideolojisi olmaktan çıkmıştır" şeklinde bir cümleyi de, muhtemelen üzerinde hiç düşünmeden ve sanırım alışılagelmiş bir şekilde, çalakalem yazabilmektedir.

Kansu'nun çalışması, esas itibari ile doktora tezine dayanıyor ve tezin yalnızca, genişletilmiş bir şekilde, beşte birini kapsıyor. Umalım ki, bir gün sonrasını da okumak mümkün olabilsin...

Kansu'nun çalışmasının önsözünde zikrettiği araştırma merkezlerini ve kaynaklarını, hayranlıkla ve biraz da imrenerek ve hatta kıskanarak okuduğumu itiraf etmeliyim. Özellikle yurtdışı yabancı kaynakların kullanımı olağanüstü bir düzeyde... Bununla birlikte, çalışmada göreli olarak daha sık kullanılan kaynakların, genellikle İngiliz, bir miktar da Amerikan kökenli olduğu dikkati çekiyor. Sözü geçen Alman kaynaklarına, yazarın da belirttiği gibi, pek bir gönderme yapılmamış olduğuna işaret etmek isterim.

Bütün bunları yazdıktan sonra dahi, yabancı kaynakların yanı sıra, biraz olsun bizden de (birinci el) kaynak kullanmak gerekirdi diye düşünmeden de edemiyorum. Örneğin ve tabii en başta, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nden yararlanılmamış olması, sanırım önemli bir eksiklik... Bu eksikliğin, ne derece önemli bir boşluk oluşturduğunun ise, konunun uzmanlarınca değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Nitekim gerek Çetik, gerekse Gökdemir, yazılarında bu eksikliğe işaret ediyorlar. Diğer yandan, ben, Kansu'nun olgusal tarih malzemesinin genişliğinin göz ardı edilmemesi gerektiği görüşündeyim. Sadece yurtdışı kaynaklar kullanılarak da, esaslı bir çalışma yapılabilir. Yeter ki, yönteme özen gösterilsin... Olgularla varılan sonuçlar arasında derin uçurumlar bulunmasın... Sanırım Çetik yazısında bunu vurgulamak istemiş...

Çalışmada altı çizilerek, döne döne vurgulanan tez, 1908'in bir dönüm noktası/dönemeç ve "Cumhuriyetin laboratuvarı" olduğu tezi, sanırım Tarık Zafer Tunaya'nın bizden önceki nesle aktardığı en önemli görüştü. Bu görüş çerçevesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve iktidarı ile ilgili epeyce ciddi araştırmalar yapıldı. Sina Akşin'in ve Şükrü Hanioğlu'nun çalışmaları ilk akla gelenler. Zafer Toprak'ınki ise, iktisat tarihi alanında... Bu suretle, Cumhuriyet öncesi ve sonrası tarih, bir ölçüde birleştirilmiş oldu. Bugün için ciddiye alınabile-

cek türden çalışmalar, bu yaklaşımın birer ürünü olarak kabul edilebilir. 1908'in önemi ve değeri, Cumhuriyet öncesi ve sonrası üzerindeki her türlü etkisi, sanırım, zaten anlaşılmıştı. Aksini düşünmenin, artık bugün için, ciddiye alınabilmesinin mümkün olmadığını düşünüyorum.

Konuya ilişkin literatürün gözden geçirilerek eleştirildiği bölümün giriş niteliğinde olması, hem yerinde, hem şık, hem de anlamlı olmuş... Bu kısımda hem yazarın konuya yaklaşımını ve temel görüşlerini/sorularını daha iyi anlamak, hem de daha önceki literatürü anımsamak mümkün oluyor. Bununla birlikte, bu kısımda adı geçen bazı yazarlara haksızlık yapıldığını da düşünmeden edemiyorum. Yazarın söz konusu literatüre, kopukluk/süreklilik sorunsalı açısından yaklaşımı ve literatürü değerlendirmesi yerinde olmakla birlikte, genellemeleri haksız ve abartmalı olmuş... Nitekim Çetik de, yazısında aynı görüşü savunuyor.

Yazar, bütün çalışması boyunca, daha önce Tunaya'nın zikrettiği 1908 vurgusunu, daha da güçlendirmeye çalışıyor izlenimini edindim. Ama bu tutum, kendisinden önceki çalışmaların hakkını vermesine de engel olmamalıydı. Eğer gerçekçi bir saptama yapmak mümkün olursa, sanırım Kansu'nun esas pozisyonu, 1908'in 1923'ten daha önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi gerektiği yolundadır. Eğer yanlış anlamıyorsam, Kansu'nun esas itirazı, dönüm noktası olarak 1908'in geriye atılması ya da unutturulmak istenmesi ve buna karşılık 1923'ün öne çıkarılmasıdır ki, Kansu tam bu noktada, Kemalist ideolojinin baskınlığını vurguluyor. Kansu'ya göre 1908, suların yeni bir kanala akmasının başlangıcı ve dönüm noktasıdır. Gerçi, bence, karşı tepkisi bir hayli mübalağalı... Çünkü tıpkı Çetik'in de yazısında vurguladığı gibi, Kemalist kimi yazarlar da aynı görüştedirler. Belki arada bir vurgu farkı vardır. Ancak Kansu'nun vurguladığı şekilde, 1908'in 1923'ten daha önemli olduğu tezine, ben, Kemalistlerin katılacağını sanmıyorum. Bu mümkün görülmüyor. Ama yukarıda belirttiğim genel çerçevenin, yani 1908'in önemli bir dönüm noktası olduğu görüşünün, bugün için artık ciddiye alınabilecek herkesçe paylaşıldığı kanısındayım.

Diğer yandan, yazarın, kitabın ilerleyen bölümlerinde ortaya koyduğu tezlerine ve bu tezlerini temellendirme için sunduğu olgulara da bir göz atmak gerekir.

"Anayasa hukuku açısından, Monarşist [olan] rejim[in] (...) yerine kurulan rejim, bir Meşruti Monarşi idi ve liberal demokratik bir yönetim geleneğini yerleştirme çabasındaydı" cümlesinin anlaşılması zor görünüyor. Gerçi yazar, bütün çalışması boyunca, 1908 öncesi egemen siyasi gücü, mutlakıyetçi monarşistler olarak tanımlayacaktır, ama 1908 sonrasında egemen olduğu düşünülen siyasi güçler de, neticede, monarşist idiler ve nihayet, "liberal demokratik" bir yönetim geleneğini kurmaya çalıştıkları da, kanımca epey tartışılabilir bir iddiadan öteye geçemez. Nitekim bu türden ve benzeri cümleler, kitapta olgularla kanıtlanmamış olarak asılı kalıyorlar. Kanımca yazar, mutlak monarşistler ile meşruti monarşistler arasında belki daha anlamlı bir ayrım yapmak yerine, genel olarak monarşistler olarak tanımlanan, yani Abdülhamid taraftarlarının karşısına İttihatçıları koyuyor ki, bu suretle, İttihatçılar, monarşistlerin dışında ve karşısında bir siyasi konuma kendiliğinden oturuyorlar. Ben ise, bu türden bir keskin ayrımın yapılabilmesine imkân görmüyorum. Yazarın asıl anlatmak istediği ise, İttihatçıların sadece monarşist olmadıkları... Ama bu türden nitelemeler, olgulardan bağımsız kaldıkları için, temelsiz haldeler.

Buna bir başka örnek de, tıpkı Zafer Kars'ın da yaptığı gibi, 1908 Devrimi'nin halkın bir talebi olarak, ama olgulardan bağımsız, sunulmasıdır. Nitekim yazarın deyişi ile, "devrim öncesi Türkiye'deki kitlesel huzursuzlukların tarihi hâlâ yazılmayı beklemektedir".

Yazar, 1908 Devrimi'nin halkın bir özlem ve talebi olduğunu temellendirmek için, esas olarak 1906-1907 vergi ayaklanmalarını vurguluyor. Bu kısımda, değişik merkezlerde meydana gelen eylemlere yer veriliyor. Ama asıl üzerinde durulan merkez, Erzurum... (Zafer Kars da kitabında esas itibari ile Erzurum üzerinde duruyordu. Bu, Kansu'nun bunca geniş araştırmasından sonra, Erzurum dışında bir merkezde kitle eylemleri olmadığını mı gösteriyor? Ya da, olanların da istisnai olduklarını mı?) Ancak bendeki izlenim, Erzurum eleminin, kullanılan kaynağın büyük ölçüde bir Ermeni gazetesi olması dolayısıyla, etnik/Ermeni sorunu ile ne ölçüde çakıştığı ya da çakışıp çakışmadığı sorusunun sorulmadığı yönünde... Kansu'nun kaynakları, bizi bu eylemin sanki etnik sorunlarla (da) bir dirsek teması olduğu ya da doğrudan bu sorunların bir ürünü olabileceği sonucuna götürüyor gibi... Ama bu izlenimin, Kansu'nun kullandığı şekli ile, Erzurum olaylarının yegâne kaynağının bir Ermeni gazetesi olmasından ileri geldiğini de vurgulamak isterim. Belki de bütün Doğu Anadolu'daki eylemler için aynı soru rahatlıkla sorulabilir. Kitapta başka Ermeni eylemlerinden de söz edilmesi, bu sorunun önemini artırıyor gibi geliyor bana... Kanımca, eylem merkezlerinde Ermeni katılımı daha fazla gibi... Müslümanlar azınlıkta olabilirler. Nitekim 1908 genel seçiminde Erzurum'da sadece tek bir İttihatçı aday seçimi kazanabilecektir. Diğer iki aday ise Ermeni idi. Toplam beş adaydan yalnızca tekinin kesinlikle İttihatçı olması düşündürücüdür. Çünkü, eğer yazarın da belirttiği gibi Erzurum'daki vergi ayaklanmalarının gerçek örgütleyicileri İttihatçılar ise ve söz konusu eylemler gerçekten de halka dayanıyorsa, bu takdirde seçim sonucunda İttihatçıların daha kesin bir ağırlıkları ortaya çıkmalıydı diye düşünüyorum. Ama tam olarak böyle olmuyor ve seçimler eğer bu konuda bir test olabilirse, testin sonucu olumsuz çıkıyor. Yazarın bu olgusal malzeme üzerinde, tezlerinin sağlığı açısından, daha çok durması gerekirdi kanısındayım.

Yazara göre Erzurum eylemi İttihatçılarca örgütlenmişti ve tamamen halka dayanıyordu. Ancak bu sırada cemiyetin Erzurum'da bir örgütünün bulunup bulunmadığı pek de açıklık kazanmıyor. Belki de bu tür bir örgüt eylemlerden sonra kurulmuştur. Nitekim yazarın deyişi ile, taşradaki vergi ayaklanmalarına ve İstanbul'daki muhalefete ilişkin, "hemen hemen hiçbir bilgi yok".

Ancak vurgulamak istediğim nokta, bu türden eylem süreçlerinin başarılı anlatımından hemen sonra, yazarın birdenbire daha genel anlatımlara sürüklenmesi ve artık bu kez olgularla temellendirmediği teorik görüşlerine yer vermesidir, ki bu, kanımca metodolojik açıdan doğru değil... Örneğin 1907-1908'de İttihatçıların ve halkın bir hayli öznel düşüncelerinden ve özlemlerinden söz edilirken, tam da böyle yapılıyor.

Bir başka önemli nokta da, halkın devrimdeki rolü-

nün anlatımından hemen sonra, (ki daha önceki kısımlarda da, halkın eylemlerine askerlerin desteği açık ve örtük olarak kaleme alınmıştı) 1908 Devrimi'nin halkın ve İttihatçı propagandadan etkilenen askerlerin eseri olduğunun belirtilmesidir. Nitekim bu kısımda da Ermeni eylemleri yeniden gündeme gelmektedir. Diğer yandan, ordunun/askerlerin sahneye çıkması ile eylemler birdenbire Makedonya'ya sıçrıyor.

Ama açıkçası, yazara da haksızlık etmek istemem. Çünkü bunca olgusal malzemenin sergilenmesinden sonra yazar, bütün bu malzemenin tezlerini açıkça doğruladığını (tıpkı kitabının başında yaptığı gibi) ileri sürebilir. Ama ben yine de kuşkuluyum. Çünkü benzer tarihlerde yaşanan devrim süreçlerinde yığınların rolünü gösterir karşılaştırmalı incelemeler olmaksızın, 1908 Devrimi'nin halka dayandığını belirtmenin, ben hâlâ bilimsel değil, ama siyasi/ideolojik bir tarz olarak kalacağını düşünüyorum. Ve Kansu'nun da, kitabında bunu yapmamış olmasını bir önemli eksiklik olarak görüyorum. Nitekim Çetik de, yazısında bu noktaya değiniyor.

Devrimden sonra devlet yapısında ve aygıtında, bürokraside radikal değişiklikler olduğu yolundaki iddia da, kuşku götürür nitelikte... Öncelikle, hükümetteki değişim pek marjinal kalıyor. Daha sonraki değişiklikler de bu saptmayı değiştirecek yönde ve ölçüde değil... Bürokraside tasfiyede de bir abartma görülmüyor. Ayrıca eskilerin yerine atananların da yapısal bir değişime neden olup olmadıkları tartışılmalıydı. Bu konuda daha ciddi ve tutarlı bir iddia için, devlette önde gelen bürokratların bir listesi çıkarılabilir ve bunlardan hangilerinin ya da kaçta kaçının değişime uğradığı saptanabilirdi. Yazar, kitabında anlattığı uzun ve ayrıntılı değişim sürecinin sonucunda, bütün bu değişikliklerin gerçekten bir değişim olup olmadığını, kanımca daha soğukkanlı bir şekilde ele almalıydı. Çünkü değişim gibi görünen her değişiklik, gerçekte eskinin bir nevi tekrarı da olabilir.

Yeni hükümet, sadece programda değişiklikler önerdi. Ya gerçekte bunlar yapılabildi mi? Hükümet programı ile gerçekler arasında her zaman fark olur. Nitekim, hükümet memur tasfiyesinden hemen vazgeçecektir.

Kanımca, kitabın en başarılı kısmı, 1908 seçimleri üzerine ayrıntılı bir çalışmayı yansıtan kısımdır. Metodolojisi ve tanımları açısından sorunlu da olsa, Kansu'nun kitabının sanırım en önemli ve başarılı kısmı, 1908 genel seçimi ve Meclis-i Mebusan üyelerinin niteliği üzerine yazdıklarıdır. Bu konuda Çetik'in yazdıklarına katılıyorum.

Bu türden değerli ve ciddi araştırmalarda, yazarların, heyecanlarını bir miktar dizginlemelerinin ve dikkatlerini, tezlerini temellendirecek şekilde, malzemelerinin örgüsüne vermelerinin daha yerinde bir tutum olacağı kanısındayım. Tezsiz ve heyecansız önemli bir eser yayımlanamayacağını biliyorum. Bu anlamda, Friedrich Nietzsche'nin "kanımla yaz" özdeyişini de çok seviyorum. Kansu'nun da tam olarak bunu yaptığını sanırım. Bu bakımdan övgüye değerdir. Ama ben, sadece heyecanın kitabın/araştırmanın gözle görünür ana eksenini oluşturmasına karşıyım. Omurgası olmayan ya da zayıf olan, tezsiz bir kitabın, canısız kalacağının, daha doğrusu ete ve kemiğe bürünemeyeceğinin farkındayım. Ancak sanırım okuyucu, zaten yazarın ne yapmak istediğini, kurgusundan ve anlatımından anlayacaktır. (Bu sadece iyimser bir görüş değil... Kitap yayımlamakla zaten buna inandığımızı göstermiş oluyoruz!) Bu nedenle de, uzun tiratlara gerek olmadığını düşünüyorum. Bu türden bir yazılım, araştırmanın değerine pek de bir şey katmıyor doğrusu... Ancak, nihayet, bu da bir tarz ve üslup meselesi... Bu bakımdan, Kansu'nun iddialı ve heyecanlı tarzı, araştırmasını hem olumlu yönde etkilemiş ve malzemesini mümkün olduğunca genişletmesine yaramış, hem de kitabının metodolojik yönden sorunlu kalmasına hizmet etmiş gibi bir izlenim edindim. Çetik de, yazısında aynı soruna işaret ediyor.

Kansu'nun bu türden sorunları aşabildiği ölçüde, yeni ve ciddi çalışmalar yapmaya devam edeceğini, kitabında gösterdiğini kabul etmek gerekir. Bu bakımdan, Kansu'nun tezinin geri kalan kısımlarını da gün ışığına çıkarmaması için hiçbir neden göremiyorum. Zaten kitabına yönelik bu geniş ilgi de, sanırım buradan kaynaklanıyor. ■

KEMAL PAŞAZADE'NİN TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN'I, X. DEFTER

DR. KAYHAN ATİK*

Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman, X. Defter*, haz. Doç. Dr. Şefaettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, cxxvi+387+16 s.

Osmanlı tarih yazıcılığı genellikle II. Murad (1421-1452) devrinde başlatılır. II. Murad'ın tahta çıktığı 1421 tarihinden itibaren, "Tevârih-i Âli Osman" adı verilen eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Fatih devrinde ise, daha önce yapılan tercüme faaliyetleriyle beraber, birçok telif eser de kaleme alınmıştır.[1] II. Bayezid dönemi ise, Osmanlı tarihçiliğinin dönüm noktasıdır. Çünkü II. Bayezid (1505-1506), Anadolu kazaskeri Müeyyedzade'nin de tavsiyesine uyarak, İdris-i Bitlisi ve Kemal Paşazade'ye büyük bir Osmanlı tarihi yazmalarını emretmiştir. İdris-i Bitlisi, 1502-1503'te Osmanlı tarihini yazmaya başlamıştır. *Heşt-Bihişt* ("sekiz cennet") adını verdiği bu eserini on üç ayda tamamlamıştır. II. Bayezid'e kadar her Osmanlı padişahına bir bölüm ayırarak, sekiz padişahın dönemini yazmıştır. Farsça seksen bin beyitten meydana gelen manzum bir eserdir.[2]

Kemal Paşazade ise, Sultan II. Bayezid'in kendisinden havâsın ve avâmın anlayacağı sade bir dille tarih yazmasını istediğini belirtmektedir: "Ol letâyif ile sahâyif-i leyl ü nehâr pür-nigâr olub, ol ferâyid-i fevâyidle gerden-i zamân ârâyiş ve ol cevâhir-i zevâhirle güs-i çerh-i gerdân zinet bula. Havâss u avâma nâfi'-i âmm

* Yard. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

olmagiçün Türki makâlin minvâli üzre rûşen ta'bir ü tahrir olına. Tekellüfât-ı inşâya iltizâm ve tasallufat-ı belâgaya ihtimâm olunmayub, sezâvâr gördi. Ol durer-i gureri silk-i kilke getürmek buyurdı..."[3]

Kemal Paşazade II. Bayezid'in emri üzerine, yaklaşık 1505-1506 yıllarında bu işe başlamıştır. Eserlerine "Defter" adını vermiş ve Osman Gazi'den başlayarak Kanuni Sultan Süleyman'a kadar her sultan için bir Defter yazmıştır. VII. Defteri kısa zamanda tamamlayan Kemal Paşazade, II. Bayezid dönemini içeren VIII. Defteri de eksiklikleriyle beraber sultana sunmuştur. Tarihçimizin eserlerini sultana bir an önce sunmak isteyişi, eserlerdeki eksiklikleri de beraberinde getirmiştir. Kemal Paşazade, Kanuni Sultan Süleyman'ın isteği üzerine VIII. defterin eksik kalan kısmını tamamladıktan sonra Yavuz Sultan Selim dönemini ihtiva eden IX. Defterini ve nihayet son olarak Kanuni dönemini içeren X. Defterini kaleme almıştır. Bu defter 1527-1533 yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir. Kanuni'nin Mohaç Seferi'nden dönüşüyle son bulur. Kemal Paşazade bu eserleriyle hem Osmanlı tarihçiliğindeki vukufiyetini ortaya koymuş, hem de devrinin bazı alimlerinin görüşlerine mukabil Türk dili ile mükemmel eserler verilebileceğini kanıtlamıştır.[4]

XIV. asırda başlayan, XV. asırda örneklerini veren ve XVI. asırda da devam eden, "Tevarih-i Âl-i Osman" adlı eserler, muhteva açısından farklılıklar göstermelerine rağmen, esasta birbirlerine benzerler. Avrupa ve Türkiye'de birçok yazmaları bulunan bu eserlerin bir kısmı da anonimdir. Bu anonim Tevârih-i Âl-i Osmanların hepsi, Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişiyle başlar; ancak sona erdikleri yıl ve olayları anlatış şekilleri farklıdır.[5]

Bu kısa girişten, Osmanlı tarihçiliğinin başlangıcından Kemal Paşazade'ye kadar kısaca genel bilgiler verildikten sonra, Kemal Paşazade'nin, Doç. Dr. Şefaettin Severcan tarafından yayımlanan, *Tevârih-i Âl-i Osman - X. Defter*'i üzerinde durulacaktır. Bilindiği üzere, Kemal Paşazade'nin, I., II. ve VII. Defterleri Prof. Dr. Şerafettin Turan tarafından hazırlanarak TTK'ca yayımlanmıştır.[6] Prof. Dr. Ahmet Uğur tarafından hazırlanan VI-II. Defterinin TTK tarafından yayını kararlaştırılmıştır. IX. Defteri ise, yine Prof. Dr. Ahmet Uğur tarafından hazırlanarak Berlin'de yayımlanmıştır.[7]

Kemal Paşazade'nin Defter adını verdiği, Tevârih-i Âl-i Osmanlar silsilesinin son Defteri olan X. Defteri de, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Şefaettin Severcan tarafından transkribe, edisyon kritik, tahlil ve özeti yapılarak, müellifin tarihçiliğinin de değerlendirildiği bir çalışma ile birlikte Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Girişte, Selimnameler, Süleymannameler ve Tevârih-i Âl-i Osmanlar hakkında kısa bilgilerden sonra, çalışma metodu, metne esas alınan ve edisyon kritikte kullanılan nüshalar tanıtılmıştır. Yine tahkikte esas alınan ve ikinci derecede faydalanılan eserler, müellifleriyle birlikte tanıtılmıştır. Ayrıca çalışma usulü ile ilgili gerekli teknik bilgiler verilmiştir.

Girişteki bu bilgilerden sonra Kemal Paşazade'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri ve *Tevarih-i* Âl-i Os*man* üzerinde durulmuştur. Burada Kemal Paşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı yazmasının sebebini, II. Bayezid'in, bu görevle kendisini nasıl görevlendirdiği açıkça anlatılır. *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın yazılış safhaları hakkında bilgiler verilir. Daha sonra "Tevârih-i Âl-i Osman'ın Kaynakları" bölümüne geçilmiştir. Burada önce genel olarak Kemal Paşazade'nin eserlerinde geçen Tevârih-i Âl-i Osmanların kaynaklarından Reşidü'd-din'in *Câmiü't-Tevârih*'i, Tevkî'i Mehmet Paşa'nın *Tevârihu's-Selâtini'l-Osmaniye*'si ve *Tarih-i Ayasofya*'dan söz edildiği gibi, bunların dışında müellifin eserlerinde geçmeyen birçok kaynak da verilmiştir. Ayrıca X. Defterin kaynakları da belirtilmiştir.

X. Defterin nüshaları bölümünde, Türkiye'deki on dört nüsha ile Avrupa'da bulunan beş nüshası, nüsha tanıtım tekniğiyle teferruatlı bir şekilde tanıtılmıştır.

"Kemal Paşa-zâde'nin Tarihçiliği" adlı ana başlık altında ise, Osmanlı tarihçiliğinin Kemal Paşazade'ye kadar gelen gelişimi ve XVI. yüzyıldaki genel durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Bu ana başlık altında, "Dil ve Üslubu" adlı birinci tali başlıkta ise, eserin dili ve üslubu hakkında bilgi verilmiştir. Kemal Paşazade'nin eserde kullandığı bazı Türkçe kelime ve tabirler, cinaslar ve seciler, tasvirler, şiirler, tekrarlar, atasözleri ve darb-ı meseller misallerle verilmiştir.

İkinci tali başlık ise "Tarih Metodolojisi"dir. Bu başlık altında kaynakları kullanma şekli verilmiştir. Burada, Kemal Paşazade'nin kaynaktaki bilgileri aynen aktarmadığı, bu bilgileri yoğurarak, kendine has bir üslupla, yeni bir metin ortaya koyduğu, kopya aktarmalar yerine, telif ifadeler kullandığı belirtilir. Kaynaklardaki rivayetler birbirine zıt olduğu zaman, bunları mukayese ederek en doğru kabul ettiği rivayetleri esas aldığı belirtilir. Rivayetler arasında tam bir tercih yapamadığı zaman, kendisine göre en uygun ve sağlam olanı nakledererek, diğerlerini "rivâyet-i uhra" şeklinde verdiği belirtilir. Kemal Paşazade'nin bu metotlarına ilişkin ayrı ayrı misaller verilmiştir.

Kemal Paşazade, anlatacağı konuya girmeden önce o konu ile ilgili tarihi bilgiler verir. "Osmanlı Sultanları ve Devlet Adamlarına Bakışı" başlığı altında ise, Osmanlı sultanlarının hâkimiyet telakkileri hususunda müellifin görüşleri değerlendirilmiştir. Buna göre Kemal Paşazade bu hususdaki düşüncelerini şu şekilde belirtmektedir: "Osmanlı Sultanları'na bu görevi Allah vermiştir. Çünkü saltanat ve mevki Allah'ın takdiri ile olur. II. Bayezid'in vezirleri, Yavuz'un bir takım isteklerine cevap vermek üzere yazdıkları mektubda şöyle derler: 'Madem ki Hüdâvendigâr hayatta ola, kimseyi yerine pâdişah itmeye ol maslahat Hak Celle ve Alânın irâdetine ve meşiyetine muvâfık ola...'"[8]

Kemal Paşazade'nin orduya bakışı ise şöyle açıklanır: Asker, devletin varlığı için yegâne iki unsurdan biridir. Müellife göre ordu, ülkenin ve İslamın koruyucusudur. Bunun için her asker canını seve seve vermekten kaçınmaz. Çünkü bu onun için şereflerin en büyüğü, ideallerin en yücesi olan şehitlik makamını elde etmektir.

Kemal Paşazade'nin Osmanlı fetih politikasına ilişkin görüşleri bölümünde ise, eserlerinde belirttiği sefer sebepleri dini, siyasi ve insani sebepler olmak üzere üç kategoride incelenmiştir.

Dini sebeplere göre Osmanlı sultanları, İslamı yüceltmeyi ve İslamın bayraktarlığını yapmayı kendilerine verilmiş bir imtiyaz telakki etmişlerdir. Yine Kemal Paşazade, Osmanlı padişahlarının ehl-i sünnet akidesini, sapık mezheplerin propagandasından ve yayılmalarının-

dan korumayı da savaş sebepleri arasında kabul ettiklerini belirtilir.

Siyasi sebeplerin açıklandığı kısımda Kemal Paşazade, Osmanlıların çok dağınık olan beylikleri birleştirerek kendi hâkimiyetleri altında Anadolu birliğini temin ettiklerini dile getirmektedir. Ancak bu birliği temin etmek pek kolay olmamış, zaman zaman kendi dindaş ve ırkdaşları olan bu beyliklerin bir kısmına karşı savaşmak zorunda kalmışlardır. Kemal Paşazade'nin Osmanlıların bu beyliklerle yaptığı savaşları farz-ı ayn olarak gördüğü belirtilir.[9] Müellife göre, Osmanlı sultanları Anadolu'nun birliğinden sonra, devletin sınırlarını daima batıya doğru genişletmeyi gaye edinmişler ve bu gayeye matuf, büyük başarılar elde etmişlerdir. Ancak Osmanlıların batının dışındaki bölgelerle uğraşmak zorunda kaldığı zamanlarda ve yeni sultanların cülusunda, Osmanlı Devleti'ne tabi olan batılı devletlerin bir kısmı, tabiliklerini tek taraflı bozarak vergi vermeyi reddetmişlerdir. Bunları yeniden Osmanlı Devleti'ne tabi kılmak ve vergilerini almak için birtakım seferler zorunlu hale gelmiştir.[10]

İnsani sebepler arasında ise Kemal Paşazade'ye göre, mazlumları zalim yöneticilerden kurtarmak da Osmanlı sultanlarının savaş sebeplerinden biridir. Osmanlı sultanları tabir caizse yeryüzündeki kötülükleri, zalim idarecilerin zulmünü ortadan kaldırmayı insani bir görev olarak addetmişlerdir.

"Fetihten Sonra Yapılanlar" başlığında ise, fethedilen ülkelere eman verilmesi, fethedilen ülkelerdeki halkın ehl-i zimmet statüsüne alınmaları, cami yapılıp buralarda Osmanlı sultanları adına hutbe okunması ve kiliselerin mescitlere çevrilmesi, fethedilen kaleye kale komutanı tayini, gerekli asker ve silahların konması ve vergi tayini, fetihten sonra divan toplanması, yapılan ödül törenleri ve verilen mükâfatlar, fetihnameler gönderilmesi gibi başlıkları görüyoruz.

Dördüncü bölüm ise "Tarih Felsefesi"ne ayrılmıştır. Bu bölümde tarih felsefesiyle ilgili çeşitli görüşler üzerinde durularak, Kemal Paşazade'nin çeşitli felsefi yorumları verilmiştir.

"Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu" meselesinde, Kemal Paşazade'nin Osmanlı Devleti'ni Anadolu Selçuklu Devleti'nin sadece hanedanı değişmiş bir devamı olarak kabul ettiği görüşü açıklanır. "Osmanlı Devleti'nin Kısa Zamanda İnkişafının Sebepleri" başlığı altında ise Osmanlıların diğer Türk devletlerinin kuruluş zamanlarında olduğu gibi, metbularına isyan ederek kurulmadığı, Anadolu'yu tamamen kendi güçleriyle ele geçirerek, beylikleri kendi etraflarında birleştirdikleri görüşüne yer verilir. Yine burada devlet yapısındaki hukukun öneminden hareketle, Osmanlı Devleti'nin tam bir hukuk devleti olduğu, herkesin kanun ve nizamlar karşısında eşit olduğu, devletin inkişafı için devlet zenginliği ve refah yaygınlığının gerekliliği, ilk Osmanlı sultanlarının gayet liyakatli oldukları, hem askeri, hem de idari büyük kabiliyetlere sahip olarak, devletin kuruluşunda ve inkişafında büyük paya sahip oldukları belirtilmektedir. Devletin zamanında en üstün silahlara sahip olduğu da ifade edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin batıya yönelik genişleme hareketi, Kemal Paşazade'ye göre oldukça isabetli bir siyasi tercih olmuştur. Devletin sınırlarını genişletmede daima batıyı hedef almış olması, zaruri hale gelmedikçe Anadolu'daki diğer Türk beylikleriyle savaşmamaları, Osmanlı sisteminin yerleşmesi için çok önemli bir politik karar olmuştur. Osmanlı Sultanlarının bu gibi siyasi ve askeri hedefleri ve bunları gerçekleştirirken sefere çıktıkları zaman yerlerine bir kaim-i makam bırakmaları, payitahta yönelik tehditlere imkân vermediği gibi, devletin inkişafında önemli rol oynamıştır.

"Kemal Paşa-zâde'nin Bazı Yorumları" bölümü, "Düşmanı Küçümsememesi", "Mukaddes Yerlere Bakışı", "Fransa Kralı'nın Kanuni Sultan Süleyman'a Gönderdiği Mektubu Değerlendirmesi" gibi başlıklarla biter.

"Tarih Felsefesi" bölümünün ikinci alt başlığı ise, "Sebep-Sonuç İlişkisi"dir. Müellife göre, Kemal Paşazade, tarihi hadiselerde sağlam bir sebep-sonuç zinciri kurmuştur. Bu konuda metinden birçok örnekler verilmiştir.

Üçüncü alt başlık, "Kemal Paşa-zâde'nin Kaderciliği"dir. Müellifimize göre Kemal Paşa-zâde ne koyu bir kaderciliğe ne de determinist görüşe sahiptir. Tabir caizse orta yolu bulmuştur. Yani her zaman evvela tedbir alınması, daha sonra takdire boyun eğmek gerektiği görüşündedir. Kemal Paşazade'nin birtakım olayların neticesini kaybedenlerin tedbirsizliğine, kazananların da güzel tedbirine bağladığı belirtilir. Böylece olaylardaki hâkim unsurun determinizm veya kadercilik olmadığı, insan aklı ve iradesinin etkili olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Bu konuda metinden örnekler verilmiştir.

"İnsana ve Dünyaya Bakışı" adlı başlıkta ise Kemal Paşazade'nin, insanın ahsen-i takvimde yaratıldığı, hiçbir şey yokken, âlemlerin yaratıcısının ve düzenleyicisinin var olduğu, insanı da kendisini tanıması için yarattığı, Allah'ın insana olan bu lütfundan dolayı devamlı şükretmesi gerektiği noktasındaki görüşleri açıklanmıştır. Yine Kemal Paşazade'ye göre dünya devamlı bir değişme içindedir. Her şey doğar ve ölür.

"Hilafete Bakışı"nda ise, Kemal Paşazade'nin hilafeti devlet başkanlığına eşit olarak gördüğü, Osmanlı sultanlarının âlemin idarecisi olan Allah'tan ve onun elçisi Hz Muhammed'den aldıkları yetkiyle âleme nizam vermek için uğraştıklarını savunduğu belirtilir.

Olayları anlatırken Kuran'dan ayetler kullanmak, aslında Osmanlı tarihçilerinin hemen hepsinde az çok rastladığımız bu usul, Kemal Paşazade'de de vardır. Aynı zamanda bir tefsirci de olan müverrihin, Kuran'a hâkim olduğu ve istediği zaman istediği olayla ilgili uygun bir ayeti getirebileceği, ayrıca bu özelliğin tarih anlayışında da etkili olduğu ileri sürülür.

"Tarih Felsefesi" bölümünden sonra, metnin özetine geçilmiştir. Özet tam olarak günümüz Türkçesiyle yapılmamıştır. Yazarın üslubuna bağlı kalmaya çalışılmıştır. "Metnin İçindekiler" bölümünde ise Kanûnî'nin Cü-

lusu ve İlk Uygulaması (5-44), Belgrad Seferi (47-123), Rodos Seferi (127-188), Mohaç-nâme (191-357) gibi dört ana başlık ve bunlara bağlı sekiz sayfalık "İçindekiler" bölümü vardır.

Metinde tam transkripsiyon uygulanmıştır. Transkripsiyonda, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Cülusu ve İlk Uygulamaları" bölümünde iki, "Belgrad Seferi"nde üç, "Rodos"ta bir, "Mohaç-nâme"de ise üç nüsha karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada saray nüshalarının güvenilir olanları esas alınmış, nüsha farkları dipnotta gösterilmiştir. Yine metinde Kemal Paşazade'nin çağdaşı ve daha sonraki tarihçilerin eserleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Dolayısıyla metinde hem edisyon kritik, hem de tahkik yapılmış ve tabii olarak iki ayrı dipnot sistemi oluşmuştur. Edisyon kritik dipnotları a, b, c,... ile tahkikteki dipnotlar ise 1, 2, 3,... ile gösterilmiştir. Tahkikte karşılaştırılan eserler ise şunlardır:

Lütfi Paşa'nın (ö. 1564) *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, Celalzade Mustafa'nın (ö. 1567) *Tabakatü'l-Memalik ve Derecâtü'l-Mesâlik*'i, Bostan'ın (ö. 1569) *Cülusname-i Sultan Süleyman*'ı, Feridun Bey'in (ö. 1583) *Mecmua-i Münşeat-ı Selatin*'i, Mustafa Âli'nin (ö. 1598) *Künhü'l-Ahbar*'ı ve Abdülaziz Karaçelebizade'nin (ö. 1658) *Süleymanname*'si. Bu eserler tahkikte devamlı kullanılmış, bunun dışında Peçevi, Solakzade gibi diğer başka eserlerden de faydalanılmıştır.

Sonuç ve Bibliyografya bölümlerinden sonra, mükemmel bir sözlük hazırlanmıştır. Burada yer alan indeks ise, şahıs ve eser isimleri, yer, kavim ve topluluk isimleri, tabirler ve ıstılahlar olmak üzere yedi kısım olarak hazırlanmıştır. İndeksten sonra da birçok değişik nüshadan, örnek orijinal metinler konmuştur.

Burada tanıtmaya çalıştığımız X. Defterin müellifi Kemal Paşazâde, Türkçe 19, Farsça 7, Arapça 184 eser telif etmiştir. Kuran-ı Kerim, hadis, İslam hukuku, felsefe, edebiyat, mantık, tasavvuf, ahlak, Arap dili ve grameri, Fars dili ve grameri, tarih gibi konularda eserler vermiştir. Bu kadar çok çeşitli saha ve konuda eserler verebilen Kemal Paşazade'nin çok yönlü bir filozof olduğu ortaya çıkmaktadır.

Müellifin bizi ilgilendiren yönü tarihçiliğidir. Kemal Paşazade, Osmanlı Devleti'nin en şaşaalı ve debdebeli döneminde, Osmanlı tarih yazıcılığının bir dönüm noktasıdır. Kemal Paşazade, büyük bir tarihçi olarak kendisine ait bir metot geliştirirken bir yandan bu ilmin gelişmesinde rol oynayıp, bir yandan da tabii olarak kendinden sonra gelen Hoca Saadettin Efendi, Gelibolulu Mustafa Âli, Celalzade gibi Osmanlı tarihçilerini de etkilemiştir.

Kemal Paşazade, faydalandığı kaynağı aynen aktarmayıp, bu malumatı kendisine has bir üslup ile yazarak yeni bir metin ortaya koymuş, anlattığı olaylarda sebep-netice bağını kuvvetli bir şekilde kurmuş, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve inkişafının sebepleri ile ilgili ilginç felsefi yorumlar yapmış hususi bir tarihçi kimliğine sahiptir.

XVI. asrın en büyük tarihçisi olan bu zatın X. Defterini ilim âlemine kazandıran Sayın Doç. Dr. Şefaettin Severcan'ı bu çalışmasından dolayı tebrik ederiz. ■

1. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, 372; Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, I, 497; Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, XXXV/140 (1971), 655-663.
2. Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, İzmir, 1987, 19-24; V. L. Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978), 227-240.
3. Kemal Paşa-Zâde, *I. Defter*, neşr. Şerafettin Turan, Ankara, 1970, va. 6b.
4. Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, 19-24; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1982, 68-71; İsmet Parmaksızoğlu, "Kemal Paşa-zâde", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1967, VI, 561-566.
5. Fuat Köprülü, "Lutfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, I (1925), 119-150; Manage, 227-240.
6. Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Al i Osman, VII. Defter*, neşr. Şerafettin Turan, Ankara, 1957; Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman, I. Defter*, neşr. Şerafettin Turan, Ankara, 1970; Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman, II. Defter*, neşr. Şerafettin Turan, Ankara, 1983.
7. Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-nâme Literature*, Berlin, 1985.
8. Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman, X. Defter*, haz. Şefaettin Severcan, Ankara, 1996, LI.
9. Kemal Paşa-zâde, *X. Defter*, LVIII.
10. Kemal Paşa-zâde, *X. Defter*, LVIII.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 2.000.000,-TL.
(yurtdışı) : 35 US$

Cilt satışı

1 Adet cilt (yurtiçi) : 2.500.000,-TL.
(yurtdışı) : 40 US$

(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: .....

.....

Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....

Adres: .....

.....

.....

Posta Kodu: .....

Şehir: .....

Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.

☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.

☐ Nakit ödüyorum.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|

Geçerlilik Tarihi: |_|_|/|_|_|

Kart Sahibi:.....

İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI KÜLTÜRÜ VE GÜNDELİK YAŞAM

ORTAÇAĞDAN YİRMİNCİ YÜZYILA

SURAIYA FAROQHI

Son yirmi beş yıldır kültür tarihinden ne anlaşılması gerektiği hakkındaki düşünceler değişti. Artık bu kavramla sadece sanat, bilim ve edebiyat kastedilmiyor, gündelik kültür de işin içine katıldı. Gündelik kültür geniş bir kavram: Komşu ziyaretlerinde dikkat edilmesi gereken nezaket kurallarından yemeğin nasıl hazırlandığına kadar pek çok öğeyi içeriyor. Osmanlı tarihçileri de yeni çalışmalarında "sıradan" insanın kültürünü ele alıyorlar. Suraiya Faroqhi, Osmanlıların gündelik yaşamlarını, zaman, mekân ve güzellik kavramlarını, yemek ve sohbet kültürlerini, iletişim ağlarını irdeliyor; o çağların Osmanlı toplumuna alışılmışın dışında bir yöntemle bakıyor.

ix + 364 s.
ISBN 975 333 066 9
1.400 000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212 249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği, yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu Boğaziçi Borsa Restaurant, damak tadına önem veren İstanbul'lulara ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması, titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant hergün öğle ve akşam yemeklerinde İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi

BORSA

Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı

Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EKİM 1997 FİYATI: 400.000 TL (KDV DAHİL)

ULVİYE MEVLAN VE NEZİHE MUHİTTİN

MÜFİDE FERİD TEK VE FEMİNİZM

"MİLLİ AİLE"

AFGANİSTAN TÜRKLERİ

ASİNARA'DA TÜRK ESİRLER

İŞÇİ TEMİN-İ İSTİKBAL SANDIĞI

NİYAZİ BERKES'İN SİYAH-BEYAZ ANILARI

1919 TARİHLİ BİR ÇİZGİ ROMANDA TÜRKİYE VE TÜRKLER

46

Esentepe'de bir mola!

Yemyeşil yeşil, masmavi mavi ve bembeyaz beyaz... İşte Esentepe renkleri...

Güzelliğin yaratılması için doğanın bütün hünerlerini kullandığı, insanoğlunun koruma altına aldığı nadir cennet...

Esentepe'de yaz mevsimi kışı, kış mevsimi yazı kıskanır... İnsanın kanını kıpırdatan Esentepe'ye E5'ten ayrıldıktan 500 m sonra ulaşabilirsiniz... Bir akşam yemeği yemek, deliksiz bir uykudan sonra kuş sesleri ile uyanmak, açık büfemizde güzel bir kahvaltıdan sonra kışın bembeyaz karların üstünde uçarcasına kaymak, kar motosikletine binmek jimnastik salonunda ter atıp saunada günün yorgunluğunu gidermek veya yazın çim sahada futbol, diğer sahalarda basketbol, voleybol oynamak veya yemyeşil ormanda mangal partisi yapmak, kuzu çevirmek, bu yolu kat etmenize değecektir...

Üç yıldız konforuyla temiz ve rahat, 7'si süit, 46 oda, 95 yatak, Türk ve Avrupa mutfağından yemekler yiyebileceğiniz 300 kişilik restaurant ve her türlü toplantı ve seminerleriniz için 100 kişilik konferans salonu; daima içten gülümseyen deneyimli personelimizle size memnun kalacağınız bir hizmet sunmaktan kıvançlıyız.

HOTEL ESENTEPE

HOTEL ESENTEPE / GEREDE BOLU TÜRKİYE
Tel: (0374) 311 40 80 (5 Hat) Faks: (0374) 311 40 85

SUNUŞ

Bu sayıda ilk üç yazımız kadın tarihi araştırmalarına katkı niteliğinde. İlk yazımız, bu alandaki çalışmaları ve özellikle *Osmanlı Kadın Hareketi* kitabıyla tanıdığımız Serpil Çakır'ın, Türkiye'deki kadın hareketinin öncü isimlerinden ikisi, Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin ile ilgili makalesi. Serpil Çakır ilk şeklini Tarih Vakfı'nın Mayıs 1993'te Ankara'da düzenlediği I. Uluslararası Tarih Kongresi'ne tebliğ olarak sunduğu yazısını, kongre kitabının yayımı gecikince *Toplumsal Tarih*'e verdi. Özellikle Ulviye Mevlan'ın hayatıyla ilgili hiçbir kaynakta rastlanmayan bilgilere, benzeri birçok çalışmada olduğu gibi sözlü tarih yöntemi ile ulaşabilen S. Çakır, farklı kökenden gelen iki mücadeleci kadının yaklaşım ve anlayış farklılıklarına dikkat çekiyor. Bu alanda yürütülen çalışmalarda karşılaşılan genel sorunların da altını çizen S. Çakır, tarihte kadınların "görünmezliği" sorununa bazen kadın hareketi içinden de "katkı"ların yapılabileceğini, dolayısıyla benzeri marjinal, muhalif akımlar gibi kadın hareketinin de sınıfsal, etnik vb değişik açılardan ele alınması gerektiğini, aksi takdirde bazı kişi ya da grupların gözden kaçırılabileceğini belirtiyor.

Hülya Balcı da ikinci yazımızda bir başka öncü kadını, Müfide Ferid [Tek] Hanımı ele alıyor. Bir dönem *Aydemir* adlı romanıyla büyük yankılar uyandırmış (Şevket Süreyya Aydemir soyadını bu Turan kahramanından almış) Türkçü Müfide Ferid'in 1919'da verdiği feminizm konulu bir konferansı *Türk Kadını*'ndan aynen aktaran Balcı, aynı zamanda yazarla 1924'te yapılmış bir mülakatı çerçeve içinde veriyor.

Murat Koraltürk ise ilginç bir "program" sunuyor: "İdarehane" adıyla oluşturulmuş 1914 tarihli bir evlendirme şirketinin programı! Bir tür şartname ya da taahhütname olan "program", dönemin aile anlayışına ışık tutması açısından, tuhaf üslubu ve yer yer anlaşılmaz derecede çetrefil diline rağmen ilginç bir belge. Belgenin o dönemde böylesi bir şirketin işleyişine dair oldukça eğlenceli ayrıntılar içerdiğini de özellikle belirtelim: Talip erkekler evli iseler zevcelerinden onaylanmış bir senet getirmek zorunda, talep edilen ücretler sınıf esasına göre kademelendirilmiş, herkese sadece iki kişi öneriliyor ve önerilen ancak kabul edilmeyen bakir ya da dulun namının teşhir edilmeyeceğine dair teminat isteniyor, kadın talipler nişanlı ya da nikâhlı olmadıklarına dair bir resmi belge ibraz etmek zorundalar...

Edhem Eldem 1919'da yayımlanmış popüler bir Fransız çizgi romanında beliren Türk, genel olarak Doğulu imajını irdeliyor. Popüler sanat eserleri, dönemin yaygın kanaatlerini yansıttıkları için, zihniyet araştırmaları açısından büyük önem taşırlar, hatta çoğu kez "yığınların nabzını tutmak" için tarihçinin başvurabileceği yegâne veri kaynağı durumundadırlar. Sanat tarihçilerinin pek ilgilenmedikleri avam edebiyatı örneklerinden piyasa şarkılarına, kahvehane duvarlarını süsleyen taşbaskı resimlerden folklor ürünlerine, hatta aynı şekilde yığınlara yönelik oldukları için ilan metinleri ve resimlerine kadar bütün popüler eserler, bu yüzden tarihçilerin her geçen gün daha fazla ilgisini çekiyor. Burada, sözgelimi E. Eldem'in ele aldığı Bécassine'in ya da yaratıcılarının ifade ettikleri, aslında yansıttıkları yaygın kanaatler dolayısıyla önem kazanmaktadır. Bu sevimli Brötanyalı kahramanın Türkiye macerasını, çizgi roman tadını az da olsa yakalayabilmek için, kapaktakiyle birlikte 31 renkli resimle görsel bakımdan da mümkün olduğunca zengin aktarmaya çalıştık. (Bu arada dergimizde ve herhalde Türkiye'deki tarih disipliniyle ilgili yayınlarda ilk defa olmak üzere, E. Eldem bu yazısında Internet üzerinden ulaştığı ve yararlandığı çeşitli adresleri kaynak olarak gösteriyor. Böylesi notlara herhalde alışmamız gerekecek! Değişken Internet sayfalarının kullanımında zaman içinde nasıl bir sistematik gelişeceğini, nasıl bir alıntı ve dipnot disiplini oluşacağını hep birlikte göreceğiz.)

Diğer yazılarımıza gelince: Antalya'dan Fuat Bozkurt, Afganistan Türklerini yıllar önce dil araştırmaları için gittiği bu ülkedeki kişisel gözlemlerini de katarak ele alıyor. Trabzon'dan Mesut Çapa, Sarıkamış'ta esir düşüp Sibirya'da bir süre kaldıktan sonra Ruslar tarafından iade edilirken Yunanlıların itirazı üzerine İtalyanlarca Sardinya'nın kuzeybatısındaki Asinara adasına nakledilen bir grup askerin macerasını, Hilal-i Ahmer kayıtlarından izliyor. Cüneyd Okay arkadaşımız, yine unutulmuş bir yayın organını tanıtıyor ve onunla bağlantılı bir sosyal güvenlik kuruluşunun tüzüğünü aktarıyor. Necati Akgür ise bu sayımızda Hicri tarihleri Miladi tarihlere çevirme kitaplarını tanıtmaya başlıyor. İlan-nüma'da bir Nestle ürünü var. Her zaman olduğu gibi Yücel Demirel'in derleyip aktardığı *İkdam*'dan seçmelerde ise, özellikle üfürükçülükle ilgili habere dikkatinizi çekeriz. Haber bir miktar süslenmiş olabilir, ama tümüyle asılsız olması pek mümkün değil gibi...

Gelecek ay yeniden buluşmak üzere... EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL TARİH

Bécassine Chez les Turcs'ün kapağı.

Aylık Dergi
Sayı: 46 Cilt: 8 Ekim 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 2.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 2.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in İkdâm'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* **4**

KADIN TARİHİNDEN İKİ İSİM:
ULVİYE MEVLAN - NEZİHE MUHİTTİN
***Dr. Serpil Çakır** Türkiye'deki kadın hareketinin iki öncü ismiyle ilgili yeni bilgiler veriyor.* **6**

MÜFİDE FERİD TEK VE FEMİNİZM ÜZERİNE BİR KONFERANS
***Hülya Balcı** Türk Ocağı üyesi Müfide Ferid'in feminizm konulu bir konferansını sunuyor.* **15**

İLAN - NÜMA
NESTLE BİBERONU
İkdam'dan 1913 tarihli bir ilan. **22**

"MİLLİ AİLE"YE İLİŞKİN BİR BELGE
***Murat Koraltürk** bir evlendirme şirketinin "program"ını aktarıyor.* **23**

... Ben Kaddour s'était jeté à genoux

BÉCASSINE CHEZ LES TURCS:
1919 TARİHLİ BİR ÇİZGİ ROMANDA TÜRKİYE VE TÜRKLER
***Edhem Eldem** bir Fransız çizgi romanındaki Türk imajını irdeliyor.* **26**

AFGANİSTAN TÜRKLERİ

Fuat Bozkurt *bu sancılı ülkedeki "soydaş"ları 70'lerdeki bir inceleme gezisine dayanan kişisel gözlemleriyle birlikte anlatıyor.* 36

İTALYA'NIN AŞİNARA ADASINDA TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ

Dr. Mesut Çapa *Sarıkamış'ta esir düşen bir grup askerin Sibirya'dan Asinara'ya uzanan maceralarını ele alıyor.* 46

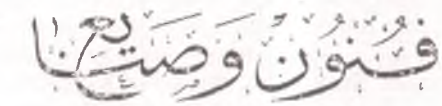

FÜNUN VE SANAYİ DERGİSİ VE İŞÇİ TEMİN-İ İSTİKBAL SANDIĞI

Cüneyd Okay *İmalat-ı Harbiye fabrikaları işçilerine yönelik bir dergi ve sosyal güvenlik kurulışunu tanıtıyor.* 50

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI

Dr. Müh. A. Necati Akgür *takvimbilimle ilgili yazılarına, bu sayıdan itibaren çevirme kitaplarını tanıtarak devam ediyor.* 57

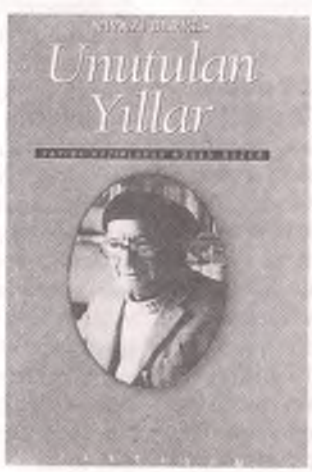

K İ T A B İ Y A T

NİYAZİ BERKES'İN SİYAH-BEYAZ ANILARI

Mete Tunçay, *Berkes'in geçenlerde İletişim Yayınları arasında yayımlanan anılarına değiniyor.* 63

برنجی سنه نومرو ۷۵ (پازارتسی) ۱۵ ربیع الآخر سنه ۱۳۱۲ تسعه‌سی ۹ دور ۳ تشرین اول سنه ۱۳۱۰ وفی ۱۵ تشرین اول افرنجی سنه ۱۸۹٤

محل اداره‌سی

باب عالی جاده‌سنده دائره مخصوصه‌در . منافع عمومیه‌یه تعلق ایدن آثار قلمیه مع التشکر درج اولنور . اجرت اعلانات اصحاب مراجعت ایله بروجه تعیین ایدیلور .

صاحب امتیاز و سرمحرری احمد جودت

هر کون نشر اولنور

اقدام

شرائط اشترا

استانبول ایچون سنه‌لکی ۱۰۰ التی ایلی ۹۰ ولایات ایچون هر کون موارده‌سی اولان ولایتلر محقر سویاً پوسته اجرتیله برابر سنه‌لکی ۱۸۰ التی ایلی ۹۵ قروشدر

سنه ۱۳۱۲ سنه‌سی ... تأسیس ایدلمشدر

سیاسی و ادبی ... در

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

EKİM 1897

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

ŞUÛNÂT

Mekteb Kitabları

Mekteb kitabları hakkında geçende yazdığımız bende-i mahsusun câlib-i enzâr-ı dikkat olduğu maa'l-memnuniye müşahede olunmakta bulunuyor. Mesele esasen maarifin intişar ve ta'mîmi emrindeki âmâl-i hükûmet-i seniyyeye taalluk etmekte olduğundan vâkıâ ehemmiyyet-i azîmesi vardır. Velî-i nimet-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretleri maarifin ta köylere varıncaya kadar neşrini arzu buyurarak her karyede bir mekteb-i ibtidâî tesisine fermân buyurmuş olduklarından bir taraftanda kitabların fiyatça bir hadd-i makbûle ircâ'ı vâcibdir. Hatta şehrimizde dahi bir iki yüz kuruş maaşlı olan bir kimsenin bazen iki üç çocuğu olduğu takdirde her biri için iktiza eden kitabların ücreti, ebeveyni bunları iştirâdan men' edecek derecede olduğundan fiyat-ı kütüb eğer matbaa-i âcizânemizin hidemât-ı kemterânesine zamîmeten yarı yarıya tenzîl olunur ise pek çok etfâl-i fukarâ dahi nimet-i maarifden hissedâr olurlar. Maarif kitablarını satan kitabcıların meselâ yüz liraya sattıkları bir hesab kitabı lede'l-hesâb on paraya mal olmakta olup buna müellif hakkı ve sâire zamm edilir ise ancak kırk paraya satılmak lâzım gelir. Halbuki maarif kitabları binlerce nüsha satılmakta olduğundan üç dört kat kâr ile satıştan evliyâ-yı etfalin [öğrenci velilerinin] ne derecede zarar-dîde oldukları tezâhür eder.

Elhasıl umum mekteb kitablarının fiyatını bilâ-istisnâ büyük küçük yarı yarıya tenzil ile matbaamızın tab' edeceği hakkındaki teklif ise senevî on bin liraya yakın bir menfaati mucib olacağından intişar-ı maarife şu hidmet-i kemterînin derece-i tesiri hesab olundukça mücerred saye-i lutf-vâye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîde tesis ettiğimiz İkdâm matbaasının şükrânına pâyân tasavvur olunmaz. [11 Ekim 1897]

Sofi'nin Nüshası

Şehrimizde birkaç seneden beri türeyen hacıbabaların her gün iğfâllerini, münâsebetsizliklerini yazarak merciinin nazar-ı dikkatini celb ettiğimiz halde ertesi gün yine diğer bir hallerini istihbâr ediyoruz. Bu gibi erbâb-ı hiyel birtakım bîçârelerin paralarını hatır ve hayale gelmez hud'alarla [hilelerle] dolandırıyorlar. İş de gizli kalmıyor. Herkes duyuyor. Fakat nasıl oluyorsa bunlar yakalarını pençe-i kanundan kurtarıp yine birtakım biçareleri kandırmakta devam ediyorlar. Garibi şu ki galiba bu sanat revâc bulduğu için o makule dolandırıcılar günden güne çoğalıp duruyor. Bunların kesretle bulunduğu mahaller Nuruosmaniye, Ayasofya, Bâbıâlî, Soğukçeşme, Fatih, Kasımpaşa ve daha sâir mahallerdir ki bu gürûh şu mahallâtta tervîc-i bıdâ'a [sermayelerini artırmak] için dükkân bile isticâr eylemekte ve bu suretle iğfâlâta daha ziyâde muktedir olmaktadır. Şâyân-ı teessüf diğer bir nokta dahi şu ki gerek İkdam ve gerek sâir rüfekamız merkum dolandırıcılar hakkında şimdiye kadar pek çok malumat vererek kariîn-i kirâmın nazar-ı dikkatlerini defaatle celb etmiş iken ahalimizden bazıları hâlâ bunların iğfâlâtına kapılıp gitmektedirler ki bu derece safdillik hakikaten sezâ-yı istigrâbdır [şaşkınlık vericidir]. Hele hurâfâta itikadâtın bu derecesi şâyân-ı hayrettir.

Bu defa istihbâr eylediğimize nazaran haffâf [ayakkabıcı] esnafından Edirneli Minas veled-i Avram bundan evvel bir gün Nuruosmaniye civârında Mahmutpaşa cihetinde okuyucu [üfürükçü] takımından Kıbrıslı Halid ve Fas ahalisinden Ahmed ve Hacı Ahmed nam şahısların dükkânına giderek birâderi bulunan Hayım'ın bağını bozmak lâzım ge-

leceğini Halid'den sual eyler. Halid biraz düşünür, taşınır, nihayet refikleri Ahmed ve Hacı Ahmed'e irâe eyler. Bunlar da bu işin tesviyesi için bir nüsha [muska] yazılmak lâzım geleceğini Minas'a ifade eylemiştir. Minas da buna muvafakat ederek nüshanın yazılmasını taleb eyler. Dolandırıcılar nüshanın yazılması bu talib-i kerâmetten altı lira taleb ederler. Minas bu parayı verir, nüsha yazılır. Tekrar nüshanın içine konulmak üzere dokuz lira daha aşırırlar ki güyâ nüshanın içine koymuşlar. Nüshayı Minas'a verirler. Minas nüshayı alıp giderse de aradan bir hafta mürûrunda hiçbir istifâde olmamasından dolayı merkum hacıbabalara müracaat eder. Nüshayı açtığında içinde birtakım kâğıt parçaları zuhur eder. Hacıbabalar bunları görünce biraz bozulurlar ise "kurnaz hırsız evsahibini bastırır" fehvâsınca hemen pürtelaş olarak "sihir bozuldu, bunun yeniden yapılması için üç lira daha lâzımdır" derler. Biçare, daha doğrusu budala Minas bu sözlerin sahih olduğuna itimad ederek nüshayı açtığına pişman olur. Hemen üç lira daha verir. Tekrar nüshayı yazarlar, verirler. Minas biraz zaman daha mürûr eyledikten sonra iğfal olunduğunu hissederek tekrar müracaat ederse de paralar yenmiş bulunur. Binaenaleyh davaya kıyâm ile herifleri zabıtaya teslim eder. Zabıtaca merkum dolandırıcıların irtikâbâtı tahakkuk ve herifler kısmen ikrar dahi eylemekle bâb-ı zabtiyeye irsâl olunurlar.

Kezalik vâki olan istihbarımıza nazaran Galata'da Şeftali Sokağı'nda umumhaneci Üsküdarlı Sofi dahi merkum dolandırıcı heriflere giderek müşterinin ziyadeleşmesi ve kısmetinin açılması (!!) için ne yapmak lâzımsa yapılmasını taleb eder. Merkumlar bu budaladan evvelâ bir kuruş alıp bir nüsha yazarlar. Sonra ikamet eylediği hanenin toprağından bir mikdar getirmesini söylerler. Sofi toprağı alıp getirir. Buna efsûn yapmak için otuz mecidiye taleb ederler. Umumhaneci bu paraları da verir. Lakin iş sabıkı vechile devam ettiği ve müşteri tezâyüd etmediği için tekrar müracaat eder. Bu defa haneye gelmek ve oraca okumak üzere gelecekleri beyan ve ifade eylemeleri üzerine Sofi bir gün tayin edip haneye davet eder. Hacıbabalar bu davete icabetle mezkûr haneye giderler. Bir tavuk keserler. "Bu yolda yine bir sihir yaptık" diyerek on altı mecidiye daha aşırırlar. Aradan hayli zaman geçtiği halde yine bir şey olmadığından umumhaneci bu kere zabtiyeye müracaatla iğfâl olunduğunu anlatır. Zabıtaca dolandırıcı herifler derdest edilip, tahkikat-ı lâzimeleri bi'l-icrâ kâğıtları Dersaâdet bidâyet müddei-i umûmîliğine tevdî kılınmıştır. [18 Ekim 1897]

Trafik Canavarı

Unkapanı'nda arabacı Rüstem'in ahırında sakin Zenci Hasan'ın idaresinde bulunan ikinci dairenin seksen beş numerolu arabası dün saat beş kararlarında Yeni Cami kemerinde süratle mürûr eylemekte iken Yenikapı'da Musalla'da sâkin simkeş Hamparsum'a çarpmış ve başından ve sair mahallerden mecrûh olmuştur. [14 Ekim 1897]

Cinayet

Dün akşam saat on bir kararlarında Boğazkesen'de kahvecilik eden sabıka-i mükerrere ashâbından Hüsnü nam şerîr ile Boğazkesen Tulumba Reisi Mustafa'nın aralarında tekevvün eden [ortaya çıkan] mücadele kesb-i şiddet ederek mudarebe mukateleye müncer [darb katle dönüşmüş] olmağla Hüsnü hâmil olduğu kebîr kamayı teşhir ile Mustafa'nın boğazından gayet tehlikeli surette cerh eylemiş ve firara tasaddi eylemiş ise de Bostanbaşı karakolunda müstahdem efrâddan Saîd ve Ferik saadetlu Ahmed Celâleddin Paşa hazretlerinin mâiyet-i âlîlerinde müstahdem Hasan Basri Efendilerin derece-i nihayede gayretleri hasebiyle cânînin derdestine muvaffak olunmuş mumaileyhimin hidemâtı şâyân-ı takdir bulunmuştur. [15 Ekim 1897]

İhtida

An-asl Kastamonu ahalisinden ve tebaa-i Devlet-i Aliyye'nin Rum milletinden bulunan Tintinoğlu İstefan veled-i Sava bu kere Gerede kazasında arzu-yı vicdânîsiyle dîn-i mübîn-i İslamı kabul ederek Mehmed tesmiye kılınmıştır. [16 Ekim 1897]

Harik

Dün gece saat dört buçuk raddelerinde Haydarpaşa'da Yunan tebaasından Sotiridi'nin taht-ı isticârında bulunan birahanenin bodrumundan ateş zuhur ederek mezkûr birahane ile ittisalindeki [bitişiğindeki] perûkâr dükkânı muhterik olduğu halde bastırılmıştır. Mezkûr birahanenin iki kumpanyaya bin lira mukabilinde sigortalı bulunduğu müstahberdir. [20 Ekim 1897]

Tayin

Beyoğlu'ndaki Sen Jozef nam Fransız mektebinde ve muahharen Zoğrafyan nam Rum cimnasi mektebinde lisan-ı Osmânî'yi talîm ile kesb-i temayüz ve vükelâyı deâvîden izzetlu Hüseyin Galib Bey'in refakatinde mütercimlikle ve en sonra da Kostantinopolis nam Rumca gazete muharrirliğinde bulunarak ibrâz-ı âsâr-ı iktidar etmiş olan rifatlu Anastas Anastasyadi Efendi bu kere Kosova vilayetinde Koçana kazası kaymakam muavinliğine tayin olunmuştur.

Mumaileyh Anastasyadi Efendi gayûr, müsteid gençlerden olmağla şu suretle mazhar-ı taltîf-i âlî oluşu mucib-i memnuniyet mevaddan görülmüş ve memuriyet-i cedîdesinde ibrâz-ı âsâr eyleyeceği mütemennâ bulunmuştur. [21 Ekim 1897]

İLANAT

Zat-ı hazreti şehriyarinin çaycıbaşısı Manolaki Belabani

Bu defa Çin ve Cava ve Hind ve Seylan'dan külliyetli nefis ve birinci nevi çay celb etmiş olup, Bahçekapısı'nda Celâl Bey Hanı altında 12 no'lu mağazasında gayet mutedil fiyatla füruht eylemekte olduğu gibi birinci nevi dahi muhayyer olmak üzere toptan ve perakende olarak satılmakta bulunduğu ilan olunur. [18 Ekim 1897]

KADIN TARİHİNDEN İKİ İSİM:

ULVİYE MEVLAN - NEZİHE MUHİTTİN*

DR. SERPİL ÇAKIR

Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin, Türkiye'de kadının kurtuluş mücadelesinde önemli rol oynamış öncü kadınlardır. Ulviye Mevlan, feminist söylemi gündeme getiren Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin kurucusu ve *Kadınlar Dünyası* dergisinin sahibidir. Nezihe Muhittin, Cumhuriyetin ilk yıllarında kadının siyasal hak mücadelesini amaçlayan Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmuş, *Kadın Yolu* dergisini çıkarmıştır.

Kendi bulundukları yerden kadınların ve kadın hareketinin gelişmesine yardım eden bu kadınların yaşamından ve deneyimlerinden ne yazık ki çoğumuz haberdar değiliz. Onlar feminist çevrede tanınmışlık açısından da Pankhurst'lerden daha az şanslıdırlar. Aşağıda bu durumun nedenleri üzerinde durulduktan sonra, her iki kadının, kadın hakları için verdikleri mücadelenin ortak ve ayrılan noktaları ile kadın olarak kendi yaşamlarını kuruş tarzları ele alınacaktır.

Yüz yıl, tarihsel zaman açısından hiç de uzun bir süre değildir. Ancak buna rağmen, biz bu kadar kısa bir zaman diliminin ötesine gidemiyor ve bize gerekli bilgileri elde edemiyoruz. Bunun öncelikli nedeni, iktidarı elinde tutan, dolayısıyla bilgiyi de denetleyen erkeklerin elinde biçimlenmiş tarih yazıcılığında aranmalıdır. Çünkü tarih yazıcılığını elinde tutan erkekler, konu olarak kendi yaptıklarını önemli kılmışlar, kendi yaşamlarını kayda geçirmişlerdir. Tarih, savaşların, kahramanların, yönetimlerin tarihi olmuştur. Kamusal yaşamın dışında özel alanda yer alan kadınların deneyimleri ise kayda değer bulunmamıştır.

1970'lerde kadın hareketinin gelişmesine koşut olarak, kadın tarihi araştırmaları da gelişti.[1] Kadınların tarihteki görünmezliği temel problem olarak alındı. Kadınların deneyimleri ortaya çıkarıldı. Ancak Batı kökenli bu feminist tarih yazıcılığı, Üçüncü Dünya olarak tanımlanan bölgelerde yaşayan kadınlar açısından önemli bir tehlikeyi de beraberinde getirdi. Bu kez kendimizi erkekler tarafından yazılmış bir tarih içinde değil, fakat farklı bir tarihsel geleneğe sahip, bizden çok farklı deneyler yaşamış Batılı hemcinslerimiz tarafından yazılmış tarih içinde konumlandırmaya çalıştık. Öyle olunca da geçmişimizde Batılı özellikleri olan hareketler aramaya başladık. Örneğin Suffragette hareketi gibi bir hareket bulamayacağımız inancıyla geçmişe bakmaktan vazgeçtik.

Bu noktada kadın hareketi ya da feminizm kavramından kaynaklanan tanım sorunu, aşılması gereken bir başka olumsuzluk olarak ortaya çıktı. Batılı ülkeler dışında yaşayan, farklı kültür ve tarihe sahip kadınlar için, bu kavramla neyin kastedildiğinin, hangi ölçütlerin alındığının bilinmesi, konunun bu açıdan değerlendirilmesi önemlidir. Çünkü feminist teorinin Batılı, beyaz, orta sınıf kadınların deneyimlerinin birleştirilmesi neticesinde ortaya çıkmış yaygın biçimi, bizimki gibi ülkelerde yaşayan kadınların deneyimini dışlamıştır. Bu biçim, kadınları etnik ve seksüel bir homojenlik içindeymiş gibi gösterir. Oysa dünyanın diğer tarafında yaşayan kadınlar, farklılıklar taşısa da, hakları için mücadele verdiler. Feminist tarih anlayışı içinde de varlığını sürdüren ve feminist tarihi kısırlaştıran Batı merkezli görüşü kırmak, Türkiye'de yaşayan bir kadın olarak bir sorumluluktur.

Dini, etnik ya da ırk temelinde yeni kadın tarihleri yazılabilir. Çünkü deneyimler ve kimlik politikası arasında bağlantı vardır. Feminist çerçevede cinsiyet farklılığı değil, kadınlar arasındaki farklılıklar önemlidir. Cinsiyet içinde deneyimi de yeniden problematize eden bir teoriye ihtiyaç vardır. Çünkü yaşanan deneyimler sonucu oluşan kimlikler ve bu kimlikler temelinde yükselen politika arasında bağlantı vardır. Farklı deneyimlerden farklı politikalar oluşur. Bu nedenle hâkimiyet, farklılık ve deneyim üçgeninin üzerinde önemle durulması gerekir.[2]

Türkiye'deki kadın tarihi araştırmalarının da kendine özgü açmazları vardır. Kadın deneyimlerine, dolaylı kanallara başvurularak ulaşılmış, geçmişteki kadınların dünyasına erkeklerin yazdıklarından hareketle bakılmıştır. Kadının kendi ifadesi, kendi faaliyetleri ve varlığı göz ardı edilmiştir. Bu yönde yakın zamanlara kadar ayrıntılı bir araştırma yapılmadığı gibi,[3] dönemin erkek entelektüellerinin görüşlerini vermek yeterli görülmüştür. Çoğu ikincil olan az sayıdaki kaynağın sürekli yinelenmesinden oluşan bu çalışmalar, verilen bilgilerin tartışılmadan doğru kabul edilmesine yol açmış,

* Bu yazının ilk şekli Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e" konulu 1. Uluslararası Tarih Kongresi'nde (Ankara, 24-26 Mayıs 1993) sunulmuştur.

kadın geçmişinin araştırılmaya değer olmadığı şeklinde yanlış bir kanıyı yerleştirerek, geçmişin bilinmezliğini sürdürmüştür. Oysa önemli olan, kadının kendisinin, kendi bakış açısının verilmesidir.

Kadınların geçmişinin unutturulmasında bir diğer etken, Cumhuriyette olduğu gibi, her yeni toplumsal yapılanmanın beraberinde kendi ideolojisini getirmesi ve bu ideolojinin eski ideolojileri gölgelemesidir. Yeni rejim, süreklilği değil, kopuşu amaçlar. Oysa toplumsal olaylarda kopuş mümkün değildir. Kitle kültürü bu söylemi yayar, içselleştirir. Üstelik kadınların sadakatleri, ulus, din gibi nedenlerden ötürü bölünebilir. Bu, bazen kadınlık bilinçlerinin ötesine bile geçebilir, görüş açılarını daraltabilir. Cumhuriyet rejimi, özellikle Atatürk ve arkadaşları, muhafazakâr kanadın tüm engellemelerine rağmen kadınlar için, medeni kanun, seçme seçilme hakkı gibi önemli reformlar başlattılar. Ancak Cumhuriyetle getirilen geçmişi inkâr, kadın geçmişinin unutturulmasına da yol açtı. Hareketi yönlendiren kadınlar bile, dönemin hâkim söyleminin dışına çıkamadılar. Üstelik yeni bir toplum oluşturma çabaları içinde, kadınlar için ayrı hak talepleri gereksiz görülebilirdi. Böylelikle geçmişin üzerine perde çekildi. Oysa Cumhuriyetle kadına verilen hakların ardında, gözden kaçırılmış bir mücadele geçmişi de vardı.

Ulviye Mevlan
Nezihe Civelek'in Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne armağan ettiği tablodan ayrıntı.

Kadınlar ve onların hak mücadelesi söz konusu olduğunda, arka planda daima harekete geçirici bir güç aranır ve eylemin başarısı doğrudan bu güce bağlanır. Oysa herhangi bir toplumsal olayı tek bir nedene bağlama girişimi, indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu görüş, bir ilk neden -ya da temel neden- arayarak hareketi sınırlamak ve küçümsemek düşüncesinin ürünüdür. Çünkü her toplumsal hareketin ardında belli temellendiriciler vardır ve bu temellendiriciler aracılığıyla ortaya çıkan toplumsal hareketler çok boyutlu sonuçlar doğurur. Kadın hareketi, başlangıç itibariyle modernleşme, milliyetçilik gibi akımların etkisiyle ortaya çıkmış olsa bile, bir süre sonra kendi talebini gündeme getirerek bağımsızlaşmış, kendi kitlesine ulaşmış ve çıktığı noktayı aşarak, bambaşka bir kanala girmiştir.

Türkiye'deki kadın tarihi çalışmalarıyla kadın hareketinin geleneği oluşturulmalıdır. Çalışmalar, unutturulan kadın geçmişinin sürekliliğini göstermede önemli rol üstlenmelidir. Hareketin devamlılığını sağlamak, kadınların mücadelede kendilerine güven duymalarını ve güç kazanmalarını sağlamak amacıyla, geçmiş, gün ışığına çıkarılmalıdır. Kadın hareketinin geleneğini oluşturan halkaları birleştirmek, günümüz kadınlarının sorumlulukları arasındadır. Halkaları birleştirmede bize yol gösterecek olan en önemli kaynaklar, onların ifadeleri ve yaşamlarıdır.

ULVİYE MEVLAN: OSMANLI KADININ YENİ BİR KİMLİK KAZANMASI

Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin, sosyal ve siyasal yapıda önemli değişimlerin yaşandığı II. Meşrutiyet ortamında yetişmişler; değerlerin sorgulanması, çeşitli hak ve özgürlük taleplerinin gündeme

قادینلر دنیاسی

عرض تشکر

Kadınlar Dünyası'nın ilk sayısı.

getirilmesi, kamuoyunda tartışılarak uygulamaya geçirilmesi açısından, dergileri[4] ve dernekleriyle[5] bir hayli eylemci olan kadın hareketi içinde yer almışlardır.

1900'lü yıllarda kadın hareketi içinde yer alan, feminist anlamda bir hak arama mücadelesi veren Ulviye Mevlan'ın (1893-1964) yaşamını öğrenmek benim için çok önemliydi. Ama araştırmaya başladığım andan itibaren bunun hiç de kolay olamayacağını anladım. Somut belge olarak *Kadınlar Dünyası*'nda yer alan yazıları, onun yaşamı konusunda fazla ipucu vermiyordu. Sonraki yaşamı konusunda ise başvuracağım hiçbir kaynak yoktu. Bu arada bir tesadüf eseri, yeğeni Nezihe Civelek ve evlatlığı Lütfiye Civelek ile tanıştım. O anda yaşadığım güçlüğün nedenlerinden birini fark ettim. Ulviye Mevlan'ın soyadı evlilik nedeniyle birkaç kez değişmişti. Bu güçlük, aynı zamanda, kadın tarihi çalışmalarının genel açmazlarından biriydi. Ulviye Mevlan hakkında elde edilen bilgiler sözlü tarih yöntemi kullanılarak gerçekleştirildi.

Ulviye Mevlan 1893 yılında Suriye'de doğdu. Küçük yaşta saraya getirildi, saray terbiyesi aldı. Daha sonra sarayın kurallarına uygun olarak, yaşlı bir adamla evlendirildi. Ancak kısa süre sonra dul kaldı. İkinci evliliğini dönemin ünlü gazetecilerinden Mevlanzade Rıfat (Rıfat Mevlan) ile yaptı. Dergicilikle uğraşmaya başlaması bu evlilikten öncedir. 20 yaşındayken *Kadınlar Dünyası* dergisini çıkarmaya başladı. İlk sayılarda Nuriye Ulviye ismini kullandı. Mevlan imzasını 108. sayıdan sonra evlilik nedeniyle kullanmaya başlayacaktır. *Kadınlar Dünyası*'nda çeşitli konularda yazılar yazan Ulviye Mevlan, Atatürk'e muhalefet ederek sürgüne gönderilen kocası Rıfat Mevlan'dan ayrıldıktan sonra, tıp tahsili için Antakya'dan İstanbul'a gelen Ali Civelek'le tanışır. Ali Civelek kendisinden on yaş küçüktür. Ancak yaş farkı onlar için bir engel değildir. Kısa süre içinde evlenirler. Bu evlilik, aileler tarafından pek onaylanmasa da, Ulviye Mevlan'ın (Civelek) ölüm tarihi olan 1964'e değin mutlu bir yaşama sahne olur. Ali Civelek, karısının anısını yaşatmak için çeşitli çalışmalar yapar. Memleketi Antakya Kırıkhan'da bir sokağa Ulviye Civelek'in ismini verdirir ve bu sokakta bulunan bir kiliseyi restore ettirerek kütüphane haline getirir, belediyeye bağışlar.

Kadınlar Dünyası, kesintilerle de olsa, 4 Nisan 1913'ten 1921'e kadar (ilk yüz sayı günlük, daha sonra haftalık) yayımlanmıştır. Ulviye Mevlan (Civelek), tüm olumsuz koşullara karşın derginin yaşaması amacıyla maddi, manevi gücünü seferber etmiş, mücevherlerini bozdurma yoluna bile gitmiştir. Kadın sorununu bilen, bunun çözümlerini araştıran, bu uğurda kadınları harekete geçirmek için dernek kuran Ulviye Mevlan, Türk kadınının bulunduğu kötü durumdan bahseder ve "muhitimizin erkekleri, kadınları 'kadın' değil, bir dişi mahluk olarak tanıyor ve bu zavallı mahluk, ailede olduğu gibi erkeklerle beraber bulunmaya mecbur oldukları her yerde, trende, vapurda, tramvayda, tiyatroda, lokantalarda, ticaret ve sanayi gibi umumi müessesatda, velhasıl her yerde tahkir ve tezyiften kurtulamıyorlar" diyerek kendisinin bu durumu değiştirmek için çalıştığını, hatta tüm vaktini kadının kurtulmasına adadığını belirtiyordu.[6] Makalelerin yanı sıra, başmakaleyi de yazmaktadır. *Kadınlar Dünyası* imzasıyla yayımlanan ikinci sayfadaki başmakaleyi onun yazdığı, üslubundan anlaşılmaktadır. Nitekim, bu bölüm, 154. sayıdan itibaren "Düşünüyorum" adlı köşede açık imzasıyla yayımlanmıştır.

Kadınlar Dünyası, sahibi ve yazı kadrosuyla, hatta dergiye gelen yazı ve mektuplarıyla tümüyle kadınlara ait olan, Osmanlı kadınının sesini dile getiren ilk yayındı. Dergi, kadınların yazı yazmak konusundaki arzularının gerçekleşmesini, kendilerine güven duymalarını da sağlıyordu. Kadınlar Dünyası Matbaasında basılan derginin mürettipleri bile kadındı. Yazı kadrosunu kadınların oluşturduğu dergide yalnızca kadınların yazılarına yer verilmesi ilke edinilmişti: "Hukukumuz, hukuk-ı umumiye arasında tanınmadıkça, kadın-erkek her nevi mesaide iştirak kabul olunmadıkça, Kadınlar Dünyası sayfalarını erkeklere açmaz."[7] Üstelik, kadınlığın yükselmesiyle ilgilenen erkeklerin, yazılarını kadınlığa ilgisiz olan erkek gazetelerinde yayımlamaları daha yararlı olacaktı.[8]

Dergi, Osmanlı kadınının hakkını aramada, değişmesini istediği değerleri sorgulamada etkin bir role sahiptir. *Kadınlar Dünyası* aynı zamanda, Osmanlı kadınının hukukunu savunan, hakkını arayan, bu yolda bir hareket başlatan ve Osmanlı'da kadınların eşit hak mücadelesini yönlendiren Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin de yayın organıdır. Din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin her kadına, hatta Türkçe bilmeyen ecnebi kadınlara bile açık olan dernek, 28 Mayıs 1913'te kurulmuştur. Dernek, *Kadınlar Dünyası*'nın aracılığıyla kendini kamuoyuna duyurarak, harekete destek veren kadınların sözcülüğünü üstlenmişti. Bilinçlendirme ve

yol gösterme işlevleriyle Osmanlı kadınına yeni bir rol kazandırmaya çalıştığı gibi, kadınların harekete geçmesini de sağlamıştır.

Ulviye Mevlan *Kadınlar Dünyası*'nı çıkarırken ve cemiyeti kurarken temel düşüncesinin kadınlığı uyandırıp bilinçlendirerek üretken hale getirmek olduğunu vurgulamıştır.[9] O, ayrıca siyasal hakların elde edilmesinin kendileri için ne denli önemli olduğunun da bilincindeydi. Bilincinde olduğu bir diğer nokta, toplumsal yaşama etkin olarak katılımla siyasete katılım arasındaki doğrudan bağlantıydı. Bu nedenle öncelikle ailede, toplumsal yaşamda ve çalışma yaşamındaki hakları talep etmiş, siyasal hakları bu hakların tamamlayıcısı olarak görmüştür. Batılı kadının gündeminde olan siyasal hak istemi, cemiyetin programına daha sonra girecektir. Öncelikle aile yaşamında ve toplumsal yaşamdaki ilişkiler ağında düzenleme yapılmalıydı. Kadını sımsıkı kuşatan geleneklere, kısıtlamalara, eşitsizliğe karşı mücadele başlatır. Bu düşünceler cemiyetin programında da yer alır.[10]

Nezihe Muhittin
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

Kadın hareketini, çağın ideolojik değişimine ve kadınların bilinç düzeylerinin yükselmesine paralel, doğal bir aşama olarak gören Ulviye Mevlan, 4 Nisan 1914'te şunları söylüyordu:

> Biz Osmanlı kadınları, sınıfımızın bu gayretine, açmış oldukları çığıra; terbiye-i ictimaiyemiz, âdâb ve âdetimiz dairesinde girmek istiyoruz.

Ulviye Mevlan, kadın-erkek eşitliğinin sağlandığı yeni ve insani bir dünyanın yaratılmasını istiyor, kadınların bu dünyada insanlığı mutluluğa ulaştıracağını belirtiyordu:

> Haksızlığı, biçareliği, müsavatsızlığı kaldırarak, ahlakın, vicdanın muhakemesiyle vücuda getirilecek yeni ve insani bir teşkilat. Bu teşkilat içinde insaniyeti yükseltecek, âdemiyeti mesud edecek ancak kadın ve erkeğin hukukta müsavatıdır. Mesudiyet-i umumiye i beşeriye, hukuk-ı umumiyede görülecek müsavat sayesinde tecelli edecektir. Hukukta olsun, mesaide olsun müsavat-ı umumiye kabul edilmez ise, insaniyet kemalini, âdemiyet mevkiini bulamayacaktır. Erkeklerin hukuku derecesinde kadınların dahi hüviyeti kavânin-i umumiyede [genel kanunlar] tanınınca işte o dakikadan itibaren beşeriyetin mesud olacağına iman etmelidir.[11]

Feminizm sözcüğü *Kadınlar Dünyası*'nda yazan kadınların kullanmaktan çekinmedikleri bir kavramdı. 19 Şubat 1921'de (no. 194/8) Nimet Cemil, bu konuya açıklık getirmişti:

> Birçok mühim şeyler vardır ki, her millette mevcud olduğu halde, birçok milletlerde ismi hatta tercümesi bile yoktur (telgraf, otomobil, vapur vb). Binaenaleyh, nisâilik, nisâiyyun tabirlerine hiçbir ihtiyaç hissetmiyoruz. Feminizm kelimesini aynen kullanmayı tercih ederiz. Varsın lisanımıza bir ecnebi kelime daha girmiş olsun ne zararı var. Yalnız feminizmin varlığı ve gerekliliği kabil-i inkâr değildir.[12]

Kadının kurtuluşunun sadece kendi gücüyle olacağını ısrarla savunan Ulviye Mevlan, toplumun kadın olarak kendine biçtiği rollerin farkındadır. Erkeklerin kadın sorunlarını çözmede samimi olmadıklarını, kadınları oyalayan, kandıran bu sözlere artık kanılmayacağını belirtir:

> Biz, bizi iğfal eden muharrirlerin sözlerine artık ehemmiyet vermeyeceğiz. Kadınlar erkeklerin enîs-i canı imiş, refik-i ömrü imiş, aklın, iz'anın mütemmimi, yuvanın nâzımı, idarenin nâzırı velhasıl şerik-i hayatı imiş. Daha bilmem ne imiş. Bunların hepsi yalan. Yalan olmakla beraber ince olan hislerimizi ihtizaza getiriyor, bizi aldatıyor. Bu aldanma yüzündendir ki hukukumuzu müdafaa edemiyor, daima erkeklere atıl bir esir kalmışız. İnsanların dünyada şuyu bulduğu zamandan beri hal, bu minval üzeredir. Erkek kadın daima ayrı ayrı "hayat" takip etmiştir.[13]

Kadınlar her alanda, sanatta, bilimde ve siyasette kendilerini gerçekleştirebilecek yeteneklere sahiptiler. Yeter ki, gerekli eğitimi alabilsinler, uygun ortamı bulabilsinler, her türlü kısıtlamadan muaf tutulabilsinler:

> Tarih bize âlim, sanatkâr, hatip, siyasi bazı kadın simaları tanıtmıştır. Fakat bunların adetleri erkeklere nisbeten azdır. Bu azlığın sebebi, şüphesiz hayat-ı cemiyette kadının erkeğe nisbetle mahdut bir daire-i faaliyet içinde sıkıştırılmış terbiye ve tahsilde dahi dar bir çember içine alınmış bulunmasıdır. Hukuk-ı siyasiyede kadınları müsavi bulundurmak istemeyen mehafil, kadının henüz ilmen tekâmül edememiş olmasını dermiyan ediyorlar. İlmen ve fikren takâmülün tahsile, serbesti-i tahsile mütevakıf olacağı belli iken, bu ciheti de hiç kaale almıyorlar. Ve yalnız saha-ı siyasiyatta kadınların büyük bir iktidar ve ehliyet gösteremeyecekleri iddia olunuyor.[14]

Ulviye Mevlan'a göre, kadınların seçme ve seçilme hakkına kavuşması önlenemeyecekti, bu hak ne olursa olsun, bir gün mutlaka alınacaktı:

> Bugün kemal-i fahr ile görmekte olduğumuz kadın işçiler, sanatkârlar, tacirler, memurlar gibi, pek yakın bir atide dahi hanımları mebus göreceğiz ve kürsü-i hitabette ilm üzerine irad edecekleri noktaları yazacağız. Bu artık tahakkuk etmiş bir hakikattir.[15]

Ulviye Mevlan kadının ezilmişliğinin sadece kamusal alandan dışlanmış olmaktan değil, özel alandan kaynaklandığını belirtiyor, ailedeki ilişkileri sorguluyor, erkeğin ailenin reisi olarak görülmesine karşı çıkıyordu:

> Bir ailenin müdür-i mesulü yalnız erkek ise, hayat-ı aile yok demektir. İşte feminizm erkeklerin dimağlarında asırlardan beri yerleşmiş bu sakîm nazariyeyi yıkmak istiyor. Gaye budur. Erkek ve kadının her hususta müsavatını istiyor.[16]

Kadın dernekleri tüm kadınlara açık olmalı, amaca ulaşmak için dayanışma içinde çalışılmalıydı. İngiltere'de kadınlar seçme hakkını kazanırken, Osmanlı kadının bu hakka kavuşamamasının nedenini örgütlenmedeki aksaklığa bağlayan Ulviye Mevlan, kadın derneklerinin aristokratik gaye ve nizamlar taşıdığına dikkat çekmişti. Tüm etnik farklılıkları dışlayıp kadın olmanın getirdiği aynılıklara dikkat ederek birlikte hareket edilmeliydi, kadınlar ancak örgütlenerek güç kazanabilirlerdi:

> Şüphesiz yolumuzu iyice tanzim edememiş olduğumuzdandır. Ayrı ayrı yollarda semeresiz yürüyüp beyhude yorulmamızdandır. İşte ben en gür bir sesle umum kadınları, bilhassa büyük, tanınmış ve atiyi düşünebilen kadınları tekrar birliğe davet ediyorum: Geliniz mevki, şahsiyet aramayınız. El ele verelim, yalnız mukaddes gayemize çalışalım. İstikbal için şimdiden parlak nâsiyeler hazırlayalım.[17]

SİYASAL HAK ALMA MÜCADELESİNDE NEZİHE MUHİTTİN

Siyasal hak talebi 1 Ocak 1921'de Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin programına girerken bu yıllarda bir başka kadın, Nezihe Muhittin (1889-1958), kadınların bu hakkı elde etmeleri amacıyla bir parti kurma çabası içindedir. Aslında Nezihe Muhittin, Nezihe Muhlis adıyla *Kadınlar Dünyası*'na yazdığı makale ile ilk kez 6 Nisan 1913'te yayın hayatına girer. Nezihe Muhittin, gerek ailesi gerekse eğitimi bakımından, Ulviye Mevlan'dan farklıdır. Bürokrat bir aileden gelmektedir. Eğitimini daha çok özel derslerle tamamlamıştır. Babası Musul istinaf azalığından emekli Muhittin Bey, annesi ise ilk serasker Ağa Hüseyin Paşa'nın oğlu Ali Şevket Paşa'nın kızı Zehra Hanım'dır. Kısa bir süre mahalle mektebine gitmiş, burada verilen eğitimin yetersizliği nedeniyle evde özel ders alması tercih edilmiş, bir ara Kumkapı Sörler Okulu'na verilmiştir. Okulda Fransızcasını ilerletmiştir. Amacı öğretmen olmaktır. Öğretmen okulunu bitirmediği halde, öğretmen olmak amacıyla Maarif Nezareti'ne dilekçe vermiş, açılan sınavı kazanmıştır. Ardından kız idadisinde "ulûm-i tabiiye" dersleri vermeye başlamıştır.

İlk romanı *Şebâb-ı Tebâh*'ı 1909'da Nezihe Muhlis adıyla yazdı. 20 yaşında Darülmuallimat'a öğretmen olarak tayin edildi. Maarif Nezareti'ne eğitimin gelişmesi konusunda layihalar gönderdi, önerilerini açıkladı. İttihat Terakki Kız Sanayi Mektebi'nde jimnastik, piyano, biçki dikiş dersleri verdi. İttihat ve Terakki Fırkası çekilince bu okulun kapatılmaması için mücadele verdi. Balkan Savaşı yıllarında orduya malzeme sağlamak için okulu dikimevine çevirdi. İttihat Terakki'nin Nuruosmaniye Kulübü'nün ilkyardım hastanesinde hemşirelik yaptı. Bir ara ilkokullar ve yabancı okullar müfettişliğinde bulundu. Selçuk Hatun Kız Sultanisi, Kız Hayat Mektebi ve İzmir Hilal Sultanisi'ne müdür oldu. Fizik ve hayvanat dersini verdiği İstanbul Gazi Osman Paşa Ortaokulu'ndan emekli oldu.

Nezihe Muhittin, dernekçilik, dergicilik, hitabet ve yazarlık vasıflarına da sahiptir. Balkan Savaşı ertesinde, 1913'te kurulan, savaş sonucu yoksul ve kimsesiz kalan kadın ve çocukların sorunlarına eğilen, eğitimleri ve iş bulabilmeleri için çalışan Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nde görev aldı.[18] Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Kadınlar Heyeti gibi, ülke savunmasına yönelik derneklerde de faaliyet gösterdi.

Ancak asıl mücadeleyi Bağımsızlık Savaşı sonrasında doğrudan siyasal amaçlı[19] bir parti kurmakla başlatmıştır. İlk ve tek olma özelliğini bugüne dek sürdüren Kadınlar Halk Fırkası'nı 16 Haziran 1923'te kurmuş, partinin başkanlığına seçilmiştir. Partinin amaçları, kadınların sosyal, iktisadi ve siyasi sahalarda gelişmesini sağlamak, haklarını almak olarak açıklanmıştır. Kadınlık âleminin kitlesel harekete muktedir kılınacak bir dereceye getirilmesi ve özellikle, ülkenin sosyal ve ekonomik ilerlemesinin sağlanması gibi gayelerin güdüleceği belirtilmiştir. Bir yandan kadınların bilinçlendirilmesi, müstakbel görevleri olarak tanımlanan analık ve aile kadınlığına hazırlanması amaçlanırken, bir yandan da kadının askerlik yapması istenmiştir.[20]

Ancak seçim kanununda kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmadığı için partinin kurulması önlendi. Bu kez parti programı daha ılımlı hale getirildi ve 5 Şubat 1924'te izin alındı. Ancak bu izin yalnızca dernek içindi ve bu amaçla Türk Kadınlar Birliği adıyla yeni bir dernek kuruldu. Programındaki tüm siyasal içerikli maddeler çıkarıldı. Dernek, Türk kadınını sosyal ve siyasal haklar karşısında her türlü sorumluluğa sahip kılacak düzeye eriştirmek amacını benimsemişti.[21] Nezihe Muhittin çıkardığı *Kadın Yolu-Türk Kadın Yolu* adlı dergiyle derneğin amaçları yönünde çalıştı.

Dernek programında yer almasa da Nezihe Muhittin siyasal hak isteğinden vazgeçmiş değildi. Batıdaki kadın hareketinin en önemli başarısı olarak nitelediği bu hakkın ne denli gerekli olduğuna 16 Temmuz 1925'te dikkat çekiyordu:

> Bu kuvvetli dünya cereyanından şüphesiz bizler de nasibdâr olacağız. Yirmi sene evvel uzak diyarların bazı hareketlerini gazete havadisleri verirken, bizler bunları gulyabani efsanesi gibi dinlerdik, fakat bugün müdrik-i rey sahibi olmayan, tufeylidir.[22]

Nezihe Muhittin tüm kanunlara uymaya, her vatandaş gibi vergi vermeye zorunlu olan Türk kadı-

nına seçim hakkının verilmemesinin anlamsızlığına, eşitlikçi feminist söylemi kullanarak dikkat çekiyor, kadınların hak talebini şu şekilde meşrulaştırmaya çalışıyordu:

> Öğretim cins ayırmaksızın bir mecburiyet hükmünde genişletilmiş olmasına binaen Türk kadınının maduniyeti [yokluğu] mevzu-i bahis olamaz. Halbuki seçim meselesinde, seçmenin mutlaka okuma bilmesi de mecburi değildir. Kahvehane köşelerinde miskinane esrar çeken birine verilen bu hak, kendini müdrik, tahsili mükemmel bir kadından esirgenebilir mi?[23]

Dernek tüzüğüne siyasal hak talebi Mart 1927' de girdi. İstanbul'da düzenlenen kongrede kadınlar için oy hakkı istendi ve gelecek yerel seçimlere katılım için girişimde bulunulması kararlaştırıldı. Nezihe Muhittin mecliste bu hakkın tanınması yönünde görüş birliği sağlanamamasına, özellikle basının isteklerin ılımlı olması yönündeki telkinlerine karşın yılmadı. Yasama dönemi sona ermeden bu hakkın elde edileceği inancındaydı. Seçimlere katılma hakkının verilmeyeceği anlaşılınca, bu kez dernek adına bir erkek aday gösterildi: İstanbul Valiliği Hukuk İşleri Müdürü Kenan Bey. Bu teklif de reddedildi. Nezihe Muhittin bu amacından vazgeçmek niyetinde değildi. Mücadeleyi kadınların geleceği için gerekli görüyordu:

> Biz, seçim haklarımızı elde etmeye dayalı idealimizden vazgeçmiş değiliz. Zira bundan vazgeçersek derneğimizin hiçbir varoluş nedeni kalmaz. Davamızın zaferi için ölünceye kadar çalışacağız. Bizim yaşamımız buna yetmezse hiç olmazsa bizden sonra gelenler için ortalığı temizlemiş oluruz.[24]

Bazı çevrelerin, özellikle basının derneğe olumsuz bakışına ve Eylül 1927'de dernek içinde yaşanan bunalım ve anlaşmazlığa, bir de polisin dernek merkezinde arama yapması ve usulsüzlük kararı vermesi eklenince, derneğin kurucusu ve başkanı Nezihe Muhittin ve yönetim kurulu görevden uzaklaştırıldı.[25] Yerine gelen yönetim ise, derneğin tavrını yumuşatacak, daha çok kültürel, ekonomik ve hayır amaçlı işlere önem verecekti. Bu tavır, belki de 1930'da yerel ve 1935'te genel seçimlerde aday gösterilen ve seçilen kadınların büyük kısmının Kadınlar Birliği Derneği üyeleri arasından çıkmasını sağlayacaktı.

Nezihe Muhittin
Zehra Toska arşivi

Ancak Nezihe Muhittin açısından mücadele bitmiş değildi. Dönemin siyasi iktidarının kadın konusunda yeterli girişimler yapmadığına inanan Nezihe Muhittin, bu yöne dikkat çekmek için sürekli çaba içindedir. Bir grup kadınla birlikte, İstanbul Üniversitesi rektörü Neşet Ömer Bey'i üniversitedeki kız

öğrencilerin katılacağı bir miting düzenlenmesi için ziyaret eder.[26]

Nezihe Muhittin 1930'da programında kadınlara seçme ve seçilme hakkını tanıyacağını ilan eden Serbest Cumhuriyet Fırkası içinde yer alır. Oluşturduğu kadın gruplarıyla Türk siyasal tarihinde ilk kez evlere dek giderek kadınlarla konuşur, parti için propaganda yaparak üye toplar. Partinin bir kadın derneği oluşturması için, yazar Suat Derviş'le birlikte partiye bağlı Kadın Varlığı adlı derneği kurma çabasına girişir.[27] Ardından Serbest Cumhuriyet Fırkası adayları olarak iki kadın, Nezihe Muhittin ve Suat Derviş, sırasıyla Beyoğlu ve Beyazıt'tan 1930 seçimine ilk sıradan katılırlar. Ancak seçimi kazanamazlar. Zaten SCF de bir süre sonra kapatılır.

Nezihe Muhittin 6 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasından sonra 6 Şubat 1935'te Şaziye Berrin gibi seçime bağımsız aday olarak katılmayı tercih eder:

> Dört senedir Halk Fırkası'na bağlıyım ve prensiplerine tamamen sadıkım. Önder Atatürk, "serbest mebuslar da çıksın, işleri samimi tenkid etsin" dedi. Düşündüm ki, ben içlerinden biri olmak itibariyle daha samimi tenkitler yapabilirim. Mesela bu fırka hükümet işlerinde kendi esas programını tatbik edecek. Bunlar tatbik edilirken, memleket işleriyle çok uğraşmış, benim gibi çok samimi, fakat daha olgun ve kendi yönlerinden tenkitlerini yapacak bir unsur olarak namzedliğimi koyuyorum. Program koymayacağım. Çünkü programımda herşey vardır. Bu memlekette kadınlar için ne lazımsa feragâtle hepsini yaptım. Yirmi dört senelik mesaim meydanda. Sonra benim muhtelif mekteblerde okuttuğum talebeler var. Hepsine nasıl yurt aşkını verdiğimi herkes bilir.[28]

Ancak tek parti döneminde bağımsız aday olmak için bile partinin desteğini almak gerekiyordu ve Nezihe Muhittin bu desteğe sahip değildi.

Sonraki yaşamında roman yazarak geçimini sağlayacak, hayatının son yıllarında akli dengesini yitirecektir. Mutsuz bir evlilik geçiren Nezihe Muhittin, toplumun tükettiği bir kadın olarak gözlerini hayata küskün olarak kapamıştır. Nezihe Muhittin yaşamı boyunca çok arzuladığı milletvekilliğini elde edemedi, ama geride bıraktığı eserlerle[29] kendini bugüne ulaştırabilme şansına sahip oldu.

Nezihe Muhittin *Bir Aşk Böyle Bitti* adlı romanında kadın ve erkek arasındaki eşitlik konusuna değinir, aşkla, kendini gerçekleştirme arasındaki çelişkiye dikkat çeker. Aşağıda bu romandan alıntılanan bölüm, onun toplumdaki cinsiyet kimlik ve kalıplarının farkında olduğunu gösterir:

> Meral gözlerini açarak:
> - Nasıl tehlike? diye sordu. Tehlikede kadın erkek farkı var mı?
> Doktor Suat gülümseyerek devam etti:
> - Bu anladığımız tarzda bir tehlike değil... Bu kadar hudutsuz bir irade... Bu yılmaz cesaret...
> Meral zevkle sözü tamamladı:
> - Bir kadın için mükemmel bir silahtır.
> Doktor Suat kuvvetle reddetti:
> - Asla! Çünkü bu meziyetler sizi bizim cinsiyetimize yaklaştırmış oluyor...
> - Mükemmel... İdeal bir şey işte...
> - Bilakis! Biz erkekler kendi hasletlerimizi çok kıskançlıkla benimsemiş mahluklarız... Onları başka cinste görmeye alışkın değiliz... Çünkü artık onlara karşı acıma hissimiz kalmaz.
> Meral öfkelendi:
> - Demek siz erkekler kadına, kedi yavrusu gibi acımaktan zevk alıyorsunuz ha!
> Doktor Suat ağır başlı ve ciddi sesiyle devam etti:
> - Evet Meral Hanım! Biz erkekler kadını kendimizden daha zayıf hissetmedikçe ona acımayız... Ve sevmeyiz. Ve hayatta acınmamak, sevilmemek demektir. Bir kadın için bu çok acıdır. Erkeğin kadına karşı fedakârlığı, aşkı, korumak hissi, aile temeli... Hep onun sevimli zaafına karşı duyduğumuz bu ebedi şefkattir.[30]

Nezihe Muhittin aynı romanda cinsiyetlere, dolayısıyla iki kutba bölünmüş dünyada aşkın çok zor olacağına değinir. Çünkü rekabete yönlendirilen erkekler kendilerinden yukarı olan kadınları istemezler, ama kadınlar aynı zamanda kendi statüleri açısından birer gösterge oldukları için, daha aşağı konumda olmalarını da istemezler:

> - Bir erkek kendinden yüksek, kendine müsavi bir kadını da sever. Fakat bu sevgide biraz da kin ve intikam vardır. Böyle bir sevgi, sakin, ruh oksayıcı olmaktan ziyade bir mücadele, bir fırtına halinde başlar. Kadını mağlup edinceye kadar devam eder.
> - Sonra biter mi?
> - Hayır, kadın mağlup olduktan sonra asıl şefkatli aşk başlar.
> - Ya kadın mağlup olmazsa. Ya erkeğin önünde eğilmeyecek kadar kahramansa?
> - Kahraman! Kahraman! diye tekrarladı. Kahraman bir kadını aşkla sevmiş bir erkek tasavvur edemiyorum. Fakat her kadın bilaistisna kahraman ve cesur erkekleri severler... Bu his de, kadının sokulmak ve sığınmak ihtiyacından gelir.
> Meral öfkeyle kızararak:
> - O halde, dedi, erkekler miskin kedi yavrularından hazzediyorlar desenize!
> Suat yine bir kahkaha arasında:
> - Eh biraz öyle, diye cevap verdi.[31]

Nezihe Muhittin, farklılık temelinde bir eşitlikten yanadır. Bu eşitlikte, kadınlar kendi kimliklerine sahip çıkarak toplumsal planda eşitlik talebinde bulunabilirler. İki cins birbirine hiç benzemeyen şekil, bünye, seciye ve ahlakla inkişaf ederek hayat pilinin müspet ve menfi kutuplarını teşkil ederler:

> Maharet, bu iki kutup arasına iyi yaşamamızı temin eden bir hayat cereyanı geçirebilecek kabiliyette bir nakil rabt edebilmektir. Şimdiye kadar bizler içtimai hayatımızı, kudretimizin tek kutbu ile idare etmek istedik, diğer kutbu ihmal ettik. Hayat yürüdü, fakat noksan ve sakîm kaldı. Biz hakiki feministler, içtimai ve siyasi hukuku ancak, hayat pilinin iyi işleyebilmesi ve maşeri vâsıtın kuvvetli temülleri için istiyoruz. Pilin tam ve mükemmel kudretini ise elektrotların icap eden hususi vasıflarında görüyoruz.

(...) İki cinsin birbirine benzemesi bizim istediğimiz neticeyi vermez. Asıl benzememektir ki, içtimai müvazene ve kudretin tecellisine esas teşkil eder.[32]

SONUÇ

Türkiye'de feminizme, kadının kurtuluş mücadelesinin dışında, içinde yaşanılan dönemin mantığına göre de çeşitli amaçlar yüklenmiştir. Osmanlı döneminde, "bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusuna, kadınlar, "ancak kadınlığın yükseltilmesiyle" yanıtını vermişler, kadının kurtuluşu ile toplumun kurtuluşu arasında paralellik kurmuşlardır. Cumhuriyet döneminde ise, toplumun modernleşmesi kadının değişimiyle neredeyse özdeş tutulmuş, kadının kurtuluşu yeni toplumsal yapının eksiksiz olarak inşa edilmesine bağlanmıştır. Bu dönemleri yaşayan kadınların bilincinde, egemen söylemin izlerini bulmak mümkündür.

İçinden geldikleri sınıf ve ilişkide bulundukları kadınlar da, dönemin mücadele veren kadınlarının bilinçlerinin farklı biçimlenmesine neden olabilir. Bunu Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin örneklerinde gözlemlemek mümkündür. Ulviye Mevlan kadının toplumdaki rolünü yine vurgular, ama onda Nezihe Muhittin'de görülen elitist yaklaşımın izlerine rastlamak mümkün değildir. Resmi eğitim almamıştır. Kendi yaşam deneyimlerinden elde ettiği bilinçle hareket eder. Kadın alanlarında yaşayan, kadın dayanışmasını bilen ve ona inanan, kendini gerçekleştirmek isteyen her kadına seslenebilen bir kadındır. Nezihe Muhittin ise, dönemin egemen eğitim anlayışına göre eğitildiği ve ayrıcalıklı bir sınıftan geldiği için daha elitisttir, kadın konusundaki bilinci de dönemin egemen bilincine denk düşer.

Nedir dönemin hâkim bilinci? Batılı, eğitimli, seçkin, aydın kadın tipi! "Geriyiz, modernleşmeliyiz, kadın da erkek gibi yeni toplumu inşa edecek unsurlardan biri olarak modernleşme siyasetinde yerini almalıdır." Bu, yeni bir kadın tipini getirir: Meslek sahibi, eğitimli, evini, ailesini ihmal etmeyen ama toplum içinde çalışan bir kadın tipi. Bunu Nezihe Muhittin'in yazılarında görmek mümkündür. Üstelik o, sadece kadın alanında kalmamış, ekonomiden siyasete farklı alanlarda söz söyleyebilmiştir. Ama yazılarında kadın dayanışmasından ziyade "ben" vurgusu hâkimdir. Bu bazen tehlikeli boyutlara varabilmektedir. 1931'de yazdığı *Türk Kadını* isimli, kadınların geçmişteki faaliyetlerini anlatan kitabı, buna en iyi örnektir. Bu kitap, dikkatle okunmalıdır. Hareketin odağına kendisini yerleştiren Nezihe Muhittin, diğer kadınların yaptıklarını küçümseyip kayda geçmediği için, örneklerini bugün de bulabileceğimiz kadın tarihi yazımındaki önemli bir açmaza kendi de düşmüş, kadınların görünmezliğine bir katkı da kendisi yapmıştır.

Marjinal konumdaki gruplar da, zaman zaman kendi içlerindeki diğer grupların deneyimlerini olumsuzlaştırıp baskı altına alabilir. Bu durum deneyimin önemli olduğu muhalif bir hareket olan kadın hareketi içinde de yaşanabilir. Deneyimin cinsiyet, toplumsal sınıf, etnik grup gibi kavramlarla ele alınmasında yarar vardır. Aksi takdirde, Nezihe Muhittin'in yaptığı gibi, yalnızca bazı grupların deneyimleri aktarılırken diğerlerinin yaptıkları gözden kaçırılabilecektir.

Nezihe Muhittin sadece kendinden ve dönemin ünlü kadınlarından bahsettiği kitabında kendisinin ilk yazılarının da yer aldığı *Kadınlar Dünyası* dergisini belirgin bir şekilde küçümser. *Kadınlar Dünyası*'nın Mevlanzade Rifat tarafından haremine izafe edildiğini, ömrünün çok kısa sürdüğünü, dergiyi okuma yazma bilmeyen kadınların çıkardığını anlatır. Hareminden kasıt, Ulviye Mevlan'dır. Hepsini çok iyi tanıdığı kadınların ismini zikretme gereğini bile hissetmez:

> Mevlanzade tarafından tesis edilip müessirlik sıfatı, okuyup yazması bile olmayan haremine izafe edilen Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nden bahsetmek ihtiyacını duymuyorum. Çünkü sözde kadın cemiyetinin arasında okuyup yazan, aklı eren yalnız iki hanım vardı. Biri şair Nezihe Yaşar, diğeri bir muallim hanımdan [ismini bildiği halde Aziz Haydar'ı zikretmemesi dikkate değerdir] ibarettir. Bu cemiyet çok ömürlü olmamıştı; hiç bir iş yapmadan ademe karıştı. (s. 50-51)

Bir diğer benzer ifade:

> Bir aralık, ömürleri bir hafta, on gün, nihayet iki üç ay devam eden, Asri Kadın, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan, Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Şubesi gibi bir ta-

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyelerinden bir grup.

kun kadın cemiyetlerinin ortaya çıkmaları ile kapanmaları hemen hemen aynı tarihe isabet etmiştir. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan, Babanzade [Mevlanzade demek isteniyor] Rıfat Bey tarafından tesis edilerek bir de *Kadınlar Dünyası* namıyla bir mecmua neşr edilmiştir. (s. 85)

Ulviye Mevlan ve derneği hakkındaki doğru bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu da, tarih araştırmalarını hiyerarşiden arındırmak sayesinde olabilecektir. Bu durum, kadın tarihi çalışmalarında sözlü tarih ve otobiyografilerin önemini bir kez daha kanıtlıyor. Deneyimler farklı olduğu için sözlü tarih yöntemini kullanmak zorunlu hale geliyor. Araştırmacılar ancak bu şekilde kadın yaşantılarına ulaşabiliyor ve diğer kadınların deneyimlerinin hasır altı edilmesini önleyebiliyorlar. Nitekim Ulviye Mevlan hakkındaki bilgiler bu yolla elde edilmiş, tarihte üzeri atlanmış deneyimler aynı yolla ortaya çıkarılmıştır.[33]

Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin: 20. yüzyılın başında Türkiye'de sesini duyuran kadın hareketinin ön saflarında yer almış iki kadın. Bu kadınlar toplumun kendilerine dayattığı cinsiyet kimliklerine karşı çıkıp politikalar üretmişlerdir. Ulviye Mevlan, kadın olarak kendisine dayatılan kimliği, sadece yazılarıyla değil, bizzat yaşamıyla reddetmiş, kendinden on yaş küçük bir erkekle evlenerek toplumdaki yerleşik ahlak anlayışına karşı çıkmıştır. Nezihe Muhittin, politik yelpaze içinde kadın politikasına uygun yerde bulunmuş, engellendiğinde ise muhalefet etmekten çekinmemiştir. Her ikisi de, kendilerini gerçekleştirirken, bu gerçekleştirmenin getirdiği bedelleri ödemekten de kaçınmamışlardır. Farklı köken ve bilinçten gelmeleri nedeniyle, deneyimleri ve mücadele biçimleri farklı olan bu iki kadın, ancak kendi farklılıkları içinde tanımlandıklarında hak ettikleri yeri bulmuş olacaklardır. ■

1. Gisela Bocak, "Historische Frauenforschung: Fragestellungen und Perspektiven", ed. Karin Hausen, *Frauen Suchen Ihre Geschichte*, Verlag C. H. Beck, Münih, 1983, s. 24-62; Joan Wallach Scott, "The Problem of Invisibility", ed. Jay Kleinberg, *Retrieving Women's History*, Berg Publishers, Oxford, 1988, s. 5-29.
2. Ruth Roach Pierson, "Erfahrung, Differenz, Herrschaft und Stimme in der Kanadischen Frauengeschichtsschreibung", *l'Homme*, Minderheiten, yıl 3, no. 2, 1992, s. 7-31.
3. Bu konuda bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis, İstanbul, 1994; Serpil Çakır, "Die Historische Entwicklung der Frauenbewegungen in der Türkei vom Osmanischen Reich bis zur Türkischen Republik", ed. Ayse Eisin, A. Kaputanoğlu, *Die Türkische Frauenbewegung*, Verein der Stundenten aus der Türkei Karlsruhe e.v., Karlsruhe, 1993; Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Hikâyesi*, İmge Yayınevi, Ankara, 1993.
4. Bilgi için bkz. *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, yay. haz. Zehra Toska, Serpil Çakır, Tülay Gençtürk, Sevim Yılmaz, Selmin Kurç, Gökçen Arı, Aynur Demirdirek, Metis, İstanbul, 1993; Serpil Çakır, *II. Meşrutiyette Kadın Hareketi ve Osmanlı Kadın Hareketi*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul, 1991.
5. Osmanlı kadın dernekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri" *Toplum Bilim*, Bahar, 53, 1991, s. 139-157.
6. Ulviye Mevlan, "Feride Mağmum Hanımefendiye Cevabım", *Kadınlar Dünyası*, no. 194/106 (Mart 1921), s. 6
7. "Açık Muhabere", *Kadınlar Dünyası*, no. 9 (12 Haziran 1913).
8. *agm.*
9. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 163 (2 Mart 1918).
10. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdâfaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, no. 66 (Haziran 1989).
11. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 176 (1 Haziran 1918).
12. Nimet Cemil, "Yine Feminizm, Daima Feminizm", *Kadınlar Dünyası*, no. 194/8 (19 Şubat 1921).
13. "Hukuk-ı Nisvan", *Kadınlar Dünyası*, no. 1 (4 Nisan 1913).
14. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 173 (11 Mayıs 1918).
15. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 175 (25 Mayıs 1919), s. 2.
16. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 166 (22 Mart 1918), s. 2.
17. Ulviye Mevlan, "Düşünüyorum", *Kadınlar Dünyası*, no. 184 (25 Temmuz 1918), s. 2.
18. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Derneği: Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği", *Toplum ve Bilim*, Bahar, no. 142 (1989), s. 91-97.
19. Toplumsal yaşamdan soyutlanmış olsa da, 1882'ye dek nüfus sayımına alınmasa da, 1900'lerin başındaki Türk kadınının siyasete ilgisinin hayli geliştiği söylenebilir. 1900'lerin çok öncesinde de kadın siyasetle ilgilenmişti. Eski Türk devletlerinde naibeler olduğu gibi, İslam devletlerinde kadın hükümdarlar da vardı. Bilgi için bkz. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1981. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tehditkâr ve eylemci tavırlarıyla kadınların siyasete olan ilgilerini somutlaştırmalarına tanık olunmuştur. Bu taleplerden biri, meclisin açılış görüşmelerini izlemeye yönelik olandır ve 17 Aralık 1908 tarihli *Servet-i Fünun* dergisinde haber olarak şöyle verilmiştir:
"Geçen gün İslam kadınları İttihat Terakki Cemiyeti merkezine müracaatla Meclis-i Mebusan'ın resmi küşadıyla içtimaatında hazır bulunmak istediklerini söylemişler ve eğer Hristiyan kadınlarının bulunmasına müsaade edilirse kendilerinin de behemahal kafes arkasında müzakerâtı istimallerine müsaade edilmesini Hristiyan kadınlarına müsaade verilip de kendilerine verilmezse, geçenlerde İngiliz parlamentosu önünde İngiliz kadınlarının yaptığı gibi, nümayişler icra edeceklerini dermiyan eylemişlerdir."
20. "Kadınlar Halk Fırkası", *Süs*, no. 2, s. 3. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Halk Fırkası'ndan Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, no. 51 (Mart 1988).
21. Program için bkz. *Türk Kadınlar Birliği Nizamnamesidir*, Matbaa-ı İhsan ve Şürekâsı, 1340/1924.
22. Nezihe Muhiddin, "Kadın Yolunun Şiarı", *Kadın Yolu*, no. 1 (16 Temmuz 1925), s. 2.
23. Nezihe Muhiddin, *agm.*
24. Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını*, Numune Matbaası, İstanbul, 1931, s. 49.
25. Bernard Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982.
26. *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1929.
27. *Yarın*, 3-5 Eylül 1930.
28. *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1935.
29. Nezihe Muhittin'in basılmış yirmiden fazla romanı vardır. 1929'da yazdığı *Benliğim Benimdir* Almancaya çevrilmiştir. *Şehâb-ı Tebâh*, *Ateş Böcekleri*, *Bir Aşk Böyle Bitti*, *Avare Kadın*, *Bir Yaz Gecesiydi*, *Sabah Oluyor*, *Aşk ve Evlilik Hikâyeleri*, *Türk Kadını* kitaplarından bazılarıdır.
30. Nezihe Muhittin, *Bir Aşk Böyle Bitti*, İnkılap Kitapevi, 1943, s. 7-8.
31. *age*, s. 11-12.
32. Nezihe Muhittin, "Ben Feminizmi Nasıl Anlıyorum", *Türk Kadını*, Numune Matbaası, İstanbul, 1931, s. 5-12.
33. Ulviye Mevlan'ın evlatlığı Lütfiye Civelek ve yeğeni Nezihe Civelek'le yapılan görüşmeler 8-10 Ekim 1990'da İstanbul'da gerçekleşmiştir. Her ikisine de teşekkür borçluyum. Görüşmede bir başka kaynağın varlığı da öğrenilmiştir: Ümit Eker, "Ulviye Civelek", *Kadın*, no. 25 (Mayıs 1971), s. 10-11.

MÜFİDE FERİD TEK VE FEMİNİZM ÜZERİNE BİR KONFERANS

HÜLYA BALCI

Türkiye'de feminizm üzerine yapılan tartışmaların ortaya çıkışını ve bu fikirlerin kökenlerini, 19. yüzyılın son çeyreğinde görebilmekle beraber, 1908 Jön Türk Devrimi'nin içeriğinde ve 20. yüzyılın başlarındaki savaş ortamıyla belirlenmiş toplumsal yaşamın koşulları dahilinde yakalamak mümkündür. 1908 Devriminin ilkeleri eşitlik ve özgürlüğün getirdiği toplumsal dönüşümler, aile hayatı ve kadın sorunsalını gündeme getirir.[1] Ayrıca imparatorluğun içinde bulunduğu sürekli savaş durumu ve özellikle Cihan Harbi ile başlayan seferberlik koşulları kadınların istihdamını gerektirecek ve kadın statüsünün değişimini hızlandıracak bir rol oynayacaktır.

Süs'ün kapağında: "Aydemir" müellifi Müfide Ferid Hanımefendi.

Bu yazının konusunu "Feminizm" başlığıyla *Türk Kadını* dergisinde ilk bölümü 17 Nisan ve ikinci bölümü 8 Mayıs 1335 tarihli sayılarında olmak üzere yayımlanmış olan ve Müfide Ferid Tek tarafından "4 Nisan Cuma günü Türk Kadını Dershanesinde" verilmiş olan konferans genel hatlarıyla ve Müfide Ferid'in kişiliği çerçevesinde oluşturuyor.

Bu çerçeve içinde önemli bir yazar, gazeteci ve de en azından zamanının yüksek öğrenimli bir kadını olarak Müfide Ferid Tek'in pek de sıradan olmayan yaşam öyküsüne yer vermek gerekli gözüküyor.[2] 1892'de Kastamonu'da doğan Müfide Ferid'in babası Şevket Bey Meşrutiyet taraftarı ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın Trablusgarp şubesinin kurucusudur ve kızını öğrenim için Paris'teki Versailles Lisesine gönderir. Şevket Bey'in 1905'teki ölümü üzerine Müfide Hanım, önceden nişanlı olduğu Ahmed Ferid Bey'le[3] 1907'de evlenir.[4] Meşrutiyetten sonra İstanbul'a gelirler ve Müfide Ferid dergilerde yazılar yazmaya başlar. Türk Ocağı üyesi olan Müfide Ferid 1913-1918 yıllarında babasının arkadaşı olan Yusuf Akçura'nın da teşvikiyle, yayımlandığında büyük yankı uyandıran romanı *Aydemir*'i[5] yazar. İstanbul'un işgal altında olduğu 1919-1920 yıllarında eşi Ahmed Ferid'in neşrettiği *İfham*[6] gazetesinde Kuva-yi Milliye yanlısı yazılar yazar ve bir süre sonra Anadolu'ya geçer. Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye*'de yazmaya devam eden yazar buradaki bir yazısıyla Antep'e gazi unvanı verilmesine öncü olur.[7] 1924'te ikinci romanı, "ecnebi mekteplerinin aleyhindeki" *Pervaneler* yayımlanır.[8] Elçi olan Ahmed Ferid ile 1925'ten sonra devamlı olarak yurtdışında kalırlar ve Müfide Ferid 1928'de Ecole des Sciences Politiques'den mezun olur. 1943'te Türkiye'ye döndükten sonra hayır işleri ve meslek kadınları teşkilatı ile meşgul olan Müfide Ferid Tek 24 Mart 1971'de ölür.

Bu yazıya konu olan Müfide Ferid'in 1919 tarihli "Türk Kadını Dershanesi"nde verdiği konferansın oldukça kapsamlı olduğu ve feminizm konusunun karşılaştırmalı bir bakış açısıyla anlatıldığı ilk dikkati çeken unsurlardan biridir. Müfide Ferid öncelikle feminizmi "kadınların medeni, ictimai ve siyasi haklarda erkeklere müsavi olmalarını istemek mesleği" olarak tanımlıyor ve feminizmi ortaya çıkaran "tabii ihtiyaçlar"ı açıklayıp bu konudaki değişik argümanlardan örnekler sunuyor. Örneğin yaratılış olarak hangi cinsin daha mükemmel olduğu, beyin gramajına göre üstünlük iddiaları, erkek ve kadın bünyeleri arasındaki farklar gibi tartışmalara değiniyor. (Burada yazarın kendi görüşü kadın ve erkek bünyelerinin birbirlerinden çok farklı olduğu ve bu yüzden birbirleriyle mukayesenin pek de anlamlı olmadığı yönündedir.) Yazar aynı zamanda, eski Hint, Mısır, Yahudi, Yunan ve Roma toplumlarında kadının konumu ve bunun gelişimi hakkında bilgiler veriyor. Ayrıca Budiz-

min, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslamiyetin kadınlar için getirdikleri olumlu ya da olumsuz değişiklikleri de açıklıyor. Örneğin ona göre, Buda Hindistan'a "bir şefkat yağmuru gibi inmiş" ve manastırlarıyla kadına sığınacak bir yer temin etmiştir. Hıristiyanlık ise kadının durumuna hiçbir yenilik getirmemiş ve hatta bekârlığı aile hayatına tercih etmesiyle kadını "lüzumsuz bir insan derecesine indirmiş" olmasına rağmen kadınlara tek hizmeti rahibe manastırları olmuştur.

Bunların dışında Müfide Ferid'in feminizmin ortaya çıkışında dönüm noktaları olarak aldığı iki farklı tarihsel olay göze çarpıyor. Rönesansla birlikte her sınıftan kadın için bir "inkişaf devri"nin başladığını, kadınların okullara giderek alim, sanatkâr, diplomat olduklarını ancak bu devrin sona ermesiyle kadının konumunun küçüldüğünü söylüyor. Fransız İhtilali'nin önemi ise ilk defa kadın ve erkek eşitliğinin ilan edilmesinden ötürü çok daha büyüktür. Müfide Ferid'e göre kadınların siyasi bir fikir uğruna kahramanca ölmeleri ve fikirlerini ölene dek savunmaları onların seviyesini yükseltmiştir ve onlar da bu yolla kişilik sahibi olduklarını kanıtlamışlardır.

Peki Müfide Ferid 1919 yılında verdiği bu konferansta Türkiye'de feminizm konusunda neler söylüyordu? Öncelikle "kadının hayatı ne olacak?" sorusunu ortaya atıyor. Ona göre, Türk kadınının siyasi hak istemesi için henüz erkendir çünkü "erkeklerimizin bile bu hususdaki iktidarları şüpheli iken bir de kadınları bu meseleye karıştırmak zamanı henüz gelmemiş"tir. Bununla beraber, toplumun iktisadi durumu kadınların çalışmasını gerektirmektedir ve Türk feministleri başta "muvakkat" bir gaye olarak kendilerine erkeklerle tamamen eşit bir "hakk-ı mesai", yani çalışma hakkı isteyeceklerdir.

Müfide Ferid'in üzerinde önemle durduğu bir diğer nokta ise hak istedikten sonra bu hakkın sorumluluğunu almak gerekliliğidir ve sorumluluk da "aldığımız, alacağımız hakka layık derecede münevver ve ciddi" olmalıdır. Burada kızların tahsili konusunu gündeme getiren yazar kadınların günün birinde çalışmalarının gerekebileceğinden, tahsillerinin onlara bir meslek sağlayabilmesi ve bu yüzden de okul programlarının tekrar düzenlenmesi görüşünü dile getirir. Ayrıca zaman değişmiştir, artık eski tip terbiye bu şartlar altında yetersiz kalmaktadır; kızların ruhlarına ve ahlaklarına ciddi olarak eğilinmeli ve hayatta "kendi akıllarıyla" doğru yolu bulmaları sağlanmalıdır.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta da Müfide Ferid'in konferansında kullandığı dil ve seçtiği sözcüklerin konuşmasına getirdiği nitelikle ilgilidir. Müfide Ferid konuşma boyunca sık sık çeşitli yabancı düşünürlerin, yazarların, bilim adamlarının ve bazı tarihsel kişiliklerin isimlerinden ve onlarla ilgili örneklerden bahsetmektedir. Napolyon, Goethe, Lamartin, De Staele gibi isimlerin yanı sıra metni farklı kılması açısından yazarın Anglo-Saksonlar, epikürenler, prensip, fizyolojikman ve bazen de doğrudan "courtisane" ya da "martyre" gibi Fransızca ya da yabancı kökenli sözcükleri kullanması dikkat çekmektedir. Bu kullanımlar konuşmayı oldukça "ağır"laştırmakta ve dinleyicilerin bahsedilen bu isim ve sözcüklerden ne kadarına aşina olduğu sorusunu akla getirmektedir.

Müfide Ferid'in bu konferansı, oldukça geniş yelpaze içinde feminizm[9] üzerine tartışmalar ve kadının tarih içindeki konumu hakkında örnekler barındıran ve dinleyenler için oldukça "verimli" geçtiğini hayal ettiğimiz bir konuşmadır ve bir fikir akımı olarak feminizmin ve gelişiminin bu yıllarda eğitimli kadın çevrelerince yakından takip edildiğine dair bir örnek teşkil etmektedir. ■

1. II. Meşrutiyetin getirdiği dönüşümlerin kadın ve aile üzerindeki etkileri ve Osmanlıda feminizm için bkz. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, c. I, TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992.
2. Müfide Ferid Tek'in hayatı ile ilgili kaynaklardan bazıları: Müfide Ferid Tek, *Pervaneler*, Otağ Yayınları, İstanbul, 1974 içinde Emel Esin, "Önsöz" s.7-14; Dr. Emel Esin, "Müfide Ferit Tek", *Türk Kültürü*, sayı 103 (Mayıs 1971), s. 640; Ergun Göze, "Köşebaşı: Emel Esin Konuşuyor", *Tercüman*, 19 Ocak 1975; "Müfide Ferit Tek", *Türk Ansiklopedisi*, c. 31, s. 29-30; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1980, 10. baskı, s. 350; Şükran Kurdakul, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 594-5. Bu kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Güneyd Okay'a teşekkür ederim.
3. Türk siyaset adamı ve yazarı (1878-1971). Türk Ocakları'nın ilk başkanı, *İfham* gazetesi baş yazarı, ilk TBMM'de İstanbul mebusu ve 1921'e kadar maliye bakanı, daha sonra 1925'ten 1943'e kadar Londra, Varşova ve Tokyo büyükelçisi.
4. Bu evlilikten tanınmış tarihçi Emel Esin doğmuştur (1914-1987).
5. *Aydemir*, Naşiri Türk Kadını Mecmuası, Halk Kitaphanesi neşriyatından, 1334-1918, İstanbul, Hukuk Matbaası, 184 sayfa. *Aydemir* hakkında bkz. Dr. Emel Esin, "Ay Demir", *Ortadoğu*, 2 Nisan 1976, s. 1 ve 8. Şevket Süreyya'nın Aydemir'i soyadı olarak almasıyla ilgili olarak *ibid.* "Fakat ya ben? Ya ben ne olacaktım? Ama benim olacağım şey belliydi. Ben bir Aydemir olacaktım. Evet bir Aydemir. Aydemir harp içinde İstanbul'da basılan bir romanın ismiydi. Bir kadının kaleminden çıkmıştı. Beni daha ilk okuduğum gün büyüledi. Aydemir, hayatı bu kitapta anlatılan bir kahramandı." (Ş. S. Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, İstanbul, 1965, s. 136) "Heyecan arasında ne onun ismimi sorması, ne de benim adımı vermem aklımıza gelmemişti. -İsminiz neydi? dedi. -Aydemir, dedim. O günden sonra ismim Aydemir oldu. Artık Turan'daydım ve ben de bir Aydemir'dim..." (*Ibid*, s. 153)
6. *İfham*, Millî meşrutiyet fırka-i siyasiyesinin mürevvic-i efkârı, akşamları neşrolunur yevmi Türk gazetesi. Müdür-i Mes'ul: Hasan Vehbi- Mehmed Ali Hüseyin, Müdür, Mustafa Subhi. Sermuharriri: Ahmed Ferid. İstanbul İfham matbaası. 1-180, 1912-1913. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu*, haz. Hasan Duman, IRCICA Yay., İstanbul, 1986.
7. Müfide Ferid, Şubat 1920'de *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan bir yazısında Anteb'e "Gazi" unvanının verilmesi için şunları yazmıştı: "Türkler! Hürmet ile eğiliniz! Anteb karşısındasınız. Onu, o aşk-ı vatan timsalini, kendi ezeli ve fitri kahramanlığınızı selamlıyorsunuz. Gâzî Anteb! Sen bugün yalnız cenub hududlarını müdafaa etmiyorsun, cenubdaki hukukumuzu ebedi bir surette tesbit ediyorsun... Dünyada bir Türk kaldıkça senin ismin mukaddes tanınacak, dünya durdukça senin gazân Türklüğün ebedi bir timsali olacaktır." Emel Esin, *Pervaneler*, s. 13. Bu sebeple Gaziantep'te bir sokağa Müfide Ferid adı verilir. (*Türk Ansiklopedisi*, c. 31, s. 30)
8. *Pervaneler*, Matbaa-yı Amire, 1924.
9. Müfide Ferid'in feminizm kelimesini aynen orijinali gibi kullanması da konferansın dili açısından önemlidir. II. Meşrutiyet'ten sonra Ahmed Mithad Efendi bu kavramı "mebahis-i nisvan" tamlamasıyla karşılarken (*Jön Türk*, s. 41'den aktaran Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, MEGSB yayınları, İstanbul, 1989, s. 185) *Cici* dergisinde Ahmed Reşad, "terakki-i nisvan" tamlamasını kullanmıştı. (*Cici*, sayı 1 (19 Mayıs 1327) s. 2)

FEMİNİZM

MÜFİDE FERİD

4 Nisan cuma günü Türk Kadını Dershanesinde muhterem ve büyük edibemiz Müfide Ferid Hanımefendi tarafından verilen konferanstır.

Hanımlar,

Sizinle hasbıhale başlamadan evvel resm-i küşadını yaptığımız mektebin müessisine hanımlarımızın ve cemiyetin kendisine ne kadar müteşekkir olduğunu söylemek isterim. Bir cemiyette en meşkûr sa'y şüphesiz ki hanımların tekâmül-i fikri ve ahlakisine sarf edilendir. Bilhassa bizim cemiyetimizde, bizim muhitimizde.. Türk hanımı?! Asırlardan beri onunla uğraşan olmamıştır, o uğraşılmaya layık addedilmemiştir; hatta tam bir mahluk olarak tanılmamıştır bile.. O, ismi üstünde saçı uzun, aklı kısa bir mahluktur!

Halbuki beşeriyet yarısı erkekten, yarısı kadından mürekkeb bir küldür. Bu küllün yarısını atıl bırakıp diğer yarısını yürütmek imkânı var mıdır? Nasıl ki bir vücudun yarısı mefluc ve atıl kalınca o vücud yürüyemez, kuvvetle yaşayamaz o nihayet ölmeye mahkûm olur öylece kadını yürütmeyen, ilerletmeyen, yükseltmeyen cemiyet de yürüyemez ve yaşayamaz. Bir cemiyet için, mefluc olmaktan büyük felaket ve musibet olur mu? Dünya üstünde medeniyet kat'i adımlarla yürüyor, ve bu yürüyüşü esnasında kendisine refik olmayanları zalim ve bi-aman çiğniyor, eziyor. Öldürüp geçiyor. Binaenaleyh yaşamak istiyorsak yükselmeye, medeniyetle beraber yürümeye mecburuz, bunun için de Türklüğün geri kalmış nısfını, kadınları kaldırmaya, uyandırmaya, yürütmeye gayret etmeliyiz.

Son muharebe kadınlarımızın cidal-i hayattaki nakı-salarını büsbütün meydana çıkardı. Erkek istinadgâhından aile muavenetinden dûr ve mehcur kalınca hanımlarımız ummana düşmüş birer biçare gibi ne yapacaklarını şaşırdılar. Görülen bu adem-i muvaffakiyetler, kalplerimizi sızlatan sefaletler, ahlak sükutları bize aleni bir surette gösterdi ki: eski tarz terbiye bu günkü ihtiyacat-ı hayatiyeye kâfi değilmiş, hepimiz kanaat getirdik ki, bundan sonra hanımları başka türlü hazırlamak, onların seviye-i ilmiye, ictimaiye ve ahlakiyelerini daha kuvvetli bir temel üzerine kurmak lazım.

Kızlarımızı öyle bir suretle hazırlamalı ki, aile içinde kalırlarsa kalpleri ısıtan, sıcak, temiz, medeni ve ahlaki bir aile ocağı vücuda getirsinler. Cidal-i hayata atılacaklarsa müsaid ve müsavi şerait dairesinde daha kuvvetli arkadaşları olan erkekler ile birlikte yürüyebilsinler!

İşte burada dikenli bir meseleye temas ediyoruz hanımlar! Kadın ile erkeğin birlikte çalışması, birbirine müsavi hukukla çalışması. Öyle bir mesele-i ictimaiye ki bugün bütün dünya hall ü faslı ile meşgul, buna feminism derler.

Feminism nedir? Feminism diye kadınların medeni, ictimai ve siyasi haklarda erkeklere müsavi olmalarını istemek mesleğine derler.

Bu cereyan ihtiyaç-ı tabiiden ve cemiyetin tekâmülünden tevellüd etmiştir. Medeni hakka olan ihtiyaç bi't-tabii hepsinden daha eskidir. Profesör Toma'nın dediği gibi: "Kadınlar evvela beygir, sonra ehli hayvan, sonra esir, daha sonra hizmetçi ve nihayet çocuk" addedilmişlerdir.

Kadınlar kendilerini biraz tanıyınca, efendileri esaret zincirlerini biraz gevşetince bu vaziyete tabii isyan ettiler. Medeni hukukun eksikliğini hisseder etmez elbet onu isteyeceklerdi.

İctimai hukuk, tabir-i diğerle çalışmak hakkı, bunu da cemiyet-i hazıranın teşkilat-ı iktisadiyesi meydana çıkarmıştır. Cemiyette ekseriyet-i halkın hazır ekmeği yoktur. Fakir ailelerde bir erkek bütün kadınları doyurmaya kâfi gelmeyince, mecburen kadınlar ekmeklerini kazanmak ihtiyacında kaldılar. Bundan istifade eden sermayedarlar, kadından aynı sa'yı erkekten daha ucuz bir fiyatla istediler. Bundan da hakk-ı sa'y ve hakk-ı sa'ydan da müsavat mücadelesi meydana çıktı.

Siyasi hak iddiasına gelince, madem ki cemiyetin ıslahı siyasi kanunlarla icra edilmektedir ve madem ki cemiyette kadınlar da erkekler gibi o kanunlara itaat mecburiyetindedirler. Neden kendilerine taalluk eden bir meselede hakk-ı kelamları olmasın?.. Esasen bu hakkı isteyecek seviyeye gelmiş bir kadına: sen artık orada dur, daha ilerisine gidemezsin, demek nasıl kabil olur? Hem birçok cemiyetlerde kadınlar bi'l-fiil siyasetin mesuliyetlerine iştirak ettikleri halde vazifelerinden, haklarından mahrum olmuşlardır. Gayet meşhurdur:

Bir gün Napolyon Madam de Stael'e hiddetle sormuş: "Kadınlar ne zamandan beri politika ile uğraşıyorlar?" O da şu meşhur cevabı vermiş: "Siyaseten idam edildikleri günden beri haşmetmeab!"

İşte hanımlar, anlattığım bu üç hakka vasıl olmak feminismin gayesidir. Fakat bütün feministler bu hukukun cümlesini birden istemezler. Her cemiyet kendi seviye ve ihtiyacına göre bu haklardan bazılarını musırran takip eder. Feminismin son haddini isteyenler bilhassa Anglo-Saksonlardır. Esasen bu cemiyetlerde medeniyetleri ve terbiye-i ictimaiyeleri icabı kadınlar için hakk-ı medeni ve ictimai birçok cihetlerce mevcuddur. Hanımlar her mesleğe kabul edilmişlerdir. Gazeteci, banker, tüccar, mimar, doktor, avukat hatta hâkim oluyorlar. Bunların en meşhurlarından biri "Vyuming" sulh hâkimliği eden "An Sekalli" idi, bir çok seneler devam eden memuriyeti esnasında bütün davacılar tercihen onun mahkemesine müracaat ederlermiş ve verdiği hükümler o kadar adilane idi ki, bu seneler zarfında iki kere mahkeme-i temyize müracaat edilmiş ve her ikisinde de verdiği hüküm aynen tasdik edilmiş. Böyle cemiyetlerde kadınlar bi't-tabii son gayeyi, hakk-ı siyasiye malikiyeti isteyecekler.

Afrika'dan esir gelen Sudanlılara bile hakk-ı siyasi verilen bu cemiyetlerde kadınların o haktan mehcur kalmaları pek münasebetsiz olurdu. Sufrajetlerin kahramanane mücadelelerini bilmeyen yoktur. Bütün silahlardan sonra hapis olmayı ve hatta açlıktan ölmeyi bile göze alan bu cesur kadınların muvaffak olmamaları mümkün değildir. Amerika'nın birçok devletlerinde, İsveç'te ve son günlerde İngiltere'de muvaffak oldular, bütün medeni cemiyetlerin de onları takip edecekleri şüphesizdir.

Feminism gibi büyük bir cereyanın gayet kuvvetli taraftarları, en meşhur mütefekkirlerden yardımcıları olduğu gibi tabiatiyle birçok düşmanları da var. Kadınların hayat-ı ictimaiyeye atılmalarıyla, rahatlarının bozulacağını farz eden hodbin aile reislerinden, iktisadi mevkilerinin fakirleşeceğini zanneden sahib-i sanatlardan, rekabetten korkan politikacılardan ve kadını daima kendilerine münhasır şahsiyetsiz birer zevk aleti bırakmak isteyen epiküryenlerden veyahut faaliyet-i hayatında letafetlerinin bozulacağını zanneden hanımlardan yani bu mesele-

de tarafgirane düşünen bütün insanlardan mürekkeb olan bu muhaliflerin bir kısmı itirazlarını fenni zevahirle örtmek istiyorlar, fakat ekseriyet safsata ile mücadele ediyor:

Mesela kadın nakıs bir erkektir, diyorlar. Zaten kadın Hazret-i Adem'in bir kemiğinden halk olunmamış mıdır? Onun ne ehemmiyeti olur? Ama, buna cevap verenler var, onlar da mukabeleten: "Şüphesiz diyorlar, Adem topraktan, Havva bir kemikten yani mükemmel ve canlı bir maddeden halk olunmuştur. Hem de nasıl bir kemikten, kalbin tam üstündeki kemikten halk olunmuştur. Elbet Havva Adem'den daha mükemmeldir!" "Zaten diyorlar, Allah bütün hayvanatı yarattıktan sonra ahsen-i mahlukat olmak üzere Adem'i yarattı, daha sonra da Havva'yı yarattığına bakılırsa onun daha mükemmel olması pek tabiidir." Böylece kadın nakıstır, kadın akılsızdır dedikten maada kadın ruhsuzdur diyenler bile olmuş! On beşinci asırda meşhur Manon konsülü inikad etmiştir. Burada toplanan papazlar ciddi surette kadının ruhu olup olmadığını müzakere etmişler ve nihayet ancak İsa'nın annesi Meryem'in sahib-i ruh olduğunu kabul etmişlerdir. Bundan daha gülünç bir mesele olur mu? Beşeriyetin yarısı, bütün insanların annesi olan kadınların ruhu var mı, yok mu diye düşünüyorlar, ve sonra da kadınların ruhu olmasa gerek, diyorlar. İnsan düşündükçe hayretler içinde kalıyor: Kendileri gibi düşünen, kendileri gibi yaşayan, kendileri gibi konusan, kendileri gibi iyi ve fenayı bilen, hareketlerinden mesul olan, kendilerine icra-yı tesir eden, icra-yı hükmeden nihayet kendi çocuklarını kanlarında büyüten kendilerinin bütün manasıyla yarısı, mütemmimi olan kadınlara erkekler bu kadar asırlardan beri birer oyuncak, birer hiç, birer mal, mahlul bir eşya gibi bakmışlar, ve o suretle büyümeleri için daima icra-yı istibdat etmişler, anahtarlar altında, kafesler arkasında yaşatmışlar, soldurmuşlar, öldürmüşler. Ve sonra da şimdi çıkıp onlar bizim derecemize gelmemişlerdir gibi bir tahkirle onları susturmak istiyorlar! İsyan ettirici bir ifade!..

Bundan on beş sene evvelisi profesör Biskol isminde Rusya'nın meşhur alimlerinden biri hanımların erkekler derecesinde tahsil görmek iddialarını duyunca, bu iddialarını şu serahat-ı mantıkiye ile reddediyor:

Der ki: "Kadınların beyni vasati olarak 1100 ila 1300 gram gelir. Erkek beyni ise 1200-1400 gramdır. Demek ki kadın beyni erkeğinki derecesine yetişememiştir. Binaenaleyh tababet gibi yüksek tedrisata bu beyin kâfi gelmez." Biskof prensibini daha kat'i surette isbat için der ki öldüğüm zaman benim beynimi tartınız muhakkak 1350 gram gelir. Derken bundan on iki sene evveli 1350 gram beyinli profesör ölür. Hemen doktorlar beynini çıkarırlar ve tartarlar hayret! 1195 gram, vasati kadın beyninden 5 gram bile eksik!

Muarızların en lütufkârları; kadın fazla hassastır, kadın zayıftır, kadın zekâsı erkeğinkinden başka kabiliyettedir, binaenaleyh erkek ile müsavi seviyede olamaz, zaten olmaması için tabiat onu halk etmiş diyorlar. Ve filhakika ilm-i terbiye mütehassısları kadın zekâsının daha muti, daha münkad bir zekâ olduğunu söylüyorlar. Mekteplerde erkeklerden ziyade kızlar, her söyleneni muhakemesiz ve murakabesiz kabul ediyorlarmış, uçan, sathi, fakat parlak, kaidesiz, derinleşmeyen lakin dikkat eden bir zekâ diyorlar..

Lamartin "Allah kadının zekâsını kalbine yerleştirmiştir" diyor. Bu hususta ısrar edenler bilhassa şu misali alırlar: Almanyada iken Madam de Stael bir gün gayet iyi görüştüğü Göte'nin evine gider, girer girmez hemen "Haberiniz var mı Mösyö Moro tevkif edilmiş, Napolyon idam ettirecekmiş" der. Göte imparatorluğa muhalefet eden Moro'yu pek takdir edermiş. Tabii bu haberden pek ziyade meyus olur, düşünmeye başlar... Madam de Stael bir müddet bekler, Göte'nin cevap vermediğini görünce başka bir şeyden bahseder, Göte'de yine aynı sükût, tekrar bahis değiştirir, fakat yine o soğuk sükût, nihayet Madam de Stael sabırsızlanır: "Bugün yine pek hırçınsınız mösyö, ne söyledimse cevapsız bıraktınız, anlıyorum ki sizinle konusmanın imkânı yine yok, ben gidiyorum" der. O zaman Göte birden coşar: "Nedir bu sizin kadınların hiffet-i tabiiniz? -diye çıkışmaya başlar- Geldiniz birden bire beni fena halde müteessir eden bir haber verdiniz, sonra unuttunuz ve geçtiniz, zannediyor musunuz ki bende sizin süratinizle unutup geçebilirim?" Madam de Stael asrının en büyük mütefikkiresi, Göte de mütefikkiri olduğundan bunu daima hanımların hafifliği için misal getirirler.

Fakat esasen bir misal ne isbat edebilir? Tamamıyla aksine de misaller söylenebilir. Mesele orada değil. Bunların hepsini doğru diye kabul etsek bile ne ehemmiyeti olur? Tedkik edilecek nokta bu nekayıs kadınlarda fıtri ve cibilli midir, yoksa irsi ve kisbi mi? İşte bu meseledir. Acaba erkeklerde, asırlardan beri kadınların sürmeye mahkûm oldukları bu tarz hayata tabi olsa idiler nasıl olacaklardı? Bu tecrübeden acaba kadınlar derecesinde olsun muvaffakiyetle çıkabilecekler miydi? Şimdi bile kadınlarınkinden hiç de fazla olmayan bu kabiliyetlerini muhafaza edebilecekler miydi? Ne kadar şüpheli bir mesele.

İşte feministlerin bütün müdaafaları bu fikir etrafında toplanmıştır: "Kadın yalnız erkeğe karşı isyan etmiyor, erkeğin asırlardan beri kendisine verdiği tufeyli tabiatlara da isyan ediyor."

Demek ki kabiliyet kısmında bir hüküm vermek imkânı hemen yok gibi.. Erkek ile kadını bedenen mukayese edecek olsak, hakikaten kadını erkekten kısa, erkekten küçük, zahiren olsun erkekten kuvvetsiz göreceğiz. Lakin bu, erkekten aşağı olmasını icab ettirir mi?.. Bilmem ki mukayese anlamlı bir şey olur mu? Esasen kadın ve erkek bünyeleri birbirinden o kadar farklı ki, birbiriyle mukayeseden netice çıkarmak imkânı yok. Zira ayrı demek büyük küçük gibi ölçüleri icab etmez. O başka, öbürü başka, küçük bir Japonyalıyı iri yarı bir Amerika zencisi ile mukayese etmek aklımıza gelir mi? Bu Japonyalı tekemmül etmemiş bir zencidir, diyebilir miyiz? Nitekim boy bosun kuvvetle bile münasebeti olmuyor. Japonyalı işçi kadınların erkeklerden pek yüksek bir maharet ve süratle ağır şeyleri nakletmelerini, mesela vapurlara kömür doldurduklarını bize söylüyorlar. Halbuki dünyanın en küçük kadınları Japon kadınlarıdır. Bize fen öğretiyor ki, umumiyetle küçük ve ibtidai hayvanlarda dişi ve erkek farkı yoktur. Hatta en küçük cinslerde aynı ferd iki cins vazifesini de görür. Hayvanat tekemmül ettikçe cinsler arasındaki fark büyüyor. Mesela bir arslan ile dişisi arasında çok fark göreceğiz. Lakin bu zahiri farka rağmen kim diyebilir ki dişi arslan noksan bir erkek arslandır, o beden eksiktir. Fizyolojikman bu varid-i hatır olabilir mi? İnsanlar için de aynı mesele, bilakis tefevvuk varsa, tekemmül varsa, o da şüphesiz ki hanımlar tarafındadır. Kabiliyet-i tevellüdiyeleri olduğundan elbette ki erkekten daha mükemmel, daha tam bir insandırlar.

Muterizlerin ikinci mühim itirazları da şudur: Cemiyetler ibtidai bir şekilde oldukça erkek ve kadın vazifeleri farksız oluyor. Cemiyetler de medeni oldukça vazifeler ayrılıyor... Bu itiraz birden doğru gözüküyor, sathi bir

tedkikte köylü kadınları erkek işleriyle meşgul görürsünüz. erkek gibi ekerler, biçerler, odun keserler, satılık mallarını pazara getirirler, ve orada serbest alışveriş ederler. Halbuki şehirlerde kadınların vazifeleri ayrılmıştır, taksim olmuştur kadın ev işiyle, çocuklarıyla uğraşır, erkek ise dışarıda meşguldur. Bundan kuvvetlenerek muterizler, zaten taksim edildikçe hem iş daha iyi yürür, hem cemiyette tesanüd daha kuvvetli olur, diyorlar. Halbuki bu kaide şahıslar içindir, cinsler için değil. Cinslerin arasındaki münasebetin kaidelerini biz tarihten almalıyız. Tarihten çıkan netice şudur:

Cemiyetler kavi, sağlam ve ahlaklı oldukça kadın ve erkek arasında tam bir müsavat görüyoruz. Vazifeleri de hemen aynı oluyor. Cemiyetler bozuldukça, çürüdükçe kadını küçülmüş, vazifesini erkeğe hoş görünecek şeylere münhasır kalmış görüyoruz. Dünya kurulalı insanlar her türlü teşkilatı tecrübe ettiklerinden o teşkilatların neticelerini biz kolaylıkla görebileceğiz. Ve bu tecrübelerle kendimize bir yol çizebileceğiz. Kadınların esarette kalmalarını tabiatlarının netice-i kat'iyesi zanneden muterizlerimiz bilmiyorlar mı ki bir zamanlar kadın erkeğe müsavi değil, erkeğe hâkim bile olmuş. Ailenin reisi, istinadgâhı, bütün sıfatların faili hep kadın imiş.

Demek ki tabiatları buna müsaid imiş! Erkek yalnız harp ile, avcılık ile vakit geçirirken çocuklarını beslemeye, doyurmaya, giydirmeye, iskân etmeye mecbur imiş. Tarlaları ekip biçtikleri, hayvanlara baktıkları için bu malların sahibi de onlar olmuş. Bütün sanayi, bütün zenginlik onların elinde imiş. Bu zamana matriyarka devri derler. Bir zaman gelmiş ki kadınların pek büyüyen servetlerine erkekler göz dikmişler. Kadınlar zaten bütün hazırı insanlar gibi harbcü değildiler. Vakitlerini medeni işlerle geçirdikleri için harb ü darbe hazırlıklı değildiler. Şimdiye kadar bu vazifeyi boş duran erkekler yapmıştı. Onun için erkekler kadınlara hücum ettikleri zaman kadınlar mağlup oldular. Ve erkekler onların bütün mülklerini aldıktan maada çalışmak kendilerine güç geldiği için kadınları esir yapıp kendi hesaplarına çalıştırmayı düşündüler. Bu ikinci devreye, kadını esir tutan ve erkeği hâkim yapan bu devire patriyarka derler.

Türk Kadını, sayı 20 (17 Nisan 1335/1919), s. 305-308.

Beşeriyetin ilk medeniyet yatağı olan Hindistan'da kadının mevkiini anlamak için mukaddes eşar mecmualarına müracaat ediyorlar. Dünyanın en eski şiir mecmuası olan "Mahabrata" bize Hindistan'a galip giren muharibelerin refikalarını serbest, serazad birer müstakil insan olarak gösteriyor, onları hareketlerinin, kararlarının, hayatlarının fail-i muhtarı, erkeklerin arkadaşı tanıyor. Fakat mecmuanın muahhar kısımlarında kadının mevkii küçülüyor, nihayet Hindistan'ın artık hiçbir emelsiz, bir ümidsiz, ancak zevk için yaşadığı zamanlarında kadını tamamıyla birer memluk eşya halinde gösteriyor. O derece ki erkek elinde bir oyuncak, bir eğlence olan refikasını başkalarının tecavüzünden sakınmak için evinde hapsediyor, esir tutuyor, ve hatta kendi ölümünden sonra bile onun kalmasına, onun yaşamasına razı olamayarak kendi cesediyle onun da diri diri yakılmasını istiyor. Hintliler kadını hayatlarına münhasır tutmayı bile az görüyorlar. Kadın hayatının ve ölümünün hâkimi oluyorlar. Düşününüz insanın eşyası bile arkasına kalır fakat karısı kalamıyor. Onu mukaddes ruhbanın emriyle yakıyorlar. Dünyanın en derin vahşeti şüphesiz ki bu olmuştur.

Budda bütün Hindistan'a şefkat yağmuru gibi inerken kadının mevkini de pek çok düzeltti. Sınıfların tevhidi maksadıyla tesis ettiği ruhban cemiyetleri gibi rahibeler manastırları da yaptı. Böylece kadın kendine istediği zaman emin ve kurtarıcı bir melce bulmak kabiliyetiyle esaretten bir dereceye kadar kurtarılmış oldu. Kocasını bile terk ederek oraya iltica edebilecekti. Bu onu şahsiyet sahibi bir insan yapmak oldu. Budda zamanından beri kadının mevkii yeniden pek tenezzül etti. Ve Hindistan'ın bugünkü zavallı haline sebep kadınların biçare mevkileridir diyorlar. Mısır'da da aynı Hindistan'da tedkik ettiğimiz şeraiti göreceğiz. Ehramlar, ebü'l-hevller devrinde kadın erkeğe müsavi ve arkadaş oluyor. Her meslekte birinci mevkilerde bulunuyor. Zaten Mısır'ın en parlak devri İsa'dan 15 asır evvel icra-yı hükümet eden melike Haçyot zamanında olmuştur.

Sonra Mısır zayıfladıkça kadın küçülüyor ve nihayet bugünkü hali buluyor. Yahudiler esaret zincirini kırmak için mücadele ettikleri zaman daima başlarında birer kadın görüyoruz, hemen her vakit Yahudi halaskârları arasında bir kadın vardır. Onları Mısır'dan kurtaran Hazret-i Musa, Harun ve Miryam peygamber tanılmaktadırlar.

Yahudilerde peygamber olmuş kadınlar vardır. Bu söylediğim Miryamdan maada tarihin ebedi kahramanlarından sayılan Yahudiler melikesi meşhur "Debora" da vardır.

Yahudiler de zengin olup milliyetlerini, azadegilerini unutarak zevk u sefaya daldıkça kadını bir nişane-i servet bir alet-i zevk gibi tutmaya başladılar ve birkaç kereler evlenmeyi gıpta edilir bir saadet gördüler.

Kadınlar için insan olmak ve zevce olmak imkânı kalmayınca anne olmayı, bahusus oğlan annesi olmayı hayatlarının yegâne itimad edilecek bir şerefi farz ettiler. Aynı hali Araplarda da göreceğiz. Elan bugün Fatma hanım, Emine hanım diye bir Arap hanım çağrılmaz, Ümmü Ali, Ümmü Ahmed diye hitap edilir.

Tuhaf değil mi, o kadar ince, sanatkâr Yunan medeniyetinde keza kadını ikinci derecede görüyoruz. Homer iyi bir ev kadını numunesi olarak bir bir Panelop'u tanıyor. Fakat Homer'in sanatını kaldırınca ortada şark usulü yüzünü erkekten saklayan, erkek yanına çıkmayan, emlağına sahip olamayan, kendi malını satamayan, babasından kocasından maada hatta oğlunun emri altında mahkûm olan bir esir kadın buluyoruz. Yunan cemiyeti kadından o derece mahrum idi ki trajedilerdeki kadın rollerini de erkekler oynarlardı. Bizdeki orta oyunları gibi. Yunanlılar bu mahrumiyete çok zaman katlanamadılar ve cemiyetlerine almadıkları refikalarının yerlerini "Courtisane"lara verdiler. Bunlar bir dereceye kadar tahsil görmüş olduklarından cahil bıraktırılan namuslu kadınlardan daha hoş muhabbet ederler. Serbest tavırları parlak

AYDEMİR MÜELLİFESİ MÜFİDE FERİD HANIMEFENDİ İLE MÜLAKAT

"Firuze" için Müfide Hanımefendi ile mülakat yapmaya gidiyordum. Eylülün açık ve berrak bir günü, rüzgâr hafif, deniz güzeldi. Vapurda, güvertede, kâğıtlarımı çıkarıp suallerimi tanzim ettim. Yarım saat sonra Feneryolu'nda yeşil çam ağaçlarının arasında kıymetdar bir muhafaza gibi görünen köşkün salonundaydım. Hanımefendi biraz sonra mütebessim çehreleriyle gelip üstünde Fransızca açık kitaplar duran masalarının önüne oturdular. Sebeb-i ziyaretimi sordukları zaman memlekette kadınlığın terakki ve tealisine yardım maksadıyla intişar eden "Firuze" gazetesi için mülakat yapmak istediğimi söyledim ve sonra ilk sualimi sordum:

- *Kadınlık âlemindeki son tekâmül ve terakki hakkındaki fikirlerinizi lütfen bildirir misiniz?*

- Ben daha o derece derin ve esaslı tahavvül göremiyorum. Bence Türk kadınlığı demek bilhassa Anadolu kadınlığı demektir. Anadolu kadını daima çalışkan, evinde ve aile hayatında kocasına tamamiyle müsavidir. Dünyanın hiçbir yerinde kadın, Türk kadını derecesinde hürmete, hukuka mazhar olmuş değildir. Türk tarihinde kadının mevkii daima hâkim vaziyettedir: Mesela drahomasız evleniyor, emlakına sahiptir, mali semeresine sahiptir. Şimdiye kadar bu vaziyetini idrak etmemişti. İdrak de tahsil ile kabildir. Sonra hiçbir zaman Türk hanımları medeniyetsiz olmamıştır. Bilakis çok ince ve milli bir medeniyetleri vardı. Ben Cengiz zamanındaki kadınları bile medeni biliyorum. Şimdi kadınlarımız harp dolayısıyla içtimai mevkilerini kazandılar ve darülfünunlara girmek hakkını aldılar. Eğer maksadımız Avrupa medeniyeti yolunda yürümekse bilhassa onların ilminden istifade etmeliyiz. Nurlarını almalıyız. Ben kör körüne Avrupalılaşmanın aleyhindeyim. Paris'e gittiğim zaman bizim medeniyetimizi onlara hissettirmek istedim. Buradan Avrupa'ya gidenler daima bir Türk olarak gitmeli. Biz daima, daima Türk kalmalıyız. Maalesef bakıyorum, hanımlarımız hep Avrupalılığa özeniyorlar, onu da beceremedikleri için gülünç oluyorlar. Dedim ya ilimsiz irfansız medeniyet olmaz. Bunun için bizim entelektüel, memlekete nafi, hâdim kadınlara ihtiyacımız pek çoktur. Sonra İstanbul kadınları Türk kadınlığı içinde ayrı bir kitle olarak kalmamalı, Anadolu kadınlığı ile birleşmelidir. Bence kadın için ilk vazife aile teşkil etmektir. Bu her kadın için bir gayedir. Türkiye şimdi fakir bir devir geçiriyor. Onun için yalnız erkeklerin değil kadınların da çalışmasına ihtiyaç vardır. Kadınlar için gaye iyi bir aile reisesi olmakla beraber her kadın lüzumu olduğu zaman, ekmeğini hayatını kazanabilmeli. Ve bunun için de her meslek kendisine serbest olarak açılmalıdır.

- *Hal-i hazırda bir cemiyete falan intisabınız var mı? Memleket sizi münevver hanımları arasında muhterem ve salahiyetdar bir şahsiyet olarak tanıyor. Türk kadınlarının atisi hakkında düşündükleriniz nedir? Bu hususta emelleriniz, gayeleriniz var mı?*

- Hayır.. Ben kendi kendime çalışmayı daha münasip buluyorum. Bir cemiyete girmeyi ve böyle bir cemiyet tesis etmeyi düşünmüyorum. Biliyorsunuz ki ben Türkçüyüm. Ve benim Türkçülüğüm Anadoluyu da aşıyor. Diğer Türk diyarlarını silahla değil bilhassa Türklüğe muhabbetle fethetmek istiyorum. İleride nasıl olsa doğacak olan Türk federasyonunu Türkiye şimdiden muhabbetle hazırlamalıdır.

- *"Aydemir"den sonra çıkacak eserleriniz var mı? Yazılarınızı güç mü kolay mı yazarsınız?*

- Aydemir'den sonra makale yazdım. Gazetecilik ettim. Şimdi hazırda iki romanım var. Biri ecnebi mekteplerinin aleyhinde. Diğeri mütareke zamanının bir hatırası.* Yazdığım zaman gayet kolay yazarım. Hiç güçlük çekmem.

Hanımefendi şen bir kahkaha attılar. Sonra dediler ki:

- Fakat çok tenbelim. Gayet az yazarım.

- *Estağfurullah..*

- Cidden öyle.. Kendim yapıyorum ama. Doğru değil.. Şimdi durmayıp çalışılacak zamandır! Bana okumak yazmaktan daha kolay ve müreccah gelir.

- *Edebiyatımızın vaziyeti hakkında fikirleriniz? Erkeklerden kadınlardan kimleri beğeniyorsunuz?*

- Bunu kritiklere sorun. Beğenmek meselesine gelince, en çok sevdiğim romancı Reşad Nuri Bey'dir. Herkes gibi ben de "Çalıkuşu"nu sevdim. İlk milli ruhla yazılmış, bana en çok tesir eden roman odur. Size bir şey daha söyleyeyim.. Bizde iyi münekkitler yok. Yazanlar münekkitlerden çok istifade ederler. Sonra edebiyatta bir nokta-yı nazar dikkatimi celb ediyor: Edipler İstanbul'da yaşıyorlar, İstanbul'da yazıyorlar; fakat İstanbul'u Türk edebiyatında yaşatmıyorlar. Mesela Venedik, bütün dünyanın edebiyatına girmiştir de, İstanbul Türk edebiyatına girmiyor! Bu beni çok müteessir ediyor.

Kalkıp hanımefendiye birçok teşekkür ederek ayrıldım. Sokakta yürürken Aydemir müellifesini Türkün mefkûresinin canlı bir timsali olmak üzere görüyordum.

Osman Nuri

Firuze, 29 Eylül 1340, sayı 3, s. 4-5

Çevrimyazı: Hülya Balcı

* Bu roman, Müfide Ferid'in iyi bilinen iki romanının (*Aydemir* ve *Pervaneler*) dışında kalan "Affolunmayan Günah"tır. Roman, Almanya'da Otto Spies'in çevirisiyle *Die unverzeibliche Sünde* adıyla yayımlanmıştır (Krefeld, 1933). Behçet Necatigil kitabın Türkçesinin "nedense yayınlanma"dığını belirtmektedir (*Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul, 1980, 10. baskı, s. 350).

zekâlarıyla Atina kadın hayatında hemen birinci mevki tuttular. İçlerinden bazılarının isimler ve eserleri bugüne kadar yaşar. Mesela meşhur Safo gibi. Yunanistan'da kadın ya namuslu lakin cahil ve esir olacaktı, yahut hafif meşrep fakat serbest mevki sahibi. Doğrusu hanımların ahlaklarını hiç de yükselmeye teşvik etmeyen bir usul. İlk defa Felatun kadınların erkeklere müsavi olabileceklerini söylediği zaman, halk onu "Aspasi'nin güzel gözleri için bu müthiş, bu isyan edici mübalağayı söylüyor" diye itham etmişlerdi. Halbuki o bu müsavatı ancak devlete iki cinsin de kendisini feda etmeye mecbur olduğunu söylemek için kabul etmişti. Onu bile çok gördüler. Zira Felatun'a kadar bütün Yunan mütefekkirleri kadınlarda yegâne fazilet olarak itaati tanımışlardı. Kadın ile esirlerde başka meziyet tasavvur edemiyorlardı. Şüphesiz Atina cemiyeti iki cins arasında bu kadar fark yapmasa idi böyle çabuk münkariz olmazdı.

Roma da aynı kaideye tabi olmuştu. Virjil'in anlattığı

Aydemir

yarı hayali yarı hakiki amazonlar, kahraman kadın reiseler devri geçtikten sonra erkekler Roma kadınlarını memluk bir eşya gibi esirlerle birlikte eve kapadılar ve kendi kendilerini onların hâkim-i mutlakı tayin ettiler. Kendilerinde onları muhakeme edecek, tecziye edecek hatta idam edecek bir hak tanıdılar. Keyifleri isterse kadınlarını satabileceklerdi. Hatta hediye edebileceklerdi. Doğrusu güzel bir usul! Şimdi bile ne kadar erkekler içlerinden bu usule müştaktırlar.

Roma'nın müteazzım kadınları bu muameleye çok zaman tahammül edemediler ve layık oldukları mevkii buluncaya kadar çalıştılar. Sonraları, imparatorluk zamanında onları en büyük mevkilerde görüyoruz.

Golua, Selt ve Jermen cemiyetlerini tedkik ettiğimizde hep aynı meseleyi görüyoruz. Demek ki bütün kadim akvamın tekâmüle yürürken tarihinden şu neticeyi çıkarabileceğiz: Milletler çalışırken, cemiyetler doğarken, teşekkül ederken kadın daima erkeğe yardımcı ve arkadaş oluyor, mevkii tamamıyla erkeğe müsavi; sonra millet zenginleştikçe, sefahate meyil ettikçe kadınları yerlerinden koğuyorlar, ve onları birer zevk aleti, servet nişanesi derecesine indiriyorlar, ve öylece yaşatıyorlar. Burada kadınların bazı münasebetsiz hareketleri de oluyor. Bundan tabii bir şey olamaz. Daima dizgin altında meramsız, mesuliyetsiz, bazen esir, bazen oyuncak, kâh tapınılarak, kâh döğülerek yaşatılan kadınlar elbet mesuliyete kabiliyetli, kendilerini idareye muktedir olamazlar. Dizginlerini ilk boş buldukları zaman tabiatıyla başlarını alıp koşacaklardır. Belki iyi yollardan, belki tehlikeli yollardan, herhalde kabahat onları dizgin altında tutup yolları öğrenmelerine mani olanlardadır.

Hıristiyanlık, dünyayı yeni ve ulvi bir maksadla alt üst ettiği halde, kadının vaziyetine hiçbir yenilik getirmedi. Filhakika erkeğin o ezeli er azametini kırarak kadına yaklaşmasına sebep olmuşsa da kadını hiç yükseltmedi. Hazret-i Meryem'in kadın olmasını, Hıristiyanlığın kadını yükseltmek arzusuna hamledenler, bence çok aldanıyorlar. Zira her dinin başında bir kadın rolü vardır. Nitekim Hıristiyanlığın birçok doktrinlerinin ve hikâyelerinin menbaı olan Budism'de keza Budda'nın annesini fevka'l-beşerler sırasında buluyoruz. Kadınların Hıristiyanlığa bu kadar sarılması ise, kadınların Hıristiyan doktrinlerini, merhameti pek iyi anlamalarından gelir. Verdikleri "Imartyre"lerde imanlarının daima taze, daima galeyanlı kalmasını intac etmiştir. Halbuki Hıristiyanlığın esasen bekârlığı aile hayatına tercih etmesi, kadını lüzumsuz bir insan derecesine indirmesinin delilidir. Kilise kadını insaniyetin düşmanı olarak tanımıştır. Onu beşeriyetin yarısı değil bilakis beşeriyetin yarısını lanet-i ebediyeye sürükleyen bir şeytan olarak görmüştür. Ona göre dünya yüzündeki bütün günahların müsebbibi kadındır. Filhakika itiraf edelim ki tam sefahatın ortasında doğan Hıristiyanlık, yaşamak için temiz kalmaya ve bu kadar aleni gördüğü tehlikelerden kaçınmaya mecburdu. Fakat kaçınmak, şehirleri bırakarak sahralarda yaşamakla, cemiyetlerden kaçarak vahşi ve münzevi mabedlerde saklanmakla olmaz. Kendi ahlakını yükseltmekle, bütün o hakir levslerin arasından pak ve beyaz geçerek etrafa da misal olmakla olur. Halbuki onlar kadına cehennem alevi, cehennem kapısı gibi isimler vererek "baykuş sesini, çıngıraklı yılanların sesini kadın sesinden güzel bulduklarını" iddia ederek "kadın ölümden acıdır" gibi mülahazalarla kendi aciz korkularını ve kadının galip cazibesini tasdik etmiş oluyorlar.

Hıristiyanlığın kadınlara hizmeti manastırlar vasıtasıyladır. Bu manastırlarda toplanan hemşirelerin kibar olan kısmı kendi ilmini öbürlerinin de istifade edeceği bir şekle koymaya mecburdular. Tedris ederek, kitaplar yazarak, sanayi-i nefiseye müteallik işler yaparak, hastalara bakarak, muhtaç olanları himayelerine alarak günahkârların elemlerini unutturarak her daim kadına sakin ve emin bir melce hazır bulundurarak kadınlığın oldukça mühim bir serbestiye malik olmasına kadın tesirini, kadın faaliyetini tesbit etmeye pek çok yaramışlardır.

Bu manastırlar on dördüncü asıra kadınları yürüttüler, ondan sonra artık geride kaldılar, medeniyetin ihtiyacâtını takip edemediler ve körlendiler.

İslamiyet kadını şüphesiz ki birçok himaye etti. Eski Araplarda kadının medeni hukuku pek nakıstı. Hemen hemen hiç yoktu. Bir erkek istediği kadar kadın almakta serbestti.

Bir baba kız çocuklarını diri diri gömmeye mezun idi. İslamiyet bu vahşetlerin önünü bir dereceye kadar aldı, diri gömmeyi men etti. Kadın almayı dörde indirdi ve bu suretle kadına hiç olmazsa erkek dörtte bir hakkını vermiş oldu. Miras mesailinde, şehadette biraz daha munsif davrandı, kadını yarım insan saydı.

Kurun-ı vustanın meşhur kadın taabbüdü pek zahiridir. Şovalyelerin meşhur âşıkları, âşık hikâyeleri daima sevgilinin beğeneceği hareketlerde bulunmak, muharebede sevgilinin rengini taşımaya ve öldükten sonra da ona kalbini göndermeye münhasır kalırdı. Hakikatte kibar kadının hayatı şatosunda soğuk kale duvarları içinde sıkıntıdan yün eğirmeye münhasır kalırdı. Gelen geçen dilenci şairleri ve sazendeleri dinlerlerdi. Enderen şereflerine yapılan askeri veya edebi müsabakalarda bulunurlardı. Mütebaki zamanlarda muharebeye giden kocalarının emriyle kale içinde kilitli yaşarlardı. Kızlar babalarının vârisi bile olamazlardı. Her bir medeni hukuktan mahrum idiler. Filhakika ekseriya bir kale şeklinde kalan mirası oğlana bırakmak daha münasip oluyordu. Kibarlar böyle olursa diğerlerin halini tasavvur edebiliriz. Erkekleri zaten en basit haktan bile mahrum olan avamın kadınları ne olur? Rönesans bunun milletlere, bütün sanatlara olduğu gibi kadınlara hem bütün sınıf kadınlara da büyük bir inkişaf devri olmuştur. Kadınlar tahsil etmeye başladılar. Darülfünunun sınıflarında kızlar göründü, esnaf cemiyetlerinde kadınlar aza idiler, kadından alim, mütefennin, şair, sanatkâr, diplomat oldular. İcra-yı hükümet edenler gözüktü, tabibler yetişti. Latince, Rumca öğrendiler, erkekten ziyade kızların tahsiline itina ettiler.

İnkişaf devri geçince kadının mevkii de küçüldü, yine birer süs, birer heves ve zevk arkadaşı oldular. Fransa saraylarında olduğu gibi, en çok hürmet eyledikleri za-

İ L A N - N Ü M A

NESTLE BİBERONU

Aliyü'l-âlâ yegâne Nestle emziği
En sıhhi, en ucuz ve en kolaylıdır

Çocuğunuz için yalnız Nestle emziği istimal ediniz. Nestle emziği çocuklara katiyen yorgunluk vermediğinden maada valideleri çocuklara mütemadiyen nezaret etmek külfetinden azade kılar.
Dersaadet için yegâne acenteleri!
Şark Ecza Merkezi Ticarethanesidir.
Satış mağazası: İstanbul'da Bahçekapı Ecza Deposu.
Deposu: İstanbul'da Horasanciyan Hanı'ndadır.

İkdam, 13 Teşrinievvel 1329 (26 Ekim 1913)

manlarda bile, onların mevkileri hayatları mesela Roma kadınlarının şerait-i hayatiyelerinden pek farklı değildi. Aynı suretle medeni hukuktan mahrum idiler. Ve onlara gösterilen o kâzib teveccühler hakiki arkadaşlık hürmetinden pek çok uzaktır. Agripina dö Binye'nin biraz küstahane bir teşbihi vardır. O zaman kadınlardan bahsederken diyor ki: "Onlar bana eski Mısır'ın o muhteşem, zarif mabedlerini hatırlatıyor, dışı bu kadar süslü olan bu mabedlerin içinde ya bir kedi, ya bir dana, veya bir maymun bulunuyordu."

Fransa İhtilalinde ilk defa kadınlarla erkeklerin müsavatı ilan edildi. Bilhassa kadınların bir fikr-i siyasi uğrunda kahramanca ölmeleri, ölecek kadar fikirlerinde ısrar ve sebat etmeleri kadının seviyesini pek çok yükseltti. Onlar da artık şahsiyet sahibi insan olduklarını isbat ettiler.

Kadınlar fikir âlemine girdiler, terakkiyat-ı ilmiyeyi takibe başladılar, her şeyi okuyup anladıkça kendi mevkilerini, kendi şahsiyetlerini, kendi vakarlarını idrak ettiler.

Diğer taraftan iktisadi bir mecburiyet ile sa'y sahasına girmek devri geldi. Bu mecburiyeti hissetmeyenler de erkeğe medyun olmayı artık ağır görmeye başladılar, artık ihtiyaç ve haklarını, vazife ve mesuliyetlerini hissetmişlerdi ve feminism doğdu.

Feminism bugün her cemiyetin halle mecbur olduğu bir meseledir. Bizde de bunu düşünmeliyiz. Kadının hayatı ne olacak?! Biz bugün Avrupa memleketleri gibi, hakk-ı siyasiye iştirakı istemeyeceğiz. Erkeklerimizin bile bu husustaki iktidarları şüpheli iken bir de bu meseleye kadınları karıştırmak zamanı henüz gelmemiştir. Diğer cihetten zamanın tahavvülü, itiyadatın tebeddülü, kadını eski vaziyetinden çıkarmıştır. Türk kadını artık esir değildir. İtiraf edelim ki esir kalacağını dese bile erkeklerde ve cemiyette onu esir tutacak kudret-i maliye kalmamıştır. Bizim cemiyetimizin iktisadi vaziyeti herkesin çalışmasını, kendini beslemesini icab ettiriyor. Ahlaken de kadın artık erkeğe tabi olmak, erkekten ekmeğini beklemek zilletinden kurtulmalıdır. Demek ki Türk feminismi şimdilik kendine gaye olarak, tabii muvakkat bir gaye olarak "hakk-ı mesai"yi isteyecek. Kadınların çalışmak tabiatlarına, iktidarlarına göre her bir mesleğe girmek hakkını talep edecektir. Bu cihette erkeklere tamamıyla müsavi bir hak isteriz. Tabii ki hak istedikten sonra bütün mesuliyeti de almalı. Bu mesuliyet de aldığımız, alacağımız hakka layık derecede münevver ve ciddi olmaktır. Yukarıda gördük ki kadında irsi bazı zaaflar var. Asırlardan beri devam eden ıstıfâ-yı cins neticesi onlarda müstebid erkeklerin belki hoşuna giden fakat beşeriyetin tekâmülüne mani, muzır bazı nakısaler vücuda gelmiştir. Biz bu zaafları tedkik edip onlara birer çare aramalıyız. Bizim gayemiz kadını "iyi bir anne ve tam mükemmel bir insan" yapmak olacaktır. Biz daima birisine dayanarak yaşayabilen kadınları artık istemiyoruz. Her kadın her bir hareketinin, kararının iradesini kendinde bulmalıdır.

"Madam dö Remoza" diyor ki; "Âlem-i fikrin büyük prensiplerini kadınların zihinlerine yerleştirmedikçe onları taht-ı emniyette görmek mümkün olamaz. Zira âdat ve itikadat-ı kadime istinadgâhlarını, bir gün zaman ve terakki onlardan çekiverince, onları düşmekten, sendelemekten, muhafaza edecektir."

Türk kadınlığı için gaye olarak "hakk-ı sa'yı" istediğimize göre kızlara vereceğimiz tahsil-i ilmi de düşünmeliyiz ki onlar bir gün kadın ve anne olacakları gibi belki de diğer bir gün hayatlarını kazanmak mecburiyetinde kalacaklardır. Onları bu düşünce ile hazırlamalıyız. Mekteplerimizin programlarını bu gayeye hâdim bir surette tertip ve teşkil etmeliyiz. Yani onların her birine birer sanat, günün birinde hayatlarını kazandıracak birer meslek öğretmeliyiz. Ve nihayet onların vücudlarını kavice büyütüp beyinlerine de hayatta yollarını aydınlatacak, bir ilim koyduktan maada bir de onların ruhlarını ahlaklarını maneviyatlarını ciddi bir surette terbiyeye çalışmalıyız. Zihinlerini sağlam ve muvazeneli bir hale koymalıyız. Onları düşünmeyi bilen, muhakeme eden, şahsiyet ve mesuliyet sahibi birer insan yapmalıyız, ta ki hayatta doğru istikameti kendi akıllarıyla bulsunlar ve kolaylıkla onu takip edebilsinler.

İşte feminism meselesinde muvaffakiyetin sırrı buradadır. Kızlarımızın, hanımlarımızın hüsn-i terbiyesinde ancak böyle ciddi ve makul terbiye iledir ki kadınlarımız cemiyet içerisinde ihraz etmeleri lazım gelen dereceye yükseleceklerdir. Bu dereceyi de Stuart Mil, o büyük filozof bize gayet muciz bir ifade ile tesbit etmiştir: "Kadın meselesinde, diyor, bir cinsin öbür cinse itaati yerine bir müsavat mutlaka kabul etmeliyiz, öyle bir müsavat ki ne bir tarafta imtiyaz bıraksın, ne de öbür tarafta kasıryet!"

Türk Kadını, sayı 21 (8 Mayıs, 1335/1919), s. 323-326

"MİLLİ AİLE"YE İLİŞKİN BİR BELGE

MURAT KORALTÜRK*

İkinci Meşrutiyet, yakın dönem Türkiye tarihinde önemli dönüşümlerin yaşandığı bir devirdir. Osmanlı mutlakıyet rejiminin meşruti nitelik kazandığı II. Meşrutiyet, Tanzimat ile başlayan Batılı anlamda bazı hak ve kavramların gündeme gelmesi açısından da bir dönüşümü ifade ediyordu. Siyasi boyut ve yansımaları dışında kısa bir süre içinde II. Meşrutiyet'in kamuoyunda toplumsal ve ekonomik yansımaları da ortaya çıktı. Bunların en bilinenleri ekonomide "milli iktisat"ın, sosyal hayatta işçi hareketlerinin gündeme gelmesiydi. Yine sosyal hayatta II. Meşrutiyet'in bir yansıması olarak kadın hareketleri hız kazandı.

Türkiye'de kadının tarihi, özellikle çağdaş anlamda kadın hareketlerinin gelişimi açısından II. Meşrutiyet bir başlangıcı ifade eder. Kadınların seslerini duyurdukları dergi ve gazetelerin yayını bu dönemde hız kazandı.[1] Aynı dönemde kadınlar çeşitli amaçlar doğrultusunda dernekler kurdular.[2] Bu dernekleri yardım, eğitim, kültür, ülke sorunlarına çözüm arayıcı, feminist, ülke savunmasına yönelik, siyasal amaçlı ve siyasal partilerin kadın dernekleri olarak sınıflandırmak mümkündür.

II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri, özendirici nüfus politikası takip etmişlerdir. Çeyiz ve başlık âdetlerinin evlenmek isteyenlere ağır bir mali yük getirdiğini, dolayısıyla dini ve ahlaki kurallara aykırı olan kız kaçırma olaylarının arttığını, bunun da üzücü olaylara neden olduğunu ifade eden Dahiliye Nezareti, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında bütün vilayetlere gönderdiği bir genelge ile nüfus artışını sağlamak, aile refahı ve mutluluğunu artıracak kaynakların israfını önlemek üzere, evlenmeyi kolaylaştırıcı derneklerin kurulmasının özendirilmesinin gerektiğini belirtti.[3] Bu doğrultuda derneklerin kurulması gecikmedi. Örneğin 1910'da Karadeniz Ereğlisi'nde benzer amaç doğrultusunda bir derneğin kurulduğu bilinmektedir.[4]

II. Meşrutiyet döneminde kurulan dernekler içinde kadınlara istihdam olanakları yaratmak için 1916'da kurulan "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", kadın işçi taburu oluşturması yanında, cemiyet içinde çalışan bekâr memur ve işçilerin evlenmelerini zorunlu kılması ile de öne çıktı. Cemiyet, ücretleri artırma, çeyiz yardımında bulunma vaatleri ve uyguladığı görücülük usulü ile bazı evliliklerin gerçekleşmesini de sağladı. Cemiyetin bu görücülük girişimi ile uzun savaşlarda önemli bir miktarda erkek nüfusunu yitiren Osmanlı devleti, gerek kadınların istihdamı gerek evliliklerin özendirilmesi girişimleri ile bu sorunu aşmaya çalıştı. Ancak bu girişimler ile Osmanlı devletinin son yıllarında Türk toplumunda kadın-erkek eşitliğinin ilk adımları ve çekirdek aile niteliğinde olan "milli aile" kavramı gündeme geldi.[5]

Bu bağlamda bir belge olarak aşağıda, aynı amaç doğrultusunda yani "milli aile"yi oluşturmak üzere kurulmuş bir girişim olan "Teshil-i İzdivac ve Teşkil-i Aile İdarehanesi"nin programı aynen yer almaktadır. ■

1. Osmanlı Devleti'nde kadın dergi ve gazeteleri için bkz. Yıldız Akpolat Davut, "II. Meşrutiyet Döneminde Selanik Menşeli Bir Kadın Dergisi: Kadın", *Türkiye Günlüğü*, sayı 43 (1996), s. 68-73. Yıldız Akpolat Davut, "II. Meşrutiyet'te Toplumda Kadına Başat Rol Vermeyen Kadın Dergisi Mahasin", *Tarih ve Toplum*, c. 26, sayı 156 (1996), s. 42-47. Aynur İlyasoğlu-Deniz İnsel, "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim yay., İstanbul, 1984, s. 163-184. *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Metis yay., İstanbul, 1993. Cüneyd Okay, "Kadın Dergileri Bibliyografyası'na Katkı Kadınlık Hayatı", *Toplumsal Tarih*, c. 7, sayı 39 (1997), s. 49-51. Işık Özel, "Kadın Hareketinde Bir Öncü: Kadınlar Dünyası", *Toplumsal Tarih*, c. 7, sayı 39 (1997), s. 46-48.
2. Osmanlı Devleti'nde kadın örgütleri için bkz. Meral Altındal, "Kadın Birinci İşçi Taburu Tarihçesi", *Toplumsal Tarih*, c. 7, sayı 41 (1997), s. 14-16. Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk u Nisvan Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, c. 11, sayı 66 (1989), s. 16-21. Serpil Çakır, "Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği", *Toplum ve Bilim*, sayı 45 (1989), s. 91-97. Serpil Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 53 (1991), s. 139-159. Rahmi Çiçek, "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Faaliyetleriyle İlgili Bir Belge", *Tarih ve Toplum*, c. 20, sayı 116 (1993), s. 14-15. Tülin Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 10 (1968), s. 59-63. Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 51 (1988), s. 34-38. Zafer Toprak, "İttihat ve Terakki ve Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti", *Toplum ve Bilim*, sayı 43-44 (1989), s. 183-190.
3. Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma...", s. 37.
4. Hamide Koyukan, "Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, c. 5, sayı 27 (1996), s. 21-23.
5. Osmanlı devletinde evlilik ve aile kurumu için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'tan Sonra Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine", *Toplum ve Bilim*, sayı 50 (1990), s. 85-95. Cem Behar, "1885-1926 Yılları

* MÜ İİBF İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi

Arasında İstanbul'da Çokeşlilik", *İstanbul*, sayı 3 (1992), s. 119-123. Aydoğan Demir, "Bir Akd-i Nikah Belgesine Göre Midilli'li Mübadillerden Ayşe Hanım Nasıl Evlendi?", *Tarih ve Toplum*, c. 12, sayı 70 (1989), s. 9-14. Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, c. 54, sayı 211 (1990), s. 945-961. Alan Duben, "80 Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı", çev. Nuray Mert, *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 50 (1988), s. 26-31. Alan Duben, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma Sistemi", *Toplum ve Bilim*, sayı 42 (1988), s. 27-42. Hüseyin Kılıç, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Tarih ve Toplum*, c. 12, sayı 69 (1989), s. 40-41. İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 1 (1980), s. 33-40. Rifat Özdemir, "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 9 (1989), s. 101-157. Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Belleten*, c. 54, sayı 211 (1990), s. 993-1052. Rifat Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askeri Ailelerin Sosyo Ekonomik Yapısı (1890-1919)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 5 (1990), s. 41-123. Zafer Toprak, "Cumhuriyet Arifesi Evlilik Üzerine Bir Anket: Görücülük mü? Görüşücülük mü?", *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 50 (1988), s. 32-34. Zafer Toprak, "Osmanlı'da Alafranga Evlenme İlanları", *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 51 (1988), s. 44-46. Orhan Türkdoğan, "Türk Ailesinin Yapısı ve Tarihi Gelişimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 96 (1995), s. 1-47.

TESHİL-İ İZDİVAC VE TEŞKİL-İ AİLE PROGRAMI

Erkeklere müteallik mevad

1. Teehhül edecek zat, cuma, cumartesi, pazar günleri müracaatlarında arzu ve mütalaalarını defter-i mahsusuna kayd ettirecek ve müteehhil oldukları halde zevcelerinin muvaffakıyetlerine dair musaddık bir kıt'a sened ita eylemedikçe emelinin husulüne hidmet edilmeyecektir.

Ücret-i kaydiye

2. Müracaat eyleyecek zevat beş sınıf itibariyle kabul ve ol suretle ücret-i kaydiye ahz edilecekdir.

3. Ücret-i muayyene ahz edilmedikce ifadât ve mütalaât istima edilmeyecekdir.

4. Birinci sınıf - gerek memurîn ve gerek eshab-ı irad ve akardan olub da şehrî maaş ve iradı beş bin kuruştan fazla bulunanlar ile muamele-i sarrafiyede olanlar ve eshab-ı imtiyaz ve ticaretgâha ve anonim, komandit, kolektif şirketleri müessis ve hissedarânı ve kadr-i maruf eshabı ve mensubîninden iki lira.

5. İkinci sınıf - maaş ve irad-ı şehrîsi iki bin beş yüz kuruştan beş bin kuruşa kadar maaş ve irad-ı akar eshabıyla birinci sınıf tüccar ve komisyoncular ve bunların mensubininde birer buçuk lira.

6. Üçüncü sınıf - Mahiyye bin kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar maaş ve irada sahib olanlar ve bank ve ticaretgâh müstahdemînden olup da ol mikdar aylıkla istihdam edilenlerden bir lira.

7. Dördüncü sınıf - Memurinden olup da maaşı dört yüz kuruştan bin kuruşa kadar bulunanlar ile yevmiye veya aylıkla istihdam edilenler ve mağaza dükkân müstahdemîninden yarım lira.

8. Beşinci sınıf - Dört yüz kuruşa kadar eshab-ı maaş ile ol nisbetde yevmiye veya aylıkla istihdam edilen erbab-ı mesaiden bir çeyrek lira ücret-i kaydiye ahz edilecekdir.

Taahhüdat-ı idare

9. Bakir ve seyyibeye talib olacak zata matlubuna muvâfik fakat küfvü olmak şartıyla iki teklif vuku bulacaktır.

10. Tekâlifin adem-i vukuunda ahz olunan ücret-i kaydiye iade edilecektir.

11. Tekâlif-i mezkûrun biri vuku bulup da şayan-ı kabul görülmez ve diğeri vaki olmaz ise ücret-i kaydiyenin nısfı iade edilecekdir.

12. Vuku bulacak tekâlifin adem-i kabulü halinde ücret-ı kaydiye iade edilmeyecektir.

13. Tekâlif tahriren vuku bulacak ve kabul, adem-i kabulüne dair üç gün zarfında tahriren cevab verilecektir.

14. Teklif edilen bakir veya seyyibenin kabulü ancak valide veya hemşire veya mutemidesi tarafından görülmesine ta'lik edildiğini iş'ar edecektir.

15. İş'ar-ı mezkûru müteakib teehhül edecek zat evvel emirde idarenin tabib-i mütehassısı tarafından bil-muayene emraz-ı dahiliye ve sariyeden salim olduğuna dair tanzim kılınacak rapor dosyası meyanında hıfz edilecektir.

16. Emr-i muayenenin icrasından sonra teklif edilen bakir veya seyyibe müdirenin refakatiyle teehhül edecek zat tarafından gönderilecek madde-i evvelde muharrer mutemidesi tarafından görülmezden akdem evvelce ahz edilen ücret-i kaydiyenin birinci, ikinci, üçüncü sınıfdaki zevat üç, dördüncü ve beşinci sınıfda bulunanlar dahi dört mislinin nısfını ita eyledikten sonra irae edilecek ve nısf-ı diğeri de badelkabul ita kılınacakdır.

17. Bit-teklif irae edilen bakir veya seyyibenin kabul ve adem-i kabulüne dair nihayet üç gün zarfında tahriren iş'ar-ı keyfiyet edilmesi ve adem-i kabul halinde namının teşhir edilmemesi hakkında da teminat talep edilecekdir.

Mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel ve idareye ait komisyon

18. Mehr-i muaccel ve müeccel yekûnundan birinci ve ikinci ve üçüncü sınıfa dahil olan zevat için yüzde onu ve dördüncü beşinci sınıftan bulunanların da yüzde on beşi masarif-i vakıaya mukabil ve komisyon olarak ahz ve ita edilecektir.

Mehr-i müeccel

19. Birinci ve ikinci üçüncü sınıf mensubininden mehr-i müeccelin yüzde yirmisi ve dördüncü beşinci sınıfa dahil olunanlardan dahi yüzde yirmi beş ahz ve ita edilecekdir.

20. Zevcenin derece-i servetine mukabil zevc tarafında bir servet mevcut olmadığı halde zevcenin hukukunun mahfuziyeti için zevc tarafından gerek nukud-ı mevcude ve gerek emlak-ı akarın israf edilmeyeceği ve edildiği takdirde zamin olacağına dair bir sened ahz ve dosyası meyanında hıfz edilecekdir.

21. Zevce dahi gerek tevsi-i maişet ve gerek suver-ı aharla zevcine ita eyleyeceği meblağın rızasıyla ita ve sarfına müsaade edildiğini mübeyyin bir varaka ita eylemesi muktezidir.

Lahika

Akdin beyninde bir ihtilaf vukuuyla akdin feshi gibi bir muameleye ki teşkil-i aileden beklenilen makasid-i ulviye ve hizmet-i vataniyenin ma'kûsu olan iftiraka sebebiyet verilmemesi için idarenin vekil-i umumiyesi tarafından tarafeynin muhafaza-i hukuk-i meşrualarına son derecede ikdam u gayret edilecek ve itilaf beyne muvaffakıyetin adem-i husulünde vekil-i mumaileyhce hangi cihet muhikk ise o cihetin hukuku beş[?] mehakime için fahriyen ifa edilecekdir.

Nisvana müteallik mevad

22. Nisvan-ı Osmaniye ve ecnebiye için pazartesi salı çarşamba perşembe günleri kayd ü kabul edilecektir.

23. Kaydı icra edilen nisvan namzed ve menkûha olmadıklarına dair bir varaka-i resmiye ibraz ve ita eylemedikçe maksadlarının husulüne hidmet edilmeyecekdir.

24. Erkeklere müteallik 1 ile 13 üncü madde nisvan hakkında da tatbik edilecekdir.

25. Nisvanın emr-i muayenesi idarenin tabib-i mütehassısı tarafından icra kılınacak ol babdaki tanzim kılınacak rapor dosyası meyanında hıfz edilecekdir.

Tarafeyn hakkında tahkikat-ı mucibe

26. Mehrin veya mehrinin tayininden sonra ve akdin icrasından akdem tarafeyn hakkında icab eden tahkikatın icrası için ilmiyeden bir ve diğer bir Müslim ile ruhani gayr-i Müslim birer tahkik-i ahval memurları tarafından ve icra edilecek tahkikatdan yekdiğerinin malumatı olmaksızın ve netice-i tahkikatı yekdiğerine ihbar eylemeksizin olbabda kaleme alacakları fezlekeleri tarafeyne ibraz olunacak ve bade'l-mütalaa üç gün zarfında zîri kabulümüzdür işaretiyle zevc veya zevce ve reis ve reise-i aile tarafından imza edilerek iade edilecek ve işbu evrak dosyası meyanında hıfz edilecektir.

Gayr-i Müslim erkekler hakkında madde-i mahsus

27. Gayr-i Müslim tebaa-i Osmaniye ile ecnebiyeden vuku bulacak müracaatda erkekler hakkındaki mevadd-ı mahsusanın şahsına taalluk edecek mevad tatbik edilecekdir.

Ahz olunacak drahoma ayni mehr-i muaccel ve müeccelin makusı demek olduğundan mehrin hakkındaki mevadd-ı mevzua drahoma hakkında dahi tatbik edilecektir.

Cihazdan değil bir kat elbiseden mahrum olan ve dehrin bin türlü safahat-ı müellimesiyle bihakkın şayan-ı merhamet olan bî-kes ve bî-çare kızların techizine bir hidmet-i insaniyetperverane olmak üzere kabul salonlarında birer kutu ta'lik edilmiştir.

Teshil-i İzdivac ve Teşkil-i Aile İdarehanesi
Tarih-i Tesisi
1330
Müessis ve Müdiri
Ebulfaruk Yusuf Cemil
Çemberlitaş'da Matbaa-i Osmaniye Sokağı Numara 33

İhtar

Servet-i ilfet ü ismetinden başka hiçbir şeye malik olmayıp da bir hayat-ı mes'udane ile imrar-ı hayat eden ailelerin debdebe-i ihtişamını bir nazar-ı mütehassirane ve mahzunane ile müşahedeye dalan... Evet o mahsul-i hayatlarını o melek-sima mini mini yavruları o semere-i fevaidleri gördükçe nazargâh-ı hayalinde hayat-ı müteellimesini mukayese eyledikçe geçirdiği buhranlar... Mesudiyet-i mütehayyile ile leyal-i medide vasıl-ı fecr olanların keşmekeş ve dağdağa-i hayatlarının biraz olsun tahfifi için delalet-i acizanemiz ile mes'ud ve asırlarca paydar aşiyane-i saadetin rükn-i azim-i manevisi olacak ve menba'-i mürüvvetinden ne nebean eder ise muallak kutuya vaz ve makam-ı resmiyeden musaddak defter-i mahsusunda mikdarını bit-tahrir imza buyurmaları rica edilecektir.

28. Kutular her mahın gayesinde küşad edilerek mevcudiyle liste mucibince bir veya birkaç kız techiz ve bir aile teşkil ettirilecek ve mezbure hakkında sarfiyatın ve müfredatını mübeyyen gerek kendisinden ve gerek zevcinden bir sened ahz edilecek ve her ne mübayaa olunur ise bayiinden dahi makbuz alınacaktır.

Acize ve bî-kes ve bî-hakkın muhtac-ı techiz Osmanlı kızlarına idare tarafından ifa edilecek fariza-i zimmet

29. İdarenin şehri varidat-ı safiyesinin yüzde onu bi't-tefrik on Osmanlı altınını tecavüz eylememek şartıyla bî-kes veya bî-hakkın muhtac-ı techiz olan kızların bi't-techiz eshab-ı namusdan fakat faal olanlara tezvic edilecek ve zevc olacak şahsının ehl-i sanat veya esnaftan olmasına ve ez-her cihet icra-yı ticarete müstaid olması mamafih sermayesinin adem-i mevcudiyeti halinde iade ve su-i istimal edilmemek şartıyla kefalete rabt edilerek sermaye olarak on aded Lira-i Osmani ita edilecek ve daima ticaret muamelatı teftiş olunacaktır.

30. Madde-i evveldeki hidmet-i naçizanenin pek mahdud ve alelhusus nüfus-ı umumiyenin yüzde kırkına karib bir yekûn-ı ehemmin mücerred bulunması ve bu hayat-ı tecerrüdün tekessür-i ensal ve nüfusa mani ve hail teşkil eylemekte olduğu bu ise hükümetçe şayan-ı tedkik mevadd-ı mühimmeden ise de fîmâba'd milletimizin terakki ve mamuriyetini ve saadet-i hâl ve istikbali ve mes'udiyet-i maddiye ve maneviyemizin istikmalini ve teşebbüs-i şahsiyeye müteallik bi'l-cümle ihtiyacâtı hükümetten intizar eylemek aynı bir cism-i câmid gibi bulunduğumuz noktada sabit-kadem olur isek saha-i vesî-i terakki-i medeniyetde kat'-ı mesafe ve tayy-ı merahile edilemeyeceği bunun ise hâl ve istikbalimize vuracağı darbe-i dehşet-nâkin tevlid edeceği iztırabâtı nazar-ı dikkate alarak çalışalım aksi takdirde meşrutiyetin lafzı murad olduğuna hüküm eylemek lazım gelir halbuki emr bilakis bir zamanlar sehab-ı muzlim-i istibdadın perde-i hafayasından gizlenmiş olan aftab-ı hürriyet memalik-i vesî'a-i Osmaniyenin en ücra köşelerini değil a'mak-ı kalb-i Osmaniyeyi tenvir eden ve o saye-i feyz-i hürriyetde evet teşebbüs-i şahsiyeye taalluk eden ihtiyacatımızı vasinin taht-ı tahakküm-i vesayasından tahlis-i giriban eden bir reşid gibi şimdiden sonra bizzat tehvin ve tedarük eder isek ol suretle semere-i meşrutiyeti idrak etmiş oluruz.

31. İnkıraz-ı nesl ve tenâkus-ı nüfus gibi iki rükn-i azim milletin indirâsa yüz tutması melıd-i medeniyet denilmeye elyak olan Fransa hükûmetini cidden bir mevki-i müşkilde bırakması üzerine tekessür-i vilâda hadim olacaklar hakkında kanunlar vücude getirmeleri hatta tekâlif-i emriyeden bile ma'füvv tutulmaları ve Siyam hükûmeti gibi bir hükûmet-i sagirenin bile nazar-ı tedkikinden dûr olunmayan mesele-i mühimme-i maruza için ancak cünha ve cinayetle mahkûm ve mahkûmeleri habshane-i umumide tezvic eylemekde oldukları nazar-ı im'an ile görülür ise müsamaha edilecek bir meseleye maruz kaldığımız halde imkânın müsaid olduğu devr-i dilârâ-yı meşrutiyetde olsun uhdemize terettüb eden hizmet-i vataniyeyi ifa eylemek için idarenin şehri varidat-ı safiyesinden yüzde beşini daha tefrik ederek meblağ-ı müferrak ile Rumeli şimendüfer ve Mısır tahvilatını tekasitle bi'l mübayaa techiz ve tezvic edilecek bîkes ve muhtacîn kızlar namına Bank-ı Osmani'ye tevdi ve numaraları idare salonlarına ta'lik edilecekdir.

32. Mezkûr tahvilatlara gerek ikramiye ve gerek amorti her ne isabet eder ise bin liradan fazlasının yüzde sekseni techizat hakkındaki mevadd-ı sabıkaya tatbikan sarf edilecek ve mütebaki yirminin yüzde yetmişbeşi mutasavver olan emr-i hayra ve baki kalacak yirmibeşi dahi idareye aid olacakdır.

Meblağ-ı musibe bin liradan noksan oldukdan madde-i evvel tatbik-i muamele edilmeyecekdir.

Biltutu teala tezvic edilecek muhtacînin adedi yevmen fe yevmen tezayüd eylediği ve zevclere sermaye itasıyla ticaretlerinde muvaffakıyet ve hanelerinde mes'udiyet-i mahdude olsun hasıl oldukda saadet-i hâl ve istikballerine hadim olacak diğer bir emr-i hayr daha mutasavverdir.

Müessis ve Müdir-i İdare

BÉCASSINE CHEZ LES TURCS: 1919 TARİHLİ BİR ÇİZGİ ROMANDA TÜRKİYE VE TÜRKLER*

EDHEM ELDEM

Hergé'nin *Tintin et Milou*'su (Tenten), Goscinny ve Uderzo'nun *Astérix et Obélix*'i (Asteriks ve Hopdediks), Morris'in *Lucky Luke*'ü (Red Kit) ile dünya çapında bir ün kazanan Fransızca[1] çizgi romanların kökü çok eskilere dayanmaktadır. 1789 devrimi sırasında büyük sayılarda dağıtılan ve genellikle politik içerikli olan popüler resimler, çizgi roman ile karikatür arasında bir mantığı sergilemekteydi.[2] Fakat asıl başlangıç olarak bir taraftan Épinal resimlerini ve ortaya koydukları metin ve resim karışımından doğan popüler hikâye tarzını, diğer taraftan ise 1827'de İsviçreli öğretmen Rodolphe Toppfer'in yarattığı ve on sene sonra basılan *L'histoire de M. Vieux-Bois* isimli kitabı kabul etmek daha doğru olacaktır.[3] 19. yüzyılın sonlarına doğru ise gittikçe popülerleşen bir stil ile Épinal resimlerinin yerini ilk çizgi romanlar almaya başlamıştır. Bu stil, günümüzün çoğu çizgi romanlarının aksine, kurgu ve anlatımı resimle desteklemekle birlikte, daha çok metne dayandırmaktaydı. Bu metin ise, resimden net bir şekilde ayrıştırılmış, her karenin altında yer alan uzunca bir iki paragraftan oluşmaktaydı. Bu türün en önemli öncülerinden biri, Christophe takma adıyla tanınan Georges Colomb idi (1856-1945). *La famille Fenouillard* (Fenouillard Ailesi, 1889), *Le sapeur Camembert* (İstihkâm Eri Camembert, 1890), *Le savant Cosinus* (Bilgin Kosinüs, 1893) ve *Plik et Plok* (1893) gibi eserleri ile bu Sorbonne Üniversitesi fen hocası bir çığır açmış, gerçek çizgi romanların ilk örneklerini sergilemişti.[4]

Resim 1

Bu tarzı sonradan hemen hemen standart hale gelecek olan albüm formatıyla bağdaştıran ilk örneklerden biri Émile-Joseph Pinchon'un *Bécassine* serisi olmuştur. 17 Nisan 1871'de dünyaya gelen Pinchon, aslında ressam olduğu halde ihtiyaçtan dolayı gazetelerde resim yapmaya başlamıştı. *Le petit journal illustré de la jeunesse*'de ilk çizimleri yayımlandıktan sonra, 2 Şubat 1905'te Henri Gautier (Gautier et Languereau) yayınevi tarafından çocuklara yönelik çıkarılan *La semaine de Suzette* (Suzette'in Haftası) dergisinin ilk sayısında onu meşhur edecek olan Bécassine tiplemesini senaryocu Caumery ile birlikte yaratmıştır.[5] *Bécassine*, merkezi bir kahraman etrafında gelişen maceralar serisi türünün de ilk örneklerindendi. 1913 yılında ilk defa albüm halinde çıkan Bécassine'in maceraları, bundan sonra da yaratıcısının 1953'teki ölümünden sonrasına kadar nesillerce Fransız ve Fransızca konuşan çocukların beraber büyüdükleri bir kahraman olmuştur.[6] Uzunca metinlere bağlı kurgusuyla ve modası geçmiş tipleme ve hikâyeleriyle bugünün çocuklarının tercih ve zevklerine artık hitap etmemekle beraber, bu çizgi romanlar bir nevi "klasik" niteliği kazanmış ve hâlâ -kısmen de yetişkinlerin belirli nostaljik duygularına cevap vermek üzere- tekrar basılmaktadır. Her şeyden önemlisi, okumuş olsun veya olmasın, her yaştaki Fransız bugün bile Bécassine dendiğinde asır başının o sakar, saf ve sevimli karakterini anında hatırlayabilmektedir. Bazı uç noktalarda ise, Bécassine bir simge haline bile gelebilmiştir: Fransız Sosyalist Partisi 1980'lerin başında Brötanya'daki bölgesel kimlik ve duyguları tatmin etmek için en meşhur Brötonlardan biri olan Bécassine imajını kullanmakta tereddüt etmemiştir. Bundan epey farklı bir konumda, geçtiğimiz seneler içinde Fransız televizyonunda yayımlanan ve Muppet Show'un politikaya uyarlaması olarak tarif edilebilecek olan Bébête Show'da Bécassine, Fransız aşırı sağ partisi Front National'in lideri Le Pen'in karikatür/kuklası olarak kullanılmıştır. Bunun ardında Le Pen'in de Bröton olması yatıyorsa da, Pinchon'un İkinci Dünya Harbi esnasında Mareşal Pétain'e karşı duyduğu sempatinin de etkili olduğu düşünülebilir.[7]

Pekiyi bu meşhur Bécassine kimdir? Yaratıcısı Pinchon'un ilk eseri, *L'enfance de Bécassine* (Bécassine'in Çocukluğu),[8] bu kahramanı doğumundan

itibaren bize tanıtmakta ve onun ilk yıllarını tasvir etmektedir. Bécassine, Fransa'nın en az gelişmiş ve geleneksel bölgelerinden Brötanya'nın Clocher-les-Bécasses uydurma isimli ücra bir köyünde Annaïk Labornez adıyla dünyaya gelen bir kız çocuğudur. Masalların "çirkin ördek" tiplemesini hatırlatan bu çocuğun en önemli özelliği ise çirkin, saf, sakar, beceriksiz ama son derecede iyi niyetli ve temiz kalpli olmasıdır. Köydeki kızların çoğunun adının da Annaïk olması sebebiyle, ona takma ad arayan amcası, *bécassine* (su çulluğu) ismini takar ve bundan sonra da küçük Annaïk bu manidar isimle çağırılmaya başlanır.[9]

Türk halk kültüründeki Keloğlan tiplemesine çok benzeyen bu karakter, yazar ve çizer tarafından kültürsüz ve eğitimsiz sağduyunun, kaba iyi niyetin, çirkin vücut içindeki ruh güzelliğinin bir simgesi haline getirilmiştir. Sakarlıklarla dolu bir çocukluktan sonra genç Bécassine, dönemin Fransız toplumunda sıkça rastlandığı gibi taşralı hizmetçi (Türkiye'deki muadili besleme) olarak Madame de Grand-Air'in hizmetine girer.[10] Bu noktadan itibaren de -genellikle tesadüfler ve kazalar neticesinde- maceradan maceraya sürüklenir.

Burada sunmak istediğimiz *Bécassine chez les Turcs* (Bécassine Türkiye'de) de bu maceralardan biridir. Maceranın kendisine gelmeden evvel şunu belirtmek gerekir ki, dizinin Bécassine'in çocukluğuna ve yetişmesine ayrılan ilk iki albümünden[11] sonra gelen dört macera, dönemin siyasi gelişmeleriyle sıkı sıkıya bağlantılı bir şekilde şekillenmektedir. İlk üçü Birinci Dünya Savaşı ile,[12] burada ele aldığımız dördüncüsü ise savaşın son günleri ve takip eden Müttefiklerin zaferiyle doğrudan ilgilidir. Böylece hayali bir kahramanın etrafında gelişen maceralar aslında dönemin gündeminin en can alıcı maddelerini de kurgularına dahil etmekte ve bu açıdan da açık bir şekilde siyasileşmektedir.[13] Kitabın yayımlanma tarihi olan 1919, hikâye boyunca hissedilir bir biçimde hamasi ve muzafferane bir edanın varlığını büyük ölçüde izah etmektedir. Birinci Dünya Savaşından -tek başına olmasa da- galip çıkan Fransa için, artık eski hesapları görmenin, 1870'in ve 1914 sonrası hezimetin intikamını almanın ve nihayet yenik düşen Almanlarla gönül rahatlığıyla alay etmenin zamanı gelmiştir.

Hikâye, 1918 Mayısında, Alman bombardımanına uğrayan Paris'te başlar. Bécassine'i İstanbul'a kadar götürecek olayların başlangıcı ise, Madame de Grand-Air'in eski dostlarından Monsieur Proey-Minans'ın çıkagelmesi ile oluşur. M. Proey-Minans, ilerlemiş yaşı sebebiyle harbe faal olarak iştirak edememiş ama uzmanlık alanı olan frenoloji sayesinde gizli servislerde yabancıları gözetleme ve karşı casusluk gibi vazifelerde bulunmaktadır.[14] Yanında da Hindenburg adını vermiş olduğu ve Almanya'da doğduğu halde *boche*'lardan[15] nefret edip en büyük zevkinin Alman ısırmak olduğu anlaşılan bir köpeği bulunmaktadır (Resim 1). Bütün bu insanları Doğuya götürecek olan ise, Madame de Grand-Air'in yeğeni Bertrand de Grand-Air'in Selanik'teki Fransız ordusuna kurmay subay olarak tayininin çıkması olacaktır. Bertrand, karısı ve M. Proey-Minans beraber yola çıkacaklar, Madame de Grand-Air ise onları Marsilya'ya kadar takip ederek orada uğurlayacaktır. Bécassine'e de Marsilya'ya kadar gelme teklifi yapılırsa da kendisi Paris'te kalmayı tercih ettiğini söyler. Paris'te geçirdiği birkaç maceradan sonra da Montparnasse istasyonu yakınlarında küçük bir otel odasında kendini bulur.

Resim 2 ve 3.

Bécassine'in ve dolayısıyla okuyucuların Doğu ile ilk tanışması da buradaki bir tesadüfle ortaya çıkar. Bu tanışmanın aldığı şekil ise, maceranın sonuna kadar Bécassine ve arkadaşlarına eşlik edecek olan Ben Kaddour isimli genç Mağripli Araptır. Bir tesadüf sonucu Bécassine'i Alman toplarına karşı etkili bir koruyucu sanan Ben Kaddour, kitapta Doğulu insan tiplemelerinin ilki ve bir bakımdan en önemlisidir. Bu karakterin kendinde topladığı özellikler, Fransız kolektif bilincindeki Arap/Türk/Doğulu imajlarının ve stereotiplerinin bir karışımı olarak ortaya çıkmaktadır. Ben Kaddour nereli olduğunu bilmemekle beraber, hayata "güneşin ve mas-

... et figurait dans les exercices de la troupe

Resim 4, 5 (solda), 6 ve 7 (sağda).

Karşı sayfada 8, 9 (üstte), 10 ve 11 (altta).

dressa, inquiè

L'homme parut enchanté et cria : « Allah ! Allah ! » avec un redoublement d'énergie. Trompée par son geste et par le mot qu'elle entendit mal, Bécassine crut que le fou voulait jouer au téléphone.

Toujours dans l'intention de ne pas le contrarier, elle fit, de ses mains, des cornets, et cria : « Allô ! Allô ! » A quoi l'inconnu répondit : « Allah ! Allah ! »

mavi denizin buluştuğu" bir şehirde lostracı olarak başladığını hatırlayabilmektedir. Çizerin kullandığı görüntülerden, bu kentin Afrika'nın kuzey sahilinde bulunduğu, muhtemelen de zaten Fransız idaresinde olan Cezayir olduğu tahmin edilebilmektedir. Ayakkabı boyacısı olarak kazandığı parayı da beraber yaşadığı ihtiyar bir müezzine vermekteydi (Resim 2). 1900'de müezzinin ölümü üzerine bir komşu tarafından bir "oryantal gösterileri organizatörü"ne verilir (Resim 3) ve bu kişi tarafından Paris'e getirilerek meşhur 1900 Sergisinde Mevlevi sema gösterilerinde yer alır (Resim 4). Bu işten sıkılan Ben Kaddour, kaçarak Paris'te işportacılık yaparak geçinmeye çalıştıktan sonra (Resim 5), harbin zorluklarıyla beraber işinden olarak, sonunda çöpçülük yapmaya mecbur kalmıştır.

Yazarın verdiği bu kısa özgeçmişe bakıldığında, Doğulu imajının içinde Arap ve Türk öğelerinin nasıl karıştırılarak kullanıldığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir taraftan Ben Kaddour tipik bir Mağripli Arap gibi tanıtılırken, diğer taraftan da bu tasvirin içine Türk unsurları serpiştirilmiş görünmektedir: Mevlevi dervişlerinin görüntüleri ve müezzini tanımlarken görüntülenen Osmanlı-Türk mimarisine uygun minare ve kubbeli camiler (Resim 3, solda) bunun tipik örnekleridir. Fakat bu karışıklıkların ötesinde Ben Kaddour, baskın olarak bir Doğulu tiplemesini canlandırmaktadır. Bu tiplemeyi biraz daha detaylı bir şekilde inceleyecek olursak ortaya bazı ilginç özellikler çıkabilecektir.

Ben Kaddour'un arkasında gizlenen Doğulu her şeyden önce cahildir ve bu cehaletinden doğan bazı korkulara yenik düşmekte, mantık dışı davranışlarda bulunmaktadır. Nereden geldiğini bile bilmemesi, tamamen kendi kontrolü dışında yerden yere sürüklenmesi, Almanların top atışlarını şeytani bir olay sanıp dehşete kapılması, patlayan bir lastiğin sesini obüs patlaması zannederek bir çöp tenekesinin için-

de saklanması, bu korkularına karşı tedbiri boynuna astığı muskalarda araması bu cehaletinin belirgin örnekleridir. Aynı şekilde, 1900 Sergisinden beri -yani 18 senedir- Paris'te bulunduğu halde, hâlâ doğru dürüst Fransızca konuşamamakta, Fransızların *petit nègre* (küçük zenci) tabir ettikleri[16] bir şekilde derdini anlatmaktadır. Bütün bunlara ilaveten, Ben Kaddour genel olarak köle ruhludur: Mevlevi gösterisinden kaçıp Paris sokaklarına atıldığı günlerde "İki kuruş ver, *Bağyan*"[17] diye dilenmesinden, Bécassine'i obüslere karşı koruyucu güçlere sahip zannederek onun "kaniş köpeği gibi peşinden ayrılmamasına" kadar, çoğu davranışı bu izlenimi bırakmaktadır. Genel olarak bütün bu özellikler onu sempatik ama gülünç, rahatlıkla köpeğe veya maymuna[18] benzetilebilen garip bir yaratık haline getirmektedir. Bütün bu tasvirlerin arka planında da genel bir Doğu değerlendirmesi yatmaktadır. İlginç bir şekilde, çizerin Doğuyu görüntülemek istediğinde mümkün olduğunca gerçekçi olduğu ve hatta fotoğraflardan yararlanarak çizim yaptığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil Doğulu davranış ve âdetler resimlendiğinde karikatüre daha fazla yaklaşmaktadır. Ben Kaddour'un "Allah! Allah!" sesleriyle namaz kılmasının (Resim 6), Bécassine'in bu "Allah! Allah!" nidalarına "Allo! Allo!" diye cevap vermesinin (Resim 7) veya Bécassine'in önünde abartılı bir temennayla yere kadar eğilmesinin görüntülenmesi bunun tipik örnekleridir (Resim 8). Fakat Doğu hakkındaki yorumların birçoğu da resimlerin altındaki yazılarda yer almaktadır. Ara sıra *Arbi* kelimesiyle[19] tanımlanan Ben Kaddour'un temennası "Doğuluların aşırı nümayişli selamı" diye nitelendirilirken, işportacılık yıllarındaki tek zevkinin hemcinsleriyle nargile içmek olduğu söylenirken de "birçok Doğulu gibi refaha karşı duyarsız" olduğu da eklenmektedir (Resim 5, sağda).

Ben Kaddour ve dolayısıyla Doğunun bir çehresiyle tanışmasından sonra Bécassine, tesadüfler sonucunda eski dostları Stentor ve Zidore ile karşılaşıp,[20] onların da Bertrand de Grand-Air ile birlikte Selanik'e gideceklerini öğrenince, peşinden hâlâ ayrılmayan Ben Kaddour'un eşliğinde Marsilya'ya hareket eder. Onları götürecek olan Yemen isimli vapurun kalkışını kaçırıp zar zor kayıkla yetişerek gemiye binmeyi başarırlar ve "gerçek" Doğu ile onları tanıştıracak olan macera başlar.

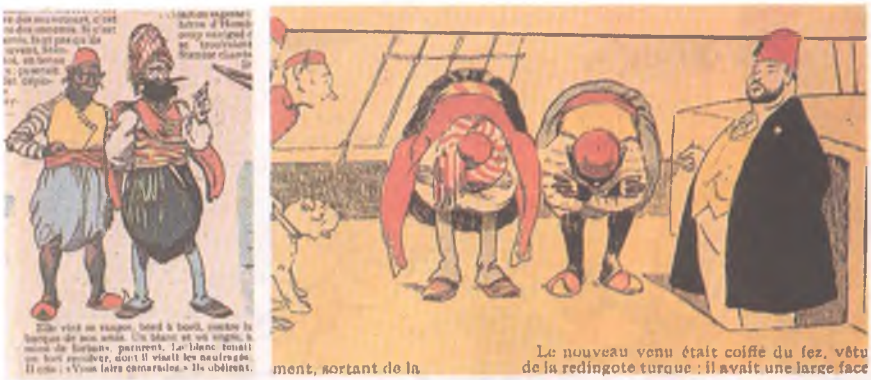

Resim 12 ve 13.

ği icabı sık sık kıyafet değiştirmeye çalışan M. Proey-Minans, "yerel" kıyafete girdiğinde, Bécassine onun "Türk veya Arbi, ben ne bileyim, bir nevi çirkin ve yırtık pırtık kıyafetli dilenci" kılığında olduğunu söyler (Resim 10).

Yemen vapuru Selanik'e doğru yoluna devam ederken, Bécassine'in görmekte olduğu bir rüyayı doğrulayacak şekilde (Resim 11), bir Alman "korsan"ının saldırısına uğrar ve torpillenerek yara alır. Bütün yolcular ve mürettebat tahlisiye sandallarına binerek batan gemiden ayrılırlar. Fakat Bécassine, Proey-Minans, Hindenburg, Ben Kaddour, Zidore ve Stentor'un bulunduğu beşinci filika geminin batarken yarattığı dalgaya kapılarak alabora olur. Bütün ekip kurtulmaya çalışırken diğer filikalardan oluşan filotilla bu kazanın farkına varmadan yoluna devam eder. Neticede, diğerleri oradan geçen bir Fransız kruvazörü tarafından kurtarılırken, Bécassine ile arkadaşları nihayet düzeltebildikleri sandalla "gerçek" Doğu ile ilk temaslarına doğru yol almaya devam ederler.

Daha vapurdayken bazı Doğu imajları belirmeye başlar. Bunlardan ilki, gemi kaptanının kendisinden kaynaklanır. Bourlingue[21] isimli bu kaptan aksi ama iyi kalpli bir ihtiyardır. Bécassine onunla dostluk kurar ve hatıra defterinde kendi kaleminden onu şu şekilde tarif eder: "Hep İstanbullarda, Mısırlarda, Hindistanlarda, Çinlerde ve diğer Türk ülkelerinde seyrederek yavaş yavaş zabit, kaptan olmuştu. Bu yüzdendir ki sık sık onların lisanından kelimeler kullanır. Âdetlerini de kapmış. Kamarasında istirahat ettiğinde, hemen hemen her zaman bir fes giyer ve resimlerde gördüğüm Türkler gibi yerdeki bir halının üzerine çömelir." Ağzında çubuk, kafasında fes ile halıya oturmuş kaptanın resmi de bu sözleri doğrulamaktadır (Resim 9). Burada ilginç olan, Pinchon'un Bécassine'in ağzından dönemin kolektif bilincindeki muğlaklık ve karışıklıkları vermesidir. İstanbul, Mısır, Hindistan, Çin gibi farklı yerlerin toptan "Türk ülkeleri"[22] olarak bir kefeye konması, Türk kelimesinin Doğudaki her türlü insanı kapsayacak şekilde kullanıldığını göstermektedir. Bu da, Avrupa'da ve özellikle Fransa'da Türk kelimesinin asırlardan beri herhangi bir ırk veya tabiyetten çok, bütün Müslümanları kapsayacak şekilde kullanımının bir Brötanyalı saf ve cahil köylü kızının ağzında daha da abartılmış bir şeklidir.[23] Bécassine'in kafasındaki bu karışıklıklar seyahat esnasında bir kere daha ortaya çıkar. Casusluk ve karşı casusluk meslek yara alır. Bütün yolcular ve mürettebat tahlisiye sandallarına binerek batan gemiden ayrılırlar. Fakat Bécassine, Proey-Minans, Hindenburg, Ben Kaddour, Zidore ve Stentor'un bulunduğu beşinci filika geminin batarken yarattığı dalgaya kapılarak alabora olur. Bütün ekip kurtulmaya çalışırken diğer filikalardan oluşan filotilla bu kazanın farkına varmadan yoluna devam eder. Neticede, diğerleri oradan geçen bir Fransız kruvazörü tarafından kurtarılırken, Bécassine ile arkadaşları nihayet düzeltebildikleri sandalla "gerçek" Doğu ile ilk temaslarına doğru yol almaya devam ederler.

Bu karşılaşma ufukta gözüken bir yelkenli kayıkta gerçekleşecektir. İçindeki biri zenci biri beyaz haydut kılıklı iki adam silah zoruyla onları teknelerine alırlar (Resim 12). Bunlar Türktür; veya en azından Bécassine ve arkadaşları öyle düşünmektedir ve hatta Hindenburg'u "Kss! Kss!" diye kızdıran zenciyi duyan Zidore bu konuda "Vay, demek Türkçede de Fransızcayla aynı deniyor. Bunu not etmeliyim. İnsan seyahatte neler öğreniyor" demekten kendi alıkoyamaz. Fakat birden teknenin kamarasından şişman, fesli, yelekli, köstekli ve siyah redingotlu biri çıkar ve haydutlar onun önünde saygıyla eğilirler (Resim 13). "Fransa'yı çok severim..." diye söze başlayan bu zat, maceranın en önemli Türk karakterlerinden Ernest Paşa'dır.

Pinchon'un yarattığı Ernest Paşa, şüphesiz mace-

Resim 14 ve 15.

ranın en ilginç simalarındandır. Aslında, adından da anlaşılacağı gibi, ne kadar Türk olduğu şüpheli olan Ernest Paşa, Monsieur Ernest veya Nênesse ismiyle Paris'te kariyerine başlamıştır. Her sene Doğudan getirdiği halıları Paris evlerinde satmakta (Resim 14), stokunu bitirdikten sonra da bir sonraki bahara kadar ortadan kaybolmaktaydı. İşin ilginç tarafı, müşterilerini daha çok askeri çevrelerden seçmekte ve onlarla sık sık silah ve mühimmat konusunda sohbet etmekteydi.[24] Kısacası Ernest, halı tüccarı kimliğinin arkasına gizlenen Türk gizli polisinin başlarından biriydi. Hatta harbin başında Almanya ile mi, Fransa ile mi ittifaka gidilmesi gerektiği konusunda tereddütler geçirmiş, Alman sefirinin eline sıkıştırdığı bir deste banknot sayesinde ancak karar verebilmişti. Fakat bu kararı verdiğinde, kendini "Fransa'nın bir dostu" diye tanımlayan birinden tehdit mektubu almıştı. O zamandan beri, Almanya harbi kaybettiği takdirde darağacını boylayacağı korkusuyla yaşamış, durumun iyice kötüye gittiği bu günlerde ise bu korku gerçek bir paniğe dönüşmüştü (Resim 15). Bu sebepleydi ki Yemen kazazedelerine rastladığı anda, Fransız olduklarını ve onlara iyi davrandığı takdirde paçayı kurtarabileceğini ümit ederek kendini hemen Fransa'nın dostu olarak göstermek istemişti.

Resim 16 , 17 (üstte), 18 ve 19 (altta).

Ernest Paşa, esas itibariyle Jön Türk imajını çok menfi bir şekilde yansıtmaktadır. Casusluk yapan, fırsatçı, para için politik kararlarını değiştirebilen, korkak, kendini kurtarabilmek için her türlü dalkavukluğa başvurabilecek bir karakteri şişman bir fizik ve kısık gözlerle birleştiren bu kişi her haliyle itimat telkin etmeyen bir izlenim bırakmaktadır. Üstelik, yarım yamalak bir bilgi ve kültür seviyesi yüzünden, Proey-Minans'ın ismini duyduğunda, "hazretleri" manasına gelen *éminence* sözcüğüne takılıp, aşçı kılığındaki yaşlı adamın aslında tebdil gezen bir prens olduğunu ve dolayısıyla Fransız devletinin nezdinde kendine yardım edebileceğini düşünecek kadar da aptaldır. Kısacası Ernest Paşa, politik düşmanı temsil etmekte ve dolayısıyla hizmetindeki korsan tipli korkunç Türkten, ürkütücü görünüşlü ama aptal zenciden (Resim 16) ve daha sonra rastlayacağımız Türklerden yağlı fiziği ve sinsi tavırlarıyla ayrılmaktadır.

Bu arada tekne Çanakkale Boğazı'na giriş izni aldıktan sonra İstanbul'a doğru yol almaktadır. Ernest Paşa ve korsanlarından kurtulmaya karar veren Bécassine ve arkadaşları, kahveye koydukları ilaç sayesinde onları uyutmayı ve tekneden ayrılıp karaya çıkmayı başarırlar. Burada da, karınlarını doyurduktan sonra, ormanın içinde nargile içen ihtiyar bir Türke rastlarlar (Resim 17). Voltaire'in *Candide*'inden fırlamış gibi gözüken bu kişi, bir fazilet ve sükûnet abidesi gibi durmakta ve gelenlere kayıtsız kalmaktadır. Sessizliğini ancak Ben Kaddour'un yere kapanarak ve "Allah! Allah!" nidalarıyla karışık yalvarmalarla evinde kalıp kalamayacaklarını sorduğunda bozar: Mükemmele yakın bir Fransızcayla "Sus oğlum, senin kadar kötü Türkçe konuşulması insanın midesini bulandırıyor" diye hiddetlenerek Ben Kaddour'u tersler (Resim 18). İşin aslı az sonra anlaşılır: Murad isimli bu ihtiyar, yıllar boyunca İstanbul'da Péra Palace otelinde aşçılık yapmış (Resim 19), her zaman en iyi bahşişleri vermiş olan Fransızlara karşı derin bir sevgi beslemişti. Bu sevgiden dolayı da Bécassine ve arkadaşlarını evinde misafir etmeye ve her türlü tehlikeden korumaya kararlıydı. Fakat Murad'ın evine vardıklarında, onları umulmadık bir tehlike bekliyordu: Péra Palace'ın mutfağında çalışırken hiç bahşiş alamadığı için yabancılardan nefret etmiş olan Murad'ın karısı Ferice onları bağırıp çağırarak ve küfürlerle karşılamıştı. Fakat Ferice bile Bécassine'i görünce yumuşar (Resim 20) ve ona evini, haremlik ve selamlığı, mutfağı ve bahçeyi gezdirmeye koyulur (Resim 21, 22). Artık herkes dost olmuştur, yemekler yenir, Murad Bécassine'e

Resim 20, 21 ve 22.

şiirler yazar ve Ferice "memnuniyetini -yağlarından dolayı biraz ağır bir şekilde- kendi ülkesinin tarzında küçük bir dansla ifade eder" (Resim 23).

Bécassine Ferice'ye bu yardımlarının karşılığını nasıl vereceklerini sorduğunda, ret cevabı alsa da, bir şekilde bu iyilikleri geri ödemenin bir fırsatı çıkagelir: Murad, bahçesinde yetiştirdiği sebzeleri İstanbul çarşısına götürmek istemekte fakat yaşlanmış olduğundan o yolu göze alamamaktadır. Bu durumda, zaten İstanbul'u görmek için yanıp tutuşan Bécassine ve arkadaşları onun yerine gitmeyi teklif ederler. Bécassine ve Proey-Minans çarşaf ve feraceyle yerli kadın kıyafetine girerler, diğerleri ise şalvar ve feslerini giyerler ve hepsi İstanbul'a doğru yola koyulurlar. Tipik bir Doğu çarşısına varırlar: renk cümbüşü, her tip ve türden insanlar, zenciler, palikaryalar, papazlar, develer... Bécassine'in deyimiyle "gerçek bir karnaval" (Resim 24). Fakat az sonra iki kişinin kendileriyle biraz fazla ilgilendiğinin farkına varırlar. Bunlardan biri "çirkin, Almana benzeyen bir Türk subayı", diğeri ise teknede uyutup terk ettikleri Ernest Paşa'ydı... Subay Mehmet onlardan şüphelenmiş, aranan Fransız kaçaklar olduklarını sezinlemişti; Ernest Paşa ise, onları tanımış olmasına rağmen, ileride desteklerine ihtiyacı olacağına hâlâ inandığından onları korumaya ve subayın dikkatini başka tarafa çekmeye çalışıyordu. Fakat Proey-Minans'ın çarşafı düşüp yüzü meydana çıkınca, subay Mehmet anında "Zaptiye! Zaptiye!" diye bağırıp bütün grubu tutuklatır (Resim 25). Onlara yaklaşan Ernest Paşa, hâlâ korkunç istikbalini düşünerek yardım etmek ister ve onlara Fransız olduklarını itiraf etmemelerini, aksine saçma ve anlaşılmaz kelimelerle cevap vermelerini tavsiye eder.

Polis merkezine götürüldüklerinde sedirde oturmuş kahve içmekte olan yaşlı ve fes giymiş bir adamın huzuruna çıkarılırlar. Subay Mehmet onların aranan kaçaklar olduklarını tekrarladıkça, Ernest Paşa Asya'nın ücra bölgelerinden eski bir Türk kabilesine mensup olduklarını savunur. Sonunda, Bécassine cesaretini toplayıp ihtiyarın karşısına çıkar ve aklına ilk gelen saçmalıkları telaffuz eder: "*Am-stram-gram-pike-pike-koregram-bure-bure-ratatram. Am-stram-gram*"[25] (Resim 26). Herkes hayretler içinde kalmıştır ve subay Mehmet "*Am-stram-gram*"ın "Tatarafgan" isimli Türk kabilesinin en bilinen kelimeleri olduğunu, dolayısıyla hepsinin bu kabileden olması gerektiğini söyler. Kadı olarak düşünebileceğimiz ihtiyar adam ayağa kalkarak hükmünü verir: Eski Türk ırkından olabileceklerine göre, onları rahatsız etmemek gerekirdi; diğer taraftan emin olunamadığı için de serbest bırakılamazlardı (Resim 27). Bu durumda, İstanbul'un hemen dışındaki bir temerküz kampına götürülürler (Resim 28).

Ernest Paşa onları hâlâ terk etmemiştir. Temerküz kampından özel bir konvoyla beraber Makedonya'ya götürülmelerini sağladığını ve orada, müttefik hattına yakınlıklarından istifade ederek kaçabileceklerini söylemeye gelmiştir. Gerçekten de bir kağnı arabasına bindirilerek yola çıkartılırlar ve Rumeli'ne doğru yol almaya başlarlar. Kamp kurdukları bir yerde Ernest Paşa onları tekrar bulur ve yeni planını açıklar: Yollarına bir kervan eşliğinde devam edeceklerdir ve kendisi onlara tahsis edilmek üzere bir yarış devesi temin etmiştir. Solinası (Süleyman) isimli bu deveye binip ıslık çaldıkları anda hayvan olanca hızıyla koşmaya başlayacak ve kaçmalarını sağlayacaktır. Ertesi sabah, beklenen kaçış, biraz plansız bir şekilde de olsa gerçekleşir: Deveyi yaya takip eden M. Proey-Minans kendi kendine ıslık çalınca deve dört nala koşmaya başlar ve hazırlıksız yakalanan bütün grubu salkım saçak peşinden sürükleyerek kervandan uzaklaşır (Resim 29). Uzun bir kaçıştan sonra, Bécassine ve arkadaşları kendilerini müttefik hattının gerisinde bulurlar. Karşılaştıkları Fransız erleri onları teğmenlerine götürür ve onun sayesinde de Selanik'e nihayet sağ salim varırlar. Şehir şenlik içindedir; kol kola yürüyen Fransız, İngiliz, Amerikan, İtalyan ve Yunan askerleri bay-

Resim 23, 24 (üstte), 25 ve 26 (altta).

raklar altında Bulgarların barış istediği ve Türk, Avusturyalı ve Almanların da pek yakında teslim olacakları haberini kutlamaktadırlar (Resim 30). Bécassine ve arkadaşları için macera bitmiştir.

Bécassine'in bu macerasını ve özellikle içinde yer alan Türk/Doğulu imajını genel olarak değerlendirecek olursak, bazı ilginç noktaları ortaya çıkarmak mümkündür. Her şeyden önce, Bécassine Türkiye'de gibi bir başlık taşıyan bir kitap için dönemin "Türkiye"sine fiilen ayrılmış olan kısmın ne kadar sınırlı olduğu çarpıcıdır: 61 sayfanın ancak 20'si gerçekten Osmanlı topraklarında geçmektedir. Buna mukabil, başından itibaren, Ben Kaddour veya kaptan örneklerinde olduğu gibi, bazı "Oryantal" motifler ve temalar serpiştirilmiş ve dolayısıyla belirli bir atmosferin yaratılmasına çalışılmıştır. Bu anlamda, Doğunun ve "Türkiye"nin daha çok bir dekor olarak kullanıldığını söylemek bile mümkündür.

Bu dekoru yaratırken Pinchon'un, kuvvetli çizgisinin ötesinde, özel bir çaba sarf ederek mümkün olduğunca gerçeğe sadık kalmaya çalıştığı dikkat çekicidir. Çizdiği mekânlar olduğu kadar, insan tiplemeleri de sanki fotoğraf veya kartpostallardan esinlenmiş gibi gözükmektedir. Bunların bazıları abartılı veya bağlam dışı kullanılmış olsa bile, genel olarak müezzinden semazenlere, subaydan neferlere kadar hemen hemen bütün karakterler belirli ölçüde gerçekçi sayılabilmektedir. Bunun bir ölçüsü de, Bécassine ile arkadaşlarının sözde yerel kıyafetlere büründüklerinde, diğerlerinin yanında sırıtmaları ve hatta tipik birer opera veya operet figürü haline gelmelidir. Aynı gerçeklik kaygısı, *zaptié*, *haremlik* veya *selamlik* gibi kelimelerin kullanılıp izah edilmesinde veya Péra Palace gibi gerçek mekânların en azından ismen kurguya dahil edilmesinde de göze çarpmaktadır.

Bunların yanında, kabul etmek gerekir ki Pinchon sık sık Doğu karikatürlerine ve stereotiplerine başvurarak bir nevi Oryantalizm yapmaktan da uzak değildir. Fakat bunu yaparken de dönemin baskın düşünce ve imajlarına uyum sağlamaktan başka bir şey de yapmamaktadır. Ernest Paşa'nın haydutları, göbek atan şişman Ferice, İstanbul çarşısından görüntüler, devamlı çıkagelen nargileler ile kahve fincanları ve hatta Süleyman isimli deve bile bu Oryantal fresklerin birer vazgeçilmez parçası halini almaktadır. Benzer stereotipik yaklaşımlar, Doğulu insanların tavır ve hareketlerinde gözlenebilmektedir. Ben Kaddour'un boş zamanlarını kahvede değerlendirdiğinde "birçok Doğulu gibi refaha karşı duyarsız" olduğundan tutun, Bécassine ile arkadaşları çarşıda tutuklandıklarında herkesin etraflarını sarması ve "bize garip hayvanlarmışız gibi, ama sakin bir şekilde, Türk usulüyle, hareketsiz ve bağırmadan" bakmalarına kadar, çoğu saptamalar 18. yüzyıl seyyahlarından alınmış kadar "klasikleşmiş" stereotiplerdir.

Bu peşin yargıların arasında iki tanesi baskın olarak bütün eser boyunca özellikle hissedilmektedir. Bunların birincisi, Doğu insanının esasen maddiyatçı olduğu ve dolayısıyla elde edebileceğini düşündüğü maddi kazancın hareket ve kararlarında belirleyici bir rol oynayabileceğidir. Ben Kaddour, dilenciliğiyle, işportacılığıyla, Ernest'ten 3,85 frankının hesabını hâlâ sormasıyla bunun en basit düzeydeki temsilcisidir. Diğer uçta ise Ernest Paşa, rüşvet karşılığında devletini harbe sokmaya varacak kadar menfaatperest ve fırsatçı bir şahsiyet olarak tanım-

Resim 27 ve 28.

lanmaktadır. Fakat dikkat çekici olan şudur ki, diğer karakterlerin de şu veya bu şekilde menfaat esiri oldukları veya en azından paraya karşı belirli bir zaafa sahip oldukları anlaşılmaktadır. İyilik timsali Murad'ın durumunda bile, Fransızlara olan sevgisi onlardan almış olduğu bahşişlere, karısı Ferice'nin ise tam aksine yabancı düşmanlığı bahşişlerden nasibini alamadığına bağlanmaktadır. Temerküz kampı sahnesinde ise (Resim 28) nöbet tutan erin tipik bir el hareketiyle -ki aynı hareket Erenst Paşa ile Alman sefiri arasında gösterilmiştir- nasıl Ernest'ten rüşvet kabul ettiği gösterilmektedir.

Baskın bir şekilde vurgulanan diğer Doğulu özelliği ise, aptallık veya en azından saflıktır. Burada da Ben Kaddour, hareketleriyle, düşünceleriyle, konuşmasıyla, yüz ifadesiyle, batıl inançlarıyla uç bir noktayı temsil etmektedir. Teknedeki zenci ise, hemen hemen aynı kategoride yer almaktadır: Ürkütücü bir fiziğin ve davranışın arkasında, aslında son derecede aptal ve aciz olduğu anlaşılmaktadır. Casus ve polis şefi olarak belirli bir zekâ seviyesine sahip olan Ernest Paşa bile -belki de darağacı korkusunun da yardımıyla- son derecede safça hareket ederek, ona hiçbir yardımı olamayacak insanları gözünde büyüterek pohpohlamaya ve kurtarmaya çalışacaktır. Subay Mehmet ise "gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım" türünden bir inatla peşinden koştuğu ve yakalattığı kaçakların ipe sapa gelmez birkaç kelime sayesinde ona oynadıkları oyuna gelip heyecan içinde Tataratafgan "kardeş"lerini teşhis etmiş olduğuna inanacak kadar saftır.[26] Vakur ve ihtiyar kadı da aynı yanılgıya aynı saflıkla düşmekte, bir bakıma aptallığını veya en azından bilgisizliğini ve her şeyden önemlisi kararsızlığını sergilemektedir.

Bütün bunlardan hareket ederek, milletçe pek meyyal olduğumuz türden bir "mazlumlar paranoyası"na kapılmak çok yanlış olacaktır. Unutmamak gerekir ki burada sıraladığımız Oryantalist "cevherler", dönemin son derecede karakteristik stereotiplerinden başka bir şey değildi. Üstelik, bunların dozajının aslında çok hafif olduğunu ve hatta dönemin politik bağlamı düşünüldüğünde şaşırtıcı derecede az husumet izlerine rastlandığını vurgulamak gerekir. Gerçekten de Almanya'nın yanında düşman saflarında yer alan bir "Türkiye"nin hiç de antipatik çizgilerle gösterilmemesine şaşırmamak elde değil. Macera boyunca Almanlar için sıkça kullanılan tahkir edici sözlerin yanında, Türklere aynı türden yakıştırmaların yer almaması dikkat çekicidir. Bir Almana benzetilen "çirkin subay" Mehmet bile, işinin icabı sertlik gösteren ve sonunda -bir hile neticesinde bile olsa- yumuşayabilen bir insan olarak gösterilmektedir. Her haliyle "düşman" kategorisine girmesi beklenebilen Ernest Paşa ise, eninde sonunda -gene yanlış bir anlama sonucunda olsa bile- kahramanlarımıza devamlı yardım elini uzatan bir şahsiyet halini almaktadır. Diğer Türklere gelince, -korsanlar kaideyi bozmaz- genellikle son derecede yumuşak, sakin, anlayışlı, hatta faziletli insanlar olarak gösterilmektedirler. Kısacası, belirli egzotik ve Oryantalist simgelere cevap vermenin dışında, Bécassine'in Türkiye'sinin hiç de menfi bir imaja sahip olmadığını ve herhangi bir husumete maruz kalmadığını söylemek herhalde abartılı olmaz.

Buna sevinir miyiz, yoksa illa da mazlumiyet rolünü oynamak için "husumete değmez" görülmenin en korkunç hakaret olduğuna mı karar veririz, bilemem... ■

* Bu makalenin hazırlanmasında, çizgi roman tarihi ve özellikle Fransız çizgi romanlarıyla *Bécassine* serisi hakkında mevcut yazılı kaynakların (Türkiye'de) azlığı sebebiyle, Internet'e müracaat etmiş ve tahminimizin çok ötesinde bilgiye ulaşmış bulunmaktayız. Günümüzde bu tür bilgilerin de "meşru" birer kaynak olduğunu düşünerek, bunları notlarda alışılagelmiş yazılı kaynaklar ile aynı muameleye tabi tutmayı tercih ettik.

1. Dikkat çekmek gerekir ki Fransızca çizgi roman literatürünün büyük bir kısmı Fransız değil, Belçikalı yazar ve çizerlere aittir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, *Tintin*'in yaratıcısı Hergé'dir (1907-1983). Gerçek adı Georges Remi olan bu yazar, Belçikalıydı ve Belçika'nın bu konudaki en büyük yayınevlerinden Casterman ile çalışmıştır (Hergé ve kahramanı hakkında bkz. T. F. Mills, "Tintin et Hergé, Le Cyber-catalogue complet", http://www.du.edu/~tomills/tintin.html). Buna benzer bir şekilde, Red Kit'in yaratıcısı Morris (Maurice de Bevere, 1923-) Fransa'da doğmuş fakat çalışmalarının büyük bir kısmını Belçika'daki yayınevleriyle yürütmüştür (Bkz. Édouard Lafargue, "Maurice de Bevere dit Morris", http://www-eleves.ens-lyon.fr/~lafargue/BD/Bio/Morris.txt). Fakat yazarlarının tabiyeti ve eserlerinin yayımlandığı ülke ne olursa olsun, bu çizgi romanların tüketildiği başlıca pazar (tercümeli uluslararası pazarlar haricinde) Fransa olduğundan, birçok bakımdan Fransız sayılmaları yanlış olmaz.
2. Bu konuda bkz. mesela Antoine de Baecque, *La révolution à travers la caricature*, [Paris], Solar, 1989. Biraz zorlayarak daha eskilere de gitmek mümkündür. Bazı dini minyatürlerde, sahneye konan kişilerin ağzından uzanan yazıları da modern çizgi romanlarda kullanılan *bulle*'lere (yazı balonları) benzetmek mümkündür. Hatta, 11. yüzyıldan kalan ve Guillaume le Conquérant'ın 1066'da Hastings zaferiyle tamamlanan İngiltere fetih macerasını tasvir eden 66 metre boyundaki işlemeli kumaşı da uzun bir çizgi roman olarak tanımlamak da mümkündür. Ama işi bu raddelere getirirsek, belki de Mısır fresklerine veya mağara süslemelerini de dahil etmeyerek haksızlık etmiş oluruz. Çizgi romanın kısa bir tarihçesi için bkz. *Encyclopædia Universalis*, "Bandes dessinées",

http://www.bdparadisio.com/universa.htm ve Humberto Vinasco, "Historia de la Historieta", http://www.latinousa.com/tiracomi/histo.htm.

3. Fransa'nın Vosges eyaletinde küçük bir kasaba olan Épinal, 18. yüzyıldan itibaren Fransa'nın Troyes veya Chartres gibi başka şehirleriyle birlikte, ahşap baskı tekniğiyle basılıp ucuza satılan halk tasvirlerinin üretildiği merkezlerden biriydi. Tasvir sanayiinin daha da gelişerek rakipsiz kalması ise bu asrın sonundan itibaren Pellerin ailesinin başarıları sayesinde olmuştur. Özellikle Napolyon döneminin sefer ve zaferlerini tasvir ederek ünlenen Pellerin'ler, İmparator'un düşüşünden sonra sıkıntılar çekmekle beraber, sanatlarını devam ettirebilmiş ve 1830'dan sonra daha da yaygın bir kitleye hitap etmeyi başarmışlardır. 1850'lerde ahşap baskının yerini taş baskıya bırakmasıyla Épinal resimlerinin popülaritesi daha da artmıştır. Bu resimler genellikle dini veya popüler hikâyeleri konu almaktaydı (Bkz. Monica Wyatt, "Imagerie d'Epinal. Gravée dans toutes les mémoires", http://www. fln.vcu.edu/Kirkpatrick/Bourgogne/textes/Epinal.html; *Encyclopaedia Universalis*, "Bandes dessi-nées", http://www.bdparadisio.com/universa.htm).
4. BD-LE CENTENAIRE, http://www.imaginet.fr/bd/bdmai3.html; "Georges Colomb, dit Christophe", http://www.ardennes.com/ricochet/base10/christophe.htm.
5. BD-LE CENTENAIRE, http://www.imaginet.fr/bd/bdavril2.html#pinchon; BD-LE CEN-TENAIRE, http://www.imaginet.fr/bd/bdjuin2.html; BD-LE CENTENAIRE, http://www.imaginet.fr/bd/bdfevrier.html#becassine
6. 1913'ten itibaren Bécassine'in tam 28 macerası yayımlanmıştır.
7. Annie Pilloy, "Des femmes et des bulles", http://www-eleves.enst-bretagne.fr/~lafargue/BD/Conference.html.
8. Caumery ve Pinchon, *L'enfance de Bécassine*, Paris, Gautier Languereau, 1962 (yeni baskı).
9. Pinchon ve Caumery'nin sıkça başvurdukları bir komiklik unsuru, isimlerin arkasındaki kelime oyunlarıdır. Bécassine'in ismi de bu tür oyunların en belirginlerindendir. Fransızcada *bécasse* (çulluk) apal ve saf bir kadın için kullanılan bir benzetmedir (Türkçede "kaz" kelimesinin kullanımına benzer bir şekilde). *Bécassine* (su çulluğu) ise, aynı manada kullanılmasa bile, *-ine* küçültme ekiyle *bécasse*'ı doğrudan doğruya çağrıştırmaktadır (Türkçeye tercüme edecek olursak, "kazcık"). Ayrıca, daha kitabın basından çulluk teması belirgin bir şekilde hatırlatılmaktadır: Bécassine'in doğum yerinin adı (Clocher-les-Bécasses) "Çulluklu Çan Kulesi" (Çullukluköy gibi...) manasına gelmektedir ve çocuğun doğumunda köy halkı yoğun bir kaz, ördek ve çulluk akınını gözler. Bunların ötesinde, Bécassine'in gerçek adı bile aptallığı ima etmektedir. Labornez soyadı, fonetik olarak okunduğu takdirde *la bornée* (kıt akıllı) olarak algılanabilmekte ve dolayısıyla Annaïk Labornez, Annaïk *la bornée*, yani "Akıl Kıt Annaïk" olarak duyulabilmektedir.
10. Madame de Grand-Air, Paris yakınlarında Versailles'da yaşayan ve yazlarını Brötanya'da geçiren bir markizdir. Daha ilk macerada ortaya çıkan bu kadının yanında Bécassine'in annesi gündelikçi olarak çalışmaktaydı. Madame de Grand-Air, asaleti kadar iyiliği ile sahnelenen bir kadındır. Pinchon burada tekrar bir kelime oyununa başvurmaktadır: "Büyük Hava" olarak tercüme edilebilecek Grand-Air de, bu kadının asaletine ve "hava"sına bir göz kırpmadır.
11. *L'enfance de Bécassine* (Bécassine'in Çocukluğu) ve *Bécassine en apprentissage* (Bécassine'in Çıraklığı).
12. *Bécassine pendant la guerre* (Harp Sırasında Bécassine, 1916), *Bécassine chez les Alliés* (Bécassine Müttefiklerle, 1917), *Bécassine mobilisée* (Bécassine Seferberlikte, 1918).
13. Fransızca yayımlanan birçok çizgi romanda aynı özellik daha geç senelerde de görülmektedir. *Tintin*'nin ilk maceralarının içinde ya çok bariz siyasi bir taraflılığa (*Tintin chez le Soviets* - Tenten Sovyetlerde) veya gizlenme ihtiyacını duymayan ırkçı tavırlara (*Tintin au Congo* - Tenten Kongo'da, *Tintin en Amérique* - Tenten Amerika'da, *Le lotus bleu* - Mavi Lotüs Çiçeği vs) rastlanmaktadır. Güncel siyasi söylemlerden kaçınan *Astérix et Obélix* serisinde bile, Roma dönemine yedirilmiş güncel milli stereotipler (İngilizler, Fransızlar, Belçikalılar, İspanyollar, Yunanlılar vs) veya yakın tarihe bazı göndermeler sıkça kullanılmaktadır (Prusya müfferi Gotlar vs). Birinci Dünya Harbi boyunca Avrupa'daki bütün çocuk kitap ve dergileri dönemin vatanperver duygularla *Bécassine*, türünün çok daha kanlı ve şiddetli örneklerinin yanında masum bile kalmaktadır. Bu konuda bkz. Stéphane Audouin-Rouzeau, *La guerre des enfants 1914-1918. Essai d'histoire culturelle*, Paris, Armand Colin, 1993).

Resim 29

14. Yazarın sıkça başvurduğu kelime oyunlarından biri daha Proey-Minans isminde gizlidir. *Proéminence* özellikle yüz hatlarında çıkıntı manasına gelmekte ve frenolojiye (kafatasındaki çıkıntılardan karakter tahlili) doğrudan bir gönderme teşkil etmektedir.
15. *Boche*, Fransızlar tarafından Almanları tahkir için kullanılan terimdir.
16. Türkçe muadili "Tarzanca"dır.
17. "*Donne deux sous Médème*" dediğinde, "*Madame*" kelimesini deforme etmektedir.
18. Obüs zannettiği bir lastik patlamasında korkudan bir çöp sepetine "maymun çevikliğiyle" atlar. Özellikle Afrikalıların maymuna benzetilmesi, yarı sevecen bir şekilde de olsa, sık rastlanan bir şeydi.
19. *Arbi*, Arap için kullanılan aşağılayıcı bir sıfattır.
20. Onésime Stentor, sivil hayatında opera korosunda şarkı söyleyen ve seferberlikte ikinci sınıf topçu olarak görev alan bir kişidir. Pinchon burada tekrar kelime oyunlarına başvurmuş ve "yankılanan sese sahip erkek" manasına gelen *stentor* kelimesini soyad yapmıştır. Zidore -veya gerçek adıyla Isidore- ise, Bécassine'in daha önceki maceralarından tanıdığı saf bir emir eridir.
21. Tekrar bir kelime oyunu: *Bourlinguer*, denizlerde sallantılı bir seyahat geçirmek veya daha genel olarak serüvenli bir hayat yaşamak manasına gelmektedir.
22. Kullanılan tabir *pays à Turcs*'dür ve tam olarak "Türklerin bulunduğu ülkeler" fikrini amiyane bir şekilde ifade etmektedir.
23. 19. yüzyıla kadar Fransız terminolojisinde yaygın bir şekilde Müslümanların tümüne *Turcs*, Osmanlı tebaasına ise, gayrimüslimleri de dahil etmek suretiyle, *Levantins* veya *sujets du Grand Seigneur* (Sultan'ın tebaası) denmekteydi. Bir örnek vermek gerekirse, *se faire turc* (Türk olmak, Türklüğe geçmek) ifadesi, İslamı kabul etmek manasında kullanılırdı. Ancak 19. yüzyıldan itibarendir ki Osmanlı tebaasına *Ottomans* ve bu tebaanın Müslüman unsuruna ise *Turcs* denmeye başlanmıştır. Fakat halk dilinde Türk tabiri uzun süre en geniş manasını muhafaza etmiş, hatta birçok zaman da Doğuluların hemen hemen tümünü tarif için kullanılmaya devam etmiştir.
24. Ernest, Paris'te halı satarken Ben Kadour'u hamal olarak kullanmıştı. Onu görür görmez tanıyan Ben Kaddour, yakasına yapışarak ona borcunu ödemeden ortadan kaybolduğunu ve 3,85 franklık alacağını istediğini söylemişti.
25. Türkçe mukabili "O piti piti karamela sepeti..." olabilecek bir çocuk tekerlemesi.

Resim 30

26. Tatarataftan hadisesinde ortaya konan Türklük arayışının dönemin milliyetçi söylem ve beklentilerine ne kadar yakın olduğu şaşırtıcıdır. Bundan hareketle Pinchon'un asıl bası Türk milliyetçiliğinin kaygıları hakkında bilgi sahibi olduğunu ve bunları hafiften alaya aldığını düşünmek mümkün olmakla beraber, bu parodinin kurgunun gerektirdiği bir tesadüften ibaret olduğunu düşünmek herhalde daha doğru olacaktır.

AFGANİSTAN TÜRKLERİ

FUAT BOZKURT

Afganistan'da yaşayan Türklerin kesin sayılarını söylemek olanaksızdır. Her şeyden önce Afganistan'da sağlıklı genel yurttaş sayımı yapılmamıştır. Afgan Türkleri, kendilerinin toplam nüfusun üçte birini oluşturduklarını söylerler. Genellikle azınlıklarda sayılarını yüksek gösterme eğilimi vardır. Bu oran abartılı bile olsa, beş milyonun üstünde Türk soylu halk olduğunu söylemek, yanıltıcı olmaz. Afganistan'ın toplam nüfusunu ise yirmi-yirmi beş milyon olarak düşünmek gerekir.

Afganistan'la ilgimiz biraz eskilere iner. 20 Temmuz-20 Ağustos 1976 günlerinde, törebilimci Oğuz Aktan'la Afganistan'da bir araştırma gezisi üstlenmiştik. Afgan Türklerinin dilleri ile törelerini araştırmayı amaç edinmiştik. Oldukça önemli belge filmi ve bantlar doldurduk.

1. AFŞARLAR

Afşar boyu *Divanü Lügati't-Türk*'te Oğuz'un 24 boyundan bir kol olarak anılır. Geçmişte Oğuzlar içinde sayıca önemli bir yer tutmuş, önemli görevler üstlenmiş bir Türkmen koludur. Geçmişte İran'dan Suriye'ye, Türkiye'ye uzanan geniş alanlarda at koşturmuş bir topluluktur. Günümüzde ise, giderek tükenmek üzere olan eski bir anı. 18. yüzyılda, Safevi Devleti'nde Nadir Şah'ın kişiliğinde büyük bir öncü yetiştiriyorlar. Onun döneminde devlet içinde önemli işler kazanıyorlar. İran'da, Afganistan'da çeşitli yerlere kolluk gücü olarak yerleştiriliyorlar. İşte şimdi Kâbil'de yoksul mahallede yaşayan Afşar koluna yaklaştığınızda ilk duyacağınız ad "Nadir Şah" olacak. Oysa dört yüz ailelik bu Afşar boyunda otuz yaşından küçükler Afşarca konuşmayı tümden unutmuştur. Ama Nadir Şah onlar arasında efsanevi yerini korur. Onun adı Afşar adı ile birlikte anılır. Yaşlılar "Nadir Şah bizi getirip buralara yerleştirdi, biz onun eskeriyik" derler. Nadir Şah 16. yüzyılda Horasan'da yaşayan Kırklar Afşar oymağındandır. Daha önceleri Sünni mezhebinden olan Afşarların Şiiliği benimsemeleri Şah İsmail dönemine, 16. yüzyıl ve sonrasına dayanır. Günümüzde, Anadolu ve Suriye Afşarları Sünni, İran ve Afganistan Afşarları Şiiliğe inanırlar. Nitekim Kâbil'deki bu Afşar kolu da Afganistan'da yaygın inanç Sünni mezhebi olmasına karşın, komşuları Hazaralarla birlikte Şii mezhebine inanırlar.

Hazaralar, Moğol kökenli Afgan halkıdır. Sayıları iki milyon dolayında olup 15-16. yüzyılda dillerini unutmuşlar, Afganca konuşmaya başlamışlardır. Dilleri silinip gitmiş ama yüzlerindeki Moğol çizgileri biraz yumuşayarak olduğu gibi kalmış. Bu yüzden belli belirsiz kimliklerini de korumuşlar. İran kültürü ve Şiilik Cengiz Han'ın çocuklarını ezip geçmiş, ama çekik göz, basık yüz olduğu gibi kalmış. Bir zamanlar fatih olarak geldikleri topraklarda, zamanla Şiiliği seçmişler, dillerini yitirmişler, yeniden dışlanır olmuşlar ve ikinci sınıf yurttaş konumuna düşmüşler. Çünkü Afganistan'da din ve mezhep ayrımı çok önemli. Bu küçük Afşar topluluğunu saymazsak, en çok horlananlar Hazaralar. Onlar da tıpkı Afşarlar gibi koruma birliği olarak Moğol yayılmasında bu topraklara gelmişler. Şimdi, utku dolu eski günleri düşleyemeyecek ölçüde yalnızlar.

Afşarların Nadir Şah'ın kendilerini bu topraklara yerleştirdiği savında bir gerçek payı olsa gerek. Ortaçağ Türk devlet yönetiminde bir gelenek var: Herhangi bir bölgenin yönetim ve savunmasında, sultanın güvenini kazanmış boylar, oymaklar önemli görevler alırlar. Bir oymak, beyi ile birlikte bir bölgeye götürülüp yerleştirilir. Oymak düzeni olduğu gibi korunur. Beylik babadan oğlu geçerek sürer ve sultanın güvendiği bu birlikler devlet gücünü ayakta tutarlar.

Tarihsel belgeler de Afşarların Afganistan'a yerleştirildikleri savını doğruluyor. İsveçli ünlü Türkolog Gunnar Jarring, I. Abbas döneminde Afşarların Andkoy'a kaydırıldıklarını söylüyor. Andkoy, şimdiki Özbekistan sınırında eski bir kent. Bizim yolculuğumuz oraya dek uzayacak ve Andkoy'u yakından tanıma olanağı bulacağız. Ne ki, Andkoy yöresinde Afşarlardan en küçük iz bulamayacağız. Büyük olasılıkla Türkmenlerle karıştırılmış Afşarlar. Andkoy yöresinde Özbekler ve Türkmenler yoğunlukta. Her iki Türk boyu Sünni mezhebine inanıyor. Kimi araştırmacılara göre, Afşarlar Nadir Şah zamanında boyların kaydırılması sırasında, kimi Kızılbaş Türklerle birlikte buraya getirilmiş. Ne ki, bu sav da tümüyle yanlış. Andkoy yöresinde Kızılbaş bulunmuyor. Sanırız en doğrusu, Kâbil'de yaşayan Afşarların Nadir Şah döneminde buraya yerleştirildikleri, Türkmenlerin ise I. Abbas döneminde Andkoy'a kaydırıldığı.

Moğolkışlak'ta bir Özbek (sol üstte), oğlaktutmaç oyuncusu Türkmen (üst orta), Moğolkışlak'ta bir Özbek (sağ üstte), Kâbil'de bir Afşar (sol altta) ve bir Türkmen.

İran Afşarları toplu olarak Şiraz yöresinde yaşıyorlar. Göreceli olarak toprağa yerleşmişler. Yarı göçebe bir yaşamları var. Yaylak ve kışlaklarında yarı göçebeliğin tadını çıkarıyorlar. Tarım, hayvancılık ve halıcılıkla geçiniyorlar.

Kâbil'de yaşayan Afşarlar çoktan yerleşik yaşama geçmişler. Kâbil dışında yer alan köyleri Kâbil'in büyümesi ile, kentin bir mahallesi durumuna gelmiş. Bu mahallenin Kâbil'in Yeni Kent denen bölümünden uzaklığı 5-6 km. Ne ki, onlar tarihsel oymak düzenini kent yaşamında bile sürdürüyorlar. Dört büyük avluda kurulmuş bir kesimde yaşıyorlar. Her avluda kırk ev var. Böylece yüz altmış evli Afşar oymağı dört avluda güvence içinde sayıyor kendini. Bu yerleşim düzeni, belki de çadır döneminden kalan bir özellik. Geçmişte, sırt sırta veren çadırlar, yerleşik yaşamda yerlerini eve bırakmışlar. Şimdilerde yoksul bir mahalle, eski görkemli günlerin anıları ile yaşıyorlar. Küçük el sanatları, satıcılıkla yaşamlarını kazanıyorlar. Afşar geleneğinde yaygın olan halı dokuması da yok aralarında. Sanırım, koruma birliği olarak görev yapmaları bir dizi eski sanatların yitmesine neden olmuş. Hazaralarla aynı mahallede yaşıyorlar. Hazaralara değişik görünümleri nedeniyle "sıçan" diyorlar. Yuvarlak basık kafa, çekik gözler, dışarı fırlamış elmacık kemikleri ve yumuşak seyrek sakalları ile Hazaralar Afşarlardan ayrılıyor.

1976 yılının ağustos sıcağında, Afşar mahallesine vardığımızda bir yaşlı adam, süslü bir baltayı omzunda taşıyordu. Ne olduğunu sorduk, "Cumhuriyetin nişanesi" karşılığını verdi. Cumhuriyetle ve Cumhurbaşkanı Davut Han'la övünüyorlardı Afşarlar. Bize, daha önceki yıllarda Amerikalı araştırmacıların da mahallelerine geldiğini, gereç derlediğini söylediler.

Görüldüğü kadarıyla, artık yaşlılar da Afşarcayı yeterince konuşamıyorlardı. Günlük konuşmada kullanılan pek çok Türkçe söz unutulmuştu. Aralarından bir öykü anlatacak bir kimse bile bulunamıyordu. İki bin kişilik bu Afşar kolu, artık beğenmeyip küçümsedikleri Hazaralar arasında eriyip gidiyordu. Derlediğimiz gereçler, belki de onlardan derlenen son gereç olacaktı. Bu Afşarların kötü alınyazılarıydı. Gittikleri yerlerde eriyip silinmişlerdi. Selçuklu, Akkoyunlu, Kaçar yönetimlerinin ku-

ruluşunda ve yaşamasında büyük emeği olan bu Oğuz kolu şimdilerde tükeniyordu. Afganistan Afşarları da bu yazgıdan kurtulamıyorlardı.

2. TÜRKMENLER

Türkmenlerin asıl yerleşim alanları, Aşkabad başkentli Türkmenistan cumhuriyetidir. Türkmenistan dışında, Türkmenlerin en yoğun yaşadıkları yer Afganistan'dır. Ayrıca İran'da Hazar Denizi kıyılarında yaşarlar. Türkmenlerin 7. yüzyıldan sonra bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşadıkları bilinir. Selçuklu yönetiminde alabildiğine özgür kalmışlar, sık sık Selçuklularla çatışmaya girmişlerdir. Boy, oymak özelliklerini sıkı bir tutuculukla yaşatmışlar, çağdaş gelişmeye kapalı kalmışlardır. Hiçbir zaman kendi başlarına devlet kuramamışlar, kargaşa içinde yaşamışlardır. Buyruk altına girmeyen, bozkırların özgür halkıdır Türkmenler. 19. yüzyılda Rus ilerlemesi ile çok sayıda Türkmen İran ve Afganistan'a göç etmiştir. İkinci göç dalgası 1917 Ekim Devrimi sonrasındadır.

Türkmenler Afganistan'da Cevüzcan ve Faryab illeri ile yöresinde dağınık olarak yaşarlar. Toplu olarak Meymene il merkezinde bulunurlar. Bunlar dışında, Herat'ın kuzeyindeki dağlık alanda, dışa kapalı bir Türkmen boyunun yaşadığı bilinir. Nitekim bizim Afganistan'da olduğumuz günlerde Alman törebilim profesörü Ula Jochanson araştırma yapmak üzere Herat yöresindeki Türkmenler arasında bulunuyordu.

Türkmenler Sünni mezhebinden olup geleneklerine bağlı Türklerdir. İki kuşak önce göçebeliği, hatta bir bölümü yurtlarını bırakmıştır. Batıda Afgan ya da Buhara halısı adı verilen halıları ve oğlaktutmaç oyunları ile ünlülerdir.

Türkmenler Kâbil'de halı alışverişi ile uğraşırlar. Çarm-i Ozeri adlı halı pazarının tüm satışevleri Türkmen ve Özbeklerindir. Çarm-i Ozeri'ye gittiğimizde tümü bizi bir kardeş içtenliği ile karşıladı. On altı yaşında bir molla Türkmence öyküler anlattı. Afganistan'da mescitler ilköğretim işlevini üstlenmiş kurumlar konumunda olduğu için, bu molla bir tür öğretmendi.

11 Ağustos 1976 günü Kâbil'den Türkistan'a doğru yola çıktık. Dış yardımlarla yapılmış asfalt yol çok iyiydi. Hindukuş Dağlarına tüneller açılmış, köprüler kurulmuş, geçitler sağlanmıştı. Yükseklere tırmandıkça, kızgın sıcak azalıyor, serin dağ yelleri esiyordu. Hava basıncının azalması nedeniyle, kulaklarımız uğuldamaya başlamıştı. Kış aylarında çokluk bu dağları kar kaplar, yollar geçit vermezmiş. Uzun tüneller bunun için düşünülmüştü. Hindukuş Dağlarının Türkistan yönüne düşen yamaçları daha güzeldi, soğuk suların çağladığı yamaçlardı. Öğle sonrası Pul-i Kumri yakınlarında yol üzerinde bir çayevinde konakladık. Kızgın sıcak yine bastırmıştı. Hindukuş Dağlarının bitiminden başlayan Türkistan düzlükleri uzayıp gidiyordu artık.

Gece Kunduz'a vardık. Akşam yemeğini yediğimiz çayevi aynı zamanda lokanta ve otel işlevini görüyordu. Kocaman salonun bir köşesi kerevetle kaplıydı. Üzeri halı ya da keçe döşeli bu kerevette yerliler az bir para karşılığı kıvrılıp yatıyorlardı. Yorgan, yastık, döşek yoktu. Biz de orada gecelemek istedik, ne var ki, bu konaklama yerinde yabancıların kalması yasaktı. Tek çıkar yol geceyi arabada geçirmekti. Kâbil'de kiraladığımız VW minibüs buna uygundu. Arabayı sessiz bir sokağa çektik, uyumaya başladık ki, iki bekçi gelip dayandı. Biraz para verdik. Böylece başımızdan savıp kurtulacağımızı sandık, ama yanıldığımızı anladık. Bekçilerin para isteği bir türlü bitmiyordu. Ne kadar versek yetinmeyecekleri belliydi. Arabayı çalıştırıp şehrin dışına çıktık. Uyandığımızda sabahın kızgın güneşi içeri vuruyordu. Sinekler, sivrisinekler uçuşuyordu. Arabayı bunaltıcı ter kokusu sarmıştı.

Önce Moğolkışlak köyüne gittik. Moğolkışlak bir Özbek köyü. Onu Özbeklerle ilgili bölümde anlatacağım.

14 Ağustos sabahı yeniden Kunduz'a döndüğümüzde Moğolkışlak'ın berbat yollarında arabamız bozulmuştu. Kunduz'da arabanın onarımını beklerken kenti gezmeye çıktık. Halı dükkânlarında Türkmenlerle karşılaşıyorduk. Hef defasında Türkiye'den geldiğimizi öğrendikten sonra dükkânlarına çağırıyor, çay, kavun karpuz sunuyor ve halı hediye etmek istiyorlardı. Bir dükkânda gördüğüm bir Buda yontusunu andıran, iriyarı Türkmen'i ilk bakışta tanıdım: Almanya'da okuduğum bir kitapta fotoğrafını görmüştüm. Fotoğrafın altında "kulağı kamçı vuruşu ile yaralanmış oğlaktutmaç ustası Türkmen" yazılıydı. Dükkâna girip konuşmaya başladık. Kendisine bu olayı sorduğumda doğruladı. Kendisi Mezar-ı Şerif'te oturuyordu. Kunduz'da bir iş için bulunuyordu. "Yıllar önce Kâbil'e Türk'ün kata bir kişisi geldi. Onun onuruna oğlaktutmaç yarışı düzenlendi. O yarışa katıldım" diye anlattı. Türkiye'ye geldikten sonra Celal Bayar'ın Afganistan'ı ziyaret ettiğini ve onun onuruna bir oğlaktutmaç yarışı düzenlendiğini öğrendim. Kunduz'da gördüğüm bu Türkmen ustanın kocaman elleri, parmakları birçok kez kırılmış iyileşmişti. Şimdi kimi parmaklarını yeterince kullanamıyordu.

Oğlaktutmaç oyunu dünyada genellikle Farsça "buzkaşi" adı ile bilinir. Kökende tümüyle bir Türk oyunudur. Oyuna Afgan Türkleri oğlaktutmaç derler. Bizim cirit oyununun andıran bir ata sporudur. Kışın her cuma günü, ayrıca düğünlerde Meymene, Mezar-ı Şerif, Şebirgan gibi Türkistan kentlerinde büyük oğlaktutmaç yarışları düzenlenir. Türkmen, Özbek, Kazak yarışçılar katılır. At üzerindeki yarışçılar iki kola ayrılır. Başlarına ince deriden yapılmış, içi yün ile beslenmiş yuvarlak papak başlık giymişlerdir. Ayaklarında uzun çizmeler vardır. Ellerinde, oyun sırasında zaman zaman ağızlarında taşıyacakları kamçıları bulunur. Yarış alanın bir ucunda başlar. Burada ortaya başsız ve ayaksız bir oğlak yarışçıların ortasına atılır. Bu oğlağı alanın öbür ucundaki kireçle çevrilmiş yuvarlağa atan ya-

rışı kazanacaktır. Ama bu amansız yarışta atlar, yarışçılar birbirlerini yerler. Kamçılar vurulur, kollar, eller kırılır. Atlardan düşülür, yarışçılar çiğnenir. Geçmişin eski dönemlerinden kalan görkemli oğlaktutmaç yarışı böylesine gerilimli bir oyundur.

Oğlaktutmaç atının değeri bir servet sayılacak kadar yüksek bir paradır. Yarışa sahibi katılmıyorsa bir yarışçı tutar. Yarışı kimin atı kazanırsa onun adı söylenir. Binicinin adı unutulur. Oğlaktutmaç yarışında kazanç yalnızca prestijdir.

Türkmen oğlaktutmaç ustasından ayrılıp arabanın yanına geldiğimde, Oğuz iki Kazak genç ile geldi. 16-17'sinde pırıl pırıl çocuklardı bunlar. Türkiye'den gelmiş bir kardeş bulmanın mutluluğu içinde gözleri parlıyordu. Oğuz'la kent pazarında karşılaşmışlar. Oğuz'a bir nakışlı külah hediye etmişler, sonra da yolcu etmek için arabanın yanına gelmişler. Zaten çekik olan gözleri sevinçten tümden kapanmıştı, Gözlerinden yaş damlıyordu. Afgan Türkistan'ında Türklük sıcağı dalga dalga insanı kuşatıyordu. Bu sırada bizim arabanın onarımı bitmişti. Pul-i Kumri üzerinden Mezar-ı Şerif'e doğru yola çıktık.

Moğolkışlak'ta Kuran okulu.

Pul-i Kumri yakınlarında güneş yükselmiş, sıcak artmıştı. Amuderya'nın kollarından biri yolun kıyısında akıp gidiyordu. Uygun bir yerde arabayı durdurduk. Bir sürü çocuk eşeklerle gelmişler, hem yüzüyorlar, hem deri su tulumlarına su dolduruyorlardı. Irmak bozbulanık çamur gibi akıyordu. Yakın köylerin su gereksinimi buradan sağlanıyor, bu su en küçük arıtmaya uğramaksızın içiliyordu.

Mezar-ı Şerif, Afganistan illeri içinde en yeşil ve temiz olanıdır. Geçen yüzyılda Afgan Türkistan'ının başkenti olmuştur. Hz Ali'nin olduğuna inanılan bir mezar, ziyaret yeri olarak kenti süsler. Moğolların yıktığı bu yapı, 1482 yılında yeniden yapılmıştır. Yapının kubbesi ile duvarları, parlak açık mavi fayanslarla kaplıdır. Kentin Afganistan'ın öbür illerinde olmayan, ferah ve dinlendirici bir havası vardır. Geç vakit ulaşabildiğimiz Mezar-ı Şerif'te geceyi geçirdikten sonra, sabah kuzeye doğru yola koyulduk.

Belh'e yaklaşırken zamanla eriyen kalın kerpiç duvarlı kervansaray han kalıntıları bizi karşılıyordu. Baktriane'nin başşehri, Arap tarihçilerin "şehirlerin anası" diye tanımladıkları İpek Yolu'nun çekirdek kenti, yer yer yıkık toprak damlı evleriyle, dere boyunda yükselen seyrek kavak, söğüt ağaçlarıyla, bozkır ortasında unutulmuş yaşlı bir derviş gibiydi. Gerçekte bu yıkılmışlığı Herat'tan başlayarak tüm Afganistan illerinde görmüştük. Herat, ortaçağ pazarlarını yaşatan bir ildir. Dükkânları küçüktür, yere gömülü gibidir, içi baharat, renkli kumaş, halı doludur. Eski tüfek, çömlek, bakır eşyalar satılır. Öne kıvrık sarı sakalları ile, kısa boyları ve tipik giysileri ile Kandeharlılar Bin Bir Gece Masalları'nın haramileridir. Onlar için her yabancı yolunacak bir kuştur. Gazne'nin yukarısında bir tepe üzerinde kale vardır. Gazneli Mahmut'un başkentinden kalan diz boyu toz ile kaplı bir büyük cadde, üç beş dükkânlı bir ilçedir. Afganistan tüm bu görünümü ile yaşayan ortaçağdır. Son model TIR taşımacılığının yanında, develerden kurulu kervan işlevini sürdürür.

Belh'i gerilerde bırakırken yine han, kervansaray kalıntıları çağa kafa tutar gibi heybetli biçimde ayakta durmaya çalışıyorlardı. Batmaya yüz tutan güneşin kızıl ışıkları yıkıntılara gizemli bir görüntü veriyordu. Sanki lanetli bir büyücünün uğursuz kargışı ile Mevlana'nın doğum ili bir deprem geçirmiş, yerle bir olmuştu. Şimdi akşam karanlığında Akça ilini de geride bırakıyoruz ve Şebirgan'a ulaşıyoruz.

Şebirgan Özbek kenti ama seyrek olarak Türkmenler de yaşıyor. Biz Türkmenlerin bulundukları bir handa konaklıyoruz. Küçük dükkânlarla çevrili avlunun ortasında bir dam üzerinde petrol lambasıyla aydınlanan yer sofrasında Türkmenlerle birlikte akşam yemeği yiyoruz. İki telli, göğsü deri saz (*dutar*) ile Türkmen türküleri söylüyorlar. Bağdaş kurup oturuyorlar. Dingin biçimde oturuyor, sormayınca konuşmuyorlar. Orta Asya göklerinin bu sonsuz yıldızlı gecesinde, Oğuz Aktan'la bir Türkmen yalnızlığı yaşıyoruz. Akşamın ilerleyen saatlerine dek, bizim ses alıcısı çalışıyor, Türkmenler çalıp çağırıyor. Sonra bir minder üzerine kıvrılıp yatıyoruz. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları il Meymene. Ama oranın yolları çok bozuk olduğu için gidemeyeceğiz. Sabah erkenden Andkoy'a doğru yola koyulacağız.

Şebirgan'da son yıllarda bir atılım olmuş. Zengin doğalgaz yatakları Sovyetler Birliği'nce işletilmeye başlanmış. Afganistan'ın uzun yolları boşuna Sovyet kesesinden yapılmıyor. Bunun kuşkusuz bir karşılığı olacak. İlk planda doğalgaz ile karşılığı alınmak isteniyor.

Amuderya'dan su taşıyanlar.

3. ÖZBEKLER

Afgan Türkistan'ının gerçek sahipleri Özbeklerdir. Şimdilerde bu topraklarda yaşayan Türkmen, Kazak, Kırgız ve Uygurlar oldukça sonraki dönemlerde bu topraklara göçmüşlerdir. Tarihin eski dönemlerinden beri Özbekler bu bitek topraklara yerleşmişler, devletler kurmuşlar, imparatorluklar büyütmüşlerdir.

Sayı bakımından da Özbekler, Afganistan Türkleri arasında birinci sırayı alırlar. Sonra Uygurlar ve Türkmenler gelir. Uygurca ile aralarındaki dil ayrımı da anlaşmayı güçleştirecek ölçüde değildir. Tüm bu konumu ile Özbekler, Afganistan'daki Türk kimliğine damgasını vurmuştur. Dil, düşünce, ulusçuluk bağlamında Türk kimliğinde belirleyici çizgiyi Özbekler çekerler. Sonuçta Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara, Babür bu topraklarda büyümüştür. Günümüzde geri kalmışlığına karşın, Türk düşüncesinin ustalarının ruhları sinmiştir bu topraklara.

Şimdi Kunduz'u geride bırakıp kuzeye doğru tırmanırken, geçmişin büyük savaşlarına tanık olan bu toprakların sessiz dinginliğini izleyeceğim. Ne Cengiz, ne Hulagu, ne Timur, ne Şeybani var. Bir derin yalnızlık egemen. İç Asya cihangir yetiştirme geleneğini çoktan unutmuş. 1405 yılında Timur'un ölümü ile, bir devlet çatısı altında toplanmış, Orta Asya Türklüğü birçok mirza ve beyin sonu gelmeyen taht kavgaları ile bölünmeye başlamış. Horasan ve Afganistan bu bölünmede Timur soyundan Hüseyin Baykara'nın (1438-1507) elinde kalmış. Tüm karışıklıklara ve bölünmelere karşın, Timur soyundan özellikle Şahruh ve Hüseyin Baykara dönemlerinde Orta Asya Türklüğünün yükselişi sürmüş.

Bu dönemlerde başta Timur soyundan hanlar bulunur. Ama sık sık valiler değişir. Halk bunlarla pek ilgilenmez, işine gücüne bakar. Kendi geçimi ile uğraşır. Tarım, hayvancılık, dokuma ve deri işlemeciliği ile alım satımla uğraşır. Saraylarda sanatçılar korunur. Özellikle edebiyatçılar destek görür. Şair ve tarihçiler yanında, güzel sanatlar (müzik, yazı ustalığı, çizim) özendirilir.

Türkmenler ikiye bölünmüştür. Şiiler İran'a bağlıdır. Gulat boyları daha sonra Safeviliğin yayılmasında görev üstleneceklerdir. Sünni Türkmenler ise teknik bakımdan az çok ilerlemiş olmalarına karşın, hem Şiilere, hem de öbür Türk boylarına karşı savunmada kalacaklardır. Özbekler ise çağın gereği olan savaş tekniğine ayak uyduramayacak, yarı göçebe bir yaşam sürecek, Baykara ve Babür'ü yüz yıl geriden izleyecekler.

Her ülke, belleklerde belli olaylarla, belli adlarla çağrışım yapar. Afganistan ise birkaç adla çağrışım yapar Türk insanın belleğinde. Gazne Mahmut ile, Kâbil Babür ile, Herat Ali Şir Nevai ve Hüseyin Baykara ile belleklerde yer etmiştir.

Babür, baba tarafından Timur'un dördüncü torunudur. 14 Şubat 1483'te Fergana'da doğar. Eski Türk ad koyma geleneğine göre, "kaplan, panter" anlamlarında Babür adı konur. Babasının bir kaza sonucu ölmesi ile 1494'te 12 yaşında Fergana'da tahta çıkar. Ama Orta Asya'nın durumu pek iç açıcı değildir. Orta Asya Türklüğü tam bir bölünmüşlük içindedir. Herat'ta Hüseyin Baykara padişahtır. Özbeklerin başında Şeybani Han, Moğolların başında Yunus Han bulunur. Şah İsmail Türkmenlerin büyük bir bölümünü denetimi almış, iyiden iyiye güçlenmiştir.

Babür 15 yaşında Semerkant'ı alır ama, bunun hemen ardından beylerinden birinin Endican'ı kuşatıp alması ile tüm tahtını yitirir. Yanında ise yalnız 250 kişi kalmıştır. Babür'ün en büyük karşıtı Özbek hanı Şeybani'dir. Şeybani'ye karşı yaptığı bir savaşı yitirir ve Semerkant'tan ayrılır. Artık yersiz yurtsuz bir insandır. Köylerde, Kazak göçerleri arasında, dağlarda yarı aç, yarı sefil dolaşır. Kış boyu yalın ayak yürüyerek Taşkent'e gelir. Taşkent beyi olan dayısının desteği ile bir ordu ile Endican'ı kuşatır, ama yenilir, ordusu dağılır ve başından ağır bir kılıç yarası alır. Uzun süre mağaralarda, kuytu yerlerde ağaç ve ottan yaptığı kulübelerde zor koşullarda yaşar. Bir gün sadık adamları ile Hüseyin Baykara'nın yanına gitmek üzere yola düşer. Şimdiki Afganistan sınırları içinde yer alan Kunduz'a doğru gelirken sürekli kendine katılımlar olur. Yol boyu katılımlar sürer ve Babür hiç ummadığı bir anda kendini büyük bir ordunun başında bulur. Bu ordu ile Hindukuş dağlarını aşıp Kâbil'e dayanır. Kan dökmeden kenti ele geçirir. 1506'da kendini Kâbil sultanı ilan eder. Şah İsmail ile anlaşır, onun da desteği ile Semerkant, Buhara'yı alır. Büyük bir taktik yanlışı yapıp Şah İsmail adına hutbe okutur, sikke bastırır. Bu olayı Sünni halk iyi karşılamaz. Öte yandan Şah İsmail de Osmanlıyla

amansız bir savaşa tutuşmuştur. Babür'ün denetimine verdiği birliklerini geri çekmek durumunda kalır. Babür aldığı topraklardan geri çekilir. 1514'te dört yıl ayrı kaldığı Kâbil'e döner. Buradan Hindistan'a beş büyük akın düzenler. Sırası ile Pencap, Kandehar, Lahor, Delhi ve Agra'yı ele geçirir. Böylece Afganistan ve Belûcistan yanında Kuzey Hindistan'ı da ülkesine katmıştır. Artık Batılı tarihçilerin Hint-Moğol İmparatorluğu adını verdikleri devlet kurulmuş olur. Ayrı dil, din, ırklardan halkları siyasi, askeri ve iktisadi bakımdan olduğunca, edebiyat ve güzel sanatlarda yüksek düzeye ulaştıracak Hint-Türk imparatorluğu böylece doğar. 48 yaşında ölen Babür, dileği üzerine Kâbil'e gömülür. Torunu Şah Cihan, 1646'da sade bir türbe yaptırır.

Şimdi Babür'ü Hindistan tahtına oturtan Özbekler tümden eriyip gitmiştir. Hindistan'da Türk-Moğol İmparatorluğundan yalnızca birkaç görkemli yapı kalmıştır. Afganistan Özbekleri son kimlik savaşını verir gibi yorgunlar. "Türkler dokuz canlıdır" sözü ile biz yalnızca kendimizi kandırıyoruz. Gerçekte kolay eriyen bir yapımız var. Tarih boyunca bu böyledir. Türkler de fethettikleri topraklarda erirler. Geri dönüş göçleri bizi eritip tüketir. Çünkü göçlerde toplumu ayakta tutan topludüzen bozulmuştur. Kızgın yaz sıcağında, Afgan dağlarının yalnızlığında, belleğimden uçuşan düşünceler bunlar.

Dış yardımlarla yapılan ve ücretli geçiş uygulanan yollar 1976 yılında Kunduz'da bitiyordu. Bölge yabancılara kapalıydı. Gezgin kılavuzlarında bu bölgede sarılık, sıtma, sarıhumma, kolera gibi hastalıkların kol gezdiği belirtiliyordu. Bizim de yiyeceklerimize çok özen göstermemiz gerekiyordu. Ne ki böyle bir araştırma gezisinde bu olanaksızdı. Kâbil'de yabancıların alışveriş yaptıkları satışevlerinde dışardan gelen konserve ve peynir ve başka kapalı yiyecekler bulunuyordu. Ne var ki, kuzeyde ne bu tür satışevleri vardı, ne ne kapalı yiyecek bulunuyordu. Özellikle akşam saatlerinde sivrisineler yüzümüzü gözümüzü şişiriyordu.

Sabah erken Talokan'a doğru yola koyulduk. Bu alan bitek Türkistan topraklarıydı. Amuderya'nın kolları bütün alanı suluyordu. Yeni yol yapımları sürüyordu. Talokan ırmağını güçlükle aşarak Talokan'a varabildik. Ağaçların gölgesinde bir süre dinlenip çöp şiş yedik. Afganlılarda Batılılarda olmayan bir yağlı yemek tutkusu vardır. Akıl almayacak ölçüde yağlı yerler. Çöp şişler de bir parça et, bir parça kuyruk ya da iç yağı konarak kızartılır. Afganlılar bu yağı iştahla yerler. Biz, şişlerin yağlarını atarken, Afganlılar üzüntülü gözlerle bizi izliyorlar, sanırım yemek zevkimize acıyorlardı. Kasaplarda makbul et, yağlı olanıydı.

Akşama doğru Ayhanum'a ulaştık. Ayhanum Tacikistan sınırında küçük bir yerleşim merkezidir. 1962 yılında Afgan şahı, Kunduz yöresinde ava çıkar. Bu av eğlencesi sırasında, Ayhanum'da silindir biçiminde bir kilise kalıntısı görür. Fransız kazıbilimcileri bu yapı ile ilgilenirler. O günden sonra Ayhanum'da kazılarını sürdürürler. Giderek derinleşen kazı ilginç uygarlık kalıntılarını sunar. İÖ 3. yüzyıldan kalma Yunan kentinin kalıntıları gün ışığına çıkar.

Kâbil'den çıkarken, bu Fransız kazıcıları görmeyi kurmuş, yanımıza onlara yazılmış bir mektup almıştık. Ne ki, Ayhanum'a ulaştığımızda, akşam iyiden iyiye bastırmıştı. Bu ziyareti yapamadan daha kuzeye tırmanacağız. Yine, Tacikistan sınırında yer alan Moğolkışlak köyüne ulaşacağız. Herkesin bir derdi var, değirmencininki su. Bizim sorunumuz ise bir elyazması kitabı ele geçirmek. Olayın özeti şöyle: Alman Moğolbilimcisi Heissig, birkaç yıl önce yaptığı bir gezide, bu yörede bir köyde, Özbekçe-Moğolca bin yapraklık bir sözlük görmüş. Bir saflık edip anında sözlüğün yapraklarının fotoğrafını çekmeyi kaçırmış. Köylülerden sözlüğü satın almak istemiş. Köylüler, kitabın paha biçilmez olduğunu düşünüp, sözlüğü satmamışlar. Profesör, bu enayiliğine sonra bin pişman olmuş. Şimdi bu sözlüğü biz ele geçireceğiz!

Bir an önce Moğolkışlak'a ulaşmak için arabayı olabildiğince zorluyorduk. Artık düzlükler bitmiş, yerini kel tepeler, bozkırlar almıştı. Yerleşim yerleri gözükmez olmuştu. Tek tük uzaktan yıkıntıyı andıran köyler seçiliyordu. Seyrek olarak yolcularla karşılaşıyordu. Çevre tümüyle Özbek yerleşim alanıydı ve Özbekler pek Farsça konuşamıyorlardı. Özbekçe, Afganistan'ın ikinci dili konumundaydı. Farsça devlet dili, Özbekçe halk dili olarak kullanılıyordu. Yaya ya da binek hayvanı ile giden yolculara Moğolkışlak köyünü her soruşumuzda aynı yanıtı alıyorduk: "Ihıcık şurda". Anadolu'da olduğu gibi Türkistan'da da bir türlü bu "ıhıcık" bitmiyordu. Bir saat, iki saat gidiyor, Moğolkışlak'a ulaşamıyorduk. Toz ve sarsıntıdan bitkin durumda Moğolkışlak'a geldiğimizde çoktan karanlık basmıştı. Yolda suyumuz bitmiş, iyiden iyiye susamıştık. Kapağı attığımız ilk evde, su istedik. Bir tas içinde getirilen suları tepemize dikip "çok güzel su imiş" dedik, "kaynak suyu mu?" "Hayır Amuderya'nın suyu." Sabahleyin aynı sudan içtiğimizde, bozbulamık ırmak suyu olduğunu gördük. Pul-i Kumri yakınlarında ırmak sularının en küçük arıtmaya uğramadan içecek su olarak kullanıldığına tanık olmuştuk. Kızgın yaz sıcağının verdiği susuzlukla akşam çok güzel bulduğumuz su işte böyle bir suydu!

Sabah güneşi tüm Amuderya vadisini aydınlatıyordu. Yüz, yüz elli metre ilerde, Amuderya geniş bir yatağa yayılmış sessiz akıyordu. Irmağın kıyıları bitek alüvyonlu topraklarla kaplıydı. Bu toprakları kavak, söğüt ağaçları; yoncalar, çayırlar süslüyordu. Karşı yaka Tacikistan topraklarıydı. Elektrik direkleri, yapılar, tesisler tüm görkemiyle karşımızda duruyordu.

Moğolkışlak, hemen tüm Afgan köylerinde olduğu gibi, yoksul geri kalmış bir köy. Resmi ilkokul yok. Çocuklar, duvarları renkli figürlerle süslü mescitte, yer minderleri üzerine diz çökmüş, eski yazı, Kuran öğreniyorlar. Ellerinde belli başlı bir kitap yok. El yazısı ile çoğaltılmış, din ululamının

yaşam öyküleri, dinsel anlatılar, dualar ders gereci olarak kullanılıyor. Ve Özbekçe-Moğolca sözlük bu köyde yok! Bunca yolu boşuna tepmişiz. Ama bu yanılgı ilginç bir Özbek ağzını bulmamıza yardımcı oluyor. Ayrıca Moğolkışlak'ta iki tür Özbek yaşıyor. "Kara Moğol" adı verilen kesim, kendilerinin Cengiz Han döneminde bu topraklara gelip yerleştiklerini söylüyorlar. Kendilerini "Moğol" olarak tanımlamalarına karşın, dil bakımından Moğolcaya en küçük yakınlıkları yok. Duru bir Özbekçe konuşuyorlar. Özbekçenin ünlü ve ünsüzlerini bir değişime uğratmaksızın korumuşlar. Oysa Özbek yazı dilinde Farsçanın etkisi ile, ünlüler kötü biçimde bozulmuştur. Bu durumda Kara Moğolları sonradan Özbekleşmiş saymak da olanaksız. Belki de, Cengiz Han birlikleri içinde gelen Özbeklerin ardılları olarak yaşamlarını sürdürüyorlar.

Öte yandan, Afganistan'da Moğolca-Özbekçe karışımı bir dil konuşan halklar da var. Bu kırma dil, Şebirgan yakınlarında Kızılayak bucağında konuşuluyor. Afganistan gibi her yandan kaçanların sığındığı bir bölgede, daha ne kadar karışık dil, ulus var, kestirmek kolay değil.

Moğolkışlak'ta ikindiye dek gereç derlemeyi sürdürüyoruz. Bir ara öğretmen (molla) geliyor. Elyazması evliyalar tarihinden bölümler okuyor. En azından bu gereçleri derlemenin mutluluğu ile köyden ayrılıyoruz. Akşam karanlığında yeniden Ayhanum'a dönüyoruz. Yine yoksul bir aşevinde, sofra başındayız. Fransızca konuşan bir Afganlıdan, kestirme bir yolun varlığını öğreniyoruz. Amuderya boyu 30-40 km giden biraz bozuk bir yolu aştıktan sonra Kunduz'a daha çabuk ulaşacağımızı söylüyor. Bu yol İmamsahib ilçesine dek, Amuderya ırmağının yanında uzanıyor.

Kestirme yola düştük düşmesine ama kısa süre sonra bin pişman olduk. Yol hem söylenenden çok da kötü, hem de uzun. Amuderya 100-150 m uzakta akıyor. Yol sayılan bu geçit tümüyle çamur, batak. Arabamız ikide bir batağa saplanıyor. Gece tarlalarda çalışan Özbeklerin yardımı ile sıyırtıyoruz. Özbekler, yaşamlarında hiç karşılaşamayacakları kendi soylarından bir insanı bu dağ başında bulmanın mutluluğunu yaşıyorlar. Gün aydınlanırken İmamsahip'te oluyoruz. İmamsahip'te sokaklarda fenerler yanıyor, harmanlarda döğenler dönüyor, Özbekler çalışıyor. Türkistan'ın kızgın sıcağı karşısında halk gece çalışmak, gündüz dinlenmekte bulmuş kolayı. Sabah Kunduz'da oluyoruz. Arabanın pek çok yeri bozulmuş. Bir süre bu onarımla uğraşıyoruz. Ve sonra Pul-i Kumri ve Mezar-ı Şerif üzerinden Şebirgan'a ulaşıyoruz.

Şebirgan'da geceyi Türkmenler arasında geçirdikten sonra, sabah kuzeydeki son durağımız olacak Andkoy'a doğru yola çıktık. Yola çıkmakta biraz geç kalmışız ki, sıcak iyice bastırmıştı. Araba bir türlü sürat yapamıyor, 80-90 km'lik yol bir türlü bitmiyordu. Andkoy önümüzde gölgeleniyor, gelmişiz gibi oluyor, sonra boşlukta yitip gidiyordu.

Andkoy seyrek olarak Türkmenlerin de bulunduğu bir Özbek ili. Kentin oldukça eski bir geçmişi var. Böyle olmasına karşın, Belh gibi o da geri kalmış. Elektrik, -işler yolunda giderse- akşamdan akşama iki saat veriliyor. Su tesisi ise hiç yok. Evlerde su bulunmuyor. Kentin yukarı ucunda, çok eskiden kalmış bir su sarnıcı var. Bu sarnıç 30x30 m büyüklüğünde ve 2-3 m derinliğinde. Sarnıcın bulunduğu yer tümüyle eski bir geçmişe sahip. Sarnıç bakımsız ve kirli. Andkoy ve yakın köylerin içme suyu gereksinimini sağlayan tek kaynağa yeterince özen gösterilmiyor. İçinde yapraklar uçuşuyor, durgun su yosun tutuyor. Yakın köylerden boyunları süslü develerle gelen Özbekler buradan su götürüyorlar. Büyük taşlarla özenle örülmüş bir duvar çevreliyor bu alanı. Bahçede yaşlı ağaçlar yükseliyor. Daha ötede bir medrese bulunuyor. Medresenin yanında türbeler yer alıyor. Türbeleri bekleyen dervişler hep dua ederek tespih çekiyorlar. Geçimlerini halktan gelen yardımlarla sağlıyorlar. Bu medrese, Orta Asya'nın eski eğitim kurumlarının kalıntısı. Andkoy'da körler de bu medresede eğitim görüyorlar. Afganistan'daki çok az sayıdaki körler medresesinden biri Andkoy'da bulunuyor. Şehir kupkuru, bir bahçe dışında yeşil alan yok. Öğle saatlerinde güneş kenti kavuruyor. Bu saatlerde alışveriş yerleri kapanıyor, sokaklarda kimse dolaşmıyor, yaşam duruyor.

Bir kez daha anımsatalım: 1976 yılı ağustosundayız. Ve Özbekistan'daki sosyalizm bu topraklara da burnunu uzatmış durumda. Oğuz, bir terzi dükkânında sosyalist bir-iki Özbekle tanışıyor. Ertesi gün ben de gidiyorum. Bir çekmeceden çıkardıkları gazeteyi veriyorlar. Bu gazete eski yazı ile basılmış "Bizdin Otan" adlı sosyalizmi yayma amaçlı bir yayın organı. Gazete yalın yazılarla dolu. Sosyalizm, işçi hakları, dünya emekçileri gibi bilinen söylemler yinelenip duruyor. Bu yoksul Özbekler, bir gün sosyalist yönetimin kendilerini kurtaracağına inanıyorlar. Bize Andkoy ve çevresi üzerine bilgi veriyorlar. Ama sosyalizm üzerine öylesine derin köklü bilgileri yok. Çin sosyalizminden habersizler. Kentin ileri gelenleri ile görüşmek istediğimizi söylüyoruz. Kentte zengin bir Özbek var. Ama bu adamı Özbekler hiç sevmiyorlar. Türkiye'de bizim önümüze geleni "kapitalist" yapıştırması ile suçlamamız gibi bunlar da "puldar" deyip işin içinden çıkıyorlar. Benim bu zengin adamı ziyaretimi istemiyorlar.

Sol eğilimli Özbeklerin karşı çıkmasına aldırmadan, sözü edilen zenginin evine gittim. Gerçekten beni kuşku ile karşıladı. Odada şöyle içinde 300-400 kitap bulunan bir de kitaplık vardı. İki saat kadar konuştum. Ama son derece ölçülü ve dikkatliydi. Yaşamından da çok memnundu, ne yoksul Özbekler gibi sosyalizm özlemi içindeydi, ne de milliyetçi bir eğilimi vardı. Afganistan ölçülerine göre, bayağı varlıklı biriydi. Küçük tesisleri vardı. Onu rejim, yönetim ilgilendirmiyordu. Kendi düzeninin sürmesinden başka bir kaygısı yok-

tu. Bana çay ikram etti. Kitaplığına da baktırmadı. Ses alıcısı ve fotoğraf makinem sırtımda, geldiğim gibi sessizce ayrıldım.

Ne ki her Özbek bu zengin Özbek gibi değildir. Gereç derlemeye başladığımızda bir şairle de tanıştık: Metin. Andkoy nere, İstanbul nere? Ama Andkoy'da yaşayan Ozan Metin Namık Kemal'i, Tevfik Fikret'i biliyordu. Namık Kemal'in şiirlerini pek beğeniyordu. Ses alıcısına okuduğu kimi şiirlerinde de Namık Kemal etkisi belli oluyordu. Namık Kemal'in özgürlük düşüncesi Özbek ozanın dizelerinde yankılanıyordu. 1983 yılında Almanya'nın Freiburg kentinde Avusturyalı genç bir bayanla tanıştım. İngeborg Tahlhammer adlı bayan Andkoy Özbekçesi üzerine doktora yapmıştı ve Özbek şair Metin'i tanıyordu. Metin'in şiirlerini doktora tezine almıştı. Afganistan'dan bir ortak tanıdık çıkması ikimizi de şaşırttı.

Bir eczacı, Atatürk'ün yaşamını anlatan Farsça bir kitabı elle yazdırmış, okuyordu (*Türk Ansiklopedisi*'ndeki "Atatürk" maddesi). Atatürk'ün yazdığı bir kitap olup olmadığını soruyor, varsa elde etmek istiyordu. Az çok Türkçe de okuyordu. Kendisine Söylev'den söz ettim. Bu kesim sürekli Türkiye, Türkçe, Atatürk üzerine yayınlar istiyordu. Oysa Türkiye bir kezcik bile olsun, bu içtenlikli insanlarla ilgilenmemişti.

Andkoy yakınlarında oturan bir Özbek bir gün ziyaretimize geldi. Urfa Ceylanpınar'da yaşayan akrabalarına mektup iletmemizi istiyordu. O Özbekçe söyledi, ben Türkiye Türkçesi ile yazdım. Ayrıca birçok Özbek Türkiye'ye gelmek istiyordu. Türkiye Türklerine "Asıl Türk, Öz Türk" gibi adlar veriyorlardı. Gerçekte bu tanımla "Bağımsız Türk" vurgulanmak isteniyordu. Türkiye'ye büyük bir sevgileri vardı. Hep Türkiye'yi öz vatanları olarak görüyorlar, Türkiye'nin başarıları ile övünüyorlardı. Hemen herkesin içinde bir gün Türkiye'ye yerleşme özlemi yatıyordu. Andkoy'da sözü edilen bir "Mister Ramazan" vardı. (Batı dillerinde kullanılan usta anlamındaki meister sözü, Rusça üzerinden bozularak Afganistan'a girmiş ve "mister" biçimine dönüşmüş.) Anlatılanlara göre, Ramazan Bey, 1. Dünya Savaşında Rusya'ya tutsak düşen Türk subaylarındandır. Tutsaklıktan kurtulup Basmacılara katılır. Basmacılar yenilerek geri çekilirler. Topluca İran'ın doğusundaki Torbet-i Cam iline gelirler. Savaş bitmiş, dağılma başlamıştır. Ramazan Bey İran'a yerleşmek ister, ama Andkoy'lu Özbekler Andkoy'a getirirler. İriyarı, güçlü bir adamdır. Andkoy'da motor, bisiklet onarımı ile geçimini sağlar. Bu arada Türkiye'den yakınlarından mektup gelir. Mektupların yüzüne bile bakmaz. "Boş ver, boş ver.." diye okumadan yırtıp yırtıp atar. Nedir, Ramazan Bey savaşı kaybetmiştir, ülkesine yenik bir adam olarak dönmek istemez. Uzun yıllar yalnız yaşadıktan sonra, yaşamının son yıllarında bir Özbek kız ile evlenir. Birkaç yıl önce ölür. Karısı, Ramazan Bey'in çırağı ile evlenip Meymene'ye yerleşir. Şimdi Ramazan Bey'in evinin yıkıntıları kalmıştır Andkoy'da.

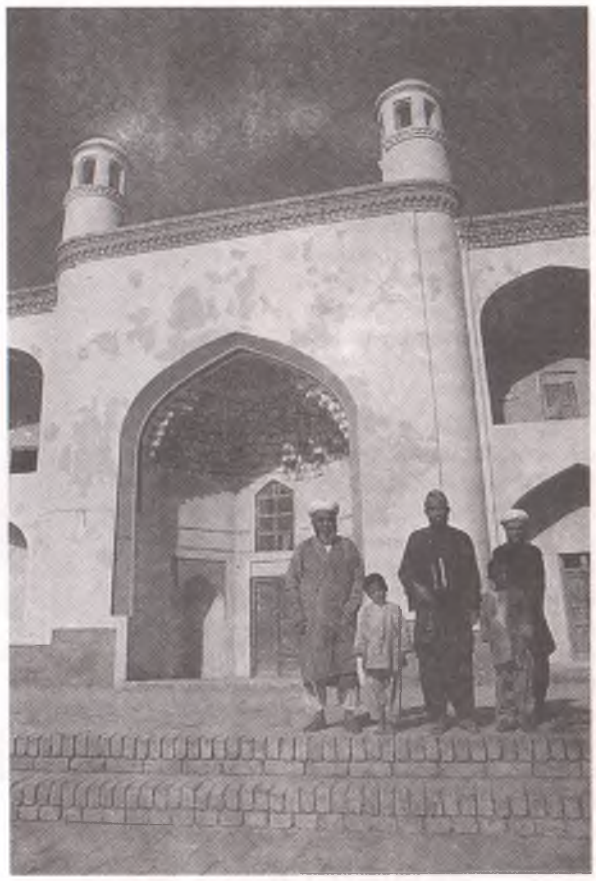

Andkoy Külliyesi

4. KAZAKLAR

Afganistan'da birkaç bin kişinin üzerinde Kazak vardır. Bunlar 20. yüzyılın başlarında Amuderya'yı geçerek Afganistan'a sığınmışlardır. Günümüzde toplu olarak Mezar-ı Şerif'te yaşarlar. Sünni mezhebine inanan, geleneklerine bağlı insanlardır. Ne ki, tüm Afgan Türklerinde olduğu gibi Şamanizmin sayısız özelliklerini korumuşlardır. Göçebe yaşam biçimini yakın döneme kadar aralarında korumuşlar, eski göçebe örgütlenme biçimini sürdürmüşlerdir. Bilindiği gibi Kazak ulusu, ulu, orta ve küçük cüz olmak üzere üç büyük boya ayrılır. Her boy alt birimlere bölünür. Hareket içindeki koca ulusun yaylağı, kışlağı bellidir. Her yıl, aynı yollar izlenerek, aynı yaylaklarda otlanarak, aynı sulardan içilerek göçebelik sürer. Ailede kadın erkek işbölümü kesin ilkelerle ayrılmıştır. Böylece Kazaklar benzeri hiçbir yerde görülmeyen dev bir yörük devleti geleneğinden gelirler. Hanları eski dönemlerde, han soyundan aileden seçilirdi.

18 Ağustos akşamı Mezar-ı Şerif'te Kazakların konuğuyuz. Toplumlar yaşam biçimlerini değiştirdiklerinde eski yaşamın geleneklerini tümden atamıyorlar. Bu Kazaklarda göçebe yaşamın bir sürü izini görüyoruz. Evler biçim bakımından çadırı andırıyor. Odalar dört köşe değil, çok kez altıgen ya da yuvarlak yapılmış. Çadırı andıran üç-beş evlik

bir bölüm bir avluya açılıyor. Tandır ve ocaklar bahçede bulunuyor. İlk bakışta, kara Kazak çadırlarından oluşan Kazak oymağının, çadır yerine ev kondurduğu belli oluyor. Tüm olanaklarıyla evler çadır gibi düşünülmüş.

Büyükçe bir odada, kalabalık bir Kazak topluluğu ile birlikteyiz. Kazak yaşlıları Afganistan'a nasıl geldiklerini anlatıyorlar. Bütün bu Kazak boyu 1915-16 yıllarında Almaata yakınlarında çarın askerlerine karşı savaşmış. Bir buçuk yıl süreyle çarpışa çarpışa geri çekilmiş ve Afganistan'a sığınmışlar. Aralarından bir boy İran'a sığınmış. Onlar İran'ın doğusundaki Konbed-i Kabus iline yerleşmiş.

Ses alıcısını açtık. Bu basık yüzlü, çıkık elmacık kemikli, çekik gözlü soydaşlarımızın göğüsten konuşmalarını almaya başladık. Onlar anlatıyor, biz dinliyoruz. Kazak Türkçesinin ilginç bir özelliği vardır: Patlamalı biçimde göğüsten konuşulur. Bu yüzden anlaşılması bizim için güçtür. Ve derken akşam yemeği geldi. Kazak ev sahibimiz bize özel tepsi hazırlatmıştı. Yemek, kocaman bir tepsi içinde pirinç pilavıydı. Pilav, en az 2 cm yağla kaplıydı. Tüm içeride bulunanlar tepsinin kenarına oturduk. Yemek kaşık kullanılmadan elle yeniyordu. Biz de, onlar gibi yemeğe başladık. Elverdiğince yağı süzdürüp pilavı yağsız yemeye çabalıyorduk. Ev sahibi dostumuz, bizim yağ bulamadığımızı sanmış olacak ki, parmağı ile pilavın üzerinde bir yol açıp, yağın önümüze akmasını sağladı. Afgan Kazakları, yarım yüzyıl önce Afganistan'da yerleşik yaşama geçmişlerdi, ama göçebe yaşamın geleneklerini bırakmamışlardı. Sözgelimi, sofrada kaşık bulunmaması eski alışkanlığın devamından başka bir şey değildi. Karakum bozkırlarında kaşık bulunmamasından doğal bir şey olamaz ve kaşıksız yemek bir zorunluktur. Ama hali vakti yerinde Afgan Kazakları için böyle bir olay söz konusu değildir. Üstelik yanı başlarındaki Özbeklerde böyle gelenek yoktur. Yine kımız geleneği aralarında birkaç ay öncesine dek yaşamıştı. Birkaç ay önce yılkının satılması ile bu sevgili içkiden mahrum kalmışlardı. Oysa Özbekler kımız içkisini bilmezler. Türkiye Türkleri ise kımızın adını Ziya Gökalp'in "Kendine Doğru" şiirinden bilirler: "Aranın içkisi köpüklü kımız".

Afgan Kazakları, Mezar-ı Şerif'te yerleşik yaşama geçmişlerdir. Sosyalist sistemden kaçıp gelmişler, bu yüzden kimi geleneklerine daha çok sarılmışlar ve daha çok Rus düşmanı olmuşlardır. Zengin bir halk edebiyatı gelenekleri vardır. Eski halk şiiri ve destan geleneğini sürdürürler. Olaylar destana dönüştürülür, kopuz eşliğinde ezgi ile söylenir. Kış akşamları aralarında destanlar okunur, bilmeceler sorulur, masallar anlatılır.

Aralarından kimi Türkiye'ye gelmişti. Türkiye'de gördükleri yakınlığı, dostluğu anlata anlata bitiremiyorlardı. Bir Kazak Türkiye'den bir alfabe getirmiş, alfabeyi Kazakçaya çevirmiş çocuğuna okutmaya çalışıyordu. Alfabedeki küçük bir bölüm gerçekten duygulandırıcıydı: Bugün yirmi üç nisan. Çocuk bayramı. Atatürk bu bayramı Kazak çocuklarına armağan etti.

Anadolu Türklüğünün çocuk bayramını, Kazak Türkü kendi çocuğuna armağan edilmiş sayıyordu. Türkistan topraklarında Atatürk'ün bayramı söyleniyordu. Bu Atatürk'ün evrensel değeri yanında, Anadolu Türklüğünün başarısıydı. Ulusal devrimi gerçekleştirmiş bir kardeş ulusun örnek alınmasıydı. Aynı gün bir Kazak düğünü izleme olanağı bulduk. Düğün büyük bir avluda yapılıyordu. Pek çok Kazak kadın, kız avluda toplanmıştı. Bir köşede büyük bir kazan içinde yemek kaynıyordu. Genç, yaşlı Kazak kadın-kızları en güzel giysilerini giymişlerdi. Renk renk giysiler içinde ayrı bir güzellik sunuyorlardı. Doğanın insana kazandırdığı en güzel renk uyumunu sağlamışlardı. Gelin de aralarındaydı, gelinin mutluluğunu paylaşma zevkini yaşıyorlardı. Oğuz bol bol görüntüledi bu düğünü. Gerçekte yabancıları aralarına sokmayan Kazaklar bize karşı son derece sıcak davranıyorlar, görüntülememize yardımcı oluyorlardı. Aralarında bulunmamız büyük sevinç kaynağı olmuştu. Onların uzaklardan gelmiş kardeşleriydik. Nitekim düğün yemeği verilince, kurbanın başı bizim önümüze kondu. Bu eski bir Türk geleneğiydi, en büyük konuk, kurban başı sunularak onurlandırılırdı. Şimdi Kazak dostlar bizi onurlandırıyorlardı. Avlunun başka bir köşesinde Çingenelere yemek veriliyordu. Düğünlerde davul, zurna gibi çalgı kullanılmıyordu, türküler söyleniyor, oyunlar oynanıyordu.

5. KIRGIZLAR

Afganistan, güç dengelerinin kıyasıya yarıştığı Asya'da bir tür ateşkes alanı olarak doğmuştur. Güneyde İngilizler, kuzeyde Ruslar, doğuda Çinlilerin burun buruna geldiği yerde Afganistan, silahtan arınmış yansız bir bölge olarak işlevini sürdürür. Ve bu ülkenin Çin'le de küçük bir sınırı vardır ki, tümüyle yapay bir alandadır. Afganistan'ın kuzeydoğusunda, Pamir'ler üzerinde; kuzeyde Tacikistan, doğuda Çin Türkistan'ı, güneyde Hindistan ve Pakistan ile çevrili bölgede Kırgızlar yaşarlar. Bu bölge tava sapına benzetilir. Afganistan'ın Vakan eyaleti olarak anılır. Kırgızlar bu topraklarda özgür yaşarlar. Afgan yönetimi iç işlerine karışmaz, asker vermezler. Stratejik konumu nedeniyle bu bölgeye giriş özel izinlidir. Bize bu izin verilmedi. Ama bizden önce Herta ve Armin Brade adlı Almanlar Vakan'da Kırgız çadırlarını ziyaret etmişler. Yine o zamanlar doktora öğrencisi olan Remy Dor -şimdi Paris'teki Türkoloji bölümü başkanı- buraya gidip araştırmalar yapmıştı. 1977 yılında bizim yazının ardından Remy Dor'dan bir yazı geldi. Ne var ki, yazıda bir canlılık yoktu. Almanların yazısı, Kırgızları daha başarılı anlatıyordu. Alman yazarlar yolculuklarını şöyle anlatıyorlardı:

> Ağustos ayında uçakla Kabil'den Fayzabad'a vardık. Fayzabad, Pamirlere son çıkış noktasıdır. Orada satın aldığımız bir araba ile Kale Pencah'a gittik. 250

km'lik bozuk yolu, külüstür arabamızla iki buçuk günde kat edebildik. Kale Pencah'tan sonra yolculuğu araba ile sürdürmek olanaksızdı. At, eşek ve katırlardan oluşan on altı hayvandan kurulu kervanla yola düştük. Abdullah adlı bir Kırgız'ın kılavuzluğunda yolculuğumuz sürdü. Bir gün boyunca, sabahtan akşama değin Vakan ırmağı yatağında ilerledik. Buralar Pamirlerin yüksek dağ vadileriydi. Yüz yıllar önce Marko Polo da aynı yolu izleyerek Çin'e ulaşmıştı. Akşam çadırımızı Zargan ırmağı boğazında kurduk. Yollar çok dardı, ayağımızın altından kayan taşlar, yankılanan sesler çıkararak ta aşağılara yuvarlanıyordu. Tüm çabalarımıza karşın, günde 20-30 km'den fazla yol alamıyorduk. Bu bölge Afgan devletince av bölgesi olarak belirlenmiştir. İki haftalık avlanma izni için 6800 dolar ödemek gerekiyordu. Bu dağlarda ahu, ceylan, dağkeçisi, ayı, kurt, dağkedisi bulunur.

Kâbil

Üç gün sonra Kırgız obasına vardık. Kırgızlar bizi dostlukla karşıladılar. Geçen kışın çok sert geçtiğini, hayvanlarının büyük bölümünün kırıldığını anlattılar.

Yaz aylarında Kâbil'den tüccarlar gelir, Kırgızların davarlarını alır karşılığında tahıl, çay, bez, kumaş gibi şeyler verirler. Yıllar var Kırgızların sattıkları malın değeri değişmez, ama aldıklarının değeri yıldan yıla yükselir. Geçen yıllarda tüccarlar yeni bir kandırma yolu bulmuşlar: Afyon. Bugün obadakilerin %20'si afyon bağımlısı.

Obadan obaya giderek yılın ancak üç ayı geçit veren boğazları aşıyoruz. Olağanüstü güzellikte yeşil vadileri geride bırakıyoruz. Bu yükseklikte görüntüm sonsuza doğru uzayıp gidiyor. Görüş ufku Rus ve Çin tepelerine uzanıyor. Büyük ve Küçük Pamir tepeleri önümüzde duruyor. Küçük Pamir'in ana vadisindeyiz. Buradan Kırgız Hanı'nın çadırına üç günde varabileceğiz.

Kırgız Hanı'nın otağına ulaştığımızda, Han'ın adamları yurt'un (cadırın) önünde bizi bekliyor. Rahmankul Han "Hoş geldiniz" diye bizi karşılıyor. Onu izleyerek çadıra giriyoruz. Çadırın içerisi kalın halılarla döşeli. Bilge bir kişi olan Rahmankul Han altmış yaşın üzerinde ve otuz yılı aşkın Kırgız Hanı. Bize, Almanya'nın iç politikası, kilise, eğitim sorunları üzerine sorular yöneltiyor. Biz de ondan Kırgızlar konusunda bilgiler ediniyoruz.

Rahmankul Han son özgür Kırgızların hanı. Afganistan sınırları içindeki 5000 Kırgız'ın yöneticisi. Afgan Kırgızları, yaşamlarını yüz yıl önceki gibi sürdüren son Kırgızlar. Geçimleri hayvancılığa dayanır. Çadırlar büyük çayırlara kurulur, hayvanlar otlatılır. Yılda üç kez çadırların yeri değiştirilir. Her obanın otağ kuracağı yer bellidir. Obalar ırmak ya da göl kıyılarına yerleşir. Her obada dört ile sekiz arasında aile bulunur.

Afganistan'da yaşayan Vakan Kırgızlarını 12 Eylül sonrasında Kenan Evren Türkiye'ye getirmiştir. Rahmankul Han'ın da aralarında bulunduğu bu boy, topluca Van yöresine birkaç köye yerleştirilmiştir. Şimdilerde Afganistan'da toplu bir Kırgız boyundan söz etmek olanaksız. Değişik yörelerde yaşayan, dağınık pek az Kırgız kaldığı söylenir.

6. UYGURLAR

Afganistan'da tüm Orta Asya Türklerinden örnek bulmak olanaklıdır. Sözgelimi Fayzabad'da Uygurlar yaşar. Sayılarının üç ile beş bin arasında olduğu söylenir. Bilindiği gibi Uygurların anayurdu Doğu Türkistan'dır. Ama Tacikistan ve Özbekistan'da oldukça çok Uygur yaşar. Eski tarihlerden beri Afganistan sığınma alanı olmuştur. Kimileyin kuzeyden, kimileyin doğudan gelen sığınmacılara ev sahipliği etmiştir. Uygurların konumu da böyledir.

7. KARAKALPAKLAR

Celalabad'da yaşayan Karakalpaklar ise dillerini tümüyle unutmuşlardır. Daha sonraları Afganistan'a gelen ve değişik yerlere yerleşen Karakalpakların dillerini koruyanları vardır. Yakın döneme dek Celalabad'da toplu bir Karakalpak boyunun bulunduğu biliniyordu. Ancak 1976 yazında onları araştırmaya giden Alman, artık dillerini yitirdiklerini bildirmiştir.

Ancak Afganistan'da yaşayan halklarda ulusal kimlikte dilden çok, din, kültür ve yaşam biçimi belirleyicidir. Özellikle dış görünümleri ile Afganlara benzemeyen, Kazak, Kırgız, Karakalpakların dillerini yitirmeleri, tam anlamıyla kimliklerini yitirmeleri anlamına gelmez. Bunun en özgün örneği Hazaralardır. Moğol kökenli bu insanlar dillerini yitirmelerine karşın, bir boy olarak kimliklerini korumuşlardır. ■

İTALYA'NIN ASİNARA ADASINDA TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ

DR. MESUT ÇAPA*

15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunanlılar, Batı Anadolu ve kıyılarına fiilen hâkim olduktan sonra, Kuva-yı Milliye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularını zayıf düşürmek amacıyla, cephe gerisinde savaşabilecek erkeklerin Milli Mücadeleye katılmalarına engel olmaya çalışmışlardır. Bu yazıda bunun ilginç örneklerinden birini vereceğiz.

Anadolu'da sürmekte olan Türk-Yunan savaşıyla ilgileri olmamasına rağmen Yunanlılar, Birinci Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde özellikle Sarıkamış ve Ardahan muharebelerinde esir düşen Türk askerlerinin yurda dönüşlerini engellemiş ve geciktirmiştir. Nisan 1921'de büyük çoğunluğu Türk esirlerden oluşan 1004 yolcuyu Vladivostok'tan Türkiye'ye getirmekte olan Japon Heyimeymaro gemisi, Bozcaada önlerinde Yunan Yerakis torpidosu tarafından çevrildi; içindekiler savaş esiri sayılarak aynı vapurla Pire limanına sevk edildi.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, olayı protesto ederek Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne bildirdi ise de, Yunanistan bu konunun devletler hukukunu ilgilendirdiğini iddia etti. Bir süre sonra Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin de çabasıyla, aralarında sağlık memuru, hasta, kadın ve çocukların bulunduğu 396 kişinin tahliyesi kabul edilerek İstanbul'a getirildiler. Geride kalan 608 esire Japon kaptanı vasıtasıyla yardım gönderildi. Türk tarafı, bunların Birinci Dünya Savaşı esiri olmalarından dolayı İtilaf devletleri esirleri gibi tahliye edilmeleri gerektiği görüşünü savunuyordu. Yunanlılar bu görüşe katılmayıp, esirlerin tarafsız bir ülkede muhafazalarını kabul ettiler. Nihayet bunların İtalya'da Asinara adasına çıkarılmalarına karar verildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan esirlerinin sevk edildiği bu adaya çıkarılacak olan Türk esirlerinin iaşesi için, Türkiye tarafından İtalya'ya ayda 700 bin İtalya lireti verilecekti.[1] Vladivostok'ta başlayan meşakkatli bir yolculuktan sonra vatan hasretinin sona erdiğini düşünen esirler, tekrar kendilerini sıkıntılı bir hayatın içinde bulmuşlardı. Bir yıl daha uzayacak olan bu esaret hayatı ve Türkiye'ye dönüş yolculuğu, daha ziyade Kızılay belgeleri ve yayınları esas alınarak verilmeye çalışılacaktır.

PİRE LİMANINDA

Diplomatik görüşmelerin yapıldığı dört ay süresince, esirler Pire limanında demirleyen Japon gemisinde bekletildiler. Aralarından bir kısmının tahliye olmasından sonra, diğerleri Ekim 1921'de Asinara adasına gönderildiler. Esirlerden Yüzbaşı Ali Galip Bey, 13 Eylül 1921'de Pire'den Kızılay'a gönderdiği mektupta, akıbetleriyle ilgili görüşmelerden ve vapurda geçen günlerden bahsederken şunları yazmaktadır:

> Vapurumuzun mukadderatını bizzat burada halletmek üzere; İsviçre Beynelmilel Salîb-i Ahmer Cemiyeti tarafından mezkûr salîb ve Cemiyet-i Akvam azasından Reymond Şilimer Efendi namında bir delegenin Pire'ye izâm edildiği malum-ı devletleridir. Mumaileyh buraya muvasalatında; evvel emirde malulînin İstanbul'a sevk edileceğini ve geri kalanların ise badehu İtalya'ya gönderileceği mukarrer idüğü hakkında kat'i tebşiratta bulunmuş ve filhakika bir hafta zarfında zuafayı memlekete sevke muvaffak olmakla mumaileyh bütün beyanat ve ifadatını teyid eylemişti. Binaenaleyh zuafanın hareketinden sonra üç gün nihayet bir hafta zarfında bizim de İtaya'ya hareketimiz vaat olunmuşken malulîn ile beraber murahhas cenabları maatteessüf birdenbire gözden nihan oldu. Vaat olunan müddet iki misli güzerân ettiği halde mumaileyhden bir haber zuhur etmedi. Mesleyi anlamak için mumaileyhden tahriren istifsar-ı keyfiyete mecbur kaldık. Müracaat-ı vâki'm üzerine mumaileyh -on beş gün sonra- vapurumuzu teşrif ederek esbab-ı tehirimiz hakkında şu yolda izahatta bulundu: "Vapurun hangi iskeleye müteveccihen hareket edeceğine dair henüz İtalya hükümetinden cevap gelmedi. İtalya hükümetine yeniden batelgraf müracaat ettiğim gibi meseleyi Cemiyet-i Akvam'a da ayrıca yazdım. Birkaç gün daha intizar etmekliğimiz lazımdır. Yakında herhalde muvafık bir cevap alacağıma katiyen ümidvarım" diyerek çekildi gitti.
>
> O günden sonra tamam on beş, yirmi gün daha mürûr eyledi. Hâlâ bir cevap yok!!...
>
> ... Bugün, yarın diyerek birtakım kâzib mevaidle iğfal edilip duruyoruz. İşte efendim! Ahvalimiz bu merkezde!..
>
> Bir taraftan vapurdaki dûzahî hayat ve sefaletin temâdisi; diğer taraftan -tabir-i amiyanesiyle; üstte yok, başta yok- mevsim-i şitânın günbegün hulûlü bizi bütün bütün tedhîş ve nevmîd eylemektedir. ...
>
> Vapurumuzun ne derece ikamete elverişli olduğu akdemce müteaddid defalar arz edildiği gibi oraya gelen arkadaşlardan da bu hususta lazım gelen tafsilatın ahzı bittabi ferâmûş buyrulmuştur. Rica ederim! Mübalağaya haml olunmasın: Şu kadar diyebilirim ki: Eşyayı ticariye nakline mahsus bir geminin anbarlarında

* Doç. Dr., KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi

mevcut olan lâ-yuadd velâ yuhsâ [sayısız] haşerat içerisinde; hamûlesi olan zavallı bizlere! Yedi aydan beri rahat bir gece geçirmek mukadder olmamıştır!!! Artık bu hayata sabretmek tahammülün fevkine çıkmıştır...

Yunanlıların verdiği gıda meselesine gelince, evvelce iaşemiz pek fena idiyse de malulînin avdetinden sonra zabitanın erzakı oldukça iyileşti. Efradın erzakı ise eskisi gibi pek fenadır. Yevmiye bir nefere (3,5 drahmi) hesabıyla erzak veriyorlarsa da galâ-yi es'âr [fiyatların yüksekliği] dolayısıyla bu mikdar bittabi pek cüzi bir şey demektir.

Medîd ve müz'ic yedi senelik bir esaretin bakıyetü's-süyûfu olan zavallı efradımız; gıdasızlık dolayısıyla maksadsız olarak- bu halin temadîsi halinde- telef olacakları maatteessüf muhtemeldir. ...

Bir aydan beri gazete ve mektuptan mahrumuz. Kemâ-fi's-sâbık irsaline inayet buyrulması ayrıca müsterhamdır. Akdemce arz-ı işar ettiğim vechile geçenlerde irsaline inayet buyrulan bin liralık çek muhteviyatı Yunan parası (12,104 drahmi, 30 lepte) olarak bankadan alınmış; ve mezkûr meblağ altmış iki zabit ve beş yüz yirmi dokuz nefer ki ceman beş yüz doksan bir mevcuda müsavaten taksim edilmiş(tir) ...[2]

ASİNARA ADASINDA

Esirlerin bulunduğu Japon gemisi, 18 Ekim 1921 günü Pire'den Asinara'ya geldi. Gemide Japon görevli ve subaylarıyla birlikte Cemiyet-i Akvam tarafından Pire'de esirlere refakat etmek üzere görevlendirilen Uluslararası Kızılhaç Komitesi temsilcisi Henri Geno da bulunmaktaydı. Asinara'da esirleri Roma Sefareti Başkâtibi Manyasizade Feridun Bey karşıladı. İlk kafile 19 Ekim Çarşamba günü sabahı adaya çıktı, bu işlem akşama kadar sürdü. Asinara'ya gelen esirlerin sayısı 571 olup bunların 57'si subay ve astsubay ile 514'ü erlerden oluşmaktaydı.[3]

19 Ekim 1921'de İtalya'ya ait Asinara adasına gelen esirler, 1 Haziran 1922 tarihine kadar burada yaşamak mecburiyetinde kaldılar. Sardinya'nın kuzey batısında bulunan Asinara, Sassari Mutasarrıflığına bağlıydı. Esirleri ziyaret eden Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin temsilcisi, önce Sassari'ye, daha sonra Porto'ya ve oradan da bir İtalyan vapuruyla adaya gitmişti. Gerek bu temsilcinin raporunda[4] ve gerekse esirlerin Kızılay Genel Merkezine gönderdikleri mektuplarda esirlerin iskân edildikleri bu yeni mekândaki hayatlarından bahsedilmektedir.

Esirler arasında bulunan yedek subaylardan Lütfi Ali, Kızılay'a gönderdiği 12 Aralık 1921 tarihli mektubunda, ada hakkında bilgi vererek içinde bulunduklarını durumu şöyle tasvir etmektedir:

> Üzerinde yaşamaya mecbur tutulduğumuz Azinara adası, Sardinya'nın on mil kadar şimâl-i garbîsinde kâin İtalya hükümetinin mücrimîn-i siyasiye ve âdiyeyi teb'îd ve tard ettiği yılan, kertenkele ve buna mümâsil haşerât-ı muzırre ile mâlî gayr-i meskûn, âdeta vaktiyle şehremini Cemil Paşa hazretlerinin köpekleri teb'îd ettiği "Hayırsız Ada"nın aynı, bir adadır. Buraya gün aşırı Sardinya'dan küçük bir vapur gelerek erzak, su, posta vesair getiriyor. İçtiğimiz su fevkalade kireçlidir. İaşe meselesine gelince: Beş Kânunievvel'e kadar zabitan ve efrad aynı bir İtalya neferi gibi muamele görüyor, yevmiye aynı istihkakı ve yirmi beş santim alıyor idi. Lakin vukubulan müracaatlar müsemmer bir netice vererek mezkûr tarihten itibaren zabitan iaşesini buradaki bir İtalyan bakkalı, şahıs başına yevmiye bin Frank hesabıyla, deruhde ettiğinden imdi zabitan nisbeten iyi yemek yiyebiliyor; avans suretiyle beher zabite ikişer yüz ruble verilmesi de ihtiyacat-ı zaruriye ve mübrememizi tehvine oldukça yardım etmiştir; Binaenaleyh biz zabitanın vaziyeti oldukça yoluna girdi demektir. Lakin efradımızın hali bittabi iyi değil ve ihtimal daha iyi de olamayacaktır. İstihmâm [yıkanma] meselesi: On on beş günde bir defa tuzlu su ile soğuk hamamda kabildir. Helalar henüz kapalı olduğu cihetle hasta ve sağlamlar açıkta def'i-hacete mecburdurlar. Oda ve koğuşlar oldukça iyidir. Hastahane mevcut ise de, lazım olan edviye tamamen mevcut değildir. Bu zamana kadar edilen tecrübe, buranın hava, yemek ve suyuyla o derece imtizac edemediğimiz anlaşılıyor. İtalya dahilinde bu kadar güzel ve insanların ikametine mahsus şehirler olduğu halde, bizim böyle katil ve canilerle dolu olan bir adaya getirilerek onlarla aynı mevki ve vaziyette bulundurulmaklığımız saf ve samimi Türklüğün şeref ve haysiyeti namına bendenize ve hiç şüphe etmem ki, bütün arkadaşlarıma da, pek ağır gelmektedir. İtalyanların ifadesine nazaran burada yaz mevsimini geçirmek kadar bir azab-ı elim olmadığı anlaşılıyor. Kış mevsiminde bile havanın mutedil olmamasına bakılırsa herhalde bu ifade doğru olsa gerektir. Sibirya'da kış mevsiminin hulûlü bizi nasıl son derece endişeye düşürüyor idiyse, burada da yaz mevsiminin cehennemi sıcakları altında bu sürgünler ve caniler adasında karınca gibi kaynasan haşerat-ı muzırra arasında imrâr-ı hayat etmekliğimiz bizi cidden meyûs ediyor. Bilemem ki yedi sene bu kadar işkence ve sefaletlere göğüs germek istihkar-ı hayat ettikten sonra şimdi de böyle tahammülsüz vaziyet içinde yaşamaya istihkak mı kesb ediyoruz?!..[5]

Asinara Adası'ndan dönen bir grup esir Ümit vapurunun güvertesinde.

Esir mektuplarında daha ziyade iaşe meselesinin önem arz ettiği görülmektedir. 14 Mart 1922 tarihli bir mektupta Türk Grup Kıdemlisi Yüzbaşı Ali Galip Bey bu konuya değinirken, "Bugüne kadar vaziyetimizce bir tebeddülat olmadığı gibi müzayaka-i maliye müthiş bir surette hükümferma ve ihtiyacât yevmen fe yevmen [günden güne] kesb-i şiddet etmektedir. Alelhusus her tarafta olduğu gibi İtalya'da dahi iaşenin bahalılığı"ndan bahsetmektedir. Ali Galip Bey, Rusya'da iç karışıklıkların çıkmasından sonra, özellikle

1919 yılından itibaren hiçbir taraftan yardım gelmediği halde, esirlerin durumunun bugüne göre daha iyi olduğu düşüncesindeydi. Esirler adaya geldikleri ilk aylarda maddi sıkıntı içinde bulunuyorlardı. Subaylar için istihdam edilen hizmetçi, aşçı ve berber gibi görevliler altı aydan beri biriken haklarını alamadıkları için huzursuz idiler. Atıl bir vaziyette bulunmanın sağlık açısından da iyi olmayacağını düşünen esirler, izin verildiği takdirde Sardinya'da münasip bir ücretle çalışmak istiyorlardı. Yüzbaşı Ali Galip Bey, bütün müracaatların cevapsız kalması üzerine 2 Şubat 1922'de liva merkezi Sassari'ye gitmişti. Burada kaldığı 16 gün süresince liva komutanı ile görüşerek, Türkiye'den gönderilen 64 bin frankın subay ve erlere dağıtılmasını sağladı.[6]

Mart 1922'de Asinara'yı ziyaret eden Genç Hıristiyanlar Cemiyeti temsilcisi, yedi-sekiz yıldan beri esaret altında yaşayan bu insanların oldukça yorgun göründüklerini yazmaktadır. Bunlardan altmış kadarının yaşı ellinin üzerindeydi. Bir an önce memleketlerine kavuşmak en büyük arzularıydı. Sağlıkları umumiyetle iyi durumdaydı.

İtalya hükümeti, Türk esirlerine karşı çok iyi davranıyordu. Genç Hıristiyanlar Cemiyeti temsilcisi Asinara'daki Türk esirlerini ziyaret etmek için müracaat ettiğinde İtalya Hariciye Nezareti, "Biz Azyinara'daki Türkleri esir değil, misafir sıfatıyla tanıyoruz" cevabını vermişti. Esirler, adada serbestçe dolaşabiliyor ve aileleriyle haberleşebiliyorlardı. İaşelerini İtalyan hükümeti sağlıyordu. Her ere günde yirmi beş santim veriliyordu. İtalyan erleri gibi yiyor ve onlar gibi giyiniyorlardı. İtalyan hükümeti, günlük yemek bedeli olarak her subaya yedi İtalyan lirası (frank) veriyordu. Subaylara aylık vermiyorlardı. Bunlara Asinara'ya geldikleri ilk ay içinde, erler gibi günde yirmi beş santim ödenmiş, aralık ayında her birine peşin 200 İtalyan lirası verilmişti. Birçoğu çalışmak istiyordu, ancak Asinara'da iş yoktu. Sassari Livası Komutanı General Zinkona bazılarına tarlalarda iş arayacağını vaat etmişti. Esirlerin kaldıkları barakalar geniş ve havadardı. Subaylar bir, iki ya da üç yataklı odalarını zarif bir şekilde donatmışlardı. Subaylar, "gıda-yı fikriye" ihtiyaçları olduklarını belirterek kendilerine Türkçe, Fransızca, Almanca kitap, gazete ve dergi gönderilmesini ve mümkün ise adada sinematograf, musiki ve oyun aletleri bulundurulmasını istemişlerdi.[7]

YURDA DÖNÜŞ ÜMİTLERİ VE BAZI TEŞEBBÜSLER

Türk tarafı, altı yıllık esaretten sonra Yunanlılar yüzünden Asinara'ya getirilmiş olan bu esirleri kurtarmak için ilgili uluslararası kuruluşlar nezdinde teşebbüslerden geri durmuyordu. Kızılay, Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile Cemiyet-i Akvam'a yeniden müracaatta bulundu. Kızılay Başkan Vekili Hamit (Hasancan) Bey, Paris'te bulunduğu bir sırada konuyu Uluslararası Kızılhaç Komitesi yetkilileriyle görüşmüştü. Daha sonra kendisine gönderilen bir mektupta, esirlerin Kuva-yı Milliye ordusu veya herhangi bir düşman teşkilatta silahlı bir hizmette istihdam edilmeyeceğine dair Türk tarafı teminat verdiği takdirde, Cemiyet-i Akvam tarafından Roma ya da Atina'ya, Cemiyet-i Akvam Olağanüstü Komiseri Nansen adına hareket etmek üzere bir temsilci gönderilmesi talebinin kabul edildiği bildirildi. Hamit Bey İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin verdiği teminatı, Doktor Nansen adına teşebbüslerde bulunmak üzere İstanbul'a gelen M. Raymond Schlemmer'e bildirdi. İstenilen teminatı alan Schlemmer, Yunan Kızılhaçı nezdinde görüşmelerde bulunmak üzere 29 Nisan'da Atina'ya gitti.[8]

İstanbul'da Kızılay Başkan Vekili Hamit Bey, 4 Mayıs'ta Ankara Kızılay Murahhaslığına gönderdiği telgrafta, Yunan hükümetini ikna etmeyi başaran Schlemmer'in Atina'dan Roma'ya hareket ettiğini bildirerek telgrafın bir suretinin Hariciye Vekâletine verilmesini istedi.[9]

Schlemmer Roma'dan gönderdiği 11 Mayıs 1922 tarihli telgrafta, esirlerin tahliyesi görüşmelerinin tamamlandığını bildirdi.[10] 18 Mayıs 1922'de "Roma Murahhas-ı Mahsusu" Galip Kemali'den [Söylemezoğlu] de aynı mealde bir telgraf geldi: İstanbul'dan gelecek vapuru beklediklerini, buradaki işlemlerle sefaret başkâtibi Manyasizade Feridun Bey'in görevlendirildiğini ve onun, Schlemmer'in vekâletnamesini yanına alarak Asinara'ya gideceğini bildiriyordu.[11]

YOLCULUK GÜNLÜĞÜ VE TÜRKİYE'YE DÖNÜŞ

Diplomatik işlemlerin tamamlanması üzerine, 19 Mayıs 1922 Cuma günü Seyr-i Sefain'in Ümit vapuru Asinara'ya doğru yola çıktı. Vapurda Hilal-i Ahmer Üsera Şubesi Müdürü Safvet Şav Bey'in başkanlığında bir Kızılay heyeti bulunuyordu.

Ümit vapurunun Asinara'ya gelişini esirler büyük bir mutlulukla karşıladılar. İçlerinden birisi daha sonra o ânı anlatırken şöyle demektedir:

> 24-25 Mayıs gecesi, gece yarısına doğru ordugâh dahilinde bir gulguledir koptu. Vaktin geç, herkesin uykuda olmasına rağmen, en soğukkanlılar bile bu cereyanın tesirinden kendini kurtaramamış, bütün ordugâh dışarı fırlamış idi. Bizi vatanımıza kavuşturacak gemimiz gelmişti. İster hasmane ve haşin; ister nevâzişgâr ve dostane olsun, bize daima yabancı olan ecnebi memurların huzurundan bıkmış, usanmış, kendi adamlarımızı görmeye teşne olmuştuk. Sahilden oldukça uzakta demirleyen Ümit bir bir parıldayan ışıklarıyla karanlıklara gömülmüş hareketsiz duruyordu. Biz çocukluğumuzda yaptığımız gibi petrol ile hamur edilmiş toprak kümelerini ateşliyor, kurumuş otları yakıyorduk. ordugâh bir şehr-âyîn içinde idi. Yavaş yavaş tanyeri ağarmaya başladı, deniz yaz sıcaklarına mahsus tazelik, nazlı bir mahmurlukla örtülü. Ümit orada yatıyordu. Güneşle beraber sancaklar çekildi. Hiçbir emel, hiçbir duygu asla bu kadar heyecanlı olamaz, tüyleri asla bu kadar tatlı bir irtiâşla ürpertemezdi. Şehit kanını andıran lâl zemini üzerindeki ulvi ve semavi işaretin, beyaz hilalin kıvrımlarında altı asırlık şerefli bir mazinin hatırasını taşıyan alsancak gözlerimizi yaşarttı.[12]

Heyeti adada Garnizon Komutanı Yüzbaşı Perno ile Roma Sefareti Başkâtibi Manyasizade Feridun Bey, esirler adına da en kıdemlileri Yüzbaşı Ali Galib Bey karşıladılar. 24-25 Mayıs akşamı esirler vapura bindirildi ve aynı günün akşamı Asinara'dan ayrıldılar.

Garnizon Komutanı, esirleri almaya gelen heyete karşı çok nazik davrandı, heyeti yemeğe davet etti ve aynı akşam vapurda heyetin verdiği yemeğe katıldı. Sardinya adası askeri komutanı Russi de heyetle görüşmek ve veda etmek istediğinden, vapur Sardinya'nın Porto Torres limanına uğradı. Burada General Russi, Sassari Livası Komutanı General Zinkona ile gemiye gelerek, esirlere "âfiyet ve selamet temennisinde" bulundu. General, İtalyanların Türkler hakkındaki dostluk ve samimiyet duygularından bahsederken "Biz emperyalist değiliz, Türklerin dostuyuz, Türkiye ile dostluk içinde yaşamak isteriz" dedi. Feridun Bey'in tercüme ettiği bu konuşmadan sonra Türk tarafının da İtalyanlara karşı aynı duyguları taşıdıkları ifade edildi.

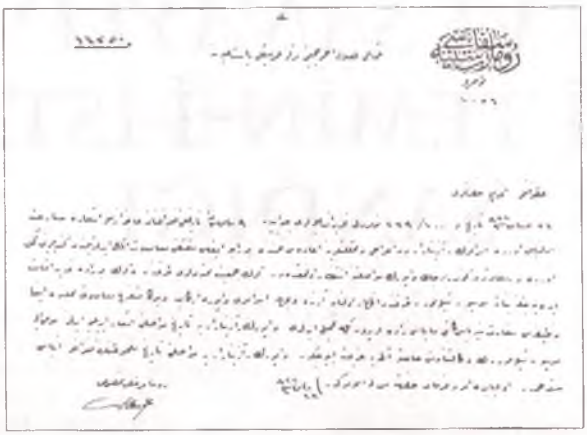

Roma Murahhası Galip Kemali'nin [Söylemezoğlu] Asinara'daki esirlerin tahliyesi hakkındaki yazısı.

Sardinya adasından ayrılan Ümit vapuru birkaç gün sonra, herhangi bir engelle karşılaşmadan Çanakkale Boğazına girdi. Çanakkale'de vapur büyük sevgi gösterisiyle karşılandı. Mutasarrıf Vahab Subhi Bey'le liva muhasebecisi, polis komiseri, merkez memuru vapura gelerek esirlere Çanakkaleliler adına şeker, tütün ve sigara dağıttılar. Boğazdan geçerken Türk abideleri önünde dualar okundu. 31 Haziran Çarşamba günü akşamı Çanakkale'den ayrıldıktan sonra, "herkes pürneşe sabahı bekliyor, senelerden beri gözlerinde tüten İstanbul ufuklarının görünmesine intizar ediyordu". Ancak gece yarısından sonra saat iki buçukta, beklenmedik bir anda tekrar Yunanlılarla karşılaştılar: Bir Yunan torpidosu Ümit vapurunun önüne çıktı. Sandalla Ümit vapuruna gelen bir Yunan subayının refakatindeki Yunan askerleri, heyet başkanı Safvet Şav Bey'in "Hilal-i Ahmer bayrağı altında seyahat eden bir gemide harp kaçağı eşya bulunma"yacağını hatırlatarak olayı protesto etmesine rağmen, iki buçuk saat kadar vapurda arama yaptılar. Ancak herhangi bir şey bulamadıkları için torpidolarına döndüler.

1 Haziran 1922 Perşembe günü saat onda İstanbul'a gelen esirler, Kızılay Başkan Vekili Hamit Bey ve askeri yetkililer tarafından karşılandılar.[13]

Ümit vapurunun İstanbul limanında demirlemesiyle, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus esaretiyle başlayan ve Yunan engeliyle uzayan sekiz yıllık esaret hayatı sona erdi. Ümit vapuru 494 er ile 56 subayı anavatana kavuşturdu.[14] Gelenler arasında bulunan 56 subaydan 8'i yüzbaşı, 2'si çarhcı yüzbaşı, 12'si teğmen ve 19'u yedek subaydı. Çoğu esaret günlerinde Almanca, Rusça, Çince, Japonca ve İtalyanca öğrenmişler; daha önce okuma imkânı bulamayan erlerin yüzde yetmişine okuma-yazma öğretmişlerdi.

Esirlerin birçoğu Sivas, Erzurum, Elazığ, Bolu ve Adapazarı'ndandı. İstanbullu olan erler ile 18 subay şehirde kaldılar; diğerleri aynı vapurla İnebolu, Samsun ve Trabzon limanlarına çıkarıldılar. 7 Haziran 1922 Çarşamba günü sabahı İstanbul'dan ayrılan Ümit vapuru 8 Haziran'da İnebolu, 9 Haziran'da Samsun ve 10 Haziran'da da son durağı olan Trabzon limanına uğradı.[15] Ümit vapurunun hareketi Samsun'dan telgrafla bildirilmişse de, halk haberdar edilemediği için limana gelen 180 esir, sadece bir kıta asker ve bando tarafından karşılandı. Trabzon ve Erzurum yöresinden olan bu esirlerin, İnönü Meydanı'ndaki "etüv dairesinde üstleri temizlettirilmiş, badehu Kırmızı kışlaya sevk olunarak cihet-i askeriyece esbab-ı istirahatleri temin edilmişti"[16] Trabzon'da bir gün kalan Ümit vapuru 13 Haziran'da İstanbul'a döndüğünde, Trabzon'daki son esir kafilesi de yıllar sonra yuvalarına kavuşmak üzere yola çıkmışlardı. ■

1. Mesut Çapa, "Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 1989, s. 190-191.
2. Kızılay Arşivi, dosya no. 549, 1921.
3. Manyasizade Feridun Bey, konuyla ilgili Roma Elçilik Murahhası Osman Nizami Paşa'ya bir rapor sunmuştur. Yine aynı konuda Kızılhaç Murahhası Henri Geno'nun hazırladığı rapor, "Uluslararası Kızılhaç Dergisi"nin 15 Kasım 1921 tarihli 35. sayısında yayımlanmıştır. Bu raporlardan bazı kısımlar için bkz. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası* (*OHAM*), sayı 5 (15 Ocak 1922), s. 99-103.
4. *OHAM*, sayı 9 (15 Mayıs 1922), s. 199-200.
5. Kızılay Arşivi, dosya no. 529, 1922. Belgede adı geçen "Hayırsız Ada" hakkında Cemil Topuzlu anılarında şöyle demektedir: "İlanı Meşrutiyetten sonra İstanbul'daki köpeklerin büyük bir kısmı toplatılarak Marmara'daki Hayırsız adaya gönderilmişti. Bununla beraber Şehremînliğe tayinim sıralarında otuz bine yakın köpek buldum. Bunları yavaş yavaş imha ettirdim." (Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1982, s. 100). Adadaki hayat şartları hakkında bkz. *OHAM*, sayı 5 (15 Ocak 1922), s. 99-103.
6. Kızılay Arşivi, dosya no. 529, 1922.
7. *OHAM*, sayı 9 (15 Mayıs 1922), s. 199-200. Asinara'daki Türk esirlerinin "bir çöl gibi olan cezire-i mezkûrede ikamet etikleri barakalar" için bkz. *OHAM*, sayı 8 (15 Nisan 1922), s. 172. Manyasizade Feridun Bey barakalar hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Barakalar, doksanar nefer istiabına müsait altı koğuştan, küçük zabitana mahsus yirmi dört odadan, fermanlı zabitana tahsis kılınmış olan büyükçe bir pavyon ile mutbahtan mürekkeb olup bu mebaninin cümlesi kârgirdir." *OHAM*, sayı 5 (15 Ocak 1922), s. 99.
8. *OHAM*, sayı 8 (15 Nisan 1922), s. 171-173; *OHAM*, sayı 9 (15 Mayıs 1922), s. 198-199.
9. Kızılay Arşivi, dosya no. 529, 1922.
10. *OHAM*, sayı 9 (15 Mayıs 1922), s. 200.
11. Kızılay Arşivi, dosya no. 549, 1922.
12. *OHAM*, sayı 10 (15 Haziran 1922), s. 217, 220.
13. *OHAM*, sayı 10 (15 Haziran 1922), s. 218-219; "Azyinara'dan Gelen Esirlerimiz", *Akşam*, no. 1328 (3 Haziran 1922).
14. Asinara'ya çıkan esirlerden 1 subay ve 20 erin geri dönmediği anlaşılmaktadır.
15. *OHAM*, sayı 10 (15 Haziran 1922), s. 217, 220-221.
16. "Esirlerimiz Geldi", *İstikbal*, no. 631 (11 Haziran 1922).

FÜNUN VE SANAYİ DERGİSİ VE İŞÇİ TEMİN-İ İSTİKBAL SANDIĞI

CÜNEYD OKAY

Meşrutiyet döneminde işçilere yönelik faaliyetlerin artmasından bu kesime yapılan yayınlar da nasibini almıştı. Bu yayınlar işçileri bilinçlendirmeyi ve ilgili konularda eğitmeyi amaçlıyordu. 1910 yılında yayın hayatına başlayan eğitim amaçlı iki dergi, yayın faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu iki dergiden biri olan *Sanayi Bahçesi*, zayıf muhtevası ve yalnızca iki sayı süren yayın hayatı ile fazla bir iz bırakmamış,[1] düzensiz aralıklarla 19 sayı çıkan *Fünun ve Sanayi*[2] ise nispeten dolgun muhtevası ve uzun sayılabilecek ömrü ile üzerinde durulmayı gerektiren bir yayın konumunu almıştır.[3]

Fünun ve Sanayi'in sahip ve müdir-i mesulü Mısırlı Mehmed Safa. "Hâsılat-ı sâfiyesinin yüzde onu İşçi Temin-i İstikbal Sandığı'na terk edilmiş perşembe günleri intişar eder fenni ve sınai haftalık risale" olan derginin kapağında örs, kova, çekiç, pense, tornavida, metre, burgu, testere gibi iş aletlerinden meydana gelen bir amblem var. Bu amblemin üzerine "umran, gayret, sanat, marifet, fen, sebat" kelimeleri serpiştirilmiş. Amblemin çevresinde ise "Fehmetmeyen dakayık-ı nakş-ı sanayii / İbretsitân-ı âleme âmâ gelir gider." mısraları okunuyor. Altında ise isminin Fransızcası (*La Science et L'Industrie*) yer alıyor ve "Fenni ve sanata mütealllik olmayan mevad derc edilmez" duyurusu var. Büyük boy ve 20 para olan derginin ilk sayısı 11 Nisan 1326 (24 Nisan 1910) tarihini taşıyor ve onuncu sayıya kadar düzenli olarak yayımlanıyor.

İlk sayıdaki yazıların neredeyse tamamına yakını ("Selam ve İhtiram", "İzah-ı Meram", "Programımız", "Vahid-i Kıyasilere Hazırlık", "Sanat ve Sanatkârlar") Sami Bey tarafından kaleme alınmış. Sami Bey, "Selam ve İhtiram"ında 10 Temmuz İnkılabının bir buçuk yıl içinde ne kadar olumlu sonuçlar verdiğinin ordu ve devlete bakılınca anlaşıldığını söyledikten sonra uzun cümlelerle bu inkılabı gerçekleştiren "İttihad ve Terakki Cemiyet-i Mübeccelesi"ni övüyor ve "ne derece naçiz olursa olsun" gösterilen bu samimi methiyelerin "lütfen kabulü"nü arzu ediyor. İttihad-Terakki ve Meşrutiyet rejimi hakkındaki övgüler derginin hemen her sayısında göze çarpan bir özellik. "İzah-ı Meram"da ise Sami Bey bir milletin ilerlemesinin yalnız askeri alanda değil sanayi alanında da olması gerektiğini, bu şekilde "ihracatın çoğaltılarak zengin" olunabileceğini, bu "servetle de ordu ve donanmanın takviye ve tezyid" ve "mevcudiyet-i siyasiyenin temin" edilebileceğini anlatıyor. "Erbâb-ı sanatın fikirlerinin mübadelesini, muhtac-ı tetebbu olan sanatkârların tenvirini; Avrupa ve sair kıtalarda sanata ait olarak münteşir âsârın lisan-ı Osmaniye naklini düşünerek; sınaata, darüssınalara ait; fennin sanata mededres [yardımcı] olduğu avân [zaman] ve ahvale, işçide fikr-i ihtirai hâsıl edecek tatbik ve tadil ile işte muvazene iradına dair üsbûî [haftalık] 'Fünun ve Sanayi' namıyle bir risalenin neşrine cüret ettik" cümlesiyle derginin çıkış amacını açıklayan yazar memleketin böyle bir dergiye ihtiyacı olduğunu bütün zorluklarını bilerek bu işe giriştiklerini belirterek "izah-ı meram"ını noktalıyor. Sami Bey'in kaleme aldığı diğer bir dikkat çekici yazı ise "Programımız". İlk iki sayı boyunca toplam beş sayfa süren *Fünun ve Sanayi*'in programını maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkün: Avrupa sanayiini yakından inceleyip vasıtalarını kullanmaya gayret ve fabrika kurmak için cesaret ve teşvik etmek, kendi sanatımıza itimat etmek (kesin kâr beklentisi ve sanatkârın bile kendi nefsine itimat etmemesi sebebiyle yerli sanayie itimat olmadığı vurgulanıyor), Avrupa'daki gibi taksim-i mesai uygulayıp sanayide teavünü gerçekleştirmek ve bu şekilde emek ve zamandan tasarruf etmek (yerli sanayide bu işbölümünün olmadığı yaşanmış bir kibrit fabrikası olayı ile açıklanıyor), rekabete ve "tenzil-i fiyata" hazırlıklı olmak (Avrupa rekabet demektir, küçük balık büyük balığı yutar, yerli üreticinin Avrupalı üretici karşısında dört avantajı var: "ahalinin zevk ve ihtiyacâtını Avrupalıya nazaran daha iyi bilmesi, aza kanaat etmesi, devletin gümrük için gösterdiği teshîlat ve ahalimizin galeyân-ı hamiyetle şehâmeti"), sırf okumayı bilen değil pratiği olan eleman eğitimini amaçlamak, zamanın tasarruflu kullanılmasını sağlamak, iş hayatında ihtisaslaşmayı gerçekleştirmek, riyaziye ve hendeseden faydalanarak fabrika mühendisliği alanında ilerleme kaydetmek ve "sanatkârlara fenni, fenni zevata sanatın fiili tatbikatını teşrih, bu iki kısmı birbirine muîn sa'y ve vazifesinden âgâh ederek sanatın fenle el ele vererek mülkümüzde teâlisini" sağlamak.

Fünun ve Sanayi'in ikinci sayısında Sami Bey'in yanı sıra İsmail Hakkı Bey "Fabrika Resimciliği" ve

Mehmed Kemal Efendi de "Meneviş" başlıklı yazı dizileriyle yazar kadrosuna katılıyorlar. Dergi de daha net bir şekilde vasat bir işçiye hitap eder muhtevasını ortaya koymaya başlıyor. Bu sayıda ve ilerleyen sayılarda yayımlanan bir arka kapak ilanını buraya aktarmakta fayda var. *Fünun ve Sanayi* bir nevi iş ve işçi bulma kurumu gibi hareket ediyor ve iş arayanla işçi arayanları sayfalarında buluşturmaya gayret ediyor: "İstanbul vilayetinde açıkta olup da iş arayan sanatkârlarımızın yahut işçiye ihtiyacı olan müessesât-ı sınaiyenin cuma günleri bizzat, eyyam-ı sairede tahriren idarehaneye müracaatları mercudur. İş arayan erbâb-ı sanatın tezkere-i Osmaniye ile son mevki-i hizmetlerinde aldıkları hüsn-i hal varakasının ibrazı yahut bunların musaddak birer kopyasının gönderilmesi mercudur. İlanları da meccanendir. Sanatkâr arayan müessesâtın da bir senelik abonesi olursa ilanı meccanendir. Olmadığı takdirde beş satıra kadar her satırı her defası sekiz, on satıra kadar on, daha fazlası on beş kuruştur." Bu ilanın sonunda derginin satış merkezleri sıralanmış. İstanbul'un dışında İzmir, Çanakkale, Midilli, Selanik, İzmit ve Trabzon'da satış noktaları var. Bu arada *Fünun ve Sanayi* bir de promosyon vaad ediyor: "Mayıs nihayetine kadar bir senelik abone kaydedilmiş olan zevata, muharririnimizden İsmail Hakkı Efendi'nin 10 Temmuz yevm-i mübeccelinde saha-i intişara vaz olunacak 'Fransızcadan Türkçeye İzahatlı Istılahat-ı Sınaiye'sinden bir nüshası hediye edilecektir" Bununla beraber 10. sayıda İsmail Hakkı hastalığı sebebi ile kitabı tamamlayamadığını ama en kısa zamanda yayımlamak kararında olduğunu belirten bir özür yazısı yazıyor.[4]

Fünun ve Sanayi
Fehmetmeyen dakayık-ı nakş-ı sanayii
İbretsitân-ı âleme âmâ gelir, gider.

Mecmuanın üçüncü sayısı bir taziye bildirimi ile başlıyor. İngiltere kralının ölümünden duyulan üzüntü belirtilirken bile bu ülkenin fen ve sanayi alanındaki ilerlemişliğinden bahsedilerek okuyucunun dikkati her vesile ile fünun ve sanayi kelimeleri üzerine çekilmek isteniyor: "Avrupa fünun ve sanayi-i hâzırasının üstad-ı evveli olan İngiliz kavm-i muhtereminin; bihakkın kahraman tabirine şâyeste olan mübeccel krallarının ziyaından; kederlerine iştirak eder; naçiz ise de hâlis ve samimi olan taziyelerimizin kabulünü dileriz." Gene bu sayıda geçen sayılardan devam eden yazıların yeni bölümleri, Müslim Sami Bey'in "Taksım-i Amel/ Sa'y ü Amel" üzerine bir yazısı ve mecmuaları hakkında "teveccüh gösterip, sanayiin lüzumunu bihakkın takdir ederek" kendilerini teşvik eden *İkdam*, *Saadet*, *İntikad*, *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerine teşekkür eden bir bölüm göze çarpıyor.

Dördüncü sayıdan itibaren dergi donuklaşmaya başlıyor ve hep bir önceki sayıdan "mâba'd" yazı dizileri ile sayfalar doluyor. Bu yazıların da hepsi çeşitli üretim teknikleri, araçları, maden işlemeciliği ve saire üzerine. Bu sayıdaki tek ilgi çeken taraf Mehmed Emin [Yurdakul] imzalı, "Demir" isimli manzume. Şairin hemen bütün manzumeleri gibi şiir değeri pek fazla olmayan "Demir"in ilk bölümünde zor şartlar altında çalışan bir işçi anlatılıyor ve şu şekilde devam ediyor: "- Ey hemşehri o çıkardığın karataş ne? - Demir!/ Alkış sana ey herkesin hor dediği amele/ Medeniyet yapısını sen kurdurdun bu nesle!/ Demir evet bu madendir, sanatların hayatı/ Bunun ile bütün dünya çöl halinde kalmadı;/ Bunun ile bugün insan bahtiyardır; serbesttir."[5]

İlerleyen sayılarda iş ve işçi ilanları derginin sayfalarında görünüyor. Bilhassa tornacı, tesviyeci ve açkıcıların istihdamı için ilan veriliyor. 10. sayıya kadar düzenli yayımlanan derginin 11 ve 12. sayıları küçük boy olarak çıkıyor. Amblem aynı kalmakla beraber alt yazı değişiyor ve "Perşembe günleri intişar eder fenni ve sınai haftalık risaledir" halini alıyor. Bundan sonraki sayılarda yer alan yazıların büyük bölümünü başka gazetelerden aynen iktibas edilenler oluşturuyor. Bunların arasında Selim Sırrı'nın "Ehemmiyet-i fevkaladeliğine ve mesleğimize muvafık olmasına binaen" *Şehbal*'den iktibas edilen "İsveç Hatıraları: İsveç'de Sanayi-i Milliye Nasıl Terakki Etmiş" (sayı 10) başlıklı yazısını örnek olarak vermek yeterli. Gene onuncu sayıda (1 Temmuz 1326) "İmalat-ı harbiye top ve tüfenk fabrikaları usta işçileri tarafından hükümetin müsaadesiyle Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti"nin kurulduğu haber veriliyor. Cemiyetin programı ve amaçları da teferruatlı olarak açıklanmış.

Uzun iktibas yazıların yanında "Tornacılık ve Tarihi", "Halıcılık ve Tarihi", "Kilim ve Halı Çeşitleri" üzerine yazılar derginin sayfalarında yer bulur-

ken 16. sayıda Münih'te düzenlenen Sanayi-i İslamiye Sergisi'ne dört tam sayfa ayrılmış. Yine aynı sayıda *Sanayi Bahçesi* isimli mecmuanın iflası duyuruluyor. 18. sayıda ise derginin sürekli yazarlarından İsmail Hakkı Bey için bir tebrik yazısı var. İsmail Hakkı Bey İmalat-ı Harbiye Resimhanesi'ndeki ressamlığının yanında bir de İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi Hendese-i Resmiye muallimliğine tayin edilmesinden ötürü derginin sahibi Mehmed Safa tarafından kutlanıyor.

Fünun ve Sanayi'in hemen her sayfasının altına veciz olmasına gayret edilen kısa cümlecikler yerleştirilmiş. Bu basit cümleciklerden birkaç örnek vermek gerekirse: Bir evin temelini kuran fendir, süsleyen sanattır - Sanatkârın elbisesine değil bize hazırladığı işe bakalım - Her parlayan altın değildir - İşsizlik yolunun varacağı menzil ıstırap ve sefalet harabesidir. vb.

Derginin 19. sayısında kapanacağına dair bir emare olmamakla beraber koleksiyonlarda son olarak bu sayının bulunması ömrünün de büyük ihtimalle bu kadarla sınırlı kaldığını gösteriyor. Bu son sayının tarihi 11 Teşrinisani 1326 (24 Kasım 1910). Sayfa numaraları da birbirini takip ettiği için *Fünun ve Sanayi* 102. sayfasıyla yayın hayatından çekiliyor. Kendisi ile aynı dönemde yayınlanan *Sanayi Bahçesi* isimli dergiye kıyasla daha nitelikli bir işçi kesimine hitap etmeyi amaçladığı fark ediliyor. 10. sayıya kadar oldukça dolu bir muhteva ve telif yazılarla çıkan dergi bu sayıdan sonra aksamaların ortaya çıkmasıyla beraber ancak iktibas yazılarla sayfa doldurmuyor ve yayınını sürdürmekte ısrar eder bir görüntü çiziyor. 10. sayıya kadar "hâsılat-ı safiyesinin yüzde onu"nun terk edildiği "İşçi Temin-i İstikbal Sandığı"nın talimatnamesi ise 5, 6 ve 7. sayılarda verilmiş. O dönemde genel olarak işçiler, tesanüd ve teavün cemiyetleri, teavün sandıkları, hastalar sandığı gibi isimler altında yardımlaşma ve dayanışma amaçlı örgütler kurarken İmalat-ı Harbiye fabrikaları çalışanları da benzer amaçlarla bir temin-i istikbal sandığı kurmuşlar. Temin-i istikbal tamlaması anlaşılacağı üzere sigorta kavramına Osmanlıca bir karşılık arama gayretinden doğmuş. İşçilerden kesilen primlerle bir emekli maaşı bağlanması amaçlanmış. Sandığın gelir kalemleri, emekli maaşlarının miktarlarının hesaplanması, talimatnamede ayrıntılı olarak ele alınmış. 22 maddelik talimatnamenin, Şûra-yı Askeri tarafından onaylanması ise 13 Mart 1326 (26 Mart 1910) tarihinde gerçekleşmiş. Bizzat işçiler tarafından kurulmuş olması, Meşrutiyet dönemindeki öncü sigortacılık hareketleri arasında yer alabilecek Temin-i İstikbal Sandığı'na ayrıca dikkate değer bir görünüm kazandırıyor. ■

1. *Sanayi Bahçesi* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Döneminde İşçi Eğitimini Amaçlayan Bir Dergi: Sanayi Bahcesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 38 (Nisan 1997), s. 36-37.
2. Derginin adı IRCICA kataloğunda (Hazırlayan Hasan Duman, İstanbul, 1986, s. 112) "Fünûn-i sanayi" olarak geçiyor. Milli Kütüphane kataloğunda ise "Fünûn-ı sanayi" olarak yazılmış (Ankara, 1987, s. 74). Oysa derginin harekeli başlığında *vav*'la açıkça "Fünun ve Sanayi" yazıyor.
3. Derginin Milli Kütüphane'de yalnızca 5. sayısı mevcut görünüyor. (*Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Ankara, 1987) İstanbul Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde ise 1-4, 6-10, 14, 19 sayıları var. Mecmuanın eksiksiz koleksiyonunun fotokopilerini sağlayan Erdoğan Erbay'a teşekkür ederim.
4. Bu isimde bir kitap Seyfettin Özege'nin hazırladığı katalogda yer almamaktadır. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt, İstanbul, 1981.
5. Bu manzume Fevziye Abdullah Tansel'in hazırladığı *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1: Şiirler* isimli kitapta da (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969) yer alır. Şiir "Sanatkârân Cemiyetine" ithaf edilmiş (s. 87). Ayrıca Fevziye Abdullah Tansel'in yazdığına göre F. Giese tarafından Almancaya çevrilen Mehmed Emin'in 24 şiiri arasında "Demir" de yer almıştır (s. XXXVII).

İŞÇİ TEMİN-İ İSTİKBAL SANDIĞI TALİMATNAMESİ

Birinci Madde- İmalat-ı harbiye fabrikaları müstahdeminin temin-i istikballeri için mahsusen bir sandık tesis edilmiştir.

İkinci Madde- Temin-i İstikbal Sandığı'nın sermayesi âtide tadad olunan vâridat-ı mütenevviadan tahassul eder:

Evvelen- Müstahdeminin hîn-i duhullerinde dört ay zarfında birer haftalık vermek suretiyle terk edecekleri birer aylık ücretlerinden;

Sâniyen- Ücûrât-ı yevmiyenin yüzde altısından: "İşbu yüzde altılar eyyam-ı tatiliyenin gayri tamam bir aylık üzerinden hesab olunur"

Sâlisen- Ücûrât-ı yevmiyenin terakkisi halinde mikdar-ı terakkinin bir aylık yekûnundan;

Râbian- Müstahdemine ve eytam ve erâmiline işbu sandıktan tahsis olunacak maaşların yüzde altısından;

Hâmisen- Sandığın sermayesi amelenin vereceği yüzde altı aidat-ı cüziyeden teşekkül edeceği cihetle tezyid-i sermaye için her sene imtihanlardan sonra bir defa amele menfaatine verilecek konserlerin hasılat-ı safiyesinden;

Sâdisen- Eshâb-ı hayr taraflarından verilecek ianat-ı nakdiyeden;

Sâbian- Töhmet-i müsbetelerine mebni kayıtları terkin kılınan amelenin müddet-i istihdamları zarfında vermiş oldukları aidatın sandığa mal edilmesinden,

Sâminen- Mebâliğ-i müterâkimenin erbâbından husule gelecek temettüatdan;

Tâsian- Çalışamayacak derecede müsin olan emekdar amelenin tesviye-i maaşatına medar olmak ve bir defaya mahsus bulunmak üzere imalat-ı harbiye fabrikalarından satılacak istimale gayr-i salih hurda eşya ve esmanından iki bin liralık sermayeden.

Üçüncü Madde- Kasada terâküm edecek mebâliğ şerait-i nâfia ile tenmiye olunacak ve hiçbir zaman fazla temettü olmak için tehlikeye ilka edilmeyecektir.

Dördüncü Madde- Esnâ-yı ameliyatda kazayla duçar ve alilü'l-vücud olup başka suretle temin-i maişetine muktedir olmayanlardan maada müddet-i hizmetleri on

beş seneyi tecavüz etmeyen müstahdemin işbu sandıktan istifade edemez.

Beşinci Madde- Esna-yı ameliyatda zuhur eden kaza neticesinde malul ve temin-i maişetten âciz kalanlardan hizmetleri on seneden dun olanlar her senenin ilk yevmiyeleri mecmuunun aded-i sinnine taksimi ile tahassul edecek miktar-ı mütevassıtı sülüsünün otuz misli maaş tahsis olunacaktır. Malulinden hizmetleri on seneden ziyade olanlara mütevassıt yevmiyeleri= m(im), müstahdem bulundukları senenin adedi= n(un), farz olunursa

$$\text{tahsis olunacak maaş} = \frac{(m+m \times 0{,}10\ (n-10))}{3} \times 30$$

yani son on senenin ilk yevmiyelerinin hadd-i vasatisinin beher kuruşuna on seneden fazla senelerin beheri için dörder para zam olunduktan sonra sülüsünü alarak otuz misli maaş tahsis olunacaktır. İşbu mütevassıt yevmiyelerde yirmi paradan dun küsurat nazar-i itibara alınmaz.

Altıncı Madde- Sinleri kırkı mütecaviz oldukları halde hizmetleri on beş seneyi tecavüz etmiş olanlar fabrikalardan infikâklerini arzu ederler ise işbu sandıktan maaş almaya müstehak olacaklardır. Bunlar için son on sene zarfında ahz etmiş oldukları yevmiyeler beşinci maddede muharrer olduğu vechile tayin olunacaktır. Mütevassıt miktarlarının dörtte biri alınarak zuhur edecek mikdarın beher kuruşuna on seneden fazla ne kadar hizmeti sebk etmiş ise her senesi içün dörder para zam olunduktan sonra otuz misli maaş tahsis edilir. Tahsis olunacak maaşın düsturu şu vechiledir. = 3/4 [0.10 (n–10)] x 30

Yedinci Madde- İmalat-ı harbiye fabrikalarında sinin-i vefire ifa-yı hizmet ederek elyevm çalışamayacak derecede sinn-i şeyhuhete vasıl olmuş bir mikdar emekdar amele mevcud olup bunların devam-ı istihdamları hâiz olamayacağı gibi bilamaaş çıkarılmaları da sefaletlerini intac edeceğinden bu kabilden olan müsin ve emekdar ameleye son on sene zarfında aldıkları yevmiyenin hadd-i vasatisi humsunun otuz misli maaş verilecektir.

Sekizinci Madde- Bir amelenin tekaüd maaşı tekaüdü icra olunduğu tarihten itibaren işler ve zevecat-ı metruke ile eytamının tekaüd maaşları ise amelenin vefatını mütecakiben hulul edecek ayın birinci gününden itibaren işlemeye başlar. Amelenin vefatına tesadüf eden aya aid maaşı amelenin hesabına kâmilen tediye olunur. Müstahdeminden vefat edenlerin hizmetleri on seneyi tecavüz etmiş ise beşinci maddede malulin hakkında beyan olunduğu vechile isabet edecak maaş mikdarının nısfı bîkudret peder, dul ve fakire valide ve zevce ve evladından her kimi bulunursa onlara müsavaten taksim olunacaktır. İşbu taksimden hisselerine otuz kuruştan dun isabet edildiği takdirde mikdarı maaş otuz kuruşa iblağ olunur.

Dokuzuncu Madde- Yetimlerden sinni ilerleyenler içinde fabrikalarda istihdam olunabilecekler bulunduğu takdirde bu gibi olanlar fabrikalarda çalıştırılacak ve artık sandıktan maaş itasına hacet kalmayacaktır.

Onuncu Madde- Fabrikalarda vuku bulacak kazalardan mütessir olanlar imalat-ı harbiye idaresi tarafından meccanen tedavi ettirilecekleri gibi ailelerine de teamülü vechile nısıf yevmiye verilecektir. Bunlardan maada hasbe'l-beşeriye hastalığa duçar olanlar hastahanede taht-ı tedavide kaldıkları müddetçe hizmetleri on beş seneden ziyade olanlara almakta oldukları yevmiyelerin sülüsü ve ondan dun olanlara rubu sandıktan ailelerine ita kılınacaktır.

On Birinci Madde- Bâlâda gösterilen suretlerden hangisiyle olursa olsun sandıktan mahsusat alanlar her altı ayda bir kere mahallelerinden ilm ü haber ahz ü ibraz ile ahval-i zatiyelerini ve berhayat olduklarını isbat eyleyeceklerdir.

On İkinci Madde- Eytam ve erâmile tahsis olunacak maaşatdan zükûra mahsus olanlar yirmi yaşını ikmal edince ve inasa mahsus olanlar dahi ere varınca kat' olunur.

On Üçüncü Madde- Temin-i İstikbal Sandığı'nın emir ve idaresi imalat-ı harbiye fabrikaları muhasib-i mesullerinden mürekkeben mezkûr fabrikaların en kıdemli sermemurunun taht-ı riyâsetinde ayda bir defa tecemmu edecek heyete muhavvel olup heyet-i mezkûre tarafından tensib olunacak mevad İmalat-ı Harbiye Meclisinde bade't-tedkik mevkı-i icraya konulacaktır.

On Dördüncü Madde- Heyet-i idare işbu hizmeti fahri olarak ifa ederler. Kudret-i maliyeleri müsaid olmamasından dolayı azimet ve avdet masrafı talebinde bulunanlar olursa o halde heyetin tasdiki ile sandıkta mevcud ise itası câiz olur.

On Beşinci Madde- Sandığın sermayesi imalat-ı harbiye idaresince bamukavele bir bankaya tevdi kılınacak ise de ufak bir kasa mevcud bulunacağından işbu kasanın anahtarları üç mahda bir tebdil olunmak üzere heyet-i idare azasından ikisine tevdi kılınacak ve umur-ı hesâbiyesiyle muamelât-ı kaydiyesi için muvazzaf bir kâtib istihdam olunacaktır.

On Altıncı Madde- Tediyat heyet-i idare nezaretiyle vuku bularak matbu cüzdanlar üzerine yapılacak ve heyet-i mezkûrenin malumatı olmaksızın hiçbir akçe sarf olunmayacaktır.

On Yedinci Madde- Fabrikalardan kat-ı alaka etmek isteyen müstahdemine sandık aidatının iadesi katiyen câiz olamaz. Bilaruhsat fabrikadan bir seneden ziyade gaybubet edenler sandığa terk etmiş oldukları aidatın istifadesinden mahrum kalırlar. Hizmet-i askeriyede bulunanlar müstesnadır.

On Sekizinci Madde- Müstahdeminden ihtiyacı tebeyyün edenlere arkadaşlarından ahare kefaleti olmayan üç kişinin kefaleti ve senevi yüzde altı temettü itası şartıyla üç aylık ücretleri yekûnuna kadar sandıktan akçe ikraz olunur. İşbu idâne keyfiyeti sandık sarmayesinin müsadesine vâbestedir. Müstakrizler almış oldukları mebaliğin tamamıyla tesviyesinden asgari bir ay geçmedikce başka istikraz akdedemeyeceklerdir.

On Dokuzuncu Madde- Sandıktan istikraz edilen akçenin maatemettü bir senede tekasit-i mütesâviye-i şehriye ile tediyesi labüddür. Hiçbir zaman tekâsitin istifasında ihmal edilemez. Vefatı vuku bulan medyunların bakıye-i deyni sandıktan maaşa müstehak veresesi var ise bunların maaşatından tevkif ve veresesi olmadığı takdirde kefillerinden tahsil kılınır. Tamamiyle eda-yı deyn etmeksizin fabrikadan infikâk eyleyenlerin bakıye-i düyunu kefillerin rub-ı ücretleri kat suretiyle istîfâ' edilir.

Yirminci Madde- Amele-i mevcudeden istek edenler sandık aidatını zıf olarak ita eyledikleri müddetçe müddet-i hizmetleri iki misli aded sandıktan hak istifadeleri ona göre hesab olunur.

Yirmi Birinci Madde- İmalat-ı harbiye müdürü her altı ayda bir defa sandığın teftişatını icra ettirecektir.

Yirmi İkinci Madde- İleride sandığın sermayesi tezayüd eylediği halde tekaüdiye maaşatı dahi tezyid edilecektir.

İşbu talimatname Şûra-yı Askerice görülerek 13 Mart 326 tarihinde tasdik buyurulmuştur.

Fünun ve Sanayi, sayı 5, 6 ve 7 (13, 20 ve 27 Mayıs 1326)

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR

Hicri günleri Rumi (Jülyen = 1582 öncesi dönemi takvimi) ve Miladi (Gregoryen = 1582 sonrası dönemi takvimi) günlerine çevirme işi, ilk olarak, İslam müneccimlerinin (gökbilimcilerinin) hazırlamış oldukları, "ziyç" adı verilen gökbilimi kitaplarında görülmektedir. Bu kitaplar, bir rasathanenin on-on beş yıl süren gözleyim ve çalışmalarının ürünü olup, Güneş, Ay ve beş gezegenin (Utarit = Merkür, Zühre = Venüs, Merih = Mars, Zühal = Satürn, Müşteri = Jüpiter) hareketlerini ve zamana bağlı olarak yerlerini gösterir dökümleri içersine alırlar; giriş (metin) bölümleriyse, başlıca iki konuda, takvim bilimi ve vakit ölçme ile yıldız (doğrusu gezegenler) falcılığı (astroloji) konularında bilgi verirler. Ziyçlerden yararlanılarak hazırlanan ve örneğin Merihle Müşterinin teslîsi (aralarındaki açısal uzaklığın 120° olma konumu), Utaritle Zühalin tesdîsi (60°'lik açı olma konumu) gibi konumlara bağlanarak düzenlenen bu fala "zâyiçe" adı verilir. İran'da Hülâgu (İlhanlı-Moğol) döneminin ünlü Merâga Rasathanesi'nin gökbilimcisi Nasıyreddin Tûsî'nin (1201-1274) ziyci ile Semerkant Rasathanesi'nin (1424-1436) gökbilimcileri Giyaseddin Cemşit-Bursalı Kadızade Rumî-Ali Kuşçu üçlüsünün hazırlamış oldukları *Uluğ Bey Ziyci* bizim yakından tanıdığımız ziyçlerdir.[1]

Uluğ Bey Ziyci'nde takvimlerden söz eden I konu-bölüm 1'de 30 yıl dönüşümlü/15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı Hicri takvim, bölüm 2'de Rumi takvim (bölüm 3, 4, 5 ve 6'da Fars, Kıptî, Celâlî ile Hıta-Uygur takvimleri) anlatılmakta ve bunların birbirlerine çevrilmesi için dökümler (Döküm 1, 2, 3, 4 vb) verilmektedir. Buradaki Rumi takvim, 1 Ekim MÖ 312 başlangıçlı İskender takvimidir. Biz bu dökümlerdeki verileri, ilerki sayfalarda inceleyeceğimiz çevirme kitaplarındaki verilerle karşılaştırma olanağı vermesi ve dolayısıyla anlayışı kolaylaştırması yönünü düşünerek, 30 yıl dönüşümlü/16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı Hicri ve 1 Ocak MS 1 Cumartesi başlangıçlı Jülyen takvimine göre değiştirdik.

Şimdi bu dökümleri kullanarak bir çevirme örneği verelim.

Döküm 1. Hicri ve Rumi yıllar birikimli gün sayıları

Yıllar	Hicri	Rumi	Yıllar	Hicri	Rumi	Yıllar	Hicri	Rumi
1	354	365	31	10.985	11.322	120	42.524	43.830
2	709	730	32	11.340	11.688	180	63.786	65.745
3	1.063	1.095	33	11.694	12.053	240	85.048	87.660
4	1.417	1.461	34	12.048	12.418	300	106.310	109.575
5	1.772	1.826	35	12.403	12.783	360	127.572	131.490
6	2.126	2.191	36	12.757	13.149	420	148.834	153.405
7	2.481	2.556	37	13.112	13.514	480	170.096	175.320
8	2.835	2.922	38	13.466	13.879	540	191.358	197.235
9	3.189	3.287	39	13.820	14.244	600	212.620	219.150
10	3.544	3.652	40	14.175	14.610	660	233.882	241.065
11	3.898	4.017	41	14.529	14.975	720	255.144	262.980
12	4.252	4.383	42	14.883	15.340	780	276.406	284.895
13	4.607	4.748	43	15.238	15.705	840	297.668	306.810
14	4.961	5.113	44	15.592	16.071	900	318.930	328.725
15	5.315	5.478	45	15.946	16.436	960	340.192	350.640
16	5.670	5.844	46	16.301	16.801	1.020	361.454	372.555
17	6.024	6.209	47	16.655	17.166	1.080	382.716	394.470
18	6.379	6.574	48	17.010	17.532	1.140	403.978	416.385
19	6.733	6.939	49	17.364	17.897	1.200	425.240	438.300
20	7.087	7.305	50	17.718	18.262	1.260	446.502	460.215
21	7.442	7.670	51	18.073	18.627	1.320	467.764	482.130
22	7.796	8.035	52	18.427	18.993	1.380	489.026	504.045
23	8.150	8.400	53	18.781	19.358	1.440	510.288	525.960
24	8.505	8.766	54	19.136	19.723	1.500	531.550	547.875
25	8.859	9.131	55	19.490	20.088	1.560	552.812	569.790
26	9.214	9.496	56	19.845	20.454	1.620	574.074	591.705
27	9.568	9.861	57	20.199	20.819	1.680	595.336	613.620
28	9.922	10.227	58	20.553	21.184	1.740	616.598	635.535
29	10.277	10.592	59	20.908	21.549	1.800	637.860	657.450
30	10.631	10.957	60	21.262	21.915	1.860	659.122	679.365

* Türk Tıp Tarihi Kurumu Üyesi

Örnek: 20 Cemâziyelevvel 857 Salı (İstanbul'un fetih günü)nün Rumi karşılığı?

Başlangıçtan 20 Cemâziyelevvel 857 gününe değin,

856 Hicri yıl + 1 Muharrem'den 20 Cemâziyelevvel'e gün sayısı geçmiştir. Buna göre,

Döküm 1'den:

Hicri 840 yıl . . . . . = 297.668 gün
ve 16 yıl . . . . . = 5.670 "
Döküm 2'den
Rebîülâhir (sonu) . . . . . = 118 "
20 Cemâziyelevvel
için de . . . . . = 20'nci gün
20 Cemâziyelevvel 857'nin
Hicri tak. göre gün sayısı =303.476'ncı gün

Bulunan bu gün sayısı, 20 Cemâziyelevvel 857'nin, Hicri takvim başlangıcı olan 1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622 Cuma başlangıcına göredir. çeviri için önce bunu Rumi takvim başlangıcına, 1 Ocak MS 1 Cumartesi'ye görelendirmek gerekecektir. Bunun için de, bu sayıya, *Ziyç*'te I konu-bölüm 4'te verilen, Rumi-Hicri başlangıçları gün farkı = 227.016 günü ekleyeceğiz. Böylece

303.476'ncı gün
+227.016 gün
20 Cemâziyelevvel 857'nin
Rumi takvime göre gün sayısı =530.492'nci gündür.

Şimdi de bu gün sayısını, yine aynı dökümlerden yararlanarak, Rumi'ye çevirelim:

Döküm 1'den:

530.492'nci gün
Rumi 1440 yıl . . . . . = – 525.960 gün
4.532'nci gün
Rumi 12 yıl . . . . . = – 4.383 gün
Rumi 1452 yıldan arta kalan . . . = 149'uncu gün
Döküm 2'den
Nisan (sonu. 1453 olağan yıldır). . = – 120 gün
Sonuç: 1453 yılı mayısının . . . . = 29'uncu gün

Ziyç'te gün adının bulunması için de 3 ve 4 no'lu dökümler verilmiştir.

Aslında, Hicri takvim verisinde gün adı (salı) bilinmektedir. Ancak biz, sonucun doğruluğunun denetlenmesi bakımından, her iki takvime göre de gün adını araştıracağız.

1) Hicri 20 Cemâziyelevvel 857'nin gün adı:

30 yıl dönüşümlü Hicri takvimde 7 x 30 = 210 yılda bir, gün adı yinelenir (7 = haftanın gün sayısı). Buna göre

1 Muharrem 1, 211, 421, 631, 841, 1051, 1261, 1471 = Cuma, (ya da örneğin 20 Cemâziyelevvel 17, 227, 437, 647, 857, 1067, 1277, 1487 = Salı)dır.

Ziyç'teki döküm 3 bu bilgiye göre düzenlenmiştir. Bu dökümе göre: 857'den, 210'un 857'ye

Döküm 2. Hicri ve Rumi yıllar birikimli gün sayıları

Hicri		Rumi	
Muharrem	30	Ocak	31
Safer	59	Şubat	59/60
Rebîülevvel	89	Mart	90/91
Rebîülâhir	118	Nisan	120/121
Cemâziyelevvel	148	Mayıs	151/152
Cemâziyelâhır	177	Haziran	181/182
Recep	207	Temmuz	212/213
Şa'ban	236	Ağustos	243/244
Ramazan	266	Eylül	273/274
Şevval	295	Ekim	304/305
Zilka'de	325	Kasım	334/335
Zilhicce	354/5	Aralık	365/366

alttan en yakın katı, 840 çıkarılırsa 17 kalacaktır. Buysa döküm 3'e göre 0 + 17 anlamına gelmektedir (örneğin 977 yılı söz konusu olsaydı 977 - 840 = 137 olacağından, bu, 120 + 17 anlamına gelecekti). Buna göre, dökümün ilk bölümünde, 0'lı sütunun 17'nci satırında,

1 Muharrem 17 = 1 Muh. (0+17) = 1 Muh. (840+17) = 1 Muh. 857 = 6 (Cuma) olduğu görülmektedir.

Dökümün ikinci kesiminde, 1 Muharrem = 6 (Cuma) sütunundaysa,

1 Cemâziyelevvel = 5 (Perşembe)

olmaktadır. Buna göre de, 1 Cem.ev. = Perşembe ise, 8, 15, 22, ... Cem.ev. de = Perşembe ve

20 Cemâziyelevvel 857 = Salı

olacaktır.

2) Rumi 29 Mayıs 1453'ün gün adı:

Rumi takvimde gün adı 7 x 4 = 28 yılda yinelenir (4 = 365 1/4 günlü Rumi takvimde gün kesrinin 4 yılda 1 gün etmesi). Buna göre

1 Ocak MS 1, 29, 57, 85,...1429,.... (28 n+1) = Cumartesi = 0 [ve örneğin

29 Mayıs MS 25, 53, 81, 109, ... 1453,... (28 n + 25) = Salı]dır. Buna göre de: Rumi yıl sayısı 28'e bölünür. (Bölüm önemli değil), kalan sayısı döküm 4'te aranacak yıl sayısını verir. Örneğin 1453: 28 = 51, kalan = 25.

Bu temel bilgiye göre düzenlenmiş olan döküm 4'te, Ocak sütununda 1 Ocak 25 = 1 Ocak [(51x28) + 25] = 1 Ocak 1453 = 2 (Pazartesi); Mayıs sütunundaysa,

1 Mayıs 25 = 1 Mayıs 1453 = 3 (Salı)

olduğu görülmektedir.

Buna göre 8, 15, 22, 29 Mayıs da Salı olacaktır.

Sonuç: 29 Mayıs 1453 = Salı'dır.

Ziyç'teki dökümlerden yarar-

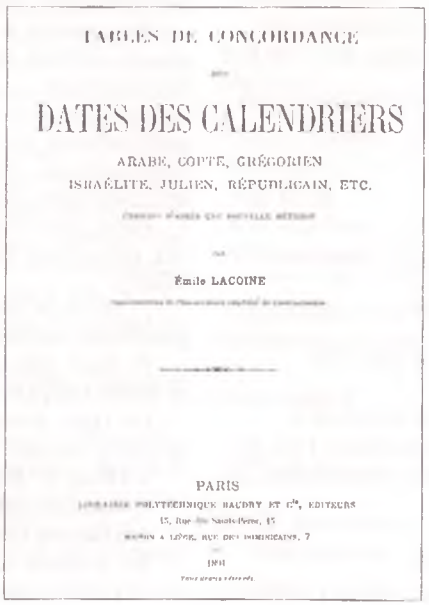
TABLES DE CONCORDANCE

DATES DES CALENDRIERS

ARABE, COPTE, GRÉGORIEN
ISRAÉLITE, JULIEN, RÉPUBLICAIN, ETC.

Émile LACOINE

PARIS

Döküm 3. Hicri yılbaşı (1 Muharrem) ile ay başları gün adları

	Yıllar	0	30	60	90	120	150	180
	1	6	4	2	0	5	3	1
Ar	2	3	1	6	4	2	0	5
	3	1	6	4	2	0	5	3
	4	5	3	1	6	4	2	0
Ar	5	2	0	5	3	1	6	4
	6	0	5	3	1	6	4	2
Ar	7	4	2	0	5	3	1	6
	8	2	0	5	3	1	6	4
	9	6	4	2	0	5	3	1
Ar	10	3	1	6	4	2	0	5
	11	1	6	4	2	0	5	3
	12	5	3	1	6	4	2	0
Ar	13	2	0	5	3	1	6	4
	14	0	5	3	1	6	4	2
	15	4	2	0	5	3	1	6
Ar	16	1	6	4	2	0	5	3
	17	6	4	2	0	5	3	1
Ar	18	3	1	6	4	2	0	5
	19	1	6	4	2	0	5	3
	20	5	3	1	6	4	2	0
Ar	21	2	0	5	3	1	6	4
	22	0	5	3	1	6	4	2
	23	4	2	0	5	3	1	6
Ar	24	1	6	4	2	0	5	3
	25	6	4	2	0	5	3	1
Ar	26	3	1	6	4	2	0	5
	27	1	6	4	2	0	5	3
	28	5	3	1	6	4	2	0
Ar	29	2	0	5	3	1	6	4
	30	0	5	3	1	6	4	2

Muharrem	6	0	1	2	3	4	5
Safer	1	2	3	4	5	6	0
Rebîülevvel	2	3	4	5	6	0	1
Rebîülâhir	4	5	6	0	1	2	3
Cemâziyelevvel	5	6	0	1	2	3	4
Cemâziyelâhır	0	1	2	3	4	5	6
Recep	1	2	3	4	5	6	0
Şa'ban	3	4	5	6	0	1	2
Ramazan	4	5	6	0	1	2	3
Şevval	6	0	1	2	3	4	5
Zilka'de	0	1	2	3	4	5	6
Zilhicce	2	3	4	5	6	0	1

Pazar	1
Pazartesi	2
Salı	3
Çarşamba	4
Perşembe	5
Cuma	6
Cumartesi	0

lanarak, Hicri'den Miladi'ye gün çevirmeleri içinse (1582 sonrası):

Önce Rumi gün karşılığı bulunur. Sonra buna

1582 - 1700 yılları için 10 gün
1700 - 1800 " " 11 "
1800 - 1900 " " 12 "
1900 - 2100 " " 13 "

eklenir.

Örnek. Tanzimat Fermanı'nın okunuş günü olan 26 Şa'ban 1255 Pazar gününün Miladi karşılığı?

Döküm 1 ve 2'den yararlanarak, ilkin

Rumi 23 Ekim 1839
\+ 12 gün
Miladi 35 Ekim = 4 Kasım 1839

karşılığını buluyoruz.

Gün adına gelince:

1) Hicri. 1255 = (5x210) + 205 = 180 + 25 olduğundan,

Döküm 3'ten: 180 sütununun 25 satırında 1 Muharrem 25 = 1 (Pazar) ve ikinci kesimde 1 no.'lu sütunda 1 Şa'ban 25 = 5 (Perşembe) olduğundan, 22 Şa'ban da Perşembe,

26 Şa'ban 1255 ise = Pazartesi

2) Rumi. 1839 = (65x28) + 19 ile

Döküm 4'ten: 19 satırında Rumi 1 Ekim (1839) = 1 (Pazar) olduğundan,

Rumi 23 Ekim = Miladi 4 Kasım 1839 = Pazartesi olacaktır.

Sonuç: 26 Şa'ban 1255 Pazar'ın karşılığı olarak,

26 Şa'ban 1255 Pazartesi = 4 Kasım 1839 Pazartesi bulunmaktadır.

Burada, 1) 26 Şa'ban 1255 günü Pazar olarak verilmiştir. Bu gün, belgeye ve gazetelere böyle geçmiştir. Dolayısıyla Pazartesi olması, hiçbir biçimde, söz konusu olamaz. Bu nedenle bir değiştirmeye gidilecektir. Ancak veri asla değiştirilemez. Buna kimsenin hakkı ve yetkisi yoktur.

2) 4 Kasım 1839'un ise Pazartesi olduğu kesindir. Çünkü Rumi ve Miladi takvimlerde gün kayma ve oynaması olmaz. O halde bu Rumi kesim değiştirilerek Pazar'a alınacaktır. Buna göre de doğru karşılık,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar olmalıdır.

Şimdi artık Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitapları konusuna geçebiliriz.

Söz konusu kitapların *Ulug Bey Ziyci* dökümlerini örnek almış oldukları kuşkusuzdur.

İlk çevirme kitabının, Muhammed Hamidullah'a göre,[2] 1609'da Latince olarak yayımlanmış olduğu bilinmektedir.

Ben, yıllardır söz konusu çevirme kitaplarını, yerli/yabancı, asılları ya da fotokopilerini derlemeye çalışmaktayım. Şimdi burada, bendeki kitapları sizlere tanıtmaya çalışacağım.

Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitapları, düzenleniş biçimlerine göre, üç sınıfta toplanabilirler:

I. Hicri ve Rumi/Miladi yılbaşı ya da aybaşıları günlerinin birikimli gün sayılarını veren kitaplar,

II. Hicri yılbaşıların Rumi/Miladi gün karşılıklarını veren kitaplar,

III. Hicri aybaşıların Rumi/Miladi gün karşılıklarını veren kitaplar,

I. Hicri ve Rumi/Miladi yılbaşı ya da aybaşıları günlerinin birikimli gün sayılarını veren kitaplar

Bu yöntemi kullanan ve yalnızca yılbaşı günlerinin birikimli gün sayılarını veren kitaplar az sayfalı

kitapçıklardır. Aybaşı günlerini veren kitaplarsa, doğal olarak, daha hacimlidirler. Bir de, bu yöntem, Hicri ve Rumi/Miladi'nin yanı sıra, Kıpti, Musevi, Osmanlı mali vb takvim dökümlerini de içersine alabilmektedirler. Bu kitaplarda dökümlerin mutlaka 1 Muharrem 1=16 Temmuz 622 Cuma = 1'inci günle başlaması gerekmeyip, özellikle Rumi günler için birbirinden değişik tarihlemeler kullanılmıştır. Ancak bu durum hesaplamalarda bir fark göstermez.

Bu sınıfta şu kitaplar yer almaktadır:

1. *Uluğ Bey Ziyci.*

Bu yapıtı yukarıda tanıtmış bulunuyoruz.

2. Emil Lakuan ("Osmanlı" Telgraf ve Posta Nezareti Fen kalemi müdürü) Çev. Ahmet Fahri (Telgraf ve Posta mühendisi): *Tevarih-i İslamiye ile Hıristiyaniyenin Tevfik ve Tatbiki için Usul-i Cedîde,* Dersaadet, 1303 (1887).

11 sayfalık bu kitapçık, iki sayfada verilen Hicri ve Rumi/Miladi takvimlere ilişkin iki dökümle gün karşılık ve adlarını buldurmaktadır.

Söz konusu kitapçıkta gün karşılıklarının bulunması hesabında *Uluğ Bey Ziyci*'nin birikimli gün sayısı yöntemi ile 1 ve 2 no'lu dökümleri kullanılmaktadır. Ancak yazar, Hicri ve Rumi/Miladi başlangıçları gün adları arasında uyum sağlamak amacıyla, dökümlerde kimi değişiklikler yaparak, konuyu bir hayli karmaşık ve şaşırtıcı bir biçime sokmuştur. Örneğin Hicri takvimde 30 yıllık dönüşüm süresi 10.631 gün (doğru) olarak gösterildiği halde, Rumi'de 600 yıl 219.149 gün, ... gösterilmiştir (Doğrusu 219.150 gün). Buna göre de Hicri 1'inci yıl 0 gün, 2'nci yıl 354 gün, ... ancak Rumi 1'inci yıl 366 gün, 2'inci yıl 731 gün, ... olmaktadır. Bu tutarsızlık anlayışı güçleştirmekte ve kullanımda şaşırtıcı olmaktadır. Ayrıca Hicri-Rumi takvim başlangıçları farkı da, bu değişik duruma uysun diye, 227.381 gün olarak verilmektedir (Doğrusu 227.016 gün).

Gün adını buldurmadaysa, yazarın, gerçekten değişik ve başarılı bir yöntem uyguladığı görülmektedir. Dökümlerdeki gün adı rakamları, gün sayılarının 7'ye bölünmesi işleminde kalan sayısını göstermektedir. Örneğin 354 : 7 = 50, kalan = 4'tür. Buysa cuma ile başlayan hafta günü sıralamasında 4 = Pazartesi'ye gelmektedir (Hicri 1'inci yılın sonuncu günü).

Biz burada Lakuan'ın dökümlerini düzelterek, yönteme şaşırmaları önleyici bir biçim vermeye çalıştık. Ancak bu durumda, gün adı hesaplamasında, Hicri takvim için 1 Muharrem 1 = 1'inci gün = Cuma, Rumi içinse 1 Ocak 1 = 1'inci gün = Cumartesi olacaktır (Döküm 5).

Yöntem, görüldüğü üzere, bir sayfalık dökümle çevirmeler yapabilmektedir.

Hicri'den Miladi'ye (1582 sonrası) çevirmeler için, önce Rumi'ye çevirme yapılır; sonra, *Uluğ Bey Ziyci*'ndeki ikinci çevirme örneğinde olduğu gibi, bulunan karşılığa 10-13 gün eklenir. Yahut da dökümün Rumi kesimindeki 1500 yıl ve sonrası değerleri yerine,

Döküm 4. Rumi yılbaşı ve ay başları gün adları

	Yıllar	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık
	1	0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
	2	1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
	3	2	5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
Ar	4	3	6	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
	5	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
	6	6	2	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
	7	0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
Ar	8	1	4	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
	9	3	6	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
	10	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
	11	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
Ar	12	6	2	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
	13	1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
	14	2	5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
	15	3	6	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
Ar	16	4	0	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
	17	6	2	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
	18	0	3	3	6	1	4	6	2	5	0	3	5
	19	1	4	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
Ar	20	2	5	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
	21	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
	22	5	1	1	4	6	2	4	0	3	5	1	3
	23	6	2	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4
Ar	24	0	3	4	0	2	5	0	3	6	1	4	6
	25	2	5	5	1	3	6	1	4	0	2	5	0
	26	3	6	6	2	4	0	2	5	1	3	6	1
	27	4	0	0	3	5	1	3	6	2	4	0	2
Ar	28	5	1	2	5	0	3	5	1	4	6	2	4

1500	547.865	3	1800	657.438	5
1600	584.390	2	1900	693.962	3
1700	620.914	0	2000	730.487	2

değerleri alınır.

Bu dökümle çevirme örneği olarak yine İstanbul'un fetih gününü (20 Cemâziyelevvel 857 Salı) alıyoruz.

Hicri 856 yıl + 857'nin 1 Muharreminden 20 Cemâziyelevveline,

Hicri 840 yıl	= 297.668	gün	0
Hicri 16 yıl	= 5.670	gün	0
(857) Reb.âhır (sonu). .	= 118	gün	6
20 Cem.evvel	= 20	'inci gün	6= 20 – (2x7)

20 Cemâziyelevvel 857	= 303.476	'ncı gün,	12–7=5= Salı
Hicri-Rumi gün farkı	=+227.016	gün	
	530.492	'ncı gün	
Rumi 1400 yıl	=–511.350	gün	0
	19.142	'nci gün	
Rumi 52 yıl	=- 18.993	gün	2
	149	'uncu gün	
(1453) Nisan (sonu) . .	=- 120		1= 120 – (17x7)
1453 Mayısının . . .	29	'uncu g.	+1= 29 –(4x7)
			4= Salı

3. Émile Lacoine (İstanbul Rasathane-i Âmire müdür yardımcısı): *Tables de Concordance des Dates des Calendriers -Arabe, Copte, Grégorien, Israélite, Julien, Républicain etc.*, Paris ,1891.

Lacoine, yöntemini biraz daha geliştirerek, ilkinden dört yıl sonra, Paris'te bu ikinci kitabını yayımlamıştır. Bu kitapla, Hicri'den Rumi ve Miladi'ye çevirmelerin yanı sıra, Kıpti ve Musevi takvimlerinden de çevirmeler yapılabilmektedir.

Kitapta Hicri dökümleri (Döküm 6'da ilk kesim. Kitapta Tablo I), 1'inci yıl 0 0, 2'inci yıl 354 4 ile başladığına göre, 1'inci yılın sonuncu günü sayısı 2'nci yıla yazılmış bulunuyor. Bu, her ne kadar anlamayı güçleştirici bir durumsa da, çevirme uygulamasında şaşırma ve yanlışa neden olmamaktadır. Rumi dö-

Döküm 5. Lakuan'ı Hicri ve Rumi dökümleri

Hicri yıllar birikimli gün sayıları ve gün adı rakamları

									Aylar		
1	354	4	30	10.631	5	930	329.561	1	Muh.	30	2
• 2	709	2	60	21.262	3	960	340.192	6	Saf.	59	3
3	1.063	6	90	31.893	1	990	350.823	4	R.ev	89	5
4	1.417	3	120	42.524	6	1020	361.454	2	R.âh	118	6
• 5	1.772	1	150	53.155	4	1050	372.085	0	C.ev	148	1
6	2.126	5	180	63.786	2	1080	382.716	5	C.âh	177	2
• 7	2.481	3	210	74.417	0	1110	393.347	3	Rec.	207	4
8	2.835	0	240	85.048	5	1140	403.978	1	Şa'b	236	5
9	3.189	4	270	95.679	3	1170	414.609	6	Ram.	266	0
• 10	3.544	2	300	106.310	1	1200	425.240	4	Şev.	295	1
11	3.898	6	330	116.941	6	1230	435.871	2	Z.ka	325	3
12	4.252	3	360	127.572	4	1260	446.502	0			
• 13	4.607	1	390	138.203	2	1290	457.133	5	**Gün adı**		
14	4.961	5	420	148.834	0	1320	467.764	3	1 Cuma		
15	5.315	2	450	159.465	5	1350	478.395	1	2 C.si		
• 16	5.670	0	480	170.096	3	1380	489.026	6	3 Pazar		
17	6.024	4	510	180.727	1	1410	499.657	4	4 Pa.si		
• 18	6.379	2	540	191.358	6	1440	510.288	2	5 Salı		
19	6.733	6	570	201.989	4	1470	520.919	0	6 Çarş.		
20	7.087	3	600	212.620	2	1500	531.550	5	0 Perş.		
• 21	7.442	1	630	223.251	0						
22	7.796	5	660	233.882	5						
23	8.150	2	690	244.513	3						
• 24	8.505	0	720	255.144	1						
25	8.859	4	750	265.775	6						
• 26	9.214	2	780	276.406	4						
27	9.568	6	810	287.037	2						
28	9.922	3	840	297.668	0						
• 29	10.277	1	870	308.299	5						
30	10.631	5	900	318.930	3						

Hicri-Rumi başlangıçları gün farkı= 227.016

Aylar

Oc	31	3		Te	212	2/3	3
Şu	59	3/0	4	Ağ	243	5/4	6
Ma	90	6/1	0	Ey	273	0/4	1
Ni	120	1/1	2	Ek	304	3/5	4
My	151	4/2	5	Ka	334	5/5	6
Ha	181	6/2	7				

Rumi yıllar birikimli gün sayıları ve gün adı rakamları

1	365	1	31	11.322	3	61	22.280	6	91	33.237	1
2	730	2	• 32	11.688	5	62	22.645	0	• 92	33.603	3
3	1.095	3	33	12.053	6	63	23.010	1	93	33.968	4
• 4	1.461	5	34	12.418	0	• 64	23.376	3	94	34.333	5
5	1.826	6	35	12.783	1	65	23.741	4	95	34.698	6
6	2.191	0	• 36	13.149	3	66	24.106	5	96	35.064	1
7	2.556	1	37	13.514	4	67	24.471	6	97	35.429	2
• 8	2.922	3	38	13.879	5	• 68	24.837	1	98	35.794	3
9	3.287	4	39	14.244	6	69	25.202	2	99	36.159	4
10	3.652	5	• 40	14.610	1	70	25.567	3	• 100	36.525	6
11	4.017	6	41	14.975	2	71	25.932	4	600	219.150	1
• 12	4.383	1	42	15.340	3	• 72	26.298	6	700	255.675	0
13	4.748	2	43	15.705	4	73	26.663	0	800	292.200	6
14	5.113	3	• 44	16.071	6	74	27.028	1	900	328.725	5
15	5.478	4	45	16.436	0	75	27.393	2	1000	365.250	4
• 16	5.844	6	46	16.801	1	• 76	27.759	4	1100	401.775	3
17	6.209	0	47	17.166	2	77	28.124	5	1200	438.300	2
18	6.574	1	• 48	17.532	4	78	28.489	6	1300	474.825	1
19	6.939	2	49	17.897	5	79	28.854	0	1400	511.350	0
• 20	7.305	4	50	18.262	6	• 80	29.220	2	1500	547.875	6
21	7.670	5	51	18.627	0	81	29.585	3	1600	584.400	5
22	8.035	6	• 52	18.993	2	82	29.950	4	1700	620.925	4
23	8.400	0	53	19.358	3	83	30.315	5	1800	657.450	3
• 24	8.766	2	54	19.723	4	• 84	30.681	0	1900	693.975	2
25	9.131	3	55	20.088	5	85	31.046	1	2000	730.500	1
26	9.496	4	• 56	20.454	0	86	31.411	2	**Gün adı**		
27	9.861	5	57	20.819	1	87	31.776	3	1 Cu.si	5 Çarş	
• 28	10.227	0	58	21.184	2	• 88	32.142	5	2 Pazar	6 Perş	
29	10.592	1	59	21.549	3	89	32.507	6	3 Pa.si	0 Cuma	
30	10.957	2	• 60	21.915	5	90	32.872	0	4 Salı		

kümleriyse (Döküm 6'da ikinci kesim. Kitapta Tablo III), 623 yılı sonuncu günü 169'uncu gün olarak veriliyor. Buna göre Rumi başlangıcı da 16 Temmuz 622 Cuma = 1'inci gün olmaktadır. Miladi dökümleriyse, kitapta ayrı bir döküm olarak verilmiştir (Tablo V). Hicri ve Rumi/Miladi herhangi bir günün, yılın kaçıncı günü olduğunu buldurmak içinse, kitapta özel dökümler (Döküm 6a ve b. Kitapta Tablo II ve IV) verilmektedir. Son olarak da gün adı rakamlarının karşılıkları, 1 = Cuma, 2 = Cumartesi,... olarak, kitapta Tablo XVI'da veriliyor.

Lacoine dökümleriyle çevirmeler, hiçbir açıklamaya gerek duyulmayacak yolda, kolaylıkla yapılabilmektedir. Çevirme örneği için, karşılaştırma olanağı vermesi bakımından, yine İstanbul'un fetih günü, 20 Cemâziyelevvel 857 Salı'yı alacağız.

Döküm 6 Hicri'den : . . . . 857 Hicri yılı = 303.338 0
Döküm 6 a'dan : . . . . 20 Ce.evvel = + 138 5

303.476'ncı gün, 5 = Salı

Burada gün adı rakamı 5 = Salı olarak bulunduğuna göre (veriye uyuyor) işlem doğrudur. Şimdi bu gün sayısının Rumi karşılığını arayalım:

303.476
Döküm 6 Rumi'den : 1453 Rumi yılı . . . − 303.327 3

149'uncu gün, 2

Döküm 6 b'den : 149'uncu gün = 1453 olağan yılı için, 29 Mayıs - 2

Döküm 6. Lacoine'da Hicri ve Rumi Dökümleri

Hicri yıllar	Gün sayısı ve gün adı rakamı	Rumi yıllar	Gün sayısı ve gün adı rakamı
1	0 0	623	169 1
2	354 4	624	534 2
3	709 2	625	900 4
:	: :	:	: :
856	302.983 2	1452	302.961 1
857	303.338 0	1453	303.327 3
858	303.692 4	1454	303.692 4
:	: :	:	: :

Burada da gün adı rakamlarının, hesapla bulunan ile döküm 6 b de verilen 2'lerin birbirini tutması hesaplamanın doğruluğunu anlatmaktadır.

4. Dr. Robert Schram: *Kalendariographische und Chronologische Tafeln*, Leipzig, 1908.

368 sayfalık bu kitapta, Rumi (Jülyen), Miladi (Gregoryen), İskenderiye takvimleri (Diokletyen = Kıptî, Augustus, Panodoros vb), Fransız Cumhuriyet, Yezdicürd (Eski Fars), Musevi, Çin ve Japon, Hicret, Eski Hint takvim dökümlerine yer verilmiştir. Dökümlerde aybaşı günlerinin bir gün öncesi Jülyen günü sayıları verilmektedir (Örneğin 1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622 Cuma = 1.948.440 J.G.dür).

7a ve 7b'deki dökümlere göre, Hicri 20 Cemâziyelevvel 857 Salı'nın Rumi karşılığını arayacak olursak:

Döküm 6a. Hicri günlerin yıl içi gün sayısı ve gün adı rakamları

Gün	Muha	Safer	Re.ev	Rc.âh	Ce.ev	Ce.âh	Recep	Şaban	Ramaz.	Şeval	Zi.ka	Zi.hı	Gün
1	1 1	31 3	60 4	90 6	119 0	149 2	178 3	208 5	237 6	267 1	296 2	326 4	1
2	2 2	32 4	61 5	91 0	120 1	150 3	179 4	209 6	238 0	268 2	297 3	327 5	2
3	3 3	33 5	62 6	92 1	121 2	151 4	180 5	210 0	239 1	269 3	298 4	328 6	3
4	4 4	34 6	63 0	93 2	122 3	152 5	181 6	211 1	240 2	270 4	299 5	329 0	4
5	5 5	35 0	64 1	94 3	123 4	153 6	182 0	212 2	241 3	271 5	300 6	330 1	5
6	6 6	36 1	65 2	95 4	124 5	154 0	183 1	213 3	242 4	272 6	301 0	331 2	6
7	7 0	37 2	66 3	96 5	125 6	155 1	184 2	214 4	243 5	273 0	302 1	332 3	7
8	8 1	38 3	67 4	97 6	126 0	156 2	185 3	215 5	244 6	274 1	303 2	333 4	8
9	9 2	39 4	68 5	98 0	127 1	157 3	186 4	216 6	245 0	275 2	304 3	334 5	9
10	10 3	40 5	69 6	99 1	128 2	158 4	187 5	217 0	246 1	276 3	305 4	335 6	10
11	11 4	41 6	70 0	100 2	129 3	159 5	188 6	218 1	247 2	277 4	306 5	336 0	11
12	12 5	42 0	71 1	101 3	130 4	160 6	189 0	219 2	248 3	278 5	307 6	337 1	12
13	13 6	43 1	72 2	102 4	131 5	161 0	190 1	220 3	249 4	279 6	308 0	338 2	13
14	14 0	44 2	73 3	103 5	132 6	162 1	191 2	221 4	250 5	280 0	309 1	339 3	14
15	15 1	45 3	74 4	104 6	133 0	163 2	192 3	222 5	251 6	281 1	310 2	340 4	16
16	16 2	46 4	75 5	105 0	134 1	164 3	193 4	223 6	252 0	282 2	311 3	341 5	17
17	17 3	47 5	76 6	106 1	135 2	165 4	194 5	224 0	253 1	283 3	312 4	342 6	17
18	18 4	48 6	77 0	107 2	136 3	166 5	195 6	225 1	254 2	284 4	313 5	343 0	18
19	19 5	49 0	78 1	108 3	137 4	167 6	196 0	226 2	255 3	285 5	314 6	344 1	19
20	20 6	50 1	79 2	109 4	138 5	168 0	197 1	227 3	256 4	286 6	315 0	345 2	20
21	21 0	51 2	80 3	110 5	139 6	169 1	198 2	228 4	257 5	287 0	316 1	346 3	21
22	22 1	52 3	81 4	111 6	140 0	170 2	199 3	229 5	258 6	288 1	317 2	347 4	22
23	23 2	53 4	82 5	112 0	141 1	171 3	200 4	230 6	259 0	289 2	318 3	348 5	23
24	24 3	54 5	83 6	113 1	142 2	172 4	201 5	231 0	260 1	290 3	319 4	349 6	24
25	25 4	55 6	84 0	114 2	143 3	173 5	202 6	232 1	261 2	291 4	320 5	350 0	25
26	26 5	56 0	85 1	115 3	144 4	174 6	203 0	233 2	262 3	292 5	321 6	351 1	26
27	27 6	57 1	86 2	116 4	145 5	175 0	204 1	234 3	263 4	293 6	322 0	352 2	27
28	28 0	58 2	87 3	117 5	146 6	176 1	205 2	235 4	264 5	294 0	323 1	353 3	28
29	29 1	59 3	88 4	118 6	147 0	177 2	206 3	236 5	265 6	295 1	324 2	354 4	29
30	30 2	- -	89 5	- -	148 1	- -	207 4	- -	266 0	- -	325 3	355 5	30

Döküm 6b. Rumi/Miladi günlerin yıl içi gün sayısı ve gün adı rakamları

Gün	Ocak		Şubat		Mart		Nisan		Mayıs		Haziran	
say.	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık
1	1 1	1 1	32 4	32 4	60 4	61 5	91 0	92 1	121 2	122 3	152 5	153 6
2	2 2	2 2	33 5	33 5	61 5	62 6	92 1	93 2	122 3	123 4	153 6	154 0
3	3 3	3 3	34 6	34 6	62 6	63 0	93 2	94 3	123 4	124 5	154 0	155 1
4	4 4	4 4	35 0	35 0	63 0	64 1	94 3	95 4	124 5	125 6	155 1	156 2
5	5 5	5 5	36 1	36 1	64 1	65 2	95 4	96 5	125 6	126 0	156 2	157 3
6	6 6	6 6	37 2	37 2	65 2	66 3	96 5	97 6	126 0	127 1	157 3	158 4
7	7 0	7 0	38 3	38 3	66 3	67 4	97 6	98 0	127 1	128 2	158 4	159 5
8	8 1	8 1	39 4	39 4	67 4	68 5	98 0	99 1	128 2	129 3	159 5	160 6
9	9 2	9 2	40 5	40 5	68 5	69 6	99 1	100 2	129 3	130 4	160 6	161 0
10	10 3	10 3	41 6	41 6	69 6	70 0	100 2	101 3	130 4	131 5	161 0	162 1
11	11 4	11 4	42 0	42 0	70 0	71 1	101 3	102 4	131 5	132 6	162 1	163 2
12	12 5	12 5	43 1	43 1	71 1	72 2	102 4	103 5	132 6	133 0	163 2	164 3
13	13 6	13 6	44 2	44 2	72 2	73 3	103 5	104 6	133 0	134 1	164 3	165 4
14	14 0	14 0	45 3	45 3	73 3	74 4	104 6	105 0	134 1	135 2	165 4	166 5
15	15 1	15 1	46 4	46 4	74 4	75 5	105 0	106 1	135 2	136 3	166 5	167 6
16	16 2	16 2	47 5	47 5	75 5	76 6	106 1	107 2	136 3	137 4	167 6	168 0
17	17 3	17 3	48 6	48 6	76 6	77 0	107 2	108 3	137 4	138 5	168 0	169 1
18	18 4	18 4	49 0	49 0	77 0	78 1	108 3	109 4	138 5	139 6	169 1	170 2
19	19 5	19 5	50 1	50 1	78 1	79 2	109 4	110 5	139 6	140 0	170 2	171 3
20	20 6	20 6	51 2	51 2	79 2	80 3	110 5	111 6	140 0	141 1	171 3	172 4
21	21 0	21 0	52 3	52 3	80 3	81 4	111 6	112 0	141 1	142 2	172 4	173 5
22	22 1	22 1	53 4	53 4	81 4	82 5	112 0	113 1	142 2	143 3	173 5	174 6
23	23 2	23 2	54 5	54 5	82 5	83 6	113 1	114 2	143 3	144 4	174 6	175 0
24	24 3	24 3	55 6	55 6	83 6	84 0	114 2	115 3	144 4	145 5	175 0	176 1
25	25 4	25 4	56 0	56 0	84 0	85 1	115 3	116 4	145 5	146 6	176 1	177 2
26	26 5	26 5	57 1	57 1	85 1	86 2	116 4	117 5	146 6	147 0	177 2	178 3
27	27 6	27 6	58 2	58 2	86 2	87 3	117 5	118 6	147 0	148 1	178 3	179 4
28	28 0	28 0	59 3	59 3	87 3	88 4	118 6	119 0	148 1	149 2	179 4	180 5
29	29 1	29 1	- -	60 4	88 4	89 5	119 0	120 1	149 2	150 3	180 5	181 6
30	30 2	30 2	- -	- -	89 5	90 6	120 1	121 2	150 3	151 4	181 6	182 0
31	31 3	31 3	- -	- -	90 6	91 0	- -	- -	151 4	152 5	- -	- -

Gün	Temmuz		Ağustos		Eylül		Ekim		Kasım		Aralık	
say.	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık	Olağ.	Artık
1	182 0	183 1	213 3	214 4	244 6	245 0	274 1	275 2	305 4	306 5	335 6	336 0
2	183 1	184 2	214 4	215 5	245 0	246 1	275 2	276 3	306 5	307 6	336 0	337 1
3	184 2	185 3	215 5	216 6	246 1	247 2	276 3	277 4	307 6	308 0	337 1	338 2
4	185 3	186 4	216 6	217 0	247 2	248 3	277 4	278 5	308 0	309 1	338 2	339 3
5	186 4	187 5	217 0	218 1	248 3	249 4	278 5	279 6	309 1	310 2	339 3	340 4
6	187 5	188 6	218 1	219 2	249 4	250 5	279 6	280 0	310 2	311 3	340 4	341 5
7	188 6	189 0	219 2	220 3	250 5	251 6	280 0	281 1	311 3	312 4	341 5	342 6
8	189 0	190 1	220 3	221 4	251 6	252 0	281 1	282 2	312 4	313 5	342 6	343 0
9	190 1	191 2	221 4	222 5	252 0	253 1	282 2	283 3	313 5	314 6	343 0	344 1
10	191 2	192 3	222 5	223 6	253 1	254 2	283 3	284 4	314 6	315 0	344 1	345 2
11	192 3	193 4	223 6	224 0	254 2	255 3	284 4	285 5	315 0	316 1	345 2	346 3
12	193 4	194 5	224 0	225 1	255 3	256 4	285 5	286 6	316 1	317 2	346 3	347 4
13	194 5	195 6	225 1	226 2	256 4	257 5	286 6	287 0	317 2	318 3	347 4	348 5
14	195 6	196 0	226 2	227 3	257 5	258 6	287 0	288 1	318 3	319 4	348 5	349 6
15	196 0	197 1	227 3	228 4	258 6	259 0	288 1	289 2	319 4	320 5	349 6	350 0
16	197 1	198 2	228 4	229 5	259 0	260 1	289 2	290 3	320 5	321 6	350 0	351 1
17	198 2	199 3	229 5	230 6	260 1	261 2	290 3	291 4	321 6	322 0	351 1	352 2
18	199 3	200 4	230 6	231 0	261 2	262 3	291 4	292 5	322 0	323 1	352 2	353 3
19	200 4	201 5	231 0	232 1	262 3	263 4	292 5	293 6	323 1	324 2	353 3	354 4
20	201 5	202 6	232 1	233 2	263 4	264 5	293 6	294 0	324 2	325 3	354 4	355 5
21	202 6	203 0	233 2	234 3	264 5	265 6	294 0	295 1	325 3	326 4	355 5	356 6
22	203 0	204 1	234 3	235 4	265 6	266 0	295 1	296 2	326 4	327 5	356 6	357 0
23	204 1	205 2	235 4	236 5	266 0	267 1	296 2	297 3	327 5	328 6	357 0	358 1
24	205 2	206 3	236 5	237 6	267 1	268 2	297 3	298 4	328 6	329 0	358 1	359 2
25	206 3	207 4	237 6	238 0	268 2	269 3	298 4	299 5	329 0	330 1	359 2	360 3
26	207 4	208 5	238 0	239 1	269 3	270 4	299 5	300 6	330 1	331 2	360 3	361 4
27	208 5	209 6	239 1	240 2	270 4	271 5	300 6	301 0	331 2	332 3	361 4	362 5
28	209 6	210 0	240 2	241 3	271 5	272 6	301 0	302 1	332 3	333 4	362 5	363 6
29	210 0	211 1	241 3	242 4	272 6	273 0	302 1	303 2	333 4	334 5	363 6	364 0
30	211 1	212 2	242 4	243 5	273 0	274 1	303 2	304 3	334 5	335 6	364 0	365 1
31	212 2	213 3	243 5	244 6	- -	- -	304 3	305 4	- -	- -	365 1	366 2

Döküm 7 a'dan:

0 Cemaziyelevvel 857 = 2.251.895'tir. Buna 20 gün eklersek.

20 Cemâziyelevvel 857 = 2.251.915'inci gün.

Döküm 7 b'den:

0 Mayıs 1453 = – 2.251.886

Sonuç:

1453 Mayısının . . . . . 29'u.

Bu kitapta gün adına yer verilmemektedir. Yalnızca Hicri dökümlerde yılbaşı (1 Muharrem) gün adı sayısı, örneğin 857'de 6 (Cuma) olarak verilmiş bulunmaktadır. Biz buna göre, biraz zahmetli de olsa, Hicri gün adlarını bulabiliriz: Hicri takvimde aylar 30 - 29 - 30 - 29 - ... gün olarak gittiğinden, 1 Muharrem 1453 = Cuma olduğuna göre, 1 Safer = Pazar, 1 Rebîülevvel = Pazartesi, 1 Rebîülâhır = Çarşamba, 1 Cemaziyelevvel = Perşembe olacaktır. Buna göre 22 Cemaziyelevvel de = Perşembe ve 20 Cemaziyelevvel = Salı olur.

Bunun dışında, bu ve benzeri gün adı vermeyen çevirme kitaplarında, biz gün adını yine de bulabiliriz. Bunun için, ilkin gün adını bildiğimiz bir günün hafta günü sayısını belirlememiz gerekir. Örneğin 1 Muharrem 1 = 1'inci gün = Cuma olduğunu biliyoruz. Bu dökümdeyse 0 Muharrem 1 = 1.948.439'uncu gündür. Bunu 7'ye bölersek, 1.948.439: 7 = 278.348,428 571' dir. Burada 7 x 0.428.571 = 3 olacaktır. Demek 3 = Perşembe, 4 = Cuma ...dır. Buna göre de,

20 Cemaziyelevvel 857 = 2.251.915: 7 = 321.702, kalan = 1 = Salı olmalıdır. Rumi günler için de, benzeri yolda, örneğin 1 Ocak 622 = Cuma'yı kullanabiliriz.

5. H. Ç. Memmedbeyli: *Tarihleri Çevirmek Üçün Sinhronik Cedveller,* (Azerbaycan, Rus, Özbek, Tatar, Türk, İngiliz, Arap ve Fars dillerinde) (Kitabın adı Rus harfleriyle.) Bakû, 1972.

Üçer döküm yardımıyla, Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirmektedir. Dökümler Rumi 1 Ocak 600 = 1'inci gün ile başlatılmaktadır. Gün adı verilmemektedir. Biraz karmaşık ve şaşırtıcıdır. (Döküm 8).

Döküm I B'de 2 (inci yıl)ın altında görülen 354 sayısı, bu 1 no'lu dökümlerin Hicri; II A'da 700'ün altında bulunan 36.525 sayısıysa, II no'lu dökümlerin Rumi takvime ait olduklarını göstermektedir. Ayrıca, yine II A'da, 1500 yılın 328.725 gün, 1600 yılınsa 365.240 gün olarak verilmiş olması, II no'lu dökümlerin 1582'den sonra Miladi (Gregoryen) olarak düzenlenmiş olduğunu gösteriyor (Her iki takvim arasında, bilindiği gibi, 1582 sonrasında 10 gün farkı bulunmaktadır).

Burada da yine 20 Cemâziyelevvel 857 Salı'nın karşılığını arayalım:

Döküm 8'de

I A'dan:	840 Hicri yıl	=	305.900 gün
I B'den:	17 Hicri yıl	=	5.670 gün
I C'den:	V (4'üncü ay olan Reb.âh.sonu)		118 gün
	20 Cem.evvel 857 . .	= +	20'nci gün
			311.708'inci gün
Döküm II A'dan:			
	1400 Rumi yıl	= –	292.200 gün
			19.508
Döküm II B'den:			
	52 Rumi yıl	= –	18.993 gün
			515
Döküm II C'den:			
	I - V (1452'den sonraki birinci yılın 4'üncü ayı olan Nisan'ın sonu)		– 486 gün
Sonuç: 1453 Mayısının			29'u.

1. *Uluğ Bey Ziyci*'nin Farsça elyazması nüshaları, İstanbul-Süleymaniye ve Fatih Millet Kütüphanesi gibi kitaplıklarımızda bulunmaktadır. Abdurrahman bin Osman tarafından yapılmış bir Türkçe çevirisi ise İstanbul Üniversite kütüphanesi 6551 no'da kayıtlıdır. Ben bu nüshadan yararlandım. Yine aynı yerde, ilkinden kopya edilmiş olduğunu sandığım, iki cilt halinde, bir nüshası daha bulunuyor (no. 44-45'te). Bir çevirisinin de İzmir'deki bir kütüphanede bulunduğu bildirilmektedir.
Sözünü ettiğim çevirinin takvimleri anlatan I konu (makale)sinin hemen bütününe yakın bir bölümü, tarafımızca, günümüz diline aktarılarak, açıklamalar ve hesaplama örnekleriyle bir-

Döküm 7a. Hicri yıllar

Yıl say	Muharrem	Saf	Re.ev	Reb.âh	Cc.ev	Cem.âh	Rec.	Şab.	Ram.	Şev.	Zil.ka	Zil.hı		
1	1.948.439	469	498	528	557	587	616	646	675	705	734	764	6 (Cuma)	622
2	793	823	852	882	911	941	970	.000	.029	.059	.088	.118	3 (Salı)	623
3	1.949.148	178	207	237	266	296	325	355	384	414	443	473	1 (Paz.)	624
:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
856	2.251.422	452	481	511	540	570	599	629	658	688	717	747	1 (Paz.)	1452
857	777	807	836	866	895	925	954	984	.013	.043	.072	.102	6 (Cuma)	1453
858	2.252.131	161	190	220	249	279	308	338	367	397	426	456	3 (Salı)	1454
:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Döküm 7b. Rumi (Jülyen) yılları

1400 + t												
t	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Ara.
50	2.250.670	701	729	760	790	821	851	882	913	943	974	.004
51	2.251.035	066	094	125	155	186	216	247	278	308	339	369
52	400	431	460	491	521	552	582	613	644	674	705	735
53	766	797	825	856	886	917	947	978	.009	.039	.070	.100
:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Döküm 8. Memmedbeyli'nin Hicri ve Rumi/Miladi dökümleri

I A

30	**60**	**90**	**120**	**150**	**180**	**210**	**240**	**270**	**300**
18.863	29.494	40.125	50.756	61.387	72.018	82.649	93.280	103.911	114.542
330	**360**	**390**	**420**	**450**	**480**	**510**	**540**	**570**	**600**
125.173	135.804	146.435	157.066	167.697	178.328	188.959	199.590	210.221	220.852
630	**660**	**690**	**720**	**750**	**780**	**810**	**840**	**870**	**900**
231.483	242.114	252.745	263.376	274.007	284.638	295.269	305.900	316.531	327.162
930	**960**	**990**	**1020**	**1050**	**1080**	**1110**	**1140**	**1170**	**1200**
337.793	348.424	359.055	369.686	380.317	390.948	401.579	412.210	422.841	433.472
1230	**1260**	**1290**	**1320**	**1350**	**1380**	**1410**	**1440**	**1470**	**1500**
444.103	454.734	465.365	475.996	486.627	497.258	507.889	518.520	529.151	539.782

I B

1	**2**	**3**	4	**5**	6	7	**8**	**9**	**10**
0	354	709	1.063	1.417	1.772	2.126	2.481	2.835	3.189
11	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**	**19**	**20**
3.544	3.898	4.252	4.607	4.961	5.315	5.670	6.024	6.379	6.733
21	**22**	**23**	**24**	**25**	**26**	**27**	**28**	**29**	**30**
7.087	7.442	7.796	8.150	8.505	8.859	9.214	9.568	9.922	10.277

I C

I	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**
0	30	59	89	118	148	177	207	236	266	295	325

II A

600	**700**	**800**	**900**	**1000**	**1100**	**1200**	**1300**
0	36.525	73.050	109.575	146.100	182.625	219.150	255.675
1400	**1500**	**1600**	**1700**	**1800**	**1900**	**2000**	**2100**
292.200	328.725	365.240	401.764	438.288	474.812	511.337	547.861

II B

0	**4**	**8**	**12**	**16**	**20**
0	1.461	2.922	4.383	5.844	7.305
	24	**28**	**32**	**36**	**40**
	8.766	10.227	11.688	13.149	14.610
	44	**48**	**52**	**56**	**60**
	16.071	17.532	18.993	20.454	21.915
	64	**68**	**72**	**76**	**80**
	23.376	24.837	26.298	27.759	29.220
	84	**88**	**92**	**96**	**100**
	30.681	32.142	33.603	35.064	0

II C

0	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**
0	0	31	60	91	121	152	182	213	244	274	305	335
1	366	397	425	456	486	517	547	578	609	639	670	700
2	731	762	790	821	851	882	912	943	974	1.004	1.035	1.065
3	1.096	1.127	1.155	1.186	1.216	1.247	1.277	1.308	1.339	1.369	1.400	1.430

likte, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi tarafından, 31 Mayıs-1 Haziran 1994 günlerinde, Ankara'da düzenlenen "Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu"na "*Uluğ Bey Dönemi Takvimciliği*" adıyla bir tebliğ olarak sunulmuştur. Nasıyreddin Tûsî'nin *Ziyc-i İlhanî*'sinin Hıta ve Uygur (doğrusu Moğol) takvimiyle ilgili bölümü ise, rahmetli Fatin (Gökmen) Hoca tarafından 1936'da, *1- Türk takvimi ve yeni meydana çıkarılan en eski bir hey'etin esasları, 2- Bu hey'etin 20.000 sene evvel tesis edilmiş olduğu, 3- Bu hey'ete sahip olan kadim milletin bu günkü Türklere ecdad olması lâzım geldiği hakkında Tez* adıyla, ayrıntılı olarak incelemeye alınmış bulunmaktadır. Söz konusu kitabın, 1937'de, *Eski Türklerde Heyet ve Takvim* adıyla ikinci baskısı yayımlanmıştır.

2. Muhammed Hamidullah, "Hicrî ve Miladî Takvim Meseleleri" (çev. Salih Tuğ), 1971 (basılmamış), s. 8.

ÖZÜR VE DÜZELTME

Dergimizin Ağustos 1997 tarihli 44'üncü sayısındaki yazımızda kimi hatalar olmuştur. Düzeltir, özür dileriz.

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
42	2	2	unutmamız	unutmamamız
43	Dök.1	67. yıl	23.742,595 752	23.742,592 752
44	2	28	3	2
46	Dök.2	1416-7-8 inci yıllar	Ma	May
47	1	alt.26	ilk dönüşümde yalnızca	ilk dönüşümde bir değişiklik göstermeyen takvimler, 80-158 yıllarını içeren 2'inci dönüşümde yalnızca

NİYAZİ BERKES'İN SİYAH-BEYAZ ANILARI

METE TUNÇAY

Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, yay. haz. Ruşen Sezer, İstanbul: İletişim, 1997, 520 s. + 15 s. albüm.

1989'da İngiltere'de vefat eden Niyazi Berkes, kendisini tanıdığım 1970'lerin sonlarında, artık "huysuz bir ihtiyar"dı. Beni gözü tutmamış, bizi tanıştıran rahmetli Tarık Zafer Tunaya'ya da bu nedenle kızmıştı. Daha sonra, benim *Toplum ve Bilim* dergisinde çıkan "Atatürk'e Nasıl Bakmak" başlıklı yazıma, *Cumhuriyet* gazetesi sütunlarında uzun (tam sayfaya yakın 5-6 tefrika) ve hayli ağır bir eleştiri döşendi. Ben de ona aynı yerde sert bir yanıt verdim. Bir süre sonra "12 Eylül" geldi. Ne akla hizmet bilmem, onun Kent'teki adresine bir mektup yazdım. Bir üniversite tasfiyesi beklendiğini, benim de büyük olasılıkla işten atılacağımı, herhangi bir maddi birikimim olmadığı için geçim derdine düşeceğimi anlattım. Kendisinin benzer deneyimleri dolayısıyla, yurtdışında bir iş bulup bulamayacağımı sordum. Ondan, şaşırtacak kadar sıcak ve insani bir cevap aldım. Hâlâ sakladığım mektubunda, korktuğum şeyin başımıza gelmeyeceğini umduğunu/dilediğini; ama böyle bir şey olursa bile, ne yapıp edip ülkemde kalmamı, kendi yaşadıklarının acı ve zorluklarla dolu olduğunu söylüyordu. Şimdi, onu rahmetle anarak bu yazıya başlamak istiyorum.

***

Niyazi Beyin zaman zaman kaleme aldığı, ama tamamlamadığı anılarını, oğlu, eski öğrencilerinden Ruşen Sezer'e teslim etmiş. O da bunları derleyip sıraya sokarak İletişim Yayınları arasında bastırmış. Önce Ruşen'in emeğini kutlarım; faydalı bir iş yapmış. Sonuna eklediği bibliyografya da gayet yararlı. Kitabın başındaki 9 sayfalık Önsöz'ü ise eksikli buldum. Ruşen'in burada yaptığı kişisel göndermelere itirazım yok; ama onun yaşamöyküsünü de biraz olsun vermeliydi. Örneğin, sıradan okuyucu, Niyazi Bey'in İkinci Meşrutiyet İnkılabı'ndan hemen sonra eş-ikiz iki oğlan çocuğundan biri olarak doğduğunu, ana-babalarının onlara Hürriyet Kahramanları Enver ile (Resneli) Niyazi'nin adlarını verdiğini öğrenmek istemez miydi?

Kitabın homojen olmayışından ötürü, bazı yerlerinin fazla uzun, bazılarınınsa fazla kısa kalmasından Ruşen sorumlu tutulamaz. Elindekinin olabildiğince çoğunu kitaba koymakla yükümlüydü; yeni malzeme de üretemezdi. Ama hata ettiği yerler de var. Bir örnek: Berkes bir yerde (s. 415), "Halide Edip İngilize çıkan anılarında, şimdi Bayur diye bildiğimiz bir Hikmet Bey'den söz eder" demiş. Ruşen köşeli parantezlerle bunu şöyle düzeltmiş: "HE, [adını] İngilize çıkan [çıkaran] anılarında..." Oysa, Berkes'te bir tek c harfi eksik: "HE İngilizce çıkan anılarında..." Kastedilen, Halide Edib'in *The Turkish Ordeal* adlı kitabıdır; gerçekten de bu metnin *Türkün Ateşle İmtihanı* adıyla yayımlanan Türkçesinde, Berkes'in -aklında kaldığı gibi- alıntıladığı yer yoktur. Niyazi Bey cümlesine devamla, HE "Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında dışişleri bakanlığında çalışan bu Hikmet Bey'in ateşli bir 'bolşevist' olduğunu yazar" diyor. Ama öyle yazmaz! "Marxistti" der ve -benim aklımda kaldığı kadarıyla- onunla nasıl bağdaştırdığını bilmediğim bir biçimde, aynı zamanda ateşli bir milliyetçiydi, diye ekler.

Hikmet Bayur, Berkes'in Kara Liste'sindeki isimlerden biri. Aslında bu liste, onun "iyi/beyaz" saydıklarından çok daha kalabalık. Fakat bu listede, Nihal Atsız'dan Reşat Şemsettin Sirer'e, Şükrü Saracoğlu'ndan Numan Menemencioğlu'na, Selahattin Öztürk'ten Melahat Özgü'ye, Nuri Kıllıgil, Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ve Ali İhsan Sabis Paşalardan Ali Fuat Erden Paşaya, Selim Sarper'den Zeki Velidi Togan'a, Fahri Kurtuluş'tan İbrahim Arvas'a, von Papen'den Muzaffer Şerif Başoğlu'na, Behçet Kemal Çağlar ve "Su-ut" Kemal Yetkin'den Enver Ziya Karal'a, Peyami Safa ve Cihat Baban'dan Kenan Öner kadar kimler kimler yok ki! Ama Kara Liste'nin en başında da İsmet İnönü yer alıyor. Niyazi Bey, başka birçok ilerici akranı gibi, Milli Şef'e karşı nefretle doludur (o kuşağın en gençlerinden Atilla İlhan'ın da kulakları çınlasın!). Berkes'le yaptığımız polemikte, benim karşı çıktığım noktalardan biri, onun Atatürk'ü yüceltirken İnönü'nü batırmasıydı. Ben bu iki kişiliğin hata ve sevaplarının geniş ölçüde örtüştüğü, biribirinden kolay ayrılamayacağı kanısındayım. Oysa Sol Kemalistlerin bir bölümü, İnönü'yü daha da aşağılamak için, Atatürk'ü özellikle abartıyorlar gibime geliyor.

(İsmet Paşa bir yana, Berkes'in karaladığı kişilerin -bildiğim kadarıyla- çoğunun gerçekten buna müstahak oldukları kanısında bulunduğumu da itiraf edeyim!)

Berkes'in İnönü düşmanlığını ise aşırı buluyorum. Paşanın askeri yeteneklerine bile dil uzatıyor (s. 350): "...Yunan ordusuna karşı uygulayamadığı kumandanlığı, sivil politikada başarıyla uyguladığı..." Onun Lozan'da Lord Curzon'a teslim olduğunu iddia ediyor (Ek 1: s. 483-491).

Asıl önemlisi, İsmet Paşa'ya ilişkin iki savı: (1)

"Irkçılık-Turancılık" davasıyla ortaya atılan çevre, Milli Şef'in icadıdır. Gerçekte diyor, İnönü ve hükümeti sadece Sovyetlerin değil, demokrasinin de düşmanı, Irkçılık-Turancılığın yanlısıydı. Zeki Velidi-Nihal Atsız önderliğinde (Fethi Tevetoğlu ile Alparslan Türkeş'in de genç subaylar olarak içinde yer aldıkları) bir grubu tutuklatıp yargılatmakla, İnönü suçu onlara yıkarak kendisini temize çıkarmaya çalışmıştı.

(2) Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmemesi, Berkes'e göre, İsmet Paşa'nın başarısı değildir. Bu tezi işleyen herkes, *Olaylarla Türk Dış Politikası* kitabını hazırlayan AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri dahil, gaflet içindedir. (Berkes'in ömrü *Denge Oyunu* kitabını ya da İngilizce aslını görmeye yetmediği için Selim Deringil'i anmıyor.) Türkiye'nin savaşa katılmamasını, Hitler başta, savaşan tarafların önderleri istemişlerdir. Kitabın ortalarında, yer yer alıntılı-göndermeli akademik bir üslupla bu tez kanıtlanmaya çalışılıyor.

Ben kendi payıma, en çok, Berkes'in İstanbul Darülfünunu'nda/Üniversitesi'nde okuduğu yılları ve Ankara'ya gidişini anlatışından hoşlandım. Kitabın temel sorunsalını oluşturan, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi olayları hakkında ise, kitapta çok bilgi var, ama çok da eksik. Milli Şef dönemi sona erip de çok partili yaşama geçişimizde, DTCF'ndeki Muzaffer Şerif + 3 B (yani Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav ve Behice Boran) vb "komünist" olmakla suçlanıp üniversiteden uzaklaştırılmak istenmişti. Berkes, kişiliği hakkında pek olumsuz sözler söylediği M. Şerif'in ayrılışını hiç anlatmıyor. (Bildiğim kadarıyla, o çevrenin tek "partili"si olan M. Şerif, bir yolunu bulup Amerika'ya giderek işin içinden sıyrılmıştı.) *Yurt ve Dünya* adlı ilerici bir dergi çevresinde toplanan 3 B'lerin atılmaları ise kolay olmadı. (Behice Hanım bir süre sonra *Yurt ve Dünya*'dan ayrılıp *Adımlar* diye daha "sol" bir dergi çıkarmaya başladı.) Berkes'in ayrıntılı bir biçimde hikâye ettiği üzere, hükümet "özerk" Ankara Üniversite Senatosu'nu onlara karşı işbirliğine razı etmişken, İstanbul Üniversitesi'nden gelen dürüst hocaların Üniversitelerarası Kurul'da direnmeleri sonucunda bu yol tıkanmış, ancak TBMM kararıyla kürsüleri kaldırılarak açığa alınmaları mümkün olmuştur. Haklarında açılan ceza davası ise, ilk mahkemede aleyhlerine sonuçlanmışken, Yargıtay'da karar bozulmuş ve aklanmışlardır. (Berkes bu konuda, eksik olduğu için kızarak alıntıladığı *Kronoloji*'nin derleyicisi Feroz Ahmad'ı Pakistanlı sanmakla yanılıyor - s. 478. Feroz, Hindistan Müslümanları kökenlidir.)

Ben, -ömrünün uzun olmasını dilediğim- Pertev Naili Bey'le merhum Niyazi Bey'in hiçbir zaman komünist olmadıklarını, Sol Kemalist sayılmaları gerektiği düşünürdüm. (Behice Hanım ise onlardan farklıydı!) Berkes'in anılarını okuyunca, bu değerlendirmemin, en azından onun hakkında, doğrulandığı izlenimini aldım. İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Şevket Süreyya Aydemir gibi Kadrocuları (o kuşaktan bir komünistin asla yapmayacağı üzere) övüyor; Köy Enstitüleri hakkında, herhangi bir çekincede (kayd-ı ihtirazide) bulunmaksızın coşkuyla konuşuyor - zaten ikinci eşi Fay Kirby'yi de bu konuda çalışmaya özendirmişti vb.

Berkes'in anılarında, Pertev Naili Bey ve kendisiyle Behice Hanım arasındaki farklara değinen herhangi bir bilgi yok. Yine de, bu kitap 1940'ların ikinci yarısının Türk siyaseti ve toplumu hakkında çok önemli bir tanıklık. Dönemin araştırıcı ve meraklılarına dikkatle okumalarını salık veririm.

(Benim kitabı dikkatle okuduğumun bir kanıtını göstermeden edemeyeceğim. Berkes s. 250'de "Daha önce... Asım Us'un 'ortanın solu' teklifini yazmıştım" diyor. Oysa Ruşen, Asım Us'un o konudaki düşüncelerini s. 320'ye koymuş!) ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Cilt satışı
1 Adet cilt (yurtiçi) : 2.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$

(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: _____
_____
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: _____
Adres: _____
_____
_____
Posta Kodu: _____
Şehir: _____
Tel: _____

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

ISTANBUL ART FAIR
İSTANBUL SANAT FUARI
97

ART*ist* '97 7.İstanbul Sanat Fuarı

1 Ekim 1997 • Saat: 11.00 - 17.00
2 - 3 - 4 Ekim 1997 • Saat : 11.00 - 20.00
5 Ekim 1997 • Saat : 11.00 - 19.00

TÜYAP

TÜYAP İSTANBUL SERGİ SARAYI
TEPEBAŞI • İSTANBUL

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

KASIM 1997 FİYATI: 400.000 TL (KDV DAHİL)

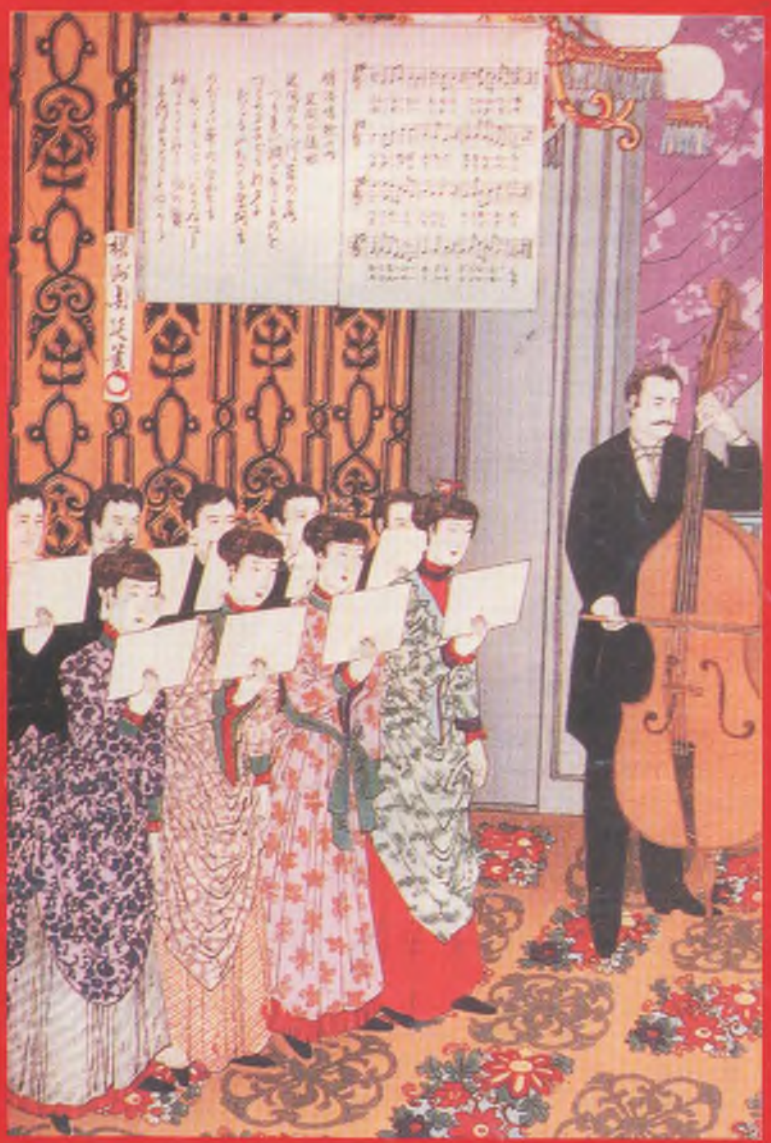

TÜRKÇE NAMAZ MESELESİ

GENÇLER CEMİYET-İ HİRİSTİYANİYESİ

SEBİLÜRREŞAD'DA YMCA

19. YÜZYILDA SPOR MERAKI

BEYAZ ZAMBAKLAR MEMLEKETİNDE

AFYON SANDIKLI TARİHÇESİ

KİTABİYAT

MEDENİ DAVRANIŞIN ACZİ

BATI KÜLTÜR FORMLARININ 19. YÜZYILDA MEİCİ JAPONLARIYLA OSMANLI TÜRKLERİNİN GÜNDELİK YAŞAMLARINDA KULLANIMI

47

Esentepe'de bir mola!

Yemyeşil yeşil, masmavi mavi ve bembeyaz beyaz... İşte Esentepe renkleri...

Güzelliğin yaratılması için doğanın bütün hünerlerini kullandığı, insanoğlunun koruma altına aldığı nadir cennet...

Esentepe'de yaz mevsimi kışı, kış mevsimi yazı kıskanır... İnsanın kanını kıpırdatan Esentepe'ye E5'ten ayrıldıktan 500 m sonra ulaşabilirsiniz... Bir akşam yemeği yemek, deliksiz bir uykudan sonra kuş sesleri ile uyanmak, açık büfemizde güzel bir kahvaltıdan sonra kışın bembeyaz karların üstünde uçarcasına kaymak, kar motosikletine binmek jimnastik salonunda ter atıp saunada günün yorgunluğunu gidermek veya yazın çim sahada futbol, diğer sahalarda basketbol, voleybol oynamak veya yemyeşil ormanda mangal partisi yapmak, kuzu çevirmek, bu yolu kat etmenize değecektir...

Üç yıldız konforuyla temiz ve rahat, 7'si süit, 46 oda, 95 yatak, Türk ve Avrupa mutfağından yemekler yiyebileceğiniz 300 kişilik restaurant ve her türlü toplantı ve seminerleriniz için 100 kişilik konferans salonu; daima içten gülümseyen deneyimli personelimizle size memnun kalacağınız bir hizmet sunmaktan kıvançlıyız.

HOTEL ESENTEPE

HOTEL ESENTEPE / GEREDE BOLU TÜRKİYE
Tel: (0374) 311 40 80 (5 Hat) Faks: (0374) 311 40 85

SUNUŞ

42. sayımızda Bernard Lewis'in modernleşme ve Batılılaşma sorunlarını Ortadoğu kapsamında tartıştığı bir yazısını yayımlamıştık. Yazısının sonunda modernliğin pratik bir tanımını veren Lewis, tarihin her döneminde baskın veya genişlemekte olan uygarlığın kural, standart ve ilkelerinin modernliği tanımladığını belirtiyordu. Dolayısıyla günümüzde Batılılaşmadan modernleşmek mümkün değildir sonucuna varan Lewis, "Atatürk'ün kabul ve Hindistanlı bilgisayar bilimcileriyle Japon yüksek teknoloji şirketlerinin takdir ettiği gibi, baskın uygarlık Batıdır ve bu yüzden Batı standartları modernliği tanımlar" diyordu. Lewis aynı yazısında Ortadoğuluları "kendi toplumlarının Güney ve Güneydoğu Asya'dan ve Uzakdoğu'dan niçin geri kaldığını sormaya" davet ediyordu. Lewis'in bize ima yollu -belki "Asya Kaplanları"nın yanı sıra- örnek gösterdiği "Japon modeli"ni, bu sayımızda Selçuk Esenbel Osmanlı modernleşmesiyle birlikte tartışıyor. Söz konusu Batı standartlarının 19. yüzyıl Japon ve Osmanlı toplumlarında nasıl algılandığını ele alan Esenbel, sürecin modernleşmeci yaklaşımlarca ihmal edilen kimi boyutlarına da işaret ediyor. Batıya has kültür unsurlarının her iki toplumun gündelik yaşamına seçkinler vasıtasıyla girişiyle birlikte ortaya çıkan sıkıntı, gerilim ve tartışmaları karşılaştırmalı olarak irdeleyen Esenbel, bu sürecin 19. yüzyıl Meici ve Osmanlı toplumlarında özellikle kıyafet, ev ortamı ve görgü kurallarıyla ilgili olarak biçimlenişinin benzerlik ve farklılıklarını etraflıca irdeliyor. Oluşan çokkültürlü ortamda yaşanan "kültür çatışması"nın tek tek bireyler bakımından taşıdığı "kişisel ve özel" anlamları da tartışan Esenbel'in tespitlerini ilgiyle okuyacağınıza eminiz. Uzunluğundan ötürü ister istemez ikiye ayırdığımız yazının son bölümüne gelecek sayımızda yer vereceğiz.

Sonraki altı yazımız da aslında aynı sürecin değişik boyutlarına değiniyor. İkinci Savaş öncesinde Japonya'da yükselen milliyetçi akım kılık kıyafet ve benzeri alanlardaki Batı tarzı unsurlara meydan okuyarak kendini ifade ederken, Türkiye'de radikal modernleşme çabasıyla milliyetçiliğin birlikte yükselişi, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında tam tersi sonuçlar doğurur. Türklüğü bir an evvel "muasır medeniyet seviyesine" eriştirme hedefi ve bu hedefe ulaşmak için tutulan yol, gündelik hayatın kültürel unsurları açısından Batıya en yakın olunan dönemde siyasi bakımdan Batıdan uzaklaşarak kendi içine kapanmaya yol açar. Bu radikal modernleşme iradesi, başka şeylerin yanı sıra dine yaklaşımı da belirler. İşte bu dönemde İslamda reform yanlısı bir hocanın düşüncelerini İzmir Dokuz Eylül'den Başak Ocak Gez'in yazısından öğreniyoruz. Türkçe Kuran tartışmalarını ve Türkçe ezan uygulamasını bilirdik de, meğer Türkçe namaz meselesi de varmış. B. Ocak Gez, *Vakit* gazetesinin "münevver hoca" diye nitelediği Cemaleddin Efendi'nin İstanbul Göztepe Camii'nde 1926 Ramazanında Türkçe namaz kıldırmasıyla başlayan tartışmaları aktarıyor. Ağaoğlu Ahmet'in çerçeve içerisinde verdiğimiz yazısı da yenilikçi hoca yanlısı görüşlerden birini yansıtıyor.

Sonraki üç yazımız 1910'lardan itibaren Türkiye'de faaliyet gösteren bir misyoner kuruluşu olan Hıristiyan Gençler Cemiyeti YMCA ile ilgili. Bu konuda 2. sayımızda (Şubat 1994) Zafer Toprak'ın bir yazısı çıkmıştı. (Bu sayıda kullandığımız YMCA görsellerinin de çoğunu Zafer Toprak sağladı.) Bu kez Cüneyd Okay İslamcı *Sebilürreşad* mecmuasında YMCA üzerine yazılanları özetleyip cemiyetin bir Türkçe broşürünü tanıtırken, Gül İnanç Barkay cemiyetin Aralık 1939'da İstanbul valiliğince kapatılmasının öyküsünü ABD elçiliği yazışmalarıyla aktarıyor. Kenneth Scott Latourette'in kitabının ilgili bölümünden Hülya Balcı'nın yaptığı çeviri ise, bu Protestan misyoner kuruluşunun Türkiye'deki faaliyetlerini kısaca toparlıyor. Bu cemiyetin Türkiye'deki en büyük etkisi belki de spor alanında olmuş. Özellikle basketbol ve voleybol YMCA sayesinde tanınıp yaygınlaşmış. Erzurum'dan Erdoğan Erbay'ın sunduğu Menemenlizade Ahmed Muvaffak'ın yazısı da 19. asrın en fazla dikkat çeken gelişmelerinden biri olarak sporu ele alıyor. Boğaziçi'nden Nevin Coşar da bir dönem Türkiye'de çok etkili olmuş bir kitabı tanıtırken, hızla medenileşme çaba ve arayışlarına değiniyor.

Diğer yazılarımıza gelince: Bilkent'ten Mehmet Kalpaklı *TDAY-Belleten*'deki bir kaside yayımını eleştiriyor. *Toplumsal Tarih*'teki yerel tarih çalışmalarına Edirne Karaağaç, Kırşehir Çiçekdağ ve Hereke'den sonra bu sayıda bir yenisi ekleniyor: Kocatepe Üniversitesi'nden Turan Akkoyun Afyon Sandıklı'nın tarihçesini veriyor. A. Necati Akgür'ün tarih çevirme kılavuzlarıyla ilgili yazı dizisi ikinci bölümüyle devam ediyor. Kitabiyat bölümümüzde, geçen sayımızda Mete Tunçay'ın değerlendirdiği Niyazi Berkes'in anılarını bu kere Cemil Koçak ele alıyor. Erzurum'dan Ömer Selim de 1919'da Almanya'da yayımlanmış bir Türk edebiyatı antolojisini tanıtıyor.

İkdam'dan Seçmeler, Vesikalık, İlan-nüma ve Not Defteri köşelerimiz de yerli yerinde.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle... EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

Meici döneminde Batı tarzı yaşamdan bir kesit.
J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

Aylık Dergi
Sayı: 47 Cilt: 8 Kasım 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saltha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 2.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 2.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

MEDENİ DAVRANIŞIN ACZİ - I
BATI KÜLTÜR FORMLARININ 19. YÜZYILDA MEİCİ JAPONLARININ VE OSMANLI TÜRKLERİNİN GÜNDELİK YAŞAMLARINDA KULLANIMI
***Dr. Selçuk Esenbel** iki ülkenin Batılılaşma "serüveni"nin seçkinlerin gündelik yaşamındaki yansımalarını karşılaştırmalı olarak ele alıyor.* 6

FİKİRDEN EYLEME TÜRKÇE NAMAZ MESELESİ:
1920'LERİN CESUR BİR HOCASI
***Başak Ocak Gez** 1926'da bir hocanın kıldırdığı Türkçe namazın yarattığı tartışmaları ele alıyor.* 15

SEBİLÜRREŞAD MECMUASINDA YMCA
***Cüneyd Okay** Hıristiyan Gençler Cemiyeti'nin* Sebilürreşad*'da nasıl değerlendirildiğini aktarıyor.* 20

İSTANBUL YMCA'İN KAPATILIŞ ÖYKÜSÜ
***Gül İnanç Barkay** söz konusu cemiyetin kapatılışını elçilik yazışmalarından izliyor.* 25

YMCA TÜRKİYE'DE
***Kenneth Scott Latourette**'in kitabının Türkiye ile ilgili bölümünün çevirisi.* 29

MENEMENLİZADE AHMED MUVAFFAK'A GÖRE SPOR MERAKININ İLERLEMESİ
Erdoğan Erbay Resimli Kitab*'da çıkan bir yazıyı aktarıyor.* 32

TÜRK AYDINLARI BEYAZ ZAMBAKLAR ÜLKESİNDE NE ARADI?
Nevin Coşar *özellikle öğretmen ve subaylar üzerinde bir dönem çok etkili olmuş bir kitabı tanıtıyor.*
34

VESİKALIK
BÂKİRE MAHSUS İZİNNAME
Edhem Eldem'in arşivinde ilginç bir belge.
37

BİR KASİDE YAYIMI DOLAYISIYLA
Dr. Mehmet Kalpaklı
TDAY-Belleten*'de yayımlanan bir çalışmayı eleştiriyor.*
38

İLAN-NÜMA
MAYEVSKİ KURŞUNKALEMLERİ
Nevsal-i Milli*'den bir ilan.*
40

SANDIKLI TARİHİNE BAKIŞ
Dr. Turan Akkoyun *dan her yönüyle Afyon Sandıklı.*
41

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-II
Dr. Müh. A. Necati Akgür *'ün yazı dizisinin ikinci bölümü.*
51

KİTABİYAT
NİYAZİ BERKES'İN ANILARI ÜZERİNE
Berkes'in anılarına bu kez ***Cemil Koçak*** *değiniyor.*
60

YENİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARINDA GÖZDEN KAÇMIŞ BİR ESER
Ömer Selim *katologlarda yer almayan bir antolojiyi tanıtıyor.*
63

يرمي سه ـ نومرو ٧٥ (بازارتسي) ١٥ ربيع الاخر سه ١٣١٢ تسعه سي سه ٩٠ پاره ٣ تشرين اول سه ١٣١٠ وق ١٥ تشرين اول افرنجي سه ١٨٩٤

شرائط اشترا

اقدام

محل ادارهسي

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taallük eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

KASIM 1897

DERLEYEN

YÜCEL DEMİREL

ŞUÛNÂT

Aynen Varaka

Sabah gazetesinin dünkü nüshasında kaptanı bulunduğum istimbotun garkıyla tayfalarının mezkûr gazete sahib-i imtiyazı Mihran Efendi tarafından gönderilen sandalla tahlis edilip üç günden beri köşklerinde alıkonulduğu münderic olduğundan hakikat-i halin ber-vech-i zir beyanına iktidar eyledim.

Geçen perşembe günü saat sekiz buçukta Büyükada'da Mizan fabrikasından istimbota rabt eylediğim yüklü bir mavnayı çekerek Burgaz adasına geçtiğim sırada tayin-i cihet edemeyecek halde bir tipiye tutulduğum için bil-mecburiye Caddebostanı açıklarında ve müşarünileyh Mihran Efendi'nin köşkleri sahilinde gece saat bire yakın karaya oturtup bütün geceyi orada daha ziyâde bir tehlikeye duçar olmamak için icâb eden tedâbiri ittihâzla geçirdim. İstimbotun oturması üzerine halatını kesip sahile yüz metre açıkta demirlemiş bulunan mezkûr mavnaya cuma günü sabahleyin saat bir buçukta binip Caddebostanı'na çıktım ve oradan tedarik ettiğim erzakı bir sandala koyarak İstimbotta bulunan üç nefer tayfaya gönderdim. Bu sırada müşarünileyh Mihran Efendi tarafından istimbota gönderilen bir sandal ile işbu üç nefer tayfa karaya çıkarılıp müşarünileyhin köşklerinde alıkonulmuş ve işte hakikat-i hal bundan ibarettir.

Mezkûr istimbot kaptanı Mehmed [15 Kasım 1897]

İzmir'de Eşek Yarışı

Geçen pazar günü İzmir civarında Birûnâbâd haricinde icrâ olunan müsabakat cümlesinden bir de eşek yarışı icra kılınmış ve bir hayli seyirci toplanıp akşama kadar eğlenmişlerdir. [8 Kasım 1897]

Kömürden Vefat

Liman idaresinin Kavak İstimbotunda tayfa Hüseyin ve Mustafa evvelki gece mezkûr istimbotun kamarasında ateş yakıp yatmışlardı. Sabahleyin diğer tayfalar tarafından kapı açıldığında her ikisinin vefat eyledikleri müşahede olunmuştur. İcra kılınan muayenelerinde gece yakmış oldukları kömürün tamamıyla yanmamış olmasından vefat eyledikleri anlaşılmıştır. Mangal zamanı olan bu mevsimde şu vakayı ahalimizin nazar-ı dikkatine vaz' ederiz. [13 Kasım 1897]

Kar Erken Yağdı

Şehrimizde her senenin hilafına olarak bu sene kış kar pek erken arz-ı endâm-ı bürûdet etmeye başladı. Evvelki gece çıkan borayı gündüzün takip eden kar serpintisi akşama doğru kuşbaşı yağmaya başlamış, ortalık kararınca yine yeniden fakat gayet soğuk bir bora ile beraber sabaha kadar ince ince kar düşmüştür. Damlarda ve yerlerde üç parmak kadar kar tabakası hâsıl olmuştur. [11 Kasım 1897]

İntihar

Bayezid'de, Maliye Nezareti karşısında Kâğıtçı Nureddin Efendi dün saat üç kararlarında gelip dükkânını açarak içeriye girer. Badehu hâmil olduğu sedef saplı revolveri çekip kendi üzerine iki defa endahı eder. Çıkan kurşunlardan birisi ağzına ve diğeri sol tarafına isabet eyleyip ağzına tesadüf eden yanağından çıkmıştır. Mecrûh derhal berâ-yı tedavî habshane-i umumî hastahanesine nakledilerek müdâvât-ı evveliyesi bi'l-icra mekteb-i tıbbiye-i şahane serîriyât-ı hariciye dairesine nakl olunarak icra kılınan ameliyât sâyesinde sol tarafında bulunan kurşun dahi sağ tarafından çıkarılmıştır. Mecrûh tedavi edilmekte ve cerihaları tehlikelice görülmektedir. Mahall-i vakaya gelen Şehzadebaşı polis merkezinde müstahdam komiser-i salis rifatlu Hacı Latif Efendi tarafından isticvâb olundukta kimse tarafından vurulmayıp kendi kendine kasdettiğini beyan etmiş ve sebeb-i intiharını ketmeylemiştir. Bu sırada çekmece üzerinde durmakta olan bir kâğıt elde edilip mezkûr kâğıdın meâli "ben halimden ve işimden müşteki değilim. Oğlum beni Altımermer'de bulunan hanemde gasl ediniz. Kimseden davacı değilim." mazmunundan ibaret ve vasiyetname olduğu anlaşılmıştır. Esbab-ı intihar hakkında tahkikat-ı lâzimeye devam olunmaktadır. [19 Kasım 1897]

Kuduz Köpek

Evvelki akşam saat on iki kararlarında kurdurmuş bir köpek Davudpaşa'da bakkal çırağı Danyal ile jandarma Mustafa'yı ayaklarından ve üç yaşında bir çocuğu dahi sağ elinden ısırmakla mahalli memurîn-i zabıtası

tarafından mezkûr kelb itlâf edilerek berâ-yı muayene merci-i aidine irsal kılınmıştır. [20 Kasım 1897]

Bir Ziya-ı Esefengîz

Merdûmek-i çeşm-i iftiharımız, o üstad-ı rastgirdârımız, o nur gibi mütebessim çehresini, süt gibi sakalını, o evza-ı şâtırânesini görmekle, güftâr-ı ârifânesini dinlemekle, mişvâr-ı zâhidânesini takdir eylemekle doyamadığımız merd-i kâmil-i Mevlevî Hoca Zekâi Efendi Hazretleri evvelki akşam yatsı namazını ve sair vezaif-i dindârânesini ba'de'l-eda habgâlına çekilip ertesi gün vakt-i seherde bermutad zuhur eylememesi üzerine ailesi tarafından câmehabına [yatağına] takarrüb edildikte bî-ruh olduğu görülmesin mi?

Hocamız bugün ilm-i musikide imam idi. Hakikaten İmam-ı Farabî-i zaman idi. Nasıl tavsif edeyim. Şu küçücük varakpârem Musiki-i Osmanî gibi menî'ü'n-neval bir ilm-i dakikin bihakkın vâkıf-ı hurde-senci olan hocamızı tamamıyla tavsîfi taahhüd eylemek kabil mi? Kâğıdı büyük tutsam bile hocanın mensup olduğu ilimdeki maharetini takdir bâbında bıdaam [bilgim] küçüktür. Vâkıf-ı esrâr-ı musikî Avni Beyefendi kardeşimize terk edelim. Bendenizin şimdilik diyebileceğim mücessem-i kemâlât olan hocamıza cihan cihan teessüflere terdîfen:

Allah merhum-ı mağfûrünlehi garîk-i envâr-ı rahmet eylesin ve gedûne-i esrârı olan nahl-i mükerremleri Hafız Ahmedü'l-mevlevî Hazretleri'ne sabr-ı cemil ihsan buyursun ve vâlid-i mükerremleri gibi nice neşriyât-ı fazılâne ile irfan-ı İslamiyenin istifadesine hadim eylesin amin duâ-yı halisanemizden ibarettir.

Dün merhum hocanın Kudûmzenbaşılıkla mensub olduğu Bahariye Mevlevihanesi postnişîni fuzalâyı meşâyih-i mevleviyeden Şeyh Hüseyin Fahri Efendi Hazretleriyle dergâh-ı şerîfin bi'l-umûm canları ve sair âşıkan-ı mevlevîye ve bir hayli ulemâ ve meşâyih ve cemaat-ı müslimîn hazır oldukları halde huzur-ı Hazreti Halid (radıyallahu anhü'r-rabbü'l-vâhid'de cenaze namazı ba'de'l-edâ makbere-i mahsusasına defn edilmiştir.

Hoca merhum vücudunu neşriyât-ı ilmiyeye ve meclis-i ehllallaha vakf eylemiş vâcibü'l-imtisâl bir mümin-i bî-misâl olmağla şâkirdân ve âşıkanı içinde erbâb-ı kalemden dahi bir hayli üdebâmız vardır. Binaenaleyh hocanın evsaf ve bıdaa-i ilmiyelerinin beyanı zımnında ilm-i müsikîye dâir dahi bir hayli makaleler, belki ayrıca risaleler yazacaklarından ümidvârız.

Merhûm üstâd-ı büzürgvârımızın bir timsâl-i latîfleriyle eserlerinin bir numûnesi an-karîb [yakında] Resimli Gazete'nin nüshâ-i fevkalâdesinde görülecektir.

İkdam: Şu varakayı hocamız merhûmun telâmizinden bir zât tarafından aldık. Merhûmun vuku'-ı vefâtı hakikaten mucib-i esef-i bî-pâyândır. Fenn-i musikide cidden sahib-i rüsûh [maharet] u kemâl olmuş bir zât-ı âlî idi. Cenab-ı hak nûr-ı rahmetine müstağrak eylesin.

[25 Kasım 1897]

İLANAT

Gözlükçü Dürbüncü ve Elektrikçi

P. J. Armavo

Galata'da Voyvoda Karakolu civarında Karavana Mağazası karşısında numero 100.

Hendese ve hikmete dair her nevi âlât

Fizik ve kimya aletleri

Siper-i saika ve elektrik çanları

Açık telefon ve kapı çanları

Her nevi gözlükler

Mizânü'l-hava, mizanü'l-harare [termometre], dürbün

[4 Kasım 1897]

Şehzadebaşında Fevziye Kıraathanesinde

Nev icâd ve kâr-ı kadîm hayâl lunbiyatı

Bu akşam saat 3'te (birinci defa olarak)

Kantolar 6 perde Bağlar Safası 5 perde Zurna ve çifte nara peşrevi karagöz tarafından 3 perde aralarında kemanî Memduh, Kanunî Şems ve Udî Selim ve Hanende Karakaş ve Hacı Karabet Efendilerden mürekkeb ince saz takımı icra-yı âhenk edeceğinden teşrife rağbet buyuracak zevât-ı kirâmın herhalde memnun olacakları ilan olunur. [25 Kasım 1897]

NOT DEFTERİ

KIZ ÖĞRENCİLERİN TIP FAKÜLTESİ'NE KABULÜNÜN 75. YILI SAĞLIK ALANINDA TÜRK KADINI SEMPOZYUMU

12-14 KASIM 1997, İSTANBUL

Türk kadınının sağlık eğitimi alma macerası, 1839'da yeniden yapılandırılan Mekteb-i Adliye-i Şâhâne'de ebelik eğitimi ile başlamış, uzun yıllar sonra hemşirelik ile devam etmiştir. Bu arada Avrupa tıp fakültelerinden mezun yabancı kadınlar yurdumuzda hekimlik, dişhekimliği yaparken Türk kızları tıp eğitiminden uzak kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, üç kız öğrenci, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'nin devamı olan İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ne kaydolmak için yurtdışına gitmeye başladı. Würzburg Tıp Fakültesi'ni bitiren Safiye Ali İstanbul'a geldi. Onu Almanya'da öğrenim gören Bedriye Bedri, Semiramis Ekrem ve İngiltere'de okuyan Hayrünnisa Hanımlar izledi. Böyle devam edemezdi. Türk kızları kendi ülkesinde okuyup hekim olmalıydı. Büyük mücadele ve tartışmalar sonunda, tıp eğitimi yapma hakkını elde ettiler. Eylül 1922'de Tıp Fakültesi'ne on kız öğrenci kaydoldu. 1927'de mezun olan altı öğrenci 1928'de stajlarını tamamladı. Hepsi ihtisas yaptı ve uzman hekim olarak mesleklerini başarı ile icra etti.

Kız öğrencilerin Tıp Fakültesi'ne kabulünün 75. yılında bu hakkı almak için mücadele edenleri anmanın gecikmiş bir görev olduğuna inanıyor, sağlık alanında yurdumuzdaki kadın potansiyelini tespit etmenin de bu alandaki öncü kadınlara ödenmesi gereken manevi bir borç olduğunu düşünüyoruz. Toplum, Türk kadınlarının sağlık alanında neler başardığını hatırlamalı, nerelere geldiğini öğrenmelidir. Bu amaçla Sağlık Alanında Türk Kadını Sempozyumu'nun düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Sempozyumda şu konular ele alınacaktır:

1. Sağlık Mesleklerinde (hekim, dişhekimi, eczacı, hemşire, ebe ve diğerleri) Türk Kadını
2. Sağlık Bilimlerinde Türk Kadını
3. Sağlık Alanında İlk ve Öncü Kadınlar

Değerli araştırmalarınızla bu toplantıya katılmanızın, amaca ulaşılması bakımından yararlı olacağı kanısındayız. Katkılarınızı bekliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Nuran Yıldırım

MEDENİ DAVRANIŞIN ACZİ - I*

BATI KÜLTÜR FORMLARININ 19. YÜZYILDA MEİCİ JAPONLARININ VE OSMANLI TÜRKLERİNİN GÜNDELİK YAŞAMLARINDA KULLANIMI

DR. SELÇUK ESENBEL**

Bu çalışma, 19 yüzyılda Meici Japon ve Osmanlı Türk seçkinlerinin gündelik yaşamlarındaki eklektik kültürel modelleri incelemektedir. 19 yüzyıl Meici Japon ve Osmanlı Türk seçkinlerinin gündelik yaşamlarında kullandıkları Batı kültür formları arasından Avrupai kıyafet, ev içi düzenlemeleri ve görgü kuralları, Norbert Elias'ın Batıda modern bireyi ortaya çıkartan "medenileşme süreci" kavramı çerçevesinde ele alınmakta ve tartışılmaktadır.

Bu yazının öne sürdüğü sava göre, bu iki ülkenin bireyleri, Batı kültürünün mevcut yerel medeniyet şekilleri ve değerleriyle oluşan bir ortama girişinden ötürü yeni bir "medenileşme süreci"nden geçmek zorunda kaldı. Bu "Doğu" toplumlarına Batı kültürünün gelişi, çift kültürlü reform modellerinin siyasal anlamla yüklü sembolizinini doğurdu.

Batı kültürünün "sınırlar ötesi" psikolojik tarihi henüz yazılmadı. 19. yüzyıl boyunca Meici Japonları ve Osmanlı Türkleri, kendi tarihsel tecrübelerini Batı tarihine bağlayan reform çabalarının bir parçası olarak Batı kültürünü kullandılar. Böylece bazen "Batılı olmayanlar" gibi pek de anlamlı olmayan bir şekilde tanımlanan bu halklar, 20. yüzyılın tarihsel eklektik modellerini yarattılar. 19. yüzyılda Meici Japonlarının ve Osmanlı Türklerinin oluşturduğu eklektik kültür karışımı, bu toplumların tarihsel değişim süreci içinde her zaman aynı biçimde kalmadı. Ancak bu modellerin bazı yönleri, her iki toplum bireylerinin kendilerine bakışlarının değişmez bir boyutu olarak hep süregeldi. Son iki asırdır Japonya ve Türkiye'deki her nesil, toplumsal ve bireysel kimliğini bu tarihsel eklektik model doğrultusunda görmekte ve modernliğin parçası olarak neyin yerli neyin Batılı olarak algılanması gerektiğini yeniden ele alıp tartışmaya devam etmektedir.

Batılılaşma ve/veya modernleşme terimleri bu karmaşık süreci ancak çok gelişigüzel fırça darbeleriyle tasvir etmektedir. Günlük yaşamımızda ve bilimsel çalışmalarımızda fazla düşünmeden kullandığımız bu iki terim, Batı kültürünü, sosyal değişim, sanayi ekonomisi, kapitalizmin ortaya çıkışı, ulus devletin kuruluşu, laiklik, vesaire gibi dönüşümlerin dinamiğinde üstlendiği rol doğrultusunda ele almaktadır. Ancak her iki terim de Japonya ve Türkiye gibi kültürel eklektisizmin modernitenin vazgeçilmez öğesi olduğu toplumlarda yaşayan bir birey için, Batı kültürünün zihinsel ve duygusal içeriğinin yöresel, yerel, eski kültürden oluşan, "gelenek" kapsamında tanımlanan kültür öğeleri karşısında edindiği anlamın ne olduğunu pek açıklayamamıştır. Batılılaşma ve modernleşme terimleri, bazı "yerel" kültür unsurlarının, örneğin Japon kimonosu veya çarşaf ve türban gibi kıyafet unsurlarının, hatta Japon İmparatorluk kurumunun, toplumlar için bir gelenek hatırlatması gibi muhafazakâr bir siyasi işlev gördüğü veya daha moda bir yaklaşımla moderniteyle birlikte oluşan kimlik bunalımına karşı bireye yerel bir unsurla aidiyet duygusu sağlama işlevi gördüğü gibi gelişme teorisinden esinlenen açıklamalarla yetinmektedir. En önemlisi, Batılılaşma ve modernleşme, analitik çözümlemeler olarak, modernleşme amacı ile oluşturulan ve sonuçta ortaya çıkan çokkültürlü ortamların, birey için "içsel" ya da "kişisel ve özel" anlamları hakkında fazla bir şey söylememektedir. Batı tarihini bir ideal olarak sorgulayagelen Japon ve Türk düşünürü için bu yerel çokkültürlü ortamın yarattığı karışım, ya klasik Batıya kıyasla tutarsızdır, ya da kendine özgü bir egzotizm olup, moderniteye Batıdan farklı, alternatif ve olumlu bir uyum sağlamaktadır.

Japon ve Türklerin Batı kültürü ile yarattıkları bu tarihsel serüvenin ortaya çıkardığı eklektik kültür yapıları özdeş değildir. Ancak kendi özgünlüklerini sergileseler de her iki tecrübede birbirine benzer bazı boyutlar mevcuttur. Bu süreçlerin Batı karşısında basit birer yerel alternatif olmadığını gösteren birinci husus, Batı tarihinin de aslında benzer süreçler içermesidir. Rönesanstan beri Avrupa nüfusunun çoğunluğu, kendisini çağdaş zamanların, yani modernitenin parçası saymak için, Roma, Paris ve Londra gibi Avrupa şehir merkezlerinden yayılan ve daha güncel sayılan bir "üst" Batı kültürünü "ithal edip" bunu kendi "yerel/yerli" ve kişisel ortamlarına dahil etmeyi öğrenmek zorunda

---

* Bu makale daha önce yayımlanan bir makalemdeki ("The Anguish of Civilized Behavior...", *Japon Review*, sayı 5 (1994), 145-185) malzemeye dayanarak yeniden kaleme alınmıştır. Makalenin Türkçeleştirilmesindeki yardımlarından ötürü Hülya Balcı'ya teşekkür borçluyum.

** Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü başkanı

kalmışlardı. Bu anlamda tutarlı bir modernite tarihi olduğu varsayımıyla bakılan Batı modelinin de aslında yerellik ve modernite karışımlarıyla oluşturulan bir "medenileşme süreci"nden geçtiğinin unutulmaması gerekmektedir.[1] Japon ve Türk "serüvenlerinin" sadece kendilerine özgü olmadıklarını belirten ikinci husus ise, bu tecrübelerin nispeten eski ve özelliklerinin belirginleşmiş olmasıyla bağlantılıdır. Bugün birçok "Batılı olmayan" Asya veya Afrika toplumu, Batı kültürünü kişisel yaşamlarına bir şekilde dahil etme sürecinden geçmektedirler. Japon ve Türk tecrübelerinin nispeten eski özellikleri, bu yeni Batı kültürü "serüvenlerini" anlamada şüphesiz zihin açıcı olabilir.

Aydınlanma ve gelenek çatışması: (Sağdan sola) eski tarz "aydınlanmamış" adam *samurai* kılıcıyla, "yarı aydınlanmış" adam şapka ve şemsiyeyle ve "aydınlanmış" Batı kılıklı adam, 1870'lerin başları.

J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

Bu çalışma, Batı kültürü unsurlarının halk tarafından kullanılmasından ziyade, özellikle 19. yüzyılda Meici Japon ve Osmanlı Türk seçkinlerinin günlük yaşamlarında kullanımı üzerinde odaklaşmaktadır. Bu sosyal katmanın seçilmesinde aşağıdaki hususlar dikkate alınmıştır. Seçkinler Batı kültürünü kişisel yaşamlarına dahil etmekte toplumlarında başı çeken bir konumda olmuş ve Batı kültürünü ülkelerinin reformlarında kullanmaya çalışmışlardır. Bu nedenle onların zihniyetini anlamak, etkin bir süreci kavramakta yararlı olacaktır. Ayrıca 19. yüzyıl Japonya ve Türkiye'sinde ortaya çıkan "tepeden inme" reformlarda karar verme yetkisinin seçkinci karakteri, halkın kültürel geleceğini şekillendiren bir modern eklektik dünyanın yaratılmasında etkin rol oynamıştır.

Kıyafet, ev ortamı ve görgü kuralları, olası birçok konu arasından belki biraz keyfi olarak seçilmiştir. Ancak bu unsurlar, Batı kültürünün bir birey için anlamının ne olduğu sorusuna cevap verme niteliğine sahiptir. Çünkü özellikle 19. yüzyıl, kıyafetin, davranış adabının, merasimin bir bireyin günlük yaşamında bugünkünden çok daha fazla önemsendiği bir dünyaydı. Bu üç unsur, kadın ya da erkek, bir şahsın kültürel uygunluluğunu, sosyal statüsünü, kişisel olarak kendini algılayışını ve Meici Japonyası ve Osmanlı Türkiye'si özelinde siyasal amaçlarını da yansıtmaktaydı.

Bu çalışmanın çıkış noktası, Norbert Elias'ın Batı Avrupalı çağdaş bireyin ortaya çıkışını ele aldığı "medenileşme süreci" kavramından ilham almaktadır. Çağdaş Batı toplumu insanının oluşumunu inceleyen eserlerinde Elias, Batı toplumunda bireyin kendisini "rasyonel" ve "duygusal" ikilemi içinde algılayan çağdaş insan psikolojisi ve davranışının ortaya çıkmasını, çağdaş toplumun kamu ve özel alanlar olarak ayırdığı toplumsal düzenin gerçekleşmesi için gerekli görmektedir.[2] Bu tarihsel oluşum, genel anlamda ortaçağdan sonra Avrupa'da gelişen pazar ekonomisiyle ilintili "medenileşme süreci" diye tanımlanan bir toplumsal ve psikolojik sürece bağlanmaktadır. Bu süreç içinde kişilerin toplumsal davranışlarında saray ve halk ayrımı yerine, herkes için geçerli bir toplumsal adaba geçişin rolü önem kazanmaktadır. Geleneksel toplumdaki insani dürtüler ve şiddetin doğrudan boşalması yerine, çağdaş toplumda bu unsurların toplum ve devlet katmanlarında denetimi önemli bir rol oynamaktadır. Zamanla spor, dans, görgü kurallarının bileşimiyle kişiler, yeni tanımlarıyla çağdaş bireylerin modern topluma uyumlu bir medeni davranış kalıbına sokulmaktadırlar.

Çağdaş toplumda kişinin bir birey olarak kendi için bilinciyle tanımlanması, sadece bir ekonomik ve siyasi veri olmakla sınırlı kalmamış, bu süreçle beraber gelen "psikolojik" değişiklikler, artık kendini bir birey olarak gören "çağdaş insan"da her zaman varlığını koruyacak bir ikilem oluşturmuştur. Elias tipolojisinde Batının öngördüğü "çağdaş insan" imajı, toplumla bağlantılarını sürekli olarak sorgulayan otonom bir varlık olmakla birlikte hâlâ onun vazgeçilmez bir parçası olarak yaşayan bir Batı Avrupalıdır. Bu Batı Avrupalı birey, toplumsal gereksinimden ötürü inşa edilen bir ideolojik "çağdaş insan" imajı tanımı gereğince kamu alanında etkin olması beklenen "rasyonel" ile özel alanda etkin olması uygun olan "duygusal" arasında ortaya çıkan gerilimle yaşar; ancak bu bileşimin vazgeçilmez bütünlüğü içinde bir denge bulur.

Elias'ın incelemesi Batı Avrupa merkezli olması dolayısıyla farklı kültür ortamlarındaki gelişmelere duyarlı değildir. Ayrıca Elias'a göre Doğu toplumlarında kendine özgü benzeri bir süreç yoktur ve bu "medenileşme sürecinin" yarattığı birey olgusu, ancak sömürgeleşme yoluyla gelen mutlak bir Batılılaşmanın sonucu olacaktır. Elias'ın bu görüşündeki Oryantalist eğilim aşikâr olmakla beraber, konuya yaklaşımı Meici Japonyası ve Osmanlı Türkiye'sinde çağdaş birey kimliğinin oluşumunu kısmen açıklamada yararlı olmaktadır. Bu gibi Doğu ortamlarında, dış dünya ile doğrudan ilişki kurmakta başı çeken konumdaki seçkin zümrelere mensup Batılılaşmış bireyler, siyasal ve sosyal nedenlerden ötürü sürekli kendilerini Batı kültürünün çeşitli unsurları ile bağdaşık kılmaya mecbur hissettiklerinden, bu kaçınılmaz tecrübelerin sonucu, zihinsel kimliklerinin ve yaşam alanlarının "rasyonel" ve "duygusal" öğelerini bu değişen yaşam tarzlarının yeni ve karmaşık boyutlarına ayak uydurmak için değiştirmek, sürekli kaydırmak zorunda kaldılar. Şüphesiz bu sürecin karmaşık etkisi, bu tür toplumlarda kendi nevi şahsına münhasır bir çağdaş birey kimliği ortaya çıkartmaktadır.

I. ÇAĞDAŞ BİREYDE KIYAFET VE DIŞ GÖRÜNÜŞ

Meici Japonyası'nda Kıyafet ve Dış Görünüm

Meici Japonyası'nda Batılı erkek kıyafeti resmi olarak 1872'de *Dacokan* (devlet konseyi) emriyle devlet memurlarının, askerlerin ve saray mensuplarının Batılı kıyafeti kullanmalarının zorunlu kılınmasıyla başlar. Bu emir, toplumda şaşkınlık yarattıysa da Meici devri boyunca (1868-1912) ve sonraki dönemlerde de elit zümrelere mensup kişiler için Batılı kıyafet, Batılılaşma politikasını temsil eden önemli bir sembol haline geldi. İmparator ve imparatoriçenin Batılı kıyafet içinde ilk olarak halkın önüne çıkışları 1872 yılında gerçekleşti ve bu resmi girişimler yeni çağdaş görünümün toplumca benimsenmesi bakımından gerekli sayılıyordu. Aynı yıl imparatoriçe, Tokugava devri boyunca üst sınıfa mensup evli kadınların bir nişanı olan kaşları tıraş etme ve dişleri siyaha boyama geleneğini kırdığını belirtmek için, doğal bırakılmış kaşlar ve parlayan beyaz dişleriyle *a la Européenne* bir dış görünümü benimsemiş şekilde halkın önüne çıktı. Zamanın reformcularının ana forumu olan *Meirokuzaşşi* dergisi, dönemin önde gelen ilerici devlet adamları ve entelektüellerinin kişisel giyimde Batılı modelin benimsenmesinin gereğini vurgulayan yazıları ile doludur.[3]

İmparator Meici Batılı giysileriyle, 1872 civarı.
J. K. Fairbank vd, *East Asia The Modern Transformation*, Boston, 1965

Japonlar için bu Batılı kıyafet, yerli sembollerle hiçbir şekilde uzlaşmamaktaydı. Japon devletini temsil edenler için, Batılı kıyafetin "aynen" kullanımı, Meici yönetiminin "güçlü ordu, zengin ekonomi, medeniyet ve aydınlanma" diye bilinen ünlü üç sloganının öngördüğü reform programını temsil etmekte idi. Ayrıca Meici yönetimi için bu radikal sloganlar ve ilgili reformlar, 1858 yılında ABD'nin zoruyla imzalanmış olan kapitülasyon anlaşmalarını yeniden düzenleyip ulus devletler arasında

eşitlik ve mütekabiliyet esaslarına dayalı olarak Japonya'nın bir Batı devleti olarak kabul edilmesine hizmet edecek bir ulusal amacın ana eksenini teşkil etmekteydi. Kıyafet tıpkı uluslararası anlaşmalarda istendiği gibi, ödünsüz "Batı" gibi olmalıydı.

Seçkinlerin belirlediği bu "medeni" kıyafet ve dış görünüm anlayışı, toplumsal tartışmalarla dolu bir tarihe sahiptir. Toplum, bazı unsurları tepkisiz kabullenmişti. Örneğin kadınların kaş ve dişlerini Avrupalı kadınlar gibi düzenlemesi otomatik olarak kabullenildi. Ancak Meici erkekleri için kıyafet ve dış görünümde tartışılan hassas nokta kadın ve erkeklerin saç stilleriydi. Meici reformcuları, feodal sınıfları lağvederken, *samurai* sınıfının gurur duyduğu erkek topuz saç biçimlerini de (*çommage*) yasakladı. Dönemin gazeteleri, *samurai* topuzu karşısında modern, zamane geç erkeğin bir nevi Prusya askeri tıraşına benzeyen kısa saç kesiminin (*cangiri*) karşı karşıya geldiği komik tasvirlerle doludur. Zamanın popüler bir tekerlemesine göre, "eğer bir *cangiri* başına vurursan 'medeniyet ve aydınlanma' diye cevap verir".[4]

Young Albümü'nde yer alan resminde Mehmed Reşad yeni tarz Avrupai giysileri ve Osmanlı fesiyle.
TSM Kütüphanesi

Meici kadınının saç stili, daha da duygusal bir tartışma nedeniydi, çünkü bir kadının saçı onun namusunu temsil etmekteydi. Tartışma, kadınların Tokugava saray ve toplumunun eski modası olan neredeyse verniklenmiş tahta gibi sertleştirilmiş, klasik topuzun parlak ve kalıplı görünümü yerine tabii şekilde taranmış Avrupai saç biçimlerinin uygun olup olmadığı noktasında odaklanıyordu. *Meirokuzaşşi* dergisinin erkek aydınları, kadın saçlarını ateşli bir tartışma konusu haline getirmiştir. Kadınlar artık eski stilin dayanılmaz derecede rahatsız olduğundan şikâyet ede dursunlar, Japon halkı, kadınların Meici reformlarının ilk yıllarında eski vernikli topuz stili yerine gevşek bukleli, uçuşan saçlarla sokaklara döküldüklerinde, bu yumuşak ve uçuşan bukleleri gerçekte zamane kadınlarının "hafifliğini" ispat ettiği yorumuyla, bu modaya sert bir tepki göstermekteydi. Hatta bir ara reformcu yönetim, yeni saç modalarını yasaklamak zorunda bile kaldı. *Meirokuzaşşi* aydınlarından bir yazar, kadınların bu perişan durumuna üzülerek, bu "zavallı zayıf yaratıklar"ın halk arasında peruk takmalarına, evde ise saçlarını özgür ve sağlıklı bırakmalarına izin verilmesinin ehven bir çözüm olduğunu öne sürmekteydi. Ancak tıpkı 19. yüzyıl Avrupa'sında olduğu gibi Japon erkek reformcularına göre de kısa kesilmiş saça kesinlikle izin verilemezdi. Sonuçta Meici yönetimi, kadınların Avrupai saç biçimlerini belirleyen bir resmi tüzük oluşturup, bu tarz saç yapımı için bir de kuaför okulu kurarak bu sorunu kısmen çözebilmiştir.[5]

Rokumeikan kulübünün İtalyan tarzındaki binası, 1883.

Meici devlet adamları için Batılı kıyafet, bundan sonra kapitülasyonların lağvı mücadelesi için gereken bir sembolik "mücadele" aracıydı. 1884 yılında dönemin Batılılaşma politikasının önderlerinden Dışişleri Bakanı İnoue Kaoru, eşit nitelikli bir anlaşmanın, Japonların sosyal yaşamda artık Batılılar gibi medeni olmalarına, örneğin piknik ve balolarda beraber eğlenebilmelerine, böylece dans etmek, kermes düzenlemek, çay partilerinde buluşmak vesaire gibi üst sınıf Batılı yaşam biçiminin kabulüne bağlı olduğunu düşünüyordu. Tokyo'da oturan Batılıların Japon toplumunun asil ve seçkin zümresiyle sosyal bir ortamda tanışmalarını mümkün kılacak bir balo ve eğlence kulübünün kurulmasını sağladı. Rokumeikan (*"ahu figanı köşkü"*) adıyla bilinen bu kulüp, dönemin İtalyan mimarisi anlayışına göre inşa edilmiş süslü bir binaydı. Bu mekânda bulunan Batılılaşma politikasının "oyuncuları", dönemin çağdaş bir eğitimle yetiştirilmiş iyi aile kızları, yeni Meici aristokrasisi ile burjuvazisinin Batı modası ve tarzında bir yaşam biçimini benimsemiş aileleri ve yeni yönetimin bürokratlarıydı. Örneğin devletin Amerika'ya 6 yaşında yollayıp bir Amerikalı ailenin yanında okuttuğu Batılı eğitim gören ilk Japon kadını, Japoncadan çok İngilizceyi ana dili olarak konuşan ünlü kadın eğitimci Tsuda Ume ve kız kardeşi, bu ortamda Batılılarla dostane bir sosyal ortam oluşturmayı vatani bir görev anlayışıyla gerçekleştirmeye çabalayanlar arasındaydı. Örneğin Rokumeikan balolarında Japon asil ve seçkin zümre kadınlarına, Batılı bir misafirin dans teklifini reddetmemeleri telkin edilmekteydi. Japon beyler ise bu dans işinden hiç hoşlanmıyor, ancak vatanperverlik adına katlanıyorlardı.[6]

Siyaset, Meici seçkin kadını ve erkeği için her şeyi belirlemekteydi. Japon kadınının erkeklere oranla daha "yumuşak inişli" bir reform sembolü olduğu aşikârdı. Aslında saç biçimi, balo dansları tartışmalarına rağmen, Meici yönetimi, kıyafet kanunu ile öngördüğü reformu daha ziyade erkeklerin temsil ettiği anlayışını sergiliyordu. Meici dönemine genel olarak bakıldığında, devlet ve toplum için çağdaş Japon kadını, erkeğe oranla toplumun tanıdık, geleneksel yüzünü temsil etmektedir. Japon erkeği Avrupai giyinirken, zarif eşi kimono ile gelenekseli temsil edecektir. Ancak dikkatle incelendiğinde, bu politikanın çok daha karmaşık olduğu bellidir. Devlet, ortalama Japon kadınının eğitilmiş bir iyi anne ve eş olmasının yanı sıra, geleneklerin güzel unsurlarını güzel bir kimono kıyafetine bürünerek yeni nesillere aktarmasını istemektedir. Ancak zarif hanım kimonosu bile Batılılaşmaya tabi olacaktır. Meici kadınının kimonosu "reform" geçirmişti. Tokugava soylu kadınlarının malikânelerde salınarak gezindiği renkli ve brokarlı kimono, çağdaş Meici toplumunun orta sınıf idealleri ve kamusal faaliyetleri için uygun değildi. Batılıların bu konulardaki görüşleri de Japonları etkiliyordu. O dönemin püriten Batılı gözlemcileri için Tokugava kimonosu, güzel bir boynun dekoltesini gösterdiği ve daha da vahimi, uzun eteklerinin önden hafifçe açılmasıyla hareket halindeki bir hanımın ayak bileklerini ortaya koyduğu için fazla erotik havalıydı. Böylece Batılıların "medeni" davranış fikirlerine duyarlı olan Japon reformcuları, daha iddiasız, koyu renkleri ihtiva eden, vücuda sıkı sıkıya sarılmış, yürümeyi kolaylaştırmak için de etekleri nispeten kısaltılmış, böylece erotizmi törpülenmiş bir "çağdaş kimono"nun icat edilmesinde ön ayak oldular.[7]

Ancak Meici seçkin zümrelerinin Batı tarzı eğitim görmüş üst sınıf kadınlarının rolü çok daha siyasi nitelikli olup, Tsuda Ume gibi bu kadınlar gerektiğinde Japon görünümüne bürünüp, gerektiğinde tam bir Batılı asil kadın gibi giyinip davranabilme mecburiyetindeydiler. Her asil kız, evlendiğinde katılacağı merasimlerde giymek üzere bir 10. yüzyıl saray kılığı (*cumi-hitoe*) ile bir *robe décolletée* ve "prenses tiara tacı" edinmek zorundaydı. Halktan kişilerin Batı ve Doğu kılıklarını "altı kaval üstü şişhane" misali karıştırmalarına kimse aldırmıyordu. Ancak üst sınıf Japon kadın ve erkeklerin bu özgürlükleri yoktu. Onların dış görünümleri ve kıyafetleri, politik sembolizm ve işlevle yüklü olarak sıkı bir disiplinle, kurallara uygun bir şekilde kullanılmalıydı. Gerektiğinde Japon sarayının dini ve ulusal merasimlerinde eski geleneksel kıyafetlere bürünürken, modernitenin Batı boyutunu temsil eden toplantılarda tam bir Batılı olmalıydılar. Keza ev yaşamlarında da kimonolu bir aile görünümü-

Japon imparatoriçesi geleneksel kılıkta (1872 civarı) ve Avrupai giysilerle (1888-90 civarı).
J. K. Fairbank vd, *East Asia The Modern Transformation*, Boston, 1965

nün yanı sıra Avrupai ev yaşamında kabul edilen kimi faaliyetlere uygun kıyafetleri de giyebilmeliydiler. Burada gene Batılıların görüşleri önem kazanıyordu. Örneğin Japonları hiç sevmeyen ünlü Türk dostu Pierre Loti, Japon asil kadınlarının *cunihitoe* ve geleneksel saç sitilli hallerini, çirkin siyah kuşlara benzetmektedir. Öte yandan ABD başkanının eşi Mrs. Clearidge, Meici hükümetine Japon hanımlarının Avrupalı kadınlar gibi sıkı korseler giyerek bu korkunç gelenekle sağlıklarını bozmamalarını istirham eden bir mektup yazmıştır. Japon toplumu ise bu baş döndürücü kıyafet değişiklerinde genellikle söz sahibi değildi. Ancak Japon seçkin kadınlarının balolarda giydiği açık saçık elbiseler, Japon devlet adamlarının "sulu" bir görünümde maskeli balolarda danslar etmeleri, toplumun muhafazakâr kesimini çok rahatsız ediyor, gazeteler bu saçmalığa gösterilen infiali dile getiren yazılarla doluyordu.[8]

Meici seçkin zümrelerinin yarattığı bu kültürel kıyafet ve dış görünüm tecrübesi, çağdaş Japon bireyinin Batılı kültür formları ile Doğulu, yani Japon formlarının ayrı ayrı, bazen aynı işlev için, bazen ayrı işlevler için kullanmasından oluşan bir "ikili" karakterli, kültürel eklektisizm modelinin oluşmasını yansıtmaktadır. Japonca *va* (Japon) ile *yo*'nun (batı) karışımı olarak tanımlanan bu Japon çağdaş kültür modeli, Meici döneminin sonunda birçok alanda belirmiştir. Bu modelin uygulanması, sınıfsal konum ve "görev" doğrultusunda farklı bir şekil alsa da, bundan sonra her neslin kullanacağı, tartışacağı bir kültür kimliğinin temelini oluşturacaktır. Bu modelde, toplum genelinde Japon erkeklerinin, "rasyonel"in hâkim olduğu kamu alanında Avrupai kıyafetlerle bir "Batılı" olması, "duygusal"ın hâkim olduğu "özel" alanda, evde ise erkek kimonosu (*hakama*) ile bir Asyalı veya Japon olma esnekliğine sahip olmaları bir çağdaşlaşma ideali haline gelmiştir. Japon kadını ise kimono ile sadece çağdaş bir anne ve ev kadını olarak "özel" alanı, "duygusal"ı ve geleneği temsil edecekti.

Öte yandan bu model, devlet erkânı ve asiller için bu kadar basit değildi. Onlar kadın ve erkek olarak, gerek kamu alanı gerek evin temsil ettiği özel alanda "tam bir Japon" ve "tam bir Batılı gibi" olmakla sorumlu kılınıp, neredeyse tümüyle kamusala adanan bir eğitimli kişilik edinmeleri gerekiyordu. Toplumun üst sınıf üyeleri, her iki alanda da hâkim olan bir kültür ikiliği modelini üstlenmeye mecbur tutulmuşlardı.[9] Kılık ve kıyafetin siyasal işlevinin bu kadar etkili olmasına iyi bir örnek, 1930'larda ortaya çıkan aşırı milliyetçi politikacı ve aydınların kamu hayatında Avrupa kılığı yerine Japon erkek kimonosu giymeye başlamalarıdır. Milliyetçiler, Meici döneminin bu gerektiğinde "tam bir Batılı olma" tavrını, Meici "medeni" kıyafetine karşı çıkarak ifade etmektedirler. II. Dünya Savaşından önce bir dönem hâkim olacak olan bu aşırı milli-

Geçen yüzyıl sonundan bir Japon ailesi ve bu yüzyılın başından bir Türk ailesi.

yetçi tutum, militarist bir yaklaşımla tüm çağdaş kültürün "saf Japon" olması gerektiğini öne sürerek, Batı öğesini sadece "teknoloji" düzeyine indirgemek istemiştir. Doğu ahlakı ve kültürü, Batı fenni ve teknolojisi ile birleştiren "*Vakonyosai*" sloganı ile bilinen bu tavizsiz milliyetçi model, Meici'nin *va* ve *yo* eklektisizminin çeşitliliğinden farklı bir radikal boyut taşımaktaydı. (Bu anlamda günümüz Türk toplumunda aşırı İslamcıların Tanzimat ve Cumhuriyet kültürlerini eleştirmelerine benzemektedirler.) 20. yüzyıl Japon milliyetçileri için, 19. yüzyıl Meici seçkini, sulandırılmış bir Japondu ve "*high collar*" yani *haikara* olarak bilinen İngiliz erkek modasına uygun ceket ve pantolonu, onun Batılılara fazla ödün veren, Batı hayranı, "monşer" karakterini yansıtmaktaydı. Gerçek bir Japon, Batı karşıtı tavrını kamu hayatında da artık sadece *hakama* giyerek belirtmeliydi.[10]

II. Dünya Savaşı yenilgisi ile sona eren bu radikal sağ görüşlü milliyetçi siyasi akım ve kıyafet sembolizmi, 19. yüzyılda oluşan Meici modelinin yerini alamadı. Bugün toplumun modernleşme sürecinin Batılılaşma boyutunun devamı ile Batı kıyafeti artık neredeyse tüm alanlarda kadın ve erkek tarafından benimsenirken, Japon kıyafeti Meici seçkinleri için olduğu gibi "tam bir Japon" gibi olmanın gerektiği bazı kamusal faaliyetlerde, örneğin evlilik, dini bayramlar gibi merasimlerde, kullanılagelmektedir. Temelde bugünkü Japonya, Meici modelinin ikili kültür eklektisizmine dayalı modelinin yarattığı tartışmanın, uzun soluklu devamlılığını göstermektedir. Bugünün çağdaş Japon bireyi, tıpkı bir Meici aristokratı ve seçkini gibi, gerektiğinde tam bir Batılı, gerektiğinde tam bir Japon olabilmenin öngörüldüğü bir model içinde kendi kamusal kimliğini bulmanın zorluğunu tartışmaktadır. Bu modele göre ideal bir Japon, gerekirse Avrupai balo dansını icra edebilmeli, gereken ortamda yerde otururak yemek yiyebilmelidir. Geleneksel kimonosu ile mabede giden kadının, akşam mini etekle diskoya gitmesi doğal görülmektedir. Ancak esnek gibi görünen bu model, her nesilde ortaya çıkan Çağdaş Japon kimliğinin nerede olduğu sorusuna çağdaş Japonlar için tam olarak tatmin edici bir cevap vermemekle birlikte, yine de bireylerin gerçek yaşamlarının yansıması olarak gücünü korumaktadır.

Osmanlı Türkiye'sinde Kıyafet ve Başlık

Osmanlı İmparatorluğunda kıyafette yenileştirme politikasının 19. yüzyılın erken yıllarında II. Mahmud'un hükümdarlığı sırasında askerler ve devlet memurları için Avrupai kıyafetin Osmanlı fesiyle beraber benimsenmesiyle başladığı bilinmektedir. Japon tecrübesinden erken başlayan bu reform sürecinin, II. Mahmud dönemi ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın bir temsili olarak algılanması, güdülen siyasal amacın Meici dönemi reformlarına benzediğini göstermektedir. Edmondo de Amicis, 1874'e gelindiğinde eski kafalı Türklerin kavuk ve bol elbiseler, kaftanlar giydiğini, ulemanın bu geleneksel kıyafeti tercih ettiğini, ancak Tanzimat ya da Nizam-ı Cedid Türklerinin istanbulin ve fesleriyle modern bir kılıkta görünmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Japonya'da olduğu gibi öncelikle askeri ve bürokratik Batılılaşmanın bir parçası olan

Eskiyle yeninin kavgası temalı resimden iki detay, 1870'ler.
J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

bu süreçte 1908 Jön Türk devriminden sonra istanbulin yerine Avrupai ceket ve pantolonu kalpakla giymenin tercih edilmesi, hatta Avrupa'da sürgünde iken Jön Türklerin fes veya kalpak yerine şapka dahi giymeleri, kıyafette Batılılaşmanın ilginç siyasal simge olma sürecini ortaya koymaktadır. Son olarak 1923'te Cumhuriyetin ilanı ile gelen bir dizi reform arasında, erkeklerin fes yerine şapka giymelerini öngören kanun ile tamamlanan bu çağdaş Türk erkeği kıyafet ve dış görünümünün devrimci niteliği, artık tam bir Batı ülkesi olmayı tek şiar edinen Cumhuriyet kadrolarının dünya görüşünü açıkça yansıtmaktadır.[11]

Osmanlı Türkiye'sinde başlayan bu erkek kıyafet devrimi serüveninde serpuş tartışması, Meici Japonya'sındaki gibi kıyafetin belli öğelerinin toplumdaki reform tartışmasında ne kadar hassas bir konu olabileceğini göstermektedir. Japon erkeklerinin topuzları, nasıl reform ve gelenek çatışmasında bir konu idiyse, fes ve serpuş da çağdaş Türk erkek kimliği için benzeri bir toplumsal tepkinin ve reform sembolizminin bilinen tartışma konusu olmuştur.

Osmanlı döneminde 19. yüzyıl reformlarıyla başlayan bu kültür modelinin siyasal boyutunun Japonlara benzeyen yönlerinin yanı sıra, önemli farklılıkları aşikârdır. Batı dünyası ile sürekli doğrudan temas içinde olması öngörülen reform ve değişimi simgeleyen Osmanlı seçkin erkeğinin Avrupai kılığını bir fes veya sonra bir kalpak ile bütünleştirmesi, Batı kültür formlarının kullanımında Osmanlı Türk modelinin Japonya'dan farklı, bir başka eklektik model olma özelliğini sergilemektedir. O dönem ileri gelenlerinin fotoğraflarında görülebileceği gibi bu modern Osmanlı, dış dünyaya kendisini bir Meici Japonunun aksine, "tam bir Batılı" olarak göstermek istememektedir. Fes, onun farklı hanedan kimliğini simgelemekte, kıyafetse Osmanlı reformcularının çeşitli yeni düzenleme ve reformlarla imparatorluğu kendi mevcut siyasası içinde, kendi yerli karakterini koruyarak güçlendirme isteklerini yansıtmaktadır. Fes tecrübesi, Osmanlı çağdaş bireyinin kamusal imajının, Japon bireyi için olduğu gibi birbirlerinden ayrı tutulan "tam bir Japon" ve "tam bir Batılı" unsurları arasında bir gidiş gelişin görünürdeki esnekliğinden farklı olduğunu göstermektedir. Çağdaş Osmanlı bireyi, bu yerli ve Batılı ikilemini yeni bir karışıma tabi tutup, özünde pek esnek olmayan, "tutarlı" görünümlü, tek bir kültür eklektisizmi yaratmıştır. Osmanlı hanedanı ve bürokrat asker seçkinleri, Batı kültürünü kabul etmekle beraber, bu kültürü Japonya gibi aşırı giden bir Batılılaşma tecrübesinin parçası olarak görmemektedirler. Bunun için gerektiğinde "tam bir Batılı" gibi olma görünümü, ancak Cumhuriyetin "tam bir Batılı" olma ideali gündeme geldiğinde gerekecektir. Bu boyutu ile Cumhuriyet yönetiminin Batı kültürünü reform için kullanma amacı, nihayet Meici Japonya'sının kıyafet devrimi, Rokumeikan balolarının öngördüğü Batılı olma sembolizmine benzeyecektir.

Ancak Japon ve Türk eklektisizminin farkı bu safhada gene ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetin "Batılı" olma kültür modeli, Meici Japonya'sının "tam bir Batılı" olma amacına benzese de, tıpkı Osmanlı eklektisizmindeki gibi esneklikten uzaktır ve artık eklektisizmi de saf dışı bırakacak şekilde tek boyutludur. Bu reform modelinde, gerektiğinde çağdaş bireylerin konumları gereği kamu alanında temsil edecekleri "tam bir Türk" olma alternatif

kültür öğesi, en azından kıyafet düzeyinde Japonya'da olduğu önemde mevcut değildir.

Osmanlı Türk erkeklerinden farklı olarak Osmanlı Türk kadınının çağdaş olma özelliklerinin kıyafet ve dış görünüme yansımaları farklı bir tarih oluşturmaktadır. Japonya ile benzer bir şekilde, iki toplumun çağdaşlık ve Batılı olma çabasının kadınlar özelinde, erkeklere kıyasla daha çok toplumsal tepkiye ve tartışmaya yol açabilecek durumda olduğu görülmektedir. Osmanlı seçkin zümre kadınlarının bir Meici asil kadını gibi kamu alanında açık şekilde görülebilen bir Batılılaşma sembolü olmalarının beklenmediği, kamu hayatına hâkim olan İslami yaşam anlayışının kadınlar için mahrem bir "özel" alanı zorunlu kılmasındandır. Ancak görünürde bu böyle olsa da, Osmanlı Türk kültür eklektisizminde, "özel" alanda yaşayan seçkin zümre kadınlarının, bu alanda öncelikle Batı formlarını hızla kabul etmeleri göze çarpmaktadır. Başkent İstanbul'da 19. yüzyıl boyunca kadın kıyafetinin dönüşümü süreklilik kazanmış, bunun sonucunda geleneksel üçetek, şalvar, hırka görünümünün yerine, seçkin zümrelerde asıl olarak Avrupai kıyafet ve saç modelleri benimsenmiştir. Bir başka deyişle, 19. yüzyıl Tanzimat hanımı, Tokyo'nun Meici seçkin kadınlarıyla aynı Avrupa modasını takip ediyordu, yalnız o bunu sokakta açıktan değil, evde veya çarşafının altında "özel" alanda yapmaktaydı. Osmanlı hanedanın ve seçkin ailelerin fotoğrafları, bize Avrupai kıyafetin artık bu kişiler tarafından aile içinde serbestçe benimsendiğini ifade etmektedir. Ancak Meici aristokrasisinin aksine, Osmanlı "Batılı" kadın kimliği, Jön Türk devrimine kadar sadece çok yakın aile dünyası içinde geçerliydi. Bu kadın kimliğinin Japonya'daki gibi Batı ile olan sosyal ilişkilerde olsun, topluma bir Batılılaşma amacı aşılamakta olsun, herhangi bir kamu alanına yönelik siyasal amacı yoktu. 19. yüzyıl Tanzimat ortamının Osmanlı kadınının dekolte bir tuvaletle "a la Rokumeikan" Batılı erkeklerle dans etmesini mümkün kılacak bir Batılılaşma iddiasına sahip olmadığı aşikâr olduğundan, bu tarihsel ortamda kadın kıyafetinde Batı öğesinin kullanımı Meici Japon ve Osmanlı Türk eklektisizm modelinin farkını çarpıcı bir şekilde vurgulamaktadır.

Öte yandan çağdaş Osmanlı Türk kadınının kamu alanında çarşaf veya benzeri kıyafete bürünmesi, onun Japon asil kadınının *cunihitoe* ve dekolte tuvalet gerektiren ikili kamu alanı kültür eklektisizmine benzememektedir. Osmanlı kadını, çarşafla kamu alanında topluma uyum sağlamaya çalışan dini kökenli bir "gelenek"le örtünmekle beraber, iç ve özel alanda artık temelli olarak Batılı kıyafet kimliğine bürünmektedir. Osmanlı erkeklerinde olduğu gibi kadınlar özelinde de Batı ve Doğu eklektisizmi, gene Osmanlı eklektisizminin tek bir karışımına dayalı, Japon modelindeki değiş tokuş esnekliği olmayan özelliğini ifade etmektedir. Zaman içinde çarşafın İstanbul kadınları özelinde daha da Avrupaileşmesi, gene bu Osmanlı kıyafet değişimi tarihinin bu sefer erkeklerin fes ve şapka geçişinde olduğu gibi geri dönülmez Batılılaşma sürecini göstermektedir.

Cumhuriyet döneminde devleti temsil etmesi öngörülen Cumhuriyetçi çağdaş Türk kadınının vazgeçilmez Batılı görünümü, gene yukarıda temas edilmiş olduğu gibi, Osmanlı kültür modelinin eklektisizminin saf dışı bırakılması ve çağdaş Türk modelinin ideal düzeydeki üniter boyutunu göstermektedir. Bu bağlamda Türk modelinin amacı, Japonya gibi "tam bir Batılı" olma amacını paylaşsa da, kültürel eklektisizmi reddetmektedir.[12] ■

1. Eugen Weber, *Peasants Into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976.
2. Norbert Elias, *The History of Manners*, c. 1, *The Civilizing Process*, Cambridge: Basil Blackwell, 1982; aynı, *State Formation and Civilization*, c. 2, *The Civilizing Process*, Cambridge: Basil Blackwell, 1982, s. 229-295; aynı, *The Society of Individuals*, Cambridge: Basil Blackwell, 1991. İnsanın ussal öz imajı için, s. 27-34, akılsal ve duygusalın ayrımı, s. 76-86, s. 115-129.
3. Basil Chamberlain, *Japanese Things*, Tokyo: Charles E. Tuttle and Co., 1904; Batı kültür kullanımı vesaire s. 45, 122-126, 154-155, 279; William Reynolds Braisted, *Meirokuzasshi: Journal of the Japanese Enlightenment*, Tokyo: University of Tokyo Press, 1976, s. 17, 269-275.
1. Chamberlain, s. 63, 122-126; Edward Seidensticker, *Low City, High City*, New York: Alfred A. Knopf, 1983, s. 33, 96; Yanagida Kunio, *Japanese Manners and Customs in the Meiji Era*, Tokyo: Obunsha, 1957, s. 28.
5. *Meirokuzasshi*, s. 269-275; "Yoshiki fujin sokuhanho" (Batı tarzı kadın kuaförleri için yönetmelik) Işlıı Kendo ve diğerleri, *Meiji bunka zenshu*, Tokyo: Nihon Hyoron Shinsha, 1955, c. 8, s. 425.
6. Tomita Hitoshi, *Rokumeikan: Nise seiyoka no sekai*, Tokyo: Hakususha, 1984; Yoshiko Furuki (der.) *The Attic Letters: Ume Tsuda's Correspondence to Her American Mother*, New York: Weatherhill, 1991; Takie Sugiyama Lebra, *Above the Clouds: Status Culture of the Modern Japanese Nobility*, Berkeley: University of California Press, 1993, s. 189.
7. Chamberlain, s. 122-126; Seidensticker, s. 97; *Attic Letters*, s. 76.
8. *Attic Letters*, s. 266, 289, 291; Lesley Blanch, *Pierre Loti: The Legendary Romantic*, San Diego: Harcourt Brace jovanowish, 1983, s. 196; Chamberlain, s. 126.
9. Susan Hanley, "Material Culture: Stability in Transition", Marius B. Jansen ve Gilbert Rozman (der.), *Japan in Transition From Tokugawa to Meiji Period*, Princeton: Princeton Univeristy Press, 1986, s. 447-462; Edgar Lajtha, *La Vie Au Japon*, Paris: Payot, 1936, s. 46 evde Asyalı, işte Batılı: *Attic Letters*, s. 138, 145 *robe decollte*; Lebra, s. 230 prenses tacı.
10. John D. Person, *Tokutomi Soho 1863-1957: A Journalist for Modern Japan*, Princeton: Princeton University Press, 1980, s. 228-230, aşırı milliyetçilik ve erkek kimonosu görünümü.
11. Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990, s. 216-222; Şefik Okday, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, İstanbul: Ata Ofset, 1986, s. 35.
12. Nora Şeni, "19 Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *Kadın Bakış Açısından*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1990, s. 44-67; *Mehasin* (İstanbul: Dumarsiyan Matbaası, 1324), 1908 sayıları; Halide Edip Adıvar, *Ateşten Gömlek*, İstanbul: Atlas Kitabevi, ilk baskı 1922, yeni baskı 1973, milliyetçi çarşaflı kadın; Şelımus Güzel, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, c. 2, sayı 7 (Temmuz 1984), s. 6-12; Zafer Toprak, "Milli Moda ve Çarşaf", *Boğaziçi*, Kış 89 sayısı, s. 35-40; *Tedrisat-ı Ibtidaiye Mecmuası: Nazariyat ve Malumat Kısmı*, 1-2 sayılar, 1325 (1909) evde başörtülü anne; Şefik Okday, s. 82; Engin Çizgen, *Fotoğrafçı Ali Sami 1866-1939*, İstanbul: Haşet Kitabevi, 1989, Avrupai elbiseli İstanbul hanımları.

FİKİRDEN EYLEME TÜRKÇE NAMAZ MESELESİ: 1920'LERİN CESUR BİR HOCASI

BAŞAK OCAK GEZ*

Türkiye Cumhuriyeti'nde ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusundaki çalışmalar, Cumhuriyetin ilanının hemen ardından Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ile ilk örneklerini vermeye başlamıştır. Yapılan tercümeler hatalarla dolu oldukları, ticari amaçlarla basıldıkları ve din bilginlerince onaylanmadıkları gerekçeleriyle şiddetli eleştirilere maruz kalmışlardır. Zaman zaman eleştirilerde haklı yönler bulunduğunu Diyanet İşleri Başkanı Rifat (Börekçi) Bey'in de ifade etmesine karşın[1] gerçekte İslamcı çevrelerce kabullenilmek istenmeyen şey, Kuran'ın tefsir ediliyor değil de tercüme ediliyor olmasıdır.[2] Öyle ki asırlarca bu çevrelerce kabullenilen görüş, Kuran'ın Allah kelamından oluşmasından ötürü tek bir harfinin bile değiştirilemeyeceği; Arapçanın deyimlerini, tümcelerini aslının hakkını vererek çevirmenin olası olmadığı; çeviri ile dilin mucizevi özelliğini yitirdiği; bu nedenle de Kuran'ın ancak tefsirinin yapılabileceğidir.

Aslında Kuran'ın tercüme edilmesi meselesi, daha VII. yy'dan itibaren ele alınmış ve bu tartışmaların ağırlık merkezini daha çok Arapçadan başka bir dil ile namaz kılınıp kılınamayacağı konusu oluşturmuştur.[3] Nitekim Osmanlı dönemine bakılacak olursa, Türkçülük akımının, Ali Suavi, Hocazade Mehmet Ubeydullah ve Ziya Gökalp gibi aydınların düşüncelerini ibadet ve Kuran dilinin Türkçe olması yönünde etkilediği görülmektedir. Her ne kadar II. Meşrutiyetin ilanından sonra İslamcı basında Kuran'ın bazı bölümlerinin mealen çevirileri yer almışsa da çevirinin yapılıp yapılamayacağı, kitabın orijinalinin geri planda kalmasının söz konusu olup olmayacağı gibi noktalar, Cumhuriyetten çok sonra dahi tartışılan sorunları oluşturmuştur.[4] Örneğin Milaslı İsmail Hakkı'nın 1919 yılında *Sebilürreşad*'da yayımlanan bir yazısı süregelen tartışmalar etrafındadır. İsmail Hakkı burada bir kısım ulemanın Kuran'ın zaten pek çok dile çevrilmiş olması nedeniyle çeviriden yana olduklarını, diğer bir kısmının da çevirinin yapılamayacağı, ancak mealinin açıklanabileceği görüşünde olduklarını söylemekte ve ulemanın neden tercümeye karşı olduğunu da namazda bile Türkçe kullanılması isteğine bağlamaktadır.[5]

Mütareke dönemi şeyhülislamı Mustafa Sabri ise, yazmış olduğu *Dinî Müceddidler* adlı eserde adeta bugüne dek bu konuda kabul gören düşüncelerin bir özetini sergilemektedir. 1922 yılında basılan bu kitapta Mustafa Sabri, bu tarihten birkaç yıl önce Haşim Nahit Bey'in *Türkiye İçin Necat ve Ittıla Yolları* adında bir kitabının İstanbul'da basıldığını belirtmektedir. Haşim Nahit Bey bu eserinde, Rusyalı bir Müslüman olan Musa Bikiyef'in Kuran'ı Türkçeye çeviriyor olmasının dinin esas yolu olduğunu, Türklerin de aynı yolu izlemeleri gerektiğini yazmaktadır. Mustafa Sabri, bu konuya değinerek Türkçe Kuran ve bununla namaz kılınması hakkındaki düşüncelerini kitabında açıklamaya girişir. Belirttiğine göre, Kuran'ın Türkçeye çevirisi değil, ancak tefsiri yapılabilir. Dince uygun olmayan mealen çevirisi yapılan Kuran değil, bunun namazlarda okunmasıdır. Kuran Allah sözü olduğundan namazda Arapçadan başka bir dil kullanılamaz ve tüm Müslümanların Arapçanın ortak dil olmasına çalışmaları gerekir. Herkes kendi dilinde namaz kılmaya kalkarsa, bütün Müslümanların dili bir olmadığından her kafadan bir ses çıkar ve İslamın ahengine darbe vurulur.[6]

Arapçadan başka bir dille namaz kılmak konusunda, İmam Safi, tercüme edilmiş surelerle asla namaz kılınamayacağı görüşündedir. İmam Ebu Hanife ise bunun tam tersini savunmakta ve Kuran çevirisinin namaz için yeterli olduğunu söylemektedir. Ebu Yusuf ve Muhammed'in görüşleriyse Kuran çevirisinin, Arapçasını bilmeyen kimse için yeterli, bilen kimse için yeterli olmadığı şeklindedir.[7]

Cumhuriyet döneminde de gündemde olan fakat kabul görmeyen Türkçe namaz meselesi, 1926 yılında İstanbul'un Göztepe Camii İmamı Hoca Cemalettin Efendi tarafından fikirden eyleme dönüştürülmüştü. Cemalettin Efendi 1926 Ramazanının birinci ve ikinci haftasının cuma namazlarını Göztepe Camii'nde Türkçe olarak kıldırmış ve Türkçe hutbe okumuştur.

Vakit gazetesinin "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırdı" manşetiyle ilk sayfadan verdiği haberde Cemalettin Efendi'nin camide okuduğu Fatiha, Asr ve İhlas surelerinin Türkçeleri şöyle yer almaktadır:

* İzmir DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi

Hamd ve şükür Allah'a, âlemlerin rabbisine, merhameti pek merhametli Tanrı'ya din gününün malikine sana ibadet ederiz. Ancak senden avn ü inayet dileriz, ancak hidayet et bizi doğru yola, nimetini hiç esirgemediğin zatların yoluna, gazaba gelmişlerin, dalalete düşmüşlerin yoluna değil. (Fatiha Suresi)

Asr hakkı için insan hüsrandadır. Ancak iman, iz'an edenler ve salih işler yapanlar, birbirine hakkı tavsiye edenler, birbirine sabrı tavsiye edenler müstesna. (Asr Suresi)

De ki o Allah'tır, birdir. Allah herkesin imdadına yetişen ulu mevladır. Doğurmadı, doğurulmadı ve ona ayar hiç kimse bulunmadı. (İhlas Suresi)

Milli Mücadelenin Ankara Müftüsü Rifat Börekçi

Vakit gazetesinin belirttiğine göre, Cemalettin Hoca tekbir ve tesbihleri de Türkçe söylemiş, camidekilerin çoğu da hocanın Türkçe okuyuşundan memnun kalmışlardır; ancak "bilinç sahibi her Türk, öz dil ile yapılan bu duayı takdir ederken bazı dar kafalılar hocayı tehdid etmiştir." Bu olay üzerine caminin altüst olduğu gerekçesiyle hoca Diyanet İşleri Başkanlığı'na şikâyet edilmiş ve usule aykırı hareketten dolayı, başkanlıkça belirsiz bir süre için görevden alınmıştır. Ayrıca bu kişiler Üsküdar Müftülüğü'ne de başvurmuşlar, müftülük de Cemalettin Hoca'yı bu tarz hitabetten men etmiştir. *Vakit* gazetesi ise, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yanlış telkinata kapılmayarak hocayı azletmemesi kaydını düşmüştür.[8]

Olaydan sonra *Vakit* gazetesinin muhabiri, Cemalettin Hoca'yı ziyaret ederek kendisiyle görüşür. İstanbullu olan, 1321 senesinde Darülfünun İlahiyat şubesinden diplomasını alan ve Fransızca bilen Dersiam Cemalettin Efendi konu hakkında şunları söyler:

> Öz anadilimizle namaz kılmak münakaşaya bile değmez. Zira işte imam-ı azamın içtihadı: "Arapçasını söylemeye okumaya iktidarı bulunsun bulunmasın herhangi bir adam Kuran'ı, namazını eda edebilir." Bilmem neden şimdiye kadar bu içtihat ihmal edilmiş. Mamafih imam-ı azamın bu içtihadı olmasa bile Türkçe namaz kılmakta ben bir mahzur-ı şer'i görmüyorum. Zira Allah her kula göz, kulak, burun verdiği gibi dil de vermiştir. Ariyet göz, kulak, burun, dil kullanmak hayatta pek büyük eksiklik ve güdüklüktür. Hem dünya ayıp ve kusurudur, günahıdır, hem de din ve ahiret. Türklerin de Allah, Muhammed yanında dini gibi dili de vardır. Allah hangi milleti kusursuz yaratmıştır da Türk'ü -haşa- kusurlu, dilsiz şusuz busuz yaratmıştır. Ne çare ki Türk'ün asırlardan beri başı dini, dünyevi aynı cinsten iki türlü belaya girmişti: Kapitülasyon. Türk çok şükür başını dünya kapitülasyonundan kurtardı, din kapitülasyonundan kurtulma zamanı da gelmiştir. Türk dilinden ibadet olmaz demek Allah'a, Muhammed'e bühtan etmek, azametini, kudret-i aliyye-i rüchaniyesini, hak mabudluğunu, âlemşumül bi'set ve rahmet-i Mustafa'yı tahdit ü tenkis ve redd ü inkâr eylemekten başka bir şey olmadığı bedaheten, besateten anlaşılır.

Ayrıca bu görüşmede Cemalettin Hoca, Türkçe namaz kıldırdığı için cemaatten birinin kendisine yönelttiği tehdit edici sözlerden de bahseder:

> Mürteci kafalının biri bakın pederim vasıtasıyla bana nasıl hitap ediyor ve tehdide yelteniyor: "Allah'ın kahr ve gazabına uğrayası oğlun bugün cami-yi şerifemizde cuma namazını (Allah büyüktür) ile başlayarak ve Fatiha-yı şerife ile Asr ve İhlas'ı Türkçe okuyarak kıldırmış ve bize kan ağlatmıştır. Söyleyin tekrar etmesin. Cemaat-i Müsliminden biri." Bir aile babası olduğum halde azm ve cezm etmişimdir ki yerime gelirsem cuma ve bayram namazlarını daima Türkçe okuyacağım.
>
> Teceddütperverlik nokta-i nazarından birçok şeyler ilave etmek isterim. Halk için azami suhulet ne ise o ahkâmın ibadet kısmında bilhassa tatbikini bütün mevcudiyet-i imaniye ve iz'aniyemle arzu ederim. Biz tenfir-i cemaate değil, teksir-i cemaate sa'y ettik. Bu itibar ile camiye musikinin girmesinin lüzumu kanaatindeyim. Vakıa ben Türkçe kıraatlarımda Arapçasında olduğu gibi nağme yapmadım. Lakin Türkçe kıraatla mevlid-i nebinin kıraatında olduğu gibi nağme yapılabilir. Ben o kanaatteyim ki, camilerimiz bu şekl-i kadimi muhafaza ettikçe ileride camilerin kapıları kapanacaktır. Nasıl ki Hıristiyanlık içinde bir Protestanlık zuhur etmiştir, Müslümanlık içinde de musaffa bir Müslümanlık lazımdır kanaatindeyim.[9]

Görüldüğü gibi Cemalettin Efendi, ibadette Türkçe kullanılması gerektiğinin yanı sıra daha başka yenilikçi fikirlere de sahiptir. Cemalettin Hoca olayının basında yer almasından bir gün sonra Mehmed Asım, *Vakit* gazetesindeki makalesinde, işin Diyanet İşleri Başkanlığı'na gitmesinin gayet olağan olduğu üzerinde durur. Buna göre herkes ibadet dilinde serbesttir. Türkçe tercüme ile ibadet edenleri Müslümanlıktan çıkmış gibi görmek, onları tehdit etmek doğru olmadığı gibi, vicdan hürriyetine de aykırıdır; ancak, imamların resmi bir yetkisi olmadığından ibadet dili konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın karar vermesi en doğru yoldur ve başkanlık vereceği kesin kararı, hatiplere, imamlara ve ilgililere bildirmek zorundadır. Mehmet Asım, Cemalettin Efendi'nin görevinden alınıp alınmayacağına Diyanet İşleri Başkanlığı'nın karar vereceğini ve başkanlıktan gelecek cevaba kadar geçici olarak görevden alınmasının bir tedbir olarak kabul edilmesi gerektiğini belirterek, Türkçe namaz kılınması hakkında ilginç bir fikir ortaya atar ve şöyle der:

> Filan caminin imamı namazları Türkçe kıldıracakmış. Eğer imama iktida eden cemaat kendi fikrinde ise buna hiçbir kimsenin itiraz etmesi varid olamaz. Fakat o camiye müdavim olan cemaat imam efendiden Kuran'ın aslı ile namaz kıldırmasını isterler ise, bu talebi reddetmek doğru olamaz. Fakat bizim bu mütalaamız imamların hiçbir vaziyet-i resmiyesi olmadığına göredir... İmamlar ve hatiplerin herhalde kendi başlarına serbestçe hareket etmeleri doğru olamaz.[10]

Türkçe namaz kıldıran Cemaleddin Efendi.

Mehmet Asım'ın imamların Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan izinsiz Türkçe namaz kıldırmalarının doğru olmadığı görüşü, ertesi gün Ahmet Cevdet'in *İkdam* gazetesi sütunlarında yer alan "Medeniyetin Bazı Levazımı Vardır" adlı makalesinde onay görmektedir. Avrupa'da cemaatlerin resmi kiliseye bağlı olmaksızın, görevlilerin maaşlarını kendileri ödemek koşuluyla müstakil kiliseler açabildikleri ve istedikleri tarzda ibadet edebildiklerini söyleyen Ahmet Cevdet, "bizde bunun mümkün olamayacağını" belirtmektedir. Ahmet Cevdet'e göre, Cemalettin Hoca'nın hareketi usule uymamaktadır; kendi kendine bu işe kalkışmasının nedeni ise Türk hukuk sistemini bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu imam, resmi vazife ile görevliyse usul dışında namaz kıldıramaz; fakat resmi bir vazifesi yoksa, ahlaka aykırı olmamak şartıyla istediği gibi hareket edebilir.

Türkçe namazın dince uygun olmadığı hakkında fikir belirtmenin üstüne vazife olmadığını söyleyen Ahmet Cevdet, Türkçe namaz konusundaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

> Göztepe imamı efendinin Fatiha ve sure-yi Asr tercemelerini Akşam refikimizde okuduk. Eğer cemaat çok şey anladılarsa kendilerini tebrik ederim. O halde Arapçayı da anlarlar! Bence Kuran'ı Türkçe okumanın yalnız bir vech ile faidesi vardır ki o da manasını tamamıyla anlamaktır. Terceme mübhem olursa ona hacet yoktur. Bir şey soracağım; nice adamlar güzel bir Kuran okuyanın karşısında ağlarlar. Müteessir ve mütehassis olurlar. Halbuki onlar okunan ayetlerin manasını hiç bilmezler. Şüphe yok ki onlara iki hal tesir ediyor. Birincisi okunan kelamın, Allah kelamı olması; ikincisi hafız efendinin sesindeki ahenk. Fakat şurası da muhakkaktır ki Kuran'ın elfazında nefis bir cezâlet vardır. Bazı cümleler manzum gibidir. Okuyanın sadasındaki halâvet musikiye çok elverişlidir. Türkçeye tercemede ise bu hususiyet kalkar. Bence Türkçe tercemeyi musikisiz, kavaid-i hitabete tevfikan okumalıdır. Belki bu usul daha muvafıktır... Şurasını da ilave etmeden geçemem ki Türkçe hitabet kavaidine riayet edebilmek için bir şart-ı a'zam lazımdır ki o da tercemenin belagat ve fasahatle temizidir. Yoksa ibarede fasahat yoksa hitabet kavaidine de riayet edilemez. İşte Göztepe imamı efendinin tercemesi, bu şartı haiz olmayan tercemelerdendir. Hitabete hiç gelmez.[11]

Bundan başka olayla ilgili olarak, Ahmet Ağaoğlu'nun Cemalettin Efendi'yi şikâyet edenlere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na, Türkçenin ibadet dilinde kullanılmasına karşı çıkanlara hücumlarda bulunduğu ve Cemalettin Hoca'yı inkılabın esaslarına, dilin ve dinin gelişmesine hizmet eden biri olarak değerlendirdiği, Türke, Türkçenin güzelliğine, Arabın dilde tekelciliğine yer verdiği bir makalesi *Milliyet* gazetesi sütunlarında yer alır.[12] Söz konusu makalenin tamamını çerçeve içinde veriyoruz.

Milliyet gazetesinin 7 Nisan tarihli nüshasından edindiğimiz bilgiye göre, Cemalettin Efendi'nin azledilip edilmediği hakkında resmi bilgi verilmemektedir. Bunun nedeni de Müessesat-ı Diniyye Müdürü Esad Bey'in hâlâ Ankara'dan dönmemiş olmasına bağlanmakta ve bu işin Esad Bey'in İstanbul'a dönüşünden sonra çözümleneceği kaydedilmektedir.[13] 14 Nisan tarihli aynı gazete, Esad Bey'in Ankara'da bu işle meşgul olduğunu ve alınan istihbarata göre ancak hutbelerin Türkçe okunabileceğini, Kuran'ın Türkçesinin namazda okunabilmesi için resmi bir heyet tarafından tercüme edilmesinin gerektiğini bildirmekte; şu an için Türkçe namaz kılınmasının mümkün olmadığı belirtilerek Cemalettin Efendi'ye işten el çektirilmesinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca onaylandığını kaydetmektedir.[14]

Türkçe namaz meselesine son noktayı koyan Diyanet İşleri Başkanı Rifat (Börekçi) Bey olmuştur. Rifat Bey'in 3 Mayıs 1926 tarihinde gazetelerde yer alan beyanatı, namaz meselesinin ayrı olduğu ve Kuran'ın Türkçeye tercümesinden sonra dahi namazın Arapça kılınmak zorunda olduğu doğrultusundadır.[15] Hatta Diyanet İşleri başkanı, 1927 yılının aralık ayında camilerde Türkçe Kuran okunup okunamayacağı ile ilgili olarak kendisine sorulan bir soruyu, Kuran'ın hem sözden hem de anlamdan oluştuğu gerekçesiyle, camilerde yalnız başına anlam içeren bir Türkçe okunuşun olası olmadığı şeklinde yanıtlamıştır.[16]

Bu tarihten sonra 1928 yılında İlahiyat Fakültesi'nce hazırlanan "Dini Islahatın Esasları Hakkında Layiha"da[17] ibadet dilinin Türkçe olması, yani ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe biçiminin kabul edilmesi ve bunların yazılı-basılı hale getirilmesi üzerinde durulmuştur; ancak raporda belirtilen dil konusu dışındaki öneriler bir proje olarak kalmış ve uygulanamamıştır. Raporun dil konusunda üze-

TÜRKÇE HARAM LİSAN MIDIR?

İstanbul camilerinden birinde, Türk hocalarından birisi, Türkçe namaz kılmış ve birçok Türk müminleri de ona iktida etmişlerdir. Türkçeyi resmi lisan olmak üzere ilan etmiş, Türklüğü de devletin temeli olarak kabul eylemiş olan bir memlekette bunun kadar tabii bir hadise olabilir mi? Fakat eyvah ki tabiilik ve mantık hâlâ birçoklarının dimağına yerleşememiştir. Anlaşılıyor ki bazıları hadiseye itiraz etmişlerdir. Hocayı Diyanet İşleri Müdüriyeti'ne şikâyet evlemişlerdir. Mantıki düşünmeye alışmayanlar için böyle bir hareketi çok görmemelidir. Fakat çok ve hem de pek çok görülecek ve hatta hayret edilecek bir nokta varsa o da Diyanet Müdüriyeti'nin bu şikâyeti ehemmiyetle telakki etmesi ve Türkçe namaz kılan hocayı, muvakkaten olsun, icra-yı vazifeden men edebilmek için kanunen, kabahat veya cürüm addedilen fiili irtikap etmesi lazımdır. Tekrar soruyoruz, Hocanın kabahati nedir? Hangi kanun ve hatta şer'-i şerifin hangi düsturu Türkçenin dualarda kullanılmasını men etmiştir? Türkçe haram bir lisan mıdır, şer'-i şerifçe haram bir lisan var mıdır? Hiç unutmam, vaktiyle İstanbul Türk Ocağı'nda verdiğim bir konferansta Hazret-i Kuran'ın Türkçeye tercümesi lüzumunu ileri sürmüştüm. Bunu din namına Türklerin Hazret-i Kuran'dan istifade edebilmeleri namına söylemiştim. İkinci gün Mahud Abdülaziz Çaviş -ki elyevm Mısır'da Arap vatanperverliği ile meşguldür- Beyazıt Camii'nde bir mev'ize vererek benim mürted olduğumdan ve benim için tecdid-i iman ve nikâh lüzumundan bahsetmişti.

Ahmet Ağaoğlu

Çaviş'in halet-i ruhiyesini ve onu tahrik eden saikleri pek iyi anlarım. Bilatefrik-i ırk ve cins bütün beşeriyetin halas ve necati için nazil olan bu mukaddes kitabı ve bu kitabın muhatabı olan mukaddes bir vücudu yalnız bir kavmin malı addederek, diğer kavimlere lisanlarını ve şuurlarını kaybettirerek o kavmin peyrevi olmalarını arzu edenler için böyle bir hareket gayet tabiidir. Onlar için Türkçeyi kullanmak bir irtidad ve Türklükten bahsetmek de bir dalalettir. Allah yalnız Arabın Allahıdır ve Arapçadan başka bir lisan kullananları ne dinler, ne işitir ve ne de anlar. Ecdatlarımızı buna inandırmamışlar mıydı? Güzel Türkçemizle uğraşmayı, iştigal etmeyi abes ve hatta günah bir fiil gibi telakki etmeye ikna etmemişler miydi? Lisanımızı, şuur ve vicdan-ı millimizi bu telkinat sayesinde kaybetmek üzere değil miydik? Araptan ziyade Arap, Acemden ziyade Acem olmak üzere değil miydik? Bizi bu hale getirenler aynı zamanda bizi Hazret-i Kuran'dan, İslamiyetin âli manalarından mahrum ettirmişlerdir.

Türk, fiilen dini membalardan mücerret olduğu, kıldığı namazın, icra ettiği duaların bile manalarını anlayamadığı için dininden de mahrum kalmıştı. Din yerine kafasında ve kalbinde asla alakası olmayan ve dine taban tabana zıt olan hurafat ve İsrailiyat taşımakta idi. Fakat bereket versin ki gözlerimiz geç de olsa açıldı. Türklüğümüzü ve Müslümanlığımızı idrak ettik. Ne Müslüman olmak Arap olmak ve ne Türk olmak Müslüman olmamak demek olmadığını öğrendik. Bilakis hakiki Türk olmak aynı zamanda hakiki Müslüman olmak demek olduğuna kani olduk. Zira vakalar ve hadiseler isbat etti ki Müslümanlığı müdafaa, muhafaza ve idame ettiren yegâne hakiki amil Türk imiş. Türksüz Müslümanlık yaşamaz, yaşayamaz. Binaenaleyh Türk manen ve maddeten kuvvetli olmalıdır ki Müslümanlık da manen ve maddeten kuvvetli olsun. Bunun için de Türk mefhumunu ifade eden bütün maddi ve manevi amiller inkişaf etmelidir. Mezkûr amiller arasında en mühimleri Türkün lisanı ve Türkün şuurlu dinidir. Türk lisanının her sahada inkişafı, bütün sahalara hâkim olması ve bütün sahalarda kullanılması lazımdır.

Dinin şuurlu olması için de Türk, o dinin membaları olan Hazret-i Kuran'la Kuran'ın emrettiği bütün dua ve niyazlarla doğrudan doğruya temas etmelidir. Onları anlayarak feyz almaya çalışmalıdır. Türk milleti altı seneden beri yaptığı muazzam mücadeleyi sırf kendisinin bu inkişafı için icra etmektedir. Yoksa lisanı da, dini de ve hayatının diğer tecelliyatı da eskisi gibi kalacaksa bu mücadeleden faide nedir? Bu nokta-i nazardan Türkçe namaz kılmış olan hoca hem lisanımızın ve hem dinimizin inkişafına yani icra ettiğimiz mücadele ve inkılabın esaslarına hizmet etmiştir. O halde böyle bir hoca nasıl oluyor ceza görüyor, nasıl oluyor da inkılabın başında bulunan bir müdüriyet böyle bir hocayı icra-yı vazifeden men ediyor?

Ağaoğlu Ahmet

Milliyet, 11 Nisan 1926

rinde durduğu noktaların uygulaması içinse 1931 yılını beklemek gerekecektir. 1931 yılı ramazan ayı, Türkiye Cumhuriyeti'nde ibadet dilinin kapsamlı olarak ele alınarak Kuran'ın, ezanın, tekbirin, kametin, salanın Türkçeleştirilmesi çalışmalarına sahne olacaktır. Yalnız bu dönemde de yapılan Türkçe namaz kılınması değil, Kuran surelerinin camilerde Türkçe okunması olarak gerçekleşmiştir.[18]

Türkçe namaz meselesiyle ilgili olarak bir başka gelişme, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, güvenilir bir Kuran tercümesi ve tefsiri işini Muhammed Hamdi Yazır'a devretmesi[19] ile karşımıza çıkmaktadır. Yazır'ın *Hak Dini, Kuran Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir* adında sekiz cilt ve bir fihristten oluşan büyük eserinin önsözüne Kuran'ın Türkçesi ile namaz kılınamayacağını belirten bir şart koyması üzerine, hü-

kümet 1934 yılında İlahiyat Fakültesi profesörlerinden Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli'den bu konu hakkında bilimsel bir rapor sunmalarını istemiştir.[20] Bunun üzerine iki profesör 5 Mart 1934 tarihini taşıyan "Kuran'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" başlığı altında bir rapor hazırlamışlardır. Profesörler, Kuran'ın Türkçesinin namazda okunabileceğini, Ebu Hanife'nin her ulusun kendi dilinde Kuran'ı okuyup namaz kılabileceği görüşüne dayandırmışlar, Kuran'ın sadece sözden değil, aynı zamanda anlamdan oluştuğunu bazı ayetlerden (Zuhruf Suresi 3. ayet, Şuara Suresi 195. ayet, Ra'd Suresi 37. ayet) örnekler vererek ortaya koymuşlardır. Ezan ve hutbenin de Türkçe okunabileceği üzerinde durulan bu raporda, Ebu Hanife'nin söz konusu fikrinden döndüğünün doğru olmadığı da kanıtlanmaya çalışılmıştır.[21]

Türkçe namaz haberini veren *Vakit*'in ilk sayfası: "Münevver bir hocamız Türkçe namaz kıldırdı: Allah büyük".

Tüm bu gelişmelere karşın, Türkiye'de namazın Türkçe kılınması uygulama alanına geçememiş, ibadet dilindeki en büyük değişiklik, 1932-1950 tarihleri arasında ezanın Türkçe olarak okunması ile sınırlı kalmıştır. ■

1. Diyanet İşleri Reisi Rifat, "Beyan-ı Hakikat", *Sebilürreşad*, c. 24, S. 599 (1 Mayıs 1340), s. 7-8.
2. İslamcı basın tefsirsiz, sadece tercümeden oluşan Kuran çevirilerini bir türlü kabullenememektedir. 1924 yılında bir komisyon tarafından yazılıp iki cilt olarak basılan ve önsözü Şeyh Muhsin-i Fani takma adını taşıyan Hüseyin Kâzım Kadri tarafından yazılan *Nurü'l-beyan* adlı tercüme de bu eleştirilerden payını almıştır. Nitekim, Şeyh Muhsin-i Fani, "Sebilürreşad'a Hitaben İlk ve Son Cevap" adıyla günlük gazetelere verdiği beyanatta, *Sebilürreşad*'ın bu saldırılarının nedenini, eserin kabının üzerinde "terceme" denilmekle yetinilmesi ve kitabın hangi amaçla yazıldığını bildiren bölümün üçüncü forma ile beraber yayımlanmış olmasına bağlamaktadır. "Kuran-ı Kerim Tercemeleri Hakkında", *Sebilürreşad*, c. 24, S. 599 (1 Mayıs 1340), s. 8.
3. Osman Keskioğlu, *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, İstanbul, ty, s. 270 (Önsöz 1953 tarihine aittir).
4. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, ty, (2. baskı), s. 534-535.
5. İsmail Hakkı'ya göre, iki tarafın da haksız olduğu yönler vardır. Kuran hem sözüyle hem de anlamıyla kutsal olduğundan Türkçeye tercümesine gereksinim vardır; ancak bu iş hiçbir zaman tam anlamıyla yapılamayacağından, yapılan çeviriye "mealen çeviri" denilmelidir ve bu çevirinin asla Kuran yerine geçtiği iddia edilmemelidir. Milaslı İsmail Hakkı, "Kuran-ı Kerim Terceme Okunabilir mi?", *Sebilürreşad*, c. 15, S. 390 (4 Cemaziyelevvel 1337), s. 447-449.
6. Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler (Reformcular)*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969 (Eserin dili sadeleştirilmiştir ve Latin harfleriyle yapılan ilk baskıdır.)
7. Turan Dursun, *Kur'an*, İstanbul, 1992, s. 99-100.
8. *Vakit*, 6 Nisan 1926.
9. *Vakit*, 6 Nisan 1926.
10. Mehmed Asım, "Namazda Türkçe", *Vakit*, 7 Nisan 1926.
11. Ahmet Cevdet, "Medeniyetin Bazı Levazımı Vardır", *İkdam*, 8 Nisan 1926.
12. Ahmet Ağaoğlu, "Türkçe Haram Lisan mıdır?", *Milliyet*, 11 Nisan 1926. Osman Ergin de *Türk Maarif Tarihi* adlı eserinin 5. cildinde bu makaleye yer vermiştir; ancak bu çeviride bazı hata ve eksiklikler bulunması nedeniyle çerçeve içinde aynen iktibasa lüzum görülmüştür. Ergin, *age*, c. 5, İstanbul, 1977, s. 1932-1933.
13. *Milliyet*, 7 Nisan 1926.
14. *Milliyet*, 14 Nisan 1926. Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderdiğim (görevli bulunduğum enstitü kanalıyla) 01.06.1994 tarih ve 379 sayılı yazıya, başkanlıktan gelen 04.07.1994 tarih ve 6176 sayılı cevapta, arşivlerinde Cemalettin Efendi hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı bildirilmiştir. Başkanlık arşivindeki çalışmalarım sırasında Cemalettin Efendi'nin siciline de rastlanılmamıştır. Bu durum ise kesin olmamakla birlikte kendisinin başkanlıktan emekli edilmediği kanısını uyandırmaktadır.
15. *İkdam*, 3 Mayıs 1926; *Son Saat*, 3 Mayıs 1926. Rifat Bey ayrıca, mevcut camiler, imamlar, Diyanet İşleri Başkanı'nın görevleri, müftülükler hakkında kendisine yöneltilen sorulara cevap vermiş ve Türk inkılabı ile din konusu üzerine de şunları söylemiştir: "Biz inkılabın ateşi dinen gayrı olan hurafeleri kökünden yıktık, sildik ve süpürdük. Dinin etrafında efsanevi fenalıkları bertaraf ederek pulantasını kendimize mal eyledik. Softa ve yobazları ortadan kaldırdık ve tam manasıyla dinin esasatından anlayan âlim adamları bıraktık." *Vakit*, 3 Mayıs 1926.
16. *Vakit*, 22 Kânunuevvel 1927.
17. İlahiyat Fakültesi'nce 1928 yılında İslam dininde reform sorununu incelemek ve Milli Eğitim Bakanlığı'na öneride bulunmak üzere oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan raporda, dinin bilimselleştirilmesi ve ulusallaştırılması gereği belirtildikten sonra dinin gelişim ve canlılık kazanması için değişime ayak uydurmasının zorunluluğu ortaya konmuştur. Düşünülen öneriler, tapınmanın biçimi, dili, görünüşü ve ideolojisi olmak üzere dört ana başlık etrafında toplanmıştır. Biçim olarak tapınakların temiz, gezinmeye değer ve içlerine sıralar konularak oturulacak bir şekilde olması, elbiselikler yapılması, temiz ayakkabılarla girilmesi üzerinde durulmuştur. Görünüş konusunda tapınakların güzel, coşturucu olmasına, usule uygun söylemeye yetenekli müezzin ve imamlar yetiştirilmesine, tapınaklara müzik aleti girmesine, dinsel müzik niteliğinde çağdaş enstrümantal müziğe yer verilmesi gerektiğine değinilmektedir. İdeolojide ise hutbelerin basılı biçimlerinin yetersizliği ve asıl önemli olanın, içeriklerinin doğrudan doğruya dinsel değer ve felsefi nitelik taşıması olduğu göz önüne serilmektedir. Bunun dışında yeni bir din edebiyatı ve felsefesi oluşturulması gereği ileri sürülmektedir. *Vakit*, 20 Haziran 1928. Layihanın değerlendirilmesi için bkz. Salih Ural, "1928 Dini Islâh Beyannamesi ve Kemalizmin Laiklik Anlayışı Üzerine Tartışma-Değerlendirme", *Saçak*, S. 33/4 (Mayıs 1984), s. 17-38.
18. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başak Ocak Gez, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşme Sürecinde Dinde Ulusal Dil Sorunu*, İzmir, 1994 (DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi)
19. Aslında tercümeyi Mehmed Akif, tefsiri de Hamdi Yazır hazırlayacak, bu iş için kendilerine altışar bin lira verilecekti. *Vakit*, 12 Mayıs 1926. Türkçe namaz meselesi M. Akif'i ürkütmüş olacak ki yaptığı tercümenin namazda kullanılabileceği endişesiyle bu işten vazgeçmiştir. Şefik Kolaylı bir hatırasında, Mehmed Akif'in kendisine, tercümenin güzel olduğunu, ancak onu namazda okutmaya kalkarlarsa Allahının ve Peygamberinin yüzüne bakamayacağını söylediğini belirtmektedir. Fahri Kutluay, "Aydınlatan İki Mühim Sır", *Sebilürreşad*, c. IV, S. 99 (Nisan 1959), s. 375.
20. Ergin, *age*, c. 5, s. 1935-1936.
21. Yusuf Hikmet Bayur, "Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, c. XXII, S. 88 (Ekim 1958), s. 599-605.

SEBİLÜRREŞAD MECMUASINDA YMCA

CÜNEYD OKAY

Meşrutiyet ortamında yayın hayatına başlayan süreli yayınlardan biri de *Sırat-ı Müstakim* idi. Ebulula Zeynelabidin [Mardin] ve Eşref Edip [Fergan] tarafından 14 Ağustos 1324 (27 Ağustos 1908) tarihinde yayın hayatına başlatılan mecmuanın başyazarlığını Mehmet Akif [Ersoy] üstlenmişti. 1912 senesine kadar bu isimle yayınına devam eden dergi daha sonra *Sebilürreşad* adı altında 1925 yılına kadar neşredilmiştir. Genelde tefsir, hadis, fıkıh, fetva, hutbe gibi dini konulara yer veren *Sebilürreşad* ve *Sırat-ı Müstakim* siyaset, tarih, eğitim gibi konulara da sayfalarında yer ayırmıştır. Ayrıca sosyal ve aktüel konular da zaman zaman işlenebilmiştir. Mecmuanın yayımladığı devrin aktüel konularından biri de misyon ve beden eğitimi faaliyetleriyle ön plana çıkmaya başlayan YMCA (Young Men's Christian Association) idi. Osmanlı topraklarında resmi olarak 1913 yılında kurulan YMCA ilk olarak Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi olarak adlandırılmış bir müddet sonra bu isim Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'ne dönüşmüştür.

Sebilürreşad'da YMCA ile ilgili ilk yazılardan biri "Genç Hıristiyanlar Cemiyeti" başlığı ile çıkan bir haberdir (*Sebilürreşad*, c. 19, adet 483, 1337, s. 160-161). Haber *Hâkimiyet-i Milliye*'nin İstanbul muhabirinden alınmıştır. "İstanbul'da son zamanlarda Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin erkekler ve kadınlar merkezleri faaliyetlerini fevkalade tezyid ettiler. Bu cemiyet ki işareti YMCA'dir, suret-i zahire de gayet insani görünmekle beraber ruhu tamamiyle Hıristiyan ve mutaasıbdır. (...) İstanbul'un mutaassıp Hıristiyanlarının himaye ve muavenetiyle idame-i hayat ve faaliyet eden bu cemiyet mekteplerimize, cemiyetlerimize, saf Türk ve Müslüman muhitlerimize kadar nüfuz etmek için bürünmediği şekil yoktur." Haberde cemiyetin 20 Mayıs'ta Beyoğlu'nda Osmanbey Gazinosu'nda bir balo tertip ettiği ve bu balonun Türk hanımları tarafından da himaye edildiği belirtiliyor ve Anadolu'nun darüleytamlarından toplanan çocukları İstanbul'a getirdiği ve güya onlarla dostluk kurduğu da ekleniyor. "İstanbul erkân-ı hükümeti anlaşılan bu cemiyetin faaliyetinden o kadar endişeye lüzum görmüyor" cümlesinden sonra Ankara'ya bir de mesaj yollanıyor: "Fakat Anadolu mücadelesinin ruhunu sezmiş olanlar, şüphesiz medeniyet ve şefkat kisvesi altında İslam ve Türk muhitlerine sokulan bu koyu Hıristiyan ruhunun nüfuz ve hulûlüne mani olmak mecburiyetindedirler." Haber halis Türk ve Müslümanların bu cemiyetten uzak tutulmaları gereği ile son buluyor.

Sebilürreşad bu haberden sonra Genç Hıristiyanlar Cemiyeti üzerine bir yazı dizisinin yayımına başlıyor. Dizinin yazarı Mecdüddin ve başlığı "Bütün Müslümanların Nazar-ı İbretlerine: Genç Hıristiyanlar Cemiyeti ve Faaliyeti" (*Sebilürreşad*, c. 19, adet 493, 1338, s. 265- 268) Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin 21 Kânunusani 337 günü Çarşıkapı'da, Medrese Sokağı'nda İstanbul şubesini de açtığını söyleyerek diziye giriş yapan yazar bu cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi vereceğini belirtiyor. Mecdüddin'e göre teşkilatın maksadı "İslam içtimaiyatını, İslam ahlakını yıkmak ve İslam gençlerini tedrici bir surette Hıristiyanlaştırmak, her türlü cazip vasıtalarla Hıristiyan ruhunu telkin ve telkih etmek"tir. Yazar YMCA isimli bir cemiyetin ilk olarak Divanyolu'nda Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin karşısında kurulduğunu, Mehmed Ali Aynî'nin *İkdam*'a yazdığı bir yazıdan öğrendiğini söylüyor. Bu yazı üzerine cemiyete giden arkadaşları cemiyetin Hıristiyanlık propagandası yapmayı amaçladığını yazara bildiriyorlar. Cemiyete üye olanların yüzde 46'sını Türk ve İslam gençlerinin meydana getirdiğini de öğrenince yazar bu konu ile ilgili araştırma yapmak üzere teşkilatın Divanyolu şubesine gidiyor. Başkanın yanına çıkıp üye olmak istediğini fakat önce bazı sorularına cevap verilmesi gerektiğini söylüyor. Cemiyetin kuruluşu ve maksadı, nerelerde şubeleri olduğu, kaç üyesi, ne ne kadar geliri bulunduğu, isminde neden Hıristiyan kelimesi geçtiği gibi sorular bunlar. Mecdüddin başkanın sorularına verdiği cevapları o an için kâfi gördüğünü ve tedkikatı derinleştirmeye karar verdiğini ekliyor. Tanıştığı bir Fransızca öğretmeninin bile bu cemiyetteki Hıristiyan propagandasından rahatsız olduğu için teşkilattan ayrıldığını buna rağmen Türk ve İslam gençlerinin cemiyete "akın" ettiklerini, bilhassa Cağaloğlu'nda açılan kadınlar şubesine rağbetin daha da fazla olduğu belirten Mecdüddin, "evkaf müsteşarının kerimesinin de cemiyetin kâti-

YMCA Cemiyeti Terbiye-i Bedeniye Dairesi'nin İstanbul'daki faaliyetlerinden: Türk ve Ermeni boksörler, 1920'ler.
Zafer Toprak arşivi

beliğinde bulunarak misyonerlerin gayelerine bütün kuvvetiyle" yardım ettiğini duyunca söylenecek sözün kalmadığını yazmakta. İlk yazı, dizinin diğer bölümlerinde neler anlatılacağının maddeler halinde sıralanması ile son buluyor.

Dizinin ikinci yazısı ise (*Sebilürreşad*, c. 20, adet 495, s. 7-8) YWCA (Young Women's Christian Association) üzerine. Teşkilatın sadece erkeklere yönelik olmadığı, bir de Genç Hıristiyan Kadınlar Cemiyeti'nin var olduğu belirtilerek giriş yapılan yazı birçok Türk hanımının da cemiyete devam ettiğinin üzülerek görüldüğü söylenerek devam ediyor. Mecdüddin YWCA'nin programının "İstanbul Genç Hıristiyan Kadınlar Cemiyeti, Beyoğlu'ndaki cemiyetin bir şubesidir. Cemiyetin isminde ifade ettiği veche ile, İstanbul hanımlarına aralarında hayat-ı içtimaiyeyi tesise hâdim bir merkez olmasını arzu ederiz. Aza olabilmek için on üç yaşından itibaren ve şayan-ı itimat bir şahıstan tavsiyename ibraz eden ve cemiyetin birbirini sevmek, birbirine yardım etmekten ibaret olan maksat ve gayesini kabul eyleyen ve azalara mahsus senelik ücreti veren her 'genç hanım' cemiyetimizin azası olabilir. Senelik ücret yüz elli kuruştur. On üç yaşından on altı yaşına kadar olanlar yetmiş beş kuruş ücretle cemiyetimizin genç kızlar kısmına dahil olabilirler. Arzu edenlere jimnastik, İngilizce, Fransızca, idare-i beytiye ve saire dersler verilecektir. Tertip edilecek haftalık eğlencelere azalar bilaücret dahil olabilecektir" cümleleriyle başladığını ve cemiyete üye olanların çeşitli kulüplerde faaliyet göstereceğini anlattıktan sonra programın ana konusunu teşkil eden kadınlar arası içtimai hayatı kurmak ve güçlendirmek meselesinin aslında Türk kadınlarını "Hıristiyanlaştırmak" olduğunu vurguluyor. "Bunun içindir ki bu cemiyete devam eden Türk hanımların kıyafeti ile genç Hıristiyan rahibelerin kıyafeti arasında bir fark göremezsiniz." Teşkilatın Hıristiyanlık için nasıl bir faaliyet içinde bulunduğunu da "cemiyetin İstanbul'da münteşir İngilizce Orient Nieurs gazetesinin 20.12.37 tarih 158 numaralı nüshasında münderic"(!) beyannameden okunabileceğini kaydediyor. Yazar adı geçen beyannamede YWCA İstanbul şubelerinin iki buçuk senede 1200'den fazla azaya ulaştığını, her dinden ve mezhepten üye bulunduğunu, bunların eğlenmeleri için kulüpler, jimnastikhaneler tesis edildiğini, bunlar için gereken paranın tamamına yakınının Amerika'dan geldiğini, gelen paranın nasıl harcandığını aktarıyor. Mecdüddin Genç Kadınlar Cemiyet-i Hıristiyaniyesi için Türk kızlarının para toplayıp tahsildarlık yaptıklarını, rahibe kıyafetine girdiklerini, hayır yapmak istiyorlarsa Hıristiyanlar tarafından katledilenlerin eş ve çocuklarına yardım etmeleri gerektiğini söyleyerek bu bölümü noktalıyor.

Yazar, dizinin üçüncü bölümüne (*Sebilürreşad*, c. 20, adet 498, s. 43-45) teşkilatın kurucusu Sir Ge-

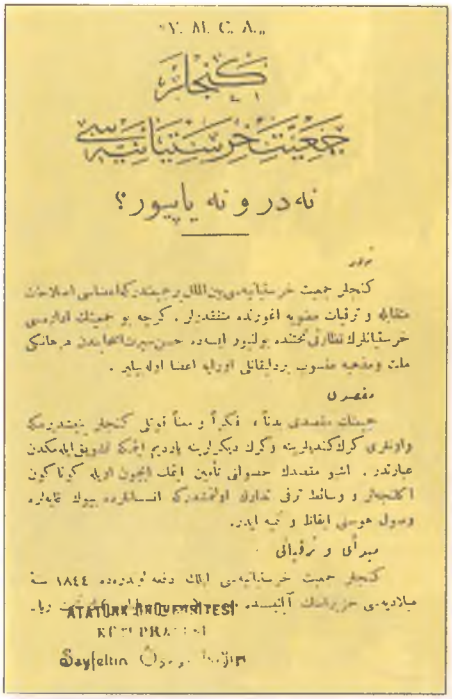
"Y. M. C. A."

كنجلر

جمعيت خرستيانيه سي

نه در و نه يا پيور؟

The

Young Men's

Christian Association.

WHAT IT IS AND DOES.

CONSTANTINOPLE.

1913

***Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi Nedir ve Ne Yapıyor?* ve aynı broşürün İngilizcesi.**

orge William'ı tanıtarak başlıyor. Çocukluğu, gençliği, arkadaşlarıyla beraber cemiyeti nasıl kurduğu, 1894'te yapılan ellinci yıl kutlamalarında George William'ın kral tarafından nasıl taltif edildiği ve 1905 yılındaki ölümü teferruatlı bir biçimde okuyucuya aktarılıyor. Bu kadar teferruatın nasıl elde edildiği ise bir dipnotta açıklanıyor: "Bu malumat, yüzüncü sene-i devriye-i viladeti -1821/1921- münasebetiyle Amerikan Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde Hollandalı misyoner van Bommel tarafından verilen İngilizce konferanstan muktebestir". Adı geçen van Bommel teşkilat 1913 yılında ilk olarak Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi adı altında resmi olarak faaliyete geçtiği zaman "Müdir Refiki"dir (*Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi Nedir ve Ne Yapıyor*, Dersaadet, Agop Matyosyan Matbaası, 1913, s. 13). Daha sonra teşkilatın yapısı, işleyişi ve Türkiye topraklarına girişi anlatılıyor. Mecdüddin'e göre cemiyetin İstanbul'daki en önemli ismi Amerikan Misyoner Cemiyeti ve Kitab-ı Mukaddes şirketi reis ve müdürü William Peet'dir. Bu kişi 1913 yılında bastırılan broşürde yirmi dört üyeden biri olarak gözükmektedir ve Mecdüddin'e göre "Türk ve İslam gençlerinin ve Türk ve İslam hanımlarının bedenen ve ahlaken yükselmesi", "misyoner cemiyeti ve Kitab-ı Mukaddes şirketi müdürü" olan bir zattan beklenmektedir.

Dizinin dördüncü bölümü teşekkürle başlıyor (*Sebilürreşad*, c. 20, adet 513, s. 219-221) "Şayan-ı teşekkürdür ki yazılarımız İstanbul gençleri üzerinde mühim tesirler yapmış ve evvelce bu cemiyetin vasıtalarıyla iğfal olunan gençler, maksad-ı hakikiyi yavaş yavaş anlayarak mahut cemiyet aleyhinde propagandaya başlamışlardır." Önceki bilgilerin derlenip toparlandığı bu son bölümde yazar YMCA'in İstanbul yöneticilerini tanıtma gayreti içine giriyor ve yazı dizisine bu İslam düşmanı cemiyetin gerçek yüzünün görülmesi gerektiğini vurgulayarak son veriyor.

YMCA ile ilgili yayınlarına bir müddet ara veren *Sebilürreşad*, uzunca bir yazı ile yeniden konunun üzerine eğiliyor (*Sebilürreşad*, c. 21, adet 525-526, 1339, s. 43-46). Yazı "matbuat ve istihbarat müdiriyet-i umumiyesi tarafından neşrolunan matbuat-ı ecnebiye hulasalarının son numerosunda" görülmüş ve "tehlikeye karşı lazım gelen" tedbirler alınsın diye aynen derc edilmiş. Protestanlığın Osmanlı topraklarında Islahat Fermanından sonra İngiltere aracılığı ile nasıl yaygınlaştığı, bir müddet sonra İngiltere'nin geri plana çekilmesiyle misyonerlik faaliyetinin tamamı ile Amerika'nın eline geçtiği anlatılan yazıda daha sonra Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin Türkiye'de teşkilatlanmasına değiniliyor. Beyoğlu, Çarşıkapı, Kadıköy ve Kabataş'ta şubeler açıldığı, teşkilatın kadınlar kısmının bulunduğu Cağaloğlu'ndaki binanın tam karşısında yeralan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin binasını alıp, ortadan yok etmek için çok uğraştığı ama muvaffak olamadığı belirtildikten sonra, yandaş kazanmak için Selim Sırrı, Cenap Şehabeddin, Davavekili Burhaneddin gibi şahısların davet edilip konferanslar verdirildiği, tanassur için gençlere gereken ortamın sağlandığı anlatılıyor ve genel olarak misyonerlik faaliyeti üzerinde duruluyor.

Cemiyetle ilgili bir diğer yazıda ("Genç Hıristiyanlar Cemiyeti", *Sebilürreşad*, c. 21, adet 530-531, 1339, s. 86-87) işin boyutlarının büyümeye başladığı, hükümetin bu kurumla savaşması gerektiği söyleniyor. *Tanin* gazetesinden alınan bir makale *Sebilürreşad*'ın YMCA ile alakalı diğer bir yazısı olarak ortaya çıkmakta. Makalenin yazarı *Tanin*'in heyet-i tahririye müdürüdür (Baha Bey). *Sebilürreşad* bu kişinin "hoppa ve şımarık" yazarlardan olmadığını "değil cümleleri kelimeleri bile" özenerek seçtiğini biraz da müstehzi bir şekilde dile getiriyor ve makalenin başlığını veriyor: "Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi... İlim ve irfana muhtaç olan memleketimizde bu da bir tehzib ve terbiye ocağıdır." *Tanin*'in yazı işleri müdürü iki sene bu teşkilatta bulunmuş, "hiçbir suifikir ve niyet" görmemiş, "bilakis teşkilat ve programıyla gençliğin tezhib ve terbiyesine hâdim bir müessese olarak tanımış", yalnız "teessüf ettiği bir cihet varmış" ki cemiyete devam eden gençler içinde "Türklerin diğer milletlere na-

YMCA tarafından Yeniköy'de düzenlenen yaz kampının broşürü, 1922.
Zafer Toprak arşivi

zaran adetçe azlığı" imiş. *Tanin*'de makale şu cümlelerle son buluyor: "Çok muhtaç olduğumuz bir zamanda ayağımıza kadar gelen şu ilim ve irfan, tehzib ve terbiye ocağına neden yüz çevirmeli, nur ve irfana susamış olan yavrularımızı neden kara bir taassubla bundan mahrum etmeli, anlayamıyorum. Aklımızı başımıza almalı, iyi düşünmeliyiz; sade İstanbul değil, memleketimizin hemen her yerinde, hatta en küçük köylerinde bile birer şube açmalarını, gençlerimize yardım etmelerini müesseselerinden rica etmeli ve halka da bunlara rağbet göstermelerini tavsiye eylemeliyiz." Bu yazıyı okuyan çok sayıda kişi *Sebilürreşad*'a mektup yazarak, protesto etmişler. *Sebilürreşad* da herkesin istediği fikri söyleyebileceğini ama *Tanin* heyet-i tahririye müdürünün "Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin terbiye ve tehzibinden mahrum kalanları kara yahut yeşil taassupla itham ve tahkir" etmesini yanlış bulduğunu belirtiyor ve ekliyor: "Çünkü kendisinin kızıl taassubundan bahseden yoktur." Daha sonra *Britannica* ansiklopedisinin YMCA maddesinden alıntılar yapılıyor ve altı çizili şu cümlelere dikkat çekiliyor: "Bu cemiyete intisab edecek efradın yalnız hüsün hal sahibi değil, aynı zamanda cemiyetin hedeflerine ve prensiplerine merbut olduğunu beyan etmesi lazımdır. Bu cemiyette âzâ olmak Hıristiyan kilisesinin akaidini suret-i katiyyede kabul etmek demektir." *Sebilürreşad* bu teşkilatın seddi talep edilirken böyle bir propagandanın maksadının ne olduğunu sorarak yazıya son veriyor.

Sebilürreşad'da bir diğer yazı "Papaz Mektepleri, Genç Hıristiyanlar Cemiyetleri" başlığı ile yayımlanmış (*Sebilürreşad*, c. 24, adet 624, 1340, s. 413-414). İstiklal Harbi devrinde Anadolu mücadelesine ve Ankara'ya -en azından YMCA konusunda- nispeten ümitli ve sıcak bakan *Sebilürreşad* hükümetin yeni uygulamaları ile bakış açısını tamamen değiştiriyor. Bunu zaman içinde çıkan yazıların üslubundan da anlamak mümkün oluyor. İşte bu yazıda bir ara kapatılan papaz mekteplerinin yeniden açılmaya başladığı, Türk çocuklarının Genç Hıristiyanlar Cemiyet'inde misyoner faaliyetlere maruz kalarak Müslümanlıktan uzaklaştıkları, bunlar yetmezmiş gibi medreseler kapatıldığı için din öğrenme faaliyetinin durduğu dile getirildikten sonra yeni rejime bir de eleştiri yöneltiliyor: "Mutlaka laik olmak isteniyorsa bile, medreselerimizi bütün evkafıyla, varidatıyla milli bir teşkilata bırakmak icap ederdi. Millet de kendi müessesat-ı diniyesini idare ederdi. Bu suretle hükümet hiç olmazsa Hıristiyan papazlarıyla Hıristiyan gençlerine karşı gösterdiği müsamahayı memleketin sahibi olan Müslümanlara da göstermiş olurdu. Kendi öz vatanımızda yabancılar teşkilat-ı diniyelerini kursunlar, istedikleri gibi çalışsınlar da bizim aynı şeyden müstefid olmamıza imkân bırakılmasın, bu bir muammadır. (...) Büyük millet meclisimizin nazar-ı dikkatini bu hakaike celb eder ve gayr-i kanuni bir surette seddedilen müessesat-ı ilmiye ve diniyemizin ihyası namına hayırlı bir hareket bekleriz." YMCA'in siyasi bir malzeme olduğunu da gösteren bu satırların ardından "Genç Hıristiyanlar Cemiyeti" başlıklı bir diğer yazı geliyor (*Sebilürreşad*, c. 24, adet 611, 1340, s. 201-202). Cemiyetin Amerika'da Müslümanlık aleyhine yaptığı faaliyetlerden örnekler verildikten sonra, Türkiye'de çok rahat hareket ettiği ve Hıristiyanlaştırma konusunda çok başarılı olduğu, "bugünlerde bazı erkek ve kadınların isimlerinden başka Müslümanlıkla hiçbir alakaları" kalmadığı, "son zamanlarda şapka giyilmeye" başlandığı, sıranın "misyoner teşkilatlar tarafından kilise inşasına" geldiği belirtiliyor. Yine medreselerin kapatılmasından ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu yanlış uygulamalarından bahsedilerek Millet Meclisinden hataların tashihi yönünde kararlar çıkacağı bekleniyor.

Meşrutiyetin ilk aylarından Cumhuriyetin ilk aylarına kadar geçen sürede *Sebilürreşad* (önce *Sırat-ı Müstakim*) YMCA'in misyonerlik faaliyeti üzerinde -kendi yayın politikasına paralel olarak- ısrarla durmuştur. İstiklal mücadelesi ile beraber Ankara'dan bu teşkilatın kapatılması yönünde adımlar atılmasını bekleyen dergi zaman içinde ümidini kaybetmiş, medreselerin kapatılması ve YMCA'in faaliyetinin artarak devam etmesi ile büsbütün umutsuzluğa düşmüş ama son sayılarına kadar da Meclisten bu teşkilatın kapatılmasına ve medreselerin yeniden açılmasına dair kararların çıkacağını beklemekten de geri kalmamıştır. ■

YMCA CEMİYETİ'NİN İLK BROŞÜRÜ
GENÇLER CEMİYET-İ HIRİSTİYANİYESİ NEDİR VE NE YAPIYOR?

Genel olarak isminde yer alan kelimelerin baş harfleriyle anılan YMCA'in (vay em si ey: Young Men's Christian Association) Türkiye'deki faaliyetleri 19. asrın sonlarında başlamışsa da resmi olarak faaliyete geçiş yılı 1913'tür.[1] Misyoner bir teşkilat olmakla beraber beden eğitimi ve spor gibi alanlarda adını daha çok duyurmuş olan bir kuruluş olan YMCA 1913 yılında Osmanlı topraklarında, İstanbul'da resmi olarak faaliyete geçince ilk işlerinden biri kendini tanıtmak olmuş ve resimli bir broşür yayımlamış. 16 sayfadan ibaret olan broşürde ilk önce dernek ana hatlarıyla tanıtılıyor ve sonra da İstanbul şubesi hakkında malumat veriliyor. Kitabın kapağında şu yazılar var: "Y.M.C.A. Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi: Nedir ve Ne Yapıyor? -Muvakkat İdare-i Merkeziye: Beyoğlu'nda, Tepebaşı Pasajı'nda, Fresko Hanı'nda 2 numaralı apartmanda- Dersaadet, Agop Matyosyan Matbaası, 1913"

Broşür, cemiyeti tanıtarak başlıyor: "Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi beynelmilel bir cemiyettir ki azası ıslahat-ı mütekabile ve terakkiyat-ı maneviye uğrunda müttefiktirler. Gerçi bu cemiyetin idaresi Hıristiyanların nezareti tahtında bulunur ise de hüsn-i sîret ashabından herhangi millet ve mezhebe mensup bir delikanlı oraya aza olabilir." Maksat ise şu şekilde belirtilmiş: "... Bedenen, fikren ve manen kuvvetli gençler yetiştirmeye ve onları gerek kendilerine ve gerek diğerlerine yardım etmeye teşvik eylemekten ibarettir." Daha sonra cemiyetin tarihçesine geçiliyor. 6 Haziran 1844'te kurulan YMCA giderek genişlemiş ve bütün dünyada şubeler açmış. (Japonya'dan Hindistan'a ve Kudüs'e kadar birçok bölge ve ülkenin adları sıralanıyor.) Broşüre göre gençlerin arkadaşları olmalıdır ve gençlerin bu arkadaşları ile görüşmeleri için mekânlar tahsis edilmelidir. Eğer gençler arzu ettikleri arkadaşları bulamazlarsa "rast geldiklerini" kabul ederler ki bu da tehlikelidir. YMCA işte bu durumu görerek gençlere cazip şartlar sunmuş. Temiz salonlar, eğitici konferanslar, bilardo, dama, satranç gibi oyunlar, konserler ve saire... Ayrıca cemiyet gündüz çalışmak mecburiyetinde olan gençler için gece dersleri düzenlemekte ve lisan, daktilografi, stenografi, kimya, resim, mimari gibi dersler öğrencilere sunulmakta. Broşüre göre yalnız Amerika ve Kanada'da 67.417 genç bu derslere devam etmektedir. Cemiyetin bir de "terbiye-i bedeniye dairesi" var. "Zayıf vücutlardan istidatsız adamlar" çıkacağından insan vücutça kuvvetli olmalıdır. Cemiyetin terbiye-i bedeniye dairesinin başında "mütehassıs bir direktör" bulunuyor ve basketbol, voleybol, top atmak, yüzmek, koşmak, açık havada oyunlar gibi idmanlar bu dairenin temellerini oluşturuyor. Terbiye-i bedeniye dairesine kabul edilecek genç doktor muayenesinden sonra "mukavemetine göre" idmanlara başlıyor. İlkyardım dersi de alan öğrenciler "hıfzıssıhha-i umumiye dair irad olunan nutukları" da dinliyorlar. Cemiyetin bu bölümüne devam edenlerin sayısı ise broşürde yazdığına göre üç yüz bini aşmış. YMCA'in bir başka bölümü ise "terbiye-i diniye ve maneviye dairesi". Bu bölümün amacı ise "insanlara hayatın en yüksek kavaninini ve en asıl gayelerini" göstermek. Ayrıca cemiyetin siyasi bir kuruluş olmadığı ve siyasi faaliyette bulunmadığı da özellikle belirtiliyor.

Broşüre göre 1913 senesi itibariyle 8.584 şubeli 1.100.530 üyeli bir cemiyet olan YMCA'in herhangi bir azası şube bulunan her yerde imtiyazlardan ve cemiyetin sunduğu hizmetlerden faydalanabilmektedir. Daha sonra ise çeşitli ülkelerden teşkilata yapılan bağışlar hakkında bilgi veriliyor ve İstanbul şubesinin tanıtımına geçiliyor.

"Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi muvakkat idare-i merkeziye: Beyoğlu'nda, Tepebaşı Pasajı'nda, Fresko Hanı'nda 2 numerolu apartmanda."

Heyet-i İdare: Dr. Marcelus Bowen (Reis), Dr. L. F. Mizzi (Reis-i Sani), Arşak Karagözyan (Sandık Emini), A. D. Sivastopulo (Kontrolör).

A. B. Pinatorre, A. G. Arsen, Dr. A. C. Kazakos, W. S. Edmonds, Otto Soehring, Ernst Jedermann, Frank Ferguson, George Zarifi, G. Ravndal, Dr. K. Tavityan, Profesör A. Hagopyan, Profesör George Huntinton, N. Heinneman, Robert Frew, S. G. Casanova, V. H. Matyosyan, Walter Berghaus, W. W. Peet

Müdir-i Umumi: D. A. Davis

Müdir-i Umumi refiki: D. J. Van Bommel

Broşüre göre İstanbul'dan gelen arzu üzerine beynelmilel komite bir şube açmaya karar vermiş ve kendi binasını inşa etmek için gerekli para sağlanmış ve inşaatın bir sene içinde bitirileceği öngörülmüş. Geçici binada da bütün hizmetlerin verileceği vaat ediliyor. Bu binada yerli ve ecnebi gazeteler, haftalık ve aylık mecmualar bulunacak, bilardo, satranç, dama, domino gibi oyunlar yanında ehven fiyata hafif meşrubat servisi yapılacak, dost ve ahbaplarla görüşme imkânı bulunacak ve çeşitli konularda konferanslar verilecek, mümkün olduğu kadar ucuza stenografi ve benzeri kurslar düzenlenecek, ayrıca "tehzib-i ahlak"a dair konuşmalar yapılacak.

Cemiyetin üç tip üyesi bulunuyor: aza-yı fiiliye, aza-yı hamiye, aza-yı fahriye. Bunlardan azayı fiiliye senelik bir lira, aza-yı hamiye bir liradan başka senelik en az iki lira daha verenlerden meydana geliyor. Öğrencilere ise senelik aidat 54 kuruş olarak belirlenmiş. Aza-yı fahriye ise heyet-i idare tarafından seçiliyor. YMCA'e üye olmanın tek şartı olarak ise "ahlak" gösteriliyor. En az on yedi yaşında ve "hüsn-i ahlak ile maruf" olan ve iki aza tarafından tavsiye edilen her kişi heyet-i idare tarafından kabul olunduktan sonra aza olabiliyor. Broşüre göre Türkler, Rumlar, Ermeniler, Amerikalılar, İtalyanlar, Almanlar cemiyete büyük ilgi göstermektedirler ve şimdiden başvuru dilekçeleri birikmektedir. "Her gencin cemiyetimizi ziyaret etmesi rica olunur" arzusundan sonra son olarak şunlar ekleniyor: Cemiyetin merkezinde geniş, ferah, aydınlık odalar, konferans salonları, jimnastikhane, top, tenis kortu, halter, banyo ve lokanta bulunmakta. Dolayısıyla "Cemiyetin takip eylediği mesleğe heveskâr olan ve azalığa intisap etmek veyahut daha ziyade mufassal malumat almak arzusunda bulunan zevat-ı muhteremenin Beyoğlu'nda Tepebaşı Pasajı'nda Fresko Hanı'nın ikinci apartmanında cemiyetin müdürlerine müracaat etmeleri mercudur" denilerek broşüre son veriliyor.

Anlaşılacağı üzere YMCA ilk tanıtım kitabında Hıristiyanlıkla ve misyon faaliyetiyle ilgili en küçük bir imada dahi bulunmuyor. Terbiye-i diniye, terbiye-i maneviye ya da tezhib-i ahlak gibi kavramların arkasına sığınarak daha çok beden eğitimi, meslek edindirici kurslar ya da faydalı oyunları ön plana çıkartıyor. Cemiyetin ilk olarak Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi olarak Türkçeleştirilen adı ise bir müddet sonra Genç Hıristiyanlar Cemiyeti şeklini alacaksa da genelde ismindeki baş harflerle "vay em si ey" olarak anılacaktır.

Cüneyd Okay

1. Zafer Toprak, "Vay Em Si Ey Jimnastikhaneleri", *Toplumsal Tarih*, S. 2 (Şubat 1994), s. 8.

İSTANBUL YMCA'İN KAPATILIŞ ÖYKÜSÜ*

GÜL İNANÇ BARKAY**

867.144126
No: 1329

Saygıdeğer Dışişleri (Bakanı)
Washington D.C.

Ankara, Ocak 15, 1940
(Şubat 9, ele geçti)

Beyefendi: 27 Aralık 1939 tarihinde İstanbul'daki YMCA'in teknik olarak bağımsız fakat YMCA'ce desteklenen Amerikan Dil ve Ticaret Okulu'nun[1] ve ona bağlı öğrenci yurdunun İstanbul Valiliği'nin emriyle görevlendirilmiş polis yetkililerce kapatıldığını size rapor etmekten onur duyuyorum. YMCA 25 yıldır İstanbul'da faaliyetlerini sürdürmektedir...

J. V. A. MacMurray[2]

19. yy son çeyreğinde Amerika tarafından yürütülen misyoner faaliyetler çerçevesinde Osmanlı topraklarında hizmet vermeye başlayan YMCA'in[3] kapatılış öyküsünü, dönemin Türkiye'deki ABD Büyükelçisi MacMurray'in ABD Dışişleri Sekreteri Cordell Hull'a yazmış olduğu beş diplomatik mektup[4] aracılığı ile takip edeceğiz. Yaklaşık 1 sene süren (15 Ocak 1939-9 Kasım 1940) bu diplomatik bilgilendirme, bize olayların kronolojisini ve konu ile ilgili birçok detaylı belgeyi beraberinde sunuyor.

Şimdi tekrar geriye, olayın başladığı 27 Aralık 1939 tarihine dönelim: Daha önce hiçbir resmi uyarı yapılmadan YMCA dershane ve yurdunun 27 Aralık 1939 tarihinde İstanbul Valiliği'nce kapatılışının ardında yatan en önemli neden, 14 Temmuz 1938 tarihinde yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'dur. Bu kanunun 10. maddesi "Merkezi yurtdışında olan bir cemiyetin Türkiye'de şubesi açılamaz. Arsıulusal maksadlarla cemiyet kurulamaz. Ancak milletler arasında beraberlik yapmakta fayda mülahaza edilen cemiyetlerin Türkiye'de kurulmasına veya kurulu olanların yurtiçinde şube açmalarına İcra Vekilleri Heyeti ile izin verilebilir. Bu cemiyetler ve şubeler lüzumunda İcra Vekilleri Heyeti kararı ile fesih ve tasfiye edilir" şeklindedir.[5]

Aslında yeni Cemiyetler Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra, 13 Haziran 1939 tarihinde YMCA yetkilileri, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne "kendi kuruluş yasalarının, yeni kanuna tescili" ile ilgili bir dilekçe sunmuşlardır. Ancak 10. maddenin ikinci paragrafından yola çıkılarak kaleme alınan bu dilekçe, İçişleri Bakanlığı'nın eline geçmez.

Kapatılma olayının akabinde YMCA'den farklı olarak[6] Eğitim Bakanlığı'nın izniyle faaliyet gösteren dershanenin açılması için okul yöneticileri girişimlere başladılar. Okul Müdürü İlhami Polater, YMCA'in resmi danışmanı Hamid Bey ve American Board of Foreign Missions'da yönetici olan Mr. Luther L. Fowle[7] okulun yasal olmayan kapatılışı ile ilgili dilekçeyi valiliğe sunarlar. Valilik aracılığı ile dilekçe, İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'ne yollanır.

Tüm bu gelişmeler sürerken, YMCA'in kapatılışının basındaki yankısı ilginç olmuştur. Dönemin iki önemli gazetesi *Ulus* ve *Cumhuriyet*, konuya sütunlarında yer vermezken, *Tan*[8] gazetesi olayı yorumsuz haber olarak geçer. *Yeni Sabah* gazetesi ise kapatılış olayını ilk sayfasında fotoğraflarla sunarken farklı yorumu ile de dikkat çekmektedir. İşte haberden birkaç satırbaşı:

> Yeni Sabah yayın ilkeleri doğrultusunda bugün yeni bir zafere imza atmıştır... Yetkililerden, misyoner faaliyetlerde bulunan YMCA'in bu şeytanca faaliyetlerine bir nokta konulmasını talep ettik... Kendi dini okullarını kapatan Türkiye niçin yabancı dindeki bu faaliyetlere izin vermekteydi?... Bir süre önce YMCA dokümanlarına el konulmuş ve bunlar incelemeye alınmıştır. Ankara'nın bu detaylı araştırması sonrasında dün, YMCA kapatılmıştır...[9]

8 Ocak 1940 tarihinde YMCA yöneticilerinin talebi ve Büyükelçi MacMurray'in onayı ile İstanbul Konsolosluğu'ndan Mr. Latimer, vali ile görüşerek konsolosun konu ile ilgili düşünce ve tavrını iletir. Mr. Latimer YMCA'in yeni çıkan Cemiyetler Kanunu gereğince tescili ile ilgili girişimlerin sonuçsuz kaldığını, hiçbir ön bilgilendirme yapılmadan kapatıldığını, konu ile ilgili basında yer alan olumsuz haberlerin Türk-Amerikan dostane ilişkilerine zarar verebileceğini, dershanenin kapatılışının ise yasal

---

* Yardımlarından dolayı İzmir Amerikan Lisesi'nin değerli eğitimcileri Mr. ve Mrs. Frank'e teşekkür ederim.

** İzmir DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi

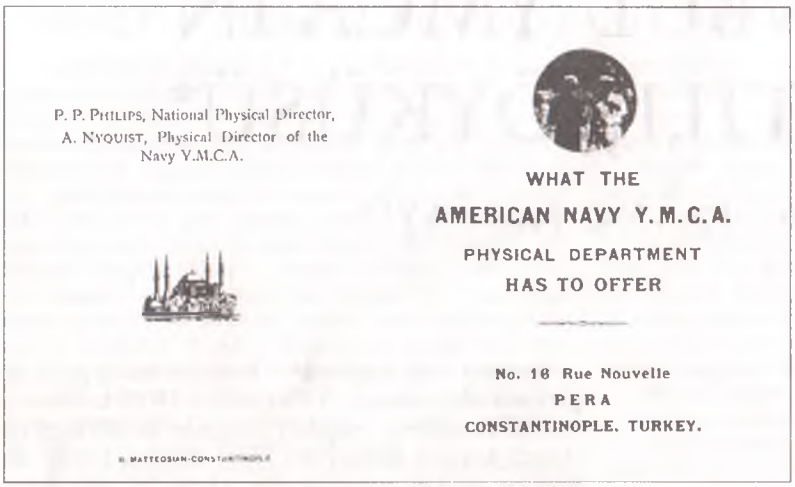

P. P. PHILIPS, National Physical Director,
A. NYQUIST, Physical Director of the
Navy Y.M.C.A.

WHAT THE
AMERICAN NAVY Y.M.C.A.
PHYSICAL DEPARTMENT
HAS TO OFFER

No. 18 Rue Nouvelle
PERA
CONSTANTINOPLE. TURKEY.

H. MATTEOSIAN-CONSTANTINOPLE

First Floor

1. **Office of Physical Director.**
2. **Pool and Billiard Tables.**
   Where you can enjoy a quiet game any time of the afternoon or evening.
3. **Dressing Room and Lockers.**
   Where you can leave your clothes while taking a work out in the gym.
4. **Wash Room and Showers.**
   With hot water at all times.
5. **Soap and Towels.**
   Can be had at the small cost of 10 Pts.

Second Floor

Gymnasium

With Travelling Rings, Horizontal bars, Punching Bags, Vaulting Horse, Indian Clubs, Chest Weights etc.

Activities

Gym classes — Boxing Classes
Indoor base ball — Volley Ball
Basket Ball — Hand Ball
Mass games of all kinds

Gym Class for Leaders every Monday and Thursday noon

Gym Classes every Monday and Thursday evening at 6:30.

Mass Games played every afternoon and evening

Boxing practice every afternoon.

İstanbul YMCA Cemiyeti "Terbiye-i Bedeniye Dairesi"nin Beyoğlu'ndaki binasının düzenini ve faaliyetlerini gösteren kart.
Zafer Toprak arşivi

olmadığını belirtir. Vali YMCA'in kapatılmasının merkezinin yurtdışında bulunması ile ilgili olduğunu, yeni Cemiyetler Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle bunun otomatik olarak gerçekleştiğini belirtir. Valiye göre okulun kapatılma sebebi ise, bu kurumun YMCA binası içinde faaliyet göstermesi ve polislerin bunu ayırt edememesidir. Okulun açılması ile ilgili verilen dilekçenin Milli Eğitim Müdürlüğü'ne iletildiğini, olumlu sonucun geldiğini fakat resmi olarak açılmasının ancak oluşacak özel bir komitenin kararı ile gerçekleşeceğini belirtir. Vali, *Yeni Sabah* gazetesinde yayımlanan haberin içeriğini sorduktan sonra, bu haberin tamamen asılsız olduğunu ve kapatılma olayında gazetenin hiçbir etkisi bulunmadığını söyler. Hükümeti tarafından Amerikan kurum ve kuruluşlarına herhangi bir kötü niyet beslenmediğini belirten Vali YMCA'i oluşturan harflerinin neyi simgelediklerini sorar. Mr. Latimer harflerin Genç Hıristiyan Erkek Cemiyeti'nin kısaltması olduğunu söyledikten sonra, YMCA'in ülke içi ve dışı faaliyetlerini valiye anlatır. Mr. Latimer valinin yanından umutla ayrılır.

Valinin ve Milli Eğitim Müdürlüğü'nün konu ile ilgili olumlu yaklaşımlarına rağmen karar verecek olan ve vali tarafından atanan özel komitenin (vali yardımcısı, "vilayet resmi danışmanı", İstanbul Milli Eğitim müdürü) Halk Partisi İstanbul komitesine devredilmesi YMCA yetkililerini oldukça rahatsız etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi tarafından kurulan Halkevi'nin YMCA'in binası[10] ile ilgilenmesi ve 10. madde ile kapatılan kuruluşlara ait mülklerin doğrudan Türk hükümetine devredilmesi, olayı yerel politik bir konum içine oturtmuştur.

12 Ocak 1940 tarihinde YMCA'in resmi danışmanı Amerikan kurumlarının organizasyon ve aktiviteleri hakkında bilgi vermek üzere vali yardımcısı ve "vilayet resmi danışmanı" tarafından valiliğe çağrılır. İki Türk yetkilinin takındığı tavır, olayın kapandığı ve ellerinden bir şey gelmediği doğrultusunda olmuştur. YMCA danışmanı dershanenin açılması ile ilgili dilekçenin akıbetini de öğrenemez. Tüm bu olumsuz gelişmelerin ışığında aynı gün YMCA yöneticileri Mr. Latimer ile yaptıkları toplantı dahilinde, YMCA'in açılması yolunda yapılan girişimlerden vazgeçme ve okulun açılmasına konsantre olma kararı alırlar. Merkez New York bu kararı telgraf ile onaylar. Kurul aynı zamanda, okulun açılması halinde maaşı Amerikalılarca ödenecek Amerikalı bir öğretmenin Türk müdüre yardımcı olabileceğinin ve oluşturulacak yeni yönetim kurulunda Türk vatandaşların da yer alabileceğinin yerel yetkililere iletilmesi kararını alır. Yöneticiler aynı toplantı dahilinde Mr. Fowle'dan YMCA'in faaliyetlerini, yöneticilerin şu andaki tutumlarını ve okulun gelecekteki aktivitelerini içeren ayrıntılı bir memorandum hazırlamasını isterler. Mr. Latimer aracılığı ile Büyükelçiliğe iletilen bu memorandumun incelenmesi sonucunda, Elçilikte vilayet yetkililerinin merkezi hükümetin bilgisi ve onayı dışında hareket ettikleri kanısı doğar (ki bunun doğru olduğu sonradan kanıtlanmıştır). Konunun Türk Dışişleri Bakanlığı'na iletilmesi kararı alınır.

13 Ocak 1940 tarihinde elçiliğin ikinci sekreteri Mr. Joseph L. Brent, Türk Dışişleri Bakanlığı 1. Daire Şefi Feridun Cemal Erkin ile bir görüşme yapar. Görüşme dahilinde Feridun Cemal Erkin YMCA ve

okulun kapatılış nedeni ile ilgili herhangi bir bilgisi olmadığını belirtir. Bilgi almak için İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Emniyet Müdürlüğü'nü arar ve onların da konudan habersiz olduğunu öğrenir. Erkin'e göre kapatılma nedeni (söylentiler doğruysa) YMCA'in Hıristiyanlıkla ilgili yürüttüğü misyoner faaliyetlerdir ve yine ona göre elçilik bu konunun üstünde durmalıdır. Erkin daha sonra konunun detaylıca araştırılıp gelişmelerin elçiliğe bildirileceğini belirtir ve İstanbul'daki yerel yetkililerin verdikleri kararın son karar olamayacağını söyler. Tüm bu gelişmelerin ışığında Büyükelçi MacMurray, Dışişleri Sekreteri Cordell Hull'a yazmış olduğu mektupta İstanbul yerel yetkililerinin yaptıklarının affedilemez olduğunu, bu olumsuz gelişmeler sonunda Erzincan depremi ile ABD kamuoyunda uyanan Türkiye sempatisinin derin yaralar alabileceğini ve Türk Amerikan ilişkilerinin olumsuz yönde etkileneceğini belirtir.

YMCA İzmir şubesinin yaz kamplarından birinde çalışmaları izleyen Ortodoks piskopos, 1922.
Zafer Toprak arşivi

Elçiliğin Dışişleri Bakanlığı aracılığı ile yaptığı girişimler sonuç vermeye başlar ve 27 Ocak 1940 tarihinde İstanbul polisi bina içindeki mühürlenen odaları açar ve okulun levhasının tekrar takılmasına izin verir. YMCA ve okulun aynı binada faaliyet göstermesi nedeni ile mühürlenen odaların açılması aşamasında polisler bazı tereddütler yaşarlar. 6 Şubat 1940 tarihinde okul resmen açılırken, içinde YMCA'e ait belge ve dosyaların bulunduğu 2 oda ve 3 kasa mühürlü kalır. Bu aşamada YMCA yöneticileri, elçilik ve konsolosluğu ilgilendiren tek şey YMCA mülkünün akıbetidir. Eğer YMCA merkezi yurtdışında olduğu için kapatılırsa, kasalara hükümet el koyup dosyaları incelemeye alacak ya da devlet binayı ele geçirebilecektir ve her iki durumda da tatsızlıklar yaşanabilecektir. YMCA yetkilileri ve konsolosluk bu tür olumsuzlukları önlemek için bir öneride bulunma kararı alırlar. Bu karar gereğince Valilik'ten yanıtsız kalan dilekçenin olumlu ya da olumsuz cevabı hemen istenecek, eğer cevap olumsuz olursa 25 yıldır faaliyet gösteren bu cemiyete dostane ve onurlu bir şekilde toparlanma ve tasfiye zamanı tanınması talep edilecektir. Bu konu elçilik aracılığı ile valiye iletilir, vali ise konuyu Ankara ile görüşeceğini belirtir. YMCA yetkilileri için bu olumlu bir gelişmedir. Çünkü Ankara, konuya İstanbul'daki yerel yetkililerden çok daha olumlu ve dostane yaklaşmaktadır. Nihayetinde 13 Haziran 1939 tarihli (tescil) dilekçenin cevabı 3 Mart 1940 tarihinde olumsuz olarak gelir; YMCA'in kapatıldığı kesinleşmiştir.

Martın ilk günlerinde YMCA Merkez Sekreteri Mr. Arnold E. Jenny YMCA'in tasfiye işlemlerini yürütmek için New York'tan İstanbul'a gelir. Mr. Jenny İstanbul'da 6 ay kalacak ve bu süre zarfında okula danışmanlık yapıp geçiş döneminde okulun YMCA'in faaliyetlerini devralmasını izleyecektir. Konsolos, Mr. Jenny ile valinin tanışmaları için bir görüşme ayarlar. Mr. Fowle tarafından valiye tanıştırılan Mr. Jenny, ABD'deki Türk Büyükelçisi Münir Ertegün'den getirdiği referans mektubunu valiye sunar. Mektubun içeriğini, "Gerçekleştirdiği sosyal faaliyetlerle tüm dünyada tanınan ve Amerika'da çok saygı duyulan YMCA'in İstanbul'daki tasfiyesi aşamasında uluslararası komitede görevli olan Mr. Jenny'e her türlü kolaylığın sağlanması" oluşturmaktadır. Mr. Jenny validen kasaların taşınması ve tasfiye işlemi sırasında kendilerine kolaylıklar tanınmasını rica eder. Her ne kadar vali kararı kendisinin veremeyeceğini belirtse de Mr. Fowle ve Mr. Jenny valinin yanından umutla ayrılırlar.

28 Mart 1940 tarihinde İstanbul'daki yerel yetkililer YMCA'in tasfiyesi ile ilgili dosyayı İstanbul 5. Sulh Hukuk Mahkemesi'ne gönderir. Resmi olmayan ifadelere göre YMCA'in mülkü YMCA Uluslararası Komitesi temsilcilerine teslim edilecektir. YMCA'i Türk mahkemelerinde 3 avukat temsil edecektir. Avukatlardan birinin adı belirtilmezken diğerleri Robert Kolej'den Profesör Scipio[11] ve American Board Missions'dan Dr. Birge'dür. 17 Haziran tarihinde yerel mahkemeye yollanan YMCA'in mühürlü kasalarının avukatlara teslimi ile ilgili dilekçe cevapsız kalır.

Tüm bu gelişmeler olurken 28 Şubat 1940 tarihinde tekrar açılan Amerikan Dil ve Ticaret Okulu, yönetim kurulunun oluşturulamaması ve mühürlü odalar nedeniyle faaliyetlerini tam olarak gerçekleştirememektedir. YMCA'in kapatılmasından sonra resmi olmayan ve geçici yönetim kuruluna Mr. Fowle başkanlık etmekteydi. Daha sonra Mr. Jenny'in atadığı geçici heyet görevi devralır. Bu heyet yeni oluşturulacak daimi yönetim kuruluna

Türk vatandaşlarının dahil edilmesinin yollarını araştırmakla görevlidir. YMCA yöneticilerinin aldığı bir kararla American Board Missions görevlileri okulun yönetim kurulundan ayrılırlar. Tüm bu düzenlemelerin hepsi Türk hükümetine yönelik olumlu gelişmelerdir. Yine bu bağlamda okulun yönetim kurulu başkanlığı, Robert Kolej Müdürü Dr. Wright'a teklif edilir. Dr. Wright[12] bu görevi kabul etmek istemez; neden olarak da uzun ve zorlu bir dönemden geçerek daha yeni yeni Türk hükümeti ve kamuoyunca kabul gören Robert Kolej'in imajının zarar göreceğini belirtir. Dr. Wright'a göre dini ve misyoner organizasyonun eğitimden uzak tutulması gerekmektedir. Dr. Wright'ın bu görüşleri heyeti oluşturanlarca kabul görür. (Yine de bir süre sonra YMCA'in ardılı olan okulun daimi yönetim kurulu başkanlığına American Board Missions'dan Dr. Kingsley Birge getirilir.)

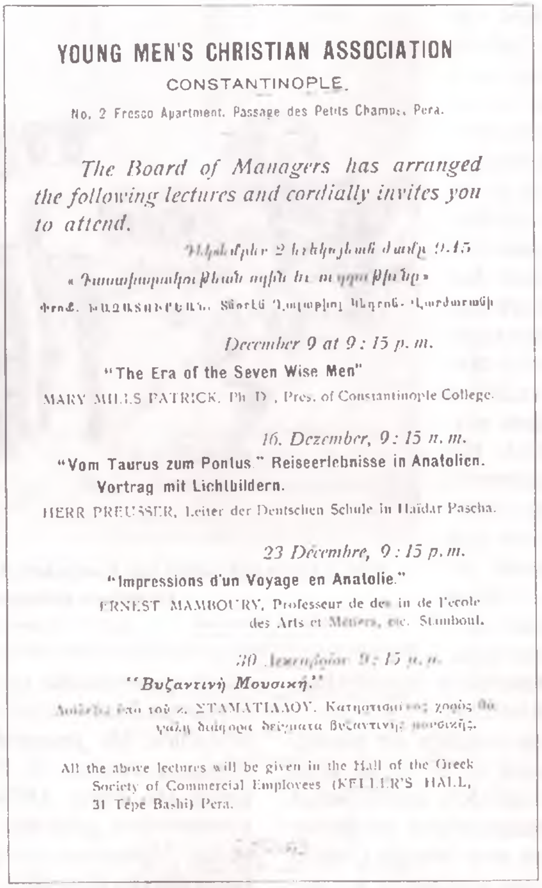
YOUNG MEN'S CHRISTIAN ASSOCIATION

CONSTANTINOPLE.

No. 2 Fresco Apartment. Passage des Petits Champs, Pera.

The Board of Managers has arranged the following lectures and cordially invites you to attend.

December 9 at 9 : 15 p. m.

"The Era of the Seven Wise Men"

MARY MILLS PATRICK, Ph. D., Pres. of Constantinople College.

16. Dezember, 9 : 15 n. m.

"Vom Taurus zum Pontus." Reiseerlebnisse in Anatolien. Vortrag mit Lichtbildern.

HERR PREUSSER, Leiter der Deutschen Schule in Haïdar Pascha.

23 Décembre, 9 : 15 p. m.

"Impressions d'un Voyage en Anatolie."

ERNEST MAMBOURY, Professeur de des in de l'ecole des Arts et Métiers, etc. Stamboul.

30 [illegible] 9 : 15 μ. μ.

"*Βυζαντινὴ Μουσική.*"

All the above lectures will be given in the Hall of the Greek Society of Commercial Employees (KELLER'S HALL, 31 Tépé Bashi) Pera.

İstanbul'da YMCA tarafından düzenlenen bir dizi konferansın duyurusu.

Zafer Toprak arşivi

7 Ekim 1940 tarihine gelindiğinde mühürlenen ofislerin ve kasaların açılması ve bunların YMCA avukatlarına devri mahkemece onaylanmış ve hemen akabinde de bu gerçekleştirilmiştir. Polislerin elinde kalan ve yetkililere verilmeyen YMCA'e ait tek şey, kuruluşun artık kullanılamayacak olan plastik mührüdür.

Çalışmanın çıkış noktasını oluşturan bu beş diplomatik mektuba Washington'dan herhangi bir cevap gelmemiştir; gelmiş olsa bile yayımlanmamıştır. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı'nın ilk yılında, birçok ülke ile yoğun diplomatik faaliyet içerisinde bulunan ABD Dışişleri'nin, İstanbul'daki YMCA'in kapatılışı ile hangi yoğunlukta ilgilendiği sorusu, cevapsız kalacaktır. Yine de gelişen dış dünya olayları ve yavaş işleyen Türk bürokrasisi ile bağlantılı olarak, olayın ABD Dışişleri nezdinde yavaş yavaş önem kaybettiğini, mektupların değişen içeriklerinden gözleyebiliriz. Nitekim YMCA'in kapatıldıktan sonra da İstanbul'da "Dershane" adı altında faaliyetlerine devam edeceği mektuplarda açıkça belirtilmiştir.[13]

Konu ile ilgili ABD Dışişleri Sekreterliğince yayımlanan mikro filmlerin incelenmesi sırasında YMCA dışında YWCA (Genç Hıristiyan Kadınlar Derneği) ile de ilgili belgelere de rastlamak mümkün. İlginç olan ise YWCA'e ait yazışmaların tarihlerinin[14] 1940'lı yıllarda olması. İlk akla gelen soru, YMCA kapatılırken YWCA'in nasıl olup da İstanbul'da faaliyetlerini sürdürdüğüdür. Sorun kısa sürede aydınlanır. ABD ile yazışmalarda resmi adı kullanılan YWCA 1920'li yılların sonunda Amerikan Lisan ve Sanat Dershanesi adı altında hizmet vermeye başlamıştır.[15] ■

1. Amerikan Dil ve Ticaret Okulu metin boyunca "okul" ya da "dershane" olarak anılacaktır.
2. *Foreign Relations of the United States (Diplomatic Papers) 1940*, c. III, s. 990.
3. "Başlangıçta *American Board of Commisioners for Foreign Missions* çatısı altında faaliyet göstermiş American Board'un okullarında ya YMCA olarak ya da *Christian Endeavour Societies* olarak örgütlenmiş. İstanbul'daki örgütlenis 1881'den itibaren. 1900 yılında Dünya Komitesi'nce (World's Comittee) kabul görmüş. Sonraları İzmir Adana gibi diğer Osmanlı kentlerinde de örgütlenmis. YMCA Osmanlı topraklarında II. Meşrutiyet yıllarında etkinlik kazanmış; İstanbul'da resmen faaliyete geçiş yılı 1913. Tepebaşı'nda Fresko apartmanını mesken edinmiş. İşgal yıllarında etkinliklerini arttırmış. Cumhuriyet döneminde seküler bir çizgiye girmiş..." Zafer Toprak, "Vay Em Si Ey (YMCA) Jimnastikhaneleri", *Toplumsal Tarih*, S. 2 (Şubat 1994), s. 8.
4. *Foreign Relations of the United States (Diplomatic Papers) 1940*, c. III, s. 990-1001.
5. *Sicill-i Kavanin*, c. 19, 1938, s. 685.
6. YMCA, İçişleri Bakanlığının izniyle faaliyet gösteriyor.
7. Misyoner, *The Joy of Service*, Memoirs of Ellizabeth Dodge Huntington Clarke, New York, 1979, s. 112.
8. *Tan*, 28 Aralık 1939.
9. The National Archives of the US, Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Turkey 1930-1944, Microcopy No: M1224, Roll: 25 transilation from No. 595 dated December 28, 1939 of the Istanbul Daily Paper Yeni Sabah.
10. Daha önce YMCA'in kapanan Beyoğlu Şubesinin binası Halkevi hizmetine verilmiştir. Toprak, *agm*, s. 8.
11. Robert Kolej'de uzun yıllar mühendislik okulunun dekanı olarak görev yapmış, Türkiye'de saygı duyulan bir kişi; *Joy of Service*, s. 286.
12. Robert Kolej müdürü (1935-1944). ABD İstihbarat Ofisi Yakındoğu Bölümü Şefi olarak görev yapmıştır (1941-1942), *Joy of Service*, s. 251.
13. Toprak, *agm*, s. 8; "Bugün bu cemiyet Sultanahmet'le Ayasofya'nın karşısındaki binasında Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi bulunmaktadır. Aslında bu da aynı cemiyettir." E. Kırşehiroğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler*, İstanbul, 1963, s. 78.
14. Microcopy, no. M1224, Roll: 25.
15. *Joy of Service*, s. 223.

YMCA TÜRKİYE'DE*

KENNETH SCOTT LATOURETTE

Uluslararası Kurul'un Türkiye'ye bir sekreter göndermesinden önce, YMCA'ler bu ülkede Yabancı Misyonlar için Amerikan Heyeti'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) yaygın teşebbüsüyle bağlantılı olarak ortaya çıktı. YMCA ya da bazı durumlarda Christian Endeavor Societies (Hıristiyan Emek Cemiyetleri) olarak bilinen gruplar Amerikan Heyeti'nin pek çok okulunda örgütlenmişti. Kuruluşu 1881'e kadar götürülebilecek bir cemiyet, 1900'da World's Commitee (Dünya Kurulu) tarafından tanınmışa benziyor. Söz konusu cemiyet Almanlar için kurulmuş olabilir; şehirde kesinlikle bir Alman cemiyeti vardı. 1908'den önce, Jön Türkler çok muhafazakâr bir rejime meşrutiyetin kabulünü dayattıkları sıralarda gençlik örgütleri muhtemel asiler olarak şüphe ile karşılanıyorlardı. Ama 1908'le birlikte şartlar daha elverişli hale geldi. Daha 1907'de Uluslararası Kurul, Türkiye için sekreterlik talepleri alıyordu.

1908'de Türkiye'de bir Amerikan Heyeti misyonerinin oğlu ve görünüşe göre Uluslararası Kurul tarafından resmi olarak tanınan, ancak mali bakımdan desteklenmeyen bir sekreter olan Lawson P. Chambers bulunuyordu. Chambers, Mott'un onayıyla İstanbul'da bir danışma kurulu oluşturdu.

1910'da Uluslararası Kurul'un ilk maaşlı temsilcileri atandı. Bunlardan biri "Levant için gezici sekreter" (*travelling secretary*) adı altında görevlendirilen E. O. Jacob'tu. Levant, genelde tanımlandığı üzere, Yunanistan'dan Mısır'a bütün Doğu Akdeniz'i kapsıyordu. O günlerde bu bölgenin büyük kısmı Türk imparatorluğunun bir parçasıydı. Aynı yıl Darius A. Davis İstanbul'a atandı. Mott, Davis'e durumu incelemesi ve hiçbir söz vermemesi doğrultusunda talimat verdi.

İlk yıllarında Jacob ve Davis'in, özellikle de Davis'in görevlerinin bir parçası, Nisan 1911'de İstanbul'da toplanacak Dünya Hıristiyan Öğrenci Federasyonu toplantısı için hazırlıklara yardım etmekti. Toplantı, federasyonun genel sekreteri olan Mott tarafından planlanmış ve yönetilmişti. Mott'un rüyası Müslüman dünyasına onların aydınları aracılığıyla ulaşmaktı. Bunun için, bu dünyanın o günlerdeki başlıca siyasi merkezi İstanbul'da ve entelektüel merkezi Kahire'de sekreterler görmek istiyordu. Elbette bütün planlarını, "dünyanın fethi için stratejik noktalar" bağlamında yapıyordu.

1911'de Türkiye'deki kadro D. J. van Pommel'in katılımıyla güçlendiriliyordu. Aynı yıl YWCA'ler İçin Geçici Kurul'un ve Türk YMCA'inin ilk toplantısı gerçekleşti. Sekreterler arasındaki işbölümünün sonucu, Jacob kendini ulusal planlama ve örgütleme ile dil çalışmalarına adadı; Davis öncelikle İstanbul'dan sorumluydu ve Türkçe öğreniyordu; Van Bommel ise Atina'ya Grekçe öğrenmeye gitmişti. Bütün bunlar, cemiyete sadece Ermenileri değil aynı zamanda Ortodoks ve Müslümanları da çekme çabasının bir göstergesiydi.

Türkiye'nin da içinde yer aldığı 1912 ve 1913 Balkan Savaşları sorunlar getirdi, ancak bazı kazanımları da önleyemedi. Geçici Kurul çeşitli merkezler için sekreterler istedi. Davis İstanbul'da, bu şehre has koşullara uyarlanmış bir idare heyeti örgütlenmesi işine çok zaman ayırdı. Cemiyetin memurları ve yöneticileri "Paris şartları"na uymalıydılar, ancak üyeleri herhangi bir ırktan ya da dinden olabilirlerdi. Jacob Türk imparatorluğunun Hıristiyan Cemiyetleri Birliği Genel Kurulu'nun nizamnamesi üzerinde çalıştı. Bütün bu çabalar Geçici Kurul'un yerine geçmesi umulan sürekli bir örgütü oluşturmak içindi. Kurul, Paris şartlarını benimsedi ve 1913'te Dünya Birliği'nin (World's Alliance) tam üyesi olarak kabul edildi. Mott, Davis'e İstanbul binasının inşası için Kuzey Amerika'nın vaat ettiği 75.000 doların toplanması için yerel fonları oluşturması ve binanın inşası için harekete geçmesi konusunda baskı yaptı. 1912 ve 1913 yıllarında, Davis, Jacob ve Van Bommel zamanlarının büyük kısmını savaş kurbanlarının acılarının dindirilmesine ayırdılar. Bu, cemiyete yönelik direncin kırılmasına yardım etti. Barışın gelmesiyle enerjilerinin büyük bir bölümünü cemiyetin çalışmalarını yoluna koyma çabasında yoğunlaştırma olanağını buldular. İstanbul'da Yahudileri, Rumları, Ermenileri, Amerikalıları ve Avrupalıları destekçi üyeler olarak kaydettiler. 1914'ün başlarında O. E. Pence Türkiye'deki en önemli Hıristiyan eğitim kurumu olan Robert Kolej'e sekreter olarak geldi.

Sonra I. Dünya Savaşı başladı. Türkiye bir kez daha seferberlik ilan etmek zorunda kaldı ve 1914

* Yazarın *World Service, A History of the Foreign Work and World Service of the Young Men's Christian Associations of the United States and Canada*, adlı kitabının (Association Press, New York) 16. bölümünden (s. 340-45) çevrilmiştir.

sonlarında İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girdi. Büyük savaşın sonuçlanmasına rağmen Yunanlılarla süren ihtilaf yüzünden çatışmalar 1922'ye kadar, hatta barışı resmen getiren 1923 Lozan anlaşmalarına kadar devam etti. Bu uzun savaşlardan çıkan Türkiye ile bu savaşlara giren Türkiye çok farklıydı. Şimdi Türkiye, Anadolu ile Avrupa'ya sadece temas etmesini sağlayan İstanbul ve çevresine hapsolmuş bir cumhuriyetti. Yabancılara tanınan kapitülasyonlar 1914'te ilga edilmişti. Yeni Türkiye özellikle laik bir devletti. Her çeşit dini propaganda -özellikle de Hıristiyan propaganda- yasaklanmıştı. Amerikan Heyeti çalışmalarına devam etme kararı aldı ancak kadrosunu büyük ölçüde azalttı. Bu şartlar altında YMCA'lere ve Uluslararası Kurul'un işbirliğine ne olacaktı?

YMCA'in İstanbul'daki faaliyetlerine ilişkin broşürü.
Zafer Toprak arşivi

ABD 1917'de Türkiye'nin düşmanlarının safında savaşa girinceye kadar bu ülkeden sekreterler görevlerine devam edebilmişlerdi. İstanbul'da yeni bir bina inşa etmek yerine, 1914'ten sonra satın alınıp yeniden tanzim edilen bir binaya yerleşilmişti ve burada savaş esirlerine hizmet veriliyordu. Açıkça, ulusal düzeyde çalışma durmak zorundaydı ve İstanbul'daki faaliyetler büyük ölçüde azaltılmıştı. Birkaç ay sonra Jacob, Davis ve Pence savaş sırasında Batı Avrupa'da çalışmak üzere Türkiye'den ayrıldılar.

ABD savaşa girdiğinde, Hollanda Temsilciliği cemiyetin İstanbul binasını kiraladı. Böylece hem binanın mülkiyeti cemiyette kaldı hem de Van Bommel savaş esirleri bölümünden sorumlu olarak karargâhını bu binada kurma olanağını buldu.

ABD ve Türkiye arasındaki anlaşmazlıklar sona erdikten sonra, Davis ve Pence yerlerine geri dönmediler. O sırada Jacob geçici olarak İzmir'deydi ve Van Bommel bazı zamanlarda burada bulunmasa da, teknik olarak İstanbul'dan sorumluydu. Davis de Avrupa ve Türkiye bölgesinin idari sekreteri oldu. Anadolu'da savaş sırasında faaliyet gösteren cemiyet sekreterleri, YMCA'leri örgütlüyorlardı, ancak Jacob bunun akıllıca olmadığını belirtti. Savaşta çalışmak için gönderilenlerden sadece bir kişi, W. E. Bristol, Yabancı Kurul'un (Foreign Committee) kadrosundaydı ve İstanbul'a atandı.

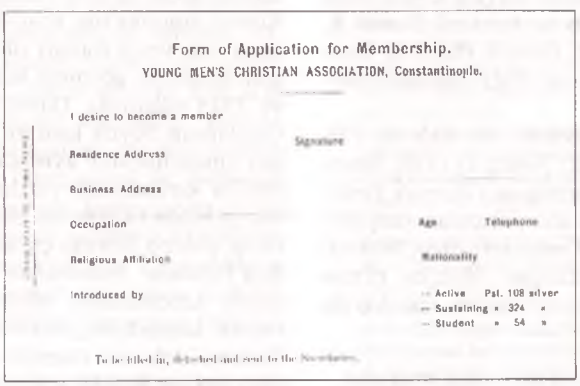
Form of Application for Membership.
YOUNG MEN'S CHRISTIAN ASSOCIATION, Constantinople.

I desire to become a member

Signature

Residence Address

Business Address

Occupation

Age Telephone

Religious Affiliation

Nationality

Introduced by

— Active Pst. 108 silver
— Sustaining " 324 "
— Student " 54 "

To be filled in, detached and sent to the Secretaries.

YMCA İstanbul üyelik başvuru formu.

1923'te barışın tamamen sağlanmasıyla Türkiye'nin de Uluslararası Kurul'un temsil edildiği diğer ülkeler kadar ilgiyi hak ettiği kabul edildi. Türkler için "Hıristiyan" kelimesi yarattığı geleneksel çağrışımlarımdan dolayı, sadece bir dinle değil, aynı zamanda bu adı taşıyan ve tarihsel, siyasal gerginlikleri ve saldırgan ırksal ve kültürel özellikleri temsil eden topluluklarla bağdaştırıldığından, bu kelimenin artık YMCA'ler tarafından kullanılmaması gerektiğini düşünenler vardı.

Kısmen kelimenin taşıdığı saldırgan anlamdan kaçınmak, kısmen de yeni Türkiye'nin oldukça hassas milliyetçi ruhunun gereklerini karşılamak için, A. K. Jennings YMCA'ler modeli esas alınarak, Türk-Amerikan Cemiyetlerinin örgütlenmesini teklif etti. 1924'te proje, ABD'deki Ulusal Konsey (National Council) tarafından kabul edildi ama bunun kaynakları dışişleri ve denizaşırı bölümlerinin bütçelerinin dışından sağlanacaktı. Destek Jennings tarafından özel kaynaklardan -büyük bölümü "Altın Kural Nash" olarak bilinen Arthur Nash'ten- sağlandı. İstanbul idare heyeti, sonunda (1926) proje ile bağlantılı olmayı reddetti ve Ulusal Konsey Jennings'e, mevcut taahhütleri dışındaki programı ya da bütçesi için sorumluluk kabul edemeyeceğini isteksizce bildirdi. Savaş ertesinde Kuzey Amerika'daki gerileme yüzünden Jennings'in maaşı bile normal bütçeye yüklendi. Uluslararası Kurul'la bağlantısı kesildikten sonra, Jennings American Friends of Turkey (Türkiye'nin Amerikalı Dostları) olarak bilinen bir örgüt tarafından desteklendi ve Türkiye'de kalmaya devam etti. Başka yerlerden edindiği kaynaklarla Ankara'da ve İzmir'de yerel programlar başlattı. Sonunda İzmir'deki programını Türklere devretti ve çabalarını Ankara'da yoğunlaştırdı. Ancak hiçbir zaman sağlıklı olmadığı halde ve doktorlarının uyarılarına rağmen işinde daima büyük cesaret ve kararlılık gösteren Jennings erken yaşta öldü (27 Ocak 1933). O, katkıları açısın-

dan World Service mensupları arasında en dikkate değer olanlardan biriydi.

Cemiyet, çalışmalarına Pera'daki asıl binasında ve şehrin başka bir bölümü olan İstanbul'da olmak üzere iki şubede devam etti. Buralarda Türkler, Rumlar ve Ermeniler dostça bir işbirliğine davet ediliyorlar ve sekreterler eğitiliyordu. Van Bommel İtalya Torino'ya transfer edilmişti ve onun yerine Harry T. Baker şehrin genel sekreteri olmuştu.

Baker gerginliği azaltmak ve yerel kaynaklar yaratmak için Hıristiyan kelimesinin İstanbul cemiyetinin adından çıkarılmasında ısrar etti. Ancak Yabancılar Kurulu bunu onaylayamazdı. Baker'a Hindular, Budistler, Konfiçyüsçüler ve diğerlerinden destek istenen bazı ülkelerde de benzer baskıların geldiği, ancak tutarlı tutumun bu konuda geri adım atmamak olduğu hatırlatıldı.

YMCA tarafından Yeniköy'de düzenlenen yaz kampından bir görünüm.

Hıristiyan adının muhafaza edilmesi uzun bir tartışmaya sebep oldu. Türkiye'ye 1930 uluslararası denetimde yardım eden komisyon, YMCA'in kendi ismi altında ve bir Hıristiyan heyetle ancak yeni bir Türk örgütü olarak, uluslararası ve dinlerarası bir kurul tarafından yönetilmesini, Amerikan sekreterliği önderliğinde çalışmasını ve başlıca amacının karakter eğitimi olmasını tavsiye etti. Aralık 1933'te Uluslararası Kurul, Mott'un ve Dünya Kurulu'nun tavsiyeleri doğrultusunda, Denetim Komisyonu'nun (Survey Commission) tavsiyesi aleyhinde hareket etti. Karar bazı önde gelen Amerikan misyonerlerinin ve eğiticilerinin düşüncelerine aykırıydı, ancak bu kararı onaylayan başka misyonerler de vardı.

Kuzey Amerika'dan gelen mali yardımın azalması ve yeterli yerel desteğin bulunamaması yüzünden program büyük ölçüde küçültüldü. Beyoğlu (Pera) binası kiraya verildi ve ardından da Halkevi tarafından kullanılmak üzere satıldı. Cemiyetin çalışmaları İstanbul binasında yürütülmeye başladı. 1944'teki yeniden yapılanma ve genişlemeye kadar, personelin sayısı çok azdı. Bunlar da çoğunlukla binayı misafirhane olarak kullananlar ve onların arkadaşlarıydı. Amerikan Heyeti'nden gelen cömert bir yardım sayesinde İstanbul binasına bir spor salonu eklendi. 1933 kararlarına katılmamakla birlikte Baker, artık tek Kuzey Amerikalı sekreter olarak, sadakatle görevini sürdürdü ve 1937'de, "1937 yılında cemiyetin resmi ya da gayri resmi diğer kurumlarla ilişkilerinin en iyi durumda olduğunu" bildirdi.

Yeni Türk kanunu, cemiyetin tüzüğünde, 1930 teklifi kadar katı olmasa da, yine de aynı doğrultuda bir değişikliği gerektiriyordu. Yönetim şimdi üyelerinin yarısı Türk olan bir heyete bırakılıyordu. Değişiklik Türk yetkililerini tam olarak tatmin etmedi. çünkü tüzük hâlâ Hıristiyan adını muhafaza ediyordu ve bu nedenle din esasına dayalı cemiyetleri yasaklayan kanun hükmüne ters düşüyordu. 1939'un sonlarında cemiyet kapatıldı. Ancak bu durum geçiciydi ve yeniden açılış Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi adı altında gerçekleşti.

Baker 1940'ta ailevi sebeplerden ötürü istifa etme gereğini duydu ve yerine geçici olarak Arnold E. Jenny atandı. Jenny bu görevde sadece birkaç ay kaldı. Amerikan Heyeti misyonerlerinden ve cemiyetin uzun yıllardır sadık dostlarından olan J. K. Birge ve L. R. Fowle'un görevleri ise 1942'de Ezra P. Young gelene kadar sürdü.

Young, dershaneyi bu zor yıllarda on yıldan fazla bir süre idare etti. Onu Pakistan'daki kadrodan gelen Frank S. Coan takip etti. 1955'te Lawson M. Kately, Coan'ın yerine geldi. Her ne kadar dershane bir sosyal program takip etmekte cemiyet kadar özgür olamadıysa da, önemli katkılarda bulundu. Eğitim sınıfları ve beden eğitimi bölümü yüzlerce erkeğe hizmet verdi. II. Dünya Savaşı boyunca cemiyetin üyeleri özgürce seyahat ettiler ve yardıma muhtaç çocuklar için kamp alanları seçmek ve kamp liderlerini eğitmekte Kızılay'a yardımcı oldular. Böylece taraflar arasında tam bir güven ve karşılıklı saygı gelişti. Dershane, Türkiye'nin kanunları ve kültürüne uyma konusunda gereken hassasiyeti gösterdi ve böylece yerel liderlikte hızlı bir büyüme meydana geldi.

Büyük siyasi ve toplumsal değişikliklerden geçen ve önceleri İslamın siyasi karargâhı iken sonradan laik ve koyu şekilde milliyetçi olan bir devletin ortasında, YMCA etkisini sürdürdü. Gerçi çok sayıda kişiye ulaşılamadı ama burası gerek karakter eğitiminde, gerekse milletler ve dinler arasında daha da iyi ilişkiler kurmak bakımından bir "Hıristiyan şahitliği" merkezi olmaya devam etti. YMCA'in tanıttığı basketbol ve voleybol ulusal sporlar haline geldi. Heyette ve kadroda Müslüman liderliği ortaya çıktı. En önemlisi hükümetin dostça ve yardımcı tutumuydu. Hükümet borcunu erkek çocuklar için YMCA modeline uygun kamplar kurarak ve cemiyetin adamlarını bu kamplarda eğitici liderler olarak istihdam ederek zımnen ödedi. ■

Çev. Hülya Balcı

MENEMENLİZADE AHMED MUVAFFAK'A GÖRE
SPOR MERAKININ İLERLEMESİ

ERDOĞAN ERBAY*

Menemenlizade Ahmed Muvaffak'ın buraya aktaracağımız yazısı ile ilgili birkaç söz: Ahmed Muvaffak'a göre spor, 19. asrın insanlığa sunduğu güzel hizmetlerden biri olup, asrın son gelişmelerindendir. Geçmiş devirlerin kötü bir hediyesi sıfatıyla intikal eden salon hayatlarının, kadın, kumar ve eğlence âlemlerinin olumsuz tesirlerinden gençleri korumak için, tahsil kadar önemli görülen bir faaliyet olarak gündeme getirilmiştir. *Resimli Kitab*'da Aralık 1908'de yayımlanan bu yazısında Ahmed Muvaffak, içtimai tarihin son elli yılında bu gelişmenin birçok vesika ile desteklenebileceğini belirterek, Fransa'yı örnek gösterir.

Fransa'da Lui devrinde bir genç için en önemli meziyet, ziyafet ve ziyaretlerde, güzel kokuların da yardımıyla güzel sözlerle kadınları cezbetmek ve tesir altında bırakmaktı. Buna mukabil, 20. asrın delikanlıları, şeref ve meziyeti herhangi bir spor dalında kendini ispat etmekte aramaktadırlar. Bu değişim sebebiyle, eski sefahatler Fransa'dan hatta Paris'ten uzaklaşmış, buna mukabil sağlıklı bir hayat geçirme düşüncesi ortaya çıkmış ve bu nedenle insanlar spora yönelmiştir.

Ahmed Muvaffak'a göre sporun kısa bir süre zarfında bu derece rağbet kazanmasının temelinde iki unsur yatar: Birincisi, sporun konusu, ikincisi ve en önemlisi de, sporun gayesinin güreşte olduğu gibi bilinen bir rakibe veya bir mesafeyi bisikletle en az zamanda koşmak gibi mevhum bir rakibe galip gelmenin insan nefsine verdiği hırs ve haz duygusudur. Taraflar arasındaki müsabakada, yenilen her zaman hırslanacak, yenmek için gayret edecektir.

Ahmed Muvaffak spor yapanların, spora iştirak edenlerin ruh halini değerlendirdikten sonra, seyirciler bahsine de değinir. Sporun herhangi bir dalında bir müsabakayı izleyen seyirci, iki rakip arasındaki mücadeleye yabancı kalamaz. Benzeri müsabakalar arttıkça, seyircilerin de o müsabakalara katılmak arzusuyla, tahammülü güç bir istek duydukları müşahede edilir. Bu nedenle müsabakalar çoğaldıkça, spor merakı da yaygınlaşır.

Fransa'da sporun gelişmesine hizmet eden kulüplerdir. Zamanında sadece kumar oynamak ve oynatmak için kurulan bu kulüpler, daha sonra spora hizmet eden, binlerce insanın çalışıp geçimini temin ettiği, çok büyük yekûn tutan bütçeleriyle insanların yalnız maddi değil, manevi ihtiyaçlarını da karşılar duruma gelmişlerdir. Fransa'daki bu gelişmeler, bütün Avrupa ülkelerine yayılmış ve sporun hem ahlaki, hem de içtimai faydaları ön plana çıkartılmıştır.

Ahmed Muvaffak'a göre Avrupa'da meydana gelen, insanlığa, fiziki, ruhi, ahlaki, içtimai faydaları göz önünde bulunan spor, diğer meselelerde olduğu gibi, memleketimizde henüz emekleme devresini bile atlatamamıştır. Türklerin çok eskiden beri yaptıkları güreş bile şehirlerden kovulmuş, sadece köylü çocukların sporu haline girmiştir. Bununla birlikte gençler, futbol, gülle, alafranga güreş ve jimnastik gibi Avrupai tarz sporlarla da uğraşmaktadırlar. Yapılan bu çalışmalar yeterli olmayıp, sporun her dalının gelişmesi için gerekli gayretler gösterilmelidir.

Ahmed Muvaffak memleketimizde sporun gelişmesi ve rağbet kazanması açısından bundan böyle her ay konuyla ilgili aydınlatıcı bilgiler sunacağını duyurur. Ahmed Muvaffak'ın, spor tarihine dair yazdığı söz konusu yazıyı aşağıya alıyoruz. ■

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi

SPOR

MENEMENLİZADE AHMED MUVAFFAK

On dokuzuncu asrın tekâmülat-ı ahiresi meyânında en ziyade, nazar-ı dikkati celp edenlerden biri de edvâr-ı sabıkanın bir tuhfe-i hüsranı olan salon hayatlarının kadın ibtilalarına, kumar ve işret aşinalıklarına mukabil gençleri -bugün tahsil-i dimağî kadar haiz-i ehemmiyet addolunan- spor merakına düşürmesidir. Tarih-i içtimainin son elli senelik safahatı bu fikri teyit edecek pek çok vesaik irâe ediyor. Mesela en sefahat-perest memleket olarak tanınmış olan Fransa'yı nazar-ı dikkate alacak olursak gençlerin bugünkü tarz-ı hayatlarını Lui Filip

devri terbiyesine bütün bütün mübâyin [ayrı. zıt] bir şekilde görürüz. O vakitler bir genç için en büyük meziyet ziyafetlerde, ziyaretlerde pudralarla, lavantalarla mutarra olarak kadınları cezb ve teshir için güzel söz bulmaktan ibaret iken, yirminci asır delikanlılarının pek mühim bir kısmı o şerefleri, meziyetleri spor tatbikatında teferrüd etmekle ihrâza gayret ediyor. Bu cereyan sebebiyledir ki eski sefahat kırıntıları yavaş yavaş Fransa'dan, hatta Paris'ten uzaklaşarak ona mukabil herkeste sıhhi bir güzâriş-i hayat ibtilası peyda olmaya başlamış ve bu hal en ziyade "galan" [*galant:* kibar, çapkın] yaşamak ihtiyacında bulunan kibar sınıfına bile intikal etmiştir.

Ahmed Muvaffak

Spor merakının nisbeten az bir müddet zarfında bu kadar seri adımlarla ilerlemesindeki esbabı tahlil etmek istersek görürüz ki spor denilince mevzuu nazar-ı itibara alındığı gibi, altından bir faaliyet baş gösterir. Faaliyet fikrî ise mutlaka bir mübârezeyi tazammun eder, ister bir hasm-ı maluma karşı olsun (güreşte olduğu gibi) ister, bu faaliyet sürate masrûf olduğu takdirde zaman gibi bir hasm-ı mevhuma karşı olsun (muayyen bir mesafeyi en az bir müddet zarfında kat etmek için yalnız koşan derrâce-süvârlar [bisiklet sürücüleri] gibi) insanlarda öyle hubb-i nefs hissi az çok şiddetli bir sûretle cari olduğundan meydana bir mübareze tahaddüs edince galip gelmek arzusu bütün kuvvetiyle hükümran olmaya başlayarak ve en zayıf, en tenbel olanları bile mütemadi bir sa'y ve amele icbâr eyler. Mesela iki derrâce-süvârı nazar-ı dikkate alalım, muhitleri itibariyle ekseriya beraber bulunduklarını farz ettiğim bu iki gençten her ikisi de aleni veya zımni aynı fikrin esiri olarak bisiklete bindikleri dakikadan itibaren galip gelmek, hiç olmazsa geri kalmamak hırsından kendilerini vareste tutamazlar aralarında mutlak surette bir rekabet başlar, ettikleri müsabakalar birinin galibiyetiyle neticelendiği vakit diğerinin hırsı tenakus edecek yerde ziyadeleşir ve bu suretle mütemadiyen çalışmak, uğraşmak mecburiyeti altında kalır.

Bu misali gözden kaybetmemek şartıyla bir de seyircileri nazar-ı dikkate alırsak bu iki rakip arasındaki mübarezeden onların da bigâne kalmadıklarını ve bu gibi seyirler taaddüd ettikçe [çoğaldıkça] müsabakaya iştirak için kendilerinde de tahammülü güç bir arzunun yavaş yavaş husule geldiğini görürüz. Demek ki müsabakalar ne kadar tezayüd ederse [artarsa] spor merakı da o kadar suhuletle tamim edecektir.

Spor fikrinin Fransa'da neşv ü nemasına en ziyade hizmet eden kulüplerdir. Vaktiyle sırf kumar oynamak için vücuda getirilen bu içtimagâhlar yirmi beş senedir idman oyunlarını tesis ve tamim ve gençleri bu hususa teşvik için ihdas edilmekte olduklarından açtıkları müsabakalar sayesinde binlerce kişi, kendilerinde yavaş yavaş temerküz eder bir hevesin tesiratına tabi olarak, bir hayat-ı sa'y ve iştigale dahil olmaktadır. Bu kulüpler arasında fevkalade mühim bütçelere istinat ederek, yalnız insanların terakkiyat-ı cismaniyelerine değil, yüz binlerce amelenin vasıta-i taayyüşü [geçim aracı] olan sanayi-i mühimmenin de ilerlemesine hizmet edenler var. Mesela "Otomobil Kulüp dö Frans" (Automobile Club de France) Fransa'nın en zengin, en kibar ve en ziyade haiz-i ehemmiyet bir müessesesidir, "Turing Kulüp dö Frans" (Touring Club de France) yüz bini mütecaviz azadan mürekkeb bir cemiyettir. "Uniyon Velospedik dö Frans" (Union Vélocipédique de France) ise bisiklete müteallik bilcümle umurun merci-i yegânesidir. Keza futbol gibi, ayak koşuları gibi, jimnastik gibi, sporun "atletik" kısmına dahil olanları için de "Stad Fransa" (Stade frauçais) ve "Rasın Kulüp" (Racing Club), "Sosyete Atletik dö Mon Ruj" (Société Athlétique de Mon Rouge) gibi pek mühim cemiyetler vücuda getirilmiştir. İşte bu teşvikat neticesi olarak yirmi beş otuz sene zarfında gençleri bir hayat-ı sefilenin karanlık uçurumlarından kurtararak tıbbın, hıfz-ı sıhhatin adeta emrettiği bu gibi meşgalelere sevk etmek kabil olabilmiştir.

Fransa'daki bu temayül Avrupa'nın cihat-ı sairesinde de kendini hissettirmiş olduğu halde memleketimiz sair hususatta olduğu gibi spor cihetinde de hal-i iptidaisini terk edememiştir. Filhakika güreş Türkler'in pek eski bir itiyadlarıdır. Fakat şurasını nazar-ı dikkatten dûr [uzak] tutmamak iktiza eder ki köylerde haiz-i itibar olan bu spor bile şehirlerde adeta mezmûm [ayıp] addolunur ve kibarca bir gencin güreşe temayülü hemen tulumbacılıkla tevil edilirdi. Bisiklet yirmi senedir bizce de kabul edilmiş olduğu halde yegâne sebeb-i terakkisi olan yolların tamâmi-i fikdânisi ve ale'l-husus yarışların zaman-ı istibdadda memnuiyeti iktiza ettiği kadar terakki edebilmesine mani olmuştur. Son seneler zarfında İstanbul'da en ziyade itibar kazanan futbol oldu. Bu oyun hadd-i zatında sporların cümlesine faiktir. Çünkü iştigal edenlerde kuvvet, sürat, isabet-i nazar gibi birtakım hasâil tevlid ettiğinden sarf-ı nazar, vücudun her uzvunu ayrı ayrı harekete getirdiği için gayr-i muntazır bir tekâmülün de önünü alır. Bu cihetle gençlerimizin bu meraka şiddet-i ibtilaları şayan-ı takdirdir.

Bunlardan başka gençlerimiz gülle, alafranga güreş, jimnastik gibi bazı sporlarla uğraşıyorlarsa da bu hususta ki farkları pek mahdut bir daireden harice çıkamamış ve ayak koşuları gibi İngilizler arasında en ziyade haiz-i itibar olan bir yarış bizce zerre kadar tatbik edilememiştir.

İşte her ay, bu yolda musahabelerle sporun müteaddit aksamı hakkında iktiza eden malumatı vererek Resimli Kitab'ın muhterem kari'lerini bu meraka sevk edebilmeye gayret edeceğim. Memleketimiz bu nokta-i nazardan pek büyük himmetlere muhtaçtır, mamafih yeni teşekkül eden kulüplerimizin sa'y ve gayreti birkaç sene sonra müfid neticeler vererek gençlerimiz arasında bu fikrin sürat-i taammümüne hizmet edeceğinde katiyen ümit varım. Bu münasebetle büyük bir hakîmin şu sözlerini tekrar ederek makaleye hitam vereceğim:

"Sağlam bir vücut içinde salim bir fikir saadetin timsal-i hakikisidir." ■

Resimli Kitab, c. 1, no. 4 (Kânunuevvel 1324), s. 386-387, 390-391

TÜRK AYDINLARI BEYAZ ZAMBAKLAR ÜLKESİNDE NE ARADI?

NEVİN COŞAR*

Orijinal başlığı "Beyaz Nilüferler Ülkesinde" olan, *Beyaz Zambaklar Memleketinde* isimli kitap, 1928 yılında İbrahim Hilmi Kitabevi tarafından ilk kez eski harflerle basıldığında büyük ilgi görmüş, birinci baskısı kısa sürede tükenmiştir. Kitapta, Finlandiya'da (Suomi) Fin halkının göllerle, tundralarla dolu bir ülkeyi, planlı ve sürekli çalışma sonucunda nasıl bir çiçekler ülkesine dönüştürdüğü anlatılmaktadır. Türkiye'de 1925-1928 yılları arasında maarif vekilliği yapan ve öğretmenlere büyük değer veren Mustafa Necati, öğretmenlerle yakın ilişki kurmuştur. Öğretmenlerle mektuplaşmış, onlara öğretmenlik mesleğini öğretici ve direnç artıcı kitaplar göndermiştir. Bu mektuplaşmalarda en çok istenen kitapların, *Beyaz Zambaklar Memleketinde* ve *Mefkûreci Muallim* olduğu görülmektedir. Bu kitapların mesleğin etkinliğini anlatarak, iradeleri güçlendirici kitaplar olduğu kabul edilmektedir (İnan, 1980:13).

Kitabın ikinci baskısı, 1930 yılında Maarif Vekâleti tarafından yapılmış, kitaptan 10.000 adet basılmıştır. Maarif vekili, bu kitabı 1930 yılında mezun olan tüm öğretmenlere hediye etmiştir. Milli Savunma Vekâleti ise, bu kitabı kendi mensuplarına tavsiye etmiştir. Kitabın üçüncü baskısı 1940 yılında yapılmıştır. Eğitim alanında atılımların yapıldığı ve Türkiye'nin kendine özgü eğitim politikasını belirlediği 1940'lı yıllarda, kitabın üç baskısı daha yapılmıştır. Kitabın, altıncı baskısı 1946 yılında gerçekleşmiştir. Benim elime geçen, Kadıköy'de bir pazar günü ucuz kitaplar arasında bulduğum, bu altıncı baskıdır. Daha sonra, 1951, 1958, 1960, 1961, 1968, 1970, 1971, 1976 yıllarında birçok kez yayımlanmıştır.[1]

KİTAPTA NE ANLATILMAKTADIR?

Beyaz Zambaklar Memleketinde, Fin toplumunun uzun boyunduruk yıllarından sonra sosyal ve kültürel gelişmesini ortaya koymaktadır. Kitapta, bir ülkede okul, kışla ve devlet dairelerinin önemi vurgulanarak, bunların toplumsal gelişmedeki rolü gösterilmektedir. Finliler bu kurumların toplumsal gelişmedeki rolünü keşfetmişlerdir. Bu süreçte uzun yıllar süren boyunduruk kültürünün (İsveç, Rus) tüm etkileri atılmış, toplumun kendine özgü kültürü ön plana alınmıştır. Bu ruh ve itilim içinde, Finliler daha ileri düzeyde bir yaşam biçimi için mücadele etmişler ve bunu başarmışlardır.

Bu kitapta toplumun topyekûn bir şahlanışı vardır. Bunun temeli eğitim ve eğitimcilerdir. Bu süreçte Fin aydınları ile Fin halkı arasındaki yakın ilişkinin ve yakınlaşmanın önemi büyüktür. Kitapta eğitmen Snelman'ın (Johan Vilhelm, Snellman) hayatı ve faaliyetleri ile örnek bir aydın tipi oluşturulmuş; halkı aydınlatmak, bilginin ve gelişmenin önemini halka anlatmak için Snelman'ın içinde duyduğu derin aşk önemle vurgulanmıştır.

Eğitim geniş kapsamlı bir kavramdır, sadece okulları kapsamaz; orduyu, aileyi, insanların bir araya geldikleri tüm birliktelikleri kapsar. Her bir kategoriye ayrı ayrı önem vermek bütünleşmiş, çok amaçlı eğitimin ana amacıdır. Bu temelde, halka hukuk kurallarına uymayı öğretmek, kendisi için şevkle çalışmanın aynı zamanda ülkesi için de önemli sonuçları olduğunu ortaya koymak, kopyacılığı terk etmek, başka kültürlere özenmemek; örneğin dişlerini temizlemeyi öğrettikten sonra onlara dilin temizliğini anlatmak, akıl ve fiziki güç arasında denge kurmak vb gibi tüm halkı kapsayan ve sosyal hayatta kötü, fena, yanlış ne varsa değiştirmeye çalışan yapıcı bir eğitim anlayışı sunulmaktadır. İnsanlara sürekli, olduğundan daha iyi olmak için çalışmak gerektiği aşılanmaya çalışılır. Çalışmak, saygı ve sevgi, temizlik, sağlık, dürüstlük ve doğruluk gibi kavramlar ailede, okulda ve kışlada insanlara aşılanır (Petrof, 1946). Bunların tümünü başarabilen Finliler, örnek gösterilir. Bu kitapta, Finlileri harekete geçiren doğru, tutarlı, dürüst değerler, çalışmak ve bilgidir.

Bu dönemde Türk aydınları, *Beyaz Zambaklar Memleketinde* isimli kitabın yanı sıra, aynı yazarın *Mefkûreci Öğretmen* isimli kitabını da okumuşlardı. *Mefkûreci Öğretmen*'de, alanında çok ünlü bir bilim adamı olan, Profesör Racinsky'nin üniversitedeki görevinden istifa etmesi; geri, cahil, ışıksız kalmış olan köylerden sadece birisine, kendi köyüne gitmesi ve orada yaptıkları anlatılmaktadır. Bu bilim adamı, hiçbir karşılık beklemeden, öğrencileriyle iyi bir diyalog kurarak yaratıcı, düşünmeyi teşvik edici, sosyal eğitimin temellerini atmıştır. O

* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim görevlisi

sadece küçük bir örnektir. Bu çabaları sonucunda, birçok ileri düzeyde zekâya sahip çocukları keşfeder ve onları yetiştirir (Petrof, 1930). Bu bilim adamı, bu şekilde vatanına daha çok hizmet ettiğini düşünmektedir.

Dönemin Talim ve Terbiye Heyeti üyesi Ali Haydar'a göre (1930:5), bu kitap "uyuyan ruhları uyandırmak bütün gençleri halk ve vatan için çalışmaya teşvik etmek gibi" hususları kapsamaktadır. İlk öğretmenliğin ne denli önemli olduğunu vurgular. Her iki kitapta da, bir toplumda eğitimin önemi ve gücü vurgulanır.[2]

TÜRK AYDINLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Beyaz Zambaklar Memleketinde ve *Mefkûreci Muallim* isimli kitapların Türk aydınlarına büyük heyecan verdiği aşağıda yer alan kendi sözlerinden anlaşılmaktadır.

Dönemin Talim ve Terbiye Heyeti üyesi Mehmet Emin Erişirgil kitapla ilgili olarak şunları yazmıştır:

> Senelerce devleti kurtarmak, memleketi düşman istilasından, halkın faaliyetine engel olan bağlardan kurtarmak için en büyük mücadeleyi yapmış olan bugünkü nesle daha henüz yapacağı işlerin başlangıcında olduğunu daima hatırlatmağa mecburuz. Bu ufak risalenin kıymeti bilhassa bu noktadadır. Uzun mücadelelerden çıkan milletlerde bazen yorgunluk görülür, böyle bir yorgunluk ruhi kuvvetin zayıfladığına mefkureler peşinde koşacak "kudret"in azaldığına delalet eder. Bizim için en mühim tehlike budur. Bundan korunmak için de her zaman halk karşısında vazifelerimizi ihtar eyleyen eserlere ihtiyaç vardır. Haydar Bey'in tercüme ettiği bu kitap, gözleri halka çevirmek lüzumunu eyleyen hitaplardandır. (Erişirgil, 1928:232)

> ...Elimde olsa, Haydarpaşa-Ankara arasında seyahat eyleyen her yolcunun eline bu kitabı verir, bu eseri okuturken bir taraftan da civarda toprak yığınından ibaret olan köylere baktırırdım. Muallim olsaydım, çocuklara bulunduğum şehrin kenar sokaklarını gezdirirken, evler içinde konuşulan sözleri onlara tekrarlarken, yeme, içme, giyinme tarzlarını gösterirken, Grigori Petrof'un kitabından sahifeler okurdum. Kumandan olsaydım, zabitlerimin müctemi bulunduğu mahfillere bu kitabın bazı sahifelerini kopya eder asardım. (Erişirgil, 1928:233)

Erişirgil (1928:235) devam ederek şunları yazar:

> Kitabı okuyup bitirdikten sonra etraftaki toprak köyler yıkılıyor, her işi ancak alay için, ancak gönlünü eğlendirmek için bahseyleyen ateşsiz, hodgam (bencil) ruhlar yanınızdan gidiyorlar, yalnız halk muhabbetini, halk aşkını duyuyorsunuz. O zaman "Beyaz Zambaklar Memleketinin" ne olduğunu anlıyorsunuz.

Bir başka eğitimci kitapla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> Kitabın asıl kıymeti bize Finlandiya'yı öğretmesinde değil, onu öğretirken, bize de bizim ne olduğumuzu ve ne olacağımızı göstermesindedir. Sanki iki milyonluk Fin milleti, büyük akrabası olan bizlere bir kolaylık olsun diye tuttuğumuz medeniyet yolunda daha tereddütsüz, daha emniyetle; gideceğimiz yolu daha şuurlu görerek yürümekliğimizi temin için o tecrübeyi yaptılar. O bizim muvaffak olacağımıza yalnız bir nümune değil, aynı zamanda bir bürhandır [kanıttır]. (Maarif Emini İsmail Habib Bey, *Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası*, 15 Mayıs 1928, s. 19)

Kitap'ta Petrof'un, milletlerin sosyal gelişmesine ait açıklanmakta büyük zorluk çekilen sorunları, konuları bir kaç fırça darbesiyle okuyucuların nazarında canlandırmağa muvaffak olması, ruhlarında memleket ve ilerleme meyli olan gençlerin bu istidatlarını hararetli bir vatan ve milliyet aşkına tahvil edebilmesi romanın en müheyyiç [heyecan verici] avam romanlarından ziyade rağbet bulmasına mucip olmuştur. (Mehmet Asım Bey, *Vakit*, 9 Haziran 1928, s. 20)

Bu kitap, Türk aydınlarının bir özlemini ortaya koymaktadır, bu da toplumun değişebileceği, bu değişimin kısa sürede mümkün olabileceğidir. Bunun için, yeter ki Türk aydınları gerekli özveriyi göstersinler, tutarlı hedefler doğrultusunda hızla koşsunlar. Bu kitap, aydının toplum üzerindeki öncü rolünü vurgulamaktadır. Neredeyse, tüm gelişmeyi bu itilime bağlamaktadır.

Bu kitap, bir an önce gelişmek, gerilikten ve cehaletten kurtulmak için neler yapılabileceği konusunda bir reçete sunmaktadır. Türk aydınları Finlilerin bu başarısına vurulmuştur. Ayrıca nasıl Finlandiya başardıysa, Türkiye'nin de bunu başarabileceği konusunda bir umut, o sırada zor günler geçiren Türkiye'de aydınlara biraz olsun yaptıklarının doğruluğu konusunda güven vermiştir.

TÜRKİYE'DE EĞİTİM

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Anadolu'yu gezen gazeteci Ahmet Şerif, gezi notlarında üç sorunu vurgulamıştır: Adalet düzeninin bozukluğu, köylünün ezilmesi, okulların eksikliği ve eğitim sorunu. Ahmet Şerif'e göre,

> Anadolu'da okul yok, mahkeme yok, gereken hükümet yok... Halkın yaradılışındaki iyi huyuna, erdemine dayanarak makine dönmeye çalışıyor, fakat görülüyor ki, her saat kuvvetinden kaybetmektedir. Halk zavallı, perişan, nereye gittiğinden habersiz... Cahilliğin pençesi altında eziliyor, ağır bir uyku uyuyor. (Ahmet Şerif, 1977:29)

Gezi notlarında, eğitime ve okulların durumuna geniş bir yer verilmektedir. Ona göre "Maarif hiç yok denecek bir durumda, öğretmenler yetersiz, okulların ıslahı gereklidir." Anadolu'da yaşayan Türkler ve çeşitli etnik gruplar arasındaki yaklaşım

farklılıklarını da vurgulayarak, "İslamlar ve Türkler cahilliklerinde ne kadar ısrarlı iseler (binalar bakımsız, kitaplar yetersiz, halk ilgisiz), hristiyan vatandaşlar çalışmakta, özellikle gelecek için çocuklarını hazırlamakta o kadar inatçı" olduklarını ifade etmektedir (Ahmet Şerif, 1977:146).

Bunlar, Bağımsızlık Savaşı sonrasında Türk eğitiminin içinde bulunduğu durumu anlamamıza yardım etmektedir. Türkiye, Bağımsızlık Savaşı sonrasında köhne bir eğitim sistemi devraldı. Öğretmen eksikliği, çok başlı eğitim, teçhizat eksikliği, bina eksikliği, yönetim sorunları, öğretmen maaşlarının düşüklüğü ve yerel idarelerce eğitim giderlerinin karşılanması gibi birçok sorun vardı. Eğitime ilişkin sorunların yanı sıra, Türkiye'nin ulusal sorunları vardı: Bunlar, öncelikle siyasal bağımsızlığın sağlanması ve güçlü bir ulus-devletin oluşturulmasıydı. Ülkede siyasi birliğin ve bütünlüğün sağlanması, Türkiye'nin birinci sorunuydu. Bu konuda eğitime önemli bir rol düşüyordu. Bu doğrultuda ulusal eğitim sistemi ulus-devletin ilkeleri temelinde oluşturuldu.

1920'ler Türkiyesi köklü bir değişim yaşamaktaydı. Tek tip ideolojinin tüm topluma egemen kılınmasında, yeni düzene uygun moral ve siyasi fikirlerin aşılanmasında, geleneksel toplum ile modern toplum arasındaki açığın kapatılmasında, ulusal kültürün oluşturulmasında, tek tip insan yetiştirilmesinde eğitime büyük görevler yüklendi. Eğitimin siyasal sosyalizasyon fonksiyonuna önem verildi. Bunu yapacak olanlar, eğitim ordusunu oluşturan öğretmenlerdi. Bu nedenle, bu yıllarda öğretmen yetiştirilmesi eğitimin en önemli sorunlarından biriydi. İlköğretim sorunu ve bütçe olanaklarının sınırlılığı diğer önemli sorunlardı (Kemal, 1933:436-9). Yukarda sözü edilen sorunlar temelinde, Türk aydınları bu kitabı büyük bir heyecanla okudular.

Petrof'un kitabının çıktığı yıllarda, Türkiye'de sosyal alanda reformlar tüm hızıyla devam etmekteydi. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartılmış eğitimin tek çatı altında, tek program çerçevesinde yapılması konusunda önemli bir adım atılmıştı. 1926 yılında öğretmen yetiştirmek üzere, Gazi Eğitim Enstitüsü açıldı. Köy eğitimi konusunda ilk deneyimler yaşandı. Birçok yabancı uzman Türkiye'ye geldi. İlköğretim, ortaöğretim, üniversite, teknik ve sanat eğitimi, köy eğitimi, halk eğitimi konularında raporlar hazırlandı. 1928 yılında Latin harfleri kabul edildi. Türkiye eğitim seferberliği içine girmişti. Nüfusun %92'si okuma yazma bilmemekteydi. Okuma yazma oranları artırmak, bunun yanı sıra bürokrasi için eleman yetiştirmek üzere eğitim politikası düzenlendi (Erder, 1973).

Ancak, Türkiye'nin toplumsal yapısına bağlı bir dizi özellikleri vardı. Eğitim Tanzimattan itibaren değişimin ve modernleşmenin en önemli aracı olmuştu. Bürokrasi, yeni kurulan bu okullardan yetişmişti ve idari ve siyasi yapıda önemli bir güç kaynağı olmuştu. Bu süreçte geleneksel ve modern aydın tipleri arasında ayrışma meydana gelmiş, öykünmeci, halktan kopuk ancak halk adına daima iyisini düşündüğünü varsayan aydın tipi ortaya çıkmıştı. Bu nedenle, Finlandiya ve Türkiye arasında büyük farklılıklar bulunmaktaydı. Öte yandan, Türkiye'de güçlü ve tarihi temelleri olan bir merkezi devlet geleneği vardı. Öncelik devletin bekasının sağlanmasıydı. Cumhuriyet döneminde de bu değişmemişti. Buradan hareketle şu soru sorulmalıdır. Ellerine bir kitap tutuşturularak köylere kasabalara ve Anadolu'nun en uzak yörelerine gönderilen öğretmenlerden gerçekten çok mu şey beklenmiştir? Beklenmiştir. Çünkü, *Yeni Adam* mecmuasında yer alan bir yazıda, 1934 yılında bir haberde ülkede bütçe açıkları verilirken, ilköğretime onca para akıtılmasına rağmen bu alanda sorunların çözümlenmemiş olması üzerine öğretmenlerin suçlandığı ifade edilmiştir (Ünen, 1935:16). Gerçekten öğretmen desteklendi mi? Dönemin politikası taşrayı olduğu gibi bırakmak, köylüyü yerinde tutmaktı. Geniş kapsamlı bir kalkınma politikası uygulanmadı, 1930'larda uygulanan devletçilik politikasının da sadece sanayi kesimini kapsadığı bilinmektedir. Burjuva-bürokrat-toprak ağası arasındaki zımni uzlaşma bu dönemde devam etmiştir. Kırsal alanda politik güç dengesi değişmediğinden öğretmenin başarı şansı olmamış, öğretmen yalnız kalmıştır.

Ulusal çıkarlar konusunda çerçeveyi bürokrasi çizmiştir. Siyasi bağımsızlığın sağlanması önde gelen bir hedeftir. Eğitimde, bu nedenle 1920'li ve 1930'lu yıllarda siyasal ve iktisadi sosyalizasyona önem verilmiştir. Bunlar, Cumhuriyetin ilkelerinin genç nesillere ve halka benimsetilmesi için siyasal sosyalizasyon, 1929 iktisadi krizi nedeniyle ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı iktisadi ortamı aşmak üzere toplumda yerli malı tüketimini ve tasarrufu özendirmeyi hedefleyen iktisadi sosyalizasyon hareketi olarak tanımlanabilir.

Tüm diğer reformlarda olduğu gibi, eğitim Türkiye'de devlet tarafından yönlendirildi. Finlandiya'da olduğu gibi, eğitimcilerin ve aydınların gönüllü bir hareketi olmadı. Eğitime büyük önem verildi, ancak geniş kapsamlı bir eğitim seferberliği yaşanmadı. 1920'li ve 1930'lu yıllar eğitim tarihçileri tarafından bir arayış, yeniden yapılanma, derlenip toparlanma dönemi olarak kabul edilir. Türkiye ve Finlandiya'nın toplumsal yapıları ve tarihleri çok farklı temellere dayandığından eğitimin amacı ve araçları konusunda bir farklılığın ortaya çıktığını kabul etmek gerekmektedir. Türkiye'de eğitim tüm toplumsal yapıyı değiştirecek bir araç olarak görülmedi. Eğitimin sadece siyasi yönü ön plana alındı. Siyasal sosyalizasyon fonksiyonu, iktisadi ve toplumsal hedeflerin önüne geçti. Türklük duygusunun işlenmesi, Cumhuriyetin temel ilkelerinin öğrencilere benimsetilmesi, bu doğrultuda yeni nesillerin yetiştirilmesi temel hedef oldu. Bu nedenle 1930'da *Beyaz Zambaklar Memleketinde* isimli kitap, bir temenni, bir dilek, bir düş olarak genç öğretmenlere dağıtıldı denilebilir. Türk aydınları Suomi'ye imrendiler, ancak çok fazla bir şey de yapamadılar. Kitabın pratikte pek fazla etkisi olmadı.

Bu kitabın Türk eğitiminin en önemli sorunu olan öğretmen eksikliği konusunda, 1936 yılında başlatılan eğitmenler programına esin kaynağı oluşturduğu söylenebilir. Köy enstitülerinin oluşmasında etkili olan birçok esin kaynağından biri olarak kabul edilebilir. Bunun dışında, *Beyaz Zambaklar Memleketinde*, bütün olumlu şeylerin oluşması karşısında insanoğlunun duyduğu o derin hazzı tattırdı Türk aydınlarına.[3] ■

1. 1968, 1970, 1976 yıllarında *Ak Zambaklar Ülkesinde* adı altında Türker Acaroğlu'nun çevirisiyle, Acaroğlu Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kitabın bu çevirileri orijinal kitaba sadık kalınarak yapılan tam çevirilerdir. Türker Acaroğlu'na göre Ali Haydar Taner tarafından yapılan çeviri orijinal nüshadan 1/3'ü eksikti. Kilisede Halk, Aydınlar ile Halk, Papaz Makdonald, Papaz Makdonald'ın Efsanesi, Efsanenin Anlamı başlıklarını taşıyan beş bölüm hiç çevrilmemişti. Çevrilen kısmından da, bazı başlıklar değiştirilmiş, paragraflar atlanmıştı (Acaroğlu, 1976: 188).
2. Bu, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan bazı ülkelerde görülen bir eğilimi akla getirmektedir. Eğitim, sanki her sorunun üstesinden gelebilecek sihirli bir güç olarak kabul edilmiştir. Oysa eğitimin düzeyini ve niteliğini sosyal güçler belirler. Toplumun yapısında bir değişiklik meydana geldiğinde, toplumsal ihtiyaçlar, kullanılan teknikler ve değerler değişir. Eğitimin bu değişimi izleyeceği kabul edilir; ancak eğitimin içeriğinde bir değişiklik meydana gelmeyebilir de. Bu nedenle, eğitimin tek başına bir sosyal güç olup olmadığı sorusuna, eğitimin sosyal bir güç olduğu ancak yönetimin belirlediği hedefler doğrultusunda önemli bir güç olduğu cevabı verilebilir. Eğitim toplumsal yapıdaki değişiklikleri destekler ve geliştirir. Ancak eğitim tek başına değişimi başlatmaz (Ottoway, 1953:56, Eserpek, 1978). Bu nedenle, eğitimi tüm toplumsal yapı içinde değerlendirmek ve etkilerini analiz etmek gereklidir.
3. Bu kitaptan 1960 İhtilali sırasında söz edilmiş, Milli Birlik Komitesi üyeleriyle yapılan bir röportajda, üyelerin okuduğu tek kitabın *Beyaz Zambaklar Memleketinde* olduğu ortaya çıkmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, bu kitabın ordu mensuplarına ne verebileceğini irdelemiş, bu kitaptan ihtilalcilerin herhangi bir kültür alamayacağını vurgulamıştır. Bu nedenle, ülkenin sosyal ve ekonomik sorunlarını bilmeyen ihtilalcilerden ekonomik ve sosyal işler ve reformlar beklenemeyeceği ifade edilmiştir (Aydemir, 1988: 476).

KAYNAKLAR

Ahmet Şerif (1977). *Anadolu'da Tanin*. İstanbul: Kavram Yayınları.

Aydemir, Ş. Süreyya (1988) *İkinci Adam*, III. cilt, 5. baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi.

Milli Talim ve Terbiye Heyeti Reisi Mehmet Emin (Erişirgil), "Beyaz Zambaklar Memleketinde", *Hayat Mecmuası*, 3:74 (26 Nisan 1928) *Atatürk Devri Fikir Hayatı* içinde (haz. M. Kaplan, İ. Enginün vd), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.

Erder, Nejat (1973). "Education Policies of the Republic (1923-1973)", Washington D.C., Oct. 22.

Eserpek, Altan (1978). "Eğitim ve Sosyal Değişme", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10:1-2.

İnan, M. Rauf (1980). *Mustafa Necati*, Ankara: İş Bankası Yayınları.

Kazamias, M. Andreas (1966). *Education and The Quest For Modernity in Turkey*, Chicago: The University of Chicago.

Kemal, Nusret (1933). "Terbiye Meselesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, 1:6, Temmuz.

Ottoway, A. K. (1953). *Education and Society: An Introduction to the Sociology of Education*, London: Routledge and Kegan Paul.

Petrof, Gregory (1930). *Beyaz Zambaklar Memleketinde*, çev. Ali Haydar (Taner), ikinci baskı, İstanbul: Maarif Vekâleti.

Petrof, Gregory (1946). *Beyaz Zambaklar Memleketinde*, çev. Ali Haydar Taner, altıncı baskı, İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Petrof, Gregory (1976). *Ak Zambaklar Ülkesinde*, çev. Türker Acaroğlu, İstanbul, Acaroğlu Yayınları.

Petrof, Gregory (1930). *Mefkûreci Muallim*, çev. Ali Haydar, İstanbul: Maarif Vekâleti.

Ünen, N. (1935). "İlk Muallim Okullarının Eksiklikleri", *Yeni Adam*, 14 Şubat.

VESİKALIK

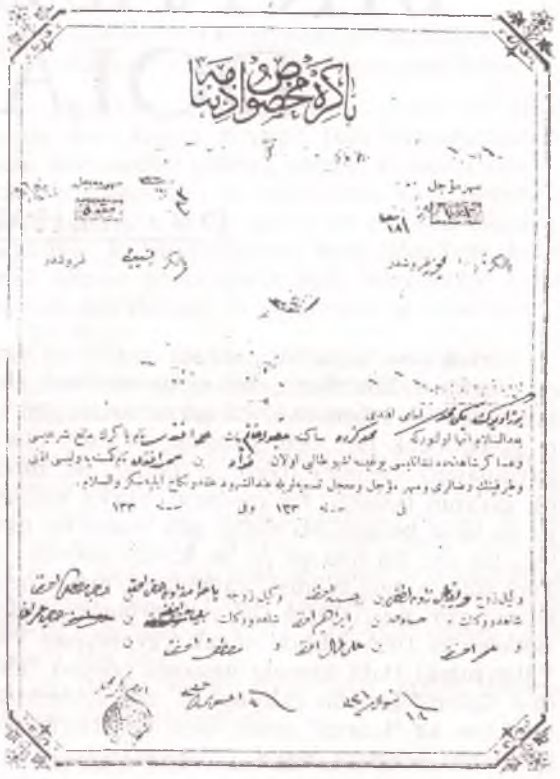

Edhem Eldem arşivinden

BÂKİRE MAHSUS İZİNNAME

Mihr-i mü'eccel*	Mihr-i mu'accel**
101 Lira	5000
Yalnız on bin yüz gurûşdur	Yalnız beş bin gurûşdur

Bozöyük Yeni Mahalle İmamı Efendi
Ba'd-es-selâm inhâ [yollamak, bildirmek] olunur ki *mahallenizde* sâkine *Makbûle Hanum* binti *Ali Efendi* nâm bâkirin mâni'-i şer'îsi ve asâkir-i şahanede nişanlısı yoğise işbu tâlibi olan *Fu'âd* bin *Mehmed Efendi* nâm kimesneye velîsi izni ve tarafeynin rızâları ve mihr-i mü'eccel ve mu'accel tesmiyeleriyle [isimlendirme, kararlaştırma] ind-üş-şühûd [şahitlerin önünde] akd ü nikâh eyleyesiniz vesselâm.

Fî sene 133 ve fî sene 133

Vekîl-i zevc *Yakacızâde Lutfi* bin *Hasan Efendi* Vekîl-i zevce *Batumzâde Hakkı Efendi* bin *Hacı Mustafa Efendi* Şahid ü vekâlet *Sadık bin İbrahim Efendi* Şahid ü vekâlet *Süleyman Efendi* bin *Hacı Ömer Ağa* ve *Ömer Efendi* bin *Ali Kemal Efendi* ve *Mustafa Efendi* bin

Fî 18 Şevval sene 334	fî 4 Ağustos sene 332	İmam-ı Yeni Mahalle [mühür]
[18 Ağustos 1916]	[17 Ağustos 1916]	Ali Fazıl 1330

* Mihr-i mü'eccel: Bir kadına boşanması veya dul kalması halinde kullanılmak üzere evlilik öncesinde verilen kısmi başlık parası.

** Mihr-i mu'accel: Bir kadına evlilik anında kocası tarafından verilen başlık parası.

BİR KASİDE YAYIMI DOLAYISIYLA

DR. MEHMET KALPAKLI*

Türkolojinin temelini, tarihsel metinlerin yayımı oluşturur. Edebiyat tarihi, metin tahlilleri, eleştiriler, sözlük çalışmaları, dil araştırmaları gibi akla gelebilecek her türlü çalışma, bilimsel olarak yayımlanan metinler üzerinde ilerler. Bu metin, bir divanın bütünü, bir mesnevi, şairler tezkiresi ya da tarih belgesi olabildiği gibi bazen bir mektup, bir şiir, bir kıta ya da bir kaside olabilir. İşte Türk dili ile ilgili bilimsel yayımların, metin neşirlerinin yer aldığı *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*'in 1995 yılında ancak yayımlanan 1992 Yıllığı'ndaki Halil Ersoylu imzasını taşıyan "Kaside-i Kalem" başlıklı çalışma 16. asır şairlerinden Firâkî'ye ait "kalem" redifli otuz beş beyitlik bir kasidenin bilimsel olarak (!) yayımından ibarettir.[1]

Bu neşirde, kalemin kültür tarihindeki yerine değinen giriş bölümünü, Divan şiirinde kalemin kullanılışını konu alan bir paragraflık bölüm takip etmektedir. Daha sonra metnin alındığı yazma eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki numarası ile yaprak numaraları verilmiştir. Bu tür yayımlarda metnin bulunduğu yazmayı tanıtmak, eserin fiziksel özelliklerinden ve içeriğinden bahsetmek gerekirken, bu yapılmamış; transkripsiyonlu metnin hemen öncesinde de şair Firâkî hakkında sadece dört satırlık bilgi verilmiştir. Sayın Ersoylu, tarihi kaynaklara bakmaya zahmet etmeyerek, ya F. Ethem Karatay tarafından hazırlanan *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*[2] veya Dergâh Yayınevi tarafından yayımlanan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nden yararlanmıştır.[3] Zira şairin gerçek adı, yalnızca bu ansiklopedi maddesinde ve Karatay'ın kataloğunda "Abdurrahman Çelebi" olarak verilmektedir. Oysa hiçbir tarihi kaynakta bu isim yer almaz. Birkaç tarihi kaynağa bakılarak, hakkında doğru dürüst bilgi verilmesi, yayımlanan metnin asıl sahibi olan şairin hakkıdır sanırız.[4] Kasidenin metninden sonra, metindeki bazı yazılış özelliklerinden bahsedilmiş ve sözlüğü verilmiştir. En sonda ise metnin tıpkıbasımı yer almaktadır.

Kaside metninin edebi açıdan orijinal bir tarafı yoktur. Bir dil uzmanı olan yayımcı eğer metindeki yazılış özelliklerinden bahsetmek için bu işi yapmışsa o da boşunadır. Çünkü kaside metninde dilbilim açısından da orijinal olabilecek hiçbir yan yoktur. Burada Sayın Ersoylu'ya, kütüphanelerimizde, hem dilbilim hem de edebiyat açısından neşrine çok ihtiyaç duyulan binlerce manzume varken, neden ve niçin bu metni seçtiğini, *Belleten*'in sayın editörlerine de bu yazıyı hangi sebeple yayımladıklarını sormak lazımdır.

Sayın Ersoylu, toplam otuz beş beyit olan bu metnin okunmasında ve dolayısıyla sözlükte anlamlandırılmasında birçok hatalar yapmıştır.

Yanlışlar şiirin ilk beytinden başlar. Şöyle okumuş Sayın Ersoylu:

Ey şeh-süvār-ı 'arsa-i fazl u hüner kalem
V'ey şehr-yār-ı vāsıt u vilā güher kalem

Beyit bu şekilde anlamsızdır. "vilā"ya metnin sonundaki sözlükte: "yakınlık, dostluk; birbirinin ardı sıra gelme" anlamı verilmiştir. Oysa bu kelime "vālā" olmalıdır. Müstensih yazarken elif koymayı unutmuştur. Yayımlayan burada (tıpkı 20., 23. ve 27. beyitlerde olduğu gibi) metne müdahale ederek doğrusunu yazmalı ve öyle anlamlandırmalıydı. "Vālā-güher" terkibi Osmanlı şiirinde, "yüksek yaradılışlı" anlamında çok sık kullanılmıştır.[5] Beyitte de şair, kalemi överken "yüksek yaradılışlı" diye vasıflandırır.

İkinci dizedeki "vāsıt" kelimesi aynı kasidenin 20. beytinde de geçmektedir:

Yā cūy-bār-ı vāsıt u mevsil midür 'aceb
K'olmış ayagı basdugı yir ser-be-ser kalem

Metnin sözlüğüne baktığımızda "vāsıt" için "ortada bulunan, ikisi ortası" anlamını görüyoruz. Yani bu sözlüğe göre, 1. beyitteki tamlamayı (şehr-yār-ı vāsıt) "ortada bulunan şehriyar", 20. beyitteki tamlamayı da (cūy-bār-ı vāsıt) "ortadaki ırmak" diye manalandırmak gerekir. Oysa "Vāsıt", Bağdat yakınlarındaki bir şehrin adıdır ve burada yetişen kamışlardan yapılan kalemler çok meşhurdur. Ünlü şârih Sûdî, *Hâfız Şerhi*'nde: "Vâsıt, Bağdad ile Basra arasında bir şehirdir. Bağdad cânibinden gelen kalem ol diyarda hâsıl olur, onun için kalem-i Vâsıtî derler" diyor.[6] Ersoylu'nun giriş kısmındaki kalemin kültür tarihindeki yeri hakkında

* Bilkent Üniversitesi

bilgi için başvurduğu ve dipnotta gösterdiği Huart'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Kalem" maddesinde de kalem için "... en iyi cinsi, Bâbil bataklıklarında (Batā'ih) yetişen Vāsit kalemidir" diyor.[7] Sayın yayımcı ya dipnotta gösterdiği bu maddeyi ciddi olarak okumamış ya da okuduğunu anlamamıştır.

Aynı şekilde 20. beytin birinci dizesinde "mevsil" (*mim-vav-sad-lam*) diye yanlış okunan ve sözlükte: "kavşak, kavuşma yeri, kavuşacak yer" diye anlamlandırılan kelime, kamış kalemleriyle meşhur olan şehir "Mūsul"dur.

Öyleyse beyti:

Yā cūy-bār-ı Vāsıt u Mūsul mıdır 'aceb
K'olmış ayagı basdugı yir ser-be-ser kalem

şeklinde yazmak doğru olacaktır. Aynı şekilde birinci beyitte geçen "vāsıt" kelimesini de büyük harfle yazmak gerekir.

13. beyit şöyledir:

Kāgıd ki Türk-i sāde-dil ü sāf-sînedür
Bāzāra gelse göz göre anı hoyar kalem

Bu beyitte geçen "Türk" kelimesi, Ersoylu'nun sözlüğünde gösterdiği gibi bir millet adı olarak değil, Osmanlı şiirinde genellikle kullanıldığı anlamda, yani, "köylü, saf ve cahil kişi" anlamında kullanılmıştır.

15. beyit şöyle okunmuştur:

Hatt-ı gubār ārız-ı dil-ber diler gibi
Berg-i semende yazmaga reyhān-ı ter kalem

Beyti anlamak ve tadına varabilmek için kelimelere doğru anlamları vermek gerekir. Şair, "hatt-gubār-reyhān-kalem" kelimelerini bir arada kullanarak tenasüp sanatı yapmaktadır.[8] Sayın Ersoylu'nun neşrindeki sözlükte "reyhān" "reyhan, fesleğen" diye anlamlandırılmış. Oysa hem "gubār" hem "reyhān", hat (yazı) çeşitlerindendir. Gubâr çok küçük olarak yazılan bir yazı türüdür ki haberleşmede güvercinler kullanılırken, ayaklarına bağlanan mesajlar bu küçücük yazı ile yazılırmış. Divan şairleri sevgilinin yüzündeki ayva tüylerini hem rengi hem şekli dolayısıyla bu yazıya benzetirler. "Reyhān" ise eskilerin "aklâm-ı sitte" dedikleri altı temel yazı çeşidinden biridir. Bu da küçük yazılır, harfleri reyhan çiçeğine benzetildiğinden bu isimle anılmıştır. Beyit, kelimelerin manalarıyla ilgili bu düzeltmelerden sonra bile anlamsızdır. Bu yüzden birinci dizeyi:

Hatt-ı gubār-ı ārız-ı dil-ber diler gibi

şeklinde okumak gerekir. Bu düzeltmeden sonra beyti şöyle nesre çevirebiliriz: Kalem, yasemin yaprağında yeni bir reyhan hattı yazmak için sevgilinin yanağındaki gubârî hattı [örnek almak] ister gibidir.

21. beyit:

Yā hāme-dān Hazret-i Han Bāyezîd'dür
K'idinmiş anda tıg-makar müstakar kalem

diye okunmuştur ki anlamsızdır. Beyti:

Yā hāme-dān-ı Hazret-i Han Bāyezîd'dür
K'idinmiş anda tīg makar müstakar kalem

diye düzeltmek gerekir. Beytin nesre çevirisi de şöyle olur: Kalem, Bayezid Han Hazretlerinin kalem kutusundan (çıkmış olmalı) ki orada kılıç karargâh, kalem de yer edinmiştir. Yani Bayezid'in hem kılıç hem kalem sahibi bir padişah olduğunu söylüyor ki bir padişahın hem kılıç hem kalem ehli olması gerektiğiyle ilgili bilgi Sayın Ersoylu'nun makalesinin ilk sayfasında da mevcuttur.

23. beyit:

Neşv ü nemā-yı tab'-ı firākı-y-içun şehā
Gālib budur bu denlü nümūne yeter kalem

şeklinde okunmuştur. Sayın Ersoylu bu beytin kasidenin mahlas beyti olduğunun farkında değildir. Bu beyitte "Firâkî" şairin mahlasıdır ve büyük harfle yazmak gerekir. Böylece, "tab'-ı firâk" tamlaması, sayın yayımcının anladığı (metnin sözlüğüne ve kelimenin küçük harfle yazılışına göre) "ayrılığın tabiatı" anlamında değil, "Firâkî'nin tabiatı" anlamında olacaktır.

24. beytin birinci dizesi aruz ölçüsü bakımından yanlış okunmuştur:

Her dilde istikāmet-i tab' u zekā mı olur

Şiirin vezni: "mef'ūlü fā'ilātü mefā'ilü fā'ilün"dür. Nâşir dizeyi:

Her dilde istikāmet-i tab' ü zekā m'olur

diye vezne uygun olarak okumalıydı. Bu fonetik özelliğe "birleşme" (*contraction*) denir ve aruz sebebiyle divan şairlerinin çok başvurduğu bir yoldur.

25. beyit:

Dirler hemān cihānda hüner terbiyetdedür
Layık mıdur zemānede ben bî-hüner kalem

şeklinde okunmuştur ki tamamen anlamsızdır. Burada redif olan kelime "kalem" değil "kalam" şeklinde okunmalıydı. Bu kelime de *kaf-lam-mim* harfleriyle yazıldığından kafiye bozulmaz, ancak anlam farklıdır. Divan şiirinde kafiye kulağa değil göze hitap eder. Dolayısıyla şairin yazılışı aynı fakat söylenişi farklı olan bir kelimeyi redif olarak kullanması bir hata değil, Divan şiirine özgü bir orijinalliktir ve Osmanlı şairleri tarafından çokça yapılır. Firâkî, bu beytinde Bayezid Han'dan yardım umuyor: "Cihanda hüner terbiyettedir derler; benim bu zamanda (yani senin devrinde) hünersiz kalmam yakışır mı" diyor.

Bilimsel metin yayımlarında sözlük ve indeksin önemi büyüktür; ama daha da önemlisi metni doğru okumaktır. Doğru okunmayan metin sözlükte de yanlış anlamlandırılır. Üstelik doğru okumak için sadece eski harfleri bilmek yetmez. Dev-

rin edebiyat anlayışı, şiir estetiği, dil mantığı gibi daha birçok bilgiye sahip olmak gerekir. Hepsinden önemlisi şairin bir şeyi boşuna veya anlamsızca söylemeyeceğini kabul etmek ve eğer beyti anlamıyorsak, manalandıramıyorsak, hatayı kendi anlayışımızda arayacak bilimsel bir alçakgönüllülüğe ihtiyaç vardır.

Böyle bir yayımın *Belleten* gibi ciddi ve akademik bir dergide yer alması bizi üzmüştür. Zaten birkaç yıl gecikmeyle çıkan *Belleten*'in sayın editörlerinden yayımlayacakları makaleleri daha ciddi bir şekilde seçmelerini beklemek biz okurların en doğal hakkıdır sanırım. ■

1. Halil Ersoylu, "Kaside-i Kalem", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1992*, Ankara, 1995, s. 147-167.
2. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, İstanbul, 1961, s. 490.
3. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1979, s. 237.
4. Firâkî'den bahseden tarihi kaynakların başlıcaları şunlardır: Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-şuarâ*, Latîfî, *Tezkire*; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-şuarâ*; Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-ahbâr*; Ahdî, *Gülşen-i Şuarâ*; Rıyâzî, *Tezkire-i Şuarâ*.
5. Mesela bkz. *Neşâtî Dîvânı*, (haz. Dr. Mahmut Kaplan), İzmir, 1996.
   Zâtı kim mahzen-i vālā-güher-i ma'nidür
   Yaraşur olsa ana şâhid-i tab'ı genciür
   s. 53.3/15
   Sadr-ı vālā-güherā daver-i ferhunde-dilā
   Iy olan zâtı cihâna sebeb-i şevk ü sürür
   s. 53/21
   Necâtî Beg Dîvânı, (haz. Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1963.
   Pādişāh-ı dād-ger deryā-dil ü vālā-güher
   Kim nem-i hulkından eyler sebzeler izhār gül
   s. 62/18
6. Bkz. Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (haz. Doç. Dr. Cemal Kurnaz), Ankara, 1992, s. 236.
7. Cl. Huart, "Kalem", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 127.
8. Tenasüp, anlam bakımından birbiriyle ilgili kelimeleri bir arada kullanma sanatıdır. Bu beyitte şair, hat sanatı ile ilgili olan "hatt-gubār-reyhān-kalem" kelimelerini bir arada kullanıyor.

İ L A N - N Ü M. A

MAYEVSKİ
KURŞUNKALEMLERİ

Meşhur Leh fabrikasının,
"S. Mayevski ve Şürekâsının"
kurşunkalemleri Türkiye'ye ithal
olundukları zaman, güneşin tulu'unda
yıldızların söndüğü gibi bütün
kurşunkalemleri söndüler... Çünkü
S. Mayevski kurşunkalemleri, birkaç bin
cins olup, gerek iyiliği gerek ucuzluğu
ile rekabet kabul etmeyecek bir
derecededir.
En iyi kurşunkalem istimal etmek
isteyenler, mekteplere, dairelere,
yazıhanelere, ressamlığa en ziyade
elverişli olan Mayevski
kurşunkalemlerini talep etmelidirler.
Türkiye'de umumi acentesi
L. Balasanyak ve Şürekâsı Galata'da
Roman Hanı'nda 10 numero
telefon numerosu 1218

Nevsal-i Milli, İstanbul, 1914

SANDIKLI TARİHİNE BAKIŞ

DR. TURAN AKKOYUN*

Cumhuriyet devrinde Türkiye'de tarihçilik bir ihtisaslaşmaya doğru yönelmiştir. Bunun neticesinde devletlerin siyasi ve askeri tarihleri yanı sıra kültürel ve içtimai tarihe geçilmiştir. Sosyal ve kültürel hadiselerin cereyan ettiği sahalar da yerleşim birimleridir. Bu da şehir tarihçiliğini kuvvetlendirmiştir. Tabii çevreden başlayarak, insan ve iskân, tarihi miras, idari geçmiş, geçim kaynakları ve gündelik hayata kadar uzanan araştırmalar sadece geçmişi değil, geçmişten bugüne uzanan çizgiyi de ortaya çıkarmaktadır. Bu yaşayan tarihtir, yani şehir tarihçiliğidir. Tarih, arkeolojik kalıntılarla, höyüklerle, cami, tekke, zaviye, kervansaraylar ve yatırlarla yaşamaya devam etmektedir. Bunlar büyük yerleşim birimlerinde olabileceği gibi küçük yerleşim birimlerinde de bulanabilir. Onun için şehir tarihçiliğinden maksat, irili-ufaklı yerleşim birimidir. Şehir tarihçiliği memleket sevgisinden ve ilim aşkından bazen de her ikisinin birleşmesinden meydana gelebilir.[1] Afyon'a bağlı Sandıklı ilçesi, mazisi eski tarihi bir yerleşim birimi, Selçuklular devrinde Türkmenlerin ve Yörüklerin kendilerine yurt seçmeleriyle, Milli Mücadele zamanında kısa süreli işgallere maruz kalan ve genelde Yunanlılarla hudut cephelerden birisi olarak dikkatimizi çekti.

Sandıklı tarihine dair çalışma yapanlar olmakla birlikte henüz detaylı bir araştırma yayımlanmamıştır. Kazanın tarihine ait yayın yapanlara bakacak olursak, bunların başında, Afyon'un tümünün tarihini kaleme alan Süleyman Hilmi Gönçer ve Ömer Fevzi Atabek gelmektedir. Ayrıca Ali Rıza Hakses ile Abdullah Özkaynak burada zikredilmelidir. Doğrudan "Sandıklı" başlığını taşımasa da, Afyon'a dair mahalli araştırma ve yayınlar yapan Mehmed Saadeddin Aygen de hatırlanmalıdır. (Sandıklı üzerine çalışama yapanlar için çerçeveye bkz.)

SANDIKLI

Sandıklı, 67 km uzaklıkta olduğu Afyon'a bağlı, Ege Bölgesi'nin içbatı kısmında yer alan ve yine kendi adıyla anılan ovada teşekkül etmiş, Afyon-Antalya ve Ankara-Denizli karayolları ile Afyon-Denizli demiryolu üzerinde bulunan, tarihi bir yerleşim merkezidir. Kazayı, Afyon'un Şuhut, Dinar, Kızılören, Hocalar, Sinanpaşa ve ayrıca Denizli'nin Çardak ilçeleri çevrelemektedir.

Sandıklı İsmi: W. M. Ramsay, 1890 senesinde kaleme aldığı *Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası* isimli eserinde, Frikya arazisi içinde bulunduğunu söylediği Sandıklı için "Pentapolis" adını kullanmaktadır.[2] Pentapolis bölgesinde, Otrus (Çorhisar), Bruzus (Karasandıklı), Eucarpeia (Emirhisar), Hierapoeis (Koçhisar), Stectorion (Menteş) isminde beş büyük şehir olduğu ifade edilmektedir. Eski-çağlardan beri bu yerleşim birimine Sibotce/Sibotus ismi verilmiştir. Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Selevkos'un oğlu Birinci Antiokhos tarafından annesine izafeten Apemia şehri kurulmuş, onun yanında ikinci derecede bir yerleşim birimi olarak burası tesis edilmiş, sonradan Sibotus ismini almış, birçok defalar depremden harap olmuş ve yeniden inşa edilmiştir.

Selçuklu kumandanlarından Emir Sanduk 1078 senesinde burasını fethettiğinde çok harap durumdaki şehri yeniden imar ettirerek kendi ismini vermiştir. Türkler gittikleri her yerde olduğu gibi burada da cami, han, hamam, çeşmeler tesis ederek kültürce Türkleştirmişlerdir.[3]

Coğrafi Durumu: Coğrafi bakımdan güney kısmı istisna, Sandıklı her taraftan yüksek dağlarla çevrilidir. Kumalar Dağı ve Kükürt Dağı yer yer 2.000 metreyi aşmaktadır. Bunlardan ilkinin içinde yer alan Kiliman Tepesi 2.250 metre, Kurtkayası 2.117 metre, Kocaçal Tepesi 2.030 metre, Ahmetli Geçidi de 2.019 metre yüksekliğe sahiptir. Yer yer volkan sivrileri, derin vadiler ve sarp yamaçların bulunduğu bu dağlar silsilesine şehirde ortak olarak Sandıklı Dağları da denilmektedir. Batı kısmında yer alan Akdağ da 1.500 metreden biraz daha yüksek bir dağdır. Onun da batısında en yüksek noktası 1.930 metrelik Dombay Tepesi olan Burgaz Dağı bulunmaktadır. Kuzeyinde Ahır Dağları bulunur. Alüvyonlu bir yapıya sahip ve verimi yüksek olan 1.070 metre yükseklikteki Sandıklı Ovası ile Kumalar Dağı'nın çakıştığı yerde takriben 1.500 metre yüksekliğe sahip tepeler ve platolar bulunmaktadır. Bu dağlar şehri komşu kazaların ovalarından ayırır.[4] Kışları soğuk ve kar yağışlı bir hava yapısına sahip olan Sandıklı yaz aylarında sıcak ve

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Ed. Fak. öğretim üyesi

Germiyanoğlu Kalesi kitabeli Ali Çavuş Çeşmesi.

kuraktır. Şehrin dağ, ova ve bataklıklarında kurt, tilki, domuz, keklik, tavşan, ördek bulunur. Akdağ'da XX. asrın ilk çeyreğinde geyiğe de rastlanılmaktaydı.[5] Tarım için oldukça elverişli bir araziye sahip olan ovasında arpa, nohut ve vişne üretilir. Yaylaları yaz mevsiminde uzun süre Yörükler tarafından "yaylak" olarak kullanılmıştır.[6] Sandıklı kazasının bir başka mühim hususu da sayısı doksana yaklaşan şifalı su ve kaplıcalarının mevcudiyetidir.[7] Romatizma, nevralji, nevrit, polinevrit, tendinit, periartrit, artroz, romatoit artrit, selülit, siyanit, spondilit, mialji, pdlio sekeli, hemepleji, parapleji, kırıkçıkık sekelleri, ruhi hastalıklar, bağırsak hastalıkları, taşların-kumların düşürülmesi, cilt ve deri vb hastalıklarının tedavisinde kaplıcanın uygun olması, burasının tarih boyunca insanların ilgisini çekmesine sebep olmuştur.

Köyleri: *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)* kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla XVI. asrın ilk yarısında Sandıklı Nahiyesi'ne bağlı köyler şunlardır:[8] Ağin, Ahmedlü, Ahurhisarı, Akbadrık, Akharim, Akçaataları, Akçaşehir, Atçaviran, Alan, Ali Beğ Hisarı, Arpaçukuru, Balçıkhisar, Ballık ("nâm-ı diğeri Kebe Kilise"), Balluca, Bayındır, Bektaş, Beykilise, Biçer, Bilkavak (Belkavak), Boğazlıyan, Boyalu, Bölücek, Bucakviran, Büyükçukurca, Cadu, Çalca, Çat, Çeltükcü, Çepni, Çivril, Çorhisar, Derecik, Deregüney, Dodurgacık, Dola, Dudağacı, Ekinhisarı, Eymirhisar, Eymür, Gencik, Göçet, Hacı, İğdir, İkiz, İnasa, İncüez, İsaözü, Kalkan, Karaarslan, Karapınar, Karasandıklu, Karaca, Karacaviran, Karalar, Karkun, Kart, Kazanpınarı, Kılandıras, Kınık, Kırka, Kırkpınar, Kızık, Kırkpınar, Kızık, Kızılağaç, Kızılviran, Kızılca, Kızılcakoçlu, Kiçikuyucak, Kiçisaltuk, Kirter, Kocıra, Koçhisar, Kozviran, Kozluca, Ködübez, Körpe, Kulbeyan, Kuluncak, Kutluca, Kuyucak, Mami, Mengüle, Meymun, Mezidlü, Mihmad, Ordu, Ortaca, Ovukdur, Polad, Ramazan, Rasül, Saraycık, Sarraclar, Sebsin, Selçuk, Sineklü, Sorkun, Susuz, Şeyh Barcı, Tavil, Taylık, Todurga, Ulu, Ulu Kuyucak, Ulusaltuk, Ümidviranı, Yağdı, Yakakızık, Yakaca, Yakacık, Yaslı, Yaşağaç, Yaylacık, Yayman, Yenice, Yumru, Yüreğir.

Türklerin hayat tarzına uygun bir yerde bulunan Sandıklı ve çevresinde yukarıda bahsi geçen defterden anlaşıldığı kadarıyla elli tane yaylak ve mezra,[9] on altı tane çiftlik ve çayır[10] bulunmaktadır. Köy, yaylak, mezra, çiftlik ve çayır isimleriyle, yöreye Türkmenler mührünü vurmuştur. Zaten Afyon ve havalisi Türkmenlerin ve Yörüklerin yerleşim alanlarından birini teşkil etmektedir. Türkmenlerin el sanatlarından biri olarak halıcık ve kilimcilik de gelişmiştir. Bilhassa ilçenin "yedidağ çiçeği" ismi ile anılan kilimi pek meşhurdur.[11]

Kusura Höyüğü: Kusura Höyüğü ilçenin 13 km güneyinde bulunan ve aynı isimle anılan köydedir. Burada 1935-1937 senelerinde Cambridge Üniversitesi öğretim üyelerinden Winifret Lamb tarafından Afyon Müzesi Müdürü Süleyman Hilmi Gönçer'in de iştirak ettiği kazılar yapılmıştır.[12] Kazının yapıldığı mahal Kerpiçlik mevkiidir. Kusura Höyüğü'ndan 4.000'e yakın kültür belgesi elde edilmiştir. Çerçeve yazıda da ifade edildiği gibi, Süleyman Hilmi Bey burada ve vilayetin diğer yerlerinde yaptığı araştırmaları Afyon'un tarihine dair iki ciltlik anıt bir eserde toplamıştır.

TARİHİ

Sandıklı, Müslümanların buralara gelmesinden önce de var olan bir yerleşim birimi olarak bazı yabancı ve eski çağ araştırmacılarının dikkatini çekmiştir. Hititler devrinde Kusura mıntıkası esas bölge olarak bulunmaktadır. MÖ 546 senesinde Persler buraya hâkim olmuşlar ve uzun süre burada kalmışlardır.

Büyük İskender tarafından MÖ 333 senesi baharında, 213 senedir devam eden Pers hâkimiyetine son verilerek alınan şehir 250 sene istikrara kavuşamamış, elden ele geçmiştir.

Roma ve Bizans devrinde Frigya Eyaleti olarak anılan mıntıkanın içinde bulunan şehir Pentapolis adıyla zikredilmektedir. Roma Yolu buradan geçtiği için şehrin maddi ve ticari durumu da son derece gelişmiştir. Milattan hemen sonra bazı Hıristiyan azizlerin de buralarda yaşadıkları bilinmektedir.

X. asırdan sonra Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki gücü zayıflayınca nüfusu da buna paralel olarak tükenme noktasına gelmişti. Afyon ve hava-

lisinin ne şekilde ve kimler tarafından fethedildiği mevzuunda teferruatlı bilgilerden mahrumuz. Selçuklu akınlarında Devlethan (Dolathan), Saltuk ve Sanduk Beğ gibi emirlerin ismi bilinmektedir.[13] Havalide bulunan Sandıklı, Karasandıklı, Ulusaltuk, Dolatan ve Doğlat gibi yerleşim yerlerin varlığından hareketle buraların bunlar tarafından alınmış olduklarını söyleyebiliriz. Büyük Selçuklu Devleti'nin kumandanlarından olan Emir Sanduk'un havaliyi fethetmesinden sonra buraya Sandıklı denilmiş olmalıdır. 1070'lerin sonlarında Sandıklı ve havalisi, Dazkırı dışarıda kalmak üzere fethedilmiş durumda bulunmaktaydı.[14] Buralar Türk-Bizans mücadelesi bakımından bir asırdan daha fazla savaş sahnesi olacaktır. Bizans İmparatorluğu zaman zaman karşı saldırılar düzenlemekteydi. Bunlardan biri de 1175 tarihinde olmuş ve bu hücumda Sandıklı Ovası'nda bulunan Pentapolis şehri Bizanslıların eline geçmiştir.[15] Ancak Bizans'ın zaferi kalıcı olmayacaktır.

Park (Hüdai Kaplıcası).

Sandıklı'nın mazisi uzun bir tarihi şehir olduğunu ifade etmistik. Fetihler, tarihi şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmadı. Mücadele, esas olarak savaşçılar ve düzenli ordular arasında cereyan etmekteydi. Bilhassa Bizans'ın baskısı altında bulunan halk da, "fatih" olarak gelenlere herhangi bir mukavemet göstermedi. Ayrıca fethin hızlı gerçekleştirilmesi, tarihi şehirlerin eski düzenlerini ve belirli hususiyetlerini muhafaza ederek onların yeni imarlarına uyum sağlamasını kolaylaştıran bir çeşit tekâmüle yardım etti.[16] Birbirinden farklı unsurların bir arada barındığı yerleşim birimleri ortaya çıktı. Sandıklı da bunlardan birisi olmuştur.

Türkiye Selçukluları zamanında bu havalide, Sandıklı-Çivril arasında Düzbel mevkiinde gerçekleşen[17] Miryakefalon Savaşı Bizans'a ağır bir darbe olmuş ve bölge tamamen Türkleşmiştir. 1176 senesinde gerçekleşen bu savaş sonrasında Sandıklı ve Dinar uçbeyi Emir Sungur'a, Dazkırı, Denizli ve Çivril taraflarına akın görevi verilmişti.[18]

XIII. asrın ikinci yarısından itibaren Türkmenlerin kesif olarak yaşadığı bölgelerden birisi de Sandıklı idi.[19] Cimri hadisesine Türkmenler mühim ölçüde iştirak etmişler ve bunun üzerine yapılan yıpratıcı sefer neticesinde Sultan Gıyaseddin 30 Mayıs 1279 günü kazandığı zaferden sonra, Baybars'ın Kayseri'ye gelmesinden itibaren Selçuklu-İlhanlı yüksek hâkimiyetinden ayrılan Ladik Honaz hâkimi uç gazisi Mehmed Bey'in damadı Ali Bey'i de tevkif edip Karahisar Kalesi'ne hapsetti. Sultan Gıyaseddin bir müddet Karahisar, Sandıklı ve Şuhut havalisinde kalıp, kendine itaat eden Türkmenleri kabul ve affetti.[20]

Anadolu Selçukluları dağıldıktan sonra burasının da Sahipataoğulları'na intikal ettiği iddia edilmektedir. Bununla beraber kale Germiyanoğulları'na aittir. XIV. asrın sonlarına doğru I. Sultan Murad zamanında Osmanlı toprakları, Anadolu'nun içlerine doğru gelişmiştir. 1381 tarihinde Kütahya, Eğridir ve Akşehir de bunlara dahil edildi. Şehzade Bayezid, Kütahya ve Hamideli sancaklarının başında idi. Sultan Murad 1389 senesinde Kosava'ya giderken Temürtaş Paşa'yı Uşaklı, Sandıklı ve Kütahya'nın başına "beş muteber bahadır erlerden" birisi olarak "Beğ" koymuştur.[21] Timur'un Anadolu seferinden burası da etkilendiyse de, havali 1429 senesinde tekrar Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir.

Karahisar-ı Sahib Sancağı, başlangıçta merkezi Ankara olan Anadolu Beylerbeyiliğine bağlanmış olmakla beraber, 1451 senesinde Kütahya'ya verildi. Sancakta merkezle birlikte on kadılık bulunmaktaydı ki bunlardan dördüncüsü Sandıklı'dır. Süleyman Hilmi Gönçer'in şer'iye sicillerinden elde ettiği bilgilere göre Osmanlı idaresinde XVII. asrın ikinci yarısından sonra Sandıklı'da şu kadılar görev yapmışlardır:[22] Mustafa Efendi, Fazlullah Efendi, Hamza Efendioğlu Mehmed Efendi, Mehmed Efendi, Ali Efendi, Hüseyin Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, Hasan Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, (Naib) Mehmed Raşid, (Naib) Ahmed Said Efendi.

XVI. asırda Sandıklı, Karahisar-ı Sahib Sanca-

ğı'na bağlı nahiyelerden birisi[23] iken XVIII. asırda Anadolu'daki kazalar arasında yer alır.[24]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde "Hurufât Defterleri" kümesi içinde, üzerinde "Atik Askeri" ibaresi bulunan 1142 numaralı defterde Sandıklı'da bulunan görevliler yer almaktadır.[25]

Sandıklı üzerinden Banaz'a geçen Evliya Çelebi, Sandıklı hakkında üç yüz elli "toprak örtülü" evden[26] bahseder. 1324 tarihli *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*'ne göre;[27] "Şeyhlü, Geyikler, Tazkırı isimleriyle üç nahiyeyi ve 260 karyeyi ve 17.053 hane ile (46.223)'i .... ve (45.800)'i inas olmak üzere ceman (92.023), nüfusu havidir. Nüfus-ı mezkûrenin (392)'si Rum, (149)'u Ermeni ve mütebakisi İslamdır."

Şemseddin Sami'nin *Kamûsü'l-alâm*'ında Sandıklı'nın nüfusunu 170'i Ermeni olmak üzere 6.515 olarak zikredilmekte, Şeyhlü, Dazkırı ve Geyikler ile beraber bunu 7.499 olarak verilmektedir.[28] Sandıklı 1860 senesinde Anadolu Beylerbeyliğine bağlı olan Karahisar sancağının bir kazası durumuna getirildi.

Milli Mücadele devrinde Sandıklı önemli bir mevkide bulunmaktaydı. Konumuyla Ankara ve Afyon'un Denizli-Aydın ve Antalya arasındaki bağlantı sırasında geçilen ve uğranılan bir şehirdi.[29] Kazanın Sincanlı'ya komşu köylerinden bir kısmı Yunan işgaline maruz kalmıştır. Bilhassa Sinanpaşa'ya bağlı Paşa Köyü'nden bazı Yunan zabitlerinin Sandıklı'ya kadar geldikleri rivayet edilmektedir. Çok kısa aralıklarla olmak üzere Sandıklı üç defa Yunan işgaline maruz kaldı.[30] Burası Yunanlılarla bir uç irtibat noktası haline geldiğinden Mart 1921 sonlarından itibaren Burdur, Isparta ve Afyonkarahisar mıntıkalarından "atlı müzâheret"ler, bir piyade taburu Sandıklı'ya nakledilmiş, kumandanlığına da Burdur Kalem Reisi Mazhar Bey "Sandıklı Kumandanı" unvanı ile getirilmiştir. "Ardından Isparta Depo Taburu" da "Sandıklı Kumandanlığı emrine" verilmiştir.[31] Hemen sonrasında burası çevrenin istihbarat merkezi haline geldi.[32]

Zeybeklerden müteşekkil olan Kuva-yı Milliye tasfiye edilirken bunların üzerine Afyonkarahisar şehrinden hareket eden ordu soğuk bir mevsimde, buradan geçmiştir.[33] Kuva-yı Milliye'nin tasfiye edilmesinden hemen sonra Sandıklı ve havalisinde bir anda eşkıyalık hadiseleri gündeme gelmiştir. Tahminen altmış kişilik bir çete ortaya çıkmıştır.[34] İslamköylü Körahmedoğlu Musa, Hocalar'dan Mustafaoğlu Mustafa, Gedikler, Öksüz ve Susuz ahalisinden "bir hayli eşhas" takriben otuzdan fazla kişi şekavet yaparak, üç erkek ve bir kadını darb, sekiz yüz lira para ve bir miktar eşya alarak takipten kurtulmak için Uşak'a doğru çekilmişlerdir.[35]

Birinci İnönü Savaşı'ndan hemen sonra Fevzi Paşa Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği emirde Yunanlıların aldıkları mağlubiyeti telafi edebilmek için havalide karşı saldırıda bulunabileceğini dikkate alarak tedbirli olunmasını ve önlem alınmasını istenmiştir.[36] 21 Mart 1921 tarihinde Cenup Cephesi Kumandanı Miralay Refet Bey, XII. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta Menderes Grubu Karargâhı'nın Sandıklı'ya naklini bildirmektedir.[37] 29 Temmuz 1921 tarihli bir emirde, Afyon'un garbına dair bir taarruz için kuvvetlerin Sandıklı'da toplanması emri verilmiştir.[38] 24 Ağustos 1922 tarihli Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın "Harb raporu"nda "Sandıklı ve Menderes mıntıkalarında sükûnet vardır" ibaresi[39] fırtına öncesini andırmaktadır. Büyük Taarruz'dan hemen önce yapılan yine aynı tarihli diğer bir yazışmada Kocaeli, Afyonkarahisar ve Menderes ile birlikte Sandıklı bölgesinin de harp vaziyeti dikkati çekmektedir.[40] Sandıklı Milli Mücadele'nin önemli bir zaman diliminde cephe[41] olarak düşünülebilir.[42]

Büyük Taarruz'un başlangıcında Sandıklı önemli bir geçiş noktası olarak görülmektedir. Harekâtın ekseni üzerinde bulunan Sandıklı'nın ilk harfinden hareketle taarruzun stratejisine "Sad Planı" adı verilmiştir.[43] 26 Ağustos 1922 tarihinde Türk Ordusu'nun Anadolu'dan Yunanlıları atmak için giriştiği Büyük Taarruz başladı.

Büyük Taarruz ile birlikte "Kuvvetli Süvari Kıtaatımız dün (26.8.1338) saat 8'den itibaren Ahurdağlarından Sıçanlı üzerine sarkarak düşmanın tamamen gerilerine" düşerek[44] Türk zaferine ilk adımı yine bu havalide, atmış oldular.

Sandıklı sınırlarının yakın geçmişte daha geniş olduğu görülmektedir. Şimdi ayrı birer ilçe olan Geyikler (Dinar), Dazkırı ve Şeyhlü (Çivril) birer nahiye olarak Sandıklı kazasına bağlıydılar. Bu nahiyeler 1926 senesinde Sandıklı'dan ayrıldılar. 1990 senesinde de Hocalar ve Kızılören ayrı birer ilçe[45] haline getirilince kazanın hudutları daha da daralmıştır.

TARİHİ YAPILAR

Evliya Çelebi, 1670 senesinde Sandıklı'da dört mihrap[46] bulunduğunu kaydetmektedir. *Kamûsü'l-alâm*'da "üç cami"[47] ibaresi yer alırken, 1324 tarihli *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*'nde burada dört cami bulunduğu belirtilmektedir.[48] Cumhuriyet devrinde de Muğla Müftüsü Ali Rıza Hakses'in gezi notlarında sayı beşe yükselmektedir. Yine bu müftünün notlarına göre bunlardan ikisi 1946 senesinde depo olarak kullanılmıştır.

Sandıklı'nın tarihi yerlerinden bir tanesi de şehrin kalesidir. XX. asırda sadece doğu kısmı kalan bu eser Germiyanoğulları'na aittir. Kalenin ikiye bölünmüş bir vaziyette kalan H. 725 tarihli kitabesi Hisar Mahallesi'nde mevcut Çavuş Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Diğer pek çok yerde görüldüğü gibi kale harap olduktan sonra buraya getirilmiş olmalıdır. Kalenin kimin zamanında yaptırıldığı belirtilmemişse de bu tarih 1325 senesine tekabül etmekte ve bu tarihte Germiyanoğulları'nın başında Birinci Yakub Bey bulunmaktadır. Proto-historik bir höyük üzerinde kurulan Sandıklı Kalesi etrafının yatırlarla dolu olması ve birisi yüz metre kuzeyinde diğeri iki yüz metre kadar doğusunda iki Müslü-

man mezarlığının bulunması da dikkate alınacak olursa burası Türklerin ilk yerleşim yeri olarak kabul edilmelidir.

Türkler gittikleri her yerde olduğu gibi burada da kültürel eserler vücuda getirmişlerdir. Şehirde medfun bulunan tarihi şahsiyetler ve mevcut kalabilen eserler dikkate değerdir.

Afyon'a pek çok eser kazandıran Umur Bey, Sandıklı'ya da bir hamam inşa ettirmiştir.[49]

Sandıklı'da Eğitim Müesseseleri:[50] Sandıklı Mekteb-i İbtidaisi 1885 senesinde açılmıştır. Ayrıca Sandıklı Hisar Mekteb-i İbtidaisi bulunmaktadır. Sandıklı'da biri kız, biri de erkek olmak üzere iki Rüştiye bulunmaktadır.

Sandıklı'daki Tarihi Camiler:[51]

Ulu Cami: Sandıklı'nın en büyük camii olan bu yapı H. 708 (M. 1308-1309) senesinde[52] Sultan Alaeddin'in oğlu Şeyhzade Ömer tarafından Aydemir bin Abdullah el-Necib'e yaptırılmıştır. Kurşunla örtülü kubbesi, şadırvanı ve tuğladan minaresi vardır. İç kapısının yan tarafında dokuz satırlık Arapça kitabesi bulunmaktadır:

- Bismillahirrahmanirrahim
- Ve innel mesacide lillahi felatedu maallahü ahaden
- Ammare hazel mescidil mübarek bir resm
- El Emirü'l-kebirü'l-hatırü'l-münir
- Bahaü'd-devlet-i veddin Ömer bin Alaüddin
- Allahü şanehu ve amma şanehu
- Fiyevmü'l-sebt sadis min
- Zilhicce sene semanine ve seb'a mie
- Mimaruhu Aydemir bin Abdullah en-naib

Abdullah b. Mustafa tarafından tamir ettirilmiş, H. 933 (M. 1526-1527) senesinde minaresi, H. 1117 (M. 1705-1706) senesinde de çeşmesi yaptırılmıştır. 1933 senesinde esaslı bir surette tamir görmüştür.

Cezayir Camii: Cezayir Valisi Hüseyin Paşa tarafından H. 1249 (M. 1833-1834) senesinde yaptırılmıştır. Ahşap ve üzeri toprak damdan olan olan camiin minaresi bulunmamaktadır. 1910 senesinde esaslı bir şekilde tamir görerek üzeri kiremitle örtülmüştür.[53]

Çavuş Camii: H. 1301 (M. 1883-1884) senesinde ahşap olarak yaptırılmış olup bitişiğinde tarihi bir çeşme bulunmaktadır.

Çolak Mescid: Muradin Camii yakınında bulunan, yapanın-yaptıranan bilinmediği ufak, ahşap ve tarihi bir camiidir.

Kiçi Camii: Şeyh Müslihiddin Camii olarak da bilinir. Taştan yapılmış, büyük bir kubbesi ve tuğla minaresi bulunmaktadır. 1926-1934 senelerinde esaslı bir surette tamir ettirilmiş ve bu tamire ait olarak da bir kitabe ilave edilmiştir.

Hamamönü Camii: Yapanın ve yaptıranın bilinmediği bu cami Vakıflar İdaresi tarafından duvarları taştan olarak yeniden yaptırılmış ve üstü kiremitle örtülmüştür. H. 1326 (M. 1908) senesinde Hacı Ahmed Bey tarafından yaptırılan minaresi tuğladan olup tek şerefelidir.

Havai Camii: Kubbeli ve minareli camiin ilk yaptıranı bilinmemektedir. H. 1291 (M. 1874-1875) senesinde toprak damı kaldırılarak üstü kiremitle örtülmüştür. H. 1308 (M. 1890-1891) senesinde Havai Medresesi Müderrisi Hocazade Mehmed Emin Efendi tarafından yeniden yaptırılmıştır. H. 1232 (1816-1817) senesinde Hacımollaoğullarından Hacı Ali adında bir zat tarafından tuğla bir minare ilave edilmiştir. Bu camide sakal-ı şerif de bulunmakta

Sandıklı, 31 Aralık 1996 durumu.

Ulu Cami, içten görünüş.

imiş. Bitişiğinde kırk beş odalı bir medrese mevcut iken yıkılmış, arsası da satılmıştır.

Hoca Fakih Camii: 1910 senesinde Çakır Mahallesi halkı tarafından ahşap toprak damlı ve minaresiz olarak yaptırılmıştır.

Kabak Camii: Eski, ahşap ve minaresiz bir camidir. Kabak Hocazade Halil Efendi'nin dedesi tarafından yaptırılmış olup inşa tarihi bilinmemektedir. 1960 senesinde tamir görmüştür.

Kubbeli Cami: İlk yapıldığı tarih ve yaptıranı belli değildir. Sandıklı'nın ilk cuma namazı kılınan camii olarak bilinmektedir. Toprak damlı olan cami 1957 senesinde kubbeli, taş duvar ve taş minare ile yeniden inşa ettirilmiştir.

Muradin Camii: Şeyh Nureddin Camii de denilen ahşap ve üzeri kiremitle örtülü camiin yapılış tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Minaresi ve şadırvanı da bulunan camiin yan tarafında Nureddin Sultan'ın türbesi bulunmaktadır. Cami ve türbenin XVIII. asırda inşa edildiği tahmin edilmektedir.[54] Rivayete göre cami bu zat tarafından inşa ettirilmiştir. 1950 senesinde tamir görmüştür.

Müstecep Camii: Sığır Eyleği de denilen cami harap bir vaziyette iken 1966 senesinde kesme taş kullanılmak suretiyle yeniden inşa ettirilmiştir.

Şaloğlu Camii: Şükrü Bey Camii de denir, üzeri toprak dam iken 1951 senesinde kesme taştan yapılmış, kiremitle örtülmüştür. Küp kısmı taştan, üstü de tuğladan bir minaresi ve çeşmesi de bulunan camiin Şaloğlu Sülalesi'nden Şükrü Bey tarafından yaptırıldığı rivayet edilmektedir.

Tophaş Camii: Eskiden toprak bir dam ile örtülü iken 1955 senesinde beton olarak yeniden örtülmüştür. Minaresi tipiktir.

Yeşildirek Camii: H. 1213 (M. 1798-1799) senesinde ahşap ve minaresiz olarak yaptırılmıştır. 1950 senesinde halk tarafından tamir ettirilmiştir.

Yunus Emre Camii: H. 1310 (M. 1892-1893) senesinde yaptırılmış olup ahşap ve minaresizdir.

Tevhid-i Tedrisat ve tekkelerin kapatılması hakkındaki kanunların yürürlüğe girmesiyle beraber Sandıklı'nın tekke ve medreseleri arsa haline dönüşmüştür. Ulu, Havai ve Kiçi Camileri kadro dahilinde bırakılırken diğerleri hariç tutulmuştur. Hariç tutulanlar İkinci Dünya Savaşı esnasında askeri eşyanın muhafazası için depo olarak ittihaz edilmiştir.[55]

TARİHİ ŞAHSİYETLER

Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethinden hemen önce ve buna müteakiben devam eden asırlarda bu coğrafyada çok güçlü tasavvuf cereyanları ortaya çıktı. Bu zemin üzerine gelip yerleşen zümreler, uçlarda gazilere "memleket açmak" ve fütuhat yapmak veya uzaktaki köylere, boş yerlere yerleşip hayvancılık ve tarımla meşgul olmak durumundaydılar. Bu çeşit zümreler Anadolu'nun her tarafında çeşitli fonksiyonlarının icracısı olarak göze çarpmaktadırlar. Bu mevzuda tekke ve zaviyelerin olumlu roller oynadığı aşikârdır.[56] Bilhassa Bizans'a hudut mıntıkalar, "baba ve abdal" olarak isimlendirilen derviş ve tarikat mensuplarının akınına uğramıştır. Buralardan Avrupa'nın içlerine kadar gitmişlerdir.[57] Sandıklı da Selçukluların Anadolu'ya girmesinden hemen sonra Bizans'a hudut olan yerlerden birisidir. Bu şahsiyetlerin kabirleri asırlarca ziyaretgâh olarak seçilmiş ve hatta bazı belirsiz mezarlar da evliya ve derviş kabri gibi telakki edilmiştir.

Şirincvler Camii.

Sandıklı'da Medfun Bulunan Şahsiyetler:[58]

- Yunus Emre: Yunus Emre'nin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kabri bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Sandıklı'dadır. Yeniçay Köyü, yakın zamanda şehre ilhak edilerek Yunus Emre Mahallesi'ne dönüştürülmüştür.

- Çömlek Baba: Kumalar Dağı'nda medfundur.
- Hacim Sultan: Yanıkkışla civarında eski büyük mezarda, Çetinkaya İlkokulu önünde medfundur.
- Mürüvvet Baba: Ziraat Bankası karşısındaki parkın içinde medfundur.
- Şeyh Müslihiddin: Muallimhane'de medfundur.
- Ali el-Rumi Dede: Mevlevi büyüklerinden olan bu zat Karacaviran Köyü yolu üzerinde bulunan tekkesinde medfundur.
- Kudum Baba: Ali el-Rumi Dede'nin dergâhı karşısındaki tepe üzerinde medfundur.
- Baba Kudsî: Ali el-Rumî Dergâhı'nın yakınında ve Karacaviran Köyü yolu üzerinde eski bir kabristan ittisalinde bulunan tekkesinin içinde medfundur.
- Hurmayi Baba: Eski Hisar içinde medfundur.
- Sarı Baba: Hurmayi Baba'nın yanında medfundur.
- Kara Baba: Hurmayi Baba'nın yanında medfundur.
- Abid Baba: Hurmayi Baba'nın yanında medfundur.
- Yalıncak Baba: Horasan erlerindendir. Şehir içindeki Elektrik Fabrikası'nın makinesinin ocak kısmının sol cihetinde medfundur. Yalıncak Medresesi 1939 senesinde yıktırılarak santral binasına iltihak ettirilmiştir.
- Er Ahmed: Şehrin haricinde "Er Pınarı" denilen yerde medfundur.
- Kavaklı Baba: Cuma Mahallesi'nde medfundur.
- Ahi Bayezid: Meydan Mahallesi'nde medfundur.
- Çomaklı Baba: Şehir haricinde medfundur.
- Helvayi Dede: Şehir haricinde medfundur.
- Cirim Baba: Akın Köyü'nde medfundur.
- Şeyh İdris: Kabrinin Sandıklı'da olduğu rivayet edilmekteyse de yeri tespit edilememiştir.
- Nuri Halife: Muradin Camii ittisalindeki türbede medfundur.
- İsa Dede: Alim ve fazıl bir zat olduğu söylenmekle beraber kabir yeri tespit edilememiştir.
- Şeyh Safa: Hem şair, hem de şeyhtir, H. 1174 (M. 1760-1761) senesinde vefat etmiştir, Kılandıras Köyü'nde medfundur. Aynı köyde kendi ismiyle anılan bir Şeyh Safa Zaviyesi bulunmaktaydı.[59]
- Saltuk Baba: Saltuk Köyü'nde medfundur.
- Menteş Baba: Menteş Köyü'nde medfundur.[60] Bedri Noyan, kendisine yurt verilmesi üzerine burada yaşadığını ve hakkında başka bilgi bulunmayan "Bektaşî azizlerinden birisi" olduğunu iddia etmektedir.[61]
- Yusuf Dede: Akviran Köyü'nde medfundur.
- Şeyh Yahşî: Mevlevi olup, Şeyh Yahşî Köyü'nde medfundur.
- Karkın Baba: Alamescid Köyü'nde medfundur.
- Koç Gazi Dede: Koç Gazi Köyü'nde medfundur.
- Yusuf Dede: Akharım Köyü'nde medfundur.

SANDIKLI HAKKINDA KALEM OYNATANLAR

Süleyman Hilmi Gönçer: Şubat 1899 tarihinde İscehisar, Çukur Mahalle'de Veysoğullarından Ali ile Sultan'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Henüz üç aylık iken annesinin vefat etmesi üzerine, Afyonkarahisar Karaman Mahallesi'nde çocuğu olmayan Hacı Velioğlu Aşçı Mehmed Çavuş tarafından evlatlık alınmış, nüfusta da bu ailenin üzerine kaydedilmiştir. İlk tahsilinden sonra Afyon İdadisi'ne kaydolmuş, rüştiyeyi bitirerek 1915 senesinde Darü'l-muallimin'e girmiş ve 1919 senesinde mezun olmuştur. Milli Mücadele esnasında Bolvadin Nümune İlkokulu'nda başladığı öğretmenlik mesleğini Bayat, Sincanlı, Polatlı'daki mekteplerde devam ettirmiştir. Milli Mücadele'nin Türk zaferi ile neticelenmesinden sonra Afyon merkezinde görevlendirilmiştir.

Memleketinin tarih ve kültürüyle ilgili araştırmalara 1928 senesinde başlamış ve bu çalışmaların neticesinde Eski Eserleri Sevenler Derneği Başkanlığı'na getirilmiştir. Ardından Asâr-ı Atika Deposu'nu oluşturmakla görevlendirilir.

1931 senesinde Afyonkarahisar İmaret Medresesi'nde kurulan müzenin müdürlüğüne getirilir. 32 sene müddetle burada müdür olarak görev yaptıktan sonra 1963 senesinde yaş haddinden emekliye ayrılır.

Afyon Halkevi bünyesinde kurulan Müze ve Sergi Kolu Başkanlığı görevini on seneden fazla yürütmüş, yine Halkevi'nin yayın organı olan *Taşpınar*'da yazılar kaleme almıştır.

4 Eylül 1980 tarihinde, yerleştiği İzmir Karşıyaka'da ölmüştür. Afyon şehrinin tarihine dair iki ciltlik bir anıt eser olan *Afyon İli Tarihi* isimli kitabın sahibidir. İkinci cildi Afyon Belediyesi tarafından, vefatından ancak on bir sene sonra bastırılabilmiştir.

Ömer Fevzi Atabek: 1883 senesinde Semerci Ali Usta'nın oğlu olarak dünyaya gelen Ömer, küçük yaşta annesini kaybetti. Tahsiline başladığı Cami-i Kebir Emin Hoca Mahalle Mektebi'nde "Ömer Fevzi" diye lakaplandırılmış, Afyonkarahisar, Bursa ve İstanbul'daki tahsil hayatından sonra 1911 senesinde Darülfünun-ı Osmaniye Riyaziye Şubesi'nden diploma almış, müderrislik hakkı elde etmiş olmakla beraber muallimliği tercih ederek Ankara, Üsküdar, Şebinkarahisar, Kayseri, Afyonkarahisar, Silifke ve Bilecik'te otuz beş sene öğretmenlik ve idarecilik yapmış, 1948 senesinde emekliye ayrılmıştır. Eğitim faaliyetlerinin yanı sıra ilimle de iştigal eden, Soyadı Kanunu'na istinaden "Atabek" ismini alan Ömer Fevzi Atabek 8 Mayıs 1971 tarihinde Afyon'da vefat eder.[1]

Atabek unutulması mümkün olmayan "iman ve ilim erleri"nden birisi[2] olarak, on sekiz ayrı eser kaleme almıştır ki bunlardan biri de *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*'dir.[3] Bu eserde, 1950'li senelere kadar Afyon ve ilçeleri ele alınmıştır. ➤

1. Yazarın hayatı için bkz. Turan Akkoyun, "Ömer Fevzi Atabek", *Toplumsal Tarih*, no. 41 (Mayıs 1997), s. 56-61.
2. Durmuş Saltukbeyoğlu, "Para, İman ve İlim", *Afyon Zafer*, no. 2462 (5 Temmuz 1997).
3. Dört cilt olan bu eser, Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü Yayını olarak basılmıştır. Bkz. Turan Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, Afyon, 1997.

Ali Rıza Hakses: Türkiye Cumhuriyeti'nin dokuzuncu Diyanet İşleri Başkanı olan Ali Rıza Hakses, 1892 senesinde Kayseri'ye bağlı Saracık Köyü'nde dünyaya geldi. Çocuk yaşlarda İstanbul'a gelerek ilk tahsilini ve hafızlığını Üsküdar'da tamamladı. Kuran ilimlerini öğrenerek icazet almıştır. Ardından Dârü'l-hilafetü'l-Aliyye Medresesi'ni bitirdi. Rüûs imtihanını kazanarak Medresetü'l-mütehassisin'in fıkıh ve usul ü fıkıh şubesine girdi ve başarı ile bitirdi. Kadıköy, Muğla ve Fatih müftülüklerinde, Ege Bölgesi Gezici Vaizliği'nde bulunan Ali Rıza Hakses, fasılasız olarak kırk yedi sene devlet hizmetinde bulundu. 15 Şubat 1966 tarihinde Din İşleri Yüksek Kurulu Üyeliği'ne seçildikten sonra, 25 Ekim 1966 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı oldu. 1968 senesinde emekliye ayrıldı. 5 Kasım 1983 tarihinde İstanbul'da vefat etti.[4] Diyanet İşleri Eski Başkanı Ali Rıza Hakses 6-12 Kasım 1945 tarihleri arasında Sandıklı Askerlik Şubesi'nde vatani vazifesi yapmakta olan yeğeni Teğmen Cihat Uskan'ı ziyarete geldiğinde ilçede incelemeler yapar. Ayrıca Sandıklı Müftüsü Ahmed Muhtar ve Müderris Hocazade Ali Rüştü beylerden ve onların ellerinde mevcut olan kitaplardan da istifade eder.[5] Burası hakkında bir eser kaleme alarak kitap haline getirir, fakat bu çalışma basılamamıştır. Hakses'in notları, 1984 senesinde *Sandıklı Postası* gazetesinde[6] yayımlanır. Aynı yazı dizisi 1986 senesinde *Sandıklı Sesi*'nde[7] bir kere daha tefrika edilmiştir.

Abdullah Özkaynak: Kazanın tarihine dair kalem oynatan Abdullah Özkaynak 1929 senesinde Sandıklı'da dünyaya geldi. Genç yaşta babasını kaybettikten sonra kunduracıya çırak verilir, kendi hayatını kendisi kazanıp, annesine rağmen tahsil yolunu seçer. İlk ve ortaokulu memleketinde okuduktan sonra Kuleli Askeri Lisesi'ne girer. 1952 senesinde de Harp Okulu'nu tamamlar. Hava yer subay olarak orduda görev alır. Aysel Hanım ile 1956 senesinde evlenir. Eskişehir, Ankara, Merzifon ve İstanbul'da görev yaptıktan sonra 1977 senesinde emekli olur. Nalburiye dökkânı açar. İçki ile arası iyi olmamasına rağmen sigaraya çok düşkündür. 1991 senesinde kanser hastalığına yakalanır ve 23 Ocak 1993 tarihinde vefat eder. Doğup-büyüdüğü memleketine[8] çok düşkün olan Özkaynak, her sene yaz tatilini Sandıklı kaplıcasında geçirirken, fotoğrafçılar tutarak tarihi yerlerin resimlerini çektirmiş ve memleketinin tarihini kaleme almıştır.[9] Arkeolojiye oldukça düşkündü. 1975 senesinde kızı Aysun (Bilen) ile birlikte üniversite imtihanlarına girer, hedefi arkeoloji olmasına rağmen o Eski Ön-Asya Dilleri Bölümü'nü kazanır. Kanarya, balık, pul meraklı da had safhadadır. Fransızcayı iyi bilirdi. 1950'li senelerin ortalarından itibaren *Sandıklı Tarihi*'ni kaleme almaya başlamış[10] ve senelerce durmaksızın bu faaliyetine ölümüne kadar devam etmiştir.[11] Bu eserin "çok küçük bir kısmı" yayımlanabilmiştir.[12] ➤

4. Ali Rıza Hakses'in hayatı hakkında bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*, Ankara, 1989, s. 24; Galfar Tetik, "1924'ten 1994'e Diyanet İşleri Başkanları", *Diyanet*, "Diyanet 70 Yaşında" özel sayısı, no. 39 (Mart 1994), s. 16.
5. *Sandıklı Sesi*, 2 Mart 1987.
6. Ali Rıza Hakses. "Değişik Kaynaklardan Sandıklı Tarihi" (haz. Ahmet Nurettin Turan), *Sandıklı Postası*, no. 53-72, 1 Ekim 1984-18 Şubat 1985 (20 bölüm).
7. Ali Rıza Hakses, "Sandıklı'yı Bir Ziyaret", *Sandıklı Sesi*, 1 Aralık 1986- 9 Mart 1987 (13 bölüm).
8. *Sandıklı Yurt Sesi*, no. 379 (28 Mayıs 1997).
9. *Odak* (Afyon), no. 145 (23 Mayıs 1997).
10. Ümmiye Talay, "Sandıklı Tarihi'nin Yazarı: Abdullah Özkaynak", *Halvet Der Encümen* (Afyon), no. 7, Temmuz-Ağustos 1997, s. 26.
11. Eşi Aysel Özkaynak ile yapılan görüşme, 05.07.1997.
12. *Afyon Zafer*, no. 2426 (23 Mayıs 1997).

- Abbasi Dede: Ballık Dağı'nda medfundur.
- Okdur Baba: Menteş Dağı'nda medfundur.
- Ağıl Eri Baba: Menteş Dağı'nda medfundur.
- Karaca Ahmed Dede: Çurhisar Köyü'nde medfundur.
- Kadıncık Ana: Ballıkta Ballıkbaşı Pınarı yanında medfundur.
- Karadayızade İbrahim Efendi: Yalıncak Medresesi müderrislerindendir.
- Çakalozzade Mustafa Efendi: Yalıncak Medresesi müderrislerindendir. Sandıklı'ya pek çok eser yaptırmıştır. Bunlar, Barbaros İlkokulu binası, Çakalozzade Çeşmesi, Çay Köyü yakınlarında yine kendi isimini taşıyan bir köprü ve kuyu tespit edilebilenlerdendir.
- Şeyh Hasan Hamdi Efendi: Yalıncak Medresesi müderrislerinden olup 1904 senesinde vefat etmiştir.
- Şahinzade Mehmed Efendi: Yalıncak Medresesi müderrislerinden olup 1 Nisan 1934 tarihinde Sandıklı'da vefat etmiştir.
- Mehmed Emin Efendi: Sandıklı müftülerindendir. 1931 senesi sonunda bu görevde iken vefat etmiştir.
- Ahmet Muhtar Efendi: 1906 senesinde icazet almış, 1910 senesinde Sandıklı Kazası'na vaiz tayin edilmiş, babası Müftü Mehmed Emin Efendi'nin ölümü üzerine yerine 1931 senesinde atanmış, vefatına kadar bu vazifeyi sürdürmüştür.
- İbişzade Hacı Ahmed Efendi: Hadim Medresesi ilk müderrisidir.
- Keskinzade Hacı Ahmed Efendi: Hadim Medresesi ikinci müderrisidir.
- Sülekzade Süleyman Efendi: Uşak'da icazet aldıktan sonra memleketine gelerek adına ait bir medrese kurmuş ve ilk müderrisi olmuştur.
- Aksekili Mehmed Efendi: Sülekzade Medresesi'nde ulum-ı amaliye ve seniyye ile meşgul olmuş ve 1943 senesinde vefat etmiştir.
- Carancı Ali Efendi: Carancı Medresesi'nin hem banisi hem de ilk müderrisidir.
- Ecitzade Mehmed Efendi: Carancı Medresesi müderrislerinden olup, daha önce Hamamönü Camii'nde imamlık yapmıştır.

Sandıklı'da Yetişen Şairler:[62]

- Şeyh Hamza: Nureddin Sultan'ın ahfadından. Kendisi memleketin sayılı şeyhlerindendir. Gerek Nureddin Sultan gerekse Şeyh Hamza'nın Sandıklı Leblebiciler Loncası'nın pîri oldukları kabul edilmektedir.[63]

Şair Şeyh Hamza'nın manzumesinden bir kısım:[64]

Gel şimdi dinle gel ey merdi meydan
Bunların kim dürür deyem hocası
Anın namıdır Nuri Halife
Olubdur on iki sene kutbu aktab
Kutub olan ile olmayan değil bir
Budur bu cümlenin gible nüması
Cvarında anın medfun olanlar
Azabı kabri görmez yok cefası

Anın kardeşidir Musa halife
Kim ola kim anın vasfın yazası

- Şeyh Safa: H. 1174 (M. 1760-1761) senesinde vefat etmiştir. İlmi tasavvufa aşina bir zat olan Şeyh Sefa'nın manzumeleri halk arasında söylenmektedir.

- Şair Mehmed Fikret: Birinci Dünya Savaşı esnasında ölmüş bir şairdir. Eski Kabristan'da medfun olduğu rivayet edilmekteyse de mezarı bulunmamaktadır.

- Mehmet Emin Çakıroğlu: Kasaba'nın eşrafından Çakalzadelere mensup XX. asır şairlerindendir. Çok küçükken babası vefat ettiği için Darüşşafaka Mektebi'nde tahsil görmüş ve pek çok memuriyetlerden sonra PTT müdürlüğünden emekliye ayrılmıştır. Fransızcayı iyi derecede bilen şairin matbu eseri bulunmamaktadır. Bununla beraber basılmamış bir divanı vardır. Şiirlerinden bir kısmı dergi ve gazetelerde neşredilmiştir. "Nami" mahlasını kullanmıştır.

- Fikrî: Asıl ismi Mehmed, mahlası ise Fikrî'dir. 1844 senesinde Sandıklı'da dünyaya gelmiş, on altı sene askerlik yaptıktan sonra, Dinar'da muallimlik etmiş, Nakşibendiliğe intisab eylemiş, bazen aruz bazen de hece vezniyle şiirler yazmıştır. Divanını 1886-1887 senelerinde tamamlamıştır. 1903 senesinde vefat etmiştir.

Sandıklı'dan Yetişen Hattatlar:[65]

- Çakalzâde Hüseyin
- Katipzâde Halil
- Veyselzâde Hacı Mustafa
- Arap Hafızoğlu Mehmed
- Edip Alizâde Hacı Ahmed
- Kalenderzâde Halil
- Topbaşzâde Hacı Murad

* * *

Afyonkarahisar'a bağlı, mazisi antik çağlara kadar uzanan tarihi bir şehir olan Sandıklı, Selçuklular zamanında uzun müddet bir uç mıntıkasıydı. Bu sebeple hareketli bir devir yaşadıktan sonra, Osmanlılar devrinde sakinliği ve tabii güzellikleriyle seyyahların dikkatini çeken bir yer oldu. Milli Mücadele devrinde de çok kısa işgaller dışında bir "uç nokta mıntıkası" hüviyetine bürünmesi yazışmalara yansımıştır. Tarihi eserleriyle şehir, gerek antik, gerek Selçuklu ve Osmanlı devirlerinin hayat tarzlarını yansıtmaktadır. Üzerine yapılacak olan çalışmalar sadece bu coğrafya parçasına değil, aynı zamanda da genel tarihe de bir katkı yapacaktır. ■

Mehmed Saadettin Aygen: 1922 senesinde Çanakkale'nin Ezine İlçesi'nde dünyaya gelen M. Saadettin Aygen, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden 1946 senesinde mezun olmuş. 1947 senesinde askerliğini bitirdiği Afyon'a yerleşmiştir. 1951 senesinde kurduğu *Türkeli* isimli önce dergi, ardından gazetesinde binlerle ifade edilen makaleden sonra, şehre ait eserlerine Sandıklı'yı da içine alan, *Afyonkarahisar Camileri* isimli kitapla[13] başlayan Aygen bu faaliyetlerine şehirden ayrıldığı tarih olan 1987 senesine[14] kadar devam etmiştir.[15]

Bugün aramızda olmayan ya da yayın hayatını bitirenlerin dışında, Sandıklı folkloru üzerine araştırma yapan Mehmet Ulupınar ile Sandıklı tarihi üzerine çalışan Mehmet Ali Aktaş'ın inceleme faaliyetleri devam etmektedir. ■

13. Mehmed Saadettin Aygen, *Afyonkarahisâr Camileri*, Ankara, 1973.
14. Bu zaman zarfında Afyon'a dair yayımlamış olduğu eserleri: *Afyonkarahisar Kaplıcaları ve Madensuları*, Afyon, 1979; *Şair ve Mutasavvıf Gülaboğlu M. Askerî*, Afyon, 1980; *Afyon'da Söylenen Ninniler*, Afyon, 1980; *Afyonkarahisar Bilmeceleri*, Afyon, 1980; *Afyonkarahisarlı Alim ve Lügâtçı Muslihiddin Mustafa b. Şemsettin Karahisarî Ahterî*, Afyon, 1981; *Ali Çetinkaya*, Afyon, 1982; *Atatürk Afyon'da*, Afyon, 1983; *Afyon Karahisar Masalları*, Afyon, 1983; *Büyük Zafere Doğru*, Afyon, 1984; *İmadoğlu Hasan Karahisârî*, Afyon, 1985; *Büyük Filezof Eshirüddin Ebherî*, Afyon, 1985; *Afyon'daki Kadınana*, Afyon, 1986; *Afyon'da Dilek ve Adak Yerleri*, Afyon, 1986; *Osmanlı Salnâmelerinde Afyon Karahisar*, Afyon, 1987. Bu eserlerden bazıları birkaç yazarla birlikte kaleme alınmış olmakla beraber lokomotif görevi Aygen'e aittir.
15. Sadece Afyon'un okur-yazar kesiminde değil, aynı zamanda fakir insanları ve tüm halkı üzerinde kalıcı tesirler bırakan Mehmed Saadettin Aygen'ın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında detaylı bir eser hazırlamak için faaliyetlerimizi devam ettirmekteyiz.

1. Muhittin Tuş, "Yaşayan Tarih: Bir Kasabanın Anotomisi", *Tarih ve Toplum*, no. 48 (Aralık 1987), s. 380-382.
2. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), İstanbul, 1960-1961, s. 150 vd.
3. Abdullah Özkaynak, "Sandıklım", *Sandıklı Sesi*, 15 Aralık 1985; Bunların yanı sıra Hititler devrinde Samuka adı verildiği, bu ismin sandık manasına geldiği ve Frik istilası sonrasında da mukaddes sandık manasına kullanıldığı da iddialar arasındadır. Bkz. *agm*, 22 Aralık 1985.
4. Kumalar Şuhut Ovası'nı, Ahır Sinanpaşa Ovası'nı, Burgaz, Banaz ve Sivaslı ovalarını, Akdağ da Çivril ve Dinar ovalarını Sandıklı Ovası'ndan ayırmaktadır. Sandıklı'yı çevreleyen dağların isimleri XVI. asırda Kumalar, Acur ve Bulgar dağları idi. Bkz. *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), I, Kütahya, Kara-hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü Hamid ve Ankara Livaları*, Tıpkıbasım, Ankara, 1993, s. 176, 180.
5. Mustafa Çetin, *Afyon İli ve İlçeleri*, İstanbul, 1969, s. 71.
6. "Her sene yaz mevsiminde Sandıklı Kazası yaylalarına gelen Yörük aşiretleri..." Karahisar Mutasarrıflığı'nın Ahz-ı Asker Reisliği'ne gönderdiği yazının "XII. Kolordu Kumandanlığı'na" nakl sureti için bk. ATASE Arş., Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56) 13-108, Göz no. (18)-3.
7. Osman Yalçın, *Afyon ve Ege Bölgesi*, İstanbul, 1984, s. 52-53.
8. *438 Numaralı...*, s. 176-183. 1950'lerde eserini kaleme alan Abdullah Özkaynak da Sandıklı ile Karadirek ve Hocalar bucaklarının köylerini incelemiştir. Bir mukayese için bunları da buraya alıyoruz: Akın (Ağin), Alacami, Alamescid, Alagöz, Ballık, Başkuyucak, Bekteş, Celiloğlu, Çamoğlu (Çam), Doğurga, Dutağaç, Davulköy, Ekinova (Sinekler), Emirhisar, Çiğiltepe (Hacın), Kırka, Karacaören, Gülyazı (Kartı), Karkın (Kargın, Kızık, Kızılca (Kızılağaç), Kızılören, Koçhisâr, Koçgâzi, Kozvan (Kuyucak), Kusra (Doğansu), Örenkaya (Macıl), Menteş, Gökçealan (Mingile), Baştepe (Murad), Odaköy, Otluk, Ömerkuyu (Örnekkuyu), Reşadiye, Saltık, Selçik, Sogucak, Sorkun, Susuz, Şeyhyahşi, Türkbelkavak, Ülfeciler (Ortakuyu), Yayman, Yenibelkavak (Muhacir), Yumruca. Karadirek Bucağı'na bağlı köyler: Karadirek (Kılandıras), Akharım, Başağaç, Çukurca, Daylık, Ekinhisâr, Çambeyli (Güdübez), Karasandıklı, Kınık, Ürkü, Yolkonak (Resil).
1990 senesinde Sandıklı'dan ayrılan Hocalar Bucağı'na bağlı köyler: Hocalar, Ahırhisar, Akçadere (Akçabadınk), Arzlar, Avgancık, Çalca (Çalaç), Çevrepınar (Kilter), Çepni, Davulga, Güre, İhsaniye, Kozluca, Kocagöl, Örencik (Virancık), Örtülü Nasuhoğlu, Uluköy (Ulu), Yavaşlar, Yağcı, Yamkören, Devletlhan. Krş. Özkaynak, *agm*, "Köyleri", 21 Ekim 1985-18 Ka-

sım 1985. (5 tefrika); Bunlardan yetmiş yedi tanesinin ismi üzerinde bir çalışma da şudur: Mehmet Ali Durmuş, *XX. Yüzyılda Sandıklı Kazasında Sosyal ve İktisadi Değişmeler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü basılmamış lisans tezi, İzmir, 1993, s. 2-8.

9. *438 Numaralı...*, ay. yer.
10. *age.*, s. 174-183.
11. M. Abdülhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası...*, Ankara, 1983, s. 29.
12. Mahalli basın bu kazı araştırmasını haber aldığı Ağustos 1935'ten itibaren hadiseye yakın ilgi göstermiştir. Örnek olarak bkz. *Duyum*, no. 1578 (19 Ağustos 1935); no. 1583 (5 Eylül 1935); *Haber*, no. 1756 (3 Haziran 1937).
13. "Alp Arslan'ın yanında Sav-Tekin, Afşın, Gevher-Âyin, Tarang (İbn Adîm'de Tarnkoğlu), Sanduk, Samuk veya Saluk ve Aytekin bulunuyordu...", Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 5. bas., İstanbul, 1996, s. 179.
14. Süleyman Hilmi Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, I, İzmir, 1971, s. 237.
15. *Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. bas., İstanbul, 1984, s. 207.
16. *İslam Şehri* (haz. R. B. Serjeant; çev. Elif Topçugil), İstanbul, 1992, s. 16.
17. Feridun Dirimtekin, *Konya ve Düzbel*, İstanbul, 1944, s. 115. Zeki Velidi Togan da "Düzbel"i kabul etmektedir. A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. bas., İstanbul, 1981, s. 203. M. Abdülhalûk Çay ise bunu reddederek "Karamukbeli"ni olarak kabul eder. Abdülhalûk Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamukbeli (Myriokefalon) Zaferi*, İstanbul, 1984, s. 79.
18. Gönçer, *age*, I, 247.
19. Turan, *age*, s. 525.
20. *age.*, s. 570.
21. "Anatoli'da biş mu'temed bahadır er beğ kodı. Biri Temur-taş Paşa ki Uşaklı(?) ve Sandıklu ve Kütahye vilayetine emir idi." Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, (haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), I, 2. bas., Ankara, 1987, s. 247.
22. "Karahisâr-ı Sahib Sancağı Diğer Kazalarının Kadıları" hakkında toplu bilgi için bkz. Gönçer, *age*, s. 63-67.
23. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş. I. Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 182.
24. *age.*, s. 223; XIX. asırda da kaza olarak eyalet teşkilatında devam etmiştir. *Ay. age.*, s. 233.
25. Defterin aynen yayını için bkz. Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara, 1990, s. 175.
26. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Mümin Çevik), I-II, İstanbul 1993, s. 20.
27. *Hüdavendigâr Vilâyeti. Salname-i Resmiye 1324*, Bursa, s. 471.
28. Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-alâm*, IV, İstanbul, 1994, s. 2966-2967.
29. Bir örnek için bkz. *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (haz. İlhan Selçuk), II, İstanbul, 1976, s. 251.
30. Sandıklı'nın Yunanlılar tarafından işgal tarihleri şöyledir: Birinci işgal 8-9 Ağustos 1921; ikinci işgal 11-13 Ağustos 1921; üçüncü işgal 7-12 Eylül 1921.
31. "Cenub Cebhesi Kumandanı namına" "XII. Kolordu Kumandanlığı'na" gönderilen 28.3.37 tarihli yazı; ATASE Arşivi, Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56)-13-107, Dosya no. (23)-48, Göz no. (17)-4, Klasör no. 801, Fihrist no. 44.
32. Yunan işgali üzerine bir cephe hududu haline gelen Şuhud'un işgal edilip-edilmediği "XII. Kolordu Kumandanı Jandarma Erkân Reisi" tarafından "Sandıklı Ahz-ı Asker Şubesi Riyaseti"nden 30.3.37 tarihinde sorulmuştur. ATASE Arşivi, Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56)-13-107, Dosya no. (23)-48, Göz no. (17)-4, Klasör no. 801, Fihrist no. 133.
33. Geniş bilgi için bk. Turan Akkoyun, "Kuvâ-yı Millîye'nin (Zeybeklerin) Tasfiyesi ve Bu Yönde Afyon'da Faaliyetler", *IV. Afyonkarahisâr Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 29-30 Eylül 1995, Afyon, 1997, s. 120.
34. 5.1.337 tarihli "Jandarma Bölük Kumandanı Ziya" imzalı yazı ATASE Arşivi, Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56)-13-108, Dosya no. (17)37, Göz no. (15)-4, Klasör no. 797, Fihrist no. 4-8.
35. Sandıklı'dan "Bölük Kumandanı Ziya" imzasıyla 6.1.337 tarih ve 68 numara ile yazılan şifre. ATASE Arşivi, Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56)-13-108, Dosya no. (17)37, Göz no. (15)-4, Klasör no. 797, Fihrist no. 6-13.
36. ATBD, no. 91, Belge no. 2301. "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa" imzalı 11/12.1.37 tarihiyle "XII. Kolordu Kumandanlığı'na" gönderdiği aynı muhtevalı telgraf da şudur: ATASE Arşivi, Arşiv no. 5/2068, Dolap no. (56)-13-108, Dosya no. (17)37, Göz no. (15)-4, Klasör no. 32.
37. ATBD, no. 92, Belge no. 2313.
38. İTVD, no. 57, Vesika no. 1306.
39. *İstiklâl ...*, s. 100-101.
40. İTVD, no. 60, Vesika no. 1365.
41. ATBD, no. 96, Belge no. 2565.
42. Harp raporlarında buradan sık sık "Sandıklı Mıntıkası'nda" ibaresiyle zikredilir. Birkaç örnek için bkz. *İstiklâl ...*, s. 32-33; 34-35; 46-47; 70-71; 72-74; 94-95; 98-99;
43. Bkz. Turan Akkoyun, "Büyük Taarruza Dair Notlar", *Kocatepe*, no. 9529-9530, 29-30 Ağustos 1996. (İki tefrika); Milli Mücadele tarihine dair esaslı eserlerden birinin yazarı olan Selâhattin Tansel'e göre, Sakarya Savaşı'nın Türklerce kazanılmasından sonra Türk kuvvetleri, Eskişehir-Afyon hattına yerleşen Yunanlılar karşısında toplanırken, Türk Genelkurmayı'nda Yunan ordusunun kuvvetlenmesine imkân verilmemesi ve hemen onların üzerine taarruz edilmesi fikri hâkim durumdaydı. Bu yüzden Garp Cephesi Kumandanlığı'na bazı emirler verilmişti. "Bunlara göre Türk Ordusu'nun, kış basmadan ve Sakarya yenilgisinin düşman üzerindeki etkisi silinmeden taarruza geçmesi; bu taarruza büyük kuvvetlerle Afyonkarahisar Bölgesi'nde başlaması, bu sebeple de hazırlıklarını çok kısa zamanda bitirmesi gerekiyordu. bu hususları göz önünde tutarak hazırlanmış bir plân da vardı. Türk İstiklâl Savaşı tarihinde 'Sad' harekâtı diye adlandırılan ve üzerinde komutanlarca fikir birliğine varılmayan bu plân, mevsimin ilerlemesi, hava şartlarının kötüleşmesi, devamlı yağan yağmurlar yüzünden yolların bozulması ve ordunun yeter derecede hazırlanamaması yüzünden uygulanamadı....", Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, Ankara, 1974, s. 141-142.
44. *İstiklâl Harbi ile İlgili Telgraflar*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s. 116-117.
45. Hocalar ve Kızılören'in ilçe yapılma kararı için bkz. *Resmî Gazete*, no. 20523, 20 Mayıs 1990.
46. *Evliya...*, s. 20.
47. Şemseddin Sami, *age*, ay. yer.
48. *Hüdavendigâr Vilâyeti. Salname-i Resmiye 1324*, Bursa, s. 472.
49. Gönçer, *age*, I, s. 329.
50. *age.*, II, s. 85.
51. Sandıklı camileri hakkında detaylı ve toplu bilgi için bk. Mehmed Saadettin Aygen, *Afyonkarahisâr Camileri*, Ankara, 1973, s. 112-119; Ayrıca bkz. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara, 1972, s. 171- 175.
52. Haydar Özdemir, camiin inşa tarihinin 1379 olduğunu iddia etmektedir. Haydar Özdemir, *Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, Afyon, 1961, s. 20.
53. Sandıklı Ulu Camiisi için ayrıca bkz. *Türkiye'de ...*, Ankara, 1972, s. 171-174.
54. *age.*, s. 174.
55. Ali Rıza Hakses, "Değişik Kaynaklardan Sandıklı Tarihi" (haz. Ahmet Nurettin Turan), *Sandıklı Postası*, no. 65 (24 Aralık 1984).
56. Geniş bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-304; Ethem Cebecioğlu, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Anadolu'da Tasavvufî Hareketler", *Nizam-ı Âlem Ocakları*, no. 23-24 (Şubat- Mart 1997), s. 5-7.
57. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973, s. 186 vd.
58. Hakses, *agm*, "14", no. 72 (4 Ocak 1985); Ayrıca bkz. H. Fikri Yazıcıoğlu, *Afyon Evliyaları ve İlim Adamları*, Afyon, 1969, s. 178- 198.
59. "Sanduklu Kazası'na tabi Kılandıras Karyesi'nde defn-i hâk-i izam Şeyh Safa Zaviyesi Vakfı'nın....." 612 Numaralı Karahisâr-ı Sahib Şer'iye Sicili (H. 1299/1301 - M. 1881/ 1883), Belge no. 1. Belgenin tam transkripsiyonu için bkz. Zübeyde Tiryakioğlu, *612 Numaralı Karahisâr-ı Sahib Şer'iye Sicili (H. 1299/1301 - M. 1881/ 1883)*, AKÜ SBE, basılmamış yüksek lisans tezi, Afyon, 1996, s. 90.
60. Menteş Türbesi ve mahalli için bkz. H. Özdemir, *age*, s. 20.
61. Bedri Noyan, *Bektaşilik Alevilik nedir?*, 2. bas., Ankara, 1987, s. 473.
62. Hakses, *agm* "19", no. 72 (11 Şubat 1985).
63. *Türkiye'de...*, s. 174.
64. Hafız Ali Topbaş, "Sandıklı Evliyaları", *Sandıklı Sesi*, 19 Ağustos 1985.
65. Hakses, *agm*, "20", no. 73 (18 Şubat 1985).

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-II

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

II. HİCRİ YILBAŞI GÜNLERİNİN (1 MUHARREM) RUMİ/MİLADİ KARŞILIKLARINI VEREN KİTAPLAR

Bu sınıfa giren kitaplar, yalnızca Hicri yılbaşı günlerinin (1 Muharrem) karşılıklarını verdiklerinden, pek hacimli değildirler. Bunlar, yıl içi gün karşılıklarını buldurmak için, birbirinden değişik yöntemler kullanırlar. Ancak çoğu, bu tür kitapların ilk örneği olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Islahu't-Takvîm*'inde verdiği yöntemi kullanmaktadır. Kullanımları biraz şaşırtıcı ve oldukça güçtür.

1. Gazi Ahmet Muhtar Paşa: *Islahu't-Takvîm*. Mısır, Hicri 1307 (1889-90).

Osmanlı döneminde Müslüman-Türk kesimi, 1860'lı yıllara değin yalnızca Hicri takvimi kullanmaktaydı. Ancak bu takvim, hiçbir biçimde mevsimlere uymuyordu. Bu yıllarda, bu takvimin yanı sıra Rumi takvim günleri de kullanılmaya başlandı. Ne var ki yılbaşısı Rumi 1 Ocak olan Rumi (Jülyen) takvimi, Osmanlı müneccimbaşı takvimlerinde, sene-i Nasârâ yani Hıristiyan takvimi olarak adlandırılmakta olduğundan, yılbaşı, Rumi 1 Mart'a kaydırıldı. Yıl sayısı da Hicri takvimin yıl sayısı olarak alındı. Buna göre yıl, Rumi 1 Mart hangi Hicri yıl içinde bulunuyorsa, o yıl sayısını alıyordu. Öyle ki Rumi 1 Mart, Hicri takvimin sonuncu gününe rastlasa bile yine bu yıl sayısını alıyordu. Ertesi gün Hicri yıl sayısı değişiyor, ancak Rumi takvimde değişmediğinden, yıl, bir önceki yıl sayısıyla anılıyor, bu da garip bir durum oluşturuyor ve anlaşmazlıklara yol açıyordu. "Osmanlı Mali yılı" adı verilen bu takvime Osmanlı aydınları karşı çıkmakta gecikmediler. Onlar, her konuda olduğu gibi, takvim konusunda da inkılap istiyorlar; Osmanlı geri kalmışlığından kurtulup Avrupalılaşmak düşüncesini benimsiyorlardı. Takvim konusundaysa, en iyisinin Miladi (Gregoryen) takvimini almak olduğunu biliyorlar; ancak bunu açıkça dile getirmekten de çekiniyorlardı. İlkin Ahmet Cevdet Paşa, 1287'de (1871) yayımladığı *Takvîmü'l-Edvâr*'ında, Osmanlı Mali yılını iyice eleştirdi. Daha sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Ahmet Şakir Paşa ve Ebüzziya Tevfik Bey, eleştirileri sürdürerek, kendilerine göre yeni biri takvim, yeni yılbaşılar, yeni ay adları önerisinde bulundular.

İşte büyük bilgin, büyük asker, Mısır valiliği ve sadrazamlık gibi önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş bir kişi olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa da, bu kitabında, Hicri yılbaşılarına karşı gelen Rumi/Miladi günlerin yanı sıra, kendi önerisi olan takvim değerlerini de vermektedir. Buna göre, 1 no'lu dökümler üç sütuna ayrılmıştır. Ortadaki sütun Hicri yılbaşılarına (1 Muharrem) karşı gelen Rumi/Miladi ve A. Muhtar Paşa'nın önerisi olan Güneş-Hicret takvimi günlerini; sağdaki sütun Güneş-Hicret yılbaşısına karşı gelen Hicri ve Rumi/Miladi günleri; soldaki sütun ise Rumi/Miladi

Döküm 9. Hicri Rumi/Miladi yılbaşı günleri karşılıkları

1 Muh.						1 Ocak		
1 = 16	Yulye (Tem.)	622,	6	(Cuma)		623 = 7		(Cumartesi)
•2 = 5	"	623,	3	(Salı)		•624 = 1		(Pazar)
3 = 24	Yunye (Haz.)	•624,	1	(Paz.)		625 = 3		(Salı)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
428 = 25	Oktobr (Ek.)	•1036,	2	(Paz.si)		1037 = 7		(Cu.si)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
857 = 12	Janviye (Oc.)	1453,	6	(Cuma)		1453 = 2		(Pa.si)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
879 = 18	Maye (May.)	1474,	4	(Çarş.)		1474 = 7		(Cu.si)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
988 = 17	Fevriye (Şu.)	•1580,	4	(Çarş.)		1581 = 1		(Paz.)
•989 = 5	"	1581,	1	(Paz.)		1582 = 2		(Pa.si)
990 = 26	Janviye (Oc.)	1582,	6	(Cuma)				
991 = 25	"	1583,	3	(Salı)		1583 = 7		(Cu.si)
•992 = 14	"	•1584,	7	(Cu.si)		•1584 = 1		(Paz.)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
1072 = 27	Ağustos	1661,	7	(Cu.si)		1661 = 7		(Cu.si)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		
1255 = 17	Mars (Mart)	1839,	1	(Paz)		1839 = 3		(Salı)
⋮ ⋮	⋮	⋮	⋮			⋮ ⋮		

* Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

yılbaşısı (1 Ocak) gününe karşı gelen Hicri ve Güneş-Hicret günlerini göstermektedir. Biz burada, asıl, ortadaki sütunu kullanacağız.

Bu kitapla, Hicri günün yılbaşısının (1 Muharrem) Rumi/Miladi karşılığı Döküm 9'da (kitapta cetvel 1'in orta sütununda) bulunduktan sonra, yıl içi gün karşılığı için üç yardımcı dökümden yararlanılmaktadır (Döküm 9 a, b ve c. Kitapta cetvel 5, 6-7 ve 9).

Kitapta 1582 Rumi (Jülyen)-Miladi (Gregoryen) geçişine uyulduğu görülmektedir. 1582 öncesi dökümleri "tarz-ı atîk" (eski biçim), sonrakilerse "tarz-ı cedîd" (yeni biçim) olarak gösterilmektedir. Bir de, bu geçiş Döküm 9'un gidişinden de şöylece anlaşılmaktadır: Hicri 988-990 ve 991-992 yılbaşıları arasında 12, 10 ve 11 gün farkı olduğu halde, 990-991 arasında yalnızca 1 gün farkı bulunduğu görülmektedir. Aslında 1582 takvim reformu yapılmamış olsaydı, buradaki fark da 11 gün olacaktı. Ancak Rumi'den Miladi'ye geçişteki 10 gün ilerletmesi nedeniyle söz konusu fark 1 güne inmiş bulunmaktadır. Araştırmacı arkadaşlar, ellerine tanımadıkları bir çevirme kitabı geçtiğinde, bu noktaya dikkat etmelidirler.

İkinci bir dikkat edilecek nokta: Burada,

1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622, 6

başlangıç denkliğinde gün adı rakamı 6 olarak veriliyor. Biz bu günün cuma olduğunu biliyoruz. Buna göreyse 0 ya da 7 = cumartesi, 1 = pazar, 2 = pazartesi, ... olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdi bu dökümlerle bir çevirme örneği verelim.

Ünlü hekimimiz İbn Sînâ'nın ölüm günü olan "Hicri 428 Ramazanının ilk cuması"nın karşılığı?

Bunun için, ilkin, 1 Ramazan 428'in karşılığını bulalım.

Döküm 9'dan: 1 Muharrem 428 = 25 Oktobr (Ekim) 1036• (Artık), 2 (Pa.si)

Döküm 9 a'dan: 1 Ramazan = Hicri yılın 237'nci günü

Döküm 9 b'den: 25 Ekim (1036.) = Rumi/Miladi-Artık yılın 299'uncu günü karşılıklarını alıyoruz.

Bu verilere göre,

1 Ocak 1036 = ... = R. yılın 1'inci günü

1 Muh. 428 =

= 25 Ekim 1036• P.si = H. yılın 1'inci günü = R.yılın 299'uncu günü

1 Ram. 428 = ?=H.yılın 237'inci günü = R. yılın 299+237–1

= 535'inci günü

olacaktır. Burada 1 Ramazan 428 = Rumi (1036) yı-

Döküm 9 a. Hicri günlerin yıl içi gün sayıları

Gün	Muh	Saf	R.ev	R.âh	C.ev	C.âh	Rec	Şab	Ram	Şev	Z.ka	Z.hı	Gün
1	1	31	60	90	119	149	178	208	237	267	296	326	1
2	2	32	61	91	120	150	179	209	238	268	297	327	2
3	3	33	62	92	121	151	180	210	239	269	298	328	3
4	4	34	63	93	122	152	181	211	240	270	299	329	4
5	5	35	64	94	123	153	182	212	241	271	300	330	5
6	6	36	65	95	124	154	183	213	242	272	301	331	6
7	7	37	66	96	125	155	184	214	243	273	302	332	7
8	8	38	67	97	126	156	185	215	244	274	303	333	8
9	9	39	68	98	127	157	186	216	245	275	304	334	9
10	10	40	69	99	128	158	187	217	246	276	305	335	10
11	11	41	70	100	129	159	188	218	247	277	306	336	11
12	12	42	71	101	130	160	189	219	248	278	307	337	12
13	13	43	72	102	131	161	190	220	249	279	308	338	13
14	14	44	73	103	132	162	191	221	250	280	309	339	14
15	15	45	74	104	133	163	192	222	251	281	310	349	15
16	16	46	75	105	134	164	193	223	252	282	311	341	16
17	17	47	76	106	135	165	194	224	253	283	312	342	17
18	18	48	77	107	136	166	195	225	254	284	313	343	18
19	19	49	78	108	137	167	196	226	255	285	314	344	19
20	20	50	79	109	138	168	197	227	256	286	315	345	20
21	21	51	80	110	139	169	198	228	257	287	316	346	21
22	22	52	81	111	140	170	199	229	258	288	317	347	22
23	23	53	82	112	141	171	200	230	259	289	318	348	23
24	24	54	83	113	142	172	201	231	260	290	319	349	24
25	25	55	84	114	143	173	202	232	261	291	320	350	25
26	26	56	85	115	144	174	203	233	262	292	321	351	26
27	27	57	86	116	145	175	204	234	263	293	322	352	27
28	28	58	87	117	146	176	205	235	264	294	323	353	28
29	29	59	88	118	147	177	206	236	265	295	324	354	29
30	30	-	89	-	148	-	207	-	266	-	325	355	30

Döküm 9 b. Rumi/Miladi günlerin yıl içi gün sayıları

Gün say.	Ocak	Şubat Ola.	Şubat Ar.	Mart Ola.	Mart Ar.	Nisan Ola.	Nisan Art.	Mayıs Ola.	Mayıs Art.	Haziran Ola.	Haziran Art.	Temmuz Ola.	Temmuz Art.	Ağustos Ola.	Ağustos Art.	Eylül Ola.	Eylül Art.	Ekim Ola.	Ekim Art.	Kasım Ola.	Kasım Art.	Aralık Ola.	Aralık Art.	Gün say.
1	1	32	32	60	61	91	92	121	122	152	153	182	183	213	214	244	245	274	275	305	306	335	336	1
2	2	33	33	61	62	92	93	122	123	153	154	183	184	214	215	245	246	275	276	306	307	336	337	2
3	3	34	34	62	63	93	94	123	124	154	155	184	185	215	216	246	247	276	277	307	308	337	338	3
4	4	35	35	63	64	94	95	124	125	155	156	185	186	216	217	247	248	277	278	308	309	338	339	4
5	5	36	36	64	65	95	96	125	126	156	157	186	187	217	218	248	249	278	279	309	310	339	340	5
6	6	37	37	65	66	96	97	126	127	157	158	187	188	218	219	249	250	279	280	310	311	340	341	6
7	7	38	38	66	67	97	98	127	128	158	159	188	189	219	220	250	251	280	281	311	312	341	342	7
8	8	39	39	67	68	98	99	128	129	159	160	189	190	220	221	251	252	281	282	312	313	342	343	8
9	9	40	40	68	69	99	100	129	130	160	161	190	191	221	222	252	253	282	283	313	314	343	344	9
10	10	41	41	69	70	100	101	130	131	161	162	191	192	222	223	253	254	283	284	314	315	344	345	10
11	11	42	42	70	71	101	102	131	132	162	163	192	193	223	224	254	255	284	285	315	316	345	346	11
12	12	43	43	71	72	102	103	132	133	163	164	193	194	224	225	255	256	285	286	316	317	346	347	12
13	13	44	44	72	73	103	104	133	134	164	165	194	195	225	226	256	257	286	287	317	318	347	348	13
14	14	45	45	73	74	104	105	134	135	165	166	195	196	226	227	257	258	287	288	318	319	348	349	14
15	15	46	46	74	75	105	106	135	136	166	167	196	197	227	228	258	259	288	289	319	320	349	350	15
16	16	47	47	75	76	106	107	136	137	167	168	197	198	228	229	259	260	289	290	320	321	350	351	16
17	17	48	48	76	77	107	108	137	138	168	169	198	199	229	230	260	261	290	291	321	322	351	352	17
18	18	49	49	77	78	108	109	138	139	169	170	199	200	230	231	261	262	291	292	322	323	352	353	18
19	19	50	50	78	79	109	110	139	140	170	171	200	201	231	232	262	263	292	293	323	324	353	354	19
20	20	51	51	79	80	110	111	140	141	171	172	201	202	232	233	263	264	293	294	324	325	354	355	20
21	21	52	52	80	81	111	112	141	142	172	173	202	203	233	234	264	265	294	295	325	326	355	356	21
22	22	53	53	81	82	112	113	142	143	173	174	203	204	234	235	265	266	295	296	326	327	356	357	22
23	23	54	54	82	83	113	114	143	144	174	175	204	205	235	236	266	267	296	297	327	328	357	358	23
24	24	55	55	83	84	114	115	144	145	175	176	205	206	236	237	267	268	297	298	328	329	358	359	24
25	25	56	56	84	85	115	116	145	146	176	177	206	207	237	238	268	269	298	299	329	330	359	360	25
26	26	57	57	85	86	116	117	146	147	177	178	207	208	238	239	269	270	299	300	330	331	360	361	26
27	27	58	58	86	87	117	118	147	148	178	179	208	209	239	240	270	271	300	301	331	332	361	362	27
28	28	59	59	87	88	118	119	148	149	179	180	209	210	240	241	271	272	301	302	332	333	362	363	28
29	29	-	60	88	89	119	120	149	150	180	181	210	211	241	242	272	273	302	303	333	334	363	364	29
30	30	-	-	89	90	120	121	150	151	181	182	211	212	242	243	273	274	303	304	334	335	364	365	30
31	31	-	-	90	91	-	-	151	152	-	-	212	213	243	244	-	-	304	305	-	-	365	366	31

lının 535'inci günü demek, 1036 yılı 366 gün çektiğinden 535-366 = 169 hesabıyla, Rumi 1037 yılının 169'uncu günü oluyor demektir. Bu da döküm 9 b'den,

Rumi 1037 olağan yılının 169'uncu günü= 18 Haziran (1037)

olacaktır. Böylece,

1 Ramazan 428 = 18 Haziran 1037

olarak elde edilmektedir.

Bu tarihin hafta günü adına gelince:

Döküm 9'da, 1 Muharrem 428 = yılın 1'inci günü = pazartesi idi.

Döküm 9 a'daysa, 1 Ramazan = yılın 237'inci günü olarak verilmişti.

Buna göre yılın 8, 15, 22, 29, ... 232'nci (7'ye bölündüğünde 1 kalan veren) günleri de pazartesi ve 233 = salı, 234 = çarşamba,... 237 = cumartesi olacaktır. Böylece,

1 Ramazan 428 = Cumartesi

oluyor. Bu sonuç, *Uluğ Bey Ziyci*'nde de verildiğini gördüğümüz, Döküm 9 c'de gösterilmektedir. Gerçekten burada, 1 Muharrem = 2 (Pazartesi) sütununda, 1 Ramazan = 7 (Cumartesi) olarak görülmektedir.

Döküm 9 c. Hicri ve Rumi/Miladi aybaşıları gün adı rakamları (olağan/artık yıllar)

Muharrem	5	6	7	1	2	3	4	Ocak	1	2	3	4	5	6	7
Safer	7	1	2	3	4	5	6	Şubat	4	5	6	7	1	2	3
Rebiülevvel	1	2	3	4	5	6	7	Mart	4/5	5/6	6/7	7/1	1/2	2/3	3/4
Rebiülâhır	3	4	5	6	7	1	2	Nisan	7/1	1/2	2/3	3/4	4/5	5/6	6/7
Cemâziyelevvel	4	5	6	7	1	2	3	Mayıs	2/3	3/4	4/5	5/6	6/7	7/1	1/2
Cemâziyelâhır	6	7	1	2	3	4	5	Haziran	5/6	6/7	7/1	1/2	2/3	3/4	4/5
Recep	7	1	2	3	4	5	6	Temmuz	7/1	1/2	2/3	3/4	4/5	5/6	6/7
Şa'ban	2	3	4	5	6	7	1	Ağustos	3/4	4/5	5/6	6/7	7/1	1/2	2/3
Ramazan	3	4	5	6	7	1	2	Eylül	6/7	7/1	1/2	2/3	3/4	4/5	5/6
Şevval	5	6	7	1	2	3	4	Ekim	1/2	2/3	3/4	4/5	5/6	6/7	7/1
Zilka'de	6	7	1	2	3	4	5	Kasım	4/5	5/6	6/7	7/1	1/2	2/3	3/4
Zilhicce	1	2	3	4	5	6	7	Aralık	6/7	7/1	1/2	2/3	3/4	4/5	5/6

1 = Pazar 2 = Pazartesi 3 = Salı 4 = Çarşamba 5 = Perşembe 6 = Cuma 7 = Cumartesi

Döküm 10 a. Hicri Günlerin yıl içi gün adları ile gün sayıları (M. Cazeneuve)

Moharem			Sepher			Rebi-ul ewel			Ramazan			Schawal			Zil-kadeh			Zil-hıdjeh		
1	Lundi	1	1	Mercredi	31	1	Jeudi	60	1	Samedi	237	1	Lundi	267	1	Mardi	296	1	Jeudi	326
2	Mardi	2	2	Jeudi	32	2	Vendredi	61	2	Dimanche	238	2	Mardi	268	2	Mercredi	297	2	Vendredi	327
3	Mercredi	3	3	Vendredi	33	3	Samedi	62	3	Lundi	239	3	Mercredi	269	3	Jeudi	298	3	Samedi	328
4	Jeudi	4	4	Samedi	34	4	Dimanche	63	4	Mardi	240	4	Jeudi	270	4	Vendredi	299	4	Dimanche	329
5	Vendredi	5	5	Dimanche	35	5	Lundi	64	5	Mercredi	241	5	Vendredi	271	5	Samedi	300	5	Lundi	330
6	Samedi	6	6	Lundi	36	6	Mardi	65	6	Jeudi	242	6	Samedi	272	6	Dimanche	301	6	Mardi	331
7	Dimanche	7	7	Mardi	37	7	Mercredi	66	7	Vendredi	243	7	Dimanche	273	7	Lundi	302	7	Mercredi	332
8	Lundi	8	8	Mercredi	38	8	Jeudi	67	8	Samedi	244	8	Lundi	274	8	Mardi	303	8	Jeudi	333
9	Mardi	9	9	Jeudi	39	9	Vendredi	68	9	Dimanche	245	9	Mardi	275	9	Mercredi	304	9	Vendredi	334
10	Mercredi	10	10	Vendredi	40	10	Samedi	69	10	Lundi	246	10	Mercredi	276	10	Jeudi	305	10	Samedi	335
11	Jeudi	11	11	Samedi	41	11	Dimanche	70	11	Mardi	247	11	Jeudi	277	11	Vendredi	306	11	Dimanche	336
12	Vendredi	12	12	Dimanche	42	12	Lundi	71	12	Mercredi	248	12	Vendredi	278	12	Samedi	307	12	Lundi	337
13	Samedi	13	13	Lundi	43	13	Mardi	72	13	Jeudi	249	13	Samedi	279	13	Dimanche	308	13	Mardi	338
14	Dimanche	14	14	Mardi	44	14	Mercredi	73	14	Vendredi	250	14	Dimanche	280	14	Lundi	309	14	Mercredi	339
15	Mundi	15	15	Mercredi	45	15	Jeudi	74	15	Samedi	251	15	Lundi	281	15	Mardi	310	15	Jeudi	340
16	Mardi	16	16	Jeudi	46	16	Vendredi	75	16	Dimanche	252	16	Mardi	282	16	Mercredi	311	16	Vendredi	341
17	Mercredi	17	17	Vendredi	47	17	Samedi	76	17	Lundi	253	17	Mercredi	283	17	Jeudi	312	17	Samedi	342
18	Jeudi	18	18	Samedi	48	18	Dimanche	77	18	Mardi	254	18	Jeudi	284	18	Vendredi	313	18	Dimanche	343
19	Vendredi	19	19	Dimanche	49	19	Lundi	78	19	Mercredi	255	19	Vendredi	285	19	Samedi	314	19	Lundi	344
20	Samedi	20	20	Lundi	50	20	Mardi	79	20	Jeudi	256	20	Samedi	286	20	Dimanche	315	20	Mardi	345
21	Dimanche	21	21	Mardi	51	21	Mercredi	80	21	Vendredi	257	21	Dimanche	287	21	Lundi	316	21	Mercredi	346
22	Lundi	22	22	Mercredi	52	22	Jeudi	81	22	Samedi	258	22	Lundi	288	22	Mardi	317	22	Jeudi	347
23	Mardi	23	23	Jeudi	53	23	Vendredi	82	23	Dimanche	259	23	Mardi	289	23	Mercredi	318	23	Vendredi	348
24	Mercredi	24	24	Vendredi	54	24	Samedi	83	24	Lundi	260	24	Mercredi	290	24	Jeudi	319	24	Samedi	349
25	Jeudi	25	25	Samedi	55	25	Dimanche	84	25	Mardi	261	25	Jeudi	291	25	Vendredi	320	25	Dimanche	350
26	Vendredi	26	26	Dimanche	56	26	Lundi	85	26	Mercredi	262	26	Vendredi	292	26	Samedi	321	26	Lundi	351
27	Samedi	27	27	Lundi	57	27	Mardi	86	27	Jeudi	263	27	Samedi	293	27	Dimanche	322	27	Mardi	352
28	Dimanche	28	28	Mardi	58	28	Mercredi	87	28	Vendredi	264	28	Dimanche	294	28	Lundi	323	28	Mercredi	353
29	Lundi	29	29	Mercredi	59	29	Jeudi	88	29	Samedi	265	29	Lundi	295	29	Mardi	324	29	Jeudi	354
30	Mardi	30				30	Vendredi	89	30	Dimanche	266				30	Mercredi	325	30	Vendredi	355

Şimdi artık,

1 Ramazan 428 = 18 Haziran 1037 Cumartesi

olarak bulunduğuna göre, İbn Sinâ'nın ölüm günü olan, 428 yılı Ramazanının ilk cuması da,

7 Ramazan 428 = 24 Haziran 1037 Cuma

olarak elde edilmiş olacaktır.

Bu söylediklerimizi derleyip toparlarsak, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya göre, 7 Ramazan 428 Cumanın karşılığı?

Döküm 9'dan:

1 Muharrem 428 = 25 Ekim 1036., 2 (Pazartesi) ve

Döküm 9 a'dan:

7 Ramazan = Hicri yılın 243'üncü günü

Döküm 9 b'den:

25 Ekim 1036• (Artık)= Rumi yılın + 299'uncu günü

542

− 1

541'inci günü

1036 Artık yılı = − 366

1037 yılının . . . . . 175'inci günü

döküm 9 b'den: Rumi 1037 olağan yılının 175'inci günü = 24 Haziran

Döküm 9 c'dense: 1 Muharrem = 2 (Pazartesi) sütunundan,

1 Ramazan (1037) = 7 (Cumartesi) ve

Döküm 11 a. Mehmet Tevfik bin Yusuf'un gün buldurma dökümü

1 Muhar.	1 Safer	1 Reb.ev.	1 Reb.âh.	1 Cem.ev.	1 Cem.âh.	1 Recep	1 Şa'ban	1 Ramazan	1 Şevval	1 Zilka.	1 Zilhıc.
1 Mar.	31 Mar.	29 Nis.	29 May.	27 Haz.	27 Tem.	25 Ağu.	24 Eyl.	23 Eki.	22 Kas.	21 Ara.	20 Oca.
1 Nis.	1 May.	30 May.	29 Haz.	28 Tem.	27 Ağu.	25 Eyl.	25 Eki.	23 Kas.	23 Ara.	21 Oca.	20 Şub.
1 May.	31 May.	29 Haz.	29 Tem.	27 Ağu.	26 Eyl.	25 Ek.	24 Kas.	23 Ara.	22 Oca.	20 Şub.	22 Mar. 21
1 Haz.	1 Tem.	30 Tem.	29 Ağu.	27 Eyl.	27 Eki.	25 Kas.	24 Kas.	23 Oca.	22 Şub.	23 Mar. 22	22 Nis. 21
1 Tem.	31 Tem.	29 Ağu.	28 Eyl.	27 Eki.	26 Kas.	25 Ara.	24 Oca.	22 Şub.	24 Mar. 23	22 Nis. 21	22 May. 21
1 Ağu.	31 Ağu.	29 Eyl.	29 Eki.	27 Kas.	27 Ara.	25 Oca.	24 Şub.	25 Mar. 24	24 Nis. 23	23 May. 22	22 Haz. 21
1 Eyl.	1 Eki.	30 Eki.	29 Kas.	28 Ara.	27 Oca.	25 Şub.	27 Mar. 26	25 Nis. 24	25 May. 24	23 Haz. 22	23 Tem. 22
1 Eki.	31 Eki.	29 Kas.	29 Ara.	27 Oca.	26 Şub.	27 Mar. 26	26 Nis. 25	25 May. 24	24 Haz. 23	23 Tem. 22	22 Ağu. 21
1 Kas.	1 Ara.	30 Ara.	29 Oca.	27 Şub.	29 Mar. 28	27 Nis. 26	27 May. 26	25 Haz. 24	25 Tem. 24	23 Ağu. 22	22 Eyl. 21
1 Ara.	31 Ara.	29 Oca.	28 Şub.	29 Mar. 28	28 Nis. 27	27 May. 26	26 Haz. 25	25 Tem 24	24 Ağu 23	22 Eyl. 21	22 Eki. 21
1 Oca.	31 Oca.	1 Mar. 29 Şub.	31 Mar. 30	29 Mar. 28	29 Nis. 28	29 May. 28	27 Haz. 26	27 Tem. 26	25 Ağu. 24	24 Eyl. 23	23 Eki. 22	22 Kas. 21
1 Şub.	3 Mar. 2	1 Nis. 31 Mar.	1 May. 30 Nis.	30 May. 29	29 Haz. 28	28 Tem. 27	27 Ağu. 26	25 Eyl. 24	25 Eki. 24	23 Kas. 22	23 Ara. 22

Döküm 11 b. Mehmet Tevfik bin Yusuf'un gün buldurma yardımcı dökümü (31 gün çeken aylar)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1
3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2
4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3
5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4
6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5
7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6
8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

7 Ramazan 1037 = Cuma

olarak bulunacağından, sonuç

7 Ramazan 428 Cuma = 24 Haziran 1037 Cuma

olacaktır.

Burada gün adını Hicri yardımcı döküm aracılığıyla bulduk. Çevirmelerde, genellikle, bununla yetinilir. Ancak az önce, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, Rumi/Miladi yılbaşılarının (1 Ocak) karşılıklarını da vermiş olduğunu söylemiştik. Buna göre, özellikle hesaplamalar sırasında şaşırmayla yanılgılı ya da ikircikli sonuçların bulunması durumunda, denetim için Rumi/Miladi yoldan da gün adını bulabiliriz:

Döküm 9'dan: 1 Ocak 1037 = 7 (Cumartesi)

Döküm 9 c'dense: Ocak'ın 7 no'lu sütununda 1 Haziran (1037 olağan) = 4 = Çarşamba.

Buna göre 1, 8, 15, 22, 29 Haziran da = Çarşamba, 24 Haziransa = Cuma olacaktır.

Örnek 2: Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın ölüm günü, 7 Rebiülevvel 1072 Pazartesi'nin karşılığı?

Döküm 9'dan: 1 Muharrem 1072 = 27 Ağustos 1661, 7 (Cumartesi) ve

Döküm 9 a'dan:

Hicri 7 Rebiülevvel = yılın 66'ncı günü

döküm 9 b'den:

Miladi 27 Ağustos (1661 olağan) = yılın + 239'uncu günü

305

− 1

Miladi yılın . . . 304'üncü günü

Döküm 9 b'den: Miladi yılın 304'üncü günü = (1661 olağan yılının) 31 Okt. (Ekim)i

Döküm 9 c'dense: 1 Muharrem = 7 (cumartesi) sütununda, 1 Rebiülevvel = 3 (salı) olduğundan 8 Rebiülevvel de = salı, 7 Rebiülevvel ise = pazartesidir.

Veri ile sonucun gün adları birbirini tuttuğundan, hesaplama doğrudur. Öyleyse, Köprülü Mehmet Paşa'nın ölüm günü

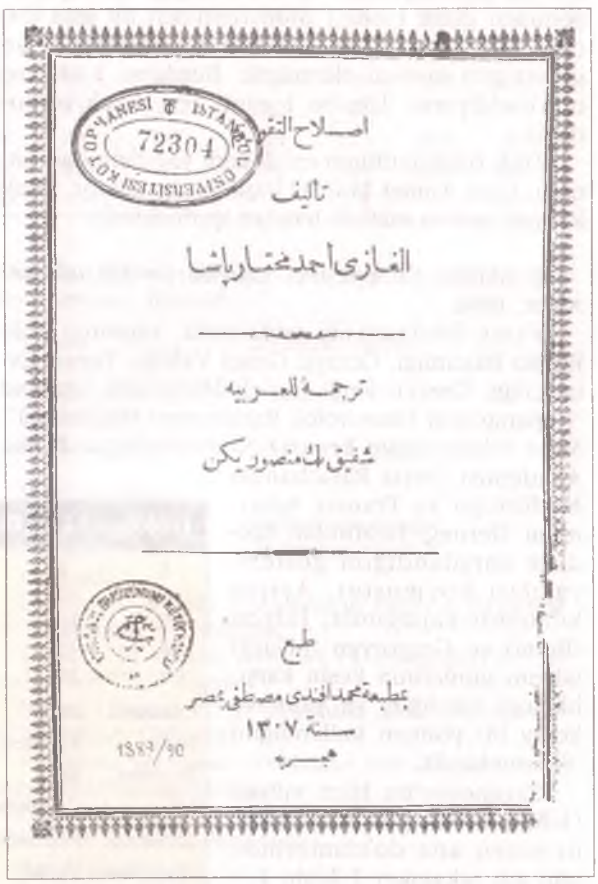

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Islahu't-Takvîm*, Mısır, 1307.

Döküm 11 c. Hicrî takvimde aybaşıları

Muharrem Şevval	Rebiülevvel Zilhicce	Şa'ban	Safer Receb	Rebiülâhir Ramazan	Cemâziyelevvel	Cemâziyelâhir Zilka'de
Pazar	Cuma	Perşembe	Pazartesi	Çarşamba	Salı	Cumartesi
Pazartesi	Cumartesi	Cuma	Salı	Perşembe	Çarşamba	Pazar
Salı	Pazar	Cumartesi	Çarşamba	Cuma	Perşembe	Pazartesi
Çarşamba	Pazartesi	Pazar	Perşembe	Cumartesi	Cuma	Salı
Perşembe	Salı	Pazartesi	Cuma	Pazar	Cumartesi	Çarşamba
Cuma	Çarşamba	Salı	Cumartesi	Pazartesi	Pazar	Perşembe
Cumartesi	Perşembe	Çarşamba	Pazar	Salı	Pazartesi	Cuma

7 Rübiülevvel 1072 Pazartesi = 31 Ekim 1661 Pazartesi'dir.

Önemli hatırlatma:

Örneklerde görüldüğü üzere, verideki Hicri gün ile Döküm 9 b'de bulunan Rumi/Miladi günün (örneğin 7 Rebiülevvel ve 27 Ağustos günlerinin) yıl içi gün sayılarını topladıktan sonra, toplamdan 1 çıkarıyoruz. Bunun nedeni: Bundan önceki, İstanbul'un fetih günü (20 Ce.ev 857) örneğinde Hicri 856 yıl gün sayısına, bir başka deyişle 856 yılının sonuncu günü (yani 1 Muharrem'den bir gün önceki gün) sayısına, 857'nin 20 Cem.evveline değin geçen gün sayısını eklemiştik. Burdaysa 1 Muharrem'e ekliyoruz. İşte bu 1 günü geri almak zorundayız.

Türk bilim tarihinin en değerli yapıtlarından biri olan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu kitabı, yazık ki epey sayıda matbaa hataları içermektedir.

2. Marius Cazeneuve: *Calendrier Musulman.* Alger, 1896.

Yazar, kitabının ilk sayfalarına, yapıtının Milli Eğitim Bakanlığı, Cezayir Genel Valiliği, Tunus Ortaelçiliği, Cezayir kenti Hanefi Müftülüğü, İstanbul "İmparatorluk Meteoroloji Rasathanesi Müdürlüğü", Mısır İskenderiye Fransız Konsolosluğu, Roma Akademisi, Paris Rasathanesi Müdürlüğü ve Fransız Astronomi Derneği tarafından takdirle karşılandığını gösterir yazıları koymuştur. Ayrıca kitabının kapağında, Jülyen (Rumi) ve Gregoryen (Miladi) takvim günlerinin kesin karşılıklarını verdiğini ve yalın ve kolay bir yöntem kullandığını bildirmektedir.

Cazeneuve'ün Hicri yılbaşı (1 Muharrem) gün karşılıklarını veren ana dökümlerinde gün adı rakamları 1 Muh. 1 = 16 Juillet (Temmuz) 622, 1 (Cuma) şeklinde yani 1 = Cuma, 2 = Cumartesi, ... olarak verilmektedir (Gazi Ahmet Muhtar Paşa'da, bu gün 6 = Cuma olarak verilmekteydi).

Hicri yıl içi gün karşılıklarının bulunması içinse, Cazeneuve, haftanın 7 gününe göre, 7 çift sayfa olarak düzenlemiş bulunduğu bir yardımcı döküm vermektedir (Buraya, örnek olarak, 1 Muh. Lundi (Pa.si) = yılın 1'inci günü ile başlayan 4 no.'lu dökümün bir kesimini alıyoruz: Döküm 10 a). Rumi/Miladi olağan yıl içi gün karşılıkları için de bir sayfalık bir yardımcı döküm veriliyor (Döküm 9 b'nin olağan yıllar bölümü).

Cazeneuve dökümleriyle, yine, İbn Sinâ'nın ölüm günü olan, Hicri 418 yılı Ramazanının ilk cumasının (7 Ramazan 428 Cuma) karşılığını bulalım?

Ana dökümden: 1 Muharrem 428 = 25 Octobre (Ekim) 1036• (artık), 4 (Pa.si)

Döküm 10 a'dan:

7 Ramazan (428) = Vendredi (Cuma) - (Hicri yılın) 243'ncü gü.

Döküm 9 b'den:

25 Octobre (1036•)= (Rumi artık yılın)	+ 299'uncu gü.
	542
	− 1
7 Ramazan 428 =	
Rumi 1036 artık yılının	541'inci günü
Rumi 1036 artık yılı	− 366
Rumi 1037 olağan yılının	175'inci günü

Yine Döküm 9 b'den: Rumi 1037 olağan yılının 175'inci günü = 24 Juin (Haziran)

Sonuç: 7 Ramazan 428 Cuma = 24 Haziran 1037

3. Mehmet Tevfik İbn Yusuf: *Takvîmü's-Sinîn.* Edirne, 1322-1324 (1906).

Döküm 11 d. Bir ayın günleri

1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				
Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma
Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma	Cumartesi
Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma	Cumartesi	Pazar
Salı	Çarşamba	Perşembe	Cuma	Cumartesi	Pazar	Pazartesi
Çarşamba	Perşembe	Cuma	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı
Perşembe	Cuma	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba
Cuma	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe

Döküm 12 a. Hicrî yardımcı dökümleri (A. Bacolla)

Gün	Muh	Saf	R.ev	R.âh	C.ev	C.âh	Rec	Şab	Ram	Şev	Z.ka	Z.hı	Gün
1	-	30	59	89	118	148	177	207	236	266	295	325	1
2	1	31	60	90	119	149	178	208	237	267	296	326	2
3	2	32	61	91	120	150	179	209	238	268	297	327	3
4	3	33	62	92	121	151	180	210	239	269	298	328	4
5	4	34	63	93	122	152	181	211	240	270	299	329	5
6	5	35	64	94	123	153	182	212	241	271	300	330	6
7	6	36	65	95	124	154	183	213	242	272	301	331	7
8	7	37	66	96	125	155	184	214	243	273	302	332	8
9	8	38	67	97	126	156	185	215	244	274	303	333	9
10	9	39	68	98	127	157	186	216	245	275	304	334	10
11	10	40	69	99	128	158	187	217	246	276	305	335	11
12	11	41	70	100	129	159	188	218	247	277	306	336	12
13	12	42	71	101	130	160	189	219	248	278	307	337	13
14	13	43	72	102	131	161	190	220	249	279	308	338	14
15	14	44	73	103	132	162	191	221	250	280	309	339	15
16	15	45	74	104	133	163	192	222	251	281	310	340	16
17	16	46	75	105	134	164	193	223	252	282	311	341	17
18	17	47	76	106	135	165	194	224	253	283	312	342	18
19	18	48	77	107	136	166	195	225	254	284	313	343	19
20	19	49	78	108	137	167	196	226	255	285	314	344	20
21	20	50	79	109	138	168	197	227	256	286	315	345	21
22	21	51	80	110	139	169	198	228	257	287	316	346	22
23	22	52	81	111	140	170	199	229	258	288	317	347	23
24	23	53	82	112	141	171	200	230	259	289	318	348	24
25	24	54	83	113	142	172	201	231	260	290	319	349	25
26	25	55	84	114	143	173	202	232	261	291	320	350	26
27	26	56	85	115	144	174	203	233	262	292	321	351	27
28	27	57	86	116	145	175	204	234	263	293	322	352	28
29	28	58	87	117	146	176	205	235	264	294	323	353	29
30	29	–	88	–	147	–	206	–	265	–	324	–	30

İkinci Ordu-yu Hümâyun Erkân-ı Harbiye Dairesi Birinci Şubesine mülhak piyade yüzbaşılarından, Manastırlı Mehmet Tevfik'in 35 sayfalık bu küçük kitabı, yıl içi gün ve gün adı buldurmada, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra, gerçekten yeni ve özgün bir yöntem getirmektedir. Ancak yazar, özellikle kitabın hacmini küçük tutmak için, yalnızca, 1 Muharremlere karşı gelen Rumi aybaşı günlerini vermekle yetinmiştir (Döküm 11 a). Bu durumda ara günler hesaplamayla bulunabilecektir. Buysa bir hayli karmaşık ve şaşırtıcı olmaktadır. Kitap, Hicri 1350 yılına değin, yalnızca Rumi gün karşılıklarını vermekte olduğundan, 1582 sonrası Miladi karşılıkları için, yüzyılına göre, 10-13 gün eklemesi yapılacaktır.

Burada da yine İbn Sinâ'nın ölüm günü olan 7 Ramazan 428 Cuma'nın karşılığını araştıralım.

Ana dökümden: 1 Muharrem 428 = 25 Teşrinievvel (Ekim) 1036• Pazartesi

Döküm 11 a'dan: 1 Muh. = 1 Ekim (1036) olsaydı 1 Ramaz. = 25 Mayıs (1037)

Döküm 11 b'den: 25 Ekim . . . . . = 18 Haziran ve

yine aynı dökümden: 7 Ramazan = 24 Haziran olacaktır. Burada Döküm 11 b'yi kullanırken şöyle düşünüyoruz. İlkinde:

1 Ekim . . . . 25 Mayıs olsaydı
: : : :
8 Ekim . . . . 1 Haziran
: : : :
25 Ekim . . . . 18 Haziran olurdu.

İkincisindeyse:
1 Ramazan . . . 18 Haziran olsaydı
7 Ramazan . . . 24 Haziran olurdu.

Gün adı:

Döküm 11 c'den: 1 Muharrem (428) = Pazartesi ise 1 Ramazan = Cumartesi

Döküm 11 d'den: Ayın 1'i (1 Ramazan) = Cumartesi ise 7'si = Cuma

Sonuç (Cuma) veriyi tuttuğuna göre hesaplamalar doğrudur. Öyleyse,

7 Ramazan 428 Cuma = 24 Haziran 1037 (Cuma)

olarak elde edilmektedir.

Örnek 2: Köprülü Mehmet Paşa'nın ölüm günü, 7 Rebiülevvel 1072 Pazartesi?

Ana dökümden:

1 Muharrem 1072 = 17 Ağustos 1661 Ca(Cumartesi)

Döküm 12 b. Rumi/Miladi yardımcı dökümleri (A. Bacolla) - olağan yıllar

Gün	Oca.	Şub.	Mart	Nisan	May.	Haz.	Tem.	Ağu.	Eyl.	Eki.	Kas.	Ara.	Gün
1	-	31	59	90	120	151	181	212	143	273	304	334	1
2	1	32	60	91	121	152	182	213	244	274	305	335	2
3	2	33	61	92	122	153	183	214	245	275	306	336	3
4	3	34	62	93	123	154	184	215	246	276	307	337	4
5	4	35	63	94	124	155	185	216	247	277	308	338	5
6	5	36	64	95	125	156	186	217	248	278	309	339	6
7	6	37	65	96	126	157	187	218	249	279	310	340	7
8	7	38	66	97	127	158	188	219	250	280	311	341	8
9	8	39	67	98	128	159	189	220	251	281	312	342	9
10	9	40	68	99	129	160	190	221	252	282	313	343	10
11	10	41	69	100	130	161	191	222	253	283	314	344	11
12	11	42	70	101	131	162	192	223	254	284	315	345	12
13	12	43	71	102	132	163	193	224	255	285	316	346	13
14	13	44	72	103	133	164	194	225	256	286	317	347	14
15	14	45	73	104	134	165	195	226	257	287	318	348	15
16	15	46	74	105	135	166	196	227	258	288	319	349	16
17	16	47	75	106	136	167	197	228	259	289	320	350	17
18	17	48	76	107	137	168	198	229	260	290	321	351	18
19	18	49	77	108	138	169	199	230	261	291	322	352	19
20	19	50	78	109	139	170	200	231	262	292	323	353	20
21	20	51	79	110	140	171	201	232	263	293	324	354	21
22	21	52	80	111	141	172	202	233	264	294	325	355	22
23	22	53	81	112	142	173	203	234	265	295	326	356	23
24	23	54	82	113	143	174	204	235	266	296	327	357	24
25	24	55	83	114	144	175	205	236	267	297	328	358	25
26	25	56	84	115	145	176	206	237	268	298	329	359	26
27	26	57	85	116	146	177	207	238	269	299	330	360	27
28	27	58	86	117	147	178	208	239	270	300	331	361	28
29	28	-	87	118	148	179	209	240	271	301	332	362	29
30	29		88	119	149	180	210	241	272	302	333	363	30
31	30		89	-	150	-	211	242	-	303	-	364	31

Döküm 11 a'dan:
1 Muh. = 1 Ağustos olsaydı 1 Reb.ev = 29 Eylül olacaktı.
Döküm 11 b'den:
17 ağustos . . . 15 Ekim olurdu,
7 Reb.ev = 21 Ekim olacaktır.

(Burada eylül ayı 30 gün çekmektedir).

Ancak bulunan bu gün Rumi'dir. Buradan Miladi'ye geçmek içinse, 1582-1700 yılları arasında bu değere 10 gün ekleneceğinden,

7 Rebiülevvel 1072 Pazartesi = Miladi 31 Ekim 1661 olacaktır.

4. A. Bacolla: *Tableaux pour la Coincidence des Dates*, Constantinople, 1910.

İtalyan ordusu topçu binbaşılığından emekli A. Bacolla'nın, İstanbul'da basılmış olan bu kitabı, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Islahu't-Takvîm*'inin Fransızcaya çevirisi gibidir. 1582'den sonraki yıllarda, Hicri yılbaşıların hem Rumi (Jülyen) hem de Miladi (Gregoryen) karşılıkları verilmiştir; ayrıca 1676 yılından başlamak üzere, Osmanlı Mali yılı karşılıkları da verilmektedir (Kitapta Tablo A). Yalnız, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'da 1 Muharrem ve 1 Ocak = (yılın) 1 (inci günü) ile başlayan yardımcı dökümler, burada 1 Muharrem ve 1 Ocak = 0 (ıncı gün) olarak verilmiş olduğundan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'da görülen 1 gün çıkartması olayına burada yer verilmeyecektir.

Çevirme örneği:

Semerkant Rasathanesi'nin ünlü gökbilimcisi Ali Kuşçu'nun ölüm günü, kimi kaynaklarda 7 kimilerindeyse 8 Şa'ban, 897 Cumartesi olarak gösteriliyor. Karşılığı?

Ana dökümden: 1 Muharrem 879 = 18 Mai (Mayıs) 1474, M (Çarşamba)

Döküm 12 a'dan:
7 ve 8 Şa'ban 213 ve 214 (karş. 1 gün eksik)

Döküm 12 b'den:
18 Mayıs (1474 olağan) + 137 + 137
1474 Rumi yılının . . . . . 350 ve 351'inci günü (1 eksiği)

Yine Döküm 12 b'den:
1474 Rumi olağan yılının 350'si = 17 Aralık
1474 Rumi olağan yılının 351'i = 18 Aralık

Şimdi bu noktada sorun, "17 ya da 18 Aralık 1474 günlerinden hangisi (verideki) cumartesiye geliyorsa, karşılık odur" şekline dönüşmüş olmaktadır. Bunu arayacağız.

Ne var ki Bacolla'da gün adı buldurma konusuna hiç değinilmemekte ve herhangi bir döküm ve işlem verilmemektedir.

Ancak biz burada, ana dökümde verilen,

18 Mayıs 1474 Çarşamba'dan hareketle bu sorunu çözebiliriz. Gerçekten 18 Mayıs 1474 = çarşamba ise 17 Mayıs = salı, 16 Mayıs = pazartesi, 15 Mayıs = pazardır. Buna göre 1, 8, 15, 22, 29 Mayıs da = pazar, 30 Mayıs = pazartesi, 31 Mayıs = salı, 1 Haziran = çarşambadır. Buna göre 29 Haziran = çarşamba, 30 Haziran = perşembe, 1 Temmuz = cumadır. Böylece gidilirse 1, 8, 15 Aralık = perşembe, 16 = Cuma ve

17 Aralık 1474 = Cumartesi
18 Aralık 1474 = Pazar

olacaktır.

Mehmet Tevfik İbn Yusuf, *Takvîmü's-Sinîn*, Edirne, 1322-1324

Bütün bunlara göreyse, ünlü bilginimiz Ali Kuşçu'nun ölüm günü, 7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi = 17 Aralık 1474 Cumartesi olarak elde edilecektir.

Önemli hatırlatma:

Bu örnekte görüldüğü gibi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nınki dışında, Bacolla'da ve benzeri kitaplarda gün adına ya hiç değinilmemekte ya da bu ad yalnızca Hicri dökümlere bakılarak bulunabilmektedir. Ancak bu bulgu, bir kere de, yukarıda yaptığımız uzun hesaplamalara göre değil de, Rumi/Miladi dökümlere göre ve kısa yoldan, hesaplanıp denetlenmek istenirse, bu mümkün olmamaktadır. Bu kitapların en büyük eksiği de budur. Biz baştan beri verdiğimiz örneklerde, dikkat edilirse, sonuçları örneğin,

Hicri 428 yılı Ramazanının ilk cuması = 24 Haziran 1037 ya da 24 Haziran 1037 (Cuma)

şeklinde vermeyi yeğledik. Eğer böyle bir denetleme olanağımız olsaydı,

24 Haziran 1037 Cuma

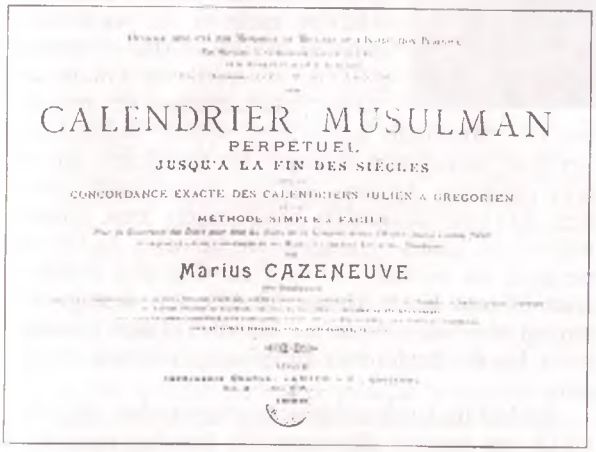
CALENDRIER MUSULMAN
PERPETUEL
JUSQU'A LA FIN DES SIÈCLES
CONCORDANCE EXACTE DES CALENDRIERS JULIEN & GREGORIEN
MÉTHODE SIMPLE & FACILE
Marius CAZENEUVE

Marius Cazeneuve, *Calendrier Musulman*, Alger, 1896

şeklinde vermemiz daha doğru olurdu.

5. Wolseley Haig: *Comparative Tables of Muhammadan and Christian Dates*, Londra, 1932.

32 sayfalık bu kitapçıkta, Hicri yılbaşı (1 Muharrem) günlerinin Rumi/Miladi karşılıklarını veren ana dökümde (kitapta Tablo I), gün adları ya da gün adı rakamlarının yer almadığı görülmektedir. Bu yüzden, bu kitapla sağlıklı ve kesin gün çevirmeleri mümkün olamayacaktır. Kitap, bu eksiği nedeniyle, tavsiye edilebilir olmaktan uzaktır. İkinci olarak, ana döküme, Rumi/Miladi yıl içi gün sayılarının 1 gün eksiği de eklenmiş bulunmaktadır. Örneğin 1 Muh. 1 = 16 July (Temmuz) 622, 196 gibi (gerçekte 16 Temmuz, 622 olağan yılının, 196'ıncı değil, 197'inci günüdür). Böylece, hesaplamalar sırasında, Hicri yardımcı dökümden sonra, Rumi/Miladi yardımcı döküme bakmak gereği duyulmamış olacaktır. Bir de, Hicri ve Rumi/Miladi yardımcı dökümlerde 1 Muh. ve 1 Ocak = 1 şeklinde verilmiştir. (Böylece burada da 16 Temmuz, Rumi/Miladi olağan yılın 197'inci günü oluyor). Böyle çelişkili verilerse, Hicri ve Rumi/Miladi gün sayıları toplamından 1 çıkarılıp çıkarılmayacağı konusunda, ikircikli ve şaşırtıcı durumlar yaratmaktadır. (Böylesi kararsız durumlarda, önce, bildiğiniz bir günün, örneğin İstanbul'un fetih günü 20 Cemâziyelevvel 857 Salı = 29 Mayıs 1453'ün hesaplamasını yaparak, kuşkulu noktayı açıklığa kavuşturunuz.)

Kitapta 1582 Rumi'den Miladi'ye geçişe uyulduğu, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'da da görüldüğü üzere,

H. 990 = 1582, January (Ocak) 26
H. 991 = 1583, January 25

gösteriminden anlaşılmaktadır.

Çevirme örneği: Ali Kuşçu'nun ölüm günü, 7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi'nin karşılığı.

Ana dökümden:

1 Muh. 879 = 1474 May (Mayıs)	18 -	137	137
Hicri yard. dök. (Dök. 9 a)dan:			
7 ve 8 Şa'ban	=	+ 214	ve + 215
		351	352

Rumi/Miladi yard. dök. (Dök. 9 b)den:

1474 olağan yılı 351'i = 17 Dec. (Aralık)
1474 olağan yılı 352'si = 18 Dec. (Aralık)

Sonuç: 7 Şa'ban 879 Cumartesi = 17 Aralık 1474 ve
8 Şa'ban 879 Cumartesi = 18 Aralık 1474'tür.

Ancak kitapta, yukarıda da söylediğimiz gibi, gün adına yer verilmemiş olduğundan, bu iki karşılığın gün adlarını belirlemeye (ve bunlardan hangisinin cumartesiye geldiğini bulmaya) ve dolayısıyla Ali Kuşçu'nun ölüm gününün kesin karşılığını elde etmeye olanak yoktur. ■

NİYAZİ BERKES'İN ANILARI ÜZERİNE

CEMİL KOÇAK

Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, (yay. haz. Ruşen Sezer), İstanbul: İletişim, 1997, 520 s + 15 s. albüm.

Niyazi Berkes'in anıları, (aslında, anılar demek, metnin içeriğini tam olarak yansıtmıyor, ama bu noktaya aşağıda değineceğim) Mete Tunçay'ın da belirttiği gibi,[1] 1940'lı yıllardaki siyaset ve toplum hayatımızın genel bir tablosunu çiziyor.

Berkes'in asıl amacı, bu sırada üniversiteden atılmasının kişisel ve acılı öyküsünü yazarken (bir akademisyene/siyasal bilimciye yakışır bir şekilde) öyküyü, genel siyasal atmosferin içine yerleştirmek... Nitekim bunu "Niçin ve Neyi Yazıyorum?" başlığı altındaki (tabiri caizse) önsözünde de belirtiyor. Bunu başardığını da hemen eklemeliyim. Berkes'in dikkati çekmeye çalıştığı bir başka önemli nokta da, bugün hâlâ pek çok sıkı Kemalistin savunduğunun aksine, Atatürk döneminin İsmet Paşa ile sona erdiğidir. Yani, Ebedi Şef ile Milli Şef'i birbirinden dikkatle ve kesin/keskin bir şekilde ayırma gereğidir. (Mete Tunçay, yazısında Attila İlhan'a göndermede bulunurken, sanırım, Niyazi Berkes ile Attila İlhan'da bulunan ve başkalarının da paylaşabileceği bu paralelliğe işaret etmek istiyor.) Berkes'in vurguladığı bir önemli nokta daha var: O da, günümüzdeki (gerçi bu "günümüzde" sözü, Berkes'in ölüm tarihinden önceye denk düşüyor, ama ülkemizde siyasi anlamda "günümüzde" sözcüğünün ifade ettiği anlam, aradan geçen on yıllarla da olsa, içerik bakımından asla değişmiyor!) siyasi tablonun, sanıldığının aksine, 1950 sonrasındaki iktidarların değil, fakat bizzat İsmet Paşa'nın siyasetinin doğrudan bir sonucu olduğudur. (Bu konuda kısa bir metin için bkz. Ek 3: "Berkes'in Oktay Akbal'a Yazıp da Göndermediği Mektup".)

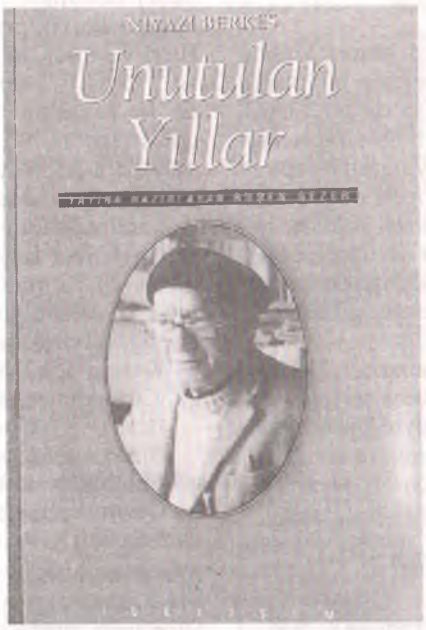

Berkes'in keskin ve sert vurgularına katılmak bazen mümkün, bazen değil... Doğrusunu söylemek gerekirse, dönemin ilk yarısı üzerine (hem iç ve hem de dış politikayı konu alan) bir kitap yazmış ve ikinci yarısına ilişkin benzer içerikte bir başka kitabın yazımının önemli bir kısmını tamamlamış bir kişi olarak, Berkes'in anıları, beni hayli düşündürdü.

Berkes'in 1920'li yılların sonlarında ve 1930'lu yılların hemen başında Darülfünun/İstanbul Üniversitesi ve dönemin öğrenci örgütlerine ilişkin renkli gözlemleri kayda değer... Üniversiteden sonra, Maarif Vekâleti'ne bir istida ile başvurarak öğretmenlik istemesi ve reddi, Berkes'in bu naivliğine, hatta Sabahattin Ali'nin de takılması sahnesi, etkileyici... Ama onlar haklı çıkacaklardır. Çünkü Berkes'in Ankara'ya Halkevi'ne görevli olarak gelebilmesi bile, yine bir arkadaşının dayısı olan Çanakkale milletvekili Ziya Gevher Etili'nin, tabii arkadaşının sözünü etmesi üzerine, daveti ile olacaktır. Berkes'in Halkevi merkezinin çalışmaları ve zihniyet dünyası üzerine gözlemleri ve yazdıkları son derece ilginçtir. Ben, eğer merkezi böyle ise, kim bilir taşra teşkilatı nasıldır diye düşünürken, Berkes'in bu tür gözlemleri bir yana bırakarak, Atatürk dönemini kayıtsız şartsız övmesi, benim için şaşırtıcı oldu. Çünkü anlatılanlarla/olgularla varılan sonuçlar arasında, bir akademisyen bile, bağlantı kurma gereğini duymuyor ve nihayet, öznel düşüncelerini yazmaktan kendisini alıkoyamıyor. Oysa Halkevi merkezinin bürokrasisi karşısında, Halkevleri'nin faaliyeti üzerine bir kez daha düşünmek gerekmez miydi? Halkevleri'nin Anadolu'da bir kültür devrimi meydana getirdiğini düşünenlere, ben, Berkes'in anılarının bu kısmını bir kez daha okumalarını öneririm. Olgulardan kopuk ve hatta kendi ortaya koyduğu olgulardan tamamen ayrı ve ters sonuçlara/yorumlara varmak, pek sık rastlanan bir özellik olmakla birlikte, ben, Berkes'te de aynı yanılgıya rastlayacağımı sanmazdım...

Berkes'in (1933 üniversite reformundan sonra) üniversiteye giriş serüvenini, hemen ardından ABD'ye gidişini ve acele geri çağrılışı öyküsünü (bu dönemde ABD'de okuyanların Ankara'da "farklı" algılanmaları ve gerçekten de "Amerikalı kadro"nun, içinde bulunduğu çevre ile sürekli ters düşmesi, bir paradoksu da ortaya çıkarıyor: Ankara, ABD'ye yakınlaşmak isterken, ABD'de okuyanları kendisinden uzak tutmak istiyor!) ve kadro olmadığından, bu sefer de (ve yine garip bir şekilde) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne (Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in desteği ile) girişini okumak mümkün... Maarif Vekâleti içindeki daha bu ilk başlardaki çatışmaları izlemek de ilginç...

Berkes'in katılmadığım görüşlerinden biri de, DTCF'nin Atatürk dönemindeki kuruluş amacının Milli Şef döneminde tamamen değiştirilmiş ve hatta fakültenin zıddı amaçlara hizmet eder hale düşürül-

müş olduğu yolundaki iddiasıdır. Kanımca DTCF'nin Atatürk'ün zamanında, Berkes'in ileri sürdüğü gibi, "Atatürk'ün tarih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek" bir fakülte olarak kurulduğu söylemi, hayli tartışma götürür. Aksine Atatürk'ün tarih görüşü, esas itibari ile, Güneş Dil/Tarih teorisi idi ve bunun da, hümanist anlayışla nasıl bağdaşabileceğini bilemiyorum.

Berkes fakültenin İsmet Paşa döneminde ise, ırkçı ve şoven politikacıların elinde şekillendiğini ileri sürüyor:

Lefkoşe'deki ilkokul yıllarından bir görünüm. Orta sırada sağdan üçüncü Niyazi Berkes ve solunda ikiz kardeşi Enver.

> Fakülte [DTCF], aslında, Atatürk'ün tarih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek nitelikte çalışmaların yapılacağı bir fakülte olarak kurulmuştu. (...) Ne var ki, Milli Şefliğin gelişi ile, burası, [Türk] Tarih Kurumu'ndan kalma ve kolayca kendilerini yeni Şefe uydurabilen politikacıların (kimse farkına varmadan) bir yemliği haline gelmişti. Bunlar, başlarında bir Atatürk kalmayınca, Şef uyduluğunu hemen benimsedikleri için, bu fakültenin Kemalist rengini geliştirmekte etkinliği kalmamış adamlar olmuşlardır. Bakanlığın içinde de köşe başlarını tutmuş [Reşat Şemsettin] Sirer türü kişiler, bu hümanist görüşe uyamayacak kişileri, bu fakültenin içine birer birer yerleştirmekteydiler.
>
> Atatürk'ün amacı, Türklerin ilkel dinlerin etkisi altında yaşayan kabilelerden gelme insanlar olmaktan çok, daha geniş yanlarla, tarihte yer almış, insanlığın önemli bir parçası olduğunu meydana çıkarmaktı ve Millî Şef dönemi aydınlarının çoğunun sandığı gibi, bu, bir ırkçılık ve şovenlik değil, tersine, çok geniş kapsamlı bir hümanist tarih görüşüydü. Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi adı altında kurulan fakülte, böyle bir tarih anlayışını işleyecek bir bilim kurumu olarak düşünülmüştü. DTCF'nin, önceleri farkına varmamış olduğum, üçüncü bir yanı daha vardı. Bu fakülte, aslında, anlatmaya çalıştığım doğrultudaki tarih görüşü anlayışının ürünü olan bir kurum olacaktı. Atatürk'ün ölümünden sonra, Bakanlığın içine sızmış olan ırkçı eğilimli militanların etkisi altında, Bakanlık o yöne çevrilmeye çalışılıyor[du]. (s. 154-155)

Berkes'in bu satırları üzerinde önemle durulmalıdır. Çünkü bu satırlar, sadece Berkes'in değil, pek çok bilim adamının da görüşü olabilir. Berkes, burada, bir fakültenin hangi amaçlarla kurulduğunu ve daha sonra da değişik siyasi kadrolar ve anlayışlar temelinde, bu amaçların nasıl değiştirildiğini anlatmaya çalışıyor. Ancak kanımca, bir akademisyen olarak, öncelikle bir fakültenin belirli bir siyasi amaçla (bu amacı doğru ve haklı bulsun ya da bulmasın) kurulmasının üzerinde durmalıydı. Bir araştırma kurumu, eğer belirgin bir siyasi görüş/ideoloji doğrultusunda kuruluyorsa, bu takdirde bir başka politik konjonktürde, kuruluş amacını belirleyen siyasetin de değişmesinden daha doğal ne olabilirdi ki? Berkes ise, bu soruyu hiçbir zaman gündeme getirmiyor ve sanırım asıl eksiklik de bu noktada başlıyor. Berkes bu türden sorulardan devamlı kaçıyor. Çünkü o, iki dönem arasındaki kesin farklılığa kendisini tamamen inandırmış... (Bir başka gözlemim, bu dönemde DTCF'deki öğrencilerin neredeyse yarı yarıya bir oranda sağ ve sol olarak ayrılmış olmasıdır. Ancak sağ öğrencilerin asıl "kale"si, bu dönemde SBF'dir!)

Berkes'in Hasan Âli Yücel hakkında yazdıklarına ise, büyük ölçüde katılıyorum:

> Yücel'in talihsizliği, Millî Şef gibi bir politikacının kanadı altında, "yapabileceğini yapmaya" çalışmasıydı. (...) Millî Eğitim Bakanlığı da, buna bir istisna değildi. İçinde hem "sağ", hem "sol" denen kişiler bulunur; aralarında gizli bir tepişme sürerdi. (...) Bunları dengelemek, Bakanlığın başındaki kişinin cambazlık yeteneğine bağlı bir işti. Yücel, bir aşamaya değin, bu işi becerdiyse de, o aşamanın sonu gelince, o da ipte daha fazla oynayamadı. Onu tutan Şefti, Bakan yapan da oydu. Yücel, Bakanlığı içindeki hümanist-şoven antagonizminden doğan eğilimleri dengeleme siyasetini tek başına yürütmeye çalışıyordu. İçine girdiğim fakülte [DTCF] de bu dengelemenin sağlanıp sağlanmayacağı henüz belli olmayan yerdi. Özellikle de Felsefe Bölümü! (s. 156-157)

Ancak kanımca, Berkes'in gözden kaçırdığı bir önemli nokta var: Şeflik rejiminde, kim olursa olsun, herkes, ancak önemli birisinin "kanadı altında" yükselebilir ve iş yapabilirdi. Bizzat Yücel'in

hayat hikâyesi de, Atatürk döneminde olsun, İnönü döneminde olsun, bunu kanıtlıyor. Berkes, rejimin esas gereğini gözden kaçırarak, sadece Yücel'i eleştiriyor ki, bu haksızlıktır. Çünkü aynı rejimde görev almış herkes aynı şekilde eleştirilebilir. Hatta kanımca, Berkes ve Berkes'in yakın çevresinde yer alan diğer öğretim üyeleri de aynı şekilde eleştirilebilir. Çünkü Berkes şunu göz ardı ediyor ki, bizzat kendilerinin akademik kariyere girişi (tıpkı kendisinin anlattığı gibi) bu ekibin "kanadı altında" mümkün olabilmiş ve üniversite içindeki konumları, tutum ve davranışları ve politik alandaki tavırları da, yine bu "kanatların altında" gelişebilmiştir. Sanırım Berkes'in yanılgısı, DTCF bünyesi içinde, asıl kendilerinin "farklı" olduklarını ve ağırlık taşımadıklarını fark edememesidir. Anlaşılan, sonunda "yabancı madde" vücuttan atılmıştı. Berkes ve yakın çevresi, her bakımdan "yabancı madde"ydi ve kendilerinin gerçekten de bu özelliklerini fark edememiş olmaları dikkat çekicidir. Belki de bu saptama sadece Berkes için geçerlidir. Diğerleri, muhtemelen durumun daha çok bilincindeydiler.

Berkes'in anıları, sık sık ve uzunca bölümler olarak kesintiye uğruyor ve yazar, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikasına ilişkin görüşlerini, zaman zaman renkli gözlemleri ile, ama daha çok bir akademisyene yakışan bir üslup içinde ve kaynaklar zikrederek, uzun uzun tahlil ediyor ve değerlendiriyor (s. 158-248, 259-261, 293-306, 325-345). Yazar, bu vesile ile Nazi Almanyasının Türkiye'deki etkilerinden de söz ediyor. Irkçılar ve Turancılar da bu kategoride değerlendiriliyor. Berkes'e göre Irkçılık-Turancılık davası, İnönü'nün bir tertibiydi. Yine Berkes'e göre Atatürk dönemi dış politikası ile İsmet Paşa'nın dış politikası da tamamen farklıdır. Köy Enstitüleri ile ilgili gözlemleri pek kısa tutulmuş... Bu konulardaki görüşlerimi *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*'te zaten yazmıştım.

Yurt ve Dünya dergisinin yayımına ilişkin anılar da son derece renkli... Ben, daha sonra DP Balıkesir İl İdare Heyeti Başkanı, DP Genel İdare Kurulu üyesi ve DP Balıkesir milletvekili olacak olan Sıtkı Yırcalı'nın bu dergiye yazı yazdığını ve Berkes'in yazdığına göre "solculukta mangalda kül bırakmayan biri" olduğunu ilk kez öğrendim. Ayrıca daha 1943 yılının başında bizzat Yücel tarafından derginin kapatılmasının kibarca rica edilmesi de dikkat çekici satırlardır.

1945/1946 yılında muhalefet partisi kurucularının eski solcularla ilişkileri ve bu "tehlike"ye karşı iktidarın aldığı "önlemler" üzerine yazdıkları, Berkes'in katıldığım görüşleri arasında yer alıyor. Berkes'in bu konudaki ilginç ve gerçekçi gözlem ve değerlendirmeleri, siyasi gelişmeleri, zaman zaman "tertip" senaryosu içinde görme gereğini bir kez daha ortaya çıkarıyor. İnönü'nün "demokrasi" macerasında, İnönü'ye övgüyle izafe edilen "demokrasi kahramanlığı" mertebesi konusunda, Berkes'in pek çok konunun aksine, geliştirdiği eleştirici bakış açısı, ne kadar akademik yönünün bir parçasıdır, ne kadar kişisel acılarının bir sonucudur, bu konuda bir karar vermek kolay görünmüyor. Çünkü Berkes, göründüğü kadarı ile, her şeye karşı eleştirel, kuşkucu ve sorgulayıcı bakış açısını koruyabilmiş bir bilim adamı değildir.

Berkes'in bizzat kendisini ve yakın çevresini de derinden etkileyen Öner-Yücel Davası[2] ile ilgili olarak yazdıkları ve Yücel'in, söz konusu dava sürecinde olsun, kendilerinin üniversiteden atılma maceralarında olsun, hatalı bir tutum içine girdiğini ileri sürdüğü satırlar, bana gerçekçi geliyor. Berkes'in, Yücel'in sadece siyasi konjonktürün değiştiğini pek geç algılamasını eleştirdiği sanılmasın... Aksine Berkes, Yücel'in savunmasının temelini de eleştiriyor.

Berkes, anılarının sonunda (s. 399-481) sadece üniversiteden atılma maceralarını yazıyor. Buradaki gözlemler ve ilk elden anlatımlar, söz konusu sürecin, siyasi ve kişisel yörüngesini pek güzel gösteriyor. Bu kısım, kitabın en dramatik bölümü...

Belki daha baştan belirtilmesi gereken bir noktaya değinmem gerekirse, üniversiteden atılmasının yarattığı ruh halinin, hayatının sonuna kadar onu izlediğini, anılarının üslubuna bakarak söyleyebilirim. Yakınları (bu tanımlama ile, yakın akademisyen ahbaplarını kastediyorum) için dahi, zaman zaman kullandığı olumsuz ifadeler/anlatımlar, içinde kalmış ukdeleri bariz bir şekilde açığa çıkarıyor. Ama onu anlayabiliyorum. Berkes, akademik dünya ile ilgili gözlem ve saptamalarında ve hatta suçlamalarında, haklıdır. Sanıyorum, bir akademisyen olarak bu konuda cesur bir tutum alıyor. Bu, biraz da, artık bu dünya ile bir ilişkisinin kalmamış olmasına mı bağlı bilemiyorum. Ama böyle olsa dahi, yine de övülmeye değer...

Niyazi Berkes'in anıları, sade suya tirit olmak bir yana, son yıllarda okuduğum ilginç ve üzerinde düşünülmeyi gerektiren metinler arasında yer alıyor. Berkes'in dünyayı ve siyaseti iyiler ve kötüler olarak ayırması bir yana bırakılacak olursa, renkli ve ilk elden gözlemlerinin ve akademisyenler/aydınlar dünyasına ilişkin buruk ve eleştirel bakışının kalıcı olacağını sanıyorum.

(Yazımın sonunda, pek de itiyadım olmadığı halde, şeytan dürttü, yazmadan geçemiyorum, bir ukalalık yapmama izin veriniz lütfen! Mete Tunçay'ın yazısında, "sıradan" okuyucu için, Enver-Niyazi ikizlerinin isimleri konusunda yaptığı açıklamanın aslı, Vâlâ Nûrettin'in (Vâ-Nû'nun) eşi Müzehher Vâ-Nû'nun *Bir Dönemin Tanıklığı* adlı anılarında yer alıyor! Bu küçük açıklamamdan dolayı, sevgili hocam Mete Tunçay'ın da beni hoş göreceğinden eminim, çünkü bu sayede okuyucular, doktora babamın kim olduğunu daha kolay hatırlayacaklardır!)

1. Mete Tunçay, "Niyazi Berkes'in Siyah-Beyaz Anıları", *Toplumsal Tarih*, sayı 46 (Ekim 1997). Bir başka tanıtım/eleştiri yazısı için bkz. A.Ç., "Unutulan Yıllar", *Virgül*, sayı 1 (Ekim 1997).
2. Bkz. Cemil Koçak, "1944 Irkçılık-Turancılık Dâvâsı'nın Siyâsî Rövanşı: Öner-Yücel Dâvâsı", *Tarih ve Toplum*, sayı 166 (Ekim 1997).

YENİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARINDA GÖZDEN KAÇMIŞ BİR ESER

ÖMER SELİM*

A. Fischer - A. Muhieddin, *Anthologie aus der neuzeitlichen Türkischen Literatur, mit einer literargeschichtlichen Einführung und einem Glossar aller ungewöhnlichen Wörter und Wendungen, I. Texte und literargeschichtliche Einführung*, Verlag von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin, 1919, 227+16 s.

Edebiyatımızda antoloji tertip edilmeye başlanmasının -bazı küçük istisnalar göz ardı edilmemek kaydıyla- Tanzimatla birlikte ülkemizde her şeyi, buna paralel olarak da edebiyatı etkisi altına alan yenileşme -başka bir tabirle Batılılaşma- hareketlerinin ilk yıllarına tesadüf ettiği söylenebilir. Bununla beraber eski edebiyatımızdaki münşeat ve nazire mecmualarını ve şuara tezkirelerini, halk edebiyatımızdaki cönkleri, antolojilerin mukabili eserler olarak kabul etmek de mümkündür.[1]

Bizim burada üzerinde duracağımız eser Türkiye dışında basılmış en eski tarihli yakınçağ Türk edebiyatı antolojisi olma özelliğine sahiptir.

Leipzig Üniversitesi ve Türkçe-Osmanlıca eğitimi verilen diğer fakülte ve yüksek okulların metin ihtiyacını karşılamak için tertip edilen eserin[2] Türk edebiyatı numunelerini ihtiva eden 227 sayfalık metin kısmı eski Türk alfabesiyle Türkçe olarak, 16 sayfalık giriş (*Einleitung*) kısmı ise Latin alfabesiyle Almanca olarak kaleme alınmıştır. Eseri tertip edenlerden Dr. A. Fischer'in Leipzig Üniversitesi'nde doğu filolojisi hocası, A. Muhieddin'in ise aynı üniversitede Türkçe okutmanı olduğu kitabın kapağında belirtilmiştir. Ayrıca giriş kısmında A. Muhieddin'in İstanbul'da doğduğu, üç yaşındayken ailesiyle birlikte Üsküp'e gittiği, beş yıl sonra tekrar İstanbul'a döndüğü herhangi bir tarih verilmeden belirtilmiştir.[3]

Eserin giriş kısmında edebiyatımızda Şinasî ile başlayan yenileşme hareketlerinin bir özeti verilmiştir. Bu kısımda bilinenlerin dışında orijinal herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber Türk edebiyatına ait bazı yazar ve eser adları, vezin ve edebi mekteplerin adları ve diğer mühim ıstılahların Almancaya çevrilişinde takip edilen muhtelif yöntemler dikkat çekicidir. Bunları başlıca şöyle tespit edebiliriz:

1. Bazı ıstılahlar sadece eski Türk alfabesindeki yazılış şekli ile verilmiştir: Fransız Lisanından Nazmen Tercüme Eylediğim Bazı Eş'âr... gibi.

2. Bazı ıstılahlar hem eski harfli, hem Almancaya göre transkribe edilmiş şekli hem de tercümesiyle verilmiştir: Müntehabât-ı Eş'âr (Ausgewählte Gedichte), parmaq hesaby (Fingerzählung), heğe veznı (silbenzählung), Muallim Naci (Lehrer Nadschi)... gibi.

3. Bazı ıstılahlar Almanca tam karşılıkları bulunmadığı için yakın anlamlarıyla verilmiştir: Milli Aruz (National Metrik)... gibi.

4. Bazı ıstılahlarsa olduğu gibi bırakılmış sadece eski harfli imlasına ve Almanca transkripsiyonuna yer verilmiştir: Gazel ve Kaside gibi.

Kanaatimizce Türkçe ve Almanca dilleri arasında bir kültür köprüsünün henüz tesis edilmediği, iki ülkenin birbirine kültürel açıdan henüz fazla bir yakınlık kuramamış olduğu bir dönemde kaleme alınan eserde standardizasyondan uzak bu tip uygulamalara rastlanmasını normal karşılamak ge-

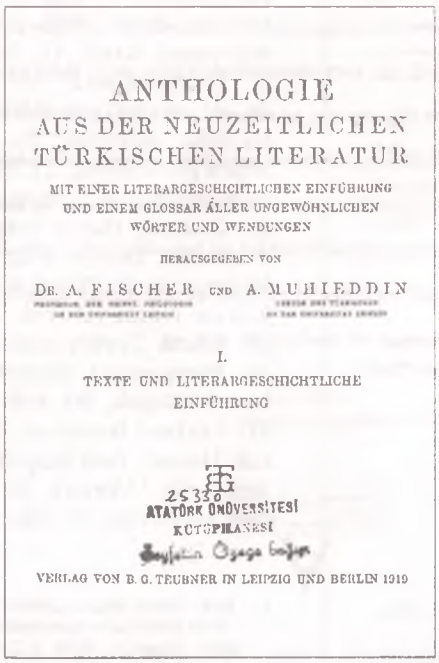
ANTHOLOGIE
AUS DER NEUZEITLICHEN
TÜRKISCHEN LITERATUR
MIT EINER LITERARGESCHICHTLICHEN EINFÜHRUNG
UND EINEM GLOSSAR ALLER UNGEWÖHNLICHEN
WÖRTER UND WENDUNGEN
HERAUSGEGEBEN VON
DR. A. FISCHER UND A. MUHIEDDIN
I.
TEXTE UND LITERARGESCHICHTLICHE
EINFÜHRUNG
25330
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ
VERLAG VON B. G. TEUBNER IN LEIPZIG UND BERLIN 1919

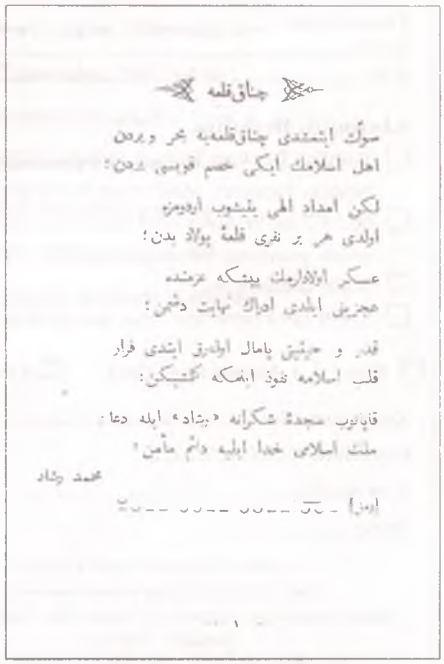
چناق قلعه

Antolojinin iç kapağı ve Mehmed Reşad'ın Çanakkale şiirinin yer aldığı sayfası.

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü araştırma görevlisi

rekir. Eseri müteakip bir sözlük neşredileceği belirtilmiştir.[4] Her ne kadar eserin kapağında cilt numarası olarak yer alan 1 rakamı bu bilgiyi teyid ediyorsa da yaptığımız araştırmalarda bu eserin devamı olduğu belirtilen matbu bir lügat çalışmasına kütüphanelerde rastlayamadığımız gibi kataloglarda da isminin zikredildiğine tesadüf edemedik. Muhtemelen eser bizce malum olmayan bir sebeple bu kadarla kalmış, devamı neşredilememiştir.

Alfabetik ya da kronolojik bir endişe taşınılmadan tertip edilen esere nazım ya da nesir olarak parçaları alınan şair ve yazarlar hakkında birkaç satırı geçmeyen mücmel biyografik bilgiler verilmiştir. Sonunda bir fihrist yer almayan ve herkesin kolayca ulaşmasına imkân olmayan eserin ihtiva ettiği 25 şiir, 35 nesir parçasını yazarları ile beraber ilgililere bir fikir vermesi ümidiyle bir liste halinde sunuyoruz:

A. Şiirler

1. Çanakkale, Mehmet Reşat, 2. Kürsi-i İstiğrâk, Abdülhak Hamit [Tarhan], 3. Öksüz Ahmed, İsmail Safa, 4. Balıkçılar, Tevfik Fikret, 5. Bir Tasvir Önünde, Tevfik Fikret, 6. Hilal-i Ahmer, Tevfik Fikret, 7. Temaşa-yı Leyal, Cenap Şahabettin, 8. Beybaba, Hüseyin Suat, 9. Gurbette, Hüseyin Siret [Özsever], 10. Hani, Süleyman Nesip, 11. Bülbül, Faik Ali, 12. Akşam Garibliği, Rıza Tevfik [Bölükbaşı], 13. Küfe, Mehmet Akif [Ersoy], 14. Azm, Mehmet Akif [Ersoy], 15. Köyde Kalanın Türküsü, Celal Sahir [Erozan], 16. Kelebek, Ali Canip [Yöntem], 17. Git, Ali Canip [Yöntem], 18. Şarkın Ufukları, Ali Canip [Yöntem], 19. İlk Yara, Mehmet Emin [Yurdakul], 20. Sen Feryada Başlayınca, Mehmet Emin [Yurdakul], 21. Çiftçilik, Mehmet Emin [Yurdakul], 22. Kibritçi Kız, Mehmet Emin [Yurdakul], 23. Kendine Doğru, Ziya Gökalp, 24. Vazife, Ziya Gökalp, 25. Bozgun, Aka Gündüz.

B. Nesirler

1. İstanbul'un Fethi, Namık Kemal, 2. Tarık Bin Ziyad]'dan], Abdülhak Hamit [Tarhan], 3. Sami Paşazade Sezai Bey'e Mektup, Abdülhak Hamit [Tarhan], 4. Abdülhak Hamit'e Mektup, Sami Paşazade Sezai, 5. Abdülhak Hamit'e Mektup, Recaizade Mahmud Ekrem, 6. Ömer'in Çocukluğu]'ndan], Muallim Naci, 7. Mai ve Siyah]'tan], Halit Ziya, 8. Osman, Halit Ziya, 9. Ey Tam-ı Şühedaya, Cenap Şahabettin, 10. Dide, Cenap Şahabettin, 11. Hac Yolunda, Cenap Şahabettin, 12. Falcı, Hüseyin Cahit [Yalçın], 13. Sevde, Mehmet Rauf, 14. İlk Tebessüm, İzzet Melih [Devrim], 15. İki Kere Şehit, Süleyman Nazif, 16. Bir İhtifal, Süleyman Nazif, 17. Çementepe'de, Süleyman Nazif, 18. Altın Ordu, Ahmet Hikmet [Müftüoğlu], 19. Bayramda, Celal Sahir [Erozan], 20. Ah Anacığım, Hamdullah Suphi [Tanrıöver], 21. Nebbaş, Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], 22. Münacât, Halide Edip [Adıvar], 23. Ocağım, Halide Edip [Adıvar], 24. Denizin Hatıratından, Halide Edip [Adıvar], 25. Türk Yurdu, Mehmet Emin [Yurdakul], 26. Nebile'nin Şikâyeti, Kâzım Nami [Duru], 27. Piç, Ömer Seyfettin, 28. İslam Terbiyesinin Mahiyeti, Ziya Gökalp, 29. Muvazene-i Siyasette Diplomatların Vazifesi, İsmail Müştak, 30. Milli Cereyan, Ağaoğlu Ahmet, 31. Veche-i İnsaniyet, Mahmut Sadık, 32. Abdülhak Hamid, Fuat Köprülü, 33. İstiklal Günleri, Ahmet Refik [Altınay], 34. Kahrolmayan Ümit, Mehmet Ali Tevfik, 35. Şifa, Mehmet Ali Tevfik. ■

1. Bkz. Ömer Selim, *1860-1928 Yılları Arasında Düzenlenen Türk Edebiyatı Antolojileri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erzurum, 1996, s. 2-4.
2. *Antologie...*, s. 3.
3. *age*, s. 3, 1 nolu dipnot.
4. *age*, s. 2.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 2.000.000,-TL.
(yurtdışı) : 35 US$

Cilt satışı

1 Adet cilt (yurtiçi) : 2.500.000,-TL.
(yurtdışı) : 40 US$

(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: .....

Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....

Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|

Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|

Kart Sahibi:.....

İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İSTANBUL
İNSAN VE MEKÂN

EROL TÜMERTEKİN

İstanbul olağanüstü bir hızla değişen bir şehir. Bu hızı izlemek, çözümlemek ve yorumlamak her disiplinden bilim adamlarını ilgilendiren bir uğraş. Ülkemizin ve dünyanın önde gelen coğrafyacılarından Prof. Dr. Erol Tümertekin, 1960'lar ve 1970'lerde yaptığı araştırmalar ve yayımladığı makalelerle İstanbul'u sanayi mekânları, merkezi iş alanları ve nüfus açısından incelemişti. Bu çalışmalar, İstanbul'un can damarını oluşturan ekonomik faaliyetlerin bu şehrin geçirdiği dönüşümlerde ne kadar önemli bir faktör olduğunu gösteriyor. Tümertekin'in daha o dönemde yaptığı saptamalar ve öneriler, İstanbul'un hızlı değişimi üzerinde düşünenler için vazgeçilmez bir kaynak.

viii + 294 s.
ISBN 975-333-070-7

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

ARALIK 1997 FİYATI: 400.000 TL (KDV DAHİL)

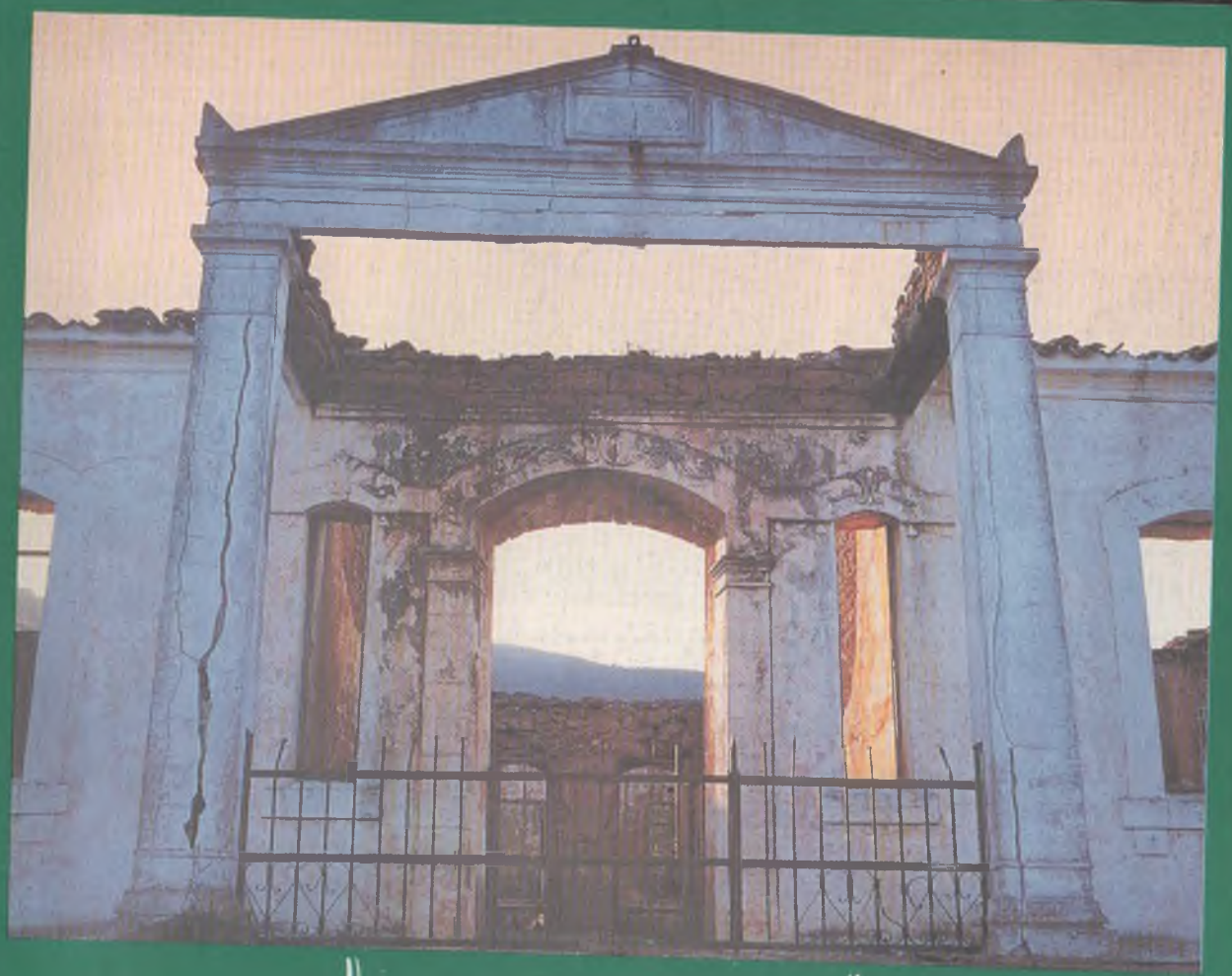

İMROZ'DAN GÖKÇEADA'YA

SOVYET KÜLTÜR YARDIMI

II. MEŞRUTİYET'TE RUM MİZAH BASINI

UYGUR RESİM SANATI

48

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İSTANBUL
İNSAN VE MEKÂN

EROL TÜMERTEKİN

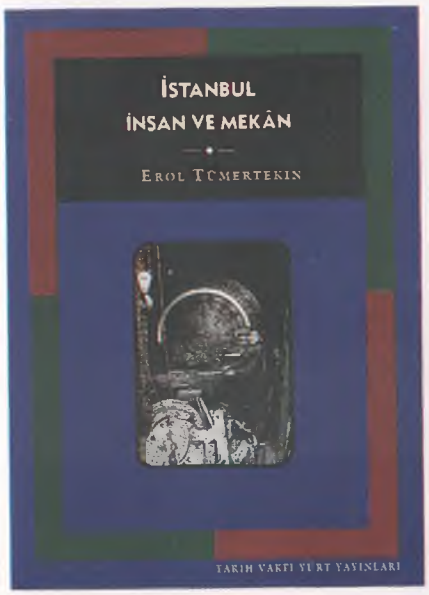

İstanbul olağanüstü bir hızla değişen bir şehir. Bu hızı izlemek, çözümlemek ve yorumlamak her disiplinden bilim adamlarını ilgilendiren bir uğraş. Ülkemizin ve dünyanın önde gelen coğrafyacılarından Prof. Dr. Erol Tümertekin, 1960'lar ve 1970'lerde yaptığı araştırmalar ve yayımladığı makalelerle İstanbul'u sanayi mekânları, merkezi iş alanları ve nüfus açısından incelemişti. Bu çalışmalar, İstanbul'un can damarını oluşturan ekonomik faaliyetlerin bu şehrin geçirdiği dönüşümlerde ne kadar önemli bir faktör olduğunu gösteriyor. Tümertekin'in daha o dönemde yaptığı saptamalar ve öneriler, İstanbul'un hızlı değişimi üzerinde düşünenler için vazgeçilmez bir kaynak.

viii + 294 s.
ISBN 975-333-070-7

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

SUNUŞ

"Osmanlıya dil uzatan" bir filmde oynamaya "cüret" eden bir aktörü yaralamak ve yaralamaya azmettirmekten yargılanan iki sanığın "Türkiye sizinle gurur duyuyor" ve "Osmanlıya kalkan eller kırılır" sloganlarıyla hapishaneye uğurlandığı bir ülkede iyi bir tarih dergisi çıkarmaya çalışıyoruz! Bu dört eylemden (yaralama, azmettirme, alkışlama ve yayımlama) hangisinin daha inanılmaz gözüktüğü bir yana, son silahlı saldırı benzeri tecavüzlerin birkaç meczubun işi olmaktan öte, tarih alanında hüküm süren kurumsallaşmış bir ideolojik saldırganlığın, akademik ortam dahil olmak üzere süregelen sistemli dışlama, bastırma ve saf dışı etme siyasetinin istenmeyen ama beklenen bir uzantısı olduğunu düşünmek için yeterince sebep vardır. Geri planda varlığını hep hissettiren bu örtülü şiddet, kendini bu tarzda açığa vursa da vurmasa da, aslında sosyal ve siyasal gerginliklere işaret ediyor olmalı. Böylesi bir ortamda soran, soruşturan, sorgulayan, tartışan, her tür önyargı ve tabuya meydan okuyan bir tarihçiliğin, demokrasi kültürünün ve yurttaş olma bilincinin oluşup gelişmesinde -hiç böylesi "büyük" niyetlerle yola çıkılmamış da olsa- önemli bir işleve sahip olacağı aşikârdır. Aksine bir tarih anlayışının, ister Osmanlıyı, ister Cumhuriyeti, isterse başka herhangi bir tarihi olguyu süregelen egemen tarih yaklaşımında olduğu gibi müthiş bir "alan savunması" ile dokunulmaz, eleştirilmez, başka türlü olması düşünülmez tarzda tek tip bir anlatım kalıbı içine hapsetmeye çalışmasının bugün yaşadığımız toplumdaki karşılığı, demokrasiyle ve insan haklarıyla tutarlı şekilde bağdaşması mümkün olmayan bir zihniyettir. Bu zihniyetin ağır bastığı bir ortamdan ne demokrasi çıkar, ne insan hakları, ne de yurttaş bilinci. Her kuşağın tarihle yeniden ve yeniden hesaplaşması gereği, herhalde öncelikle buradan kaynaklanır ve *Toplumsal Tarih* de her şeyden önce bir açık kanal ve serbest tartışma platformu oluşturmakla, bu doğrultuda üzerine düşeni yerine getirmeye çalışmaktadır. Okan Bayülgen'e geçmiş olsun diyerek -bu görev sinema dergilerinden önce tarih dergilerine düşer-, bu ayki sayımıza dönelim.

Uzun yazıları istemeye istemeye ikiye, üçe bölmek zorunda kalıyoruz. Bu sayıda Selçuk Esenbel'in yazısı ikinci bölümüyle sona ererken, Güliz Erginsoy'un yine iki bölümde tamamlanacak yazısı başlıyor ve Necati Akgür'ün yazısının da üçüncü bölümü çıkıyor. Gelecek sayıda da muhtemelen benzeri bir durumla karşı karşıya kalacağız. Herhangi bir yazıya 20-25 sayfa ayırmamız pek mümkün değil. Derginin çeşitlilik bakımından dengelerini korumak zorundayız. Bu yüzden okurlarımızın ve tabii yazarlarımızın hoşgörüsüne sığınarak bazı yazıları bölmekten başka çaremiz yok. Yine de önümüzdeki sayılarda böylesi yazıları daha makul bir oranda tutmaya çalışacağız.

S. Esenbel yazısının ikinci bölümünde Meici Japonlarıyla Osmanlı Türklerinin "Batılılaşma serüvenlerini" ev içi yaşam ve adab-ı muaşeret başlıkları altında karşılaştırmaya devam ediyor. Mimar Sinan Üniversitesi'nden G. Erginsoy İstanbul'la birlikte nüfus mübadelesi dışında tutulan İmroz'da yaşananların Bademli köyü sakinlerince nasıl algılandığını bir sözlü tarih çalışmasıyla sunuyor. Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan'dan beri süregelen "sen şunu ihlal edersen ben de bunu tanımam", "sen onu tanımazsan ben de bunu kabul etmem" çekişmesinden herkes zarar görüyor, ama onca yıldır bunun asıl sıkıntısını mübadele dışı bırakılmış ahali sürekli çekiyor. İki taraf da "devlet politikası" gereği yurttaşlarını gözetmek yerine, "soydaş"larının durumlarını karşılıklı olarak görüşme masalarında kullanmayı tercih ettikleri sürece İmroz'dan Gökçeada'ya yaşanan hüzünlü hikâyede bir avuç kalan Rum yurttaşımızın ve Ege'nin her iki kıyısındaki diğer "öteki"lerin sıkıntıları bitecek benzemiyor. Sonraki yazımız da bu konuyla ilgili: Efthymia Canner'in II. Meşrutiyet döneminin İstanbul'da Rumca yayımlanmış bir mizah dergisini ele alan yazısını Elif Akçetin'in çevirisinden okuyacaksınız. Örnek karikatür ve taşlamalar, İstanbul Rum cemaatinin zihniyetini yansıtması bakımından dikkat çekici. "Millet" imtiyazları ile "yurttaş" haklarının çelişmesine dair örneklerse, çağdaşlaşmanın paradokslarına işaret ediyor.

Azeri tarihçi Mahad Sofiev Mahmudoğlu'nun Cumhuriyetin ilk yıllarında Sovyetler Birliği'nin kültür alanında Türkiye'ye yaptığı yardımları ele alan yazısını kendi katkılarıyla birlikte aktaran Mete Tunçay, Moskova elçisi Zekâi Apaydın'ın konuyla ilgili 39 tarihli bir raporuyla ekini de sunuyor. Ömer Özcan daha önce dergimizde iki sayıda yayımlanan kapsamlı bir dosyaya konu olan Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki faaliyetlerine de değinen yazısında, mülteci milliyetçi ve İslamcıların Uzakdoğu'daki sürtüşmelerini ele alıyor. Kırıkkale'den Hamza Çakır 1920'lerde taşradaki sinema hayatına, Erzurum'dan Erdoğan Erbay ise Abdülhak Hâmid'in ticaret ve ziraat üzerine görüşlerine değiniyor. Halil Ersoylu cevap hakkını kullanırken, Zühre İndirkaş Uygur resim sanatını, H. Dilek Batislam da Kitabiyat bölümümüzde derleme bir resimli "seyahatname"yi değerlendiriyor. *İkdam*'dan seçmeler ve Not Defteri de en başta yerlerini alıyor.

Gelecek ay, 1998'in ve 9. cildimizin ilk sayısında yeniden buluşmak dileğiyle...

EKREM ÇAKIROĞLU

TOPLUMSAL
TARİH

İmroz Ayii Teodori Kilisesi

S. Melecis, vd, *Imbros. Fotografigo Lefkoma*. Atina, 1997

Aylık Dergi
Sayı: 48 Cilt: 8 Aralık 1997

Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına
Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Ekrem Çakıroğlu
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Görsel Koordinatörü
Cengiz Kahraman
Grafik Tasarım
Haluk Tuncay
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Osman Köker
Abone
Meltem Yeyin
Yapım: Tarih Vakfı
Baskı: Numune Matbaacılık
Dağıtım: Biryay
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (212) 227 37 33 - 34
227 46 33 - 34
227 71 86 (Modem)
Faks: (212) 227 37 32
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen
Tel. ve Faks: (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 2.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 adet cilt (yurtiçi): 2.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

ISSN 1300-7025

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
***Yücel Demirel**'in* İkdâm*'dan seçip dilini değiştirmeden yeni harflere çevirdiği gazete havadisleri.* 4

MEDENİ DAVRANIŞIN ACZİ - II
BATI KÜLTÜR FORMLARININ 19. YÜZYILDA MEİCİ JAPONLARININ VE OSMANLI TÜRKLERİNİN GÜNDELİK YAŞAMLARINDA KULLANIMI
***Dr. Selçuk Esenbel** yazısının ikinci bölümünde ev içi yaşam ve adab-ı muaşeret konularını ele alıyor.* 7

İMROZ GLİKİ'DEN GÖKÇEADA BADEMLİ'YE-I
BADEM GİBİ TATLI
***Güliz Erginsoy**'un bu köyün tatlı ve tatsız geçmişinin Rum ahali tarafından nasıl algılandığı üzerine sözlü tarih çalışması.* 16

JÖN TÜRK DEVRİMİNİN ERTESİNDE İSTANBUL RUM MİZAH BASINI:
EMBROS DERGİSİ
***Efthymia Canner** Rum cemaatinin duygu ve düşüncelerine tercüman olan bir dergiyi tanıtıyor.* 25

SOVYET KÜLTÜRÜNÜN TÜRKİYE ÜSTÜNDEKİ OLUMLU ETKİLERİ
***Dr. Mahad Sofiev Mahmudoğlu**'nun makalesini **Mete Tunçay** özetliyor.* 30

UZAKDOĞU'DA İDİL-URALLILARIN VARLIK MÜCADELESİ
***Ömer Özcan** milliyetçi ve İslamcıların Japonya'daki çatışmalarını ele alıyor.* 39

1920'LERDE TAŞRADA SİNEMA HAYATI
***Dr. Hamza Çakır** bu dönem İzmir, Ankara ve Bursa'daki sinemaları yazıyor.* 44

ABDÜLHAK HÂMİD'DEN BİR HATIRA
TİCARET VE ZİRAAT ÜZERİNE VECİZELER
***Erdoğan Erbay** bir gazete köşesinde unutulmuş yazışmayı aktarıyor.* 46

BİR AÇIKLAMA
***Dr. Halil Ersoylu** geçen sayımızda hakkında çıkan eleştiri yazısına cevap veriyor.* 47

DİN-SANAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA MANİCİLİK VE UYGUR RESİM SANATI
***Dr. Zühre İndirkaş** Mani dininin kültürel etkilerine değiniyor.* 49

HİCRİ GÜNLERİ
RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-III
***Dr. Müh. A. Necati Akgür**'ün yazı dizisinin üçüncü bölümü.* 55

K İ T A B İ Y A T
MUSAVVER HİNDİSTAN SEYAHATNAMESİ
***H. Dilek Batislam** 1900'de yayımlanmış derleme bir "seyahatname"yi tanıtıyor.* 62

(هندستان زادگانندن بر دایقانلی)

Her gün neşr olunur. Siyasi ve ilmi gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve Sermuharriri, Ahmet Cevdet. Nüshası 10 paradır. Mahall-i idaresi, Babıâli Caddesi'nde daire-i mahsusadır. Menafi-i umumiyeye taalluk eden âsâr-ı kalemiye maa't-teşekkür derc olunur. Ücret-i ilanat eshab-ı müracaat ile ayrıca tayin edilir.

OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY

İKDÂM'DAN SEÇMELER

ARALIK 1897

DERLEYEN
YÜCEL DEMİREL

ŞUUNÂT

Düğün Töreni

Teşrifâtî-i Divan-ı Hümayun atufetlu Ferruh Efendi hazretlerinin mahdumları Âmedî-i Divan-ı Hümayun hulefâ-yı mütehayyizânından izzetlu Nureddin Ferruh Beyefendiyle Sadr-ı esbak merhum Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın hafidesi ve mirliva saadetlu Mustafa Paşa hazretlerinin kerimeleri iffetlu hanımefendinin velîme cemiyetleri dünkü gün müşarünileyh Ferruh Efendi hazretlerinin Sultanahmed civârındaki konaklarında icra kılınmıştır.

Ferruh Efendi hazretleri kudemâ-yı rical-i Devlet-i Aliye'den bulundukları gibi saadetlu Mustafa Paşa hazretleri dahi memleketimizin vücudlarıyla iftihar edeceği eâzim-i ümerâ-yı askeriyemizden asil ve necib bir zat-ı alî-kadrdir. Binaenaleyh izzetlu Nureddin Beyefendi ile refikaları hanımefendiye hüsn-âmîziş ve imtizac ihsânını cenâb-ı haktan temenni ederiz. (17 Aralık 1897)

Tramvay ile Gemi Müsademesi

Geçen gün rıhtımda hatıra gelmez tuhaf bir vaka oldu. Tramvay idaresinin 44 numerolu arabası bir yelken gemisiyle müsademe etti. Geminin baş direği rıhtıma doğru uzanarak tramvay hattını da tecavüz etmiş ve tramvayın seyisi bu gibi bir hale ihtimal vermediğinden midir nedir, koskocaman direği görmeyerek bârgirleri alabildiğine kapıp koyuvermiş olduğundan müsademe işte bu surette vukua gelmiştir. Tramvayın cam ve çerçeveleri parçalandığı gibi yolculardan sigorta memurlarından bir zatın dahi yalnız bir eli mecruh olmuştur. Gemiye gelince kaptan ve tayfesinin kemâl-i mehâretle icra ettikleri manevra sayesinde bu müdhiş kazadan kurtulabilmiştir! (5 Aralık 1897)

Mühim Sirkat

Tatavla'da sâkin eczacı kaim makamlığından mütekaid Dimitriki Efendi'nin uşağı 19 yaşlarında Panayot evvelki gün mezkûr hanede yemek tenceresini mangala koyup sokağa gider. O aralık Dimitriki Efendi'nin zevcesi madam Elisavi aşağı inip yemek mangalda yanmakta olduğunu görür. Uşak avdetinde madam niçin böyle yemeği yaktığını makam-ı tekdirde söyleyip uşak biraz muğber olmuş ise de sükût eder. Nihayet gece saat dört kararlarında madam hanenin üst kat odasına çıkacağı sırada hane kapısının kilitsiz ve bahçe cihetine nâzır pencerenin demir pancurları kapanmamış olduğunu görerek şüphelenir, uşak Panayot'tan sual eder. Uşak ise "Madam sakın haneye hırsız girmesin" cevabını verir. Madam bu cevaptan bütün bütün şüphelenerek karyolası altında çekmecesi derûnunda bulunan sekiz yüz liralık mücevherâtının çekmece ile sirkat edildiğini görür, bunun üzerine sarikin dühûlü mümkin olan mahalli taharri ederler ise de bir gûnâ emâre göremezler. Nihayet bahçeye çıktığında çekmece duvar kenarında boş olarak durduğu görülür. Derhal mahalli zabıtasına malumat verilerek Panayot'u derdest ettirirler. Merkum isticvâb olunur ise de külliyen inkârda bulunur. Nihayet Beyoğlu mutasarrıfı atufetlu Enver Beyefendi hazretlerinin işbu mühim sirkat failinin derdesti için memurîn-i lâzimeye evâmir-i lâzime ita ve komiser-i sâlis Necati Efendi'yi mezkûr haneye izâm ederek tedkikat-ı lazimede bulundurulur. Hanenin her tarafı taharri olunur. Nihayet kömürlük arandığında kömürlüğün tavanında sirkat edilen mücevherât kâmilen elde edilir. Ahmak uşak bu paraları diğer bir refikiyle sirkat edip mahall-i mezkûrda sakladığı tahakkuk eder, taht-ı tevkife alınır ve mücevherât sahibine ita kılınır.

(23 Aralık 1897)

Şoşe Tamiri

Tophane'de Boğazkesen ve Tomtom caddeleri şoselerinin gayr-i kabil-i mürûr bir derecede harâb binaen tarz-ı atiki vechile yedi bin kuruş sarf olunarak tamir ve inşası taht-ı karara alınmış ve yakında inşaata mübaşeret edileceği istihbâr kılınmış olduğuna dair dünkü perşembe günkü nüshamızda bir fıkra yazılmış ise de mezkûr şosenin birkaç mah mukaddem suret-i muntazamada tamir edilerek elyevm oradan geçenlerin da'vat-ı hayriye-i hazret-i hilafetpenâhîyi tekrar eyledikleri ve tamirine ibtidar olunan şoseler ise Gümüşsuyu ve Gazhane Yokuşu şoseleri olup bunların dahi beş on güne kadar tamiratının ikmal edileceği ve altıncı dairenin şose ve kaldırımların tamiratında emr-i mühimm-i tasarrufa kemâl-i riayetle beraber sezâvâr-ı şâbâş bir surette meşhud olan muvaffakıyâtı şeheremin-i hasefet-karînî devletlu paşa hazretlerinin müsaadât ve teşvikat-ı celîle-i ehl-şinâsîleri muktezıyatından bulunduğu beyan olunur. (24 Aralık 1897)

İpekböcekçiliği Nizâmnâmesi

Memalik-i mahrusa-i şahanenin mamulat ve mahsulât-ı mahsusasından biri ve en mühimmi ipekçilik ile masnuât-ı harîriye olduğu vareste-i beyandır. Meşhur Pastör'ün ipekböcekleri hakkında icra eylediği tedkikat neticesinde mine'l-kadîm bu böceklere ârız olan emraz-ı muhtelifenin menşe-i zuhuru ve çare-i indifaı bulunarak işbu emrazın dahi emraz-ı saire misillu mikrobu mevcud olduğu tebeyyûn etmiştir. Ekser böceklerin zaman-ı kemâle vusulünden evvel telef olmaları bunların tohumlarının ilel-i mikrobiye ile malûl olmalarından neşet eylediği mumaileyh tarafından keşf edildiği gibi emrazdan salim olarak böcek tohumu yetiştirilmesi usulü dahi bulunmuştur.

İpekçiliğin kemaliyle mülkümüzde istikrar ve ittisâ'ı emrinde ittihâzı lâzım olan tedâbir-i fenniyeye tevessül edilerek ipek istihsal edilen yerlerde mahsusan mektepler küşad olunmuş ve bu sâyede ipekçiliğin atisi temiz kılınmış ise de her hususta olduğu gibi ipek istihsali için dahi bazı tüccar emrazdan gayr-i sâlim tohum celb ve füruht etmekte olduğundan ve böyle menşe-i vürûdu mechul tohumların istihsali bilahire sair böceklere hastalığın sirayetiyle ipekçiliğin rahredâr olmasını müntic olacağından bu gibi tohumların füruhtdan evvel muayene ve tedkikiyle malul olduğu tebeyyün eyliyenlerin zabt ve müsaderesi lazım ve kezâlik harîr kozası öşrünün emr-i cibâyetince kaçağa meydan verilmemesi ehem ve mahaza her şeyde aranılan nefâsetin ipek gibi yükte hafif pahada ağır mevadda vücûdu daha ziyade matlûb ve mültezem bulunup egerçi mukaddemâ harîr kozası namıyla bir nizamname mevki-i icraya konulmuş ise de bunun terakkiyât-ı cedide ve tecârib-i vâkıaya göre tadil ve tashihi lazime-i hâl ve maslahattan görülmesine mebnî düyûn-ı umumiye vâridât-ı muhassasa idaresince bu babda kaleme alınan layiha ve nizamnamenin meclis-i maliyece tetkikatı ikmal olunduğu samiares-i ittılamız olmuştur.

(13 Aralık 1897)

Yolsuzluk

Cerrahpaşa civarında Keçihatun mahallesinde Taş Tekne Sokağın geceleri hane taşlamak ve kapı tekmelemek gibi bazı uygunsuz ahvalin sık sık vukuuyla ahali-i mahallenin fevkalâde taciz ve rahatsız edilmekte olduğu istihbar alınmış ve bu bâbda nazar-ı dikkate arz etmek üzere neşretmekliğimiz mukarrer bulunmuştur.

Beyoğlu'nda Misk sokağı kurbunda kâin Altınbakkal Sokağı ile civar sokaklar tenha olmak hasebiyle oralarda dahi ara sıra o gibi vukuat zuhur ettiği ihbar ediliyor. Hatta geçen gece bir salepçinin kocaman bir değnek ile birini fena halde dövdüğü etraf hanerelere kadar aks ile epeyce büyük bir gürültü zuhur ettiği halde memurîn-i zabıtadan eser görülmemiş ve dârib sanki hiçbir şey yapmamış gibi yoluna devam etmiştir. (13 Aralık 1897)

İLANÂT

Şişesiz Lamba

Galata Havyar hanında numero 23

Şimdiye kadar kullanılan lambalardan kat kat âlâ ve fevkalâde surette imal edilen mezkûr lambalar şu faideleri haizdir. Yani:

1- Yalnız nefaset ve yeni sistem üzere olduğu için değil, hem ehven ve hem de her zaman elde kullanmak şartıyla müddet-i medîde dayanmakta olduğundan herkesi memnun etmektedir.

2- Şişesi olmadığından ikide birde şişe parası vermek gailesinden sâlimdir.

3- Lambanın ateşi çelik ve hususi makine içinde yanıp gaz kokusunu dahi anlaşılmayacak bir surette def' eder.

4- Diğer lambaların ziyâsından daha kuvvetli ve daha parlak ve göze hoş görünecek bir aydınlık verir.

5- Verdiği ziyânın daha ziyâde aksi için arkasında aynası olduğu gibi makinesi gayet kuvvetlidir. İşbu lambalar gerek elde ve gerek duvarda ve gerek sofra üzerinde gayet suhuletle kullanılabilir.

6- Fitilini kesmeye ve düzeltmeye hiç lüzum olmayıp safi bir temas ile istenilen aydınlık istihsal olunur. Fitil bir dereceye kadar indirildikte hiçbir tehlikeyi mucîb olmaksızın ve koku çıkmaksızın söner.

7- Bu cinsden olup şimdiye kadar kullanılmakta olan diğer lambaların kâffesinden idareli olup onların sarf ettiği gazın üçte biri ile maksat hasıl olur.

Emin olmak için tecrübe ediniz. Fiyatı yalnız 5 kuruştur.

Satıcılarımız olmayan mahallelerde vekile ihtiyacımız vardır.

Mektup ve sipariş için Galata'da Havyar Hanı'nda 23 numeroya ve Dersaadet'te Asmaaltı'nda Maksudiye Hanı'nda Lampetire müracat oluna.

(6 Aralık 1887)

N O T D E F T E R İ

TÜRKÇE NAMAZ KILDIRAN CEMALETTİN EFENDİ KİMDİR?

Sayın Başak Ocak Gez'in *Toplumsal Tarih*'in 47. sayısında yayımlanan ilginç yazısında ("Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi: 1920'lerin Cesur Bir Hocası") sözü edilen Göztepe Camii imamı Cemalettin Efendi ile ilgili kapsamlı biyografik bilgi, Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun *Göztepe* isimli kitabında (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, ty [1969 ?], s. 96-99) bulunuyor. Buradan öğrendiğimize göre "Seven" soyadını alan Mehmet Cemalettin Hoca (1878-1964), herhangi bir mahalle imamı değil (40 yaşında askere gitmemek için imamlığa başlamış), Abdullah Cevdet gibi dönemin önde gelen aydınlarıyla arkadaşlığı olan, *İçtihat* dergisinin yazı kurulunda yer almış, 1904'te basılmış bir de Arapça kitabı bulunan bir müderristir. Dahası huzur derslerine katılacak kadar da ulema arasında sivrilmiş biridir. Nitekim Ebul'ulâ Mardin'in *Huzur Dersleri*'nin ilk cildinde (İstanbul, 1951) 1334 Ramazanında (Temmuz 1916) huzur derslerine katılan "muhatap"lar arasında sayılan İstanbulî Hâfız Muhammed Cemâlüddin Efendi (s. 161 ve 579), bizim "cesur hoca" olmalıdır. Cemalettin Seven *Meydan Larousse* (c. 11, s. 225) ve *Büyük Larousse*'a da (c. 17, s. 10398) kısa birer madde olmuş. Doğum tarihi gösterilmeyen maddelerdeki ölüm tarihi, ilkinde 1932'den sonra, ikincisinde ise 1934'ten sonra. Her iki maddeden de Cemalettin Efendi'nin "hafız"lığının yanı sıra "hacı" da olduğunu öğreniyoruz. Ancak Şehsuvaroğlu'nun verdiği biyografi çok daha kapsamlı. Diyanet İşleri Reisliği'nce görevden alındıktan sonra çeşitli okullarda öğretmen olarak çalışan Cemalettin Seven ile ilgili Şehsuvaroğlu'nun kitapçığında yer alan bölümü aşağıda olduğu gibi aktarıyorum.

M. Behiç/Üsküdar

MÜDERRİS - HUZUR HOCASI M. CEMALETTİN SEVEN (1878-1964)

Mahmut Paşa Camii I. İmamı Midillili Bekir Hâzım Efendi'nin ikiz oğlundan biridir. 1878'de Süleymaniye'de doğmuştur. Annesi Hoca Giyaseddin mescidi imamı Çerkeşli İsmail Hakkı Efendi'nin kızı Lütfiye hanımdır. Kendi adı Mehmet Cemalettin, kardeşinin adı ise Ahmet Kemalettin idi.

İlk öğrenimini kısmen mahalle mektebinde, kısmen de babası ile yapmış, sonra medreseye devam etmiş ve aynı zamanda özel hocalardan ders almıştır. Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1316/1898'de Darülfünun'un İlâhiyat Fakültesi'ne kaydolmuş ve gene o tarihte açılan müsabaka imtihanını pekiyi derece ile kazanarak Dersiâm olmuş, 12 sene Ayasofya Camii'nde talebe-i ulûma Arapça, fıkıh, hadîs, tefsir, mantık, ilâh. okutmuş ve icazet vermiştir. Henüz daha fakültede talebe iken hazırladığı 113 sahifelik Arapça eseri (Şerh al-Manzumet al-zahire fi kavanin al-bahs val-menazire) ismiyle 1322/1904'de yayınlamıştır. Şeyhülislâm Hayri Efendi zamanında icazet usulü kaldırılarak Fatih devri öğretim usulü canlandırılmak istenince önce iptidaî Dahil ve İptidaî Hariç medreselerinde tefsir, kelâm, mantık, hadîs, fıkıh okutmuş ve sonra Salın medreselerinde Arap Edebiyatı (Belâgat-ı Arabiye) müderrisi olmuştur.

İlâhiyat Fakültesi mezunu olduğundan aynı zamanda Mercan ve Kabataş idadilerinde Arapça ve din dersleri öğretmenliği yapmıştır. Meşrutiyetten sonra Arapça dersleri kaldırıldığından Mercan lisesinden açıkta kalmış ve Kabataş Lisesi'ndeki din dersleri hocalığından da okulun uzaklığı dolayısiyle istifa etmiştir.

Birinci Dünya Harbi sonlarında 40 yaşlarında iken askere alınmak endişesi ile ve sadece imamlar ve kadılar tecilli olduğu için, imamlık yapmak zorunda kalmış beş-altı sene Göztepe Camii imamlığında ve hatip naipliğinde bulunmuştur. Kendisi bir din adamı olduğu ve ailesi hep ilmiye sınıfına mensup olduğu halde Cemalettin Seven uyanık ve ilerici bir insan olduğu için bu taassup devrinde Dr. Abdullah Cevdet, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi hakiki aydınlarla arkadaş olmuş, İçtihad Dergisi yazı hey'eti arasına girmiştir.

Hatta memleketimizde Atatürk inkılâplarına çok erkenden ayak uyduran ve ilk olarak Türkçe olarak namaz kıldıran din adamı odur. Fiilhakika önceleri yalnız hutbeleri Türkçe olarak verirken 1926 Ramazanının ilk haftasında namazı da Türkçe olarak kıldırmaya başlamış, Fatiha'yı, küçük sûreleri, tekbir, tahmit, selâm ve tahriyyelerin Türkçe karşılıklarını okumaya başlamıştır. Cemaatin büyük bir kısmı bu yeniliği olumlu karşıladığı halde ertesi hafta birkaç geri fikirli insanın şikâyeti üzerine üzerindeki ilmi ve dini görevler Diyanet İşleri Reisliği'nin 20.4.1926 gün ve 2759/1023 sayılı yazısı ile alınmıştır. Lâkin, müderrislik maaşı kesilmemiştir. Ancak bu vesile ile Vakıt, Milliyet ve Hâkimiyeti Milliye Gazetelerinin Nisan 1926 tarihli nüshalarında çok olumlu yayınlar yapıldığı gibi Kayseri ve Bozok gibi Anadolu şehirlerindeki gençlik protestolarda bulunmuşlardır. Aynı sene Maarif Vekili Necati Bey tarafından vekâletin 17.10.1926 gün ve Orta Tedrisat 8077/1158 sayılı yazısı ile İmam-Hatip mektebi (Tefsir, Hadîs ve Tevhit) muallimliğine atandığı gibi Mardin Ortaokulu, Vefa Lisesi ve Kadıköy 3. Ortaokulu'nda da Türkçe-Edebiyat dersleri vermiş ve nihayet yaş haddi dolayısiyle emekliye ayrılmışır.

Ölümüne kadar geçen uzun tekaütlük devresinde teklif edilen idari görevleri kabul etmeyerek ömrünü okumak ve yazmakla geçirmiştir. Hâlen basılmamış bir Türkçe Kur'an tercümesi ve başkaca dini, ahlaki ve tasavvufi eserleri ve şiirleri vardır. Bazı makaleleri İçtihat'da yayınlanmıştır.

Cemaleddin Seven'in oğlu Baki Bey borsacıdır. Kızları öğretmen Hadiye İdil, Hayrünnisa Su ve Nemika Özbilen'den Nemika hanım da halen rahmete kavuşmuştur.

(B. N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, İstanbul, ty, s. 96-99)

DÜZELTME

Toplumsal Tarih'in geçen sayısında yayımlanan "Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi: 1920'lerin Cesur Bir Hocası" başlıklı yazımda çerçeve içinde verdiğim Ağaoğlu Ahmet'in yazısının başlığı aslında "Türk Lisanı Haram mıdır?" şeklinde olacaktır. Düzeltir özür dilerim.

Başak Ocak Gez/İzmir

MEDENİ DAVRANIŞIN ACZİ - II

BATI KÜLTÜR FORMLARININ 19. YÜZYILDA MEİCİ JAPONLARININ VE OSMANLI TÜRKLERİNİN GÜNDELİK YAŞAMLARINDA KULLANIMI

DR. SELÇUK ESENBEL*

II. ÇAĞDAŞ BİREYİN EVİ

Meici Japonya'sında Ev ve İç Mekân

Meici Japonya'sının eklektik ikili kültür modeli, 19. yüzyıl Japon evi ve iç mekânının değişiminde de geçerli olmuştur. 19. yüzyıl boyunca Japonların çoğu, odaların çokişlevli kullanımını ve yerde oturmayı öngören geleneksel Japon evinde yaşam sürdürdüler. Tokugava dönemiyle tek fark, bu geleneksel ev mekânına zaman içinde su, elektrik gibi modernleşme unsurlarının yavaş bir şekilde girmesi ve radyo, çalışma masası, koltuk, lamba gibi bazı Batı kökenli eşyaların kullanımının yaygınlaşmasıdır. Ancak çağdaş Japon bireyinin özel yaşamında, iş hayatına oranla çok daha geleneksel bir fiziki ortamın uzun bir süre, hatta bugüne kadar varlığını koruduğu göze çarpar. Bir başka deyişle, Batı kültür formlarının kullanımı, Japonya'da "özel" alan olan ev mekânında, "kamu" alanına oranla çok daha yavaş gerçekleşmiştir.

Teklifsiz yaşam alanı "dağınık oda", Romancı Natsume Soseki'nin odası.

Ancak Meici döneminde Batı kültürünün kullanımına, kıyafette olduğu gibi sınıfsal düzeyde bakıldığında, bu modelin farklılaşan boyutu görülmektedir. 19. yüzyıl Meici seçkinlerinin Tokyo'daki malikâneleri Batı tarzında inşa edilmekte, iç düzenlemeleri de halkın yaşam biçiminden tümüyle farklılaşmaktaydı. Örneğin ünlü Mitsubishi Holdingin kurucusu İvasaki'nin malikânesi, ilk başbakan Kont İto'nun malikâneleri, yeni imparatorluk sarayları, Avrupai şekilde yaptırılıp, iç mekânları birçok işlevi yerine getirecek şekilde düzenlenmişti. Seçkin malikânelerinde genel olarak Avrupai tarzda düzenlenmiş Batı odaları, *yokan* (yemek, oturma işlevli), sade bir Japon estetiği ile düzenlenmiş (örneğin aile meclisi, geleneksel sanatların icrası, dini merasimler vesairenin yapıldığı) *nihonkan*, Japon odaları vardı. Bu odalar malikânenin içindeki "kamu" alanı, yani *soto* ile bağlantılı işlevler için kullanılırdı. Gene Tsuda Ume'nin hatıratına göre, bazı toplantı ve yemekler Batı tipi yemek odasında, bazıları ise Japon odasında yerde oturularak gerçekleştirilirdi. Kamuya yönelik bu odalar aile fertleri ve misafirler için tahsis edilmişse de, öncelikle evin erkeğinin hâkim olduğu alan olma özelliğini yansıtmaktaydılar. Kıyafet de biraz odalara uygun seçilmeliydi. Tsuda Ume, Kont İto ailesinin İngilizce öğretmeni olarak İto malikânesindeki yaşamını aktarırken, gece bir vakit kendi yatak odasında istirahate çekilmişken kontun misafirleriyle gelmesinden ötürü Avrupai yemek odasına çağrıldığında hemen Batılı kıyafetini giyerek inmeye mecbur kalmasını, biraz da bu işin yoruculuğundan olsa gerek, şikâyet ederek anlatmaktadır.

Öte yandan her Japon evinde bulunan iç odalar, yani kadınların hâkim olduğu *ura* adı verilen "iç" alanlar Meici malikânelerinde de vardı. Ortalama bir Japonun evinde tek göz oda veya odalardan oluşan bu tür mekânlar, ailenin rahat, teklifsiz bir şekilde yaşamını sürdürdüğü bir dünyaydı. Bu

* Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü başkanı

Fotoğrafçı Ali Sami'nin ailesi.
E. Çizgen, *Fotoğrafçı Ali Sami (1866-1936)*, İstanbul, 1989

odalar Japon tarzı ayakkabısız girilen, yerde oturulan hasır kaplı mekânlardı. Dönemin fotoğraflarında ve yazılı metinlerinde ifade edildiği gibi, "günlük" yaşamın geçtiği bu odaların "saf Japon" olma iddiaları yoktu (hâlâ da yoktur). Oda içleri, merasim salonlarına oranla karmakarışık görünümde olup, örneğin ısınmak için bir kömür mangalı, oturmak için rahat yastıkların yanı sıra, ihtiyaca göre bir Avrupai çalışma masası, hatta koltuk, çekmeceler, Japon ortamına gelişi güzel serpiştirilmiş, işlevsel bir karakter yansıtmaktaydı. Tsuda Tokyo'daki evinin iç odalarında Japon ve Batı tarzı eşyaların karışık olarak serpiştirildiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu bölümlerin dağınıklığından şikâyet etmektedir.[1]

"Kamusal"ın hâkim olduğu Batı ve Japon odalarında kimliğinin "rasyonel" boyutunun ağır bastığı faaliyetlerde bulunan Meici seçkin bireyi, "özel"in hâkim olduğu bu karmaşık yapılı iç odalarda ise kimliğinin "duygusal" boyutunu rahat bir şekilde ortaya koyma özgürlüğüne sahipti. En önemlisi, çağdaş Japon bireyi, evde yaşadığı bu karman çorman görünümlü, Japon ve Batı kültür öğelerini işlevsel ve isteğe göre karıştıran eklektisizm içinde rahat edebilme imkânına sahipti. Bir başka deyişle, ne "tam bir Batılı", ne de "tam bir Japon" niteliği arz eden mekân, çağdaş Japon bireyin iç dünyası için psikolojik rahatlık sağlıyordu. Bir Doğu/Batı karşıtlığı yerine, bu üçüncü alan, ev hayatının sürdüğü gerçek yer olmaktaydı. Burada çağdaş birey, kendini algılayışının duygusal yönünü özgürce ortaya çıkartabilmekte, kimliğini geleneksel bir Japon ortamından ziyade, bu sınırları belirsiz, melez kültürel ortam içinde ifade etmeyi tercih etmekteydi.

Ali Sami'nin fotoğrafında ev içi yaşamda çocuklar.
E. Çizgen, *Fotoğrafçı Ali Sami (1866-1936)*, İstanbul, 1989

Osmanlı Türkiye'sinde Ev ve İç Mekân

Batı kültür formlarının Osmanlı ailesinin mahremiyetine girmesi, Batı mobilyasının benimsenmesi ve odaların iç düzenlenmesinden ötürü oluşan birçok değişimi içeren bir tarihsel süreci yansıtmaktadır. Duben ve Behar'ın çalışmaları, Osmanlı aile yaşamının sürdüğü İstanbul evlerinde, odaların çokişlevli olduğunu vurgulamaktadır. Japon evinin çok işlevli odaları gibi, Osmanlı evinde de bu odalar gerektiğinde yatak odası, gerektiğinde yemek odası olabilen, birçok işlevi yerine getiren, genelde ailenin oğulları ile ailelerinin, hizmetçilerin ve aileye bağlı diğer kişilerin barındığı bağımsız mekânlardı. Ailenin erkek reisi çevresinde toplanılan başoda ise herkesin bir araya geldiği bir nevi ev içi yaşama alanıydı. Japon evlerindeki kamu alanına ait odalarda görülen erkek hâkimiyeti, İstanbul Osmanlı aileleri özelinde de benzeri şekilde mevcut olup, harem ve selamlık ayrımlarıyla evin mekânında daha keskin bir şekilde pekişmekteydi. En Avrupai İstanbul evlerinde bile, kadınların alanı olan, harem işlevi gören ayrı bir odanın inşası olağandı.[2]

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İstanbul'un seçkin evlerinde Avrupai mobilya kullanımının oldukça yaygınlaştığı ve örneğin yer yatakları yerine, Avrupa usulü yatak odalarının kullanımının arttığı gözlemlenmektedir. Bir bakıma, kamu alanında modernleşme ve Batılılaşma arzusunun kısıtlandığı Osmanlı seçkini için, ev ve iç mekânı bu arzuyu gerçekleştireceği aktif bir meydandı. Bu Avrupaileşme sadece evin fiziki özellikleriyle sınırlı kalmamakta ve Osmanlı seçkin aileleri, geleneksel harem ve selamlık ayırımını kaldırarak, kendi aralarında çift olarak görüşüp, kadınlı erkekli bir özel hayatı olağan kılacak bir şehir hayatı oluşturmaktaydılar.

Japonya örneğine kıyasla Osmanlı seçkininin sanki daha hızlı Avrupaileşmiş gibi gözüken bu ev ve mekân kullanımı, bazı evlerdeki biraz da oryantalist bir Avrupai zevki yansıtan şark odası düzenlenmeleri dışında, Japonya'daki Doğu/Batı ikilemine pek benzememektedir. 20. yüzyılın hemen başlarının *Mehasin* gibi kadın dergileri, Osmanlı seçkin evindeki kamu alanına ait eski selamlık odasının ideal olarak artık kadın ve erkek misafirlerin beraberce ağırlandığı "salon"lara dönüşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayata'nın belirttiği gibi, bugün de çağdaş Türk evinde en fazla özen gösterilerek düzenlenen mekân ve statü sembolü olan salon, aynı zamanda Batı modeline en uygun tarzda düzenlenmiş mekândır. Salon bu yüzden, en Avrupai tarzda davranılması gereken, "rasyonel" bir kimliğin hüküm sürdüğü kamu alanıdır.[3]

Ali Sami'nin bir başka fotoğrafında konakta piyano.
E. Çizgen, *Fotoğrafçı Ali Sami (1866-1936)*, İstanbul, 1989

Öte yandan Osmanlı Türk ev ve iç mekân kullanımında da kendine özgü kültür eklektisizmi hüküm sürmektedir. Ancak bu Japonya'da olduğu gibi aşikâr bir Doğu/Batı ikilemini yansıtmamaktadır.

Osmanlı Türk aile üyeleri, bir arada olmayı seven bir kolektif kültürün içinde yaşıyorlardı. Bu kolektivite ihtiyacının, Avrupa menşeli mobilyaların toplum töresine uygun bir şekilde yerleştirilmesiyle giderildiği göze çarpmaktadır. 19. yüzyılın Avrupai Dolmabahçe Sarayı'ndan İstanbul seçkinlerinin köşklerine, hatta bugünkü çağdaş kimi Türk evlerindekine kadar ortak kullanım alanları, sandalye veya koltukların eski sedirler gibi odaların ortak alanına bakacak şekilde duvarlara yaslanmış halde sıralandığı, komünal ilişkiyi pekiştirecek bir düzen içindedirler. Aile reisine hürmetle önemli bir yer ayıran bu dairesel düzenleme, çağdaş Osmanlı bireyinin kültürel ihtiyacını Avrupa görünümde karşılamaktadır.

Selamlık Avrupai bir salona dönüşürken, aile üyelerinin rahat, teklifsiz, duygusal iç benliklerinin yaşandığı yer ise eski harem odalarından türeyen iç odalar veya bugünkü deyişle "oturma odaları" olmaktadır. Bu iç mekânlar, tıpkı Japon iç odaları gibi, salona oranla daha düzensiz bir görünümde

Yıldız Şale Kasr-ı Hümayunu'nda Avrupai kanepe, koltuk ve sandalyelerin sedir gibi duvar kenarına yerleştirilmesi.

olup, belki daha Türklere has bir tarzda sedir kullanımının da bazen süregeldiği, özgür, günlük işlevleri karşılayan rahat ortamlardır.

Ev ve iç mekân kullanımında Osmanlı Türk örneği, Japon deneyimine oranla, bütününde sanki daha Batılı olan bir bileşimi tercih etmiştir. Ancak yakın gözlemde, Osmanlı Türk seçkini, bu modelin içinde, mekân kullanımını, mobilya düzenlemesini kendi kültür normlarına uydurarak, Batı kisvesinde kültürel bir eklektisizm yaratmıştır. Japonlara oranla kimliğini Osmanlı Türk ve Batı olarak ayrıştırmayan bu çağdaş bireyin yaşam anlayışı, gene kültürel eklektisizmi değişmez bir bütün olarak algılamıştır.

III. ÇAĞDAŞ BİREYİN ADAB-I MUAŞERETİ

Meici Japonya'sında Adab-ı Muaşeret

Batı/Doğu ikilemi çerçevesinde çağdaş birey ve toplumdan beklenen adab-ı muaşeret dönüşümü kadar, bu sürecin psikolojik ve sosyal sorunsalını sergileyen bir olgu yoktur. Birçok reform konusunda olduğu gibi, Meici yönetimi, kamusal davranış kuralları ve ulusal eğitim yoluyla halkın kamusal ahlak ve adabını bir dizi emir ve kanunla düzenlemeyi, çağdaş medeniyete erişmek için elzem görmüştü. Bu yeni Meici adabı, medeni davranış normu olarak Batı kültür formları ve normlarından esinlenmişti. Ayrıca kapitülasyonların lağvı saplantısı içinde düşünen Meici önderleri, Batılıların farklı adab-ı muaşeret kuralları yüzünden Japonlarla alay etmeleri konusunda çok hassastılar. Örneğin Japon âdetlerine göre hiç de kaba sayılmayan çorbayı höpürdeterek içmek, Avrupa âdetinde kabalık sayılmaktaydı. Batılıların "gayr-i medeni" görmelerinden ötürü, Tokyo'da yaz vakti sıcak havalarda Japon işçilerinin -köylerde hep rastlandığı gibi- gömleksiz veya iç donlarıyla gezmeleri yasaklanmıştı. Öte yandan Batı tarzı bir devlet ve kamu anlayışı, kalabalıkların buna uygun bir şekilde selamlaşmak, yürümek, oturmak vesaire gibi toplumsal disiplini pekiştirecek vücut kullanımı değişiklikleri, hal ve tarz edinmelerini gerektiriyordu.[4]

Eskiden beri Japon toplumu, adab-ı muaşerete, Çin öğretisi geleneği doğrultusunda büyük önem vermekteydi. Doğu öğretisine göre görgü kuralları sadece medeni bir davranış biçimi olmayıp bireyin ahlaki üstünlük ve erdeminin doğrudan yansımasıydı. Bu bakımdan adap ve görgü kuralları, toplumsal ilişkilerin hiyerarşisine uygun davranış kuralları vasıtasıyla bireyi toplumla bağdaştıran çok önemli bir işlev görmekteydi. Japonya'da Çin'den gelen adap bilgisi, Kyoto saray aristokrasisi, daha sonra *samurai* sınıfı mensupları tarafından "*reigi* ilmi" adında bir ahlak ve adap öğretisi olarak geliştirilmişti. Bu geleneği öğreten çeşitli okullar mevcuttu. *Reigi* adabı, Tokugava dönemi sonunda zengin tüccar ve köylüler tarafından da benimsendiyse de, özünde sadece asiller dünyasının benimsediği bir gelenekti. Bu töre içinde, zarafeti ve üslubu ile ünlü olan *ogasavara* ekolü, feodal dönemin sonunda toplumda en yaygın olandı.[5]

Meici reformcularının önemli kaygılarından biri, feodal dönemde birbirinden çok farklı yaşamlar süren *samurai* soyluları, köylü, tüccar ve zanaatkâr sınıfları mensuplarının davranış ve adaplarının çok farklı olması ve özellikle çoğunluğu oluşturan köylülerin çağdaş bir ulus için gereken medeni adaba uymamalarıdır. Meici yenilikçileri, yeni Japon ulusu için, feodal sınıf ayrımını kaldıran, vatandaşları birleştirici, yeni hiyerarşilere uyumlu bir "ulusal" adab-ı muaşeretin kurallarını geliştirme çabasına girdiler. Bu devrin devlet ve özel kuruluşlarca yayımlanan adab-ı muaşeret, görgü kuralları kitaplarının sayılarının binleri aşan olağanüstü derecede fazla olması, konunun "medenileşme" bakımından ne kadar önemsendiğini göstermektedir.

Meici döneminin *ogasavara* ekolünden adab-ı muaşeret rehberleri, çağdaş Japon bireyinin davranışlarında bir kere yeni dünyanın gereği olarak adap kurallarını *va* ve *yo*, yahut Japon ve Batı kuralları olarak ikiye ayırıyor, ikisini de medeni davranışın bir parçası olarak yorumluyordu. Kitapların Japon adabı bölümleri, klasik adap kurallarının tarihçesini aktardıktan sonra, 19. yüzyıl çağdaş Japonunun, Japon tarzı bir odada dizleri üstünde oturmak, eğilerek selam vermek, yemek yemek gibi usullerini tüm sınıflar için geçerli olacak biçimde anlatmaktadır. Japon adap kavramı sadece davranış kalıplarını kapsamayıp, bireylerin, aile ve toplum fertleriyle olan tüm ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde

açıklamaktadır. Adap, kadınlar için evin bakımı, iç mekânların mevsim ve bayramlara göre süslenmesi, eş ve büyüklere gösterilecek itaat, hatta akıllı bir kadının kocasını elinde tutması için her gün makyaj ve giyimi için en az bir saat ayırması gerektiği gibi çok geniş konuları kapsamaktadır.

Reigi kitaplarının çözmesi gereken bir sorun, Avrupai ortamlarda Japon usulü çağdaş adabın nasıl uygulanması gerektiğiydi. Yeni Meici gelini için basılmış bir görgü kitabı, Batı tipi bir odada bir koltuğun yanında ayakta duran bir kimonolu hanımın nasıl ayakta selam vereceğini resmetmektedir. Okul kitapları ise, Japon gençlerinin bayrak törenleri, imparatorun resminin selamlanması gibi merasimlerde nasıl davranmaları gerektiğini ayrıntılı kurallarla anlatmaktadır. Bugün Japon selamı olarak bilinen ayakta eğilmek, Meici döneminin çağdaş Japon adab-ı muaşereti olarak icat edilmiştir.

Meici döneminin medeni davranış anlayışına göre çağdaş Japon bireyi, sadece Batılılarla olan ilişkilerinde kullanma gereğini hissettiği Batı adab-ı muaşeretini de ayrıca bilmeliydi. Halk için yazılan kitaplar, Batı görgüsü kısmında, bu konuyu yüzeysel bir biçimde kısaca geçip, genelde Avrupai kıyafetin uygun yerlerde ve olaylar için giyilmesi, Avrupa tarzı yemek masası düzenlenmesi, çatal bıçak kullanımı, çorbayı höpürdetmemek, kadınlara özellikle kibar davranmak (*ladies first* kuralı), masada sessiz oturmak, Batılılarla el sıkışırken dik durmak ve gözlerinin içine doğrudan bakmak gibi konularla sınırlamıştır. Öte yandan, yüksek zevattan kadın ve erkekler için hazırlanmış adap kitapları, Avrupa adabını en ince ayrıntısına kadar verip, Batı dünyası ile doğrudan iletişim içinde olması beklenen bu kişilerin bu konuda son derece iyi yetişmeleri beklentisini yansıtmaktadır. Bazı yazarlara göre Japon seçkinlerinin Batı kıyafeti örneğinde olduğu gibi, Batı tarzı adab-ı muaşeret de, kapitülasyonların lağvı, Batıya karşı güçlenmek gibi siyasi amaçlar için elzemdir. Bu görüşe göre Batılılar adab-ı muaşereti "usların rekabeti dünyasında bir güç aracı olarak kullanmaktaydılar.

Meici döneminde Batı tarzı ev içi yaşam.
J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

Meici Japonya'sında çağdaş adab-ı muaşeretin Japon ve Batı şeklinde ayrı birimler olarak tanımlanması, Japon ikili eklektisizm modeline uymaktadır. Bu ilginç eserlerde Japon adabından farklı olarak Batılı adabın hangi ahlak sistemini yansıttığı belli değildir. Görgü dünyasında, davranış ve adabın bire bir eşdeğer görüldüğü bu kültür ortamında, Japon adabının Japonlar arasında olması gereken erdem ve ahlak değerlerini yansıttığı açıktır. Ancak Batı görgü kuralları, *reigi* öğretisinin ahlak ortamının dışında, sadece Batılılarla ilişkilerde ge-

çerli olan kısıtlı bir işlev görmektedir. Bu eklektik görgü kuralları dünyasında çağdaş Japon bireyinin ikilemi trajikomik durumlara ve bireyin bu alanda yaşayacağı sıkıntılara yol açabilecektir. Örneğin Japon erkeğinin karısına Batılı kıyafet içindeyken Batı adabına uygun bir şekilde yol vermesinin ya da ahlak ve adap ilişkisinin sadece Japon adab-ı muaşeret dünyası ile sınırlı kalmasının yaratacağı sorunlar, bunlardan bazıları olacaktır.

Osmanlı Türkiye'sinde Adab-ı Muaşeret

Japonya örneğinde görüldüğü gibi Osmanlı Türklerinin 19. yüzyılda geliştirdikleri çağdaş Osmanlı görgü anlayışı da kendine özgü bir ikilemi yansıtmaktadır. Osmanlı görgü kuralları hakkında, *reigi*'nin Çin ve Japon geleneğinde sahip olduğu hacimli literatür mevcut değildir. Ancak Osmanlı dünyasında da Çin ve Uzakdoğu'da olduğu gibi adap, İslam geleneğine uygun bir şekilde, sadece iyi davranışı tanımlamakla kalmayan, kültürlü, iyi yetiştirilmiş, ahlaklı ve nazik anlamlarını içeren, etik boyutu zengin bir kavramdı. Osmanlı adabı, otoriteyi temsil eden büyüklere, yaşlılara hürmeti emrediyordu. Bir kişi otorite sahiplerine arkasını dönemezdi. Osmanlı selamı, üst konumdaki kişilere gösterilecek temenna idi. Yaşlıların elini öpmek, üst konumdaki kişiler veya mahremiyet gereği kadınlarla konuşurken yüze bakmamak, el ve ayakların görüşten uzak tutulması, adab-ı muaşeretin gereği addediliyordu. Geleneksel ev adabı, sedirler üzerinde oturmak, evde ayakkabı çıkartmak, bağdaş kurmak gibi vücut davranışlarından müteşekkildi. 19. yüzyılın sonlarında sarayın ilk fotoğrafçısı Ali Sami, bir fotoğrafında kendi aile mensuplarını ideal bir oryantalist ortamda resmetmektedir. Tarihi Türk kıyafetleri içinde kadınlar yerde otururken, erkekler duvara dayalı divanda bağdaş kurmuş oturmaktadır. Edepli bir tavır içinde görünen aile fertleri, her ne kadar poz verilmiş bir fotoğrafın teatral karakterini taşısalar da, geleneksel Osmanlı Türkünün davranışlarında istenen adaba uygun havayı güzel yansıtmaktadırlar.[6]

Davranışlarla ilgili başka bir kavram da "had", ya da bir kişinin hayattaki durumunun ya da sosyal konumunun sınırlarına göre "haddini bilerek" davranmasıydı. Japon *reigi*'sinde sosyal fark ve hiyerarşinin taşıdığı öneme benzer şekilde, Osmanlı adabı da üst konumdakilere uygun hürmetin gösterilmesini gerektiriyordu.

Adap ve had kişinin toplumdaki konumuyla uyumlu davranışlara işaret ederken, Osmanlı geleneği, bir kişinin muhtaç olduğu ahlaki eğitimi terbiye olarak tanımlamakta ve bunun din (yani İslam) ve aile tarafından telkin edilen ahlaki davranışlar olmasını öngörmekteydi. Bu anlamda terbiye kavramı, kişinin yetiştirilişi ve davranışının ahlak boyutunu vurguladığından, Japon *reigi*'sinin davranışın altında ahlak gören anlayışına yakındır. Ancak Japon öğretisinden biraz farklı olarak terbiye, kişinin bir ahlak öğretisi doğrultusunda yetiştirilmesiyken, kişinin fiziki davranışlarını adap belirlemektedir.

19. yüzyıl Osmanlı Türk reform anlayışı, çağdaş birey için bu normatif dünyayı "din terbiyesi" ve "adab-ı muaşeret" olarak ikiye ayırmıştır. Osmanlı döneminde okutulan din ve ahlak kitapları, özellikle 1908 Devriminden sonra, İslam tarihi ve din kuralları ile beraber ulusal bir terbiye vermeye çalışan öğretiler oluşturma çabasındadır. Bu kitaplara göre, biraz da Meici örneklerine benzer bir şekilde, dini terbiye, iyi ve ahlaklı bir kişi ve vatandaş olmayı gerektiriyordu. Bu çağdaş birey, dini terbiyeye uygun davranan, hatta "karıncayı bile incitmeyen" iyi ve nazik biri olmalıdır. Bir yazara göre Osmanlı çocuğu, hiyerarşiye dayanan dünyasında büyüklerini, sırasıyla anne ve babasını, arkadaşlarını, akrabalarını, sultanı, Osmanlı devletini ve tabii ki Allahı sevmek ve onlara itaat etmek zorundaydı. İdeal Osmanlı çocuğu, yaşlı anne ve babasına bakacak, hatalarını cesurca itiraf edecek, küçüklerini koruyacak, büyükleriyle akranmış gibi münakaşa etmeyecek, hayırlı bir evlat olmalıydı. Kişinin şeref ve namusunun kaynağı, her şeyden önce aileydi.[7]

Çağdaş Osmanlı bireyinden beklenen ahlaki davranışlar Meici Japonlarınınkinden çok farklı değildi. İki modelde de ideal çağdaş birey, güçlü karakter sahibi, sadık ve erdemli, toplum ve vatana bağlı iyi bir vatandaş olacaktı. Ancak Osmanlı Türkü için öngörülen çağdaş adab-ı muaşeret öğretisinde Japonlarınkinde olduğu gibi Avrupalı davranışın konumunu ayıran belirgin bir ikili model yoktu. Konu oldukça muğlak bırakılmıştı. Ancak Avrupai terbiye ve davranışlar, Türk olanla karşıt görülüp, bir alafranga ve alaturka ayrımı çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu ikili yorumda alafranga olanı benimseyen ilerici Osmanlı aydını, bunu yerli davranışlara bir seçenek olarak değil, yeni uluslararası dünyada dünyevi Osmanlı için "medeni davranış"ın tek ana öğretisi halinde kabul edecektir. Batı kültürü üzerine hacimli yayınları ile meşhur Ahmet Mithat Efendi'nin alafranga adab-ı muaşeret üzerine yazdığı kitabın ilk defa 1894 yılında basılıp, günün en popüler kitaplarından birisi haline gelmesi, alafranga adabın artık çağdaş Osmanlı bireyi için vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermektedir. Ahmet Mithat bu kitabı alafranga adabın halk nezdinde kötü görülmesini düzeltmek istediği için yazdığını ve alafranganın yeni dönemde beklenen mantıklı ve gerekli medeni davranış modeli olduğunu göstermek istediğini söylemektedir. Kitap, özellikle sıkça trenle Avrupa'ya seyahat eden çağdaş Osmanlı seyyahına uygun davranışlar konusunda ipuçları vermekte ve otel, lokanta ve balolarda uygun davranışlar ile Noel ve yeni yıl gibi Avrupa âdetlerinin açıklamasını içermektedir. Bu kitap, birçok açıdan Meici devrinin seçkinler için hazırlanan ayrıntılı adab-ı muaşeret kitaplarına benzemektedir. Batı adabı, medeniyet ve dış dünya için gereklidir.

Meici dönemi adab-ı muaşeret kitaplarında geleneksel selam (solda) ile bu dönemde ortaya çıkan ayakta selam.

Ancak Meici'nin "tam bir Batılı" gibi kabul ettiği Batı davranışı kullanımından farklı olarak, Ahmet Mithat için Batılı adabın benimsenmesinde bazı sınırlar vardır. O, ahlaksız bir davranış olarak gördüğü Avrupai danstan nefret etmektedir. Bir infial anında, mecazi bir ifade ile "Medeniyet için Çinlilerin ızgaralanmış sülüklerini istemediğimiz gibi Batı danslarını da istemiyoruz" der.[8] Tıpkı Meici adab-ı muaşeretinde olduğu gibi, Ahmet Mithat açısından da bu Avrupai davranış öğretisinde birey için ahlaki sınırın nereden geçtiği sorusu önemlidir. Ahmet Mithat'ın cevabı basittir. Çağdaş Osmanlı, Avrupa'da seyahat ederken konuşmalarını din ve had sınırları içinde tutmalıdır. Bir başka deyişle Osmanlı bireyi, alafranga davranış kalıbı içinde Osmanlının din ve aileden öğrendiği terbiye normlarına gönülden bağlı kalmalıydı.

Osmanlı eklektisizminin birbiriyle bütünleşmiş tek model olma özelliği burada da kendini göstermektedir. Batı kültürünün görgü kuralları, tıpkı Avrupa mobilyası gibi benimsenmiş olsa da içeriği, yerli dini değerler ve davranış fikirleri doğrultusunda, içsel olarak ayarlanmıştı. Çağdaş Osmanlı Türkü için öngörülen "medenileşme süreci", Avrupa ve Osmanlı öğelerinin geri dönüşü olmayan bir karışımından oluşup, pek esneklik göstermeyen tek boyutlu bir eklektisizmdi.

SONUÇ

19. yüzyıl Meici Japon ve Osmanlı Türk seçkini, Batı kültürünü çağın reform ortamı için gerekli bir "medenileşme süreci"nin parçası olarak yaşamlarına dahil ederken, kendilerine özgü eklektik kültür modelleri yarattılar. Japonlar, *va* ve *yo* olarak Japon ve Batılı unsurları ayrı bir konumda, aynı çağdaş birey ve toplum tanımının içinde kabul ettiler. Bu model görünürde esnek olup, Batı ve Japon/ulusal unsurların tanımlanmasını daha açıktan yapmaktaydı. Buna karşılık Osmanlı Türk yaklaşımı, eski ve yerli öğelerin tamamen bırakılmasına ve temelli olarak Batı modellerinin benimsenmesine meyleden "ulusal" öğelerin zayıf kaldığı bir çağdaş kültür modeline benzemekteydi.

Öte yandan konular ayrıntıyla incelendiğinde, bu tanımların tam anlamıyla geçerli olmadığı görülmektedir. Osmanlı eklektisizmi aslında sürekli olarak yerli ve Batılı öğeleri birleştirmektedir. Bu eklektisizmde, Avrupai maddi kültür öğeleri, sürekli olarak iç, zihinsel ve yerli bir ihtiyaç veya kaygıya uymak zorunda bırakılmaktaydılar. Bu değişim modeli, bazen fes veya çarşaf gibi bazı unsurlarla, Batılı kültür formunu tek bir bileşimde yerlileştiriyordu. Adab-ı muaşerette olduğu gibi, bazen de eski âdetlerden vazgeçmek, Batılı öğenin "içsel" olarak Türk veya Osmanlılaştırılmasıyla kısıtlanıyor veya olumlu anlamda dengeleniyordu.

Meici Japon yaklaşımı, kıyafette, evde, hatta görgü kurallarında, çağdaş bireye Japon ve Batılı kimliğe girip çıkabileceği görece bir özgürlük tanır gibiydi. Ancak bu model gerçekte liberal değildi çünkü her iki kategori de kendi içinde büyük bir katılık taşıyordu ve birbirlerinden ayrı tutulmalıydı. Çağdaş Japon bireyi, Japon ve Batı kültür unsurlarının estetik ve kurallarını istediği gibi birinden diğerine taşıyamaz, veya Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi Batılı modelleri yerli içerikle "yumuşatması" söz konusu olamazdı.

Ancak Japon eklektisizminin birbiriyle yer değiştirebilen bu Batı ve Japon ikili özelliği, ilerici Japonya kimliğinin gelecekte güçlü bir şekilde Batı kültür kimliğinin kamusal imgesine bağlı olabilme-

Avrupai giysiler diken terziler.
J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

sini sorunlu kılmıştır. Nitekim 20. yüzyıl Japon milliyetçileri, bir ara Japon kategorisine öncelik tanıyarak, Batı kültürünü inkâr eden bir model üretme çabasına girdiler. Buna karşılık Osmanlı eklektik karışımları, Meici'nin "tam Batılı" kategorisinden daha az "Batılı" ve tek bir eklektik sistemden oluştuğundan daha az "esnek"ti; ancak değiştirilemezlik potansiyeli daha güçlü gözükmekteydi. Diğer bir deyişle, bir kere yeniçeri kıyafeti, Türk evinin sedirleri ve ev kıyafeti bırakıldıktan sonra bunlar Japonya'da olduğu gibi bir alternatif benlik oluşturmamışlardı.

Öte yandan Japon eklektisizmi, ikili bir kültür yaşamı içinde, Batı kültürünün kamu alanında hızla ve tümden kabul ve kullanımını teşvik eden bir tutum sergilemekteydi. Buna karşılık Osmanlının kamu alanında Batı kültürüne yaklaşımı, baştan itibaren daha yavaş bir davetiyeye işaret etmesiyle, daha kısıtlayıcı ve katı görülmektedir. Ancak Batı kültürü, özel iç alanlarda, kişisel yaşamın bütün yönlerine daha hızla nüfuz edecektir. Bu fenomen, dışarıdan müdahalenin olmadığı ev ortamını kültürel değişimin uygulanabileceği nispeten özgür bir ortam kılmıştır.

İki eklektik modelin uygulanışında kişiler için "takıntı" sayılacak boyutlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Japon ve Osmanlıların saç biçimi, serpuş, çarşaf, kadınların açık saçık giyinmesi, erkeklerin dans etmesi gibi konulardaki takıntıları, bu kültür kimliğinin değişiminden duyulan rahatsızlığı dile getirmektedir. Bir Japon için "tam Batılı" kimliğine karşı "tam Japon" kimliği, bir ulusal kimliği koruma çabasını göstermektedir. Osmanlı içinse, dinin terbiyevi öğretisi, kişinin Avrupa kılığı içinde Hıristiyanlığa geçmemesini sağlayabilecek ya da Avrupalıya karşı fes ile hanedan kimliği korunacaktı. Bu önlemler, şeklen Japon örneğinden ayrı olsa da, manen benzeri bir çabayı ifade etmektedir.

Son olarak, bu iki toplumda Batılı kültür öğelerinin kullanımının, çağdaş birey kimliğinin oluşumunda birey için yeni gerilimler getirdiği oldukça açıktır. 19. yüzyıl Japonu ve Osmanlısı, bu çağdaşlık eklektisizmlerinin içinde, kendi yerel törelerinin, geleneksel kültürlerinin simgelediği akılsal ve duygusal olgu anlayışlarıyla bunların sergilendiği mekânları değiştirip, bunlarla beraber bir de yabancı olan Batı kültürünün akılsal ve duygusal tanımlamalarını benimsemek durumunda idiler. Bu sürecin kişisel yükünün ağır olacağı belliydi. Çağdaş Japon ve Türk bireyi, çağdaş Batının öngördüğü, bireyin kimliğinin algılanmasında akılsal ve duygusal ayrımının yarattığı psikolojik gerilimi taşımak zorundaydı; ilaveten kendi kültürel ve kişisel kimlik duygusunu korumak ihtiyacı duymaktaydı. Örneğin çağdaş Batı ortamında, bu tansiyonun giderileceği "dans", Ahmet Mithat için, içsel olarak benimsediği ahlak anlayışı bakımından doğru değildi. Öte yandan, Batı yaşamının benimsenmesiyle, "alaturka" yaşamın kendi "duygusal" alanlarının bu tipte Batılılaşan çağdaş bireyler için gittikçe kapanması, bireyin "çifte gerginlik"li kimliğinin pekişeceğini ima etmektedir.

Bu çağdaş kimlik oluşumunun yarattığı sorunlar, zaman içinde hızlı bir sosyal ve ekonomik değişimi yaşayan çokkültürlü ortamlarla bir şekilde bağdaştırılmalıydı. Her iki toplumun bu akımlara öncelikle maruz kalan seçkin zümre bireyleri, çoğunlukla bu kişisel çatışmayı sağlıklı bir biçimde alt edebilme yollarını bir şekilde bulabildiyseler de, bu ortamlarda çağdaş birey için sorun alanlarının doğduğu aşikârdır. Japon ve Türk toplumları, kamu alanında "medeni davranış"ın algılandığı "rasyonel" Batı kültürü ile geleneksel kültürünün birleştiği ikili yapıdan kaynaklanan bir "çifte gerginlik"le yaşamak zorunda kaldılar. Meici aristokrasisi üzerine yazdığı son kitabında Lebra, Japon aristokrasisinin, Meici devrinden itibaren Batılılaşmayı veya Batılı gibi olmayı nasıl içselleştirmek zorunda kaldığını ve bu sürecin kişiler üzerinde yarattığı bazı psikolojik, sosyal sorunları tartışmaktadır. Bu tür bir çalışmanın Osmanlı Türk seçkin zümresinin üyeleri için yapılmasının zihin açıcı olacağı aşikârdır.

Toplumların "gelenek"lerinin modernleşmenin yarattığı gerilimler karşısında kalan bireye güven veren bir duygusal sığınak olduğunu öne süren modernist savların tersine, Japonya ve Türkiye'deki birey, rasyonelin Batı ve moderniteyi temsil etmesine karşı, duygusalın Doğu ve gelenekte aranması gibi basit bir ikilem yerine, modernleşmenin kamu alanında yarattığı gerilimlere karşı, özel içsel

alanlarında, kültürel sınırları daha az tanımlanmış alternatif eklektik kültürel ortamlarda duygusal sığınak buldular.

Ancak her iki toplumun Batılılaşma serüveni boyunca bu süreçte savrulan seçkin aydın ve düşünürler arasından psikolojik sorunlarından ötürü intihar edenlerin, Beşir Fuad veya Mişima Yukio örneklerinde görüldüğü gibi intiharlarını bazen kültürel kimlik meselelerine bağlamaları, bu toplumların çağdaş birey psikolojisinin oluşumunda, Batı ve yerli kültür karışımının getirdiği bir gerilimin bilincinin mevcudiyetini bize ima etmektedir. Geriye bakıldığında, Meici Japonları ve Osmanlı Türklerinin bu kültür ikilemi deneyimi içinde, bu ikilemi derinden yaşayan bireylerin kendilerini en emniyette ve rahat hissettikleri yer, büyük bir ihtimalle, evlerinin herhangi bir kültür tutarlılığı tanımayan, karmaşık yapılı, "melez kültür ortamları olan" iç odalarıydı ve muhtemelen halen de böyledir. ■

Meici seçkinlerinin yaşamından bir kesit.
J. Meech-Pekarik, *The World of the Meiji Print*, New York-Tokyo, 1987

1. Ev kullanımı için, Hanley, s. 450-454; Attic Letters, s. 22, 63, 116, 311, 289; Seidensticker, s. 245; Lebra, s. 147-162.
2. Aile ve ev mekânı için, Alan Duben, "Nineteenth and Twentieth Century Ottoman-Turkish Family and Household Structure", *Türk Toplumunda Aile*, Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, 1985, s. 110-111; Alan Duben-Cem Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1888-1940*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991; *Mehasin*, 1906 sayıları Avrupa tarzı döşemelerin resimleri, sayı 3, s. 132-137; mobilya için, Turan, 1990; Dolmabahçe Sarayı salonları.
3. Kadın ve erkek ev gezmeleri, İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 102; Salon ve Elias tartışması için, Sencer Ayata, "Statü Yarışması ve Salon Kullanımı", *Toplum ve Bilim*, 42, Yaz 1988, s. 5-25.
4. Meici görgü kuralları sorunsalı için Chamberlain, s. 258-262, 423; Seidensticker, s. 42-45, 92.
5. Geleneksel Reigi öğretisi, Meici adab-ı muaşeret kitaplarından örnekler için, *Kodansha Encyclopedia of Japan*, Tokyo: Kodansha, 1983, c. 2, s. 232-234, c. 6, s. 68; *Ogasawara sho rei tatzen* (Ogasavara okulu tüm adab-ı muaşeret kuralları açıklaması, Meici 14 (1881) ve Meici 27 (1894); *Shinsen tatsu reishiki, Ogasawara ryu* (Ogasavara okulu yeni ayakta durarak adab-ı muaşeret usulü) 2 cilt, Meici 26 (1893); *Wayo danjo reishiki* (Japon Batı kadın erkek adab-ı muaşereti), Meici 34 (1901); *Meici reishiki* (Meici adab-ı muaşereti), Meici 32 (1899); *Seito reishiki tzukai* (Öğrenci görgü kuralları açıklamaları), Meici 26 (1893); *Shogakko gyojiho* (İlkokul merasimleri), Meici 9 (1876); *Shinsen reishiki sakuho tzukai* (Yeni adab-ı muaşeret uygulaması açıklaması), Meici 45 (1912); *Seiyo danjo kosaiho* (Batı kadın ve erkek sosyal adabı usulleri), Meici 39; *Kosaijutsu shuyo* (Sosyal ilişki adabı öğretisi), Meici 42 (1910); *Wayo reishiki* (Japon Batı adab-ı muaşereti), Meici 28 (1895).
6. Osmanlıda adap, had, terbiye, ve adab-ı muaşeret için Kazuo Ohtuska, "How is Islamic Knowledge Acquired in Modern Egypt? Ulama, Sufis, Fundamentalist and Common People", Tadao Umesao vd, *Japanese Civilization in the Modern World: Culturedness*, no. 28 (Osaka: National Museum of Ethnology, 1990), s. 67-68. F. Gabrieli, "Adab", *The Encyclopedia of Islam* (yeni baskı) Leiden: Brill, 1960; Çizgen, 1989, Türk ailesinin fotoğrafı; Ekrem Işın, "Adab-ı muaşeret", *Tarih ve Toplum*, c. 8, sayı 44 (Ağustos 1987), s. 31-37; aynı, "Abdullad Cevdet'in Cumhuriyet Adab-ı Muaşereti", *Tarih ve Toplum*, c. 8, sayı 48 (Aralık 1987), s. 13-20; had için, J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, s. 166.
7. Maarif Vekâleti, Osmanlı, Devre-i Evveli 2nci sınıf, *Ameli Malumat-ı Diniye*, İstanbul: Şems Matbaası, 1332 (1913).
8. Ahmet Mithat, *Avrupa Adab-ı Muaşereti yahut Ala Franga*, İstanbul: 1894, seyahat, şimendifer seyahati, vapur seyahati kısımları s. 1-19; Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 69-70.

İMROZ GLİKİ'DEN GÖKÇEADA BADEMLİ'YE-I

BADEM GİBİ TATLI[1]

GÜLİZ ERGİNSOY

Babama...

GİRİŞ

Kurtuluş Savaşı sonrası, 1922 yılının eylül ayında Anadolu ve Doğu Trakya'daki Yunan işgali sona ermiş, Türkiye'deki Rumlar geride mallarını bırakarak, Türkiye'yi terk etmeye başlamışlardır. Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol, sadece Yunanistan'dan gelecek olan mübadele göçmenlerine, Yunanistan'da bıraktıkları malların karşılığı olarak, Rumların Türkiye'de bıraktıkları taşınır taşınmaz mallarının dağıtılmasını öngörmüştü.[2] Mübadeleden önce Türkiye'de ve Yunanistan'da nüfus hareketleri başlamıştı.[3] Emval-i Metruke Komisyonu taşınır ve taşınmaz Rum[4] mallarının dökümünü yapmıştı. Göçmenlerin yerleşmesine uygun evler Muhacirin Komisyonu'na verilmişti. Bunlar dışında kalan mallar ya açık arttırma yolu ile satılmış veya Sükna Kanunu uyarınca, subay ve memurlara, Maliye Bakanlığı adına kiraya verilmişti.[5] Nüfus mübadelesi sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden birkaç ay önce yerel yönetimlerin ve merkezi hükümetin Rum taşınmazlara hâkim olabilecek bir örgütlenmesi henüz yoktu.[6]

İmrozlu[7] Rumlar, İstanbul Rumları gibi mübadele dışında tutuldu. İmrozlular, Yunanlıların yenilmesi ve buna bağlı olarak Türkiye'deki Rum topluluğunun Türkiye'yi terk etmekle ilgili davranışları doğrultusunda, bu davranışlarına benzer, ancak kitlesel sayılamayacak bir hareketlilik gösterdiler. Bu hareket mübadele ile kıyaslandığında çok uzun bir zaman dilimine yayılmış olarak gözlemlendi. İmrozlular, mübadele kapsamına girmedikleri için kurulan yasal, hukuksal ve ekonomik çözümlerin ve düzenlemelerin -mübadele kapsamına girenlerin ne kadar yararlanabildiği bir soru iken- dışında kaldıkları gibi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıydılar ve onlar da kendilerini Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak saymaya devam ettiler. Adalılar, İstanbul Rumlarından farklı bir konumdaydılar. Adada 8000 yıldır yaşıyorlardı.[8] Adalı idiler.

Bütün bu karışıklık içinde adayı terk edenler vatandaşlık haklarını kaybettiler. Mübadelede her iki taraf için taşınmazlarla ilgili sorun olan konular, İmroz'da dolaylı olarak hep gündemde kaldı. Bu çalışmayı yaparken başlangıç noktası, nüfusu yaşlanmakta ve yok olmakta olan bir köyün yaşadığı toplumsal dönüşümleri anlamaktı. Konunun içine girdikçe böyle bir çalışmada öncelikle "aile"yi bir birim olarak ele alıp, aileye ait taşınmaz malların aile içinde ve dışında, hukuksal ve hukuksal olmayan dolanımlarını ve bunun getirdiği yeni oluşumları anlamanın gerekli olduğunu gördüm; daha sonra bu oluşuma paralel olarak, birey düzeyinde ortaya çıkan veya çıkması beklenebilecek dönüşümlerin olduğunu tespit ettim. Bu yazıda, araştırmanın kurgulaması sırasında geçtiğim süreçleri sizinle paylaşmak istiyorum.

Köydeki en yaygın şikâyet konusu olan bel sorunundan mustarip bir Bademli köylüsü çiçeklerini sularken.

Fotoğraflar Güliz Erginsoy

Araştırmanın hareket noktasını ve ana eksenini "aile" oluşturuyor. Köyün toplumsal yapısı "ai-

le" dokusunun içinden geçirilerek ve bireyle bağı kurularak ele alınmaktadır. Bu noktada aile ve birey kavramlarının ne belli bir fiziksel haneye ve o hanenin içindeki kişilere, ne de belli bir ülkedeki, belli bir "aile"ye ve "bireyler"ine işaret etmediğini söylemek yararlı olacaktır. Ele alınan köydeki "aile" ve "birey" sistematik bir bütün olarak ne bir mekâna, ne bir zamana, ne de bir ülkeye bağlıdır. Çünkü bu aileler ve bireyleri yaşanan tarihsel olaylar sonucunda dağılmışlar, farklı kıtalara ve ülkelere gitmişlerdir. Gidenler, ailelerini temsil eden ve bizim de ancak bu biçimde görebildiğimiz bir tek ve yalnız bireyini, "kristalize" olmuş bir biçimde, yani bütün olayları ve ilişkileri anlatabilecek şekilde bilgi ile yüklü olarak köylerinde bırakmışlardır. Yeryüzüne dağılmış olan bu "aileler" veya bu ailelerin "bireyler"i, aynı ailenin farklı milliyetten üyelerinin, annesinin babasının dilini konuşamayan çocukların, dedelerinin ve ninelerinin anavatanını hiç görmemiş olan torunların, doğduğu evi yarım yüzyıl önce terk etmiş ve yurtdışında meslek sahibi olmuş profesyonellerin, tek başına yaşayan ve hâlâ yaşam savaşı veren yaşlı Bademlililerin, Anadolu'nun veya Batı Trakya'nın[9] bir köylüsünü zaman zaman bağrına basmış, kimi zaman onlar tarafından baskına uğramış ve malları talan edilmiş, kimi zaman ise kendileri onları bir kenara itmiş olan İmrozluların bir toplamıdır. Bu araştırmanın en çarpıcı yönlerinden biri ele alınan grubun hem bir azınlık, hem de bir etnik grup olmasıdır. Azınlıklar bir ülke sınırları içinde yüzyıllardır yaşayan, belki işgal edildikleri, belki sömürgeleştirildikleri için, farklı bir halk veya halklarla iç içe yaşayan gruplardır. Kymlicka[10] bu grupları "ulus" olarak tanımlar. Ona göre "ulus", kurumsal açıdan belli bir bütünselliğe sahip, belli bir yörede yaşayan, kendine özgü bir dili ve kültürü olan tarihsel bir topluluktur. Eğer bir ülkede birden fazla ulus yaşıyor ise, oradan, ulus devlet olarak değil, çokuluslu devlet olarak söz edilebilir. Etnik grupların oluşturduğu kültürel çeşitliliğin kaynağı ise, bireysel veya ailesel göçlerle, kendi yurtlarından başka bir ülkeye taşınmak zorunda kalanlardır. Bunlar "ulus" değildir. Bu grupların özelliği, aile yaşamlarının, aralarında kurdukları örgütlenme ve dayanışma örüntülerinin farklı olmasından kaynaklanır. Etnik grupların kurumsal bütünleşmesi de bu örüntülere paralel olarak yapılır. Etnik gruplar egemen kültürün kamu kurumlarına katılıp, egemenlerin dilini (veya dillerini) konuşur. Bademli'ye baktığımız zaman, kendi yurtlarından başka bir ülkeye taşınmak zorunda kalan TC uyruklu Bademlililer, gittikleri ülkede bir etnik grup olarak yaşamaktadırlar. Yazları Türkiye'ye geldikleri zaman ise tekrar azınlık statüsüne girmektedirler. Bademli'de kalmış olanlar ise yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan azınlıklardır.

Bademli'deki terk edilmiş evlerden biri.

YÖNTEM ÜZERİNE

Sözlü tarih bir tarih yöntemi olmasına karşın, sosyal bilimlerde ve özellikle sosyolojide kullanılmaktadır. Genel tarihsel yöntemin alt dalları söz konusu olduğu zaman, bu yöntem geçerli bir araştırma yöntemi olarak görülmektedir. Yazılı belgelerin olmadığı veya yetersiz ya da "taraflı" olduğu toplumsal olguları incelerken, sözlü tarih yaklaşımı, bir belgeleme yöntemi olarak kullanılabilir.

Sözlü tarih yöntemini benimseyen bu çalışma belli bir süreci, "bir köyün dönüşümünü" ve bunun bağlı olduğu ulus devlet olma süreci içinde[11] belli ve kaçınılmaz bir oluşumu ve bu oluşumun yansımaları olarak ortaya çıkan Türkleştirme uygulamalarını, o dönemde yaşamış bir grup insanın tanıklıklarına başvurarak, bir topluluğun bütünü içinden belgelemeyi ve incelemeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken Bademli köyünde yaşayan insanların söyledikleri dinlenmiş ve onların bellekleri kullanılmıştır. Kaynaklarda gördüğümüz veriler ile gerçek hayatta yaşananlar arasında bazen belli bir uzaklık, bir mesafe görebiliriz. Böyle bir fark görüldüğü zaman benimsenebilecek iki farklı tutum vardır; ya bu farkı yok sayabilirsiniz, ya da bu farkın neden ortaya çıktığını araştırabilirsiniz. Bu noktada önemli olan, eğer bir fark varsa onu yakalamaktır. Bu farka bağlı olarak, toplumbilim disiplini açısından bizce kayda değer bulunan, kaynaklarda görülen ile anlatılanlar arasındaki mesafedir. Bu mesafe bize apayrı bir dünya açacaktır. Bu dünyayı deşifre etmek için gerekli araçlar ise aşağıda açıklanan hedefler doğrultusunda ele alınmıştır.

İncelediğimiz topluluğun mitoslarını, gerçeklerini, törenlerini geçirebildiği tek gerçek fiziksel or-

tam kilise, okul, dükkânlar, meydanlar, çeşme ve kahvedir; dil ise köylülerin kendi aralarında konuştukları, küçük bir coğrafyada[12] köyden köye terimlerinin, hatta bazen lehçesinin farklı olduğu Yunancadır. "*Zaten şimdi git Zeytinli'de konuşacaksın, gel burda konuş farklı. Ora başka konuşurlar*"[13] Buna karşılık gündelik hayatı besleyen ve sürdürülmesine yardımcı olan basılı veya yazılı bir yayın ve belge yoktur.[14] Daha sonra yaratılan kaynaklar ise adadaki taşınmazların kamulaştırılması, satışı ve devredilmesini duyurmak amacı ile başlatılmış ve süregelmekte olan yayınlardır.[15] Bir belge ne kadar kişisel, yerel ve gayri resmi ise, kalıcı olması o derece rastlantılara bağlıdır. Böyle durumlarda yazılı belge olarak mektuplar, kartlar, günceler ve fotoğraflar; sözlü belge olarak ise belli bir tarihsel olay etrafında örülmüş veya özgün hikâyeler, sohbetler, masallar ve hatta dedikodular büyük önem taşır. Burada önemli olan "tevatür" ile "gerçek" arasındaki sınır çizgisini araştırmacının iyi belirlemesi ve değerlendirmesidir. Bu nedenle sözlü tarih çalışmalarında araştırılan grubun parçası olmak, onlarla uzun süredir birlikte bulunmuş olmak ve onların gündelik yaşamlarını ve törenlerini paylaşmış olmak büyük önem taşımaktadır. Karşılıklı güvene dayalı belli bir ortak zemin bulunduktan sonra, bir ailenin bireyi ile kurulan ilişkide, yukarıda "kristalleşmiş" olarak bulunduğunu belirttiğimiz "aile" geçmişleri ve "göç" hikâyeleri âdeta kendiliğinden deşifre olmaktadır.

İnsanların anlattığı ve bazen de "doğru"[16] olmadığını bildiğimiz kısımlar içeren hayat hikâyeleri dinledik. Bu noktada önemli olan öznellik ve anlatıcının bilinci ile ilgili ipuçlarıdır. Doğru olmadığını bildiğimiz parçaların değeri, anlatıcının hayatında bu doğru olmayan parçanın kritik yerine bakıldığı zaman ortaya çıkmaktadır. Anlatıldığına göre bir yeri vardır. Yanlış anlatıldığına göre, yanlış anlatılması veya bu biçimde aktarılması için bir neden vardır. Toplumbilimci olarak bizim görevimiz bu noktayı aydınlatmaktır. Bu noktayı aydınlatırken, üzerinde duyarlılıkla duracağımız konulardan biri bireysel mitlerin ve güçlü anıların insandan insana tekrarlanma sıklığıdır. Yapılan bu araştırmada, bireysel görüşmelerin toplanması ve değerlendirilmesi sonucunda bir yapı, bir biçim ve bir sıklık ortaya çıkması beklenmiştir. Sözlü tarih yöntemi kullanılarak bir yaşam öyküleri yapısı kurulmuş ve bunun sonucunda belli bir sistematik ortaya çıkmıştır. Bu sistematiğin ötesinde bu tür bir araştırma ile küresel nitelikte genellemeler yapmak mümkün değildir.

Sözlü tarih yöntemi uygulanırken rastlanacak sorunlar dört ana başlık altında toplanabilir:[17]

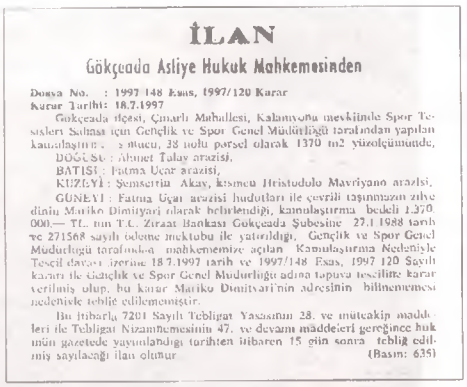

İLAN

Gökçeada Asliye Hukuk Mahkemesinden

Dosya No. : 1997/148 Esas, 1997/120 Karar
Karar Tarihi: 18.7.1997

Gökçeada ilçesi, Çınarlı Mahallesi, Kalamyona mevkiinde Spor Tesisleri Sahası için Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü tarafından yapılan kamulaştırma ... 3 nolu, 38 nolu parsel olarak 1370 m2 yüzölçümünde,
DOĞUSU : Ahmet Talay arazisi,
BATISI : Fatma Uçar arazisi,
KUZEYİ : Şemsettin Akay, kısmen Hristodulo Mavriyano arazisi,
GÜNEYİ : Fatma Uçar arazisi hudutları ile çevrili taşınmazın zilye dinin Mariko Dimityari olarak belirlendiği, kamulaştırma bedeli 1.370.000.— TL. nın T.C. Ziraat Bankası Gökçeada Şubesine 27.1.1988 tarih ve 271568 sayılı ödeme muktubu ile yatırıldığı, Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü tarafından mahkememize açılan Kamulaştırma Nedeniyle Tescil davası üzerine 18.7.1997 tarih ve 1997/148 Esas, 1997/120 Sayılı kararı ile Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü adına tapuya tesciline karar verilmiş olup, bu karar Mariko Dimityari'nin adresinin bilinmemesi nedeniyle tebliğ edilememiştir.

Bu itibarla 7201 Sayılı Tebligat Yasasının 28. ve müteakip maddeleri ile Tebligat Nizamnemesinin 47. ve devamı maddeleri gereğince hükmün gazetede yayınlandığı tarihten itibaren 15 gün sonra tebliğ edilmiş sayılacağı ilan olunur. (Basım: 635)

Kamulaştırma ilanlarından biri.
Gökçeada, 8 Ağustos 1997

1. Mistifikasyon/idealizasyon: Burada önemli olan ve üzerinde durulması gereken noktalardan biri anlatıcının ne zaman mistifikasyon ve idealizasyon yaptığı, ne zaman ise yüksüz bir biçimde, etki altında kalmadan,[18] kendi bellek gerçeğini anlattığıdır. Anlatıcının yüklü anlatımının etkisi, büyük ölçüde, birden fazla görüşme yaparak, insanlarla yakın olarak[19] sadeleştirilebilir.

2. Olayların birbirine geçmesi: İki Dünya Savaşını karıştırmak gibi, bilgi ve eğitim eksikliği veya yaşlılık nedeni ile olayların kronolojik sıralamasını şaşırmak ve kişileri karıştırmak.

3. Hatırlanmak istenen/istenmeyen alanlar: Yalancı şahitlikler, yetkisi olmadığı halde bir taşınmazın (ev, bademlik, bağ, zeytinlik veya arsa) satışında, o malın sahibi, hissedarı veya malı satılan kişinin vekili gibi davranmak veya bilmediği halde, bir taşınmazın sınırlarını tespiti, hissedarları gibi konularda alıcı tarafından açılan davalarda bilirkişi olmayı kabul etmek ve bilirkişi olarak imza atmak.

4. Yeni bir bellek icadı veya bellek kaybı: Yoğun acı, korku ve bunun sonucunda ortaya çıkan güvensizlik duygusu nedeni ile gerçeklerin veya algılandığı biçimi ile yaşanmış gerçeklerin yoruma tabi tutularak yeniden "yazılması", "yaşanması" ve en önemlisi "kuşaktan kuşağa aktarılması" ve "gizlenmesi"dir. Tecavüze uğramak, malının gasp edilmesi, hakarete ve tacize maruz kalmak gibi konularda akıl sağlığı yerinde olan bir insanın belleği, istediği kişilere, istediği blokları ve sansürleri, istediği şekilde koyabilir.

Bu dört mekanizmanın harekete geçirilişi ve işleyişi toplumdan topluma ve bireyden bireye değişir. Özellikle bir ada ve bu adada yoğun gündelik işlerin olduğu, kendi kendine yeterli bir ekonomik düzen ve ağır çalışma koşullarının bulunduğu düşünülürse ve bütün bunlara koşut olarak giden, Cumhuriyetten bugüne Türkiye ve Yunanistan devletlerinin karşılıklı olarak izledikleri politikaların etkileri olduğu göz önüne alınırsa, ortaya oldukça girift bir yapı çıkmaktadır.

Köyde en yaygın sosyalleşme ya kahveye gitmek veya karşılıklı olarak birbirini kahve içmeye çağırmaktır. Son derece lezzetli ve çeşitli tatlıların kahve ile birlikte sunulduğu bu sohbetler, bazen saatlerce sürebilir. Altı yıldır katıldığım bu sohbetler, dertleşmeler beni bir anlamda sözlü tarih çalışması yapmak yolunda eğitti. Bu eğitimi başka herhangi bir yoldan alabileceğimi sanmıyorum. Ne zaman susmam gerektiğini, ne zaman soru sorabileceğimi, grup içinde iken hangi konuların daha rahat konuşulduğunu, insanların ne zaman birbirlerinin belleklerine güvendiklerini, ne zaman yalnız

konuşmak istediklerini öğrendim. Bu süreç içinde köy ve köylüler hakkında belli bir bilgi ve görüntü[20] birikimine ulaşmaya başladığımı gördüm. Bir anlamda bu noktadan sonra bu araştırmayı yapabileceğime kani oldum. Sohbetler aileler, ailelerin bireyleri, komşular, göç ettikleri ülkeler, oradaki yaşamları etrafında yoğunlaşıyordu. Bir süre sonra her aile için bir soy ağacı yapacak bilgiye sahiptim. Bundan sonra yapılması gereken belli bir aile tarihi yapısını sorgulama biçimini kurgulamaktı. Hareket noktası olarak insanlardan, çocukluklarından başlayarak kendi yaşamlarını anlatmaları istendi. Kimse tarihsel olayların ve Türkleştirme politikalarının ayrıntılarını ve köydeki etkilerini can u gönülden anlatmak istemedi. Anlatılan bazı çok özel ve bireysel deneyimler ise sosyolojik bir makalenin sınırlarını zorlayacak ölçüde "psikoanalitik" idi.

İlginç ve dikkat çekici olan nokta, insanların dinsel alanda ortaya koydukları davranışlardı. Bu yazıda daha sonra din konusu üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacağı için kısa bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Bademli'de dinsel pratiklerin yerine getirilmesi konusunda son zamanlarda genel bir bezginlik gözlemlenmektedir. Bunun nedenlerini anlamak zor değildir; güçlükle yürüyen, beli ve sırtı ağrıyan (Bademlilerin en yaygın hastalıkları ve şikâyetleri bel ile ilgilidir) ve yaş ortalaması 80 olan 15 kişilik bir cemaatin bütün ayinlere katılmasını, her pazar sabahı aksatmadan kiliseye gitmesini, hiç bozmadan bir ay boyunca "et orucu"nu tutmasını beklemek gerçekçi değildir. Ancak dramatik ve önemli olaylar söz konusu olduğu zaman -örneğin vefat eden bir önceki muhtarın kilisedeki ayini sırasında olduğu gibi- cemaat canını dişine takmak pahasına olsa bile kiliseye geldiği gibi, Merkez'den ve diğer köylerden de katılım olmaktadır. Koyu "Ortodoks Hıristiyan" dininin sıkı, örgün ve zengin yapısı ve kaynakları toplumsal belleğin yaşatılmasında ve kuşaktan kuşağa aktarılmasında en önemli besleyici kaynaklardan biridir. Bu nedenle görüşmelerde azizler, dinsel törenler, özel dini günler üzerinde duruldu.[21] Dinin verdiği bu dayanıklı ve sürekli eksene tam bir zıtlık içinde olan bir başka ve çok önemli olduğunu düşündüğümüz eksen ise, köyde aileler bazında görülen sınırlar ötesi hareketlilik, dış göçler, terk edişler, vazgeçişler, geri dönüşler, uyrukluğun değişmesi nedeni ile taşınmazları üzerindeki haklarını kaybedişler, din değiştirmeler[22] ve bütün bunlara bağlı olarak terk edilmiş evlerin sahipleri konusunda köyde kalanlarda görülen "ketumluk", bilgi verme konusunda görülen ve anlaşılabilir "isteksizlik" idi.

Adadaki Rum nüfusun henüz göçmediği dönemde faal olan yel değirmenlerinden biri.
S. Melecis, vd, *İmbros, Fotografigo Lefkoma*, Atina, 1997

Bu iki eksene paralel olan ve bağımsız bir üçüncü eksen ise insanların bireysel düzeyde bütün yaşadıklarının bir sonucu olarak yaşama geçirdikleri pratiklerdir. Her Bademlilinin, oluşmuş kolektif belleğine ve bu bellekle birlikte, sıkı ve örgün dinsel ortodoksiye rağmen, birey olarak ve elbette çıkar mekanizmalarının da etkisi ile edindiği yeni yaşam felsefeleridir. Bu yaşam felsefesi Müslü-

İlkokulun kapatıldığı 1964'ten beri boş duran Bademli'deki okul binası.

man Türk vatandaşlarına karşı uzlaşmacı ve uyumcu bir tavır veya hâlâ hizipleştirici ve radikal bir tavır olarak, Bademlilerin Cumhuriyetten sonraki yaşamları içinde ve yeni ulus devlet politikasının beraberinde getirdiği kurum, örgüt ve kişiler doğrultusunda yeniden yapılandırılır.

Bademli ile ilişkisi olan Türkler dört farklı grup içinde tanımlanabilir.[23] Birinci grup yasal, idari, hukuki ve askeri görevi olan ve çoğu memur statüsünde olan Türklerdir. Bademlililerin kurdukları en resmi ilişkiler bu gruptaki Türklerle olmuştur. İkinci grup "zorla" ev işgal edip yerleşen Türklerdir. Köylüler "Kaymakamlık Yüksek Makamına" bir şikâyet dilekçesi yazmak yolu ile tepkilerini zaman zaman dile getirmişlerdir.[24] Üçüncü grup, Türkleştirme politikası sonucu Türkiye'nin çeşitli illerine bağlı köylerden getirilip, adaya yerleştirilmiş ve yerleştirilmekte olan Türklerdir. Adanın Türkleştirme tarihçesi açısından ilk iki grup hem maddi hem de manevi açıdan yerli halkı en çok etkileyenler olmuşlardır. Üçüncü grup Türkler daha farklı bir kategoridir. Çoğunluğu İstanbullu olan, köyde yakın geçmişte ev almış ve yazları gelen; "Bademli'ye hayran olmuş", "adanın su altı zenginliklerini görüntülemek isteyen", "sit alanını korumak adına köyde yapılan inşaatları mühürleten", "köydeki ilkokul binasının otel yapılacağını öğrenip yeteri kadar zaman ayıramayacak da olsalar birleşmeye çalışarak Çanakkale Valiliğine ve Gökçeada Kaymakamlığına ve Belediyesine dilekçeler yağdıran", "bireysel olarak insan ve kültür değerlerini korumak adına vakıf kurma yolunda adımlar atan", "belediye başkanını evlerinde ağırlayarak adanın ve köyün korunması için yapılması gerekenleri tartışan" veya "köyde ve adada zeytinyağı işini canlandırmaya çalışanlar", hedefleri ve stratejileri henüz durulaşmamış bir gruptur. Köylüler açısından "yeni köylüler" diyebileceğimiz bu Türk vatandaşları ile olan ilişkiler de, yıllar sonra yeniden bazı tanımları ve kodlamaları gerektirmektedir. Adada kalan Rumlar, kendilerini zaman zaman gelecekleri konusunda kuşkularla dolu ve büyük bir moral çöküntüsü içinde dargın, küskün ve güvensiz bir ortamda hissetmişler ve geleceği bu kodlarla düşünmeye başlamışlardır. Böylesine bir tanımlama köyün var olan tabakalaşma ilişkilerini alt üst etmekte, anlaması ve açıklaması zor ve çok detaylı olan örüntüleri beraberinde getirmektedir. Bir örnek verilecek olursa: "*Ben adamla hiçbir şey yok esasen. Kalimera, kalispera* (merhaba, iyi günler)... *Ev, tarla marla satıyor. Nasıl satıyor?*" "Vekâlet var diye satıyor."[25] "*Neylen meylen bilmem. Merhaba, nasılsın? Başka yok. O adamın ne mal olduğunu biliyorum. ... Çobanmış. Şimdi fırsat buldu. Kimse kalmadı burda hepsi toz oldu. O adam kral oldu burda. Ne demiş birisi, 'Kör olan bir köyde, tek bir gözlen birisi Kral olabilir.' ... bir de öteki adam. Alıyorlar bilirkişi. Bunlar kendi ismini bilmez. ... öteki adama dediler imza, imza. Yuvarlar bir yumurta...*" "Peki neden 'diğerini' bilirkişi yapmıyorlar?" "*Onu bilirkişi yapmıyorlar. Çünkü o imza etmeden okuyacak, görecek.. Onlar öyle şimdi çak imza diyecekler. En çok satmış olan tarlalar Kuzulimanı'ndan sonra burda. Ne zannediyorsun? Her köyde ikişer üçer kişi böyle. Takım aynıdır. Var her köyde.*" Yorgun argın, yaşlı ve genelde yanlız yaşayan (karısı veya kocası olmayan, çocukları varsa zaten çoktan okul olmayışı nedeni ile adayı terk etmiş) bir nüfus için oldukça zorlayıcı, belki zaman zaman bazı insanlardan gördükleri ilgi ve saygı nedeni ile kendilerine "onur veren" ilişkiler söz konusudur.

Bu araştırmada odak noktası olayların kronolojik dizininde görülen ve sık sık başvuracağımız "gerçek" tarihsel olayların, İmroz'un Bademlili köylüleri tarafından kendi kişisel tarihlerinin akışı içinde algılanma ve bundan etkilenme biçimidir. Dolayısı ile bu araştırmanın amacı ne bir mübadele olgusu analizi yapmak, ne bir köyün monografisini ortaya çıkarmaktır. Tarihsel gerçeklerin verileri doğrultusunda, bu tarihsel gerçeklerin aktörlerinin bir grubu olan bir köyün insanlarının kendi hayat hikâyeleri içinden ve onların yardımıyla dünyayı geçmişte ve bugün nasıl algıladıklarını kendi ağızlarından dinlemektir.

SÖZLÜ TARİH UYGULAMASI

Bu yazıda 80 yaş civarındaki köylülerin[26] anlattıkları birleştirilerek belli bir kurgu içinde aktarılmaktadır. Bu anlatım altı yıllık bir birikim sonucu damıtılmaya ve özümsenmeye çalışılmış bilgilerin ve gözlemlerin bir örneğini oluşturmaktadır. 1997 yazında yapılan son görüşmelerde, Vasiliki Kaçali'nin Yunanca ve Türkçe ve Nilgün Koşak Zongur'un[27] Türkçe olarak yaptığı yardımlar son dere-

ce önemli bir yere sahiptir. Köydeki kişilerden bazılarının çok özel durumları tarihsel olayların kronolojisini vurgulamak üzere tekil olarak örneklendirilecektir. Anlatılan olaylar, 15 kişinin anlattıklarının bir toplamıdır. Bu metindeki hiçbir alıntı tek başına herhangi bir Bademliliye mal edilemez.

İstanbul'un alınması ile 1453'te Samotraki (Semadirek), İmroz (Gökçeada), Lemnos (Limni), Tenedos (Bozcaada) ve Lesbos (Midilli) adaları Osmanlı devletinin yönetimine geçti.[28] Özellikle Samotraki, İmroz, Lemnos, Tenedos Çanakkale Boğazının savunması açısından stratejik öneme sahip adalardı. İmroz ve Bozcaada hariç olmak üzere adı geçen bu adalar Lozan Antlaşması ile Yunanistan'a bırakıldı.

93 Harbi olarak da anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Balkanlardan Anadolu'ya sürekli göçler başlamış,[29] 1912-1913 Balkan Savaşlarının ardından Osmanlı devleti İstanbul ve Doğu Trakya dışındaki bütün Rumeli topraklarını kaybetmiştir.[30] Yunanistan, İmroz dahil olmak üzere Doğu Ege adalarını işgal etmiştir.[31]

İşte tam bu dönemde birkaç yıl ara ile köyün bugün hayatta olan ve köyde kalmış olan erkekleri doğdu. 1914'te Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde iki milyon Rum? vardı.[32] Kurtuluş Savaşı sonuna kadar çeşitli dönemlerde bu nüfusun yaklaşık üçte ikisi Yunanistan'a iltica etti. Savaş, ölüm ve hastalık gibi nedenleri de hesaba katarak geriye 120 bin kişinin kaldığı ve bu nüfusun İstanbul, İmroz ve Bozcaada'da bulunduğu söylenmektedir.[33] Oysa din değiştirenlerle birlikte tam olarak bu sayının ne olduğu bugün hâlâ bilinmemektedir. Detaylı ve Anadolu için Yunan hükümetinin verdiği sayılar konusunda eleştirel bir yaklaşım Justin McCarty'nin çalışmalarında görülebilir.[34]

Bademli sokaklarından biri.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ada İngiliz yönetimi altındaydı ve İngiliz üssü olarak kullanılmaktaydı. İngiliz kumandanı Hamilton, Çanakkale çıkartmalarını, adanın Kefaloz koyunda kurduğu karargâhtan yönetiyordu.[35] Savaşı bir Bademli köylüsü şöyle anlatır: "*Ben sana anlatayım, nasıl oldu. İngiliz, Fransızlarla berabermiş. Türkiye Almanlarla berabermiş. Bu nerde hava meydanı*[36] *o tarafta kurdular bütün çadırları İngilizler. Büyük bir çadır vardı, hastahane, ameliyat, şunu, bunu. Orda Kefaloz,*[37] *bütün asker ordaymış. Büyük gemi orda demirlemiş. Büyük rütbeli adamlar ordaymış. Yanında da küçük bir gemi vardı, yardım için. Ordaki metropolithanede bir İngiliz başkumandanı... İngiliz değil, casus. Alman. Orda gizlice haber veriyor ki şafak ordan gelirsiniz, tam bunlar uyuyorlar, dedi. Ve çıktılar hemen karşıya, küçük gemi görmediler bunlar. Gideceklerdi. Ateş etti. Ondan sonra batırdılar gemiyi. İngilizler sonra döndüler, gidiyorlardı, haber aldılar, burdan uçaklar kalktılar. Hemen Gelibolu Boğazı'na geldiler, yetiştiler, orda bombardıman ettiler. İkisi de kaptan. Hemen döndüler, karaya çıktılar ki, derin yerde şey etmesinler. Karaya oturdu, ondan sonra tamir ettiler, çıkardılar.*" "*... Yaralı hepsi. Bizim kilise dolu. Getirdiler.*" "*Ben hatırlamıyorum. Küçüktüm. Ne zaman ateş koydular Almanın tayyareler burda bombardıman ettiler ateş aldılar. Ben damdaydım,*[38] *dedemlen görüyordum yangın baştan aşağı kadar.*"

Bugün hayatta olan Bademlili kadınların çoğu ise Birinci Dünya Savaşı bitiminde doğdu. Kadınlardan biri kırk yıl adada, aynı köyde kaldı. 1958 yılında, 40 yaşında adadan geçim sıkıntısı nedeni ile ayrılmaya karar verdi. Zaten yakınlarının çoğu da ölmüştü. Gelmesi için daha önce Yunanistan'a gitmiş bir aile çok ısrar ediyordu. Evini kapattı. Camlarına çinko plakalar çaktı, çinkolar yetişmeyince bazılarına gazete kâğıdı yapıştırdı. Kapısını

kilitledi. Evin içinde yatağı, yorganı, sandıkları ve taşıyamadığı daha birçok eşyası kaldı. Bazı taşınmazları zaman içinde kendi haberi bile olmadan satıldı. Yunanistan'a, Atina'ya gitti. "*Annem öldükten sonra ilk yazdı. ... Yalvardılar, ettiler, falan. Birkaç sene geçtikten sonra, madem ki bu kadar istiyorlar, 'Sen gideceksin, buraya dönmeyeceksin'* (diyorlardı). *'Temelli kalacaksın.' Ben de kalktım, gittim oraya, kızları gibi.*" Yedi ay onlarla oturdu. Sonra "*Bir akrabanın yanına gittim. Aldı beni ordan. Yanında durdum.*" "*Evet, bir çocuğa bakıyordum. Gündüz giderdim, akşam gelirdim evime.*"

Kadınlardan birinin babası tüccardı. Adaya gider gelirdi. Atina'da, Pire'de *psilikatzidiko*'su[39] vardı. Anneanne, dede, anne, baba ve iki kız bir erkek çocuk aynı evde oturuyordu. Zaten köyde âdet, genellikle damadın gelinin evine yerleşmesi idi. Ancak ev çok kalabalıksa veya fazla kız kardeş varsa, o zaman gelin *prika*'sını[40] alır ve kayınvalidesinin evine giderdi. Bir kadın babasını en son gördüğünde 10 yaşındaydı, sonra bir daha hiç görmedi; annesi de eşini bir daha hiç görmedi, "*sadece mektuplaştılar*"; annesinin ailesi kızlarının akıbeti bilinmeyen bir yolculuğa gitmesine izin vermedi; torunlarını da köyde alıkoyarak, çiçeği burnunda damadı "mübadele" sırasında Yunanistan'a yolladılar. Damatları zaten Yunan vatandaşı idi.

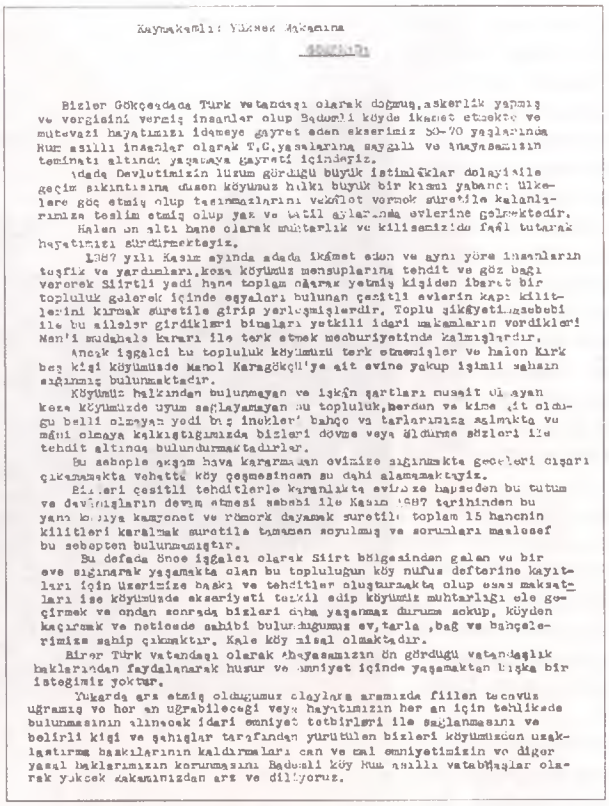

Kaymakamlı: Yüksek Makamına

Bizler Gökçeadada Türk vatandaşı olarak doğmuş,askerlik yapmış ve vergisini vermiş insanlar olup Bademli köyde ikamet etmekte ve mütevazi hayatımızı idameye gayret eden ekserimiz 50-70 yaşlarında Rum asıllı insanlar olarak T.C.yasalarına sağgalı ve anayasamızın teminatı altında yaşamaya gayretli içindeyiz.

Adada Devlutimizin lusum gördüğü büyük istimlâklar dolayisile geçim sıkıntısına düsen köyümüz halkı büyük bir kısmı yabancı ülkelere göç etmiş olup taşınmazlarını vekâlet vermek süretile kalanlarımıza teslim etmiş olup yaz ve tatil aylarında evlerine gelmektedir.

Halen on altı hane olarak muhtarlık ve kilisemizde faal tutarak hayatımızı sürdürmekteyiz.

1987 yılı Kasım ayında adada ikâmet eden ve aynı yöre insanların teşfik ve yardımları,kesa köyümüz mensuplarına tehdit ve göz dağı vererek Siirtli yedi hane toplam olarak yetmiş kişiden ibaret bir topluluk gelerek içinde eşyaları bulunan çeşitli evlerin kapı kilitlerini kırmak süretile girip yerleşmişlerdir. Toplu şikâyetimizsebebi ile bu ailelər girdikləri binaları yetkili idari makamların verdikleri Men'i mudahale kararı ile terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Ancak işgalci bu topluluk köyümüzü terk etmemişler ve halen kırk beş kişi köyümüzde Manol Karagökçü'ye ait evine yakup işimli şahsın sığınmış bulunmaktadır.

Köyümüz halkından bulunmayan ve işkin şartları musait olmayan keza köyümüzde uyum sağlayamayan bu topluluk,herdan ve kine sâit olduğu belli olmayan yedi baş inekler' bahçe ve tarlarımıza salmakta ve mâni olmaya kalkıştığımızda bizleri dövme veya öldürme sözleri ile tehdit altında bulundurmaktadırlar.

Bu sebeple akşam hava kararmadan evimize sığınmakta geceleri ciçarı çıkamamakta vehattâ köy çeşmesinden su dahi alamamaktayız.

Bizleri çesitli tehditlerle karanlıkta evimize hapseden bu tutum ve davranışların devam etmesi sebebi ile Kasım 1987 tarihinden bu yana kolluya kamyonet ve römork dayamak suretiyle toplam 15 hanenin kilitleri kırılmak suretile tamamen soyulmuş ve sorumları maalesef bu sebepten bulunmamıştır.

Bu defada önce işgalci olarak Siirt bölgesinden gelen ve bir eve sığınarak yaşamakta olan bu topluluğun köy nüfus defterine kayıtları için üzerimize başkı ve tehditler oluşturmakta olup esas maksatları ise köyümüzde ekseriyeti teşkil edip köyümüz muhtarlığı ele geçirmek ve ondan sonrada bizleri daha yaşanmaz duruma sokup, köyden kaçırmak ve neticede sahibi bulunduğumuz ev,tarla ,bağ ve bahçelerimize sahip çıkmaktır. Kale köy misal olmaktadır.

Birer Türk vatandaşı olarak ahayasamızın ön gördüğü vatandaşlık haklarından faydalanarak huzur ve emniyet içinde yaşamaktan başka bir isteğimiz yoktur.

Yukarıda arz etmiş olduğumuz olaylara aramızda fiilen tecavüz uğramış ve her an uğrabileceği veya hayatımızın her an için tehlikede bulunmasının alınacak idari emniyet tedbirleri ile sağlanmasını ve belirli kişi ve şahıslar tarafından yürütülen bizleri köyümüzden uzaklaştırma baskılarının kaldırmaları can ve mal emniyetimizin ve diğer yasal haklarımızın korunmasını Bademli köy Rum asıllı vatandaşlar olarak yüksek makamınızdan arz ve dilliyoruz.

Bademlilerin Gökçeada Kaymakamlığına verdikleri dilekçenin ön sayfası.

Kadınlardan birinin babası tüccardı. Adaya gider gelirdi. Atina'da, Pire'de *psilikatzidiko*'su[39] vardı. Anneanne, dede, anne, baba ve iki kız bir erkek çocuk aynı evde oturuyordu. Zaten köyde âdet, genellikle damadın gelinin evine yerleşmesi idi. Ancak ev çok kalabalıksa veya fazla kız kardeş varsa, o zaman gelin *prika*'sını[40] alır ve kayınvalidesinin evine giderdi. Bir kadın babasını en son gördüğünde 10 yaşındaydı, sonra bir daha hiç görmedi; annesi de eşini bir daha hiç görmedi, "*sadece mektuplaştılar*"; annesinin ailesi kızlarının akıbeti bilinmeyen bir yolculuğa gitmesine izin vermedi; torunlarını da köyde alıkoyarak, çiçeği burnunda damadı "mübadele" sırasında Yunanistan'a yolladılar. Damatları zaten Yunan vatandaşı idi.

30 Ocak 1923 tarihli Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme,[41] İstanbul dışındaki Türkiye topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks Türkiye Cumhuriyeti uyruklular ile, Batı Trakya dışındaki Yunanistan topraklarında yerleşmiş Müslüman-Türk Yunanistan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu değiş tokuşunu içeriyordu. Türkiye'ye yarım milyon göçmen taşındı.[42] Bu sözleşmede İstanbul Rumları mübadeleden muaf tutulmuş ve kendilerine "etablis" (yerleşik) statüsü ile TC vatandaşı olmadan İstanbul'da oturma ve çalışma hakkı verilmiştir.[43] Zorunlu nüfus mübadelesi sonucu, 1923 yılından sonra 192.356 Yunanlı Türkiye'yi, 354.647 Türk ise Yunanistan'ı terk etti. Bu sayılara bakıldığı zaman Yunanistan'ın daha avantajlı durumda olduğu görülmektedir. Yunanistan 700.000 köylü ve 600.000 kentliyi, toplam 1.300.000 Yunanlıyı sadece mübadele süreci içinde değil, 1913-1922 döneminde gelen aralıklı göç dalgaları dahil olmak üzere yaklaşık on yıllık bir süre içinde bünyesine almıştır.[44]

1923'ten önce devreye giren Milletler Cemiyeti yukarıda sözünü ettiğimiz "hareketsiz" nüfusu ve genel olarak mülteciler sorununu incelemek için Nansen'i İstanbul'a göndermişti. Nansen Yunanistan Türkleri ve Türkiyeli Yunanlıların zorunlu değişimi biçiminde yeni ve radikal bir çözüm önerdi. Oysa 1919 tarihli Neuilly Sözleşmesinde mübadelenin iradeye bağlı olması gerektiği açıkça belirtilmişti. Nansen'in[45] önerisi, o tarihe kadar olayların akışı içinde Türkiye'den çeşitli zamanlarda büyük kitleler halinde zaten ayrılmış olan Yunanlılardan çok Batı Trakya'da kalmış olan Türkler ve İmroz ve Bozcaada'daki Yunanlılar dışında, Türkiye dışında yaşayan Türkler için, gelecek nüfus açısından daha kapsamlı olarak uygulandı.[46] Bu arada Türk-Yunan Savaşının sıkıntılarını çekmemiş olan ve Anadolu'nun doğusunda yaşayan Yunanlıların birçoğu "ülkelerini" terk etmek istemiyordu. Bu insanların bir kısmı Müslüman oldu ve mübadeleden kurtuldu.[47] Ancak 1923'ten sonra gönüllü din değiştirmeler konusunda yapılmış araştırma olmadığı için, bu noktada sadece projeksiyonu yapılabilecek bazı sayılar vardır.

ADA'NIN STATÜSÜ

25 Kasım 1922 tarihinde Lozan Konferansı tartışmaları sırasında Türk delegasyonu başkanı İsmet Paşa'nın beyanatı şöyleydi:

> Türkiye'nin İmroz ve Bozcaada üzerindeki hakları 30 Mayıs 1913 muahedesi mucibince büyük Avrupa devletleri tarafından tayin olunmuştur. 14 Şubat 1914'de bu devletler tarafından verilen karara göre bu iki adada Türk egemenliği tanınmıştır. Samotraki adasının da Türk sahillerine ve boğazlara olan yakın komşuluğu münasebetiyle Türk hâkimiyeti altında kalması lazım ve hakkaniyete de uygun olacaktır.[48]

Lozan Antlaşması'nın[49] 14. maddesi ile İmroz ve Bozcaada'ya "yarı özerk" bir yönetim yapısı hakkı

tanınmıştı. İlçe meclisleri aracılığı ile kurulan idari mekanizmanın başkanlığını kaymakam yapıyordu. İlçe Meclisinin on üyesi vardı. Üyeler iki yıl süre ile ada halkından seçiliyordu. Meclisin bütçe ve kesin hesap dışındaki bütün kararları hiçbir üst onay mekanizması olmadan kaymakam tarafından uygulanıyordu.[50] Görüşmelerde de ortaya çıkan "kaymakam"ın bir otorite olarak kabul edilmiş ağırlığıydı. "*Bir kaymakam geldi, habriyeli idi. İngilizce, Fransızca. Çok çok bilgili bir kaymakammış. Ondan sonra hangi kaymakam gelir, bunun gibi gelmedi.*"

24 Temmuz Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 4. ve 6. Maddeleri ile "Boğaz önü adaları" diye anılan Limni, Semadirek, İmroz, Bozcaada ve Tavşan adalarının askersizleştirilmiş statüsü ayrıca özel olarak belirtilmiş ve bu statünün koşulları açıklanmıştır.[51]

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte adadaki nüfus hareketli hale geldi. Daha önce adadan çıkış yasaktı. "*Ben eskiden ne zaman Birinci Dünya savaşı bittikten sonra Türkiye burdan İstanbul'a gitmek için izinle gidecektin. Gitmezdi herkes. Sonra serbest artık oldu. Ben 1933 senesinde İstanbul'daydım. O zaman Atatürk nereye çıktı, o zaman ben ordaydım. Sonra izin verdi. Bin dokuz yüz belki otuz beşten sonra asker adaya kondu. Ondan sonra metropolit buraya*[52] *geldi.*" 1927 yılında İmroz, 1151 sayılı Mahalli İdareler Kanununa göre nahiye olarak kurulmuştur, 1950 yılında ilçe statüsünü kazanmıştır. ■

(Devam edecek)

Köydeki kısmen yıkılmış evlerden biri.

KAYNAKÇA

Aktar A. (1996), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", *Tarih ve Toplum*, c. 26, S. 156, s. 324-338.

Alexandiris A. (1983), *The Greek Minority of Istanbul and Greek Turkish Relations: 1918-1974*, Atina: Center of Asia Minor Studies.

AnaBritannica (1988), c. 11 ve 20, İstanbul: Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünleri Pazarlama AŞ.

Arı K. (1989), "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V/15 (Temmuz 1989), s. 691-706.

Arı K. (1995), *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ataner M. E. (1932), *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukaveleler*, İstanbul.

Aziz A. (1973), "Gökçeada Üzerine Toplumsal Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 28, 1-2 (Mart-Haziran), s. 85-119.

Bali R. N. (1997), "Çok Partili Demokrasi Döneminde Varlık Vergisi Üzerine Tartışmalar", *Tarih ve Toplum*, c. 28, S. 165 (Eylül), s. 175-187.

Bozkurt G. (1996), *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara: TTK Yayını.

Demir H. ve Akar R. (1994), *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964 te Rumların Sınırdışı Edilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gürel Ş. S. (1993), *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1981-1993)*, Ankara: Ümit Yayıncılık.

Keyder Ç. (1995), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kitsikis D. (1996), *Türk-Yunan İmpartorluğu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kozakçıoğlu H., *Sunuş Konuşmaları. Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. İstanbul: Acar Matbaacılık, s. 11-19.

Kymlicka W. (1996), *Multicultural Citizenship*, Oxford: Oxford University Press.

McCarthy J. (1980), "Greek Statistics on Ottoman Greek Population", *International Journal of Turkish Studies*, I. 2. (Güz), s. 66-76.

McCarthy J. (1983), *Muslim and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York.

Meray S. L. (1970), *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler*, Çeviri. Takım II, c. 2. Ankara: SBF Yayını.

Millas H. (1995), *Türk-Yunan İlişkilerine Bir Önsöz*, İstanbul: Kavram Yayınları.

Saka M. (1974), *Ege Denizindeki Türk Hakları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Saygı F. (1993 ?), *Gökçeada*, İstanbul: Serhat AŞ.

Soysal İ. (1989), *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Ankara: AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir B. (1968-1972), *Rumeli'den Türk Göçleri*, I-II, Ankara.

Thompson P. (1988), *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford: Oxford University Press.

1. İlk kez 1989 yılının haziran ayında İmroz'a gittim. Öğlen adaya vardıktan akşam üzeri tekrar vapura binene kadar, toplam altı saat karış karış Gliki'yi (Yunanca "tatlı" demek), şimdiki adıyla Bademli'yi (Eski Bademli de denir) dolaştım. Köylüler, köyün ismini iyi anlatabilmek için, Badem sözcüğünün "a" ünlüsünü kısa söyleyerek, "Yani badem gibi tatlı" diye açıklama yapar ve bir zamanlar köyün başta badem ağacı olmak üzere kesif olarak ağaçlarla kaplı olduğunu ve Merkez'den gelirken ağaçların sıklığı yüzünden evlerin anayoldan görülmediğini anlatırlar. Altı yıldır Bademli köyünde evim var, köylülerle kurmuş olduğum dostluklar var. Evi almak, yaşanabilir hale getirmek, uzun, garip ve zorlu bir uğraştı. Kökeni ne olursa olsun bir zamanlar ataları bu adada doğmuş, kendileri bu adada yaşamış insanlar için en önemli ve karmaşık sorunun taşınmaz mallar ve "toprak" meselesi olduğunu anladım. Bu yolda düzgün, yasal ve hukuksal yollardan taşınmazın zilliyetliğinin devri için tapu tescil da-

Bademli'nin bataryası.

vası açıldı. Bütün bu süreç içinde dikkatimi çeken en önemli nokta, köyde yaşayanların ve sonradan ev satın almış olanların bir grubunun gösterilen titizliği ve özeni yadırgamaları idi.

2. Arı (1995), s. 9.
3. Nüfus mübadelesi öncesindeki genel durumu ve Türkiye'deki hazırlıkları ayrıntılı olarak görmek için bakınız: Arı (1995), s. 6-70.
4. Bu yazıda Rum terimi TC sınırları dahilinde yaşayan, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan ve anadilleri Yunanca olan kişileri belirtmek üzere kullanılmaktadır.
5. *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1922.
6. Arı (1989), s. 691-706.
7. İmroz adı 5442 sayılı kanunun 2. maddesine dayanarak, 29 Temmuz 1970 tarihinde, 8479 sayılı kararname ile Gökçeada olarak değiştirilmiştir.
8. Antik İmbroz kentinin yerleşim tarihi ile ilgili kesin bilgi yoktur. İÖ 6. yüzyılda Atina'ya, İÖ 5. yüzyılda Delos Birliğine bağlanmıştır. Daha sonra Roma ve Bizans yönetimine geçmiştir. Uzun yıllar Ceneviz ve Venedik üssü oldu. 1479'da Osmanlı topraklarına katıldı. İÖ 2000 yıllarında Orta Asya'dan göç eden Akalar (Plasglaglar olarak da adlandırılır) önce Yunanistan ve İtalya'ya yerleşmişler, sonra daha uygun yerler aramak üzere Ege Denizinde Limni, İmroz ve Samotraki adalarına gelmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: *AnaBritannica* (1988), c. 11, s. 540 ve Aziz (1973), s. 86.
9. Adalılar 1923'ten bu yana Karadeniz bölgesinden Trabzonlular, Türkiye'nin çeşitli yörelerinden yarı açık cezaevine gelmiş ve cezası bitince adaya yerleşmiş "eski mahpuslar", İspartalılar, Çanlılar ve son olarak Bulgaristan göçmenleri ile yakın ilişkiler içinde olmuşlardır.
10. Kymlicka (1996).
11. Burada TC'nin kuruluşu ve yaşatılması için uygulanan politikalar kastedilmektedir.
12. İmroz 285,5 kilometrekarelik bir alan üzerinde oluşmuştur. Adada Merkez dışında beş eski köy vardır: Bademli, Dereköy, Kaleköy, Zeytinliköy, Tepeköy.
13. Bu çalışmada izin verenlerin görüşmelerinin ses ve/veya video görüntü kayıtları yapılmıştır. Bu metindeki *italikle* yazılmış bütün cümleler, görüşmelerin ses bandı kayıtlarının çözümlenmesi yolu ile veya görüşmeler sırasında tutulan notlardan aktarılmıştır.
14. Ada ile ilgili TRT 1'de 1997 yılında yayımlanmış olan belgesel film, *Atlas* dergisinde ve günlük gazetelerde birkaç kez yayımlanmış röportajlar ve birkaç kitap vardır.
15. *Gökçeada'nın Sesi*, *Ada Postası* ve *İmroz'un Sesi* adları ile bir yaprak (iki sayfa) çıkan bu gazeteler, kamulaştırmanın yoğun olduğu dönemlerde adada yerel ilanları vermek üzere çıkarılmıştır. Ayrıca Yunanca "İmroz'un Sesi" adıyla bir gazete çıkmıştır. Bugün Atina'da İmrozlular Derneği'nin süreli bir yayını vardır. Bu yayın Türkiye'ye gelmemektedir. Türkiye'de ise *Gökçeada* adı ile ve "Milliyetçi Muhafazakâr Haftalık Siyasi Gazete" alt başlığı ile içinde örnekleri görülen taşınmazlarla ilgili haberlerin olduğu bir süreli yayın çıkmaktadır.
16. Bu noktada doğruluk kıstasının ne olduğu tartışılabilir. Sözlü tarih yönteminde dinlenen yaşam tarihinin/tarihlerinin "doğru", "yanlış" gibi yargılar ile değerlendirilmesi söz konusu değildir.
17. Sözlü tarih yönteminin ayrıntıları için bkz. Thompson (1988).
18. Burada etki altında kalmamanın ne derece mümkün olduğu sorgulanabilir.
19. Bir yabancı olarak köye gelip, bu araştırmayı yapmanın hemen hemen olanaksız olduğunu düşünüyorum.
20. Uygun olan her durumda video görüntü, fotoğraf ve ses kayıtları yapılmıştır.
21. Bu makalenin sınırlarının elvermemesi nedeni ile köydeki "din" kurumunun işlevlerinin ve işleyişinin ayrıntılarına girilmeyecektir.
22. 1923 yılından sonra gönüllü din değiştirme konusunda yapılmış hiçbir araştırma yoktur. Kitsikis (1996), s. 212.
23. Bu konuda karşılıklı iki ulus araştırmaları söz konusu olduğu zaman görüş ve tartışmaların farklılıkları dikkat çekicidir.
24. Bazı durumlarda her iki taraf da cezalandırılmış, toplu dilekçe verenler gözaltına alınmış, işgal edenler hakkında ise kanuni takibat yapılmıştır.
25. Bu makalede tırnak içinde olup, *italik* olmayan cümleler Güliz Erginsoy'a aittir.
26. Bu yazıda hiçbir görüşmecinin veya o görüşmecinin bahsettiği kişinin/kişilerin adı verilmemektedir.
27. Vasiliki Kaçali, adada doğmuştur. 1990 yılından beri köyde yaşamaktadır. Uzmanlığı "Mental Health Counseling" dalındadır. Suffolk Üniversitesi'nde (ABD) eğitim görmüştür. Nilgün Koşak Zongur, Yedi Tepe Üniversitesi'nde İngilizce okutmanı olarak görev yapmaktadır.
28. Saka (1974), s. 83.
29. Şimşir (1968-1972).
30. Kitsikis (1996), s. 208.
31. Gürel (1993), s. 68.
32. Kitsikis (1996), s. 212.
33. *ibid.*
34. McCarthy (1980), s. 66-76 ve (1983), s. 132-33.
35. Aziz (1973), s. 87.
36. Özel bir havayolu şirketi adaya haftada üç gün uçak seferi yapmaktadır.
37. Adanın Çanakkale Boğazına bakan kuzey yönündeki kumsal.
38. Bağlarda, zeytinliklerde gecelemek için yazın kullanılan küçük evler.
39. Her şeyi satan dükkâna verilen ad.
40. *Prika*: Gelinin çeyizine verilen addır. Bu çeyiz gelinin ve damadın iç ve dış giyimini, dokumaları, dantelleri, halıları, kilimleri varsa gayrimenkulleri içerir.
41. Meray (1970), s. 89; Soysal (1989), s. 177-183 ve Atuner (1932).
42. Arı (1995), s. 2.
43. Meray (1970), s. 89 ve Soysal (1989), s. 177-183.
44. Bu süreç içinde Yunan hükümeti çeşitli bakanlıklar ve komiteler oluşturmuştur, ayrıntılar için bakınız: Kitsikis (1996), s. 209.
45. Norveçli Dr. Fridtjof Nansen, Milletler Cemiyeti tarafından Lozan barış görüşmelerinden önce her iki ülkede nüfus hareketlerini incelemek üzere görevlendirilmiş uzmandır.
46. Arı (1995), s. 16.
47. Kitsikis (1996), s. 212.
48. Saka (1974), s. 92.
49. Lozan Antlaşmasının azınlıklar konusu ile ilgili 37-45. maddeleri ve Gökçeada ve Bozcaada ile ilgili 14. maddesinin ayrıntılı ve eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Millas (1995), s. 149-151.
50. Madde metni için bakınız: Saka (1974), s. 91 ve Demir ve Akar (1994), s. 151.
51. Anlaşma metni için bakınız Gürel (1993), s. 140-141.
52. Bugün adada, Merkez'de Metropolithanenin bulunduğu yer.

JÖN TÜRK DEVRİMİNİN ERTESİNDE İSTANBUL RUM MİZAH BASINI: *EMBROS* DERGİSİ*

EFTHYMIA CANNER

"Sosyolojik Açıdan Gülme Problemi" adlı yazısında E. Dupréel gülmenin toplumdaki yerinin altını çizer ve "bir gruptaki bağlılığın göstergesi olan" "karşılama gülüşü"nü ("*le rire d'accueil*"), "birisinin veya birkaç kişinin bir şekilde aynı fikri paylaşmadığının göstergesi olan" "dışlayıcı gülüşü"nden ("*le rire d'exclusion*") ayırır (1928, 228-238). Aynı zamanda bu iki bakış açısını bir "bütün olay"a bağlayarak "gülmenin bir grubun, bir kişiyi veya birçok kişiyi dışlaması sonucu oluştuğundan" bahseder. Sonuç olarak E. Dupréel'e göre karşılama gülüşü, "gülenlerin gülünç kişiye karşı besledikleri hisle" beraber oluşur. Oysa mizaha sınıflandırıcı ve hatta eleyici rolü de atfedilmektedir: Mizahı "varoluş kategorileri"ni (*catégories d'etre*) dolaylı yoldan kurmasıyla ve bunlar arasındaki karşıtlıktan tanıyoruz.

Yukarıdaki kuramsal çerçeveyi milliyetçiliğin hiciv basını aracılığıyla incelenmesinde bizlere yol göstermesi için göz önünde bulundurduk.

Taşlama, doğası gereği mizah basınına genişletilmiş bir kapsam verir. Bir halkın ihtiyacından ve alay edilen konuya gülecek[1] "önceden oluşmuş" bir gruptan doğan mizah basınının tutucu karakterini benzer şekilde göz önüne alırsak, mizah basını, aydın bir topluluğun[2] özellikle geçiş dönemlerinde, aidiyet bilinci yaratma sürecinde kendini tanımlamaya yardımcı olan parametrelerini teste tabi tutmaya yarayabilir.

Resim 1: Sansürün hortlaması.

Mizah dergisi *Embros*, Osmanlıların birliğini ifade eden "Osmanlılık" rüyasını canlandıran Jön Türk devriminin ertesinde Türkçülük gerçeği karşısında, Osmanlılık rüyasını en kısa zamanda dağıtmak amacıyla yayın hayatına atılır.

İstanbul'un kültürel hayatına dair yapıtlarda, ne *Embros* ne de yayımcısı ve tek redaktörü K. G. Makridis hakkında kesin bir bilgi bulmamız mümkün olmuştur. Bu nedenle K. G. Makridis'in bize verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kaldık. Kendisi Osmanlı tebaasından, İstanbul'un aydın kesiminden seçkin bir ailenin oğludur. Ailesi aynı mevkide bulunan başka ailelere akrabalık, dostluk veya vaftiz babalığı-analığı ilişkisi ile bağlıdır (*Embros*, 27.12.1908; 13.12.1910).

Rum Ortodoks değerleri sistemini (Ortodoks patrikliğine sadakat, Yunan ilkçağına hayranlık, ataerkil aile geleneklerine bağlılık) benimser ve onu tartışma konusu yapan ya da sadece ona karşı bir alternatif sunan (Avrupai yaşama ve düşünme tarzından "demotikleşme" akımına** ve kadınların özgürlüğüne kadar) hemen her şeye karşı çıkar. Kadınların özgürlüğü, geleneklerin çözülmesinin ürkütücü bir işareti olarak algılanmaktadır. Kısacası Makridis'in söyleminde o dönemdeki İstanbul'un orta halli Rum zihniyetinin genel çizgilerini ayırt edebiliriz.

İlk yayımlanmasından 1909'a kadar *Embros* dergisinin dağıtımı önemsenmeyecek kadar azdı. Yayımcı sık sık derginin mali sorunlarından şikâyet etmektedir (*Embros*, 13.1.1909; 11.4.1909). Eyaletlere ve yurtdışına muhabirlerin yollandığı Haziran 1909'dan itibaren bu durumun birdenbire düzelme-

* "La presse satirique grecque d'Istanbul au lendemain de la révolution jeune-turque: le journal *Embros*", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no. 77-78 (1996)

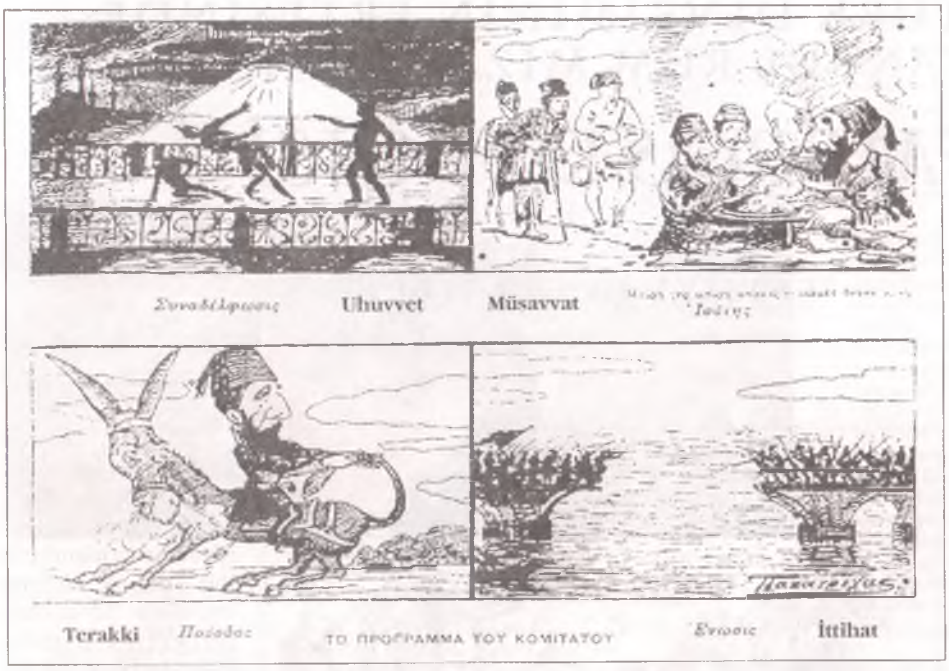

Resim 2: İttihat ve Terakki Programı.

ye başladığı görülüyor (*Embros*, 13.6.1909). Bu tarihten itibaren *Embros* yükselen bir başarı grafiği çizer. Baskı sayısı artar, bu da Makridis'in 1910'da N. T. Papadimitriu ile birlikte 10.000 nüsha basılan *Satan* isminde mizahi bir takvim çıkarmasına yol açar. Bu ticari başarı onun sonraki senelerde bu takvimi tekrar basmasına neden olur. 1913 yılında *Embros* ve *Satan*'ın muhabirler ağının Amerika'ya kadar bile uzanmış olması dikkat çekicidir (*Embros*, 20.9.1913). Bununla birlikte dergi üç kere sansürle karşı karşıya kalmıştı: 1909'da -o dönemin Rum milletvekili Kozmidi tarafından savunulur- ve 1912 ile 1913'te. Nihayet, mevcudu çok çabuk tükenmiş olan *Embros* dergisinin 1920 yılında bütün sayılarının ciltler halinde yeniden yayımlanması, derginin artan başarısını göstermektedir (*Embros*, 18.7.1920).

Bu başarısına rağmen, belki de geçici bir yayın hayatının bir göstergesi olarak, bugün *Embros*'un mevcudiyetinden hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır. Bizi de en çok ilgilendiren işte bu durumdur: "Kısa zamanda unutulmaya yüz tutmak için ortaya çıkan kitaplar, dergiler, gazeteler zamanlarının önemli tanıklarını oluştururlar. Dönemlerinin genel anlayışına daha az dayandıkları için, kaygıları ve öncelikli konuları oldukları gibi yansıtırlar." (E. Skopetea, 1992, s. 85)

Mizah dergisi *Embros* kimleri güldürmüştür? Kuramsal olarak Rum aydın topluluğunu; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer toplulukları için dil engeli mevcuttur. Demek ki içeriğinde bu topluluk tarafından "tanınabilir" mesajlar barındırmaktadır. Birçok karikatüristin yaptığı gibi yayıncı Makridis bu grubun sözcülüğünü yapar. Sonuçta, söz konusu grup çok daha geniş bir kategoriye ait olan küçük bir gruptur; Makridis bu kategoriye iletilebilir simgeler kullanarak hitap eder (E. Dupréel, 1928, s. 237).

Embros'da ne ile alay edilmiştir? Gerek "Osmanlı", gerekse uluslararası siyasal ve toplumsal durumlar ile alay edilir: Rum cemaati ile (yani ta kendisi ile), Türk hükümeti ile, Batı ile (müdahale gücü ve kültürel model olarak), Yunanistan ve Balkanlar ile.

Ana karakterler, birbirlerini inceleyen ve kendileri üzerine düşüncelerini ortaya koyan Osmanlı Rumları ve Türklerdir. Rumlar tipik bir Yunan ismi olan Pantelis (doğal olarak Makridis) ile ve Türkler de Ali ile özdeşleşir. Aralarında derginin ana motifini süsleyen nazım tarzı bir diyalog sürer. Fakat Jön Türk devrimine bağlı, dönemin siyasal olaylarını analiz eden bu iki ana karakter eşit statüde değildir. Ali'nin üstünlüğü apaçıktır. Pantelis açıksözlülüğünün doğal bir sonucu olarak, muhatabından tokat yiyebilmektedir.

Aralarındaki iletişimin temeli neye dayanır? Millet, devlet, kanun: Bunlar Osmanlı gerçeğine katılmalarını sağlayan ifadelerdir. "Millet" bu karşılıklı anlayışı olanaklı kılan davranış biçimini ve bu anlayışı sağlayan uzun süreli bir deneyimin ortak paydasını oluşturur. Müslüman ve Türk olan Ali, Pantelis'i Rum Ortodoks "millet"inin bir temsilcisi olarak görür ve iletişime girer. Onların yanında, Musevi ve Ermeni "millet"leri de zaman zaman diyaloglarda görünürler.

Devlet, yaşamlarının çerçevesini, kişisel rahatlıklarının garantisini oluşturmaktadır. Buna göre devletin korunması iki ana karakterimizin en önemli kaygısı olarak sunulur. Kanun bir sonuca varmak için sadece bir araç olmaya yarar. Kanun bütün "millet"leri sultan Abdülhamid'in istibdatından kurtarır ve onların uzlaşmalarının kaynağı, devletteki sonsuz özgürlüğün, eşitliğin ve kardeşliğin bekçisi haline gelir. Bu şekilde, Ali ve Pantelis İstanbul sokaklarında dans ederek ve el ele tutuşup şarkı söyleyerek kanunu yüceltmektirler.

Bernard Chanfrault, Arap dünyasında fıkranın yeri konulu incelemesinde, göstergebilim yöntemlerini Violette Morin'in güldürücü hikâye üzerine yaptığı çalışmaya dayanarak kullanmıştır (B. Chanfrault, 1983; V. Morin, 1966). Violette Morin'e gö-

reyse, mizahi hikâye "üç işlev ile eklemleniyor: a) kişileri bir konuma oturtan 'normalleştirme' işlevi; b) bir problemi ortaya koyan veya sorgulayan, 'okuyucuyu harekete geçiren' (*'locutrice d'enclenchement'*) işlevi; c) ve son olarak, problemi mizah ile çözen 'konuşanı ayırıcı işlev' (*'fonction interlocutrice de disjonction'*). Gülünçlük, 'ayıran' (*disjoncteur*) adı verilen ve hikâyeyi ciddilikten gülünçlüğe doğru ikiye ayıran, bu çokanlamlı unsurda bulunuyor." V. Morin'in ve B. Chanfrault'un bizim incelediğimiz hikâyelerden tamamıyla değişik hikâyeleri ele alıp incelemelerine rağmen, bize öyle geliyor ki analiz çerçeveleri, genişletilmiş bir anlamda olsa bile *Embros*'taki hikâyelere de uygulanabilir.

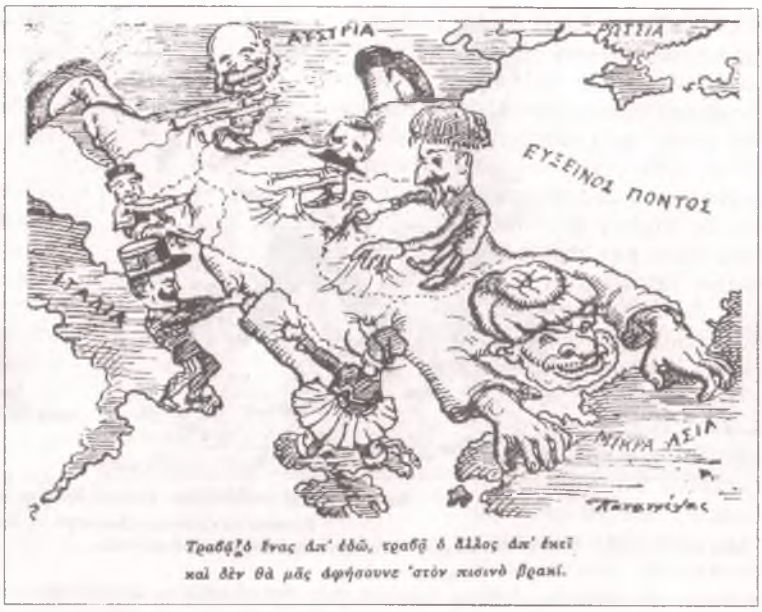

Resim 3: Fransa, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu'nu soymaya çalışıyorlar.

Ali ve Pantelis arasındaki diyalogda, "normalleştirme" işlevi Jön Türk Devriminde görülür. "Okuyucuyu harekete geçiren" işlev millet, devlet, kanun kavramlarında ortaya çıkıyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu bu kelimeler değişik yorumlara elverişli olsalar bile, karşılıklı iletişimin anahtar sözcükleridir: Ali devletin laikleşmesi ve merkezileşmesi amaçları bakımından millet sistemini üstesinden gelinmesi gereken birer anakronizm olarak görürken, Pantelis yakınır:

> Ağlıyorum, gece gündüz ağlıyorum
> ayrıcalıklı azizlerimiz kutsanmış ve ulu (...)
> Bütün ırkların birleşmesi
> bana güven vermiyor (...)
> Bizim için imtiyazlarımızdan başka
> hiçbir şey değerli değildir
> Geri kalan her şey ile
> soğanlı çorba yapılır (...)
> Bir Rum'un imanını ve değerlerini değiştirip
> Ulaklar, Bulgarlar ve Ermeniler ile birlikte
> aynı omletin parçası olması mümkün müdür? (...)
> Muzaffer atalarımızın dilinden vazgeçmek
> hiç mümkün mü?" (*Embros*, 30.8.1908)

ve Pantelis sonuca bağlar:

> Hürriyet her zaman köle olmak demektir.
> Hürriyet patriğin küçük düşmesi demektir.
> Hürriyet kendi Yunan kanımızı
> inkâr etmek demektir." (*Embros*, 2.11.1908)

Millet ve kanun kavramları aynı zamanda belli belirsiz bir rol de üstlenirler, çünkü aynı zamanda "konuşanı ayırıcı işlevi" de görürler. *Embros*'daki gülünçlüğün başlıca kaynağı bu iki kişinin millet ve kanun kavramlarını farklı algılamalarında yatar.

Hıristiyanlara yapılan haksızlıklara, laikliğe, patriğin imtiyazlarının kısa süre içinde ortadan kaldırılmasına, gayrimüslimlerin askere alınmasına, aynı şekilde Rum okullarının hükümet tarafından tasarlandığı gibi devletin kontroluna geçmesine, sansüre, yani kısacası imparatorluğa zararlı ve devrimin ilanına aykırı olarak ortaya konulan her türlü önleme karşı çıkan ve gerçek kimliği ile okuyucularına seslenen Makridis'in özel müdahalelerince, bu ayrımın altı öncelikle çizilir.

Yorum farkının da benzer biçimde karikatürlerle altı çizilir: Jön Türk hükümeti yeniden canlanan sansürü selamlarken gösterilmektedir (Resim 1). Aynı şekilde Komite'nin "İttihat ve Terakki" sloganı da, aldatıcı ve ikiyüzlü olarak alaya alınır (Resim 2).

Devlet kelimesi ile yegâne ortak nokta yakalanıyor; bu aynı zamanda iki konuşmacının aynı anlamda yorumladığı tek kavramdır. Balkanlar'daki milliyetçilik ve Batı dünyası, Ali ve Pantelis'in aynı düşünceleri paylaştıkları iki ortak paydayı daha oluşturuyorlar: Bu iki hususu alay konusu yaptıkları her zaman fikir birliktelikleri bir kez daha ortaya çıkar. Dolayısıyla mizah, anlaşılmayan, yani gülünç olan, yabancının alanını reddetmeleriyle sonuçlanır. Batı, Pantelis'in olduğu kadar Ali'nin de kâbuslarının kökenidir: İmparatorluğu yaralamış olan ve varlığını tehdit etmeye devam eden Balkan milliyetçilikleri (Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Girit sorunu, Makedonya'da toprak istekleri) vb olaylar bunlara örnektir. Batı, gerek milliyetçiliklerin esin kaynağı olarak, gerekse siyasi ve askeri müdahale gücü olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüme mahkûm etmiştir (Resim 3).

Bütün Balkan milliyetçilikleri aynı etiket altında sınıflandırılırlar. Bu ülkelerin istisnasız hepsi Avrupa'nın şımarık çocukları ve devlete yönelik komplonun suç ortağı olarak gösterilirler. Bunun sonucunda ardı kesilmeyen alayların konusu olurlar.

Böylece Bulgarlar derin bir barbarlığı temsil ederken: "Krum'un [Bulgar hanı] soyundan gelenler", "ayıların (Rusların) arkadaşları", "domuzlar kadar temiz" gibi sıfatlara layık görülürler. Pek çok yerde Bulgaristan, pezevengini değiştiren bir "fahişe" ile mukayese edilir; bu ülke kimi kez imparatorluğun himayesini, kimi kez de Avusturya'nın ve Rusya'nın himayesini arar. Çeşitli karikatürlerde Bulgarlar tüyler ürpertecek kadar çirkin, kötü ve acımasız bir kılığa sokulur; ellerinde her zaman bir hançer, her an en kötü canavarlıkları yapmaya hazırdırlar. Yunanistan'a gelince, *Embros*'da verilen izlenim hiç de olumlu değildir: Bulgaristan ve Sırbistan gibi Osmanlı topraklarını gasp etmiş olarak gösterilir.

Resim 4: Baş muhalifler. Birinci Balkan Harbinden pay kapmaya çalışan Almanya ve Rusya.

Türk-İtalyan Savaşı ve Balkan savaşları bu bakış açısını desteklemektedir. Avrupalı güçler, etki alanlarını genişletmeye çalışan, imparatorluğu yiyip bitiren güçler olarak gösterilirler. Bu amaçla, kendi çıkarları için birbirlerini öldürebilecek olan "küçük Balkan devletlerini" sömürürler. Birinci Balkan Savaşının başoyuncuları aslında kullanılmışlardır: Onlar aslında Almanya'ya cop vazifesini gören Türkiye karşısında Rus değneği (kırbaç!) (Resim 4) işlevine indirgenen ve görevleri bittikten sonra bir kenara atılacak basit birer araç olan küçük Balkan devletleridir. Balkan savaşlarından sonra, Almanya ve İngiltere sırayla Yunan'a ve Türk'e zorla benimsettikleri askeri yük nedeniyle birbirlerini kutlarlar (Resim 5): Bu devletlerin Balkanlar'daki egemenlikleri ise sarsılmamıştır.

Meşruti yönetimin yeniden kurulması karşısında Pantelis'in ilk coşkusu, parlamenter rejimin başlıca özelliklerini kabul etmenin ilk bakışta çelişkili gözüken belli bir kararsızlığını da içinde barındırır. "Doğulu" bir parlamenter rejim fikri, Pantelis'te katıla katıla gülmeye yol açar. Bu fikirden sadece aynadaki bir yansıma etkisi yaratabilen basit bir taklitçilik anlamını çıkarır. Rum milletvekili Kozmidi'yi seçim öncesi bir konuşma yaparken gösteren açık ifadeli bir karikatür bu taklitçiliği vurgular (Resim 6). İçerik tamamıyla oryantaldir: Kozmidi halka Doğuya "bahşedilmiş bir işaret" olan tek hörgüçlü bir devenin üstünde seslenir. Dinleyicileri onu bir mesih gibi karşılar: Önünde yerlere kadar eğilinir, yolunun üstüne halılar serilir. Üstünde "milletvekili ödeneği" yazılı nargilesi havayı dumanla kaplar. Geleneksel giyimli hayranlarının karşısında sadece kendisi Avrupalılar gibi giyinmiştir. Bir eşeğin üstünde onu izleyen kılavuzu ise Sancho Panza rolünü üstlenir ve Don Kişot imajı tamamlanır. Simge apaçık ortadadır: Osmanlı usulü parlamenter rejim sadece bir maskaralıktan ibarettir.

Resim 5: Yunanistan'la Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan savaşlarından kaynaklanan ekonomik iflasına sevinen Almanya ve İngiltere.

Aynı düşünce ile, siyasi çoğulculuk Pantelis'e gereksiz geliyor. Sosyalist partinin kurulmasına tepkisinde görüldüğü gibi, değişik partiler arasındaki ayrılık ona anlamsız görünür:

> Partiler kum taneleri gibi çoğaldılar. Eğer bu durum böyle devam ederse, yakında milletvekili sayısı kadar parti olacak (...Bereket versin ki bütün bu partiler mayıs ayında açan geçici güllere benziyorlar. Seslerini kuruluş zamanlarında ve mucizevi programlarını yayımladıkları anda duyuruyorlar. Sonra kış uykusuna yatıyorlar...) Bazıları ipekböceğinin dönüşümünü geçiriyorlar (...) Birbiri ardına liberal, halkçı demokrat, sosyalist oluyorlar ve liberalizmin en yüksek noktasına bir kere varınca, kozalarına kapanıyorlar ve uyuşuk oluyorlar. "Parti" yerine "koma"[3] adını almaları daha uygun olurdu.

Rum milletvekilleri *Embros*'un

alaylarından daha az pay almıyorlar. Karolidi, Boşo, Kozmidi kendi milletlerine düşman kabul edilen bir kuruma -Osmanlı parlamentosuna- katıldıkları için dönme sayılırlar. Korkunç bir olayın somut bir örneğini oluştururlar: Avrupalılaşma.

Kahramanımıza göre, meşruti rejim ve onun doğal sonucu olan laiklik, zaten "Frenk vebası" tarafından uzun süredir temelinden yıkılmış olan Rum Ortodoks kültürünün yapısına son darbeyi indirecektir (*Embros*, 4.7.1909). En büyük tehlike "Frenk kültürü"dür, çünkü milletleri içerden kemirir ve onların kendilerini yok etmelerine yol açar. Fransız öğretimi başlıca hedeftir, çünkü önde gelen etnik değerlere, Yunan diline ve tarihine saldırır. Modadan eğlenceye kadar (buz pateni, maskeli balolar, vb) Avrupai yaşam tarzı bu fikri tamamlayıcı bir rol üstlenir: Çağdaşlaşma görüntüsü altında adım adım, Rum-Osmanlı karışımı ortak kimliği meydana getiren unsurlardan uzaklaşılmaktadır. Fakat Avrupalılaşmanın en sinsi belirtisi feminizmdir: Bu, ailenin dağılmasına, Rum-Ortodoks değerlerinin bir kenara itilmesine ve en önemlisi Rum kızlarının

> kanuna övünecek yeni günler yaşatacak
> yurttaşlar yetiştirmek için
> (*Embros*, 21.3.1909)
> Spartalı anneler olmak

şeklinde ifade edilen görevlerinden uzaklaşmalarına sebep olmaktadır.

Jön Türklerin otoriterliği "millet"leri tehlikeye sokan zorlama asimilasyon politikaları, Ali ve Pantelis'in yavaş yavaş uyum sağlamalarını engellemeye başlar. Jön Türkler eliyle devletin sürdürdüğü Türkleştirme politikaları karşısında Pantelis'in hoşnutsuzluğu, olaylara bakış açısını değiştirir. Pantelis bundan böyle kendini Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum uyruklu bir vatandaşı olarak değil, bir Yunan vatandaşı olarak tanımlar; giderek kendini yeni bir "karşılama grubu" ile özdeşleştirir: Yunan milliyetçiliği, Yunan irredantizmi ve Megali İdea: Ali tarafından canlandırılan yeni bir rakip grup -devlet-, bundan böyle bu fikirlere karşı çıkar.

Birinci Dünya Savaşından ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "Bulgar milliyetçiliği"nin yanında, Üçlü İttifak'a katılmasından sonra rollerin değiş tokuşu kesin olacaktır. Kurtuluş Savaşı sırasında *Embros*'un taşlamalı resimleri Yunan ordusunu Türk milliyetçiliğinin somut örneği Cafer Tayyar'ı ve Mustafa Kemal'i ezerken ve "Türk sivrisineklerini" kovalarken gösterir. Batı Anadolu'da sürdürülen askeri hücum Megali İdea'nın gerçekleşmesi anlamına gelir: Ali ve Pantelis'i kurtaracak olan Yunan krallığı ile bütünleşme:

> İşte Ali benim gerçek hürriyetim
> Bugün sen her yeri bayraklarla donatıyormuş
> gibi yapmalısın,
> acını gizlemelisin,
> tıpkı benim eskiden yaptığım gibi.
> Bu ikimiz için de
> yeni bir çağın başlangıcı (...)
> Talat ve Enver'i bir daha hiçbir zaman
> yüceltmeyeceksin
> Fakat Lefteris Venizelos'un ismini hiç yanlışsız
> telaffuz etmeyi öğreneceksin. (*Embros*, 11.7.1920) ■

Resim 6: Rum mebus Kozmidi "bilgin bir tavırla", ders verir gibi konuşuyor.

Çev. Elif Akçetin

* Yapay *Katharevusa* (*"Öz Yunanca"*) *yerine 1976'da resmi dil olarak kabul edilen çağdaş Yunanca konuşma dili Demotiki* yanlısı akım.

1. "Bu grubu (...) hiç kuşkusuz orta halli okuyuculardan bulacaktır. İnisiyatifinin gerekçesini göstermeye mecbur olan yenilikçi tartışmanın seviyesini yükselterek bir grubun sözcülüğünü yapan taşlama, daha mütevazı üsluplar sergileyecektir... Burada her türlü yapmacık çabanın gizlenmesi arıştırılıyor. Böylece okuyucusuna gevşeme fırsatını veriyor." (E. Dupréel, 1928, s. 244.)
2. Bu ayrımın üzerinde durmak başlı başına ayrı bir önem taşıyor, çünkü E. Hobsbawm'a göre "Devletlerin ve akımların resmi ideolojileri vatandaşların aklından ne geçtiğini keşfetmeye imkân vermiyor." "Ulusun tabandan bakarak keşfedilmesi son derece zor bir olay." Bunun için "fikir ve düşünce tarihini yazı alanı dışında dikkatle incelemeyi gerektirir" (E. Hobsbawm, 1992, s. 21-22).
3. Burada Makridis, Rumcada eşsesli olan "koma" (*koma*) ve "parti" (*komma*) sözcükleri ile oynamaktadır.

KAYNAKÇA

Benedict Anderson (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londra: Verso.

B. Chanfrault (1983), "Littérature orale et conscience nationale: l'anecdote dans le monde arabe", *Littérature et nation* (Tours, Université François-Rabelais), bülten no. 3, Mayıs.

E. Dupreel (1928), "Le problème sociologique du rire", *Revue Philosophique*, Ekim-Kasım, s. 212-260.

Embros, 1908-1920, İstanbul.

Ernest Gellner (1983), *Nations and Nationalism*, *Oxford*.

Eric J. Hobsbawm (1992), *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge: CUP.

V. Morin (1966), "L'histoire drôle", *Communications*, no. 8 (yeni basım, Paris, 1981)

E. Skopetea (1992), *Doğudaki Batı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşünden Manzaralar*, Atina (Yunanca).

SOVYET KÜLTÜRÜNÜN TÜRKİYE ÜSTÜNDEKİ OLUMLU ETKİLERİ

DR. MAHAD SOFİEV MAHMUDOĞLU

Sovyetler dünyasının hangi nedenlerle çöktüğü daha uzun süre tartışılacaktır. Bu sistemin birçok bakımdan başarısızlığa uğradığı açıktır. Fakat kimi konularda da çok başarılı olduğu yadsınamaz. Bence bunların başında eğitim ve kültür alanları geliyor. Siyasal özgürlükten yoksun bir ortamda, üstelik siyasete alet edilmek istenen eğitim ve kültür etkinliklerinin nasıl olup da -çoğu amaçlanmayan- bazı parlak sonuçlar verebildiği, iyice çözümlenmek gerekiyor. Bu konuda benim de bazı düşündüklerim var, ama söz konusu soruyu cevaplandırmak benim işim ve haddim değil; yalnızca gözlemimde ısrar ediyorum!

Atatürk döneminde Sovyetlerle dostluk politikası sürdürülürken, Türkiye özellikle kültür alanında onlardan hayli yararlanmıştır. Elimde Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Profesörü, arkadaşım Mahad Sofiev Mahmudoğlu'nun arşiv belgelerine dayanarak eskiden yazdığı -hiç yayımlanmamış- bir makale var. Bu araştırmanın kimi verilerini notlayarak sunmak istiyorum.

Şuna da işaret etmem gerekir ki, Mahad Sofiev'in gösterdiği kaynakların bulunduğu arşivler gerek Rusya'da gerekse öteki eski Sovyet cumhuriyetlerinde yeniden örgütlenmiş ve farklı isimler almıştır. Örneğin, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü (MLE) şimdi *Rossiiskii tsentr khraneniya i izucheniya dokumentov noveishei istorii* (yani Rusya Çağdaş Tarih Belgelerini Koruma ve İnceleme Merkezi) olmuştur. Yine de onun verdiği fond-opis-delo (dosya-iş-liste) numaralarıyla gönderme yapılan belgelere erişmek mümkündür.

Mete Tunçay

Mahad Sofiev'in Türk-Sovyet kültür ilişkileri konusunda verdiği ilk örnek, 1922 yılında Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver, 1885-1966) Rusya'ya bir inceleme gezisi yapmak isteğiyle ilgilidir. 1922 Martında Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi S. İ. Aralov, Moskova'daki Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin'e bir mektubunda şunları yazmış: "Türkiye'nin eski Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey bana gelerek, Rusya'ya gidip oradaki eğitim sorunlarını incelemesine izin verilmesini Rusya Hükümeti'nden istediğini söyledi. Kendisi bizzat Lunaçarski'yle de tanışmayı arzu ediyor." [*SBKP MK yanında MLE'nün Gürcistan Şubesinin parti arşivi: f.13, lis.1, böl.1, iş 26, yap.46.* 1920'lerden 1930'lu yılların sonlarına kadar Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la birlikte bir "Transkafkasya Federasyonu" halinde örgütlenmişti. Bu dönemin belgeleri Tiflis'te toplanmıştır.] Bundan bir sonuç çıkmamış olacak ki, yine Aralov 1922 Eylül ayının sonlarında, bu kere Dışişleri Halk Komiser yardımcısı L. M. Karahan'a bir mektup yazmış: "Mustafa Kemal Paşa Hamdullah Suphi Beyin Kızılay Cemiyeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kızılhaç'ıyla sıkı ilişkiler kurmasına yardım etmemi rica etti. Ben bu sorunun fazla uzatılmasını uygun bulmayarak Suphi Beyin Sovyet Rusyası'na gitmesine izin veriyorum. M. Kemal Paşa Suphi Beyin Rusya'da eğitimin durumu ve örgütlenmesini yakından tanıma amacını A. V. Lunaçarski'ye bildirmenizi rica ediyor." [*Aynı yer, y.67.*]

Bu inceleme gezisi tasarısı gerçekleşmemiş olmalı. Ama aktarılan belgelerde adı geçenler üstüne birkaç not düşmekte yarar var. Karahan sonradan, 1934-1937 arasında Ankara'da Sovyet sefiri oldu ve ardından başka birçokları gibi, Stalin tarafından temizlendi. 1921 sonlarında Ankara'ya atanan Aralov'un anıları Türkçeye de çevrilip yayımlanmıştır: *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları* (çev. Hasan Âli Ediz, İstanbul: Burçak Yay., 1967). Aralov aslında, Sovyet Askeri İstihbarat örgütünün başkanıydı. 1937 ve 1947'de onun da Stalin yönetimiyle başı belaya girmiş ve on yıl bir toplama kampında mahpus kalmış, ama kurtulduktan hayli sonra 1969'da eceliyle ölmüştür. (Bkz. [Dr. Bülent Gökay], "Yeni Açılan Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Milli Mücadele Tarihine Katkılar", *Toplumsal Tarih*, Sayı 20, Ağustos 1995, s. 24.) G. V. Çiçerin (1872-1936) 1930 yılına kadar Sovyetlerin ilk dışişleri halk komiseriydi. A. V. Lunaçarski (1873-1933) de başlangıcından 1929'a kadar Rusya Sovyet Federasyonu'nun eğitim halk komiseri olmuş, Bogdanovcu (ampirio-monist) bir görüşle eğitimde birçok modernist denemeyi ve "Proletkult" ideolojisini desteklemişti. 1931'de kapatılan Türk Ocakları'nın başkanı Tanrıöver'e gelince, onun 1922'de gerçekten niçin Rusya'ya gitmek istediğini kestirmek kolay değil. Türk Ocakları'nın kapatılma nedenleri arasında, o za-

* Prof. Dr., Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü

manki Sovyet sefiri Surits'in bu örgütün Rusya'daki Türklerle fazla ilgilenmesinden endişe ettiğini Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a bildirmesi de sayılmaktadır (Bkz. Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul: Menteş K., 1968, s. 70). Fakat Milli Mücadele yıllarında, insanların kafasında, bize bugün olmayacak gibi görünen birçok kombinezon yapılıyordu. Bir Sovyet yazarı, 1920 yılında benim de solcu Yeşil Ordu'nun Meclis Grubu niteliğinde gördüğüm "Halk Zümresi"nin önderinin "Panislamist" Hamdullah Suphi olduğunu iddia etmiştir (V. A. Gurko-Kriajin, "Politiçeskie gruppirovski Turtsii", *Novyi Vostok*, 1923, Sayı 3; bkz. benim *Türkiye'de Sol Akımlar - I (1908-1925) - 1* kitabımda (4. bas. BDS: 1991). s. 129/dn. 102).

1936'da İstanbul'a gelen Maksim Gorki CHP İstanbul müfettişi Cevdet Kerim İncedayı (sağda) ile.

Mahad Sofiev'in aktardığı ikinci belge grubu 1925 yılına ait. Bizim Maarif Vekâleti (yine bakan Tanrıöver olmalı; Hamdullah Suphi 4 Martta kurulan III. İsmet Paşa hükümetinde o yılın 21 Aralık gününe kadar maarif vekilliği yapmış, sonra yerini Mustafa Necati'ye bırakmıştı) Ankara'daki büyükelçilik aracılığıyla Sovyetler Birliği'nin Dış Ülkelerle Kültürel İlişkiler Kurumu'ndan "halk eğitimi" konusunda ivedilikle bilgi istemiştir [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.4, iş 3, y.13, 16*]. Rusya Sovyet Federasyonu'nun Eğitim Halk Komiserliği, bu dileğe karşılık, okul plan ve programları gibi çok sayıda pedagoji yayını göndermiştir [*aynı yerde, y.5*].

Dışişleri Komiseri Çiçerin de, ayrıca 27 Nisan 1925'te Azerbaycan SSC Maarif Komiseri Guliyev, Türkmenistan SSC Maarif Komiseri Terenguliyev ve Özbekistan SSC Eğitim Komiseri İnogamov yoldaşlara gönderdiği bir yazıyla, "TC Eğitim Bakanlığının yardım isteğinin, Bakû'da, Poltaraski'de ve Semerkant'ta yayımlanan halk eğitimi kitaplarının ve günlük yayınlarının yollanarak karşılanması"nı bildirmiştir [*Azerbaycan SSC Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.57, lis.1. iş 340, y.3*].

Sovyetlerin bu tür yayın yardımı, aşağıda başka örnekleri görüleceği gibi, 1930'ların başında da devam etmiştir: Niyazi Berkes anılarında, Ankara Halkevi'nde çalışırken Necip Ali Küçüka'nın kendisini çağırarak "Şu bolşevikler ne inatçı kişiler. İlle bizi de komünist yapacaklar... Yine sefaretten bir alay kitap hediye ettiler. Şimdi ne yapalım? Geri çevirsek olmaz, ayıp olur. Kitaplığa koysak olmaz. Hade... sen bu kitapları al. Bir köşeye koy. Kayda geçirme. Öyle dursun. İstersen sen kendin al, oku" diyerek, Azeri ya da Kazan Türkçesiyle (aralarında bir tane Marx bir de Lenin olan) birçok edebiyat kitabını gösterdiğini anlatıyor. [*Unutulan Yıllar*, İstanbul: İletişim Yay., 1997, s. 79.)

Mahad Sofiev'in tarih sırasıyla bir sonraki örneği, Rusça *Narodnoye Prosveşeniye* dergisinin 8. sayısında (1926) çıkan bir yazıya dayanıyor. Buna göre, o yıl Maarif Müsteşarı Nafi Atuf (Kansu, 1890-1949) başkanlığında bir Türk eğitimciler grubu Sovyetler Birliği'ne giderek oradaki uzmanlarla pedagoji toplantıları yapmışlar. Rus yetkili A. Veksler devrimin bu alana getirdiği yenilikleri açıklamış; Türk Başmüfettiş Rıdvan Nafiz bey ise ona çeşitli sorular sorduktan sonra, bizim ülkemizdeki eğitim sorunlarını anlatmış, Rusçadan Türkçeye çevrilen yeni eğitim yöntemleri hakkındaki yayınların çok etkili olduğunu belirtmiş. Sovyetlerde iki ay kalan Türk heyeti, Moskova, Leningrad, Kiev, Odesa, Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetlerine giderek bilimler akademilerini, politeknik ve tarım enstitülerini, bilginler evlerini, kütüphaneleri, okulları, çocuk evlerini ve okul öncesi eğitim kurumlarını ziyaret etmişler. Özellikle halk eğitimi konusunda fikir alışverişi yapılmış. Heyet uğurlandıktan sonra da, Sovyet hükümeti Türkiye'ye armağan olarak kitaplar, okul gereçleri, eğitim araçları vb göndermiş.

Bulgar yazarı Dr. Dimitır Vandov'un *Atatürk Döneminde Sovyet/Türk İlişkileri* başlıklı Türkçe kitabında (Frankfurt a.M.: Infograph, 1982), aynı konuyla ilgili olarak, Mahad'ın sözünü etmediği başka bilgiler de bulunmaktadır. [Vandov'un kitabının içeriğini, *Türkiye'de Sol Akımlar - II (1925-1936)* (İstanbul: BDS Yay., 1992) çalışmamın s. 19'undaki çerçevede özetle aktarmıştım.] Nitekim Dr. Vandov, 1930 ve 1933 yıllarında iki Türk eğitimci grubunun daha Sovyetleri ziyaret ettiği belirtilmektedir (s. 183). 28 Haziran 1930'da Türkiye'den yola çıkan birinci heyete Eğitim Bakanlığından Ali Haydar ve Avni Beylerle İzmir Öğretmen Okulu Müdürü Hik-

met Bey dahildi. İnceleme gezisi bir buçuk ay süren heyet, Leningrad'daki pedagoji sergisini ziyaret etmiş, 7 Temmuz'da da Sovyet eğitim komiseri tarafından kabul edilmiştir. İkinci heyet de, yine Sovyetlerin eğitim alanındaki deneyiminden yararlanmaya çalışmıştır.

Dr. Vandov, bu temaslardan çok daha önce, 1925 Kasımında Prof. Fuat Köprülü'nün Moskova (Lomonosov) Üniversitesi'nin 200. yıldönümü törenlerine katılmak üzere çağrılı 400 yabancı delege arasında bulunduğunu, törenlerden sonra Moskova, Leningrad ve Bakû üniversitelerinde konferanslar verdiğini, *İzvestiya* gazetesinde de bir makale yayımladığını belirtmektedir (s. 182-83).

Mahad Sofiev'in dördüncü olarak değindiği konu, alfabe reformuyla ilgili. Önce, [Ali] Yolcu'nun bir makalesine gönderme yaparak, onun, Türkiye'de dinsel gerici akımların Arap alfabesi olmasa Türk edebiyatının estetik değerini ve özgünlüğünü kaybedeceği savında olduklarını belirttiğini aktarıyor ["Borba vokrug alfavita pisma iz Konstantinopol", *Novyi Vostok*, Sayı 15 (1926), s. 293-301]. Mahad, Türk dilli cumhuriyetlerden ilk önce Sovyet Azerbaycanı'nda gerçekleştirilen yazı reformunun (Latin harflerini benimsemenin) TC'ye de esin kaynağı olduğunu belirttikten sonra, 27 Şubat-6 Mart 1926'da Bakû'da toplanan Birinci Sovyet Türkoloji Kongresine Türkiye'den çağrılan bilim adamlarını sayıyor: Köprülüzade Fuat, Hüseyinzade Ali (Turan), Necip Âsım (Yazıksız), Şemsettin (Mahad, Ş. Sami diyor, ama Günaltay olmalı) ve Müze müdürü Edhem Beyler. [*Dokumenti vneşney politiki SSSR*, Moskova 1964, cilt 9, s. 716-17]. Bunlardan yalnız ilk ikisi kongreye katılmışlardır. Mahad'ın gönderme yaptığı, o döneme ait bir makaleye göre, bu bilginler ülkelerine döndükten sonra Türkiye'de de Azerbaycan'da başlatılana benzer bir yazı reformuyla uğraşacak bir dil komisyonu oluşturmuşlardır [A. Korolkova, "Latinskiy alfavit v Turtsii", *Novyi Vostok*, sayı 13-14 (1926), s. 457]. O sıralar bizde bir alfabe reformu hazırlık komisyonunun kurulduğu, elbette doğrudur. Ancak şurasını belirtmek gerekir ki, Fuat Köprülü Türkiye'de Latin alfabesinin benimsenmesinden önce, "Türk Tarih Tezi"nin ilk belirtilerine olduğu gibi, bu fikre de karşı çıkmıştır. Sonradan tamamıyla teslim olacağı Cumhuriyet'in tarihsel süreç içinde bir kopukluk yaratması gereğini o zaman kabul etmeye yanaşmıyordu. İlk Türkçülerden olan Azeri kökenli Hüseyinzade Ali (Turan) Bey ise, 1933 Darülfünun tasfiyesine kadar İstanbul Üniversitesi'nde tıp profesörüydü. 1926 Bakû Kongresinde, "elifba" sorunuyla ilgisi olmayan bir bildiri vermişti: "Garbın İki Destanında Türk" (Bkz. benim, *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* kitabımda s. 230/dn. 39.) Önemli bir nokta da, TC'nin Latin harflerini kabul etmesinden on yıl sonra, başta Azerbaycan olmak üzere Türk dilli Sovyet ülkelerinin, Türk kültür birliğini engellemek için olsa gerek, Rusların kullandığı Kiril alfabesine döndürülmüş olmalarıdır.

Yine de Mahad Sofiev, Harf Devriminin gerçekleşmesi sırasında, Bakû'daki "Sovyetler Birliği Yeni Türk Alfabesi Komitesi"nin, Sovyet doğu cumhuriyetlerinin dillerinde basılmış ders kitaplarını, edebi eserleri ve reform için yararlanılabilecek belgeleri Türkiye eğitim örgütlerine vererek yaptığı yardımları anıyor [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.4, iş 44, y.6, 28*]. Ayrıca, sonradan Türk Dil Kurumu'na dönüştürülecek olan Lisan Encümeni'mizin yinelenen istekleri üzerine, Türkiye'ye yalnız pedagojik malzeme değil, özellikle matematik, kimya, biyoloji ve inşaat konularında da pek çok yayın gönderilmiştir [*Aynı yerde, iş 70, y.33-34*]. Bu yardımlarda, Sovyetler Birliği Dış Ülkelerle Kültür İlişkileri Kurumu'nun Kafkasya Şubesi önemli rol oynamıştır. Yalnızca 1930 yılının ikinci yarısında Türkiye'ye Azerbaycan ve Tatar dillerinde 224, Özbek ve Türkmen dillerinde ise 233 ayrı başlıklı kitabın yanı sıra, gazete ve dergiler yollanmıştır [*Aynı yerde, iş 55, y.81*].

Ankara'da kurulan Hukuk Mektebi'nin ricası üzerine, Sovyetler Birliği Dış Ülkelerle Kültür İlişkileri Kurumu 15 Haziran 1929'da Azerbaycan Adalet Bakanlığına ve Devlet Kütüphanesi'ne bir yazı yazarak bu okula acele olarak istenilen kitap ve kanunların gönderilmesi istemiş ve bu dilek hemen yerine getirilmiştir [*Gürcistan SSC Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.613, lis.1, iş 10, y.3-8 ve 14-15*].

TC Eğitim Bakanlığı 1930 Mayıs ayının başlarında Erzurum'daki SSCB Konsolosu Marsinski'ye başvurarak, Transkafkasya Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nden, özellikle de Azerbaycan'dan "okul öncesi eğitim"le ilgili malzemeler istemiştir [*Aynı yerde, lis.1, iş 10, y.267*]. Konsolosun aktardığı bu dileği, Azerbaycan Devlet Kütüphanesi yerine getirmiş ve Türkiye'ye 10 metot kitabıyla genellikle çocuk eğitimi üstüne 6 eser yollamıştır [*Aynı yerde, y.392*].

TC Eğitim Bakanlığı'nın aynı yıl haziran ayındaki Azeri ve Rus dillerinde coğrafya ders kitap ve atlasları isteği üzerine de, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Türkiye'ye Azerbaycan dilinde bir yerküresi ve çeşitli coğrafya kitapları göndermiştir (Biri, *Transkafkasya'nın Ekonomi Coğrafyası*, Bakû, 1930) [*Aynı yerde, y.338, 414, 392*]. Transkafkasya Dış Ülkelerle Kültürel İlişkiler Kurumu, TC'deki şu kuruluşlarla kitap değiş tokuşu yapmaktaydı: Türk Tarih ve Dil Kurumları, Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık, Adalet, Tarım Bakanlıkları, Ankara (!) ve İstanbul Üniversiteleri, Ankara Konservatuvarı, İstanbul Müzik Okulları, Darülbedayi, Kadro dergisi, Cumhuriyet gazetesi vb [*Aynı yerde, iş 211, y.23*].

Mahad Sofiev'in alıntıladığı bir resmi yayında [*Dokumenti vneşney politiki SSSR (Moskova 1964)*, cilt IX, s. 640] şöyle deniyor: "İstanbul'da bir Türkiyat Enstitüsü kurmak için Türk hükümetinin daveti üzerine 1925 yılının aralık ayında Akademisyen V. V. Bartold'un Türkiye'ye gitmesi, kültürel ilişkilerimizin gelişmesinde büyük önem taşır." Bartold

1935'teki Moskova ziyareti sırasında bir sergiyi gezen İsmet İnönü Molotof (solunda) ile.
Cumhuriyet Arşivi

1926'da beş aydan fazla kaldığı Türkiye'de bir yandan Darülfünun'da ders vermiş, bir yandan da kütüphanelerimizdeki elyazmalarını incelemiştir [*Nauçniy rabotnik* dergisi, 1926, sayı 11, s. 64-77]. Bartold'un Türkiyat Enstitüsü'ndeki konferansları 1927'de *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* başlığıyla yayımlanmıştır (Yeni basımı: 1975). Fuat Köprülü de, onun 1918'de çıkan Rusça kitabını Türkçeye çevir(t)erek eleştirel eklerle 1940'ta bastırmıştır: *İslâm Medeniyeti Tarihi*.

Aynı dönemde bir başka akademisyen, tarım uzmanı P. M. Jukovski de Anadolu'da uzun yıllar tahıl ve endüstri bitkilerinin yetiştirilmesi konusunda çalışmış ve Sovyetlerin deneyimlerini aktarmıştır. İncelemeleri sonucunda, "Türkiye Tarımı" üstüne büyük bir kitap da yayımlamıştır ["Puteşestvie v Maluyu Aziyu", *Izvestiya Gosudarstvennogo instituta opitnoy agranomii*, cilt 6, 1926, sayı 4, s. 200-14 ve kitabı: *Zemledelçeskaya Turçiya* (Moskova-Leningrad, 1933)]. Bildiğim kadarıyla bu kitap, daha o zaman Şevket Süreyya Aydemir'e tercüme ettirilmiş, ama yayımlanmamıştır.

1926 yılında üçüncü bir akademi üyesi, dil bilgini A. M. Samoyloviç de Türkiye'ye gelmiş ve iki ay süreyle Türk Ocağı'nın çalışmalarına katılmıştır [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.8, y.81*]. Bu bilgin, daha sonraki yıllarda da Türkiye'ye gelerek Dil Kurumu'nun oluşturulmasına yardım edecektir.

2 Kasım 1928-7 Ocak 1929 tarihleri arasında iki aydan uzun bir süre, A. M. Gladstern, P. G. Tıçina, A. A. Suhov ve V. M. Zummer'den oluşan bir Ukrayna bilim ve kültür delegasyonu Türkiye'de incelemelerde bulunmuş ve yerel sanatçı, bilgin ve uzmanlarla tanışmıştır [Ukrayna dilindeki *Shidniy Svit* dergisi, sayı 1-2, 1929, s. 375-85]. İstanbul Edebiyat Cemiyeti'nde (?) şair-akademisyen P. G. Tıçina'nın sanatı üstüne bir kutlama töreni düzenlenmiş, konuk heyeti Atatürk selamlamış, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) da kabul buyurmuştur [Ukrayna dilindeki *Komunist* gazetesi, 28 Aralık 1928].

1933 Martında Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine dilbilim uzmanları Akademisyen N. Y. Maar ile A. N. Samoyleviç Türk Dil Kurumu'nun ilk kurultayına katılmak için Türkiye'ye gelmiş, konferanslar vermişlerdir. Atatürk onlardan Türkiye (Bilimler) Akademisi'nin kurulması için yardım sağlanmasını, Sovyet-Türk ortaklığıyla bir Türkoloji Komisyonu oluşturulmasını, iki ülke arasında bilimsel işbirliği programı hazırlanmasını talep etmiştir [*Dokumenti vneşney politiki SSSR*, cilt XV, (Moskova 1969), s. 456; cilt XVI (Moskova 1970), s. 824]. Vandov, kitabında Atatürk'ün Büyükelçi Surits ve Ankara'da bulunan Sovyet yazarı Lev Ni-

kulin'le birlikte bu profesörleri 22 Mart'ta bizzat kabul ederek, onlarla iki buçuk saat görüştüğünü ertesi günkü Türk gazetelerinden aktarıyor (s. 183). Mahad Sofiev ise, alıntıladığı Rusça "SSCB'nin Dış Politikaları Belgeleri" kitabından, Türkiye'deki "geçici işler vekili" (maslahatgüzar/*chargé d'affaire*) Astanov'un 3 Nisan 1933 tarihli telgrafına gönderme yapıyor. Buna göre, M. Kemal'in huzurunda dil ve tarih komisyonu uzmanlarıyla birlikte 17 kişilik bir toplantı olmuş, Sovyet profesörleri "dün sabaha kadar, yaklaşık 12 saat" M. Kemal'in yanında kalmışlar. (Acaba Vandov'un sözünü ettiği toplantıdan başka bir buluşma mı?) Atatürk onlara, iki ülke arasındaki bilimsel ilişkileri daha sıkı siyasal ilişkiler gibi gördüğünü anlatmış; kurulacak Bilimler Akademisi'nde yalnızca Türklerin çalışacağını, ama Sovyet bilim adamlarının buna bir istisna oluşturacaklarını söylemiş [*Dokumenti vneşney politiki SSSR*, cilt XVI, s. 215-16]. Sovyet bilginleri ülkelerine dönünce, haziran ayında SSCB Bilimler Akademisi, N. Y. Maar'ın başkanlığı altında bir "Türkiye ile Bilimsel İlişkilere Yardım Komisyonu" kurmuş.

1934 Şubat ayında Milli Eğitim Bakanlığı Maar ile Samoyloviç'i Türk Dil Kurumu'nun ikinci kurultayına davet etmiştir [*Aynı dizi*, cilt XVII (Moskova 1971), s. 117]. 18 Ağustosta İstanbul'da açılan kurultaya Samoyloviç ile akademisyen Meşçaninov katılmış ve bildiriler sunmuşlardır [*aynı cilt*, s. 775]. Dr. Vandov, bu iki bilgin Moskova'ya döndükten sonra, Samoyloviç'in SSCB Bilimler Akademisi'nin Büyükelçi Vasıf Çınar'ın da davet edildiği bir oturumunda Türkiye'deki Dil Kurultayı hakkında bir rapor okuduğunu aktarıyor (s. 184). Yine aynı kaynakta, Türk Dil Kurumu'nun 1936 yazında toplanan 3. Kurultayına da Samoyloviç ve Meşçaninov'un yanı sıra Prof. Kadidolin'in de katıldığı belirtilmektedir.

Dr. Vandov'un çeşitli başlıklar altında sıraladığı temaslardan önemli biri de, Maksim Gorki'nin tedavi için gittiği Cenova'dan yurduna dönerken 15 Mayıs 1933'te İstanbul'a uğramasıdır (s. 189). Ertesi yıl, 17 Ağustos 1934'te Moskova'da toplanan Sovyet Yazarları Kongresi'ne Falih Rıfkı Atay ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu da katılmışlar, Karaosmanoğlu Türkçesi 3 Eylül tarihli *Kadro* dergisinde yayımlanan bir bildiri vermiştir. Falih Rıfkı da, 1 Eylül günlü *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Dostlarımız Arasında" başlıklı bir başyazı yazarak izlenimlerini anlatmıştır (s. 187-88). Yine aynı yazarın 22.12.1933 ve 14.1.1934 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'den aktardığına göre, SSCB Bilimler Akademisi Leningrad Şubesinin Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü, Ankara'daki Etnografya Enstitüsü'ne Türkiye'yle ilgili 246 tane çok değerli tarihsel eşya vermiştir (s. 185).

Mahad Sofiev yazısında, Türk bilginlerinin Sovyet kültür yaşamına katkılarının konusu dışında kaldığını, ama bu yönde de ciddi yararlar sağlandığını ileri sürerek, İsmail Hikmet'in [Ertaylan, 1889-1967] 1928'de Bakû'da basılan 2 ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*'ni örnek gösteriyor. Daha sonra, edebiyatın dışında kalan güzel sanatlar alanlarındaki Sovyet katkılarına sözü getiriyor.

Mahad Sofiev bu alanda örnekler vermeye geçmeden önce, Atatürk'ün bir cümlesini alıntılamakta: "Yeni Türkiye'nin genç sanatçıları Sovyet sanatçılarından öğrenmelidirler (onların bilgi ve deneyimlerinden yararlanmalıdırlar, anlamında olmalı!)" [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.8, iş 8, y.95*]. 1925'te ünlü Türk oyuncu ve yönetmeni Muhsin Ertuğrul, 8 aylığına Rusya'ya giderek önce Moskova'daki Devlet Kino (Sinema) dairesinde rejisörlük, sonra da Odesa'daki sinema fabrikasında staj yapmıştır [*Aynı yerde, y.90*]. Gökhan Akçura, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yayımlanan *Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan: Muhsin Ertuğrul* (Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay.: 1992) kitabında (s. 16-17) şunları yazıyor:

> 1925 yılında Muhsin Ertuğrul Ağustos ayında İstanbul'dan gemi ile Odesa'ya geçti. Burada film stüdyolarını gezdikten sonra trenle Moskova'ya gitti. Dönemin Eğitim Komiseri Lunaçarski'ye amacını açıkladı. Sovyetlerin tiyatro ve sinema alanında attığı yenilikçi adımları izlemek istiyordu. Lunaçarski elinden gelen kolaylığı göstereceğine söz verdi. Gerçekten de Muhsin Ertuğrul'a ertesi gün, bütün tiyatro ve sinema kuruluşlarının müdürlerine yazılmış bir mektup verildi. Sovyetlerde klasik tiyatro gösterileri yanısıra, yenilikçi oyunları da izledi. Meyerhold'un yönettiği tiyatrolarla özel olarak ilgilendi. Stanislavski, Nemiroviç-Dançenko, Tayrov, Meyerhold ve Ayzenştayn ile tanışıp çalışmalarını izleme olanağını buldu. Muhsin Ertuğrul, Sovyet sinemasını da izledi ve Odesa'daki Sinema Fabrikası Vufku'ya giderek, burada iki film çekti. Önce Ferdinand Duchêsne'in "Tamilla" adlı romanını sinemaya uyarladı. Doğu dünyasında kadının acı durumunu ele alan "Tamilla"yı Alman kameracı Stanke görüntülemişti. Vufku adına yönettiği ikinci film ise, Roma İmparatorluğu'nda özgürlüklerini elde etmek isteyen kölelerin başkaldırısını anlatan "Spartaküs" oldu.

Mahad Sofiev, Muhsin Ertuğrul'un Türkiye'ye dönüşünde "Darülbedayi"yi yeniden örgütlemekte büyük rol oynadığını belirttikten sonra, renkli bir benzetme yapmakta: Nasıl "mutlakiyete, baskıya karşı mücadele eden dâhi Türk yazarı Namık Kemal Türkiye dramatürjisine (tiyatro oyunu yazarlığına) ilkbaharı getirmiş"se [H. Kamilov, "Namık Kemal", *Turetskiy shornik* (Moskova 1958), s. 158] "Türkiye'de tiyatro sanatının uygulanmasına da ilkbaharı, yetenekli oyuncu ve yönetmen Muhsin Ertuğrul getirmiştir." M. Ertuğrul 1934'te yeniden Sovyetler Birliği'ne gitmiş, ünlü tiyatro yönetmenlerinin, özellikle de Stanislavski'nin deneyimlerinden yararlanmıştır [Ossiya Trilling, "Teatr Sovremennoy Turtsii", *V zaşitu mira* dergisi, sayı 10 (1960), s. 74]. G. Akçura bu gezinin amacının "Çocuk Tiyatrosu"nu incelemek olduğunu yazıyor:

Sovyet Elçisi Aralov Ankara'da sefaret mensupları ve Türk subayları ile.

> Sovyet Çocuk Tiyatrosu'nun kurucusu Natalya Satz ve Prof. Arkin ile görüştü. Anton Çehov'un eşi Olga Knipper-Çehova ile tanıştı. Ayrıca Stanislavski'yi Ankara'da kurulacak Devlet Konservatuarı'nın başında danışmanlık etmesi için çağırdı. Stanislavski bu çağrıyı benimsediyse de, Türkiye'ye gelmesi çeşitli nedenlerle gerçekleşmedi. (s. 19)

Mahad Sofiev, M. Ertuğrul'un bu dönemde Bolşoy Tiyatrosu'nda oynanan "Knyaz İgor" operasının sahnelenmesi hakkında, "Bu büyük eser gerektirdiği genişlikte gösterilmiş ve Sovyet kültür ve sanatını bütün dünya önünde sergilemiştir" dediğini de aktarıyor [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.4, iş 112, y.9*]. 1926 yılında üç ay süreyle Moskova artistlerinin konuğu olan Münire Bint (bint-i Eyüp; sonradan Neyyire Neyir adını alan ve M. Ertuğrul'la evlenen hanım) İstanbul'a geri geldiğinde şunları söylemiştir: "Bütün dünyanın en güzel bedii sanat merkezi olan Moskova'ya yaptığım geziden büyülenerek ve şükran dolu bir kalple döndüm. Sizin yüksek sanatkârlar topluluğunuz en iyi, en samimi ve en yetkin bir çevredir. Ben sizden birçok şeyler öğrenen ilk Türk kadını olmakla her zaman kıvanç duyacağım [*Aynı yerde, iş 7, y.50a*].

Mahad Sofiev sinema alanındaki en önemli Sovyet katkısının, 1933'te rejisörler A. G. Zakri ve S. Y. Yutkeviç'in Fatma Hanım ve Ahmet Bey adlı Türk artistlerinin iştirakiyle çektikleri "Türkiye'nin Kalbi Ankara" adlı uzun metrajlı, sesli belgesel film olduğu belirtiyor [*Aynı yerde, lis.3, iş 159, y.3-4*]. Mahad, Sovyet arşivlerinde rastladığı "gerici Japon gazetesi Osaka Maynisu'nun İstanbul muhabirine atfen" şu alıntıyı da aktarmakta: Türkler bu filmden çok memnun kaldıkları için, Anadolu'da Türk oyuncularının rol alacağı dört sesli film daha çekilmesi için Sovyet sinema dairesiyle bir anlaşma imzalamışlardır [*Aynı yerde, lis.4, iş 112, y.23-24*].

Atatürk'ün "müzik" alanında öngördüğü reform hakkındaki görüşlerini 3 Kasım 1934 tarihli *La Turquie* dergisinden özetlemekle işe başlayan Mahad Sofiev, bu amacın gerçekleşmesine yardım etmek için SSCB Dış Ülkelerle Kültürel İlişkiler Kurumu'nda özel bir komisyon kurulduğunu belirtmektedir. Bu komisyona Sovyet Besteciler Birliği, Radyo Komitesi, Moskova Konservatuarı, Bolşoy Tiyatrosu, Baş Musiki Basımevi gibi ilgili sanat kuruluşlarının temsilcileri katılmıştır [*Aynı yerde, iş 142, y.129*].

> Güzel sanatlar arasında... "en çabuk ve en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir (alkışlar). Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz (okay sesleri, alkışlar). Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yük-

Moskova Devlet Operası sanatçıları Kızılay Eminönü Şubesi yararına verdikleri konserden sonra, Mayıs 1935.

sek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu güzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir."

Atatürk'ün TBMM'nin dördüncü döneminin dördüncü toplanma yılını açış konuşmasından: 1 Kasım 1934

Daha 1933 yılında, Moskova Konservatuvarı Ankara ve İstanbul Konservatuvarlarına öğretim planları, özel disiplin programları, konser etkinlikleri ve çalışmalara değgin başka bilgiler göndermiştir [*Dokumenti vneşney politiki SSSR*, cilt XVI (Moskova 1970), s. 872]. Yukarıda anılan Özel Komisyon ise, Rus ve Sovyet bestecilerinin eserlerini Türkiye'de tanıtmak ve yaymak için radyo geceleri düzenlenmesini, Türkiye'ye Sovyet müzisyenlerinin gönderilmesini, Moskova Konservatuvarı'nda Türk öğrencilere yer ve burs sağlanmasını, en güzel müzik yayınlarının ve gramafon plaklarının yollanmasını önermiştir [*SSCB Ekim Devrimi Merkezi Devlet Arşivi, f.5283, lis.4, iş 142, y.29*]. Gerçekten de, o yıllarda ünlü besteci D. D. Şostakoviç, kemancı Oystrah, bas A. Pirogov, bariton P. M. Norsov gibi seçkin Sovyet müzikçileri, M. P. Maksakova, Barasova, Dudinskaya gibi değerli balerinler Türkiye'ye gelmiş, temsiller ve konserler vermişlerdir. Dr. Vandov'un araştırmasında bu konularda geniş bilgi vardır. 1935'te Komintern Radyo İstasyonunda özel olarak Türkiye için verilen opera temsilleri ve bizim bakanların büyükelçimize telgraf çekerek oyuncuları kutlaması için bkz. benim *Türkiye'de Sol Akımlar - II (1925-1936)* kitabımda s. 111.

Yine Mahad Sofiev'in aktardığı bilgilere dönecek olursak, İstanbul Konservatuarı'nın müdürü Yusuf Ziya Bey 1933 başlarında, Sovyet müzik adamları ve kuruluşlarıyla sürekli ilişki sağlanarak müzik edebiyatı değiş tokuşunu önermiştir [*Dokumenti vneşney politiki SSSR*, cilt XVI (Moskova 1970), s. 872]. Bu arada, Türkiye'de oluşturulan yeni müzik okulları Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetlerine, özellikle Azerbaycan'a da başvurarak program, kitap vb yardımları istiyorlardı. Azerbaycan SSC bu istekleri karşıladığı gibi, kendi ulusal müziğinin yaratıcıları Üzeyir Hacıbekov'un ve Müslüm Magomayev'in yeni ilkelerle yazdığı yapıtları da Türkiye'ye yollamıştır. Mahad Sofiev'in araştırmasında son olarak değindiği örnek, İstiklal Marşımızın bestecisi, Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası Şefi Zeki Bey'le, oğlu kemancı Ekrem Zeki Ün'ün 1934 yılında Sovyetler Birliği'ne yaptıkları inceleme gezisidir. Bu ziyaret öncesinde Sovyet Dışişleri Komiser yardımcısı L. Karahan 10 Nisan 1934 tarihli bir yazıyla Ankara'daki Büyükelçi Surits'e hazırlanan ağırlama programının ayrıntılarını bildirmiştir [*Aynı yerde*]. Bu gezinin olumlu sonuçları arasında, Ankara Konservatuvarının ve Operasının geliştirilmesi sayılabilir.

Özetle, Atatürk döneminde Sovyetler, Türkiye'nin eğitim ve kültür reformlarına yardımlarını esirgememişler ve bu ilişkiler iki ülke arasında dostluk kurulmasına çok yararlı olmuştur. Mahad'ın yazısı, hatta Vandov'un kitabı bu konularla ilgili her şeyi kapsamaktan uzaktır. Yine de bu kısa araştırmayı yayımlanmaya değer görmemin bir nedeni, ülkemizdeki resmi yayınların iki ülke arasındaki eğitim-kültür ilişkilerini ihmal etmeleridir. Örneğin Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanan, emekli büyükelçi Kâmuran Gürün'ün *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)* başlıklı yapıtı (Ankara 1991) sadece "siyasal" gelişmeler üstünde duruyor. Onu yaparken bile, ne denli doğru ardalan bilgileriyle donanmış bulunduğu tartışılabilir. Bu kitabın birinci bölümünün birinci alt başlığının birinci cümlesi şöyle başlamaktadır: "Rusların 'Büyük Ekim Sosyalist İhtilâli' diye isimlendirdikleri, fakat aslında, zaten iktidarı elinden kaçırmış durumdaki Menşevik Hükûmeti devirip onun yerine geçmekten ibaret bir nevi hükûmet darbesi olan olay..."

Kadet (Konstitüsyonel Demokrat) Kerenski'yi Menşevik sanmanın, Necmettin Erbakan hocayı Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nin başkanı sanmaktan ne farkı var? ■

MOSKOVA BÜYÜKELÇİSİ ZEKÂİ APAYDIN'IN RAPORU

Sovyet eğitimine duyulan ilginin, Atatürk'ün ölümünden sonra, Milli Şef döneminin de en azından başlarında süregeldiğini gösteren bir belge, 1939 Martında Moskova Büyükelçimiz Zekâi Apaydın'ın Milli Eğitim Bakanlığı'na gönderdiği -aşağıda yer verdiğimiz- rapor ve ekidir.

Zekâi Apaydın (1884-1947), bir Boşnak ailenin çocuğuydu. 1903 yılında Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun olarak, kaymakamlık ve mutasarrıflık yapmıştır (Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: 1968-69, cilt III, s. 989-92). Çeşitli bakanlıklardan sonra, uzun süre TBMM başkanlığında bulunan Abdülhalik Renda'nın sınıf arkadaşıydı!

Zekâi Bey TBMM'ne 1. dönemde Adana, 2. dönemde Aydın milletvekili seçilmiş, 6 Mart 1924'te II. İnönü hükümetinde ziraat vekilliğine getirilmiş, ama Londra elçisi yapılınca 2 Eylül 1924'te TBMM'den istifa etmiş, 6 Mayıs 1925'te de (birinci kez) Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır. 3. dönemde Diyarbekir milletvekili olunca elçilik görevinden ayrılmıştır. 4. ve 5. dönemlerde yine Diyarbekir milletvekili seçilmiş. V. ve VI. İnönü hükümetlerinde nafıa ve milli müdafaa vekillikleri yapmıştır. 9 Temmuz 1935'te (ikinci kez) Moskova Büyükelçiliğine atanınca milletvekilliğinden çekilmiş, 1939 Eylülünde de -kendi isteğiyle- elçilik görevinden emekliye ayrılmıştır. (Sırpçadan başka) Fransızca ve Rusça da biliyordu. (Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi TBMM I. Dönem*, III. c. Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1995, s. 49-50.)

Mete Tunçay

TÜRKİYE CUMHURİYETİ MOSKOVA BÜYÜLELÇİLİĞİ

No. 14671-15

Maarif Vekâletine

Soviyet memleketlerinde de bizde olduğu gibi mektep sıkıntısı vardır. Son senelerde adedi (30) milyona varan mektep talebesini barındıracak kâfi binaları yoktur. Filvaki bu müdhiş rakamın içinde mühim bir kısmı, fabrikalarda çalışanlar arasında yedi senelik iptidai tahsilini bitirmemiş olanlarla mahsus dershanelere devam edenlerdir. Bazı fabrikalarda bu dershaneler (10) sınıfa kadar, yani tam orta tahsil derecesine çıkarılmıştır. Buralardan çıkanlar yine fabrika çevresi içindeki teknikuma veya rabfaka (amele fakültesi) devam ederler.

Fakat 32 milyon amele arasında bu suretle fabrika binaları ve müştemilatı içinde okuyanların mıkdarı, şehir iptidai ve orta tahsil mekteplerine devam edenlerle birlikte, sekiz milyon 600.000'i mütecavız değildir.

Geriye köy mekteplerinde okuyan çocuklar kalıyor ki bunların mıkdarı yirmi milyon sekiz yüz bindir (Yüksek tahsil talebesi de yarım milyondur).

(30) milyon talebe umumî nüfusun altıda biri demektir.

Filvaki normal olarak nüfusun beşte biri tahsil yaşındadır. Bizde talebe mıkdarı henüz bu mes'ud nisbeti bulmadı. Bu gün Türkiye'de okuyan iptidai, orta lise ve asli tahsil mensubu çocukların mıkdarı bir milyon civarındadır. Bu yapılacak işin yarısı dahi değildir.

Aziz Zekâi Apaydın.

Son senelerde halkımız mekteplere büyük rağbetler göstermekte, fakat mektep binaları yetişmemektedir.

Soviyetleri de aynı iztirabın altında gördüm. Bina inşası mevzu'unda esasen çok dardadırlar. Bunu Baş Vekil Molotof dilinden de bir kaç defalar işittik. Vaki'a bu da kolay anlaşılıyor; Soviyetler memleketin bütün ictimai ve iktisadi bünyesini değiştirdiler.

Köylerden kasabalara ve sanayi şehirlerine (40) milyon nüfus naklettiler.

Bina buhranı yalnız bundan ileri gelse bu da mühim ve susturucu bir sebeptir, fakat bunun yanına yeni fabrikaları ve diğer tesisatı da ilave etmek lazımdır.

Bu şerait altında mektepler inşaatına yetişemediler. 1939 için Moskova şehrine murettep otuz mektebin inşaatı henüz ancak yüzde 10 nisbetinde tehakkuk edebilmiş olmasından kendileri de müştekidir.

Binaenaleyh yaptıkları şu dur:

Kasabalarda ve büyük köylerde ekseri mekteplerde iki tertip ders saatları yapmışlardır.

Her mektepte bir sabah mektebi bir de öğlesonu mektebi var. Bu suretle her mektep aynı vasitalarla iki mektebin işini görüyor. Sabah talebesi ayrı, öğlesonu talebesi ayrıdır.

Sabah talebesi sabah sekizde derse girer, (45) er dakikalı ve (15) dakika teneffüslü dört ders görür, saat ondan on bire kadar ikinci dersten sonra bir saat geniş bir teneffüs yapar, on birden on bir kırk beşe kadar 3 üncü dersi 12 den bire kadar da 4 üncü dersi görüp giderler. Öğle yemeklerini de evlerinde yerler.

Öğlesonu ikinci mektebin talebesi ise evlerinde öğle yemeğini yemiş de gelmiş olanlardan terkip olunmuştur. Bunlar bir buçukta derse başlarlar ve 6.30 da bitirirler.

Talebesi çok olan iki öğünlü bu nevi mekteplerin hocalarına bazan muavinler vermişlerdir. Moskova da ikinci tertibin hocaları da ayrıdır.

Bu münasebetle Soviyetlerin yeni üçüncü beş senelik planla İrfan sahasında ne yapacaklarını yazayım:

Komiserler Meclisi Reisi bunu izah eden nutkunda yeni beş sene zarfında:

Şehirlerle yeni Sanayi Merkezlerinde ilk ve orta tahsil yapan talebe adedini: 8.600.000'den 12.400.000 bine.

Köylerde ilk ve orta tahsil talebe adedini de 20.800.000'den 27.700.000 bine, çıkaracağız diyor.

Son iki beşer senelik planlarla bu güne kadar elde etmiş oldukları yüksek terekkiye bakarak bunu da yapacaklarına inanırım.

Soviyetlerde tahsil işi, geniş halk tabakalarını çabuk kavrayan hararetli ve hızlı bir inkişaf göstermekte ve bu yayılma hızı biraz ahsilin sadeliğinden gelmektedir.

Filvaki Soviyetlerde bizim Lycée

dediğimiz eski usul gymnaziyalar, realkalar kalmamıştır. Latince, rumca okutmazlar. Bizdekiler kadar yaşayan ecnebi dillerine de ehemmiyet vermezler.

a) İlk tahsil 5 senelik (petiletka)larla 7 senelik (semiletkalar) mekteplerden teşekkül eder. Köylerde ekseriya 5 senelikler var. Yeni program bunları tamamen 7 seneye yeni tam tahsilli ilk mektebe çıkaracak. Bu tahsil her cumhuriyette kendi Millî dili ile takip olunur. Gaye eyi okuyup yazdırmak, hesap yaptırmak, ameli malumat yanında çocuklara komünist fikirler aşılamakdır.

b) Orta tahsil (bizim orta ve lise tahsiline mukabıl) on seneliktir, yani 7 senelik ilk mektebi bitiren daha üç sene okuyarak (desatiletka) yide bitirir. Bu tahsil derecesi bizim orta tahsile iki sene daha eklenerek meydana gelmiştir. Burada tabi'i ilimlerle mathématique bizdeki liseler derecesine yakın okutulur. Rusca dili ve edebiyatı en mühim yer işgal eder çünkü bütün muhtelif cumhuriyetlerde rusca ancak bu mekteplerde mecburidir. Tarihin felsefe ve Mantığın ve ecnebi lisanlarının yeri azdır.

c) Bundan sonra yüksek tahsil gelir, teknikumlar, Enstitüler bu kısımda yer alır. Bu çok geniş bir teşkilattır. Üniversitelerinin mıkdarı (30) i geçiyor. Asli tahsil takip eden talebe adedi yarım milyonu bir az da geçiyor. Yüksek tahsil müessesesi mıktarı (715 dir.

Bu tafsilattan maksadım orta tahsilin sadeliği üzerine yüksek itinalarını davet etmekdir.

İlk tahsili hayatta işe yarar bir hazırlık haline koymak için bir azda ziraata dair basıt malumatla teçhiz etmek ve bunun için de 7 seneye çıkartmaktan başka çare yoktur.

Bunun gibi orta tahsili de, memlekette küçük sanatkârları yetiştirmek ve korumak için, on senelik sanayi mektepleri haline sokmak, hazırlandığımız yeni hamleler hesabına muvafık olsa gerektir. (Lycée'lerimiz üniversite yapacaklar için kalır.)

Sayın Vekâletleri tabi'i bütün imkânlardan istifade ederek çocuklarımızı mekteplerde okutmak için çalışırken bu çeşit tedbirleri de elbette düşünmüş olacaktır.

Şu kadarki burada tatbik edilen tarzi husus ile yokarıda arzettiğim mektep binası darlığından çıkan ikiz usulu birse benim yazılarımda görmek isteyeceğinizi düşündüm. Bu münasebetle de hörmetlerimi sunmak istedim efendim.

Büyük Elçi. [imza]
2.3.39

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
MOSKOVA
BÜYÜKELÇİLİĞİ

No. 14704-21

Maarif Vekaletine

2 Mart 939 tarihli ve 14671/15 numaralı rapora zeylen maruzdur.

Sovyetlerde üçüncü beş senelik planın irfan sahasındaki gayesi; şehirlerde orta tahsili her kese teşmil etmek ve köylerde yedi senelik iptidai tahsilini umumileştirmek olduğunu arzetmiştim. Köy çocuklarından hiç birinin yedi senelik iptidai tahsili dışında kalmaması ve şehirli hiç bir çocuğun da orta tahsilden eksik tahsil yapmaması (bizim eski idadi tahsili) gaye tutulmuştur. Bu gayeleri üçüncü plan temin edecektir.

Bunun için şehirlerle köylerde pek çok yeni mektep binası yapmak lazımdır. Yalnız büyük Rusya dediğimiz (R.S.F.S.R.) Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti dahilindeki şehirlerin ihtiyacı 1756 aded mektebidir ki bunun için bir buçuk milyar ruble sarfı iktiza ediyor. Rublenin satın alma kudretine göre bu para her mektep için kırkar bin liradan yetmiş milyon liraya muadildir. Bu mekteplerin inşası büyük Rusya şehirlerinde bir mektep binası içinde ayrı ayrı üç mektep talebesine ders vermek mecburiyetini tasfiye edecek ve ayrı ayrı iki mektep talebesini cem'eden mekteplerin adedini de azaltacaktır. Bundan anlaşılıyor ki henüz en medeni rus şehirlerinde dahi ikiz değil hatta üçüz tahsil sistemi devam etmektedir. Evvelki raporumda tafsil ettiğim gibi sabah derslerini alan talebeden başka öğle sonu derslerini takip eden talebe ve bunlardan başka da akşam dersleri alan yokarı sınıflar talebesi vardır. İşte üçüncü planla istihdaf edilen yetmiş milyonluk yeni inşaat rus şehirlerini bu üçüz tahsil müşkilatından kurtaracak ve ikiz tahsil takip eden mektepler adedini de azaltacaktır.

Beş senelik üçüncü plan mucibince yalınız Moskova şehrile Leningrad şehrinde 635 yeni mektep yapılacak ve bu iki büyük merkezde 1942 sonunda her mektebin ayrı binası bulunacaktır.

R.S.F.S.R. dahilindeki köylere gelince, beş senelik yeni plan bu köyler dahilinde 6324 yeni mektep inşasını derpiş etmektedir. Bu mekteplerde ceman 1.660.000 talebe okuyacaktır. Beher mektep başına 260 talebe isabet ediyor. bunun haricinde iptidai leyli mektepler için de 10 milyon ruble sarfile bunlardaki talebe mevcudu 75.000 daha artırılacaktır. Bu plan sonunda köylerde yedi senelik iptidai tahsil temin olunmuş ve bu mekteplerden çıkanlar orta mekteplerin sekizinci sınıflarına girmeğe hazırlanmış olacaktır. Orta tahsil mekteplerinin (yani idadilerin) köylerden gelecek talebesile mevcutları dört misil artacak ve 1942 sonunda orta tahsil mezunlarının mıkdarı (400.000) i bulacaktır. 1937 sonunda ise bu mezunlar mıkdarı ancak 63.000 idi.

Buna bakarak bizim de Belediye teşkilatına tab 20.000 civarındaki büyük köylerimizde noksan kalan mektepleri tamamlamak için yeniden yapılması iktiza eden mektep adedi 16.000'den aşağı olmayacağına göre bunların hiç değilse standardize edilecek kapu, pencere, döşeme tahtası, ders sıraları, kiremit gibi melezimesile çimento, kireç ve ustalık ücret karşılığının senelere taksimile programlandırılması ve yokarıda sayılan malezimeyi hazırlamak için Milli Bankalardan birisine vazife verilerek fabrikalarının yaptırılması, üst tarafının köylere tahmil edilmesi düşünülebilir. Yüksek tetkiklerine arzolunur.

Büyük Elçi. [imza]
17/3/939

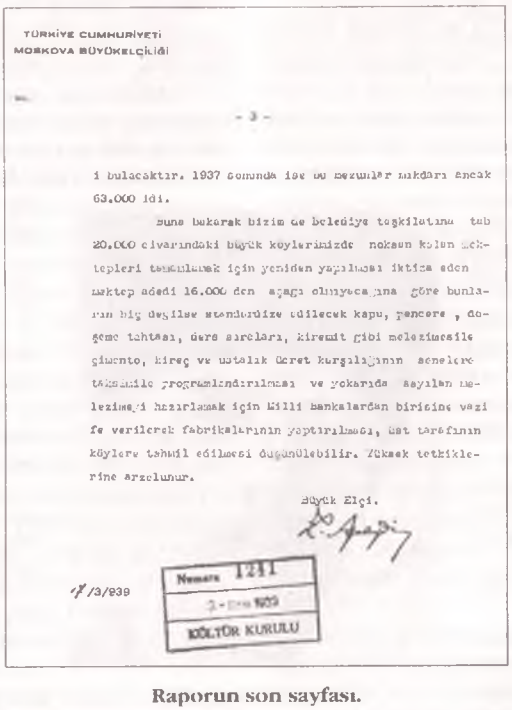
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİ

- 3 -

i bulacaktır. 1937 sonunda ise bu mezunlar mıkdarı ancak 63.000 idi.

Buna bakarak bizim de Belediye teşkilatına tab 20.000 civarındaki büyük köylerimizde noksan kalan mektepleri tamamlamak için yeniden yapılması iktiza eden mektep adedi 16.000 den aşağı olmıyacağına göre bunların hiç değilse standardize edilecek kapu, pencere, döşeme tahtası, ders sıraları, kiremit gibi melezimesile çimento, kireç ve ustalık ücret karşılığının senelere taksimile programlandırılması ve yokarıda sayılan melezimeyi hazırlamak için Milli Bankalardan birisine vazife verilerek fabrikalarının yaptırılması, üst tarafının köylere tahmil edilmesi düşünülebilir. Yüksek tetkiklerine arzolunur.

Büyük Elçi.

17/3/939

Numara 1241

KÜLTÜR KURULU

Raporun son sayfası.

UZAKDOĞU'DA İDİL-URALLILARIN VARLIK MÜCADELESİ

ÖMER ÖZCAN

Tarihi hayatın akışında bilhassa 15-16. asırlar Türkistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. Rusya'nın Türkistan yönündeki yayılma hareketini 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan'ın işgal edilmesi ile başlatmak gerekir. Bu iki mühim olayı müteakip Rusya hep İdil havzası ve Ural eteklerinde olmak üzere stratejik temeller yaratmaya çalıştı. 15 Haziran 1865 Türkistan'ın merkezi bir noktasında ve her tarafa hâkim bir yerde bulunan Taşkent'in işgali ile Rus yayılması doruk noktasına ulaştı. 1880-1881'de meşhur Göktepe savaşları yapıldı. Kahramanca çarpışan Türkmenler harbi kaybettiler. Bu suretle Doğu Türkistan-Çin, Afganistan, Hindistan ve İran'la geniş hudut cepheleri kurmuş olan Rusya, rakiplerinin rahatını kaçırmıştı. Rusya dünya siyasetinde belirleyici rol oynayan İngiltere ile nüfuz bölgelerini ayırmak suretiyle anlaşıp, Türkistan'daki durumunu kabul ettirmişti. Bu sonuca gelinceye kadar, tehlikeyi gören Türkistan halkı sık sık birbirini takip eden ayaklanmalara girişti. İsyan hareketleri, 1748'de Rus himayesini kabul eden Kazak Küçükyüzler Hanı Ebulhayr'ın katledilmesi ile başladı. 1918'de Sovyetlere karşı girişilen Basmacılık Harekâtına kadar bir dizi "kozğalan-ayaklanma" cereyan etti.

Ayaz İshaki

Felaketin sebeplerini ve kurtuluş yolunu arama mecburiyeti Türkistan'da Cedidizm akımını doğurmuştur. Cedidizm, yenilginin sebebini yüksek gayenin ve milli birliğin kaybedilmesinde, toplumun devrini tamamlamış değerlere fazla bağlılık göstermesinde ve modern bilgi ve kabiliyetten yoksun kalarak cemiyetin yapısını yıpratmış olmasında buluyordu. Rus mekteplerinde okuma imkânı bulabilen sayıları mahdut olan aydınlar, Müslüman cemaati içinde nüfuzlu olup yeniliğe karşı olanlar ile Rus idarecilerin baskılarına karşı ümitsizliğe düşmeden mücadele etmişlerdir. Eğitim sahasında gayret gösterenler, çözümü kısa yoldan arayıp ihtilalci hareketlere destek olanlar, devlet Duma'sında (Rusya parlamentosu) faaliyette bulunan partiler içinde politika yapanlar görülmektedir. Fikir ve eylem çizgisindeki bölünmelerin zaman içinde netleştiği, 1917'de çarlık yönetiminin devrilmesi ile Sovyet idaresine kadar olan ara dönemde, iç savaş sırasında ayrılıkların pekiştiği, Sovyet yönetiminin Rusya'da hâkim olmasından sonra memleket dışındaki muhaceret esnasında da fikir ve mücadele birliğinin sağlanamadığı görülür. 1939 yılında 2. Dünya Savaşı'nın başlaması, Alman-Rus anlaşmasının bozulup Hitler'in Rusya'ya yönelmesinden sonra muhaceretteki Türk liderlerde Sovyetlerin çözülüp dağılacağı ümidi doğmuştur. Almanların Rus esiri milletlere karşı yanlış siyaseti ümitleri boşa çıkarmış, Hitler'in görüşme taleplerine rağmen siyasi liderlerin çoğunluğu Berlin'e soğuk davranarak, mümesilleri vasıtası ile teması tercih etmişlerdir.[1] Türkistan Milli Hareketi'nin önderi olarak Paris'te oturmasına rağmen 1929 yılından itibaren Berlin'de neşrettiği *Yaş Türkistan*[2] dergisi ile seviyeli bir muhalefet yapmakta olan Mustafa Çokayoğlu'nun 27.12.1941'deki ölümü siyasi mücadeleyi zayıflatmıştır.[3]

Toplumsal Tarih'in önceki sayılarında[4] Abdürreşid İbrahim'in hayatını ve çalışmalarını değişik yönlerden ele alan çalışmalar özel bölüm halinde yayınlanmıştı. Biz, yazımızda Tatar urugundan yetişen siyasi rehberler Abdürreşid İbrahim-Kurban Ali ikilisi ile Ayaz İshakî İdilli[5] arasındaki çelişkiyi inceleyerek dosyanın dokunulmayan kısmına açıklık getirmeye çalıştık.

Önceleri iktisadi baskılara isyan eden Türkistanlılar, 1905 Rus İnkılabından yararlanıp durumlarını iyileştirmeye çalıştılar. Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde aydınların önderliğinde yapılan gizli ve açık görüşmelerden sonra 15 Ağustos 1905 tarihinde Nijni Novgorod'da Rusya Müslümanlarının birinci toplantısı yapıldı. Bu kongrenin toplanmasına Gaspıralı İsmail Bey, Abdürreşid İbrahim, Ali Merdan Top-

Gerek "Milli Yol", "İstiklal", "Beş Türkistan" ve "Emel" gazete ve mecmualerinden, gerekse Uzak Şarkta Türk-Tatar kardeşlerimizin resmî kongrelerinde ittihaz edip bize göndermiş oldukları kararlarından keza Tokyoda intişar eden "Yeni Yapon Muhbiri" mecmuasının son nushalerinde çıkan yazılardan öğrendiğimize göre: Yaponyada hali faaliyette bulunan Türk düşmanı ve rus casuslarından maruf Abdulreşit İbrahimof ve Kurbanaliyef mollalar, rus esaretinden kurtarmak için can atan mahkûm Türklere karşı hainane bir harekete geçmişlerdir.

Bu hainler, bütün Türk dünyasının namuslu müeshidi ve kahraman oğlu, Edil-Ural millî hareketinin muhterem şefi Ayaz İshaki Beyi tahkir edecek kadar ilerilemişlerdir. Onlar Rusyayı, parçalanmaya yol vermiyeceklerini açık söyliyorlar. Onlar bu tezlerini müdafaa için esir Türklerin istiklâle ve yaşamağa layik olmadıklarını isbata sayediyorlar.

Hainlerin akamete mahkûm bu alçak faaliyet ve hareketlerini protesto eden biz Lehistandaki Edil-Uralli Türk gençliği, bütün rus mahkûmu Türklerle ve bütün Prometé cephesi milletlerile beraber bütün dünyaya bağırıyoruz:

Edil-Uralin büyük oğlu Ayaz Bey bizim mümessilimizdir. Ona karşı yapılan hareket bize!
Ve Onun temsil ettiği milletimize yapılmıştır! Bu hareket bütün dünya Türklerine ve bütün esir milletlere karşı icra edilmiş bir cinayettir.

Biz bu çirkin ve hain hareketlere ve "Yeni Yapon Muhbiri" mecmuasının milliyet ve Türklük aleyhindeki neşriyatına protesto ederken Bünyeye, son damla kanımıza kadar muhterem Ayaz Beyle beraber, onun arkasında ve arkasında olduğumuzu bütün dostlara ve bütün düşmanlara ilan etmeği vicdanî ve millî bir borç sayarız.

Yaşasın milletlerin istiklali!
Yaşasın rus mahkûmu Türklerin kurtuluşu!
Yok olsun Rusya!
Var olsun Edil-Ural!!!

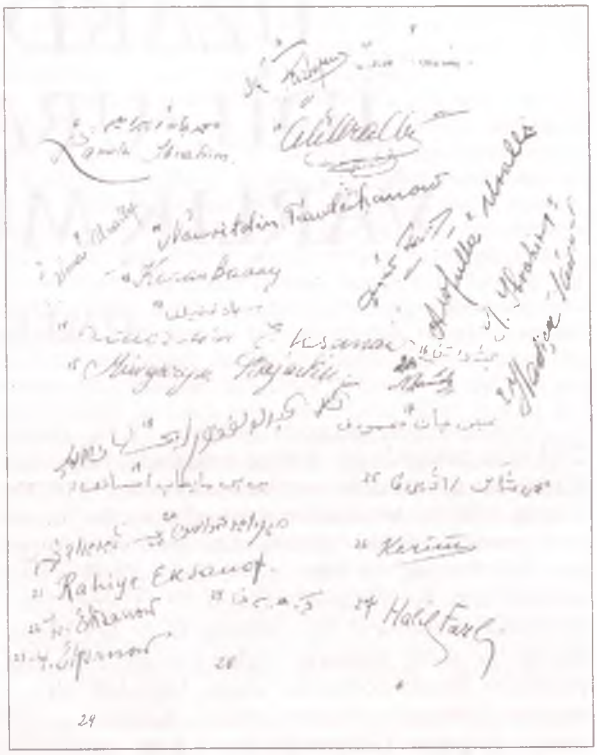

Kâmile İbrahim ve 26 arkadaşı tarafından "Lehistan'daki İdil-Ural gençliği" adına yayımlanan Ayaz İshakî yanlısı ve Abdürreşid İbrahim karşıtı bildiri (solda) ve imza sayfası.

çubaşı, Fatih Kerimi, Ahmet Ağaoğlu gibi liderler öncülük ettiler. Bunu diğerleri takip etti. Şimdiye kadar milli mesele yalnız mollalar, din ve iptidai mektep meselesinden ibaretti. Kongrelerde tartışılan konular ise, iktisadi hususlar, ellerinden alınmakta olan arazi meselesi, Rus göçmenleri için toprağı devletleştirmek isteyen hükümetlerin tedbirlerine karşı mücadele meselesi idi.[6] Mücadelenin yönlendirilmesi, Duma azalarından Seyit Gerey Sultan Cantürin, avukat Aliasar Sırtlanov ve mebus olmadığı halde Duma'nın Müslüman azaları üzerinde büyük tesiri olan Kadı Abdürreşid İbrahim tarafından yapılmıştır.[7] Otonomi taraftarı olan bu kişiler muhtariyete yatkın Finliler, Lehliler ve Ukraynalılar ile işbirliği yapmaktan yana idiler.

1917 Devriminden sonra Türkistan'da çalışmalara yeniden başlandı. 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da Birinci Müslüman Kongresi toplandı. Kongrenin karara bağladığı önemli konuların başında siyasi tavrın nasıl olacağı hususu gelmekte idi. Ayaz İshaki'nin sürüklediği üniter görüşe karşı çoğunluk Mehmet Emin Resulzade'nin teklif ettiği federasyon yönetimi esasında birleşti. Böylelikle belirli bir toprakta, Türk nüfus üstünlüğüne dayalı muhtariyet kararı alınmış oluyordu. Bundan sonra Rusya Türklerinin liderleri arasındaki yöntem ve düşünce farklılıkları keskinleşecek, mücadeleyi kaybettikten sonra toplandıkları Türkiye'de ayrılıkları devam ettireceklerdir.[8]

Bu kongrede Başkurt vekilleri toprak meselesinin çözülmesi hususunda başkanlık divanına teklif verdiler. İmza sahipleri arasında Başkurdistan Çilebi üyesi Muhammed Abdülhay Kurban Ali de bulunuyordu.[9] Kongrenin sonunda imzalayıcıları arasında Ayaz İshakî'nin de bulunduğu bir nefretname okundu. Millete hizmet edenlerin aleyhinde jurnal yazarak, haksız yere cezalandırılmalarına sebep olan, milli harekete zarar veren kişiler hakkında kesin tedbirler alınması, imam olanların azledilmesi ve bunun ilan edilmesi öneriliyordu. Kınanan kişiler arasında Abdülhay Kurban Ali de bulunmakta idi.[10]

Togan hatıralarında Çar taraftarı olan Kurban Ali'nin iç savaş sırasında Başkurt ordusu içinde fesat çıkarmaya çalışması üzerine babası Übeydullah İşan'a bir subayla mektup göndererek oğlunu insafa davet etmesini istediğinde Abdülhay'a söz dinletemeyeceğini söylediğini kaydediyor. Abdülhay Kurban Ali'nin sonra Beyaz Rus Amiral Kolçak ile işbirliği yaparak monarşist Ataman Semenov'un maiyetinde Uzakdoğu'ya çekildiğini belirtiyor.[11]

Togan, muhafazakâr molla olarak nitelendirdiği Kurban Ali'nin Japonya'da oturduğunu, Tokyo'da "Japonya'da bulunan müslüman vekillerinin kongresi"ni (3-5 Ekim 1928) akdedip, din ve maarif meselelerinin müzakere edildiğini ifade etmektedir.[12] Kongre, bir Müslüman cemiyeti teşkiline ve matbaa tesisine karar vermiştir. Abdülhay Kurban Ali'nin maarif meselesinde liberal olduğu, siyaset sahasın-

da ümitlerini Türkistan'a bağlamakla beraber, hariçte Beyaz Rus generalleriyle beraber çalıştığı vurgulanmaktadır.[13] Cemiyet çalışmalarında faal rol oynayarak Tokyo'da oturan Kazan Türkleri tarafından imam seçilmiş,[14] ilk Türk okulunu 1927 Tokyo'da açarak müdürlüğünü de yapmıştır. Bunu Japonya'nın Kobe ve Nogoye şehirlerinde kurulan okullar izledi. Bu okullarda ders kitabı sıkıntısı çıkması üzerine Türkiye'den Arap harfli bir matbaa satın alındı. 1930 yılı ocak ayından itibaren faaliyete geçen matbaada dini eserler, Kuran, ders kitapları, *Yapun Muhbiri* dergisi ile *İlan-ı Hakikat* isimli gazete de basıldı.[15] Matbaanın kurulmasında ve yayın faaliyetinde halkın desteği yanında Japon hükümetinin de yardımı olmuştur. bu çalışmaların devam ettirilmesinde Kurban Ali'nin gayreti büyüktür.[16]

Kurban Ali Tokyo'ya cami yapılması fikrini ortaya attı. Tokyo'nun Şibuya bölgesinde Oyama Meydanı'nda inşa edilen cami, 12 Mayıs 1938 tarihinde ibadete açıldı.[17]

Çarlık döneminde ticari gayelerle, Sovyet döneminde de muhaceret sonucu Rus vatandaşı Türk-Tatarlar Uzakdoğu'da, Mançurya, Çin, Kore ve Japonya'nın belli şehirlerinde 25'e yakın merkezde koloniler meydana getirmişlerdi. Mançurya'nın Haylar ve Harbin şehirlerinde bulunan koloni, yöneticilerinin yeteneksizliği sonucu Japon idareye "Milletçe Rus, dince Müslüman" olarak tanıtılmıştı. 1933 yılı ekim ayında İdil-Ural liderlerinden Ayaz İshakî Avrupa'dan Uzakdoğu'ya geldi. Milli meselelerle uğraşmaya yetkili kılınmıştı. Çin'in Şanghay limanından Japonya'nın Kobe şehrine geçerek cemaatin bulunduğu şehirleri dolaşarak Tokyo'yu da ziyaret etmiştir. Millettaşları yanında Japonların ileri gelenlerine de konferanslar vererek milli davasını anlatmıştır. Bu görüşmeler sonunda Türk-Tatarların bulundukları şehirlerde milli cemiyetler kurulmuştur. Böyle bir cemiyetin kurulması için 11 Şubat 1934'te Tokyo'da yapılan bir toplantı Beyaz Rusların baskınına uğradı.[18] Ayaz İshakî bu kargaşada tartaklandı. Resmi görevlilerin müdahalesi ile toplantı dağıtıldı. Bir müddet sonra yeniden toplanılarak milli cemiyet kuruldu. Japonya şehirlerindeki milli cemiyetlerin katılımı ile bu bozgunculuğun sebeplerini araştırmak üzere 11 kişilik "Milli Mahkeme" kuruldu. Mahkeme üyeleri 18-27 Şubat 1934 arası Tokyo'da bulunup, incelemeler sonunda olayı düzenleyenlere karşı boykot ilan etti.[19]

Japonya ve Kore'deki İdil-Ural Türk muhacirlerinin 41 delegesinin katılımı ile Kobe şehrinde 9-12 Mayıs 1934 tarihleri arasında toplanan Birinci Kurultay'da dini ve milli meseleler görüşüldü.[20] 21 üyeden meydana gelen Milli Merkez kuruldu. Bu merkez bütün Uzakdoğu temsilcilerinin katılacağı toplantının hazırladıklarını tamamladıktan sonra Umum Kurultay 4 Şubat 1935 tarihinde Mançurya'nın Mukden şehrinde toplandı. 41 delegenin katıldığı toplantı 10 günlük çalışmalardan sonra 14 Şubat'da kapandı.[21]

Japonya'da Ayaz İshakî'ye yapılan saldırı, Uzak

Japonyada "Son Posta"

İdil - Ural Türklerini Lekelemek İstiyenler

Müessif Bir Hâdise Çıkardılar Ve Bir Döğüş Sahnesi Yarattılar

Yukarıda: İdil - Ural Türk ve Tatar Medeniyeti Cemiyeti idare heyeti (ortadaki zat Ayaz İshakî Beydir.) Aşağıda: Milli hain ilân edilenler (Soldan üçüncü Kurban Ali)

(Yazısı 9 uncu sayfadadır)

Son Posta, 6 Haziran 1934

Doğu'da yaşayan ekonomik ve kültürel düzeyleri yüksek olan Türk-Tatarları derlenip toparlanarak siyasi mücadeleye yöneltti. İshaki'nin önderliğinde toplanan kongrelerde alınan kararlar, Milli Mahkeme'nin *Yapun Muhbiri*'ni boykot ederek abonelerin kesilmesi çağrısında bulunması bunun somut örnekleridir. Abdürreşid İbrahim-Kurban Ali ikilisinin, özellikle Kurban Ali'nin siyasi geleceğini Rus muhacirlerle birlikte hareket etmeye bağlaması, muhacir Türk gruplarının yayın organlarında protestoların peş peşe ses vermesine sebep oldu.[22]

Bu yazılarda, Kurban Ali'nin kendisini Başkurt temsilcisi olarak tanıtıp bu hareket için para topladığı belirtilerek, Müslüman Türk-Tatarların durumunu bilmeyen Uzakdoğu Rus cemiyetlerinin Türk-Tatar milli hareketi için kaynak temin etmek üzere Japonya'ya gönderildiğine inandıkları ifade edilip onun 1917'de toplanan Müslüman kongresinde başına gelenler açıklanmaktadır.

Mukden Türk-Tatar Milli Komitesi yayımladığı 5.1.1934 tarih ve 107 sayılı açık mektup ile Tokyo'daki Müslüman yetkilileri ve *Yapun Muhbiri* editörüne "Türk-Tatar milletinin şöhretli, milli ve kültürel lideri Ayaz İshakî'nin kötülüklerden münezzeh olduğunu" garanti ettiklerini ifade etmektedirler. Deklarasyonu sekreter I. Devletgeldi imzalamıştır.[23]

Japonya'da bütün Hıristiyan mezheplere kanunen din olarak ve jüridik şahsiyet olarak mal ve

mülk edinme hakları tanındığı halde İslam dini kanunen tanınmamış ve İslam cemaatinin jüridik hakları kanunileştirilmemiştir. Müslüman devletlerin Japonya'da bulunan elçilikleri ve muhacir Türklerin uğraşmalarına rağmen bu hukuki mesele çözümlenememiştir.

Japonya'nın Kobe şehrinde toplanan Nippon İdil-Ural Türk-Tatar Kültür Cemiyetleri kongresinin sonuç bildirgesinde Japon hükümetinden bazı talepler dile getirilmiştir. *Yapun Muhbiri*'nin Türk-Tatar milletinin gelişmesine karşı fikirler yaydığı, Japonları milletimizden soğutmaya çalıştığı belirtilerek, hükümetten Kurban Ali ve yandaşları, Abdürreşid İbrahim tarafından Japonya'daki İslam dünyasının saygınlığını azaltıcı faaliyetleri engellemelerini istemiştir. Tokyo'daki okul, basın-yayın araçlarının ve diğer malzemelerin Uzakdoğu Türk-Tatar Müslümanlarının ve birçok Japonun yardım ve katkılarıyla kazanıldığı, Kurban Ali'nin İslamın Japon hükümetince tanınmamasından dolayı -bütün dinlerin serbest olduğu bu memlekette hiçbiri resmen tanınmamaktadır- İslami kuruluşların Japonya'da mal mülk edinemeyeceklerini söyleyip bunları kendi tasarrufu altına alması ve kaydettirmesinin kabul edilemeyeceğini ifade edilmiştir. Bu sebeple Birinci Türk-Tatar Kongresi, Japon hükümetinden millete ait bu mal, mülk ve araçların kendisine verilmesine yardımcı olmasını talep etmiş ve Tokyo Tapu Sicil Kurulu'nu Kurban Ali'nin suçlarından ve bunların örtbas edilmesinden sorumlu tutacağını açıklama kararı almıştır. Hükümetin Kurban Ali'nin topladığı paralarla ilgili hesapları denetlemesi istenmiştir. Kongre hükümet yetkililerine yardımcı olmak üzere Abdurrahman Mustafin, Abdurrahman Karimoff, Timur Bai Hamidulla, Hasan Mustafa, Gizatulla Abdurrahmanoff, Gabdulla Gafaraff isimli altı üyesini seçerek görevlendirmiştir.[24]

Kamuoyu oluşturma çalışmalarına Lehistan'daki İdil-Ural Türk gençliği yayınladıkları bildiri ile katılmışlardır. Kâmile İbrahim ve 26 arkadaşının imzaladığı bildiride "Abdürreşid İbrahim ve Kurban Ali'nin adları zikredilerek, *Yeni Yapun Muhbiri* mecmuasının milliyet ve Türklük aleyhindeki neşriyatı protesto edilmekte ve ölünceye, son damla kanlarına kadar Ayaz Bey'le beraber olduklarını ilan etmeyi vicdani ve milli bir borç saydıkları ifade olunmaktadır.[25]

Abdürreşid İbrahim-Kurban Ali ikilisinin faaliyetlerinden Türk basınına yansıyan bir örnek de deniz subayı Şevket Cavit Bey'in Japonya Deniz Akademisi'ndeki eğitimini tamamlayamadan rahatsızlanarak ölmesi üzerine cenaze töreninde meydana gelen olaydır. Gazete haberlerine göre Kurban Ali, Abdürreşid İbrahim adına Türk-Tatarların merasime katılmalarını yasaklamıştır. Gerekçe "Türk Müslümanları şu anda dinsizdirler. Bu sebeple bir Türk'ün cenazesine katılmanın uygun olamayacağı"dır. Şevket Cavit'in cenaze törenine çok sayıda Japon devlet adamı, yüksek rütbeli donanma subayları katılmıştır. Kurban Ali'nin ayrıca Cumhuriyetin ilanından onuncu yıl kutlamalarına Müslüman topluluğun katılmalarını önleyici teşebbüsleri de olmuştur.[26]

Abdürreşid İbrahim ile Kurban Ali ikilisi ve İslam cemaati arasında toplanan paralar ile satın alınan malların mülkiyeti hususunda açılan davalar Japon mahkemelerince cemaatin aleyhine sonuçlandırılmıştır. Ayaz İshakî özel notlarında, İslama meyleden Japonların büyük çoğunluğunun ne İslamiyetin esaslarıyla, ne de ahlakıyla hiçbir alakaları olmadığını, Müslüman memleketlerde hafiyelik yapmak için seçilen gizli Japon servisi memurları olduklarına işaret etmektedir.

Japonya'da ve onun himayesi altındaki Mançurya, Kore, Kuzey ve Güney Çin'de yaşayan Türkler Sovyetlerin iç savaşı kazanmalarından sonra ve önceden buralara gelen göçmenlerdir. Büyük çoğunluğu İdil Uralli Türk olan topluluğun milli duyguları eğitim yolu ile canlı tutulmuş, kültürel faaliyetler açılan okullarla yoğunlaştırılmıştır. Muhaceretteki Türkçülüğün gayesi milli benliğin korunmasıdır.

4 Şubat 1935 tarihinde Mukden şehrinde toplanan Birinci Umum Kurultay'da ilan edilip 1941 Ağustos ayında Mukden'de İdil Ural Türk muhacirlerinin İkinci Umum Kurultay'ında tekrarlanan karar *Millî Bayrak* gazetesinde şöyle özetlenmektedir: İkinci kurultayın açılış merasiminde kabul edilen deklarasyonda "Türk milletine mensubiyetimizden doğmuş, bizden hiçbir zaman, hiçbir şart altında ayrılamayan ve asırlar devamınca ayrılmayan ve gelecekte de ayrılmayacak olan ilk temel; Türkçülük, Türk milli birliğidir."[27]

Sovyetlerin elinden kurtularak dört bir yana dağılan muhacir önderler arasında fikir ayrılıkları ve mücadele yöntemlerindeki farklılıkların çok öncelere dayandığı bilinmektedir. Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nin (Nijni Nevgorod 16-21 Ağustos 1906) valilik resmi izni gerçek dışı beyanlarla alınabilmiştir. Büyük önder İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı ve Seyid Geray Alkin gibi liderlerle sorumlunun özür dilemesini sağlamıştır. Gaspıralı Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı'na yazdığı mektupta "Reşid (Abdürreşid İbrahim) boyuna dalkavukluk etmekte, kendisini haşlamak zorunda kaldım. Alçak tüm halkımızı ve entelektüellerimizi halktan kopmuş menfaatperestler olarak görüyor. Dalkavukluktan bir yere ulaşamıyor, serseri. Kurultay'ın finansal sorunları hakkında senden ve Yusuf'tan (Akçura) malumat bekliyorum. *Tan Yıldızı*[28] Reşid'in olmadık masraf gösterdiği şaibesini yayıyor.[29] Gaspıralı'nın öfkesinin sebebi Abdürreşid İbrahim'in III. Kongre için verilen izin dilekçesindeki gerekçelerdir: "Aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için mücadelelerinizi rica ediyoruz; 1- Basında şeriate aykırı çıkan görüşlerle mücadele, 2- Molla, müftü ve şeyhülislamların halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının mali durumunun ıslahı..."[30] Dilekçeyi kaleme alan Abdürreşid İbrahim, Türk azınlığın meselelerini "İslamcılık nokta-i nazarından" bakan bir din adamıdır ve Gaspıralı ile aralarında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.[31]

Uzak Doğu'da İdil Urallılar arasında meydana gelen olayların temelinde de Türkçü ve İslamcı düşüncelere sahip fikir ve aksiyon mensuplarının farklı coğrafyadaki mücadeleleri bulunmaktadır. ■

Abdürreşid İbrahim ve Muhammed Abdülhay Kurban Ali, Tokyo'da.

1. Müstecib Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, İstanbul, 1976, s. 7.
2. *Yaş Türkistan* Berlin'de Mustafa Çokayoğlu'nun başyazarlığında Prof. Dr. Tahir Çağatay (1902-1984) ile Dr. Abdülvahap Oktay (1904-1968) tarafından Arap harfleri ile Aralık 1929-Ağustos 1939 yılları arasında 117 sayı neşredilmiştir.
3. Kazakistan'ın Akmescit şehrinde 25 Aralık 1890 yılında doğmuştur. Okula Akmescit'te başlamış, yaşça büyük olduğundan imtihanla 1902'de Taşkent gimnazyumuna girmiştir. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni 1917'de bitirdi. Rusya Devlet Duması'nda Müslüman Fraksiyonu kâtibi olarak çalıştı. 1917'de inkılaptan sonra Hokand Hükümetinde önce maliye bakanı sonra başkan oldu. Bolşeviklerin hâkimiyeti üzerine Tiflis İstanbul üzerinden Avrupa'ya geçti. Paris'te yaşadı. *Yaş Türkistan* yanında başka dergilerde de makaleler yazdı. Eserleri: *Chez Les Soviets en Asie Centrale* (Paris, 1928), *Turkestan pod Vlast'yu Sovetov* (Paris 1935), *1917'inci Yıl Hatıra Parçaları* (Paris-Berlin 1937). 1941 yılı yazında Türkistanlı esirlerle görüşmek üzere Almanlar tarafından Berlin'e götürülür. Esir kamplarını ziyareti sırasında mikrop kaparak 27.12.1941'de Berlin'de ölmüştür. Bk. M. Y. Çokayoğlu, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, İstanbul, 1972; Hasan Oraltay, *Alaş*, İstanbul, 1973, s. 76-83; Doç. Dr. Tahir Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, İstanbul, 1959, s. 14-19; Ali Kantemir, "Mustafa Çokay Hakkında Hatıratım", *Milli Türkistan*, sayı 99 (Kasım-Aralık 1963), s. 23-26.
4. *Toplumsal Tarih*, 19 ve 20. sayılar (Temmuz, Ağustos 1995).
5. Muhammed Ayaz İshaki hakkında bk. Ömer Özcan, "Muhacereteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit", *Toplumsal Tarih*, sayı 42 (Haziran 1997), s. 57, dn. 14.
6. A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 351.
7. *age*, s. 352.
8. Arşivimizde bulunan Prof. Z. V. Togan tarafından "Türkistanlıların Birleşme Yolları-Fikirdaşlarıma Bir Mektup" başlığı ile yazılan 24.3.1952 tarihli 5 sahifelik çoğaltılmış mektupta "Tatarların komşu kavimler üzerinde rehberlik rolünü inkâr etmek hatta onların haklarına tecavüz diye telakki ettiklerinden Kazak ve Başkurt önderlerine karşı dargınlıklar çok kuvvetli olmuştur. Bu zümrenin mutaassıplarından bazıları bana otuz senedir el vermediği gibi, İstanbul'da oturdukları halde çocuklarıma bile el vermemek fikrini telkin etmişlerdir" demektedir. Bu mektubun küçük değişiklik yapılmış örneği yazarın *Türklüğün Mukadderatı Üzerine* (İstanbul, 1970, s. 141-153) isimli kitabına alınmıştır.
9. İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul, 1988, s. 374.
10. *age*, s. 505-506.
11. Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969, s. 224-225.
12. Togan, *Türkili*, s. 483.
13. Togan, *Türkili*, s. 484. Dr. Hee-Soo Lee Uzak Doğu'da İslamiyetin durumunu incelediği araştırmasında, Abdülhay Kurban Ali'nin "maarif meselesinde liberal, siyaset sahasında ümitlerini Türkistana bağladığına" işaret ederken kaynak gösterdiği Togan'ın aynı cümlede kullandığı "hariçte Beyaz Rus generalleriyle beraber çalıştığı"nı görmezlikten gelmesi dikkat çekicidir (*İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Ankara, 1988, s. 266).
14. Muhammed Abdülhay Kurban Ali (1892-22.8.1972) Rusya'da doğmuştur. İmamlık ve müderrislik yapmıştır. 1917 ihtilalinden sonra Rusya'dan ayrılarak Uzakdoğu'ya Mançurya'ya gitmiştir. 1920 yılında ise Mançurya'daki Türk cemiyetlerinin ve bazı şahısların Japon hükümeti yetkilileri ile yaptığı temasların müspet sonucu sayesinde Küzün Türkleri başta olmak üzere çeşitli Türk boylarından oluşan 600 kişilik bir göçmen grubu Kurban Ali liderliğinde iltica ederek Tokyo'ya yerleşti. Geniş kültürü yanında Arapça, Farsça, Rusça dilleri ile Japonca da öğrendi. Japonya'da Kazan Türkleri arasında anlaşmazlıkların çıkması üzerine cemiyet işlerinden uzaklaştırılıp Mançurya'da Dayren şehrine gönderildi. İkinci Dünya Savaşının sonunda Dayrek Sovyetler tarafından işgal edildikten sonra tutuklanarak 10 yıl çalışma kamplarında tutuldu. 22.8.1972'de Çelebinsk şehrinde öldü. Bkz. *Kazan Dergisi*, S. 9 (Eylül-Kasım 1972), s. 505; Dr. Hee-Soo Lee, "Rusya Türklerinin Uzak Doğu'ya Göçleri ve Kore'de Türk Toplumu (1920-1950)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (2988), s. 103-118.
15. Mahmut Tahir, "Tokyo'da Matbaa-i İslamiye", *Kazan Dergisi*, S. 16, s. 15-20.
16. *agm*, s. 17, 18, 19.
17. Kadir Dikbaş, "10 Yıl Ertelenen Sevinç", *Zaman*, 12.4.1996, s. 7.
18. "İdil Ural Türklerini Lekelemek İsteyenler" başlıklı haberde Ayaz İshakî'ye yapılan saldırıların Kurban Ali çevresince yapıldığı, milli mahkemenin onları milli hain sayacağı, milli işlere karışmaktan, mahalle toplantılarında aza ve rey sahibi olmaktan mahrum kalacakları ifade edilmektedir. Haberde imza olarak Rukiye adı kullanılmıştır. Muhtemelen Mukden şehrinde çıkan *Milli Bayrak* gazetesinin başyazarı Rukiye Muhammediş olmalıdır (*Son Posta*, 6 Haziran 1934). Muhammediş 1945 Ağustosunda Japonya'nın tesliminden sonra Mukden işgal edilince Bolşeviklerce tutuklanıp Rusya'da hapsedilmiştir. Uzun hapis yıllarından sonra serbest kalıp Tataristan'da hayatını tamamlamıştır.
19. M. A. İshakî, *Hayatı ve Faaliyeti, 100 Doğum Yılı Dolayısıyla*, Ankara, 1979, s. 57.
20. M. A. İshakî, s. 58.
21. M. A. İshakî, s. 59.
22. *Emel Mecmuası* (Romanya), sayı 2 (1 Şubat 1934),sayı 4 (Nisan 1934), sayı 5 (Mayıs 1934); *İstiklâl* (Berlin), sayı 54-56 (Şubat 1934); *Yaş Türkistan* (Berlin), sayı 53 (Şubat 1934); *Yana Milli Yıl* (Berlin), sayı 4 (Şubat 1934).
23. Mukden Türk-Tatar Milli Komitesi'nin 5 Ocak 1934 tarihli 107 numaralı yazısı. Örneği arşivimizde bulunmaktadır.
24. Türk-Tatarların Tokyo'daki okul binası, basın yayın araçları gibi milli varlıklarının şu anda Kurban Ali'nin elinde olduğuna dair Nippon İdil-Ural Türk-Tatar Kültür Cemiyetleri Kongresi'nin sonuç bildirgesinin örneği arşivimizdedir.
25. Bildirinin imzalı aslı arşivimizdedir.
26. *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Şubat 1934.
27. *İstiklal* (Berlin), sayı 56 (15 Nisan 1934); *Milli Bayrak* (Mukden), 12 Eylül 1941.
28. *Tan Yıldızı* (*Tang Yıldızı*) Ayaz İshakî tarafından 1905 Kazan'da çıkarılmaya başlanan gazete.
29. Dr. Necip Hablemitoğlu, "İlk defa Yayınlanan Belgeler Işığında Gaspıralı İsmail Bey ve Çarlık Rusyası Hükümetleri", *Kırım Dergisi*, sayı 19, s. 3-37.
30. Hablemitoğlu, *agm*, s. 7-8.
31. Hablemitoğlu, *agm*, s. 9.

1920'LERDE TAŞRADA SİNEMA HAYATI

DR. HAMZA ÇAKIR*

Türkiye'de ilk film gösterimi 1896'da Fransız Bertrand tarafından II. Abdülhamid zamanında sarayda yapılmıştır. Daha sonra, Weinberg ve Matalon tarafından çeşitli salonlarda, evlerde gösterilen filmler, özel sinematograf salonlarının açılmasıyla birlikte buralarda sergilenmeye devam etmiştir.[1]

Yoksullukların ve siyasi çalkantıların arasında bunalan halkın biraz olsun kendisini farklı bir atmosferde bulma arzusu, bu gösterimlere ilgiyi artırmış[2] ve bu ilgiyi dikkate alan Weinberg, 1908'de Türkiye'deki ilk sinema salonunu "Pathé" adıyla İstanbul'da açmıştır. Bunu Palas, Majik, Kemal Bey, Ali Efendi, Milli Sinema, Elhamra ve Opera sinemaları izledi.[3] Çok geçmeden ülkenin payitahtındaki bu sinema talebi, taşraya sıçradı. İstanbul dışının taşra kabul edildiği bu yıllarda taşrada ilk sinema salonu 1909'da İzmir'de açıldı. Bunu Ankara ve Bursa'daki sinema salonları izledi. Yazımızda, taşrada açılan bu ilk sinema salonlarının özellikleri ve bu tarihlerde halkın sinemaya olan ilgisi üzerinde duracağız.

1924 civarında İzmir'de sinema salonu sayısı 17'ye ulaşmıştı. Bu sinema salonlarının isimleri, kapasiteleri, hangi semtlerde bulundukları ve kimler tarafından açıldıkları tablodaki gibiydi.[4]

1924'e kadar İzmir'de açılan bu sinema salonlarının yanı sıra ayrıca film şirketleri de kurulmuştur. Bu film şirketlerinin isimleri ve bulundukları yerler ise:

1. Milli Sinema Film İdaresi, Kemeraltı
2. Kemal Film İzmir Şubesi, Beyler Sokağı
3. Suat Bey Kara Osman İzmir Şubesi, Kordon
4. Gomon İstanbul Acentesinin İzmir Şubesi, Kordon

Bunların dışında gerek İstanbul'daki bazı film şirketlerinin filmlerini işleten ve gerekse Suriye ve Yunanistan'dan kaçak film getiren gayrimüslim komisyoncular vakit vakit piyasaya film sürmekteydiler.[5]

İzmir halkının bu tarihlerde sinemaya göstermiş olduğu ilgiyi ise *Sinema Yıldızı* dergisinin İzmir muhabiri olan Mazhar Necati, derginin 4. sayısında yayımlanan "İzmir'de Sinema Tiryakiliği" başlıklı makalesinde dile getiriyordu.

Metinden de anlaşıldığı üzere 1924 yazına girildiğinde 11 sinema İzmir'de faaliyet göstermektedir ve faaliyet gösteren bu 11 sinema salonu da sabah sekizden akşama kadar dolup taşmaktadır. Öyle ki sinema salonlarında oturulacak boş bir sandalye bile bulunmamaktadır. Hatta İzmir'de öyle sinema tiryakileri oluşmuştur ki, her gün beş ayrı sinemada beş ayrı film izleyerek günlerini geçiren insanlar vardır. Sinema salonlarının böylesine dolup taşması ve sinema tiryakiliğinin oluşmasını ise Mazhar Necati iki nedene bağlamaktadır. Bunlardan birincisi halkın vakit geçireceği başka eğlence yerlerinin olmaması, ikincisi ise sinema giriş ücretlerinin ucuz olmasıdır. Çünkü İzmir'de sinema giriş ücretleri o günlerde sinemasına ve salon mevkiine göre 10 kuruşla 35 kuruş arasında değişmektedir ve yine o tarihlerde İzmir'de 1 kg'lık ekmeğin fiyatı 24 kuruştur. Bir ekmek parasına çok rahat film izleyebilmektesiniz.

Bu dönemlerde İzmir halkının en çok beğendiği ve ilgiyle izlediği filmlerin Amerikan macera filmleri olduğunu görüyoruz. Öyle ki haftanın tatil günlerinde sinemalar en az bir Amerikan macera filmini oynatmak zorundadır. Aksi takdirde seyirci çekme şansı yok gibidir. Drama içerikli filmlere ise halk ilgi duymamaktadır.

İzmir Sinemaları, 1924

İsmi	Mevkii	Sahibi	Kapasitesi
Palas	Kordon	Sait Bey, M. Pier ve Ortakları	750
Sakarya	Kordon	Julie Ailesi	550
Milli Sinema	Beyler Sokağı	Milli Kütüphane Heyeti	400
Büyük Türk	Irgat Pazarı	Sait Bey	800
Lale	Keçeciler	Tevfik ve Cemil Kardeşler	800
Ankara	İki Çeşmelik	Sait Bey ve Ortakları	600
Kışla	Bahri Baba	Ziya Bey ve Ortakları	800
Ferah	Karşıyaka	Muammer Lutfi Bey	400
Merkez	Kokaryalı	Hocazadeler	400
İzmir	Karataş	Rahmi Bey ve Ortakları	400
Şark Yıldızı	Buca	Faik Bey	300
Bornova	Bornova	Mösyö Karlo	250
Halk	Güztepe	Mösyö Karlo	500
Yıldız	Karataş	Türk Ocağı	250
Yıldız	Tepecik	Ahmet Hamdi Bey	400
Asansör	Karataş	Mehmet Efendi ve Bahuraki	300
Eşref Paşa	Eşref Paşa	Eşref Paşa	400

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi öğretim üyesi

İZMİR'DE SİNEMA TİRYAKİLİĞİ

MAZHAR NECATİ

İzmir ahalisinde sinemaya karşı hatırı sayılır bir ibtila mahsustur. İzmir'in bugün faaliyette bulunan on bir sineması her gün muntazaman işler. Bayram ve cuma günleri sinemalar sabahın sekizinde faaliyete başlar ve bu saatte müşteri bulur. Bilhassa kış mevsiminde cuma günleri sinemalar akşama kadar programlarını beş defa devr eder. Kısa olmayan filmlerde iki ara yapar. Her seansında sinema salonunda oturulacak bir kanepe bulunmayacak derecede izdiham ekseriyetle vakidir. Hatta birçok sinema meraklıları bilirim ki âdeta -tabiri caizse- sinema tiryakisi olmuşlardır. Bunlar bir cuma günü mesela saat sekizde Irgatpazar, Lale; on ikide Milli; ikide Palas ve dörtte Sakarya sinemalarına giderek ekseriyetle serpili olan beş programı birden takip ederler. Buna da sebep, İzmir'de başka eğlence mahalli bulunmamasıdır. Cuma günü işsiz olan halk -bilhassa kışınya sinemaya gidecek veyahut kahvede oturacaktır.

İzmir'de her şeyin haddinden fazla pahalı oluşuna nazaran sinema giriş ücretleri gayet ucuzdur. Mesela bir kilo ekmeği fırında yirmi dört kuruşa alan, lokantalarda ekmeği kırk kuruştan yiyen ve aynı zamanda sinema tiryakisi bulunan bir kimse sinemaya gelince nihayet otuz kuruş verebilir. Burada sinema fiyatları azamı 35, asgari 10 kuruştur. Hem de öyle böyle film geçiren sinemacıya da ekmek yoktur. İzmir'de artistik dramlardan ziyade avanturya (macera türü) Amerikan serileri büyük rağbet kazanır. Artistik dram geçiren Palas, Sakarya ve Milli sinemaları bile cuma, cumartesi ve pazar günleri bir Amerikan serisiyle programlarını takviye etmeye mecburdur. Aksi takdirde sinemacı için zarar muhakkaktır.

Bu sene en ziyade rağbet kazanan avantur filmleri "Ali Yusuf Pehlivan" ile "Ormanlar Perisi" oldu. "Ali Yusuf" birinci vizyon Palas, ikinci vizyon Irgatpazar Türk Sineması'nda; "Ormanlar Perisi" birinci vizyon Palas, ikinci Milli Sinema'da irae edilmiş ve her iki vizyonlarında da fevkal-mutad iş görmüştür. "Buhran Demleri" birinci Palas, ikinci Milli, "Şeyh Ahmet" birinci Palas, ikinci Milli; "Harb" birinci Sakarya, ikinci Irgatpazar sinemaları...

Mevsim dolayısıyla sinema işleri oldukça sarsılmıştır. Böyle olmakla beraber yazın hiçbir sinema tatil-i faaliyet etmez. Müzik, reklam ve film masraflarından imkân raddesinde tasarruf ederek sezona kadar muntazaman işler. Bu yaz sinema piyasasında durgunluk geçen yazdan fazladır. Buna sebep iktisadi buhrandır. Tabir-i sahihiyle İzmir'de hal-i hazırda parasızlık vardır. Geçen sene mahsulünden müstahsiller zarar görmüştür. İktisadi teşkilatsızlığımız yüzünden mahsul pek düşük fiyatla satılmıştır. Bu durgunluk ağustosa yani yeni mahsul idrak edilinceye kadar devam edecek ve şüphesiz sinema piyasasına icra-yı tesir eyleyecektir. İkinci bir sebep de İzmir'in maruf sıcakları oluyor. İzmir'de henüz maruf sıcaklar başlamamıştır. Böyle olmakla beraber, geçen haftaki İstanbul gazetelerinin şikâyet ettikleri 30-33 derece-i hararet burada aranıp da bulunamayan serin havalardır. Mizanü'l-harare daha şimdiden 40'tan aşağı düşmüyor, 45'i aştığı günler de oluyor. Bir ay sonraki hararetin derecesini bile hatırlamak istemiyorum. Bu şerait dahilinde on bir sinemanın muntazaman işleyebilmesi için İzmir'in muhterem ahalisi ne kadar sinema tiryakisi olmalıdır.

Sinema Yıldızı, sayı 4
(31 Temmuz 1340/31 Temmuz 1924), s. 14-15.

Aynı tarihlerde Ankara'da iki sinema salonu bulunmaktadır. Bunlardan biri TBMM karşısında Mimar Vedat Bey'in eseri olan Milli Bahçe Türk Şirketi Sineması, diğeri ise Cebeci civarında Karacabey Hamamı Sineması'dır. Derginin muhabiri Nureddin İbrahim'in bildirdiğine göre, Milli Bahçe Türk Sineması'nın tavanı Türk tezyinatıyla süslenmiş ve sinema perdesi bir tiyatro sahnesine gerilmişti. Sinema salonunun eni ve boyu aynı ölçülerde yapılmış, arkada sıra ile localar, üst kat kadınlara ayrılmıştı. Fakat isteyenler ailece her mevkide oturabiliyordu. Müzik İstanbul'un birinci sınıf sinemaları derecesindeydi. Halkın çoğu müzik dinlemek için geliyordu. Bu sinema birkaç defa yerli ve yabancı komedilere ve tiyatro temsillerine sahne olmuştu. Karacabey Hamamı Sineması'nı ise fotoğrafçı Mahir Bey çalıştırmaktaydı.

Bu dönemde Ankara halkı İzmir'deki gibi sinemaya fazla ilgi duymamaktaydı. İlgi duyanlar ise İstanbullu olanlardı ve bunlar hiçbir filmi kaçırmıyorlardı. Ankaralıların bu ilgisizliğine karşın sinema şirketi fedakârlıklarından kaçınmayarak her türlü filmi gösterime sokmaya gayret ediyordu.[6]

Ankara'da olduğu gibi Bursa'da da 1924'te iki sinema mevcuttu. "Milli" ve "Şark" sinemaları. Şark Sineması, tiyatro binası olarak inşa edilmiş eski bir bina olup Nedim Bey ve ortakları tarafından idare ediliyordu. Milli Sinema ise 1923 civarında yapılmış ve 500 kişilikti. Yapı olarak İstanbul Ferah Sineması'na benziyordu. Müdüriyetini Süreyya Bey yapmaktaydı.

Halkın sinemaya ilgisi ise oldukça fazlaydı. Halk her filmi görmek istiyor ve sinema salonlarını dolduruyordu. Milli Sinema'da gösterilen filmler arasında "Minarenin Sesi", "Kasırganın Kızı", "Meyve-i Memnua", "Yumurcağın Kaderi", "İstanbul Esrarı" gibi filmler bulunurken, Şark Sineması'nda "Ateşten Gömlek" ve "Yeşil Göz Çetesi" filmleri oynamaktaydı.[7] ■

1. Simten (Gündes) Öngören, *Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi ve Türkiye'ye Yansıması*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s. 121.
2. Vedat Örfi, "Milli Filmler", *Sinema Postası*, sayı 2 (15 Kânunuevvel 1339/15 Aralık 1923), s. 1.
3. Alim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, Kitle Yayıncılık, Ankara, 1994, s. 12.
4. Mazhar Necati, "İzmir'de Sinema Hayatı", *Sinema Yıldızı*, sayı 3 (26 Haziran 1340), s. 11.
5. Necati, *agm*, s. 11-12.
6. Nureddin İbrahim, "Ankara'da Sinema Hayatı", *Sinema Yıldızı*, sayı 4 (31 Temmuz 1340/31 Temmuz 1924), s. 15.
7. "Bursa'da Sinema Hayatı", *Sinema Yıldızı*, S. 3 (26 Haziran 1340/26 Haziran 1924), s. 12.

ABDÜLHAK HÂMİD'DEN BİR HATIRA

TİCARET VE ZİRAAT ÜZERİNE VECİZELER

ERDOĞAN ERBAY*

Bahse konu olan yazı, Abdülhak Hâmid'in ilk sayısı 19 Nisan 1296/21 C.evvel 1297 (1 Mayıs 1880) tarihinde çıkan ve İstanbul'da yayın hayatına başlayan, "şimdilik on beş günde bir neşrolunan" *Vasıta-i Servet* gazetesi hakkındaki görüşlerini dile getirdiği bir tebrik yazısıdır. Hâmid bu yazıda "ziraat" ve "servet" mefhumları üzerinde dururken, bu iki mefhumun tarih boyunca ne gibi büyük memleketler kurduğunu anlatır. Ziraat yapan insanları, eserlerini toprağın üzerine yazmış tabii bir edip kabul eden Abdülhak Hâmid, yazıda ziraat ve serveti, şiirle mukayese ederek farklı bir yaklaşım tarzı da ortaya koyar.

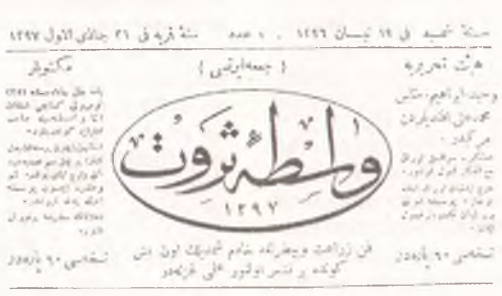

Vasıta-i Servet'in başlığı.

Abdülhak Hâmid'in bahse konu olan tebrik yazısı ve bu yazıdan dolayı *Vasıta-i Servet* gazetesince Hâmid'e verilen cevabi yazı aşağıya çıkarılmıştır:[1]

"Vasıta-i Servet Gazetesinin Müessislerine

Ziraatle ticaret mevcudât-ı medeniyenin zevahiridir. İlmin, marifetin ameliyatıdır.

Ziraat, toprak kazıp elmas çıkarmaktır. Ticaret demir satıp altın kazanmaktır.

Tabiatla sanatı birbirine mezc etmek ziratle ticarettir.

Ticaretgâh olan bilad-ı dünyanın en büyük şehirleridir ki ziraatgâh olan arazi hep onların civarında bulunur. O biladın, o arazinin her biri ziraat ve ticaretten istihsal olunan menafiin berâhîn-i mütenevviasını ihtiva eder.

Londra ticaretgâh olduğu için büyüktür. Mamure-i medeniyet namını almış İngilizler mail-i ticaret oldukları için zengindir, cihanın her köşesinden bir maden-i servet çıkarmışlar.

Ziraat, ticaretin ibtidasıdır. Ticaret, ziraatin muktezasıdır.

Servet ve bereket ise bu iki fi'l-i hayrın netice-i bî-nihayetidir.

Ziraat ikdam, ticaret muvaffakiyet, servet mükâfattır.

Viyana'da -Prater- ziraat eseridir. Paris'te -Ekpozisyon- ticaret yadigârıdır.

Ziraat bir sahradır ki ticaret sayesinde bir bahçe haline girer.

Ticaret bir bahçedir ki ziraat feyziyle mahsuldar olur.

Servet bir definedir ki ekseriyet üzere o bahçenin altında zuhur eder.

Meçhul olan istikbal ticaretle temin olunur. Fani bilinen mazi ticaretle avdet eder.

Bir çiftçi mensup olduğu devlete bir asker neferi, bir ilim talibi kadar hizmet etmeye kâfi bilinmiştir.

Erbab-ı ziraat asarını safahat-ı zemin üzerine yazmış üdeba-yı tabiiyedir. Bir saksı çiçek zirattir. Bir nebatat sergisi yine ziraattir.

Bahçıvan üstad-ı kudretin hâme-i zî-hayatıdır.

Bir tacir müteallik olduğu aileyi, tüccar müntesib bulunduğu milleti ihya eder.

Küçük bir dükkân veya bir ev ticarettir. Büyük bir fabrika veya bir şehir yine ticarettir.

Bir zira' türab üstünde olan muharreratına her yerde kari bulur. Bir tacir dünyanın hiçbir tarafında ecnebi kalmaz.

Bir münşi, bir alim, bir zabit gurbette açlıktan ölebilir. Ziraat ve ticaret mektebinden çıkmış bir adam için mevtten başka hail ve hail yoktur.

Şiir fikirdir. Ziraat ve ticaret fiiliyattır. Fikir her yerde satılmaz. Fiil her yerde geçer. Bir kitap daima anlaşılmaz. Bir tarla daima anlaşılır. Erbab-ı tedkîk ziraatle ticarete o kadar ehemmiyet vermiştir ki bugün ziraate fen, ticarete ilim itlak olunuyor. Bu fen ile ilmin ketebe ve kütüb-i mekâtibi vardır. O kitapları okuyan o mekteplerden çıkan mevcudatı mütalaa eder. Mütalaası da her nazarda hem nefsine, ailesine faide-bahş olur, hem ebna-yı cinsine.

İşte siz Vasıta-i Servet namıyle Osmanlılar için bir ziraat ve ticaret gazetesi çıkarıyorsunuz. Himmetiniz meşkûr olur.

İhvan-ı vatanımıza o mekteplerin usul-i tahsilinden o kâtiplerin netayic-i kesbinden bahs edeceksiniz. Muvaffakiyetiniz temenni olunur.

Gazetenizin her nüshası bir Vasıta-i Servet'tir. Ziraat ağacından bir yapraktır. Ticaret kitabından bir sahifedir.

Bendeniz sizi tebrik ile kesb-i mesâr ederim"

Abdülhak Hâmid

Vasıta-i Servet

"Az vakit içinde asar-ı aliyyeleriyle edebiyat-ı Osmaniye'ye bir tarz-i nevîn veren Hâmid Beyfendi'nin gazetemizi tebrik hakkında lutfen ihtiyar buyurdukları şu tenezzül ve rağbetlerinin ind-i acizanemizde kıymeti pek âlî olmağla böyle bir tebrike nailiyetimizden dolayı kendimizi bahtiyar addeyleriz.

İlmi bir eser meydana koymak isteyen bazı vatanperverânın lisan-ı umumi ile ifade-i meram etmekte düçar oldukları müşkilatı görenler millet-i Osmaniye'nin hâlâ ilimden ziyade lisana muhtaç olduğunu hissettiklerinden vücudlarıyla iftihar olunan mir-i müşarünileyh gibi zevatın hidemat-ı vakıaları bizim naçizane olan şu hizmetimizden kat kat ziyade müstelzim-i şükran olduğunu ifadeden kendimizi alamadık." ■

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim elemanı.

1. *Vasıta-i Servet*, no. 2 (3 Mayıs 1296/6 C.âhir 1297), s. 19-20.

BİR AÇIKLAMA

DR. HALİL ERSOYLU*

Fakültemizin kıdemli araştırma görevlilerinden olan ve yayınsızlığı dolayısıyla da, ancak, öğretim görevliliğine yükseltilebilen, devlete olan mecburî hizmeti bitince de, bizzat kendi ifadesi ile "iyi bir teklif" alarak , -hem de öğretim yılının başlamasına üç gün kala ve girmekte olduğu dersleri verecek kimse bulunmazken- istifasını Rektörlüğe verip bir özel üniversitede, Türkolojinin kardeşi sayılan Tarih bölümüne okutmanlık yapmaya giden Dr. Mehmet Kalpaklı'nın kaleminden çıkan ve derginizin Kasım 1997 tarihli 47. sayısında yayımlanan "Bir Kaside Yayımı Dolayısıyla" başlıklı yazısı, Fakültemizdeki öğrenci kantininde bir müstahdem tarafından, -fotokopisinin en yukarısında iri ve siyah renkli bir el yazısı ile "Halil Ersoylu hakkında yazı" uyarısı bulunduğu için farkedilerek bana duyurulmuştur. Takdimi dahi orijinal (!) ve organize (!) olan bu yazı, doğrudan doğruya şahsımla ilgili bulunduğu için kısa bir açıklama göndermek gereği doğmuştur.

Söz konusu olan eleştiride (?!), TDAY- Belleten 1992'de çıkan ve iki yazımdan biri olan "Kaside-i Kalem" üzerinde durulmakta ve birkaç okunuş yanlışı, metnin bütününe yansıtılan ve her nedense, çok özel (:kızgın mı denir, taşkın mı denir, haddini çok aşkın mı denir, çiğ mi denir, kuyruk acısı olan(lar)ınki gibi mi denir, her ne denirse...) bir üslup tercih edildiği görülmektedir. Bu hataların oluşu doğrudur. Ancak, doğru olan bir başka durum daha vardır ki o da, bu makalenin ve "Segir-nâme II" unvanlı yazımın 1990 başlarında yazıldığı, bu dergiye yollanıldığı, aradan birkaç yıl geçmesine rağmen yazıların çıkmaması üzerine de, artık, merak edilerek Türk Dil Kurumu Başkanlığı'ndan bir mektupla sorulduğu ve gelen cevap yazısında da, anılan yazılarımın kendilerinde mevcut bulunmadığı şeklindedir. Bunun üzerine 03'02'1994 günü, hemen, iki yazının birer nüshası gönderilmiş, fakat, yanlışlıkla, Kaside-i Kalem'in, üzerinde çalışılan, bazı kelimelerin değişik okunuşlarına yer verilen ilk şekli gitmiş ve tashihler de oranın elemanlarınca yapıldığı için, yazı, öylece çıkmıştır.

Dr. Kalpaklı, Kaside-i Kalem'in dil veya edebiyat yönünden orijinal olmadığını, niçin seçildiğini önce bana sormaktadır. Oysa bunun cevabı, yazının başında yer alan ve iki buçuk sayfa tutan girişte, özellikle, Türk düşünce ve kültür tarihinde, bir timsâl olan "kalem"in yeri ve önemi üzerinde durulmakla verilmiştir! Demek ki, bu, ya kavranılamadı, ya da kendisi için bu gibi konular ilgi çekici değil... İşin ucu, aslında "kalem, kılıç ve kalem" gibi konuları işlemiş olan şair ve yazarlara dek uzanıyor ya! Neyse ki onlar hayatta değil!... Dr. Kalpaklı hızını alamıyor, "Belleten'in sayın editörlerine de bu yazıyı hangi sebeple yayımladıklarını sormak lazımdır."** diyor. Sayın Kalpaklı, şair, yazar, araştırıcı, yayıncı,... bir konuyu ele alırken acaba size mi sormalıdır! Bu tip sorular bir sorulmaya başlanılırsa bu işin arkası gelmez !... Çünkü, böyle sorular o kadar çok ve çeşitlidir ki... Meselâ, biri çıkar der ki, "çalışmasının Ön Söz'ünde bizzat kendi ifadesi ile, edebiyat tarihçilerinin ilgi göstermediğini belirttiği hâlde, acaba, neden "Fevrî, Hayatı Şahsiyeti Eserleri"[1] diye bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır? Diğeri der ki, "Bu çalışma ile doğrudan doğruya ilgili olan ve tam 263 sayfa tutan bir tez,[2] aynı yüksek lisans tezinin, aynı Ön Söz'ünde belirtildiği üzere, bir mezuniyet tezi, bir 'öğrenci çalışması' şeklinde nitelendirilerek bibliyografyaya dahi alınması niçin gereksiz görülmüştür? Hem, ayrıca, mezuniyet tezini yapan 'öğrenci' de, yüksek lisansı yapan "neci" oluyor!?" Öteki der ki, şu 38 sayfalık yüksek lisans tezi hadi neyse, peki, aynı kişinin, Fevrî Divanı üzerinde bir de doktora çalışması[3] olursa buna ne buyurulur?

Bir başkası der ki, her şey bir tarafa da, Eski Türk Edebiyatı dalından yapılan bir doktora tezinin üç kişilik jürisinden ikisi; hâlen Boğaziçi Üniversitesinde görevli olanla, İstanbul Üniversitesinden emekli olan birer Eski Türk Edebiyat profesörü ve biri de son anılan birimden, geçen yıl emekli olan Yeni Türk Dili profesörü iken, yaptıkları tez incelemesinden olumsuz sinyaller gelince, danışmanın dışındaki iki üyenin yeni kurulan jüride Yeni Türk Edebiyatı mensuplarından, ki biri hâlen, Mimar Sinan Üniversitesinde, diğeri şu sıralarda, en son, Muğla Üniversitesindeki görevini tamamlayıp İ.Ü., Türkiyat Enstitüsü'ndeki görevine geri dönmüş olandan seçilmesi neden?

Biri der ki, merhum Çavuşoğlu'nun yıllar önce

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

zatınıza yayımla diye verdiğini ve bilim dünyasınca bilinmediğini söylediğiniz, Şeyyat Hamza'nın 4 beyitlik bir manzumesini, yine, yıllar önce Latin harflerine çevirerek, kontrol için odasına götürdüğünüz Halil Hoca'nın, Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde, bazen, ince sıralı Türkçe kelimelerdeki e sesi için, vezin, vb. sebeplerle getirilen elifin "a" değil "e" olarak alınmasını bildirdiği metni, şimdiye kadar bilim dünyasına niçin sunmadınız?

Bir diğeri der ki, rahmetli hocamızın yazdığı ve ilk baskısı 1981 yılında yapıldığı için mevcudu uzun zaman önce tükenen ve bölümümüzdeki bir hoca aracılığı ile Ankara'daki bir yayın evinden size senelerdir, defalarca yollanılan "Çavuşoğlu'nun Dîvanlar Arasında" adlı eserini, yeni bir teknik düzenleme ile basmak istiyoruz. Onun bir asistanı olarak bize yardım eder misiniz?" haberini, niçin dikkate almadınız?

Biri der ki, yazınızın 2. paragrafında, makale yazarı için "....zahmet etmeyerek" diyorsunuz. Oysa, onun, ele aldığı konuda -ilgilendiği bakış açısı için- hiçbir araştırmadan kaçınmadığını çok iyi biliyor, bölümünde iken de, fırsat düştükçe "İçimizde çalışan biri varsa, o da sizsiniz. Onun için odanıza gelip rahatsız etmek istemiyorum." diyordunuz. Acaba, hangi Kalpaklı doğruyu söylemiştir?...

Biri der ki, sayın Kalpaklı, yazınızın 1. paragrafında "...bazen bir mektup, bir şiir, bir kıta ya da bir kaside olabilir." diye yazmışsınız. Yoksa, sizce, kıta veya kaside birer şiir değil midir ki, ayrıca "şiir" kelimesini kullanıyorsunuz!

Biri der ki, 3. paragrafınızda soru sormak için kullandığınız aynı işlevli "neden ve niçin" zarflarını bir edatla bağlayamayacağınızı, ille de pekiştirmek istiyorsanız, aralarına ancak bir virgül koyarak kullanabileceğinizi de mi bilmiyorsunuz? Yine, aynı paragrafta "dil, dil bilgisi" yerine, niçin, karıştırarak, hep "dilbilim" diyorsunuz? Oysa, siz yazınızın sonunda "...dil mantığı gibi daha birçok bilgiye sahip olmak gerekir." diyorsunuz...

Biri der ki, yazınızın 2. paragrafında, şairin "Abdurrahman Çelebi" şeklinde kullanılan adı için, eleştirdiğiniz makalede, iki kaynağa bakıldığını belirten cümleniz "...yararlanmıştır." fiili ile bittikten sonra, yeni cümlenizi "Zira şairin gerçek adı, yalnızca bu ansiklopedi maddesinde ve Karatay'ın kataloğunda 'Abdurrahman Çelebi' olarak verilmektedir." biçiminde yazmışsınız. İyi de, makale yazarı, zaten, bu iki kaynağı dipnotunda göstermiş bulunduğundan siz neyi ispat ediyorsunuz! Sizin söylemeye çaba sarf ettiğiniz şey, Kaside-i Kalem şairinin, "Abdurrahman Çelebi" şeklindeki adının tarihî kaynaklarda geçmediği, ancak, az önce belirtilen iki kaynakta geçtiğidir. Bu takdirde cümlenizin başında "zira" edatını değil, "zaten, esasen,..." kelimelerinden birini kullanabilmek zorundasınız... İşte, yine, nerede, hangi kelimeyi seçeceğinizi bilememenin bir başka örneğini vermiş oluyorsunuz.

Biri der ki, yazınızda, kimselerin bilemediği (!) bazı tarifleri yapar, bilgileri verirken, bunları, ya metin içine "...birleşme (contraction) de-nir" (2. sayfa, 8. paragrafta), ya da dipnota "Tenasüp.... sanatıdır." (8. dipnotta) koyuyorsunuz. Hiç olmazsa bunlar, yerinde durmamalı mı?

Biri der ki, yerini bilmeme, bazı paragraflar için de geçerli. Meselâ, paragraf yaparak "15. beyit şöyle okunmuştur:" dedikten ve yine paragraf biçiminde beyti yazdıktan sonra, bununla ilgili görüşlerizi yeni bir paragraf açarak değil, satır başı yaparak yazabilirsiniz. Nitekim, bu beyitten bir öncekinde, aynen, belirtildiği gibi yapmışsınız! Benzer durumlar, -ki bunların bir kısmında satır başı bile yapılmamalı- 7, 8, 10, 11, 12, 17 ve 27. paragraflarınızda da görülmektedir.

Biri der ki, şu çağdaş Türk yazı diline uymayan "yaradılışlı" (7. paragrafta iki kez geçmekte) biçimindeki yanlış imlânın düzeltilmesi için imlâ kılavuzuna bakılması yeterli olacaktı.

Biri der ki, Kaside-i Kalem'e "...edebi açıdan orijinal bir tarafı yoktur...", "... dilbilim açısından da orijinal olabilecek hiçbir yan yoktur." (3. paragrafta) gibi kesin hükümler veriyorsunuz. Yazınızın sonlarında ise "Hepsinden önemlisi şairin bir şeyi boşuna veya anlamsızca söylemeyeceğini kabul etmek..."ten -şüphesiz ki pek doğru olarak- dem vuruyorsunuz. Bu fikirlerin hangisi sizden, hangisi naklendir!...

Biri der ki, yazınızın son satırında siz kendinize "...biz okurların..." diyerek belli bir yer seçmişsiniz, ama, aynı zamanda, "yazar" da olunca bazen, iş değişiyor, beklenmedik durumlar, aksaklıklar , ... ortaya çıkabiliyor. Malum ya, evdeki hesap çarşıya uymaz! ■

** Nitekim, çok ısrarlı isteğinize dayanamayıp, bu gün (8 Kasım 1997), size de eskiden bölüm başkanlığı yapan ve emekli olan meslektaşımızın jübile yemeğinde rastladığım TDAY-Belleten yazı kurulu başkanı sayın Prof. Dr. Osman F. Sertkaya'ya sordum. Güldü ve kendisine başvurmanızı söyledi!

1. Kalpaklı, Mehmet, Fevrî, Hayatı Şahsiyeti Eserleri, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İst. 1986, II+38 sayfa.
2. Sarıoğlanoğlu, Nazife, Fevrî Divânının (Edition Critique) Tenkîdli Neşri I. Dini Şiirler ve Kasideler, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, mezuniyet tezi, 1953/54, 263 sayfa.
3. Kalpaklı, Mehmet, Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı Metoduna Giriş ve Fevrî Divanı'nın Elektronik Formu, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, İst. 1991, 43 sayfa+2 disket.

DİN-SANAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
MANİCİLİK VE UYGUR RESİM SANATI

DR. ZÜHRE İNDİRKAŞ*

Bir toplumun sanatını yönlendiren, gelişmesini sağlayan ya da onu sınırlayan ana öğelerden biri de dindir. Bu bağlamda Türklerin tarih sahnesinde var oluşlarından bu yana benimsedikleri çeşitli dinlerin Türk sanatının oluşumundaki etkileri izlenebilir. İslam öncesi bu ilişkinin en yoğun biçimde gözlemlendiği dönem Uygur Türklerinin Maniciliği benimsedikleri dönem ve özellikle bu dinin resim sanatındaki yansımalarıdır.

Modern dünyanın unuttuğu Manicilik, adını kurucusundan alan ve kendisini gerçeğin arayıcısı olarak tanımlayan Mani tarafından 3. yy'da oluşturulan bir öğretidir. Mani'nin öyküsü birbirinden farklı inançların karşı karşıya geldiği İran'da babası ile yaşadığı bir Zerdüşt cemaatinde başlar. Mani küçük yaşlardan başlayarak bu cemaatte büyümesine karşın farklı bir dinsel arayışa yönelmiş ve Zerdüşt, Buda ve İsa'nın etkilerinde kalarak yeni bir öğreti oluşturmuştur.

Türklerin Mani öğretisi ile karşılaşmaları ve bu öğretinin Uygur Türkleri tarafından benimsenmesinden önce, Orta Asya'da Türklerin durumuna ve inançlarına kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Orta Asya'da İÖ 6. yy'dan başlayarak varlığı bilinen Türkler bölgedeki öbür topluluklar gibi çoğunlukla göçer yaşam biçimi sürdürmüşlerdir. Çeşitli gruplarla iç içe yaşayıp kaynaşmış olmaları nedeniyle bu bölgede salt Türk toplumuna ait olabilecek yerleşme yerlerini ve kültürlerini saptamak oldukça güçtür. Ne var ki İÖ 3-2. yy'lardan başlayarak Çin kaynaklarında Hyung-nu olarak geçen Hun konfederasyonu, Batı Hunları, Çin'de To-pa (Wei) soyunu oluşturan Tabgaç Türkleri, Orta Asya'da egemenlik alanlarını Hindistan'a kadar genişleten Akhunlar (Eftalitler) bozkır Türk göçerlerinin Göktürk öncesi kurdukları siyasal kuruluşlar olarak bilinmektedir. Daha sonraları Orta Asya kervan yolu üzerinde güçlü bir siyasal örgütlenmeye giden Göktürkler, Türklüğü vurgulayan[1] bir devlet olmuşlardır. Bu dönemlerde Sibirya ve İç Asya'nın kültüründe ortak inanç sistemi olarak görülen Şamanlık, Türkler tarafından da benimsenmiştir. Bütün inanç sistemlerinde olduğu gibi Şamanlık da belirli bir dünya görüşünü temel alır, zamana ve uygulayanların toplumsal yapılanma ve gereksinimlerine göre değişiklikler gösterir; bu bağlamda, Türklerde de en yüceltilmiş biçimiyle Gök Tanrı ve çevresinde oluşan tanrılar ve ata inancının "aşina" ailesinin toteminden süregelen "kurt"un kutsallaştırılması çevresinde gelişmiştir. Öte yandan Budizmin de Göktürkler arasında görülen bir inanç olduğu bilinmektedir. Hatta Bilge Kağan'ın Budacılığa eğilimli olduğu söylenir.[2] Hindistan'da doğan Budizmin yayılma yollarından birinin Orta Asya olduğu göz önüne alınırsa, Göktürkler arasında da Budizmin var oluşunun nedenleri anlaşılabilir.

Orta Asya'da sözü edilen bu dönemin karmaşıklığı içinde, bozkırdaki hareketlilikle birçok din gelip geçmiş ve izler bırakmıştır. Bu bağlamda Türkler de bir yandan eski inançlarını korumuşlar, öbür yandan da Budacılık, Manicilik gibi evrensel inançlara açılmışlar ve böylece ortamı, kurulacak Uygur toplumuna hazırlamışlardır. Uygurlar, Türkleri yüksek bir kültürün içine sokmuş ve dünyaya gerçek anlamda evrenselliğin (*ekumenizm*) o güne kadar duyulmamış bir görünümünü sunmuşlardır.[3]

Mani'nin öğretisini ve Uygur resmine olan etkilerini irdelemeden önce bu öğretinin Uygur toplumunda resmi din olarak kabul edilişinin hangi koşullarda gerçekleştiğini irdelemek yerinde olacaktır. Orta Asya'daki Türk kültür ve sanatını daha iyi kavrayabilmek ve değerlendirebilmek için çeşitli boyların oluşturduğu, ekonomisi hayvancılığa dayalı Göktürk siyasal örgütlemesinin 740-750'lerde dağılması ile ortaya çıkan değişimlere daha yakından bakmak gerekir. Bu siyasal birliğin, geçirdiği acı deneyimlerden ötürü Çin'e ve bu anlamda yerleşik uygarlıklara karşı bir küskünlüğü vardır.[4] Nitekim 690-700 yıllarında son Göktürk devleti kurulduğu sırada Çin'in dinlerini kabul etme önerisi ortaya atılır, ancak bu öneri "Çin dinleri insanı gevşetir, eğer biz sürülerimizin ardından gidip otlak arayacaksak şehir hayatından uzak durmamız gerekmektedir"! denilerek reddedilir.[5] Ama 750'de Ötüken yaylaları el değiştirir. Büyük göçerlik ilkeleriyle kurulan Göktürk federasyonu, bünyesindeki Uygur, Karluk ve Basmil kabilelerinin ayaklanmaları sonunda dağılır. Adı geçen kabileler ortak bir yönetim kurarlar, ancak bir on yıl süren ortak yönetim, onuncu yılın sonunda Uygurların Basmilleri ve

* İst. Ü. Edebiyat Fakültesi Genel Sanat Tarihi öğretim üyesi

Resim 1: Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın Mani dinini kabul edişi (minyatür).

Karlukları saf dışı bırakarak tek başlarına Ötüken'e egemen olmaları ile son bulur. Bu aşamada Uygurların Çin'e dönük ve yerleşik yaşama yönelik bir seçim yapmış olmalarının önemi büyüktür.[6] İşte bu seçimin en çarpıcı ve belirgin örneği de 762 yılında Bögü Kağan'ın, Mani dinini tanıyarak ona bağlanmasıdır.[7] Bu sıralarda Uygur devleti en güçlü dönemini yaşamaktadır. Bögü Kağan'ın bir Sogd dini olan Maniciliği kabul etmesinde, kendisinin kişisel olarak bu dine duyduğu eğilimin yanı sıra kimi siyasal ve ekonomik koşulların da etkili olması olasıdır. Bu dini benimseyerek hem Doğu Asya'da ekonomik açıdan çok etkili olan Sogdlarla daha uyumlu ilişkilerde olmak, hem de bu yolla Çin'in etkilerine karşı koymak gibi bir amaç gütmüş olabilir.[8] Böylece daha önce kabul ettikleri Budizm yanında Bögü Kağan'ın Mani dinini tanıması ve benimsemesiyle, Uygurlar yerleşik şehir düzeni içinde hızla Budacı-Manici bir kültür geliştirmeye başlarlar. Maniciliğin kurucusu olan Mani kendisini Adem'den Buda'ya, Zerdüşt'ten İsa'ya kadar uzanan peygamberler zincirini tamamlayan son halka olarak görüyor ve tüm insanları evrensel bir inançta, evrensel bir dinde birleştirmek üzere dünyaya geldiğine inanıyordu ve bunu başarabilirse dünyanın huzura kavuşacağını düşünüyordu. Öğretisinin ana öğesi olan "ışık"ın (nur) özünün tüm din ve düşüncelerde bulunabileceğine inanıyordu.[9]

Küçük yaşlarından başlayarak babası ile birlikte Zerdüşt bir cemaatte yaşamını sürdürürken 12 yaşında "At-T'aum" (yol arkadaşı) adlı bir meleğin ona "ışık cennetinin krallığından" iletiler verdiğine inanmış,[10] bu inançla kendi öğretisini kurmuş ve dinini oluşturmaya başlamıştır. 24 yaşına geldiğinde meleği ile ikinci kez görüşmüş ve ondan artık kendi öğretisini yaymanın zamanı geldiği iletisini almıştır. Mani öğretisi, madde ve ruhu esas almış ve bunu kozmik ışık ve karanlığın oluşturduğu düalist bir anlayış içine yerleştirmiştir.[11] Mani'nin öğretisi karmaşık bir kozmoloji üzerine kurulmuştur. Asıl olarak öncesiz ışık alanı ve öncesiz madde alanı vardır. Manicilik'te evrenin ve insanın oluşumunu açıklayan söylenceye göre, madde alanının kıskanç hükümdarı "nur"a saldırıp bir parçasını gasp etmiştir. Işık alanının tanrısına (Nur Tanrı)* bağlı güçler** bu durumdan korkmuşlardır. Karanlığa karşı savaşabilmek amacıyla Nur Tanrı kendisinden oluşturduğu Yaşam Ana ile ilk insanı doğurmuştur. Karanlık devlerinin kutsal olan bu ilk insan örneğini öldürüp yutmalarının ardından dünya yaratılmıştır. Yaratılıştan sonra insanın en önemli ödevi, karanlık maddede sıkışıp

Resim 2: Mani'nin ölüm yıldönümü töreni (minyatür).

kalan nur parçacıklarını kurtarmak olmuştur.[12] Bu söylenceden de anlaşılacağı gibi Maniciliğin ana düşüncesi iyilik ve kötülük arasındaki karşıtlıktır. İyilik ışık (aynı zamanda ruh), kötülükse karanlık (aynı zamanda beden) anlamındadır. Evren iyilik ve kötülüğün, insan ise ruh ve bedenin karışımıdır. Günümüzde unutulmuş bir öğreti olan Manicilik, başlangıçta Hıristiyan toplumlarda İsa'nın öğretisine, Budacı toplumlarda Buda'nın öğretisine yaklaşması nedeniyle[13] Avrupa ve Asya'da oldukça yayılmıştır; Mani'nin yaşadığı dönemde Sasani İmparatorluğu eyaletlerinde yayılmaya başlayan Manicilik, kervan yolları üzerinden Çin sarayına dek ulaşmış 732'de Çin bu dine inananlara ibadet özgürlüğü tanımak zorunda kalmıştır. Uygurların Doğu Türkistan'da egemen oldukları dönemde, 762'de Bögü Kağan'ın benimsediği Manicilik 840'ta Uygur Devleti yıkılıncaya dek onların resmi dini olarak yaşamıştır. İran'da acımasız tepkilere karşın 10. yy'a kadar yaşayan bu din 10. yy'da Abbasilerin giderek artan baskıları sonucunda merkezini Semerkant'a taşımak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'da büyük olasılıkla 13. yy Moğol saldırısına kadar etkisini sürdürmüş, ancak giderek artan çeşitli baskılar nedeniyle yok olmuştur. Bir yandan da Mısır'dan başlayarak hızla Kuzey Afrika üzerinden Batıya yayılmış, 4. yy başlarında İspanya'ya kadar ulaşmıştır. Ancak Batıda Hıristiyan kilisesi ve Roma devletinin karşı koymalarına direnememiş ve 6. yy'da tümüyle yok olmuştur.

3. Mani dinine bağlı rahipler yazı yazıyorlar (minyatür).

Manicilikte dünya nimetlerinin geçiciliğine inanılır, açgözlülük, yalancılık, hırsızlık, adam öldürme yasakların arasındadır. Manicilerin seçkinleri (elekti),[14] bu dine kendilerini adayanların oluşturduğu rahipler, katı bir disiplin içinde tüm yaşamlarını dua etmeye, eğitime, sanata ve öğretilerini anlatmaya adarlar.[15] Bu amaçla genç Mani rahipleri sürekli gezerler, yaşlandıktan sonra da oturur hiç yerlerinden kımıldamazlardı.[16] Ancak rahipler dışında bu dini benimseyenlerden böyle bir disiplin ve katı kurallara uymaları beklenmemiştir. Mani öğretisi kurtuluşa yalnız bilgi ve erdemle ulaşıldığını savunmaktadır. Mani bilgi ve sanata verdiği değerle daha yaşamı sırasında saray çevrelerinde ilgi görmüştür. Nitekim, öğreti Uygurlarda da geniş halk kitlelerinden çok egemen sınıf tarafından benimsenmiş, saray çevresi tarafından saygı görmüştür.

Her güzelliğin Tanrı güzelliğini yansıttığına inanan Mani'nin resme olan tutkusu, müziğin ve güzel kokuların verdiği tinsel mutluluğu tanrısal zevkler olarak görmesi, onun dinsel öğretisinin sanatla ne denli iç içe geçmiş olduğunu gösterir. Aynı zamanda güçlü bir ressam olan Mani[17] düşüncelerini sözden çok resimle dile getirmeyi[18] yeğlemiştir. Mani'nin öğretisini benimseyen Uygurlar da bu etki doğrultusunda İslam öncesi Türk resminin temsilcisi olmuşlar ve en görkemli örneklerini vermişlerdir. Mani'nin öğretisinde, onun resme olan tutkusu ve sanatçı kimliğinin etkileri yoğundur. Öyle ki İslam dünyası onun öğretisine karşı çıkmış dinsel inançlarına şiddetle karşı koymuş olmasına karşın ressam kimliğine hep hayranlık duymuş ve övgüyle söz etmiştir. Örneğin Araplar, onun öğretisi için "Deli öğretisi"[19] demişler, ancak onu hep "ressam Mani" olarak anmışlardır. Hatta İslam dünyasında minyatürü Maniciliğin yarattığı söylenir.[20] Firdevsî (1020) Mani'nin peygamberliğinin yanı sıra ressamlığından söz edip onu "Tanrının elçisi" olarak adlandırırken, Ebü'l-Meâlî (yak. 1092) dinlerle ilgili *Beyânü'l-Edyân* adlı kitabında Mani için "Bu adam resim sanatının ustalarındandır" der.[21] Öte

Resim 4: Çalgı çalıp ilahi okuyan oturan figürler.
Resim 5: Mani dinine bağlı rahibeler (ipek, tapınak bayrağı parçası).

yandan Mîrhond da onun çok başarılı bir ressam olduğunu söyler. Flügel ise "O öğretisini sözden çok resimle anlatabilmiştir" der.[22] Tüm Mani tapınaklarında duvarların Mani öğretisi ile ilgili duvar resimleri ve kitapların da minyatürlerle bezenmiş olması bu değerlendirmeleri doğrular.

Bugün elimizde bulunan Mani dinine ilişkin kitap sayfalarından ve Doğu Türkistan'daki Mani tapınaklarının duvar resimlerinden günümüze ulaşan örnekler, Manicilikte sanatın, özellikle de resim sanatının önemini açıkça göstermektedir. Örneğin Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini tanıdığını betimleyen minyatüre bakıldığında simgesel anlamlar yüklenmiş iki ayrı dünyanın betimlendiği başarılı bir kompozisyona rastlıyoruz (Resim 1). Koço'da bulunmuş (7-9. yy) bu minyatürde yer alan kompozisyonun iki yanında Mani alfabesiyle yazılmış isimler vardır. Sağ tarafta kırmızı mürekkeple yazılmış sütunda Türkçe adlar ve kimi unvanlar görülmektedir: *Esençor Çigsi. Tireg Sng Frn. Çaçkız Öz Edgü.Noş.. Kumar çor. Kumar Frn. Arslan Sengün...* Sözü geçen olay minyatürde iki bölümde kurgulanmıştır. Birinci bölümde üst sahnedeki olaylar, bu dünyada geçmektedir; ortada beyazlar giymiş ve beyaz bir kürsü üzerine bağdaş kurarak oturmuş bir baş rahip görülmektedir. Buna Orta Farsçada *asparag* denilir.[23] Beyaz elbisenin önünde bir kırmızı kurdele sarkmaktadır; kırmızı şeritler üzerinde, içi siyah haçlı beyaz daireler vardır. Baş rahibin bir yanında gene beyazlar giymiş, ikinci dereceden iki rahip çiçekli bir halı üzerine diz çökmüş ve ellerini göğüsleri üzerinde kavuşturmuşlardır. Bunların yanında dünyasal giysilerle sakallı birisi yine diz çökmüştür. Baş rahibin başının arkasında ki hale kalıntısının bu sakallı kişinin arkasında da olması ve rahiplerin hemen yanında yer alması onun yüksek rütbeli bir kişi olduğunu göstermektedir.

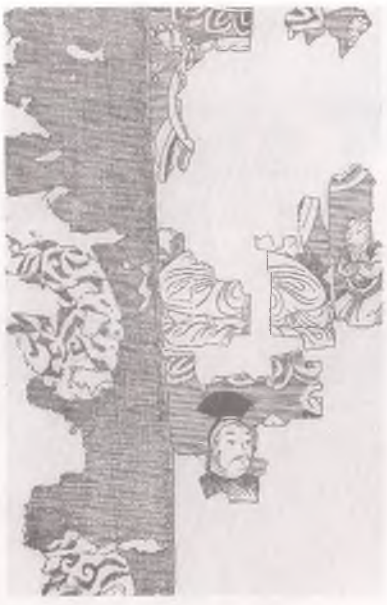

Resim 6: Koço'dan ipek üzerine yapılmış Mani dini ile ilgili sahne.

Dünyasal olayı betimleyen kompozisyon baş rahibin öbür yanındadır; tepeden tırnağa zırhlara bürünmüş, başının arkasında mor halesi ve miğferiyle bir hükümdar olduğu izlenimini veren kişi, sağ elini baş rahibin sağ eline uzatmış ve diz çökmüş olarak görülmektedir. Hükümdarın arkasında beyleri ve komutanları olduğu anlaşılan asker giysili üç kişi vardır. Mani dinindeki inanca göre "Yaşam Anası" ve "Canlı Ruh", ışık parçacıklarını temsil eden ilk insanı madde dünyasından kurtarmak için harekete geçerler. İşte bu eylemin, bu dünyadaki simgesi "el sıkmak"tır.[24] Baş rahip sol kolunu kaldırmış, baş parmağı ile işaret parmağını birleştirip çember yapmış, öbür parmaklarını havaya kaldırmıştır. Sol elin bu hareketi vaaz ve dinsel komut simgesidir.[25] Bundan da anlaşıldığı gibi baş rahip askeri giyimli birisine Mani dinini öğretmektedir. Manicilerin yaşamında böyle bir olay yalnızca bir kez yaşanmıştır. Bu da Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın 762 yılında Mani dinini kabul etmesidir. Bu minyatürde bu olay betimlenmiş olmalıdır.[26] Birinci bölümde beyaz elbiseli Mani rahipleri ve askeri giyimli üçüncü Uygur hükümdarı Bögü Kağan ile bu dünya, ikinci bölümde (alt bölümde) maddi dünyada gelişen olayların manevi dünyadaki yankıları anlatılmaktadır. Sağda diz çökmüş tanrıların Hindistan kökenli olduğu sanılmakta ancak neyi simgeledikleri şimdilik bilinmemektedir.

Sol tarafta insan yüzlü, sarı kanatlı iki figür betimlenmiştir. Bunlardan soldaki biraz daha küçük olup, Bögü Kağan'ın tam altına rastlamaktadır ve onun "ruhu"nu simgeleyen bir melek olarak betimlenmiştir. Başının çevresindeki hale de Kağan'ın başının çevresindeki hale ile aynı renktedir. Her ikisi de mordur. Öbür melek ise biraz daha büyük olup, baş rahibin tam altına gelmekte, o da baş rahibin ruhunu simgelemektedir ve onun başının çevresindeki hale de baş rahibin başının çevresindeki hale ile aynı renktedir. Her ikisi de kırmızıdır. Bu melek de Mani'nin koruyucu meleği olmalıdır. Prof. Şinasi Tekin bu dört figür arasındaki koşutluktan yola çıkarak üstte Bögü Kağan'ın "maddi gücü", baş rahibin de Mani dinini simgelediğini; altta ise buna koşut olarak Kağan'ın "kut"u, yani devlet yönetme gücü, baş rahibin temsilcisi olarak da Mani'nin koruyucu meleğinin birer kanatlı melek olarak betimlenmiş oldukları görüşündedir.[27]

Yukarıda sözünü ettiğimiz minyatürün arka sayfasında her ilkbaharda yapılan Mani'nin ölüm yıldönümü töreni (Berna töreni) betimlenmiştir (Resim 2). Ortada töreni yöneten baş rahip bulunmaktadır. Üzerinde ekmek bulunan masa ve hemen yanında meyve bulunan sehpanın yanında bir rahip elinde tuttuğu kitaptan tören ile ilgili bir şeyler okumaktadır. Meyvelerin bulunduğu sehpanın üst kısmında renkli örtülerle kaplı bir kürsü üzerindeki figür Mani'nin kendisi ya da onu simgeleyen bir kişi olmalıdır. Yanlarda dört sıra halinde rahipler dizilmişlerdir. Giysilerinin özellikle şapkalarının farklı oluşu, farklı rütbe ve görevleri simgeliyor olmalıdır.[28] Kimilerinin üzerinde isimleri yazılı olup, ancak okunamayacak kadar siliktir.

Yine Mani dinine ilişkin Uygurca resimli bir kitap sayfasındaki başka bir örneğe bakıldığında (Resim 3), iki sıra halinde beyaz elbiseli, beyaz başlıklı rahipler, üzeri renkli örtülerle kaplı alçak sıraların

arkasına oturmuşlar, her birinin önünde beyaz kâğıtlar, ellerinde kalemler görülüyor. Manicilerin minyatürlü, tezhipli kitaba çok meraklı olduklarına ilişkin bilgiler bu minyatürde açıkça doğrulanmaktadır. Hatta kimi rahiplerin her iki elinde de kalem tutmaları çok yazı yazılıp, çok eser verildiğine ilişkin bir simge olabilir.[29] Üst sıradaki rahiplerin başları üstünde ağaçlar, üzüm salkımları ve bir kuş görülmektedir. Rahip sıralarının altında üç satırlık bir metin yer almaktadır: *tutsar... tertrü törü tutu(ş)mak kirtgünser kirtgünçsüz küni-çii(gil)titigçi bolsar anı.../uyu bilmek kergek...* "... delalete sapmış olsa, imansız, kıskanç ve küfür söz söylese bunu.. bilmek ve .. mak lazımdır!."

Resim 7: Koço'dan Mani rulo kitap başlığı (minyatür).

Arka sayfada çift sütunlu bir metin bulunmaktadır (Resim 4). Sayfanın başında altın yaldızlı çiçek ve yaprak motifleri arasında altın suyu ile yazılmış kitabın başlığı okunmaktadır: *Tört (I) lig Tengriler* "Dört Haşmetli güçler". Bu Mani'nin 1) tanrı, 2) onun ışığı, 3) onun gücü ve 4) onun hikmeti olarak belirmesidir. İkinci sütunda kitabın ithaf edildiği Uygur hükümdarlarının unvanları görülmektedir. Sayfanın yan kısmında bitki çiçek süslemeleri yer almaktadır. Bunların arasında iki şapkalı ve sakallı figür yan yana yeşil bir halı üzerinde diz çökmüş olarak betimlenmiştir; birisi ellerini kavuşturmuş öteki de ut[30] çalmaktadır. Köşede kırmızı halı üzerinde oturan kişinin baş kısmı tahrip olmuş ancak ellerini yukarı doğru uzatmış olduğu görülmektedir. Öbür figürlerden daha büyük olarak gösterilmesi ve daha farklı bir halı üzerinde oturuyor olması saygın kimliğini vurgulamaktadır. Çünkü bilindiği gibi Doğu sanatında her zaman daha saygın olan kişiler daha büyük boyutlarda betimlenmişlerdir. Manicilikte kökleri çok eski inanışlara dayanan insan-müzik ilişkisi bağlamında müziğin duyumsattığı tinsel mutluluğun tanrısal bir zevk olarak değerlendirildiğini anımsarsak burada bir dinsel tören, bir tapınma sahnesi ile karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz.

Başka bir örnekse, Koço yıkıntıları arasında bulunmuş 9-10. yy'lardan, üzerinde altın varak kalıntıları olan bir ipek kumaş parçasıdır (Resim 5). Büyük bir olasılıkla bir tapınak bayrağından arda kalan bir kumaş parçasında Mani dininin koruyucusu Bögü Kağan'ın, saray ileri gelenleri ile birlikte resmedilmiş olması mümkündür.[31] Üst sırada diz çökmüş rahibeler görülmektedir. Mani dinine bağlı rahibeleri göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Yine Koço'da, Mani tapınak yıkıntılarında kitaplık olduğu sanılan bölümde ipek üzerine yapılmış bir resim bulunmuştur (Resim 6). Bu resim mavi fon üzerine yerleştirilmiştir. Ancak tanrı figürlerinin olduğu kısımda kumaş tahrip olmuştur. Alt kısımda mantar biçimli taş başlıklı bir figür görülmektedir. Oldukça yıpranmış durumda olsa da Uygur resminin güzel bir örneği olarak değerlendirebiliriz.

İlginç bir örneğe de fildişi bir çubuğa sarılmış bir kitap başlığında rastlanır[32] (Resim 7). 9-10. yy'lara ait bu ruloda tek bir minyatür vardır. Bu minyatürde iki kadın bir sancak taşımaktadır. Sancağın kargısı üzerinde, ortasında kürk ya da tüy izlenimini veren bir süsün yükseldiği Mani baş rahiplerine özgü bir taç-başlık görülmektedir. Her iki yanda bayrağı taşıyan birer kadın figürü bulunmaktadır. Bunlar tapınakta görevli kadınlar olmalıdır. Sancağın üzerindeki taç-başlık ve iki kadının taşıyış biçimi, burada dinsel anlamda önemli bir kompozisyonla karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedir.

Öte yandan Mani tapınaklarının duvarlarının da resimlerle bezenmiş olduğu bilinmektedir. Bunlardan günümüze ulaşabilen örneklerden Koço yıkıntılarında bulunan 7-11. yy'lardan kalma bir duvar resmi parçasının üzerinde Mani rahiplerinin betimlenmiş olduğu görülmektedir (Resim 8). Arkada üç sıra olarak daha küçük boyutta genç erkek figürleri vardır. Bu kompozisyonda önde büyük çizilmiş olan figür Mani baş rahibidir. Arkada üç sıra olarak görülen küçük erkek figürleri ise genç Mani rahipleri olmalıdır.

Mani duvar resmine ilişkin bir başka örnek de Kumtura'da bulunmuş bir duvar resmidir (Resim 9). Bir manastırın saldırıya uğrayışının betimlendiği bu resim V. von Le Coq tarafından eski bir söylencenin yorumlanışı olarak kabul edilmiştir. Zırhlı bir askerin, beyaz elbiseli rahibi omzundan yakalayıp kabaca çekiştirmekte olduğu bu sahneyi Prof. Şinasi Tekin biraz daha farklı yorumlar ve tartaklanan rahip giysili kişinin sakallı oluşu nedeniyle bir Mani rahibi olduğunu savunur. Zırhlı askerlerin kim olduklarının kesin olarak bilinmediğini, ancak atının başındaki hilal nedeniyle süvarinin Müslüman olabileceğini belirtir. Bu görüşünü savunurken Batı Türkistan ve Horasan'daki Müslümanların, Müslüman olmayan Uygurlara düzenledikleri saldırılarından söz eder ve Kaşgarlı Mahmud'un şu dörtlüğünü anımsatır:

Kelginleyu aktımız
Kendler öze çıktımız
Furban evin yıktımız
Burkan öze sıçtımız

"Seller gibi aktık / Kentleri bastık / Puthaneleri yıktık / Putların başına sıçtık." Bu duvar resminde de Karahanlıların hatta Samanilerin Budacılara, özellikle Manicilere açtıkları seferlerden birinin anlatıldığını belirtir ve bu saldırı sahnesinin, geçmişin acı anılarını yeni kuşaklara aktarmak için bir manastır duvarına resmedilmiş olabileceğini düşünür.[33]

Günümüze ulaşan bu örneklerden de anlaşılabileceği gibi Mani, sanatçı kimliği ve doğa ile tanrısallık arasında uyum sağlamaya çalışan öğretisi ile döneminin sanatını olumlu yönde etkilemiştir. Mani inancı içinde Uygurlar nitelikli ve dingin bir resim sanatı geliştirme ortamı bulmuşlardır. Hatta giderek İslam sanatının oluşumunda da etkin olmuşlardır. Doğu Türkistan sanatına geçen özelliklerin yalnızca Uygur bölgesinden ve Mani ile ilgili eserlerden gelmesine karşılık Budist örneklerin görüldüğü Kızıl, Kuça bölgelerinin İslam sanatını etkilememiş olması[34] göz önünde tutulduğunda, Maniciliğin yalnız Uygur Türk resim sanatının gelişmesinde değil erken İslam minyatürünün oluşumundaki etkileri açısından da önemli olduğu ortaya çıkar. Minyatürlerde görülen dolgun yüzler, yanaklar üzerine düşen saç kıvrımları, badem gözler, hafif kemerli burun, gonca gibi minik ağızlı insan tipleri, figürlerin sıralanış biçimi, stilize bitki ve ağaçlar erken İslam minyatüründe görülen özelliklerdir. Tüm bunlar gösteriyor ki Flügel'in, "öğretisini sözden çok resimle anlatır" dediği Mani, insanlığı evrensel tek bir inançta birleştirmeyi başaramamış ve öğretisi unutulup gitmişse de öğretisini benimseyen toplumların sanat alanında, özellikle resim sanatında ulaştıkları başarılı düzey onun sanat tarihi açısından önemini günümüze dek taşımıştır. ■

Resim 8: Koço yıkıntılarından, Mani rahipleri (duvar resmi).

* Nur Tanrı, Manicilikte Büyük Ulu Baba olarak anılır.

** Mani mitolojisinde bunlar beş "ev" olarak geçer. Anne Marie Schimmel, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1955, s. 70 vd.

1. D. Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul, 1993, s. 65.
2. E. Esin, "Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadım İkonografisi", *Sanat Tarihi Yıllığı III*, İstanbul, 1969-70, s. 233'ten O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin, 1961 II/441, III/390.
3. J. P. Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 116.
4. Ş. Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul, 1993, s. 15.
5. *agy*, s 15.
6. *agy*, s 16.
7. *Aynı yerde.*
8. C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra, 1968, s. vii. Ayrıca Türklerin Mani dinini kabul etmelerindeki nedenler için bkz. Ş. Tekin, *agy*, s. 16.
9. "Mani", *AnaBritannica*, c. 15, İstanbul, 1978. s. 283-284.
10. A. von Le Coq, *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien, Die Maniehaeischen Miniaturen, Berlin, 1923, s. 12.*
11. H. Jonas, "Manichaeism", *The Oxford Companion to Philosophy*, New York, 1995, s. 519.
12. M. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1955, s. 70.
13. *agy*, s. 71.
14. *agy*, s. 72.
15. H. Jonas, *agy*, s. 519.
16. B. Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 359
17. W. A. Thomas, *Survival of Sasanian & Manichaean Art in Persian Painting*, Oxford, 1924, s. 16.
18. A. von Le Coq, *agy*, s. 13'ten Flügel, "Sendschreiben über die Vortrefflichkeit der religiösen Musiks Mani, s. 105.
19. *agy*, s. 13.
20. *agy*, s. 13'ten C. Ritter, *Die Stupa's (Topes) oder die architectonischen Denkmale an der Indo-Baktrischen Königsstraße und die Colosse von Bamiyan, Berlin, 1838, s. 27.*
21. *agy*, s. 14.
22. *Aynı yer.*
23. Ş. Tekin, *agy*, s. 99.
24. *Aynı yer.*
25. *agy*, s. 100 vd.
26. *Aynı yer.*
27. *Aynı yer.*
28. Mani taç başlıkları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Z. İndirkaş "Uygur Taç-Başlıkları Üzerine", *Toplumsal Tarih*, S. 27 (Mart 1996), s. 32-36.
29. Ş. Tekin, *agy*, s. 29.
30. Kimi kaynaklarda Mani, udu bulan kişi olarak geçmektedir. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, 1978, s. 134; G. İnal, *Türk Minyatür Sanatı*, Ankara, 1995, s. 7. A. von Le Coq, ise Mani'nin udun bulucusu olarak bilinse de gerçekte böyle olmadığı görüşünü savunmaktadır. *Die Buddhisticshe...*, s. 13.
31. A. von Le Coq, *agy*, s. 36 vd.
32. *agy*, s. 34.
33. Ş. Tekin, *agy*, s. 105.
34. G. İnal, *Türk Minyatür...*, s. 8.

Resim 9: Kumtura'dan bir Mani rahibinin saldırıya uğrayışı (duvar resmi).

HİCRİ GÜNLERİ RUMİ/MİLADİ GÜNLERE ÇEVİRME KİTAPLARI-III

DR. MÜH. A. NECATİ AKGÜR*

6. P. V. Neugebauer: *Hilfstafeln zur Technischen Chronologie*. Kiel, 1937.

Tanınmış bir bilim tarihçisi ve takvimbilimci olan Neugebauer'in kitabında, bilinen bütün takvimlerin dökümlerine yer verilmiş bulunulmaktadır.

Kitapta Hicri yılbaşıların (1 Muharrem) karşılıklarını veren ana dökümde (*age*, Tablo 31) gün adı rakamlarının yanı sıra günlerin Rumi/Miladi yıl içi gün sayıları da verilmektedir. Burada

			D	W_1	C
(1 Muh.)	1 = 622	Juli (Temmuz)	16 - 197	- 6	- −1
"	2 = 623	"	5 - 186s	- 3	- −1
:	: :	:	: :	:	:

olduğu görülmektedir. İlk satırdaki 6 rakamı, gün adı rakamı olarak cumayı gösteriyor. İkinci yıl satırındaki s harfi, 5 Temmuz'la başlayan 623/4 Rumi yılının, 624 yılı şubatını içinde bulunduruyor oluşu nedeniyle, 366 günlü artık yıl olduğunu; C sütunundaki −1'lerse, hesaplamaların 15 Temmuz 622 Perşembe'ye göre yapılması istenirse, sonuçtan 1 gün çıkarılması gereğine işaret etmektedir. Hicri ve Rumi/Miladi yardımcı dökümlerdeyse (Döküm 13 a ve b. Kitapta 31 A ve 51) 1 Muh. = 0 ve 1 Ocak = 0 olarak verilmektedir. (Dikkat edilirse, Wolseley Haig'da 16 Temmuz yılın 197'inci günü, yardımcı dökümler 1 Muh. ve 1 Ocak = 0; Neugebauer'deyse 16 Temmuz = 197'inci gün (1 gün eksik), yardımcı dökümlerse 1 Muh. ve 1 Ocak = 1 şeklinde

Döküm 13 a: Neugebauer'in Hicri yardımcı dökümü (kitapta döküm 31 A)

Gün Say	Muha. M	W_2	Safe. M	W_2	R.ev. M	W_2	Re.âh. M	W_2	Ce.ev M	W_2	Ce.âh. M	W_2	Recep M	W_2	Şaban M	W_2	Ramaz. M	W_2	Şevva. M	W_2	Zi.ka. M	W_2	Zi.hı. M	W_2	Gün Say
1	0	0	30	2	59	3	89	5	118	6	148	1	177	2	207	4	236	5	266	0	295	1	325	3	1
2	1	1	31	3	60	4	90	6	119	0	149	2	178	3	208	5	237	6	267	1	296	2	326	4	2
3	2	2	32	4	61	5	91	0	120	1	150	3	179	4	209	6	238	0	268	2	297	3	327	5	3
4	3	3	33	5	62	6	92	1	121	2	151	4	180	5	210	0	239	1	269	3	298	4	328	6	4
5	4	4	34	6	63	0	93	2	122	3	152	5	181	6	211	1	240	2	270	4	299	5	329	0	5
6	5	5	35	0	64	1	94	3	123	4	153	6	182	0	212	2	241	3	271	5	300	6	330	1	6
7	6	6	36	1	65	2	95	4	124	5	154	0	183	1	213	3	242	4	272	6	301	0	331	2	7
8	7	0	37	2	66	3	96	5	125	6	155	1	184	2	214	4	243	5	273	0	302	1	332	3	8
9	8	1	38	3	67	4	97	6	126	0	156	2	185	3	215	5	244	6	274	1	303	2	333	4	9
10	9	2	39	4	68	5	98	0	127	1	157	3	186	4	216	6	245	0	275	2	304	3	334	5	10
11	10	3	40	5	69	6	99	1	128	2	158	4	187	5	217	0	246	1	276	3	305	4	335	6	11
12	11	4	41	6	70	0	100	2	129	3	159	5	188	6	218	1	247	2	277	4	306	5	336	0	12
13	12	5	42	0	71	1	101	3	130	4	160	6	189	0	219	2	248	3	278	5	307	6	337	1	13
14	13	6	43	1	72	2	102	4	131	5	161	0	190	1	220	3	249	4	279	6	308	0	338	2	14
15	14	0	44	2	73	3	103	5	132	6	162	1	191	2	221	4	250	5	280	0	309	1	339	3	15
16	15	1	45	3	74	4	104	6	133	0	163	2	192	3	222	5	251	6	281	1	310	2	340	4	16
17	16	2	46	4	75	5	105	0	134	1	164	3	193	4	223	6	252	0	282	2	311	3	341	5	17
18	17	3	47	5	76	6	106	1	135	2	165	4	194	5	224	0	253	1	283	3	312	4	342	6	18
19	18	4	48	6	77	0	107	2	136	3	166	5	195	6	225	1	254	2	284	4	313	5	343	0	19
20	19	5	49	0	78	1	108	3	137	4	167	6	196	0	226	2	255	3	285	5	314	6	344	1	20
21	20	6	50	1	79	2	109	4	138	5	168	0	197	1	227	3	256	4	286	6	315	0	345	2	21
22	21	0	51	2	80	3	110	5	139	6	169	1	198	2	228	4	257	5	287	0	316	1	346	3	22
23	22	1	52	3	81	4	111	6	140	0	170	2	199	3	229	5	258	6	288	1	317	2	347	4	23
24	23	2	53	4	82	5	112	0	141	1	171	3	200	4	230	6	259	0	289	2	318	3	348	5	24
25	24	3	54	5	83	6	113	1	142	2	172	4	201	5	231	0	260	1	290	3	319	4	349	6	25
26	25	4	55	6	84	0	114	2	143	3	173	5	202	6	232	1	261	2	291	4	320	5	350	0	26
27	26	5	56	0	85	1	115	3	144	4	174	6	203	0	233	2	262	3	292	5	321	6	351	1	27
28	27	6	57	1	86	2	116	4	145	5	175	0	204	1	234	3	263	4	293	6	322	0	352	2	28
29	28	0	58	2	87	3	117	5	146	6	176	1	205	2	235	4	264	5	294	0	323	1	353	3	29
30	29	1			88	4			147	0			206	3			265	6			324	2	354	4	30

Döküm 13 b: Neugebauer'in Rumi/Miladi yardımcı dökümü (kitapta Döküm 51)

D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün	D + M	Gün
1 0 s Oca. 1	43 42 s Şub. 12	84 84 s Mar. 25	126 126 s May. 6	168 168 s Haz. 17	210 210 s Tem. 29	252 252 s Eyl. 9	294 294 s Eki. 21	336 336 s Ara. 2
2 1 s " 2	44 43 s " 13	85 85 s " 26	127 127 s " 7	169 169 s " 18	211 211 s " 30	253 253 s " 10	295 295 s " 22	337 337 s " 3
3 2 s " 3	45 44 s " 14	86 86 s " 27	128 128 s " 8	170 170 s " 19	212 212 s " 31	254 254 s " 11	296 296 s " 23	338 338 s " 4
4 3 s " 4	46 45 s " 15	87 87 s " 28	129 129 s " 9	171 171 s " 20	213 213 s Ağu. 1	255 255 s " 12	297 297 s " 24	339 339 s " 5
5 4 s " 5	47 46 s " 16	88 88 s " 29	130 130 s " 10	172 172 s " 21	214 214 s " 2	256 256 s " 13	298 298 s " 25	340 340 s " 6
6 5 s " 6	48 47 s " 17	89 89 s " 30	131 131 s " 11	173 173 s " 22	215 215 s " 3	257 257 s " 14	299 299 s " 26	341 341 s " 7
7 6 s " 7	49 48 s " 18	90 90 s " 31	132 132 s " 12	174 174 s " 23	216 216 s " 4	258 258 s " 15	300 300 s " 27	342 342 s " 8
8 7 s " 8	50 49 s " 19	91 91 s Nis. 1	133 133 s " 13	175 175 s " 24	217 217 s " 5	259 259 s Eyl. 16	301 301 s " 28	343 343 s " 9
9 8 s " 9	51 50 s " 20	92 92 s " 2	134 134 s " 14	176 176 s " 25	218 218 s " 6	260 260 s " 17	302 302 s " 29	344 344 s " 10
10 9 s " 10	52 51 s " 21	93 93 s " 3	135 135 s " 15	177 177 s " 26	219 219 s " 7	261 261 s " 18	303 303 s " 30	345 345 s " 11
11 10 s " 11	53 52 s " 22	94 94 s " 4	136 136 s " 16	178 178 s " 27	220 220 s " 8	262 262 s " 19	304 304 s " 31	346 346 s " 12
12 11 s " 12	54 53 s " 23	95 95 s " 5	137 137 s " 17	179 179 s " 28	221 221 s " 9	263 263 s " 20	305 305 s Kas. 1	347 347 s " 13
13 12 s " 13	55 54 s " 24	96 96 s " 6	138 138 s " 18	180 180 s " 29	222 222 s " 10	264 264 s " 21	306 306 s " 2	348 348 s " 14
14 13 s " 14	56 55 s " 25	97 97 s " 7	139 139 s " 19	181 181 s " 30	223 223 s " 11	265 265 s " 22	307 307 s " 3	349 349 s " 15
15 14 s " 15	57 56 s " 26	98 98 s " 8	140 140 s " 20	182 182 s Tem. 1	224 224 s " 12	266 266 s " 23	308 308 s " 4	350 350 s " 16
16 15 s Oca. 16	58 57 s " 27	99 99 s " 9	141 141 s " 21	183 183 s " 2	225 225 s " 13	267 267 s " 24	309 309 s " 5	351 351 s " 17
17 16 s " 17	59 58 s " 28	100 100 s " 10	142 142 s " 22	184 184 s " 3	226 226 s " 14	268 268 s " 25	310 310 s " 6	352 352 s " 18
18 17 s " 18	- 59 s " 29	101 101 s " 11	143 143 s " 23	185 185 s " 4	227 227 s " 15	269 269 s " 26	311 311 s " 7	353 353 s " 19
19 18 s " 19	60 60 s Mar. 1	102 102 s " 12	144 144 s " 24	186 186 s " 5	228 228 s Ağu. 16	270 270 s " 27	312 312 s " 8	354 354 s " 20
20 19 s " 20	61 61 s " 2	103 103 s " 13	145 145 s " 25	187 187 s " 6	229 229 s " 17	271 271 s " 28	313 313 s " 9	355 355 s " 21
21 20 s " 21	62 62 s " 3	104 104 s " 14	146 146 s " 26	188 188 s " 7	230 230 s " 18	272 272 s " 29	314 314 s " 10	356 356 s " 22
22 21 s " 22	63 63 s " 4	105 105 s " 15	147 147 s " 27	189 189 s " 8	231 231 s " 19	273 273 s " 30	315 315 s " 11	357 357 s " 23
23 22 s " 23	64 64 s " 5	106 106 s Nis. 16	148 148 s " 28	190 190 s " 9	232 232 s " 20	274 274 s Eki. 1	316 316 s " 12	358 358 s " 24
24 23 s " 24	65 65 s " 6	107 107 s " 17	149 149 s " 29	191 191 s " 10	233 233 s " 21	275 275 s " 2	317 317 s " 13	359 359 s " 25
25 24 s " 25	66 66 s " 7	108 108 s " 18	150 150 s " 30	192 192 s " 11	234 234 s " 22	276 276 s " 3	318 318 s " 14	360 360 s " 26
26 25 s " 26	67 67 s " 8	109 109 s " 19	151 151 s " 31	193 193 s " 12	235 235 s " 23	277 277 s " 4	319 319 s " 15	361 361 s " 27
27 26 s " 27	68 68 s " 9	110 110 s " 20	152 152 s Haz. 1	194 194 s " 13	236 236 s " 24	278 278 s " 5	320 320 s " 16	362 362 s " 28
28 27 s " 28	69 69 s " 10	111 111 s " 21	153 153 s " 2	195 195 s " 14	237 237 s " 25	279 279 s " 6	321 321 s " 17	363 363 s " 29
29 28 s " 29	70 70 s " 11	112 112 s " 22	154 154 s " 3	196 196 s " 15	238 238 s " 26	280 280 s " 7	322 322 s " 18	364 364 s " 30
30 29 s " 30	71 71 s " 12	113 113 s " 23	155 155 s " 4	197 197 s " 16	239 239 s " 27	281 281 s " 8	323 323 s " 19	365 365 s " 31
31 30 s " 31	72 72 s " 13	114 114 s " 24	156 156 s " 5	198 198 s " 17	240 240 s " 28	282 282 s " 9	324 324 s " 20	366 366 s Oca. 1
32 31 s Şub. 1	73 73 s " 14	115 115 s " 25	157 157 s " 6	199 199 s " 18	241 241 s " 29	283 283 s " 10	325 325 s " 21	367 367 s " 2
33 32 s " 2	74 74 s " 15	116 116 s " 26	158 158 s " 7	200 200 s " 19	242 242 s " 30	284 284 s " 11	326 326 s " 22	368 368 s " 3
34 33 s " 3	75 75 s Mar. 16	117 117 s " 27	159 159 s " 8	201 201 s " 20	243 243 s " 31	285 285 s " 12	327 327 s " 23	369 369 s " 4
35 34 s " 4	76 76 s " 17	118 118 s " 28	160 160 s " 9	202 202 s " 21	244 244 s Eyl. 1	286 286 s " 13	328 328 s " 24	370 370 s " 5
36 35 s " 5	77 77 s " 18	119 119 s " 29	161 161 s " 10	203 203 s " 22	245 245 s " 2	287 287 s " 14	329 329 s " 25	: : : :
37 36 s " 6	78 78 s " 19	120 120 s " 30	162 162 s " 11	204 205 s " 23	246 246 s " 3	288 288 s " 15	330 330 s " 26	424 424 s Şub. 28
38 37 s " 7	79 79 s " 20	121 121 s May. 1	163 163 s " 12	206 206 s " 24	247 247 s " 4	289 289 s Eki. 16	331 331 s " 27	- 425 s " 29
39 38 s " 8	80 80 s " 21	122 122 s " 2	164 164 s " 13	207 207 s " 25	248 248 s " 5	290 290 s " 17	332 332 s " 28	425 426 s Mar. 1
40 39 s " 9	81 81 s " 22	123 123 s " 3	165 165 s " 14	208 206 s " 26	249 249 s " 6	291 291 s " 18	333 333 s " 29	: : : :
41 40 s " 10	82 82 s " 23	124 124 s " 4	166 166 s " 15	208 208 s " 27	250 250 s " 7	292 292 s " 19	334 334 s " 30	729 730 s Ara. 30
42 41 s " 11	83 83 s " 24	125 125 s " 5	167 167 s " 16	209 209 s " 28	251 251 s " 8	293 293 s " 20	335 335 s Ara. 1	730 731 s " 31

veriliyor. Her iki durumda da, işlemlerde 1 çıkarma söz konusu olmayacaktır.)

Örnek: Ali Kuşçu'nun ölüm günü, 7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi?

Ana dökümden:

1 Muh. 879 = 1474 Mai (Mayıs) 18 - 138 - 4 (Çarş)

Döküm 13 a'dan:

7 Şa'ban . . . . . + 213 - 3

351 - 7

= 0 (Cu.si.)

Döküm 13 b'den:

351 = Dez. (Aralık) 17

Sonuç: 7 Şa'ban 879 = 17 Aralık 1474 Cumartesi. Buna göre de

8 Şa'ban 879 = 18 Aralık 1474 Pazar

olacağından, Ali Kuşçu'nun ölüm günü,

7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi = 17 Aralık 1474 Cumartesi olarak elde edilecektir.

Döküm 14: Freeman-Grenville gün adı yardımcı dökümü
Olağan yıl - Ocak 1 = Cumartesi

	January (Ocak)						February (Şubat)					March (Mart)					
Sn (Pazar)	-	2	9	16	23	30	-	6	13	20	27	-	6	13	20	27	
M (Pa.si)	-	3	10	17	24	31	-	7	14	21	28	-	7	14	21	28	
Tu (Salı)	-	4	11	18	25		1	8	15	22		1	8	15	22	29	
W (Çarş.)	-	5	12	19	26		2	9	16	23		2	9	16	23	30	
Th (Perş.)	-	6	13	20	27		3	10	17	24		3	10	17	24	31	
F (Cuma)	-	7	14	21	28		4	11	18	25		4	11	18	25		
S (Cu.si)	1	8	15	22	29		5	12	19	26		5	12	19	26		

	April (Nisan)					May (Mayıs)						June (Haziran)					
Sn	-	3	10	17	24	1	8	15	22	29		-	5	12	19	26	
M	-	4	11	18	25	2	9	16	23	30		-	6	13	20	27	
Tu	-	5	12	19	26	3	10	17	24	31		-	7	14	21	28	
W	-	6	13	20	27	4	11	18	25			1	8	15	22	29	
Th	-	7	14	21	28	5	12	19	26			2	9	16	23	30	
F	1	8	15	22	29	6	13	20	27			3	10	17	24		
S	2	9	16	23	30	7	14	21	28			4	11	18	25		

	July (Temmuz)						August (Ağustos)					September (Eylül)					
Sn	-	3	10	17	24	31	-	7	14	21	28	-	4	11	18	25	
M	-	4	11	18	25		1	8	15	22	29	-	5	12	19	26	
Tu	-	5	12	19	26		2	9	16	23	30	-	6	13	20	27	
W	-	6	13	20	27		3	10	17	24	31	-	7	14	21	28	
Th	-	7	14	21	28		4	11	18	25		1	8	15	22	29	
F	1	8	15	22	29		5	12	19	26		2	9	16	23	30	
S	2	9	16	23	30		6	13	20	27		3	10	17	24		

	October (Ekim)						November (Kasım)					December (Aralık)					
Sn	-	2	9	16	23	30	-	6	13	20	27	-	4	11	18	25	
M	-	3	10	17	24	31	-	7	14	21	28	-	5	12	19	26	
Tu	-	4	11	18	25		1	8	15	22	29	-	6	13	20	27	
W	-	5	12	19	26		2	9	16	23	30	-	7	14	21	28	
Th	-	6	13	20	27		3	10	17	24		1	8	15	22	29	
F	-	7	14	21	28		4	11	18	25		2	9	16	23	30	
S	1	8	15	22	29		5	12	19	26		3	10	17	24	31	

7. Freeman-Grenville: *The Muslim and Christian Calendars*. Londra, 1963.

Bu kitabın ana dökümünde (*age*, Tablo 1), Hicri yılbaşının (1 Muharrem) değil, Rumi/Miladi yılbaşının (1 Ocak) gün adları verilmektedir. Nitekim gün adları, 1 Muharrem'e göre 4-5 gün aralıklı olarak giderken (Hicri yılın 354 ve 355 gün oluşu nedeniyle, yılbaşı 355 ve 356'ncı gün olarak düşünülürse), 1 Ocak'a göre 1-2 gün aralıklı olarak gitmektedir:

	1 Muh. 1, 2,...	1 Ocak 622, 623,...
1 Muh. 1 = 16 Temmuz	622 Cuma	F Cuma
" 2 = 5 "	623 Salı	S Cumartesi
" 3 = 24 Haziran	624 Pazar	Sn Pazar

Bu durum, kitapta, gün adı buldurma işleminde kullanılan Döküm 14'te (*age*, Tablo 4) ayların (Muharrem, Safer, ... değil de) January (Ocak), February (Şubat), ... şeklinde verilmesinden de anlaşılmaktadır. Bu küçük ancak pek önemli ayrıntı dikkatten kaçırılırsa, çok yanlış çevirmeler söz konusu olacaktır. Kitapta, ana dökümde, yıl içi gün sayısının 1 eksiği [1 Muh. 1 = 16 July (Temmuz) 622 – 196]; yardımcı dökümlerdeyse 1 Muh. ve 1 Ocak = 1 şeklinde veriliyor.

Ancak kitabın en önemli ve olumsuz özelliği, ana dökümde, 1 Muh. 960 = 18 December (Aralık) 1552'den başlamak üzere, kitabın hemen bütününde, gün adlarının yanlış verilmiş olmasıdır. Bu bakımdan kitap, söz konusu yıl sonrası çevirmelerinde asla kullanılmamalıdır.

Çevirme örneği: Ali Kuşçu'nun ölüm günü, 7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi?

Ana dökümden:

1 Muharrem 879= 18 May (Mayıs) 1474 –137 – S (Cumartesi)

Hicri yard. döküm 9 a'dan:

7 ve 8 Şa'ban . . . . . + 214/215

351/352

Rumi/Mil. yıl yard. dök. 9 b'den:

(1474 olağan yılı) 351-352'si = 17/18 Aralık

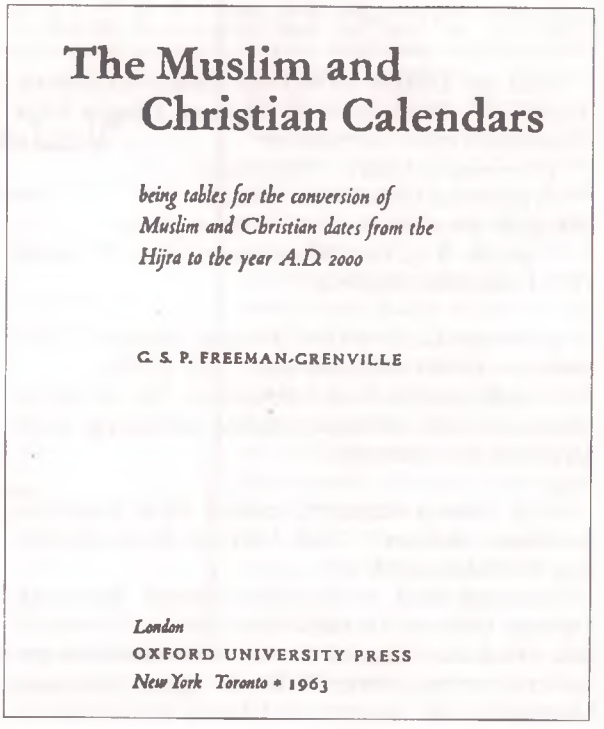

Döküm 15 a: Hicri aybaşılarına karşı gelen Rumi/Miladi günler

Ağustos, olağan yıllar

Muh.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	Ağustos
Saf.	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	Ağ.-Eylül
R.ev.	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	Eyl.-Ekim
R.âh.	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	Ek.-Kasım
C.ev.	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	Kas.-Ara.
C.âh.	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	Ara.-Oca.
Rec.	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Oca.-Şubat
Şab.	24	25	26	27	28	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	Şub.-Mart
Ram.	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Ma.-Nisan
Şev.	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Nis.-Mayıs
Z.ka.	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	May.-Hazi.
Z.hı.	22	23	24	25	26	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	Haz.-Tem.

Ağustos, artık yıllar

Muh.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	Ağustos
Saf.	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	Ağ.-Eylül
R.ev.	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	Eyl.-Ekim
R.âh.	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	Ek.-Kasım
C.ev.	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	Kas.-Ara.
C.âh.	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	Ara.-Ocak
Rec.	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Oc.-Şubat
Şab.	24	25	26	27	28	29	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	Şub.-Mart
Ram.	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Ma.-Nisan
Şev.	23	24	25	26	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Nis.-Mayıs
Z.ka.	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	May.-Haz.
Z.hı.	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	Haz.-Tem.

Döküm 15 b: Hicri takvimde gün adı buldurma dökümü

	Muharrem							Safer							Rebîülevvel							Rebîülâhır							Cem.ev							Cem.âh.						
P.si	1	8	15	22	29	6	13	20	27	5	12	19	26	3	10	17	24	2	9	16	23	30	7	14	21	28																
Sal	2	9	16	23	30	7	14	21	28	6	13	20	27	4	11	18	25	3	10	17	24	1	8	15	22	29																
Çarş.	3	10	17	24	1	8	15	22	29	7	14	21	28	5	12	19	26	4	11	18	25	2	9	16	23																	
Perş.	4	11	18	25	2	9	16	23	1	8	15	22	29	6	13	20	27	5	12	19	26	3	10	17	24																	
Cuma	5	12	19	26	3	10	17	24	2	9	16	23	30	7	14	21	28	6	13	20	27	4	11	18	25																	
C.si	6	13	19	27	4	11	18	25	3	10	17	24	1	8	15	22	29	7	14	21	28	5	12	19	26																	
Paz.	7	14	21	28	5	12	19	26	4	11	18	25	2	9	16	23	1	8	15	22	29	6	13	20	27																	

	Recep							Şa'ban							Ramazan							Şevval							Zilka'de							Zilhicce						
P.si		6	13	20	27	4	11	18	25	3	10	17	24	1	8	15	22	29	7	14	21	28	5	12	19	26																
Sal		7	14	21	28	5	12	19	26	4	11	18	25	2	9	16	23	1	8	15	22	29	6	13	20	27																
Çarş.	1	8	15	22	29	6	13	20	27	5	12	19	26	3	10	17	24	2	9	16	23	30	7	14	21	28																
Perş	2	9	16	23	30	7	14	21	28	6	13	20	27	4	11	18	25	3	10	17	24	1	8	15	22	29																
Cuma	3	10	17	24	1	8	15	22	29	7	14	21	28	5	12	19	26	4	11	18	25	2	9	16	23	30																
C.si	4	11	18	25	2	9	16	23	30	7	14	21	28	6	13	20	27	5	12	19	26	3	10	17	24	1																
Paz.	5	12	19	26	3	10	17	24	2	9	16	23	30	7	14	21	28	6	13	20	27	4	11	18	25	2																

Gün adı: Döküm 14'ün (*age*, Tablo 4) 1 January (Ocak) = S (Cu.si) günüyle başlayan Olağan Yıllar (Common Years) sayfasından:

17 December (Aralık) = S (Cumartesi)

18 December (Aralık) = Sn (Pazar)

olduğuna göre, Ali Kuşçu'nun ölüm günü,

7 ya da 8 Şa'ban 879 Cumartesi = 17 Aralık 1474 Cumartesi olmalıdır.

8. Frimen-Grenvil (çev. Feridun Bedreay): *Takvîmhây-i İslâmî ve Mesîhî*. İran, 1359 (1981).

7 no'lu kitabın Farsça çevirisidir. Ne var ki çevirme sırasında, yanlışlar, farkına varılmayıp olduğu gibi kopya edilmiştir.

9. A. Necati Akgür: "Kuramsal Hicri Takvimde Artıklama Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*. Sayı 78 (Haziran 1992).

Biz burada, 3 no'da gösterdiğimiz, Manastırlı Yüzbaşı Mehmet Tevfik'in yöntemini, dökümlerindeki eksik ara değerleri tamamlamak suretiyle, geliştirerek vermeyi denedik. İkinci olarak, dökümleri hazırlarken, 16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü artıklama yöntemi yerine, 15 Temmuz 622 Perşembe başlangıçlı ve 79 yıl dönüşümlü artıklama yöntemini kullandık. Üçüncü olarak da, dökümlerimizi Hicret'in 70 yıl öncesinden başlatarak, Hz. Peygamber'in (Yüce Allah'ın esenliği ile bütün övgü ve yüceltmeler O'nun üzerine olsun), Hicri takvime göre, doğum günü konusundaki bilinmezliği ile yine O'nun yaşadığı dönemdeki olayları, Hicret'i, Peygamberlikle görevlendirilişi, Bedir, Hendek, Uhud Savaşları günlerini belirleme yolundaki çabalarımızı ortaya koymayı istedik.

Dökümlerde, 1582'de Rumi'den (Jülyen) Miladi'ye (Gregoryen) geçildiği anlatımlanmıştır.

Çevirme örneği 1: Yıldırım Bayezid ile Timur'un Ankara meydan savaşı, 19 Zilhicce 804 Cuma'nın karşılığı?

Ana dökümden (Döküm 1):

1 Muh. 804 = 11 Ağustos 1401 Perşembe

Döküm 15 a'dan (Döküm 2):

Ağustos-Olağan 1 Muh. = 11 Ağustos sütununda

1 Zilhıc. = 2 Temmuz (1402)'dir.

Bu değerlere 18 gün eklemekle de

... 19 Zilhıc. = 20 Temmuz (1402) olur.

Döküm 16: Hicrî aybaşıların Rumi/Miladi gün karşılıkları

1	Muhar.	1 Ağ.	2 Ağ.	3 Ağ.	4 Ağ.	5 Ağ.	6 Ağ.	7 Ağ.	8 Ağ.	9 Ağ.	10 Ağ.		
1	Safer	31 Ağ.	1 Eyl.	2 Eyl.	3 Eyl.	4 Eyl.	5 Eyl.	6 Eyl.	7 Eyl.	8 Eyl.	9 Eyl.		
1	Reb.ev.	29 Eyl.	30 Eyl.	1 Ek.	2 Ek.	3 Ek.	4 Ek.	5 Ek.	6 Ek.	7 Ek.	8 Ek.		
1	Reb.âh.	29 Ek.	30 Ek.	31 Ek.	1 Kas.	2 Kas.	3 Kas.	4 Kas.	5 Kas.	6 Kas.	7 Kas.		
1	Cem.ev	27 Kas.	28 Kas.	29 Kas.	30 Kas.	1 Ara.	2 Ara.	3 Ara.	4 Ara.	5 Ara.	6 Ara.		
1	Cem.âh.	27 Ara.	28 Ara.	29 Ara.	30 Ara.	31 Ara.	1 Oca.	2 Oca.	3 Oca.	4 Oca.	5 Oca.		
1	Recep	25 Oca.	26 Oca.	27 Oca.	28 Oca.	29 Oca.	30 Oca.	31 Oca.	1 Şub.	2 Şub.	3 Şub.		
1	Şa'ban	24 Şub.	25 Şub.	26 Şub.	27 Şub.	28 Şub.	1 Ma./29 Şub.	2/1 Ma.	3/2 Ma.	4/3 Ma.	5/4 Ma.		
1	Ramaz.	25/24 Ma.	26/25 Ma.	27/26 Ma.	28/27 Ma.	29/28 Ma.	30/29 Ma.	31/30 Ma.	1 Nis./31 Ma.	2/1 Nis.	3/2 Nis.		
1	Şevval	24/23 Nis.	25/24 Nis.	26/25 Nis.	27/26 Nis.	28/27 Nis.	29/28 Nis.	30/29 Nis.	1 May./30 Nis.	2/1 May.	3/2 May.		
1	Zilka.	23/22 May.	24/23 May.	25/24 May.	26/25 May.	27/26 May.	28/27May.	29/28 May.	30/29 May.	31/30 May.	1 Haz./31 May.		
1	Zilhıc.	22/21 Haz.	23/22 Haz.	24/23 Haz.	25/24 Haz.	26/25 Haz.	27/26 Haz.	28/27 Haz.	29/28 Haz.	30/29 Haz.	1 Tem./30 Haz.		
1	Muhar.	11 Ağ.	12 Ağ.	13 Ağ.	14 Ağ.	15 Ağ.	16 Ağ.	17 Ağ.	18 Ağ.	19 Ağ.	20 Ağ.		
1	Safer	10 Eyl.	11 Eyl.	12 Eyl.	13 Eyl.	14 Eyl.	15 Eyl.	16 Eyl.	17 Eyl.	18 Eyl.	19 Eyl.		
1	Reb.ev.	9 Ek.	10 Ek.	11 Ek.	12 Ek.	13 Ek.	14 Ek.	15 Ek.	16 Ek.	17 Ek.	18 Ek.		
1	Reb.âh.	8 Kas.	9 Kas.	10 Kas.	11 Kas.	12 Kas.	13 Kas.	14 Kas.	15 Kas.	16 Kas.	17 Kas.		
1	Cem.ev.	7 Ara.	8 Ara.	9 Ara.	10 Ara.	11 Ara.	12 Ara.	13 Ara.	14 Ara.	15 Ara.	16 Ara.		
1	Cem.âh.	6 Oca.	7 Oca.	8 Oca.	9 Oca.	10 Oca.	11 Oca.	12 Oca.	13 Oca.	14 Oca.	15 Oca.		
1	Recep	4 Şub.	5 Şub.	6 Şub.	7 Şub.	8 Şub.	9 Şub.	10 Şub.	11 Şub.	12 Şub.	13 Şub.		
1	Şa'ban	6/5 Ma.	7/6 Ma.	8/7 Ma.	9/8 Ma.	10/9 Ma.	11/10 Ma.	12/11 Ma.	13/12 Ma.	14/13 Ma.	15/14 Ma.		
1	Ramaz.	4/3 Nis.	5/4 Nis.	6/5 Nis.	7/6 Nis.	8/7 Nis.	9/8 Nis.	10/9 Nis.	11/10 Nis.	12/11 Nis.	13/12 Nis.		
1	Şevval	4/3 May.	5/4 May.	6/5 May.	7/6 May.	8/7 May.	9/8 May.	10/9 May.	11/10 May.	12/11 May.	13/12 May.		
1	Zilka.	2/1 Haz.	3/2 Haz.	4/3 Haz.	5/4 Haz.	6/5 Haz.	7/6 Haz.	8/7 Haz.	9/8 Haz.	10/9 Haz.	11/10 Haz.		
1	Zilhıc.	2/1 Tem.	3/2 Tem.	4/3 Tem.	5/4 Tem.	6/5 Tem.	7/6 Tem.	8/7 Tem.	9/8 Tem.	10/9 Tem.	11/10 Tem.		
1	Muhar.	21 Ağ.	22 Ağ.	23 Ağ.	24 Ağ.	25 Ağ.	26 Ağ.	27 Ağ.	28 Ağ.	29 Ağ.	30 Ağ.	31 Ağ.	
1	Safer	20 Eyl.	21 Eyl.	22 Eyl.	23 Eyl.	24 Eyl.	25 Eyl.	26 Eyl.	27 Eyl.	28 Eyl.	29 Eyl.	30 Eyl.	
1	Reb.ev.	19 Ek.	20 Ek.	21 Ek.	22 Ek.	23 Ek.	24 Ek.	25 Ek.	26 Ek.	27 Ek.	28 Ek.	29 Ek.	
1	Reb.âh.	18 Kas.	19 Kas.	20 Kas.	21 Kas.	22 Kas.	23 Kas.	24 Kas.	25 Kas.	26 Kas.	27 Kas.	28 Kas.	
1	Cem.ev.	17 Ara.	18 Ara.	19 Ara.	20 Ara.	21 Ara.	22 Ara.	23 Ara.	24 Ara.	25 Ara.	26 Ara.	27 Ara.	
1	Cem.âh.	16 Oca.	17 Oca.	18 Oca.	19 Oca.	20 Oca.	21 Oca.	22 Oca.	23 Oca.	24 Oca.	25 Oca.	26 Oc.	
1	Recep	14 Şub.	15 Şub.	16 Şub.	17 Şub.	18 Şub.	19 Şub.	20 Şub.	21 Şub.	22 Şub.	23 Şub.	24 Şub.	
1	Şa'ban	16/15 Ma.	17/16 Ma.	18/17 Ma.	19/18 Ma.	20/19 Ma.	21/20 Ma.	22/21 Ma.	23/22 Ma.	24/23 Ma.	25/24 Ma.	26/25 Ma.	
1	Ramaz.	14/13 Nis.	15/14 Nis.	16/15 Nis.	17/16 Nis.	18/17 Nis.	19/18 Nis.	20/19 Nis.	21/20 Nis.	22/21 Nis.	23/22 Nis.	24/23 Nis.	
1	Şevval	14/13 May.	15/14 May.	16/15 May.	17/16 May.	18/17 May.	19/18 May.	20/19 May.	21/20 May.	22/21 May.	23/22 May.	24/23 May.	
1	Zilka.	12/11 Haz.	13/12 Haz.	14/13 Haz.	15/14 Haz.	16/15 Haz.	17/16 Haz.	18/17 Haz.	19/18 Haz.	20/19 Haz.	21/20 Haz.	22/21 Haz.	
1	Zilhıc.	12/11 Tem.	13/12 Tem.	14/13 Tem.	15/14 Tem.	16/15 Tem.	17/16 Tem.	18/17 Tem.	19/18 Tem.	20/19 Tem.	21/20 Tem.	22/21 Tem.	

Döküm 15 b'den (Döküm 3): 1 Muh. = Perşembe sütununda 19 Zilhıc. = Perş. yani 19 Zilhıcce 804 = 20 Temmuz 1402 = Perşembe oluyor.

Gün adı veridekine uymadı. Öyleyse, Hicri'ye dokunmaksızın, Rumi'sini değiştirip Cuma yapacağız. Böylece sonuç,

19 Zilhıcce 804 Cuma = 21 Temmuz 1402 Cuma

olarak elde edilecektir.

Örnek 2: Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun (Tanzimat Fermanı) Büyük Reşit Paşa tarafından okunuşu günü, 26 Şa'ban 1255 Pazar'ın karşılığı?

Ana dökümden (Döküm 1):

1 Muharrem 1255 = 16 Mart 1839• (artık), Cu.si.

Döküm 15 a'dan (Döküm 2) Mart sayfası,

1 Muharrem = 16 Mart ise

1 Şa'ban = 9 Ekim'dir. Böylece,

26 Şa'ban = 34 Ekim = 3 Kasım olur.

Döküm 15 b'den (Döküm 3):

1 Muharrem = Cumartesi ise

26 Şa'ban = Pazar'dır.

Gün adı (Pazar) veriyi tuttuğuna göre hesaplama doğrudur. Öyleyse,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

olacaktır.

گاهنامهٔ تطبیقی

سه هزار ساله

تطبیق تاریخهای ایرانی و هجری قمری و میلادی

۱۲۶۰-تا-۲۰۰۰ هـ/ ۶۳۹-تا-۲۶۲۱م

تألیف

احمد بیرشک

چاپ دوم

با تجدید نظر و تکمیل

A. Bîrşek, *Gâlnâme-i Tatbikî - Se Hezâr Sâle*

10. A. Necati Akgür: "Hicri ve Nesî'li Günleri Rumî/Miladî Günlere Çevirme Dökümleri." *Türk Dünyası Araştırmaları*. Sayı 98 (Ekim 1995).

İslamda Hicri takvimin, Hz. Peygamber'in yaşamının ancak sonuncu yılında, Hicret'in 10'uncu yılındaki Veda Haccı'nı izleyen Hicri 11'inci yıl (Rumi 632) ile başlatıldığı bilinmektedir. Ondan önceki, Hz. Peygamber'in doğumu, Peygamberlikle görevlendirilişi, Hicret'i ile İslam tarihinin önemli savaş ve olaylarının geçtiği dönemde, Kur'an-ı Kerim'de Nesî'li takvim adıyla anılan, kimi yılları 13 ay aylı, Musevi takvimi benzeri bir Ay-Güneş takvimi kullanılıyordu. Dolayısıyla eski İslam bilgin ve tarihçilerinin, Hz. Peygamber'in doğumu, Hicret'i vb tarihlemelerini, Hicri takvime göre hesaplayıp verdiklerini, ancak bu tarihlemelerin yanlış olduğunu artık biliyoruz. Örneğin Hz. Peygamber, cebir bilimine adını veren ünlü matematikçi Ebu Musa el-Harezmî (öl. 950) ve Ebü'r-Reyhan el-Bîrunî'nin (973-1051) verdikleri tarihte, 20 Nisan 571 Pazartesi günü değil, bundan hemen iki yıl önce, 17 Hazi-

Döküm 17 a: Hicri gün adları

Cu.si	Paz	Pa.si	Salı	Çarş.	Perş.	Cuma
Muhr. Şevval	Ce.âh. Zilka.	Safer Recep	Re.ev. Zilhı.	Şaban	Re.âh. Ramaz.	Ce.ev.
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30					
636	633	630	627	616	634	631
644	641	635•	632•	621•	642	639
652	649	638	640•	629•	650	647
660	654•	643•	648•	637•	658	655
665•	657	646	656•	645•	666	663
668	662•	651•	664	653	674	671
673•	670•	659•	672	661	682	679
676	678•	667•	680	669	690	684•
681•	686•	675•	688	677	695•	687
689•	694	683	696	685	698	692•
697•	702	691	704	693	703•	700•
705•	710	699	712	701	706	708•
713	718	707	720	709	711•	716•
721	726	715	725•	714•	719•	724
729	734	723	728	717	727•	732
737	742	731	733•	722•	735•	740
745	750	739	736	730•	743	748
753	755•	744•	741•	738•	751	756
761	758	747	749•	746•	759	764
769	763•	752•	757•	754	767	772
774•	766	760•	765•	762	775	780
777	771•	768•	773	770	783	785•
782•	779•	776•	781	778	791	788
790•	787	784	789	786	799	793•
798•	795•	792	797	794	804•	796
806•	803	800	805	802	807	801•
814	811	808	813	810	812•	809•
822	819	816	821	815•	820•	817•
830	827	824	829	818		
838	835	832	834•	823•		

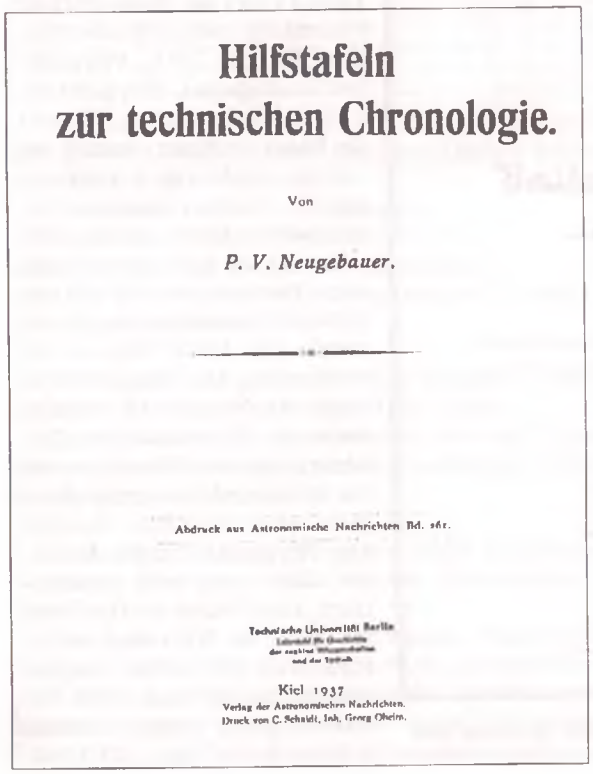

Hilfstafeln
zur technischen Chronologie.

Von

P. V. Neugebauer.

Abdruck aus Astronomische Nachrichten Bd. 261.

Kiel 1937
Verlag der Astronomischen Nachrichten.
Druck von C. Schaidt, Inh. Georg Ohrin.

ran 569 Pazartesi günü doğmuş; Hicret de, 1 Muharrem 1 = 16 Temmuz 622 Cuma günü değil, 20 Mart 621 Cumartesi günü gerçekleşmiş bulunmaktadır. İşte biz burada, bu konudaki belirsizlikleri sona erdirerek açıklığa kavuşturmak amacıyla, dökümlerimizi Rumi 564 yılından başlattık ve 632 yılına değin, Nesî'li takvim olarak düzenledik. İkinci olarak, Hicri dökümlerimizi, daha yalın, kolay ve alışılmış bir yöntem olan 16 Temmuz 622 Cuma başlangıçlı ve 30 yıl dönüşümlü yönteme bağlı kalarak düzenledik.

Örnek 1: Yine Ankara meydan savaşı günü, 19 Zilhıcce 804 Cuma'nın karşılığını arayalım?

Ana dökümden (Döküm I):

1 Muharrem 804 = 11 Ağustos 1401 Perşembe

Döküm 16 a'dan (Döküm II):

Ağustos-Olağan yıl'da 1 Muharrem = 11 Ağust. (1401)
sütununda 1 Zilhıcce = 2 Temm. (1402)

dir. Buna göre

19 Zilhıcce = 20 Temm. (1402)

olacaktır. Gün adına gelince,

Döküm 15 b'den (Döküm III):

1 Muh. = Perş. ile 19 Zilhıcce = Perşembe'dir.

Böylece sonuç yine,

19 Zilhıcce 804 Cuma = 20 Temmuz 1402 Perşembe

olacağından, değiştirmeyle

19 Zilhıcce 804 Cuma = 21 Temmuz 1402 Cuma

olarak bulunacaktır.

Örnek 2: Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunuş günü, 26 Şa'ban 1255 Pazar?

Ana dökümden:

1 Muharrem 1255 = 17 Mart 1839• (artık), Pazar.

Döküm 16 a'dan: Mart ayı sayfasında, 17 Mart sütununda

1 Şa'ban = 10 Ekim.

Buna göre de

26 Şa'ban = 35 Ekim = 4 Kasım (1839).

Döküm 15 b'den: Pazar sütununda 26 Şa'ban = Pazartesi.

Derleyip toparlarsak,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 4 Kasım 1839 = Pazartesi.

Burada elde (4 Kasım = Pazartesi), veriyi (Pazar) tutmamaktadır. Öyleyse bir değişikliğe gitmek zorundayız. Burada 26 Şa'ban 1255 Pazar veridir. Bu gün, belgede, o günkü gazetelerde, devlet ve özel her türlü yazışmalarda böylece yerini almış bulunmaktadır. Bu özellikleri taşıyan bir veriyi değiştirmeye kimsenin hakkı ve yetkisi yoktur. Öyleyse öteki ikiliyi değiştireceğiz. Böylece de, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunuş günü,

26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar

olacaktır.

11. Ahmed Bîrşek: *Gâhnâme-i Tatbikî - Se Hezâr Sâle.* 2. baskı. İran, 1373 (1994).

İki bölümlü bir yapıttır. İlk bölümü (1 no'lu dökümleri), İran'da, günümüzde de resmi takvim olarak kullanılmakta bulunan Celalî (İranî) takvimi yılbaşılarının (Nevruz, günümüzde 21/20 Mart) Rumi/Miladi; ikinci bölümü (2 no'lu dökümleri) ise Hicri yılbaşılarının (1 Muharrem) Celalî ve Rumi/Mi-

ladi gün karşılıklarını vermektedir. Yıl içi gün buldurma-Hicri ve Rumi/Miladi yardımcı dökümleriyse yine Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1-1 karşılıklı dökümleridir (Döküm 9 a ve b. Kitapta Cetvel 3 b ve c). Gün adı yardımcı dökümleri de (Hicri için Döküm 19 a Rumi/Miladi için döküm 17 b) kitapta Cetvel 5 ve 6 olarak verilmektedir. Kitapta 1582 Gregoryen değişikliğine uyulduğu görülmektedir.

Örnek 1: Ankara meydan savaşı günü, 19 Zilhicce 804 Cuma?

Ana dökümden:

1 Muharrem 804• (artık) = 11 *elif-vav* (Ağus.) 1401, 222, Perş.

Döküm 9 a'dan:

19 Zilhicce . . . . . + 344

566

− 365

201

Döküm 9 b'den:

Rumi 1402 (olağan) yılının 201. günü = 20 Jüiyye (Temmuz)

Gün adına gelince: Bunun için (ilk örneklerini Lakuan'da gördüğümüz) gün adı rakamları yöntemi kullanılmaktadır.

1. Hicri. 19 Zilhicce 804'ün gün adı?

Döküm 17 a (kitapta Cetvel 5-2'nin ikinci bölümü. Hicri 804 yılını içinde bulunduran bölüm. dökümlerde gün adı rakamları, Cumartesi = 1, Pazar = 2, ... olarak alınmaktadır):

804 (1 Muh.) = Perşembe = 6

1 Zilh. (yılın 326'ncı günü. 326 : 7'de kalan) = 4

19'u (19 : 7'de kalan) = + 5

15– 2 = 13 ve

13–7= 6 = Perş.

Burada aslında,

803 Hicri yıl + 804 Zilka'desi sonu + Zilhiccenin 19'u toplamını alacağız. Ancak dökümde 804 yılı ile Zilhiccenin ilk günleri verildiğinden, toplamdan (15'ten) 2 çıkarıyoruz.

2. Rumi. 20 Temmuz 1402'nin gün adı?

Döküm 17 b'den (kitapta Cetvel 6-6'nın ilk bölümü):

1402 (1 Ocak) = Yekşenbe (Pazar)= 2

1 Jüiyye (Temmuz) - olağan = 7 (ya da 0)

20'si . . . . . = + 6

15–2 = 13

ve 13–7 = 6 = Perş.

Veri: 10 Zilhicce 804 Cuma

Sonuç: 19 Zilhicce 804 = Perş. ve 20 Temmuz 1402 = Perş.

Sonuç veriye uymadığından, değiştireceğiz. Böylece aranan gün,

19 Zilhicce 804 Cuma = 21 Temmuz 1402 Cuma

olarak elde edilecektir.

Örnek 2: Gülhane Hattı-ı Hümâyunu, 26 Şa'ban 1255 Pazar?

Ana dökümden:

1 Muharrem 1255 = 17 Mart 1839, 75, *ye* (Yekşenbe = Pazar)

Döküm 9 a'dan:

26 Şa'ban + 233

308

Döküm 17 b: Rumi/Miladi gün adları

Cu.si	Paz	Pa.si	Salı	Çarş.	Perş.	Cuma
Ocak Ekim • Nisan • Temmuz	Mayıs • Ekim	Ağustos • Mayıs	Şubat Mart Kasım • Ağustos	Haziran • Mart • Kasım	Eylül Aralık • Haziran	Nisan Temmuz • Eylül • Aralık
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				
1261	1262	1263	1264•	1270	1265	1266
1267	1268•	1274	1269	1276•	1271	1272•
1278	1273	1280•	1275	1281	1282	1277
1284•	1279	1285	1286	1287	1288•	1283
1289	1290	1291	1292•	1298	1293	1294
1295	1296•	1302	1297	1304•	1299	1300•
1306	1301	1308•	1303	1309	1310	1305
1312•	1307	1313	1314	1315	1316•	1311
1317	1318	1319	1320•	1326	1321	1322
1323	1324•	1330	1325	1332•	1327	1328•
1334	1329	1336•	1331	1337	1338	1333
1340•	1335	1341	1342	1343	1344•	1339
1345	1346	1347	1348•	1354	1349	1350
1351	1352•	1358	1353	1360•	1355	1356•
1362	1357	1364•	1359	1365	1366	1361
1368•	1363	1369	1370	1371	1372•	1367
1373	1374	1375	1376•	1382	1377	1378
1379	1380•	1386	1381	1388•	1383	1384•
1390	1385	1392•	1387	1393	1394	1389
1396•	1391	1397	1398	1399	1400•	1395
1401	1402	1403	1404•	1410	1405	1406
1407	1408•	1414	1409	1416•	1411	1412•
1418	1413	1420•	1415	1421	1422	1417
1424•	1419	1425	1426	1427	1428•	1423
1429	1430	1431	1432•	1438	1433	1434
1435	1436•	1442	1437	1444•	1439	1440•
1446	1441	1448•	1443	1449	1450	1445
1452•	1447	1453	1454	1455	1456•	1451
1457	1458	1459	1460•	1466	1461	1462
1463	1464•	1470	1465	1472•	1467	1468•

Döküm 9 b'den: 1839 Miladi-olağan yılının 308'inci günü = 4 Kasım

Gün adı:

1. Hicri.

1255 = Pazartesi = 2

1 Şa'ban = 5

26'sı = + 5

12 – 2 = 10 ve 10 – 7 = 3 = Pa.si.

2. Miladi.

1839 = Salı = 4

1 Kasım = 4

4'ü = + 4

12 – 2 = 10 ve 10 – 7 = 3 = Pa.si.

Veri: 26 Şa'ban 1255 Pazar

Sonuç: 26 Şa'ban 1255 = Pa.si ve 4 Kasım 1839 = Pa.si

Değişme: 26 Şa'ban 1255 Pazar = 3 Kasım 1839 Pazar ■

DÜZELTME

Geçen bölümde, 52. sayfa 3. paragraf 6. satırda "Hicri 988-990" yerine "Hicri 988-989, 989-990";

Döküm 9 a'da "Z.hı" sütununun 15. gününde "349" yerine "340";

Döküm 11 a'da Şa'ban sütununda 1 Haziran hizasında "24 Kas." yerine "25 Aralık" olacaktır. Düzeltir özür dileriz.

MUSAVVER HİNDİSTAN SEYAHATNAMESİ

H. DİLEK BATİSLAM*

Selanikli Tevfik, *Musavver Hindistan Seyahatnamesi*, Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi, İstanbul: Mihran Matbaası, 1318 (1900), 208 s.

Tanıtımını yapacağımız *Sabah* gazetesi yazarlarından Selanikli Tevfik'in Musavver Hindistan Seyahatnamesi, kendi özel kitaplığımızda bulunmaktadır. Eser, resimli olması ve seyahatname türü diğer eserlerden farklı özellikler taşıması dolayısıyla dikkat çekicidir.

Selanikli Tevfik, yayın hayatı dört ayrı dönem halinde devam eden *Sabah* gazetesi yazarlarındandır. 1875 yılında çıkmaya başlayan *Sabah*'ın başyazarı Şemsettin Sami, sahibi ise Papadapulos'tur. *Sabah* gazetesi II. Meşrutiyet dönemi baskı yıllarının en önemli iki gazetesinden biridir.[1] Şemsettin Sami başyazar olduğu sürece, gazeteden herkesin yararlanabilmesi için dilinin sade ve fiyatının da ucuz olması gerektiğini savunmuş ve bu görüşünü uygulamıştır. *Sabah*, sekiz yıl sonra Mihran Efendi yönetiminde yayımlanmaya başlamış ve bu dönemde, dönemin birçok ünlü yazarı gazetenin yazı kadrosunda yer almıştır. Selanikli Tevfik'le birlikte gazetenin Mihran Efendi yönetimindeki ikinci dönem yazı kadrosunda yer alan diğer yazarlar arasında ise, Bafralı Yanko Efendi, Ahmet Rasim Bey, Samih (Rifat) Bey ve Nuri Bey vardır.[2]

Tanıtacağımız *Musavver Hindistan Seyahatnamesi* adlı eser, bilinen seyahatname türü eserlerden farklı özelliklere sahiptir. Söz konusu farklı özelliklerden biri, eserin yazılış yöntemiyle ilgilidir. Eserde Osmanlıların Hindistan'a yaptıkları ilk seferle ilgili bilgilerin ardından, Hindistan'ın genel durumu, sıra dağları (coğrafi yapısı), iklimi, kullanılan diller, mezhepler, önemli şehirleri, yönetim şekli, sanayi, ticaret, eğitim, ordu, Bombay eyaleti ile ilgili bilgiler, mabetler, kaplan avları, Buda ve Brahman mezhepleri, medreseler, Delhi, Keşmir kıtası, yeraltı mabetleri, Lahor şehri, Hindistan atları, Hindistan'da filler ve fil avcılığı, Belucistan ve Afganistan hakkında da bilgi verilmektedir. Kısacası yazar, Hindistan'ın tarihi, coğrafyası, iklimi, kültürü ve yaşam biçimiyle ilgili bilgiler vererek, okuyuculara Hindistan'ı değişik özellikleri bakımından tanıtmaya çalışmıştır. Ancak bütün bunları yaparken yazar, kendisinin söylediğine göre, yazılı kaynaklardan, yani daha önce yazılmış eserlerden, seyahatnamelerden yararlanmıştır. Bu durum eserin 14. sayfasında "işbu seyahatnameyi birtakım kütüb-i seyahatten telhîsen vücuda getirmeyi münasip addeyledik" sözleriyle açıklamaktadır. Söz konusu açıklamadan da anlaşılacağı gibi yazar, anlattığı ülkeyi bizzat gidip görmemiştir. Seyahatname yazarları genellikle gidip gördükleri yerleri anlatan seyahatnameler yazmışlardır. Selanikli Tevfik'in seyahatnamesi bu yönüyle diğerlerinden ayrılır. Kısaca söylemek gerekirse Selanikli Tevfik, seyahatnamesini yazarken diğer seyahatname yazarlarından farklı bir yöntem izlemiştir. Eserini değişik kaynaklardaki bilgileri toplayıp özetleyerek meydana getirmiştir.

Hindistan zadegânından bir delikanlı.

Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda sözünü ettiğimiz *Musavver Hindistan Seyahatnamesi*'nin[3] çeviri eser olduğunu söylemektedir. Ancak yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi değişik kaynaklardaki bilgilerin özetlenmesi yoluyla meydana getirilen eser, daha çok bir derleme niteliğindedir.

Musavver Hindistan Seyahatnamesi, adından da anlaşılacağı gibi resimlidir. Resimli olması esere ayrı bir özellik kazandırmaktadır. Çünkü resimli yayınların henüz az olduğu ya da çok yaygın olmadığı bir dönemde bir eserde çeşitli resimlerin bulunması o eser için bir ayrıcalık olduğu gibi, okuyucu açısından da eseri daha ilginç hale getirmektedir.

Resimli yayınlarla ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgilere göre, resim yasağı Sultan II. Mahmud'un kendi portresini devlet dairelerine astırmasıyla ortadan kalkmıştır. Yurt içinde gezip halkın arasına karışarak resim yapmanın, bunları gazete ve dergilerde basmanın özel izne bağlı olduğu II. Abdülhamid döneminde, 1863 yılında ilk kez *Mir'at* dergisinde litografi tekniğiyle hazırlanmış resim kullanılmıştır. Üç sayı yayımlandıktan sonra başarısızlığa uğrayan bu girişim her şeye rağmen "musavver" (resimli) basının başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Basında fotoğrafın düzenli olarak kullanılması ise, Ahmet İh-

* Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim görevlisi

san'ın (Tokgöz) çıkardığı *Servet-i Fünun*'la başlamıştır.[4]

Resimli yayınların yaygınlık kazanmaya başladığı dönemde, bu tür eserlerin özelliğini vurgulamak amacıyla resimli yayınların isminin başına genellikle "musavver" kelimesi eklenmiştir. Bazı gazete ve dergilerin adına eklenen "musavver" sıfatı bu eserler için ayırıcı bir özellik olmuştur. *Musavver Muhit*, *Musavver Malumat* vb gibi resimli mecmualarda değişik nitelikleri olan resimlere yer verilmiştir. Tablo şeklindeki resimlerle birlikte Batılı roman resimleri de bağımsız olarak bu dergilerde yer almıştır.[5] Ayrıca bazı resimlerin altına şiir yazıldığı da olmuştur. Özellikle Servet-i Fünun edebiyatı döneminde resim altına şiir yazma geleneği, uzunca bir süre moda olarak edebiyatımızdaki varlığını sürdürmüştür.[6]

Buda rahipleri.

Resimli edebi eserlerin ortaya çıkması ise, Batıdan alınan yeni edebi türlerle karşılaştığımız dönemlere rastlamaktadır. 19. yüzyılda Osmanlı toplumu için roman, yeni bir tür olması nedeniyle önemli bir işleve sahiptir. Batı edebiyatından tercüme edilen ya da Batı edebiyatındaki örneklerine benzeyen romanlar, Osmanlı toplumunun kendilerine yabancı ve farklı yapıdaki toplumlardan ya da bilmedikleri dünyalardan haberdar olmasını sağlama işlevini yüklenmiştir. Romanlarda bulunan resimler ise, okuyuculara hayali dünyaların kapısını aralayan, bu dünyalara girmelerini kolaylaştıran basamak rolünü oynamışlardır. Özellikle Tanzimat sonrası ya da Servet-i Fünun dönemi romanlarının çoğu gazete ve mecmualarda resimli olarak tefrika edilmiştir. Söz konusu eserler kitap haline getirildiği zaman da tefrikalarda kullanılan resimler eserlere dahil edilmiştir. Sadece telif edebi eserlerde değil, tercüme eserlerde de resimlere yer verilmiştir. Ayrıca 1880-90'lı yıllarda yayın dünyasında resimli yayınların bulunması matbaacılık açısından da bir gelişme ve ilerleme belirtisi olarak kabul edilmiştir. Resimli yayınların ilgi görmesinde halkın bu yayınlarla ilgili düşünceleri de önemli rol oynamıştır. Okuyucular resimli roman tefrikası yayımlayan gazete ve dergilere mektup yazarak eserlerdeki resimlerden çok etkilendiklerini belirtmişlerdir.[7]

Edebi eserler ve okuyucu açısından ortaya çıktığı dönemde önemli işlevler üstlenen resimler, başlangıçta taşbaskısı (litograf) tekniğiyle basılan çeşitli eserlerde yer almış,[8] sonraki dönemlerde ise, tekniğin ilerlemesiyle birlikte çinkograf klişelerden ofset basım tekniğine uzanan değişim süreci yaşanmıştır. Bu süreçte toplumun yaşadığı teknolojik gelişim önemli rol oynamıştır.

Yukarıda verdiğimiz kısa bilgilerden de anlaşılacağı gibi, tanıttığımız eserde bulunan resimler, eserin yayımlandığı dönemde resimli yayınların az olması, okuyucuların bu tür eserlere ilgi göstermesi dolayısıyla önem taşımaktadır. Eserin mukaddimesinde Selanikli Tevfik de resimli yayınların insanlar üzerindeki etkilerinden ve öneminden de söz eder. Bununla da kalmayıp resimli eserler arasında en çok ilgi çeken eserlerin de seyahatnameler olduğunu söyler. Resimli seyahatnamelerin okuyucu açısından önemini ve özellikle-

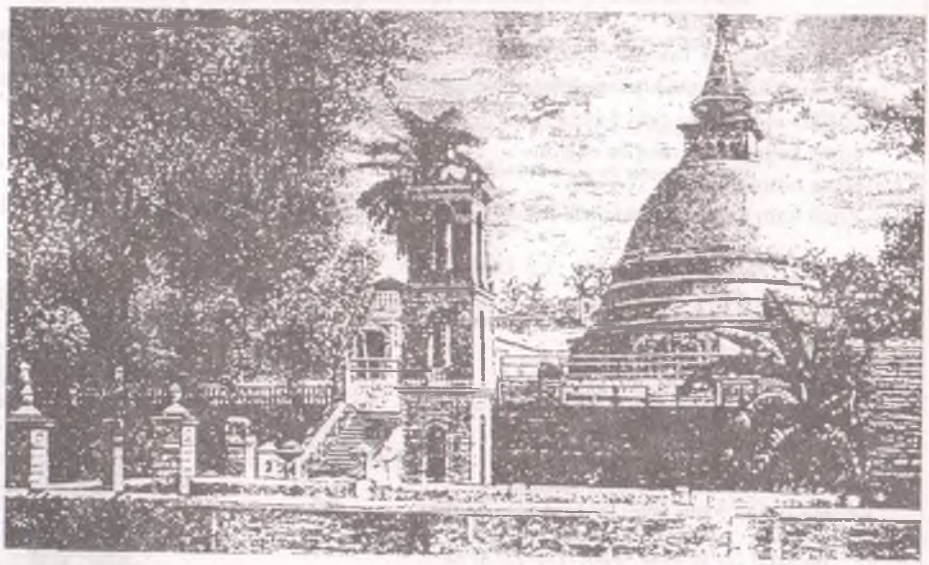

Buda manastırı.

rini ise, "bu seyahatnameler erbâb-ı mütalaaya hem birtakım memâlik-i ba'ide [uzak memleketler] ahalisi adât ve ahlakı ve ahvâl-i sairesi hakkında malumat verir, müstefid eyler hem de onları eğlendirir. Bir resimli seyahatnameden yalnız okumak bilenler değil, okumak bilmeyenler de iktizasında müstefid olabilirler. Okumak bilenler hem kitabın mündericatından hem de resimlerinden istifade ederler. Okumak bilmeyen bir adam ise yalnız resimler üzerinde göz gezdirmek suretiyle de müstefid olur" sözleriyle anlatarak, okuma bilmeyenlerin de resimli yayınlardan resimler aracılığıyla yararlanabileceklerini belirtir. Yazar, Hindistan seyahatnamesi yazma nedenini de, "Hindistan servet ve mamuriyeti ve ahalisinin garâ'ib-i ahvâl ve sairesi ile şöhret almış bir yerdir. Fakat gariptir ki şimdiye kadar bu memleketi -aramızda pek çok revâbıt bulunduğu halde dahi- memleketimiz ahalisine bihakkın tanıttıracak surette hiçbir eser yazılmamıştır. Bu biri noksan idi. Hem de mühim bir noksan. Ahalisinin kısm-ı küllisi dindaşımız bulunan bir memleket nazarımızda meçhul olsun. Burası cidden şayan-ı teessüf idi" diyerek dile getirir. Yazar, söylediğine göre, değişik özelikleri dolayısıyla ilgi çekici bir ülke olmasına rağmen Hindistan'ı halkımıza gerektiği gibi tanıtacak bir eser yazılmadığı için bu eseri yazma gereği duymuştur.

1318 yılında İstanbul'da Mihran matbaasında basılmış olan *Musavver Hindistan Seyahatnamesi*'nde toplam 26 ayrı resim bulunmaktadır. Resimlerin hepsinin altında açıklamalar yapılmıştır. Resimlerde daha çok Hindistan'da bulunan büyük tapınaklara, doğal güzelliklere, günlük yaşama ve toplumun değişik katmanlarından gelmiş insan tiplerinin tanıtımına ilişkin görüntülere yer verilmiştir.

Sonuç olarak Selanikli Tevfik'in *Musavver Hindistan Seyahatnamesi* adlı eseri, bilinen seyahatnamelerden daha farklı bir yöntemle yazılmış olması, yazıldığı dönem Hindistan'ını değişik özellikleri bakımından tanıtması dolayısıyla önemli bir eserdir. Eseri ilginç hale getiren bir başka özellik de eserde bulunan resimlerle, yazarın resimli yayınların okuyucu açısından önemine ilişkin görüşleridir. ■

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 SAYI (yurtiçi) : 2.000.000.-TL.
(yurtdışı) : 35 US$

Cilt satışı
1 Adet cilt (yurtiçi) : 2.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$

(Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.)

Adı Soyadı: .....
.....
Aboneliğe Başlangıç Sayısı: .....
Adres: .....
.....
.....
Posta Kodu: .....
Şehir: .....
Tel: .....

Abonelik Bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2022933 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz:

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi:.....
İmza:.....

Aylık TOPLUMSAL TARİH dergisi
Tarih Vakfı tarafından yayımlanmaktadır.
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş - İstanbul
Tel: (212) 227 37 33-34 Faks: (212) 227 37 32

DERGİNİZİ KESMEMEK İÇİN LÜTFEN FOTOKOPİ ÇEKİNİZ

1. "Basın", *Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi*, c. VI, İst., 1994, s. 438.
2. "Basın", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, İletişim Yay., s. 90; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. "Sabah Gazetesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. VII, Dergâh Yayınları, İst., 1990, s. 382.
3. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. III, İst., 1975, s. 1229.
4. "Basın", *Thema Larousse, Tematik Ansiklopedi*, c. VI, İst., 1994, s. 438.
5. M. Fatih Andı, "Resimli Romanlar, Roman Resimleri", *Dergâh*, c. VIII, S. 89 (Temmuz 1997), s. 5, 22.
6. M. Kayahan Özgül, "Söz Çizgiye Göz Kırparsa", *Resmin Gölgesi Şiire Düştü (Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirleri)*, Yapı Kredi Yay., İst., 1997, s. 11-37.
7. Gül Derman, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikayeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. s. 24, Ank., 1989, s. 1-3.
8. M. Fatih Andı, "Resimli Romanlar, Roman Resimleri", *Dergâh*, c. VIII, S. 89 (Temmuz 1997), s. 22.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI BEYLİĞİ

(1300-1389)

EDİTÖR
ELIZABETH A. ZACHARIADOU

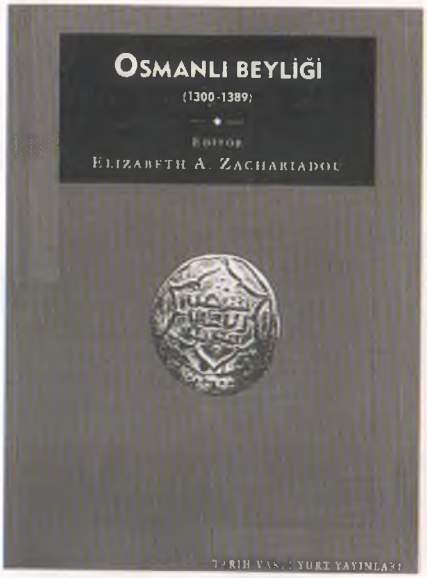

Küçük bir uç beyliğinin, Bizans'ın yerine geçen ve Batı Hıristiyan dünyasını yüzyıllar boyunca derinden etkileyen güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmesi, çeşitli açılardan incelenmesi gereken bir olgudur. Kuruluş dönemi hakkında 1930'larda geliştirilen kuramlardan sonra ortaya çıkan bulgular, eski tezleri geliştiren ve aşan savların kaynağı oldu. Osmanlıların kökeni, bulunan yeni sikkeler, gaza geleneği ve dervişlerin rolü, arazi tahrirleri, Türk dili, diğer beylik ve devletlerle ilişkiler üzerine karşılaştırmalı araştırmaları kapsayan bu kitabın ışığında Osmanlı tarihinin bilinmezlerle dolu en karanlık döneminin yeniden değerlendirilmesi gerekecek.

xiv + 227 s.
ISBN 975-333-067-7
1.400.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Bir Borsa Klasiği Daha...

1927'den günümüze, 70 yıldır süren Borsa lezzet geleneği,
yeni bir restaurant ile Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre
ve Sergi Sarayı'nda açılıyor.

Türk mutfağının en gözde klasiklerinin yanısıra
Dünya mutfaklarından da örneklerin sunulduğu
Boğaziçi Borsa Restaurant,
damak tadına önem veren İstanbul'lulara
ve Kongre Sarayı'nın konuklarına hizmet sunacak.

Elit atmosferi, olağanüstü İstanbul panoraması,
titiz servisi ve 70 yılın geleneksel kalitesiyle Boğaziçi Borsa Restaurant
hergün öğle ve akşam yemeklerinde
İstanbul'un vazgeçilmez mekanlarından biri olmaya aday.

1927

Boğaziçi
BORSA
Restaurant

Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı
Harbiye 80230 İstanbul Tel: (90-212) 296 30 90 Fax: (90-212) 232 58 56

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ-ARALIK 1997 / SAYI 43-48

8. CİLT DİZİNİ

A
Abanozoğlu, Selahaddin 45/53
Abbas I 46/36
Abbasi Dede 47/48
Abbasiler 43/48, 48/51
ABD 47/60
Abdullah b. Mustafa 47/45
Abdullah Cevdet 48/6
Abdurrahman Karimoff 48/42
Abdurrahman Mustafin 48/42
Abdülaziz (Sultan) 43/11, 44/25
Abdülaziz Çaviş 43/6, 8, 12, 47/18
Abdülaziz Karaçelebizade 45/64
Abdülaziz Mecdi Efendi 43/35
Abdülhak Hâmid 44/37, 48/46
Abdülhak Hâmid'den Bir Hatıra: Ticaret ve Ziraat Üzerine Vecizeler 48/46
Abdülhamid II 43/7, 23-26, 33, 37, 51, 45/7, 8, 12, 60, 48/26, 44, 62
Abdülhamid Said Bey (Mısırlı) 43/8
Abdülhamid Zehravi (Hama Mebusu) 43/35
Abdülmecid el-Bekr 43/12
Abdürreşid İbrahim 48/39-43
Abdüsselam (Seyid) 43/12
Abid Baba 47/47
Acsanova, M. de 44/30
Adana 43/16, 19
Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası 47/35
Adapazarı 46/49
Adımlar 46/64
Adıvar, Abdülhak Adnan 44/62
Adıvar, Halide Edip 44/62, 46/63, 47/64
Adıyaman 43/ 52
Afet Hanım 45/22
Afgan Kazakları 46/44
Afgan Türkistanı 46/39, 40
Afgan Türkleri 46/36, 43
Afganistan 43/8, 9, 10, 44/18, 46/36, 38, 39, 42-45, 48/39
Afganistan Türkleri 46/36, 40, 43
Afrika 43/6
Afşarlar 46/36, 37
Afyon (Vilayeti) Tarihçesi 47/47
Afyon 47/41, 42, 44, 45
Afyon İli Tarihi 47/47
Afyon Müzesi 47/42
Afyon-Denizli demiryolu 47/41
Afyonkarahisar 47/44, 47, 49
Afyonkarahisar Camileri 47/49
Agamemnon 44/29
Agarini 43/9
Agra 46/41
Ağalar Ocağı 43/48
Ağaoğlu, Ahmet 43/10, 44/20, 47/17, 18, 64, 48/6, 40
Ağıl Eri Baba 47/48
Ağralı, Ali Fuat 44/62
Ahenk 43/42
Ahır Dağları 47/41
Ahmad, Feroz 46/64
Ahmed Bîşek 48/60
Ahmed Cevdet Paşa 44/4, 47/17, 51
Ahmed Efendi (İbişzade Hacı) 47/48
Ahmed Efendi (Keskinzade Hacı) 47/48
Ahmed el-Uli (Şeyh) 43/8
Ahmed Ferid 46/15
Ahmed Kemâl Bey 44/39, 40
Ahmed Lutfî Efendi 45/4
Ahmed Mithat Efendi 48/12-14
Ahmed Muhtar (Sandıklı müftüsü) 47/48
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 43/25, 44/42, 46, 47/51, 54-56, 58, 59, 48/61
Ahmed Muvaffak (Menemenlizade) 47/32, 33
Ahmed Rasim 45/6, 48/62
Ahmed Rıza 43/14, 20, 25
Ahmed Said Efendi (Naib) 47/43
Ahmed Şakir Paşa 47/51
Ahmet Fahri 46/57
Ahmet Münir [Erkal] Bey 43/50-54
Ahmet Şerif 44/58, 47/35
Ahmetli Geçidi 47/41
Ahrar Fırkası 43/26, 32, 38
Ahtopol 45/17
Aka Gündüz 47/64
Akagündüz, Enis Avni 44/62
Akbal, Oktay 47/60
Akça 46/39
Akçetin, Elif 48/29
Akçura, Gökhan 48/34
Akçura, Yusuf 43/10, 44/20, 45/11, 22, 46/15, 48/42
Akdağ 47/41
Akdağmadeni 45/48
Akdemir, Aziz Hüdai 44/62
Akdeniz Üniversitesi 43/61
Akgür, A. Necati 43/55, 44/42, 46/46, 47/51, 48/55, 58
Akhisar 45/51
Akhunlar (Eftalitler) 48/49
Akır, Halil Rüştü 44/62
Akif Halil Bey 43/38
Akkoyun, Turan 47/41
Aklan, Mustafa Nazmi 44/62
Aksal, İsmail Rüştü 44/53
Akşehir 47/43
Akşin, Sina 45/59
Aktan, Oğuz 46/39
Aktapol 45/15
Aktaş, Mehmet Ali 47/49
Akyön, Reşat 45/46, 47
Akyüz, Ali Kâmi 44/61, 62
Alaca 45/48
Alaeddin (Sultan) 47/45
Alanya 45/33
Ali (Hüseyinzade) 48/32
Ali (Hz) 46/39
Ali (Kılıç) 45/47
Ali Bey 43/11
Ali Efendi (Carancı) 47/43, 48
Ali el-Rumi Dede 47/47
Ali Fuat Paşa 45/51
Ali Galip Bey (Yüzbaşı) 46/46-48
Ali Galip Efendi (Mülazım-ı Sani) 43/52, 45/46
Ali Galip [Gençoğlu] 45/47
Ali Haydar 47/35
Ali Kemal 43/6, 45
Ali Kuşçu 46/54, 47/59, 48/57
Ali Rüştü (Hocazade) 47/48
Ali Sami (Fotoğrafçı) 48/8, 9
Ali Suavi 47/15
Ali Şevket Paşa 46/10
Ali Şir Nevai 46/40
Ali Şükrü Bey 45/55
Ali Ulvi [Elöve] 45/42
Alkent, Nurettin Ferruh 44/62
Alkin, Seyid Geray 48/42
Almaata 46/44
Alman Halk Partisi 43/6
Almanlar 44/64, 7/24
Almanya 43/6, 9, 44/13, 20, 21, 45/13, 46/31, 48/28
Altın Orda 45/26
Altınay, Ahmet Refik 47/64
Altunbulak 43/52, 54
Amendola M. 43/8
American Board of Foreign Missions 47/25
American Friends of Turkey 47/30
American Joint Distribution Commitee 45/16
Amicis, Edmondo de 47/12
Amidamiri, Fahrettin Paşa (Rumbeyoğlu) 44/62
Amir Abdul Said 43/9
Amuderya 43/47, 46/39, 40, 41, 42
Anadolu 43/39
Anadolu Ajansı 43/62
Anadolu Osmanlı Demiryolu 45/4, 5
Anadolu Selçukluları 47/43
Anadoluculuk 44/22
Andkoy 46/36, 42, 43
Andriemenos 45/39
Ankara 43/6, 7, 11, 13, 47/43, 44, 47, 48/45
Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi 44/20
Ankara Konservatuvarı 48/36
Ankara Üniversitesi 44/55
Antakya 46/8

Antalya 45/17, 47/44
Antep 45/47
Anthologie aus der neuzeitlichen Türkischen Literatur 47/63
Antiokhos 47/41
Antonescu (General) 44/6, 45/18
Apaydın, Zekâi 48/37
Araboğlu, Cahit 45/18
Aral Gölü 45/24
Aralov, S. İ. 48/30, 35
Araplar 43/6, 46/28
Aras, Tevfik Rüştü 48/31
Arastidî Paşa 43/38
Arat, Reşid Rahmeti 44/20
Arda 44/30
Arıbal, Celâl Davut 44/62
Arıkan, Zeki 44/58
Arısan, Muhlis 44/62
Arif Bey (Çerkez) 43/8
Arnavutluk 43/9, 10
Arsal, Sadri Maksudi 44/62
Arsen, A. G. 47/24
Arseven, Celâl Esad 44/62
Arvas, İbrahim 46/63
Âsârü l-Bâkıye 44/43
Asinara Adası 46/46-48
Asri Kadın 46/13
Asri Sinama 45/38
Astanov 48/34
Astérix et Obélix 46/26
Asurlular 43/48
Aşir Bey 45/10
Aşkabad 46/38
Aşmarin, Nikolay 45/20
Atabek, Ömer Fevzi 47/41, 47
Atabinen, Reşit Saffet 44/62
Atalay, Ahmet Besim 44/62
Atatürk, Döneminde Sovyet/Türk İlişkileri 48/31
Atatürk İnkılap Müzesi 43/61
Atatürk, M. K. 45/12, 23, 32, 46/7, 8, 43, 44, 43/6, 9, 10, 12, 29-31, 45, 44/21, 45/7, 11, 21, 46-51, 54-56, 58, 47/61, 62, 48/30, 33-35, 37, 48/29
Atay, Falih Rıfkı 48/34
Atayiğit, Muhittin 44/62
Atik, Kayhan 45/61
Atina 48/22
Atınalılar 43/64, 44/21
Atsız Mecmua 44/21
Atsız, Nihal 44/21, 46/63, 64
Auguste Boppe'un Kaleminden 31 Mart Vak'ası 43/14
Avusturya 48/28
Axelrod, Joseph 44/10, 12
Ayasofya 45/10, 46/4
Ayastefanos 45/5
Ayaz İshakî bak. İdilli, Ayaz İshaki
Aydemir 46/15, 20, 21
Aydemir Müellifesi Müfide Ferid Hanımefendi ile Mülakat 46/20
Aydemir, Şevket Süreyya 46/64, 47/37, 48/33
Aydın 47/44, 48/37
Aydoğdu, Sadri 44/62
Aydüz, Şevket 44/62
Aygen, Mehmed Saadettin 47/41, 49
Ayhanum 46/41, 42
Ayn el-Mansur 43/27
Aynî, Mehmed Ali 44/61, 62
Aynî, Hasan Tahsin 44/62
Ayzenştayn 48/34
Azadi-i Şark 43/8, 13
Azap 43/52
Azerbaycan 43/8, 12, 44/19, 22, 48/30-32
Azerbaycan Edebiyatı Tarihi 48/34
Aziz Haydar 46/13
Azmi Bey 43/11, 12
Azmi Cemal Bey 43/6, 11
Aznavur 43/6

B
Baba Kudsî 47/47
Baban, Cihat 46/63
Baban, Hasan Samih 44/62
Babıâli 43/19, 46/4
Babür 46/40, 41
Bacolla, A. 47/58, 59
Bademli 48/17, 19, 20, 21, 24
Badetti Ailesi 44/30
Bağdad 47/38
Baha Tevfik 45/42
Bahaeddin Şakir 43/6, 12, 45
Bahariye Mevlevihanesi 47/5
Baker, Harr T. 47/31
Bâkire Mahsus İzinname 47/37
Baktriane 46/39
Bakû 43/7, 12, 44, 45, 48/31, 32, 34
Bakû Kongresi 43/8, 12
Bakû Yeni Dünya'sının Beş Sayısı ve M. Suphi'nin Bir Makalesi 43/44
Balcı, Hülya 46/15, 20, 47/31
Balfour, Arthur James 44/32
Balkan Savaşları 43/54, 44/31, 46/10, 48/28
Balkan, Ekrem Ruhi 44/62
Balkanlar 48/27
Ballık Dağı 47/48
Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı 45/42, 48/6
Banaz 47/44
Bank, Joseph 44/10
Barasas 43/29
Barkan, Ö. L. 45/26
Barkay, Gül İnanç 47/25
Barlas, Haim 45/16
Barthold, V. 45/20, 24, 48/32, 33
Basın Birliği 43/62, 44/60
Basın İstihlak Kooperatifi 44/60
Basmacılar 44/18
Başaran, Mehmet 43/38
Başkurdistan 44/19, 22, 178, 45/20, 48/40
Başkurtlar 44/17, 18, 45/20, 25, 48/40
Başoğlu, Muzaffer Şerif 46/63, 64
Batı Hunları 45/26, 48/49
Batı Trakya 44/32, 34, 48/17, 22
Batı Trakya Muhtar Cumhuriyeti 44/32
Batılılaşma 47/6, 10, 14, 48/14, 15
Batislam, H. Dilek 48/62
Battal Gazi (Seyit) 44/26
Baumann (Albay) 43/19
Bayar, Celal 43/61, 62, 46/38
Bayat 47/47
Baybars 47/43
Bayezid I (Yıldırım) 44/22, 45/26, 47/43
Bayezid II 44/25, 45/61, 62, 47/39
Bayezid (Ahi) 47/47
Bayezid Külliyesi 44/60
Bayındır 43/38, 39
Bayram, Tekin 44/58
Bayur, Hikmet 46/63
Beadecker, Karl 44/30, 31
Bécassine 46/27, 29, 30, 32, 33
Bécassine Chez Les Turcs: 1919 Tarihli Bir Çizgi Romanda Türkiye ve Türkler 46/26
Bécassine chez les Turcs 46/27
Bedervans 43/52
Bedeviler 43/27
Bedirhan Paşa 45/8
Bedreay, Feridun 48/58
Bedrevans 43/54
Bedri (İpek Mebusu) 43/35, 45
Begit Paşa 43/9
Behar, Cem 48/8
Bekir Hâzım Efendi (Midillili) 48/6
Bekir Sami Bey 43/8, 12
Bektaşilik 44/25
Bela-Çita 44/7
Belçika 44/58
Belgrad Seferi 45/64
Belh 46/39, 42
Belleten 47/40
Bereketullah Efendi 43/1, 12
Bergama 45/43
Berghaus, Walter 47/24
Berker, Yusuf Nihat 44/62
Berkes, Niyazi 46/63, 64, 47/60-62, 48/31
Berlin 43/6, 7, 8, 12, 13, 45/21, 37, 62
Besni 43/51
Beşiktaş 43/19, 20, 48, 45/8
Beşir Fuad Ağa 43/49
Beyânü l-Edyân 48/51
Beyatlı, Yahya Kemal 44/62
Beyaz Ordu 44/17
Beyaz Rus 48/40, 41
Beyaz Zambaklar Memleketinde 47/34, 35, 36
Beydağı, Abdürrahim Ulvi 44/62
Beykoz 45/11
Beyoğlu 46/5, 47/22, 24, 48/5
Beyrut 43/16, 45/18
Beytur, Mithat Bahari 44/62
Bıçakcıoğlu, İsmail Hakkı Nâkıd (Bıçakçızade) 44/62
Bilecik 47/47
Bilge Kağan 48/49
Bilge, Mehmet Tevfik 44/63
Bilgili, İlmî Fani 44/63
Bilsel, Mehmet Cemil 44/63
1944 Irkçılık-Turancılık Davası 44/15
1908 devrimi 43/16
1920'lerde Taşrada Sinema Hayatı 48/44
1929 krizi 44/50
Bingazi 43/30, 37
Bir Açıklama 48/47
Bir Aşk Böyle Bitti 46/12
Bir Dönemin Tanıklığı 47/62
Bir Kaside Yayımı Dolayısıyla 47/38
Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 48/30
Bir Sözlü Tarih Çalışması: Hereke'de Değişim 45/28
Biren, Tevfik 44/63
Birge (Dr.) 47/27
Birikim 45/59
Birinci Dünya Savaşı 44/32, 45/38, 39, 44, 46, 46/46, 47/29, 48/21, 23, 39
Birinci Müslüman Kongresi (Moskova) 48/40
Birinci Sovyet Türkoloji Kongresi 48/32
Birinci Türk Tarih Kongresi 44/20, 45/21, 22, 23
I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyumu Yalvaç, 2-4 Temmuz 1997 44/58
Bizans 44/29, 58, 59, 47/42, 43, 46
Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri 45/23
Bobpard 43/24
Bodrum 45/12, 33
Boğaz 45/15, 17
Boğazkesen 46/5
Boğazlar Sözleşmesi 48/23
Bolşevik Devrimi 44/17
Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam) 43/6

Bolşevikler 43/6, 7, 9, 12, 44/17, 18, 45/20
Bolşevizm 44/16, 45/22
Bolşoy Tiyatrosu 48/35
Bolu 46/49
Bommel, D. J. van 47/22, 24
Boppe, Auguste 43/14
Boppe-Vigne, Catherine 43/14
Boran, Behice 46/64
Boratav, P. Naili 46/64
Borsacı, Mehmet Asaf 44/63
Bosna 43/10
Bosnaköy 44/33
Bostan 45/64
Boşo 48/29
Bowen, Marcelus 47/24
Boykotaj Meselesi ve Çocuklara Nasihat 45/45
Bozcaada 46/46, 48/22, 23
Bozkurt 44/21
Bozkurt, Fuat 44/24, 46/36
Bozok, Salih 45/11
Boztepe, Halil Nihad 44/63
Bögü Kağan 48/50, 52
Böke, Pelin 45/7
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 44/61, 63, 47/64
Börekçi, Rifat 45/47, 47/15, 16
Brade, Armin 46/44
Brent, Joseph L. 47/26
Bretton Woods 44/51
Britannica 47/23
Brötanya 46/26, 27
Bruzus (Karasandıklı) 47/41
Buda 48/49, 50, 63
Budapeşte 44/25
Budin 44/24, 25
Budizm 48/49
Buhara 46/38
Bulgaristan 43/12, 44/32, 45/13, 17, 48/28
Burdur 47/44
Burgaz Dağı 47/41
Burhaniye 45/51
Bursa 43/18, 47/47, 48/45
Bükreş 44/8, 45/17
Bükülmez, Yaşar Nezihe 44/63
Bülbül (tekne) 44/7-9, 12, 45/14, 17, 18
Büyük Selçuklu Devleti 47/43
Büyük Taarruz 47/44
Büyük Türkistan 44/16
Büyükada 43/20, 26, 47/4

C

Cadde-i Kebir 45/41
Caddebostan 47/4
Cafer (Seyid) 44/25
Cafer Bey 43/12
Caferoğlu, Ahmet 44/20
Cahun, Leon 45/21
Calandrier Musulman 47/59
Cambon 43/20
Camerloher, Herrn von 44/30
Câmûs-ı Tevârih 45/62
Candan, Hüseyin Lûtfi 44/63
Canner, Efthymia 48/25
Carlman, C. 45/41
Casanova'nın S. G. 47/24
Cavit Bey 43/33, 34, 36
Cazeneuve, Marius 47/56, 59
Cebesoy, Ali Fuat 45/11
Cedid hareketi 44/16, 17
Cedidizm 48/39
Cedidler Fırkası 44/18
Celal (Çapanoğlu) 45/51
Celal Bayar (Başbakanlık Dönemi 1937-1939) 43/61
Celal Bayar Diyor ki 1920-1950 43/62
Celalabad 46/45
Cemal Paşa 43/10, 11, 12, 13, 45
Cemalettin Efendi 47/15, 16, 17, 48/6
Cemil Bey 43/6, 8, 11, 17
Cemil Öcal Bey (Doktor) 43/50
Cemil Paşa 46/47
Cemiyet-i Akvam 46/46, 47, 48
Cemiyetler Kanunu 47/25
Cenab Şahabeddin 44/37-39, 40, 47/64
Cender Özü Vadisi 45/51
Cenevre 43/7
Cengiz Han 46/36, 40, 42
Cenova 48/34
Cercle d'Orient 43/14, 19, 21, 23
Cerebulo 43/28
Cerrahpaşa 48/5
Cevad Paşa 43/22
Cevdet Efendi 43/38
Cevher Besir Ağa 43/49
Cevüzcan 46/38
Cezayir 43/8, 9, 44/16, 26, 46/28
Chanfrault, Bernard 48/26
Charpy (General) 44/32
Ciddi Karagöz (Bursa) 45/42
Cihan (Şah) 46/41
Cimri hadisesi 47/43
Cirim Baba 47/47
Civelek, Ali 46/8
Civelek, Lütfiye 46/8
Civelek, Nezihe 46/8
Coan, Frank S. 47/31
Colomb, Georges 46/26
Comparative Tables of Muhammadan and Christian Dates 47/59
Constans 43/20
Coq, V. von Le 48/52
Coşar, Nevin 44/48, 47/34
Covel, John 44/30
Cuinet 43/14
Cumhuriyet gazetesi 46/63, 47/25, 48/32
Cumhuriyet Halk Partisi 44/48, 52, 53 55, 56, 45/32, 47/26
Curzon (Lord) 46/63
Cülusname-i Sultan Süleyman 45/64

Ç

Çağatay, Saadet 44/20
Çağlar, Behçet Kemal 46/63
Çakır, Hamza 48/44
Çaku, Serpil 46/6
Çakıroğlu, Mehmet Emin 47/49
Çakmaklı, Lütfü 44/58
Çalıkoğlu, Asım 44/63
Çambel, Hasan Cemil 44/63
Çanakkale 47/49, 63
Çanakkale Boğazı 46/31, 48/21
Çankı, Mustafa Namık 44/63
Çapa, Mesut 46/46
Çapanoğlu İsyanı 45/47, 49, 51
Çardak 47/41
Çarşıkapı 47/22
Çatalca 43/54
Çavdaroğlu, Mehmed Şerif 44/63
Çehov, Anton 48/34
Çerkezler 43/10
Çeşme 43/39
Çete, Mecdettin 44/63
Çetik, Mete 45/59
Çığıraçan, İbrahim Hilmi 44/63
Çınar, Vasıf 48/34
Çınaraltı 44/21
Çınaroğlu, Aykut 44/58
Çırağan 43/23
Çiçekdağ (Mecidiye) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Çapanoğlu İsyanı'na Karşı Gösterdiği Yararlıklar 45/46
Çiçekdağ (Mecidiye) Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 45/46
Çiçekdağ 43/52, 45/46, 48-50
Çiçekdağ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 45/47, 49, 50
Çiçekdağ Tenvir-i Efkâr Yurdu 45/46, 51
Çiçekdağ Türk Ocağı Şubesi 45/46
Çiçekdağ Türk Tenvir-i Efkâr Yurdu 45/47
Çiçekdağ Türkocağı 45/51
Çicerin, G. V. 48/30, 31
Çin 43/48, 44/16, 48/39, 41
Çin Türkistanı 46/44
Çingeneler 46/44
Çivril 47/43, 44
Çocuk Bahçesi 45/42
Çocuk Duygusu 45/42, 43, 44
Çocuk Dünyası 45/42, 43, 44
Çocuk Müzesi 45/42
Çocuk Yurdu 45/42
Çocuklar Âlemi 45/42
Çokayoğlu, Mustafa 44/20, 48/39
Çomaklı Baba 47/47
Çorum 45/48
Çömlek Baba 47/47
Çözgen, Engin 45/39
Çuvaş Cumhuriyeti 44/19

D

Dacokan 47/8
Dağıstan 44/19
Dağıstan Bey 45/46, 47
Dağıstanlılar Birliği 43/10
Danacıoğlu, Esra 44/6, 45/13
Danimarka 43/8
Dareios 43/64
Darü'l-Hikmet-i İslamiye 43/6
Darülbedayi 48/32, 34
Darülfünun 45/8, 46/64, 47/60, 48/33
Darülmuallimat 46/10
Darüşşafaka 47/49
Daver, Abidin 44/63
Davidyan Efendi 43/39
Davutpaşa 43/21
Dazkırı 47/43, 44
Dedeağaç 44/32
Defne 45/33
Delhi 46/41
Delilbaşı, Ali Süha 44/63
Delon 43/19
Demirel, Şevket 44/59
Demirel, Yücel 43/4, 47, 44/4, 45/4, 46/4, 47/4, 48/4
Demirelli, Fuat Hulusi 44/63
Demirhan, Pertev 44/61, 63
Demokrat Parti 44/50, 52, 53, 54, 55, 56, 45/32, 34, 36
Denge Oyunu 46/64
Denizli 47/41, 44
Deringil, Selim 46/64
Derme 43/51
Derne 43/27, 28, 29
Dersaâdet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası 45/4
Dersim 43/62
Dersim harekât-ı askeriyesi 43/54
Derval, Orhan 45/14
Deutsch-Persische Geselschaft 43/8
Deutsche Geselschaft für Islam-Kunde 43/8
Deval, Orhan 44/8

Devecioğlu, Kazekin Kemal (Deveciyan) 44/63
Develioğlu, İsmail Hakkı 44/8
Develuz (İngiliz konsolos) 44/30
Devlethan (Dolathan) 47/43
Devlethan Camii 44/58
Devrim, İzzet Melih 44/63, 47/64
Die unverzeihliche Sünde 46/20
Dikel, Cemil Sait 44/63
Diker, Mustafa Hayrullah 44/61, 63
Dikmen, Cafer Fahri 44/63
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 46/64, 47/60, 61
Diliskelesi 45/29
Dilmen, Yusuf Cemal 44/63
Dimetoka 44/32
Dimitrev, C. 44/13
Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Manicilik ve Uygur Resim Sanatı 48/9
Dinar 47/41, 43, 44, 49
Dinî Müceddidler 47/15
Diradour 45/40
Direkli 44/27
Dirvana, İbrahim Ethem 44/63
Divanü Lügati't-Türk 46/36
Diyanet Gazetesi 43/58
Diyarbekir 48/37
Djanik Oteli 44/30, 31, 35
Doğlat 47/43
Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 43/10
Doğu Halkları Kurultayı 43/12
Doğu Trakya 48/16
Doğu Türkistan 48/39, 51, 52, 54
Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan: Muhsin Ertuğrul 48/34
Dolatan 47/43
Dolmabahçe 43/23
Dolmabahçe Sarayı 48/9
Domaniç 44/27
Donbay Tepesi 47/41
Donanma Cemiyeti 46/10
Dor, Remy 46/44
438 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) 47/42
Dubail 43/18
Duben, A. 48/8
Duchesne, Ferdinand 48/34
Duma 48/39, 40
Dupreel, E. 48/25
Durmaz, Selahattin 45/46
Duru, Kâzım Nami 47/64
Dutov, Ataman 44/17
Dünden Bugüne (Edirne) Karaağaç 44/29
Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü 44/51
Dürziler 43/16
Düzbel 47/43

E

Ebu Musa el-Harezmî 48/59
Ebulhayr (Kazak Küçükyüzler Hanı) 48/39
Ebü'l-Meâlî 48/51
Ebü'r-Reyhan el-Bîrûnî 44/42, 43
Ebüzziya Tevfik Bey 47/51
l'Éclaire 44/5
Edebiyat Anıları 44/38
Edhem Bey 43/38
Edhem Nejad 45/42
Edhem Paşa (Gazi) 43/15, 26
Edib Bey 43/9
Edip (Çapanoğlu) 45/47, 51
Edirne 44/29, 30, 31, 32
Edison, Thomas Alva 45/38
Ediz, Hasan Âli 48/30
Edmonds, W. S. 47/24
Ege, Ragıp Nurettin 44/63
Egyptische National Partei 43/9
Eğridir 44/26, 59, 47/43
Ekim Devrimi 44/15, 16, 22, 45/20, 46/38, 48/40
Elazığ 43/51, 52, 46/49
Elaziz 43/53
Eldem, Edhem 43/37, 44/41, 46/26, 47/37
Eldem, İsmail Hakkı (Âlişanzade) 44/63
Eldeniz, Naci 44/61, 63
Elias, Norbert 47/6, 7
50 Yıl 44/61
Elöve, Ali Ulvi 44/63
Emanualidi Efendi 43/39
Embros 48/25, 26, 27, 28, 29
Emin Kekirof 43/12
Emir Arslan
Emir Sanduk 47/41, 43
Emir Sungur 47/43
Emir Şekip Arslan 43/8, 14, 16, 25
Emirhan, Fatih 44/20
Emre, Ahmet Cevat 44/63
Emre, Süleyman Faik 44/63
Endenozya 44/16
Endican 46/40
Ener, Nurettin Ramiz 44/63
Enez 44/31
L'enfance de Bécassine 46/26
Enver Ağa (Sermusahib-i sâbık lala) 43/49
Enver Paşa 43/7, 9, 11-13, 17, 20, 27-31, 46, 47, 52, 54, 44/18, 32, 45/56, 46/63
Enver ve Mustafa Kemal Libya'da 43/27
Er Ahmed 47/47
Erbakan, Necmettin 48/36
Erbay, Erdoğan 44/36, 47/32, 48/46
Ercüment Ekrem (Talu) 45/38
Erdebil 44/28
Erdek 45/6
Erdem, Yusuf Niyazi 44/63
Erdemgil, Osman Senai 44/63
Erden, Ali Fuat 46/63
Erdoğu, Rabia 44/29
Eren, Abdurrahman Âdil 44/63
Ergenekon 44/21
Erginsoy, Güliz 48/16
Erişirgil, Mehmet Emin 47/35
Erkal, Cihan 43/51
Erkal, Yaşar Turan 43/51
Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir 46/63
Erkin, Feridun Cemal 47/26
Ermeni meselesi 44/4
Ermeniler 43/16, 24, 39, 45/34, 44, 45, 55, 56, 60, 61, 47/24, 29, 44, 45/57, 47/44, 48/26
Ermenistan 48/30
Erozan, Celal Sahir 47/64
Ersoy, Mehmet Akif 47/20, 64
Ersoylu, Halil 47/38, 39, 48/47
Ertaylan, İsmail Hikmet 48/34
Ertuğrul, İsmail Fennî 44/63
Ertuğrul, Muhsin 48/35
Ertur, Rasim 44/63
Erzurum 43/25, 52, 45/53, 55, 60, 46/49, 48/32
Erzurum Kongresi 43/10, 45/50, 54, 55, 56, 58
Erzurum Kongresi'nin "Casus"u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları 45/53
Erzurum Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 45/53
Esad Bey 47/17
Esenbel, Selçuk 47/6, 48/7
Esencan, Nişan Ciğerciyan 44/63
Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu 48/62
Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler 43/44
d'Esperey, Francet (Mareşal) 44/32
Esteban Efendi 43/38
Eşref Edip (Fergan) 47/20
Ethem Bey (Çerkez) 45/47-51
Etili, Ziya Gevher 47/60
Eucarpeia (Emirhisar) 47/41
Evliya Çelebi 44/24, 25, 27, 28, 47/44
Evliya Efendi (Hacı) 43/12
Evren, Burçak 45/39
Evren, Kenan 46/45
Evrenosoğlu, Süleyman Sami 44/63
Eyison, Ali Şefik 44/62, 63
Eyüp 43/19, 21, 24

F

Faik Ali 47/64
Fallières, André 43/17, 26
Faryab 46/38
Fas 43/8, 13
Fatıma Sultan 44/26
Fayzabad 46/44, 45
Fazlullah Efendi 47/43
Feer 43/14
Feminizm 46/17
Fenik, Faruk 44/62
Fergana 46/40
Ferguson, Frank 47/24
Ferid (Damad) 43/6
Ferid Paşa 45/9
Feridun Bey (Manyasizade) 46/47, 48
Feridun Bey 45/64
Ferit, Alber 45/10
Fethiye 45/12
Fevzi Efendi 43/12
Fevzi Paşa 47/44
Fevziye Kıraathanesi 45/38
Fırat 43/51
Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi: 1920'lerin Cesur Bir Hocası 47/15
Fikrî 47/49
Filistin 44/7, 45/16
Finlandiya 44/20, 47/34
Fîrâkî 47/38, 39
Fischer, A. 47/63
Foçateyn 43/39
Fowle, Luther L. 47/25, 31
Frank, Gerald 44/12
Fransa 43/6, 13, 30, 44/54, 58, 46/31, 47/32
Fransız Hastanesi 43/26
Fransız Sosyalist Partisi 46/26
Fresko Hanı 47/24
Frew, Robert 47/24
Frikya 47/41, 42
Frimen-Grenvil 48/58
Front National 46/26
Fuad Bey (Dr.) 43/11, 12
Fuad Paşa 45/11
Fünun ve Sanayi 46/50, 51, 52
Fünun ve Sanayi Dergisi ve İşçi Temin-i İstikbal Sandığı 46/50

G

Gabdulla Gafaraff 48/42
Gabriel Naradonkyan Efendi 43/21, 34
Gâhnâme-i Tatbikî-Se Hezâr Sâle 48/60
Galanti, Avram 44/63
Galata 46/5, 48/5

Galatasaray 45/38
Galatasaray Lisesi 44/60
Galatasaray Sultanisi 43/40
Galland, Antoine 44/29
Gaspıralı, İsmail 48/42
Gaulis 43/17
Gauvaine 43/17
Gazhane 43/22
Gazi Eğitim Enstitüsü 47/36
Gazne 46/39
Gelibolu 48/21
Genç Hıristiyan Erkek Cemiyeti 47/26
Genç Hıristiyanlar Cemiyeti 46/47, 48, 47/20, 22-24
Genç Kadınlar Cemiyet-i Hıristiyaniyesi 47/21
Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi 47/20, 22, 24
Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi Nedir ve Ne Yapıyor? 47/22
Gerçek Hicri Takvim 43/55
Gerede 46/5
Germiyanoğlu Kalesi 47/42
Germiyanoğulları 47/43, 44
Geyikler 47/44
Gez, Başak Ocak 47/15, 48/6
Giyaseddin (Sultan) 47/43
Giyaseddin Cemşit 46/54
Girit 48/27
Gladstern, A. M. 48/33
Godard 43/16
Gologlu, Mahmut 45/55
Goneis 44/29
Gorki, Maksim 48/31, 34
Goscinny 46/26
Göçen, Hayrettin Nedim 44/61 ,63
Gök Bayrak 45/21
Gökay, Bülent 48/30
Gökbörü 44/21
Gökçeada 48/21
Gökdemir, Oktay 45/59
Gökmen, Fatin 43/55
Göktürkler 48/49
Gönçer, Süleyman Hilmi 47/41-43, 47
Gönder, Mustafa Kemal 44/63
Gönensay, Talât 44/63
Gördes 44/59
Gören, Ali Macit 44/63
Göztepe 47/15, 17, 48/6
Grand Rue de Pera 45/38, 39
Guliyev 48/31
Gül Baba 44/25
Gül Baba ile Veli Baba 44/24
Gül Baba Tekkesi 44/24
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 48/59, 60
Gümülcine 44/32
Gümüşsuyu 48/5
Günaltay, Şemsettin 44/53
Gündoğdu, Mehmet Faiz 44/61
Gündoğdu, Osman Faiz (Feraizcizade) 44/63
Gürcistan 48/30
Gürdikyan, İstepan Hilmi 44/63
Gürel, Abdullah Feyzi 44/63
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 44/61, 63
Gürtunca, M. Faruk 43/61
Gürün, Kâmuran 48/36

H

Hacet Bayramı 45/32
Hacim Sultan 47/47
Hadrianopolis 44/29
Hafız Sadık Bey 43/12
Hâfız Şerhi 47/38
Hagios Teodoros Stratilatis 44/30
Hagios Teodoros Tiron 44/30
Hagopyan, A. 47/24
Haig, Wolseley 47/59
Hajez 43/10
Hak Dini, Kuran Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir 47/18
Hakikat 44/60
Hâkimiyet-i Milliye 46/15, 47/20, 48/34
Hakkı (Hafız) 43/38
Hakkı Paşa 43/6
Hakses, Ali Rıza 47/41, 48
Halep 45/18
Halid Ağa (Hacı) 43/49
Halifelik 43/24
Halil (Kalenderzâde) 47/49
Halil (Katipzâde) 47/49
Halil Akif (Tireli) 43/42, 43
Halil Bey (Milaslı) 43/43
Halil Bey 43/34, 35
Halil Efendi (Kabak Hocazade) 47/46
Halil Efendi 43/47
Halil Ganem 44/5
Halil Paşa 43/11, 12, 46
Halit Bey 45/54
Halit Ziya 47/64
Halk Şûralar Fırkası 43/7, 11
Halk Zümresi 48/31
Halkçı, Nahiv Ressam, Yüzbaşı Ahmet Münir Bey (1883-1943) 43/50
Halkevleri 44/55, 45/32, 47/26, 60, 48/31
Hamid Bey 47/25
Hamit (Hasancan) Bey 46/48, 49
Hamza (Şeyh) 47/48
Hanioğlu, Şükrü 45/59
Harbiye 43/21
Hareket Ordusu 43/16, 21, 26
Harem Ağalar Teavün Yurdu 43/48
Harem Ağalar Teavün Yurdu Nizamname-i Esasisidir 43/48
Harir Paşa 43/8
Harp Okulu ve Donanma Davaları 43/62
Hartog, François 43/63, 64
Hasan Cemil 45/22
Hasan Efendi 47/43
Hasan el-Şükri 43/12
Hasan Fehmi (Zuimzade) 44/38
Hasan Fehmi Efendi 43/12, 26
Hasan Gazi 44/26
Hasan Hamdi Efendi (Şeyh) 47/48
Hasan Mustafa 48/42
Hasan Paşa Karakolu 45/7, 8, 9
Hasancan, Mehmet Hâmit 44/63
Haşim Nahit Bey 47/15
Hatice Sultan 44/26
Haydar (Kara) 44/27
Haydarpaşa 45/5, 16
Haydarpaşa Garı 45/12
Hayreddin Ağa (Hacı) 43/49
Hayrullah Efendi 45/46, 47, 49
Hazar Denizi 44/16, 22, 45/24, 46/38
Hazaralar 46/36
Hazîne-i Evrak 44/36
Hazîne-i Fünûn 44/36
Heinneman, N. 47/24
Heissig 46/41
Helvayi Dede 47/47
Herat 46/38, 39
Hereke 45/28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36
Hereke Fabrikası Mamulat-ı Nefisesi 45/37
Hergé 46/26
Herodotos 43/63, 64
Herodotos'un Aynası 43/63
Heşt-Bihişt 45/61
Heybeliada 45/6
Heyet-i Temsiliye 45/54
Hıdrellez 45/33
Hıristiyan Emek Cemiyetleri 47/29
el-Hisâbü'l-Felekî 43/58, 59
Hızır Bey 44/28
Hicaz 43/11
Hicri Günleri Rumi/Miladi Günlere Çevirme Kitapları-I 46/54
Hicri Günleri Rumi/Miladi Günlere Çevirme Kitapları-II 47/51
Hicri Günleri Rumi/Miladi Günlere Çevirme Kitapları-III 48/55
Hierapoeis (Koçhisar) 47/41
Hikây, Hikmet 44/63
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 43/8, 27, 52, 46/46, 49, 47/64
Hilal-i Ahmer Üsera Şubesi 46/48
Hilfstafeln zur Technischen Chronologie 48/55
Hilfswerk für die Kämpfende Türkei 43/8
Hinderburg 46/30
Hindistan 43/8, 13, 44/16, 48/39, 62, 64
Hindukuş Dağları 46/38
Hint-Moğol (Türk) İmparatorluğu 46/41
Hirsch (Baron) 44/30
Hirschmann, Ira 45/18
Histoire Generale du Cinema 45/39
L'histoire de M. Vieux-Bois 46/26
Hititler 47/42
Hizbü'l-Vatani 43/11, 13
Hocalar 47/41, 44
Hochstetter F. V. 44/30
Hofmann (General) 43/11
Hollanda 43/8
Honaz 47/43
Honeus Efendi (Selanik Mebusu) 43/35
Horasan 47/47, 48/52
Horthy (General) 44/7
Hoşap 43/52
Hotinli, Rauf Ahmet 44/63
Hukuk Mektebi 45/7, 1324
Hulagu 46/40
Huntinton, George 47/24
Hurmayi Baba 47/47
Huzur Dersleri 48/6
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 43/38, 39
Hüseyin (Barut) 43/52
Hüseyin (Çakalzâde) 47/49
Hüseyin (Seyit) 44/27
Hüseyin Agabekof 43/12
Hüseyin Baykara 46/40
Hüseyin Efendi 47/43
Hüseyin Fahri Efendi (Şeyh) 47/5
Hüseyin Gazi 44/26
Hüseyin Hilmi Paşa 43/25, 33, 34, 36
Hüseyin Hüsnü 43/18
Hüseyin Paşa (Cezayir Valisi) 47/45
Hüseyin Paşa (Serasker Ağa) 46/10
Hüseyin Suat 47/64
Hüseyin Sünbül Gazi 44/25
Hüseyinzade, Ali 44/20
Hyung-nu 48/49

I

l'Illustration 43/27
IMF 44/56
l'Independant 43/20
l'Invention du Cinema 1832
IRA 43/7
Irak 43/11
Islahu't-Takvîm 47/51, 55, 58
Isparta 44/27
Isparta 44/58, 59, 47/44
Işık, Fahri 44/58, 59
Işıl, Hüseyin Rıfat 44/63

İ

İbn Sina 47/54, 57
İbrahim (Sultan) 44/27
İbrahim (Peçevi) 44/24
İbrahim Efendi (Hacı) 45/46, 49
İbrahim Efendi (Karadayızade) 47/48
İbrahim Hamdi Efendi 43/39
İbrahim Hilmi Kitabevi 47/34
İbrahim Tali Bey 43/11, 12
İçsel, Nâzım 44/63
İçtihat 48/6
İdil 48/39
İdil-Ural 44/16, 17, 19, 22, 48/42
İdil-Ural Türk-Tatar Kültür Cemiyetleri 48/42
İdilli, Ayaz İshaki 44/63, 48/39-42
İdris (Şeyh) 47/47
İdris-i Bitlisi 45/61
İğneada 45/15, 17, 18
İhtiyat Zabitan Cemiyeti 45/54
İkdam 43/20, 46/22, 51, 47/17, 20
İki Çocuk Dergisinin Rekabeti ve Müslüman Boykotajı 45/42
İkinci Dünya Savaşı 44/6, 7, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 48, 49, 50, 51, 46/26, 47/31, 46, 62
II. Dünya Savaşı Sonrasında Mali Yaklaşımlar (1945-1950) 44/48
İkinci Meşrutiyet 44/51, 46/23, 50, 63, 47/20, 35
İlan-ı Hakikat 48/41
İleri, Esat 44/63
İlhan, Attilâ 46/63, 47/60
İlhanlı 45/24, 47/43
İlk Jübile Kitaplarından Bir Örnek 44/60
İlmen, Süreyya 44/63
İlter, Aziz Samih 44/63
İmalat-ı Harbiye Resimhanesi 46/52
İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebi 46/52
İmamsahip 46/42
İmroz 48/21, 22, 23
İmroz Gliki'den Gökçeada Bademli'ye-I Badem Gibi Tatlı 48/16
İnal, İbnülemin Mahmud Kemal 44/61, 63
İnan, Abdülkadir 44/20
İncedayı, Cevdet Kerim 48/31
İndirkaş, Zühre 48/49
İnebolu 46/49
İngiltere 45/14, 48/28
İnhan, Zühtü 44/63
İnogamov 48/31
İnönü, İsmet 43/52, 62, 44/21, 45/11, 12, 35, 47-49, 51, 46/63, 64, 47/61, 62, 48/37
İntikad 46/31
İpek Yolu 46/39
İran 43/8, 11, 12, 48, 46/43, 44, 48/39, 51
İran Milliyetçileri Ligi 43/10
İren, Abdurrahman Adil 44/61
İrlanda 43/6
İsa Dede 47/47
İskeçe 44/32
İskender (Büyük) 47/42
İskenderun 43/20
İskitler 43/63, 64
İskitlerin Kıyıları 43/63
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı 43/7, 9, 12
İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Nizamnamesi 43/10
İslâm Ansiklopedisi 44/46, 47/39
İslâm Medeniyeti Tarihi 48/33
İsmail (Şah) 44/28, 46/40
İsmail Bey (Gaspıralı) 48/39
İsmail Cenani Bey 43/14, 20, 25
İsmail Habib Bey 47/35
İsmail Hakkı Bey 46/50, 52
İsmail Hakkı Efendi (Çerkeşli) 48/6
İsmail Hamza 43/10
İsmail Müştak 47/64
İsmail Paşa (Tokat Mebusu) 43/34
İsmail Safa 44/38, 40, 47/64
İsmail Şevket Ağa 43/49
İsmet Bey (Müstecabizade) 45/11
İspanya 43/13
İstanbul 43/8, 11, 12, 14, 15, 46/27, 49, 47/21, 27, 29, 30
İstanbul Antlaşması (1913) 44/32
İstanbul Genç Hıristiyan Kadınlar Cemiyeti 47/21
İstanbul Hukuk Fakültesi 44/60
İstanbul Konservatuarı 48/36
İstanbul Muallim Mektebi 44/60
İstanbul Ticaret Odası 44/50
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 45/41
İstanbul Üniversitesi 45/21, 46/64
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi 44/60
İstanbul YMCA'in Kapatılış Öyküsü 47/25
İstihlak-i Milli Mağazası 45/43
İstiklal Madalyası 43/54
İsveç 43/8
İsvicre 43/6, 11
İşçi Temin-i İstikbal Sandığı Talimatnamesi 46/52
İtalya 43/11, 30, 31, 48, 44/58
İtalya'nın Asinara Adasında Türk Savaş Esirleri 46/46
İtalyanlar 43/8, 27, 29, 46/47, 49, 47/24
İttihad-ı Selamet-i İslam 43/7
İttihat Terakki Kız Sanayi Mektebi 46/10
İttihat ve Terakki 43/8, 9, 12, 16, 32-34, 36-40, 43, 45, 45/7, 56, 46/10, 15, 50, 48/26, 27
İttihat ve Terakki ve "Siyasi Müsteşarlıklar" 43/32
İttihatçılar 43/6-10, 12, 32-34, 45/60
İzbudak, Mehmed Bahaeddin Veled Çelebi 44/61, 63
İzmir 43/38, 45/37, 46, 56, 46/46, 47/4, 39, 48/44, 45
İzmir Hilal Sultanisi 46/10
İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi 45/46
İzmirli, İsmail Hakkı 47/19
İzmit Körfezi 45/29
Izvestiya 48/32
İzzet (Abdülhamid II'nin ikinci kâtibi) 3/14
İzzet Fuat Paşa (Keçecizade) 43/21, 25

J

Japonya 44/20, 48/7, 9, 15, 40-42
Jarring, Gunnar 46/36
Jedermann, Ernst 47/24
Jennings, A. K. 47/30
Jenny, Arnold E. 47/27
Jireck, J. Constantin 44/30
Jochanson, Ula 46/38
Journal de débats 43/26
Jön Türk Devriminin Ertesinde İstanbul Rum Mizah Basını: Embros Dergisi 48/25
Jön Türkler 47/13
Jukovski, P. M. 48/33

K

Kabataş 47/22
Kâbil 46/36, 37, 38, 40, 41, 44, 45
Kacaçal Tepesi 47/41
Kadıköy 47/22
Kadın İşçi Taburu 46/23
Kadın Tarihinde İki İsim: Ulviye Mevlan-Nezihe Muhittin 46/6
Kadın Varlığı 46/12
Kadın Yolu 46/6, 10
Kadıncık Ana 47/48
Kadınlar Birliği Derneği 46/11
Kadınlar Dünyası 46/6, 8, 9, 10, 13, 14
Kadınlar Halk Fırkası 46/6, 10
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 47/20, 22
Kadidolin 48/34
Kadro dergisi 48/32, 34
Kafkas Cephesi 43/52
Kafkasya 43/6, 10, 12, 44/19, 21
Kafkasya Müslümanları 43/9
Kahire 43/13, 45/8, 37
Kale Pencah 46/44, 45
Kale-i Hum 43/47
Kalendariographische und Chronologische Tafeln 46/59
Kalender 43/52, 54
Kalmuk, Mehmet Emin 44/63
Kalpaklı, Mehmet 47/38, 48/47
Kaltakkıran, Faik 44/63
Kam, Ömer Ferid 44/63
Kâmil Bey 43/46
Kâmil Dursun 44/63
Kâmil Paşa 43/14, 15, 25, 32
Kâmile İbrahim 48/42
Kamusü l-âlâm 47/44
Kandehar 46/39, 41
Kandilli Rasathanesi 44/47
Kansu, Aykut 45/59-61
Kansu, Mazhar Müfit 44/63
Kansu, Nafi Atuf 48/31
Kanun-i Esasi 43/16-18, 38, 43
Kaoru, İnoue 47/10
Kara Baba 47/47
Kara Moğol 46/42
Karaağaç 44/29-34
Karaağaç Muharebesi 44/33
Karabekir, Kâzım 43/46, 45/53, 54
Karabet (Kitapçı) 44/36
Karaburun 43/39
Karadeniz 45/16
Karadeniz Ereğlisi 46/23
Karagözyan, Arşak 47/24
Karahan, L. M. 48/30, 36
Karahanlılar 48/54
Karahisar Kalesi 47/43
Karahisar-ı Sahib 47/43
Karakalpaklar 46/45
Karakum 46/44
Karal, Enver Ziya 46/63
Karamehmedoğlu, Hüseyin Avni 44/63
Karamursal, Mehmed Ziya 44/63
Karamürsel 43/52 45/33
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 47/64, 48/34
Karasandıklı 47/43
Karatay, F. Ethem 47/38
Karaurgan 43/52, 54
Karkın Baba 47/47
Karluklar 48/50
Karolidi Efendi 43/39, 48/29
Kars, Zafer 45/60
Kasımiye Medresesi 45/20
Kasımpaşa 46/5
Kastamonu 46/5, 15
Katanov, N. F. 45/20
Kately, Lawson M. 47/31
Katırcıoğlu 44/27
Kavaklar 45/5
Kavaklı Baba 47/47

Kaya, Şükrü 43/61, 45/11
Kayaalp, Talât Ali 44/63
Kaygusuz, Bezmi Nusret 44/63
Kayseri 43/52, 47/43, 47
Kazak Alaş-Orda 44/17
Kazaklar 44/17, 46/38, 39, 40, 43, 44
Kazakos, A. C. 47/24
Kazan 45/20
Kazan Tatarları 44/19
Kazan Türkleri 48/41
Kazbek 44/7
Kâzım, Turan 45/13
Kebiz aşireti 44/27
Keloğlan 46/27
Kemal Film 48/44
Kemal Paşazade 45/61-64
Kemal Paşazade'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ı, X. Defter 45/61
Kenan Bey (İst. Valiliği Hukuk İşleri Müd.) 46/11
Kepir 44/27
Keppel, George 44/30
Kerenski 48/36
Kerimi, Fatih 48/40
Keskin 45/48, 49, 51
Keş 44/22, 45/26
Keşmir, Halid Nazmi 44/51, 52, 53
Killigil, Nuri 46/63
Kırçak, Rauf 44/63
Kırdar, Lütfi 44/21
Kırgızlar 44/18, 46/40, 46/44, 45
Kırıkhan 46/8
Kırım 43/44
Kırım Tatarları 44/17
Kırım/Akmescit 43/44
Kırlangıç 45/42
Kırşehir 45/47, 48, 49, 51
Kıyâsi, Refik 44/63
Kız Hayat Mektebi 46/10
Kızıl Ordu 44/20
Kızıl Şark Matbaası 43/44
Kızılay 46/46, 47, 48, 49
Kızılhaç 46/46, 47, 48, 48/30
Kızılören 47/41, 44
Kiev 48/31
Kiliman Tepesi 47/41
Kilyos 45/13
Kitab-ı Mukaddes Şirketi 47/22
Knipper-Çehova, Olga 48/35
Kocaeli 43/50, 52, 54, 47/44
Kocamaz, Tevfik Âmir 44/63
Koç Gazi Dede 47/47
Koçak, Cemil 45/59, 47/60
Koço 48/52, 54
Koçu, Reşat Ekrem 44/27
Kodaman, Bayram 44/58
Kolaylı, Tevfik (Neyzen) 44/63
Kolçak (Amiral) 44/17, 48/40
Kollar, Hadice Behice 44/62, 63
Komedi Tiyatrosu 45/39
Komintern 43/11
Konya 45/9, 51
Koraltürk, Murat 46/23
Kore 48/41, 42
Kozmidi 48/26, 29
Köhne (Sorgun) 45/47
Kömürcan, Kirkor (Kömürciyan) 44/61, 63
Köprü 45/5, 8
Köprülü, Fuat 43/62, 44/20, 45/20, 22-26, 47/64, 48/32
Köstence 44/6, 9, 11, 45/14, 17, 19
Kötek 43/52
Kötek muharebesi 43/54
Köy Enstitüleri 46/64, 47/62
Köymen, Nusret Kemal 43/63
Krum 48/28
Kserkses 43/63
Kuça 48/54
Kudum Baba 47/47
Kudüs 44/13
Kumalar Dağı 47/41, 47
Kumkapı Sörler Okulu 46/10
Kumtura 48/53, 54
Kunduz 46/38, 40, 41, 42
Kuneralp, Sinan 43/26
Kuntay, Mithat Cemal 44/63
Kuramsal Hicri Takvim 44/42
Kurat, Akdes Nimet 44/20
Kurban Ali 48/39, 41, 42
Kurtkayası 47/41
Kurtuluş 43/8
Kurtuluş Savaşı 43/50
Kurtuluş, Fahri 46/63
Kurucu, Semra 44/58
Kusura Höyüğü 47/42
Kuşadası 43/39
Kuva-yı Milliye 46/46, 48, 46/15, 47/44,
Kuzey İrlanda 43/7
Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası 47/41
Küçük Başkurdistan 44/15, 17
Küçük Moda 44/5
Küçüka, Necip Ali 48/31
Kükürt Dağı 47/41
Künhü l-Ahbar 45/64
Kürt 43/23, 62
Kütahya 47/43
Kütayiş, Asaf Muammer 44/63
Kütükoğlu, Kemal 44/9

L

La famille Fenouillard 46/26
La semaine de Suzette 46/26
Lacoine, Émile 46/58
Lacroix 43/19
Ladik 47/43
Lahor 46/41
Lakuan, Emil 46/57
Latife Hanım 45/11
Latourette, Kenneth Scott 47/29
Lattimore, Owen 45/25
Laz 43/23
Le Pen 46/26
Le petit journal illustré de la jeunesse 46/26
Le sapeur Camembert 46/26
Le savant Cosinus 46/26
Le Temps 43/26
Ledoulx 43/18, 19
Lefkoşe 47/61
Lehistan 44/30
Leipzig Üniversitesi 47/63
Lemnos (Limni) 48/21
Lenin 43/13, 44/17-19, 48/31
Leningrad 48/31, 32, 38
Leon Lütfi 45/44, 45
Lesbos (Midilli) 48/21
Levant Herald 45/38
Libya 43/8, 30
Limni 48/21, 23
Lisan Encümeni 48/32
Liva el-İslam 43/8, 13
Logothéti 43/20
Lokmanhekim, Hafız Cemal 44/63
Londra Anlaşması 44/31
Lossow (General) 43/11
Loti, Pierre 47/11
Lozan 43/8
Lozan Antlaşması 44/33, 47/30, 48/21, 22
Lucky Luke 46/26
Ludendorff 43/6, 7
Lumière Kardeşler 45/39, 40
Lumière, Auguste 45/38, 40
Lumière, Louis 45/38
Lunaçarski, A. V. 48/30, 34
Luxemburg, Rosa 44/18
Lütfi Ali 46/47
Lütfi Efendi 43/38
Lütfi Fikri Bey 43/34
Lütfi Paşa 45/64

M

M. Fahri 45/42
Maar, N. Y. 48/34
Maarif 44/36, 38
Maarif Nezareti 44/20
Macaristan 44/6, 7, 8, 24, 25
MacMurray, J. V. A. 47/25
Madjub Sabit Bey 43/12
Mahmud II 43/48, 47/12, 48/62
Mahmud Cüda 43/51
Mahmud Ekrem (Recaizade) 44/40, 47/64
Mahmud Muhtar Bey 43/16, 21
Mahmud Şevket Paşa 43/21, 26
Mahmudoğlu, Mahad Sofiev 43/44, 48/30
Mahmut (Gazneli) 46/39
Mahmut Mahir 44/63
Mahmut Şevket Paşa 43/33, 34, 35, 36
Makedonya 43/16, 17, 19, 48/27
Makridis, K. G. 48/25
Maksakova, M. P. 48/36
Malatya 43/50
Malatya Halkevi 43/52
Maliye Mecmuası 44/48
Malta 45/58
Malumat 44/36, 45/6
Mançurya 44/20, 48/41, 42
Mani 48/49, 51, 52, 54
Manicilik 48/49, 51
Mansur Rıfat 43/10
Manu Ben Ephrahim 44/8
Maraş 44/26
Marciani 44/30
Marko Polo 46/45
Marksizm 44/19
Marmaris 45/33
Marshall Planı 44/51, 52, 55
Marsilya 46/27
Marx, Karl 48/31
Matalon 48/44
Matbuat Cemiyeti 44/60
Mattei, Jean-Louis 43/27
Matyosyan, V. H. 47/24
Maycvski Kurşunkalemleri 47/40
Mazhar Bey (Burdur Kalem Reisi) 47/44
Mazhar Necati 48/44, 45
Mazıcı, Nurşen 43/61, 63
Mazlum Milletler Ligi 43/11
McCarty, Justin 48/21
Mecdi Efendi (Hacı) 43/12
Mecdüddin 47/20-22
Mecidiye (Çiçekdağ) 45/48, 50
Mecidiye (Çiçekdağ) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 45/51
Mecidiye 45/46
Meclis-i Mebusan 43/20, 27, 32-35, 40, 41, 45/56
Mecmua-i Münşeat-ı Selatin 45/64
Medeni Davranışın Aczi-I Batı Kültür Formlarının 19. Yüzyılda Meici Japonlarının ve Osmanlı Türklerinin Gündelik Yaşamlarında Kullanımı 47/6

Medeni Davranışın Aczi-II Batı Kültür Formlarının 19. Yüzyılda Meici Japonlarının ve Osmanlı Türklerinin Gündelik Yaşamlarında Kullanımı 48/6
Mefkûre (tekne) 44/6-9, 11-14, 45/13, 14, 16, 18
Mefkûreci Muallim 47/34, 35
Megali İdea 48/29
Mehasin 48/9
Mehmed II 44/47, 44/25, 45/26, 46/4
Mehmed IV 44/30
Mehmed V (Reşad) 43/20, 23, 47/9, 63, 64
Mehmed (Arap Hafızoğlu) 47/49
Mehmed Asım 47/16
Mehmed Begof 43/12
Mehmed Efendi 47/43
Mehmed Efendi (Aksekili) 47/48
Mehmed Efendi (Ecitzade) 47/48
Mehmed Efendi (Hamza Efendioğlu) 47/43
Mehmed Efendi (Şahinzade) 47/48
Mehmed Emin Efendi (Hocazade) 47/45
Mehmed Emin Efendi (Müftü) 47/48
Mehmed Emin [Yurdakul] 45/42, 46/51
Mehmed Fikret (Şair) 47/49
Mehmed Ganimi (Seyid) 43/12
Mehmed İhsan Bey 43/12
Mehmed Kemal Efendi 46/51
Mehmed Necid Efendi (Şeyh) 43/12
Mehmed Paşa (Çerkez) 43/25
Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 48/4
Mehmed Raşid (Naib) 47/43
Mehmed Safa (Mısırlı) 46/50
Mehmed Seyyid Bey 43/40
Mehmet (Mülazım) 43/52
Mehmet Ali Bey (Canik Mebusu) 43/35
Mehmet Asım Bey 47/35
Mehmet Galip Bey 45/54
Mehmet Paşa 44/24
Mehmet Paşa (Köprülü) 47/55, 57
Mehmet Paşa (Tevki'i) 45/62
Mehmet Rauf 47/64
Mehmet Tevfik 45/22
Mehmet Tevfik İbn Yusuf 47/56, 57, 59
Mehmet Ubeydullah (Hocazade) 47/15
Mehmetefendioğlu, Ahmet 43/32
Meici (İmparator) 47/8
Meici dönemi 47/6 48/7, 10, 11, 13, 15
Metrokuzaşi 47/8, 9
Mekteb 44/36-40
Mekteb Mecmuasının Servet-i Fünûn Şairleriyle İlgili Anketi: "En İyi Şairimiz" 44/36
Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne 47/5
Mektebli 45/42
Melkenstein, J. 45/39, 41
Memluklar 43/48
Memmedbeyli, H. Ç. 46/61
Menderes, Adnan 44/55, 45/34
Menekşelioğlu, Refet 44/63
Menemen 43/39
Menemencioğlu, Ahmet Muvaffak 44/63
Menemencioğlu, Numan 45/14, 46/63
Menemenlizade Ahmed Muvaffak'a Göre Spor Merakının İlerlemesi 47/32
Menteş Baba 47/47
Menteş Dağı 47/48
Menteş, Halil Vasfi 44/61, 63
Merâga Rasathanesi 46/54
Mercan 44/60
Mercimekov 43/10
Meriç Nehri 44/29, 30, 32, 33
Merkez Bankası 44/48
Mersin 43/16, 19
Merzifon 44/24, 47/48
Mesadet Hanı 43/43
Mesai Programı 43/7
Mesud Halil Rıfat Ağa 43/49
Mesud Remzi 45/8
Meşçaninov 48/34
Meşveret 43/25
Mevlana 46/39
Mevlevi 47/47
Meyerhold 48/34
Meymene 46/38, 39
Mezar-ı Şerif 46/38, 39, 42-44
Mısır 43/6, 8, 9, 12, 13, 27, 48
Mirhond 48/52
Midye 44/31
Mihran Efendi 47/4, 48/62
Milaslı, Gad Franko 44/63
Milaslı, İsmail Hakkı 44/37, 63, 47/15
Millî Bayrak 48/42
"Milli Aile"ye İlişkin Bir Belge 46/23
Milli Koruma Kanunu 44/8
Milli Mücadele 43/7, 8, 54, 45/47, 51, 53, 55, 46/46, 47/44, 47, 49
Milli Sinema (İzmir) 48/44
milli iktisat 46/23
Milliyet 47/17, 18
Minorsky, V. 45/20
Mir'at 48/62
Mirmiroğlu, Vladimir 44/63
Mirsad 44/38
Miryakefalon Savaşı 47/43
Mirza Hüseyin Daniş Bey 43/12
Misak-ı Milli 43/12
Mizzi, L. F. 47/24
Modern Sineması 45/39
modernleşme 47/6
Moğol 46/36, 45
Moğolkışlak 46/37, 38, 39, 41, 42
Molotof 48/37
Mondros Mütarekesi 45/53
Morin, Violette 48/26
Morina 44/7, 8, 9, 12
Morris 46/26
Mortan, Sami 44/63
Moskova 43/7, 8, 9, 12, 44, 48/31, 36, 37
Moskova Büyükelçisi Zekâi Apaydın'ın Raporu 48/37
Mudanya Antlaşması 44/33
Muhacirin Komisyonu 48/16
Muhammed Abdülhay Kurban Ali 48/40, 43
Muhammed el-Arabi 43/12
Muhammed Fehmi 43/8
Muhammed Yasin Hamza Bey 43/11, 12
Muhiddin Cevad Ağa 43/49
Muhiddin Efendi (Ferganalı) 43/46
Muhiddin Efendi (Mülazım) 43/46
Muhieddin, A. 47/63
Muhtar Başkurd Cumhuriyeti 44/20
Mumcu, Erkal 44/58
Murad I 47/43
Murad II 43/48, 45/61
Murat IV 44/26
Murad (Topbaşzâde Hacı) 47/49
Murad Bey (Mizancı) 44/4
Murtaza Zor Paşa 44/26, 27
Musa (İslamköylü Körahmedoğlu) 47/44
Musa Kâzım Efendi 43/39
Musahipoğlu, Mahmut Celâlettin (Musahipzade) 44/63
Musavver Hindistan Seyahatnamesi 48/62
Musavver Malumat 48/63
Musavver Muhit 48/63
Musevi 43/6, 39, 40
Musib Efendi (Hacı) 43/12
Mustafa (Hocalar'dan Mustafaoğlu) 47/44
Mustafa (Veyselzade Hacı) 47/49
Mustafa Ağa (Şıglılı) 45/10
Mustafa Âli 45/64
Mustafa Efendi (Çakalozzade) 47/48
Mustafa Efendi (Konya Mebusu) 43/34
Mustafa Efendi (Seyyid) 47/43
Mustafa Necati 47/34, 48/31
Mustafa Paşa (Sadrazam Kara) 44/27
Mustafa Sabri 44/63, 47/15
Mustafa Suphi 43/44, 45
Mustafa Suphi ve Yoldaşları 43/44
Mustafa Suphi'nin Yeni Dünya'sı 43/44
Mustafa Şefik Bey 43/12
Muvahidin Cemiyeti 43/12
Mübayaaciyan, Apik 44/63
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 45/47
Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Şubesi 46/13
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 46/8, 13, 14
Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetleri 45/46
Müdafaa-i Milliye Kadınlar Heyeti 46/10
el-Müeyyed 43/37
Müfide Ferid Tek ve Feminizm Üzerine Bir Konferans 46/15
Müftüoğlu, Ahmet Hikmet 47/64
Mümeyyiz 45/42
Münih 43/10
Mürüvvet Baba 47/47
Müslim Sami Bey 46/51
Müslüman boykotajı 45/43
Müslüman komünistler 44/19
Müşteşrikîn Kongresi 45/5
Müttefikler Arası Batı Trakya Hükümeti 44/32

N

Naci (Muallim) 47/64
Nadir Ağa 43/49
Nadir Şah 46/36
Nafi (Mülazım) 43/47
Nail Bey 43/12
Naima 44/27
Nakşibendilik 47/49
Nalbandoğlu, Hıfzı 44/63
Namık Kemal 45/8, 46/43, 47/64, 48/34
Nash, Arthur 47/30
Nasreddin Tûsî 46/54
Nasrettin Hoca 45/9
Nâzım Bey (Dr.) 43/6, 11, 13
Nâzım Paşa 43/14, 15, 25, 33
Nazikî, Hilmi 44/63
Naziler 44/7
Nazilli 45/51
Nea Orestiada 44/33
Necip Âsım 48/32
Necip Bey 45/46, 48
Nemiroviç-Dançenko 48/34
Nesim Efendi 43/38, 39
Nestle Biberonu 46/22
Neşet Ömer Bey 46/11
Neugebauer, P. V. 48/55
Neuilly Sözleşmesi 48/22
Nevres Ağa (Musahib-i Padişahi) 43/49
Nevsal-i Milli 44/57
Neyyire Neyir 48/35
Nezihe Muhittin 46/6, 7, 10, 12-14
Nezihe Muhlis 46/10
Nezihe Yaşar 46/13
Niçin Namzetliğimi Vaz' Ettim? 43/40
Nietzsche, Friedrich 45/61
Nigâr, Feridun 44/63
Nil 43/39
Nippon 48/42
Nis Adası 44/59

Niyazi Berkes'in Anıları Üzerine 47/60
Niyazi Berkes'in Siyah-Beyaz Anıları 46/63
Niyazi Bey (Resneli) 43/17, 22, 46/63, 47/62
Nizam-ı Cedid 47/12
Nointel, Marquis de 44/29
Norsov, P. M. 48/36
Noyan, Bedri 47/47
Nuh Çimento Fabrikası 45/29
Nur, Rıza 44/20
Nureddin İbrahim 48/45
Nureddin Sultan 47/48
Nuri Aziz 45/10
Nuri Bey 43/28, 48/62
Nuri Halife 47/47
Nurıosmaniye 46/4
Nutuk 45/55

O
Odeon Tiyatrosu 45/38
Odesa 48/31
OEEC 44/56
Of 45/53
Ogan, Mehmed Raif 44/63
Ogan, Zâkir Kaadiri 44/63
Okay, Cüneyd 43/48, 45/42, 46/50, 47/20, 24
Okçugil, Vasıf 44/63
Okdur Baba 47/48
Okyar, Fethi 45/11
Olaylarla Türk Dış Politikası 46/64
Olgun, Tahir 44/63
18. Yüzyılda Boğaziçi Ressamları 43/14
Ononuzgören, Ebürrıza Mehmet Namık 44/63
Or-Han, Orhan Selâhaddin 44/63
Orestes 44/29
Orestia 44/29
Orhun 44/21
Orient Express 43/15, 26
Orient Klub 43/8
Orientaux Sineması 45/39
Orta Asya 44/19-21, 45/21, 22, 24-26, 46/35, 40, 48/31, 49
Ortadoğu 43/8
Ortanca, Mehmet Nüzhet 44/61, 63
Ortodokslar 48/19, 25, 26
Osman Cafer 43/11
Osman Nuri Firuze 46/20
Osman Şevki [Çiçekdağ] 45/46, 47, 50
Osmanlı Bankası 43/21
Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay, *İkdâm*'dan Seçmeler 43/4, 44/4, 45/4, 46/4, 47/4, 48/4
Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu 45/23
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 46/23
Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 46/6, 10
Osmanlı-Rus savaşları (1828-29) 44/31
Otrus (Çorhisar) 47/41
Ozanözgü, Tahir Nadi 44/63
Ozansoy, Faik Âli 44/63
Ozouf, Mona 43/63

Ö
Ödemiş 43/38, 39
Öğretmenoğlu, Ahmet Cevdet (Muallim) 44/61, 63
Ölmez, Vahyi 44/63
Ömer (Şeyhzade) 47/45
Ömer Fevzi (Eyübzade) 45/53-55, 57
Ömer Seyfettin 47/64
Öner, Kenan 46/63
Öner-Yücel Davası 47/62
Ören, Nâzım Nazmi 44/64
Ötüken 48/50
Özbek, Nadir 44/15, 45/20
Özbekistan 43/44, 46/36, 42, 45, 48/31
Özbekler 46/37, 38, 40-43
Özcan, Emin 43/63
Özcan, Ömer 48/39
Özden, Celal Muhtar 44/61, 64
Özdönmez, Şevket Gevsi 44/62, 64
Özege, Seyfettin 48/62
Özerdim, Sami N. 44/60, 61
Özgen, Mehmet Rasim 44/64
Özgü, Melahat 46/63
Özgürel, Ragıp Rıfkı 44/64
Özkaynak, Abdullah 47/41, 48
Özön, Nijat 45/39
Özsait, Mehmet 44/58
Özsever, Hüseyin Siret 44/64, 47/64
Öztuna, Fazlı Mağmumi 44/64
Öztürk, Selahattin 46/63

P
Padiovese, Luig 44/58
Pallavicini 43/14
Pamir 46/44
pancermenist 43/8
Pangiri 43/18
panislamist 43/6, 48/31
panislamizm 43/7, 12
Pankhurst 46/6
panturanist 44/21
Papadimitriu, N. T. 48/26
Papen, von 45/14, 46/63
Paris 46/28, 29, 31
Paris Konferansı 45/53
Pathe Film 45/38, 39, 48/44
Paul (Aziz) 44/59
Pavli (=Bavlu, Sütçüler) 44/59
Pazarkule 44/29, 34
Peet, W. W. 47/24
Peker, Recep 43/61, 44/52, 53
Pekmen, Mahir Sait 44/64
Pekyahşi, Mehmet Cemil 44/64
Pencap 46/41
Pendik 45/34
Pentapolis 47/41, 42
Pera 43/14, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 45/38
Pera Palas 43/18, 23, 46/31
Perepeloff, İvan 43/12, 43/64
Persler 43/64, 47/42
Peru 44/16
Perwaneler 46/15, 20
Pervari 43/51
Peşte 44/26, 45/17
Pétain (Mareşal) 46/26
Petersburg 45/20
Petridi Efendi 45/5
Petrof, Grigori 47/35
Peyam 43/6
Peyami Safa 46/63
Phehus Fotoğrafhanesi 43/47
Philip 44/12
Philip, Veronica 44/10
Philip, Vladislav 44/10
Pinatorre, A. B. 47/24
Pinchon 46/30
Pinchon, Emile-Joseph 46/26
Pire 46/46, 47, 48/22
Pirogov, A. 48/36
Pisidia Antiocheia 44/58
Plik et Plok 46/26
Polater, İlhami 47/25
Polatlı 47/47
Polonya 43/6, 44/20
Poltaraski 48/31
Pommel, D. J. van 47/29
Pomoriye 45/13, 14
Poroy, Nâzım 44/64
Porto Torres 46/49
Pötürge 43/50, 51
Preveze 44/26
Preveze savaşı 44/25
Prinkipio 43/18, 26
Pro-Armenia 43/25
proletkult 48/30
Pul-i Kumri 46/38, 39, 42

R
Radek Paşa 43/9
Rahmankul Han 46/45
Rahmi Bey (İzmir Valisi) 43/33, 38
Ramsay, W. M. 47/41
Rauf Bey 43/10, 45/56, 58
Ravndal, G. 47/24
Rebul 43/22
Red Kit 46/26
Refet Bey (Miralay) 47/44
Refiğ, Fahri Fefik 44/64
Refik Nevzat 44/64
Rémond, Georges 43/27, 30, 31
Resimli Kitab 47/32, 33
Resmi Gazete 43/62
Resmi İlanlar Şirketi 44/60
Resulzade, Mehmet Emin 44/64, 48/40
Reşid Bey 43/28
Reşidü'd-din 45/62
Reşit Efendi 43/12
Reşit Galip 45/22
Reşit Paşa (Büyük) 48/59
Rey, Ahmed Reşid 44/61, 64
Reyent, Şerif Ahmet Remzi 44/64
Rıdvan Ağa (Yaver) 43/49
Rıdvan Nafiz Bey 48/31
Rıfat (Mevlanzade) 46/8
Rıfat Bey 46/14
Rıfat Paşa 43/8, 15, 19, 26
Rıza Bey (Keskinli) 45/47, 48
Rıza Paşa 43/34
Rıza Tevfik 45/10, 42
Rıza [Silsüpür] Bey (Keskinli) 45/51
Robert Kolej 47/27-29
Rodos Seferi 45/64
Rohwer 44/13, 14
Rokumeikan 47/10
Roma 43/7, 8, 11, 12
Romanya 43/10, 44/6-8, 25, 45/13, 17
Rönesans 46/16, 47/6
Ruhsatiyeli Büyük Osmanlı Silah Deposu 43/43
Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad 44/61
Rumeli-i Şarki 45/10
Rumî (Bursalı Kadızade) 46/54
Rumlar 43/24, 39, 40, 45/34, 55-57, 47/24, 44, 48/16, 25, 26, 28
Rus Anayasal Demokrat Partisi (Kadet) 44/16
Ruslar 43/6, 45/18
Rusya 43/13, 44/15, 48/28, 30, 39
Rusya Müslümanları 43/12, 44/16
Rusya Müslümanları Kongresi 43/10
Rusya Türkleri 44/15
Rükün, Fazıl Nazmi 44/64

S
Saad Zağlul Paşa 43/8
Saadet 46/51
Saadettin Efendi (Hoca) 45/64
Sabah 47/4, 48/62
Sabahattin Ali 47/60

Sabis, Ali Ihsan 46/63
Saçlı Koca 44/28
Sad Planı 47/44
Sadık Efendi 43/38
Sadoufl, George 45/39
Sadri Maksudi 44/20, 45/22
Safa (Şeyh) 47/47, 49
Safi (Şah) 44/28
Safvet Şav Bey 46/48
Sağlam, Osman Ferit 44/64
Sağlam, Tevfik Salim 44/64
Sahib Efendi (Şeyhülislam) 43/34
Said Ali Bey 43/8
Said Paşa 43/32
Saint-Pulchérie 43/22
Sait Paşa (Sadrazam Küçük) 43/38
Saka, Hasan 44/52, 53
Sakaltutan 44/27
Sakaoğlu, Necdet 43/52
Saki Fantavi 43/8
Salacak 45/18
Salih et-Tunusi (Şeyh) 43/12
Salihli 45/51
Saltuk 47/43
Saltuk Baba 47/47
Salvador 44/6
Samaniler 48/54
Sami Bey 43/11, 12, 46/50
Samih Rifat 45/22, 48/62
Samotraki (Semadirek) 48/21
Samoyleviç, A. N. 48/33, 34
Samsun 46/49
samurai 47/7, 9, 48/10
San Remo Konferansı 44/32
San Stefano 43/18, 20, 21
Sanayi Bahçesi 46/50, 52
Sanayi-i İslamiye Sergisi 46/52
Sandıklı 47/41, 42, 43, 44, 46, 48, 49
Sandıklı Dağları 47/41
Sandıklı Postası 47/48
Sandıklı Sesi 47/48
Sandıklı Tarihi 47/48
Sandıklı Tarihine Bakış 47/41
Sapanca 45/34
Saracoğlu, Şükrü 44/48, 46/63
Sarayburnu 45/8
Sarayköy 45/50
Sardinya 46/47, 49
Sarı Baba 47/47
Sarper, Selim 44/61, 46/63
Sassari 46/47
Satan 48/26
Satz, Natalya 48/35
Saygun, Celâl 44/64
Sayın, Abdurrahman Vefik 44/64
Scharar 44/12
Schrader 43/21
Schram, Robert 46/59
Scipio (Profesör) 47/27
Sebilürreşad 47/15, 21-23
Sebilürreşad Mecmuasında YMCA 47/20
Sekili 45/50
Selamet 45/54
Selanik 43/6, 8, 15-17, 19, 38, 51, 53, 45/37, 46/27, 30, 32
Selçuk Hatun Kız Sultanisi 46/10
Selçuklular 44/58, 59, 45/24, 46/38, 47/41, 43, 46, 49
Selevkos 47/41
Selim I (Yavuz) 43/14, 44/25, 46, 45/62
Selim Melhame 43/25
Semadirek 48/23
Semenov, Ataman 48/40
Semerkant 46/40, 48/31, 51
Semerkant Rasathanesi 47/58
Senirkent 44/28
Senusi 43/27
seraskerlik 43/25
Serbest Cumhuriyet Fırkası 46/12
Serezli, Esat 44/64
Sertel, Zekeriya 44/62
Servet Bey 45/54
Servet-i Fünun 44/36 44, 48/63
Serviçen (Hakkâk) 45/37
Ses Sineması 45/39
Seven, Cemalettin 48/6
Sevengil, Refik Ahmed 44/61
Severcan, Şefaettin 45/62, 64
Sevgen, Nazmi 43/62
Seyfi Bey 43/11, 12
Seyfi, Ali Rıza 44/64
Seyit Gerey 48/40
Seyit Yakup Tepesi 44/26
Seyr-i Sefain 46/48
Seyyid Bey 43/38, 39
Sezai (Sami Paşazade) 47/64
Sezer, Ruşen 46/63, 47/60
Shaike Dan 44/8
Sırat-ı Müstakim 47/20, 23
Sırbistan 48/28
Sırtlanov, Aliasar 48/40
Sibotce/Sibotus 47/41
Siegfried, Robert 43/14, 20, 25
Sigmund Weinberg ve Türkiye'de Sinemanın Başlangıcı 45/38
Silifke 47/47
Silivri 44/6
Simha 44/12
Simkeşyan, Kevork 44/64
Sinanpaşa 47/41, 44
Sinanyan, Karnik 44/64
Sincanlı 47/44, 47
Sinema Yıldızı 48/44, 45
Sirer, Reşat Şemsettin 46/63
Sirkeci 43/21, 45/8, 39
Siirt 43/29
Sivas 43/12, 45/56, 46/49
Sivas Kongresi 45/54
Sivastopulo, D. 47/24
Siyasal Bilgiler Fakültesi 46/64, 47/61
Skopetea, E. 48/26
Skythia 43/63, 64
Slade, Adolphus 44/30
Snellman, Johan Vilhelm 47/34
Sobutay, Bahaeddin 44/64
Soehring, Otto 47/24
Sofulu 44/32
Sofya 45/17
Sofya Antlaşması, 1915
Sogdlar 48/50
Soğukçeşme 46/4
Soko, Ziya Şakir 44/64
Sollum 43/29
Soma 45/51
Son Posta 45/16, 48/41
Son Telgraf 45/18
Sosyal Devrimciler (SR) 44/16
Sovyet Kültürünün Türkiye Üstündeki Olumlu Etkileri 48/30
Sovyetler Birliği 44/13, 17, 21, 50, 45/14, 46/39, 48/30, 31, 42
Söke 43/38
Söylemezoğlu, Galip Kemali 46/48
sözlü tarih 48/17, 18
Sponeck Birahanesi 45/38
Spor 47/32
Stalin 43/13, 44/17-19, 48/30
Stanislavski 48/34, 48/35
Stectorion (Menteş) 47/41
Steeg 43/14, 25
Stein mağazası 45/44, 45
Straub, von (Albay) 43/12
Struma 44/6, 45/18
Suat Derviş 46/12
Sûdî 47/38
Suffragette hareketi 46/6
Suhov, A. A. 48/33
Sultan Camtürin 48/40
Sultanahmet 45/6, 48/4
Sultangaliyev 44/17, 19, 22
Sungurlu 45/48
Surits (Sovyet sefiri) 48/31
Suriye 43/8, 11, 12, 13
Suudi Arabistan 43/55
Süleyman I (Kanuni) 44/25, 26, 45/62, 64
Süleyman Askerî Bey 44/32
Süleyman Demirel Üniversitesi 44/58, 59
Süleyman Efendi (Sülekzade) 47/48
Süleyman Nazif 47/64
Süleyman Nesip 47/64
Süleyman Şefik Paşa 43/6
Süleymanname 45/64
Sümer, Nurullah Esat 44/49
Sümerbank 45/28, 29, 30, 32, 36
Sünbüllük, Esad Sezai 44/64
Sürmene 45/53

Ş

Şahin Bey 43/9
Şahin Paşa Oteli 44/57
Şahrulı 46/40
Şahşî (Şeyh) 47/47
Şale Kasr-ı Hümayunu 48/10
şamanlık 48/49
Şark Kulübü 43/7
Şark Mazlum Hakları İttihadı 43/7, 8
Şark Milletleri Kurultayı 43/7, 45
Şebâb-ı Tebâh 46/10
Şebinkarahisar 47/47
Şebirgan 46/38, 39, 42
Şehbal 43/17, 46/51
Şehir İnkılap Müzesi 44/61
Şehsuvaroğlu, Bedi N. 48/6
Şehzadebaşı 44/5
Şekip Arslan Bey 43/11, 12
Şemseddin Bey (Kaymakam) 45/50
Şemseddin Sami 47/44
Şemsettin 45/22
Şenozan, Şükrü Osman 44/64
Şevket Ağa (Yaver) 43/49
Şevket Bey 46/15
Şevket Cavit Bey 48/42
Şeybani 46/40
Şeyhlü 47/24
Şiiler 46/36, 40
Şiraz 46/37
Şirket-i Hayriye 45/5
Şubat Devrimi 44/18
Şuhut 47/41, 43
Şûra-yı Askeri 46/52
Şûra-yı Saltanat 45/53
Şükrü Efendi (Vakfıkebirli) 45/53
Şükûn, Yusuf Ziyaeddin 44/64

T

Tabakatü l-Memalik ve Derecâtü l-Mesâlik 45/64
Tabgaç Türkleri 48/49
Tableaux pour la Coincidence des Dates 47/58
Tables de Concordance des Dates dese Calendriers-Arabe, Copte, Grégorien, Israëlite, Julien, Républicain etc. 46/58

Tacikistan 46/41, 44, 45
Tahlhammer, İngeborg 46/43
Tahsin Celal Ağa 43/49
Taigny 43/17
Taksim 43/22
Taksim Kışlası 43/23
Takvîmhây-i İslâmî ve Mesîhî 48/58
Takvîmü's-sinîn 47/57, 59
Takvimü l-Edvâr 47/51
Talat Paşa 43/6-11, 13, 33, 35, 38, 45/56, 58
Talay, Rasim Ferit 44/64
Talebe Defteri 45/42
Talha Ebuzziya 45/10
Talimcioğlu, Şükrü Kâmil 44/62, 64
Talokan 46/41
Talu, Ercüment Ekrem 44/64
Tan 45/55, 47/25
Tan Yıldızı 48/42
Tandoğdu, Hâtem Süleyman 44/64
Tanık, İbrahim Aşki 44/61, 64
Tanin 43/14, 33, 44/58, 60, 45/17, 18, 47/22, 23
Tannöver, Hamdullah Suphi 44/64, 47/64, 48/30, 31
Tanzimat 46/23, 47/14, 63, 48/63
Tanzimat edebiyatı 44/36
Tanzimat Fermanı 47/12
Tarabya 43/24, 25
Tarcan, Selim Sırrı 44/64
Tarha, Abdülhak Mihrünnisa 44/61, 64
Tarhan, Abdülhak Hamit 47/64
Tarih 45/21
Tarih ve Toplum 45/59
Tarih-i Ayasofya 45/62
Tarihleri Çevirmek Üçün Sinhronik Cedveller 46/61
Tarvilidi Efendi 43/38
Tasvir-i Efkâr 44/60, 45/10
Taşkent 43/12, 46/40
Taşkışla 43/21, 22
Taşlıalan, Mehmet 44/58
Taşnak Cemiyeti 43/39
Taşo, Piyer 44/64
Taşpınar 47/47
Tatar 43/12
Tatar-Başkır Sovyet Cumhuriyeti 44/17
Tataristan 44/19
Tatarlar 48/41
Tatavla 48/4
Tativyan, K. 47/24
Tavşan adaları 48/23
Tavukpazarı 45/8
Taymas, Abdullah Battal 44/20, 64
Tayrov 48/34
Tazkın 47/44
TBMM Zabıt Ceridesi 43/62
Tedavülden Kaldırılan Kaimeler Hakkında, 1862 44/41
Tek, Ahmet Ferid 44/64
Tek, Müfide Ferid 46/15-17, 20
Tekin, Şinasi 48/52
Tekinalp, Muiz (Munis) Kohen 44/64
Tekiner, Efdalüddin 44/61, 64
Telif ve Tercüme Heyeti 45/21
Temir, Ahmet 44/20
Temürtaş Paşa 47/43
Tenedos (Bozcaada) 48/21
Tenten 46/26
Tepebaşı Pasajı 47/24
Tepeyran, Ebubekir Hazım 44/61, 64
Tercüman-ı Hakikat 44/60, 46/51
Terenguliyev 48/31
Teshil-i İzdivac ve Teşkil-i Aile İdarehanesi 46/23
Teshil-i İzdivac ve Teşkil-i Aile Programı 46/24
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 43/62
Teşkilat-ı Mahsusa 43/7, 44
Tevârih-i Âl-i Osman 45/64
Tevârihü's-Selâtini l-Osmaniye 45/62
Tevetoğlu, Fethi 46/64
Tevfik (Selanikli) 48/62-64
Tevfik Fikret 44/38, 39, 40, 46/43, 47/64
Tevfik Nureddin 45/44
Tevfik Paşa 43/15, 26, 33, 45/53
Tevfik Rüştü [Aras] 48/33
Tevfik, Mehmet Ali 47/64
Tevhid-i Efkâr 43/47
Tevhid-i Efkâr'ın Haberi: Enver Paşa'nın Şehadeti 43/46
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 47/36
Tezcan, Fatma Fahrünnisa 44/64
The Turkish Ordeal 46/63
Tiçina, P. G. 48/33
Tiflis 48/30
Timur 44/22, 45/26, 46/40, 47/43
Timur Bai Hamidulla 48/42
Timurtaş Köyü 44/29
Tintin et Milou 46/26
Tire 43/38, 39
Tire'de 1908 ve 1912 Seçimleri ve Bir Propaganda Metni 43/38
Tiring Galata 45/43
Togan, Z. V. 44/15, 17-22, 45/20-22, 24-27, 46/63, 64, 48/40
Togay, Muharrem Feyzi 44/20
Tokay, Süleyman Sırrı 44/64
Tokgöz, Ahmet İhsan 44/61, 64, 48/63
Tokugava 47/10, 48/7
Tokyo 48/41
Tolun, Abdülaziz Mecdi 44/61, 64
Toma, Josef 44/24
Topçubaşı, Ali Merdan 48/39, 42
Tophane 43/22, 48/5
Topkapı 43/48
Topkapı Sarayı 45/8
Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı 43/57
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu 47/38
Toplum ve Bilim 46/63
Toplumsal Tarih 43/27, 55, 44/42, 45/59, 48/6, 30, 39
Toppfer, Rodolphe 46/26
Toprak Mahsulleri Vergisi 44/48
Toprak, Zafer 43/6, 45/59, 47/21
Topuzlu, Cemil 44/64
Torbet-i Cam 46/43
Torkomyan, Kevork 44/64
Tosya 45/29
Tökin, İsmail Hüsrev 46/64
Tör, Vedat Nedim 46/64
Trablusgarb 43/9, 11, 37, 46, 43/27, 30, 46/15
Trabzon 43/6, 7, 45/53, 54, 57, 46/49
Trabzon Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 45/53
Transkafkasya Federasyonu 48/30
Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri 48/36
Transkafkasya Sovyet Federatif Cumhuriyeti 48/32
Troya Savaşı 44/29
Truman Doktrini 44/51, 52
Tsuda Ume 47/10
Tunaya, Tarık Zafer 45/59, 46/63
Tunçay, Mete 43/11, 13, 44, 46/63, 47/60, 62, 48/30, 37
Tunus 43/6, 8, 12, 13, 29
Turan Cumhuriyeti 44/19
Turan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 44/19
Turan, Hamit 44/8, 45/14
Turan, Kâzım 44/8-12, 45/14-16, 19
Turan, Şerafettin 45/62
Turancılık 44/22, 45/21, 46/64, 47/62
Türk Ansiklopedisi 46/43
Türk Aydınları Beyaz Zambaklar Ülkesinde Ne Aradı? 47/34
Türk Basın Birliği Derneği 44/60
Türk Dil Kurumu 48/32, 33, 34, 47
Türk Dil Tetkik Cemiyeti 44/20
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 47/38
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 47/38
Türk Dünyası Araştırmaları 43/59, 44/43, 48/58, 59
Türk Hanımları Esirgeme Derneği 46/10
Türk Kadın Yolu 46/10
Türk Kadını 46/13, 15, 19, 22
Türk Kadını Dershanesi 46/15, 17
Türk Kadınlar Birliği 46/10
Türk Ocakları 45/22, 48/30, 33
Türk Tarih Kurumu 45/62, 47/61, 48/32, 36
Türk Tarih Tetkik Cemiyeti 44/20
Türk Tarih Tezi 44/20, 45/20, 21, 23, 24
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti 44/20, 45/22
Türk Tarihinin Ana Hatları 45/21, 22
Türk Tarihinin Ana Hatları-Medhal 45/21
Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename 48/16
Türk ve Tatar Tarihi 45/20
Türk Yavrusu 45/42
Türk Yurdu Kütüphanesi 45/42
Türk İtalyan Savaşı 48/28
Türk-Sovyet İlişkileri (1920
Türk-Yunan Savaşı 46/46
Türkçe Haram Lisan mıdır? 47/18
Türkçülük 44/15, 45/21, 26, 47/15, 48/25, 32
Türkeli 47/49
Türkistan 43/10, 46, 44/15, 17-19, 22, 45/22, 46/38, 41, 42, 48/39, 41, 51, 52
Türkistan Konfederasyonu 44/22, 23
Türkistan Milli Birliği 44/18
Türkistanlılar 44/17
Türkiyat Enstitüsü 44/20, 48/32
Türkiye İçin Necat ve Ittıla Yolları 47/15
Türkiye İktisat Kongresi 44/50
Türkiye İştirakiyun (Komünist) Teşkilatı 43/44
Türkiye Kalkınma Planı (Vaner Planı) 44/51
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 44/51
Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) 47/62
Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925) 43/45
"Türkiye'nin Kalbi Ankara" 48/35
Türkmenistan 46/38, 48/31
Türkmenler 46/37-39, 42, 47/41-43, 48/39
Türkün Ateşle İmtihanı 46/63
Tüzüner, Atıf 44/64

U

Udetzo 46/26
Ufa 44/17, 45/20
Uğur, Ahmet 45/62
Uluborlu 44/27
Uluğ Bey Ziyci 46/54, 56, 57, 47/53
Uluğ Türkistan Federasyonu 44/18
Uluğbey 44/25
Uluköy 44/26
Ulupınar, Mehmet 47/49
Ulus 45/17, 47/25

Ulusaltık 47/43
Uluslararası Para Fonu 44/51
Ulviye Mevlan 46/6, 7, 8, 9, 10, 13, 14
Umulan ve Bulunan 43/61
Umumi Türk Tarihi ne Giriş 45/22, 23
Unar, Salih Saim 44/61, 64
Unkapanı 46/5
Unutulan Yıllar 46/63, 47/60
Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre-I 44/6
Unutulmuş Bir Trajedi: Karadeniz'de Batırılan Mefkûre-II 45/13
Ural 48/39
Urfa Ceylanpınar 46/43
Urla 43/39
Us, Asım 44/61, 46/64
Us, Hakkı Tarık 44/60, 61, 64
Us, Hasan Rasim 44/60
Us, Kâzım 44/61
Us, Mehmed Asım 44/60
Uskuduma 44/29
Usta, Veysel 45/53
Uşak 47/48
Uşaklıgil, Halit Ziya 44/61, 64
Uyanık, Ekrem 44/64
Uygurlar 46/40, 45, 48/49-51, 54
Uz, İsmail Kâzım 44/64
Uzakdoğu'da İdil-Uralluların Varlık Mücadelesi 48/39
Uzunköprü 44/33

Ü

Üçüncü Enternasyonal 43/7, 8
Ülkü dergisi 43/62
Ün, Ekrem Zeki 48/36
Üsdiken, Behzat 45/38
Üsküdar 43/22, 47/47
Üstündağ-Selamoğlu, Esra 45/28
Üstünidman, Ali Faik 44/61, 64

V

Vafiadis 45/39, 40
Vahab Subhi Bey 46/49
Vahan Bardizbanyan Efendi 43/39
Vahideti (Derviş) 43/25
Vahdettin 45/53
Vairete Oteli 44/30
Vakıflar Genel Müdürlüğü 47/44
Vakıflar İdaresi 47/45
Vakit 44/60, 47/15, 19, 35, 47/16
Vakit Matbaası 44/61
Vâlâ Nûrettin 47/62
Vámbéry, A. 44/25
Van 46/45
Vandov, Dimitır 48/31, 32, 34, 36
Varlık Vergisi 44/48, 49
Varna 44/6
Vasıf 45/22
Vâsıt 47/38
Vasıta-i Servet 48/46
Vatan 45/15, 16, 18
Vatikan 44/58
Vaynberg, İsrail bak. Weinberg
Vedat Bey (Mimar) 48/45
Veksler, A. 48/31
Veli Baba 44/26, 27
Veli Baba Menakıbnamesi 44/28
Veli Gazi 44/25
Velit Ebuzziya 45/10
Veliyüddin Baba 44/25
Veliyüddin Gazi 44/26
Vereinigung Vergewaltigter Völker 43/8
Vernazzo 44/30
Vernazzo Ailesi 44/30
Versailles Antlaşması 43/8
Veziri, Mehmed Azmi 44/62, 64
Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 45/56
Vladikafkas 43/12
Vladimirtsov 45/25
Vladivostok 46/46
Volga 44/17, 18, 19
Volkan 43/25
Vosnisenski 43/8
Vürud 43/52

W

Weinberg'in Beyannamesi 45/41
Weinberg, İsrail 45/38, 41
Weinberg, Sigmund 45/38-41, 48/44
Werenbrant, Hilda 44/10, 12
William, George 47/22
Wilson ilkeleri 45/46
Winifret, Lamb 47/42
Winifret, Lamb 47/42
World Refugee Board 44/7
Wright (Dr.) 47/28

Y

Yad-Vashem Arşivi 44/13
Yahudiler 43/24, 44/6, 7, 45/18
Yalçın, Hüseyin Cahit 43/14, 32, 33, 35, 44/37, 38, 61, 64, 47/64,
Yalçın, Hüseyin Suat 44/61, 64
Yalım, M. Hayrullah Tacettin 44/64
Yalıncak Baba 47/47
Yalkı, Mehmet Enisî 44/64
Yalkut, Sabri Cemil 44/64
Yalman, Ahmet Emin 44/60
Yalman, Osman Tevfik 44/61, 64
Yaltkaya, Şerafettin 47/19
Yalvaç 44/58, 59
Yanko Efendi (Bafralı) 48/62
Yapun Mubhiri 48/41, 42
Yaş Türkistan 48/39
Yazıcı, Ali 43/44
Yazır, Muhammed Hamdi 47/18
Yeğena, Ali Münif 44/64
Yeğtaş, Ahmet Muhtar 44/64
Yemen 43/11, 46/30, 31
Yener, Melih 45/18
Yengin, Muhyiddin Raif 44/64
Yeni Adam 47/36
Yeni Cami 46/5
Yeni Dünya 43/44, 45
Yeni İkdam 43/43
Yeni Sabah 47/25
Yeni Türk Edebiyatı Araştırmalarında Gözden Kaçmış Bir Eser 47/63
Yeni Yapun Mubhiri 48/42
Yeni Yayınlar 44/60, 64
Yenihan 45/48
Yenikapı 45/44, 46/5
Yeşil Ordu 43/61, 48/31
Yetkin, Çağlar 46/63
Yetkin, Suut Kemal 46/63
Yıldız 43/18, 22, 23, 45/8, 9
Yıllarboyu Tarih 43/58
Yıncalı, Sıtkı 47/62
28-29 Kânunusânî 1921-Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıldönümleri 43/44
3 Nisan 45/32
YMCA (Young Men's Christian Association) 47/20, 22-31
YMCA Cemiyeti'nin ilk Broşürü Gençler Cemiyet-i Hıristiyaniyesi Nedir ve Ne Yapıyor? 47/24
YMCA Türkiye'de 47/29
Yoklamacızade Ali Reşad'ın Mektubu 43/37
Yorgo Boşo Efendi (Serfice Mebusu) 43/34
Young, Ezra P. 47/31
Yozgat 43/53, 45/47, 48, 50
Yöntem, Ali Canip 44/64, 47/64
Yörük, Mustafa Asım 44/64
Yörükler 47/41
Yunanistan 43/48, 45/4, 48/28
Yunanlılar 43/63, 45/46, 46/46, 47/44, 48/16
Yunus Efendi (Hafız) 45/53
Yunus Emre 47/46
Yunus Han 46/40
Yunus Nadi 45/7-12
Yunus Nadi'nin Hapishane Anıları 45/7
Yurdakul, Mehmed Emin 44/61, 64, 47/64
Yurt ve Dünya 46/64, 47/62
Yurtman, Abdülgani Seni 44/61, 64
Yusuf Bey (Binbaşı Filibeli) 43/51
Yusuf Dede 47/47
Yusuf Hilmi 43/8
Yusuf Paşa 43/25
Yusuf Ziya Bey 45/22, 44, 48/36
Yutkeviç, S. Y. 48/35
Yücel, Hasan Âli 44/61, 47/60, 61
Yüksekkaldırım 45/38
YWCA (Young Women's Christian Association) 47/21, 28

Z

Zakri, A. G. 48/35
Zara 43/12
Zarif, George 47/24
Zeki (Şeyh) 44/25
Zeki Bey 48/36
Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: "Küçük Başkurdistan"dan "Büyük Türkistan"a 44/15
Zeki Velidi Togan ve "Türk Tarih Tezi" 45/20
Zerdüşt 48/49, 50
Zeybekler 47/44
Zeyrek, Ali Sacit 44/64
Zeytinburnu 45/5
Zeytinli 48/18
Zivin muharebeleri 43/52, 54
Ziya gazetesi 43/44
Ziya Bey 43/11, 12
Ziya Gökalp 45/21, 42, 46/44, 47/64
Zor Paşa 44/26
Zoroğlu, Levent 44/58
Zummer, V. M. 48/33